

MAGYAR NYELVŐR

TARTALMÁBÓL

Szépe György: Nyelvészeti jegyzetek Arany Jánosnak
„Valami az asszonánéazról” című tanulmányáról

Lőrincze Lajos: Az 1967. évi anyakönyvi bejegyzések néhány tanulsága

Fabricius-Kovács Ferenc: Metafora, képzavar, világosság

Gyárfás Endre: Képzavarok és „képtelen” kifejezésformák

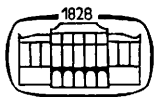
Ferenczy Géza: A *fotó*, *foto*- helyesírásának és használatának kérdései

Kőháti Zsolt: A zárójel mint stíluselem

Németh G. Béla: Vajda János: A vaáli erdőben

Török Gábor: József Attila-kommentárok

Szemere Gyula: A feladatlapos felvételi vizsgák egyetemi tapasztalataiból

EDÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

1. ÉVFOLYAM 1969. JANUÁR—MÁRCIUS I. SZÁM.

MAGYAR NYELVŐR

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA NYELVMŰVELŐ MUNKABIZOTTSÁGÁNAK FOLYÓIRATA

SZERKESZTETTÉK: SZARVAS GÁBOR (1872—1895), SIMONYI ZSIGMOND (1896—1919), BALASSA JÓZSEF (1920—1940), BEKE ÖDÖN (1946—1953)

FELELŐS SZERKESZTŐ: LŐRINCZE LAJOS

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG:

BÁRCZI GÉZA, FÁBIÁN PÁL, GRÉTSY LÁSZLÓ, GULYA JÁNOS,
ILLYÉS GYULA, O. NAGY GÁBOR, RÁ CZ ENDRE, TOMPA JÓZSEF

SEGÉDSZERKESZTŐ: SZENDE ALADÁR

A szerkesztőség címe:

A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete
Budapest V., Szalay utca 10—14. V.

TARTALOMJEGYZÉK

Nyelvművelés

<i>Szépe György:</i> Nyelvészeti jegyzetek Arany Jánosnak „Valami az asszonánchról” című tanulmányáról	1
<i>Lőrincze Lajos:</i> Az 1967. évi anyakönyvi bejegyzések néhány tanulsága	33
<i>Fabricsius-Kovács Ferenc:</i> Metafora, képzavar, világosság	43
<i>Gyárfás Endre:</i> Képzavarok és „képtelen” kifejezésformák	50
<i>Ferenczy Géza:</i> A fotó, foto- helyesírásának és használatának kérdései	53
<i>Kőháti Zsolt:</i> A zárójel mint stíluselem	60
<i>Szabljár Ferenc:</i> A sikertelen munkasiker	67

Íróink nyelve

<i>Németh G. Béla:</i> Vajda János: A vaáli erdőben	69
<i>Török Gábor:</i> József Attila-kommentárok	74

Nyelv és iskola

<i>Szemere Gyula:</i> A feladatlapos felvételi vizsgák egyetemi tapasztalataiból	84
<i>F. G.:</i> Mondatelemzés	92

A nyelvtudomány műhelyéből

<i>Papp Ferenc:</i> Az Értelmező Szótár legtöbb jelentésű szavairól	94
<i>Kiefer Ferenc:</i> Az emfázis kérdéséhez	97

Nyelvjárásaink

<i>Papp László:</i> Földrajzi neveink továbbélése	116
<i>Takács Lajos:</i> A régi gazdálkodás emlékei földrajzi neveinkben	120
<i>Végh József:</i> Az önkéntes nyelvjárási gyűjtőpályázat 1966-ban és 1967-ben	123

Nyelvészeti jegyzetek Arany Jánosnak „Valami az asszonánczról” című tanulmányáról

I.

1. Hogyan nyelvész Arany János?

A nyelvnek is törvényeit:
Széppé, jóvá mi teszi:
Nyelvész urak jobban „tudják”,
A költő jobban „érzi”.

(Aisthesis, 1877.)

Ez a közismert idézet úgy mutatja a költőt, mint aki csak érzéseivel ahogy ma mondanánk: „intuitív” alapon — foglalkozik a nyelvvel. Azonban mind az „érzi”, mind a nyelvészekre vonatkozó „tudják” idézőjelben áll.

Mátyás Flóriánnak „Magyar Nyelvtörténeti Szótára”-ról írott — de életében kiadatlan maradt — bírálatában így nyilatkozik saját illetékességéről: „... bár szaktudósnak e sorok írója magát nem tartja, vagy kilencz évig ő is forgatta nyelvemlékeinket s régibb íróinkat, nagy részöket el is olvasta, legalább a mi nyomtatva megjelent; és így ha talán nem é r t is, de s e j t a dologhoz valamit” (Arany János Hátrahagyott prózai dolgozatai. Bp., 1889. Ráth Mór. 298—9).

Minden szerénysége ellenére tisztában lehetett azzal a költő, hogy már saját korának nyelvésze számára is többet jelent, mint egy egyszerű műkedvelő nyelvészkedő. Az nyilvánvaló volt azonban előtte is — talán jobban, mint mások előtt —, hogy alaki okokból nem válhatott hivatásos nyelvészé. Hiába volt gimnáziumi tanár, akadémikus, sőt akadémiai főtitkár is, nem volt egyetemi végzettsége.

A nem hivatásos nyelvész, de nyelvet ismerő, vele foglalkozó emberek teszik ki a nyelvművelők többségét. Aranyt kezdettől fogva jelentős nyelvművelőnek tartották. A költő tehát a magyar nyelv művészeinek, művelőjének és ismerőjének számít.¹

De igazában ki is a nyelvész és mi is a nyelvészet? (Itt elsősorban az anyanyelv nyelvészére gondolok és az anyanyelv nyelvészetére; idegen nyelvek esetében ez valamivel bonyolultabb dolog.) A nyelvész a nyelvközösség birto-

¹ Lásd Ferenczy Géza: Arany János, nyelvünk bűvára és művelője = Nyelvőr Füzetek 6. szám (Bp., 1958. 47 lap). E kitűnő füzet jóformán feleslegessé teszi a régebbi irodalom átolvasását; ezeknek könyvészeti adatait is közli. — Ezenkívül csak Balassa József nyelvjárástörténeti értékelő megjegyzésére érdemes felhívni a figyelmet. EPhK. 17: 331 (1893). Balassa itt Aranyt egy „ösztonös” felfedezésére mutat rá a magyar /ó/, /ö/ fonémák eredetével kapcsolatban.

kában levő implicit (kifejtetlen) nyelvi szabályrendszert igyekszik explicitté tenni (kifejteni)². Az anyanyelvi nyelvészet pedig az anyanyelv önmegismerésének hosszú folyamata, amelynek végét nevezhetjük nyelvtudománynak is. A nyelvész meghatározásában nincs benne az oklevél és a státushely; a nyelvészet meghatározásában pedig nincs benne semmilyen intézményes keret.

A nyelvészé válás egyik motivációja (a sok közül körülbelül így fogalmazható meg: „Író vagy költő akart lenni, vagy előadóművészek készült, de a primér nyelvi alkotás helyett a szekundér nyelvi technológia jobban vonzotta” (a 2. jegyzetben hivatkozott írásban, a 134. lapon). Aranynál a „de” helyett tegyük „és”-t, a „jobban” helyett pedig „is”-t. S ezzel a csekély kiegészítéssel máris megvan a motivációtípusa a nyelvészségének. De van-e ennél több is, vagy csak a motiváció és a lehetőség?

Nem kívánom Arany Jánosnak a nyelvvel kapcsolatos megnyilvánulásait mérlegre tenni. Ezt amúgy sem súlyra mérik. Azon sem érdemes elmélkedni, hogy emlékeznénk-e ezekre egyáltalában, ha nem egy nagy költő műveivel egybekötvé volnának olvashatók. Annyi azonban biztos, hogy Aranyt a fentebb említett alaki okok megléte esetén sem tartanánk számon ma már a magyar nyelvészet történetében jelentős nyelvészként (a nyelvészet hivatalos szűk értelmezését alapul véve). A nyelvművelés történetében természetesen az első vonalba tartozik. De hát nem nyelvészet-c a nyelvművelés is?

Ha a nyelvművelést sajátos alkalmazott nyelvészeti területnek tekintjük, művelődési — sőt „nemzeti” — alkalmazott nyelvészetnek, akkor ebben az értelemben Arany János számottevő nyelvész.

Van azonban egy másik — félig-meddig — alkalmazott nyelvészeti terület, ahol Arany János szintén az elsők közé tartozik. Ez pedig a verstan.³ A verstanban a költő gyakorlata hitelesíti, erősíti az elméleti-kritikai „szakember” munkáját. Verstani munkássága sem kapta azonban meg a neki járó nyelvészeti értékelést. Ebben az írásban ennek részleges törlesztése egyik célom.

A másik célom valamivel bonyolultabb és közvetettebb.

Nyilvánvaló, hogy ha ö s s z e a d j u k a nyelv megismerésének különféle területein kifejtett munkásságát, akkor az összeg több, mint bármely részlet külön-külön. Nemcsak mennyiségileg több, hanem minőségileg is. E helyütt például arra próbálok rámutatni, hogy a prozódista Arany János voltaképpen színvonalas „alkalmazott hangtantudós”. S az a módszer, ahogy ezt tudatosan⁴ végzi, valójában az empirikus nyelvészetnek sajátos változata.

² Vö. Szépe György: Újabb nyelvészeti jegyzetek az idegen nyelvek tanításáról. *Modern Nyelvoktatás* 3/3: 130–5 (1965).

³ „...ha [Arany János] nem lett volna nagy dalnok, nagygyá lehetett volna, mint nyelvész, mint irodalomtörténész, mint kritikus, és — a mi itt legközelebből érdekel bennünket — mint prozódista” (Radó Antal: *A magyar rím. Bp., 1921. Franklin Társulat.* 132).

⁴ „... a nyelvész kötelessége nem 'a priori' szabályok felállításában, vagy részletes [= részleges] igazságnak egyetemes törvényt emelésében, hanem abban áll, hogy legkisebb árnyalatig kinyomozza a nyelv szellemének élő nyilatkozásait (s a múlt irodalmi hagyományát csakis ez élő szellem kritikája mellett fogadja el): az a főntebb szabály kérdésében meg fogja hallgatni — nem is mondom már: a népet, a szegény parasztot, mert félek a vádtól, hogy e mi dicsőséges stílusunkat el akarom póriasítani, — hanem meg fogja hallgatni azt a kisasszonyt, kinek nyelvérzéke öt-hat sprachmeister, s divatlapjaink által még nincs tönkrejutva, azon atilás öregurakat, kik a leendő termés felől beszélgetnek, vagy ő n m a g á t, tulajdon primitív kifejezés módját; apellálni fog rossz-

2. A verstan és a nyelvészet viszonyáról

Az újabb nyelvészeti felfogások egy része előtérbe állította a nyelvi forma, a kifejezés vizsgálatát. Ezek szerint a vers sajátos nyelvi képződmény, leírható a nyelvészet eszközeivel. A verstan tehát a nyelvészet része.⁵ Más nyelvészeti felfogások, így például a klasszikus nyelvészet, meg a generatív nyelvészet a nyelvi forma, a kifejezés vizsgálatával párhuzamosan nagy súlyt helyez a tartalom, a jelentés kérdéseire is. Ezek a felfogások a verset a kifejezés és a jelentés sajátos kölcsönhatásának leírásában kívánják megragadni. Eszerint a verstan nem része a nyelvészetnek, bár nagymértékben felhasználja a nyelvészet egészének, különböző fejezeteinek: a szintaxisnak (mondattan-nak), fonológiának (hangtannak) és a szemantikának (jelentéstannak) a tapasztalatait. Természetesen a verstanon túlmegy az irodalom egészének, hatásának vizsgálata.

Ismét más, nyelvészeti eredetű, de a tulajdonképpeni nyelvészetnél szélesebb megközelítés a verset a költői nyelv egyik formabeli fajtájának tekinti. A költői nyelv pedig nem más, mint a nyelvi közlés poétikus, költői funkciójának sajátos (leginkább tudatos) felhasználása. Ez az irányzat az úgynevezett „költői nyelv kutatása”⁶ (a kommunikációkutatás részeként).

A versnek a kommunikációkutatáson belül adott megközelítési lehetősége összefér a klasszikus nyelvészettel, a funkcionális nyelvészettel — főleg a prágai iskolával —, a funkcionális verstannal, s nem összeférhetetlen a generatív nyelvészettel.

A nyelvészet különböző irányzatai a maguk módján mindig igyekeztek kisebb-nagyobb mértékben hozzájárulni a vers valamilyen vonatkozásának

szűl értesített, azaz 20–30 évi zagyva táp által megrontott nyelvérzékítől saját jobban értesült, azaz még minden idegen befolyástól ment, szűz nyelvérzékihez.” (A „Vissza-tekinvés” (1861.) című írásában: Arany János Prozaí dolgozatai Bp. 1879. 396; az idézet elején levő [] közti betoldás Ferenczy Gézáé, i. m. 8.)

⁵ Pílen irányzatú klásszikus prágai fonológiai közlemény például: Jan Mukařovský: La phonologie et la poétique [A fonológia és a „poétika”]: Travaux du Cercle linguistique de Prague 4: 278–88 (1931); a poétiká-t ma inkább ’költészettan’-nak lehetne fordítani. — A deskriptív nyelvészet Smith—Trager-féle irányzatát képviseli: Edmund L. Epstein—Terence Hawkes: Linguistics and English Prosody [Nyelvészet és angol prozódia]. Buffalo, 1959. Figyelemre méltó írás még e tárgyban: Seymour Chatman: Linguistics, poetics, and interpretation: The phonemic dimension [Nyelvészet, költészet és értelmezés: A fonémikus dimenzió]. The Quarterly Journal of Speech 43: 248–56 (1957). A generatív nyelvészet legutolsó nevezetes verstani tanulmánya: Morris Halle—Samuel Jay Keyser: Chaucer and the Study of Prosody [Chaucer és a prozódia tanulmányozása]: College English 28: 187–219 (1966); érdekes módon a cikk tárgya — a chauceri jambikus pentameter — nem kívánja meg a két értékű megkülönböztető jegyek felhasználását. — A két legnevezetesebb nyelvstatisztikai-verstani tanulmány: James L. Lynch: The tonality of lyric poetry: an experiment in method [A lírai költészet tonalitása: módszertani kísérlet]. Word 9: 211–24 (1953); Dell H. Hymes: Phonological Aspects of Style: Some English Sonnets [A stílus fonológiai aspektusai: néhány angol szonett]. Style in Language (Cambridge, Massachusetts—New York—London, 1961. szerk. T. A. Sebeok) 109–31. Klásszikus nyelvészeti-metrikai tanulmány: Lotz János: Metric Typology [Metrikus tipológia]: uo. 135–48.

⁶ Az irányzat legnagyobb élő művelője Roman Jakobson. Legismertebb idevágó műve: Linguistics and Poetics [Nyelvészet és költészettan], a Sebeok Tamás által szerkesztett Style in Language [Stílus a nyelvben] című kötetben (Cambridge, Massachusetts—New York—London, 1961. M. I. T. Press—John Wiley & Sons. 350–77. Magyar fordításban sajtó alatt: Roman Jakobson „Hang — jel — vers” című kötetében (Bp., 1969. Gondolat). Az irányzat reprezentatív — európaibb — bemutatató kötete: Poetics — Poetyka—Поэтика (Szerk. D. Davie, I. Fónagy, R. Jakobson stb. Varsó, 1961).

a vizsgálatához. Az újabb funkcionális verstan kutatói leginkább kiváló nyelvészek, a nyelvtudomány széles körű ismeretében kutatják a vers kérdéseit.⁷

Arany János idejében még nem volt — vagy már nem volt — olyan, az élő nyelvvel foglalkozó nyelvészet, amely a verstannal közvetlenül szoros viszonyba léphetett volna. Így a verstan megmaradt a poétika része gyanánt a klasszikus szermocionális stúdiumok részeként. A XIX. században ez azt jelentette, hogy a filológia rejtelmesen nagy birodalmában végső soron minden összefügghet minden egyébbel, a kérdéseket azonban mindig konkrétan, többé-kevésbé egyedileg kellett megoldani.

Így tehát, amikor Arany János az asszonáncról beszél, akkor engedheti magának azt a fényűzést, hogy csak az asszonáncról beszéljen és semmi másról. (Természetesen más írásaiban Arany szól a verstan számos fejezetéről; felfogása egységes koncepciófélévé is alakul. E dolgozatban azonban csak egyetlen cikk kifejtésére vállalkozom.) Ma már ezt nem tehetné meg. Illetőleg mi ezt már azért nem tehetjük meg, mert ez egyszerű ismétlés volna. Hiszen látni fogjuk, ő szinte minden lényegeset felvázolt már száz évvel ezelőtt erről a kérdésről.

3. Valami a fonológiáról

A fonológia legegyszerűbb meghatározása: nyelvészeti hangtan. Ez azt jelenti, hogy 'a beszédhangok nyelvtani, nyelvi szerepének a leírása, szabályokba foglalása'. Abban a szerencsés helyzetben vagyunk, hogy a prágai fonológiai iskola első korszakának legjobb fonológiai kézikönyve magyarul jelent meg Laziczius Gyula tollából.⁸ Rajta kívül számos magyar nyelvész foglalkozott a magyar és általános fonológiával. Kiemelkedik Arany Lászlónak a prágai iskola második korszakában, Trubetzkoy korszakalkotó művének megjelenése után íródott monográfiája.⁹

A fonológia jelenleg legutolsó fejlődési szakaszának számít a Halle-féle fonológia. Ez egyrészt a Jakobson—Halle-féle fonológián keresztül mélyen a harmincas évek prágai fonológiai felfogásában gyökerezik, másrészt pedig a generatív teljes nyelvelírás fonológiai fejezete kíván lenni. A Jakobson—Halle-féle fonológia a fonémának (vagyis a betű hangbeli megfelelőjének) újfajta meghatározását igyekezett adni.¹⁰ Ennek lényege abban áll, hogy

⁷ Magyarországon elsősorban Gáldi László nevéhez fűződik a funkcionális verstan. Elméletileg úttörő tanulmánya sajnos francia nyelven jelent meg: *Essai d'une interprétation fonctionnelle du vers* [Kísérlet a vers funkcionális magyarázatára]. *Acta Linguistica* 3: 373—408 (1953). Magyarul jelent meg: *Az orosz vers funkcionális problémái: FilKözl.* 1: 185—203 (1955). Mindenki számára elérhető azonban „Ismerjük meg a versformákat” című összefoglaló könyve (Bp., 1961. Gondolat. 238 lap).

⁸ Bevezetés a fonológiába. Bp., 1932. MNyTK. 33. szám.

⁹ N. S. Trubetzkoy: *Grundzüge der Phonologie*. Prága, 1939. = *Travaux du Cercle linguistique de Prague VII.* kötet. — Arany A. László: *Kolon nyelvjárásának fonológiai rendszere. Bevezetés a szerkezeti nyelvjárásba*. Pozsony, 1944. (2. kiadása: *The phonological system of a Hungarian dialect. An introduction to structural dialectology*. Bloomington—Hága, 1967. [angol nyelvű címmel de a változatlan magyar szöveggel].)

¹⁰ Ennek a fonológiai felfogásnak részletes magyar nyelvű bemutatását Fodor István végezte el: *A megkülönböztető elemek jelentősége*. NyK. 63: 129—60 (1961). — *A magyar magánhangzók leírására kísérlet: Szépe György: A magyar generatív fonológia néhány kérdése: A magyar nyelv története és rendszere. A debreceni nemzetközi nyelvészkongresszus előadásai* (Szerk. Imre Samu és Szathmári István. Bp., 1967) 305—10. A Jakobson-féle fonológiai megkülönböztető jegyeket a verstanban

nem az egyes szavak hangtestének, a hangtest részeinek szembeállításának útján, hanem a fizikai hangtan és a hangképzés fiziológiája egyetemes szabályszerűségei felől, két oldalról elindulva igyekezett egybehangzó meghatározásra. Meghatározásuk egyszerű formában így szól: a fonéma a megkülönböztető jegyek egyidejű nyalábjába. A megkülönböztető jegyek pedig – az artikuláció szempontjából – a képzés módjának vagy helyének ellentétei. Így például egy magyar magánhangzó, mondjuk az /ö/* a következő megkülönböztető jegyek által határozható meg:

- + magánhangzós: vagyis nyílt szájjal képzett; az akadály legyőzésével, tehát „nem nyíltan” képzett mássalhangzókkal szemben;
- hátul képzett: más szóval nem veláris, hanem a palális;
- + ajakkerekítéses: az ajakkerekítés nélkül képzett /i/, /ë/ és /e/ fonémákkal szemben;
- felső nyelvállású: az /ü/ fonémával szemben, s mivel nincs is alsó nyelvállású szomszédja, ezért egyúttal automatikusan középső nyelvállású.

Mindez úgy tartozik ide, hogy először ki kellett alakulnia a Halle – Chomsky-féle fonológiai felfogásnak – de legalább a Jakobson – Halle-félenek – ahhoz, hogy többet tudjunk mondani az asszonáncról, mint Arany János mondott száz esztendeje. Többet, de nem biztosan jobbat.

4. A grammatikalitásról

A generatív grammatika legfontosabb fejezete a szintaxis (mondattan). Voltaképpen ez az egyetlen „generatív” része. A generálás azt jelenti, hogy gépiesen és szabályszerűen írja le a mondatok lehetséges szerkezetét (ha úgy tetszik, éppoly szigorú következetességgel, mint egy generátor vagy egy automata).¹¹

A szintaxis ebben a felfogásban a lehetséges „jó” mondatok szerkezetét generálja. Jól tudjuk azonban azt is, nem minden „jó” mondat, helyes. A nyelvművelés és a stilisztika ebből a szempontból különösen sok tapasztalattal szolgálhat a nyelvten számára. A stilisztika a különböző „jóságú” mondatokat „esztétikai” vagy funkcionális szempontból minősíti. A nyelvművelés pedig nyelvhelyességi ítéletet mond róluk.

A „grammatikalitás” a generatív nyelvészet műszava; magyarul esetleg „nyelvtanszerűség”, vagyis „jól formáltság” lehetne. A grammatika-

már felhasználta Thomas A. Sebeok: *Decoding a Text: Levels and Aspects in a Chereemis Sonnet* [Egy szöveg kódolása: Szintek és „aspektusok” egy cseremis szonettben] (i. m. 221 – 35; főleg a táblázat a 225. lapon). Természetesen furcsa volna, ha maga Jakobson – aki a verstannak is kiváló szakértője – nem használta volna föl a megkülönböztető jegyeket a verstani kutatásaiban; vö. pl. *On the so called vowel alliteration in Germanic verse* [A germán vers úgynevezett magánhangzó-alliterációjáról]: *Zeitschrift für Phonetik, Sprachwissenschaft und Kommunikationsforschung* 16: 85–94 (1963). – Vö. Ryder cikkére még a 36. jegyzettel is.

¹¹ Az automatával kapcsolatban lásd Papp Ferenc „Algoritmus” című írását: *Nyr.* 89: 87–93 (1965).

* A két párhuzamosan jobbra dőlő vonás, vagyis egyenes zárójel közti betű a fonéma megegyezései jele néhány újabb nyelvészeti irányzatban. — *A szerk.*

litás az a m é r t é k, amely az adott mondatot az adott grammatika szempontjából minősíti. Eszerint vannak teljesen „jó”, „nyelvtanszerű” mondatok, úgy, ahogy az a nagy könyvben meg van írva, vagyis úgy, hogy generálásuk minden egyes mozzanata szabályszerű. Ebbe a csoportba a mondatoknak csak igen kis töredéke tartozik. (A tankönyvek csinált példamondatait feltételül.)

A mondatok túlnyomó többsége azonban nem ilyen. Ezeknek grammatikalitása más és más jellegű. Ezek a „deviáns”, vagyis „elhajló” mondatok is mind megérthetők — többé-kevésbé —, de nem önmagukban, hanem egy vagy több másik, ideális szabályosságú mondathoz képest. Ezek a mondatok a nyelvtanszerűség szempontjából csökkenő sorozatba állíthatók. Így például a következő — erre a célra mesterségesen megalkotott — öt mondat tisztán szintaktikai szempontból:

- (1) *A lovak gyorsan szaladtak a kocsi előtt.*
- (2) *Gyorsan szaladtak a lovak a kocsi előtt.*
- (3) *A lovak gyorsan szaladt a kocsi előtt.*
- (4) *A lovak gyors szaladtak a kocsi előtt.*
- (5) *A lovak szaladtak a kocsi gyorsan előtt.*

Az első mondatnál nincs semmi baj. A másodikkal sem, de nyilvánvaló, hogy különleges — ritkább — feltételek szükségesek a használatához; a *gyorsan*-ra valamilyen kiemelő vagy ellentétes hangsúlynak kell esnie. A harmadik esetben elmaradt a számbeli egyeztetés; a negyedik esetben a melléknév határozóragja. (Azon lehetne vitatkozni, de itt nem érdemes, hogy a 3. vagy a 4. mondat áll-e mélyebben a nyelvtanszerűség létráján.) Az ötödik mondatban a határozószó kettévágta az aránylag szorosan összetartozó névutós szerkezetet; ez nyilvánvalóan a „legrosszabb”.

Ezeket s az ilyen mondatokat a gyakorló nyelvűvelő nem szokta összehasonlítani, hiszen ezek nem egyforma hibák, szabályoktól való eltérések; s ezért mindegyik esetében külön-külön kell eldönteni, hogy hiba-e, vagy sem. — Legfőljebb a tanári gyakorlat során — például idegen nyelvről magyarra való fordítás esetén — szokott előfordulni a hibák latolgatása.

Az összehasonlítás természetesen sokkal jobban szemléltethető az olyan példacsoporton, ahol a mondatok a szaporodó (tehát mennyiségileg növekvő) hibák szerint vannak sorba rakva. Így például ebben a másik öt — csinált — mondatban:

- (6) *Láttalak, amint olvasod a könyvet.*
- (7) *Láttalak, amint olvasod a könyv.*
- (8) *Láttalak, amint olvas a könyv.*
- (9) *Láttalak olvas a könyv.*
- (10) *Lát olvas a könyv.*

A példa a szemléltetés kedvéért nagyon erős. Az anyanyelvi rendes beszédhasználatban valószínűleg nem is fordul elő a (7)–(10) példa.

A grammatikalitás fokozatairól van némi intuitív érzésünk. A második öt példamondat esetében a mondatok csonkításának mérete és a mondatok helyességének megítélése valószínűleg párhuzamos. Vagyis itt (és ebben a példasorban!) mennél rövidebb, „hiányosabb” a mondat, annál „rosszabb”. Itt tehát a nyelvtanszerűsége vonatkozó intuíciónknak — véletlenül a mon-

datoknak hosszában kifejezhető épsége a mértékünk. Ez azonban azért van így, mert ezt a példasort éppen erre a célra szerkesztettük.

Az első öt példamondat esetében azonban a grammatikalitási sorrendre vonatkozó intuíciónk kifejezése már nem ilyen egyszerű; igen bonyolult formális nyelvészeti apparátust kíván meg.

A grammatikalitásról szólva meg kell még említeni, hogy ez az elméleti kategória igen sok vitát okozott. Ennek során szóba került a költői szöveg grammatikalitásának kérdése is.¹²

A grammatikalitás (és annak fokozatossága) valószínűleg igen jelentős szerepet játszik majd a modern nyelvészettel összhangban levő nyelvművelés elméletében. Természetesen nemcsak szintaktikai, hanem a szemantikai és fonológiai megformáltság kategóriájára is szükség van. Sőt külön megítélést kíván az elméletileg helyes, de gyakorlatilag elfogadhatatlan (mert például túl hosszú) mondatok kérdése.¹³ S mindez valószínűleg kísérletileg is igazolható eredményeket hoz majd.

Ez a kérdéskör azért került a cikkbe, mert megértése nélkül nem méltányolható Arany János asszonáncelméletének a f o r m á j a.

5. A versgrammatikáról

Van-e ilyen?

Ha a grammatikán azt értjük, hogy a nyelvi szabályszerűségek összessége, akkor a dolog attól függ, hogy mennyiben tekinthetők nyelvinek — e s a k nyelvinek — a vers szabályszerűségei.

Ha a vers nyelvi anyagát az egész nyelvi anyag részének tekintjük, akkor a grammatika sajátos része foglalkozhat a versbeli résszel.¹⁴ A vers-

¹² A grammatikalitás kategóriájának két bírálója, Roman Jakobson és A. A. Hill azt bizonygatták — joggal —, hogy egyik-másik „nem nyelvtanszerű” mondat jogosan helyet találhatna a költészetben. Nekik válaszul írja Chomsky a következőket: „... az a kérdés, hogy vajon egy szósor előfordulhat-e egy versben, teljesen más kérdés, mivel teljesen nyilvánvaló, hogy a jól formáltságtól való eltérés a prózában és a költészetben nemcsak hogy eltérhető, hanem még hatásosan fel is használható irodalmi eszközként. Ez semmi esetre sem újszerű megfigyelés. Vö. például Empson »Seven Types of Ambiguity« [A kétértelműség hét fajtája] című művével: A versmérték igénye lehetővé teszi a költő számára, hogy valami olyant mondjon, ami nem normális hétköznapi angol, úgyhogy az olvasó azokra a különböző szokásos formákra gondol, amelyek ehhez közel állnak, s összerakja azokat. Ezért lehet a költészet tömörebb, bár egyúttal kevésbé precíznek látszik, mint a próza.” Noam Chomsky: Some methodological remarks on generative grammar [Néhány módszertani megjegyzés a generatív grammatikáról]: Word 17: 219—39 (1961), az idézet a 23. lapalji jegyzetből származik. — A. A. Hill cikke: Grammaticality [Nyelvtanszerűség]: Word 17: 1—10 (1961); Roman Jakobson cikke: Boas' view of grammatical meaning [Boas felfogása a nyelvtani jelentésről]: American Anthropologist 61/2: 139—145 (1959); szintén sajtó alatt magyar nyelvű válogatott műveiben.

¹³ A grammatikalitásnak a nyelvművelésben jutó szerepéről röviden írtam nemrég: A nyelvművelés helye a nyelvészetben. Somogyi Néplap 1966. március 27. 8. lap. — A grammatikalitásról megjelent magyar összefoglalás: Kiefer Ferenc: Megjegyzések a grammatikalitás fokról. NyK. 68: 140—6 (1966).

¹⁴ Vö. Horváth János „Versmondattani fogások és alakzatok” című fejezetével a „Rendszeres magyar verstan” című (Bp., 1951) művében. Meghatározása: „Azon nyelvi, leginkább mondattani különlegességeit [ti. a „közönséges beszéd”-nek], melyek a vers kedvéért alakítottak eltérővé a beszéd megszokott anyagától és rendjétől, versmondattannak nevezzük” (52). — Arany János a költői ortográfiáról beszél (Visszatekintés, i. m. 376). Az Arany által említett „ornata syntaxis” (uo. 378) valószínűleg több, igényesebb a „versmondattan” felfogásánál, mivel „esztétikai”, stilisztikai céljai is vannak.

mondattan ezek szerint a versnyelv mondattana; hasonló módon lehetne beszélni a versjelentésről és a vershangtanról is, mint ahogy az utóbbiról beszélnek is.

Maga a versgrammatika azonban alighanem Householder amerikai nyelvész leleménye, de legalábbis műszava.¹⁵ Householder nem ad világos példákat arra, hogy mit ért versgrammatikán.

Fölmerült például egy olyan generatív grammatika elkészítésének a terve, amely verseket generálna. Sőt szóbeli közlésből tudom, hogy van olyan algoritmus, amely elfogadható „beatnik”-verseket produkál angolul.¹⁶ A nyelvészet és a programozás mai fokán már nem jelent nehézséget a lehetséges mondatok egy részének létrehozása — egy meghatározott szótár keretében maradvá.¹⁷ Ezek a mondatok vagy meghatározott rendben, vagy taláalomra tűnnek elő a gépi kiírás eredményeként. Ha valamilyen alapon megszorításokat teszünk, akkor természetesen elképzelhető, hogy így is megközelítjük a vers produkálását. A kérdés tapasztalati jellegű; tetszés szerint kísérletezhetünk, hogy egy adott megszorítás milyen mértékben közelítette formailag a prózai mondatokat (vagy szavakat) a vershez. Ez olyan, mint amikor a korlátozás nélküli zajt próbáljuk zenei struktúrává finomítani, vagy a vizuális érzékelés szín- és alakelemeit próbáljuk képzőművészeti jellegűvé, értékűvé formálni.¹⁸ Ez a gépi művészet a dolog természeténél fogva csak közelítő modell lehet, hiszen a művészet társadalmi funkciója a közvetlen társadalmi-emberi közlés. (Ezért nem tartjuk művészetnek a naplementét, a sziklacsúcsokat, a madárdalt stb. sem.)

A „versgrammatika” számára van egy másik, kevésbé mutatós lehetőség. Ez abban áll, hogy a verstan hagyományosan kialakult kategóriáinak megkeressük, megtaláljuk a természetes helyét egy grammatikai elmélet keretében. Ennek előfeltétele, hogy ne csupán a műszó éljen, hanem maga a verstani kategória is; vagyis eleve legyen valami intuitív alapunk a verstani elemnek a nyelvészeti vizsgálatára. Az intuíció formális kifejezése azután ugyanúgy vizsgálható, mint bármely más formális tétel, vagyis az adott rendszer keretében; s mint minden empirikus valóságra vonatkozó állítás: kísérletileg.

A mi esetünkben ez azt jelenti, hogy Arany János asszonáncelméletét először lefordítjuk egy formális grammatika nyelvére, szimbólumrendszerére, annak keretében vizsgáljuk tételeit.

¹⁵ „... a verse-grammar or perhaps a verse-forming attachment to the sentence-grammar” [versgrammatika vagy talán versalkotó függelék a mondatgrammatikához], ti. ez volna egyik a Householder által lehetségesnek tartott hétféle grammatika közül (Journal of Linguistics 1: 18 (1965)).

¹⁶ D. Worthy, a Bunker-Ramo Corporation programozója, Canoga Park, 1965 júniusában. Worthyt a beatnikversek kísérleti programozásáért „autobeatnik” néven is nevezték.

¹⁷ Az International Business Machine Corporation 1962-ben gépre vitte R. B. Lees angol generatív grammatikáját. Más kísérletek is ismeretesek.

¹⁸ Az elektronikus számológép „zeneszerzői” programozásával már magyarországi kutatók is foglalkoztak (vö. az erről szóló beszámolókkal: Computational Linguistics III. és IV. kötetében Bp., 1964. és 1965.).

A vizuális gépi műalkotás egyik legismertebb művelője a magyar származású kibernetikus-látáspszichológus Julesz Béla. — A gépi irodalmi szöveggyártás már megkapta a maga szépirodalmi paródiáját is R. Escarpit „A literatron” (Párizs, 1964; magyar fordítása Kismárton [= Martinkó] András, Bp., é. n. [1966] Európa Kiadó) című regényében, valamint Ronald Dahl „A nagy automata grammatizátor” című novellájában (Nagyvilág 11: 1186–95 (1966), magyarra fordította Raáb György).

Nem állítom, hogy a produktív versgrammatika eleve nem művelhető; csupán azt, hogy jelenlegi ismereteink alapján az „interpretatív” (magyarázó, értelmező) grammatikai feldolgozás a reális és elérhető feladat.

II.

6. Arany János asszonáncelméletéről

Az „elmélet” itt laza értelemben értendő. Ez azonban mégis elmélet, ha ki nem fejtett formában is, még akkor is, ha része egy szélesebb rímelméletnek, s ezzel együtt egy összefoglaló verstani teóriának.

A tárgy nem kívánja meg, hogy a matematikai logika fegyvertárával ábrázoljuk Arany elméletét. Ez természetesen szintén lehetséges volna, itt azonban csupán megnehezítené az olvasását. (Egy nagyobb fonológiai vagy formális verstani értekezésben, ahol az egész keret formális, szimbólumokban van megadva, ott természetesen Arany értekezését is érdemes formalizálni, szimbolikus nyelven kifejtteni.) Arany János itt már a maga korában eleget tett annak a követelménynek, amelyet csak mostanában próbálunk mások és magunk elé állítani; ti. annak, hogy tételei annyira egyértelműek és összefüggőek legyenek, hogy bárki formalizálhassa őket szükség esetén.

Arany asszonáncelméletét nyelvészeti kutatás eredményének tekintem, mégpedig egyrészt az általános verstani ismeretén, másrészt a magyar anyanyelvi költői intuíción alapuló tudatos általánosításnak. Ő is így tekinthette szabályait: „nem mint azokat talán más nemzetek poétikája meghatározza, hanem a mint én nyelvünk természetéből s a nép költészetéből magam elvontam” (Arany János Prózai dolgozatai, Bp., 1879. 57., a Magyar Tudományos Akadémia Könyvkiadó-Hivatala; a továbbiakban is ezt a kiadást használom).

A következőkben a dolgozat sorrendjében kiemelem az asszonánc szempontjából fontos tételeket (parafrázis formájában, tehát nem Arany János szavaival; a szó szerinti részek idézőjelben állnak). Az egyes tételeket szükség szerint kommentálom. Az elmélet összefüggő megrajzolására és értékelésére a következő pontban kerül sor.

6.1. Az asszonánc kerete

1. tétel. A magyar nyelvben aránylag kevesebb rímelési lehetőség van a többi európai (indoeurópai) nyelvhez képest.

Megjegyzés: A rímelés tehát a nyelv szerkezetétől függ.

2. tétel. Más európai (indoeurópai) nyelvekben az egyes szavak a mondatban megtartják eredeti formájukat, a magyarban toldalékot kapnak.

Megjegyzés: A szavak eredeti formája nyilván a szótári alapalak (vagy azzal méretben egyező szóalak); ez az úgynevezett flektáló nyelvek sajátossága. A franciára és főleg az angolra a tétel megjegyzésünk a zárójelbe tett megszorítása nélkül is érvényes. — A magyar toldalékolás vagy utóragozás az úgynevezett agglutináló nyelvek ismert sajátossága.

3. tétel. Rag ismétléséből rím nem származhat.

Megjegyzés: Nem fogadható el tehát rímnek a magyarban, ha két szó ugyanazzal a raggal végződik. Ebben a kérdésben nem mindenkinek ez a

felfogása. Azonban itt nem célunk Arany nézeteit történetileg szembevetni más verstan-kutatók nézeteivel.

4. tétel. A magyarban kevés szótó rímelt ragozott szóval.

M e g j e g y z é s : a) A „kevés” nyilván ismét más, európai nyelvekhez viszonyítva értendő. b) Esetleg a költői szükségletekhez mérten. Arany Jánosnak ezt az intuíciónak teljes rímestárak minőségi és mennyiségi összevetése útján lehetne igazolni.

5. tétel. A magyar nyelv korlátozott rímelési lehetőségei miatt két kiegészítő rímelési mód felhasználása áll rendelkezésre: a) az egyik a kétszótagú ragisméltés, b) a másik az asszonánc.

M e g j e g y z é s : A „kétszótagú ragisméltés”-re példája a Gyöngyösi Istvánféle „ának-ának”. — Arany nyilván az asszonáncot tartja jobbnak. De ha ez nem volna is így, az értekezés tárgya akkor is az asszonánc, s az első lehetőségről a továbbiakban nem beszél.

Az 1–5. tétel összefüggő gondolatmenetet alkot. A magyar asszonánc szükségességét igyekszik indokolni. A gondolatmenet lehetséges indokolás. Az asszonánca vonatkozó költői-nyelvészeti-irodalomtörténeti intuíciónak, mégpedig nem egészen egzakt intuíciónak megfelelő kifejezése. — Másféle indokolás lehetőségét azonban ez nem zárja ki.¹⁹

6. tétel. Az asszonánc megtalálható a magyar népköltészetben, legalább olyan régen, mint a rím.

M e g j e g y z é s : Ez érv az 5. tétel mellett. Jelentése kettős lehet: a) a nyelv szerkezetét fent ismerttetett belső sajátosságai miatt szervesen fejlődött ki ez a rímtípus; b) nem pedig a tiszta rím elromlása által. — Itt jegyzem meg, hogy eredetileg ezt két tételnek gondoltam, de az első vessző előtti részének önmagában nincs tételszerű értéke; az összetett mondat viszont kettős jelentésű.

7. tétel. „...a magasabb költészetnek, ha nemzeti akar lenni, a népből kell kifejlődni.”

M e g j e g y z é s : Az idézet természetesen csak részben értelmezhető nyelvészetiileg, hiszen a „magasabb költészet”, „nemzeti”, a „nép” műszavak a nyelvészeti számára közvetlenül nem foghatók meg. (Természetesen e műszavak irodalomtörténeti értelmezésének megvan a hagyománya és létjogosultsága, de az más kérdés.) — Itt következő újrafogalmazása némileg találgatás jellegű: Az adott nyelv valamennyi költői szabályának a nyelv belső rendszeréből kell következnie, amely rendszert — feltehetőleg — a (szervesen fejlődő) nyelvjárásokban ért legkevesebb külső hatás. — Itt jegyzem meg, hogy az „össznemzeti nyelv” vagy a „magyar nyelv” (vagyis annak minden változata egybevéve) az újabb nyelvészeti kutatások szerint is — a klasszikus nyelvészettel összhangban — lehetséges és hasznos nyelvészeti kategóriák. Ezzel szembenáll a deskriptivisták eltúlzott, egyoldalú igénye a „homogén szövegek” leírására vonatkozóan.

8. tétel. A magasabb költészet szabályozni köteles a népköltészetből átvetteket.

M e g j e g y z é s : Az „átvettek” az én szavam Arany „azt, amit . . . vesz át” szerkezte helyett. Egyik sem mondja meg, hogy pontosan miről van szó.

¹⁹ „a . . . rím tulajdonai közösek egyéb nemzetekkel s a mi eltérőt e részben költészetünk mutat, arról más helyen tettem egy szót” (A magyar nemzeti vers-idomról. Arany János Prozaí dolgozatai. Bp., 1879. 43). (Erre a 26. lapon visszatérek.)

Arany esetében esetleg keresett homályról van szó, mivel ez az egész átvételre vonatkozik. Egy-két példa leszűkítené azt, hogy Arany valószínűleg a népköltészet → magasabb költészet fejlődés összességére gondol. Ebben természetesen benne van a rím és az asszonánc is. — A „magasabb” költészetet tekintésük — legalább itt! — közismertnek. Nyelvészetileg valószínűleg a tudatos nyelvformálás eredményeként kialakult irodalmi nyelv, költői norma értendő ezen. Tehát valamilyen ösztönös vagy tudatos nyelvészeti tevékenység (illetőleg annak eredménye).²⁰

9. tétel. A magyar asszonánc szerkezeti szabályai két részre oszlanak: a hibátlan asszonánc szabályaira, valamint a hibátlan asszonánctól megengedhető eltérések szabályaira.

Megjegyzés: A klasszikus nyelvészetben nem szokásos a szabályok halmazának ez a kettébontása. (Talán csupán a francia helyesírás „tolérance” elnevezésű kiegészítése tekinthető ilyennek; ezt azonban eléggé művi úton állították elő.) A „helyes” és „helytelen” többé-kevésbé szabályszerűen vált ketté, ha egyáltalában előfordul a „helyes”, hiszen a nyelvtani leírás tárgya kiváltképp a „helyes” volt; a „helytelen” meg átkerült a nyelv művelés körébe. — (A verstanban természetesen találhatók „erős” ’elengedhetetlen’ és „gyenge” ’elhagyható’ szabályok, ilyen erős szabály például az, hogy a hexameter utolsó előtti lábának mindig daktilusnak kell lennie.) — Aranynek ez a szabálya — a további kifejtés nélkül — legalább ezen a szinten áll. Bár, mint látni fogjuk, nála nem két egyes szabály, hanem a szabályoknak két halmaza áll egymással szemben. (Akkor is, ha ez a szabály nem szövegszerűen kifejezve, hanem csupán implicit módon — de félérthetetlen módon — található meg nála.) A harmadik részhalmaz: a kizárt esetek, tehát nem megengedhető eltérések halmaza. — A megengedhető és megengedhetetlen eltérések között található egy „bizonyos határ”.

6.2. A hibátlan asszonánc

10. tétel. A hibátlan asszonánc szabályai magánhangzó- és mássalhangzó-szabályszerűségekre oszthatók.

Megjegyzés: Az asszonánc két rímhelyzetben levő hangsor viszonya. A 10. tétel (meg a következő néhány) annak feltételeit állapítja meg, hogy milyen fonémák között lehet asszonáncviszony. A magánhangzó és a mássalhangzó egyetemes nyelvi kategóriák, az emberi nyelv definíciójának részei. A magyar magánhangzó a magyar szótagnak egyúttal kötelező magja, központi része.²¹

11. tétel. Az asszonáncviszonyban szereplő sorvégek magánhangzóinak azonosnak kell lennie.

Megjegyzés: A magánhangzók azonossága a magyarban a következő viszonylatokban értendő: a nyelv függőleges mozgása szerint, a nyelv vízszintes mozgása szerint, ajakkerekítés szerint és hosszúság szerint. Csupán a

²⁰ Vö. a 36. jegyzetben található Arany-nyilatkozattal is.

Ilyen értelemben fonológus Berzsenyi Dániel, vö. Péter László: Berzsenyi mint „fonológus”. MNy. 45: 183–5 (1949).

²¹ Itt említem, hogy egyetlen nyelvészeti cikket találtam az asszonáncra: Dwight L. Bolinger: Rime, assonance, and morpheme analysis [Rím, asszonánc és morfémaelemzés]. Word 6: 117–36 (1950). — Bolinger azonban a verstanra való tekintet nélkül vizsgálja a rímet és valamiféle asszonanciaviszonyt.

legutolsó (a hosszúság) nem magától értetődő, de a kizárt esetek — meg nem engedett eltérések — tanúsága ebben a kérdésben egyértelmű.

12. tétel. A magánhangzók azonossága szempontjából a zárt /*ē*/ és a nyílt /*e*/ külön fonémának tekintendők.

M e g j e g y z é s : Arany fonológiai szempontból igen helyesen a zárt /*ē*-t tartalmazó nyelvjárásokra, illetőleg a zárt *ē*-ző köznyelvre vonatkozóan fogalmazza meg a szabályt. Mivel ez a kérdés sem a XIX. században, sem ma nem magától értetődő, azért kell ezt külön tételben bejelenteni. — Ha a fonológiát az egész nyelvelírás részének tekintjük, akkor a magyarban az olyan morfológiai ellentétek, mint {*-o-n*, *-ē-n*, *-ō-n*} : {*-a-n*, *-e-n*} és még sok egyéb leírása céljából hasznos föltenni a zárt /*ē*/ „létezését” még olyan nyelvjárásokban is, ahol az „nem található meg”. Ezekben fonológiai szempontból egy /*ē*/ → /*e*/ szinkrón változás föltevése oldja meg a helyzetet. Itt úgy látszik egybevág a hangtörténet, a mai fonológiai rendszer és az asszonáncelmélet igénye. — Radó írja, hogy már Verseghy „figyelmezteti a rímelőket arra a különbségre, amely a nyílt és zárt *e* közt van” (i. m. 85).

13. tétel. A likvidák előtt megnyúlt magánhangzók az asszonáncviszony szempontjából megtartják eredeti hangszínüket, de hosszúnak számítanak.

M e g j e g y z é s : Arany szavai: „Helyzet (positio) által hosszúvá lett, bár különben rövid hangzónak szinte *olyan* hangzó felel meg. Például nem *harmat* és *marad* [a jó asszonánc — Sz. Gy.], hanem *harmat-síralmad*” (57). — Megjegyzendő, hogy Arany „szinkrón-deszkriptivista” fogalmazását értelemszerűen szinkrón-dinamikusra fogalmaztam át. — A likvidák: az /*l*/, az /*r*/ és elméletileg az /*ly*/ is. [A két ferde vonás között fonológiai átírás található, mégpedig lehetőleg a magyar helyesírás betűinek megfelelő értékű szimbólumokkal.] Ez a szabály csak annak a két rövid magánhangzónak szempontjából fontos, melynek fonológiai hosszúsága más hangszínű, tehát az /*a*/ : /*á*/ és /*e*/ : /*é*/ esetében. (Arany János csak /*a*/-ra adott példát.) Ezeknek fonetikai átírása: [α] : [ā] és [ε] : [ē]. [A szögletes zárójelben fonetikai átírás található az egyszerűség kedvéért a nemzetközi romanista konvenciók szerint.] A 13. tétel értelmében a likvidák hatására ilyen változás megy végbe: [αLC] → [āC], illetőleg [εLC] → [ēC]; vagyis a rövid [α] és [ε] egy rákövetkező likvida és mássalhangzó előtt megnyúlik (s ugyanakkor néha eltűnik mellőle a likvida). — Ennek a szabálynak értelmében gyakorlatilag az [αLC] (illetőleg [εLC]) szerkezetek csak egymással rímelhetnek. — Megjegyzendő, hogy ma már kérdéses ennek a szabálynak a fontossága, hiszen a likvidák nyújtó hatása végül is nem minden esetben automatikus a köznyelvben.

14. tétel. A mássalhangzók háromféle hibátlan asszonáncviszonyban állhatnak egymással: *a*) zöngesség szerint; *b*) affrikáció szerint; *c*₁) képzési viszonyok szerint (a likvidák között); *c*₂) képzési viszonyok szerint (a nazálisok között).

M e g j e g y z é s : Arany János extenzionális (felsorolásos) meghatározását intenzionális (közös jegyet tartalmazó osztályokra bontásos) meghatározásra alakítottam át. A kettő egyenértékű. — „A képzési viszony” a „képzés helye” és a „képzés módja” összefoglalására szolgáló műszó. — „Asszonáncviszony” — mint már láttuk — föltételezi a rímhelyzetet (külön megjelölés nélkül az utolsó szótagbeli rímhelyzetet).

15. tétel. A mássalhangzós asszonáncviszony kiterjed minden zöngés: zöngétlen párra. Ezek a következők:

zöngések: |b| |d| |v| |g| |zs| |z| |gy| |dzs|
zöngétlenek: |p| |t| |f| |k| |s| |sz| |ty| |cs|.

M e g j e g y z é s : A felsorolás az Arany János adta sorrendben olvasható. Arany nem közölte a /dz/ : /c/ ellentétet; ez is oda tartozik, a sorozat végére írható. — Mint ismeretes, néhány nyelvben, így a magyarban is (főleg a nyugati nyelvjárásokban) a szóvégi mássalhangzók elvesztik a zöngéesség: zöngétlenség ellentétet, vagyis a zöngések zöngétlenné válnak. Ezt a fonológiai neutralizálódásnak nevezi, s a klasszikus prágai fonológia terminológiájában a jelöletlen (egy ebben az esetben a zöngétlen) az ellentétpár vezérfonémája (archifonémája).²² Az újabb fonológiai szóhasználatban archifonémán az ellentét feloldása után nyert elvont egységet értik, így például az <sz> archifonéma az /sz/ és a /z/ közös jegyeit tartalmazza az egymásnak ellentett zöngéesség nélkül. — Arany János szabálya az ebben az értelemben vett archifonémában átfogalmazható.

16. tétel. A mássalhangzós asszonáncviszony kiterjed a réshang: affrikáta fonológiai ellentétpárra:

réshang: |sz|
affrikáta: |c|.

M e g j e g y z é s : Arany csak azt az egy példát adja. A teljes sor elméletileg a következő volna:

réshangok: |sz| |z| |s| |zs|
affrikáták: |c| |dz| |cs| |dzs|.

Tekintettel arra, hogy Arany János — mint nyelvész — tudott osztályokban fogalmazni, valószínűleg ő is fel tudta volna írni így is. Hogy nem írta, annak szintén gyakorlati oka lehetett: nem talált az ellentétre gyakorlatban számottevő mennyiségű példát. — Az affrikáták körül nálunk a kérdés méreteit jóval meghaladó vita folyt.²³ Én a /ty/-t és a /gy/-t — itt nem részletezendő okok miatt — nem tartom affrikátának. Nyilván Arany János sem tartotta annak. Az affrikátát pedig — az esetek többségében — fonetikailag 'résvégi zárhang'-nak határozom meg. — Akárhogyan álljon is a dolog, az affrikátát egyetlen képzésmozzanat, tudniillik a hirtelen indítás (záralkotás) különbözőteti meg az azonos helyen képzett réshangtól (a lehetséges időtartambeli különbségen kívül). Asszonánchelyzetbeli neutralizálódásuk szintén kifejezhető vezérfonémában; például az /sz/ és a /c/ vezérfonémája valamennyi közös sajátosságot tartalmazza (mássalhangzóság, a képzés helye, zöngétlenség), de nem tartalmazza a képzés módjának mozzanatát. — Itt jegyzem meg, hogy az /sz/ : /c/, illetőleg az /s/ : /cs/ asszonánchelyzetének még egy külön tanulsága is lehet. A /c/ ugyanis fonetikailag értelmezhető [ts]-nek, de nem [st]-nek; a /cs/ pedig [tš]-nek, de nem [št]-nek. Az /s/ : /cs/ típusú asszonáncrím tehát nemcsak fonológiaiilag felel meg, hanem fonetikailag is, mivel a /cs/ második fele — akárhogy nézzük is — szinte az azonosságig közeli viszonyban áll az /s/-sel. Ezt a feltevést erősítené, ha az alliterációban megtalálnók épp a fordítottját; vagyis ha a /cs/ a /t/-vel lépne alliteráció-viszonyba.

²² Vö. A. Martinet: Neutralisation et archiphonème: Travaux du Cercle linguistique de Prague 6: 46–57 (1936).

²³ Legutolsó, világos összefoglalását lásd: Kázmér Miklósnak „A magyar affrikátaszemlélet” című tanulmányában (Bp., 1961). — Vö. Nyr. 86: 232–4 (1962).

(A /cs/ ugyanis, mivel fonetikailag értelmezhető [tš]-nek, az alliteráció²⁴ szempontjából lényeges legelső mássalhangzós mozzanatában azonos a /t/-vel.) Ha ez így van, akkor az asszonánc elmélete és az alliteráció elmélete egymáshoz közelebb kerülhet.

17. tétel. A likvidák természetes osztályán belül hibátlan asszonáncviszonya csak egy megkülönböztető jegynyi eltérés lehetséges.

M e g j e g y z é s : Arany csak ennyit ír: *l-ly, r-l*. — Nem tüntette föl az *r-ly* lehetőséget. Ebben az esetben valószínűleg nem a gyakorlati előfordulás hiánya, hanem — implicit — elméleti okai lehettek. — A likvidák osztályát a Jakobson — Halle-féle fonológiai keretben a következő módon jellemezhetjük (a + jel a kérdéses tulajdonság meglétét, a – jel a kérdéses tulajdonság hiányát jelöli).

	/r/	/l/	/ly ²⁵ /
magánhangzós	+	+	+
mássalhangzós	+	+	+
folyamatos palatális	– (–)	+	+

A vízszintes vonallal elválasztott első két sor a likvidák természetes osztályát különíti el a következő három másik természetes osztálytól:

	magánhangzó	igazi mássalhangzó	likvida	félmagánhangzó
magánhangzós	+	–	+	–
mássalhangzós	–	+	+	–

A magánhangzóhoz nem kell megjegyzés. A likvida a fent kiemelt három fonéma. A félmagánhangzók a /j/, /w/-félék (és a /h/). Az igazi mássalhangzók azok a mássalhangzók, amelyek se nem likvidák, se nem „félmagánhangzók”.

A likvidák jellemzéséhez visszatérve: az /l/ nyilvánvaló módon szembenáll egyrészt az /r/-rel a folyamatosság szempontjából; másrészt az /ly/-nal a palatalizáltság (vagy palatális jelleg) szempontjából.

²⁴ Vargyas Lajos nagyszámú példája (Betűrim a magyar népköltészetben: FilKözl. 1: 401–10 (1955) közül csak egy *a*) közeli és egy *b*) távoli alliteráció vehető ide: *a*) Zámoly, Fehér m. Csanádi I. gyűjtése:

*Érik a ropogós cseresnye,
Kérik a lovamat cserébe,
Nem adom a lovam sárga csikóér,
Szőke szeretőmet a barnár.*

(A dőlt szedés Vargyas írásából való; a félkövér-dőlt az én további javaslatom.) — *b*) Kiszdedeti magyar asszon kemence cipóját, vella magyaróját, ...” Ez azonban nem elegendő bizonyíték. (Az alliteráció kérdésére más tanulmányban szeretnék visszatérni.) — Az alliterációra még vö. Gábor Ignác: Az ősi alliterációs verselés új, sajátos formája Zrinyi [így!] költészetében. Bp. [é. n.] 47–69;

²⁵ Az /ly/ fonéma feltevésében a zárt /ɛ/-hez hasonló érveim volnának. Nézetem az /ly/ kérdésében közel áll Deme Lászlóéhoz. — E helyütt azonban Arany János tétel miatt amúgy is be kell vennem az /ly/-t, érveimet tehát elhagyhatom.

Az $/r/$ és az $/ly/$ két képzőmozzanatban térnek el egymástól — ebben a keretben —, tehát nem állhatnak egymással asszonáncviszonyban. Az eddigikét mássalhangzós szakály (a 15. és a 16. tétel) esetében is csak egyetlen képzőmozzanatbeli eltérés fordult elő az ideális asszonáncviszonyban. Természetesen Arany János nem ismerhette a Jakobson—Halle-féle fonológiai elméletet, sem annak magyarra való alkalmazását.²⁶ (A *likvidák*-at természetesen ismeri: „*l, r* folyékony mássalhangzók”, 58.) Azonban amennyiben az egyetemes fonológiai elmélet alkalmas arra, hogy keretében az egyes nyelvek az anyanyelvet beszélők intuíciónak (is) megfelelően írják le, s amennyiben ezt az egyes nyelvek — így a magyar — esetében csakugyan el is éri, akkor ez az egyezés nem meglepő. A Jakobson—Halle-féle megkülönböztető jegyek segítségével nemcsak felírható, hanem sajátosan jellemezhető is ez a likvidákra vonatkozó asszonánc-helyzet. Ezt ábrázolja ki a megkülönböztető jegyek számában kifejezhető viszony. — Természetesen az egész elmefuttatás tárgyaltan, ha eltekintünk az $/ly/$ -től. Szerintem azonban ez fordítva is felfogható: ha ez a 17. tételben a kifejezett vélemény — más okok miatt — valószínű, akkor ez egyetlen több érv az $/ly/$ felvételének szükségessége mellett.

18. tétel. A nazálisok természetes osztályán belül hibátlan asszonáncviszonya csak egy megkülönböztető jegynyi eltérés esetén lehetséges.

M e g j e g y z é s : A 18. tétel formája teljesen azonos a 17.-ével. — Arany itt is csak ennyit ír: *m-n, n-ny*. Nem tüntette fel az *m-ny* lehetőségét.²⁷ A magyar nazálisokat a Jakobson—Halle-féle fonológiai keretben így jellemezzük.²⁸

	$/m/$	$/n/$	$/ny/$
magánhangzós	—	—	—
mássalhangzós	+	+	+
hátsó képzett	—	—	—
marginális	+	—	—
palatális	—	—	+
réselemű	—	—	—
orrzárú	+	+	+

Az első két sor az igazi mássalhangzók jellemzője. A hátsó képzett a mediopalatális zónától hátrább történő képzést jelöli. A marginális a szájjüreg két szélé (legelől és leghátul) képezést jelöli, így a labialitást is. A palatális nem igényel külön magyarázatot. A réselemű sem; a „mínusz rés” a zárhangokat és affrikáták tulajdonsága, az orrzár a szájjárúaktól való különbséget jelöli. — A zöngesség a nazálisok esetében magától értetődő (de nem jelölendő külön ezen a táblázaton.)

²⁶ Ezt először az 1965/66-i tanév II. (tavaszi) félévében próbáltam előadni az ELTE Általános Nyelvészeti Tanszékén „Generatív grammatika II. (Fonológia)” címmel.

²⁷ Itt szeretnék köszönetet mondani Vértés O. Andrásnak, aki erre az egy pontra hívta föl a figyelmemet. Ennek alapján kezdtem el foglalkozni a kérdéssel. Tudomásom szerint Vértés O. András akusztikai érvekkel is erősíti a 18. tételt.

²⁸ A probléma megoldása Lotz János nevéhez fűződik; ő ugyan ezt még nem publikálta, de több ízben előadta nyilvánosan is; például 1966 őszén az Eötvös Loránd Tudományegyetemen „Fejezetek a strukturális magyar nyelvtanból és verstanból” című kollégiumában. Vö. Lotz János: MNY. 62:261(1966). — Én tőle függetlenül jutottam hasonló eredményre a Jakobson—Halle-féle keretben; a kérdésről először 1962-ben hallottam R. B. Leestől.

Az $/n/$ szembenáll az $/ny/$ -nyel a palatális jellegben, az $/m/$ -mel meg a képzés helye tekintetében. Az $/m/$ és az $/ny/$ eltérése két megkülönböztető jegyben fejezhető ki. Az asszonancia Arany szerint csak az $/n/$ és valamelyik másik nazális között hibátlan; az $/m/$ és az $/ny/$ között azonban már nem. Ez összhangban áll a magyar nazálisok részrendszerének fonológiai jellemzésével (Lotz János szerint is, Jakobson — Halle szerint is). Emellett összhangban áll az egy megkülönböztető jelnyi eltérés elvével a 15., 16. és 17. tételben.

A 17. és a 18. tételben kifejezett szabályt kölcsönösen erősíti azonos formájuk.

A 15., 16., 17. és 18. tétel alapján kiegészíthetjük a 14. tételt:

14/a. tétel. [vagyis a 14. tétel kiegészítése. Az egyező részt nem írom le. Ennek végéhez függesztendő ez a mondat.] A mássalhangzók hibátlan asszonánviszonyának résztvevői között csak egy megkülönböztető jegynyi eltérés lehetséges.

M e g j e g y z é s : A négy részletes tétel (15., 16., 17. és 18.) alapján ez az általánosítás bátran elvégezhető. Ezáltal a hibátlan asszonancia fonológiailag feszesebb megfogalmazást kapott. — Hátravan azonban még annak az erősebb indokolása, hogy milyen fonológiai ellentétek (paraméterek) esetében lehetséges egyáltalában az asszonánviszony. A 14. tételben extenzionálisan felsorolt négy fajta között még nem találtam meg a közös jegyet. Így az elrendezés szempontjából csupán kezdeti lépésnek tekinthető ez az ideiglenes kiegészítés:

14/b. tétel. [A 14/a. tétel után írandó.] Ahol zöngésség : zöngétlenség viszony található, ott arra épül az asszonánviszony; ahol nincs zöngésség : zöngétlenség (a likvidák és a nazálisok természetes osztályában), ott a természetes osztály valamennyi viszonya számbajön (a 14/a. tétel megszorításával). — Ezenkívül asszonanciaviszony lehetséges az affrikáták és azonhelyi részhangjuk között.

M e g j e g y z é s : Az affrikáták nélkül a tétel aránylag erősen motivált volna. — Kívül marad azonban az egészen a $/j/$ és a $/h/$. Ezek fonológiai státusa amúgy is igen kérdéses.

6.3. A hibátlan asszonántól való megengedhető eltérések

19. tétel. A megengedhető eltérések két részre oszlanak: *a)* egy szótagú asszonánviszony, illetőleg *b)* több szótagú asszonánviszony esetére.

M e g j e g y z é s : A szótagszám bevezetése szigorúan formális ismérv. Természetesen nem meglepő a verstanban, ahol a szótagok száma általában jelentős szempont. (Arany is így írt: „Vojtina levelei öccséhez” második levelében: „Ezenkívül, mint jó levesbe hús, | Szükséges volna versbe *numerus*. | »Mi a mennydörgő! hogyan illik a | Költészethez az aritmetika?») Az egy szótagú asszonán szintje kötelezően hibátlan a 11–18. tételek értelmében. Mennél hosszabb az asszonán, annál több eltérés engedhető meg; esetleg így is megfogalmazható ez. (Erre még visszatérünk.)

20. tétel. Az egy szótagú asszonánban megengedhető eltérés az eredeti nyílt szótagbeli hosszú magánhangzó és a zárt szótagbeli likvida kiesése révén nyílt szótagba került magánhangzó rímélése — különösen spiráns előtt.

M e g j e g y z é s : Ez a 13. tétel párja. Fonológiai szempontból egymást kiegészítik, hiszen a 13. tétel gyakorlatilag csak az $/a/$ és $/e/$ esetében érvényes;

a 20. tétel pedig csak a hosszú magánhangzókra. Arany három idevágó példája világos: *jársz* — *ház*: [jäs] — [häs]; *érsz* — *kéz* [ës] — (këz]. (Ismét megjegyzendő, hogy a rímelő magánhangzó előtti mássalhangzó itt nem vesz részt az asszonánéviszonyban.) A harmadik példa azonban — a 17. tétel szerint — eredetileg is az asszonánéviszonyban állott: *cserélsz* — *ércz* s mindkettő kiesése után is megmarad abban levőnek. Tehát akár a [čerëls] — [ërc], akár [čerës] — [ëc] „hibátlan” asszonánécsok. Hacsak ebben az esetben Arany nem érzett aszimmetriát az /l/ és az /r/ között. Ilyen aszimmetria természetesen több is akad, például épp a /c/ -vel kapcsolatban a *hacc* > *harc* és a *piac* > *piarc* változásnak nincs meg az /l/-es párja. Még azt is megjegyzem, hogy az *érc* /r/-je manapság nem eshet ki a köznyelvben (a *férc*, *bérc* stb. esetében sem). Lehetséges, hogy Aranynál két — azóta különválasztott — szabály keveredik: a) az „l, r (és az j) nyújtóhatása”, illetőleg b) az „azonszótagú l kiesése”. S ez az /r/-rel kapcsolatban aszimmetria magyarázata. (Vö. a következő tétellel is.) — Ez a kérdés tehát nem tekinthető megoldottnak.

A „különösen spiráns előtt” megszorítás azért került a tétel végére, mert a két megfogalmazás közül csak az egyikben fordul elő: „Ha l és r a sziszegő végbetű és a hosszú hangzó közül kimaradnak, . . .” (59). Amennyiben a szabály ténylegesen a spiráns előtti helyzetre korlátozódik, akkor a „különösen” szó kihagyandó a tétel szövegéből, de az egész szövegezés is némileg átalakítandó.

21. tétel. Az egytagú asszonánéviszonyban megengedhető az eredeti hosszú magánhangzó és a dentális zárhang /t/ és /d/ előtti l kiesése révén létrejött hosszú magánhangzó asszonánca.

M e g j e g y z é s : Arany szerint ez „úgy tekinthető, mint szabályos”. Mégsem soroltuk a „hibátlan”-ok közé. Ennek két oka van: a) mert Arany is egy licenciát tárgyaló bekezdés után (22. tétel) következő, maga is licenciát bemutató bekezdésen belül (20. tétel) helyezte el; b) mert a „hibátlan asszonáné” a résztvevő fonológiai elemek történetére való tekintet nélkül állapítandó meg (a 13. tétel ennek gyakorlatilag nem mond ellent). A „történet” itt nem (feltétlenül) kronológiai történet, hangtörténet, hanem a rendezett szabályok „logikai története”. — A dentális zárhang mint az „azonszótagú l kiesésének” feltétele elfogadott a magyar nyelvjárásban.²⁹ — Arany példája: *hold* — *szót* [hōd] — [söt].

22. tétel. Egytagú asszonánéviszonyban megengedhető egy zárhang és spiráns közvetlen helycseréje.

M e g j e g y z é s : Arany példája: *ast* — *siratsz* [ast] — [širats] — Fonetikusan itt nyilván [ts]-nek írandó, nem pedig [c]-nek. Fonológiailag feltétlenül /t/ + /sz/, hiszen közte van a morfémahatár. Nem valószínű, hogy Arany János „betűfonetikai” alapon tekintette volna különállónak a /t/-t és az /sz/-et. — A szintaktikai, illetőleg a morfológiai információknak fonológiai figyelembevétele csupán a legújabb fonológiai irányzatokban tűnt elő.

Maga a szabály sajátos: XY : YX; vagyis a helycsere ~ fordított sorrend által tükörszerűen ellentett két tag rokonságára mutat rá. Ez a rokonság megkülönböztető jegyekben nem mérhető, hanem „pozicionális” (helyzet szerinti). Úgy látszik, hogy ebben az esetben — legalábbis a szövégen — a szomszédos mássalhangzók metatézise egy megkülönböztető jegy értékű. Ilyen fonológiai szabállyal eddig nem volt dolgunk, a szintaxisban azonban található

²⁹ Vö. például: Horger Antal: A magyar nyelvjárások (Bp., 1934) 45–6.

hasonló jellegű alakzat. Ilyenféle például az egy „morfémányi” értékű pozicionális eltérés, amely a következő két mondat között feltehető:

(a) *János szalad.* (Téma: főnév; réma: ige.)

(b) *Szalad János.* (Téma: ige; réma: főnév.)

Ennek természetesen nincs köze a rímeléshez, csupán a fonológiai szabálynak (ti., hogy ez a pozícióérték egy megkülönböztető jegynyi lehet) szolgálhat analógiául.

23. tétel. Több szótagú asszonánviszonyban megengedhető a nem felső nyelvállású rövid magánhangzók rímélése egy eltérő megkülönböztető jegy esetén, kevésbé két jegy eltérése esetén.

Megjegyzés: Arany szerint az a) egy jegynyi eltérés „kisebb vétség, mint” a b) két jegynyi eltérés. Homályban marad, hogy a nagyobb vétség egyáltalában elfogadható-e asszonáncnak; valószínűleg már a két jegynyi eltérés nem számítana asszonáncnak.

Példái: a) $|a| : |o| ; |e| : |ē| ; |e| : |ō|^{30}$;

b) $|e| : |o|$.

A magyar rövid magánhangzók Jakobson–Halle-rendszerű jellemzése a következő (vö. a 3. fejezet példájával, valamint a 17. tétel Megjegyzésével is)

	/ɛ/	/e/	/i/	/ø/	/ü/	/o/	/a/	/u/
magánhangzós	+	+	+	+	+	+	+	+
mássalhangzós	—	—	—	—	—	—	—	—
hátral képzett	—	—	—	—	—	+	+	+
ajakkerekítéses	—	—	—	+	+	+	+	+
alsó nyelvállású	—	+	—	—	—	—	+	—
felső nyelvállású	—	—	+	—	+	—	—	+

Az első két sor már ismeretes. A harmadik sor a veláris: palatális; a negyedik sor a labiális: illabiális ellentét. Az utolsó két sor természetesen egybeolvasztható is volna a magyarban, hiszen itt voltaképpen egy háromlépcsős sorozatról van szó; azonban a kétértékű (+ és —) jelölés miatt technikailag ezt így kell bemutatni. Ez egyúttal lehetővé teszi, hogy a felső nyelvállásúakat /i/, /ü/ és /u/ itt formálisan is kizárjuk. (Úgy látszik, hogy ezekkel kapcsolatban Arany csak hibátlan asszonáncot, vagyis teljes asszonáncot tart megengedhetőnek.)³¹

A fenti táblázatból kiemeljük a nem felső (tehát középső és alsó) nyelvállásúakat, akkor ezt a kisebb táblázatot kapjuk eltéréseik szemléltetésére:

	/ɛ/	/e/	/ø/	/o/	/a/
hátral képzett	—	—	—	+	+
ajakkerekítéses	—	—	+	+	+
alsó nyelvállású	—	+	—	—	+

³⁰ Az *ő* az én kiadásomban (Arany János Prozaí dolgozatai. Bp., 1879. Magyar Tudományos Akadémia Könyvkiadó Hivatala, 58. lapon) nyilván sajtóhiba az *ö* helyett.

³¹ Vö. azonban a *virága: derága* rímmel (Gáldi László: Ismerjük meg a versformákat 122), valamint Horváth János összeállításával Arany rimeiről (Rendszeres magyar verstan. Bp., 1951. 182–4), Radó: i. m. 130–86. („Arany ríme” című fejezet).

Az ábráról egyszerűen leolvasható, hogy egy megkülönböztető jegynyi eltérés van az $|\ddot{e}| : |e|$, $|\ddot{o}| : |o|$ és $|o| : |a|$ esetében, vagyis (az $|\ddot{o}| : |o|$ kivételével) pontosan abban a három esetben, ahol azt Arany észrevette.

Az $|\ddot{o}| : |o|$ kihagyása lehet véletlen is, de lehet szándékos is. Ebben az esetben az $|\ddot{o}| : |o|$ esetleg „kancsal rímnek” volna minősíthető.³² A „kancsal rímet” természetesen kizárhatjuk az asszonáncok licenciái közül, azáltal, hogy megköveteljük azonos előjelű [hátsúlképzett] jegy meglétét az asszonáncviszony mindkét tagjában.

Ez a licenciaszabály lényegében olyan szerkezetű, mint a likvidák (17. tétel) és a nazálisok (18. tétel) szabályai. A különbség mindössze annyi, hogy itt öt, nem pedig három fonológiai tag vesz részt benne. Ez az elvont egyezés erősíti mind a szóban levő tételeket, sőt az összegező 14/a. tételt is. Megfordítva: az a tény, hogy egy verstani princípium különböző esetei, megnyilvánulásai egyező módon fejezhető ki benne, jó fényt vet a szóban levő fonológiai elméletre, illetőleg annak magyarrá történő alkalmazására.

(A több szótagú Aranynál „két vagy több szótagú” formában található, tehát egynél több.)

24. tétel. A több szótagú asszonáncpár szóvégi mássalhangzóinak megengedhető eltérése fordítva arányos az asszonáncpár megelőző mássalhangzóinak eltéréseivel.

Megjegyzés: Valamilyen kompenzációs elv érvényesítése. Emellett annak a kifejezése, hogy az asszonánc egészként (struktúraként) tekintendő.

— Arany két mondatát egyesítettem egy tétellel.³³ Az egyik a belső eltérés esetén a szóvégi mássalhangzó közeli rokonságát követeli meg; a második a jó belső asszonánc esetén „megbocsátható véteknél” minősíti a szóvégi mássalhangzó nagyobb mértékű eltérését vagy elhagyását. Csak az utóbbira hoz két példát: *párját* — *várják* és *sárga halál* — *szárnya alá*. Az első példában a $|t|$ és a $|k|$ eltérése képzéshelyi, a Jakobson—Halle-féle rendszerben két megkülönböztető jegynyi.

	$ t $	$ k $	$ p $
marginális	—	+	+
hátsúl képzett	—	+	—

Lehet azonban, hogy ez csak technikai megoldás, mert a három alapzárhang egymással háromszög viszonyban áll; ez egyelőre nem világos. A „háromszögű” viszony esetén mindhárom résztvevő egyetlen jegynyi eltérésben áll a másik kettőtől.

A másik példa átírása [šārgaxhalāl] — [sārñx²alā]. Ahol a [ʔ] glottális zárelem felfogható a réshangszerű [h] zárhangszerű párjának. A két asszonánc valóban igen hosszú és erősen „rokon”, de ez a rokonság inkább kumulatív

³² A kancsal rímre és Arany János egy kancsal rímére vö. Gáldi László i. m. 124.

³³ Arany szavaival: „Mássalhangzókat illetőleg: [Bekezdés] Minél kevésbé rokonok az asszonáncz derekán levő mássalhangzók, annál szigorúbban követelhető a vég mássalhangzók közel rokonsága. Viszont: [Bekezdés] Minél tökéletesebben egybehangzik az asszonáncz különben, annál megbocsáthatóbb vétek a végmássalhangzók nem rokonsága, vagy egyiknek elmaradása (mint *párját* — *várják*, *sárga halál* — *szárnya alá*)” (58).

(összegeződő) jellegű. Egyelőre nincs jól motivált eszközük ennek az intuitív rokonsági foknak a lemérésére (de vö. a következő, 6.4. ponttal is).

25. tétel. A több tagú asszonáncpárok jól formáltsága mérhető: mértéket mutató skála keretében fejezhető ki.

M e g j e g y z é s : A hibátlan asszonáncról kezdődően az asszonánc gyanánt nem tekinthetőekig a párokat Arany János tíz tagból álló csökkenő sorozatban mutatja be. A 25. tételt ez a sorozat implikálja. — A helyesség: helytelenség szakadékszerű különbségét Arany finom érzékekkel fokozatossággal helyettesíti. Ezáltal tudomásunk szerint jóval megelőzte módszertanilag kora nyelvészetét; igaz, hogy csak versgrammatikában, pontosan vershangtanban. A „szabályszerűség” felfogásának formája is nagy jelentőségű. Ez abban áll, hogy a sorozat — általában — belsőleg van motiválva.

6.4. A licenciák fokozatai

Arany sorozata a következő táblázatba írható át.

Sorszám	Arany minősítése	Durva fonológiai szerkezet	Példák	Az eltérő jegyek száma
1.	legjobb	VLVC	halom-falon perez-eresz	—1
2.	szinte jó	VLCVC	harmat-siralmad	—2
3.	szabályos	VLCVC	kormot-titkolnod	—3
4.	gyengébb, de nem szabálytalan	VLVC	házban-csináltam	—5
5.	erőtlen, de még ez is szabályos	VVCVC	virradtig-alszik	—5
6.	szabályellenes ugyan, de erős	VCCVC	párját-várják	—2
6a. [7].	elnézhető	VCVCCVC	honnat-vonnak harangot-barangol	[4+2 = 6] —3
7. [8].	mindenesetre szabályellenes, s legfőlebb az <i>l</i> , <i>ly</i> betűkre szorítkozhatik, melyek némely tájszólás szerint ki sem mondatnak	VLVC ^u HCVCL	sárga halál-szárnya alá	[4+3 = 7] —4 [4+4 = 8]
8. [9.]	a jobbak közé tartozik	VC ^u VC ^u ; C ^u : C ^u	adag-dagad; kitök-kiköt,	„metatézis +2”
9. [10].	elég jó	VC ^u VC ^u ; C ^u : C ^u	légy vig-mindég így hideg-sziget	„metatézis +3”
10. [11].	? szereti az asszonánc	<u>CVC</u> C V C	vártam-várban	„□+4”
10. [12].	? szereti az asszonánc	<u>CVC</u> C V C	kal már-hajtám	„□+4”

M e g j e g y z é s e k a t á b l á z a t h o z :

A megjegyzések a sorszámok sorrendjében állnak.

1. sor: A „klasszikus” hibátlan asszonánc. — A jelölésben V = magánhangzó, L = likvida, C = mássalhangzó; aláhúzások száma = a jegyekben való eltérések száma. — A jelölést magánhangzónál kezdjük; a példasorból amúgy is kiderül, hogy Arany János az asszonánc első magán-

hangzóját megelőző mássalhangzót (általában) figyelmen kívül hagyta. — A jegyeltérések itt nem igényelnek külön magyarázatot, vö. a 15. és 16. tétellel. — A „-1” az egyes eltérő jegyet jelöli, a 14/a. tétellel összhangban. — Egyébként nem véletlen, hogy ezt „-1”-gyel jelölöm; így a tiszta rím az asszonancia szempontjából „0” jegyet kap. Vagyis: jobb, mint bármely asszonánc, de nem is asszonánc.

2. s o r: Egy jegynyi eltérés két helyen. Az eltérésre vö. 15. és a 17. tétellel.

3. s o r: Egy jegynyi eltérés három helyen. Az eltérésre vö. a 15., 17. és 18. tétellel. — Az 1–3. sorszámú példák (és szabályok) sorozatossága, lépcsőzetessége nyilvánvaló.

4. s o r: Nem szabálytalan, mert az utolsó mássalhangzó egy jegynyi eltéréssel asszonánc; de gyenge, mert a /b/ és a /t/ három jegynyire tér el.

	/g/	/b/	/t/
hátral képzett	+	—	—
marginális	+	+	—
ajakhangú	—	+	—
zöngés	+	+	—

Ezenkívül még egy /l/ : /r/ eltérés található a példában.

A 3. és a 4. tétel között egy kis ugrás van. Ezt kifejezi a pontozási rendszerünk is, de Arany minősítési terminológiája is. Ez azonban nem túlzottan nagy jelentőségű, mert pl. egy *tálban* — *csináltam* típusú rím csak 4 pont értékű, így a sorozat szoros folyamatossága helyreállítható. A 3. utáni törés mértéke tehát nem szükségszerű.

5. s o r: Még szabályos, mert az utolsó mássalhangzó itt is egy jegynyi eltérésű asszonánc, de erőtlén a többi eltérés miatt. A /t/ : /sz/ eltérése szintén csupán egy jegynyi (zárhang : réshang). Fonológiai keretünkben jelentős az eltérés mértéke a /d/ (de kiejtve itt /t/) és az /l/ között, nem is tartoznak ugyanabba a természetes osztályba

	/d/	/l/
magánhangzó	—	+
mássalhangzó	+	+
marginális	—	(—)
hátral képzett	—	—
palatális	—	—
spiráns	—	—
folyamatos	—	+
zöngés	—	(+)

Az 5. azonos pontértékű, mint a 4. Lehetett volna azonban másként is számolni, például ha a *dt* betűsort nem [tt]-nek, hanem hosszú [t̃]-nek minősíttem. (Arany valószínűleg nem hosszúnak, hanem kettősnek vette.) Föltevésem szerint azonban a magyar mássalhangzók rendszerében csupán a *puffan*, *roppan* típusú hangutánzó eredetűnek vehető igékben (meg egy-két egyéb

apró esetben) érdemes hosszú mássalhangzóval dolgozni, egyébként minden egyéb eset levezethető az — etimologikusan is érvényes — két rövid mássalhangzós alaptól.

Bár a 4. és 5. tétel pontszámában azonos is, súlybeli eltérésük akkor is kifejezhető, ha az (5. tételbeli) spiránsnak a hangzóssági különbsége szervesen beépíthető a fonológiai elméletbe. A 4. és 5. példák egy csoportot alkotnak — Arany terminológiája szerint is az 1–3. példákkal; — mint látni fogjuk — a továbbiakkal szemben is.

6. s o r : Azért szabályellenes, mert az utolsó mássalhangzó több mint egy jeggyel tér el. Azért erős, mert ugyanannyi szótagnyi — tehát két asszonáncszótagnyi — teljes egyezés előzi meg. Vö. a 24. tétellel. — Az eltérések nem igényelnek külön magyarázatot. — A pontozás esetén a „szabályellenes” önmagában „-4” értéket kap. Ez részben azt az intuíciót fejezi ki, hogy ez egy fokkal gyengébb, mint a 3., amely „szabályos”. Ez azonban nincs alaposan motiválva. — A másik ok technikai jellegű, de biztosabb lábon áll. Ez így szól: ha a sorozatban ez az 5. után kerül, akkor legalább eggyel több pontértékűnek kell lenni, mint az 5-nek (tehát 6-nak kell lennie). Mivel azonban belsőleg rendelkezik 2 pont eltéréssel, végül is hogy 1-gyel több legyen, mint az 5, ezért felállíthatunk egy egyszerűcske képletet: j (vagyis a sorozatnak itt következő tagjai) = i (vagyis az előtte közvetlenül helyet foglaló pontszám) — $1 + F$ (vagyis a „feature”-ök, fonológiai jegyek száma). Külön sorba írva (a zárójelezés aritmetikailag lényegtelen):

$$j = (i - 1) + F;$$

ahol most: $j = (5 - 1) + 2$,
vagyis $j = 6$.

Ez érvényes lesz a következő két példára is. — De természetesen nem szükségszerű megoldás, inkább csak javaslat. Ha például „törést” akarunk kifejezni, akkor a —1 elmaradhat, s a módosított képlet ilyen lesz: $j = i + F$; ebben az esetben a 6. sor pontértéke: $j = 7$.

Arany ennél itt megjegyzi, hogy „ily esetben a végmássalhangzó hasonfajú legyen (k, t, p; — b, g, d; — b, v; — l, n); pl. *nyarak* — *harap* — *arat*; *darab* — *farag* — *marad*; *egyéb* — *egy év*; stb.” Radó a „hasonfajút” műszónak veszi (i. m. 140). Ha az, akkor az „másodlagos” természetes fonológiai osztály” jelentésű lehet. Ez így is van:

$[k]$, $[t]$, $[p]$ zöngétlen zárhangok

[— spiráns
— folyamatos
— zöngés]

$[b]$, $[d]$, $[g]$ zöngés zárhangok

[— spiráns
— folyamatos
+ zöngés]

$[b]$, $[v]$ zöngés ajakmássalhangzók

[+ ajakterületen képzett
— orrzáras
+ zöngés]

$[l]$, $[n]$ külön neve nincs, de
kifejezhető egy oszlopban

[— marginális
— palatális
+ folyamatos
— spiráns
+ zöngés]

A legutolsóhoz aránylag sok meghatározó jegy kell, de ez megfelel az intuíciónknak is, mert nyilvánvaló, hogy a strukturálisan „ritka” osztályokat hosszabban (több jegy segítségével) kell meghatározni, mint a „gyakoriakat”. Megjegyzendő, hogy van bizonyos törekvés a likvidáknak és nazálisoknak egy természetes osztályba való egyesítésére (vö. Robert T. Harms: *The ABI's of Generative Phonology*. Kézirat. New York, 1967. 14–26.) Az oszlop egyébként így is olvasható: „annak a két fonológiai egységnek – magától értetődően mássalhangzónak – közös tulajdonságai, amelyet a dentális területen képezünk lágyítás nélkül, megszakítás nélkül és súrlódás nélkül, zöngéképzéssel.” – Természetesen ezek csak példák Aranynál, másféle két-három jegynyi eltéréssel rendelkező természetes fonológiai osztály is található; ezeket itt nem keressük.

6a. [7.] sor: A Petőfi-idézetből külön sorozati tagot csináltam. Itt a végmássalhangzó eltérése három jegy, de előtte a szintén három asszonáncszótagnyi teljes egyezés előzi meg. Vö. a 24. tétellel. Az ott említettnél egy fokkal erősebb motivációt kapunk mindkét ottani példára, ha ezt a Petőfi-idézetet közbeiktatjuk, így ugyanis jobban kitapintható a lépcsőzetesség. A /t/ és az /l/ eltérését már láttuk az 5. pont példaesetében (*virradtig: alszik*). – Akármelyik képletet alkalmazzuk, a 6a. [7.] pontértéke eggyel magasabb, mint a 6.-é.

7. [8.] sor: A 24. tételben idézett második példa. A /g/ és az /ny/ eltérése négy jegynyi; de a négy jegy valószínűleg legalább három jegyre csökken, hiszen a [palatális] és a [hátul képzett] jegyek kölcsönösen kizárják egymást.

	/g/	/ny/
marginális	+	–
hátul képzett	+	–
palatális	–	+
nazális	–	+

A két magánhangzó közé eső szóköz glottális zárja egyetlen egy jegynyire tér el a /h/-tól:

	/h/	/ʔ/
magánhangzós	–	–
mássalhangzós	–	–
folyamatos	+	–

A szóköz morfematikai szerepét, úgy látszik, figyelmen kívül kell hagynunk.

A szóvégi /l/: Ø eltérés szintén felfogható egy pontértéknek. Ebben az esetben nem négy, hanem öt az összes eltérő jegyek száma. A különbség mindenestre megvan az előző Petőfi-féle példához képest – akár egy, akár két pont – az eltérés fokának a mennyisége. Ez sem oldja meg teljesen a 24. tételhez írt megjegyzés kérdését, de legalább egy lépéssel fejlettebb motíválásra nyújt lehetőséget.

A 6–7. [8.] ilyen formában egy sorozatnak vehető. Ezen belül a 6–6a. [7.] összetartozása szorosabb.

8. [9.] sor: Metatézis, de nem szoros (közvetlen) hangátvetés, mint a 22. tétel példája esetén, hanem szabályos: „magánhangzó körüli” metatézis. — A metatézis résztvevői egy természetes osztályba foglalhatók; eltérésük a $|t| : |k|$ és a $|á| : |g|$ esetében két jegynyi (vö. a 24. tétel megjegyzésével). A $|g| : |gy|$ esetében az eltérés három jegynyi:

	$ g $	$ gy $
marginális	+	–
hátral képzett	+	–
palatális	–	+

Ez a három jegynyi eltérés valószínűleg csökkenthető két jegyre, mert a [hátral képzett] és a [palatális] jegyek kizárják egymást (vö. az előző ponttal kapcsolatos megjegyzéssel). Így látom a $|k| : |ty|$ esetében is. Elképzelhető, hogy a $|g| : |gy|$ hangátvetés miatt ezt a lépcsőfokot kettébontsuk legalább két alosztályra. (A *víg* $|v|$ -je is némileg bonyolítja a helyzetet.)

A pontozásra itt nem teszek javaslatot. A törést érzékelteti, hogy „metatézis + 2” (esetleg „metatézis + 3”).

9. [10.] sor: Azonos az előző példatípussal egy hozzáadással. A metatézis nem tökéletes a zöngéesség szempontjából. (Ez nyilvánvalóan a szóvégen eredményezhet további eltérést, a szóvégi zöngétlenedés miatt). A jelölés csak az előző fokhoz mért viszonylagos eltérést fejezi ki: „metatézis + 3”. (Egy esetleges *mindég így : légy *ík* [**ík* kitalált szó] esetén itt is alosztályt kellene nyitni.)

A 8. [9.] és a 9. [10.] összefüggése világos. Ha a pontozásban bele akarjuk őket illeszteni az előző sorozatba, akkor a „metatézis” értéke vagy 6 lesz: $j = (i - 1) + F$ esetén ugyanis az i értéke 7; vagy pedig 8 lesz ($j = i + F$), a két példáé pedig ez utóbbi esetben 10 (11), illetőleg 11.

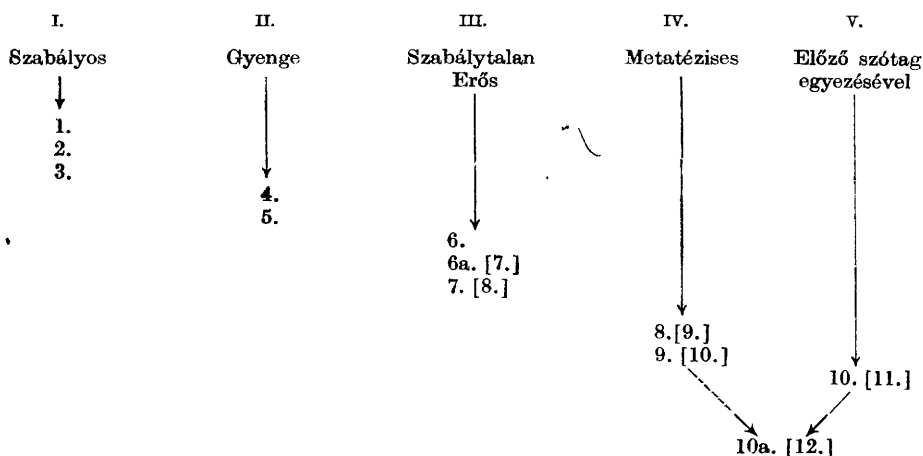
10. [11.] sor: Szintén a 24. tétel kompenzációs elvének egy bonyolult példája. A két szótagú rím teljes első szótagja (nemcsak asszonáncszótagja) azonos. A második szótag viszont négy jegyben tér el. A szóvégi nazális természetesen csak egy jegyben. Az utolsó előtti mássalhangzó azonban három jegyben (vö. a 4. példásor megjegyzésével). Pontértéke „□ + 4”; vagyis azonos első szótag + négy jegynyi eltérés.

10a. [12.] sor: Az előző példára épül, de még az azonos szótagon belül is van egy jegynyi (legalább egy jegynyi) eltérés. Az $|l|$ és a $|j|$ viszonyát itt nem elemzem, mert a magyar $|j|$ fonológiai státusában még nem jutottam olyan megnyugtató eredményre, amelyet ebbe a tárgyalásba be lehetne kapcsolni.

Az $|m|$ és a $|t|$ eltérése igen nagy, még akkor is, ha esetleg a példát részlegesen hangátvetésesnek minősítjük: *-mán* × *-tám*. Mivel ez a példa a legalsó lépcsőfokon áll, talán elég lesz annyit mondani róla, hogy a közvetlenül megelőzőnél magasabb pontértékű „□ + (4 + n)”.

A legutolsó példa nyilvánvaló csoportot alkot; de idézett két tagja természetesen nem tölti ki teljesen a csoport lehetőségeit, vagyis könnyedén konstruálhatnánk közbülső példákat. (Ez a „homeoteleuton” kategóriája.)

A tizenkét példa mérték szerinti összefüggése így szemléltethető:

Az I–II–III. felírható ilyen logikai formában is:

	I.	II.	III.	(IV.)
Szabályos- szabálytalan	+	+	–	(–)
Erős-gyenge	+	–	+	(–)

A (IV.) nem azonos a IV. „Metatézises” osztállyal. A (IV.) ugyanis már nem tekinthető elfogadható asszonáncnak. „Szabályos” = végmássalhangzó egy jegynyi eltérése; „erős” = az utolsó két (három) asszonáncszótag egyezése a legutolsó mássalhangzó kivételével.

Ez a teljes sorozatosságon belül (az első nyolc fokozatra) még nagyobb motivációt biztosít Arany elméletének. Ezt akár még egy külön tételben is megfogalmazhatnánk.

7. Arany egyéb nyilatkozatai az asszonáncról

Ezek a nyilatkozatok bizonyos mértékig gazdagítják Arany asszonánc-felfogásáról kapott képünket. (Az összeállítás a teljesség igénye nélkül készült. Itt természetesen nem ismertetjük a rímrre vonatkozó megjegyzéseit, bár ezeknek is van — közvetve — közük az asszonánchoz.)

Jól ismert a következő strófa:

„Igaz, hogy a rím bőven nem telik.
Lelnek biz azt, akik nem restelik —
És holmi rossz rímnél beceseb zománc
A versen a szép csengő asszonánc,
De ez utóbbi szót, nem is csoda,
Nem minden bikfié érti, micsoda:
S ha p betűnek b visszhangja lett,
Fülét csóválja a rossz rím felett.”

(Vojtina levelei öccséhez.
Első levél, 1850.)

A már ismert költő az 1850-i sajátos irodalmi helyzetben ironikus pamfletben fejt ki véleményét a költészet időszerű kérdéseiről. Nem mulasztja el megemlíteni az asszonáncot ebben a sorban. Szavai szó szerint veendő, itt nincs semmi ironia, a dolog nyelvészeti lényegét illetően. Természetesen ez sajátos költői kifejtése a kérdésnek; s épp a *zománc* — *asszonánc* tekinthető olyan ritka jó asszonáncnak, hogy ebben a túlzásban rejlik az ironikus visszatromfolás az asszonáncot lebecsülő számára.

„A magyar nemzeti vers-idomról” című értekezésében (1856.) írja: „... a [magyar] rím tulajdonai közösek egyéb nemzetekkel s a mi eltérőt e részben költészetünk mutat, arról más helyen tettem egy szót” (Arany János Prozaí dolgozatai. Bp., 1879. 43). A célzás az asszonánc tanulmányra vonatkozik. — Arany helyesen ismeri fel, hogy csakugyan az asszonánc a magyar rímelési sajátosság, hiszen éppen az függ természetesen a magyar nyelv hangrendi hangszerkezetétől, hogy mi lehet asszonánc, s mi m e n n y i r e lehet asszonánc.

Radó ennek alapján Arany János asszonanciáit magyar rímnek is tekintti. Részben azért is teszi ezt, hogy megkülönböztesse a spanyol asszonánc-tól. A spanyol asszonáncban — mint ismeretes — csupán a végső magánhangzók egyezése számít, a mássalhangzók egyezése itt (állítólag) nem veendő figyelembe. Arany tudott a spanyol asszonáncról, ha nem beszélt is róla. Ezt bizonyítja Kapisztrán című költeménye, amely szabályos spanyol asszonánc.³⁴

Ugyanebben az évben egy magánlevélben írt Arany az asszonáncról. A levél címzettje Erdélyi János³⁵ volt, aki a költőre háritotta a felelősséget a veszett rímeknek (értsd: asszonáncoknak) a meghonosításáért (Népdalok és mondák II; vö. Radó Antal i. m. 48). Arany válaszelevelét Erdélyi kiadta Pályák és Pálmák (Bp., 1886. Kisfaludy Társaság) című kötetében: Arany itt főleg a magyar asszonánc felfogásának és gyakorlatának történeti előzményeiről szól.³⁶ A saját gyakorlatáról szólva ezt írja: „Különben vehette észre azt is, hogy e szabadságot a helyett, hogy kiebb [így!] terjeszteném, egy idő óta mind öszzébb szorítom, — s hogy néhány új és jó rímnek is adtam lételt, a mi az előzmények után bizony nem könnyű dolog. Ha valaki, én óhajtom leginkább, hogy vajha bírnánk az olaszok zöngelmes rímeivel! de ha nem lehet

³⁴ Nem pedig „csupa fáradt, pongyola rím”, ahogy azt Vajthó László állítja — egyébként érdemes — Aranyról szóló rímstiliztikai dolgozatában. IrtörtKözl. 52: 109–31 (1942).

³⁵ Erdélyi János 1856-ban a Pesti Naplóban tanulmányzerű recenziót írt „Arany János kisebb költeményei” Első kötetéről (Pest, 1856. Heckenast). — Ezt az írást lenyomattatta a „Pályák és Pálmák” című kötetében (Bp., 1886. Kisfaludy Társaság) 355–439. A tanulmányon belül foglalkozik Arany rímelési újításával is (427–9). — A neves esztéta nem minden ponton tudta méltányolni — a nyelvészetiileg szemmel láthatóan műveltebb — Arany formai újításait. — Ez az írása váltotta ki Arany János nevezetes levelét.

³⁶ „Nem éredekelen ez sem: „A *veszett* rímekérti felelősség — legalább is, nem gyöngéd. Nem szándékozom a mea maxima culpát e részben valakire [ti. valaki másra — Sz. Gy.] háritani, de egy kissé mégis mentem magam. Már az új iskola is jó formán megtörte a Csokonai és Kisfaludy S.-féle rímek tekintélyét. Kölcey már merte mondani: *farag, darab; Vörösmarty hold, mosolyg.* És bizony valljuk meg, hogy ez *malum necessarium* volt. {A jó rímek szűk köre annyira ki volt már merítve, hogy alig lehetett már valami újat mondani. Ha jött a *halál*, az olvasó előre tudta, hogy ránk *talál* etc.} A rágismétlés pedig nem volt inyére az izlésnek. Így mind szabadabb kezdte lenni a rím, hogy új fordulat hoztattassék a versbe. Kegyed, ki mindent egyetemesen fog fel, itt úgy lát-szik, mindent az én nyakamba (talán még Petőfiébe) hárit, holott a kezdemény sokkal előbbi” (492). — A { } kapesos zárójelben levő rész verstörténeti szempontból jelentős. Arra mutat rá, hogy bizonyos rím típusok, egyes rímek a sűrű ismétlés során elkophatnak. Ma úgy mondanánk redundánssá válnak, megszűnik a hírértékük.

egynehány jó rím taposó malmában eléhaladni!” (492). Ennek értelmezése alighanem pontos Radó monográfiájában, melynek központjában Arany rímelése áll: „A szabadság összébb szorítása alatt azonban korántsem azt értette Arany, mintha kevesebb magyaros rímet használt volna, hanem csak hogy ezek használatában mind szigorúbban követte a saját maga felállította szabályokat, hogy t.i.: a rímek mássalhangzói valóban rokonok legyenek” (149). — Radó itt helyesen hangsúlyozza a prozódista-költő elméletének és a költő-prozódista gyakorlatának összefüggését.

A negyedik jelentős nyilatkozat a „Báró Kemény Zsigmondhoz” című polemikus verse 1865-ből. Ez egy ugyanabban az évben a Pesti Naplóban megjelent névtelen támadásra írt kedélyes válasz. A névtelenségbe Zsoldos Ignác jogtudós burkolózott (vö. Mészöly Gedeon: Arany János és Zsoldos Ignác: MNy. 13: 172–4). Arany költői formában beszél a költői mesterség számos kérdéséről, elsősorban a rímről, s ezen belül természetesen az asszonáncról. A vers egyúttal paródia is; kifogástalan tiszta rímben. Ezáltal egyrészt érezteti, hogy a tiszta rím önmagában nem jelent semmit; másrészt megmutatja, hogy tud ő tiszta rímben is írni az asszonánc védelmében; tehát az ő elméletében valami másról van szó, mint rossz rímekről.

Ez a négy nyilatkozat erősíti, színezi Arany felfogását az asszonáncról. Természetesen ez a kérdés is Arany esztétikájának keretében volna igazán méltányolható. A költő esztétikája és „ars poetica”-ja természetesen nem választható el a költői gyakorlattól. Ez a problematika azonban jóval túlmegegy ennek a dolgozatnak a célkitűzésein.

3. Az asszonáncok mérése

A 6.4. pontban bemutatott táblázat és a hozzáfűzött megjegyzések kísérletet jelentenek a maga Arany János által felállított licenciasorozat nyelvészeti motiválására. Lényege, mint láttuk, abban állt, hogy a költő által megalkotott sorozatot elfogadtuk, de megpróbáltuk a sorozatot valamilyen explicit alpra helyzetni. Mivel az asszonancia jelensége sikerrel megfogalmazható volt a Jakobson—Halle-féle megkülönböztető jegyekben kifejezett eltérésekben, ezért kézenfekvő volt megpróbálni ennek a technikának a felhasználását a lépcsőzetesség modellálásában is. Ebben sem mondható sikertelennek a kísérlet. Bár mindkét vonatkozásban számolni kell azzal is, hogy Arany János többet tudhatott fonetikából is, mint gondoltuk.

A rímelés jósaági fokának mérésére eddig három elgondolást ismerek, valószínűleg akad több is. (Radó Antal többször idézett művében, a 140. lapon taglalja az Arany asszonáncelméletében levő fokozatosságot s egyúttal szemléltetés gyanánt megszerkeszti a *zokon* szóra rímelő asszonáncok csökkenő értékű sorozatát: *azokon, tüzokon, szokom, susogom; fokon, fogom; botom; hozom.*)

Az elsőnek szerzője: Frank G. Ryder³⁷ jól ismeri a fonológiát, sőt a Jakobson—Halle-félét is, ezt fel is használja a mássalhangzók rokonságának meghatározására, de nem a mérésére. A mérést főleg a rímek statisztikai elemzése útján végzi el; ennek bemutatására itt nem vállalkozom. Mindenesetre érdeme a rímelési fokozatok [degrees of rhymedness] meglátása.

³⁷ How rhymed is a poem? [Mennyire rímes egy vers?]; Word 19: 310–21 (1963). Erre az írásra Petőfi S. János hívta fel a figyelmemet, miután dolgozatom jórészt már készen állt.

A magyar részről csupán J. Soltész Katalin figyelemre méltó kísérletéről³⁸ van tudomásom. Természetesen Arany János óta minden verstankutató tudatában volt a rímek fokozatosságának, így elsősorban Radó Antal; úgy látszik azonban, hogy a nyelvstatisztikailag is jól képzett Soltész Katalinnak fordult meg először a fejében a fokozatosság számszerű kifejezése. Dolgozatának 3. pontja „A rímek pontértéke”. Ebben kitűnő érzékkel osztja a pontokat és prémiumpontokat a fonológiai és verstani jelenségek számára. Mivel ő nem az ideális asszonánctól való eltérés fokát pontozza, hanem a rím „jó-ságát”, így természetesen nála a legjobb rímpár a legmagasabb számot kapja. Ez a rímelési fokmérő verstipológiai és verstörténeti szempontból is jelentős lehet. — Eljárása szükség esetén összhangbá hozható az Arany János-féle fokozatosság értékelésében kialakult technikánkkal.

A harmadik eljárás az, amit ebben a cikkben próbáltam kialakítani. Ez igénytelenebb, mint Ryderé és Soltész Kataliné, mivel csak az asszonánkra terjed ki, nem pedig az egész rímelésre és a rímszerkezetre (s nincs kapcsolat a ritmikával sem). Viszont a maga kisebb területén igyekezett a rímelés értékelését fonológiai alapon megalapozni. Ez persze jórészt Arany János eredeti dolgozatának köszönhető.

E legutóbbi eljárás még egy tekintetben tér el a másik kettőtől. Ez a „grammatikalitás” fokozatainak keresése. A „grammatikalitás” itt műszó értékű; értelmezhető ’versgrammatikalitásnak’ (fonológiai szempontból) vagy ’verstani jól formáltságnak’. Mivel az asszonánccsféra voltaképpen licenciák csökkenő értékű sorozatának összessége, talán ez az eljárás itt megfelel a költői gyakorlatnak s az azt megítélő intuíciónak is. Ez egyúttal még arra is jó, hogy modellálja az ideális formának és (részleges) megvalósulásának viszonyát.

Arany János implicit módon oldotta meg ezt a kérdést. A „megoldás” nem bizonyítható ilyen kérdésekben. Az „aránylag jobb” megoldás azonban már igen. Ha ugyanis a Jakobson—Halle-féle fonológiai keretben írjuk föl a magyar asszonánccokat, akkor azok ’jósági’ fokozatainak mérésére többféle feltevés fogalmazható meg. Aranyé csak az egyik, de egyelőre az egyetlen is. Jó okunk van azonban annak a föltevésére, hogy esetleges másféle hipotézisek esetén is Arany asszonánccelmélete számára ütne ki kedvezően az összehasonlítás. — A megoldás azonban — hangsúlyozom — implicit (ki nem fejtett), mert Arany nem adja meg az értékelés mércéjét; költői hitelével pótolja. Mint láttuk, talán az értékelési mércét is meg tudta volna adni, ha ezt feladatának tekinti.

Ha minden ennyire egyezik, akkor nincs-e valami cirkularitás, körben forgó okoskodás a dologban? Ez nem valószínű. A Jakobson—Halle-féle egyetemes fonológiai alfabétum a nyelvek nagy tömegének elemzése, a fiziológiai, fizikai és lélektani fonetika eredményeinek általánosítása útján jött létre. Magyar alkalmazása — melynek teljes bemutatásával még adósak vagyunk — jórészt összhangban állna a magyar hangtörténet, dialektológia, helyesírás, alaktan és hangtan eredményeivel. A megkülönböztető jegyekben kifejezhető grammatikalitás a Halle-féle fonológia, illetőleg a Chomsky-féle grammatikaelmélet szerves része. — A fentieknek nincs szükségük arra, hogy a magyar asszonánc szabályai megerősítsék eddigi eredményeiket (a magyar fonológiának természetesen ez is hasznos volna). Aranynak a költői

³⁸ Petőfi rímei: Nyr. 90: 21—31 (1966).

hagyományból és gyakorlatból elvont asszonáncelmélete akkor is megállt, amikor nem próbálták fonológiai keretben fölírni. A cikkben megkísérelt részleges formalizálás sikere azonban arra utal, hogy maga az asszonáncelmélet eredeti formájában mélyen átgondolt (vagy átérzett?³⁹) rendszerezett valóságot fejez ki. — A Jakobson—Halle-féle módszer csupán a benne rejlő értékeket segítette napfényre hozni.

Mivel pedig ennek a fonológiai elméletnek megvan a fiziológiai és fizikai oldala, s reményteljesen épül a lélektani oldala is, lehet, hogy Arany asszonáncelméletét valamikor még tovább tudjuk majd interpretálni. Talán egyszer ennek révén zeneileg is meg tudjuk majd mondani, hogy mi az asszonánc. Vagy legalábbis meg tudjuk fogalmazni azt a kérdést, hogy miben is áll a rím zeneisége? Mert ez ma még csak metaforikusan kifejezett kívánság.

9. Kitekintés és összefoglalás helyett

A rímmel kapcsolatban egy-két közhelyet szinte kivétel nélkül mindenki elismétel. Nem baj, mert ezek még így is hasznos közhelyek.

A rím a verselésben történetileg másodlagos, funkcionálisan nem szükségszerű, nem elengedhetetlen.⁴⁰ A rímelés nem ítéhető meg csupán a rímek pontossága, erőssége alapján, hanem — a versforma egyéb elemeivel együtt — csupán a vers egészében kap szerepet, jelentést, fontosságot.

*

Ezenkívül megtalálható „rímkultusz” és „anti-rímkultusz” ellentéte. Az „anti-rímkultusz” hívei Pétófi „Rongyos vitézek” című versére szoktak hivatkozni többek között. Ebben szerepel ez a két sor:

Föl tudnám én is öltöztetni
Szép rím- s mértékbe versemet, . . .

Ha a „rímkultusz” hívei akarnák, ezzel szembeállíthatnák József Attila rímeit, amelyek „testvéri tankok”. Ennek a szembenállásnak azonban irodalomtörténeti és irodalomkritikai szempontból nincs értelme.

*

Van azonban néhány jogos kérdés, amelyet föl lehet vetni ezzel kapcsolatban. Az első a „rímelmélet”, illetőleg az „asszonáncelmélet” státusa. Ez ugyanis vonatkozhat vagy egy nyelvre egy egész nyelvtörténeti korszakban, vagy csupán egyetlen irodalomtörténeti korszakra, esetleg egyetlen irodalmi irányzatra, iskolára. Az előző a nyelvészet körébe tartozik elsősorban

³⁹ A numerussal és aritmetikával kapcsolatban már idézett versszak vége így szól: „. . . hogyan illik a | Költészethez az aritmetika?« | Hát úgy öcsém, la! ez könnyű dolog: | Érezni kell csak, és mindjárt tudod.” (Vojtina levelei öccséhez. Második levél).

⁴⁰ „Próza és vers. — Csalatkoznék, ki ez utóbbit csupán a lebegő mértékben, a rím összhangzatában keresné! . . . a folyóbeszédet *rhythmus* váltja fel, . . . A *rhythmus* . . . nem egyes tagok, sorok mértékszerű lebegése, . . . — nem is a rím, mérték összesége: mert, hogy ezek nélkül is van *rhythmus*, az összes héber költészet bizonyítja; míg ellenben, *rhythmus* nélkül, a folyóbeszéd rímelve is prózai természetű marad, mint ezt az arabok rímes prózáján, kiknél e kores idom kifejlét, láthatjuk. [Bekezdés] E szerint a kötött beszéd lényege nem a rím s mérték, hanem a *rhythmus* lévén, ez utóbbi egykorú a költészettel, mely eredetileg csupán e formában nyilatkozott, s a rím vagy mérték hangzatoságát csak később vette fel.” (Arany János Prozai dolgozatai 6—7.)

ha úgy tetszik „a verstan területén alkalmazott nyelvészetbe”. Ilyen jellegű Arany asszonáncelmélete is. A másik viszont inkább a versstiliztikába, illetőleg a verskritikába (az irodalomkritika verssel foglalkozó részébe) tartozik. Helyesen utal rá Kardos Kázló, hogy milyen káros — irodalomtörténetileg káros — ítélezések forrásává válhat, ha pl. Arany János asszonáncelméletének mércéje szerint próbálja valaki minősíteni egy modern költő rímelését, verselését.⁴¹ (A hiba kettős is volna: történetietlenség és inadekvát mérce.)

Arany asszonáncelmélete tehát, ha szabad ezt a hasonlatot használni, a „langue”-verstan körébe tartozik, vagyis a magyar vers egy részének belső szabályszerűségeit keresi. A rímkritika, verskritika, irodalomkritika pedig a „parole”-verstant gyakorolja nagyobb mértékben, vagyis a meglevő lehetséges szabályszerűségek felhasználását, megvalósítását. Az irodalomtörténet természetesen mindkét megközelítést számon tartja.

*

A rímtan kutatása tehát szintén kettős feladat: nyelvészeti (pontosabban fonológiai), illetőleg komplex verstani. Természetesen ez utóbbi a fontosabb oldal. Nemcsak azért, mert a rím csak egyik a számos versformabeli eszköz közül, hanem inkább azért, mert ha van rímelés, akkor annak mélyreható következményei lehetnek az egész versre vonatkozóan.⁴²

Mégszem véletlenszerű jelenség a rím, még ha nem szükségszerű is. Abba az osztályba tartozik, melyek közül legalább egyre szükség van a versben a ritmuson kívül: ez a k ö l t ő i - n y e l v i s t i g m a. Lehet ez más is, mint a rím. Sőt lehet belőle több is. De ha van rím, akkor erre (is) hárul a felelősség.⁴³ Nem véletlen a líra kötött formája. (Bár a kötött forma még nem feltétlenül tesz valamit lírává.)

Ez volt az esztétikai oldala annak, amit nyelvészek — és nem nyelvészek — ma már szinte közhelyként hangoztatnak: a versforma nemcsak formai része a költeménynek, hanem egyúttal tartalmi része is. A komplex költeményben természetesen a tartalmi résznek van elsődleges szerepe a költői közlésben. Ezt Arany is jól tudta. Így ír ironikusan azok ellen, akik csak versformának tekintik a verset:

Mint a halandó ember, aki nyers,
Szellemi, testi részből áll a vers.
Az első láthatatlan semmisség,
Csak holmi vaskalapos hiszi még;
A test, az a vers, ami látható,
Fonállal mérhető, tapintható:
Ezzel van egy kis gépszerű dolog,
A másik ... az magátul jőni fog.

(Vojtina levelei öccséhez.
Első levél, 1850.)

⁴¹ Kardos László: A rímről. Kortárs 5: 36–45 (1961).

⁴² A legnagyobb nyelvész verstankutató mondja: „Bár a rím — meghatározása szerint — azonos értékű fonémák és fonémacsoportok szabályos visszatérésre épül, balga leegyszerűsítése volna a dolgoknak a rímet csupán a hangzás szempontjából vizsgálni. A rím szükségszerűen magában hordja a rímelő egységek jelentésbeli viszonyát.” Jakobson i. m. 367 [az angol szöveg fordítása].

⁴³ „A lírában a hangulati és szellemi szféra egységének megteremtésében minden egyes szóra fokozott felelősség hárul, mert itt — egységes cselekmény és jellemek híján — a nyelvnek minden segítség nélkül, egymagában kell a fogalmi mag köré olyan átható burkot, »varázst« teremteni, mely a mű emocionális-evokatív hatását előidézi.” Eörsi István: Lukács György és a líra elmélete. Híd 30: 1201 (1966).

Vagy talán azok ellen szól a költő ilyen ironikusan, akik azt hiszik: egyáltalában ketté lehet választani a vers testét és „lelkét”?

*

Tehát talán nem tévedünk abban, hogy mélyenfekvő esztétikai szükségletnek alapján alakult ki az alliteráció, a rím és a költői kifejező hangzás számos egyéb „eszköze” mint nyelvi lehetőség. Ezen belül a rímelés egésze és sajátos formája történeti képződmény.

Tehát Petőfi rímei is így ítélandók meg, s rímelésének tükröződéseként a rímről alkotott felfogása is. A rímelés ugyanis Petőfi életében valószínűleg nem volt még olyan szigorú követelmény, mint vagy tíz-húsz évvel később. A rímelés szigorúsága is történeti kategória.

A rímelés története és a rímelés elméletének története a verselés történetének, illetőleg a verstan történetének része.⁴⁴ A rím és ezen belül az asszonánc összefügg legalább három egyéb fejezettel: a ritmikával, a strófa belső szerkezetével és a többi expresszív eszköz — pl. alliteráció, belső rím — vizsgálatával.⁴⁵ Mindezeknek megvan a fonológiai oldaluk is, de természetesen a vers végső soron nem redukálható csak a hanganyagára. Arany ezt elméletileg is tudta, és valószínűleg történeti távlatban is látta.

*

Arany asszonáncelméletének történeti háttere Radó könyvéből eléggé ismeretes. Az asszonáncelmélet első kifejtése Csokonai Vitéz Mihály nevéhez fűződik.⁴⁶ Nála ez még szégyeyelt licencia volt. — Csokonairól tudjuk, hogy ismerhette Földi verstanát.⁴⁷ Érdekes módon azonban épp az asszonáncelméletben nem mutatható ki a jobb nyelvész, de gyengébb verselő Földi hatása.⁴⁸ Csokonai két olyan asszonáncpárt is említ, amely nem található meg Aranynál: *cs : dzs ; t : ty* (ez egyetlen „erős : kemény” sorozat tagja; a többi asszonáncviszonyban álló mássalhangzója: *d : gy, l : ly, n : ny*). — Arany valószínűleg ismerte Csokonai verstanát, amelyet Toldy 1844-ben adott ki.⁴⁹ (Földi verstanát valószínűleg nem ismerhette.) A Csokonai-féle szabályok mindenesetre közel állnak Aranyéihoz; elképzelhető előzményei Arany asszonáncelméletének. Másfajta közvetítés is lehetséges. De az is lehet, hogy mindketten — ki-ki a maga kora színpontján — elvonta ezeket a szabályokat a meglévő költői gyakorlat alapján.

⁴⁴ Erre vö. Radó Antal könyvével.

⁴⁵ A rímelés releváns könyvészetét lásd Gáldi László idézett könyvében, valamint a következő műben: René Wellek—Austin Warren: *Theory of Literature* [Irodalomelmélet]. Harmondsworth, Middlesex, 1963, 3. kiadás. Penguin kiadó; a 13. fejezet irodalomjegyzéke: 340—1. — A rímelés funkcionális, „nem formális” irodalomkritikai megítélésére vö. Kardos László: A rímről. Kortárs 5: 36—45 (1961). — Vö. még: Fónagy Iván: A költői nyelv hangtanából (Bp., 1959. Akadémiai Kiadó) 264—76; László Zsigmond: Rítmus és dallam. A magyar vers és ének prozódiaja (Bp., 1961. Zeneműkiadó) 126—88.

⁴⁶ A magyar verscsinálásról közönségesen. Csokonai Vitéz Mihály Összes művei. (Három kötetben. Bevezetéssel ellátva kiadták Harsányi István és dr. Gulyás József sárospataki tanárok. Második kötete. Második fele. Genius kiadás. [é. n.] 517—36. — Vö. Radó: i. m. 98—102. — Vö. még: Elek István: Csokonai versművészete (Budapest [1937.], Királyi Magyar Egyetemi Nyomda) 69, 79—80.

⁴⁷ Beke Albert: Földi és Csokonai verselmélete: *IrtörtKözl.* 59: 62—75 (1965).

⁴⁸ Földi János: A' vers-írásról (Bp., 1962. Tankönyvkiadó).

⁴⁹ Csokonai [Vitéz] Mihály Minden munkái (Pest, 1844. Kiadja Schedel [= Toldy] Ferenc).

Radó (i. m. 188) 1842-ből is talál töredékes asszonáncelméletfélét Makáry György kis magyar verstanában. (Ennek asszonáncái is „rokonbetűsek”: *b: p, d: gy, f: v, g: k, l: ly, m: n, r: l, sz: z.*) Egy évvel később Fogarasi a következő eltéréseket engedi még a jó rímbe: *z: sz, d: t, b: p, g: k, n: ny, l: ly, gy: d.*⁵⁰ — Valószínűleg számos egyéb előzmény is előkerülne.

A fenti előzmények kölcsönhatásban állottak magának a rímelésnek, illetőleg az asszonanciának a megszilárdulásával és elterjedésével. A fejlődésben mindenesetre fordulópontot jelentett Arany János kodifikáló elmélete és példaadó művészi gyakorlata. — Ne felejtjük el, hogy ez az ötvenes években bontakozott ki a maga teljességében, amikor Petőfi már nem élt.

*

A tudományos „felfedezések” a nyelv területén ritkán történnék nagy hirtelenséggel, előzmények nélkül. A nyelv megismerése voltaképpen az ember önmegismerése; ez pedig a dolog természeténél fogva bonyolult, fokozatos történeti folyamat. Természetesen a folyamat nem egyenletes, elkülöníthetők benne „ugrások”. Arra azonban nincs lehetőségünk, hogy kötelező érvényű, szükségszerű magyarázatot adjunk egy-egy felfedezéshez, megismerésbeli ugráshoz. Így Arany vázlatos asszonáncelméletével kapcsolatban is csupán egy bátortalan föltevést merek megkockáztatni.

Arany János asszonáncelméletét — a fent említett verstörténeti és esztétikai feltételek mellett — valószínűleg a költőnek és a verstan területén működő „alkalmazott” nyelvésznek a saját személyén belül végbement konfliktusa és harmóniája hozta létre. Tehát se nem a költő egyedül, se nem a nyelvész egyedül, hanem a költő és a nyelvész egy személyben.

Ilyen értelemben nyelvész Arany János. Ilyen értelemben is.

(1967. február.)⁵¹

Szépe György

⁵⁰ Fogarasi János: A magyar nyelv szelleme. Művelt magyar nyelvtan elemi része (Pesten, 1843) 332.

⁵¹ [Korrekktúra-jegyzet. A tanulmány megírása és megjelenése közti időszakban több olyan dolog történt, amit itt jelezni kell. Több magyar formális költészetelemző írás készült el, illetőleg látott napvilágot Hankiss Elemér, Petőfi S. János, Szabolcsi Miklós és Török Gábor tollából. (H. E.: A népdaltól az abszurd drámáig. Bp., 1969. Magvető. 321 lap; P. S. J.: On the structural linguistic analysis of poetic works of art: Computational Linguistics 6: 55–82 (1967.); uő: Műelemzés—strukturizmus—nyelvi struktúra: Kritika 6/10: 18–28 (1968.); Sz. M.: A verselemzés kérdéséhez. Bp. 1968. Akadémiai Kiadó. 123 lap; T. G.: A líra: logika. Bp., 1968. Magvető—Tiszatáj. 292 lap.) A közeli megjelenés előtt áll Roman Jakobson válogatott műveinek egy magyar nyelvű kiadása is „Hang—Jel—Vers” címmel (Bp., 1969. Gondolat Kiadó), melyben féltucat írás foglalkozik a költészet modern elemzésével. A megkülönböztető jegyes magyar fonológia tárgyköréből megjelenés alatt van „A nyelveírás alsóbb szintjei” című összefoglaló jellegű írásom az Általános Nyelvészeti Tanulmányok VI. kötetében, melynek alcíme: „Tanulmányok a magyar generatív grammatika köréből”. A rímeléssel kapcsolatban az utóbbi évek legjelentősebb — funkcionális irányú — írása: Péczely László: Tartalom és versforma. Bp. 1965. Akadémiai Kiadó. 223 lap. (A dolgozat írásakor még nem ismertem.)]

Az 1967. évi anyakönyvi bejegyzések néhány tanulsága*

Tisztelt Munkabizottság, kedves Vendégeink!

Munkabizottságunk ez év január 16-án tartott ülésén, amelyen tagjainkon kívül részt vett a névtani kérdésekkel foglalkozó nyelvész szakemberek egy része, valamint a hivatalos intézmények (Igazságügy-minisztérium, a Minisztertanács tanácsszervek osztálya, Budapest Főváros Tanácsa, Belügy-minisztérium, Állami Egyházügyi Hivatal) képviselői, elhatározta, hogy vállalja egy utónévlexikon megszerkesztésének irányítását, gondozását. Ennek a lexikonnak, névjegyzéknek a legfontosabb szerepe az anyakönyvvezetők tájékoztatása, útbaigazítása lenne, de természetesen haszonnal forgathatná a nevek iránt érdeklődő s a névadásban érdekelt nagyközönség is. (Vö. Nyr. 92 : 142.) A tervezett kiadvány munkálatai azóta megindultak, s biztatóan haladnak. Az MTA Nyelvtudományi Intézete — javaslatunkra — megbízta Ladó János kandidátust a névkönyv elkészítésével. Ladó János a Minisztertanács tanácsszervek osztálya anyagi támogatásával megindította a mai és a régi utónévanyag összegyűjtését, s elkészítette megvitatásra a „Keresztnévadási (vagy utónévadási) tanácsadó könyv” tervezetét is. Mielőtt ennek a szétküldött tervezetnek a megbeszélésébe kezdenénk, szeretnék beszámolni egy olyan felmérésről, amely a mi munkánkat és munkálatunkat jelentős mértékben segíti, támogatja.

Amikor azoknak a problémáknak az összegyűjtését végeztük, amelyeknek tisztázása okvetlenül szükséges a névkönyv összeállításához, azt láttuk, hogy részleteiben igen sok megoldandó kérdést ismerünk (részben az eddigi irodalomból, részben a nagyközönségtől és az anyakönyvvezetőktől szinte naponta érkező levelekből), de az anyakönyvi bejegyzések mai állapotáról, problémáiról nincsenek átfogó ismereteink. Arról, hogy mely nevek beírásában van bizonytalanság, milyen jellegűek, milyen eredetűek ezek az eltérések, hol mutatkozik szűknek az anyakönyvi bejegyzésekre vonatkozó ma érvényes szabály stb. stb. Az eddig publikált vizsgálatok ugyan igen hasznosak ilyen szempontból is, de egyik sem alapszik országos felmérésen. Éppen ezért az Országos Statisztikai Hivatal elnökhelyettesével, dr. Szabady Égonnal való előzetes tárgyalás után felkértük a Statisztikai Hivatal vezetését, készítsen az 1967-es anyakönyvi bejegyzésekről összefoglaló statisztikát, hogy a mai helyzet megbízható ismeretében próbáljuk a kérdést megnyugtatóan rendezni.

A kért felmérés (dr. Acsádi György és Varga Lajosné irányításával) azóta elkészült, egyik-másik adatát már a mai előterjesztés elkészítésében is hasznosította Ladó János. A következőkben ennek az 1967. évi névstatisztikának néhány tanulságát szeretném — legalább vázlatosan — bemutatni a munkabizottságnak.

1. A legelső gondolata az embernek a névanyag futólagos átnézése után is az, hogy valóban szükség van valamilyen szabályozásra, „rend” csinálására. Mert meglepően nagy azoknak a neveknek a száma, amelyek nem egyetlen írás-, illetőleg kiejtésformában olvashatók ebben a gyűjteményben. Természetszerűleg (!) eltérés mutatkozik ilyen szempontból a férfiak és a nők nevei között: az utóbbiak közt sokkal nagyobb számú a több alakú, s az egyes női neveknek is sokkal nagyobb a variációjuk, mint a férfineveknek.

* Az Akadémia Nyelvművelő Munkabizottságának 1968. okt. 15-én tartott ülésén elhangzott elnöki bevezető némileg kibővített szövege.

igénylik a sokféleséget, s hogy esetleg nem ugyanaz, nem azonos értékű számukra egy-egy névnek különböző írás- és ejtésformája. De erről később.

2. Lehet persze, hogy ez az egyetlen *Octávián* és *Otello* nem is magyar állampolgár, tehát — úgy gondolom — őrán nézve nem érvényesek a mi név-írási, névbejegyzési szabályaink, előírásaink, szokásaink. Lehet, mert 1967-ben (ugyancsak a Statisztikai Hivatal adatai szerint) jelentős számú itt született külföldi állampolgárt írtak be a magyar anyakönyvekbe. (Budapesten például 17 fiút, 9 leányt, Debrecenben 15 fiút, 10 leányt stb.) Az egyes neveknél azonban (a számunkra készített jegyzékben) nincs megjelölve, hogy milyen állampolgárról van szó. Tehát csak a név alapján gondolhatunk arra, hogy adott esetben — több-kevesebb valószínűséggel — idegen állampolgárokról lehet szó.

Ilyen nevekre gondolok: *Alex, Alexandr, Andronikos, António (!), Augustin, Brandó, Christopher, Csedamir, Dimitrisz, Dusan, Edmond, Elfréd, Helmut, Horác, Hrisztosz, Iliász, Janisz, Jordán, Joel, Jozé, Kosztasz, Laertész, Leonidész, Marisz, Máriusz, Mile, Milován, Mirkó, Mitev, Nászó, Nenád, Nikosz, Ovidius, Petrosz, Rómeó, Sebastián, Syrius, Szarándisz, Szeriosz, Sztóján, Tanász, Thomas, Tomiszláv, Vaszilisz, Vlagyimir, Walter, Willy; Amarillisz, Aneta, Antigone, Antigoné, Aphrodite, Ariel, Ariett, Christa, Corinne, Cosette, Darinka, Doloresz, Dorotesz, Eftinia, Elektra, Eleni, Euridike, Evelyn, Fedóra, Filóméla, Florentina, Galina, Gemma, Gena, Habina, Ilektra, Inelda, Inez, Inge, Isolda, Ivola, Ivonne, Jáná, Kyra, Léna, Liselotte, Masdaia, Melisande, Miléna, Miléva, Mirella, Mirjana, Modeszta, Mona, Myra, Nadine, Panagula, Pelágia, Piéta, Pruedence, Ránka, Rigolett, Rula, Syntia, Szindia, Szezsana, Szvetlana, Titiána, Tatjana, Thodora, Thyra, Tita, Titanilla.*

Az persze korántsem bizonyos, hogy ezek a nevek valóban mind külföldi állampolgárra vonatkoznak. Ahogy a 14 *Izolda* valószínűleg magyar, úgy lehet az egyetlen *Isolda* is; de ugyanígy nem lehetetlen (sőt nagyon valószínű) hogy az *Elektra, Euridike, Tatjana* stb. mögött is magyar állampolgár, magyar anyanyelvű egyén áll. Továbbá azt sem állíthatjuk, hogy az idegen állampolgárok utónevének anyakönyvi bejegyzésével nincsenek, nem lehetnek problémák. Vannak, a gyakorlatban majdnem ugyanazok, mint a magyar anyanyelvű, magyar állampolgárok idegen neveivel. Átírjuk-e a kiejtésnek megfelelően, vagy megmarad az eredeti írásmód? Hogy írjuk át a nem latin betűs nyelvekről a neveket? Stb. Legfeljebb azt mondhatjuk, hogy ezek a problémák (minthogy viszonylag ritkán mutatkoznak) társadalmilag jelentéktelenek, a hivatal bátran rábízhatja a döntést a szülőre. S azon sem kell töprengenie az anyakönyvvezetőnek, hogy a kért névnek van-e a magyar névanyagban megfelelője, mert — úgy gondolom — ilyen esetekben, idegen állampolgár nevének bejegyzésekor nem kell ragaszkodnia ahhoz az előírás-hoz, hogy „Olyan idegen hangzású utónevet, melynek magyar megfelelője is van, csak a magyaros formában szabad bejegyezni.” Ez a most idézett anyakönyvi utasítás azonban még akkor sem megnyugtató, ha a külföldi állampolgárokra nem vonatkozik. Mert — mint erről már januári ülésünkön szó volt — aligha volna helyes, ha a velünk együtt élő más anyanyelvű nemzetiségeknek nem volna meg az a joguk, hogy saját nyelvükön, saját hagyományaik szerint anyakönyvvezetessék gyermekeiket, akár van a kívánt névnek magyar megfelelője, akár nincs. Azaz a szülők kívánságára be lehessen jegyezni a *Johann, Hans, Jovan, Juon, Jan, Petar, Petru* stb. névformákat is. Persze egy ilyen szabályozás (amely — úgy tudom — már előkészületben is van)

a gyakorlatban több megoldandó részletkérdést vetne föl. Csak kettőt említek. Nehéz lesz majd pontosan, minden vitát kizáróan meghatározni, kinek van joga ilyen jellegű nevet kérni. Egy vegyes nemzetiségű faluban okvetlenül felmerül ez a probléma. Azután: milyen mértékben marad meg a névnek a nem magyar nyelvben szokásos írásmódja olyan esetekben, amikor a két névforma alig különbözik egymástól írásban, s a kiejtésük is azonos vagy majdnem azonos? (Pl. *Ádám* — *Adam*, *Éva* — *Eva* stb.) De ezek a problémák majd a gyakorlatban mutatkoznak meg igazán — legjobb megoldási lehetőségükkel együtt.¹ Most azonban nézzük meg egy kissé közelebről az utónévadásunkban, anyakönyvi bejegyzéseinkben mutatkozó sokféleséggel járó problémákat.

3. Amikor a névadás, a keresztnévek, utónevek anyakönyvi beírásának kérdéséről beszélünk, minduntalan felmerül az a kérdés, egyáltalán szükség van-e bármiféle szabályra, előírásra. Nem lehet-e rábízni a szülőre, hogy olyan nevet adjon gyermekének, amelyet akar, s úgy írja, ahogy akarja? Ez a kérdés nem jogtalan, hiszen egyrészt valóban „magánügyről” van szó, másrészt tudunk róla, hogy egynémely államban szinte teljes kötetlenség uralkodik ezen a téren. (Bármely tárgy neve vagy valamelyik kedvelt családnév is beírható például utónévnek.) A névadás módjának ilyen alakulása természetesen nem független az illető társadalom fejlődésétől, múltjától, alakulásától. Az európai népek általában jobban ragaszkodnak a névadásban kialakult hagyományaikhoz, bár itt is van különbség az egyes népek, nemzetek szokásai között. Aligha jutna nálunk bárkinek is eszébe, hogy egy tiszteletre méltó történelmi egyéniség teljes nevét (családi és utónevét) akarná adni gyermekének. Amerikában az ilyesmi elég gyakori. (Gondoljunk csak a tragikus körülmények között elhunyt néger békeharcos lelkészre. Az ő keresztnéve *Martin Luther*, azaz *Luther Márton*.) De *Panni*-nak meg *Lajcsi*-nak sem óhajtanánk anyakönyveztetni lányunkat, fiúunkat, s nyilván képtelenség volna nálunk kislányok utóneveként a (különben nagyon „andalító”) *Szevenaletta*, *Valeriána*, *Etovaletta* stb.

Bármennyire tiszteljük hát az egyéni szabadságot, bizonyos h a g y o m á n y o k máris kötnek bennünket. S a legtöbben úgy gondoljuk, hogy — megfelelő módon — védelmeznünk is kell névadási szokásainkat, a hagyományos magyar névanyagot, ahogy védelmezzük, ápoljuk szokásainkat, hagyományainkat, nyelvünket is. És igen sok esetben védelmeznünk kell a szülő feltűnési vágya ellen tiltakozni még nem tudó csecsemőt, akinek valamikor esetleg sok keserű órát szerez, talán az egész életét elrontja a pillanatnyi divat vagy meggondolatlan ötlet alapján ajándékozott név. De védekeznünk kell az összevisszaság, a zűrzavar ellen is, amit az eredményezne, ha például ki-ki gusztusa szerint írná be a neki tetsző idegen nevet. Mert — mint láttuk — egy-egy idegen eredetű névnek sokszor 8–10 változata is előfordul, helyes tehát, ha megállapítjuk, melyik formát (esetleg mely formákat) fogadjuk el hivatalosnak. Különben állandó zavar lesz ugyanannak az egyénnek az okmányai, névhasználata körül.

Jó tehát, ha van ezen a téren is valamilyen rend, olyan, hogy azért ne korlátozza túlságosan az egyént, s minél kevésbé kösse meg fejlődésében a ma-

¹ Azóta már meg is jelent a 3/1968. (TK 52. /KE számú utasítás, amely az anyakönyvek vezetéséről szóló régebbi utasítást módosítja, s kimondja: „Az idegen nemzetiségű (anyanyelvű) magyar állampolgár szülő gyermekének utóneve a szülő nemzetiségi (anya)nyelvén is bejegyezhető.”

gyar névanyagot. Úgy gondolom, hogy ennek a rendezésnek a lényege a következő: Valamivel többet kell megengedni, mint amit az eddigi előírás megengedett, de valamivel kevesebbet a mai gyakorlatnál.

Teljes következetességében például tarthatatlan (nemcsak a nemzetiségekre vonatkozóan) az az előbb idézett szabály, hogy olyan idegen név, amelynek van magyar megfelelője, nem adható. Általában persze helyes ez, de kár volna például az *Aliz*, *Eliz* vagy a *Helén* nevet kiiktatni névanyagunkból, pedig az utóbbi azonos a mi *Iloná*-nkkal, az előbbieket pedig az *Érzsébet*-nek felelnek meg. Hasonló példákat idézett Ladó János is januári ülésünkön.

Ha — e kis kitérő után — az 1. pontban felsorolt névváltozatokat az anyakönyvezés, anyakönyvezhetőség szempontjából legalább nagyjából rendszerezni akarjuk, először is azt kell megállapítanunk, hogy funkciója szempontjából e névváltozatoknak minden egyede külön névnek, önálló névnek számít. Azonnal kiderül, hogyan gondolom.

Helyesírás szempontjából (az anyakönyvezésnél csakis erről, a név írásképeiről van szó) a keresztnévnek sajátos helyzete van: úgyszólván közbülső jelenség a tulajdonnevek (pl. családnevek) és a köznevek között. Ez a név: *Ferenc Dezső* előfordulhat így is: *Ferentz Dezső*, *Ferencz Dezső* stb., a *Dezső Ferenc* meg így is: *Deseő Ferenc*, *Desseő Ferenc*, *Dessew Ferenc* stb. A családnévnek tehát több változata is él, az egyik család ezt, a másik amazt a formát használja, hagyomány szerint. Keresztnévként azonban csak ez az írásforma képzelhető el: *Ferenc* és *Dezső*. Amióta a közzavakból eltűnt a *cz*, azóta keresztnevekben sem tartható meg. A keresztnevekre nézve tehát a közzavakra vonatkozó helyesírási szabályok érvényesek. De csak bizonyos fokig. Mert például az ilyen közzópárokat, írás- és ejtészaváltozatokat, mint *bolyog* — *bolyong*, *fövény* — *fövény*, *levő* — *lövő* stb. tetszésem szerint írhatom így is, úgy is, egyszer így, egyszer úgy, de a névváltozatokat már nem cserélgethetem tetszés szerint. A *Loránd* nem írhatja magát *Lóránd*-nak vagy *Lóránt*-nak, s az utóbbi névformával anyakönyvezettek sem változtathatják meg alkalomszerűen nevük formáját. Ha egyszer valamelyik formát beírtuk, az úgy, abban a formában válik névvé, s ugyanúgy ragaszkodni kell a továbbiak során az írásformájához, mint bármely más beírt névhez, s megváltoztatása ugyanolyan feltételektől függ, ugyanolyan következményekkel jár, mint más név megváltoztatása. Példával illusztrálva: Ha engedélyezzük az *Atilla* — *Atilla*, *Monika* — *Mónika*, *Zsuzsa* — *Zsuzsanna* — *Zsuzsánna* formákat, ez esetben az *Atilla* ugyanúgy különbözik az *Attilától*, (*Monika* a *Mónikától* stb.), mint a *Sándor*-tól, *Katalin*-tól stb. Más név lett belőle. Más név, amelyhez ragaszkodik a viselője, de ragaszkodnia is kell. Ahogy a *Zenthe* sem lehet jó kedve, hangulata szerint *Zente* vagy *Szente*, a *Kis* sem *Kiss*, a *Horváth* sem *Horvát* stb.

A mi szempontunkból (az anyakönyvezés szempontjából) tehát teljesen mindegy, hogy az egyes variánsok esetében pusztán ortográfiai változatokról van-e szó vagy pedig kiejtésbeli eltérésekről is. Megkülönböztethetünk ugyan (meg is különböztetünk) írásváltozatot, ejtészaváltozatot, alakváltozatot, önálló vagy azzá vált neveket, de ezek között — ha egyszer a lajstromba felvesszük őket, azaz bejegyzésüket engedélyezzük — semmi különbség nincs. Bejegyzésüknek, névként való engedélyezésüknek pedig — úgy gondolom — egyetlen lényeges kritériuma lehet, az, hogy hogyan tölti be a szóban forgó név (névváltozat) a feladatát, funkcióját.

A keresztnév legfőbb funkciója, mint általában a tulajdonnévé, az azonosítás. Ezt a feladatát önmagában ritkán, leginkább a családnévvel együtt látja el. Ha egy közösségben igen sok az azonos családnévű egyén, akkor a családnév által közvetített hiányos információt a keresztnév tökéletesíti. (S igen gyakran a ragadványnévnek valamilyen formája.) Ebből az következik, hogy a keresztnévanyag gazdagodását, állandó bővülését nemcsak hogy el lehet fogadnunk, természetesen lehet tartanunk, hanem a lehetőség szerint segítenünk, támogatnunk is kell. Ami tehát a névvariációkat illeti, mindaddig el kell fogadnunk őket (az előbb mondottak szerint önálló névként), ameddig valóban elősegítik a név funkciójának jobb betöltését, az azonosítást, illetőleg a megkülönböztetést. (Azonnal megjegyzem, hogy az utóneveknek ez a funkcionális, vagy úgy is mondhatnám, információközpontú vizsgálata sokkal összetettebb probléma, mint amilyenek a most elmondottakból látszik. Az egész kérdés nem vizsgálható tértől és időtől függetlenül, hanem mindig csak egy adott időben és társadalmon, közösségen belül. Nagymértékben befolyásolja egy-egy név felhasználhatóságát az illető nyelvi közösség hagyománya, s az azonosítás alapszempontját a legtöbb esetben árnyalja, kiegészíti, módosítja a névhez fűződő hangulat, ilyen vagy olyan asszociáció, amely nemcsak népenként, nyelvenként, hanem tájanként, településenként, sőt családonként, egyénenként más és más lehet.)

Most világítsuk meg néhány példával, mire gondolok, amikor az utónevek (utónévváltozatok) funkcionális vizsgálatáról beszélek.

a) Nem tölti be jól funkcióját az utónév, ha bizonytalanságban hagy bennünket afelől, hogy nőre vagy férfira vonatkozik-e. Az 1967-es bejegyzések között például a *Jácint* női névként is, férfinévként is előfordul. Bár az eddigi gyakorlatban ez kétségtelenül férfinév volt, érdemes volna azon gondolkodni, hogy a női nevek sorába iktassuk. A nyelvtervezés ugyan még elég bizonytalan lábakon áll, de ebben az esetben meglehetősen jól meg tudjuk ítélni, hogy a szóban forgó névnek férfi- vagy női névként való elterjedésére, elfogadására számíthatunk-e inkább. Az utóbbi a valószínűbb, mert a *Jácint* jól beleillik a virágnevekből alakult női nevek (*Rózsa, Ibolya, Viola, Virág* stb.) sorába. Lehet, hogy az eddig férfinévként használt (nagyon ritka!) *Szende* (pl. Riedl *Szende*) is jobban gazdagítaná női neveink sorát.

b) Zavart okoz a név írásformája olyan esetekben, amikor a változatok nem különböznek egymástól annyira, hogy önálló névformáknak tekinthetnénk őket. Meg kell tehát szüntetni például a *Ferenc* névnek ma már semmivel sem támogatható *cz*-vel való írását (1967-ben 72 esetben találkozunk *Ferencz* formával!), az *Edít, Judít* stb. nevek *Edith, Judith* formáját stb.

c) Hasonló módon sok zavar forrása az idegen eredetű, újabban átvett nevek idegen és magyar írásformájának egymás mellett élése. Jövevényszavaink és „jövevényneveink” írásformájának eddigi alakulása azt mutatja, hogy szociális érvényűvé szinte kizárólag a magyar írásmód válik, eszerint kell tehát rendeznünk ezt a kérdést. Ne legyen tehát *Silvia, Sylvia, Constantin, Pascal* stb., hanem *Szilvia, Konstantin, Paszkál*.

d) Az eredeti idegenes írásmód igen sokszor bizonytalanságot okoz a név kiejtésében is. Az *Alice, Marianne, Henriette* nevet sokan betű szerint is ejtik. (Az elsőt különösen.) E nevek *-val, -vel* ragos alakjának pedig nemcsak az ejtése, hanem írása is gyakran okoz zavart. Ennek megszüntetése is az ejtéshez igazodó magyaros írásmód alapján lehetséges.

e) Némely esetben valóságos ejtéskülönbséget takar az írásváltozat, például a *Julia* — *Júlia*, *Tibor* — *Tíbor*, *Monika* — *Mónika* stb. esetében. A kettősség megengedése mégis zavar forrása lenne, tehát az egységesítés itt is szükséges és indokolt.

f) Zavar forrása, ha bizonytalanságban vagyunk, hogy a név, amelyet hallunk, hivatalos vagy pedig becéző forma. Hogy ez a bizonytalanság az anyakönyvi hivatalokban is mutatkozik (tehát intézményes rendezésre van szükség), jól szemlélteti az, hogy az 1967-es bejegyzések női nevei között ezek is szerepelnek: *Elli*, *Hédi*, *Hédy*, *Irénke*, *Jutka* (8 alkalommal!), *Kata*, *Kató*, *Kitti*, *Kitty*, *Lia*, *Liszka*, *Lola*, *Lotti*, *Magda*, *Marika*, *Nelli*, *Nelly*, *Veronka*, *Zsuzsa* stb. Neveink története azt mutatja, hogy becéző formák régen is önálló-sultak (*Anikó*, *Benő*, *Dezső*, *Gerő* stb.), nincs tehát okunk arra, hogy ezt a folyamatot ma visszaszorítsuk. Helyes volna tehát a ma már becéző funkcióját meglehetősen elvesztett névformát önálló, hivatalosan is bejegyezhető névformának tekinteni és elismerni. Ezzel gazdagítanánk névanyagunkat, bővíthetnénk a választási lehetőséget, közelebb hoznánk a „szabályt” az élethez, a gyakorlathoz. Mert a legtöbb *Magda* életében szinte sohasem *Magdolna* vagy *Magdaléna*, legyen tehát joga hivatalos írásban is a *Magda* névre. De a *Kata*, *Zsuzsa*, *Eta* stb. is megfér a *Katalin*, *Zsuzsanna* (*Zsuzsanna?*), *Etel*, *Etelka* mellett. (A *Kató*, *Zsuzsi* már nyilvánvalóbban becézés!) Ez az egész kérdés persze még külön alapos kidolgozást, mérlegelést kíván.

g) Az előző pontban elmondottakból (vagy inkább csak jelzettekéből) következik, mi a véleményem az azonos tőből származó alakváltozatokkal kapcsolatban. Ahogy önálló, egyformán anyakönyvezhető névnek tekinthető ma már az *Andor*, *András*, *Endre* (hangulat szempontjából messzebb állnak egymástól, mint az *István*, *János*, *József!*), ugyanúgy elő lehet segíteni, hogy más névváltozatok is önálló névvé váljanak, ha nem olyan kevés az eltérés az egyes névformák között, hogy ez zavarná a megkülönböztetést. Lehetne tehát (ahogy már van is) *Kamill* és *Kamilló*, *Flóris* és *Flórián*, *Margit* és *Margó*, sőt talán *Dömötör* és *Demeter*, *Domokos* és *Domonkos* is.

4. A következőkben nézzük meg, mit mutat az 1967-es statisztika az egyes nevek gyakorisága szempontjából.

F é r f i n e v e k

a) 1967-ben Magyarországon első névként bejegyeztek összesen 76 732 férfinevet. Ezek közül az első huszonöt név a következőképpen oszlik meg:

1. <i>László</i>	6886	9. <i>Ferenc</i>	3263 ²	17. <i>György</i>	1624
2. <i>Zoltán</i>	5919	10. <i>Zsolt</i>	3138	18. <i>András</i>	1504
3. <i>István</i>	5601	11. <i>Gábor</i>	2947	19. <i>Gyula</i>	1267
4. <i>József</i>	5086	12. <i>Csaba</i>	2690	20. <i>Károly</i>	1225
5. <i>János</i>	4420	13. <i>Tamás</i>	2022	21. <i>Béla</i>	1174
6. <i>Attila</i>	4182 ¹	14. <i>Péter</i>	1969	22. <i>Mihály</i>	1161
7. <i>Sándor</i>	3523	15. <i>Imre</i>	1926	23. <i>Miklós</i>	1005
8. <i>Tibor</i>	3359	16. <i>Lajos</i>	1636	24. <i>Róbert</i>	986 ³
				25. <i>Pál</i>	621

¹ *Attila* (4161), *Atilla* (21)

² *Ferenc* (3191), *Ferencz* (72)

³ *Róbert* (983), *Robert* (2), *Róbertó* (1); az utóbbi valószínűleg nem magyar állampolgár.

b) Budapest: 11463

1. Zoltán	1084	9. János	458	17. Károly	213
2. László	1030	10. Ferenc	415 ⁴	18. Lajos	186
3. Attila	795	11. Tamás	375	19. Imre	184
4. Gábor	767	12. Tibor	374	20. Miklós	180
5. István	605	13. Gyula	367	21. Béla	164
6. Zsolt	569	14. Sándor	350	22. Gyula	152
7. József	507	15. András	293	23. Róbert	128 ⁵
8. Péter	475	16. Csaba	287	24. Mihály	114
				25. Pál	82

c) Veszprém megye: 3300

1. László	291	9. János	149	17. Károly	75
2. József	233	10. Tamás	137	18. Róbert	70
3. Zoltán	229	11. Csaba	119	19. András	68
4. Attila	210	12. Péter	103	20. Gyula	63
5. István	191	13. Sándor	95	21. Béla	42
6. Tibor	168	14. Lajos	91	22. György	38
7. Zsolt	151	15. Gábor	88	23. Árpád	36
8. Ferenc	150	16. Imre	86	24. Miklós	33
				25. Gergely	28

d) Debrecen: 1220

1. László	115	9. Tibor	54	17. András	20
2. István	105	10. Attila	53	18. Béla	19
3. Sándor	90	11. Ferenc	41	19. Gyula	19
4. Zoltán	75	12. Lajos	40	20. Mihály	17
5. Zsolt	75	13. Péter	38	21. Miklós	17
6. János	66	14. Tamás	34	22. György	15
7. József	65	15. Gábor	29	23. Antal	10
8. Csaba	61	16. Imre	26	24. Károly	10
				25. Árpád	8
				26. Levente	8

⁴ Ferenc (414), Ferencz (1)⁵ Róbert (127), Róbertó (1)

Női nevek

a) 1967-ben Magyarországon első névként bejegyeztek összesen 72 696 női nevet. Ezek közül az első 25 név megoszlása a következő:

1. <i>Éva</i>	4285	9. <i>Judit</i>	2651 ⁹	17. <i>Márta</i>	1267 ¹³
2. <i>Mária</i>	4235 ⁶	10. <i>Ágnes</i>	2313	18. <i>Marianna</i>	1204
3. <i>Ildikó</i>	3987	11. <i>Ilona</i>	1843	19. <i>Csilla</i>	1227
4. <i>Katalin</i> ⁷	3782 ⁷	12. <i>Anikó</i>	1836 ¹⁰	20. <i>Marianna</i>	1205 ¹⁴
5. <i>Erika</i>	3655	13. <i>Edit</i>	1788 ¹¹	21. <i>Anna</i>	1123
6. <i>Zsuzsanna</i>	3428 ⁸	14. <i>Gabriella</i>	1672 ¹²	22. <i>Gyöngyi</i>	1149 ¹⁵
7. <i>Erzsébet</i>	3394	15. <i>Tünde</i>	1558	23. <i>Margit</i>	965 ¹⁶
8. <i>Andrea</i>	3332	16. <i>Krisztina</i>	1325	24. <i>Ibolya</i>	945
				25. <i>Magdolna</i>	829 ¹⁷

b) Budapest: 10 793

1. <i>Andrea</i>	807	9. <i>Judit</i>	439 ²⁰	17. <i>Tünde</i>	191
2. <i>Ildikó</i>	658	10. <i>Gabriella</i>	376 ²¹	18. <i>Edit</i>	188 ²⁴
3. <i>Krisztina</i>	639	11. <i>Mária</i>	329	19. <i>Anna</i>	150
4. <i>Katalin</i>	610 ¹⁸	12. <i>Monika</i>	269 ²²	20. <i>Ilona</i>	147
5. <i>Éva</i>	606	13. <i>Erzsébet</i>	241	21. <i>Márta</i>	140 ²⁵
6. <i>Zsuzsanna</i>	579 ¹⁹	14. <i>Anikó</i>	230	22. <i>Szilvia</i>	134 ²⁶
7. <i>Erika</i>	461	15. <i>Csilla</i>	223	23. <i>Gyöngyi</i>	126 ²⁷
8. <i>Ágnes</i>	460	16. <i>Marianna</i>	208 ²³	24. <i>Beáta</i>	106
				25. <i>Magdolna</i>	98

⁶ *Mária* (4232), *Marika* (3). Nem soroltam ide a *Marie* (1), *Marina* (4), *Marinka* (1) neveket.

⁷ *Katalin* (3779), *Kata* (1), *Katinka* (1), *Kató* (1). Nem soroltam ide a *Katerina* (1), *Katrina* (1) neveket.

⁸ *Zsuzsanna* (3106), *Zsuzsánna* (276), *Zsuzsa* (46)

⁹ *Judit* (2615), *Judith* (28), *Jutka* (8)

¹⁰ Van *Anikó* is (2), ezt nem soroltam ide

¹¹ *Edit* (1769), *Edith* (19)

¹² *Gabriella* (1671), *Gabrielle* (1)

¹³ *Mária* (1266), *Mártha* (1)

¹⁴ *Marianna* (1023), *Mariann* (128), *Marian* (33), *Marianne* (20) *Marienna* (1)

¹⁵ *Gyöngyi* (1049), *Gyöngyike* (100)

¹⁶ *Margit* (961), *Margit* (4)

¹⁷ *Magdolna* (826), *Magda* (2), *Magdaléna* (1)

¹⁸ *Katalin* (689), *Kató* (1)

¹⁹ *Zsuzsanna* (554), *Zsuzsa* (23), *Zsuzsánna* (2)

²⁰ *Judit* (424), *Judith* (15)

²¹ *Gabriella* (375), *Gabrielle* (1)

²² *Mónika* (161), *Monika* (104), *Mónica* (2), *Monica* (1), *Mona* (1)

²³ *Marianna* (131), *Mariann* (47), *Marian* (17), *Marianne* (12), *Marienna* (1)

²⁴ *Edit* (186), *Edith* (2)

²⁵ *Márta* (139), *Mártha* (1)

²⁶ *Szilvia* (116), *Sylvia* (11), *Szilvia* (4), *Silvia* (2), *Szylvia* (1)

²⁷ *Gyöngyi* (102), *Gyöngyike* (24)

c) Veszprém megye: 2977

1. <i>Andrea</i>	203	9. <i>Erika</i>	101	17. <i>Marianna</i>	59
2. <i>Éva</i>	174	10. <i>Anikó</i>	86	18. <i>Edit</i>	51 ³⁰
3. <i>Ildikó</i>	155	11. <i>Ágnes</i>	70	19. <i>Anna</i>	44
4. <i>Katalin</i>	154	12. <i>Csilla</i>	67	20. <i>Beáta</i>	42
5. <i>Zsuzsanna</i>	148 ²⁸	13. <i>Tünde</i>	66	21. <i>Krisztina</i>	39
6. <i>Mária</i>	145	14. <i>Gyöngyi</i>	66 ²⁹	22. <i>Tímea</i>	38
7. <i>Judit</i>	136	15. <i>Ilona</i>	65	23. <i>Gabriella</i>	35
8. <i>Erzsébet</i>	117	16. <i>Márta</i>	60	24. <i>Magdolna</i>	35
				25. <i>Margit</i>	33

d) Debrecen: 1148

1. <i>Éva</i>	86	9. <i>Mária</i>	46	17. <i>Monika</i>	23 ³⁴
2. <i>Erika</i>	78	10. <i>Tünde</i>	39	18. <i>Marianna</i>	21 ³⁵
3. <i>Ildikó</i>	77	11. <i>Ágnes</i>	34	19. <i>Krisztina</i>	18
4. <i>Andrea</i>	64	12. <i>Edit</i>	33 ³²	20. <i>Enikő</i>	16
5. <i>Anikó</i>	61	13. <i>Zsuzsanna</i>	32 ³³	21. <i>Magdolna</i>	16
6. <i>Katalin</i>	59	15. <i>Gabriella</i>	30	22. <i>Csilla</i>	15
7. <i>Judit</i>	54 ³¹	14. <i>Ibolya</i>	24	23. <i>Margit</i>	15
8. <i>Erzsébet</i>	47	16. <i>Ilona</i>	24	24. <i>Gyöngyi</i>	14
				25. <i>Júlia</i>	14 ³⁶

A fenti statisztikai adatokból most nem vonom le a tanulságokat. Bemutatásukat inkább csak ízelítőnek szántam, annak illusztrálására, hogy a névdivat alakulása, a névélettan szempontjából is milyen értékes a Statisztikai Hivatalnak a most hézagosan bemutatott felmérése, s mit jelent majd a kutatás számára, ha megjelenik (reméljük, a közeljövőben) az egész anyag, amely tartalmazza az országos felmérés összesített adatait, de külön Budapest, a megyei jogú városok, az egyes megyék névanyagát, sőt külön megkapjuk a névanyagának a szülők szociális tagozódása szempontjából való felbontását is.

Lőrincze Lajos

²⁸ *Zsuzsanna* (145), *Zsuzsa* (3)

²⁹ *Gyöngyi* (64), *Gyöngyike* (2)

³⁰ *Edit* (49), *Edith* (2)

³¹ *Judit* (53), *Judith* (1)

³² *Edit* (30), *Edith* (3)

³³ *Zsuzsanna* (26), *Zsuzsanna* (6)

³⁴ *Monika* (16), *Mónika* (7)

³⁵ *Marianna* (17), *Marian* (4)

³⁶ *Julianna* (7), *Julianna* (5), *Júlia* (2)

Metafora, képzavar, világosság

(Megjegyzések a tudományos stílusról)

1. Idestova két esztendeje, hogy Farkas László éppen ebben a folyóiratban szóvá tette a tudományos stílus némely sutaságait (Széjegyzetek egy Nyelvőr-számhoz: Nyr. 90: 362–7). Megjegyzéseit igen megszívlelendőnek tartom. Egyebek között ezeket írja: „A hivatali és mozgalmi zsargonhoz hasonlóan kialakult egy tudományos vagy értekező zsargon is, nem kevésbé ellenszenves. Ennek egyik tartományát azok az állandósult kifejezések alkotják, amelyekből suta ünnepélyesség árad, de rendszerint töltelék-szavak, tehát fölöslegesek; vagy nehézkes kifejezések, tehát a szöveg frissesége érdekében más kifejezésekkel kellene helyettesíteni őket” (363–4). Kissé odább (366): „Minden műfajban más szinten, más módon, de szükség van az egyéniségre és az ízekre. A nyelvtudomány legelvontabb tartományaiban sem elkerülhetetlen a szürkeség, a megkövesedett kifejezések merev használata.” — S végül még egy megjegyzés (366–7): „Vajon nem éppen nyelvtudósainknak kellene — hiszen ők ismerik legjobban a szinonimasorokat, a régi és a tájnyelvet, a népi szókincset, a szavak jelentéseinek finom árnyalatait — legízesebben, -változatosabban, -érzékletesebben fogalmazniok? Van-e valami haszna és kérlelhetetlen kényszerűsége ennek az állandó öncsonkításnak?”

2. Farkas cikkéhez Fodor István és Szepesy Gyula szól hozzá (Megjegyzések a magyar tudományos stílusról: Nyr. 91: 138–43). Fodor lényegében egyetért Farkassal. A magyar tudományos stílust — fölöttébb jogosan — száraznak, színtelennek, körülményesnek, vaskalaposnak, dagályosnak, unalmasnak, szürkének és sok esetben egyenesen nevetségesnek minősíti. Rámutat, hogy mindennek egyebek között az az oka, hogy tudományos stílusunk a német értekező próza hatása alatt alakult ki. Szerinte — s véleményem szerint is — a német hatás ellensúlyozása végett nem ártana, ha egyet s mást tanulnánk a franciáktól és az angoloktól. Az angol és a francia tudományos művek ugyanis nem különülnek el stílusukkal olyan előnytelen módon egyéb prózai írásművektől, mint ahogyan ez nálunk s a németeknél a tudományos művek s egyéb prózai műfajok viszonylatában tagadhatatlanul megfigyelhető. Fodor egyébként igen helyesen s igen józanul a következő óvást teszi (140): „Alighanem mindenki egyetért velem abban, hogy a tudományos stílus élénkítésére, színezésére, sőt teljes felfrissítésére van szükség, de a szubjektív handabandázás, a gyakran sértegetésig menő expresszivitás (sajnos, tudományos irodalmunk ettől sohasem volt mentes) nem lehet alapja ennek a megújulásnak.”

Fodorral ellentétben Szepesy Gyula meglehetősen ingerülten reagál Farkas megállapításaira: megjegyzéseit szinte gáncsoskodásnak fogja fel. Ezért némiképpen még ki is oktatja, le is inti Farkast. Ezt nem tartom szerencsésnek.

3. Úgy hiszem, hogy sem Farkas, sem Fodor nem mondja ki a teljes igazságot, bár egyébként mindkettőjüknek mindenben igaza van. A hibát én mélyebben keresem, mint ők. Azt tapasztalom ugyanis, hogy tudományos körökben — ideértve saját tudományunkat, a nyelvészetet is — egyre inkább terjed a fogalmazásbeli igénytelenség, a stílus iránti közömbösség. Ennek oka nyilvánvalóan az a tévhit, hogy a nyelvi forma nem lényeges, illetve

hogy legfeljebb csak másodrendű dolog. Mert hát írhat valaki — vélik sokan — nehézkesen, de azért még lehet igen okos, sőt éppenséggel zseniális ember. A fő a t a r t a l o m. Ha azt ki lehet hántani a — sok esetben nehézkesen dőcögő, homályos, körülményeskedő — mondatokból, nagyobb baj nincsen.

Pedig a baj tapasztalatom szerint elég nagy. Azok a fogyatékoságok ugyanis, amelyekről Farkas és Fodor beszél, egyre kevésbé mennek ritkaság-számba a mi portánkon. S itt ez feltűnőbb is, mint egyéb tudományokban. Úgy volna ugyanis rendjén, hogy tudományunk tárgyát eszközként is igényesen, mintaszerűen s példamutatóan tudjuk használni, vagyis hogy a t a r t a l m a t — a tudományos igazságot — világos formába tudjuk öltöztetni. — S ezzel már meg is érkeztünk a stílus és a nyelvhelyesség összefüggéseihez.

A stílus semmiképpen sem valamiféle henye, másodrendű, külsőleges, elhanyagolható, felszíni tartozéka a tudományos írásműnek. A tartalomnak és a formának ugyanis harmóniában kell lennie egymással. Ez azt jelenti, hogy az igaz gondolatnak világos formában kell kifejeződnie. Más szóval: nyelvhelyességi szempontból is nyilvánvalóan súlyos vétség, ha a nyelvi forma tökéletlen, gondatlan, homályos, pongyola, torz. Nincsen hát igazuk azoknak, akik a stílust átutalják a szépirodalom területére. A tudományos írásműnek is éppen úgy lényegi tartozéka a stílus, mint a szépirodalmi. A különbség csupán annyi, hogy a szépirodalmi műnek a stílusa — mivel a szépirodalom érzelmi jegyekben gazdag — a szép stílus, a tudományos írásműnek a stílusa viszont a világos stílus. Ez természetesen egyszerűségről egyszerűséget, nagyvonalúságot és ökonómiát is jelent, ha egy írásmű egészére vonatkoztatjuk a világosság követelményét.

A stílus világossága ellen sokféleképpen lehet vétetni, s tagadhatatlanul vétünk is jócskán. Hadd említsem meg itt a képzavarokat. Már ott tartunk, hogy a képzavarok közül legfeljebb csak a legfeltűnőbbek ötlenek a szemünkbe, sőt a stílus erőt fekélyei kezdenek nyelvészeti munkákban is felbukkanni.

Szeretnék elvi síkon maradni, másrészt senkit sem akarok kipellengérezni. Hadd adjak azonban mégis néhány — nyelvészeti munkákból vett — példát itt arra, hogy ez valóban így van. Olvashatunk egyebek között „fonalról”, amelyre az ellentmondások „felfűzhetők”, egyszersmind azonban ugyanennek a „fonalnak” az „alapján” az ellentmondások „feltárhatók”, sőt „feloldhatók”. Ugyanígy meg lehet „szólaltatni” egy „irányzat” előremutató „elemeit”, le lehet „zárni” bizonyos „problémakötegeket”, kölcsön lehet venni „műszavakat” a természettudományok „terminológiai arzenáljából”. Továbbá van „gondolat”, amely a „legkülönbözőbb esatornákon áthagyományozódott az európai filozófia kereteibe”. De van olyan „szócsavarás” is, amely „megnyergeli a szavak poliszémikus voltát” stb. — Ép magyar nyelvérzéssel aligha lehet az ilyenféle „kép”-eket jóváhagyni.

Azt hiszem, hogy a képzavarok a legsúlyosabb nyelvi hibák közé tartoznak. Elszaporodásuk s az irántuk mutakozó közöny arról árulkodik, hogy belső vizualitásunk meggyengült, nem látunk „kép”-eket gondolkodás közben. Vagyis: a tartalom — a gondolat — s annak nyelvi formája közt a harmónia megbomlott.

Mostanság többször cseréltem eszmét egyes kollégáimmal éppen a képzavarokról, s meglepett, hogy némelyikük milyen toleránsnak mutatkozott

irántuk. Egyikőjük éppenséggel meg is rótt, s azt mondta, hogy véleménye szerint a metaforikus fogalmazás ellen hadakozom. — Hadd szóljak hát néhány szót a metafora és a képzavar egymáshoz való viszonyáról.

4. A metaforát az ÉrtSz. a következőképpen határozza meg: „Hasonlóságon alapuló s z ó k é p, amellyel a bizonyos tekintetben meglevő v. elképzelt egyezést azonosítás alakjában fejezzük ki (pl. az üveg nyaka, szája; »Hervadása liliomhullás volt.«)” — Az Új magyar lexikonban (IV. k., Bp., AkK., 1961.) ezt a meghatározást találjuk: „két fogalom között fennálló tartalmi hasonlóságon v. hangulati egyezésen alapuló s z ó k é p. Alakja szerint lehet: a) *teljes*, amikor megjelöljük azt, amit azonosítunk és azt is, amivel azonosítunk, pl. *A szívem egy nagy harangvirág* (Ady); és b) *egyszerű*, amikor csak azt jelöljük meg, amivel azonosítunk, pl. *Szeretlek galambom, én ugyan szeretlek* (Petőfi). ~t nemcsak az irodalmi nyelv, hanem a köznyelv is sűrűn használ, pl. *rohan az idő*.” — S végül idézem még a Magyar irodalmi lexikon megfelelő címszavából (II. k., Bp., AkK., 1965.) is a bennünket érdeklő fontosabb részeket: „jelentésátvitelen alapuló s t í l u s a l a k z a t. Olyan szó, szókapcsolat v. nyelvtani szerkezet, amelynek az a szerepe, hogy egyszerre két, egymástól távolos k é p e t idézzen fel, s azokat egybe tömörítse, ezzel új kifejezési lehetőséget teremtve. Egyaránt felhasználja (A) a költői nyelv, (B) a tudományos próza és (C) a köznyelv és népnyelv.” — S ugyanitt a tudományos irodalomban használatos metaforákról még: „Metaforákkal nemcsak a költészetben találkozunk, hanem a költészettől legtávolabb eső területen is: a t u d o m á n y o s i r o d a l o m b a n . . . A tudományos ~k azonban más szerepet töltenek be, céljuk nem az egyéni élmény pontos tolmácsolása. A tudós a kutatás korai stádiumában ~k segítségével igyekszik megragadni azt, amit még csak sejt, de fogalmi szinten kifejezni nem tud. A »metaforikus gondolkodás« az absztrakción, a fogalmi gondolkodáson alapuló megismerésnek kiegészítő, előkészítő fázisa.”

Mindenekelőtt azt emelem itt ki, hogy mindhárom meghatározás utal a metafora k é p i jellegére. Valóban ez is teszi a metafora lényegét. — De itt egy kis kitérőt kell tennem.

Miként a legutoljára idézett meghatározás is említi, a metafora valami olyasmit fejez ki, amit fogalmi szinten — tehát az absztrakció legmagasabb fokán — még nem tudunk kifejezni. Ehhez én még a következőket tenném hozzá: Gondolkodásunk az érzékelés alapján a valóságot tükrözi. A valóság szubjektív „k é p”-ek formájában tükröződik gondolkodásunkban. Ezek a szubjektív „k é p”-ek viszont az absztrakció magasabb fokán a szavak segítségével válnak k ö z ö s tulajdonná, tesznek szert s z o c i á l i s jellegre.

A metafora ebből a szempontból átmeneti kategóriaként fogható fel: már nyelvi formába öltözteti a gondolkodásbeli „k é p”-et — tehát már absztrakció eszköze —, viszont még nem válik el a gondolkodás alapját alkotó érzékeléstől. Ez az érzékeléstől való elszakadás ugyanis csak a gondolkodás fogalmi szintjén következik majd be, de ennek lehetőségét már magában rejti a metafora. A metafora tehát nem valami öncélú „stílusalakzat”. A nyelv ugyanis elsődlegesen azt tudja jelölni, ami a kollektív érzékelhetőség szférájában helyezkedik el vagy megy végbe. Minden egyebet — az elvont fogalmakat s az emberek szubjektív belső világában végbemenő folyamatokat — csak azoknak a szavaknak a jelentésváltozásos felhasználásával tud jelölni, amelyek az érzékelés szférájára vonatkoznak.

A metafora tehát megfelel a gondolkodás képi — vagyis érzékleti — fokának. Ilyen értelemben tekinthető ő maga is „kép”-nek. Természetesen csak akkor tekinthető ép „kép”-nek, ha valóban a valóságnak valamilyen részletét jeleníti meg, annak valóban megfelelő, s azzal valóban összhangban van. Vagyis a metafora csak akkor metafora, ha a valóságot híven tükrözi. — Mindez a továbbiak szempontjából igen lényeges.

5. S most nézzük meg, mi a képzavar.

Elsőként megint az ÉrtSz. meghatározását idézem: „Stilisztikai hiba: össze nem illő képes kifejezések használata egy mondatban. (Pl. »Nem a lélek nemes húrjaiban leli fő forrását tetteinek rugója.« »A vezérkar kebelében fejtelenség kapott lábra.«)» — A Magyar irodalmi lexikon (I. k., Bp., AkK., 1963.) ezeket mondja róla: „olyan átvitel, →szókép, amelyben nincs reális kapcsolat az átvitel alapjául szolgáló két dolog között, vagy amelyben a kép erőltetett, esetleg nem összeillő elemekből áll, vagy különböző szólások, képes kifejezések keverednek benne. Pl. . . . ,Isteni szépségű szempár horgolt belém.” Dilettánsok versében gyakori jelenség. — A költők felhasználják a gúny kifejezésére vagy fokozására is. Pl. „. . . de hová ragadál? Oh felhevülésnek Gyors talyigája.” (Petőfi: A helység kalapácsa, II.)”

Az előbb láttuk, hogy a metafora a valóságnak megfelelő „kép”. A képzavar is „kép”, csak hogy a metaforával ellentétben torzán tükrözi a valóságot, annak torzképe. Vagy úgy is mondhatjuk: elvetélt „metafora”.

Tessék megfigyelni például ezt a három sort (idézet egy politikai szanzonból; Magyar Nemzet, 1967. július 12.):

Mit tojtott a háború?
Nekem ólomtojást.
Neked aranyborjút.

Aki ezt írta, nem láthatott maga előtt semmiféle képet, mert ha lát, akkor megborzad tőle. A háború ugyanis nem szokott tojni. De hogy ne vádolhasson senki rosszhiszeműséggel, tegyük fel, hogy a szerző — mondjuk — valamiféle griffmadárra gondolt a háborúval kapcsolatban. S egy ilyen griffmadár-háború tojhat is, mégpedig ólomtojást. A harmadik sorral azonban akkor is baj van. Ha egyszer ugyanis a griffmadár-háború ólomtojást tojtott, a következő alkalommal mégsem tojhat aranyborjút. (Nem is szólva arról, hogy a borjú egy emlőszállat kicsinye. — Vö. Valóság 12/2 : 65—73.)

Ismétlem hát: a képzavar is kép, csak hát torzkép. S a metaforával semmiképpen sem téveszthető össze.

6. S most visszatérek a tudományos stílus általánosabb kérdéseire.

Mi magunk is számtalanszor elmondottuk és leírtuk, hogy a gondolkodás és a nyelv összefügg egymással. Még azt is tudjuk, hogy a nyelv nem egyéb, mint a gondolkodás érzékletes burka. Tovább aztán nemigen szoktuk gondolni ezt a tételt, s így a megfelelő konzekvenciákat sem szoktuk levonni. Ez pedig elég nagy baj.

Nyilvánvaló ugyanis, hogy ha a gondolkodás összefügg a nyelvvel, a nyelvi formából vissza lehet következtetni a gondolkodásra. Igen valószínű tehát, hogy a világos nyelvi forma mögött tiszta gondolatok vannak, a kusza, homályos, nehézkes nyelvi forma viszont zavaros — de a legjobb esetben is átgondolatlan — gondolatokról árulkodik. Ez megint csak azt

bizonyítja, hogy a tudományos írásműveknek lényegi tartozéka a világosság stílus. S arra mindnyájunknak mindenképpen törekednünk kell.

7. De nézhetjük a kérdést a kommunikációelmélet és a társaslélektan szempontjából is. — Vegyük itt a képzavart megint. A probléma ugyanis az, hogy a képzavart — legalábbis egy bizonyos határig — többnyire megértjük. Miért lehetséges ez?

A nyelv redundanciaállománya igen nagy. A beszédnek számos olyan komponense van, amelyek nem okvetlenül szükségesek ahhoz, hogy kölcsönösen megértsük egymást. Összességükben csupán maximális biztosítékként szolgálnak ahhoz, hogy a megértés minél könnyebben bekövetkezzék. A kommunikációs folyamatot ugyanis számos körülmény zavarhatja. Ezeket a kommunikációelmélet nyelvén „zaj”-nak nevezzük. A „zaj” többnyire valamilyen külső tényező szokott lenni. A képzavar esetében azonban a közlő fél is nagymértékben hozzájárul a „zaj” létrejöttéhez azzal, hogy „képtelen” képeket használ, s ezzel partnere számára igen megnehezíti a megértést, mivel a közlő fél önmaga is — akarva-akaratlanul — eltorzítja közleményét.

A nyelv — ezt is hányszor elmondtuk és leírtuk már! — a kommunikáció eszköze. Ez azt jelenti, hogy mindig legalább két ember kell hozzá. Vagyis: a nyelvet mindig legalább ketten „csinálják”, mégpedig egy bizonyos meghatározott szereposztásban. Nevezzük a két kommunikáló partnert első, illetőleg második személynek, s nézzük meg, hogy mi a sajátos szerepük a kommunikációban.

Tekintsük első személynek kettőjük közül azt, akinek a kultúrája potensebb, s akit ennek következtében feszít a mondanivaló, s azt mindenáron közölni akarja partnerével, vagyis a második személlyel. Feladata — ha meg is akarja magát értetni s erre törekszik is — mindenekeelőtt az, hogy megkeresse a mondanivalójának megfelelő nyelvi jeleket. S ez nem is olyan könnyű, mint ahogyan azt általában véve gondoljuk. Az első személy mondanivalója ugyanis — legalábbis elvben — mindig új, eddig még nem fordult elő. Közléséhez viszont csak egy rendkívül tökéletes eszköz — a konvencionális jelrendszer — áll rendelkezésére. Ez a jelrendszer éppen azért tökéletes, mert az egyes nyelvi jeleknek már nagyjából kialakult és körülhatárolt, hagyományos jelentéseik vannak. Tegyük fel azonban, hogy az első személynek sikerül ezt a nehézséget legyőznie, s megtalálja a megfelelő jeleket. Most ezeket „kódolnia” kell, vagyis úgy kell őket felhasználnia és elrendeznie, hogy az ökonomia is érvényesüljön — tehát minél kevesebb nyelvi eszközt kelljen mozgósítania —, másrészt pedig hogy egyéb tényezők — beszéd esetén például megfelelő hangsúlyozás, intonáció, hangosság, tiszta artikulálás stb. — maximális mértékben megkönnyítsék a második személy számára a megértést. Vagyis: az első személynek minden vonatkozásban a lehető legpontosabb és legvilágosabb fogalmazásra kell törekednie.

Az első személyt köti továbbá a második személy jelenléte, annak kultúrája, szubjektív hangulata, készsége vagy ellenállása stb. is. Tehát a második személy — legalábbis passzív formában — már itt befolyásolja az első személy magatartását. S persze az első személynek a jelek kiválogatásában is tekintettel kell lenni a második személyre, mert csak olyan jeleket választhat, amelyeket a második feltehetőleg megért.

A második személynek a maga részéről hajlandónak és alkalmasnak kell lennie az első személy megértésére, másrészt pedig jeleznie is kell az első

személy számára a megértés bekövetkeztét. A kommunikációs körfolyamat ugyanis oly módon zárul az első személynél, hogy a második személynél bekövetkezik a megértés, s az első személy arról megfelelő módon jelzést kap a másodiktól.

Azt hiszem, mindezt nem nehéz a tudományos stílus kérdéseire vonatkoztatni. Egy tudományos írásmű nyilvánvalóan azért jön létre, hogy szerzője általa másokkal közöljön valamit. Itt a szerző az első személy, s az olvasóközönség a második. A helyzet ilyenkor persze sokkal bonyolultabb, mint a beszédbeli kommunikáció esetében. Az azonban kétségtelen, hogy a szerzőnek ilyenkor is mindent el kell követnie annak érdekében, hogy leendő olvasói számára mennél inkább megkönnyítse mondanivalója megértését. Vagyis ismét csak az derül ki, hogy a lehető legvilágosabb fogalmazásra kell törekednie. — Úgy vélem, itt eléggé jól látszik megint, hogy a világos stílus csakugyan lényegi tartozéka egy tudományos írásműnek.

8. Még nem feleltem azonban arra a kérdésre, hogy általában miért értjük meg a képzavart. Miként láttuk ugyanis, a képzavar esetében az első személy (= a közlő fél) igen nagy mértékben megnehezíti partnere számára a megértést. Már utaltam arra, hogy a nyelv redundanciaállománya igen nagy. A képzavar megértése is jórészt ennek következtében lehetséges. A redundancia mindkét kommunikáló partnernek rendelkezésére és szolgálatára áll, s azt mindketten ilyen vagy amolyan mértékben fel is használják. Nos, a képzavar esetében az első személy mintegy házárdjátékot játszik, részint nincs eléggé tekintettel partnerére, részint esetleg nem is képes erre. Valami mondanivaló kifelé kényszerül belőle, mielőtt még a megfelelő nyelvi formát megtalálhatta volna. Így a saját teendőinek jórészt akarva-akaratlanul áthárítja partnerére. Ily módon aztán az nagyobb szellemi erőfeszítést kénytelen tenni, s a nyelv redundanciáját is nagyobb mértékben kényszerül felhasználni, mint ha az első személy a maga részéről mindent megtett volna mondanivalója minél világosabb kifejezése érdekében. — Ezt viszont csak a társaslélektani szemlélet alapján s a második személy oldaláról nézve lehet így felismerni.

9. Így hát akár a nyelv és a gondolkodás összefüggéseinek, akár a kommunikációelméletnek, akár pedig a társaslélektannak a szempontjából nézzük a tudományos írásművek stílusának a kérdését, egyaránt az derül ki, hogy a stílus — mégpedig a világos stílus — lényegi tartozéka a tudományos műnek. A közlő félnek — vagyis a szerzőnek — maximális erőfeszítést kell tennie annak érdekében, hogy mondanivalóját olvasóközönsége minél könnyebben megérthesse. A tudományos mű szerzőjét tehát nem lehet felmenteni a világosság követelménye alól. Az ugyanis mindennél lényegesebb. De persze az sem árt, ha igyekszünk minél frissebben, minél színesebben s minél fordulatossabban írni. Mert hát a szürke, lapos, nehézkes, döcögő stílus sem csinál túlságosan nagy kedvet egy írásmű olvasásához még akkor sem, ha egyébként a megértést túlzottan nem nehezíti is meg.

Főként a képzavar példáján igyekeztem több oldalról megmutatni, hogy a közlő félnek egyrészt mi a kötelessége, másrészt pedig hogy mit kell kerülnie a világosság érdekében. Azért esett választásom a képzavarra, mert — úgy vélem — mindennek illusztrálására kiváltképpen alkalmas. Itt még egyszer megismétlem: Bizony a képzavar semmiképpen sem azonosítható a metaforával. A képzavar kép ugyan, de torzkép, amely a valóságot eltorzítva

ábrázolja, s amely mögött egyszersmind ki nem formálódott gondolatok vannak.

10. Hogyan frissítsük, élénkítsük, színesítsük tudományos stílusunkat? Erre csak ezt válaszolhatom: Írjunk ezután igényesebben és tudatosabban, adjuk fel énközpontúságunkat, és vegyük tekintetbe az eddiginél nagyobb mértékben leendő olvasóinkat, s műveljük tervszerűbben saját stílusunkat. Hogyan művelhetjük a legjobb módszerrel stílusunkat? Ennek aligha van egyéb módja, mint ha minél többet olvasunk. Sajnos, olvasmányként ebben a pillanatban még nemigen tudnám a nyelvészeti folyóiratokat ajánlani erre a célra. Legalábbis nem elsősorban őket ajánlanám, hanem inkább klasszikus prózaíróink és költőink műveit, s a magyar értekező próza mestereinek — például Kosztolányi Dezsőnek — az írásait.

S hadd adjak itt rögtön némi mustrát is Kosztolányi értekező prózájából, mely formai és tartalmi szempontból sem lesz érdektelen számunkra (A tudomány nyelve: Erős várunk a nyelv.² Bp., Nyugat, é. n., 171—2):

„Micsoda célt tűzött maga elé a mi mozgalmunk?

Először azt, hogy őrködjik nyelvünk szépségén. Magyarul kell gondolkoznunk és magyarul kell írunk. Mindez pedig nem nemzetieskedés, nem forma-kérdés, nem külsőség. Mihelyt a gondolat elszakad a nyelvtől és nem együtt lélegzik vele, maga a gondolat is elhomályosul. Egy találó nyelvi fordulat, mely együtt fogan a tudományos mondanivalóval, úgy, hogy az egyik a másikat termékenyíti, többet tesz a megértés érdekében, mint a terjedős fejtegetések. A természetbúvár csak barátja lehet a világosságnak. Nincs olyan bonyolult kérdés, sem a természettudományban, sem a szellemi tudományokban, melyet meg ne lehetne értetni egy nyílteszű paraszttal is. Egy francia írja: »Ha gondolatod annyira csavaros és sokrétű, hogy nem tudod kézzelfoghatóan kifejezni, ez intőjel arra, hogy gondolatod egy fabatkát sem ér s leghelyesebben teszed, ha tüstént elveted és ki se fejezed.« Elmúlt az a kor, amikor a szaktudósokat azért becsülték, mert a tömeg nem értette őket, vagyis mert nem tudtak írni, legföljebb egymásnak. . . . Azt tapasztaltam, hogy a kitűnő tudósok kitűnő írók is. Nem a népszerűsködő tudósokra gondolok itt, akik uraságotól levetett, ellenszenvesen színes szépirodalmi kellékekkel piperézetik mondataikat, hanem az alkotókra, akik mindig egyszerűek, szemléletesek és érzékletesek, mindig tárgyiak, talpraesettek és közvetlenek, az olyan fajtájú tudósokra, mint Henri Jean Fabre, »a bogarak Vergilius«-ára, akitől írni tanulhat a szépíró is.”

Remélhetőleg nincs messze az az idő, amikor kialakul nálunk a nívós, színes, igényes és világos tudományos stílus, s kialakításában nekünk nyelvészeknek is jelentős részünk lesz.

Fabricius-Kovács Ferenc

Képzavarok és „képtelen” kifejezésformák

Gyakran találkozunk képzavarral a publicisztikában, olykor még az irodalomban is. Ez a stilisztikai jelenség nem új keletű, és mindig előfordul, amikor sűrűn használják a szóképeket, metaforákat, megszemélyesítéseket. Büszkéek vagyunk logikánkra, ha felfedezünk a szövegben egy-egy képzavart, és szívből mulatunk a bizarr képzettársításokon. Sokszor azonban ártatlanul vádolunk egy-egy stílusfordulatot; ha elgondolkoznánk rajta, meg kellene állapítanunk, hogy nem is képzavar.

Egyáltalán: mit értünk a képzavar fogalmán? Ferenczy Géza általános meghatározása szerint „átvitt jelentésű szókapcsolatok, képes kifejezések vegyülését” (MNyvh.² 1961. 358). Németh Tibor György a fiatal költők képzavarait elemezve részletezőbb definícióra törekszik. „A képzavar gondolat vagy jelenség vizuális megjelenítésére rendelt, de hangulati, értelmi illeszkedésre képtelen szavak, kifejezések együttese” (Új Írás 2: 761).

Most már csak azt kellene tudnunk, hogy miben áll ez az „illeszkedésre képtelenség”, és mely szókapcsolatokban és kifejezésekben találkozunk vele. E tekintetben elsősorban a szóképek, a szólások, a frazeológiai kapcsolatok érdemelnek figyelmet.

„A szókép — írja Pusztai Ferenc — nem szinonimája a fogalmi megfelelésnek, hanem lényegesen több annál. A pontosan megnevező fogalom-megjelölések helyett vagy mellett funkcionáló szóképek az asszociációk tömegét világítják meg, amelyek jelentéstartalmukkal, jelentésükhöz kötődő hangulati hatásukkal a meggyőzésben, az állásfoglalásra készítésben jelentőssé válnak” (MNy. 60: 191–9).

Igaz tehát, hogy számos szókép a képzettársítások tömegét villantja fel. Ha például azt mondom: „az indulat vulkánja”, akkor felbukkan a hallgatóban egy tűzhányó hegy halvány képzete.

Vannak azonban olyan szóképek és képes szólások, amelyek már elvesztették ezt a képzetkeltő erejüket. A *hegy gerince* ősi metaforája ma már senkiben sem idézi fel a hátgerinc képét, ugyanígy a *megtorol* igében sem érezzük a 'tort ül' eredeti jelentését, a *húzza a lóbórt* szóláson is csak ezt értjük: 'alszik'.

O. Nagy Gábor találóan, dialektikusan ragadja meg ezt a jelenséget. „A legtöbb szólás tudvalevően többé-kevésbé elhomályosult eredetű nyelvi kép. Keletkezésében valamely társadalmilag meghatározott, azaz a társadalmi fejlődés valamely szakaszára jellemző és valamely kisebb-nagyobb közösség világnézetével kapcsolatos sajátos látásmód, sajátos képalakító szemlélet játssza a legfontosabb szerepet” (Nyr. 85: 335).

Válasszuk el egyelőre a szóképeket a szólásoktól! A teljes metaforát is mellőzzük, csupán az egyszerű metaforát vizsgáljuk meg! Azért éppen az egyszerű metaforákat, mert ezek között meglehetősen sok olyat találunk, amely már nem idézi fel az eredeti képet. Jogosan állítjuk, hogy a gyakori használatban halványult el ez a kép.

Ha azonban jobban megfigyeljük e metaforák tartalmát, észre kell vennünk, hogy többnyire a zoomorf vagy antropomorf szemléletből származnak. Például a már említett *hegy gerince* mellett a *hegy lába*, a *kút feje*, a *domb háta*, *élete derekán*, a *lánc szeme*, a *kancsó füle* vagy a *tárgynak lába kel*, a *hír szárnyra kap*, az *idő elrepül*, és még sorolhatnám hosszasan a példákat.

A zoomorf és az antropomorf szemlélet a tudat fejlődésének egy bizonyos kezdetleges fokán megkönnyítette az ember számára, hogy eligazodjék a

világ változatos, bonyolult jelenség-halmazában. Ha új vagy nehezen magyarázható dolgot kellett szemléletessé tenniük beszédpartnerük előtt, ahhoz hasonlították, ami mindig „kéznél volt”: az emberi vagy állati testhez, illetve annak részeihez. Képzületükben a hegy valamiféle óriási állat alakját öltötte fel, és valóban úgy hitték, hogy a gerincén járnak.

Később a termelőtevékenység fejlődése és bővülése révén az ember egyre többet ismert meg környezetének valóságából. A hegy és az állat képzelete elszakadt egymástól, mivel összekapcsolásuk hamis tudati képződmény volt. A nyelvi kifejezésforma azonban megrögzült és fennmaradt.

A *hadzsereg balszárnya* ma már csak a bal oldalon elhelyezkedő hadosztályokat jelenti, senkiben sem merül fel egy madárszárny képzelete. Az *iskola kebelén belül* kifejezés nem idéz keblet, s abból, hogy a *félelem lábra kap*, korántsem képzelnék a félelmet állat- vagy emberformájúnak. Ha az *osztályban fejtelenség van*, az még nem jelent fejnélküliséget.

Az iskolai stilisztikák elrettentő „klasszikus képzavara” tehát — „az ellenség balszárnyának kebelén belül lábra kapott a fejtelenség” — igazság szerint nem is képzavar. Elemei, a szóképek már nem tartalmaznak képet, így hát képzavart sem kelthetnek.

A hallgató mégis komikumot érez ebben a mesterkéltn példamondatban. Miért? Éppen a testrészek nevét erőszakoltan egymás mellé állító halmazozás miatt. A szokatlan szófűzés felidézi a kifejezések egyikének elhomályosult képi eredetét, s ez az egy sorra megtölti képpel a többit is.

Mondanivalónk igazolására alkalmasabbnak látszik néhány gyakori frázisvegyülék, amelyet Pusztai képzavarnak nevez. „Az újjáépítést a vasút teréről át kell vinni a mezőgazdasági eszköztermelés és a parasztság ipari megsegítésének a *vonalára* is” (MNy. 60: 191 — 9. Az idézet: SzN. 1945. 67.) — „... ezzel a *lépéssel* kiheverhetetlen *csapást mért* a nagytokére” (SzN. 1953. 84.). Sem a *tere*, sem a *vonala*, sem a *lépés* nem idézi az adott összefüggésben az eredeti képet. Nincs képzavar az alábbi mondatban sem, hiszen logikai ellentmondás nem lelhető fel benne: „A reakció a választásokon vereséget szenvedett, a *taraja* mégis *megnőtt*, mert a demokratikus erők egységén *rések* mutatkoztak.” (SzN. 1947. 212.)

Ezekben a kifejezésekben csak nyelvi konzervativizmusból használják az elfakult szóképeket. Nem szándékuk, hogy a *tér*, a *vonal*, a *lépés* vagy a *taraj* lényegét az olvasó emlékezetében felelevenítsék.

Más a helyzet az olyan metaforákkal, amelyeket szándékosan alkalmazunk azért, hogy a szemléltetésre szoruló fogalmat a képi tartalommal jobban megvilágítsuk. Például: „Bosnyákország most *vulkán*...” Itt valóban felmerül bennünk a *tűzhányó hegy* képe, hogy az ország társadalmi, politikai állapotát szemléletessé tegye. Ha a mondatot úgy folytatjuk, hogy más jellegű szóképet kapcsolunk hozzá, vizuális fantáziánkban összeáll a két kép, és groteszk hatást kelt. „Bosnyákország most *vulkán*, amelyhez nem jó *kanóccal* közeledni” (PHírl. 1880. 217.).

Más példa: „Az állam *hajója vulkán fölött* táncol.” Itt az első kép tulajdonképpen ősi szimbólum. A gyakori használatban ez ugyancsak veszített eredeti képi erejéből, de mihelyt teljes metaforává akarjuk kiegészíteni, a hajó képzelete határozottan felbukkan.

Ha tehát a beszélő a teljes metafora alkotásának igényével lép fel, végig következetesnek kell lennie. Pusztai írja: „Nem szabad elfelejteni, hogy a teljes metaforák a képalkotás logikájának megtestesülései, a

tartalmi-fogalmi lényeg és annak képi »megfelelése« párhuzamosan szerepel, s a tartalmi erősítésnek példája.” (MNY. 60: 191—9; utalva MStilV. 95-re.)

A képzavar keletkezésének egyik lélektani oka valószínűleg az lehet, hogy a beszélő nem érzi elég frappánsnak az elsőként felvetett képet, nyomatékosítani akarja a mondanivalót, ezért újabb képet keres; közben az elsőről megfeledkezik, hiszen annyira megőrül a „tobzódó költőiségnek”. („B. B. hangjegyként kecsesen libegő férfi volt, és szigonyos makrancosság.” (Új Hang, 1956. 2. 63. Domokos M.: A Magyar Nemzeti Képzavar- és Szóvirágmúzeum herbáriumából.)

Másik oka a t a p a d á s; vagyis ha e g y fogalomnak két közhelyszerű metaforás megjelenítése is van, az egyik véletlenül felidézi a másikat, és hozzátapadva „képtelen” képet alkot. Például: „Elröpül felette az idő vasfoga.”

A harmadik ok az lehet, hogy az író nem ismeri az egyik elem igazi jelentését. „Bubi... csak homlokig gázolt át az új élet *vízválasztóján*.” (I. m. Új Hang, 1956. 2. 64.) A vízválasztóról nyilván nem tudta az író, hogy az hegy; azt hihette: folyó vagy tó.

Nézzük meg, hogyan szerepelnek szólásaink a képzavarok látványos revüjében!

Ha azt mondjuk: „Alfréd lóvá tette, majd cserben hagyta a barátját”, senki sem tartja ezt a közlést képzavarnak. Nem is az. Pedig ha elgondoljuk: egy embert lóvá varázsolnak, utána ezt a lovat a tímárok cserzőlevébe állítják és otthagyják...!

Miről van itt szó? Szathmári István a következőképpen magyarázza meg, hogy a fenti értelmezés miért nem merül fel képzeletünkben az idézett mondat hallatára. „... A szólások mai jelentése olyan jelentésváltozás eredménye, amely a szólást alkotó szavakon együttesen mint szókapcsolatokon ment végbe, s a szólások háttérében olyan kép van, amely eredeti jelentésében már rendszerint feledésbe merült, és csak művelődéstörténeti, néprajzi stb. kutatás útján deríthető fel” (MNY. 62: 504—11).

Az újságírók, szónokok mégis gyakran követnek el erőszakot a szólásokon, de ez nem a képzavar, hanem a szóláskeveredés tárgykörébe tartozik. Például: *felveszi a nyúlcipőket és talpára köti az útilaput* rokon értelmű szólásainkból ezt alkotják: „felveszi az útilaput”.

A költemények sorából kibogarászott képzavarokkal nem foglalkoztunk. Csínján kell hogy bánjunk velük, hiszen a költőnek joga van merész, megdöbbentő képzettársítások keltésére, amelyek stilisztikailag képzavarnak látszanak ugyan, de a költői mondanivalót szolgálják.

Csak azt nevezzük tehát képzavarnak, ami valóban z a v a r a kifejezésre szánt gondolat megértésében, oda nem illő képzetekkel terheli a közlést. A stílus tisztasága megköveteli az elhomályosult és a még eleven szóképek megkülönböztetését.

Gyárfás Endre

A *fotó, foto-* helyesírásának és használatának kérdései

I. Meglehetősen nagy a zűrzavar a címbeli szó és összetételi előtag írásában, mármint e szavak végén levő *ó, o* hosszúságára, rövidségére nézve. Sőt nemcsak e betű ékezetes vagy nem ékezetes volta, hanem a jelölt hang milyensége, kiejtése tekintetében is.

Vannak, akik mindig ékezet nélkül írják azt a betűt, s lehetőleg röviden ejtik, legfőképpen a *fotós, fotózik, fotózás, fotózó* szóban, vagyis a képzett szavakban, származékokban túrnék meg a hosszú *ó-t*, kiejtésben, esetleg írásban szintúgy. (Az 1961-ből való Helyesírási tanácsadó szótárban is — azóta megjelent két újabb kiadásában ugyanígy — csupa rövid *o-s* formák vannak, köztük ezek a ma már okvetlenül helytelennek ítéltelők is: *fotocikk-szaküzlet, fotoszaküzlet*; a *fotós, fotózik* stb. származékszót egyáltalán mellőzi ez a szótár. A hivatalos szabályzatban, A magyar helyesírás szabályainak 1954-ben megjelent 10. kiadásában s azóta valamennyi lenyomatában csak ez az öt idevágó szó van: *fotocikk, fotografál, fotográfia, fotografikus, fotográfus*, tehát szintén csak rövid *o-s* forma; az elsőt véleményem szerint már csak így írhatjuk: *fotocikk*, hosszú *ó-val*.)

Vannak, akik hajlandók szavunkat néha képző nélküli előfordulásában is megnyújtani a végén, sőt esetleg az egyöntetűség kedvéért mindenkor. Meglepetésünkre azt látjuk például A magyar nyelv értelmező szótárában, ebben az egyébként világviszonylatban is kiváló műben, hogy a *fotó* (hosszú *ó-s*!) szócikk végén a címszóval alkotott, nem értelmezett összetételek között a helyes *fotocikk, fotógép, fotóipar, fotóosztály, fotópapír* mellett ezek a mindenképp helytelen írású, hosszú *ó-s* szavak is ott vannak: *fotóelektromos, fotókémia, fotóméter, fotóterápia, fotótípiá* (az előtagbéli címszót úgynevezett tilde helyettesíti a szótárban, 2. kötet, 1960-ból). Az utóbbi csoport szavait kétségkívül egytől egyig rövid *o-val* kell írni második szótagjukban is. (Bizonyára nem akartak a szótár szerkesztői e *foto-* előtagú összetételek kedvéért külön *fotoszócikket* írni, inkább vállalták ennek a nem szabatos eljárásnak a szokatlanságát. Egyébiránt ilyen rövid *o-s* címszók is vannak az Értelmező Szótárban: *fotocella, fotokópia* stb.)

Már sok éve, úgy is mondhatnám: évtizedek óta figyelhetjük a szóban levő rövid és hosszú magánhangzó küzdelmét a kiejtésben, mindjárt azóta, hogy a *fotográfia* szó előtagja, a *foto*, önálló szóvá lett, ebben a jelentésben: 'fénykép'. A Kelemen Béla szerkesztette Idegen szavak és nevek szótárának 1917-ből való második kiadásában ezt az értelmezését olvashatjuk a *foto* címszónak (rövid az *o'*): „1. fényképező klub neve; 2. »fotográfia« rövidítése.”

Írásban sokáig, csaknem máig rövid maradt az *o* ilyen cégjelzésben, feliratban: *Foto: X. Y.* Ez a *Foto* ilyesmit jelent itt: 'fényképezte; (fényképészeti) műterem'. (Az idegen szóban sokszor több rokon, sőt nem rokon jelentés is összesűrűsödik. Ez egyik oka az idegen szók elharapódzásának; nem kell megkeresni az eredeti szók közül azon a helyen a legmegfelelőbbet, az elmosódottabb jelentéstartományú idegen szó több eredeti szót helyettesíthet.) Cégtáblákon is igen gyakori, szinte általános még a rövid *o-s* felirat: *Foto*. Több régi (1928 — 29-, 1936 — 37-, 1947 — 49-ből) és egy mai szakfolyóiratunk címe is: *Foto*. A legújabb (1966. évi) egyéni telefonkönyvnek kivonatos közületi névsorában és szakmai útmutatójában is rövid *o-val* fordulnak elő szavaink: *Foto Optika Ksz, Fővárosi Foto V.* stb. (548. és 590. lap). A rövid *o* pártján levők nemegyszer még toldalékos alakjában is rövid *o-t* hangoztatnak; így mondják: „A Fotóban

olvastam”, jöllehet ugyanók más idegen szóban bizonyosan hosszúnak ejtik az *o*-t a toldalék előtt, ahogy szabály szerint írni és mondani kell: „Monte-Carlóban járt”, „A felesége monte-carlóí”, „Eredetiben olvassa Cicerót”.

Érdemes és érdekes a mi szempontunkból tanulmányozni olyan könyvészeti összeállítást, amelyet például a Fotóművészetnek 1966. évi 1–2. számában találunk (dr. Kozocsa Sándor: Hevesy Iván élete és irodalmi munkássága, 19–32. lap). Hevesy Iván cikkeinek, könyveinek címében eleinte a *fénykép*, *fényképezés* szó járja, de 1931-ben fölbukkan a *foto* szó is (A *foto* reneszánsza; a Magyar Fotográfiában). Ugyanabban az évben jelent meg Fotografálás és fotóművészet című cikke (ugyanott; itt már hosszú *ó*-s a *fotó*-, ha ugyan nem sajtóhiba a bibliográfiában). 1934-ben látott napvilágot A modern fotóművészet című kötete (itt tehát rövid az *o*). Később, az 50–60-as években – úgy látszik – inkább a hosszú *ó*-s formát használta (*fotó*, *fotóművészet*, *fotós*); folyóiratcikkeinek helyesírásában ingadozást tapasztalunk e tekintetben, bizonyára a folyóiratok szerkesztőségének írásmódja szerint.

A mai napisajtóban és a kiejtésben mind gyakrabban a hosszú *ó*-s formákkal találkozunk.

Ennyiből is világosan kiderülhet, hogy valóban zavaros a helyzet. Tudja ezt mindenki, aki figyelemmel kísérte a tárgyalt idegen szónak eddigi használatát, szókészletünkbe, ragozási rendszerünkbe való beleilleszkedésének sajátosan bágyatag próbálgatását. Mégis szükséges volt legalább ennyi tényanyagot összehordanunk, hogy minden olvasónk meggyőződhesen ennek az állapotnak tarthatatlanságáról.

2. Azt mondhatná valaki, könnyen segíthetünk a bajon, térjünk vissza ahhoz a régebbi állapothoz, amelyet A magyar helyesírás szabályainak idézett példája tükröz, ez: *fotocikk*, hisz a hivatalos szabályzathoz lehetőleg híven ragaszkodó Helyesírási tanácsadó szótár is ugyanazt teszi, amikor a *fotocikk-szaküzlet*, *fotoszaküzlet* írásmódot ajánlja. Úgy gondolhatnánk, hogy írjuk mindig rövid *o*-val a szót, akár önállóan, akár összetételek elő- vagy utótagjában: *foto*, *foto*-, *foto*-. Igen ám, de akkor mit tegyünk ennek a szónak az utóbbi években meggyökerezett származékaival? Az Értelmező Szótár ugyancsak gondosan követi a hivatalos helyesírási szabályzatot, a mi szavunk helyesírásában mégis kénytelen volt eltérni tőle, mert a szótár befejezése előtt, az új helyesírási szabályzat kiadása után gyűjtött cédulaanyaga rákényszerítette; ezért írja hosszú *ó*-val ezt a címszavát: *fotó*, s elősorol értelmezés nélkül egykét vele alkotott összetételt: *fotócikk*, *fotógép* stb. (már szoltam erről, hozzátéve helytelenítő megjegyzésemet a *fotóelektromos* s a többi hosszú *ó*-s helytelenség láttán). Közli még a szótár a *fotó* szócikk végén ezt a két származékot, értelmezés nélkül: *fotós*, *fotózik*, s külön címszó alatt értelmezi a *fotóanyag* főnevet: „Fényképezéshez szükséges anyag (pl. film, lemez, előhívó stb.).” A *fotó* főnév első jelentése egyébként a szótár értelmezése szerint: „(csak cégjelzőként) Fényképezési műterem, ill. fényképezeti cikkek szaküzlete. *Fővárosi Fotó*.” Második jelentése: „Fénykép. *Szép fotókat készít*.” Ennek jelentésárnyalata: „(csak ragozatlan alakban) <Fényképen v. fénykép alatt felíratként, személynév előtt v. után.> Vkinek a felvétele; fényképezte (ezmeg ez).”

Szilárd megjegyzésem szerint már túlhaladt a fejlődés azon az állapoton, amelyet a hivatalos helyesírási szabályzat és a „félhivatalos” Helyesírási tanácsadó szótár rögzít. Abban a pillanatban, amikor tudomásul vesszük, hogy van a tárgyalt idegen főnévnek magyar képzős származéka, tudomásul kell azt is vennünk, hogy más tekintetben szintén alkalmazkodnia kell ennek

a jövevénynek nyelvünk törvényeihez. A helyesírási szabályzat és a Tanácsadó szótár még nem vett tudomást a *fotós, fotózik* származékról, azért maradt meg a régi állásponton. Pedig hogy él mind a kettő, azt nemcsak az Értelmező Szótár adata igazolja, hanem a magyar nyelvközösségnek sok ezer tagja is. Ugyanúgy él a *fotózik*, mint például a *totózik* ige, amelynek létét a helyesírási szabályzat is elismeri, s ezért természetesen a *totó* szót is hosszú *ó*-val írhatja (a végén). S ugyanúgy él, mint a valamivel újabb *lottózik*, amelyről a helyesírási szabályzat még nem tud, de a Tanácsadó szótár már igen, s persze így írja, hosszú *ó*-val, magát az alapformát is: *lottó*.

Mit jelent az a követelmény, hogy a meghonosodott idegen szónak alkalmazkodnia kell nyelvünk törvényeihez? Azt már láttuk, hogy származékaiban a képző előtt meg kell nyúlnia az *o*-nak, még akkor is, ha eredeti mivoltában rövid volt is az az *o*; ezért a *fotós, fotózik* szóban vastörvényszerűséggel hosszúnak kell lennie a tővégi *o*-nak. Úgyisintén hosszúnak kell lennie ugyanolyan törvényszerűséggel a ragok, jelek előtt is: *fotóm, fotód; fotóhoz, fotónak, fotótól, fotóra; fotók* stb. Végül abban is igazodnia kell idegen jövevényünknek a magyar nyelv törvényeihez, hogy alapformájában, a tőszó végén is hosszú *ó*-nak kell lennie. Nyelvünkben a *no, nono, nonono, co* indulatszón vagy mondatción kívül nincs egyetlenegy szó sem, amely rövid *o*-val végződjön. (Főbb megállapításomhoz most már hozzátehetem példának, hogy a *no* indulatszóban ugyan rövid az *o*, de a belőle származó *nógat* igében már meg kellett nyúlnia a képző előtt! — Egyébiránt az indulatszók kategóriájának viselkedése nem egy tekintetben eltér a többi szófajétól; például abban is, hogy eredeti magyar szók nem kezdődnek torlódó mássalhangzókkal, indulatszónk azonban van olyan is, amelyik nemcsak így kezdődik, hanem esetleg még magánhangzó sincs benne: *brr, ps, pssz, pszt* stb. — *vö.* A magyar nyelv értelmező szótárával. — Ez az indulatszó természetéből, indulattal, érzellemmel telítettségéből következik. Az érzellemmel, a hangulattal való ilyen szoros kapcsolat az oka annak is, hogy hangutánzó, hangfestő szavainkban — ugyancsak nyelvünk alkatától eltérően — gyakori a szó elején a mássalhangzótorlódás: *brummog, prücsök*, sőt így is: *ptrücsök, prüszköl, prüszsent* stb.)

Különös, hogy a *fotó* ily nehezen simul hozzá a többi hasonló jövevényhez s eredeti szavainkhoz. A nálunk nem is olyan régen elterjedt *totó*, majd a még később felújított *lottó* igen hamar megmagyarosodott. (A *lottó* szót különben már Arany János is használta, de a múlt században inkább a *lottéria* és a népies *lutri* járt. A *lottó* csak egy évtizede elevenült meg ismét.) A *totó*, a *lottó* helyesírási szabályzatunk, illetőleg a Tanácsadó szótár szerint is évek óta hosszú *ó*-s végű (bár az utcaikon még rövid *o*-sak a feliratok; ez az írásmód tehát okvetlenül szabálytalan).

A *fotó* szó már több mint fél évszázada szakadatlanul él nálunk, s még ma is mennyi gond van helyesírásával! Mi lehet ennek az oka? A *fotó* a *fotográfia* szóból rövidült, nem is nálunk, hanem külföldön; idegenből, a németektől került hozzánk. Eleinte — sokaknak szinte a mai napig — olyanféle bizalmas, familiáris a hangulata, mint teszem az *autóbusz*-ből rövidült *busz*-é. Sokan még ma is komolytalan hangulatúnak érzik származékaival együtt. Azért is van ez, mert mondhatni kezdettől fogva volt a 'fotográfia'-nak magyar neve is: *fénykép* (a német *Lichtbild* tükörszava; Fogarasi János ültette így át 1845-i magyar — német szótárában; *vö.* A magyar nyelvújítás szótárával); *fényírat*-nak, *fényíratos kép*-nek is próbálgatták nevezni, de a *fénykép* vált általánossá. A *photographiroz*-t is igyekeztek magyar szóval pótolni, a *fényképel* igével,

a *photograph*-ot a *fényképelő*-vel, *fényíró*-val, *fényképíró*-val, majd végül is a *fényképez*, *fényképész* győzött. Ilyenformán a zsargonszerű *foto*, *fotos*, *fotozik*, *fotozás* szót sokáig háttérbe szorította a köznyelvibb *fénykép*, *fényképész*, *fényképez*, *fényképezés*, *fényképészet*. Csak az utóbbi években, az idegen szavak nagyobb divatjának idején s a fényképezők táborának növekedtével terjedt el a *foto* és szócsaládja szélesebb körben. Ezért is megérett a helyzet e szavak helyesírásának és használatának megvizsgálására, lehető tisztázására.

Azt hiszem, sikerült az eddigiekben bebizonyítanom, hogy a *foto* szót és származékait olyan valóban meghonosodott idegen szóknak tekinthetjük, mint a *totó*-t, a *lottó*-t. Csak az a különbség köztük, hogy a *totó*-nak és a *lottó*-nak nincs olyan közhasználatú magyar neve, mint a *foto*-nak és a belőle képzett szóknak. Mindamellett úgy gondolom, a fentiek után vitathatatlan ténynek ismerhetjük el, hogy a *foto*, *fotos*, *fotozik*, *fotozó*, *fotozás* szóban hosszú a *t* utáni *ó*, mind kiejtésében, mind írásában. Most arra kell kitérnünk, hogyan ejtsük, írjuk a *foto*-t a vele összetett szavakban.

Az *Élet* és *Tudomány* című folyóiratban két évvel ezelőtt megjelent cikkekomban (1965. május 21., 932. lap: *Foto*-, *foto*) azt javasoltam, hogy ha ezt jelenti az összetételi előtag: 'fénykép-, fényképészeti (célra használt)', akkor írjuk (és természetesen ejtsük) a *foto*- második *ó*-ját hosszúnak. Ez különben magától következik a fentebb kifejtettekben. Hogyha ez a jelentése az összetételi előtagnak: 'fényvel kapcsolatos, fény-', akkor pedig ejtsük és írjuk azt az *o*-t rövidnek. Ez az értelmi megkülönböztetés általában eligazíthat bennünket, de — mint lenni szokott — egy-két határeset bizony fejtörést okozhat. Az imént előadott különbségtevő elvnek körülbelüli követése látszik a *Fotolexikon* (Bp., 1963. Akadémiai Kiadó) címszavainak helyesírásában is. E lexikon kiadásának előkészítése közben fölkeresett az Akadémiai Kiadónak egyik szerezkesztője, s véleményemet kérte, hogyan írják a kötet címében a kérdéses szót. Én nagyjából azt mondtam neki, amit most előadtam, s ő egyetértett velem. Címül természetesen ezt ajánlottam: *Fotólexikon*, hosszú *ó*-val. Ámde végül is *Fotolexikon* lett belőle; a kiadói szerkesztő nem tudta érvényesíteni szándékát. Csak belül, a *foto*-s szócikkekben tűnik ki a megkülönböztetésnek imént ismertetett elve. Itt-ott következetlenséget és ellentmondást is látunk a lexikonban; például a rövid *o*-s *fotofeltét* címszóról a *feltétkamera*-ra utalnak, s ott ezt találjuk: *feltétkamera*, utána: *fotofeltét* (tehát már hosszú *ó*-val, ahogy kell).

Meggyőződésem szerint hosszú *ó*-val helyes a *foto*- előtag sok egyéb közt a következő összetételekben: *fotoalbum*, *fotoamatőrismus*, *fotoanyag*, *foto cikk* (akár 'árucikk', akár 'írásmű'), *foto cikk-szaküzlet*, *fotoellenőrzés*, *fotoelmélet* (*i*), *fotoemulzió*, *fotoesztétika*, *foto gép*, *foto ipar*, *fotoizzók* (= *foto lámpák*), *foto kereskedelem*, *foto kiállítás*, *foto klub*, *foto kollektíva*, *foto könyv*, *foto laboratórium*, *foto lemez*, *foto műterem*, *foto művész*, *foto művészet*, *foto nagyítás*, *foto nyersanyagok*, *foto nyerspapír*, *foto objektív*, *foto okulár*, *foto optika*, *foto pályázat*, *foto papír*, *foto szakíró*, *foto színezés*, *foto technika*, *foto történet*, *foto ügynökség*, *foto üveglemez*, *foto üzlet*, *foto zselatin*. Következésképpen tulajdonnevekre is ki kell terjeszteni ezt az írásmódot, ennél fogva így volna jó a folyóirat címe is: *Fotóművészet*; egyéb tulajdonnévi elnevezések: *Magyar Fotóművészek Szövetsége*, *MTI Foto*, *Fotó cikkeket Értékesítő Vállalat*, *Foto—Optika Ksz* stb. — Utótagként természetesen mindig hosszú *ó*-n végződik a *foto*, hisz ilyenkor 'fénykép'-et jelent: *divatfoto*, *gyermekfoto*, *gyorsfoto*, *makrofoto*, *mikrofoto* stb.

Az itt következő összetett szavak előtagja ellenben ilyen értelmű: 'fényvel kapcsolatos, fénytani, fény-', ezért rövid az *o* a *foto*- második szótag-

jában is: *fotoáram* (a fizikában: 'fény keltette elektromos áram'), *photobaktérium* (a biológiában: 'fény sugárzó anyagokat termelő baktérium'), *photocella* (a fizikában: 'fény hatására működő villamos készülék'), *photodióda* (a fizikában: 'kételektrodos fototranzisztor'), *photoeffektus* (a fizikában: 'fényelektromos jelenség'), *photoelektromosság* vagy *photovillamosság* (a fizikában: 'fény hatására keletkező villamosság'), *photoelektron* (a fizikában: 'valamely anyagból a fény hatására kilépő elektron'), *photoelem* (a fizikában: 'fényelem'), *photoendoszkóp* (az orvostudományban: 'a test belső üreges szerveinek vizsgálatára készült eszköz'), *photofóbia* (az orvostudományban: 'fényiszony'), *photoforézis* (a fizikában: 'részecskék elmozdulása gázokban fény hatására'), *photogén* (1. 'fényt adó', 2. 'fényképezésre alkalmas, fényképen hatásos'), *photografálás*, *photográfia*, *photografika*, *photografikus*, *photográfus*, *photogram*, *photokémia* ('a kémiának a fény előidézte vegyi hatásokkal foglalkozó ága'), *photolízis* ('fény hatására bekövetkező vegyi bomlás'), *photolumineszcencia* (a fizikában), *photomechanikai*, *photométer* ('fénymérő'), *photometria* ('fénymérés'), *photometrikus*, *photoperiodizmus* (a növénytanban: 'fényszakaszság'), *photopolimerizáció* (a kémiában), *photosetter* vagy *photoszedőgép* ('fényszedőgép'), *photoszenzitív* ('fényérzékeny'), *photoszféra* ('a Nap sugárzó gázburka'), *photoszintézis* (a növénytanban: 'szerves vegyületek keletkezése fény hatására'), *photoszulfid* (vegyület), *phototaxisz* (a növénytanban: 'fény előidézte mozgás'), *phototeodolit* (a térképészetben használt eszköz), *phototerápia* ('fényvel való gyógyítás'), *phototípiá* ('fénynyomás, fénynyomat'), *phototranzisztor* ('fény hatására működő tranzisztor'), *phototropizmus* ('a növényeknek a fény felé fordulása'), *photovezetés* ('fényelektromos vezetés'), *photovizuális (fényrendskála, a csillagászatban)* stb.

Ha sok ilyen 'fénykép'-es *fotó*- és 'fény'-es *foto*- előtagú összetett szót látunk együtt, akkor előbb-utóbb úgy érezzük, hogy már okvetlenül szükséges írás- és kiejtésbeli megkülönböztetésük, annyira elváltak egymástól jelentés tekintetében. Ugyanúgy, mint például egyfelől az *autóabroncs*, *autóbaleset*, *autóduda*, *autógyár*, *autóklub*, *autóműhely*, *autóversenyző*, *autóvezetés*, másfelől az *autobiográfia*, *autodidakta*, *autogén*, *autogram*, *autokrácia*, *autolízis* (a biológiában: 'önbontás'), *automata*, *autoszuggesztió* hosszú és rövid *o*-s előtagja, habár mind a két csoportbeli előtag ugyanabból a görög *autosz* ('maga, saját maga') szóból származik, akárcsak a ma már jelentésében kétfelé vált *fotó*- és *foto*- előtag ugyanabból a görög *phósz* (*phaosz*), genitívus *phótosz* ('fény') szóból. (A görögben tehát az első szótag magánhangzója hosszú, de ez nem kötelez bennünket; az átvevő nyelvből gyakorta módosul az átvett szó hangalakja. Például tudományneveinkben a *-lógia* utótag a görög *logosz*-ból lett, mi mégis — épp fordítva, mint a *fotó*, *foto*- esetében — megnyújtjuk az eredetileg rövid *o*-t.) S az *autó* szintúgy jelentéstapadással önállósult az *automobil* összetett szóból ('magától mozgó'), mint a *fotó* a *photográfia*-ból ('fényvel írás'). Megemlíthetném még példának a *kilogramm*-ból önállósult *kilo* szót. Hovatovább hasonlóképpen furcsálljuk majd a kétféle *fotó* és *foto*- szónak, előtagnak írásban és kiejtésben való meg nem különböztetését, ahogy bánt bennünket, ha az *autó*- és *auto*- szót, előtagot összekeverik, és sokan például *autógram*-ot, *autómatá*-t s több efféle mondanak, tévesen, hosszú *ó*-val, s esetleg olykor a hosszú *ó*-s *autó*- helyett rövid *o*-s előtagot.

De hogy is vagyunk a nehezebb határesetekkel? A *fotó*-, *foto*- előtagú összetételek között akadnak olyanok, amelyek egyelőre nem válnak el teljes határozottsággal a 'fénykép-' és a 'fény-' jelentéskülönbsége szerint, nem annyira, mint az *autó*- és az *auto*-, a *rádió*- és a *radio*- stb. előtagú szócsoportok.

(Napjainkban már példának okáért a mi nyelvünkben más a *rádiogram* – 'rádiótávirat' –, más a *radiogram* – 'láthatatlan sugarakkal, főleg röntgennel készült kép'). A közkeletűek közül ilyen a *fotokópia*, a *fotomontázs*, a *fotoriport* és a *fotoriporter*. Nem lehetetlen, hogy a *fotokópia* kétféle hasad: a *fotokópia* jelentheti a 'fénymásolat'-ot, a *fotokópia* pedig ezt: 'fénykép másolata'; s ugyanez történhet a *fotogén* szóval: rövid *o*-val ezt jelenthetné: 'fényt adó', a hosszú *ó*-s *fotogén* pedig ezt: 'fényképezésre alkalmas, fényképen tetszetős' (a *rádiogram*: *radiogram* esetéhez hasonlóan). Őszintén megvallom, hogy én máris szívesebben írnék, mondanék *fotomontázs*-t, hosszú *ó*-val (ahogy már látni és hallani is), mert ez a szó – bár készen vettük át külföldről – nálunk is keletkezhetett volna; ahogy mondhatjuk: *képillesztés* (*fénykép-összeállítás*, *fotó-összeállítás*, *fotóillesztés*), ugyanúgy keletkezhetne ma ez a szóösszetétel: *fotomontázs*. Hasonlóképpen vélekedhetünk a *fotoriport*-ról; ha lehet *képriport*, akkor lehet magyarul *fotóriport* is. Mintha különben már kezdene szétválni a *képriport* és a *képes riport* jelentése; a *képriport* 'fényképből vagy fényképsorozatból álló riport (rövid felirattal)', a *képes riport* pedig 'fényképpel, fényképsorozattal szemléltetett szöveges riport'. A *fotóriport* a kettőnek összefoglaló neve. A hosszú *ó*-s *fotóriport* azután már természetesen magához hasonítja, hosszú *ó*-ssá, a *fotóriporter*-t. Megértem, ha egyik-másik olvasóm még idegenkedik a most tárgyalt négy szónak hosszú *ó*-s írásától és ejtésétől, de – úgy gondolom, sőt már tapasztalom is – föltartóztathatatlanul ez irányban változik e szók hangalakja és írása. Minden olyan szó, amely a 'fénykép'-pel, a 'fényképezés'-sel, a hosszú *ó*-s *fotó*-val függ össze, előbb-utóbb a változásnak erre az útjára lép. S ez hasznára válik közlésünk egyértelműségének, hír-(információ-)értékének.

Ritkább határeset több is akad. A *Fotobox* mint márkanév természetesen nagy kezdőbetűs, és így, rövid *o*-val él, ugyanígy a *Fotolux örökvaku* és a *Photomaton* márkanév; a legutóbbit persze ugyancsak nagy kezdőbetűvel és csupa rövid *o*-val kell írni, de a fényképező automatának közszoói nevét már bizonyára ekképp írhatjuk, mondhatjuk: *fotomaton*. A *fotómikroszkóp* szó *fotó*-ja is szerintem bátran lehet hosszú *ó*-s, hiszen olyan mikroszkópról van szó, amelybe fényképező berendezés van beleépítve. És talán hosszú *ó*-s lehet a *fotókerámia* is, mert itt az előtag 'fényképezési'-félélt jelent. Az elsősorban nyomdászati eljárásra vonatkozó *fotolitográfia*, *fotocinkográfia*, *fotocinkotípiá* szót – a *-gráfia*, *-típiá* utótag miatt is – a rövid *o*-s *foto*- előtagúak közé kell vennünk. S ebbe a rövid *o*-s csoportba való a *fotokromoszkóp* is, azonkívül – a *fotográfia*-hoz húzó rokonsága miatt – a *fotogramméter*, *fotogrammetria*. (Ezekben a szavakban a *foto*- előtag nem 'fénykép'-et jelent, hanem 'fény'-t; csak az utána következő *-gráfia*, *-gram*- elemmel együtt – 'fényírás'! – kapcsolódik valamennyi a 'fényképezés'-hez.)

Ezzel – azt hiszem – eléggé kimerítettük a *fotó*- és a *foto*- előtagú összetett szavak helyesírásának és helyes kiejtésének kérdését.

3. Nem árt még röviden szólnunk a *fotó* szó és származékai, azonkívül a *fotó*-, *foto*- előtagú összetételek használatának nyelvhelyességi, stílustani kérdéseiről.

Úgy tapasztaljuk, hogy az idegen szóknak nyelvünkben való túlságos elszaporodása (levélíróink is már számtalanszor panaszkodtak ezt) fényképezésünk nyelvhasználatában ugyancsak feltűnő. Jól emlékszem rá, vagy két éve egy televízióadásban öten-hatan beszélgettek a fényképezésről. Csak úgy röpködtek az ilyen szók: *fotós*, *fotózik*, csupán egyikük használta a *fényképez* szót meg ennek magyar társait, de ő aztán következetesen, nyilván tudatosan.

(Emlékszem arra a megdöbbenésemre is, hogy az egyik „fotós” nem a fényképek, a főlvételek elbírálását, hanem „zsürálás”-át említette; a *zsüri* szóból gyártotta ezt a szószörnyeteget idegenszó-kedvelésében, bizonyára a *zsiró*-, *gíró*-ból képzett *zsírál* ’váltót forgat’ olasz–magyar szó mintájára.)

Mai nyelvművelésünk azon az állásponton van, hogy kerülnünk kell a fölösleges idegen szókat; ha ugyanis divatossá válnak az ilyenek, annyira elburjánozhatnak, hogy lassan-lassan a megfelelő jó magyar szók pusztulását okozzák. Stílusunk változatosabbá tételére használhatunk persze olykor idegen szót, a nélkülözhetetleneket még inkább, *fotó*- előtagúakat s magát a *fotó*-t és származékait is, de legyünk résen: ne essünk túlzásba; könnyen az a látszata lehet, hogy fontoskodunk, zsargonban beszélünk. A Hevesy Iván munkásságáról készült könyvészethől, tehát írásainak pusztá címéből is idézhetek egy-két példát arra, hogy többek közt mikor helyénvaló a fényképezeti idegen szó. Egy négy kiadást is megért könyvecskéjének címe: „Helyes beállítás — éles kép. Hogyan kell éles képet *fotografálni*?” Az „éles képet” után nem akarta a „fényképezni”-t használni, hogy elkerülje a szóismétlést. (A *készíteni* szó is odaillt volna.) Egy másik munkája: „A tájképfotografálás technikája”; még első kiadásának évében, 1938-ban megjelent másodszer is, címében már kevésbé jól hangzó szóismétléssel: „A tájkép fényképezése”. Nyilvánvaló, hogy el akarta kerülni a *fotografálás* szót; még a *technika* szót is elhagyta a címből. Hevesy Iván — mint említettem — többnyire a *fényképezés* szót használta írásaiban, általában csak szükség esetén helyettesítette a *fotografálás*-sal. Annál feltűnőbb, hogy egyik méltatója folyton-folyvált *fotografálás*-ról, *fotográfia*-ról és több effélééről ír. Ma már különben nem annyira „fotografálnak”, szélteiben-hosszában szinte mindenki „fotózik”. Nem rossz ez a szó a maga helyén; például a Ludas Matyi stílusába is beleillik ez a felhívás a maga kedélyességével: „*Fotózzon* a Ludasnak!” (Legújabb, 1967. június elseji számában mégis magyarra fordítják a szót: „*Fényképezzen* a Ludasnak!”) Az Élet és Tudomány — csak örülhetünk neki — „*Fényképpályázat*”-ot (nem „*Fotópályázat*”-ot hirdet s a szövegben mindig *képek*-ről, *felvételek*-ről, *képsorozat*-ról szól, egyszer sem *fotó*-ról, de azon éppenséggel nem lehet megütközni, hogy műszoként a *makro*- és *mikrofotó*-t is használja, s az sem bánt bennünket, hogy egyszer *fotózóink*-at említi. A *Foto* folyirat címét egyébként hosszú *ó*-val írva látjuk ott (1967. május 19. és május 26., 919. és 967. lap).

Nagyon elterjedt a *fotóművész*, *fotóművészet*; nem lehet hibáztatni ezt a szót, de kár, hogy annyira félreszorítja választékosabb magyar társát, a *fényképművész*-t, a *fényképművészet*-et. A Fotolexikonban is a *fotóművészet* a címszó (hosszú *ó*-val az előtag végén), de ott van mellette a *fényképművészet* is. A magam részéről sajnálom, hogy a folyóirat *Fényképművészeti* Tájékoztatóból *Fotóművészeti* változott, nem pedig *Fényképművészeti*. (Remélem, sikerült meggyőzőnöm a szerkesztőségét, hogy a *fotóművészet* szó már csakis hosszú *ó*-val korszerű, második szótagjában.)

Hangsúlyozom, ne haragudjunk a hasznos, a maga helyén használható idegen szóra, de becsüljük meg jobban a magunkét! S ez ne legyen pusztán elmélet, hanem tudatos gyakorlat, olyanformán, hogy először mindig keressük meg a jó magyar szót, kifejezést (többnyire van!), az idegent csak harmad-, negyedízen használjuk, amikor már sokalljuk a magyar ismétlődését. Restségből ne kapjunk tüstént az idegenen! Tanulságul említek néhány példát. A *fotóamatőrizmus* helyett jobb az *amatőr fényképezés* (erre utal a Fotolexikon

is, helytelenül egybeírva), de ne felejtjük el, hogy van rá jó magyar kifejezésünk is: *műkedvelő fényképezés*. (Hogy netán rosszalló, sértő lehet a *műkedvelő* szó? Ne féljünk tőle! Mondatunkból, mondataink kapcsolatából kitűnik, hogy nem úgy értjük. Vö. A magyar nyelv értelmező szótárának *műkedvelő* szócikkével. Ha csak az *amatőr* szót használjuk, akkor persze a mellőzött *műkedvelő* szó megkeseredhet magában, becsmérő hangulata támadhat.) Ne szorítsuk ki a *fotótechniká*-val a *fényképezés technikája* kifejezést, még ha hosszabb is ez! A *Fotó: X. Y.* helyett jól beválik az *X. Y. felvétele(i)* vagy *Fényképezte X. Y.* — Azt hiszem, fölösleges szaporítanom a példákat, eléggé világosan beszél maga az elv. Még csak ennyit: a magyar és az idegen szó között választáskor a jóhangzás követelményével is törődünk; azt vegyük tollunkra, nyelvünkre, amelyik megfelelőbb abban a szókörnyezetben.

Sajnálom, hogy ilyen hosszúra nyúlt írásom. De tudvalevő, mennyi a gond azokkal a kérdésekkel, amelyeket tárgyaltam vagy érintettem, nemcsak a fényképezők körében, hanem rajtuk kívül is, egyáltalán az író-olvasó emberek, kiváltképpen a nyomdai dolgozók közt. Egyszer már tüzetesebben szemügyre kellett venni mindezt, hogy — amennyire ma lehetséges — megpróbáljunk rendet teremteni a kuszaságban.*

(1967.)

Ferenczy Géza

A zárójel mint stíluselem

1. A zárójel nyelvtani és stílusbeli szerepéről legfontosabb kézikönyveink szűkszavúan nyilatkoznak.

Igen szellemes pedig A mai magyar nyelv rendszere apróbetűs szedésben szerénykedő megfigyelése: miképpen tükröződik a „hangos beszéd” metaforikus szóhasználatában az írott forma? (1 : 16) Gyakran élünk ilyen képes kifejezéssel: „csak zárójelben jegyzem meg” stb. A mellérendelő viszonyban levő mondatok egymásbaákelődésére ugyanezen mű („A közbevetett mondat”) — Veres Pétertől — olyan példát idéz, amely a zárójel mondatnyi szerepét megvilágíthatná (2 : 453). Ám később — bizonyos terminológiai következetlenséggel is —, a „közbeékel t” mondat helyesírási problémáinál a zárójelhasználatról szó sem esik, legfeljebb a gondolatjelre vonatkozó megfigyeléseket, tanácsokat hasznosíthatjuk (uo. 455).

A magyar helyesírás szabályai négy pontban tárgyalja a zárójelet. Az írásjelek című fejezetben, a gondolatjel után és az idézőjel előtt: tehát a sorrend helyesen utal funkcionális mozzanatokra is (AkH.¹⁰, 1959. 69—70).

A magyar stilisztika vázlata mintha támpontot adna vizsgálódásainkhoz, amikor az „ügynevezett á t k é p z e l é s e s (átélt) beszédben használt”, főképp a népi előadásmódra jellemző nyelvi formákat tárgyalja (289). Az illusztráló anyag itt is Veres Péterből való.

A Magyar nyelvhelyesség című kiadvány egyik tanulmánya csupán mint stílárís-nyelvkezelési hibák forrását tartja számon a zárójelhasználatát (1967.357).

Szükség volna tehát valamiféle grammatikai-stilisztikai alapvetésre. Nem látszik érdektelennek az sem, hogy a kérdés egyéb vonatkozását is szemügyre vegyük; például írásjelhasználat-történeti vizsgálódásokat tenni, összefüggéseket keresni a zárójel nyelvi és nem nyelvi funkciói között.

Alább az írói zárójelhasználat néhány típusát vázoljuk.

* Lásd még a szerzőnek újabb cikkét a Fotóművészetben (1968. 1. sz. 53—6. lap).
A szerk.

2. Petőfinél a zárójelnek többféle szerepe van. Figyeljük meg ezt két közismert részleten!

Sima tükrén a piros sugárok
(Mint megannyi tündér) táncot jártak,
Szinte hallott lépteik csengése,
Mint parányi sarkantyúk pengése.

(A Tisza)

A zárójel a jelen esetben akár el is hagyható, ha a vele közrefogott szövegrészt gondolatjelek huzaljára fűzzük. Petőfi alkalmazza is nem egyszer a gondolatjelet közbevetett, a szöveghelyzetet pontosabbá tevő, magyarázó jellegű mondat vagy szócsoport beékelésére; olyankor tehát, amikor esetleg zárójelet is használhatna (Újonnan visszajött a régi baj, Adorján Boldizsárhoz stb.). Idézett strófánkban két, *mint* kötőszóval bevezetett hasonlat van. A költő az első hasonlatot zárójelbe teszi, mintha a képsor kissé álmosító, zsongító idilljén akarna enyhíteni. Persze — nyelvtani okokból — a második hasonlatot nem tehetette volna zárójelbe vagy gondolatjelek közé.

Az ugyancsak 1847-ben írt *Okatootáia* című költeményből vesszük a következő példát:

Van egy ország, úgy híják, hogy
Okatootáia;
Második szomszédja Kína,
Az első Ausztr(ál)ia.

Akadnak kiadások, amelyek a zárójelet elhagyva a zavartalan olvasatú Ausztrália szót közlik, nyilvánvaló politikai megfontolásból. (Pl. Petőfi költeményei, a Székesfőváros kiadásában, 1924.)

A történetiségnek bizonyos rovására figyeljük most inkább a szöveg ma i stílushatását! Azonnal szembeötlik a mondatok körülményeskedő szerkesztése. A „Van egy ország”-tól az „Okatootáia”-ig az „úgy híják, hogy” tölteléken kell átrágnunk magunkat. A furfangos-rutinos mesélő kezd így valamilyen csattanót ígérő történetbe. Fokozza a komplikáltság hatását az is, hogy a költő előbb a második szomszédot nevezi meg, s csak aztán az elsőt. A csalafinta *Ausztr(ál)ia* szó poénnal zárja a zegguzosan emelkedő strófát. Ez a cenzurát fricskázó ötlet a nyomtatott szövegkép utólagos stílushatásának egy érdekes mozzanatára is föl hívja a figyelmet. Az *Ausztr(ál)ia* szót olvasva ugyanis bizonyos, „alternatív lehetőségeket” kínáló hivatali nyomtatványok látványát asszociálhatjuk: „iskola (szak- fog-) orvos úrnak”; „ELŐZŐ (LEÁNYKORI) CSALÁDI ÉS UTÓNEVE”; „Tisztelt Kartárs(nő)!” stb. Petőfi ugyan nem beszél itt a vármegyei bürokráciáról, ám újabb élményeink nyomán a bürokrácia iránti ellenszenv mintegy rásugárzódva hozzátapad az *Ausztr(ál)ia* szó — összetett — jelentéséhez, növelve negatív hangulati értékét.

A zárójelhasználat ez utóbbi típusa az irónia fontos eszköze, a gondolati elemek primátusát igazolja a szemléletiség — az előbbi típus — ellenében. S amíg az előbbi fajta, a s z e m n e k szóló zárójel érzékeltetéséhez gesztusra, mimikára, fokozottabb szünetre, kiemelő hangsúlyra nincs szükség (főképp akkor derül ki ez, ha művészi tolmácsolásban halljuk a verset); a második esetben feltétlenül szükség van bizonyos előadói fogásokra.

Gyakorta megfigyelhető a zárójel a népi hagyományokat magába építő, magasabb fokon ismétlő műköltészetben; régebbi és újabb költőinknél egy-

aránt. A János vitézben a mesélő kommentáló megjegyzéseit fogja közre a kirekesztő szerepű zárójel, objektív-tárgyilagos tónust igyekszik kialakítani:

A rossz vén mostoha ekkép gondolkodott;
Kövezték ezek a szók a gondolatot:
(S nem mondhatni, hogy jó kedvvel ejtette ki,
„Megnézem, mit csinál? ha henyél: jaj neki!”

Itt kezdődik a zárójel „beeszlása” a belső forma, a kompozíció kérdéseibe! Mintegy két idősíkot produkál, a meséét és a mesélését. Persze ez — még Petőfinél is — sokszor spontán, következtelenül valósul meg. Sőt: a mesélő közbevetett megjegyzései viszonylag ritkán kerülnek zárójelbe. Érdekes azonban, hogy például Arany balladái az idősíkok elválasztását megkönnyítő zárójel nem ismerik, éppen a „balladai homály” érdekében; bár sűrűn előfordul bennük a gondolatjel, ami — jellegzetesen „drámai” írásjelként — bizonyos tagoló (s így értelmező) szerepet mégis vállal.

Az epikus figura közvetlen jellemzésének eszköze is lehet a zárójel Arany János elbeszélő költeményeiben. Kifejezheti Bence „együgyű” beszédének sután hízelkedő jellegét;

Hányszor elbeszéltek azelőtt: no, ebből
(Kelmedet értettük) ember lesz, ha meg-nől.

(Daliás idők)

leleplezheti Detre fondorkodásait:

„De te, bölcsőbb mint ők, (visszafelé véljed)
Megfelezed tegnap királyi személyed:

(Buda halála)

Juhász Ferenc népi szürrealizmusa is lépten-nyomon alkalmazza a zárójel, kommentáló vagy értelmező-magyarázó szerepben:

S a vén, faduló sas házába tértek.
(Elől a pucér király-bogár, leng óriás hőscincér-bajusza,
két tenyere alatt gyöngyruha-ágyék-baziliszkusza.)
Ott elmulatott szépen a királyfi.
(A halhatatlanságra vágyó királyfi)

A gondolati jellegű zárójelhasználat figyelhető meg Ady költészetében. S nála már nem ritkán az egész strófára kiterjed, vagy a versszak tekintélyes részére:

De kit? (Óh, rongyos koldus, bamba, léha,
Hogy a te vágyad vágyakat fakasszon?
Nézed tükörben vánnyadt tested néha?)
Hol az a híres, csókos, szűz Menyasszony?

(Jehan Rictus strófáiból)

A drámai fogantatású szöveg két szólama jól szétválasztható. Az egyik afféle „fenn” mondott; a másik elé rendezői utasításként azt írhatnánk múlt századi tónusban; „félre”. A közlés első síkja a hangosan kimondott, a második a rejtetten, olykor döbbsent félelemmel sorjázó gondolatoké. A szöveggörnyezetből kiszakítva is érzékelhető ez az alábbi példán:

(Vad vágyak vad kalandorának
Tart talán?) S térdre hulltam ott.

A zúgó Élet partján voltunk,
Ketten voltunk, alkonyodott:
„Add az aranyod, aranyod.”

(Harc a Nagyúrral)

A zárójellel közrefogott „belső monológ” s az idézőjellel határolt szövegrész között feszültség van; mondhatnánk azt is, hogy írásjelek — a zárójel s az idézőjel — párharca ez. Furcsa dialógus az egész költemény: a költő érvelő esengéseire voltaképp nem is válaszol a Nagyúr, s ebben a „monologizált” dialógusban a zárójeles rész rémült, takart kétségeket vall meg. Hátha a Nagyúr (akaratlan vagy éppen szántszándékkal) félreértette a könyörgő követeléseket, az erőszakos bizonykodásokat; hátha a megalázkodás — mint ahogy a vers befejezése végül is erre mutat — nem hoz eredményt?

A vers előző strófájában a zárójel feszültségteremtő, -hordozó szerepe látszólag szinte semmi; a zárójelet mintha gondolatjel is helyettesíthetné:

Sertés testét, az undokot, én
Simogattam. Ó remegett.
„Nézd meg, ki vagyok” (súgtam néki)
S meglékeltem a fejemet,
Agyamba nézett s nevetett.

Ám mégsem! A gondolatjel a költő és a Nagyúr küzdelmét egyenrangúbbnak mutatná, s kilátásait illetően bizakodóbbá tenné a verhangulatot. A zárójel viszont láttatja a küzdők harci stratégiáját: óvatos, titkos mozdulatok, a gondolatok kétségbeesetten kiszámított rebbenése, a másik fél megfeszített idegekkel való szemeltartása. A gondolatjel tehát túl nyílt volna itt, valósággal árulkodó.

Az Én nem vagyok magyar? utolsó hat sorát is zárójelbe tette Ady. A vers első nagyobb egysége a magyarságnak Adyhoz igazított normáit fejt ki. A zárójelbe az ellenvélemény kerül; ám nem „direkt”, szembesítő kifejtés útján. Ady csupán ellenfelei tablóját adja; a legvadabb nacionalizmus és sovinizmus visszafelé fordított fegyverét használja itt. Az ellenvéleményeket ez a vers nem sorakoztatja föl, legfeljebb az Ady-program, az önarckép visszajaként képzelhetjük el őket. A zárójel itt tehát bagatellizáló tendenciára vall, fölényes-magabízó tartást mutat.

A zárójel Adynál már a vers struktúráját is meghatározhatja. Ebben a jelentős szerepben mutatkozik József Attilánál is, az Óda 6. versegységében. Az érdekes és újszerű az, hogy ennek a versdarabnak ad József Attila egyedül műfaj- (és némileg funkció-)megjelölő címet; ám ezt is zárójelbe teszi: (Mellékdal). E vers elemzői általában megegyeznek abban, hogy a „mozarti derűvel”¹ tovalebbenni szerető költő a zárójelbe tett versegységnek ellenpontszerepet szánt. Somlyó György a (Mellékdal) „himnuszra rácsapó dialektikus feleletében” hallja e szerep megvalósulását.² Nem kétséges, hogy a katartikus-főloldó funkció teljesítésében a zárójel is jelentékenyen közreműködött.

A költői példákat — főképp a huszadik századból — tetszés szerint szaporíthatnánk. Folytathatnánk Babitscsal, idézhetnénk Gellért Oszkártól (Bábjáték) a „rendezői utasítás”-szerű zárójelhasználat bemutatására, s külön — izgalmas! — feladat lenne élő líránk vizsgálata témánk szempontjából.

¹ Szabolcsi Miklós: Költészet és korszerűség Bp., 1959. 39.

² Miért szép? Bp., 1966. 315

Vázlatos áttekintésünkéből is látható a zárójel kétfajta stílusbeli szerepe. Bizonyos esetekben mintha a gondolatjel is helyettesíthetné, ám kiderült, hogy a fölcserélés lehetősége korlátozott (l. A Tiszából vett példát). Máskor az első pillantásra megoldhatónak látszó csere a verssegész tiltakozásába ütközik.

Jóval jelentősebb az a képesség, amellyel a zárójel a gondolati vers külső és belső formáján alakít. Rendet teremt a vers tartalmi-informatív szférájában; előkészít a szem számára, s ez a rendező tevékenység — csak valamennyire gyakorlott interpretálás esetén is — a fül útján szintén megmozgathatja intellektusunkat.

Nagyobb verssegységet magába ölelő használata esetén drámai feszültség megteremtésében vagy oldásában segítkezik; a zárójelen kívüli verstartomány ellenpólusaként. Az ironia, a kegyetlen élű társadalombírálat eszköztelen eszköze lehet.

3. A zárójel stílusbeli szerepét a széppróza területén kutathatnánk a legtöbb eredménnyel. Amikor most azt állítjuk, hogy a szépprózában nagyjából a verses alkotásokban előforduló zárójellel azonos szolgálatot vállal, nem akarunk mechanikus párhuzamot vonni.

Mikszáth Kálmán stílusától elszakíthatatlan a zárójel használata. Ez abból is következik, hogy Mikszáth — Király István megállapítását ismételjük — kora legnagyobb magyar gondolkodói közé is tartozott. A gondolatiság minduntalan fölöttlé jele nála a zárójel. A kiváló író fejlődésének ívét a zárójelhasználat tükrében is szemlélhetjük. Didaktikus-magyarázó szerepű zárójelet alkalmaz nyelvjárási vagy idegen (szlovák) szavak után. Máskor a főszöveg valamely kifejezésének közömbös vagy éppen ünnepélyes jelentésárnyalatát az utánavetett zárójeles kommentáló rész — gúnyos fintorral — negatívvá teszi, s így a szavak hangzatos, képmutató használatát járátja le; viszonylag korai (1885-ből vett) példa erre: „No ez már olyan eset, hogy a vármegyének is meg kell mozdulnia. (Rendesen úgy mozdul, hogy a másik oldalára fordul aludni).”¹ A zárójeles rész közbeszótt, a beszélő hangos megnyilatkozásával ellentétes tartalmú belső monológ is lehet. Katángy mérhetetlen cinizmusára vethet így fényt: „— Igenis, uraim, én a száműzetésben születtem. (Jó, hogy nincs itt most az országgyűlési Almanach az életrajzokkal.) Édesatyámat, a vitéz honvédet, kiűzte a zsarnok, idegen világokban bujdosott . . .”² A sokféle szerep A Noszty fiú esete Tóth Marival című regényében koncentráltan is megfigyelhető. A zárójel kifejezheti a közvélemény megerősítlen (de valószínűleg hiteles) értesüléseken alapuló hiedelmét, amely az író álláspontjával is azonos: „És többé abban [a közleményben] tendencia is elrejtve, amely többé-kevésbé a Noszty malmára hajtotta a vizet (nem csoda, ha kiderülne, hogy ő maga sugalmazta).”³ Az életrajz-hamisítás motívuma Kevély Istvánné eufémikus beszédmodorát is jellemzi: „— Nem látják kegyelmetek, hogy milyen harmatos keze van; nekem is ilyen volt, mikor még kisasszony voltam (a kántor leánya volt S.-Vásárhelyről), aztán milyen gyémántos arany karperec csillámlik a kézcsuklyóján.”⁴ A közbevetett zárójeles rész a hallgatóság és az író együttes tudomását tartalmazza az igazságról, mintegy a gúnyos figyelem érzékeltetője, amely aztán egy rosszmájú megjegyzésben hangossá is lesz. A parlamenti jegyzőkönyvek hatása Mikszáth stílusára — egyebek

¹ Mikszáth Kálmán összes művei. Bp., 1958. 3—5. k. 8—9.

² Uo. 9—10. k. 167.

³ Mikszáth Kálmán: A Noszty fiú esete Tóth Marival, Franklin, Bp. 1933. 147—8.

⁴ Uo. 2: 84.

közt — a zárójelhasználat tanúsága szerint is kétségtelen: „Azért tehát a merész ugrásokat a macskára kell bízni. (Élénk helyeslés a kormánypárti csoportokban.)”¹ S figyeljük meg a legérdekesebb példát! A zárójeles rész az írói objektivitás, a gunyoros kívülről szemlélés látszatát is megszünteti; a leplezetlen utálkozás kifejezője: „Lankadtan bocsátotta le [Tóth Mari] a lapot ölébe s merengett, álmódozott, bekalandozta lelkével azt a hátteret, mely ennek az úgynevezett apróhirdetésnek mögötته elterül; milyen szépnek gondolta ő azt (pedig milyen rút volt, milyen közönséges volt — mi már láttuk).”²

Móricz egyenes ívű építkezése, tömörsége, drámai alkata általában nem kedvez a zárójellel élő, többretű stílusnak.

S lássuk most a Veres Péter-i zárójelhasználat néhány típusát! Az alábbi táblázat a Pályamunkások 12 — zárójelet tartalmazó — szövegegységének áttekintése nyomán készült:

A zárójel előfordulása	A zárójelbe tett szöveg tartalma			Összesen
	1. Szólásszerű bölcselkedés	2. Szakszók, fogalmak, nevek magyarázata	3. Az elbeszélő történetéhez fűzött szituáció-magyarázat	
I. Közbevetve	1	4	3	8
II. Önálló mondatot határolva; a kommentálandó szövegrész után	1	2	1	4
Összesen:	2	6	4	12

A zárójelhasználat didaktikus-magyarázó szerepe Veresnél azonnal elárulkozik, ha összegezzük a 2. és a 3. rovat adatait. Ezt megtehetjük, hiszen mindkettőben közös a magyarázó jelleg.

Érdekes, hogy a kommentálandó rész utáni zárójelek kivétel nélkül negatív érzelmi töltésű szöveget határolnak, a mesélő — Balogh János — számára kellemetlen élmények, asszociációk foglalatjai. Ezek után aligha véletlen, hogy Veres Péter egyik legutóbbi irodalmi megnyilatkozásában — a Nagyvilág ankétján — a zárójeles, „utánvetett” mondatok mind rosszszálló tartalmúak.³ A Pályamunkások egyik ilyen típusú mondata jól mutatja az író szándékát. A mesélő „fiktív”, „előadói” kérdéssel kérdez rá fiatal hallgatóira: „(Tudjátok tik, ki volt az az Ostenburg? Ezek akarták visszahozni Károly királyt az első háború után.)”⁴ Veres a múlttól ír, de Balogh János elbeszélése alatt mégis szinte halljuk a jelen letéteményeseinek — az ifjú pályamunkásoknak — lélegzetvételét. Ez a finom kapcsolatteremtés a jelen-nel magas művészi fokon valósul meg az elbeszélésben, s az írói módszer

¹ Uo. 2: 149.

² Uo. 3: 51.

³ Nagyvilág, 1968/1. 125—6. A zárójel szerepét érdekes megfigyelni az ankét szerkesztőségi bevezetőjében, valamint Abody Béla hozzászólásában; s tanulságosak az ankét más vitacikkei is.

⁴ Veres Péter: Pályamunkások. Bp., 1951. 141.

újszerűségét is ez adja. Az idézett mondat nyelvi zökkenőjét — a pongyola nyelvtani egyeztetést (értelmi, odaértett egyeztetéssel) — tudatosnak ítéljük. A beszélő negatív érzelmekkel kötődik a témához, tehát önkéntelenül is kicsinyít, bagatellizál a látszólag véletlen pongyolósággal. Ilyenféle „pongyolóság” egy másik — hasonló típusú — szöveghelyzetben is megfigyelhető: „Most majd megmutathatja [Viktor úr], hogy milyen erős karjai vannak neki, hogy ő az iskolában diszkoszvető bajnok volt. (Ahogy magyarázta, az valami lapos vastányér: én még nem láttam.)¹ Itt az ellenszenv a zárójelbe tett rész kettőspontja utáni mondat tamáskodó csengésében is megnyilvánul. A „pongyolóság” ezúttal a pontatlan kommentálás: nem a diszkoszvető bajnokról magyarázta Viktor úr azt, hogy „az valami lapos vastányér”. Persze, ilyen laza, ráértésen alapuló szerkesztés az élő beszédben gyakori, s nem mindig hordoz negatív érzelmi töltést.

A közbevetett zárójeles részek pozitívabb hangulata abból fakad, hogy a beszélő a hallgatóság számára ismeretlennek vélt fogalmat a magyarázat hevében rögtön megvilágítja; a közbevetett résszel elszakítva egymástól állítmányt és célhatározót, állítmányt és tárgyat. „És csakugyan attól kezdve, még ha a heppányért (ez egy vasaltvégű emelőőrúd, evvel emelik ki a vasutat mindenestől a kavicságyból) vagy a macskáért (ez meg az emelőtuskó, erre fektetik a heppány vasalt végét) küldték is, előbb körülnézett és az arcokat kémlelte, hogy nem akarják-e megint becsapni.”² Idézetünk szerkezeti sémája: . . . 1. célhatározó (1. közbevetés) 2. célhatározó (2. közbevetés) állítmány . . . stb.

Az „utánavetett” megoldással ellentétben itt a szakma szeretete lobog, szenvedélyes tanítani akarással párosulva. S még az az öreg munkás is, „akit a nagy Tóth Dani kihajintott a barakkból”,³ megérdemel annyit Balogh János értékrendje szerint, hogy a nevét kiejtve azonnal zárójeles magyarázattal emlékeztesse hallgatóit kivoltára; közbevetéssel, a mondatok testébe hasítva.

A zárójel a legelőkelőbb szerepet talán Déry Tibornak Befejezetlen mondat című regényében játssza. Oldalnyi, sőt: több oldalnyi szöveg került e könyvben zárójelbe. Belső és külső idő játéka, vészjósló kergetőzése valósul meg így: a zárójel tartományában „előreszökik” az idő, tragikus fejleményekről, szereplők haláláról értesülünk, hogy aztán, a zárójelen túl, visszahulljunk a jelenbe. Ám mindez már a regény, a modern regény kompozíciójával kapcsolatos.

A zárójel használata — láttuk — az írói állásfoglalást is tükrözheti. A köznapi élet metaforikus képhasználatára utalunk ismét. „Zárójelben” szoktunk olykor valamilyen megjegyzést tenni: a kritikai szaknyelv kedvelt fordulata, hogy X művész „zárójelbe teszi a valóságot”, vagyis: szubjektivistá látásmód jellemzi.⁴ Különösen a publicisztika él ilyen láttató hatású képes kifejezésekkel, és sűrűn magával a zárójellel is. Az érvelés, bizonyítás, meggyőzés, cáfolat lépten-nyomon igényli a zárójel használatát; ezt tapasztaljuk a szépirodalom és a tudományos irodalom megszgyénén, az esszéiben, a szociográfiában is.

¹ Uo. 118.

² Uo. 26.

³ Uo. 103.

⁴ A szaknyelv efféle fordulataival él Almási Miklós Ellipszis című könyvében. Bp., 1967. 124., 126.

Noha ezzel megint csak a belső forma területére tévedünk, érintenünk kell még a zárójelnek egy újabban mutatkozó szerepét.

Gyurkó László Mezőkövesdi körkérdés című riportjában (1961-re keltezi A negyedik ember című könyve)¹ tekintélyes szövegegyeségek kerülnek zárójel közé. E szövegrészek a színhelyt mutatják be, s olyan kérdéseket exponálnak, amelyekre a zárójeltől föloldott bekezdések adnak választ. Az író a zárójel közötti tartományt saját közlendője számára hasznosítja, s a riportalanyok mindenfajta rákérdezőtől irányítás nélkül, „szabadon” nyilatkoznak, mégcsak idézőjel sem feszélyezi a szöveg s a szituáció természetességét. Illik erre a közhely: itt a tények beszélnek. Mintha a zárójel a megfigyelés terére rányitható ablak kerete volna. A zárójeles és a zárójelen kívüli szövegrészek váltakozása sajátos ritmust eredményez.

A „Lenin, október” című Gyurkó-könyv² a zárójel használatát minden fejezetcímre kiterjeszti, s ezzel mintha a szerző „zárójelben” fejtené ki a tárggyal kapcsolatos teljes véleményét. Mi minden következik — következhet — ebből? Egy szokatlan kutatói-tanulmányírói gesztust fedezünk föl, amely nem illelhető egyszerűen a „szerénység” címkéjével. Az író a tényeket, a valóságot faggatja, kísérletezik. Ítéletét nem tartja megfellebbezhetetlennek, hiszen a könyve elején közölt, 1963-ból való tanulmányt egy későbbi lapon nagy belső elégedetlenséggel emlegeti. Ez a zárójelkezelés ösztönöz: a zárójelben mondottak megerősítésére vagy cáfolatára szólít föl, tehát hadat üzen a közömbösségnek. A zárójel — ezt érezzük a korábban írt Mezőkövesdi körkérdés olvasásakor is — bizonyos műhelyjelleget ad a tanulmánynak. Az alakulás, a szüntelen bontakozás élményét teremti meg. A zárójel — láttuk ezt az „alternatív lehetőségeket” élénk táró nyomtatványoknál — beskatulyáz, uniformizál, megszünteti az egyéniséget. A Gyurkó-féle zárójel viszont humanizálja a tényeket, s humanizálja magát a tárgyiasodás veszélyének kitett szerzőt is; visszaemberesíti lapalji jegyzetekben, idézetekben, professzori többszámaban elvesző humánusát. Nem véletlen, hogy Lenin — a Filozófiai füzetekben — a zárójelnek számos, szinte egyénített változatát alkalmazza.

A szépirodalmi és a tudományos stílus is egyre inkább a tömörség, a villódzó filmszerűség felé halad. Ez az idő, a „modern kor” objektív követelése. Mindez pedig tükröződik az írásjelek — s különösen a „gondolati” írásjelek — szerepváltozásában, -bővülésében. A zárójel „tekintélye” is rendkívül megnövekedett. Beleszólhat a külső és a belső forma kérdéseibe. A zárójel stílusbeli szerepét vizsgálva nem egy példáját láthatjuk annak: miképp válhat utólagosan a stílus valamely mozzanata stíluselemmé?

E kérdések megválaszolására kíván ösztönözni dolgozatunk is.

Köháti Zsolt

A sikertelen munkasiker

A népek nagy családjában a magyar nyelv sohasem volt elszigetelt. Története folyamán kapott és adott szavakat. Az *asztal* jövevényszó, a *kocsi* viszont tőlünk került más nyelvekbe. Okkal-móddal másoktól tanulni természetes, szükséges, ésszerű. Azonban könnyelműen és hebehurgyán átvenni

¹ Gyurkó László: A negyedik ember. Bp., 1964. 353. kk.

² Gyurkó László: Lenin, október Bp., 1967.

és használni szavakat felesleges, ésszerűtlen. Még akkor is, ha nem szokatlanul hangzó idegen kifejezésről, hanem annak magyar fordításáról van szó.

Erre gondoltunk egy napihír kapcsán. A jelentés ugyanis arról szólt, hogy a hazautazó miniszter „sok *munkásiker*et kívánt” kollégájának. Tudjuk, miről van szó. A távozó miniszter szeretné, ha a további tárgyalások hasznosak, eredményesek, sikeresek lennének. A német diplomata ezt az óhaját természetesen anyanyelvének szellemében, német észjárással, szóhasználatával fejezte ki. *Der Arbeitserfolg: munkásiker* — olvassuk a Német—magyar nagyszótárban. Íme, már nemcsak a rögtönzött rádióhírben, hanem az Akadémiai Nagyszótárban is helyet kapott ez a furcsa jövevény.

Miért tartjuk a *munkásiker*-t kirívó különnek? Látszólag talán kicsinyesek, aggályoskodók vagyunk. Hiszen egy német összetett szó pontos magyar fordítása. Tartalmi és szerkezeti szempontból egyaránt híven tükrözi az eredetét. A nyelvtudomány az effajta szó szerint fordított, az eredetit híven tükröző szavakat tükörszavaknak nevezi. Nyelvünk újjászületésének nagy korszakában, a nyelvújítás idején sok ilyen tükörszó keletkezett. Az *anti-páthiá*-ból *ellenszenv* lett, az *Einsicht*-ből *belátás*, a *Standpunkt*-ből *álláspont*, a *bel-esprit*-ből *széplelék*. A jelenség tehát nem mai. Újmódi nyelvrontás kezdeményezésével nem vádolhatjuk a hír megfogalmazóját.

Am a nyelvújítás tükörszavai szorongató szükségben keletkeztek. Éppenséggel nem volt más választás. Valamilyen fogalomra hirtelen kellett az új magyar szó, és viták, tanácskozások nem előzhették meg az új szó alkotását. A szükség törvényt bontott, s egy egész sor tükörszó honosodott meg nyelvünkben. A *Weltanschauung*-ből keletkezett *világnézetet* ma már nehéz volna kiszorítani. Még a *Schäferstunde* tükörszavával, a *pásztoróra*-val is megbarátkoztunk, nem is beszélve a *fölvilágosult*, a *szalmaözveggy*, a *szobalány*, a *kilátás* szavakról, hogy csak néhányat említsünk a sok közül.

Ellenvéleménnyel is találkozhatunk. Ma is keletkeznek ilyen összetételek — mondhatná valaki —, például említve a *sikerkönyvek* és a *sikerélmény* szavakat. — A Gondolat Könyvkiadó népszerű sorozatának, a *Sikerkönyvek* elnevezését menti az, hogy a legkelendőbb, legolvasottabb könyvekre használt angol szót, a *bestseller*-t próbálta kiszorítani. A *sikerélmény* is elterjedt, különösen a pedagógiai irodalomban. Tanítók, tanárok nyelvhasználatában divatos. Egy „korszerű” pedagógus ma már a tanuló bátorítása, önbizalmának növelése, munkakedvének fokozása helyett inkább *sikerélményt ad*, vagy még választékosabban: *sikerélményt nyújt*.

Az idegen hangzású tükörszavakat szaporítani azonban felesleges. Különösen akkor, ha egyszerűen, jelzős szerkezettel is kifejezhető a fogalom. Amúgyis fönnáll az a veszély, hogy az összetett és a többszörösen összetett szavak halmozása elnéhezíti a nyelvet. S ha már a *csecsemőkelengye-utalvány-beváltóhely* és a *gőzgyenirányító-gyártás-szerű* szókígyók a kereskedelem, az ipar nyelvében világra jöttek, ne szaporítsuk őket. Legalább a mindennapi beszéd egyszerűségét, természetességét és magyarságát őrizzük. A sikertelen „munkásiker” helyett kívánjunk egyszerűen sikeres, eredményes, hasznos vagy további jó munkát. Talán ennek is lesz foganatja.

Szablyár Ferenc

Vajda János: A vaáli erdőben

Odabenn a mély vadonban,
A csalános iharosban,
Félreeső völgy ölében,
Sűrű árnyak enyhelyében;

Oh milyen jó volna ottan,
Abban a kis házikóban,
Élni, éldegélni szépen,
Békességben, csöndességben! . . .

Nem törődni a világgal,
A világ ezer bajával.
Meggondolni háborítlan,
Ami immár közelebb van . . .

Illatos hegy oldalában,
A tavaszi napsugárban,
Nézni illanó felhőkbe,
Mult időkbe, jövődőkbe . . .

És azután, utóvégre,
Észrevétlenül, megérve,
Lehullani önmagától
A kiszáradt életfároról . . .

S ismeretlen sírgödörbe'
Elalunni mindörökre . . .
S ott egyebet mit se tenni,
Csak pihenni, csak pihenni . . .

(Horváth János: Magyar versek könyve 2. kiadása alapján, 551)

1. A vers jellege és jelentése. Ez a vers Vajda egyik hibátlan verse, s egyben egyik különlegesen szép magyar dal is. Hangsúlyozni érdemes mind a két tényt. Mert Vajdának igen kevés a hibátlan verse. A dal pedig a mi irodalmunkban jóval kevesebb változattal van képviselve, mint például a német és angol költészetben, ahol a dalt a romantika a líra egyik fő műfajává emelte, s gazdag sokféleségét bontakoztatta ki. A dal nálunk rendszerint hord magában valami életképszerűt vagy jelenetszerűt, s ritkán bír meg bölcséleti jelentésűre szűrt, tömörített és tudatosított életérzést, élethangulatot. S emellett a dal nehezen tudja nálunk elkerülni a népies modor és stíl sugalmát, a naiv költői magatartás benyomását.

Vajdának ez a verse, mely 1875-ben keletkezett, vágyát fejezi ki a természetbe simuló, a természetbe olvadt, a természetszerű lét nyugalma után. Az elvágycsozást a város polgári világából az emlék, a vágy s a hajszoltság légkörében idillivé szépült (gyermekkori) természeti környezetbe. Ahol minden probléma feloldódhat, ahol minden egyszerű, természetes, magától értetődő. Még a halál is.

2. A vers stílusesszközeinek két csoportja. A kifejezni kívánt tartalomnak és a kifejező formának, a szervezendő anyagnak és a szervező eszközöknek-elveknek ritka egysége, egybevágása valósult e versben meg. Építőelemei, esztétikai hatóerői két egymással látszólag ellen-

tétes tendencia, két ellentétes gyűjtőpont köré csoportosíthatók. Látszólagos ellentétről van tehát szó. Mert mindkét tendencia, mindkét központ a műfajnak, az idilli után sóhajto dalnak jellegzetes sajátja. Az egyik tendencia az egyetemesítés (a totalizálás), a másik az egyedítő kicsinyítés (a deminúció). Az első tendencia inkább az idilli után sóhajto vágyhoz kapcsolódik, a második inkább a vágy tárgyához, az idillihez. Ez a szétválasztás a csatlakozás szemszögéből, természetesen, csak az elemzés céljára és érdekében engedhető meg. Valójában minden elem csatlakozik mindkét tendenciához, mindkét csomóponthoz. A dal, tudjuk, többnyire egyetemesült, egyneművé lett, a lelket egészen betöltő érzelmenek, életérzéssé lett érzelmenek: örömmek, bánatnak a kifejezője. Vajdának, a hajszolt, a fáradt embernek az idilli utáni vágya ilyen érzelmen volt: egyetemesült, egyneművé lett, lelkét egészen és kizárólagosan betöltő, életérzéssé lett érzelmen. Az idilli viszont rendszerint a valóságnak — a világnak — valamely bensőségesen ismert, bizalmas és biztonságos részéhez, színteréhez kapcsolódik. A védettség, a rejtettség, a természetbe simuló egyszerű, „kicsi élet”, a „qui bene latuit” képzetek elválaszthatatlanok az idillitől. Ebből adódik a kettős tendencia: az egyetemesítés s a kicsinyítés.

3. Az eszközök első csoportja: az egyetemesítés mondatnani eszközei. Lássuk előbb az első gyűjtőpont, az első tendencia körébe eső elemeket. Ez a vers egyetlen mondat. A harmadik szakasz második sora után ugyan pontot tett a költő (*A világ ezer bajával.*), de valójában nem kezdett újabb mondatot. Pontosvessző vagy vessző a szükséges írásjel itt. A vers egyetlen főmondatának állítmánya ez: *jó volna*. Ehhez az állítmányhoz kilenc azonos alakú, főnévi igenes alany kapcsolódik: *mi volna jó?: élni, éldegélni, nem törődni, meggondolni, nézni, lehullani, mit se tenni, pihenni, pihenni*. Az állítmány tehát — a *jó* melléknévvel együtt — a legáltalánosabb jelentéstartalmú ige, a létige. Mégpedig ennek jelen idejű, óhajto-feltételes módú, általános alanyra utaló harmadik személye. A jelen idejű óhajto-feltételes azonban eleve s hangsúlyozottan hordja magában a jelen mellett a jövő idő értelmét is: az óhajto maga jelen idejű valóság, de az óhajto tartalma még nem az: az még ezután következik be, ha bekövetkezik.

Valamennyi említett nyelvi mozzanat rendkívül fontos a vers esztétikai hatásának kiváltásában. A vers egyetlen vágy kifejezője, egyetlen sóhaj, egyetlen mondat. Ez a vers beszédhelyzete, amely ezúttal egy a vershelyzettel. Ez a vágy betölti a költő egész lényét, maga alá rendeli létét, sőt magát az egyetemes létezését is. Ez az, amit a létezésről állítani egyedül tart érdemesnek a költő. Az a tény tehát, hogy a versnek egyetlen főmondati állítmánya igei részében az óhajto-feltételes módú, jelen s jövő értelmű, személytelenné egyetemesített létige: e vágy egyetemesítését szolgálja, mégpedig igen hatékonyan.

Mint ahogy ezt szolgálja a vers másik feltűnő mondatnani sajátja is: az, hogy valamennyi főmondati alanya oly főnévi igenév, melynek nincs ideje, nincs módja, nincs személye és száma. Az egyetemesítés kitűnő eszköze. Ami *jó volna*: személyhez nem kötött, egyetemes, időtlen, örök. De van más szerepük is e főnévi igeneknek. Az igei s a főnévi tulajdonságok egyaránt érvényesülnek bennük: amire a vágy vonatkozik, — (grammatikailag a vágy alanya ez, lélektanilag a vágy tárgya) — úgy főnevesül, hogy megtartja és megmutatja történés-, folyamatjellegét is. Azaz a természeti létezésbe, a ter-

mészeti folyamatba való belesimulás időtlenné egytetemesült vágyának kitűnő kifejezői e főnévi igenevek így is, e tulajdonságokon át is. Különösen akkor látjuk ezt élesen, ha megfontoljuk, hogy egy kivétellel oly igék ezek, melyek nem tevékenységszerű cselekvést fejeznek ki, hanem inkább természeti folyamatszerű, élettani történést (*élni, éldegélni, elaludni, lehullani, pihenni*). S az egy kivétel is (*meggondolni*) belső cselekvés inkább, mint külső. Azt a két igét viszont, amely tevékenységszerű történést fejez ki, tagadó alakban hozza elő a vers: *nem törődni, mit se tenni*.

Ezek a vágy egytetemesítésének főbb nyelvi eszközei. A dal, mondottuk, többnyire egy egyneművé lett, egytetemesült életérzésnek, lélekállapotnak, örömmek, bánatnak, elvágyakozásnak stb. a kifejezése. Ezek a nyelvi eszközök tehát ez esetben a dalszerűnek is kitűnő eszközei. Egyetlen vágy, egyetlen sóhaj, egyetlen mondat: mintaszerű dal.

4. A vers eszközeinek második csoportja: az egyedítő kicsinyítés, az idilli mondattani eszközei. A másik nyelvi-stilisztikai eszközcsoport az egyedítő kicsinyítés, a deminúció s a vele együtt járó határozottá, konkrétá s közelivé, bensőségessé tevés törekvéséhez kapcsolódik. Az idilli megteremtésének céljához.

Az az első olvasásra feltűnik, hogy a vers számban uralkodó mondatrésze a jelzős határozó. A vers első felében a helyhatározó vezet. Az első versszak nem is más, mint négy folyvást szűkítő, a határozottságot, a konkrétságot, a közelséget egyre fokozó helyhatározós szó szerkezet. Ez a szűkítés, ez a közelivé és határozottá tevés a második versszak kijelölő jelzős határozójában éri el tetőpontját (*abban a kis házikóban*). Az *odabenn* s az *ottan*, miközben a saját szó szerkezetében is betölti szűkítő szerepét, előremutat erre a kijelölő jelzős határozóra is. Fel kell hívni a figyelmet arra, hogy mind e határozószókból (*ottan, odabenn*), mind e kijelölő jelzőben (*abban a kis házikóban*) a messzire mutató névmás töve rejlik, ugyanaz, amely a határozott névelőben is ott van. S ezúttal e második mozzanat a fontos. Ezeknek a határozóknak ugyanis éppen az a szerepük, hogy a vágy, a sóhaj tárgyát: az idilli világát határozottá, konkrétá, ismertté tegyék.

Az idilli utáni vágy azonban valójában nem egy valamely életforma utáni vágy. Az idilli utáni vágy egy életállapot, létállapot, lélekállapot utáni vágy. Mint ahogy megszüljője is egy élet-, egy lét-, egy lélekállapottól való menekülés. Az idilli vágyát kifejező művekben nem az a döntő, hogy a valóság-szelet, melyben az idilli realizálódik, reális létezésű s ábrázolású-e vagy sem, hanem az, alkalmas-e a vágyott állapot kifejezésére.

E vers nyelvi-stilisztikai eszköztárának egyik fő erőssége abban rejlik, a hogy a vágy tárgyának állapotjellegét érzékelteti.

Az első két versszak helyhatározóit a nyolcadik sorban mód- és állapot-határozók váltják fel (*békességben, csendességben*), s ezentúl ezek dominálnak. Mert forma szerint ugyan csak három található belőlük (*háborítlan, észrevétlen, önmagától*), de valójában a többi (hely- és idő-) határozós szerkezetek is állapotot fejeznek ki. Sőt, mire a vers végére jutunk az olvasásban, a teljes szöveg hatására egyértelműen világos lesz az, hogy nemcsak a hely- és időhatározók vállalnak mód- és állapot-határozói szerepet, hanem voltaképp a főnévi igeneves alanyi szó szerkezetek is. Voltaképp valamennyi mód- és állapot-határozó igenyszerűen felel erre a kérdésre: hogyan volna jó élni ottan? (*Nem törődve a világgal, meggondolva háborítlan, nézve illanó felhőkbe, lehullva önmagától* stb.)

A dal legtöbbször egy kiteljesült, egyneművé lett, az embert egészen betöltő lélekállapot, életérzés, élethangulat kizengése. E vers grammatikája tehát tökéletesen ennek jegyében áll.

5. A vers hangállománya, hangelrendezése a dal és az idilli szolgálatában. De ennek jegyében áll a vers hangstruktúrája is. Mégpedig ezúttal — ritka eset! — szorosan és közvetlenül függve a vers grammatikai rendszerétől. Annak ugyanis, hogy a határozó, kivált a hely-, mód- és állapothatározó az uralkodó mondatrész, fontos hangtani, hangállományi következménye a nazálisok és likvidák uralkodó jellege s a lágy ajak-, fog- és inyhangok arányának növekedése a keményekkel szemben (-*ban*, -*ben*, ; -*val*, -*vel*; -*lan*, -*len*; -*ul*, -*ül*). Fokozza mennyiségileg is, minőségileg is az orrhangok uralkodó jellegét a főnévi igenevek bemutatott szerepe és számaránya (*élni nézni, lehullani, pihenni* stb.) A likvidáknak és nazálisoknak s a lágy hangoknak nagy arányszáma pedig nagyban elősegíti a dalra, a nosztalgikus-fájdalmas dalra jellemző dúdoló, zümmögő hanghatását. Hogy a költő tudatosan számba vette (vagy ösztönösen megérezte) a grammatikai felépítésből következő hangállomány e hatáselemét, mutatja, hogy az utolsó szakasz második sorában a szokásosabb *elaludni* ige helyett a zümmögőbb hatású, az egyneműbben nazális-likvida ritkább, némileg tájnyelvi hatású *elalunni*-t használta. (A tájnyelvi alak különben önmagában is elősegíti az idilli benyomását.)

De nemcsak a hangállományra van rendkívüli s közvetlen befolyással a grammatikai fölépítés, hanem a hangmenetre, a versmelódiára is.

A határozó a mondatból leginkább kiváló, elkülönülő mondatrész. Arany például olyannyira érezte ezt, hogy prózájában igen gyakran, mondhatnánk rendszerint jelezte is ezt, vesszővel különítvén el a határozós szószereket a mondat egészétől. Különösen éppen a mód- és állapothatározókat. Ez az elkülönülés viszont a hangmenet lassúdsával és a hangmelódia esésével jár együtt. Különösen akkor, ha mint itt, a határozók a mondat, illetőleg a sor végére kerülnek. Mindez pedig a dal, a nosztalgikus-rezignált dal sóhajtászerű, dúdoló-zümmögő hanghatását fokozza, teljesíti ki.

A vers ritmikája, metrikája, strófaépítése is egészében a sóhajszerű dalhoz alkalmazkodik. A nyolcas szótagszámú sor a trocheusi mellett a hangsúlyos, a nemzeti ütemezést is lehetővé teszi. S fordítva. Ez a kettősség magában is emeli a vers dalszerű zeneiségét. S fokozza az, hogy mind a nemzeti, mind a trocheusi nyolcas sor híres, erősen zenei versek, sorok hangemlékét idézi fel. Elég utalni például Szenczi Molnárra (Mint a szép hives patakra), Kisfaludy Sándorra (A folyamba tekintettünk), Aranyra (Száll a madár Ágrul ágra), Petőfire (Meg is látná magát benne), Csokonaira (Nyílj ki nyájasan mosolygó). A trocheusi, illetőleg a hangsúlyos ütemes ő ritmusa viszont kitűnően egybevág a mondatszerkesztés következtében előállt — említett — eső hangmenettel. Az egyszerű strófa- és rímképlet pedig a dal áttetsző szépségét fokozza tovább.

A sorfajtaéknál azonban fontosabb a szakasz kérdése. Az emlékezetben nem annyira a sorok melódiája, hangzata merül föl és rögződik be, mint inkább a szakaszoké. S itt elég az előképek közül Csokonaira, s méginkább Kisfaludy Károlyra utalni. Az utóbbinak legszebb s Vajda ifjúságában igen kedvelt, melankólikus, nosztalgikus dalai többnyire ily vesszórúak s ily versszakúak is: Rákosi szántó, Szülőföldem szép határa, Vedd sarlódat, Sárga levél stb. Az utóbbiaknak még strófaszáma is azonos. S itt ugyancsak fontos esztétikai tényező rejlik. Miközben a versszak hangzata átszármaztatja a hozzákapcsolt,

korábbi hatóerőket — veszélyezteteti is egyben a vers egyediségét. Ha alá tudja ez utóbbinak az előbbieket rendelni, az egyediségnek az átszarmaztatott hatóerőket, mindkét elem hatékonyságát növeli. Vajdának alighanem éppen a grammatikai egyneműség és zártság segítségével sikerült ez az alárendelés és fokozás.

S mint a vers hangállománya s hangstruktúrája, úgy szó- és képzetkincse, kép- és szóképanyaga is az idilli, a természeti lét után sóhajtó dal műfaji teljességének szolgálatában áll. Ez azonban olyannyira nyilvánvaló, hogy csak egy teljes elemzés esetében volna érdemes részletesen számba venni. Mindössze két elemre utalunk. Az egyik az, miként fokozza a vers az idill védettségének, bensőségességének benyomását a *s z ó v á l o g a t á s s a l* és a *s z ó r e n d e l*. Az első szakasz sorvégein, hangsúlyos rímhelyzetében négy főnév, négy határozó áll. Az első az idill színterének még csak rejtettségét fejezi ki (*vadon*), a második már megteremti ismertségét (*iharos*), a harmadik védettségét hangsúlyozza (*völgy ölében*), a negyedik pedig az idilli lényegét: a megpihentető békét (*árnyak enyhelyében*). A másik, amire a szókinccsel kapcsolatban utalni érdemes, hogy mindazok a szavak, melyek az elhagyni vágyott *v i l á g g a l* s nem az idillel kapcsolódnak, negatív jelentésűek vagy negatívvá lesznek tagadó vagy fosztó nyelvi elemek által (*baj, nem törődni, háborítlan* stb.).

A halállal mint problémával kevés köze van e versnek. Nem tárgya, csak eszköze. Két módon. Mint az emberi lét egyik legintenzívebb ténye s a megbonthatatlan nyugalom örök nagy jelképe az idill által ígért, a vágyott nyugalom bensőségét, biztonságát, végtelenségét hivatott sugallni, fokozni. Mint az emberi gondolkodás egyik legsúlyosabb tétele pedig az ígért, a vágyott nyugalom indenhatóságát, mindent megoldó s mindent természetesen megoldó hatalmát. Mögötte áll, természetesen, a halál képzete ily fölhasználhatásának a pozitivizmus korának felfogása, mely a halált a természeti folyamat záró elemeként s az anyag más anyaggá való átalakulásaként szemlélte. S társult hozzá átöröklött, panteisztikus hangoltság is. Mindez azonban már Vajda szemléletének általános kérdésköréhez, nem e vers eszközeinek megtárgyalásához tartozik.

*

E vers műfaja dal. Az idilli vágyát kifejező dal. Schiller, aki az idillt a líra egyik csúcsának tartotta, árkádiai s elíziumi idillt különböztetett meg. Az utóbbit tartotta igazán sokra. Úgy vélte, ebben, szemben a pásztori költészettel, a költő erkölcsi-esztétikai vágya egyensúlyt teremt a valóság és ideál között anélkül, hogy ennek az egyensúlynak csupán a vágyban létező voltát eltagadná. A költő vágyának kifejezése a cél, az idill csak eszköz ehhez. Ebben az értelemben van jelen Vajda e dalában is az idilli. Az egyetlen főmondati állítmány ezért feltételes módú: *jó volna*. Az idilli tehát itt is csak a vágynak, a vágyat kifejező sóhajnak, a sóhajt dallá, műalkotássá formáló esztétikai szándéknak eszköze. S jelképe egyben a vágyott békének, harmóniának s természetbe simuló emberi létnek.

Éppen ezért nemcsak a dal műfajának, hanem Vajda irányának is jellemző példája e vers. Annak az iránynak, amely Arany tárgyiasító lírai módszere után a tárgyi világ helyett egyre gyakrabban fordul életérzésének, élethangulatának, lírai élményeinek kifejezésében az álomhoz, a látomás-szerűhöz, a jelképieshez. A váli erdő a magyar versolvasó tudatában a hajszolt ember nyugalomvágyának szimbóluma lett. Nem az idillé, hanem az idill vágyáé. A váli erdő nevének hallatára először két szó támad föl mindnyájunkban: csak pihenni, csak pihenni!

Németh G. Béla

József Attila-kommentárok*

VII.

„Reám néztél s én mindent *felejtettem*¹ . . .”

(Gyermekké tettél. 1936. 2: 156)

„*nyugodj*, hiszen csak este van . . .”

(Én nem tudom . . . 1937. 2: 220)

I. Alig vesszük észre, hogy e verssorokat értelmünk kiegészíti egy *el*-, illetve *meg*, *el* vagy *le* igekötővel. Ezt tesszük, és közben mégis megőrizzük a hiány emlékét; azoknak az apró szóknak a hiányáét, amelyek a nyelvben, a költői nyelvben is oly sokféle feladatot betölthetnek. Megjelölhetik a cselekvés irányát, kifejezhetik az igébe foglalt szemléletmódot (az ige „aspektusát”), módosíthatják különös irányban az ige jelentését, megváltoztathatják az ige szintaktikai szerepét, sőt az igeképzés eszközei is lehetnek (vö. J. Soltész Katalin: Az ősi magyar igekötők 155; Szabadi Béla: Szótártani tanulmányok 215–25; Jean Perrot: Adalékok a *meg* igekötő funkciójának a vizsgálatához. NytudÉrt. 52. sz.; stb.). Lehetséges-e, hogy e kis szócskáknak semmiféle szerepük ne legyen bizonyos esetekben? Van-e olyan eset, hogy az igekötős és az igekötő nélkül álló ige jelentése, súlya közt semmiféle különbség nincs? J. Soltész Katalin szerint — legalább is bizonyos mondatnyi helyzetekben — igen (i. m. 190–1), Szabadi Béla szerint viszont nincs (i. h. 217). Aligha lehet e két látszólag kibékíthetetlen véleményt azzal összeédesgetni, hogy Szabadi Béla véleménye a szótáríróé, aki szükségképpen kiemeli a szót a szövegösszefüggésből. Mégsem hinném, hogy vagy-vaggyal kellene döntenünk, választanunk e két nézet közül. A maga szintjén mindkettő helyes lehet: J. Soltész az általánosabb, köznyelvi nyelvhasználat piaci mérlegén méri meg az igekötős és az igekötő nélkül álló igék súlyát; Szabadi Béla éppen az ÉrtSz. követelményeit szolgálva a finomabb, a szépirodalmi nyelv patikai mérlegét használja. József Attila kommentátoraként nyilván én is az ő nézőpontját fogadom el.

J. Soltész Katalin — ismét hangsúlyozom: a maga helyén jogosan! — az igekötőhiány kategóriáját szűk határok közé szorítja. Az ő véleménye szerint igekötő hiányáról csak akkor beszélhetünk, ha az ige igekötővel és nélküle ugyanazt fejezi ki, vagyis a párban funkcionális szembenállás nincs (i. h.), stilisztikai pedig legföljebb annyi, hogy a várt igekötő elhagyásával a költő növeli az ige kifejező erejét, érzelmi súlyát, hatásosságát (i. m. 200; vö. még Fábrián—Szathmári—Terestyéni: Stil. 186; Szathmári István: A m. stil. útja 453), illetve romantikus feszültségét (Tompai József: RefNy. 384). Ezt a keretet fejtegetéseimben kitágítom. Én az igekötő-elhagyás körébe sorolok minden olyan esetet, amelyben az ígét az általános, köznyelvi gyakorlat inkább igekötővel, a költőé anélkül használja. Ilyennek tartom a kiindulásnak idézett két példát is.

Az így kitágított kategóriában a stilisztikai szembenállások értékeléséhez éppen J. Soltész Katalinnak a tételei, az igekötőkre és hiányukra vonatkozó megfigyelései nyújtanak nagy segítséget. Segítséget már a legelső feladathoz is: a művészi többletérték („stilisztikum”) nélküli esetek kiszűrésé-

* Vö. Nyr. 91: 398–405; 92: 188–94, 301–7, 423–6.

¹ Itt is, a továbbiakban is az én kiemeléseim. T. G.

hez. Régebbi nézeteket (irodalom: nála) továbbfejlesztve, J. Soltész kimondja, hogy a perfektíváló igekötőt helyettesítheti hangsúlyos, kiemelt határozó, tárgy, olykor még az alany is, máskor a szintén hangsúlyos tagadó- vagy til-tószó, sőt a felszólító-módúságnak is lehet ilyen hatása (vö. i. m. 190–99). Nem érdemes vizsgálni azokat az igéket, amelyeket a költői szövegben igekötőjük helyett ilyen eszköz tesz befejezetté, ha stílusértékükben más eltérés nincs: Pl.: *fölkerekednek* ~ „*táncra kerekednek*” (Egeres. 1930. 2: 26). De még most sem hallgathatom el: a *kerekednek* itt sem azt jelenti, mint a *fölkerekednek*. A méricskélést azonban nem ebben a párosban, hanem a *táncra kerekednek* – *táncra perdülnek* – *táncolni kezdenek* stb. lehetőségek közt kellene elvégeznünk (erre l. Nagy József: Szép magyar szó² passim).

2. J. Soltész Katalin megállapítja, hogy a líra nyelvéből az igekötők nem a versmérték kényszerítő követelményei miatt maradnak el. Egyet-érték vele: semmi sem könnyebb, mint ezt igazolnunk József Attila költészetében. Ugyanis a költő nemcsak a kötöttebb formájú alkotásaiból hagy el igekötőket, hanem a nem kötött szótagszámú, rímes, de szabadabb ritmusú költeményekből, sőt a rímtelen, változékony ritmusú szabad versekből is:

és szebb is vagyok, miként az éjszaka
a számlálhatatlan csillagoktól.

(Kedvesem. 1924. 1: 175)

Nem kérek más bús bocsánatot se,
csak igenigen *alázkodom*.

(Komoly lett már. 1924. 1: 188)

Ha arcunk fényét pár könnycsepp *kócolja*,
akkor szívünkben zuhatagok vannak.

(Imádság megfáradtaknak. 1924. 1: 192)

lángok csúcsain zuhanunk és emelkedünk *fürkészhetetlen* titkainkkal...
(Ekrazittömeg. 1925. 1: 247)

Bontsam-e hát a felhőket magosba érő térdeimről?
Fektessem-e már szívünket egymásra a patak fehérlő kavicsain?

(A kelő korongba hajítom... 1926. 1: 265)

homlokod fényét
villantja minden levél.
Az úton senki, senki,
látom, hogy meglebbenti
szoknyád a szél.

(Óda. 1933. 2: 91)

Az igekötőtlen sor hét szótagos, a rá rímelő négy. A bizonyítást folytathatnánk.

3. A német *Dichter* 'költő' szót Kosztolányi — és az ő nyomán több más magyar lírikus is — a *dichten* 'sűríteni' igéből származtatta. A nyelvtudomány százszor megcáfoltja* ezt a szellemes, de laikus etimológiát: valami mély-séges igazságot mégis kifejez a költésnek és sűrítésnek, tömörítésnek ez az összekapcsolása. A nagy líra mindig arra törekszik, hogy a művészileg fölösleges, a mondanivaló vonatkozásában esztétikailag redundáns, funkciótlan nyelvi elemeket kiküszöbölje. A művészi kifejezésben igekötők is fölöslegessé válhatnak. Bemutatok néhány ilyen esetet.

* Valóban megcáfoltja; a latin *dictare* 'tollba mond' igéből származik.

Tudjuk például, hogy az igekötős igék vonzata, állandó határozója magából az igekötőből nagy valószínűséggel megjósolható (vö. H. Molnár Ilona: *ÁltNyTan.* 4: 157–65). Így a *belefog* szükségképpen illatíviszi *-ba*, *-be* ragos határozót kíván. Mit tesz a költő, ha egy ilyen szerkezetből a *bele* igekötőt kihagyja? Egy alárendelő szerkezetet, melyben az összetartozást a tetején és az alján („korrelatívan”) egyaránt jelölte valami, úgy egyszerűsít, hogy az összefüggést csak a bővítményi oldalon tünteti föl:

A *kínba* még csak most *fogunk*, mi restek . . .

(Kosztolányi. 1936. 2: 169)

Így tömörít a Vígasz (1933. 2: 97) is:

S ha most a tyúkszemünkre lépnek,
hogy lábunk *cipőnkbe dagad* . . .

Az állandó határozó *-ból*, *-ből* elatívuszragja főlegessé teheti a *ki* igekötőt:

pincéből tódult ragyogásom.

(Végül. 1926. 1: 286)

A *-ra* szublatívuszrag a *rá* igekötővel áll egymásra utaló viszonyban:

Szemeidből a csillogás kihagy,
megtanulnak a *dolgokra meredni*

(Az Eszmélet ciklus vázlataiból. 2: 294)

Költői tömörítésre is felhasználható nyelvünknek az a tulajdonsága, hogy felsorolásokból, párhuzamos szavakból az ismétlődő alkotórészeket – összetételek azonos tagját, ragot, képzőt – néha-néha elhagyja. Így maradhat el az azonos igekötő is (I. J. Soltész Katalin i. m. 200; Tompa József: *Nyr.* 81: 297–306). Véleményem szerint e jelenségnek a köznapi érintkezésben is igen gyakran van újságnyelvi, választékos, keresett vagy régies – pontosabban: a XIX. század első felét földidéző (vö. Tompa József: *RefNy.* 363–5) – stílushatása. Nyilvánvaló, hogy a versből is kieshet egy-egy egymáshoz közel elhelyezkedő igepár azonos igekötője közül az egyik – esetleg hasonló stílushatással:

Ez a fagy *átszúr*, *dőf* tüdőt

(Fagy. 1932. 2: 53)

A buckákról néha gyűszűnyi homok
pereg alá . . . s olykor *átcikkan*, *donog*
egy-egy kék, zöld vagy fekete légy . . .

(Elégia 1933. 2: 90,

Ha aztán az azonos igekötőjű igék m e s s z e b b szakadnak egymástól) a mindkettőre vonatkoztatott igekötő távolhatása, rejtett, titkon ható volta újabb kifejezési többletet teremt:

Bajocskáimat *felejttem*,
karddá nőtt bicskám *elejttem*

(Tószunnyadó. 1928. 1: 314)

Hátha *betéved* egy malac,
kukoricatábla *szalud*

csövestül!

(Holt vidék. 1932. 2: 51)

Itt idézhetnénk az előjáróban említett „Gyermekké tettél” sorát is; az ebből kihagyott *el* igekötő a következőben bukkan föl: „Meghallgattál és *elakadt* szavam”. Végül a nagyobb töredékek közül:

Az ember ammiatt [!] bánkódik,
mit nem *tett* vagy nem *tehetett*,
de a bűnt nem *bánhatja meg* . . .

(Jelenet egy büntetőtörvényszéki tárgyalás irataiból. 2: 310)

Az ilyen igepárokban, mint például a fenti *nem tett* ~ *nem tett meg*, újságnyelvi vagy régies zamatot ne keressünk. Választékos tömörségüket kell inkább kiemelni. Ennek a tömörségnek a feloldása szellemi feladat, de oly igen egyszerű, hogy szinte öntudatlanul végzi el a befogadó. A siker azonban így is: öröm. A *megtesz* és a *megbán* közé pedig így is odafonódott a társítás egy újabb szálacskája.

Vannak csak perfektiváló szerepű igekötők. Mire valók, ha ezt a feladatot egy másik nyelvi elem is betölti? Mire valók a befejezett cselekvésű melléknévi igenévhez kapcsolva? Bizony, meglehetősen redundánsak, és a költő észre is veszi: *megunt* ~ „S eldobtad, ahogy az égbolt

az *únt* [!] csillagot ejti le.”

(Magad emésztő . . . 1934. 2: 123)

Ám nem lehetünk mindig ennyire biztosak, hogy az elmaradt igekötő csak a perfektiválásra szolgált volna:

s a *görbült*, öreg számadó cseléd . . .

(Lucához. 1928. 1: 326)

A költői hatásokban szinte túlságosan is gazdag összefüggésben a kiegészítés lehet a *meg*-en kívül *el*, *félre*, *le* is. József Attila nem választott, mint ahogy itt sem:

a szél
hangosan kacagó lányok
bontott hajából zúdulva lebeg — —

(Esik. 1926. 1: 287)

Ki-, *le*-, *meg*- vagy *szétbontott* hajából? Egyik sem és mindegyik! Az igekötő elhagyásának itt már a tömörítésen kívül más feladata is van. Ezt tárgyaljuk a következőkben.

4. Az értelmező nem egyszer jut arra a következtetésre, hogy a vers olykor csak részleteiben, máskor egészében is: többértelmű. Ilyen többértelműséget az igekötő elhagyása is előidézhet. Hogy aztán ez a többértelműség művészileg értékes, pozitív, közömbös, vagy esetleg negatív-e, azt esetenként külön-külön kell megítélnünk. Íme néhány példa az értékesen többértelmű, színesítő igekötőhiányra:

Az „Ülni, állni, ölni, halni” költőjének (e versről l. Török Gábor: Szegedi Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei 1968. 1: 119—29) egyik lehetősége:

nézni, hogy egy kislány *fordul* . . .

A megvalósítható, de egyetlen kivétellel mégis pusztulásra ítélt lehetőségek tengerében mindegy, hogy a vers kislánya *be*-, *meg*- vagy *visszafordul*. A sok-

értelműség itt a bizonytalan értelműség egyik fajtája, s emögött a legmélyebb tartalom részeként emberi bizonytalanság rejlik.

Hasonlóan színjászó egy már idézett verssorunk:

Bontsam-e hát a felhőket magosba érő térdeimről?

(A kelő korongba hajítom . . . 1926. 1: 265)

Melyik igekötő hiányzik: a *le*, a *szét* vagy talán a szürrealisztikus összefüggésbe szintén belevágó *ki*, illetve *meg*? Döntenünk ismét fölösleges: egy kicsit mind-egyik hiányzik.

A korai alkotásokban még ritka ez a jelenség, később gyakoribbá válik. Az Elégiában (1933. 2: 90):

Anyjához *tér* így az a gyermek . . .

Tér *meg*? Némi archaizáló zamattal? Tér *vissza*? Az előbbinél konkrétan? Mindkettő. — Az Óda idézett helyén:

homlokod fényét
villantja minden levél . . .

Meg is, föl is villantja, s e lehetőségek a nyelvi különösség különböző szintjén állanak: a *meg* valamivel elvontabb a *föl*-nél. Mit bír a költő a versére a „Szállj költemény . . .”-ben (1936. 2: 178)?

Szólítsd, mint méla borjúsáj
a szorgalmas szegényeket —

Föl? Meg? Ide? A különösség más-más fokán álló, jelentésükben és hangulatukban eltérő igekötős formák mindegyike harmonikusan egészíti ki a szövegkörnyezetet. — Mi a hatása a rádöbbenésnek az „Én nem tudtam”-ban (1935. 2: 134)?

Most már tudom. E *rebbentő* igazság
nagy fényében az eredendő gazság
szivemben, mint ravatal, feketül.

Megrebbentő, de *föl*-, sőt talán *elrebbentő* is. — Mit vállal a költő az „Emberiség”-ért (1935. 2: 140)?

Nem *rettenek* születni újra érted,
te két milliárd párosult magány!

Meg nem retten vagy *vissza*? Mind az elvontabb, mind a pregnánsabb kiegészítés jogosult, indokolt.

Nappal mint földet vad homok,
közöny *lep*, izzó és konok [!]
a szolgál emberekkel szemben . . .

(A töredékekből. 2: 325)

Inkább *el*- vagy *belep*, de az átvitt és jelentésben elkülönülő *meglep* lehetőségét sem vethetjük el. Mindhárom változat úgy illeszkedik a versbe, hogy egymást nem zavarja. — A kétértelműség lehet igen halvány is — ha egymáshoz közeli jelentésű igekötők hiányából fakad:

Nagy a mű. Hogy *ferne* ilyen szűk kapun . . .

(A töredékekből. 2: 302) (*Be-* és *átfér*)

Vannak esetek, melyekben a kontextus hagyja bizonytalanságban a kiegészítésre törekvőt. Az alábbi példában az *itt* határozószó akadályozza a megoldást:

míg itt nem *illan* fürge tény . . .

(Jelenet . . . 2: 309)

A következőben viszont a tágabb összefüggés sem nyújt támpontot:

Jutkám *csapódj!* én szép szőke kalászom!

Könyezz [így!]! potyogtasd búzaszemeid!

(A töredékekből. 2: 361)

Pedig a kiegészítés szükségét érezzük: kétséges, hogy van-e egyáltalán igekötőtlen *csapódik* igénk. Van-e egyáltalán *fér, lep, retten, tér, villant* igénk? Csak korlátozott körben: csak nyomatékos, kirekesztő szórendű mondatokban! Egyéb használatuknak aligha van átfogó társadalmi érvényessége. Nem lehet véletlen, hogy az ÉrtSz.-nak a *fér, lep, tér* igét bemutató *m i n d e n* köznyelvi szintű mondata nyomatékos; a *rebbent* meg nem is szerepel igekötő nélkül a címszók közt (a *rebben* stílusminősítés nélküli példamondatai azonban szintén nyomatékos szórendűek). Ilyen igéink, melyek némely indoeurópai nyelv paraszintetikus igéihez hasonlítanak (vö. J. Soltész Katalin i. m. 172–3), szerfölött alkalmasak igekötőtlenül többértelműség létrehozására. Bővebb nyelvészeti jellemzésük sokat adhatna a költői nyelv stilsztikájának is.

5. Idéztük már az „Elégiá”-t:

Anyjához *tér* így az a gyermek,
kit idegenben löknek, vernek.

Rámutattunk a *tér* ige kétféle kiegészítési lehetőségére, s a versrészlet innen eredő többértelműségére. De a stilsztikai értékelést ezzel korántsem fejeztük be. Az odafűzött *meg* vagy *vissza* igekötő egyúttal a cselekvés befejezettségét, hatásosságát, eredményességét is jelezni: erre azonban az alkotásnak nincs szüksége. Hiszen biztos-e, hogy a gyermek az idegenből valóban vissza is talál védelmezőjéhez? Az ige előtt álló hangsúlyos határozó (*anyjához*) is felidéz ugyan ilyen vonatkozásokat, de sokkal tompítottabban. A stíluskutató előbb-utóbb rádöbben, hogy a magyarban a befejezettnek minősülő igék e sajátága korántsem egyforma mértékű: a befejezettségnek nyelvünkben fokozatai, árnyalatai vannak!

Igaz, az igekötőknek közös, általános funkciója — igen kevés kivétellel — a cselekvés befejezettségének, perfekciójának a jelölése (vö. J. Soltész Katalin i. m. 156–9). Az is igaz, hogy ezt a funkciót csak az vonhatja kétségbe, aki a perfektív és imperfektív igéknek a magyarban is olyan éles szétválását várná el, mint például az orosz nyelvben (erre hajlik Jean Perrot: NytudÉrt. 52. sz. 8, 18, 53 stb.). Azt is tudjuk, hogy a befejezetté tevés fő feladatát teljesítő igekötőt elhagyva az *m o n d a t b a n* nem válik okvetlenül imperfektívvé, hiszen — idéztem már J. Soltészt — a perfektíválásnak egyéb eszközei is vannak. De továbbra is kérdéses, hogy ezek az egyéb eszközök azonos erejük-e az igekötőkkel e tekintetben? Sőt a fenti bekezdésből már kiderül, hogy szerintem: nem!

Nem egyenértékűek a köznyelvben sem! Ki állíthatja meggyőződéssel, hogy a *Ne ird!* és a *Ne ird meg!*, a hangsúlyos tárgyú *Levelet irtam* és *Megírtam egy levelet* mondatokban kifejeződő cselekvés befejezettségi foka azonos?

Vagy ízelgessük magának J. Soltész Katalinnak egy mondatsorát: *Ma született a fiam! ~ Fiam született! ~ Megszületett a fiam!* Aligha csak beleérzés, hogy egyéb jelentésárnyalati eltéréseken kívül a mondatok változásfogalmát kifejező igéjének a befejezettsége sem azonos mértékű. A magyar igerazemlélet kategóriái szétfolyóbbak, mint az oroszé. Ez azonban legalább annyira pozitívum, mint nem. Ezáltal e téren is lényegesen több árnyalatot tudunk megkülönböztetni. Kosztolányi hirdette, hogy a magyar az „igeragozás Krózsusa”. Űgy van! És természetes, hogy ezt az árnyalatgazdagságot elsősorban a költő használja ki:

„pihével *szednek* hűvös kócsagok” — szól hangsúlyos határozóval a Medáliák 8. darabja (1928. 1: 353). Erősebb lenne a befejezettség a kitett *szét*, *széjjel* igekötővel.

„Ady emlékezete” (1930. 2: 23):

A televény titokzatos honában
izgat tovább, *nem nyugszik*, nem feled.

Kell-e bizonygatnom, hogy mennyivel lezártabb lenne a „*nem nyugszik meg*”, s azt, hogy mennyire kirína ez az imperfektív szomszéd igék közül — minden különösebb funkció nélkül?

Ékes példa az Anyám két sora (1931. 2: 34):

Anyám volt, apró, korán *meghalt*,
mert a mosónők korán *halnak* . . .

Bár formálisan nem bizonyíthatom, az egész vers mondanivalója támasztja alá, hogy a második sort nyomatékos mondatnak tartsuk, a benne másodsor előforduló *korán*-t pedig kiemelt, hangsúlyos határozónak. Ha pedig így van, akkor a *meghalt* és *halnak* szembeállítására igen tanulságos: az egyén, az anya korai halála befejezett tény; a mosónők közösségének korai halála viszont folyamat (múlt időben is az volna!)

„A város peremén” következő sora a köznyelvből sem rína ki, mégsem állíthatjuk, hogy az *igét* egy *ki* igekötővel bővítve, mondatbeli értéke nem változna:

Másként *ejtjük* a szót . . .

(1933. 2: 86)

A hangsúlyos módhatározó nem teszi önmagában annyira perfektívvé igéjét, mint ha a *ki* igekötővel is megtoldanánk. Érthető, hogy a teljes befejezettségre a versben nincs szükség: nem egy-egy szó kiejtéséről állít valamit a vers, hanem a proletariátus beszédmódjának, stílusának, nyelvhasználatának egészéről, egész folyamatáról.

Ismét más tényezők színesítik a folyamatosság — befejezettség viszonylatát az „Ősz”-ben (1935. 2: 141).

Fáradtság *üli* a teherkocsit,
de szuszogó mozdonyról álmodik
a vakvágányon, amint hazatér.

A hangsúlyos alany után: *üli* = *üli meg*? Nem hinném. Igekötő nélkül sokkal inkább fordul a folyamatra a figyelem, mint a folyamat eredményeként létrejött állapotra. A szembeállító ellentét másik oldalán is folyamat áll (*álmodik*)!

Az sem mellékes, hogy a versben egyébként is sok a gyakorító ige (*kaparásznak, hunyorog, tollászkodik, elborong, pezseg, ólálkodik* stb.). Újabb stiláris többlet, hogy a tranzitív *megül*-höz hasonlóan tárgyasan használt *ül* ritkasági értéke, expresszivitása is megnövekedett itt.

„*Nyugtasd* a gazdagok riadt

kis lelkét . . .” — szólítja meg saját versét József Attila (Szállj költemény . . . 1936. 2: 178). Miért nem *nyugtasd meg*? Mert a költő a megszólított versnek nem a hatására, hatáseredményére utal, hanem hatásfolyamatára. A választott nyelvi megoldás a *nyugtasd meg* és *nyugtatgasd* között áll. Nyilvánvaló, hogy a vers pátozából kirína a gyakorító igének a kicsinyítéshez hasonló hangulata (erre l. Kossa János: Így írunk mi 1: 97, továbbá a Csüry Bálint idézte régi nyelvtanokban: NyF. 63. sz. 25, 27).

Az „Arany”-ban (1937. 2: 192) sem azonosíthatjuk a *kötöttél*-t a *kötöttél meg*-gel:

s homokot *kötöttél*, a futó időt.

A versnek Arany János-látomása nem nyugalmi, nem statikus kép; a futó idő betemető homokjával küzdő, nem pedig a már győztes költőelődöt idéziez a részlet.

Mindeddig inkább nyomatékos mondatokat idéztünk, bár előfordul efféle „befejezetlenítés”, „folyamatosítás” nyomatéktalan mondatban is:

Nehezülök már, lelkem akkor boldog,
ha pírban zöldel a fiatal ág —

(Flóra IV. Buzgóság. 1937. 2: 195)

Szemlét tartva mind az itt közölt, mind a cédulán maradt idézeteken, kellő óvatossággal talán megkockáztathatom: ez a folyamatosítás talán nyelvi részjelensége annak a lírai dinamizmusnak, költői dialektikának, amelynek legnagyobb XX. századi mestere József Attila.

6. Állítsuk szembe a *lát* igét a *meglát*-tal! Csak befejezté tette az ige-kötő? Nem: általa a tartós cselekvésű igéből pillanatnyi cselekvésű is lett (vö. Jean Perrot i. m. 36). Beállítás és befejezettség, mozzanatosság és befejezettség sokban érintkezik (MMNyR. 1: 210). Elméletileg is oda jutunk, hogy az ige-kötő-elhagyás az ige pillanatnyiségét (momentaneitását) is befolyásolhatja:

Kaszák *villannak* az egen,
suhgó rendekben dől a zápor.

(Esó. 1932. 2: 58)

Egyszer *villannak meg*? Többször! De nem azért, mert a kontextusból — például a többes számú alanyokból vagy a metafora értelmezéséből, jelöltjéből — ez következik. Ugyanabban a szövegösszefüggésben, de kitett *meg* ige-kötővel már bizony csak egyszeri a villám kaszájának megvillanása. Más szóval: a költő megoldása a *villannak meg* és a *villognak* közti árnyalat: az utóbbinál mozzanatosabb, az előbbinél ismétlődőbb.

A mozzanatosság és gyakorítótság határainak egybemosására nemcsak az árnyalatokat méricskélő stiliszta kényszerül rá. Más oldalról ide jut nyelvünk őstörténetének és a finnugrisztikának a kutatója is: gondoljunk a gyakorító-kezdő *d* képzőre vagy a gyakorító és mozzanatos elemi képzők közt egyaránt előforduló *l*-re.

A fent elemzethez nagyon hasonlít az Óda már idézett helye: „homlokod fényét | *villantja* minden levél . . .” (1933. 2: 91). De már a legkorábbi versekben is akad ilyen határeset: „. . . és az Éjfa rám borul. | Reám borul s arcom *simítja* lágyan | hús lombja . . .” (Szeged alatt. 1922. 1: 29). A költő a *meg-* vagy *végigsimítja* és a *simogatja* közt keresett és talált átmeneti megoldást.

„pincéből *tódult* ragyogásom.” — hirdeti a Végül (1926. 1: 286). A *tódult* a befejezett-mozzanatos *tódult ki* és a folyamatos *áradt, ömlött* közt áll, az utóbbiaknál azonban megszemélyesítésszerű árnyalattal is több. E példából a kevésbé érzékeny fül is kihallja: mennyire fölösleges volna itt a mozzanatos-ságot fölerősítő *ki* igekötő.

Az ige kezdő jellegét tompítja a költő a „Kispolgár”-ban (1931. 2: 33):

Szállt a daru. Tüntén
révedtél mereven.

Ezt a költői megoldást a másik oldalról a gyakorítóbb *révedeztél, merengtél* alakokkal mérhetjük össze.

Az Emberiség szonettjának is idéztük már e helyét:

Nem *rettenek* születni újra érted,
te kétmilliárd párosult magány!

A mozzanatos-ság-tartósság-gyakorítás vonatkozásában a vers a *rettenek meg* és a *rettegek, félek* közötti alakot tartalmazza.

Az elemzőt kétségtelenül fenyegeti az a veszély, hogy a szubjektív benyomásait, döntéseit emeli társadalmi érvényűvé. Olykor-olykor maga is ráeszmél, hogy véleménye csak afféle „megérzés”, indokolni nem lehet. Így jártam a „Bukj föl az árból” soraival (1937. 2: 213):

Gyúlékony vagyok, s mint a nap,
oly lángot *lobbantottam* — vedd el!

Itt hiába hagyta el a költő a *lobbantottam* mellől az igekötőt, a mozzanatos-ságnak előbb bemutatott elhalványítása mégsem következett be — legalábbis én nem érzem. Talán a kontextus hatása? (A nap méretű költői lánghoz nem vág a „lobbantgatás”?) — Mindezek a veszélyek azonban csak óvatosságra inthetnek, nem pedig a probléma kikerülésére. És arra is, hogy ha igyekszünk is példáinkat csoportosítani, az egyedi mérlegelésről nem szabad elfeledkeznünk. A „Thomas Mann üdvözlése”-ből (1937. 2: 191) például:

s míg kis szíve nagyon szorongva *dobban*

nem egy, hanem megismételt igekötő hiányzik. A gyermek szíve nem egyenletesen *dobog* nagyon szorongva, hanem mozzanatosan és egyben gyakori módon *meg-megdobban* a torokszorító félelemtől. Csakhogy a köznyelvben sem lehet az igekötőt megismételni akkor, ha az igének hangsúlyos, kiemelt bővítménye van; a költő a megismételt igekötő helyett hangsúlyos, sőt tovább bővített határozót tett az ige elé, ezért kellett szükségképpen elhagynia a *meg-meg-*et.

7. Az igekötő-elhagyás kissé megnehezíti a szavaló, különösen a „spontán”, az „öszönös” versmondó dolgát. Hogyan hangsúlyozzuk például a „Bukj föl az árból” fent említett sorát: „oly lángot lobbantottam . . .”?

Lehet-e mind az *oly*, mind a *lob*-hangsúlyos? Kétségtelen, hogy a kitett igekötő az ige mögé kerülne: a tárgy kiemelt mondatrész. Mivel pedig az ige kiemelt bővítményével egy hangszakaszba, hangsúlyozási egységbe kerül, az igének hangsúlytalannak kell maradnia. Néhány hasonló esetben megjelölöm a nyomatékos szótagot és a szakaszhatárokat: „recsegve jajdulnak az / ágon // hibás-szívű, / száraz levelek” (Esik. 1926.); „Lucám, / hiába válok tőled . . .” (Lucához. 1928.); „mert a / mosónők / korán halnak . . .” (Anyám 1931.); „s homokot kötöttél, a / futó/ időt . . .” (Arany. 1937.). Engedményt legföljebb a túl hosszú szakaszokban tehetünk — egy-egy nem értelmi, hanem ritmikailag hangsúly formájában: „Már / két milliárd ember / kötöz itt” (Flóra. 3. Már két milliárd. 1937.). De a *kötöz* hangsúlyozása itt sem „kötelező”, csak éppen tűrhető. Egyébként az idézetek igéinek hangsúlyozása hiba, és még nagyobb a tévedés, ha az egyébként is téves hangsúly erősebb, mint az elől álló, kiemelt mondatrészé.

A versmondó számára könnyű, de szükségképpen elvégzendő fölkészítési feladat, kellemes kis értelmező munka, hogy megvizsgálja, honnan is maradt el az az igekötő, igéje elől-e vagy mögüle. S miközben így tornáztatja értelmét, nem tékozol munkát, hanem mélyebben hatol be a versbe, fáradozása okvetlenül gyümölcsöződik. A vers megszerzett világossága sokkal fényesebben ragyog, mint a csalóka egyszerűség lidércfénye.

Török Gábor

A feladatlapos felvételi vizsgák egyetemi tapasztalataiból

1. Az egyetemi és főiskolai felvételi vizsga ez idő szerint egyedüli eszköze annak a válogató munkának, amely biztosíthatja, hogy a továbbtanulásra jelentkező fiatalok közül a legalkalmasabbnak ígérkezők töltsék be a megszabott — s az igénylőkénél rendszerint kisebb (nemegyszer jóval kisebb) — számú férőhelyet. A választott életpályára való alkalmasságnak elsőrendű ismérve az olyan alapismeretekben való jártasság, amelyek nélkülözhetetlenek az illető tudományszak tanulásának már a kezdetén is. Nyilvánvaló, hogy a magyar szakos tanári oklevél megszerzésére jelentkezőnek a megfelelő színvonalú irodalmi műveltségen (olvasottságon, irodalomtörténeti és -elméleti tájékozottságon) kívül azt is igazolnia kell, hogy kellően ismeri anyanyelve grammatikáját, tisztában van a helyesírás és a nyelvhelyesség szabályaival, s adott esetben biztosan alkalmazza is őket. Mindezeket az ismereteket és készségeket tizenkét évre terjedő előtanulmányok során szerzi meg. Egészen természetes tehát, hogy az egyetemi vagy főiskolai felvételi vizsgán nemcsak a pályázók egyéni teljesítménye kerül mérlegre, hanem azoknak az iskoláknak az előkészítő munkája is, amelyek általában jeles (de legalább jó) minősítéssel nyilvánították felsőfokú tanulmányokra érettnek a felvételüket kérőket.

Milyen nyelvtani ismeretekkel kerülnek a magyar szakos tanári pályára készülőök a felvételi bizottságok elé?

A kérdés nem most vetődik fel először. Folyóiratunkban Chikán Zoltánné adott megdöbbenő helyzetképet (89: 452—61) annak a 181 tanulóknak a nyelvtani felkészültségéről, akik 1965-ben tettek felvételi vizsgát az Egri Tanárképző Főiskolán; jómagam a Magyaritanításban (9: 1—9) elemeztem az ELTE Bölcsészettudományi Karán ugyanez évben szerzett tapasztalataimat, a Chikánné levonta tanulságokkal tökéletesen egybehangzókat szűrve le belőlük. Hogy most visszatérek a témához, annak nemcsak az az oka, hogy önmagában véve is érdeklődésre tarthat számot, vajon módosult-e a helyzet 1965 óta, hanem az is, hogy a bölcsészkarok magyar szakán 1968-ban némileg változott tartalommal és egészen más formában zajlottak le a nyelvtani felvételi vizsgák, mint eddig. A vizsga ugyan ez alkalommal is írásbeli és szóbeli szakaszból állt, de míg korábban a jelentkezők hat-hét napra elosztva, ugyanennyi csoportban más-más írásbeli feladatokat oldottak meg, most valamennyi pályázó (beleértve azokat is, akik esti vagy levelező tagozatra jelentkeztek) mindhárom bölcsészkaron ugyanazon a napon tett írásbeli vizsgát, mégpedig azonos tartalmú feladatlapok kitöltésével. (Volt ugyan egy második vizsganap is, amelyen néhány olyan jelölt írásbelizett, aki az első napon valamilyen okból nem jelenhetett meg.) Minthogy így a magyar

szakra jelentkezettek óriási többségének egyenlő feltételekkel kellett azonos feladatokat megoldania, munkájuk eredményéből minden eddiginél megbízhatóbb következtetéseket vonhatunk le mind egyéni teljesítményükre, mind iskolai nyelvtanításunk eredményeinek általános színvonalára nézve.

Az alábbiakban azokról a tapasztalatokról kívánok beszámolni, amelyeket az ELTE bölcsészettudományi karán szereztünk az 1968. június 28-i vizsga feladatlapjainak elbírálásakor.

2. A mondott napon 303 magyar szakra jelentkező írásbelizett karunkon. Közülük 21-en esti, illetőleg levelező tagozatra kérték felvételüket; a nappali tagozatra tehát 282-en pályáztak. A továbbiakban csupán az utóbbiak teljesítményével foglalkozom, hiszen a munkák eredménye és az iskolai előkészítés közötti összefüggés itt látszik legreálisabbnak.

A 282 vizsgázó előtanulmányaira vonatkozó legfontosabb adatokat a következő táblázatba foglalhatjuk:

	Gimnáziumban	Szakközépiskolában vagy technikumban	Összesen	
			érettségizett	abszolút számban
1968-ban	190	10	200	71,0
1967-ben	44	4	48	17,0
1966-ban	11	4	15	5,3
1965-ben	6	2	8	2,8
1964-ben	5	—	5	1,8
1964 előtt	5	1	6	2,1
Összesen	261	21	282	100,0

A táblázathoz még két megjegyzés kívánkozik: 1. 1961 előtt érettségizett nem akadt a pályázók között. 2. A gimnáziumban érettségizetteknek kereken 70%-a, a szakközépiskolában vagy technikumban végzeteknek pedig 76%-a 63 budapesti intézetnek volt tanulója. A vidéki pályázók Soprontól Mezőtúrig, Sátoraljaújhelytől Zalaegerszegig és Miskolctól Pécsig az ország legkülönbözőbb tájain fekvő helységekből, összesen 69 középiskolában fejezték be tanulmányaikat.

Mindezt azért kellett rögzíteni, hogy világosan lássuk, az eredmények bizonyos általánosításának megvan a kellő alapja: a felvételizők anyanyelvi műveltségének színvonalából bizvást következtethetünk középiskolai (és elsősorban természetesen gimnáziumi) nyelvtanításunk országos helyzetére.

3. Mint fentebb említettem, a jelöltek nyelvtani-helyesírási-stilisztikai felkészültségének számbavétele a feladatlapok segítségével történt. A feladatlapokat a középiskolai tantervet és tankönyveket alaposan ismerő s a tanítás gyakorlatában is jártas szakemberek állították össze; ők dolgozták ki a munkák elbírálásának normáit is. Ez kellő biztosítékot nyújtott arra nézve, hogy a pályázókkal szemben támasztott követelmények reálisak legyenek: ne tartalmazzanak tanterven kívüli anyagot, s a feladatok a leg-

apróbb részletekben is pontosan igazodjanak az iskolában járatos terminológiához.

A korábbi évek írásbeli vizsgáin a magyar szakra jelentkezeteknek egy-egy többszörösen összetett mondatot kellett elemezniük: a tagmondatok elhatárolása és egymáshoz való viszonyuk megállapítása, a tagmondatok mondatrészek szerinti felépítettségének vizsgálata, majd az egyes szavak szótani (szófaj- és alaktani) szempontú elemzése volt a feladatuk. A feladatlapokkal lefolytatott vizsgáztatás ennél tágabb tárgyi körre terjedt ki: a mondattani és szótani alapfogalmakon kívül bizonyos hangtaniak ismerete is követelmény volt, s a feladatlapok összeállítói arról sem feledkeztek meg, hogy a gimnázium legfelső fokán stilisztikával is foglalkoztak a pályázók. A megoldandó 25 feladat közül 5 hangtani, 8 szótani, 9 mondattani, 3 pedig stilisztikai jellegű volt. A 22 nyelvtani feladat lehetővé tette, hogy a vizsgázók a helyesírásnak egy-egy kényesebb, de középiskolai fokon — feltehetőleg — különösebb nehézséget nem jelentő területén is bemutassák tudásukat. A feladatok megoldására 120 perc állt rendelkezésükre. Ez alatt az idő alatt összesen 129 kérdésre kellett válaszolniuk.

129 válasz 120 perc alatt? — kérdezi az olvasó, s valószínűleg arra gondol, hogy ez túlzott követelmény. De ha megismeri a válaszolás technikáját, megváltoztatja véleményét. A sokszorosított feladatlapok ugyanis olyan formában tárták a megoldandó problémát a pályázók elé, hogy a lehető legkevesebb manuális munkát kelljen végezniük. A választ legtöbbször egy-egy hiányzó betű, szó vagy szóalak pótlásával, több megadott felelet közül a helyesnek tartott aláhúzásával, a megfelelő sorszám bekarikázásával, a fogalom megnevezésével adhatták meg, s egyetlen esetben sem volt szükség arra, hogy egy mondatnál hosszabb szöveget írjanak le.

Szemléltetésül bemutatjuk az összesen nyolc részkérdést tartalmazó 3., 16. és 20. sorszámú feladatot:

3. Pótolja a pontokkal jelölt hiányt megfelelő magánhangzóval úgy, hogy egy-egy magas, mély és vegyes hangrendű elvont főnevet kapjon!

Magas hangrendű szó:	...r...ny
Mély hangrendű szó:	...r...ny
Vegyes hangrendű szó:	...r...ny
.....

16. Állapítsa meg, alanyi vagy tárgyias ragozású-e az alábbi mondat igei állítmánya, és miért! (A választ aláhúzással, illetőleg a kipontozott helyre való beírása adja meg!)

Szabadságért fölládozom szerelmemet

Az ige:	alanyi ragozású	tárgyias ragozású,
mert a tárgy:	határozott	határozatlan.
A tárgy azért	határozott	határozatlan,

mert:

20. *Azt a könyvet kérem, amelyik a kirakatban van.*

a) Milyen mellékmondat van a fenti összetett mondatban?

..... mellékmondat.

b) Olvassza bele a mellékmondatot a megfelelő mondatrész szerepében a főmondatba! Az így keletkező egyszerű mondat:

.....

A feladatok efféleképpen való megoldására éppen elég volt a két óra. Mindenki megfontoltan, kapkodás nélkül dolgozhatott, sőt a munka átnézésére is jutott idő.

4. 282 vizsgázó egyenként 129 válasza 36 378 adat. Mit vall ez a tekintélyes információmennyiség a pályázók anyanyelvi műveltségéről?

Bármennyire tanulságos volna is azoknak a statisztikai táblázatoknak a bemutatása, amelyeket az egyes részfeladatok megoldásáról készítettem, bármennyire elgondolkoztatná is az olvasót az elkövetett hibák típusainak ismertetése és elemzése, a rendelkezésemre álló hely nem engedi meg, hogy minden adattal részletekbe menően foglalkozzam. Csak arra van lehetőségem, hogy a szembeszökőbb jelenségekre hívjam fel a figyelmet, azokra, amelyek a pályázók ismeretállományára vagy nyelvtani szemléletére különösebben jellemzőek.

a) A hangtani kérdések bizonyos magánhangzók artikulációs sajátosságaira, a hangrendre, a mássalhangzó-kapcsolatok törvényszerűségeire, a *j* hang jelölésére és a szavak elválasztásának helyesírási tudnivalóira vonatkoztak.

A magánhangzók képzésmódjára vonatkozó ismereteikről úgy adhattak számot a vizsgázók, hogy egy táblázatban + jelet tettek a felsorolt lehetséges hangtulajdonságok megfelelő rubrikájába. (Helyes válasz esetén pl. az *ü*-nél a „rövid”, „magas”, „ajakkerekítéses” és „felső nyelvvállású” feliratú rovatba került a +.) A feladat az *ü*, *é*, *á* és *a* hang ily módon történő meghatározását kívánta meg. Mind a négy hangot a jelölteknek csupán 12,8%-a tudta hibátlanul jellemezni. A legtöbben az ajakműködés és a nyelv függőleges mozgása szerinti besorolásban tévedtek, vagyis azon a két területen, amely a hangtan középiskolai anyagába tartozik. Az érettségizett fiatalok 47,5%-a nem tudja, hogy az *ü* felső nyelvvállással képzett hang, 56,5%-uk alsó vagy felső nyelvvállásúnak minősíti az *é*-t, 42,9%-uk ajakkerekítésesnek az *á*-t. Jelentéktelen a hibaszázalék az időtartam meghatározásában — de ebben már az általános iskola II. osztályában sem illik hibázni! —; viszont érdemes megemlíteni, hogy a pályázók 9,2, illetőleg 7,1%-a magas hangnak tartja az *á*-t, mélynek az *ü*-t.

Az utóbbi ismeretterület hiányosságai természetesen a hangrendre vonatkozó feladat megoldásában (l. fentebb a 2. szakasz 3. sorszámú szemléltető példáját) is jelentkeznek. Az *erény*, *arány*, *írány* szót a vizsgázók 67,7%-a produkálta. A hibás feleletek jelentős része itt mégis inkább a feladat félreértésének következménye (pl. az *erény* helyett a *verseny* vagy a *nyeremény* feltüntetése). Legtöbben (81-en) a mély hangrendű szó megalkotásában tévedtek; közülük 54-en úgy, hogy — figyelmen kívül hagyva az elvont főnévre vonatkozó megszorítást — az *arany*-nyal válaszoltak.

A mássalhangzó-kapcsolatok törvényszerűségei közül a részleges és a teljes hasonulás, továbbá az összeolvadás fogalmának ismeretét vizsgálta a feladatlap. Az *adja*, *hagyja*, *adhat*, *azonban*, *község* és *zöldség* szóban megfelelő (egyszeres, kétszeres, háromszoros) aláhúzással kellett jelölni az illető szó kiejtésékor jelentkező törvényszerűséget. A feladat hibátlan megoldása — vagyis mind a hat szó helyes besorolása — a jelöltek 47,9%-ának sikerült. Legtöbb (30,1, illetőleg 26,2%-nyi) a tévedés a két jelöletlen teljes hasonulásos alak — *község*, *hagyja* — aláhúzásában. (Jellemző adatként említhető, hogy a *község* a gimnáziumi tankönyvben az említett jelenség egyik példaként

szerepel.) 25,2 hibaszázalékos az *adja* meghatározása, 16%-on aluli a másik három szóé.

Tanulságosak a hangtani anyaghoz kapcsolódó helyesírási feladatok megoldásai is. Az egyik feladat tíz szót — *bivaly*, *rojt*, *papagáj*, *harkály*, *sújt* (ige), *sejt* (ige), *sejt* (főnév), *megfojt*, *bolyhos*, *korhely* — sorolt fel csonka formában, úgy, hogy a *j*, illetőleg *ly* betűt kipontozás jelölte. A hiányt a pályázóknak kellett pótolniuk. Mind a tíz szót 132-en egészítették ki helyesen; ez a létszámnak 46,7%-a. A legtöbb hibát — mint várni lehetett — a *papagáj* esetében követték el; ebben a szóban a jelöltek 45,2%-ának véleménye szerint *ly* betűvel kell jelölni a *j* hangot. Legkönnyebbnek a *rojt* kiegészítése mutatkozott: ezt csak ketten tévesztették el. A továbbiak „nehézségi” sorrendje a következő volt: *harkály* (1,4%), *korhely*, *bivaly*, *sejt* (főnév), *sújt*, *bolyhos*, *sejt* (ige), *megfojt* (10,3%). — A másik feladat néhány egyszerű szó magánhangzóval kezdődő toldalékkal ellátott alakjának szótagokra bontását követelte. A műveletet valamennyi szóalakban a pályázók 59,9%-a hajtotta végre hibátlanul. A többiek összetévesztették a szótagolást a szóelemekre bontással: a „pénzért”, „föld-ig”, „Kovács-ék”, „Péter-é” formájú elválasztás mellett döntött 30,9, 27,7, 24,2, 19,2%-uk.

b) A szó t a n i feladatok a szófaj- és alaktannak olyan területeiről merítették témájukat, amelyeknek jelentős része már az általános iskolában is tantervi anyag.

A szófaji kategóriákban való tájékozottságot két feladat is kutatta. Az első a *Délután meg kell tanulnom a holnapi órára feladott leckét* mondat kilenc szavának szófaji meghatározását kívánta úgy, hogy a jelölteknek minden esetben három megadott szófaj közül a helyesnek véltet alá kellett húzniuk. (A *holnapi* szó mellett pl. a *határozószó*, *főnév*, *melléknév* megjelölést találták.) Az eredmény megdöbbentő: 282 pályázó közül mindössze 46 (vagyis 16,2%!) határozta meg hibátlanul valamennyi szót. Csak a *leckét* besorolása volt 100%-ban helyes — ez volt egyébként a 129 részfeladat közül az egyetlen, amelyet mindenki helyesen oldott meg —, még az *a* névelőt is névmásnak vagy kötőszónak minősítették 6-an. Igen súlyos tanulsággal szolgálhatnak a *tanulnom* és a *kell* besorolásával kapcsolatos tévedések. A magyarból legalább jól érettségizett fiatalok kétharmada (pontosan 65,2%-a) személyragos formában már nem ismeri fel a főnévi igenevet (179-en ígének, 5-en határozói igenéveknek tartják); a *kell* igét pedig 41,4%-uk sorolja rossz helyre (113-an a módosító szó, 4-en az indulatszó címkéjével látják el). Érdekes azt megemlíteni, hogy az *órára* határozóragos főnév 61 pályázó (21,3%), a *holnapi* melléknév pedig 40 pályázó (14,0%) véleménye szerint határozószó. — Jobb, de még mindig nagyon elgondolkoztató a névmásfajtákra vonatkozó feladat megoldásában mutatkozó eredmény. A *könyv*, *új* és *öt* névszót a jelöltek 43,8%-a képes mutatni, vonatkozó és általános névmással helyettesíteni. A vonatkozó, de főleg az általános névmások rubrikája nagyon sok esetben üres maradt: a vizsgázók jelentős részének nem volt vele kapcsolatos mondani-
valója.

Az alaktani feladatok közül hármat különféle szavak és szóalakok produktálásával lehetett megoldani. Egyikük a toldalékfajtákra vonatkozott. A pályázóknak két szót — a *kér* igét és a *fény* főnevet — úgy kellett toldalékolniuk, hogy a megadott szótövet képző, ezt jel, emezt pedig valamilyen rag kövesse. Az eredmény felülmúlta a várakozást: a megoldások 79,4%-a helyesnek bizonyult. — Annál lehangolóbb teljesítményt nyújtottak a jelöltek

a szóösszetételre vonatkozó feladatban. Annak a kívánalomnak, hogy írjanak egy-egy jelöletlen, majd egy-egy jelölt tárgyas, határozós és birtokos jelzős összetett szót, mindössze 9-en (3,2%!!) tudtak tökéletesen megfelelni. 282 dolgozatnak idevágó 1692 rubrikája közül 580 üresen maradt. A vizsgázók még leginkább a jelöletlen tárgyas és birtokos jelzős összetételre találtak példát (74,8, illetőleg 68,4%-ban); a kétféle határozós összetételt már csak 36,8, illetőleg 29,0%-uk tudta szemléltetni; a jelölt tárgyas és birtokos jelzős összetétellel pedig csupán 25,5, illetőleg 14,3%-uk birkózott meg. A sivár eredményt itt csak jelezni tudjuk, okait érdemes volna kutatni. — A harmadik alakotani feladat három ige — *ragaszt, ró, fogószik* — egy-egy mód, idő, szám, személy és ragozás szerint meghatározott alakjának — *ragasztják, róttál volna, fogószatok* — megszerkesztését jelölte ki. A feladat összeállítóját az igék ragozástani kategóriáiban való jártasságon kívül a pályázók nyelvhelyességi, illetőleg helyesírásbeli tájékozottsága is érdekelte. Mindhárom kívánt igealakot 100-an (35,4%) írták le. A hibázás oka az első és a második igealak esetében főleg a kétféle ragozás összetévesztése volt (*ragasztanak, róttad volna*), a harmadikban a *dz* helytelen kettőzése, illetőleg a kettőzés elmulasztása. A *ragasztják* helyett csak hárman vetették papírra a *ragasszák* alakot („suk-sük”-ölés). Különös figyelmet érdemel, hogy 24 vizsgázó (8,4%) elmulasztja a *t* megkettőzését a *ró* múlt idejű (az előírásnak megfelelő vagy meg nem felelő) alakjaiban, és főleg az, hogy a *fogószik* felszólító alakját 63-an (21,9%) *dzs*-s formában írják. Ha meggondoljuk, hogy a pályázók óriási többsége még iskolába sem járt akkor (vagy ha mégis, legföljebb az általános iskola valamelyik alsó osztályába), amikor helyesírásunk törvénykönyve a *dz*-nek *ddz* formájú kettőzését kodifikálta, nehéz magyarázatot találni az utóbb említett hibára. (A kettőzést elmulasztó 35 pályázóra annál könnyebb.)

Hangsúlyozottan a helyesírás alakotani tudnivalóiban való jártasságot kutatta három feladatnak összesen 11 részkérdése. Teljes egészében csak annak az eredményét ismertetem, amely hat megadott tulajdonnév — *Tolna megye, Nemzeti Színház, Dél-Vietnam, Mórincz Zsigmond, Petőfi Gimnázium, Lajta-hegység* — *i* képzős származékának leírását kívánta. Mind a hatot csupán 30 vizsgázó (10,6%) írta helyesen. Legtöbben a *nemzeti színházi* és a *Mórincz Zsigmond-i* írásmódját tévesztették el (58,9, illetőleg 44,0%-ban); a többiek a hibaszázalék csökkenő sorrendje szerint: *Lajta-hegységi* (34,0), *Petőfi gimnáziumi* (26,9), *Tolna megyei* (20,6), *dél-vietnami* (17,8). Csak mellékesen említtem, hogy a gimnáziumi tankönyvekben a következő példák szemléltetik a szóban forgó helyesírási típusokat: *magyar népköztársasági, magyar tudományos akadémiai; Arany János-i; Lajta-hegységi (!), Csepel-szigeti; Dózsa termelőszövetkezeti, Petőfi gimnáziumi (!!); Baranya megyei; dél-európai*. — A másik két feladatnak csak egy-egy mozzanatról szólnok. A *fegyelmezett* melléknévi igenévvel ellentétes jelentésű, fosztóképzős alakban (*fegyelmezettlen*) 16 pályázó (5,6%) kettőzte a *t*-t; abban a kérdésben pedig, hogy a *szétosztat* — *szétosztattat* alakpár tagjai közül melyiknek az írásmódja helyes, 110-en (39,0%) a kettőzött *t*-s helytelen alak helyessége mellett foglaltak állást.

c) A *9 m o n d a t t a n i* feladat közül 5 a mondatrészek, 4 az összetett mondat témakörére vonatkozott.

Az előbbi csoport egyik feladata teljes egészében, egy másika pedig részben azt puhatolta, mennyire ismerik fel a vizsgázók az állítmányt. Az elsőben a következő szöveg mondatainak állítmányát kellett aláhúzniuk, majd az állítmány fajtáját meghatározniuk: *Kovács Péter vagyok. Édesapám köny-*

velő volt, most nyugdíjas. Bátyám is el akarta végezni az egyetemet, de családi körülményeink miatt le kellett mondania erről a tervéről. Én mindig tanár szerettem volna lenni. Bizom benne, hogy meg fogom szerezni az oklevelet. A nyolc állítmányt helyesen húzta alá és határozta meg 9 jelölt, a vizsgázók 3,2(!)%-a. A hibás válaszok között mindenekelőtt a *kellett, akarta és szerettem volna* alakokkal kapcsolatos tévedésekre kell rámutatni. A pályázók nagy többsége (78,4, 78,1, 72,0%-a) úgy véli, hogy a megfelelő mondatokban *le kellett mondania, el akarta végezni, szerettem volna lenni* (sőt: *tanár szerettem volna lenni*) az „összetett állítmány”, nem is gondolva arra, hogy a *kell, akar, szeret* nem töltheti be ebben az állítmányfajtában az igei tag szerepét, sem arra, hogy az említett kapcsolatok szó szerkezetek: az első az alanyt, a másik kettő pedig az állítmánynak alárendelt tárgyat is magában foglalja. Ezekkel az „összetett állítmány”-okkal szemben a vizsgázók 72,6, illetőleg 30,9%-a nem ismeri fel a valóban összetett állítmányt a szöveg első és második mondatában, pusztán a *vagyok* és a *volt* igealakot minősítve a mondat e főrészenek. — Az összetett állítmány fogalma körüli nagyfokú bizonytalanságot tükrözi a *Tegnap tanúja voltam egy súlyos balesetnek* mondat elemzése is. Itt a vizsgázóknak kereken 33%-a a *voltam* igealakot jelöli meg állítmányként, a *tanúja* szóban pedig részint alanyt, részint birtokos jelzőt (!) lát. Meglepően nagy a téves vélekedések száma a *balesetnek* mondatrészszerképét illetően is: a pályázók 39,7%-a határozónak minősíti (minden közelebbi megjelölés nélkül vagy a „részes”, „képes” és egyéb jelzők hozzáfűggesztésével).

Rendkívül jellemző a vizsgázók nyelvtani gondolkodásmódjára annak a feladatnak a megoldása, amelyet a 2. szakaszban a feladatlapok szemléltetésére mint 16. sorszámút mutattunk be. Azt, hogy a *Szabadságért föláldozom szerelmemet* mondat igei állítmánya tárgyias ragozása, mert a tárgy határozott, a feleletek 97,5%-a tartalmazza, de arra a kérdésre, hogy miért határozott a tárgy, már csak 43 jelölt (15,0%) tudja megadni a helyes választ: azért, mert birtokos személyragos főnév. (Ez egyébként olyan ismeret, amelyet már az általános iskola VII. osztályában is tanítanak.) Hely hiányában nem sorolhatjuk fel a különféle képtelenségeknek azt a mintegy negyven változatát, amely 183 pályázónak (64,8%) a határozott tárgyra vonatkozó helytelen nézetét híven tükrözi. (56-an nem is mertek nyilatkozni a fölvetett kérdésben.) Ízelítőként csupán néhány olyan véleményt idézünk, amelyet — némi fogalmazásbeli eltéréssel — legalább tíz vizsgázó vall magáénak. Ezek szerint a tárgy azért határozott, mert „az ige tárgyias ragozása” (circulus vitiosus!); mert „meg van nevezve a tényleges tárgy”; mert „tárgyragos főnév”; mert „konkrét érzést jelöl”; mert „valamilyen célt határoz meg” (!); mert „föl tudok áldozni valamit”; mert „tárgyat fűzhetünk a szóhoz”; mert „pontosan tudjuk, miről van szó”; stb.

A határozott tárgyénál lényegesen tisztább néhány gyakoribb határozó-fajta fogalma a jelöltek tudatában. Hat nagyon könnyű mondatban 195-en (69,1%) helyesen jelölték meg a társ-, eszköz-, mód-, állapot-, cél- és okhatározót. Az egyes fajták közül legtöbben (98,2%) a célhatározót ismerték fel. *A diák küzd a jó eredményért* mondatban, legkevesebben (85,8%) az okhatározót ebben: *A diákat kitüntették a jó eredményért.* (Az utóbbiban 41 pályázó közül 34 eredményhatározót fedezett fel.)

Gyöngébb eredményt hozott a *Két narancsot is megevett a lábadozó beteg* mondatnak olyan átalakítása, amelyben a mennyiségjelzős szerkezetből értelmezős lesz. A feladatot a vizsgázók 61%-a oldotta meg helyesen; további

4,2% ugyan nem a mennyiség-, hanem a minőségjelzős szerkezetet alakította át, de legalább igazolta, hogy tudja, mit nevezünk értelmezőnek. 98 felvételiző (34,8%) ellenben nem ismeri ezt a mondatrészt. Legtöbben (35-en) vagy egyszerű szórendi cserét hajtottak végre a mondatban (a jelzős alanyt tették a mondat élére), vagy más jelzővel (*érett, második, mindkét, gyógyulást elősegítő* stb.) helyettesítették a mennyiségjelzőt; 24-en a „narancsból kettőt” partitívusi megoldást választották; 14-en összetett mondatot szerkesztettek (többnyire okhatározói alárendelésű előtaggal vagy következtető, illetőleg magyarázó utótaggal); 7-en egyéb hibát követtek el (pl. *A lábadozó beteg evett a narancsból*); végül 18-an kihagyták a feladatot.

Az összetett mondat problémáira vonatkozó feladatok közül az elsőben hat sorszámozott mondatból a megfelelő sorszám bekarikázásával ki kellett választani az összetetteket. Mindháromat megjelölte (és csak háromat jelölt meg) 213 vizsgázó (75,5%). Az egyes mondatok esetében sem haladja meg a hibaszázalék a 9-et, de azért említést érdemel, hogy a *Nyilvánvaló, hogy a történetnek jelképes értelme is van* mondatot 23-an (8,1%) egyszerűnek, *A fasizmussal szemben a passzív tagadás, a polgári „nem akarás” nem segít* mondatot pedig 22-en (7,8%) összetettnek minősítették.

Hogy a felvételüket kérők jelentős részének nyelvtani ismeretei mennyire felszíneseek, formálisak, azt igen meggyőzően mutatja a 2. szakasz 20. sorszámú példajaként bemutatott feladat megoldása. Noha a megadott összetett mondatot *A kirakatban levő könyvet kérem* formában 276 vizsgázó (97,9%) helyesen „zsugorította”, az eredeti összetétel tagmondatainak mondattani viszonyát, a (minőség)jelzői alárendelést csupán 173-an (61,3%) tudták megállapítani. A tévedések közül legjellemzőbb annak a 46 és 32 pályázónak a nyilatkozata, aki a mellékmondatot tárgyinak, illetőleg határozóinak minősítette, részint a főmondatbeli utalószo mondatrészeszerépének megfontolása nélkül, részint a mellékmondat tartalma alapján.

De nemcsak élesen elhatárolható mellékmondatfajtákat kevernek össze egymással számosan, hanem a mondattani alá- és mellérendelés fogalmával sincsenek eléggé tisztában. Jól mutatja ezt az írásjelek nélkül közölt *Mivel senki sem nyitott ajtót, azt hittem, nincsenek otthon* mondat elemzése. Hogy a mondat többszörösen összetett, mert három tagmondatból áll, azt 223 pályázó (79,1%) helyesen állapította meg — 57-en az *azt hittem, nincsenek otthon* szakaszt egy tagmondatnak vették, 2-en nem nyilatkoztak —, de az már csak 87 (30,4%) számára volt nyilvánvaló, hogy a második tagmondat a főmondat, s ennek az első okhatározói, a harmadik pedig tárgyi mellékmondata. A legnagyobb nehézséget az első tagmondat okozta. Ennek szerepét a vizsgázók közül 98 (ez a teljes létszámnak 34,8, a tagmondathatárokat helyesen megállapítóknak 43,9%-a) tévesen ítélte meg: 50-en magyarázónak, 41-en következtetőnek, 7-en kapcsolatosnak minősítették. Igaz, hogy az okhatározói alárendelés meg a magyarázó és következtető jellegű mellérendelés rokonok, de — nem is szólva arról, hogy a kritikus tagmondat az okhatározói mellékmondat egyik jellegzetes kötőszavával kezdődik — felvetődik a kérdés: vajon miféle fogalmi vannak a magyarázó vagy a következtető utótagú mellérendelésről annak, aki az összetétel első tagmondatában látja a magyarázatot, illetőleg a következtetést? (A kép teljességéhez hozzátartozik még, hogy a háromtagú mondatot csak két részre bontó 57 vizsgázó közül is 16-an beszélnek magyarázó vagy következtető mellérendelésről.) — Hogy a pályázók jelentős része előtt mennyire bizonytalan tartalmú fogalom a következtető

tagmondaté, az világosan kiderül abból is, hogy a *Tanár szeretnék lenni* mondatot 131-en (46,4%) nem tudták ilyen tagmondatral folytatni. (A hibázók közül 41-en okhatározói, 6-an célhatározói mellékmondatot, 40-en kapcsolatos, 24-en magyarázó utótagú mellérendelt mondatot szerkesztettek.)

d) A stilisztikai feladatok megoldása lényegesen jobb eredményről tanúskodik, mint a nyelvtaniaké. Igaz, hogy nem támasztottak különösebb követelményeket. A pályázók hat, az iskolában nem tárgyalt irodalmi mű nagyon jellegzetes címéhez többnyire helyesen társították a különféle műfajokra utaló számjegyeket (de azért 13 olyan vizsgázó is akadt, aki az *Uborkafáról* azt gondolta, hogy tanulmánygyűjteménynek címe!); 72,6%-uk helyesen állapította meg egy versrészlet jellegzetes szavairól, hogy a műszaki nyelvváltozat szokászatába tartoznak. Leggyöngébben a költői eszközök használatára vonatkozó feladat egyik részletének a megoldása sikerült: azt, hogy a *Dalolj . . . az ablakok a zengő napba tárva . . .* verssorban szinesztéziáról van szó, a vizsgázóknak csupán 35,4%-a vette észre.

5. A kötelező összefoglalást ez alkalommal nagyon rövidre foghatjuk. A kép, amelynek egyes vonásait adatok és százalékszámok felsorakoztatásával igyekeztünk megrajzolni, s amelyen a debreceni és a szegedi eredmények ismeretében is aligha kellene lényegbevágóan módosítanunk, azt mutatja, hogy a magyar szakra jelentkező fiatalok nyelvtani műveltsége rendkívül fogyatékos: nemegyszer azt a színvonalat sem éri el, amelyet már az általános iskolai képzés eredményeként is joggal el lehetne várni. És ha a mondottakhoz még azt is hozzátesszük, hogy a budapesti bölcsészkaron ez alkalommal a magyarhoz csak valamilyen idegen nyelvet lehetett társszakként felvenni, akkor a fentiekben részletezett eredmény sivársága még szembetűnőbb. Aligha abszurd ugyanis az a feltételezés, hogy az érettségizetteknek az a rétege jelenti nyelvtani előképzettség szempontjából a legjobb színvonalat, amely ilyen szakcsoportosítást választ. De ha ez igaz, akkor vajon miféle ismeretekkel kerülnek ki az iskolából azok, akik nem akarnak magyartanárok lenni?

A középiskolai nyelvtantanításról, magyar szakos tanáraink egy részének a nyelvtantanításhoz való viszonyáról rengeteg szó esett az utóbbi másfél évtizedben. Távol álljon tőlem, hogy visszatérjek a nagyon is elkoptatott témához! Egyet azonban nem lehet elhallgatni. Amit a 282 felvételiző nem tudott a vizsgán, azt kétségtelenül a középiskolában nem tanulta meg, illetőleg — ott felejtette el.

Szemere Gyula

Mondatelemzés. Nagy vita volt a Kanizsay Dorottya Gimnázium IV. E osztályában Petőfi A XIX. század költői című költeményének egy mondatáról, pontosabban a következő mellérendelő összetett mondatnak első tagmondatáról. Még pontosabban szólva arról vitatkoztak, mi az állítmány és mi az alany benne:

*Nincs rád szüksége a világnak,
S azért a szent fát [= a lantot] félretedd.*

A kérdéses első tagmondat elemzésében nem kell okvetlenül ismernünk az előzményt („Ha nem tudsz mást, mint eldalolni Saját fájdalmaid s örömed:”),

sem a folytatást, a következtető tagmondatot („S azért a szent fát félretedd”!). (Mellékesen megjegyezzük, hogy az *azért* következtető kötőszót megelőző *s* kapcsolatos kötőszó nem változtatja meg a mondatnak következtető jellegét. Önök az *azért* helyett ezt írták: *ezért*; az utóbbi években nagyon félreszorítja az *ez* névmás az *az-t*, még ilyen összetételekben is. Petőfi így írta versében: *azért*).

A szóban levő első tagmondat szerkezete egymagában is világos. Gyakori fajta mondat ez nyelvünkben: „Nincs rád szüksége a világnak . . .” Az állítmány: *nincs*. Mi nincs? *Szüksége*; ez az alany. Kinek, minek nincs szüksége? *A világnak*; részeshatározó („dativus possessivus”; ez a birtokosra utaló részeshatározó úgynevezett logikai alany). Kire, mire nincs szüksége? *Rád*: a *nincs szüksége* kifejezésnek állandó határozója (vonzata).

Talán az a körülmény zavarta meg egy kissé látásukat az alany keresésekor, hogy birtokos személyragja van az alanynak (*szüksége*). Ha kísérletképpen elhagyjuk a ragot, talán világosabb lesz a szerkezet: *Nincs szükség. Nincs könyv. Nincs pénz. Nincs*: állítmány; *szükség, könyv, pénz*: alany. A *nincs szüksége* szerkezetben birtoklásféle fejeződik ki; itt a *nincs* „önálló” igei állítmány (mint például a *van* ebben a mondatban: *Háza van*), nem úgynevezett copula, vagyis itt nem beszélhetünk összetett (névszói-igei) állítmányról.

A föntiekből kitűnhet, hogy nem helyes ez a kijelentésük: „. . . a *van*, *lesz*, *marad*, *múlik* mellett csak összetett állítmány állhat . . .” Cáfolatul idézünk néhány példát: *Múlik a nyár. Könyv van az asztalon*. Petőfitől idézi ezt az Akadémia leíró nyelvtana: „*Lesz-e gyümölcs a fán, melynek nincs virága?*” Mi pedig idézzük még Vörösmartynak Keserű pohár című költeményéből: „Örökké a világ sem áll; Eloszlik mint a bűborék, *S marad*, mint volt, a puszta lég.” Itt a *múlik*, a *van*, a *lesz*, a *nincs*, a *marad* igei állítmány, nem pedig összetett állítmánynak igei része!

F. G.

Az Értelmező Szótár legtöbb jelentésű szavairól

A szóvégmutato szótár függelékében olyan anyagot közlünk, amely hagyományosnak tekinthető a a hasonló munkák végén: ilyenek a szótári alakban vett szavak legutolsó fonémáira (betűire), legutolsó két, három és négy betűjére vonatkozó statisztikai táblázatok. Ugyanebben a függelékben azonban több — reméljük, kedves és hasznos — meglepetéssel is kívánunk szolgálni az olvasóknak. Meglepetéssel abban az értelemben, hogy ilyen jellegű mellékletek egyáltalán nem szokásosak a szóvégmutato szótárakban; ám egészen természetesen adódnak akkor, ha, mint mi tettük, nem csupán a szavakat dolgozzuk fel, hanem számos egyéb, rájuk vonatkozó információt is, valamint ha a feldolgozás gépeken, nem kézi erővel történik. E nem standard mellékletek egyike lesz munkánkban az ÉrtSz. címszókincsének jelentésszám szerinti eloszlására vonatkozó táblázat; ezt a táblázatot egy lista fogja kiegészíteni a legtöbb jelentésű szavakról. E listához fűzünk az alábbiakban néhány előzetes megjegyzést (1.), majd a listát (2.) követően néhány kérdést szeretnénk felvetni (3.).

1. Az előzetes megjegyzés magára a tárgyalt kategóriára, annak objektivitására, megbízhatóságára vonatkozik. Az közismert, hogy minden szónak van egy-egy jelentése (egy-egy szerzők szerint: minden egyes szónak csak egy jelentése van); esetleg több jelentése is. De hogy pontosan hány, s hogyan lehet az egyes szavakhoz fűződő, sokszor kusza jelenségsoportot felparcellázni, fő- és aljelentésekre bontani — vajon meg tudja ezt mondani valaki? Korábban már írtam arról, hogy mi a jelentésszám kódolásakor nem töprengtünk: minden egyes szó mellé a megfelelő rovatba azt a számot írtuk be jelentésszámként, ahány arab számmal számozott jelentést az adott szó esetében az ÉrtSz. szerkesztői megkülönböztettek. Az előzetes megbeszélések során maguk az ÉrtSz. készítői intettek bennünket: túlságosan szubjektív lehetett nem egy esetben az a mérce, amelyet az egyes jelentések elkülönítése során alkalmaztak, nem érdemes tehát e mutatót feldolgozásunkba bevenni.

Mi ezzel szemben bízunk az ÉrtSz. készítőinek alapjában egységes, átgondolt eljárás módjában; de bízunk bizonyos statisztikai törvényszerűségekből is. Pontosabban, e kettőt összekapcsolva: bízunk abban, hogy e téren is van bizonyos matematikailag megfogalmazható törvényszerűség, és hogy ezt az objektív törvényszerűséget az ÉrtSz. szerkesztői nem sértették meg lényegesen. Nem sértették meg egyrészt azért, mert igyekeztek objektíven, egyöntetűen eljárni, de, másrészt azért is — remélem, nem haragszanak meg rám az ÉrtSz. alkotói, ha kimondom: — mert a nagy számok törvénye megkötötte őket, jelentős mértékben tehát nem is sért h e t t é k meg a törvényszerűséget, ha van olyan. Folyóiratunk hasábjain régebben már írtam arról, hogy feltevésünk beigazolódt: a jelentésszám szerinti eloszlás bizonyos szabályosságot mutat. Igaz, nem tudtunk még jó matematikai modellt találni erre az eloszlásra, bár matematikus kollégáink hasonlították a jelentésszám szerinti eloszlást a kódarabolástól kezdve (az azt

leíró matematikai modelltől kezdve) számos más jelenségig, illetve azok matematikai modelljeiig. De a szabályszerűség maga eléggé kitapintható, így reméljük, hogy előbb-utóbb csak megtaláljuk a neki megfelelő matematikai formát is. (Még szerencsésebb eset volna, ha e célból szükség lenne arra, hogy egy új modellt állítsunk fel és azt a modellt fel is tudnánk állítani.) Egyelőre tehát elég annyi: a jelentésszámok, úgy lehet, valamely objektív valóságot tükröznek, nagyjából hitelt érdemlőek.

Ám jól tudjuk azt is, hogy a statisztikus törvényszerűségek ott érvényesülnek, ahol tömeges jelenségekről van szó; az ilyen törvényszerűségek bizonyos értelemben a „végük felé”, ott, ahol már csak kevés egyeddel dolgozunk, felmondhatják a szolgálatot; nem is arra valók, hogy ott működjenek. Ugyanakkor a vizsgált kérdés szemponjtából épp az egyik ilyen „vég” fölöttébb érdekes: ez a „vég” jelen esetben az a közel félszáz címszó az ÉrtSz.-ből, melynek a szerzők 25 vagy ennél több jelentést (használatot) tulajdonítottak. Ezek a szavak érdekelhetik a grammatikust, hiszen feltehetően sok lesz köztük a formaszó. A szemantikust, hiszen ezeken az extrém elemeken érdemes bizonyos esetekben vizsgálni valamely szó lehetséges szemantikai struktúráját. A lexikográfust: nyilván érdemes tanulni a legbonyolultabb szócikkeken, azok felépítésén. A nyelvtanárt (különösen, ha idegen nyelv tanításáról van szó): nyilván ezekkel a szavakkal lesz sok baj az oktatás során, hiszen a tanuló azt hiheti, hogy már „megtanulta” a szót — ám akkor kiderül, hogy csak egy-két jelentésében tanulta meg, s fennmaradt még a több tucat egyéb jelentés! És így tovább. De beszéljenek helyettünk maguk e szavak.

2. Íme, a 25 vagy annál több jelentésű szavak. (A számok az egyes szavak [szócsoportok] előtt azt jelentik, hogy az adott szócsoport minden egyes tagjának [az adott egyedül álló szónak] hány jelentése [használat] van az ÉrtSz. szerint; az egyes csoportokon belül a szavak hosszúságuk, ezen belül — ábécérendi helyük szerint vannak felsorolva. A listán szereplő igéket vastagon szedtettem, erről l. a 3. alatt.)

101: *is*; 65: **van**; 55: *ügy*; *hogy*⁽²⁾; 48: *csak*; 47: **jár**; 45: **áll**¹; 43: **megy**; 37: *ha*¹, *jó*, *na*; *hát*²; *vagy*; 36: **ad**¹; 35: **húz**, **kap**; *mint*⁽²⁾; *nincs*; 34: *de*⁽²⁾; *egy*, **jön**; 33: *ó*¹; *minden*; 32: *jaj*; 31: *nem*²; 30: **tart**; *több*; 29: *no*, **vet**; *olyan*; 28: *mí*²; **fog**¹, *sem*; 27: **esik**, *szép*, **vesz**; *rossz*; 26: **üt**; 25: *hogy*⁽¹⁾, *maga*⁽¹⁾; *egyes*, *igen*²; *szabad*, *szépen*, *valami*. (Összesen 45 szó.)

3. E mikrolistához a következő megjegyzéseket fűzhetjük:

a) Általánosan elterjedt vélemény, hogy legtöbb jelentésű szavaink a formaszavak; hogy a formaszavak esetén lehet a legtöbb szubjektívizmusról beszélni az egyes jelentések (használatok) elhatárolása, az így kapott jelentésmennyiség stb. tekintetében. A szubjektívizmus taglalásába itt nem kívánok belemenni; az azonban a fenti lista alapján számomra kétségtelen, hogy bár valóban sok a formaszó a jelzett elemek között — nem kevés ott az ige sem (vö. a kövérral szedett elemeket!). Az *is* után sorrendben mindjárt a *van* következik, az *ügy*, *hogy*, *csak* után pedig már a *jár*; míg az előző szó teljes értékű ige voltát joggal lehetett kétségbe vonni, az utóbbiét aligha lehetne. Míg teljes szótárunkban durván szólva csupán minden negyedik, a legtöbb jelentéssel bíró elemek között majd minden harmadik szó — ige. Mégpedig: tőige. (Ezt azért emelem ki, mert új oldalról szolgáltat adatot a tőigék rendellenes jelentésseloszlásának folyóiratunk hasábjain általam már két ízben is felvetett kérdéséhez). Érdekes talán azt is megjegyezni, hogy míg a formaszavakat az ÉrtSz. szerzői gárdáján belül aprólékos munkájáról nevezetes kollégánkra bízta (kell-e mondanom: Kelemen Józsefről van szó), addig az igék esetén ilyen felosztás nem volt. Nem is lehetett: az ÉrtSz. készítői is nyilván csak a fenti listából szereztek pontos tudomást arról, mely szavak kerültek a legtöbb jelentésűek közé, aligha tudhatták volna azokat eleve egy vagy két emberre „kiprofilozni”. Itt tehát nyilván több ember munkájáról van szó, s ez az adatok objektivitása mellett szól.

b) Nem érdektelen ugyanis ezen igék szemantikai oldalára is vetni egy pillantást: ezek az igék, bár véletlenül, több szerző munkájának eredményeként kerültek egytűvé, jeles egyezést mutatnak. Bizonyos alapvető helyváltozások (*jár, megy, jön, esik*), és állapotok nevei (*van, áll*) kitapintható magot képeznek köztük; ezenkívül bizonyos elemi átható jelentésű igék (*húz, kap, tart, vet, vesz¹, üt*) szerepelnek köztük.

c) A névszókát érintve nem érdektelen megállapítani a főnevek teljes hiányát a legtöbb jelentéssel bíró elemek között (jóllehet a szótár egészének több mint a felét épp a főnevek alkotják). Igaz, a több szófajiségűek között megbújik egy-két főnévi használat. Így például az ó⁴ indulatszó és főnév az ÉrtSz. szerint. Am egyszófajiségű főnevet hiába keresünk itt. — Jellegzetes szemantikájúak e csoport melléknevei: *jó, szép, rossz*. („Mellékneveknek” neveztem őket, mert talán nem csálódok, ha úgy vélem: a naív nyelvtudat mellékneveknek érzi őket; az ÉrtSz. szerint mindhárom szó — mellék- név és főnév.) Egy szemantikai mélyszinten, úgy lehet, ezek az elemek is leírhatók egy-egy attributumként (pontosabban: a *jó* és a *szép* nyilván egyetlen, egységes attributum lenne a *rossz*-szal szemben, l. az 1. sz. lapalji jegyzetet).

d) E sokjelentésű szavak természetesen rövidebbek az ÉrtSz.-beli címszavak átlagos hosszánál; az is természetes, hogy nyilván szókincsünk legyakoribb elemei közé sorolhatók. Nem érdemes külön etimológiai statisztikát felfektetni e néhány szó számára: úgy is világos, külön számlálás nélkül, hogy zömükben szókincsünk legősibb vagy belső keletkezésű elemeihez tartoznak.

e) A szójelentés titkára érdekesen rávilágíthat bizonyos oldalról a következő tény. Igaz, hogy ezek a szavak sokjelentésűek — a legtöbb jelentésűek kiváló szótárunkban. Am tessék megpróbálni rendre lefordítani őket valamely, az olvasó által eléggé jól ismert nyelvre. Ugye, nem megy nehezen a dolog: a legtöbb ilyen szóval szembe tudunk állítani rögtön, gondolkodás nélkül egy-egy idegen nyelvi szót: *quoque, aussi, auch, too, тоже; est, (il) est, ist, is, есть* stb. (Egy szemvillanásnyi gondolkodás után persze már más elemeket is tudunk hozni, így az 'is' esetén az *et, etiam* tolul agyunkba, és ugyanígy a többi nyelvr és a többi ilyen szócska esetén. Am itt olyan kísérletet kívántunk elvégezni, mint az arra a felszólításra adott reakció, hogy „Mondj egy gyümölcsöt!” [alma], „Egy színt!” [piros] stb.; másrészt az *etiam* éppannyira 'is', mint a *quoque*, éppolyan sok jelentéssel.) Ez a gyors és egyértelmű reakció igen „gyanús”. Ha ezek a szavak valóban ilyen sok jelentésűek, akkor van egy fő, alapjelentésük, ezzel vannak leltározva agyunkban? Vagy nem is olyan sok jelentésűek, és azért olyan könnyű megtalálni számukra a (szintén nem olyan sok jelentésű) idegen nyelvi megfelelőt? Most, hogy ismerjük, legalábbis a magyarra vonatkozóan, e szavaeskák listáját, érdemes lenne velük ilyen irányú — talán nem is annyira nyelvészeti, mint inkább gondolkodáslelektani, beszédlelektani — kísérleteket is végezni.¹

¹ Az épp e sorok írásakor nálunk járt L. N. Iordanszkaja ezzel kapcsolatosan elmondta, hogy a Melesuk — Zsolkovszkij-féle szemantikai feldolgozásban egyez leggyakoribb (és nyilván: lexikográfiailag legtöbb jelentésű) i g é k a szemantikai leírásban egy-egy operátornak felelnek meg. (Melesukék erre vonatkozó tanulmánya angol nyelven a Jakobson- emlékkötetben fog megjelenni.) Ez, ha jól értettem Iordanszkaját, szempontunkból a következőket jelenti: a) a szemantikai leírás során Melesuk és Zsolkovszkij is beleütközött egyes túlságosan sok jelentésű igék problémájába; b) ezt a problémát úgy oldották meg, hogy minden egyes ilyen igének csupán egy-egy jelentést (használatot) tulajdonítottak. Ez az egyjelentésűség bizonyos szemantikai mélystruktúrának felel meg: a *jár* haladó mozgás konkretizálás nélkül; a *megy* és a *jön* hasonló mozgás bizonyos konkretizálással; az *esik* függőleges irányú mozgás stb. A több tucat szótári jelentés mind-egyikük esetén általában szólva azokat a tipikus eseteket sorolja fel, amikor (ti. amilyen objektumok között) ezek a mozgások megvalósulnak. Elvileg lehetséges, hogy minden ilyen tipikus szituációnak (minden olyan szituációnak, ahol e mozgásoperátor különféle objektumosztályok között realizálódik) más-más idegen nyelvi szó felel majd meg egy magasabb szinten (ti. valamely reális természetes nyelvhez közelebbi szinten).

f) És végül még egyet. Az egész szótár feldolgozásából tudjuk, hogy az 58 323 önálló szócikkel rendelkező címszó között összesen 1646 homonimaszámmal ellátott egyed van (igazi és álhomonima együttvéve; az utalószavak természetesen még további homonimaszámmal ellátott egyedeket is tartalmaznak), a szigorú értelemben vett tőszókincsben 812. Tehát az egész szótárban hozzávetőlegesen minden harmincötödik elem homonima, a tőszókincsben minden hetedik-nyolcadik. E sokjelentésű szavak esetén viszont majdnem minden harmadiknak van még legalább egy homonimája a szótárban; e szavak tehát nem csupán a formaszavakat és az igéket, hanem, más szempontot vetve fel, homonimákat is rendkívüli töménységgel tartalmaznak. Tekintettel arra, hogy egyes homonimák nyilván a poliszémia határát súrolják, de meg különben is: a hallgató szempontjából alkalmasint nem tehető különbség a poliszémia és a homonímia között, azt kell mondanunk: ezek a szavak sokjelentésűek ugyan, de a valóságban — még több jelentésük van, mint gondolnánk! Első pillanatra talán ez is kissé meghökkentő: az ember valahogy azt várná, hogy a rendkívül sok jelentésű szavak legalább jól elhatárolják magukat alakjukra nézve a többi szótól. Mint látjuk, ez koránt sincs így.

Papp Ferenc

Az emfázis kérdéséhez

1. A nyomaték különféle fajtái általában csak nehezen különböztethetők meg egymástól. Nem mindig tudjuk pontosan megmondani eddigi ismereteink alapján, hogy egy adott esetben érzelmi vagy logikai kiemelésről van-e szó, vagy milyen jellegű érzelmi vagy logikai kiemelésről. E tanulmányunkban a nyomatéknak egy speciális fajtájával kívánunk foglalkozni, melyet *emfázisnak* nevezünk. Az emfázist olyan logikai nyomatéknak tekintjük, amelynek (a) minden esetben van szintaktikai kihatása (szórend, speciális morféma jelenléte); (b) logikailag pedig mindig tagadáshoz kapcsolódik. Az olyan nyomatékot, amelynél akár (a), akár (b) hiányzik, nem tekintjük emfázisnak. Természetesen (a)-ról is, meg (b)-ről is többet kell még mondanunk ahhoz, hogy a fogalom világos legyen.

Az érzelmi jellegű nyomatékot (csodálkozás, gúny, harag stb.) nem tekintjük nyelvileg prediktábilisnak, és így nem része a nyelvi kompetenciának.

Ily módon tehát a szokásos hangsúlyfogalomtól eltérően feltételezzük, hogy a legtöbb nyelv háromféle hangsúlyt különböztet meg (Bierwisch 1966. 150—3): a főhangsúlyt, a kontrasztív és az emfatikus hangsúlyt. A főhangsúly helye attól függ, hogy a közlésben az alany, a tárgy, valamelyik határozó vagy a predikátum igei része közöl-e új információt.¹

A kontrasztív hangsúly bizonyos típusú szintaktikai struktúrához kötött (Bierwisch 1966. 158). Így például a következő mondat kontrasztív hangsúlyt kap:

(1) Péter Rómában él, Pál pedig Bécsben

Itt „Péter” és „Pál” illetőleg „Rómában” és „Bécsben” áll egymással kontrasztban. Ennek megfelelően nagyjából egyforma erősségű, de kiemelő hangsúlyt kapnak. Ha a hangsúlyszinteket egész számokkal jelöljük², akkor (1) így írható:

¹ Más szóval, a mondathangsúly helye a téma—réma problémával függ szorosan össze. Vö. Elekfi.

² A transzkripció gyakorlatnak megfelelően 5—6 hangsúlyszintet különböztetünk meg. 1 jelenti a legerősebb hangsúlyt.

- (2) $\begin{array}{cccccc} & 1 & & 1 & & 3 & 1 & & 2 & & 1 \end{array}$
Péter Rómában él, Pál pedig Bécsben.

A jelen összefüggésben e feltételezés indokolása nem érdekel bennünket.

Az emfatikus hangsúly szintén kiemelt hangsúly, amely azonban mind a főhangsúlytól, mind pedig a kontrasztív hangsúlytól lényegesen különbözik. Vegyük a következő példát:

- (3) $\begin{array}{c} \text{Pét} \\ \text{ert} \end{array}$ pillantottam meg.

(„Pétert” emfázist kapott). Itt is kontrasztról van szó:

(3)-t így folytathatnánk:

- (4) $\begin{array}{c} \text{Pét} \\ \text{ert} \end{array}$ pillantottam meg, nem pedig Pált.

Más szóval, az emfatikus hangsúly szoros kapcsolatban áll a tagadással: tulajdonképpen egy már elhangzott közlés korrekciójáról van szó.

(4) fonetikailag talán nehezen választható el (2)-től, de szintaktikailag (és szemantikailag) különböző problémáról van szó. Vessük egybe a következő két mondatot:

- (5) $\begin{array}{cccccc} & 1 & & 3 & & 1 & 3 & 1 & 3 \end{array}$
Pétert maglátogattam Rómában, és Pált meglátogattam

- (6) $\begin{array}{cccccc} & 1 & & 3 & & 4 & 4 & 3 \end{array}$
Pétert látogattam meg Rómában, és
 $\begin{array}{cccc} & 1 & & 3 & & 4 & 4 \end{array}$
Pált látogattam meg Bécsben.

Az (5) és (6) közt meglevő szórendi (és valószínű fonetikai) különbség mellett jegyezzük meg, hogy (5)-ben *és* helyettesíthető *pedig*-gel (a mélystruktúrában), (6)-ban pedig nem. (6) mögött is tagadás rejlik, bár a helyzet valamivel bonyolultabb, mint (4) esetén.⁴

(6)-ot meg kell különböztetnünk az úgynevezett metalingvisztikai korrekciótól. Jól tudjuk, hogy minden emfatikussá tehető: minden morféma, sőt fonéma is. Ha valaki rosszul ejt ki egy szót, például azt mondja, hogy „iskolábe”, akkor korrekció esetén a „ba” emfatikus lesz. A metalingvisztikai korrekció struktúrája ugyanaz, mint (4)-é:

Nem iskolábe, hanem iskolába ...

A metalingvisztikai korrekcióval a következőkben nem foglalkozunk.

A mondatok fonetikai alakját a fonológiai komponens szolgáltatja. Bennünket most a fonológiai interpretáció nem érdekel, célunk elsősorban az emfázis szemantikai problémáinak vizsgálata. Úgy véljük, hogy a kontrasztív hangsúly problémája tisztán szintaktikai és fonológiai. Nem egészen világos, hogy a főhangsúly helye szemantikailag releváns-e.⁵

Az emfázis l é n y e g e s különbségeket idéz elő a szemantikai interpretációban. Ez már (4) alapján is kitűnik, de még nyilvánvalóbbá válik, ha néhány további példát tekintünk.

³ Itt most a megszokott formától eltérően a nem elliptikus alakot közöljük az összehasonlítás céljából. A hangsúlyszintek csak hozzátvetőlegesek.

⁴ A problémára később még visszatérünk.

⁵ Vö. Elekfi és újabban Staal. A kérdés megérdemelné, hogy a generatív nyelvelmélet újabb eredményeinek fényében részletesen megvizsgáljuk.

- (7) (a) A zöld ruhát veszem meg.
 (b) Annát szeretem.
 (c) Én megyek el.

és

- (8) (a) Megveszem a zöld ruhát.
 (b) Annát szeretem.
 (c) Elmegyek.

(7) és (8) nemcsak szintaktikailag, hanem szemantikailag is lényegesen különbözik egymástól. (7) (a) kizárja annak lehetőségét, hogy más színű ruhát is veszek, míg (8) (a) legalábbis közömbös álláspontot képvisel e vonatkozásban.

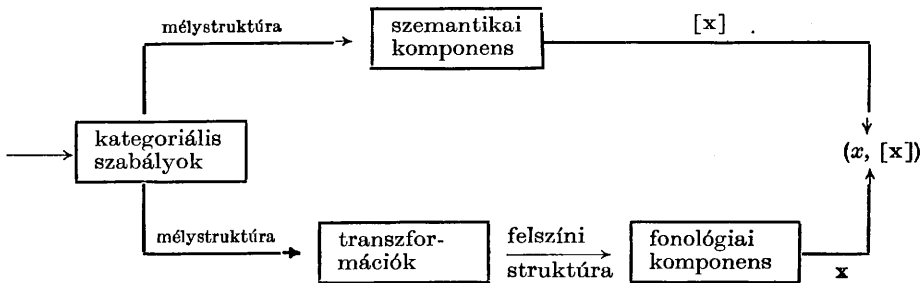
(7) (b) azt hangsúlyozza, hogy Annát szeretem és nem mást, míg (8) (b) nem ilyen határozott.

(7) (c) szerint én megyek el, nem pedig más, (8) (c) szerint más is elmehet. Mindez azt jelenti, hogy az emfázis szintaktikailag is és szemantikailag is releváns.

A generatív nyelvelmélet szerint – mint ismeretes – a nyelvleírás célja, hogy valamely közlés hangalakját annak jelentésével összekapcsolja, azaz

- (9) $(X, [X])$

alakú párokat állítson elő (generáljon), ahol X a közlés (a mondat) hangalakja (fonetikai ábrázolása) és $[X]$ a jelentése. Chomsky (Chomsky 1965), Katz (Katz) továbbá részben Postal (Katz – Postal) szerint a (9) alakú párok generálását a következőképpen képzelhetjük el (1. ábra).

1. ábra

Ezek szerint tehát minden szemantikailag releváns információnak a mélystruktúrában már jelen kell lennie. Másrészt az 1. ábrából az is látható, hogy a szemantika és a fonológia teljesen függetlenek.⁶ Milyen következtetést vonhatunk le mármost ebből az emfázisra vonatkozóan? Az emfázisnak szintaktikai jegynek kell lennie, amely valamilyen módon bekerül a mélystruktúrába. Hogy az emfázis szintaktikai jegy, már Lees is felismerte⁷, Bierwisch pedig (Bierwisch 1966 b, 150–3) az intonációról szóló dolgozatában feltételezi, hogy a szintaktikai komponens valamilyen módon gondoskodott már arról, hogy egy E (= emfázis) jegyet megfelelő helyre elhelyezzen: A szemantikai

⁶ Ennek részletes indokolását megtalálhatjuk például Chomsky 1964-ben, 65–76.

⁷ Lees néhány emfanzikus transzformációt is bemutat, de nem ismeri fel az emfázis struktúrákat megkülönböztető szerepét. Vö. Lees 1960. 49.

érveken kívül azonban egész sor szintaktikai jellegű érvet is felsorakoztathatunk az *E* bevezetése mellett. A magyarban *E* kétségtelenül egyik meghatározó tényezője a szórendnek. Következésképp, a szórendi transzformációk elvégzése előtt tudnunk kell, hogy van-e a mondatban *E*, és ha igen, hol. Az *E* szerepet játszik abban is, hogy magyarban kitesszük-e a névmási alanyt vagy nem. A németben például a

nicht ein → kein

transzformáció is bizonyos mértékig az emfázis függvénye.

Az

Ich lese nicht ein *Buch*.

csak akkor jó, ha *Buch* emfatikus. Ebben az esetben:

Ich lese kein *Buch*.

is jó. Ha viszont *Buch* nem emfatikus, csak

Ich lese kein Buch.

a jó. Az angolban, mint már említettük, Lees mutat néhány példát az emfázis szintaktikai szerepére. Így például a *do not* csak nem emfatikus esetben vonható össze *don't*-tá. Maga a *do* kitétele emfatikus állításokban is ide tartozik. A „cleft-sentence” problémája is az emfázishoz kapcsolódik.⁸ („It is him that I want to meet”). Franciában ide tartoznak a kiemelő szerkezetek, mint „c'est . . . qui”, „c'est . . . que” és az emfatikus névmási szerkezetek „moi, je . . .” stb. A japánban külön morfémákat kell bevezetni arra az esetre, ha az alany az emfatikus, illetőleg ha az állítmány kap kiemelő hangsúlyt („wa” és „ga”).⁹ Valószínűnek látszik, hogy a szórendnél a magyartól különböző nyelvekben is szerepet játszik az emfázis (így bizonyára a németben is: „Die Mutter sah die Tochter”, oroszban: „*Maty* vidjela docs” stb.)

A fentiek alapján feltételezhetjük, hogy *E* szintaktikai jegy, amely egyrészt befolyásolja a szemantikai interpretációt, másrészt kihat bizonyos transzformációkra (tehát a felszíni struktúrára), és amely fonetikailag a fonológiai komponens révén realizálódik.

Mielőtt megvizsgálánk, hogy *E* bevezetése és megfelelő elhelyezése a mélystruktúrában hogyan történjék, egy kis kitérőt kell tennünk. A magyar nyelv példáján megmutatjuk, hogy *E* milyen szintaktikai jellegű problémákat vet fel. E kérdéseket részletesen tárgyaltuk az emfázisról és szórendről szóló munkánkban (Kiefer 1967. és 1969.). Itt most csak főbb eredményeinket foglaljuk össze, több helyen eltérve az eredeti megfogalmazástól.

A szemantikai interpretációhoz ismernünk kell a szintaktikai mélystruktúrát összes részleteiben. Így csak az emfatikus mondatok mélystruktúrájának és az úgynevezett emfázistörvények tárgyalása után térhetünk ki a szemantikai interpretáció kérdéseire.

2. Legelőször is arra a kérdésre kell választ keresnünk, hogy milyen szófajhoz tartozó morfémák lehetnek emfatikusak, azaz van-e lexikai megszorítás az emfázis szempontjából, majd arra, hogy emfázis esetén milyen szintaktikai jellegű megszorítások érvényesek.

⁸ Lees 1963. és később Lakoff és Ross feltételezésével ellentétben, illetőleg azt kiegészítően.

⁹ Lásd erre vonatkozóan Kuroda érdekes dolgozatát. (1965.).

2.1. A magyarban minden ige, minden főnév és melléknév lehet emfatikus. Ige-kötős igéknél az igekötő kapja az emfázist.

Viszonyyszók esetén az „agglutinált” viszonyyszók nem lehetnek emfatikusak. Erre a megállapításra azért van szükség, mert az agglutináció a szintaktikai struktúra kialakításában még nem játszik szerepet, a megfelelő morféimák összevonása csak a fonológiai szinten (morfofonemikai szabályok révén) megy végbe. Érdekes megfigyelni, hogy a nem agglutinált viszonyyszók általában „polarizált” párokat képeznek, mint (*előtt, mögött*), (*előtt, után*), (*alatt, fölött*) stb., míg az agglutináltaknál ez nem áll fenn („ba”, „on”, „ra”). A párba állíthatóság lehetőséget ad a kontrasztra, a viszonyyszók különböző viselkedése valószínűleg ezzel magyarázható.

A számnevek közül a határozott számnevek kaphatnak emfázist (tő-, és tört-számnevek); a határozatlan számnevek közül azok lehetnek emfatikusak, amelyek párba állíthatók (mint például *kevés, sok*), mások (mint pl. „valamennyi”, „egypár”) nem lehetnek emfatikusak.

A névmások közül a személyes és visszaható névmások kaphatnak emfázist, a kölcsönös névmások nem. A birtokos és mutató névmások lehetnek emfatikusak, de egyetlen más névmás sem kaphat emfázist (kérdő, vonatkozó, határozatlan, általános).

A többi szófaj, a névelők, kötőszók, módosító szók, indulatszók nem lehetnek emfatikusak. Érdekesnek tetszhet, hogy a magyarban a névelő nem lehet emfatikus, amikor például angolban lehet „*the man and not a man . . .*”. Vagy itt is metalingvisztikai korrekcióról van szó?

A határozószókat hagyjuk utoljára. Általában itt is érvényes, hogy azok a határozószók kaphatnak emfázist, amelyek párba állíthatók. Így például (*itt, ott*), (*kinn, benn*). De mivel sok határozószót egyéb szófajból képzünk, a kérdés valamivel bonyolultabb. Így például igaz ugyan, hogy a képzetlen (eredeti) helyhatározók között az *otthon*-nak nincs párja, de sok képzett helyhatározóval párba állítható:

(*otthon, iskolában*)
(*otthon, üzemben*)
(*otthon, utcán*)
stb.

Ilyen esetekben nem is beszélhetünk polarizált párokról vagy kontrasztív párokról, hanem csak kontrasztív *n*-esekről. Egyébként ugyanez áll fenn a főnevek, igék, névmások és számnevek esetén is. A képzett határozószókkal kapcsolatban még egy újabb problémára kell rámutatnunk. A melléknévből vagy főnévből képzett határozószók többsége nem viselkedik rendellenesen az emfázis szempontjából: *fájdalmasan, gyáván, jószágosan, nyilvánosan, alaptalanul, körülményesen, szerencsésen* stb. Van azonban néhány kivétel. A kivételek két csoportra oszthatók. Az egyikbe tartoznak azok, amelyek — legalábbis bizonyos igék mellett — mindig emfatikusak: *érdekesen, nehezen, ritkán, figyelmetlenül, rendszertelenül* stb. Tekintsük például a következő mondatokat:

- (10) *Érdekesen* mondtad el a történetet.
Nehezen viselte el a különélést.
Ritkán látogatott el hozzánk.
Figyelmetlenül ment át az utcán.
Rendszertelenül járt be az iskolába.

és

- (11) + *Érdekesen* elmondtad a történetet.
+ *Nehezen* elviselte a különélést.
+ *Ritkán* ellátogatott hozzánk.

- + Figyelmetlenül átment az utcán.
- + Rendszertelenül bejárt az iskolába.

(11) grammatikailag helytelen, míg (10) kétségtelenül helyes.

Egy másik csoportot alkotnak azok a határozószók, amelyek nem lehetnek emfatikusak: *folyton, ismételten, minduntalan, rémesen, végül*. A következő mondatok nyilvánvalóan helytelenek:

- + *Folyton* nézett rám.
- + *Ismételten* szóltam rá.
- + *Minduntalan* jött haza.
- + *Rémesen* fáztam meg.
- + *Végül* ment el.

Egyelőre tehát úgy látszik, hogy a lexikonban már valamilyen módon jelezni kell, hogy valamely morféma lehet-e emfatikus vagy nem, vagy pedig mindig az. Az *E* bevezetése nem lenne elegendő, hiszen három osztályt kell jellemeznünk. Megállapodhatunk abban, hogy a [\pm Kontraszt] jegyet használjuk azokban az esetekben, amikor rendellenes viselkedésről van szó.

Azoknál a határozószóknál, amelyeknél az emfázis kötelező, a [+ Kontraszt] jegy szerepel, amelyeknél pedig soha nem lehet emfázis, a [– Kontraszt]. Azokat, amelyek emfázist kaphatnak is, meg nem is (azaz amelyek a főnevekhez, igékhez stb. hasonlóan viselkednek), nem kell külön megjelölni. Viszont [– Kontraszt]-tal kell jelölni mindazokat az egyéb szófajhoz tartozó morfémákat, amelyek nem lehetnek emfatikusak.

A rendellenes viselkedésű határozószók többsége – mint említettük – képzett szó. Az alapszó viszont általában nem rendellenes. Így például bár *érdekesen* általában emfatikus, *érdekes* lehet nem emfatikus is. Ha a két speciális csoportba tartozó határozószókat vagy az alapszókat (főneveket, melléneveket) szemantikailag lehetne jellemezni, akkor a [+ Kontraszt] vagy [– Kontraszt] bevezetése redundanciaszabály segítségével történhetne. Ha viszont igazi kivételekről, azaz nem rendszerezhető jelenségről van szó, akkor a megoldás egyik módja lehet például a következő. Tegyük fel, hogy az alapszó melléknév (pl. *érdekes*), akkor a lexikai mátrix a következő alakú lesz

$$\begin{bmatrix} + \text{Adj} \\ \vdots \\ + \text{Kontraszt} \end{bmatrix}$$

és megállapodunk abban, hogy a [+ Kontraszt] melléknévi használatban nem realizálódik.

Ez egyszerűen azzal érhető el, hogy az emfázistörvényeknél csak a [+ Adj]-ot vesszük figyelembe, amikor nem olyan beágyazott mondatról van szó, amely a határozószók képzésére szolgál.¹⁰ Egyébként a határozószók és az emfázis kapcsolata sok érdekes szemantikai kérdést vet fel, amelyeket már említett munkánkban röviden érintettünk

¹⁰ A határozószók képzése ebből a szempontból is figyelemreméltó probléma, mellyel egy későbbi dolgozatban kívánunk foglalkozni.

(i. m. 14—8, 32—35. Vö. még Fónagy és Magdics Klára tanulmányát). Itt nem térhetünk ki tárgyalásukra.¹¹

2.2. A lexikai kérdések rövid áttekintése után vizsgáljuk meg a szintaktikai problémákat. Rövidség kedvéért az állító—kijelentő mondatokra szorítkozunk. A kérdő, tagadó és felszólító mondatok kérdését monográfiánkban szintén megvizsgáltuk (i. m. 84—92).

Megállapításainkat a következőképpen foglalhatjuk össze:

(a) Az emfatikus összetevők száma általában meghatározott egy-egy mondaton belül. Így például a *NP*-n belül csak egy morféma lehet emfatikus. Ha valamelyik *NP* emfatikus, akkor *V* nem lehet emfatikus.

„Transzformációsan” nem összetett mondatban¹² csak egy *NP* lehet emfatikus. Más szóval: „transzformációsan” nem összetett mondatban csak egy elem lehet emfatikus (egy eset kivételével, l. alább). A fenti állításokat olyan példák igazolhatják, mint:

- (13) A *kis Pistának* adtam a tollat.
A *kis Pistának* adtam a tollat.
+ A *kis Pistának* adtam a tollat.

- (14) *Péternek* írtam levelet.
Levelet írtam Péternek.
+ *Péternek levelet* írtam.

- (15) *Péternek* adtam meg az adósságomat.
+ *Péternek megadtam* az adósságomat.

- (16) *Kis Pistának* a *szürke* kabátot vettem meg.

(13)—(16) azt mutatja, hogy az emfatikus morféma mindig megelőzi az igét (hacsak nem maga az ige emfatikus), az igekötős igénél pedig az igekötő az ige után kerül.

(b) Külön problémát jelentenek azok a mondatok, amelyekben szerepel egy alanyi *N*, amely nem tulajdonnév és amelynek nincs névelője. Például:

- (17) *Kislány* játszik a kertben.
Kislány a *kertben* játszik.
+ *Kislány* játszik a kertben.

Az ilyen mondatokban az emfázis kötelező.

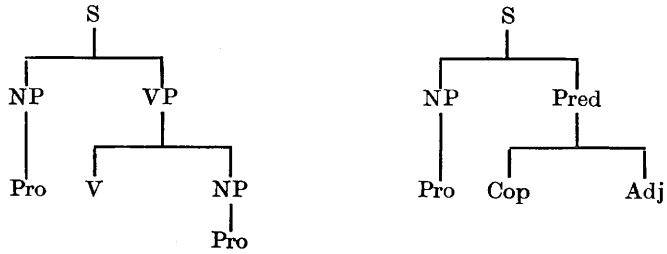
(c) A mély- és felszíni struktúra közti különbséget az emfázis példáján is tanulmányozhatjuk. Egyszavas mondataink (nem elliptikus esetben) a következő struktúrájúak lehetnek:

S	S	S	S
↓	↓	↓	↓
VP	Pred	Pred	Pred
↓	↓	↓	↓
V	Adj	N	Pro

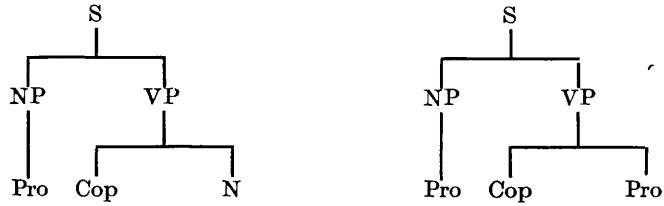
¹¹ Elsősorban azért, mert a példákon túl érdemlegeset nem nagyon tudnánk mondani.

¹² A transzformációsan nem összetett mondat fogalma azt jelenti, hogy a mondat egyetlen *S*-ből generálható.

A megfelelő mélystruktúrák viszont (leegyszerűsítve):

(18)

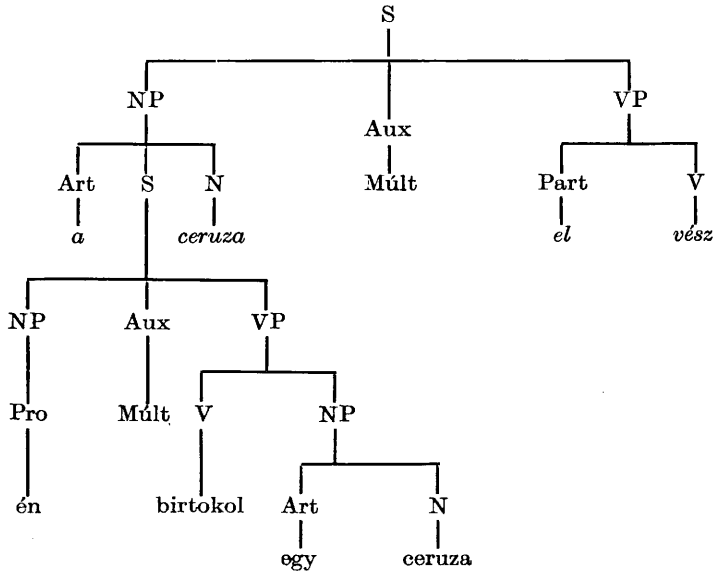
Példák: *Megyek. Eszem. Szép. Tanár. Enyém.*

Emfatikus esetben az alanyi Pro-elemek nem törölhetők. Így kapjuk a következő mondatokat:

Én megyek. *Én* eszem. *Ő* szép. *Ő* tanár. *Ő* az enyém. Mutassunk rá ezzel kapcsolatban egy másik jelenségre is.

A ceruzám elveszett.

mondat a következő mélystruktúrából kapható (leegyszerűsítve):

2. ábra

Az emfatikus

„A *ceruzám* veszett el.”

az olyan mondattal képez, kontrasztot, mint:

„A *tollam* veszett el.”

Ha azt akarjuk kifejezésre juttatni, hogy az elveszett ceruza az enyém volt, akkor mondatunk a következő lesz:

„Az *én* ceruzám veszett el.

Ebben az esetben a 2. ábrán látható mélystruktúrában a beágyazott *S* alanyi *Pro*-ja emfatikus lesz, emfatikus *Pro*-t pedig általános megállapodás alapján nem törölhetünk.

(d) Az összehasonlító szerkezeteknél is találhatunk példát arra, hogy az emfázis a nem emfatikus esettől különböző felszíni struktúrához vezet. Például:

Péter okosabb, mint *Anna*.

Péter *okosabb*, mint *Anna*.

de

+ *Péter* okosabb, mint *Anna*.

Az utóbbi helyett a következő szerkezetet használjuk:

Péter *Annánál* okosabb.

(e) A magyarban is, mint sok más nyelvben, van olyan morféma, amely szorosan kapcsolódik az emfázis jelenségéhez. Ilyen az *is* és a *csak*, ha nem töltelékszóként, hanem logikai funkciójukban használjuk őket. Például:

(a) *Péter* *is* tanul.

(19) (b) Csak *Anna* van a szobában.

(c) *Péter* *is* csak *Annát* szerette.

A szabály tehát a következőképpen fogalmazható meg: *is* esetén a megelőző összetevőnek kell emfatikusnak lennie, *csak* esetén pedig a rákövetkezőnek. Ebben az esetben fordulhat elő az *is*, mint a (19)-ből is látható, hogy transzformációsan nem összetett mondat esetén is két emfatikus összetevőt kapunk.

Az *is* és a *csak* bevezetése a kategoriális szabályok segítségével történik (Kuroda 1966). Azaz feltételezzük, hogy grammatikánk a következő szabályt tartalmazza:

$S \rightarrow (is) (csak) \dots NP Aux VP$

Összefoglalva tehát megállapíthatjuk, hogy az emfázis szintaktikai szempontból sem közömbös. Mielőtt azonban megnéznénk, hogy hogyan generálhatók az emfatikus mondatok, meg kell vizsgálnunk, hogy milyen általános követelményeknek kell eleget tennie az emfatikus mondatok mélystruktúrájának. Mivel a mélystruktúrának tartalmaznia kell a szemantikailag releváns szintaktikai információkat, a kérdést így is feltehetnénk: hogyan értjük meg az emfatikus mondatokat? A válasz elvezet bennünket az emfatikus mondatok mélystruktúrája általános alakjának felismeréséhez.

3. Mint már a bevezetőben említettük, az emfázis szoros kapcsolatban áll a tagadással. Pontosabban, minden emfatikus mondattal tagadunk valamit. Könnyű olyan dialógust elképzelni, amely az emfázist megmagyarázza. Tekintsük a következő mondatot:

(20) *Péter* tanul a kertben.

(20)-at a következő dialógusba ágyazhatjuk bele:

- (21) A: János a kertben tanul.
B: Péter tanul a kertben, nem pedig János.

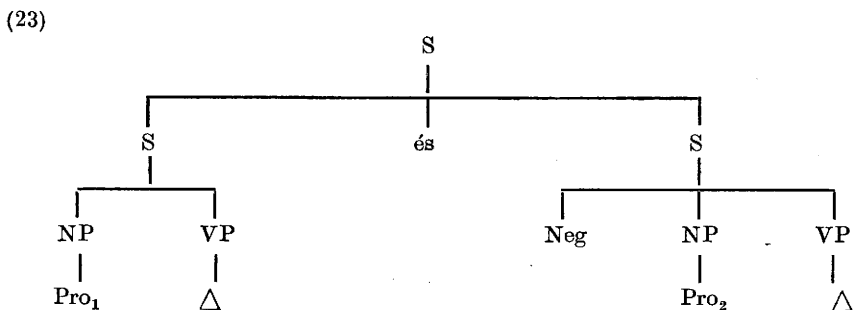
(21)-nek a valóságban nem kell mindig végbemennie, de a beszélő m i n d i g így értelmezi az emfázist. (20) szemantikai interpretációjának alapja tehát (21) B.

A következőkben néhány egyszerű példán mutatjuk be a szemantikai interpretáció alapjául szolgáló mélystruktúrákat.

3.1. Példamondat:

- (22) *Én* utazom el.

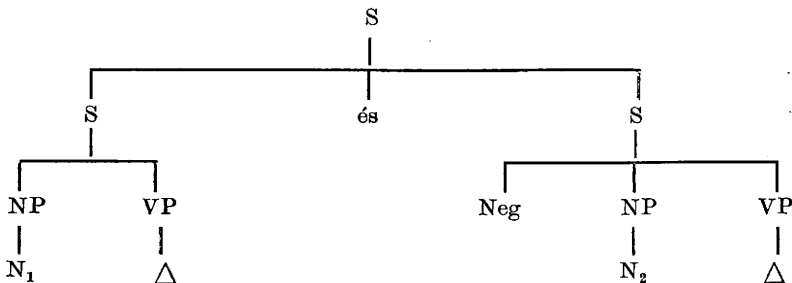
Mélystruktúra (leegyszerűsítve):

Példamondat:

- (24) *Péter* tanul az iskolában.

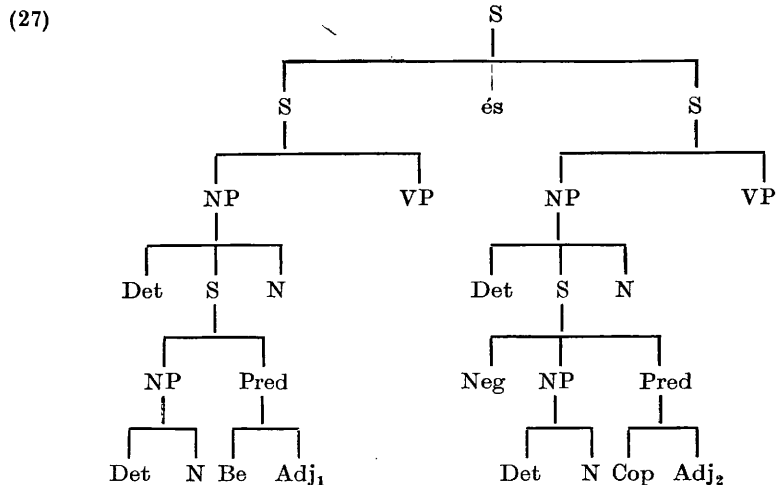
Mélystruktúra (leegyszerűsítve):

Példamondat:

- (26) A *zöld* kalap tetszik nekem.

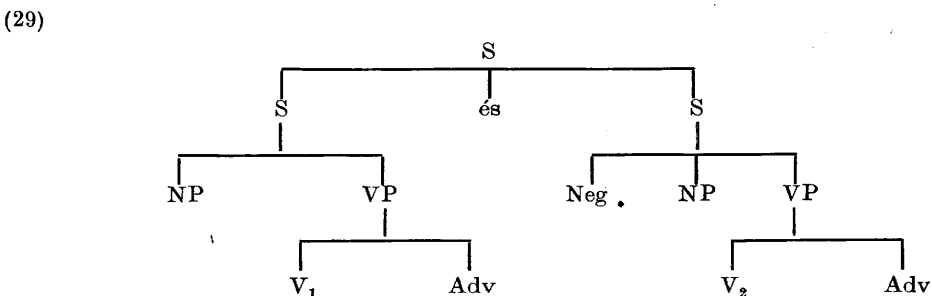
Mélystruktúra (leegyszerűsítve):

Példamondat:

(28) Péter játszik a kertben.

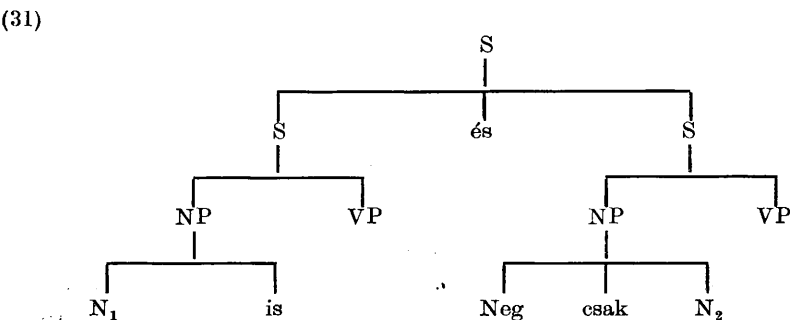
Mélystruktúra (leegyszerűsítve):

Példamondat:

(30) Péter is tanul.

Mélystruktúra (leegyszerűsítve):

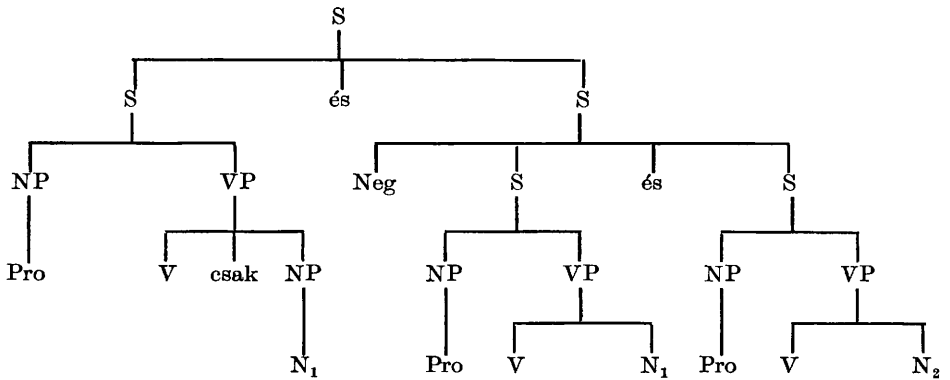

Példamondat:

(32) Csak Annát szeretem.

Mélystruktúra (leegyszerűsítve):

(33)

Példamondat:

(34) *Péter is csak Annát szereti.*

Mielőtt az ágrajzot megadnánk, gondoljuk meg, hogy (34) pontosan mit jelent. A következő mondatsor szolgálhat magyarázatul:

Pali Annát és Máriát szereti.

Pali is csak Annát szereti, nem pedig Annát és Máriát.

Péter is csak Annát szereti, nemcsak Pali.

Ezt az információt kell beleépítenünk egyetlen mélystruktúrába (vagyis a (31) és (33)-ban meglévő információt kell megfelelően kombinálni).

Mélystruktúra (leegyszerűsítve):

(35)

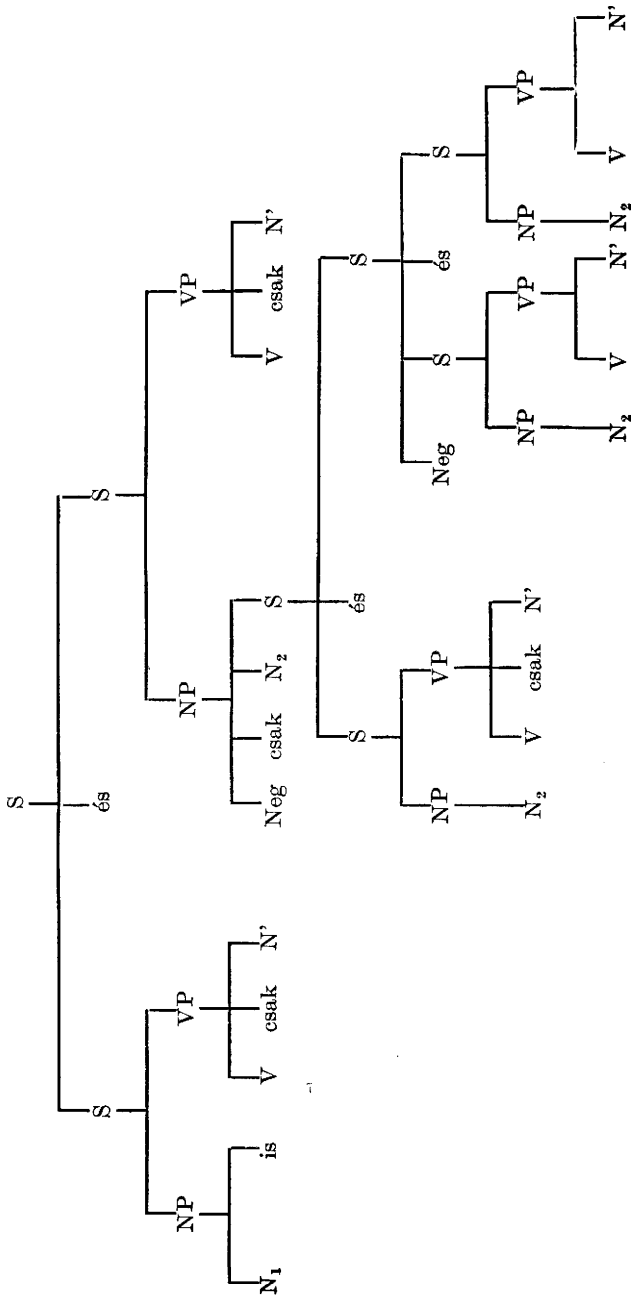
(35) példáján is láthatjuk, hogy a többszörös emfázis eléggé bonyolult mélystruktúrát tételez fel.

Mielőtt a szemantikai interpretáció további kérdéseivel foglalkozunk, vissza kell térnünk az *E* jegy bevezetésével és megfelelő elhelyezésével kapcsolatos problémákra.

Miért nem lehet a (23), (25), (27), (29), (31), (33) és (35) struktúrákat közvetlenül generálni, és akkor megállapodásszerűen a fonológiai komponensben az *E*-t hozzárendelni a megfelelő összetevőkhöz? (Az *E* illetően hozzárendelése elég egyszerű probléma lenne, hiszen a tagadott összetevő a mellérendelés második tagjában meghatározza az emfázis helyét az első tagban.)

(a) Először is *E* függ a szintaktikai struktúrától. A felsorolt szintaktikai jellegzetességek közül például az a követelmény, hogy transzformációsan nem összetett mondatokban csak egy emfázismorféma szerepelhet, nem elégíthető ki, ha nem vesszük figyelembe a szintaktikai struktúrát. Ugyanis akkor olyan helytelen mondatokat is kapnánk, mint

(36)

- (36) + Péter a szobában játszik.
 + Annának babája sok van.
 + Imre tanár.

(b) Mint már említettük, az *is* és a *csak* bevezetése transzformációs probléma. Közvetlenül csak körülményesen, az egyszerűség követelményének többszörös megsértésével generálhatók az őket tartalmazó struktúrák.

(c) Az említett mélystruktúrák csak ritka esetben kerülnek nagyobb változtatás nélkül a fonológiai komponensbe. Sok esetben, mint látni fogjuk, elliptikus kifejezéseket kapunk, amelyeknél már semmiféle konvenció nem vezethet a fonológiai komponens szempontjából elengedhetetlen információkhoz.

A fenti érvek egyébként egy másik megoldás ellen is szólnak. Mégpedig elvileg elképzelhető volna a következő szabályrendszer:

- $$\begin{aligned} S &\rightarrow S \text{ és } S \\ S &\rightarrow NP VP \\ (37) \quad NP &\rightarrow (\text{Det}) (E) N (S) \\ VP &\rightarrow (E)V(E) (\text{Adv}) (E) (PP) (NP) \end{aligned}$$

Így a mélystruktúra minden egyes csomópontjához juthat *E*. Igaz, hogy a transzformációs szabályok funkciója a felszíni struktúrák kialakítása mellett a helytelen mélystruktúrák kiszűrése is, a grammatika egyszerűsége azonban ismét megköveteli, hogy ezt a funkcióját a felszíni struktúrák kialakításával egy időben töltsse be. Például az alanyi mellékmondat generálásában a következő morfémalánccal találkozunk:

a fiú (a fiú levelet írt) megérkezett

Ebből kapjuk:

a fiú, aki levelet írt, megérkezett,

de csak abban az esetben, ha a beágyazott mondat alanya megegyezik a mátrix mondat alanyával, azaz a transzformáció nem működik például

a fiú (az apa levelet írt) megérkezett

morfémalánc esetében. A (37) szabályrendszer viszont szükségessé teszi, hogy külön szűrő transzformációkat iktassunk be.

A fentieket figyelembe véve a következő megoldást javasoljuk. Az *E* bevezetése az első szabályban történik:

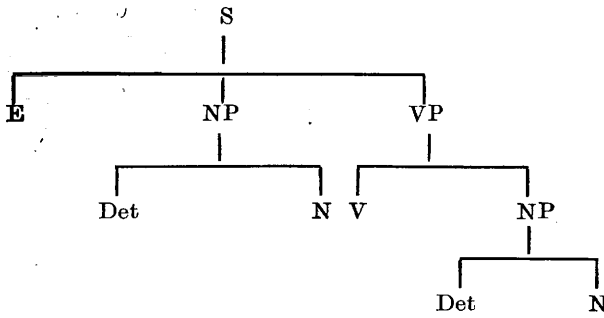
- $$\begin{aligned} (38) \quad S &\longrightarrow (E) \dots NP VP \\ S &\longrightarrow S \text{ és } S \end{aligned}$$

majd transzformációs szabályok gondoskodnak *E* helyes elosztásáról. Az első szabály vezeti be az *is*-t és a *csak*-ot is, továbbá a kérdő mondatok számára a *Q*-t, a felszólító mondatok számára az *I*-t és a tagadó mondatok számára a *Neg*-t.

A (23)–(35) struktúrák generálását úgy is elképzelhetjük, hogy az „elliptikus” struktúrát generáljuk közvetlenül, majd *E*-t hozzárendeljük transzformációval a megfelelő összetevőhöz, és utána ismét transzformációval képezzük a szemantikai interpretációhoz szükséges „teljes” mélystruktúrát. Azaz a teljes mélystruktúra generálása így festene:

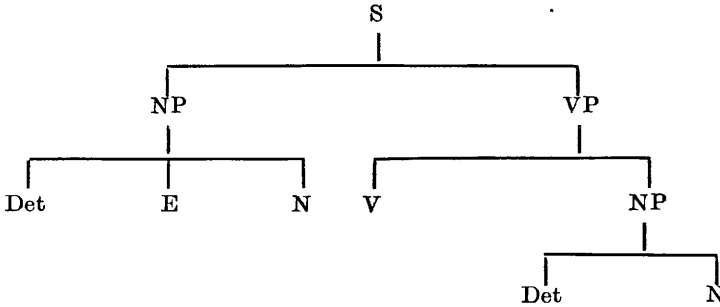
1. lépés

(39)

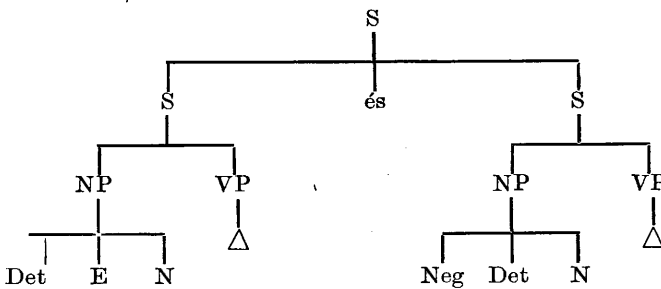
2. lépés

(40)

(A *fiú* szereti a bort.)

3. lépés

(41)

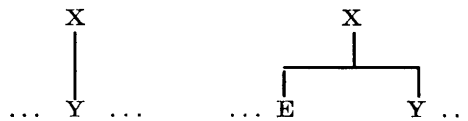
Jegyezzük meg, hogy a transzformáció, amely (40)-et (41)-be viszi át, nem a régi értelemben vett generalizált transzformáció. Az utóbbi lényege ugyanis nem az volt, hogy több mondatot kapcsolt össze, hanem az, hogy fakultatív szabály volt. Márpedig a mi transzformációnk kötelező, nem fakultatív.

A lexikai elemek behelyettesítése csak (41) kialakítása után történhet.

Elgondolásunk bizonyos mértékig módosítja a mélystruktúra generálásának módjáról eddig kialakult képet (l. l. ábra). A mélystruktúrák generálásakor eddig azt feltételezték, hogy transzformációs szabályok nem játszanak szerepet. Tulajdonképpen *egy* kivétel már eddig is volt: a lexikai behelyettesítő szabályok szintén a mélystruktúra kialakításakor működő transzformációs szabályok, hiszen a lexikai egységeket a mélystruktúrának a szemantikai komponensbe kerülése előtt kell behelyettesíteni. Mi további transzformációs szabályokat kívánunk a bázisba bevezetni. Olyan szabályokat, amelyek *E*-t, *is*-t és *csak*-ot és valószínűleg *Q*-t és *Neg*-et is „elosztják” és olyanokat, amelyek a (40) alakú struktúrából (41) alakúakat generálnak.

4. Az előző részben tárgyalt szempontoknak megfelelően az *E*-t elosztó szabályokat könnyen megfogalmazhatjuk. Ezeket a szabályokat emfázisszabályoknak fogjuk nevezni. Mutatóba néhányat közlünk belőlük.

Megállapodunk abban, hogy $E + X$ a következőt jelenti: egy sztemmában az *X* jelzésű csomóponthoz hozzárendeljük az *E*-t a következőképpen:

Az emfázisszabályok most már a következőképpen adhatók meg:

$$(T_1): E X' \left\{ \begin{array}{l} NP \\ Adv \\ V \\ Adj_p \\ Postp \\ Num \\ Pro \end{array} \right\} Y' \longrightarrow X' E + \left\{ \begin{array}{l} NP \\ Adv \\ V \\ Adj_p \\ Postp \\ Num \\ Pro \end{array} \right\} Y'$$

$$(T_2): E X' \text{ csak } Y Z' \longrightarrow X' \text{ csak } E + Y Z'$$

$$(T_3): E X \text{ is } Y'Z' \longrightarrow E + X \text{ is } Y'Z'$$

$$(T_4): E X \text{ is } Y' \text{ csak } Z \longrightarrow E + X \text{ is } Y' \text{ csak } E + Z$$

$$(T_5): E N_c VP \longrightarrow E + N_c' VP$$

X, *Y*, *Z* mindegyike NP vagy Adv vagy V vagy Adj_p vagy Postp vagy Num vagy Pro.

X', *Y'*, *Z'* pedig kategóriálancok;

N_c köznév

T₁ fakultatív, *T₂* – *T₅* pedig kötelező.

T₁ segítségével generálható (7) (b), (7) (c), (14);

T₂ alkalmazásával kapjuk például (19) (b)-t;

T₃ segítségével generálható (19) (a);

T₄ alkalmazása után nyerjük (19) (c)-t;

T₅ pedig (18) generálásához szükséges.

Jegyezzük meg, hogy itt nem kellett figyelembe vennünk a határozószók különböző viselkedését. A [+ Kontraszt] jegyet tartalmazó határozószót ugyanis csak akkor helyettesítjük be, ha *E*-t hozzárendeltük *Adv*-hez. Hasonlóképpen a [– Kontraszt] jeggyel rendelkező határozószók csak akkor helyettesíthetők be, ha *Adv* előtt nem áll *E*. Mint említettük, a lexikai behelyettesítő szabályok transzformációs szabályok, tehát a fenti helyettesítés pontos megfogalmazása nem jelenthet különösebb problémát.

Transzformációsan összetett mondat esetére hasonló módon fogalmazhatók meg az emfázistörvények. Így például az emfatikus jelző így vezethető le:

$$(Tg): E \text{ NP (NP Adj Cop) VP} \longrightarrow \\ \longrightarrow \text{NP NP E + Adj Cop VP}$$

T_6 -tal kapcsolatban jegyezzük meg, hogy a transzformációs szabályok helyes működéséhez fel kell tételeznünk, hogy azok a legmélyebben beágyazott struktúránál kezdik meg munkájukat, majd így haladnak felfelé. Ez a konvenció általános a transzformációs szabályoknál.¹³

5. A teljes mélystruktúra generálásához szükséges szabályok pontos megfogalmazásától itt most eltekintünk. Az eddigiek valószínűleg elegendők ahhoz, hogy az emfázis szintaktikai-szemantikai problémáiról képet adjanak. Befejezésül még néhány további szemantikai problémát említünk meg.

5.1. Az elliptikus formájú emfatikus mondatok általában akkor használhatók, ha a kontraszt egyértelmű, vagy legalábbis pontosan meghatározható. Így érdekes megfigyelni, hogy a kontraszt általában nem határozható meg pontosan az igék és főnevek esetén, míg az emfázis szempontjából számba jövő többi szófajhoz tartozó morfémanál ez lehetséges. Összehasonlítás céljából tekintsük a következő két mondatcsoportot:

- Én* megyek veled.
 (a) *Hárman* vagyunk.
 Az *én* feladatam a jó.
Én a *nehéz* bőröndöt viszem.
- (b) A *bonyolult* feladatot oldotta meg.
 A *fekete* ceruzát kéri.
- és
- Péter* tanul a kertben.
 (43) A *kertben* játszanak a gyerekek.
Zsuzsi játszik a kertben.

(43) lényegesen különbözik (42)-től. Míg (42)-nél világos a kontraszt, (42) (a)-nál paradigmaticusan (vagy számneveknél a felsorolhatóságból adódóan) meghatározott. (42) (b)-nél pedig szemantikai meghatározottságról van szó: „nehéz” csak „könnyű”-vel alkot kontrasztot, „bonyolult” csak „egyszerű”-vel, „fekete” csak a többi szint jelölő melléknévvel. Más szóval: (42) (a) esetén a kontraszt grammatikailag, (42) (b) esetén grammatikailag és szemantikailag meghatározott. Ez nem jelenti azt, hogy (42) (b) esetén a *nehéz* nem képezhet kontrasztot a *feketé*-vel, de akkor a kontrasztot explicitté kell tenni, és nem használható az elliptikus alak:

Én a nehéz és nem a fekete bőröndöt viszem.

(43) esetén is van grammatikai meghatározottság, de az nem paradigmaticus jellegű. *Péter* helyén bármilyen tulajdonnév (és természetesen személyes névmás) állhat, *kertben*

¹³ A fonológiában ilyenek a hangsúlyszabályok (Chomsky–Halle), a szintaxisra vonatkozóan pedig I. Katz–Postal-t, 61–3.

helyén bármilyen helyet jelölő főnév, *játszik* helyén bármilyen tevékenységet jelölő tárgyatlan ige.

Bár adott beszédhelyzetben (43) elliptikusan is érthető, általánosan ez semmi esetre sem áll. Így a (41) alakú mélystruktúrák általában két esetben tehetők elliptikussá:

- (a) ha a kontraszt grammatikailag, vagy
- (b) ha szemantikailag meghatározott.

(43)-nál nyelven kívüli információra is szükség van, ami nem építhető be a rendszerbe.

A melléknevek (és melléknevekből képzett határozószók) kontrasztképzése érdekes tulajdonság, amely behatóbb vizsgálatot érdemelne (Bierwisch 1967., Kiefer 1967.).

5.2. Néhány szemantikailag értelmetlen mondat a fentiek értelmében könnyen megmagyarázható. Tekintsük a következő példákat:

- + az *öreg* elnök
 - + a *fiatal* pápa
 - + az *értékes* Mona Lisa
 - + a *boldog* 25-ik születésnapom
- (44)

A (44)-ben idézett kifejezések azért különösek, mert általában csak egy elnök, egy pápa van, Mona Lisáról is csak egyről tudunk, az meg teljesen kizárt, hogy két születésnapom legyen egy évben.¹⁴

Elteltekintve attól, hogy (44) transzformációval származtatható, a következő megoldást javasolhatjuk. Vannak olyan főnevek, amelyek *per definitionem* egyetlen dologra vagy személyre vonatkozhatnak. Ezt a ténnyt a következőképpen jelölhetjük:

$$(45) \quad \begin{bmatrix} + N \\ \cdot \\ \cdot \\ \cdot \\ - \text{Kontraszt} \end{bmatrix}$$

Ismerünk több olyan esetet (Weinreich), amikor egy morféma szemantikai jegyeit át kell írni egy másik morféma szemantikai jegyei közé (transfer feature-ök).

Ebben az esetben megfogalmazható olyan szabály, amely a (45)-ben levő [- Kontraszt] jegyet átviszi az *Adj_p* (predikátumban levő *Adj*) mátrixába.

(44)-gyel ellentétben a

nagy fejem
rövid orrom
stb.

kifejezések furcsasága tény kérdése. Nyelvileg nem magyarázható.

6. Fejtegetéseink végére érve foglaljuk össze eredményeinket. A bevezetésben amellet érveltünk, hogy az emfázis szintaktikai jegy, amelyet a mélystruktúrába kell bevezetnünk, tekintettel arra, hogy befolyásolja a szemantikai interpretációt. Az *E* elhelyezése legjobban transzformációs szabályok segítségével történhet. Ez azt jelenti, hogy az eddigi feltételezéssel ellentétben már a mélystruktúrában is működnek transzformációs szabályok. A szemantikai interpretáció szempontjából rámutattunk arra, hogy az emfázis tagadást foglal magában. Néhány tipikus emfaticus mondattal kapcsolatban megadtuk a mélystruktúrát és az úgynevezett emfázistörvényeket. Végül megvizsgáltuk, hogy milyen körülmények között lehet az emfaticus mondat elliptikus.

¹⁴ Esetleg kis ügyeskedéssel tudnánk megfelelő környezetet találni (44) kifejezései számára, ahol elfogadhatóak. Minél nehezebb azonban megfelelőt találni vagy minél bonyolultabb környezetre van szükség, annál kevésbé elfogadható egy-egy mondat vagy szerkezet.

A megállapított szabályszerűségtől a beszélt nyelv többé-kevésbé eltérhet és el is tér. Külön probléma lenne annak tanulmányozása, hogy ez az eltérés mivel magyarázható. Ez azonban ismét kívül esik egy kompetenciamodell hatáskörén.

Az emfázis csak a mondatkörnyezet ismeretében érthető meg igazán. Valószínűnek látszik, hogy a generatív grammatikának is nagyobb figyelmet kell szentelnie a mondatkörnyezet problémájának. A mondatkörnyezet tanulmányozása nemcsak az emfázis, hanem sok más szintaktikai probléma (például a szórend) jobb megértéséhez vezetne.

Fontos lenne a szintaktikailag is nyomon követhető egyéb nyomoték (például az érzelmi emfázis) törvényszerűségeinek a vizsgálata is, annál is inkább, mert eloszlathatna néhány féreértést, ami a logikai emfázissal kapcsolatban felmerülhet.

Sok részletkérdést nem érintettünk, nemcsak ezért, mert egy dolgozat keretei ezt nem tennék lehetővé, hanem azért is, mert legtöbb esetben amúgy is be kellett volna értnünk magának a problémának a felvetésével. Úgy véljük azonban, hogy gondolatmenetünk lényegén a részletkérdések aligha változtathatnánk.

Végül jegyezzük meg, hogy itt közölt megoldásunk több pontban lényegesen eltér a monográfiánkban követett módszertől. A legfőbb különbség abban nyilvánul meg, hogy míg az utóbbiban az emfázist az elliptikus kifejezésekben tekintettük alapesetnek, és figyelmünket e speciális esetekre összpontosítottuk, addig itt a tagadó mondatot is tartalmazó mélystruktúrát tekintettük kiindulóalapnak. Ez nemcsak azzal a következménnyel járt, hogy az emfázist így általánosabban sikerült jellemeznünk, hanem azt is jelentette, hogy sok olyan esetet is meg tudtunk magyarázni, amelyet eredetileg kizártunk vizsgálódásaink köréből. Ez a dolgozat azonban, éppúgy, mint a monográfia, sok kérdést hagy nyitva, amelyre majd a további kutatásnak kell választ keresnie.

IRODALOM

- M. BIERWISCH: Regeln für die Intonation deutscher Sätze. *Studia Grammatica* VII (1966.), 99—201.
- M. BIERWISCH: Some Semantic Universals of German Adjectivals. *Foundations of Language* 3/1967. 1—36.
- N. CHOMSKY: Current Issues in Linguistic Theory (Hága, 1964.).
- N. CHOMSKY: Aspects of the Theory of Syntax (Cambridge, Mass. 1965.).
- N. CHOMSKY—M. HALLE: The Sound Pattern of English (New York, 1968.).
- ELEKFI LÁSZLÓ: Kriterien der aktuellen Satzgliederung in ungarischen Kernsätzen. (Megjelenés alatt).
- FÓNAGY IVÁN—MAGDICS KLÁRA: A nyomoték jelentésmeghatározó szerepe. határozós szerkezetekben: *NyK.* 68 (1966.): 97—139.
- J. J. KATZ: The Philosophy of Language (New York, 1966.).
- J. J. KATZ—P. POSTAL: An Integrated Theory of Linguistic Descriptions (Cambridge, Mass., 1964.).
- KIEFER FERENC: On Emphasis and Word Order in Hungarian. *Ural-Altaic Series* Vol. 76 (Bloomington, Ind., 1967.).
- KIEFER FERENC: On the Problem of Word Order. *Progress in Linguistics.* szerk. Bierwisch és Heidolph (Hága, 1969.).
- S. Y. KURODA: Wa. M.I.T. (1965.) (Kézirat.)
- S. Y. KURODA: Attachment Transformations, M.I.T. (1966.), kézirat.
- G. LAKOFF: On the Nature of Syntactic Irregularity (Cambridge, Mass., 1965.).
- R. B. LEES: The Grammar of English Nominalizations (Hága, 1960.).
- R. B. LEES: Analysis of „Cleft Sentence” in English: *Zeitschrift für Phonetik* 16 (1963.), 371—88.
- J. F. STAAL: Some Semantic Relations between Sentoids. *Foundations of Language* 3 (1967.), 66—88.
- U. WEINREICH: Explorations in Semantic Theory. *Current Trends in Linguistics* III. szerk. Sebeok (Hága, 1966.), 395—477.

Kiefer Ferenc

Földrajzi neveink továbbélése*

Közismert tény, hogy földrajzi nevek tovább élnek, és hogy tovább élő földrajzi nevek rég kihalt népek nyelvéről tanúskodnak; közismert tény továbbá az is, hogy hazánk területén is számtalan hegynek, folyónak, településnek a neve folyamatosan él első írásos említésétől mind a mai napig. A névtani irodalom általános érvényűnek tekinthető megállapításai szerint a földrajzi nevek állandósága, továbbélése számos tényezőnek a függvénye, és ezek között a tényezők között elsőrendű fontossága van annak, hogy mit jelöl a név, továbbá annak, hogy milyen népmozgalmak játszódtak le a kérdéses területen. Különösen állandóak, maradandóak a nagy folyók nevei. Tudjuk például, hogy a Maros neve már Hérodotosznál előfordul, és az is bizonyos, hogy a Maroson kívül a Szamos, Körös és Temes folyók ismereteseke voltak jóval a honfoglalás előtt olyan neveken, amelyekből a mai magyar nevek szabályosan fejlődtek. — A településnevek továbbélése szorosabban összefügg a népesség továbbéléseivel. A római provinciák településeinek latin nyelven is használt vagy éppen latin eredetű helynevei megmaradtak például Galliában; természetesen hangtörvényszerűen módosultak. De a római kori pannóniai helynevek feledésbe merültek.

Számos település elpusztult a középkor óta hazánk területén is. A történeti földrajz művelői okleveles emlékek alapján ki tudják mutatni, mikortól meddig szerepelt egy falu az iratokban, a helynév típusa alapján esetleg az is kideríthető, hogy jóval korábbi keletkezésű, mint első írásos említése. Az írott források azt is elárulhatják, mikor pusztult el, mikor néptelenedett el, s azt is, hogy hol feküdt. Ezt azonban igen gyakran csak megközelítőleg lehet meghatározni: tudjuk a megyét, esetleg ismerjük közelebbi vagy távolabbi szomszédját, de a pontos fekvést nem. Elég végignézni Csánki vagy Györffy György nagy művét.

Elpusztult települések neve azonban igen sok esetben tovább él mint dűlőnév, határrésznév. Ha tehát már az egész országra kiterjedően rendelkezésünkre áll az élő földrajzi neveknek olyan gyűjteménye, amilyen először Zala megyében készült el, másodszor Szabolcs-Szatmár megye egyik járásában és harmadszor itt fog elkészülni Somogyban, akkor már nagyobb siker reményében foghatunk olyan természetű munkához, amilyenre a Zala megyei kötet megjelenése után szinte nyomban láthattunk példákat.

Előadásom fő részében nem az eddigiekben érintett esetekről, a földrajzi neveknek nem az eddigiekben említett típusairól kívánok beszélni, hanem a dűlőnevekről, határrésznevekről és az utcanevekről, belterületi helynevekről.

A földrajzi neveknek ez a csoportja sokkal jobban ki van téve az időbeli változásoknak, mint a nagyobb folyók nevei vagy a településnevek vagy akár a nagyobb hegyek

* Ez a cikk, valamint rovatunk többi tanulmánya előadásként elhangzott az önkéntes néprajzi és nyelvjárási gyűjtők V. országos konferenciáján Kaposvárt, 1968. augusztus 16-án (A szerk.)

nevei. A változásoknak — ide kell számítanunk a kihalást, eltűnést is — számos oka lehet. Ezek a nevek kisebb — néha egészen kicsiny — közösség nyelvkincsébe tartoznak bele, mint az előbb említettek. Ha ez a közösség bármilyen ok miatt elpusztul, vele együtt a határrésznevek is elpusztulnak. De nem szükséges ilyen drasztikus fordulatra gondolnunk. Akár a művelési, akár a birtoklási viszonyokban beálló változás maga után vonhatja egy-egy határrész nevének a megváltozását is, sőt feledésbe merülését, eltűnését is. Ez természetesen nem általános, nem kivétel nélküli szabály, hiszen jól tudjuk, hogy ma élő dűlőnevek igen sok esetben múltbéli természeti földrajzi, gazdaság-földrajzi vagy birtoklási mozzanatokról tanúskodnak. Az azonban kétségtelen, hogy a földrajzi neveknek ez a típusa változékonyabb, mulékonyabb, mint a nagyobb folyók és a települések neve.

Még inkább ki vannak téve a változásnak, változtatásnak és elmúlásnak az utca-utca nevek. Mi magunk is tanúi voltunk tömeges utcanév-változtatásnak. A mi nemzedékünk tudatában, még inkább az előttünk járókéban egy-egy város vagy falu több utcájának három-négy neve is él. Ezek közül persze egy a hivatalos, a többi elavulóban van és velünk együtt kihal, csupán a különféle levéltárak iratai, régi térképek, régi utcanévjegyzékek őrzik meg őket.

Mindezek jól ismert dolgok. Hogy mégis vállalkozni mertem erre az előadásra, amely éppen a dűlőnevek és utcautca nevek továbbélésének problémáit kívánja felvetni, annak az az oka, hogy az önkéntes néprajzi és nyelvjárási gyűjtők munkája révén bizonyosnak, biztosítottnak látom a zalai kezdemény folytatását. Enélkül ugyanis az itt felmerülő kérdések nem volnának vizsgálhatók. A vizsgálatot magát csupán az a névanyag teszi lehetővé, amelyet a Zala megyeihez hasonló módszerű gyűjtés tár fel és bocsát rendelkezésünkre, tehát az élő és részben a múlt század végén készült kataszteri térképekről kiírt névanyag.

Szülőfalumnak, a Bihar megyei Hosszúpályinak a Debrecen felé elterülő részén, az erdőben van a *Fődvár*-nak nevezett domb. A Debrecenbe vezető úttól néhány száz méternyire balra, de a falutól sem messze van ez a hely. Semmiféle monda és semmiféle hagyomány nem fűződött a helyhez vagy a névhez. Kincskeresők sem kerestek ott elásott aranyat (ezt inkább az *Akasztódomb*-nál tették). De nekem igen nagy volt az örömöm, amikor — nem sokkal a megjelenése után — megvettem Jakó Zsigmondnak a Település-és népiségtörténeti értékezesek 5. számaként 1940-ben megjelent munkáját (Bihar megye a török pusztítás előtt), és ebben megtaláltam, hogy már 1404-ben előfordul ez a név *Fewdwar* alakban egy monticulus, domb neveként (317). Aligha férhet hozzá kétség, hogy ebben az esetben ugyanaz a név ugyanannak a tereptárgynak a neveként él folyamatosan mind a mai napig.

Szintén a régi Bihar megye területéről mutatok be még néhány példát Jakó műve és saját, 1943-ban végzett gyűjtésem alapján. Hiszen én is voltam egykor önkéntes néprajzi és nyelvjárási gyűjtő, és én is gyűjtöttem földrajzi neveket Bihar megye tizenkét (közigazgatásilag kilenc) községében. Az érmelléki községek egy részét — Biharfőlegyházától fel Asszonyvásáráig — jártam be. E községek együttes területe 47 359 katasztrális hold, a lélekszám a gyűjtés idején 20 883. Az élő, az adatközlőktől lejegyzett nevek száma 1208, az írott forrásokból, térképekről kijegyzett nevekkel együtt 2005. Ha valaki akarja, ezeket a számokat összehasonlíthatja a Zala megyei kötet adataival, és így bizonyos arányokat megállapíthat a két távol eső vidék között.

Nézzünk azonban néhány példát.

Biharfőlegyháza határában jeleznek az oklevelek 1476-ban egy *Bobalyostho* nevű stagnumot, azaz mocsarat, mocsaras helyet (Jakó 242). A község birtokában levő régi térképeken is megtaláljuk a nevet: 1803-ban *Bobajos Tó* és 1866-ban *Bóbájos* vízborította terület neve. Az 1943. évi gyűjtés alkalmával *Babájos* alakban jegyeztem fel a nevet,

de akkor már szántóterület volt. Az 1888—92-ben készült kataszteri térképen nem szerepel ez a név. — 1943-ban egy szántóterületnek *Eszterőy* a neve. Ez a név 1473-ban *Eztro*, 1476-ban *Ezterew* alakban egy insula, sziget neveként fordul elő (Jakó 242). 1803 és 1866: *Esztéro* szántó, 1892: *Esztéro*; 1803-ban van *Esztéro Rét* nádas és *Esztéro Széjke* kaszáló, 1866-ban *Eszteroszék* kaszáló és 1892-ben *Esztéro kút*. — Az 1476-ból való *Hatharkethwel* monticulus, domb (Jakó 242) nem fordul ugyan elő ilyen alakban az én gyűjtésemben, de a kataszteri térképen található következő nevek bizonyosan ide tartoznak: *Körtvélyes alatti ér*, *Körtvélyes erdő* szántó, kaszáló, *Körtvélyesi kút*, *Körtvélyesi tábla* szántó; továbbá az 1929-ben készült román kataszteri térképen: *Tabla de cărtveies*, és még inkább az 1943-ban feljegyzett következő élő nyelvi adatok: *Körtihalom* domb, *Körtíjes* legelő, *Natykörtíjes* szántó. — Ugyancsak 1476-ból van adatunk a *Kewzepes* folyónévre (Jakó 242). Ezt a helyszíni gyűjtés alkalmával már nem tudtam feljegyezni, de megvan a már idézett 1803. évi térképen „Fluvii Berettyo Pars Közepes” alakban, és a kataszteri térképen található *Közepes szél* nevű szántó is ennek a vízfolyásnak az emlékét őrzi. — Az 1476: *Zeekesfewld* locus (Jakó 242) neve is tovább él: 1803: *Nagy Szek*, rét, kaszáló, 1866: *Nagy szék* legelő, a kataszteri térképen *Szik* legelő, *Szik kút*, a román kataszteri térképen *Sic* és *Sic mare*, saját gyűjtésemben *Natyszik* szántó, *Sziggát* szántó, *Sziggátóydal* szántó.

Jakó Zsigmond kilenc középkori földrajzi nevet idéz Biharfélegyháza határában. Ezek közül tehát öt túlélte a századokat változatlan vagy módosult formában. Ha jól meggondoljuk, nem is rossz arány. A többi négy (mindegyik 1476-ból) a következő: *Damokosthawa* stagnum, *Gemestho* stagnum, *Meheslygeth* silva és *Meltho* stagnum. De még az sem lehetetlen, hogy ezek közül a három -tó elemű név is él ma más differenciáló szerepű előtaggal; az élő anyagból a következő -tó elemű neveket idézhetem: *Bikástóy* szántó, *Fehértóyhát* szántó, *Füleptóy* szántó, legelő, *Füleptóyji erdőy* erdő, *Kisfehértóy* rét, nádas és szántó, *Kiskéttóy* legelő, *Natyfehértóy* rét, nádas és szántó, *Natyfüleptóy* szántó, legelő, *Natykéttóy* legelő, *Natykéttóyji kút*; hogy ezek közül melyik őrizheti valamelyik középkori név emlékét, azt persze ma már nem lehet eldönteni. — Ha végignézzük a múlt századi térképek -tó elemű neveit, a következő adatok kerülnek elő: 1892: *Belső horgos tó* szántó, *Fehér tóhát* szántó, *Fülek tó* legelő, *Fülektői rét* legelő, *Fülektői tanya*, *Horgos tó* szántó; 1866: *Két tó* vízborította terület; 1892: *Két tó dűlő* szántó; 1803: *Kis Kais Tó* nádas; 1866: *Kis Kais tó* kaszáló; 1892: *Kis két tó* kaszáló; 1803: *Lápos Tó* vízborította terület, 1866: *Lapos tó* ua., 1892: *Lápos tó* szántó, 1892: *Lápis tó* vízállás és *Lápis tón belül* szántó; 1892: *Moricz tó*, *Nagy két tó* szántó; 1803: *Tó*. A múlt században tehát még több volt, mint 1943-ban. A *Méhesliget* azonban — úgy látszik — nyomtalanul eltűnt. Sem *méhes*, sem *liget* nem fordul elő névelemként. Hacsak az 1892: *Mézes ér* szántó és az 1943: *Mízeséri tábla* szántó nem utal nagyon távolról a középkori *Méhesliget*-re. Ez azonban még feltevésnek is vakmerő.

Kiskereki határából 1357-i adatként ismerjük a *Teglaegetew* nevet egy földterület megnevezéseként (Jakó 273); megtalálható az 1888—92-ben készült kataszteri térképen is, de az élő névanyagból már nem tudtam feljegyezni. Ellenben az 1220 óta adatható *Pósa* név (Györffy 1: 632, Jakó 273) az élő helynévanyagban is megvan erdő és szántó neveként.

Most már csak egészen röviden érintem az utcanévek kérdését. — Debrecen város XVI. századi jegyzőkönyveiben számos máig élő, ma is hivatalos vagy csak éppen ismert utcanév fordul elő. A *Hatvan utca* és a *Csapó utca* név ugyanazt az utcát jelölte akkor is, mint most. *Cegléd utca* is van még, de már csak a végét nevezik így az egykori utcának; nagyobb része *Kossuth utca* lett. Vele szemben nyílik a *Széchenyi utca*, amelynek egykori *Német utca* névére még talán emlékeznek az öregek. Él a *Piac utca* is, bár már régen nem ez a hivatalos neve; ennek a Kossuth és Széchenyi utca torkolatától délre húzódó része

volt egykor a *Várad utca*. Ez a név is megmaradt, de egy melléktucára vitték át. A mai *Péterfia utca* a XVI. században még *Péterfia Jakab utcája* volt; stb.

Idézek néhány adatot magukból a jegyzőkönyvekből.

A XVI. századi jegyzőkönyvek-2. kötetének 86–7. lapja között található egy magyar nyelvű szöveg töredéke utcanevekkel: „Varad V... | Cýemeteböl... | Zenth Mýhalý vcha... | Cegled vchaj J... | Hatuan vtzabo... | Nýmeth wczabol Jth wolt... | Pýaczrol Jth woltha... | Bodogfalwabol Jth woth... | Zenth Myklos...” — S még néhány idézet a fentebb említett utcanevekre: 1567: „az En hazamnak feleth ký wagyon *czegled wczaban*” (2: 213), 1595: „Zwez peternek az *Cegled vczainak*” (5: 146), 1598: „Nagj demeter az *Czegled uczaj* kapitanokra hatalmasul Rea Ment” (5: 439); 1570: „Az en hazamat Melj *Czapo Vchaban* Erszengiarttho Janos, es Janos kouacz hazok között Vagion fundaltatuan” (3: 65), 1571: „Jn platea *Czapo vcha* vocata, prope Sarampo” (3: 207); 1567: „Jn *hatwan ucza* penes korlat” (2: 147), 1594: „Kabaý Ferencz fell peoreos az *Hatuá vczajj* Capitanok All peoreoseok ellé, azt bizonyozia meg, ... Az *Hatuan Vczaj* Capitanok in contrariu azt bizonyozia meg” (5: 72), 1595: „Tataroktul meg eolettetet Kabai Ferencznek hazat mely Vagion *Hatuá vczabá*” (5: 112); 1586: „Non ad Jncolas Theatri sed *Nemeth vocati*” (4: 22), 1598: „domüs cuiusd[am] in *czegled* [kihúzva] *Nemet Vcza* sité” (5: 494); 1594: „az mely puzta haz hely ott *peter fiakab vczaiabá* Zabo Georgy mellett Jnnen dél feleol vagió” (5: 35), 1595: „az mely haz es malom kert *peterfiakab vczaiabá* vagió” (5: 112), 1597: „az peres hazatt ki *peter fia Jakab uczabá* vagjon” (5: 398); 1567: „*czegled wczaban*... az zeogleleon Jnneth *pyacz* feleol” (2: 213), 1598: „Abran And[ra]jsnak it az *piacson* Zabad haza eoreoksege azon kjweol teob hazaýs Vadnak” (5: 498), 1599: „in Theatro oppidi Debreczen *piacz ucza* vulgo vcto” (5: 728), „domüs in theatro seu *piacz ucza*” (5: 729); 1598: „Vendicionis seu abalienac[ionis] domüs Cuiusd[am] in *Varad ucza* penes Veres haz quond[am] Sthāni Thar situaté” (5: 495), „R[ev]o[catio]ne domüs in *Varad* [kihúzva; fölé írva:] *piacz ucza*” (5: 510).

De lássunk még egy bihari falut is. Margittán 1489-ben jegyezték fel a *Kerthweles ucza* és a *Pethrywczza* nevet. Mindkettő szerepel 1569-ben, és Jakó (296) szerint 1940-ben is él mindkettő. Új utcanévként jelenik meg 1569-ben a *Kys platea*, *Fazekas platea* és *Saros platea*. Mindhárommal kapcsolatban megjegyzi Jakó, hogy „ma is”, azaz 1940-ben is él.

*

Ha egy területen a régi és az új adatok egybevetésével sikerül igazolni a földrajzi nevek legváltozékonyabb típusának továbbélését, nyilvánvaló, hogy ezzel az illető terület népességének vagy a népesség egy részének folyamatos továbbélését is igazolni lehet. Arra most nem kívánok kitérni, hogy ennek milyen jelentősége van a különleges magyar viszonyok között. A török hódoltság és a felszabadító harcok pusztításai nyomán olyan elnéptelenedés következett be az ország nagy területén, hogy ott bizony kevés reményünk van a középkor óta tovább élő határrésznevek feltalálására. De meglepetések még itt is érhetnek bennünket.

A most felvetett kérdéseknek azonban ez csak az egyik, a népesség történetére nézve rendkívül fontos vetülete. A másik nem kevésbé fontos névtani vonatkozású. A névtani vizsgálatok egyik fontos kérdése ugyanis a nevek élete: a név keletkezése, változása, elmúlása. E kérdéscsoport felderítéséhez is a nagyobb siker reményében foghatunk akkor, ha egy terület névanyagát a legrégebb időktől máig együtt tanulmányozhatjuk. Hogy ide eljuthassunk, kétirányú munkát kell végeznünk: feldolgozni a történeti forrásanyagot és összegyűjteni az élő neveket. És ez az utóbbi a sürgetőbb, mert az élő nevek kihálnak, az egyszer már feljegyzett nevek megmaradnak.

Papp László

A régi gazdálkodás emlékei földrajzi neveinkben

(Az *Aszó*, *Aszaló* értelmezéséhez)

Az a helynévanyag, amelynek gyűjtése Somogy megyében befejeződött, hosszú ideig nélkülözhetetlen forrása lesz nem csupán a nyelvészeti és a helytörténeti kutatásnak, hanem több más tudományágnak, köztük a néprajznak és a gazdaságtörténetnek is. A helyneveknek e két tudomány területén való hasznosítása korántsem új. Jankó János „A Balaton melléki magyarság néprajza” című 1902-ben megjelent kitűnő munkájában már gondosan összegyűjti és részben magyarázza is a Balaton körüli és természetesen a somogyi parton elterülő falvak helyneveit (33–89). Tagányi Károly pedig 1894-ben megjelent „A földközösség története Magyarországon” című alapvető dolgozatában (MGtSz1. 1894.) a régi gazdálkodási formák rekonstrukciójában fontos szerepet szán annak a helynévanyagnak, ami a dűlőelnevezésekben, határnevekben maradt ránk. Többek között ezt írja: „Minden tagosítatlan határban egy darab történet fekszik kinyitva előttünk, a maga művelési rendtartásaiban, felosztásaiban, dűlőiben, parcelláiban, azoknak terjedelmében, elnevezéseiben...” Minthogy a határok azóta többször is tagosításra kerültek — legutóbb a mezőgazdaság nagyüzemi átszervezése során —, és a régi művelési módok, a földek felosztása, használati formái még a legidősebb emberek emlékezetéből is csak halvány nyomokban hámozhatók ki — a történeti feljegyzések pedig e tekintetben gyakran nagyon is hézagosak —, a viszonylag szilárdan fennmaradó helynévanyag, a dűlők és határrészek elnevezése pótolhatatlan segítséget nyújt a régi gazdálkodás egyes formáinak felderítésében.

E feladat elvégzésének azonban elengedhetetlen feltétele a régi mezőgazdasági munkák, eszközök és termelő eljárások — valamint ezek elnevezésének — alapos ismerete; csupán ennek birtokában lehet a helynevek mögött rejlő gazdasági tevékenységet felfedni. Ennek a feladatnak az elvégzése — még jó felkészülés esetén is — hosszú időt és gondos elemző munkát igényel. Most nem is kívánunk e munkának elébe vágni, hanem a régi gazdálkodásnak csupán egyetlen ágából, az irtásgazdálkodásból emelnénk ki pár példát, melyekkel az effajta értelmezés lehetőségeit és fontosságát bemutatnánk.

Hazánk több vidékén, köztük Somogyban is, többször felbukkan a helynevek között a *kerítés* kifejezés önállóan vagy összetett alakban, mint pl. *Nagy- vagy Hosszúkerítés* vagy *Kis Ignác kerítése*. Vörsön *Kiskerítés* alakban találtuk meg. A Zala megye Földrajzi Nevei összesítésében több mint két tucatszor szerepel.

A tájékozatlan kutató e neveket könnyen a határrészek, kertek, udvarok, faluhátárok elválasztására szolgáló gyepűk és mesterséges mesgyék hajdani létével magyarázná. Ezt megerősíteni látszik az olyan változat is, mint a csatári *Csikó kerítés* (ZMFN. 65 : 35), amely egy rét egyik részének elnevezése. Csakhogy az esetek túlnyomó részében e helynevek ma szántót jelölnek, nem keskeny határvonalat, mesgyét, hanem kiterjedtebb vagy kisebb területű szántót, dűlőt.

Már ez a körülmény is meggondolkoztathatja a kutatót. De még inkább azok az adatok, amelyek a történeti anyagból bőven állnak rendelkezésünkre, és amelyek e nevek magyarázatául szolgálnak. 1772-ben például Somogy megyében egy megyei bizottság megvizsgálva a darányiak erdőpusztításait, a pusztítás arányában büntetést rótt ki a falubeliekre, mégpedig olyképpen, hogy — mint a jelentésében olvashatjuk — „a kerített fák . . . egy-egy szál egy forintra limitáltattak” (OL, Szé.cs.lt. IV/31). Egy másik, 1780-i kustánszegi határperben pedig az egyik tanú azt vallja, hogy a kérdéses földet „Kustán Mihály édesatyja kerítette meg”, és ezt azért tudja olyan pontosan, mivel maga is „kerített mellette egy darab erdőt” (ZÁL, Inqu., 43/7).

E példákat bőven szaporíthatnánk, amelyek mind azt mutatnák, hogy a *kerít* szó az irtásgazdálkodás egyik szakkifejezése, amellyel a fák kiölésének egyik módját jelölték, mégpedig azt, amikor irtáskor kb. 1–1 1/2 méter magasságban, egy-két arasz szélességben lehántották a fák kérgét, hogy a nedvkeringést megakadályozzák, és ezzel a fát kiszárásták.

A fa kiölése *kerítéssel* ott, ahol a szabadfoglalás dívott, jelentette egyúttal a terület birtokbavételét is. Ha valaki egy erdőrészt *megkerített*, e *kerítés* tulajdonába ment át, és — minthogy munkát fektetett bele — el is adhatta. E szabályok megsértéséből aztán sok per származott, ezek anyaga közelebről is megvilágíthatja a mi kérdéseinket. Így az egyik 1760-i peranyagból kiderül, hogy Pálfi István németfalusi lakos a kérdéses rétet „nyers és ép erdőből maga számára *kerítette* és foglalta” (ZÁL, Inqu. 57: 164). 1759-ben pedig a kustánszegi Bodó Mihály arról panaszkodik, hogy a szóban forgó „kerítettést néhai Tuboly András hatalmasul foglalta magához” (ZÁL, Inqu., 53 : 7).

A régi irtási gyakorlatnak ez a művelet alkotta első részét: a fák kiölését, elszárártását. A második rész volt a tulajdonképpeni irtás, amikor a kiszáradt törzsnek a gyökereit a földből kiemelték, eltűzelték, és a földet kitisztították, szántóvá alakították.

A fák hántolással vagy modern szóval *gyűrűzéssel* való kiölésének nem pusztán a *kerít* volt hajdani szakkifejezése, hanem ennek továbbképzett alakja, a *keringet* is. Számtalan helynév őrzi — e szóval is — ennek a régi irtási gyakorlatnak az emlékét. Így például a Somogy megyei Sávolyon a *Keringetési dűlő* vagy a Zala megyei Szentpéterúron: *Keringetések* (ZMFN, 114 : 102), Bánokszentgyörgyön: *Erdős-kerengetés* alakban (ZMFN, 106 : 23).

A történeti anyag e névvel kapcsolatban is bőséges magyarázatot szolgáltat, amelyből azonban csak párat említünk. 1744-ben például egy per alkalmával a Somogy megyei Endréden egy tanú azt vallja, hogy a kőröshegyiek csak 2–3 éve „kezdték villongani a határon belül és az fákat keringetni...” (OL, Szé.cs.lt. IV/15). A szentgyörgyvári tiszttartó 1725-ben Hajdú Mihálynak engedelemelevelet adott 8 hold földről és „*kerengetésrül*”. 1752-ben pedig a sándorházi Új János egy per alkalmával azt vallja, hogy apjának a „nevezett Határ mellett egy darab irtásföldjő és *kerengetésse* volt” (OL, Szé.cs.lt. III/17).

E két kifejezés egyes nyelvjárásokban, így például a Somogy megyeiekben, máig is ismeretes a fenti értelemben, mint ahogy a régi gyakorlat is tovább él azok területén, némileg átváltozott formában. Erdei fákat ugyan többé már nem keringetnek, hogy ott szabad területet és szántót nyerjenek, de ha egy-egy fa a mesgyében, útban áll, e módszerrel ma is gyakran kiölik.

Nem él azonban a vidéken az a kifejezés, amely hajdan talán leginkább használatos volt e munkára, és amely éppen a fák kiszárártására utal, mely az égetéses irtásnak egyik előfeltétele. E kifejezés az *aszalás*, amely helynevekben Somogy megye területén is több változatban maradt fenn. Így pl. *Aszalás* alakban Szilvásszentmártonban erdős völgyet jelöl. A szomszédos Zala megyében Kertakutason, Kálócfán, Csesztregen ugyanez a változat szántóföldek elnevezése. (ZMFN, 126 : 37; 127: 53; 134 : 29). Falunévként megtalálható *Aszaló* formában Somogy és Abaúj megyében.

A történeti anyagból bőven idézhetünk adatokat az *aszalással* jelölt tevékenységre is. Több határperben például olvasható, hogy a határ egy *measzalt*, de főnnálló fánál vezet. Erről vallanak például a tanúk az 1780. évi bálványosi, 1781-i kőröshegyi, 1768-i kötősei határperben. (OL, Szé.cs.lt. IV/17). Egy 1757-i peranyag szerint a nemespátróiak is a kiszemelt erdő fáit *aszalással* vesztették el. 1741-ből pedig ugyancsak egy pátrói lakos arról nyilatkozik, hogy „Pápaállásban egy darab *aszalásomat* eladom” (NÉ. 1934 : 68). De idézhetünk máshonnan is idevágó adatokat: a Heves megyei Ivádon, amint egy 1760-i

per anyagából kiderül, Ivádi István a kérdéses földeket „*aszalónak* csinálta”, míg egy másik vallomás szerint „a fennálló fákat *aszalta* a végre, hogy szántóföldet tisztíthasson belőle” (EÁL, K. i. 1766 : 270).

Ez az *aszalás* vagy *aszaló*, amint említettük már a kerítéssel kapcsolatban, az irtási munkák első részére utal, amit követett a második fázisban a fák gyökereinek teljes kitisztítása. Olyan földön azonban, amely messze feküdt a településtől, és amit trágyázni nem tudtak, és pár évi használat után újra pihentetni kellett, a nagy fákat ki sem szedték, hanem a szántóföldön hagyták kiszárvitva, ágaitól lecsonkítva és műveléskor e törzseket pusztán kikerülték. Ilyen szántóról ad hírt az egyik 1772-i darányi vizsgálat, amely megállapította, hogy a jogtalanul használatba vett urasági földön, melybe a falubeliek ez évben már rozsozt vetettek, pl. Szücs István irtásaiban 2 holdon 2 db, Zajgár Mihály 3 helyen levő hat és fél hold irtásaiban 10 db, Tomasits Mihály 3 hold irtásában pedig 24 db „*megaszalt* tölfát” találtak (OL, Szé.cs. lt. IV/31).

Ez a művelésmód tehát, amikor is a nagyobb fák kiszárvított törzsét a művelésbe vett földön állva hagyták, és csak az ágait metélték le, nemcsak Európán kívül, az úgynevezett primitív népek gazdálkodásában ismeretes, hanem a korábbi századokban nálunk is a földművelő gyakorlathoz tartozott. Erre idézhetjük még az 1669-i mórchidai irtásperből a tétieknek azt a figyelmeztetését, amit a perben szóról szóra feljegyeztek: „Ha levágod a fát az *Aszu*-erdőn, úgy vágd, hogy az ága a gabonánkban ne maradjon” (MEOKlt. I. 569). Az effajta szántók bővebb illusztrálására érdemes lesz azt az észak-amerikai irtásföldről szóló, múlt század eleji leírást bemutatnunk, amely a Magyar Gazdák Barátja 1829-i évfolyamában maradt ránk (119). Az Ohio állambeli erdőkből nyert új szántóföldeket — amint a korabeli szerző többek közt írja — „csak alig lehet még egy nemrégiben kiszárvadt erdőtől különböztetni, melynek irtóztató nagy törzsjekei éppencsak ezen esztendőben öltöttek meg, egy kerekcs bevévágás által... Az elszárvadt fák közt — folytatja a leírás — tengerit természetnek...”

Hasonlóak lehetnek a mi irtásföldjeink is, amelyek a Dél-Dunántúlon különösen a török háborúk után, a XVIII. században szaporodtak meg. Az ebből az időből származó — vagy esetleg korábbi — *Törzsökös*, *Csonkás* vagy *Tönkös* — *Tenkes* helynevek is többnyire e régi gazdálkodás emlékei. *Osonkolni* szó különben a Duna és Tisza mentén, valamint Nyugat-Magyarország egyes részein máig is a fa törzsig való lecsupaszításának egyik szakkifejezése (NÉ. 1967: 203).

A bőségesen előkerülő új adatok és a régi technikák alaposabb ismerete lehetővé teszi, hogy újabb helynevek értelmezésére is kísérletet tegyünk, és közben olyan magyarázatot is revízió alá vegyünk, melyről hosszabb ideje az a vélemény alakult ki, hogy megnyugtatón megoldódott. Egy ilyenre szeretnék még röviden kitérni.

A Somogy megyei Igalon akadtunk e két dűlőnévre: *Farkasszó* és *Rácó*, melyek közül Rácóról a helybeliek semmi értelmezést nem tudtak adni, a Farkasszóról pedig azt a naiv népetimológiai magyarázatot, hogy a határ e részéről régen a faluba hallatszott az összegyűlt farkasok ordítása. E helynévnek azonban a farkasordításhoz édeskevés köze lehet, inkább azok csoportjába tartozik a Rácóval együtt, amely — *Szárszó*, *Kajászó* — *Küaszó*, *Görögészó* — *Görögaszó* vagy *Huszászi* — *Huszaszó* mintájára — második tagjában az *Aszó* elhomályosult alakját hordozza. E szóról pedig már Mátyás Flórián magyarázata, (NyK. 4: 189—93), majd Kriza János székelyföldi adatai nyomán előbb *Hefty*, (Nyr. 1911: 160), majd 1912-ben Pais Dezső írt kitűnő összefoglaló cikket (MNy. 8: 391—401), amelyben kimutatta, hogy az *aszó* jelentése: *száraz völgy*.

E megállapítást korántsem akarjuk elvetni, hanem úgy véljük, hogy az új adatok fényében, az adatok egy részének másfajta magyarázata is lehetséges.

A fenti megállapítás alapjául valójában Mátyás Flórián közlése szolgált, amely szerint az *Aszó* szó Anonymusnál többnyire vallist, völgyet jelent, illetve Krizának az a

Székelyföldről való közlése (Nyr. I. 384) — ami a Tájzsótárba is bekerült —, hogy az *Aszó* kiszáradt folyómeder.

Az utóbbinál maradván azt kell azonban látnunk, hogy a székelyföldi adatok korántsem egyértelműek. Pesty Frigyes múlt századi Helységnévtára több olyan *Aszóval* összetett helynevet ad közre, ami egyáltalán nem völgyre, hanem domboldalra, hegyre vagy éppen hegytetőre vonatkozik. Az Udvarhely megyei Homoródalmáson például szerepel a helynevek között *Kisaszó karélya*, amely „egy hegyorom kerekén”, vagy Alsó-Siménfalván a *Balogaszó* helynév ugyancsak hegyet jelölhet, hiszen a Helységnévtár felsorolja még mellette a *Balogaszó oldala*, *Balogaszó teteje* elnevezéseket is. A Csík megyei Csikbánfalván pedig *Egresaszó* helynév található, amelyhez éppenséggel ezt a megjegyzést fűzte az összeíró: „Szántódűlő, régebben Egeres lévén, két völgy köze kiaszaltatván, innen vette eredetét.”

Domboldalra, hegyre vonatkozó *aszó* elnevezést más vidékekről is bőven idézhetnénk. De akad olyan példa is, amely éppen az *aszik* — *aszal* és *aszó* — *aszaló* megfelelésre utal. Az egyik 1750-i kéthelyi periratban például azt olvashatjuk, hogy a Somogy megyei Táska és Marcali közti határmegyén álló egyik határfa „nagyobb része égetéssel megaszódott” (KÁL, Inqu., 1750: 601). A XVIII. századi somogyvári irtásszerződésekben (OL. Szé.cs.lt. IV/11) pedig ismételtlen visszatér egy határrész, amelynek a neve hol „*Oszó* mező” (1764), hol „*Oszó* nevű mező” (1755; 1757), hol „*Aszói* mező” (1757), hol „*Aszó* nevű telek” (1751) és „*Aszaló* nevű telek” (1744). Eszerint az *Aszó* — *Aszaló* név e korban lényegében azonos értelmű volt.

Míndezeken túl, ha a Pais Dezső által nagy gonddal összegyűjtött szavakat térképre vetítjük, kirajzolódik előttünk az a vidék, ahol az irtásnak máig is jelentős hagyománya maradt meg: az Északi hegyvidék, Erdély és szórványosan a Dunántúl. Nincs vagy alig van adat az Alföldről, ahol pedig a kiszáradt folyóvölgy, patakmeder leggyakoribb lehet, viszont a fa igen kevés.

Ami most már a *Farkaszó* és *Ráco* szavakat illeti, hozzá kell fűznünk, hogy a két helynév egyáltalán nem völgyet jelöl, hanem sík területet, amely dombháton terül el. Megjegyzendő, hogy e két helynév mellett például közvetlenül a *Tűskés* helynév szerepel. Mindez együttesen azt a feltételezést erősíti meg bennünk, hogy a jelen esetben éppúgy, mint az *Aszó*-val összetett nevek több más esetében is a régi irtásgazdálkodás nyelvi emlékével van dolgunk, amikor is az *Aszó* az *Aszaló* megfelelőjeként szerepel és jelentése *szárító*. Egyébként a személynévvel, jelen esetben Farkassal, Ráccal való összetétel — mint tipikus irtáselnevezés — ugyancsak a fentieket valószínűsíti.

E helynevek, amiket itt bemutatunk, korántsem ölelik fel az értelmezés minden lehetőségét: csupán példáknak szántuk a régi gazdálkodás egyetlen ágazatából, az irtás-gazdálkodásból. A régi gazdasági étellel kapcsolatban még a helynévkutatásnak számtalan új lehetősége ígérkezik. Ennek azonban előfeltétele a régi mezőgazdasági technikák, eszközök, munkamódok alapos ismerete és azonkívül a helynevek nagy bősége. A Somogy megyei helynevek immár teljes összegyűjtése és remélhetőleg e korpusznak közeli közrédása ezt az értelmező munkát is nagymértékben elő fogja segíteni.

Takács Lajos

Az önkéntes nyelvjárási gyűjtőpályázat 1966-ban és 1967-ben

1. A felszabadulás után megújuló magyar nyelvtudomány és köztük a magyar nyelvjáráskutatás szép eredményei (A Magyar Nyelvjárások Atlaszának készítése, az Új Magyar Tájzsótár szerkesztése) mellett éveken át hiányoltuk az önkéntes gyűjtők munkáját. A Nyr. 1958. évi nyelvjárási gyűjtőpályázata azonban országszerte felkeltette

az érdeklődést (vö. Szépe—Végh: Nyr. 83: 210—21). 1959 óta az Akadémia Nyelvtudományi Intézete a Néprajzi Múzeummal közösen hirdeti meg az országos néprajzi és nyelvjárási gyűjtőpályázatot. Ez évenként több száz munkatársat foglalkoztat.

Folyóiratunkban utoljára az önkéntes néprajzi és nyelvjárási gyűjtők 1964. évi szegedi találkozójáról Sebestyén Árpád számolt be (Nyr. 89: 417—21). Úgy érezzük, erkölcsi kötelességünk, hogy vidéki munkatársaink tevékenységét bizonyos időközökben ismertessük, a nagy nyilvánosság előtt nekik köszönetet mondjunk, megbecsülésünket és elismerésünket ezzel is kifejezzük.

Önkéntes gyűjtőink munkájának eredményét az évenként megrendezett pályázatokon vesszük számba. 1965-ben ezeket a pályázatokat decentralizáltuk. Országos pályázatunk keretében az egyes megyék külön is meghirdetik a néprajzi és nyelvjárási gyűjtést, és általában 5000 Ft-ot fordítanak a legjobb dolgozatok, illetőleg gyűjtések jutalmazására. Országos döntőbe kerülnek a megyei szinten első három helyezést elért dolgozatok, és a rendelkezésünkre álló — nem nagy — központi keretből jutalmazzuk őket.

2. A z 1966. évi pályázat eredményeinek ismertetésében először az országos döntő adatait közöljük.

A 2500.— Ft-os nagydíjat dr. Szabó Lajos ref. lelkész nyerte el „Háromszáz-három taktaszadai monda” című gyűjtéséért. Szabó munkája elsősorban folklóreólokot szorgalmaz, de közvetve igen gazdag nyelvjárási anyagot is nyújt. A mondákat magnetofonra vette fel, és azokat szóról szóra, retusálás és javítgatás nélkül közölte. Finomabb hangtani árnyalatok jelzésére — nagyon helyesen — nem törekedett, de bizonyos mérvű hasonulást és hangösszeolvadást is jelölt. Így anyaga népnyelvi mondattani és alaktani vizsgálatokra alkalmas.

A 2000.— Ft-os I. díjat dr. Barsi Ernő győri tanítóképző intézeti tanár kapta „Szántás-vetés Sály (Borsod m.) községben” és „Abdai néphagyományok Kaszás Ferencné emlékezetében” című dolgozatáért. A népdalokat gyűjtő és a magyar népi muzsikát magas művészi fokon megszólaltató Barsi Ernő nagy buzgalommal végezte el a tárgyi néprajz körébe vágó adatgyűjtést. Anyaga nyelvi szempontból is értékes. Jók és gondosak a jelentésmeghatározásai. Igyekezett minél több folklórananyagot összeszedni, és a szántás-vetéssel kapcsolatos helyi népdalokat feljegyezni.

Az 1500.— Ft-os II. díj dr. Szabó József szegedi gimnáziumi tanáré lett. „Hangtani jelenségek Nagykőnyi község nyelvjárárásában” és „A kender feldolgozása és szókinése Nagykőnyiban”. Szabó József utóbbi dolgozata az e tárgykörben mozgó legjobb gyűjtések egyike. Nyelvjárási hangtani monográfiája pedig egyike az utóbbi évek legjobb magyar nyelvjárási tanulmányainak. A dolgozat nagy értéke, hogy nemcsak a magánhangzó-rendszert vizsgálja igen alaposan, hanem a mássalhangzókat is. Munkája egyik részlete megjelent a Nyr.-ben (91: 209—16).

1000.— Ft-os országos III. díjban három önkéntes munkatárs részesült. Közülük kettő érdeklő a nyelvjáráskutatást is. Az egyik Galuska Imre ref. lelkész „Népi gazdálkodás Kesznyétenben” című munkája. Galuska gyűjtése nem útmutató füzetünk alapján készült. Biztatásunkra évenként és folyamatosan feldolgozza a gazdálkodás egyes ágait. Alapos megfigyeléseivel, gazdag anyagával az elkészítendő útmutató füzetekhez is sok anyagot nyújt. Dolgozatát jelen formájában is érdemes volna közzéadni. Galuska az önkéntes nyelvjárási gyűjtésnek ma legszorgalmasabb és egyik legtehetségesebb munkása. Jó volna, ha tervét valóra tudná váltani, egy szótárt tudna készíteni. — Zöldy Pál ny. postafelügyelő önkéntes munkatársi gardánk doyenje. A bácskai gazdálkodást, a szántást és vetést nem helyszíni gyűjtés és kérdezősködés, hanem saját emlékei alapján írja le. Ez a módszer ma már elavult. Jogosultságát Zöldy Pál esetében igazolja az a

körülmény, hogy ő 20 éves koráig mint parasztember maga is végezte e munkákat. Azután kezdett el tanulni. Útmutató füzetünk nehezebb kérdéseire válaszolva sok esetben kéri ki levélben Bácskában élő testvérei, rokonai segítségét.

A jutalmakat odaítélő bizottság 1966-ban a díjakon kívül 12 000 Ft-nyi díjkiegészítésben részesítette a megyei díjazottakat is. (Borsod és Győr-Sopron megyében a rendelkezésre álló megyei keret nem elegendő az e megyékben szép számmal dolgozó önkéntes munkatársak jutalmazására. De olykor más megyékben is egy-egy érdemes pályamunka — elegendő pénzügyi keret hiányában — nem nyeri el kellő jutalmazását. Ezeket az aránytalanságokon próbálunk enyhíteni a díjkiegészítéssel.)

Így 800—800 Ft-os kiegészítésben részesült **H o r v á t h G y ö n g y i** ált. iskolai tanár „Jászjákóhalma személynévadása” című dolgozata, továbbá **M o l n á r A m b r u s** sápi református lelkész „Nagyrabé helynevei” és „Szántás-vetés” című gyűjtése. 700—700 Ft-os díjkiegészítésben részesült még négy nyelvészeti vagy részben nyelvészeti gyűjtés. Ezek **N é m e t h E l e k** hajdúböszörményi gimn. tanár „Szántás-vetés Hajdúböszörményben” (útmutató füzetünk alapján), továbbá „Az e, é, í, i hangok állapota a nyíresaholyi népnyelvben” c. dolgozata, **S z i v á k P i r o s k a** főiskolai hallgató „A rábai halászat Soboron” tárgyi néprajzi és nyelvi szempontból egyaránt értékes gyűjtése. Néhány megjegyzést kell fűznünk dr. **O l á h A n d o r** dobozi orvos folklór tárgyú és nyelvi gyűjtéséhez. Oláh Andor a népi gyógyászattal évek óta szép eredményre foglalkozik. Jó volna, ha nagy szorgalommal feljegyzett folklór- és nyelvi anyagában pontosan jeleznék, hogy melyik adata származik a dobozi magyaroktól, és melyik az ott élő cigányoktól.

Igen érdekes dolgozat **S e b e s t y é n Á d á m** kakasdi tsz-tag „Andrásfalva monográfiája” című munkája. Az andrásfalvi csángók életsorát bemutató pályamű igen sok, máshol fel nem jegyzett néprajzi és nyelvjárási adatot tartalmaz. Sebestyén Ádám munkája már nem paraszti feljegyzéssorozat, napló, hanem a tudományos ismereteket a még élő szájhagyománnyal összeötvöző irodalmi alkotás. Sajátos helyzeténél fogva már jelen formájában is megérdemelné a kiadatást.

„A hagyományos paraszti gazdálkodás ismeretanyaga és szókincse” című tárgykörben (Szántás-vetés) országos díjkiegészítésben, illetőleg dicséretben részesültek még a következők: **C s u g á n y P i r o s k a** ált. iskolai tanár (Taktabáj, Borsod-Abaúj-Zemplén m.), **T ó t h E m m a** ált. isk. tanár (Mindszent, Csongrád m.). A földrajzi nevek gyűjtéséért pedig dr. **N a g y B é l a** általános iskolai tanár (Solt, Pest m.), **S u g á r I s t v á n** levéltári munkatárs (Felsőtárkány, Heves m.), **G y ö r e P á l** községi végrehajtóbizottsági titkár (Abony, Pest m.), **B a l o g h M i h á l y** (Kunszentmiklós), **P i l l e r D e z s ó** ált. iskolai tanár (Zamárdi, Somogy m.), dr. **P e l l e B é l á n é** technikai tanár (Hevesaranyos). Pelléné a faluban a személynéveket is összeírta.

A most említett dolgozatok, gyűjtések az országos díjkiegészítést, illetőleg dicséretet alaposságukkal, gondosságukkal, megbízhatóságukkal nyerték el.

Az 1966-i pályázat ifjúsági tagozatán a hagyományos paraszti gazdálkodás tárgykörében (Aratás) díjat nyert **C s i t á r i I s t v á n** (Szentesen). A földrajzi nevek gyűjtésében pedig **W a g n e r Á g n e s** (Földeák, Csongrád m.), **P á n c e é l T a m á s** (Dunaszentgyörgy), **M á r t a M á r t a** (Apc, Heves m.), **D o b i K l á r a** Tarnazsádány (Heves m.), ugyanő ott a személynévanyagot is összegyűjtötte.

De nem volna teljes a sor, ha nem említenénk meg azon gyűjtéseket, amelyek a pénzügyi keret hiánya miatt az országos döntőben díjat nem nyertek, de az illető megyében jutalmazták őket.

Az 1966-i pályázat felnőtt tagozatán megyei díjakat nyertek **S n e k s z e r M i h á l y n é** „Levelek község (Szabolcs-Szatmár m.) földrajzi nevei”, **P e t r ó c z i G y u l a** „Karancseszki község (Nógrád m.) ragadványnevei”, **S i m o n E l e m é r**

„Mátranovák (Nógrád m.) földrajzi nevei” c. gyűjtései. Továbbá Csupor Tiborné „Szántás-vetés Majos községben (Tolna megye)” (e községben bukovinai székelyek telepedtek le; Csuporné az ő gazdálkodási módjukat tanulmányozta.); Horváth Julianna „Szántás-vetés Vépen (Vas megye)” című dolgozatáért, illetőleg gyűjtéséért.

3. Az 1967. évi országos pályázat eredményeiről a következőket közölhetjük. A 2500 Ft-os nagydíjat Nagy Géza általános iskolai tanár nyerte el „87 mese a Zemplén megyei Karsáról” című pályamunkájával. Nagy Géza magnóról a korszerű feljegyzés módszerével szó szerint jegyezte le a meséket (a javítgatásokat, kiegészítéseket elkerülve). Így anyaga nyelvi szempontból is hű és megbízható. Gondosan jelöli a magán és mássalhangzók hosszúságát, illetőleg rövidségét is.

A 2000 Ft-ot nyert díjasok közül nyelvészeti szempontból figyelmet érdemel dr. Timaffy László győri mezőgazdasági szakmunkásképző iskolai tanár „Kisalföldi szekerek, kocsik” című pályamunkája és Fehér Zoltán gimn. tanár öt bányai (Bács-Kiskun megye) folklór tárgyú dolgozata. Timaffy Lászlót nem kell a tudomány szakembereinek, a Nyr. olvasóinak bemutatnunk. 1961-ben jelent meg az Akadémiai Kiadó gondozásában és Földes László szerkesztésében a Viehzucht und Hirtenleben in Ostmitteleuropa című kötet. A kötet egyik dolgozatának szerzője Timaffy László. A Nyr. 92. (1968.) évfolyamában a 90–102. lapon Németh Imrével közösen jelent meg Timaffynak „A földrajzi nevek gyűjtésének módszertani tanulságai a Győr-Sopron megyei Feketeerdőn”.

Timaffy László tárgyi néprajzi leírást és már bizonyos mértékben feldolgozást is ad a kisalföldi szekerekről, de nagy gondja van a tárgyak és eszközök nevének, jelentésének pontos felzésére is. Timaffy Lászlót úgy szoktuk emlegetni, mint az önkéntes gyűjtők közül szakemberré nevelődött ethnográfust.

A fiatal és rendkívül tehetséges Fehér Zoltán folklór tárgyú közléseiben is gazdag nyelvi anyagot találunk. Fehér Zoltán a nagyobb terjedelmű hagyományanyagot magnetofonra veszi fel, és a korszerű módszerrel jegyzi le. De ugyanígy a népnyelvi anyag jellegét megőrizve közli a hallás útján feljegyzett anyagot is. Fehér Zoltán azonban — igen helyesen — egész sereg tanítványt is bevon adatgyűjtő munkájába. A tanítványok a babonás történeteket sajnos többnyire köznyelvi alakban írják le. Jó volna, ha Fehér Zoltán tanítványait is ránevelné arra, hogy a történeteket igyekezzenek szó szerint, változtatás nélkül feljegyezni.

Az 1500 Ft-ot nyert díjasok közül megemlíjtük dr. Szabó Lajost („Százegy taktaszadai monda”). Szabó az 1966-ban nagydíjat nyert pályamunkája gyűjteményét egészíti ki mostani dolgozatával.

Az 1000—1000 Ft-ot nyert díjasok közül Molnár Ambrus ref. lelkész „Sápi (Hajdú-Bihar megye) mondák” és „Reményi Ágnes, a sápi tudós asszony” c. dolgozatát említjük elsősorban. Molnár Ambrus szintén azok közé a néprajzi gyűjtők közé tartozik, akik gyűjtésükben a nyelvészeti szempontot is érvényesítik.

Nagy örömet szerzett számunkra a III. díjasok csoportjában Németh Istváné, Bogár Erzsébet egeri általános iskolai tanárnak „Felsőtárkány (Heves m.) földrajzi nevei” c. gyűjtése. Ő nemcsak a ma élő névanyagot gyűjtötte össze, mintaszerű gondossággal, hanem a XVIII. sz. végi és XIX. századi (könnyen megtalálható) összeírások és térképek neveit is kiírta. A történeti forrásokban levő anyagot igyekezett helyhez kötni. Érdekes tanulság, hogy a 100—150 évvel ezelőtti nevekből mennyi nem él ma már. Némethné jó munkája az egeri tanárképző főiskola magyar nyelvészeti tanszékének is dicsérete (ott kapta az útmutatást).

1967-ben is igen sok pályázónknak adtunk országos díjkiegészítést és dicséretet az előző évek gyakorlatához híven. A díjkiegészítést nyert gyűjtések és dolgozatok közül nyelvészeti szempontból az alábbiakat említjük meg:

G a l u s k a I m r e ref. lelkész „Népi gazdálkodás Kesznyétenben” c. dolgozatát, amely az 1966-ban országos harmadik díjat nyert gyűjtés folytatása. Az ott elmondottak az 1967. évi pályázatára is vonatkoznak. (Csupán a pénzügyi keret elégtelen volta miatt került Galuska pályamunkája 1967-ben a díjkiegészítések csoportjába.)

M o l n á r G y u l a ref. lelkész „Konyár településtörténete és határhasználata” című pályamunkája kis részben kérdőívünk alapján készült.

S z ú c s I s t v á n vajdácskai ref. lelkész több dolgozatával szerepelt. Bennünket főleg a „Hordás, asztagrakás és cséplés a bodrogi Vajdácskán” (kérdőívünk alapján) című, továbbá „Közmondások és szólások Vajdácskán” c. gyűjtése érdekelt.

Z ö l d y P á l ez évben is több dolgozatával szerepelt. Kiemeljük a „Hordás, nyomtatás és cséplés” című gyűjtését (kérdőívünk alapján). Örömmel üdvözlöttük a pályázatunkon M a t i j e v i c s L a j o s újvidéki egyetemi tanársegéd „Kishegyesi (a régi Bács-Bodrog megyében) kiszámolók” és C s á k y n é S ö r ö s P i r o s k a „A konyha szókinése Bécén” (Vajdaság) című nyelvjárási és néprajzi gyűjtését.

A hagyományos paraszti gazdálkodás ismeretanyaga és szókinése (Szántás-vetés) tárgykörű gyűjtésükkel 1967-ben még a következők kaptak országos díjkiegészítést, illetőleg dicséretet: B e d ő M a g d o l n a, I v á n i c s É v a, J ó n a A n d r á s, K o z m a M a r g i t, N é m e t h P i r o s k a, P ö d ö r V a l é r i a főiskolai hallgatók a Zala megyei Miklósfán, Zalakoppányban, Zalahárshágyon, Bucsután, Pölöskén, Gellénházán. E hallgatók jó dolgozatai mind Ö r d ö g F e r e n c főisk. megbízott előadó tanári munkáját is dicsérik. A fent jelzett „Szántás-vetés” tárgykörben díjkiegészítést, illetőleg dicséretet nyertek még: K i r á l y M á r i a főisk. hallgató Leveleken (Szabolcs-Szatmár m.), S i m o n J u l i a n n a főisk. hallgató Somogyudvarhelyen, M o l n á r D e z s ő ált. isk. igazgató Alsóságon (Vas m.). Az Aratás tárgykörében pedig K. T ó t h E m m a gimn. tanár Mindszenten (Csongrád m.), dr. S z a b ó J ó z s e f gimn. tanár Nagykönyiben és Koppányszántón (Tolna m.) és H o r v á t h J u l i a n n a ált. isk. tanár Vépén (Vas m.); Horvát Julianna a hordás és a cséplés anyagát is össze- gyűjtötte.

A földrajzi nevek gyűjtéséért országos díjkiegészítést, illetőleg dicséretet kaptak a következők: D o m o k o s L a j o s gimn. tanár (Kám, Vas m.), H o r v á t I s t v á n múzeumvezető (Jánosháza, Karakó, Vas m.), H o r v á t h J u l i a n n a ált. isk. tanár (Vép, Vas m.), B ó t a E r z s é b e t főisk. hallgató (Eger belterület), P i n t é r I s t v á n n é főisk. hallgató (Kömlő, Heves m.). A földrajzi nevek gyűjtéséért országos díjkiegészítést, illetőleg dicséretet nyertek még B o d a G y ö n g y i főisk. hallgató (Attala, Somogy m.), N é m e t h M á r i a főisk. hallgató (Farád, Sopron m.), Z s i g m o n d G i z e l l a főisk. hallgató (Halastó, Hegyháthodász, Nádásd Vas m.), mind Ördög Ferenc tanítványai. Továbbá G á l R ó z s a tanár (Kiskunlacháza).

Az 1967. évi pályázat ifjúsági tagozatán országos III. díjat, 700–700 Ft-ot nyertek a következők: S i m o n E r z s é b e t „Szántás-vetés Vörsön (Somogy m.)”, K o v á c s J ó z s e f ua. Kistrécsén (Zala m.), továbbá T ó t h Á r p á d, P e t r e k o v i c s M á r i a és társai „Vezeték- és keresztnévek, ragadvány- és gúnynevek Zala megyei községekben” című dolgozataikért. A felsoroltak Ördög Ferenc tanítványai.

Országos IV. díjat, 500 Ft-ot nyertek B a l o g M a r g i t és 7 társa „A Mátra és Bükk vidékének földrajzi nevei” című gyűjtésükkel (Pelle Béláné tanítványai).

Országos dicséretben részesültek S z a b ó V e r o n i k a és T a r j á n i J u d i t, P o l g á r (Hajdú-Bihar m.) földrajzi nevei”, továbbá K o v á c s B e r n a d e t t e és L é k a G i z e l l a „Polgár ragadványnevei” című gyűjtésükért (mindnyájan Terge Lajosné tanítványai), C s i h a É v a és társai „Földrajzi nevek Hajdúszoboszlón” című dolgozatukért, C s i n e s á k R ó z s a „Miske község földrajzi nevei” című gyűjtéséért (Kuczy Károly tanítványa).

Az 1967-i pályázaton megyei díjakat nyertek a földrajzi nevek gyűjtéséért: G á b r i e l A n n a (Gönyű, Győr m.), Z á b ó G y u l a és V a r g a F e r e n c (Főnyed, Somogy m.), J a k u c s L a j o s Csövár, Kosd, Alsópenc, Rád (Pest m.), H a m v a s L á s z l ó n é (Tiszavasvári), T u n g l i G y u l a (Borsosgyörk), S á n d o r M i k l ó s (Adásztevel, Veszprém m.) — A hagyományos paraszti gazdálkodás (Szántásvetés) tárgykörében megyei díjakat nyertek még S o ó s J á n o s (Üllés, Csongrád m.), T ö r ö k J ó z s e f (Csongrád község), M u r á n y i I l o n a (Börös, Győr-Sopron m.), S a s J ó z s e f (Osztopán, Somogy m.), I v á n J u l i a n n a (Győr-Újváros). Az Aratás című gyűjtésért pedig R a k o n c z a y J á n o s tsz-tag (Ruzsa, Csongrád m.). — S z ú c s M á r i a „Nagyecsed ragadványnevei”, K o p p á n y J á n o s „Tótkomlós ragadványnevei” című gyűjtésért.

4. Ha az 1966. és 1967. évi pályázatok nyelvészeti tematikáját nézzük, észrevehetjük, hogy felvilágosító és meggyőző munkánk hatására nagy tervszerűség tapasztalható. Az országos sikerű földrajzinév-gyűjtő munkákon kívül a hagyományos paraszti gazdálkodás ismeretanyaga tárgykör kérdőfüzetei alapján gyűjtenek mind nagyobb számban vidéki munkatársaink, továbbá jelentős a személynévi és a ragadványnévi gyűjtés is.

Az önkéntes néprajzi és nyelvjárási gyűjtők országos találkozóját 1966 november havában Szentendrén, 1967 augusztusában Zalaegerszegen rendeztük meg. Nyelvészeti tárgyú előadást Szentendrén „A paraszti gazdálkodás” című gyűjtése alapján G a l u s k a I m r e tartott. Zalaegerszegen pedig dr. S z a b ó J ó z s e f a nagykönyvi mássalhangzó-rendszeréről beszélt.

5. Beszámolóinkat legmúltóbban B á r c z i G é z a akadémikusnak, a Magyar Nyelvtudományi Társaság elnökének Szentendrén mondott köszöntő szavaival fejezhetjük be:

„Rendkívül nagy fontosságú mind a nyelvtudomány, mind a néprajz számára az az áldozatos munka, melyet az önkéntes gyűjtők vállaltak, és — mint eddig is megállapítható — igen jól el is végeznek. S az eredmény nemcsak tudományos anyag feltárása, hanem pusztuló nemzeti értékek megmentése, megőrzése . . . Noha maradnak még fehér foltok az ország területén, melyeken a kellő támogatás hiányában vagy más okokból egyelőre nem sikerült megszervezni a gyűjtőgárdát és megindítani a tervszerű munkát, ami eddig kialakult, az már nem kezdet, nem lelkes szalmaláng fellobbanása, hanem hatalmas szervezet kialakulása, mely máris igen becses anyaggal gazdagította nyelvtudományunkat.

Semmi esetre sem akarjuk korlátozni az egyéni témaválasztást, s önkéntes gyűjtőinknek minden ilyen vállalkozását örömmel üdvözljük. De az egységesen szervezett gyűjtésnek megvan a maga előnye és megvan a maga fontossága; országosan összehasonlítható anyagot eredményez, és arra alkalmas, hogy egyes témakörök egyetemes feldolgozását tegye lehetővé . . . A hagyományos paraszti gazdálkodás témaköre nyelvjárási és néprajzi szempontból egyaránt értékes anyagot ad, s az egységes kérdőívek ehhez a legtöbb segítséget adják. A munka ezen a téren folyik, ha országos viszonylatban a mintegy 100 községben befejezett vagy folyó gyűjtés nem látszik is nagy méretűnek, ez az a mag, mely körül kibontakozhat az egész területet átölelő fölmérés. — Sokkal több eredményt adott már eddig is a földrajzinév-gyűjtés. Itt már valóban igen számottevő tudományos eredményekkel találkozunk. Szinte fölösleges említeni a „Zala megye földrajzi nevei” című kítűnő, hatalmas kötetet, melynek megjelenése nyelvtudományunknak valóságos eseménye volt. S alighogy megjelent adatai máris bekerültek a nyelvtudomány vérkeringésébe, minduntalan látjuk idézve szaktanulmányokban, annak a bizonyítékául, hogy ilyen, gondosan végzett, ellenőrzött és szerkesztett munkának azonnali

tudományos haszna minden kétségen felül áll. Kimeríthetetlen bányá ez a kötet, nemcsak a toponomasztika számára, hanem a nyelvjáráskutatás, sőt azon keresztül a nyelvtörténet számára is. S a gyűjtés immár országos mozgalommá egészült ki . . .

Mindezek már nem a tervezés stádiumát jelentik, ezek határozott eredmények. És bár a munka, amit az önkéntes gyűjtőktől ezek az eredmények megköveteltek, fáradságos, de megéri a fáradságot. Oly bőséges anyagot szolgáltat a nyelvtudomány különféle ágainak, és annyi nemzeti érték megmentését jelenti, hogy minden egyes gyűjtő a magyar művelődés érdemes katonájának bizonyul. Egy elmúlt beszámolómban ezt a szervezkedést a magyar nyelvtudománynak egyik legfontosabb eseményeképpen méltattam, s az azóta folyó munka mindjobban meggyőz arról, hogy ez a megállapítás helyes volt. Társaságunk és mindnyájunk régi álma valósul meg egy országos önkéntes mozgalom kiépülésével, s bizton reméljük, hogy az egyik fontos feladat megoldása után gyűjtőink további feladatokat vállalnak, és hogy a még néma és süket vármegeyék is meg fogják hallani a kulturális kötelesség intő szavát."

Végh József

Szó- és szólásmagyarzatok

Kuli. Ez az elő-indiai eredetű, a magyarba feltételezhetőleg portugál és (vagy) angol közvetítéssel elkerült szó nyelvünkben olyan jelentésváltozattal is gazdagodott, mely hiányzik az eredeti és a közvetítő nyelvekben élő szóból.

Eredetileg ez a szó (mely a XVI. század közepén jelent meg Európában), s jó ideig azután is, a jelenlegi Nyugat-Pakisztán területén, Gujrat közelében élő egyik néptörzs neve volt. Csak egy évszázad múlva vált közszóvá — elsőnek ismét a portugálban és az angolban — mint a teherhordó bémunkás megnevezése a Távols-Keleten, elsősorban Kínában, Elő- és Hátsó-Índiában, Malájföldön, a Csendes-óceán szigetein, főképp a fehér ember szóhasználatában. Idővel az angol gyarmatbirodalom egyéb területein (Afrika, a nyugat-indiai szigetvilág) is elterjedt, mint az oda a Távols-Keletről importált, nehéz testi munkát végző olcsó munkaerő megnevezése. (Az angolban ekkor és mind a mai napig a szó első magánhangzója hosszú: *kúli*.)

Ebben az utóbbi jelentésben már a múlt század első felében megjelent nyelvünkben. A Közhasznú Esmeretek Tára a *palankin* szócikkében 1833-ban ezt írta (IX. kötet, 19. lap): „Keletindiai négy lábú hordozó-szék . . . Négy teherhordó (*Kulis*) szokta vállán vinni. Ezek a' Sudereknek (utolsó néposztály Indiában) különös szakaszát teszik, minden városban és faluban előljáróik vannak. . . . a' hordozók . . . becsületes, szolgálatra kész emberek.”

Húsz évvel később gróf Andrassy Manó Utazás Kelet-Indiákon c. művében (67. lap) ezt írta: „Málháimat belföldi hordárookra bíztam, kik itt *coolee* (*kuli*) néven vállalkon czipelik a terhet, s ha kell, az utast magát is.”

Ugyancsak 1853-ban írta Xántus János a mai Egyesült Államokból hazaküldött leveleiben (könyv alakban Pesten 1857-ben, Xántus János levelei Éjszakamerikából címen, a 26–27. lapon): „Itt [New Orleans-ben] a sárga láz nem otthonos, de Sz. Domingó szigetéről hozták ide a *cooly* négek . . . [A járvány idején] a Place des Armes-en ugyanis 450 halott hányatott egy halomra; (asszonyok, gyerekek, férfiak, négek, mulatok, zambóék, *coolyk* keverve).”

Rosti Pál az Űti emlékezetek Amerikából c. könyvében (Pest, 1861.) már tud e modern kori félrabslolgák eredetéről is, s megjegyzi, hogy „Az angol kormány Kelet-Indiából, Madras vidékéről szállítja az úgynevezett *cooli*-kat, hindukat . . .” (27. lap). Az éles szemű utazó, Kecskeméthy Aurél pedig Budapesten 1877-ben megjelent könyvében (Éjszak-Amerika 1876-ban) már egy egész fejezetet szentel e berrabslolgának, akiről könyve több helyén is ír. „[San Franciscoban található] azon pincelakok . . . sötét, piszkos, bűdös lyukak, a hol hemzseg az egymás nyakán ülő *coolie*. . . . China túlnépes tartományainak kiéhezett szegényei, kik a *Coolie* (= Kúli) exporttal foglalkozó s gazdag chinaiakból és amerikaiakból álló consortiumok által tömegesen hozatnak be . . . A gyárosok tömegesen szerződtek a negyedrészt díjért dolgozó chinai *coolit*, föltéve, hogy nem félnek magukra vonni a közönség, illetőleg a munkás osztály gyűlöletét., (171. 406.

és 273. lapon). A XX. század elején is sok szó esett a kulikról a hazai sajtóban és az országgyűlésen, amikor javaslatok hangzottak el kínai bérmunkások (kulik) importjáról és foglalkoztatásáról a magyarországi nagybirtokokon azon célból, hogy velük törjék le a magyarországi aratósztrájkokat.

A *kuli* szónak e 'keleti bérrabszolga' jelentése ma is él nyelvünkben. A két világháború közötti korszakban — egyelőre közelebről meg nem határozható időpontban — kialakult nálunk e szónak egy újabb, átvitt jelentése is, mely nem él a nyugat-európai nyelvekben: nehéz munkát a kellő anyagi és társadalmi elismerés nélkül végző dolgozó, rosszul fizetett bérmunkás. Nem is feltétlenül ilyen társadalmi helyzetű fizikai munkást jelent, hanem gyakran szellemi dolgozót is. Ebben a jelentésben a szó erős érzelmi töltetű, a sajnálat és az idegenkedés hangulata tapad hozzá. Első szótári adatunk e jelentésre csak 1953-ból származik, a Magyar—angol nagyszótárból, amikor e szójelentés nyilván már jó két évtizede élhetett nyelvünkben. Valószínűnek látszik, hogy ez az új jelentés németből való tükörfordítás eredménye. (Vö. A. B. Stiven: *Englands Einfluss auf den deutschen Wortschatz*, 1936. 82).

Ma ez az átvitt jelentés leggyakrabban a *kuli* szó származékaiban, illetve vele összetett szavakban él, mint *kulizik*, mely elsőnek a már említett kétnyelvű szótárban regisztráltatott, s körülíró jelentésértelmezést az ÉrtSz. IV. kötetében kapott 1961-ben. Ez az ige bizalmas, némileg tréfás vagy — alkalomtól függően — pejoratív stílusú értékű, mint ahogyan a *kuli* főnévvel alkotott *kulimunka* (fáradtságos, nehéz, kellően nem díjazott és ezért lenézett munka) is az.

A *kuli* szó egyébként más összetételekben is élt vagy él nyelvünkben. Az asszonyok világában mintegy negyedszázada ismert fogalom a *kulikabát*. Ez csipőig érő női ruhadarab, egyenes szabású, öv nélküli utcai felső kabát. Az elnevezés megalkotója — talán valamilyen divattervező — feltételezhetően arra a hasonlóságra utalt vele, mely a riksát húzó vagy ültetvényeken dolgozó kínai kulikat ábrázoló fényképeken látható ruhadarab és az új divatkreáció között fennállt. (Az ÉrtSz. tanúsága szerint maga a *kuli* szó is gyakran jelent kulikabátot.) Ennek a ruhadarabnak egy új változatáról a Magyar Nemzet napilap 1968. március 30-án ezt írta: „Könnyű frottírból többféle fazonban készült *strandkuli*.” Hogy a divat nyelvben a szó milyen szívósan él, mutatja, hogy 1967-ben női divatárúzletekben megjelent a *kuligán* elnevezésű ruhadarab is. Elnevezése nyilván egy fajta blend, a *kulikabát* összetétel első eleméből és a *kardigán* szó utolsó szótagjából (azt mintegy képzőnek tekintve), s rímelő mivoltában félreérthetetlenül célozva egy másik divatos szóra, a *huligán*-ra.

A *kuli* szó más összetételek utótagjaként is előfordul néha. Így a *riksakuli*-ban (riksát húzó kuli), valamint az 1930 és 1948–50 között igen elterjedt *tintakuli* elnevezésben. Ez utóbbi egy fajta német gyártmányú töltőtoll volt, melynek neve tükörfordítás a német *Tintenkuli* szóból, mely náluk írnokot, bértollnokot jelent. A harmincas években a Tündérujjak c. folyóirat sokat reklámozott *fakuli* néven egy kis éjjeliszekrény méretű állópolcot. Újabbban forgalomba került *motorkuli* néven motorkerékpárhoz kapcsolható egykerekes kis utánfutó alkotmány, poggyász, sátor stb. szállítására. Mindezekben az utótagos összetételekben a *kuli* szónak vagy sok és nehéz munkát végző, vagy terhet hordó jelentése cseng vissza.

Hobby. Még tíz éve sincs talán, hogy ez az angol szó gyökeret eresztett nyelvünkben. Az idegen szavakat számba vevő e századi szótáraink egyike se méltatta figyelemre, amíg csak Bakos Ferenc könyve 1957-ben 'kedvtelés, kedvtelésből állandó jelleggel űzött foglalatosság, passzió' jelentéssel nem szótározta. Tette ezt azért, mivel a szó az ötvenes évek második felében már fel-feltűnedezett magyar szövegekben. Tudunk azonban egy

egész évszázaddal korábbi olyan előfordulásáról is, mely egyben a szó jelentését is megmagyarázta. Térey Pál Pesten 1859-ben megjelent Angol—skóthoni naplójában a 253. lapon ezt írta: „Minden embernek megvan a maga kedvencz eszméje, mit az angol igen helyesen e szavakkal fejez ki: every man has his hobby. Douglass úrnak kedvencz eszméje a [marha] tenyésztés.”

Amikor Térey e sorokat leírta, a *hobby* szónak ez a jelentése az angol nyelvben is viszonylag új volt. A szó jelentéstörténetét nyomozva az angol nyelv oxfordi nagyszótára megállapítja, hogy először a XIV. század vége felé fordult elő 'póniló, kisebb testalkatú ló' jelentésben. A későbbi évszázadokban ez a jelentés a perifériára, a tájnyelvekbe s a népnyelvbe szorult. Valószínű, hogy ez a *hoby*, *hobyn* szó a munkára használt lovaknak gyakran adott *Robin* angol tulajdonnévnek egy alakváltozata. Átkerült az ófranciába is, *aubin* alakban.

A XVII. század óta a szó Angliában többnyire összetételben, *hobby-horse* alakban él. Ekkor már azt a gyermekjátékszert jelenti, melyet nádparipa, vesszőparipa néven a magyar nyelv is több évszázada ismer. (Többnyire fából faragott apró lófejjel és kantárral ellátott rudacska, melyet a kisfiú lába közé véve száguldoz, lovaglást játszva.) Ugyanez idő tájt jelent meg az angolban az átvitt jelentése is: pusztán szórakozásból űzött foglalatosság, ami annyiban emlékeztet a nádparipán lovagláshoz, hogy nem kell másnak olyan komolyan venni, mint a „lovass” teszi. A szót használó, a más valakiről beszélő személy a *hobby-horse*, vesszőparipa emlegetésével azt fejezi ki, hogy nézete szerint a lovas túlzott jelentőséget tulajdonít paripájának, passziójának. Az összetétel használata tehát a különcöknek kijáró némi jóindulatú lenézést, enyhe pejorációt fejezett ki a XVIII. században. Ez a negatív álláspont azonban az angolban idővel elenyészett, párhuzamosan azzal, hogy a mind jobban háttérbe szoruló *hobby-horse* összetétel helyett a XIX. század elején maga a *hobby* szó vette fel ezt a „kedvtelésből űzött, szenvedélyvé vált elfoglaltság” jelentést. A *hobby* eme jelentésének első példájaként az oxfordi szótár a nagy regényíró, Walter Scott egy passzusát idézi 1816-ból.

A *hobby* szónak e fejlődésrendileg legutolsó jelentésváltozata ma mint az egyetlen köznyelvi jelentés él az angolban. Egyedül ez került át a magyarba — mégpedig valószínűleg közvetlenül az angoltól, mivel e század eleji német és francia nyelvbeli élete alig mutatható ki — s kezd a legutóbbi időben terjedni. Érdeemes ennek a terjedésnek a tényezőit is szemügyre venni. Az egyik nyilván az, hogy ez a szó nagyon tömör fogalmazásban egy új civilizációs jelenséget nevez meg. A *hobby* ugyanis — a szó jelentését mintegy szűkebb értelemben véve — nem akármilyen kedvtelést jelöl. Lényeges jellemzője, hogy van benne valami állandóság, rendszeresség. A *hobby* gyakorlása nem szorítkozik egyetlen alkalomra. De nem is foglalkozásszerű, nem a megélhetés, az anyagi haszon kedvéért történik, hanem a szabad időben, „munka után”. A pénzért űzött fusizás tehát nem vonható a *hobby* fogalmának körébe, sem például a kalákában vagy vasárnaponként történő házépítő tevékenység.

A *hobby* fontos eleme, hogy szenvedélyes örömet szerző alkotó jellegű tevékenység. Az igazi *hobby* gyakorlója valamit tisztára a maga kedvéért készít, valamit tevételesen végez, cselekszik, tehát aktív. Az olyan többé-kevésbé passzív időtöltések, mint újságolvasás, kártyázás, meccsre járás, fröccsözés, tévézés vagy rádióhallgatás nem tekinthetők *hobby*nak, a szó szűkebb, mondhatni klasszikus értelmében. Még a táncolás, színházba járás vagy vadászat, horgászás is alig. Ellenben *hobby* minden ártalmatlan gyűjtés (akár bélyeget, gyufacímkét, papírszalvétát, érmet vagy érmét, képeslapot, jelvényt, prospektust, műtárgyat stb.), továbbá a kézi, fizikai munkával történő előállításuk valaminek, mint a barkácsolás, modellépítés, amatőr szobrászkodás, festegetés, kertészkedés, sőt még akár a papírsárkányok készítése és eregetése is — feltéve persze, hogy mindezt felnőtt csinálja, nem gyerek.

És itt érkezünk el a *hobby* intézménye és neve mai elterjedésének egyik lényeges előidézőjéhez, ahhoz a felismeréshez, hogy bizonyos körülmények között a felnőttek sem szívesen, sőt szabad is játszanak, olyasmivel foglalkoznia, amit régebbi időkben haszontalanságnak vagy éppen különcködésnek tekintettek a „komoly emberek”. Huizinga óta azonban tudjuk, hogy a játék a civilizáció továbbfejlesztésének nélkülözhetetlen tényezője.

A *hobby* fogalma csak akkor gyökerezhet meg, az elnevezés akkor válhat pejorációmentessé, amikor létrejönnek bizonyos társadalmi feltételek. Angliában a XVIII. század ipari forradalma és mezőgazdasági fejlődése Európának akkor legvagyonosabb és legnagyobb létszámú polgári osztályát alakította ki, melyben egyre több személynek nyílt módja arra, hogy „privát passzióknak” hódoljon. Az ilyesmi lényegében pénznek és szabad időnek a kérdése. Lassacskán teret nyert az a helytálló nézet, hogy a *hobby*-jellegű kedvtelések az egyéniség kialakításának, színesítésének is eredményes eszközei, s egyben gátlói lehetnek ártalmas kedvtelések elhatalmasodásának. Az uralkodó osztály iskolái ezért az érettebb tanulókat egyéni, társadalmilag ártalmatlan *hobby* kultiválására ösztönözték, s ezzel egy időben a szó elvesztette a hajdan hozzá fűződő kissé lenéző, szinte lesajnáló hangulatot. Ma már majdnem szégyenlené bevallani az angol polgári osztály felsőbb rétegeinek tagja, ha nincs valamilyen *hobby*-ja. Az élő hírességeknek évről évre kiadott életrajzi lexikona, a *Who's Who* legtöbb cikkében közli a tárgyalt személy életrajzi, működési stb. adatai mellett az illető *hobby*-ját vagy *hobby*-jait is.

Magyarországon a *hobby* szónak meggyökerezése alighanem összefügg azzal, hogy mind többen lesznek azok, kiknek nem kell ébrenlétük minden órájában nyomasztó megélhetési gondokkal küzdeni, s jut végre idő, energia és pénz az aktív, alkotó szórakozásra is. A munkahét megrövidülése egyre több embert juttat szabad időhöz. A *hobby* fogalmának népszerűsítésével a szabad idő okos felhasználásának egyik lehetősége nyílik meg. A Népszabadság c. napilap 1960. május 26-i számának 7. lapján Gyűjtők és társaik c. cikk szerzője a *hobby*-ról írva ezt a törekvést fejezi ki.

Maga a *hobby* szó azonban még túl friss jelenség nyelvünkben ahhoz, hogy jelentése a magyarban is olyan pontosan körvonalazódhatott és megszilárdulhatott volna, mint az angolban. Az említett napilapcikk még meglehetősen még jelentésben használja a szót. Koroda Miklósnak a mai tizenévesek egy csoportjáról szóló tárcacikkében (Magyar Nemzet 1966. október 1.) a teljes szövegösszefüggésben is olyannyira homályos, hogy — nyilván a szerző szándéka szerint — csak azt látszik kifejezni, hogy ez ma egy felkapott divatszó, aminek jelentésével maga a novellahős sincs egészen tisztában, amikor ezt mondja: „Tenni kell valamit, olyan jó pofa dolgot, haláli *hobbyt!*”

A szót az Angliában kialakult értelemben használta Illyés Gyula 1961-ben e passzusában: „Megvalljam, mit hiányoltam még nagyon a magyar főúri osztályban? Hogy rokonszenves eszelősei, imádandó különcei nem voltak... — Én tudok egyről. Még az arisztokraták is bolondnak tartották... Annak *hobi*-ja a szem volt. Szemésznek tanult ki. Még egyetemet is végzett.” (Kortárs, 7: 67.) És hasonlóképp egy másik napilapcikkben, mely a mai szovjet fiatalságot szándékozott jellemezni: „Az orosz művészettel való foglalkozás valósággal általános *hobby* lett” (Magyar Nemzet 1966. nov. 6.).

A szó betűképe még nem alakult ki véglegesen nyelvünkben. Megtörténhet, hogy az Illyés használta *hobi* alak ki fogja szorítani a *hobby* írásmódot. (Mint ahogyan a negyvenen aluli nemzedék nyelvében ez az angol szó kiszorította a némileg más hangulati elemeket tartalmazó, de nagyjában azonos fogalmi értékű latin *passzió* szót.)

Magyar kiejtése ma az angol eredetétől eltérően a szó betűképét követi, tehát hosszú *bb* hangot tartalmaz. A szó egyelőre még nem eléggé elterjedt ahhoz, hogy származékai legyenek.

Országh László

Adalék a folyónevekből lett kutyanekhez. 1. A kutyanek e csoportjáról utóbb megjelent cikkek (Nyíri Antal: Nyr. 87: 351; Implom József: Nyr. 88: 203; Kőhegyi Mihály: Nyr. 88: 205; uő.: Nyr. 90: 423) egyöntetűen amellel szólnak, hogy — elsősorban az állatnevek módszeres gyűjtésének elhanyagolása miatt — a folyónevekből keletkezett kutyanekre vonatkozó ismereteink meglehetősen hézagosak. Így például a Kőhegyitől közölt térképlapokon a romániai magyar nyelvjárásokból a *Duna* kutyanévre mindössze két, a *Tisza* névre pedig négy adat található. Az alábbi adalékok felelevenítésére, illetőleg közlésére éppen az e téren mutatkozó hiányok pótlása ösztönzött.

2. A most közlésre kerülő adatok négy kisebb romániai magyar nyelvjárási alakulattól (borsavölgyi, kalotaszegi, sóvidéki, hétfalusi csángó) valók, valamint egy érmelléki faluból (Adyfalva) és egy Marosvásárhely környékéből (Újdellő). A borsavölgyi adatokat nyomtatásban megjelent, azonban az idézett cikkek szerzőinek figyelmét sajnálatos módon elkerülő tanulmányomból merítem (A kolozsmegyei Borsavölgy állatnevei. Kolozsvár, 1945.), a többit pedig öt volt tanítványom kéziratos államvizsgai dolgozatából (Szabó Ágnes: Kalotaszeg állatnevei. 1963., Bálint Sándor: A Sóvidék állatnevei. 1965., Herkel László: Hétfalu állatnevei. 1965., Bakos Klára: Adyfalva névanyaga. 1966., Béres Katalin: Újdellő névanyaga. 1966.).

Adataink egyébként ezek: *Borsavölgy*: *Duna* (Macskás, Válaszút), *Sajó* (Válaszút), *Tisza* (Csomafája, Kide, Kisesküllő, Kolozsborsa, Kolozsgyula, Válaszút); *Kalotaszeg*: *Duna* (Váralmás, Zombor), *Maros* (Ketesd, Körösfő), *Nisztru* (Váralmás), *Rajna* (Kalotaszentkirály-Zentelke), *Sajó* (Farnas, Gyerővásárhely, Hunyad, Kiskapus, Mákófalva, Nagykapus, Sárvásár, Szucság, Zombor), *Tisza* (Farnas, Hunyad, Kalotadámos, Kisbács, Kispetri, Középlak, Magyarbikal, Nagykapus, Nyárszó, Szucság); *Sóvidék*: *Duna* (elterjedt név), *Maros* (Alsó- és Felsősfálva, Parajd, Sóvárad, Szováta), *Rajna* (ugyanott), *Sajó* (ugyanott), *Tisza* (ugyanott); *Hétfalu*: *Maros* (Bácsfalu, Hosszúfalu, Pürkerec, Tatrang, Türkös, Zajzon), *Rajna* (Bácsfalu, Csernátfalu, Hosszúfalu, Pürkerec, Tatrang, Türkös, Zajzon), *Sajó* (Bácsfalu, Csernátfalu, Pürkerec, Tatrang, Türkös), *Száva* (Bácsfalu, Csernátfalu, Hosszúfalu, Pürkerec, Türkös), *Tisza* (Bácsfalu, Csernátfalu, Hosszúfalu, Pürkerec, Türkös, Zajzon); *Adyfalva*: *Duna*, *Maros*, *Nyárád*, *Rajna*, *Sajó*, *Tisza*, *Zagyva*; *Újdellő*: *Rajna*, *Tisza*.

3. A fenti, négy jellegzetes romániai magyar nyelvjárási alakulatra és két falura (összesen negyvenegy helységre) kiterjedő gyűjtés eredményéből megállapítható, hogy a folyónevekből lett kutyanek az erdélyi magyar nyelvjárásokban is előfordulnak. E nevek a következők: *Duna*, *Maros*, *Nisztru*, *Nyárád*, *Rajna*, *Sajó*, *Száva*, *Tisza*, *Zagyva*. Közülük a *Tisza* a legelterjedtebb (mind a hat vidéken, illetőleg faluban ismerik), utána a *Rajna* és a *Sajó* következik (öt-öt egységben), harmadik helyen a *Duna* és a *Maros* áll (négy-négy egységben). Mindössze egy pontról van adatunk a *Nisztru*, a *Nyárád* és a *Zagyva* névre, s csak a hétfalusi csángóból a *Száva* kutyanévre.

Látható továbbá az is, hogy a kutyanek e csoportjának száma vidékenként más és más. Különösen nagy a folyónevekből lett kutyanek száma az érmelléki Adyfalván (hét név), viszonylag sok ilyen név él még Kalotaszegen (hat név), valamint a Sóvidéken és Hétfaluban (öt-öt név), ugyanakkor a Borsavölgyéből mindössze három ilyen nevet ismerünk, Újdellőből pedig csak kettőt.

A mi helyszíni tapasztalatunk is amellel szól, hogy a névadás eredeti indítéka már elhomályosult, a kutyanek e csoportjának folytonosságát csak a hagyomány biztosítja.

Befejezésül csak annyit, hogy a folyónevekből lett kutyanek pontos számáról, földrajzi elterjedéséről, gyakoriságáról (megterheltségéről), a névadás eredeti indítékának meglétéről vagy elhomályosulásáról csakis az állatnevek teljességre törekvő, módszeres összegyűjtése után alkothatunk valóban megbízható képet.

Márton Gyula

Ad finem Horsuswt. Az a kimeríthetetlen kincsesbánya — a magyar középkori oklevelek szórványemlékeire gondolok —, amelynek ajtaját a magyar nyelvtudomány megnyitotta, még igen sok értéket rejteget. Ennek részben sajnós az az oka, hogy oklevélkiadásaink egy jó részében nincs mutató, így használatuk roppant nehéz, fáradságos. Így történhetett ez az 1339. évi és a ZalaOkl. 1: 353. lapján leírt határjárásban levő „ad finem *Horsuswt*” kifejezés földrajzi nevével is, amelyet csak „út” alatt találtam felvéve a kítűnő gyűjteményben, az OklSz.-ban. A ZalaOkl. 1: 355. lapján említett 1339/367. évi átiratát viszont szintén itt és „orsos?” címszó alatt tárgyalja. A határjárás a mai Óhíd község (eredetileg Zala, most Veszprém megyében) határában levő *Erenyei puszta* (Hnt. 1926.), régen *Enyere* néven község (Csánki 3: 50) környékére tehető. Itt alapítottak a neves csebi Pogány család ősei, az Enyereiek 1339-ben remetekolostort, s birtokkal gazdagították. Ennek határjárásában a mai Tekenye határjelétől fordul a határ „ad finem *Horsuswt*”.

Az érdekes földrajzi név — amely talán a mai magyar *hárs* növénynévhez való hasonlósága miatt kerülhetett el eddig a kutatók figyelmét — fokozott érdeklődésre tarthat számot. Az bizonyos, hogy a földrajzi név nem a magyar *hársas út* kifejezéssel azonos. A R. *háss* > *hárs* szóban a geminatahasontalanítás csak évszázadokkal később következett be. Az OklSz. első adata az *r*-es *hárs* alakra 1486-ból van (poss. Lyppahars), de általánossá a XVII. századtól lesz (vö. Szamota NyK. 25 [1895]: 152, 1. jegyz., Zsirai NyK. 47 [1928]: 149 és MNy. 24 [1928]: 297–8). Népnyelvi szinten, azután földrajzi nevekben (pl. *Hásságy*, *Hásma* stb.), még ma sem tudott egyeduralkodni jutni.

Az OklSz. földrajzi nevünket az oklevél eredetijéből és átiratából — mint össze nem tartozót — tárgyalja. Ez természetesen csak félreértésen, félreismerésen alapulhat. Az „Ad finem *Horsuswt* ~ *Orsuswt*” nyilván azonos földrajzi név, két írásváltozatban. Az OklSz. „orsos?” (vö. *ors* NySz., MTSz.?) olvasata, illetőleg az *ors* 'reves, taplós fa' szóval való összevetése nyilvánvalóan tévedés. *Ors* szónk maga is kutatásra szorul, mintha szótárból szótárba vándorolna felbukkanása óta (NySz., CzF., SzegSz.).

Az okleveles gyakorlat írásbelisége ugyan inkább a felesleges *h-k* kitételét ismeri, magyar és latin szavakban, de a helyesírás ez időbeli következetlensége mellett az etimológikus *h* elhagyására is van példa (Kniezsa: HÍrT.). Az *Orsuswt* nyilvánvalóan olyan írásváltozata a *Horsuswt*-nak, mint az *Vgymogos* a mai *Hegymagos* földrajzi névnek (figyelemre méltó, hogy mindkét adat megközelítően azonos területről kerül elő PRT. 1: 592).

Ezek után nevünket más magyarázattal kell felderíteni. A magyar *harsud*, *harsan*, *harsüt*, *harsog*, *harsol* igék töve — a *hars-* igető — önálló életre csak a XIX. században kapott, kutatóink szerint a nyelvújítás során (vö. Tompa [Techert] József: MNy. 32 [1936]: 246, 45 [1949]: 125–32).

Ellenben egy — Petőfi Sándor örök szépségű soraiából ismert madár — a *haris* 'Crex crex L.' neve gyakran *hars* alakban került a népnyelvi gyűjtők feljegyzésére. Petőfi alliteráló sorai: „Nem szól a *harsogó haris* a fű közül” szintén *harsog* igénnel fűzik önkéntelenül is szorosabb képzetükben e réti madár nevét.

A *Horsuswt* földrajzi név *Harsosút* olvasatának helyességét Kniezsa István alapvető munkája (HÍrT. 41) nyomán ellenőrizhetjük, ahol azt írja az 1241–1387. évi korszak helyesírásáról, hogy a magyar *š* hangot „kezdetből fogva ritka következetességgel *s*-sel jelölték”. Az *o* — *u* nyíltabbá válási folyamata *a* — *o*-vá pedig még ekkor nem zárult le. Így nevünket bátran olvashatjuk helyesen *Harsos út*-nak, azaz olyan földrajzi névnek, amely a terület jellemző állatfaját — a harist — mutatja be az *-s* ellátottságot jelentő képző segítségével. A névre példát 1518-ból „in territorio *Harissas* vocato” alakban közöl az OklSz.

Eddig első adatunkat a *haris* szóra a BesztSzj. 1201. tétele alatt ismertük „q'sula, q'scula = *haras*” alakban. Most közel egy évszázaddal előbbre vihetjük adatolását, ha képzett alakban is. A régebben finnugor, ma inkább belső hangutánzó eredetűnek tartott szóra vonatkozó adat figyelmet érdemel, márcsak a TESz. második kötetének munkálataival kapcsolatban is.

Reuter Camillo

Cigánymiatyánk. A címszóról hosszan értekezett Szilágyi Ferenc (Nyr. 91: 484–85). Helyesen megállapította, hogy Móricz Zsigmond egy helyütt tévesen használja valamiféle 'szidalmazó szöveghatag' jelentéssel, mert a szó eredeti értelme egészen más. A MTsz. — s hasonlóképpen a CzF. szerint is — „mesterségesen összebonyolítható sodronykarikákból álló játékszer, amelynek kifejtéséhez ügyesség kell”. — A továbbiakban azt fejtegeti, hogy miért éppen a *cigánymiatyánk* szót alkalmazták az ördögös játékszerre. S a „cigány” jelzőt illetően megnyugtató magyarázattal is szolgál. Vidéki vásárok alkalmával főként cigánygyerekek szokták szórakoztatni és ámulatba ejteni a vásáros népet a különös játékszerrel üzött változatos mutatványaikkal. A cigányság ezt a játékos eszközt minden bizonnyal még indiai őshazájából hozta magával, ahol ez még — a cikkíró egyéni tapasztalata szerint — ma is divatozik.

Ám a cikkből csak a *cigány* jelzőre kapunk megnyugtató, kielégítő magyarázatot, de a *miatyánk* alapszó fejtegetésébe Szilágyi nem is bocsátkozik. Felmerül tehát a kérdés: mi köze ennek a játékszernek a Miatyánkhoz? A megoldás kulcsát a cikkíró eme meghatározásában véljük felfedezni: „egymásba fűzött karikákból álló játékszer”. A karikák tehát valamiféle — önmagába visszatérő — *fűzért* alkotnak. Tehát nyilvánvalóan nem *imaszövegről*, hanem valamiféle *fűzészerű imaeszközzel* van szó; ez pedig nem lehet más, mint a szemekből álló *rózsafűzér*. De még mindig felmerül egy nehézség. A rózsafűzér sorozatos kisebb szemei tudvalevően nem „miatyánk”-okat, hanem „üdvözlégy”-eket jelölnek. Manapság. Csakhogy volt ennek az imaeszköznek egy ősbibb formája is, amelynek a szemei az elimádkozandó „miatyánkok” számlálására szolgáltak.

Ezt több nyelvészeti adalékkal tudjuk igazolni. A Pallas Lexikon szerint a *melia* nevű egzotikus növényt magyarul egyként nevezik: *páternoszterfá*-nak, *imafűzérfá*-nak, *miatyánk cserjé*-nek, *olvasószemfá*-nak, mégpedig azért — erre már a Nyr. 9: 63 cikke utal „mivel — magvai az olvasóban a miatyánk jelelésére használtattak”. A Meyers Konversation-Lexikon szerint: „Paternoster der Rosenkranz, weil der Beter nach jedem gebeteten Vaterunser ein Kügelchen durch die Finger gleiten lässt”. — Ugyanezen szemlélet alapján nevezik *páternoszter*-nek a 'vég nélküli láncszerkezetre szerelt vedrek-ből álló emelő'-t, valamint a folyton járó személyfelvonót, „amelynek összefüggő láncra felfüggesztett járószékei két egymás melletti aknában közlekednek le és fel” (ÉrtSz. — Végeredményben tehát a „cigánymiatyánk” nem más, mint a cigányok körében használatos, az olvasó vagy rózsafűzér szerkesztési technikai elve alapján egyberótt karikákból álló bűvészkedő játékszer.

Kunszery Gyula

Még egyszer a kuka-ról. A Csehszlovák Tudományos Akadémia Cseh Nyelvi Intézetének tudományos munkatársától, Josef Filipectől szerzett levélbeli felvilágosítás alapján nemrég (Nyr. 91: 72) azt közöltem, hogy a hozzánk a csehből került *kuka* 'egy fajta szemétygyűjtő gépkocsi' végső forrása a német, és ott a Krupp Kassel megjelölésből tevődött össze mozaikszóként. Azóta olvastam egy másik magyarázatot is. Kereszty András (Élet és Irodalom 1968. szept. 14. 12.) szerint a *kuka* betűszó a német Keller und Knappich Augsburg kezdőbetűinek egybeolvasásából keletkezett. Végére akarván járni a dolognak, levéllel fordultam a Keresztytől megnevezett augsburgi gyárhoz. Levelemre 1968.

szeptember 30-i keltezéssel kaptam választ. A gépjárművek gyártásán kívül hegesztőgépek és írógépek gyártásával is foglalkozó Keller & Knappich GmbH (Augsburg, Ulmer Straße 74) Kereszty András véleményét erősítette meg: a *KUKA* a cég teljes nevének rövidítése, és a Keller und Knappich Augsburg kezdőbetűiből áll. Ez a rövidített névváltozat szerepel a gyár távirati címében (*Kuka* Augsburg) is. Szerkezetét tekintve tehát a *KUKA* olyan típusú, mint például az olasz *FIAT* (= *Fabrica Italiana di Automobili Torino*). S ahogyan a *FIAT* nem csupán a torinói gyárat magát, hanem annak termékét is jelölheti, ugyanúgy átvonódhatott a *KUKA* is az augsburgi gyár által forgalomba hozott speciális személygépjármű gépkocsifajtára is.

Kiss Lajos

Hipis. Az illegális munkásmozgalmak, majd később a „legális” munkásszázadok életében nem volt ismeretlen fogalom a *hipis*. Nyomozással egybekötött verést jelentett. A szó története azonban már jóval korábbra nyúlik vissza.

Zolnay Vilmos – Gedényi Mihály kéziratos Tolvajnyelvszótára (letétben az MTA Nyelvtudományi Intézetében) sok érdekes adattal szolgál a szóval kapcsolatban. Íme néhány közülük: 1882: *chippesch* 'igazolást kérni, igazolás, őrjárat, házmotozás'; 1888: „a biboldó, akit köpülöztem, panaszt emelt ugyan, de mivel madzagot nálam nem *hipiseltek*, knaszt nem kaphattam” (= a zsidó, akit megszurttam, panaszt emelt ugyan, de mivel kést nálam nem kerestek, büntetést, bírságot nem kaphattam – B. J.); „gyertyázd magad körül, hogy stokol-e [= figyel-e] bent a fejes? – mert engem *hipiselnek*”; 1898: „*Hippiselve* lenni – elfogatni”; 1911: *Chippesch* 'búvóhely'; 1912: *hippilni* 'kikutatni'; 1917: „*Hippisen* a Rózsa utcában”; 1919: „Persze, ha prezentálnak, kiüt a muri, esetleg mindjárt *hipiselnek* és ha ügyetlenül dolgozott és néhány kisztlit találunk nála... bizony a hirig [verés] elől sem tud megmenekülni”; 1924: *hipis* 'cellamotozás'; *meghipiselni* 'megpofozni'; 1926: *hipic* 'motozás, házkutatás'; 1937: *hipis*, óriási izgalmat vált ki a fogházban a „*hippisch*”, a 'zárkavizit'; 1957: „a stukkert, amit a hekus a *hipisnél* a sajréja közt talált, egy paslag dugta oda.”

Tömörkény István Betyárlegendák (Szeged, 1898.) című művében a *hipis* származékával találkozunk: „Engöm *hipisölnek*”.

Bálint Sándor Szegedi Szótárában (Akadémiai Kiadó, Budapest 1957. 599–600) a *hipis* jelentése: 'rendőrségi kutatás (alvilági)'. A szótár közli a *hipisel*, *hipisöl* változatokat is; jelentésük 'örkdök, vigyáz vkire' (alv.)

A *hipis* (és alakváltozatai: *hipic*, *hipiselni*, *hippilni* stb.) megtalálhatók természetesen a századunk eleje óta kiadásra került több úgynevezett tolvajnyelvszótárban is. Időrendben az első ilyen szótárt Jenő Sándor és Vető Imre adta ki (Budapest 1900: A magyar tolvajnyelv és szótára). A 75. lapján: *Hipis*, jelentése 'őrjárat'. A szót német eredetűnek vélik.

1911-ben a budapesti államrendőrség főkapitányságának bűnügyi osztálya ad ki egy tolvajnyelvszótárt (Rador Izor Könyvnyomda Műintézete), ahol a 32. lapon a következőt olvashatjuk: *Hipisch* 'rendőrőrjárat'; *Hipiselni* (*hipischen*) 'keresni, kutatni, motozni'; *Hipiselés* 'kutatás, motozás'.

Dr. Kabdebó Oszkár (Pesti jassz-szótár, Budapest 1917. 25. lap.) szerint a *hipis* jelentése 'őrjárat'

Dr. Kálmán Gyula és Benkes János rendőrtisztek A tolvajnyelv szótára című munkája Nagykanizsán 1926-ban jelent meg; a 26. lapon ez van: *Hipic* = motozás, *Hipiselni* = motozni, kutatni, házkutatás.

És végül a Béta Irodalmi R. T. kiadásában is jelent meg Budapesten évszám nélkül egy tolvajnyelvszótár (A magyar tolvajnyelv szótára), amelyet Szirmay István állított össze, és amelyhez a neves magyar nyelvész, dr. Balassa József írt előszót. E szótárban (28. lap) a *hipis* jelentése 'motozás, házkutatás'.

A szláv-jiddis együttlés következtében nem csodálkozhatunk azon, hogy — mint látni fogjuk — a héber eredetű jiddis kölcsönszó több szláv nyelvben is gyökeret vert. D. N. Ušakov értelmező szótára a *hipiš* származékait sorolja fel (Толковый словарь русского языка, т. IV. стр, 1146. Москва, 1946): *Хипесник*, а, м (из воровского арго). Вор, обкрадывающий посетителей проститутки при ее участии; *хипесница*, ы, ж (из воровского арго): Проститутка, занимающаяся кражей денег и ценных вещей у пришедших к ней посетителей.

Hadrovics—Gáldi orosz—magyar szótárában (Akadémiai Kiadó, Budapest 1959. 1809) a *hipesnik* 'tolvaj, fosztogató < prostituálnak a vendégek kifosztásában segédkező bűntársa; a *hipesnica* 'vendégeit kifosztó prostituált'. A szótár közli a *hipiš* elszlávostott újabb származékszavát is: *hipesničestvo* 'prostitúcióval kapcsolatos kirablás, kifosztás'.

Salomon Jaszunsky szerint a lengyel nyelv is ismeri (Prace Językoznawcze. Warszawa, 1953. Pánstowe Wydawnictwo Naukowe 89.): *Hipisz*, *hipiszować* — 'rewizja, dokonywać rewizji' (w użyciu wsród wieźniów).

A *hipiš* felsorolt adatai szerint a szó jelentése általában: keresés, kutatás, nyomozás, amely azonban rendszerint kegyetlen ütéssel- veréssel párosul.²

1943 csontdermesztő januárjában Novioszkol körül magyar táborig csendörök fogták körül a frontra menesztett 106/8. táborig zsidó munkásszázad tagjait és a 42 fokos hidegben alsónadrágra vetkőztetve őket, szörnyű verés után elvették 19 munkaszolgálatos karikagyűrűjét. Ez volt a *hipis*.

Hasonló esetről számolt be az Új Élet hasábjain (1968. 1. sz.) Szilágyi Béla. Elmondta, hogy 1944-ben századukat Lengyelországba irányították, és mikor a Kárpátok láncolata előtt a Horthy-pribékek vagonjaik ajtóit széjjeltolták, elterjedt a hír, hogy táborig csendörök érkeznek, „jön a *hipis*”.

Szilágyi Béla lehetségesnek tartja, hogy a *hipis* a *hip* 'csipő, derék' angol szóból származik. Ez azonban tévedés, az angol szóhoz a *hipis*-nek semmi köze nincs.

Nem kétséges, hogy a szó héber eredetű, és csakis a jiddis közvetítésével kerülhetett mind a magyarba, mind a szláv nyelvekbe. Scheiber Sándor szerint a *hippusz*-ból való, amely már a talmudi szóincsben megvan. (Vö. Új Élet 1968. 2. sz.) Jelentése: 'kutatás, motozás'. Scheibernek igaza van, csak hogy a szó kimutatható már a bibliából is (Mózes I., XXXI. 35.)¹. Itt olvassuk, hogy amidőn Jákob Rachellel együtt elmene-kült, és közben magukkal vitték Lábán bálványát, Lábán kereste, de nem találta meg: „*Vajchappés* (Lavan) velo maca et haterafim” (= Keresés tehát, de nem találá a házi bálványokat).

A héber ige gyöke: *hippés* 'kutatni', ebből az ún. piét igéből teljesen szabályosan képzett főnév a *hippus* 'keresés', amely gyakran szerepelt a hat napos izraeli-arab háborút követő időkben is, amikor elsúlyodt a Dakar nevű tengeralattjáró: 'hippus hadakar' annyi mint: a Dakar keresése.

Ismeretes, hogy a hébernek főleg két kiejtési változata használatos: a szefard és az ún. askenáz kiejtés. Mármost a *hippus* askenáz kiejtése *hippis* és ettől már csak egy lépés van a *hipiš*-ig. A szó meggyökereztetését a magyarban az is megkönnyítette, hogy az eredeti héber főnevet nem a magyar hehezetes *h*-hoz képest sokkal keményebb kiejtésű *cháf* hanggal ejtették, hanem a lágyabb, a magyar *h*-hoz közelebb álló *chet* hanggal. A szó fejlődése tehát így alakult: *hippés* > *hippus* > *hippis* > *hipiš*.

Való igaz, hogy a magyar tolvajnyelvbe és általában a magyar nyelvbe is viszony-

¹ Vö. az Új Élet fent idézett számában dr. Weisz Mátyás megjegyzéseit is.

² Siegmund A. Wolf: Wörterbuch des Rotwelschen (1956.) című szótára összefüggést lát a *kiewisch* 'Durchsuchung, Visitation, Untersuchung' és a *hipis* ('chippesch'), valamint származékai között. Ez tévedés.

lag sok héber eredetű szó került a jiddis (és az alvilági, német eredetű argó) közvetítésével. Ezeknek a megfejtése többségükben hibás, és túlteng bennük a népetimológia. A *markecolni*, *bóvli*, *jat*, *chalef* stb. szavak eredetének és fejlődésének tisztázása például nem nehéz, de több hozzáértést kíván, mint amennyiben — főleg laikusok — eddig részestettek őket.

Bihari József

Még egyszer a Pray névről. Érdeklődéssel olvastam Mikesy Sándor cikkét (MNY. 63: 355), és elfogadom szilárd jellemű (erre l. FilKözl. 1966: 401) és kitűnő történettudó-sunk nevének rétoromán, pontosabban középladin eredetét. Úgy gondolom azonban, hogy néhány megjegyzéssel hasznosan járulhatok hozzá ismereteink gyarapításához.

1. A névkutatónak természetesen nem feladata a genealógiai nyomozás, de nem lenne helyes, ha az olvasókat meghagynók abban a hitben, hogy Pray György vérségi kapcsolatban állott a cikkben idézett XIII. századi Pray-okkal. A Kastelrut melletti Pray nevének rétoromán, amelyre az első adatokat e személynevek tartalmazták: 1232: „Jacobus de Pyrai filius Jordani militis” (Tarneller, Josef: Die Hofnamen im Untern Eisacktal. Archiv für österreichische Geschichte CIX [1921.], 12), 1264: „Jacobus de Peray” (Santifaller, Leo: Die Urkunden der Brixner Hochstifts-Archive 845—1295. Innsbruck, 1929. 153) és 1265—1281: „testes sunt... Hainricus Preie” (Redlich, Oswald: Die Traditionsbücher des Hochstifts Brixen vom zehnten bis in das vierzehnte Jahrhundert. Innsbruck, 1886. 212), a történelem folyamán több családnak adott nevet. Az említett XIII. századi család Heinrich von Pray-jal 1354-ben kihalt (Granichstaedten-Czerva, Rudolf: Brixen, Reichsfürstentum und Hofstaat. Wien, 1948. 312). Wurzbach „Biographisches Lexikon”-a (23: 224) szerint történészünk a lusenecki Pray-ok közül való. Csakhogy Luseneegben két Preu nevű család ismeretes. Közülük Adam von Preu 1531. december 29-én kapott címereslevelet, de ága fiával 1585-ben kihalt (Granichstaedten-Czerva i. m. 311—2). Tudunk egy harmadik Preu családról is, amely 1636-ban Mühlbachban tűnik fel, és 1716 táján szerezte meg Luseneget, de azt csak 1802-ben vették fel a tirolói és 1813-ban a bajor nemesek közé (i. h. 312, 315).

2. A fentiek szerint a név származhatna a Bräu szóból, amelyre Brechenmacher-nél 1520-ból és 1575-ből van Preu, Prew adat (vö. MNY. i. h.), csupán a történeti háttér miatt kell ezt a lehetőséget kizárnunk. Egyébként 1790-ben, a nagyváradi kanonokká váló kinevezésben neve Prey-nek van írva (Száz. 1878: 376).

3. Ami az *-ariu* > *-ai* hangfejlődést illeti, erre 1300 tájáról már egy sor határ-névi adattal rendelkezünk (vö. Battisti, Carlo: La vocale A tonica nel ladino centrale. Trento, 1907. 49). Az *r* eltűnése azonban már jóval korábban megtörténhetett, mert *-aria* helyett *-aia* végződést találunk az 1004-ből származó (**vulpicularia* >) *Bulpiglaja* helynévben (Battisti: i. h., valamint Dizionario toponomastico atesino 3: 2856. sz.). Az *r* elveszésére gazdag anyagot nyújt Olaszország és Dél-Svájc nyelvatlasza, például (62. lap) *cullare*, (67. lap) *baciare*. „Im Rätoromanischen des Vorderrheintales lässt sich der Schwund des auslautenden *-r* fast allgemein beobachten. Man sagt hier *cavrè* für *caprariu*, *fevrè* für *februariu*, *vallè* für *vallaris* 'kleines Tälchen', und eben auch *pirè* für *pirarium*” — válaszolta kérdésemre Andrea Schorta, a svájci Chur-ban készülő Dieziu-nari Rumantsch Grischun szerkesztője. Tehát csupán a *Piray* ~ *Peray* > *Pray* összevonás történt német ajkon, a régi ladin szóvég változatlan maradt.

4. A névfejtést támogatják a környéken feltűnő 1144: „Gotescalch de Pomario”, 1184 k.: „Otto de Pomerio”, 1274: „Fridericus Poumgartensis”, 1277 k.: „Fridericus Poumgartarius”, 1290: „Aeblinus Paumgarter”, 1311: „Nicolaus Pamgartarius”, 1315: „ancilla quondam Paumgartarii que dicitur Angnes” (Redlich fentebb idézett műve 160, 162, 166–7, 183, 222–3, 236, 256, 262) nevek, amelyek ugyan nem a Pray név fordításai, de rávilágítanak az e vidéki névadás módjára.

5. Azt a románt, amelyet Tirolban a Sella környékén és régebben távolabb is beszéltek, leghelyesebb *ladin*-nak vagy *középladin*-nak nevezünk. (Így fentebb Battisti professzor tanulmányának címében is.) A *rétoromán* magába foglalja a Svájcban és a Friaulban beszélt rokon román nyelvjárásokat is.

Vámos István

Lőrincze Lajos: *Nyelvőrségen*. Budapest, 1968. Akadémiai Kiadó, 459 l.

Lőrincze Lajos, korunk nyelvművelésének vezető egyénisége rádióbeli „Édes anyanyelvünk” című előadássorozatából és néhány másutt elhangzott fejtegetéséből újabb kötetet tett közzé *Nyelvőrségen* címmel. Ez az izléses kiállítású nyelvművelő könyv, amint erre a szerző is utal, az 1961-ben két kiadást is megért (erre nem hivatkozik a szerző) „Édes anyanyelvünk” című kötetnek a folytatása, azzal a különbséggel, hogy ez a mostani nyelvművelő könyve csak a saját ötperces rádióelőadásából van összeválogatva, megszerelve azokat néhány egyebütt elhangzott előadásával.

Lőrincze Lajost országszerte úgy ismerik, mint a nyelvművelés kérdéseinek legszakavatottabb ismerőjét és a legnépszerűbb rádiószám műfajának megteremtőjét, állandó előadóját. Méltán, de ő nemcsak a nyelvi kultúra népszerűsítője és rendkívül hatékony terjesztője, hanem a nyelvművelés tudományos alapjainak, elveinek kiművelője is.

Már 1951-ben, az Akadémiai Nagyhétén tartott ankét bevezető előadásában (megjelent a „Nyelv és élet” című művében 1953-ban: 151–71) felvázolta a nyelvművelés elvi kérdéseinek ma is érvényes fő vonásait. — A „Nyelvművelésünk főbb kérdései” című tanulmánygyűjtemény (Budapest, 1953. Akadémiai Kiadó) Bevezetőjében Lőrincze Lajos (i. m. 5–10) — e tanulmánygyűjteményben rajta kívül még Deme László, Fábíán Pál, Tompa József, Kovalovszky Miklós és Nagy J. Béla közölt ebbe a tárgykörbe tartozó fontos fejtegetéseket és megállapításokat — szintén a nyelvművelés alapvető kérdéseivel foglalkozik, történeti folyamatában vizsgálva és értékelve a nyelvművelés koronként változó szempontjait és gyakorlatát.

Eredményei — egymással való kapcsolatukban nézve őket — igen tanulságosak.

Mivel azok Lőrincze Lajos nyelvművelő gyakorlatának tudományos alapjaihoz, eljárásának indokaihoz és módszeréhez vezetnek, szükségesnek látszik, hogy idevágó megállapításait — részben a fent említett Bevezető, részben későbbi fejtegetései alapján — röviden vázoljam.

Kazinczy és köre a nyelvújítás hőskorában, amely kor — hadd tegyem ezt hozzá — szükségszerűen megalkotta a *nemzeti nyelv*, a *nemzeti irodalom* és a *nyelvművelés* kifejezéseket is — mindenáron nyelvünk szókincsbeli gazdagítására törekedett, mégpedig elsősorban a kifinomult stílusigények kielégítése céljából a „fentebb stíl” szolgálatában. A nyelvújítás — sok hibája ellenére is — végeredményben nyelvünk gazdagítását, nagymértékű fejlődését jelentette.

A XIX. század végi nyelvművelés célja a neologizmusok kiirtása volt, ugyanis — mint Lőrincze Lajos mondja — „Valamiféle öncélú nyelvi tisztaság lebegett a szemük előtt . . .” — E kor stíluseszménye a népies volt.

A két világháború között általában véve „hangjában, tartalmában, elvi állásfogalásában” elsőkélyesedett a nyelvművelés, bár kiváló nyelvművelő munka elvétve ekkor is folyt. Elhatalmasodott a purizmus, de eléggé fölbátorodott a felesleges idegenszerűsöd-

gek jogosultnak vélt használata is. Ez az idejemúlt nyelvművelő szemlélet helyel-közzel felbukkan ugyan még ma is, de talaja ma már nincsen.

A felszabadulás után az MTA Nyelvművelő Bizottságának munkássága folytán és ennek keretében, de ettől függetlenül is, főképpen Lőrincze Lajos immár két évtizede folyó elméleti és gyakorlati munkássága következtében a mi korunk által megkívánt tudományos alapokra helyeztetett a magyar nyelvművelés.

A Nyelvőrségen (6.1.) című, most megjelent művében a nyelvművelés célját a következőképpen jelölte ki a szerző: „A mai nyelvművelés — távlataiban — a nyelvi valóság feltárására, a nyelv életének megismertetésére, a nyelvi változások törvényeinek kifürkészésére, megértésére törekszik. A nyelvi jelenségeket nem önmagukban, hanem felhasználásukban, funkciójukban szemléljük: a régi *helyes-helytelen osztályozás* helyett szükség szerint azt kérdezzük, mikor, milyen körülmények között, minek a kifejezésére, milyen stílusárnyalatban jó vagy nem jó egyik vagy másik szavunk, kifejezésünk. Ennek megfelelően a diktatórikus döntést, a fenyegetést a nyelvi nevelés, a meggyőzés módszere váltja fel.” — Legújabb cikkében (Nyelvművelésünk elveiről s egy új nyelvművelő kiadványról. Nyr. 92: 365—79) a modern nyelvtudomány kifejezéseivel, de a nagyközönség számára is világosan, a többi között a következőket mondja Lőrincze a nyelvművelés mai elveiről:

„Mai nyelvművelésünk — mint minden tudományszak — a maga önelvű rendszerének kimunkálására törekszik, legalábbis szándékában. Feladatának megfogalmazásában nem vezetheti valamiféle nyelven kívüli szempont. A nyelv alapvető funkciója köztudomásúan a gondolatközlés, vagy általánosabb, maibb kifejezéssel: kommunikáció. A nyelvművelésnek tehát egyrészt azt kell vizsgálnia, hogy alkalmas-e feladatának pontos betöltésére a kommunikációs tevékenység közvetítő anyaga, közege, hol észlelhetők rajta kisebb vagy nagyobb hibák, hiányok, »kopások«; másrészt, hogy a nyelv használója, a beszélő és a hallgató, az író és az olvasó (vagy ha tetszik: a hírközlő és a hírfelvevő, a dó és vevő) ismeri-e pontosan szerszámát, tisztában van-e használati, kezelési szabályaival, hol követ el hibát az egyes beszélő, hírközlő (illetéleg a hallgató—olvasó), mi ennek a hibának a következménye a megértés, a hírközlés sikeressége szempontjából stb. stb.” (a kiemeléseket Lőrincze tette).

Lőrincze Lajosnak a nyelvművelés céljára vonatkozó itt idézett két fejtegetése kezünkbe adja a kulcsot a szerző egész nyelvművelő tevékenységének, tehát a Nyelvőrségen című kiváló előadás-sorozatának a megértéséhez is.

A „nyelvőrségen” álló Lőrincze Lajos „Nem fegyveres ör, inkább talán olyan toronyör, aki helyzeténél fogva messzebb lát, s a magaslatról beszámol tapasztalatairól azoknak, akiknek a szemhatára szűkebb. Elmondja, mit lát a tájban, merre vannak szépen rendben tartott gazdaságok vagy vadvirágos, esetleg gazos földek. Térképezi a tájat: merre vezetnek a jó utak, hol téved az utazó nehezen járható helyre, veszedelmes szakadéka. Beszámol a táj életéről, változásairól. De nem kerüli el figyelmét a bomladozó épület s a viruló vetéseket fenyegető kártevő sem. Továbbadja azt a sok szépséget is, ami szeme elé tárul, távcsöve segítségével még a messze csillogó havasokról is tudósíthat tornyából . . .” (6—7).

Kövessük hát nyelvőrségén Lőrincze Lajost, aki olvasóit (és hallgatóit) mindig maga előtt látja: úgy magyaráz, vitatkozik, szemléltet és bizonyít! Mindig föl van vertve a nyelvi tények és a velük kapcsolatos népelet, társadalom múltjának és jelenének, azok szövevényes összefüggéseinek széles körű, sokféle, rendkívül biztos ismeretével. Megfigyelhetjük, hogy tudományának és tudásának bőségéből mindig azokat a tényeket meg érveket ragadja ki, melyek a szóban forgó kérdések megoldására, ha kell, az ellenkező álláspontok megcáfolására a legalkalmasabbak, s mindezt a problémához illő sajátos, Lőrincze-műfajú: rövid, tömör szerkezetű, derűs hangú, sohasem lekicsinylő hangnemtű,

de a helytelen állítás és érvelés hibáit mindig kimutató, művészi stílusú, rendszerint valami szellemes csattanóval befejeződő kis remekben tárja az olvasó (a rádióban: a hallgató) elé.

A könyv tizenhat fejezetben adja elő a nyelvi műveltség és ezen belül a nyelv-művelés felvetődött kérdéseit. Ez a tizenhat fejezet tárgykörében és sorrendjében kerek egészet alkot. Az I. fejezet — „Régi és új a nyelvben” — nyelvünk rokonságát, legfőbb sajátságait, régi és keletkezésben levő új vonásait vázolja, ezáltal a nyelv változékonyságát is szemlélteti. Az utolsó, a XVI. fejezet: „A mesterek példája”. Ebben két nagy stilisztánkat mutatja be a szerző: Mikes Kelemen és Jászai Marit, azután nagy költőink nyelvi hitelességét, a költők nyelvi teremtéshez való jogát igazolja Lőrincze meggyőző bizonyítékokkal, a tőle megszokott színes előadásban. Vagyis nyelvünk homályba vesző múltjából a mai magyar nyelv művészi magaslataira kalauzol el a könyv szerzője. Közben bemutatja mai nyelvjárásaink sok értékes és nyelvünk múltjának és jelenének megértése szempontjából fontos sajátságát, gazdagságát, változatosságát. — Ízelítőül bemutat Lőrincze a szlavóniai Kórógy falu szókinéséből egy csokorra valót is. Jól mondja a szerző: olyan ez a nyelvjárás — van ilyen nyelvjárásunk több is —, mint egy múzeum, amelyben „régikorok életének emlékei vannak összegyűjtve” (46). — Vannak e nyelvjárásnak önálló újításai is, de meglátszik ezen a szomszédos szerb-horvát nyelvterület hatása is, ami egészen természetes. — Ilyen tárgyú cikkeivel is bővíti Lőrincze a nyelvi műveltséget, és nagymértékben hozzájárulhat ahhoz, hogy a nyelvjárásokról alkotott hamis vélemény is eltűnjön a köztudatból. Szinte minden cikkénél meg szeretnék állni, de a szerző fegyelme követésre int. — A III. fejezetet — „Neves dolgok” — csak éppen megemlítem: ebben a névadás gondjairól, *Udika*-ról, *Katalin*-ről, *Tündé*-ről, *Izso*-ról és társairól, *József*-ről, *Pongrác*-ról, a *Szalai*-akról és a *Zalai*-akról van szó és a névadás családtörténeti—társadalomtörténeti hátteréről. Igen érdekes mind: el kell olvasni. — A „Túlzott személynévvédelem” cím (83) kissé becsapott: másról van szó benne, mint amire a cím elolvasásakor gondoltam, de igaz, amit a szerző mond: „ne vigyük túlzásba a személynevek alaki sérthetetlenségét, különösen ne nyelvünk kialakult szabályainak rovására.”

A könyv IV. fejezete — „Hogy szólítsam? Hogy nevezzem?” — a megszólítás nyelvi kifejezéseinek társadalmi érintkezésünk helyes formái szempontjából is rendkívül tanulságos. „Hogyan nevezük a nőket?” — kérdezi a szerző — és tudományos igényvel, mégis mindenki számára igen érdekes fejtegetés következik, anélkül, hogy a kellően fel nem dolgozott kérdéskörben ki akarná mondani a döntő szót: „A gondos vizsgálat majd megmutatja, milyen erők működnek közre, milyen okok döntenek el, hogy a valóságban hogyan élünk a nevekkkel.” — Nagyon helyes, hogy ebben az esetben kategorikus válasz nélkül hagyja a szerző a kérdést.

Az özvegy és árva, az uram vagy férjem, a fiam jelentésváltozatainak magyarázata, az őcsémasszony és a többi e csoportba tartozó fejtegetés szintén szép, tanulságos, megszívlelendő olvasmány. Megszívlelendőnek főképpen a „Miként fogom szólítani?” című cikket tartom, amelyben a *Kovácska*, *Siposkám*, *Novajkám*, *Ecserekém*-féle megszólításról van szó, melyről azt állapítja meg Lőrincze, hogy „nem tarthatjuk nyelvünk legszebb virágának. Egyelőre még csak fővárosunkban virít, éppen azért teszem szóvá, nehogy valaki vidéken is divatba hozza.” Azonban, sajnos, szóban már Szegeden is él. — De hadd emlékeztessem itt egyúttal Lőrincze Lajost a megszólításnak még egy fontos, megoldatlan kérdésére, amelyről az „Élet és irodalom”-ban (1969. 3. sz.) Csák Gyula „*Uram* vagy nem *uram*?” címmel most írt cikket. — Én e kérdésben Csák Gyulával teljesen egyetérték, de — bár volt már róla szó, emlékezetem szerint Tompa József is írt róla régebben a Népszabadságban — kívánatos lenne e kérdésben Lőrincze Lajos állásfoglalása is, ha talán még eddig nem került sor rá. Az emberek maholnap már nem tudják,

hogyan szólítsák meg egymást udvariasan. — Ezért kerülnek is sokszor a megszólítást, de előfordul az is, hogy *tata* vagy *papa* szóval fordul az ismeretlen fiatalabb az ismeretlen idősebbhez.

A jó magyar kiejtésről szóló fejtegetések, cikkek (115—35) minden sorával is egyet kell értenünk. Köszönet illeti Lőrincze Lajost, hogy időt tudott szakítani az országos Kazinczy-verseny zárőnnepélyén való részvételre 1967. április 29-én, és ott ünnepi beszédben mutatott rá a helyes kiejtés legfontosabb föltételeire: a tiszta artikuláció, a hangsúly és a hanglejtés társadalmilag érvényes sajtóságainak megtartására. De míg Lőrincze Lajos és vele együtt a nyelvművelés más, hivatott munkatársai a kommunikáció tisztaságán öröködnék, más területen elég súlyos lazaságok is előfordulnak, sajnos, ugyancsak az iskolai nyelvművelésben. Hadd hívjam fel itt erre Lőrincze Lajosnak és nyelvművelő társainak a figyelmét!

A Qualiton nagy magyar költők remekeiből „Magyar költők” hanglemezsorozatot adott ki kiváló művészeink előadásában. Ezek a tolmácsolások általában szépek és csakugyan hivatottak arra, hogy a tanulóifjúság megismerje őket, és a magyar irodalmi oktatásban a magyar költészet művészi alkotásait belevéssék az ifjúság lelkébe. De ki adhatta azt a tanácsot a szavalóknak, hogy a *golyóbis-t golyóbisz*-nak kell ejteni (a Szigeti veszedelem XV. éneke végén); hogy a *múza* ejtése: *músa* (a Szigeti veszedelem elején és Csokonainak „Jövendölés az első oskoláról a Somogyban” c. versében; az előadó a címet pontatlanul mondta); hogy a *laurust lauruszt*-nak ejtse (Csokonai: Magyar! Hajnal hasad!); hogy ugyanezen költemény 1. versszakának 7. sorában *előtt* ejtendő *előtt* helyett, a 11. sorban pedig *sugárít*, holott a költő *súgárít* írt és mondott, s a 3. vsz. 4. sorában *koszorús*-t ejtsen *koszorús* helyett?

Arany János a „Szondi két apródja” című balladája 7. versszakában a vers ritmusa okából mondja: *Jézussa*, és ezt nem szabad megváltoztatni így: *Jézusa*. Nem helyes a költő *haragunni* szavát sem így ejteni: *haragudni*.

Térjünk vissza Lőrincze Lajos könyvéhez!

A szerző az íráshoz fűződő kifejezésekről és a helyestrás néhány kérdéséről is nagyon tanulságos dolgokat mond. Tudomásom szerint eddig a szakirodalomban nem tárgyalt senki a következő, íráshoz fűződő kifejezéseket: „*pontot teszünk* erre az ügyre is” = ’befejeztük’, „*idézéjben* mondom”, *aláhúzzuk* a hangsúlyozott kijelentést, a kevésbé hihető dolgot *megkérdőjelezzük*, s a mellékesen mondottakat csak *zárójelben* jegyezzük meg (139—40) stb. A könyvben tárgyalt helyesírási cikkek közül csak a „Mi lesz a *hallal*?” és „A mozgószabály” című cikkekre utalok röviden, bár a többi is fontos.

A VII. fejezetben — „Nézzünk a szavak mögé” — néhány művelődéstörténeti szempontból is érdekes szavunk eredetére világít rá a szerző igen meggyőző érveléssel. — „Miért édes az anyanyelvünk?” — ennek fejtegetése áll a „Szólások jól és rosszul” fejezet élén (197—8), majd a régi és mai közmondásokról értekezik Lőrincze, azokról, melyek ma is fűszerezik beszédünket és írásunkat, de azokról is, melyek fölött már valami ok miatt eljárt az idő. — Megfigyelhetjük, hogy Lőrincze Lajos úgy szerkesztette meg könyvének cikkeit, hogy azokban a nyelvre is sokszor jellemző *e l e v e n e n é l ő r é g i* és a valamilyen módon *t o v á b b f e j l ő d ő r é g i* mellett az *e l a v u l ó* régi és ugyanakkor a *k e l e t k e z ő ú j* is bemutatásra kerül. Ez a dialektikus sajtósága a nyelvnek Lőrincze Nyelvörségen című egész cikkgyűjteményében éles megvilágításba kerül. — Közben nemcsak már másoktól megállapított kutatási eredményeket tár a nagyközönség elé, hanem sokszor elénk ötlenek könyvében olyan fejtegetések is, melyek Lőrincze Lajos eredeti kutatásainak a gyümölcsei. Ilyen a Kossuth-nóta első sorának a magyarázata is (201—2): „*Esik eső karikára . . .*” Nagyon szép, meggyőző magyarázat. És miközben helyes nyelvszemléletre nevel, s a társadalom és a nyelv fejlődésének, változásának szoros kapcsolatát is bizonyítja, int is bennünket: „vigyázzunk a szólásokkal!”

— Azután a képzavarok és a helytelen értelemben használt szólások, közmondások tanulságait is elének tárja a szerző. — Sajnos, nagyon sokszor leverő az, amit Lőrinczétől megtudunk, olykor olyan súlyos nyelvi hibákra mutat rá. Még olyan is van, hogy e helyett: „nem enged a *negyvennyolcból*”, azt mondják: „nem enged a *huszonnyolcból*” (213—4).

De nemcsak a szólások, közmondások jelentése és formája érdemel figyelmet, hanem a szavak jelentésviszonyai, finom jelentésárnyalatai, hangulati velejárói is. Nem is mulasztja el Lőrincze, hogy ezekre rá ne mutasson mesteri cikkeiben. És miközben ezeket olvassuk, van alkalmunk elég arra is, hogy megdöbbenjünk: hát még ilyen is lehetséges? Hogyan mondhatja azt író: *megparipásodtak*, ahelyett, hogy *megettákosodtak* (219—21)? Mert az furcsa dolog ám, de hagyjuk! A *megparipásodtak* a *megettákosodtak* helyett: írói alkotás. Új szavak alkotására van joga az írónak, de csak akkor, ha annak útjában a társadalmi tudatban valami tilalom nem áll.

Lőrincze Lajos kiváló nyelvészeti szakismereteit, népéletbeli, társadalomtörténeti jártasságát, művészi tollát, jó koncepcióját, dialektikus szemléletét már fentebb is említettem, és rámutattam arra is, hogy e cikkgyűjteményben szép számmal szerepelnek Lőrincze önálló kutatásainak eredményei is.

Valamit még meg szeretnék említeni, ami szintén magától értetődő ugyan, de mégis . . . Lőrinczének nagy és korszerű tárgyi tudásán alapuló biztos és helyes ítéletére kell még rámutatnom. Erre a „Magyar *létére* jól tud magyarul” című cikkére való hivatkozással utalok —, de bármelyik cikkét is megemlíthetném. Azért hivatkozom Lőrinczének erre a cikkére, mert a *létére* használata szinte próbaköve lehet a magyar nyelvi ismeretnek és helyes használatának. Ugyanis föltétlenül Lőrinczének van igaza, mikor e kifejezésről szóló fejtegetése vége felé ezt mondja: „. . . azt javasoljuk, hogy a második, ellentétező jelentésben való használata megszilárdulását segítsük, erősítsük. Az általános nyelvszokás is inkább ezt fogadja be, íróink többsége is így használta a múltban s így használja a jelenben is. Nyelvművelő irodalmunk is ezt támogatta és támogatja.” És idéz rá példákat is bőven. — Ez az eljárása Lőrinczének — ami minden cikkére jellemző — megnyugtató lehet mindenki számára.

Lőrincze Lajosnak Nyelvőrségen című gyűjteményes kötetét — annak tudományos elvei, modern szemlélete, cikkeinek tárgya, tartalma, fölépítése, stílusa, röviden: eredményei és nyelve alapján: a magyar nyelvi műveltség terjesztése — és így a nyelvművelés — egyik legjobb és legszebb alkotásának tartom. A könyv 10 000 példányban jelent meg. Kevés: máris elfogyott!

Nyíri Antal

Szabolcsi Miklós: A verselemzés kérdéseihez (József Attila: Eszmélet).

Budapest, 1968. Akadémiai Kiadó. Irodalomtörténeti Füzetek 57. szám.

1. A stilisztika fejlődésének jelenlegi szakaszában az irodalmi mű stílusának elemzése áll az érdeklődés középpontjában. Ami ennél kevesebb, a nyelvi elemek stíláris értékelése, az egyrészt többé-kevésbé megnyugtatóan rendezett probléma, másrészt pedig mint egy fajta stilisztikai tevékenység nem mindenben elégítheti ki a jogos kívánalmakat. Ami pedig az elemzésnél több, az egyéni stílus, egy műfaji stílus vagy egy korstílus jellemzése, az ma még annyira ingatag talajon áll, hogy valójában nem kötheti le a kutatók figyelmét, legfeljebb érdekes elméleti problémázást jelent. Értethető tehát, hogy a stilisztika valamennyi képviselője és művelője felfigyel arra, ami

jelenleg a legidősebb: az irodalmi mű stílusának az elemzésére. S ha ebben valami újat nyújt egy szerző, akkor az érdeklődés és a vitatkozó kedv nagymértékben fokozódik. Rendkívülit jelez Szabolcsi Miklós könyve már csak azért is, mert az egész munka egyetlenegy vers elemzését foglalja magában. Ezt azonban érdemben csak úgy tudjuk taglalni, és a mi szempontunkból elsődlegesen stilisztikai megvilágításba helyezni, ha egészen nagy, sőt a stilisztikai elemzés szempontjából a végső kérdéseket vetjük fel: hogyan történjék az elemzés, mi is a célja az elemzésnek?

Hogy mi legyen módszere, arról többféle felfogást ismerünk. Szabolcsi példamutatása szerint minél teljesebb és változatosabb, annál jobb. De maga az eljárás nem elégít ki. Célként szükségünk van egy összegező, magyarázó elvre is. És e tekintetben az eddigi vélemények nagyon megoszlanak, a megoldások pedig nagyon különböznek.

Hogy sokan meglegednek az írásmű nyelvi elemeinek pusztá leltározásával, esetleg ezek elszigetelt öncélú, magyarázat nélküli stilisztikai minősítésével, azt ma már általában nem tartják kielégítőnek. Ennél többet jelez az a vélemény, amely szerint a forma tartalmi megfeleléseit kell a stilisztikai elemzés során kihámozni, vagy pedig a hatás titkát kell egy egészen atomisztikus elemzéssel megfejteni (Roman Jakobson), vagy ami ennél is régebbi, a mű stílusa alapján az író lelkiületére és egyáltalán az egyénire kell következtetni (Leo Spitzer). Szabolcsi kísérlete viszont nemcsak a módszerben, hanem az interpretációban is komplex. És ez egy határozott célt szolgál: az Eszmélet egységének a megragadását.

2. A módszer kétségkívül sokféle: nyelvészeti, stilisztikai (többféle értelemben is), statisztikai, információelméleti és strukturalista. De amellet szinkronikus, diakronikus is, és a komparáció lehetőségeit is kiaknázza (a vers variánsaival, József Attila más verseivel, más költők eljárásaival való egybevetés). És minden egyoldalúságtól mentesen egyaránt vizsgál formai és tartalmi elemeket: hangokat, szavakat, nyelvtani szerkezetet, képeket, filozófiai és világnézeti alapokat. Így aztán a nyelvészet, a stilisztika és az irodalomtudomány mind képviselve van Szabolcsi elemzésében. A módszereknek ez a felsoroló számbavétele annyira egyszerűsít, hogy a komplexitásban rejlő érdemek hangsúlyozása mellett elrejt egyéb, részletekhez köthető pozitívumokat. Ezek érdembeli tárgyalásáról azonban itt le kell mondanunk.

Talán túlon túl szubjektív az értékítéletem, amikor a módszerbeli sokféleségből azt emelem ki, ami új. Persze nem azért jó az új, mert eltér a régitől, hanem mert előremutatóan többet és jobbat akar nyújtani a meglévőnél, és mert buktatókat magában rejtő bátor próbálkozást kíván még kevésbé szilárd talajon. Azt hiszem, sokan egyetértenek abban, hogy Szabolcsi újszerű verselemző eljárásai közül a legfigyelemreméltóbbak, a nyelvészeknek a nyelvi anyag vizsgálatára is példát mutatóak a strukturalista megoldások, például az Eszmélet gondolatrendszerének, eszmei struktúrájának a taglalása. Szabolcsi szerint a vers felépítésében olyan rétegek találhatóak, mint például az egzisztenciális, anyagi jellegű problémák, az elmagányosodás mint filozófiai probléma, egzisztencialista vagy Freudtól származó gondolatok, a villoni haláltánc gondolata stb. A rétegeknek nemcsak az elkülönítése vall strukturalista eljárásra, hanem ami ennél több, fontosabb és főleg nehezebb: a rétegek közötti kapcsolatok kimutatása és a vers egészét átható eszmeiséggel való összefüggések kifejtése (62–73).

És egészen sikerültek az ugyancsak tartalmi elemekre alkalmazott információelméleti megállapítások, például az, hogy „a vers 96 sorára 58 képegység esik, azaz: a jelfogó oldaláról szemlélve, gyakrabban, mint kétsoronként, pontosan: 1,65 soronként állítja meg az olvasót egy-egy ... feszültséget teremtő kapcsolat, kép, megszemélyesítés stb.” És ezt követi nyomban az információelméleti összegezés: „Ilyen szempontból tehát az Eszmélet hírértéke igen magas” (44–5).

A technikai eljárások önmagukban nem mértik ki az elemzést. Hányszor olvashattunk semmitmondó, öncélú megállapításokat! Nem valamilyen kötelező hibakeresési szándékkal emelnék ki innen is néhányat, hanem inkább azért, hogy ezzel is sejtessék azt, hogy magában a vers elemzésében (a verset dekódoló információban) is többféle réteget találhatunk, és ezek nem mindig fedik egymást. Magasabb szintű fedő réteg; interpretálás nélkül maradt például ez a megállapítás: „Az igeidők vizsgálata azt mutatja, hogy a vers első hat szakasza elsősorban a jelen aspektusát tartalmazza, a VII–IX. és XI. a múltat, a XII. ismét a jelent” (35). De nem elemzett soha verset az, aki ilyesmin fennakad. Vagy gyakorlatilag lehetséges lenne egy minden tényt, megállapítást összekötő, felfelé és lefelé egyaránt kapcsolatot teremtő tökéletes „verselemzés-struktúra”? Különben mindezt annyira jól és világosan látja Szabolcsi, hogy gyakran jelenti ki elsősorban statisztikai adatairól: „stilisztikailag nem releváns”-ok.

3. A már több oldalról megvilágított komplexitáson túlmenően avagy éppen azt gyarapítóan egy másik nagy érdeme Szabolcsinak az, hogy túllép a vers határain: kitekint József Attila egész életművére. És ezt nemcsak az összegezésnek szánt fejezetben teszi meg (78–85), hanem a legapróbb részletekben is módját ejti annak, hogy József Attila más verseiben is meglevő stiláris elemeket mutasson ki: a nedvesség, úszás, víz képzet és ennek időképzetben való realizálódása (16), az absztrakció élővé változtatása (4, 41) stb.

És ebben a kitekintő kapcsolatteremtésben elméletileg elfogadhatónak és módszer-tanilag helyesnek tartjuk azt, hogy Szabolcsi — bár elvileg sehol sem fejti ki — nem keveri össze a vers stiláris egyediségét József Attila egyéni stílusával. Gyakran megtörténik ugyanis az, hogy egyik-másik verselemző a költemény valamelyik stiláris jegyét túl merész általánosítással a költő egyéni stílusának sajátosságaként említi (l. erről: Nyr. 91: 328–37). Szabolcsinál viszont ez a kétféle sajátosság annyira világosan el van határolva egymástól, hogy mindig pontosan tudhatni: (1) melyek az Eszmélet stílusának megkülönböztető jegyei, és (2) melyek a sok, esetleg valamennyi József Attila-versben közös stiláris sajátosságok (amelyekből József Attila egyéni stílusának megkülönböztető értékű rendszere kerekedik ki).

Így valósítja meg Szabolcsi az elemzésnek szerintünk lehetséges egyedüli célját: az Eszmélet egyediségének nyelvi, stilisztikai és irodalomtudományi jellemzését. Amit még ezenkívül kapunk, a „Néhány tanulság” (86–8) és a „Szövegelemzés és történetiség” (89–102) című két fejezet, az mint elméleti továbblépés szerencsés kiegészítője a gazdag konkrétságú elemzésnek.

Szabó Zoltán

Nyelvművelő cikkek sajtószemléje

(1963–1964)

Az Eötvös Loránd Tudományegyetem bölcsészettudományi karának nyelvészeti tudományos diákköre elkészítette az 1963. és 1964. évben megjelent nyelvművelő cikkek szemléjét.

Az átnézett 70 újság, hetilap, folyóirat és szaklap közül a következők tartalmaztak nyelvművelő és helyesírási cikkeket:

Újságok: budapestiek: Esti Hírlap, Magyar Nemzet, Népszabadság, Népszava; vidékiek: Észak-Magyarország, Hajdú-Bihari Napló, Kisalföld, Vas Népe.

Hetilapok: Élet és Irodalom, Orvosi Hetilap, Rádió- és Televízióújság.

Folyóiratok: Élet és Tudomány, Kortárs, Könyvtáros, Köznevelés, Magyar Grafika, Napjaink, Új Írás, Valóság.

Szaklapok: Bányászati Lapok, Elektrotechnika, Geodézia és Kartográfia, Gyorsírók Lapja, Kohászati Lapok, Közalkalmazott, Közlekedési Közlöny, Magyar Kémikusok Lapja, Műszaki Élet, Öntöde, Szocialista Posta, Typographia.

Nem foglalkoztak nyelvművelő kérdésekkel: Alföld, Állam- és Jogtudomány, A magyar nyelv és irodalom tanítása, Béke és Szocializmus, Cukoripar, Dél-Magyarország, Dunántúli Napló, Energia és Atomtechnika, Ezeremester, Faipar, Felsőoktatási Szemle; Film, Színház, Muzsika; Filmvilág, Hadtörténeti Közlemények, Heves megyei Néptűrség, Ifjú Kommunista, Irodalomtörténeti Közlemények, Jelenkor, Közgazdasági Szemle, Közlekedéstudományi Szemle, Magyar Filozófiai Szemle, Magyar Könyvszemle, Magyar Pszichológiai Szemle, Mérés és Automatika, MTA I. Osztálya Közleményei, Muzsika, Nagyvilág, Néprajz és Nyelvtudomány, Népszerű Technika, Nők Lapja, Nyelvtudományi Közlemények, Ország-Világ, Pedagógiai Szemle, Rádiótechnika, Soproni Szemle, Társadalmi Szemle, Technika, Tiszatáj, Újítók Lapja.

A szemlét Kerekes Irma diákköri tag állította össze. Irányítása alapján a bibliográfia munkálataiban részt vettek (a folyóiratokat átnézték és az egyes fejezeteket megírták): Abaffy Csilla, Ballia Anna, Buday János, Cseh Katalin, Csepela János, Faludi Györgyi, Haader Lea, Jankó Ilona, Jávör Ágnes, Kardos Andrea, Keleti Ilona, Kolmann Gizella, Korompay Klára, Márkus Ida, Marossy Ágnes, Mátay Mária, Németh Rozália, Pozsgay Ildikó, Pusztay János, Zelliger Erzsébet, Zsilinszky Éva.

Az előző évekénél sokkal több nyelvműveléssel foglalkozó cikk jelent meg. Több újságban, folyóiratban állandó rovat van, amelyben különféle nyelvhelyességi kérdéseket tisztáznak a cikkírók. Igen örvendetes, hogy a természettudományi és a szakmai folyóiratok külön rovatban foglalkoznak az illető szakma nyelvművelő, helyesírási vitás kérdéseivel. Itt kell kiemelni az Élet és Tudomány, a Kohászati Lapok, a Bányászati Lapok, a Közalkalmazott és a Szocialista Posta bő anyagát, valamint napilapjaink közül a Hajdú-Bihari Naplót és a Magyar Nemzetet. A cikkírók közül legtöbbit Lőrincze Lajos, Grétsy László, Ferenczy Géza, Szilágyi Ferenc (Élet és Tudomány), Karinthy Ferenc (Magyar Nemzet), Szende Aladár (Közalkalmazott), Péczely Antal (Bányászati Lapok), Kindzierszky Emil (Szocialista Posta), Elekfi László (Gyorsírók Lapja), Regőczy Emil (Geodézia és Kartográfia), Hernádi Sándor (Köznevelés) és Somogyi Dezső (Typographia) nevével találkozunk.

Az anyagot tárgykörök szerint csoportosítottuk.

Nyelvművelés

I. A nyelvművelésről általában

Deme László a Népszabadságban írt Nyelvművelés és politika című cikkében (1963. jan. 22.) a mozgalmi zsargon jelentkezésének és elterjedésének okáról és leküzdéséről ír. — Ugyanő egy másik cikkében hangsúlyozza, hogy anyanyelvünket is tanulnunk kell. (Kell-e tanulnunk anyanyelvünket? Népszabadság, 1964. febr. 27.) — Lőrincze Lajos a szakmai nyelvhasználat túlzásai, a túlszakosodás, túlhivatalosodás ellen szól

(Az egyszerű nép napi nyelvén; Népszabadság, 1963. jún. 26.). — Erre válaszolva Kodály Zoltán az „egyre jobban burjánzó nyelvi gyom” kiirtása érdekében ír (Az egyszerű nép napi nyelvén; Népszabadság, 1963. júl. 2.). „Ha a néppel meg akarjuk értetni magunkat, az ő nyelvén kell szólnunk, még mielőtt hozzáromlik a miénkhez.” — Illyés Gyula összefoglaló jellegű cikkében (Szerszámaink a szavak; Népszabadság, 1964. dec. 25.) a nyelv művelést mint világjelenséget elemzi. — A Szocialista Posta (Dicséret; 1963. 7. és 8. sz.) örömmel állapítja meg, hogy a korábban megjelent sok nyelvészeti cikk hatására a szaklapban egyre kevesebb a nyelvi hiba. — Egy vidéken megrendezett nyelv-művelő ankétról tudósít Vajk Vera a Népszava 1963. jan. 13-i számában (Munkások, diákok, háziasszonyok egy nyelv-művelő anketon). — Az Új Írás borítólapján (Pusztába kiáltott szó avagy tehén a provizóriumban, 1964. 11.) Sz. e. kifogásolja, hogy Lőrincze Lajos szép könyvének, az Édes anyanyelvünknek nincs olyan hatása, mint kellene. Továbbra is burjánzanak a helytelen kifejezések, betűszók, germanizmusok. A cikkíró a legnagyobb tömeghatású művelődési szervek segítségét kéri. — A Valóság 1963. 3. számában Pákozdi Endre tájékoztat az anyanyelvi ismeretterjesztés helyzetéről.

II. Kiejtés

A Magyar Nemzetben többen vitatkoztak az *e* ~ *ö* váltakozásáról: Dutka Ákos (Csendélet vagy csöndélet; 1964. nov. 21.), Komor Béláné (Még egyszer az *e* és *ö* hangról; 1964. dec. 6.), Czirbusz Endre (Hozzászólás az *ö* betű használatához, 1964. dec. 6.), Ferenczy Géza (Az *e* és az *ö* váltakozása, 1964. dec. 13.) és Endre Károly (Az *e* hang túltengése ellen, 1964. dec. 30.).

A helytelen kifejezések és egyes szavak helytelen ejtését bírálja az Esti Hírlap Roszmagyarság szótár című cikkének szerzője (1963. szept. 27.). — Hasonló problémákat tárgyal a Rádió- és Televízióújság „Nem mindegy, hogy *o* vagy *u*” címmel (1963. 16. sz.; cigaretta, futball, gramafon) és a Magyar Nemzetben (Nyelvelés, 1963. jan. 20.) Karinthy Ferenc (inekció, röntgeny, Rókusz — Rókus helyett). — Kis József érdekes cikke a Magyar Nemzetben Hogyan fertőzi a szennyezett levegő a helyes magyar mondat-hangsúlyt? címmel jelent meg (1964. jan. 26.). A rádióban gyakran hallható összetett mondatok tagmondatainak rossz hangsúlyozását nem a bemozdók hibájának tartja, mindezt a szennyezett levegő okozza. A szerző a levegő fokozott tisztítására hívja fel az illetékesek figyelmét. — Egy NSZK-beli gyermek-felolvasási versenyről ad hírt Vértessy Miklós (Felolvasó verseny gyermekek részére; A Könyvtáros, 1963. 6. sz.). A felolvasási versenyt, különösen gyermekeknél, fontosnak tartja a helyes, világos kiejtés elsajátítása érdekében.

A Hajdú-Bihari Napló „Nyelv és műveltség” rovata több kiejtési hibát javít. A Kórút, kórház, folyosó című cikk (1963. márc. 3.) szerzője a hanghosszúság-rövidség jelentésmegkülönböztető szerepéről ír. — A nyelvünkben meghonosodott latin eredetű szavak *-s* hangjának kiejtését vizsgálja a Statusz, Rókusz, Palatinusz című cikk (1963. márc. 31.). — A Dühös sorok (1964. ápr. 3.) a betűejtés néhány esetét (*t* és mássalhangzó, *h* a szó végén) elemzik. — Két magánhangzó találkozásából adódó kiejtési hibákat bírál az Idológia és higiénikus (1963, ápr. 14.) című cikk. — A mondatokban, szavakban egyaránt előforduló nyomaték-elvándorlással foglalkozik a Hangsúlytalansági állapot című cikk (Hajdú-Bihari Napló, 1963. jún. 16.).

Ferenczy Géza Shakespeare nevének írásával, kiejtésével, ragos alakjaival foglalkozik (Shakespeare neve; Élet és Tudomány, 1964. 42.). — Ladó János Roszszul ejtett családneveink című cikkében (Élet és Tudomány, 1964. 36.) az *ly* és *y* végű, valamint az *ua-t*, *eő-t*, *cz-t* és *ch-t* tartalmazó családnevek ejtését tárgyalja.

III. Szó k i n c s

1. Szaknyelvek

1963. május 28–29-én zajlott le az MTA Nyelvművelő Bizottságának tanácskozása, mely a szaknyelvek fejlődésével, valamint szervezett formában meginduló kutatásával foglalkozott. Erről a tanácskozásról emlékeznek meg a Kohászati Lapok (1963. 8. sz.), a Szocialista Posta (1963. 7. sz.), az Elektrotechnika (1963. 9. sz.), valamint a Geodézia és Kartográfia (1963. 5. sz.) című szakfolyóiratok. Ebből az alkalomból hívja fel a figyelmet a Kohászati Lapok a helyes szóhasználat és a világos mondat szerkesztés fontosságára (1963. 8. sz.). — A Műszaki Élet 1964. febr. 27-i száma a Műszaki nyelvőr megjelentetéséről tudósít, mely a műszaki nyelvművelés fontos kézikönyve.

Egyes szakszavak, terminológiák helyes használatával foglalkozik Péczely Antal (Bányászati Lapok, 1963. 2., 3., 11., 12. és 1964. 2., 5., 8., 9., 10. sz.), az Élet és Tudomány (1964. 46. sz.), valamint a Kohászati Lapok „Helyes-helytelen” című állandó nyelvművelő rovatára (1963. 2., 4., 8., 9., 10., 11., 12. sz. és 1964. 1., 2., 3., 4., 5., 6., 7., 8., 9., 10., 11., 12. sz.).

A parasztság szókincsének változásáról, az új létesítményekkel kapcsolatos új szavakról ír Bajor Nagy Ernő (Kisalföld, 1963. jan. 20.). — A vegyipar gyors fejlődése, az új vegyületek nagy száma a kémiai szaknyelv gyorsabb fejlődését, egységesülését vonja maga után. Erről ír Bene László a Magyar Kémikusok Lapja 1963. 2–3. számában. — A bányászati szókinas történetére vonatkozó néhány érdekességről a Bányászati Lapok 1964. 2. és 10. számában olvashatunk. — Dr. Schedel Andor a kohászat és a fémművesség ősi szókincséről ír (Öntöde, 1964. július).

Az idegen nyelvű szakkönyvek, szakmai cikkek magyar fordításaiban gyakoriak még az értelemzavaró kifejezések, mondatok. A megszokott szakkifejezéseket nehézkes tükörfordítással helyettesítik. Ezt kifogásolja A Könyvtáros egyik cikke (Kő: Morgó; 1963. 277. p.). Többször előfordul, hogy a szakszövegeket gyengébb nyelvtudású, szakmailag képzetlen emberek fordítják vagy lektorálják. Erről a fontos kérdésről ír a Bányászati Lapokban Wietorisz Róbert (1963. 1. sz.) és Péczely Antal (1963. 7. sz. és 1964. 1. sz.). — Gyakori jelenség, hogy a műszaki életben azonos tárgyakra különböző elnevezéseket használnak. Erre hívja fel a figyelmet az Esti Hírlap (1963. jún. 11.). — Egységesíteni kell a szaknyelvet; ezzel sok magyartalanságot elkerülhetnénk (Péczely Antal: Az egységes szakmai szóhasználat érdekében; Bányászati Lapok, 1963. 4–6. sz.). — A sportnyelvben elterjedt idegen szavak magyarra való átültetését méltatja a Magyar Nemzet 1963. szept. 22-i száma. — A szókinés ismerője és a nyelvész közötti kapcsolat kérdését veti fel Grétsy László az Élet és Tudomány 1963. 11. számában. — A nyomdaipar terminológiai problémáival foglalkozik a Magyar Grafika 1963. 4. száma. — Kanyó Máttyás a *technológia* szót vizsgálja (Szocialista Posta, 1963. 12. sz.).

2. Idegen szavak használata

A Hajdú-Bihari Napló több cikkben kifogásolja néhány szó helytelen fordítását vagy a fordítás helytelen használatát (Expressz, bisztró, eszpresszó, 1963. okt. 6.; Nagy rössel szaladt, 1963. jan. 6.; Hajvágás, hemendex, sertéssajt, vermut, 1963. ápr. 7.; Program-pogrom, 1963. máj. 26.; Meginterjúvol, 1964. nov. 1.; Borsos leves és gulyás, 1964. okt. 11.) és a germanizmust (Újítás tárgyat képezi, 1963. ápr. 28.; A germanizmusokról, 1963. jún. 2.; Idő-zavar, 1963. szept. 8.).

Az Élet és Tudomány állandó nyelvművelő rovata még több germanizmusra figyelmet: *öntevékeny* (Ruzsiczky Éva: Öntevékeny színjáték; 1963. 4.), *képez*, *ábrázol*, *állít*

(Ferenczy Géza: Mi mindenre képes a képez ige? 1963. 17.), kérem megforgatni (dr Ferenczy Géza: Kérem a kerekeket megforgatni; 1964. 2.). Több cikk figyelmeztet néhány angol szó helytelen fordítására is: *practically* (Szabadi Béla: Gyakorlatilag? 1964. 11.), *sugar baby* (Kovalovszky Miklós: Sugár Bébi és társai; 1963. 44.), *control* (Szabadi Béla: Mit lehet ellenőrizni? 1963. 20.). Felesleges az idegen szó használata, ha van magyar megfelelője: *ragu* (Lőrincze Lajos: Az előkelő idegen; 1963. 26.), *szimpozion* (Lőrincze Lajos: Szimpozion; 1963. 18.), *neszkáfé* (O. Nagy Gábor: Miért nem kávépor? 1963. 38.), *probléma* (Kovalovszky Miklós: Differenciák a problémával; 1964. 26.). A *cinema* és a *cinema verité* szavak magyar megfelelőjét keresi Szűts László (Körmozi; 1963. 47. és A „cinema verité” magyarul; 1964. 7.). Az *olimpiász* szó helyes *olimpia* értelemben is (Ferenczy Géza: Olimpiai apróságok; 1964. 37.). Tompa József a *tantusz* szó (Tantusz; 1963. 50.), Ferenczy Géza a *hangakusztika* (Egy mihaszna új szó; 1963. 2.) és a *postumus* szó eredetét (Posztumusz vagy poszthumusz? 1964. 18.) magyarázza. — A *control* és az *agent* pontos jelentését Ország László közli a Magyar Nemzetben (1964. nov. 11.).

Az Élet és Irodalomban Soltész Katalin az *autóbusz* szó idegen eredetéről (Mos-toha anyanyelvünk; 1964. 49. sz.), Kónya Lajos az idegen szavak felesleges használatáról ír (Irodalom vagy literatúra? 1964. 45.), akárcsak Gaál Zsuzsanna a Magyar Nemzetben (1963. júl. 17.). Bán Vilmos azt szeretné, ha a közkeletű idegen szavakat helyettesítenék magyarral (Magyar Nemzet, 1963. márc. 10.).

3. Rövidítések

Az Élet és Tudomány kétszer is ír arról, hogy az idegen betűszókat fordítsuk le, s ejtsünk magyar betűket, ha lehet. (Szabadi Béla: Ef-bi-áj vagy ef-bé-i? 1964. 25.; Ladó János: Még egyszer az efbiajról, 1964. 53.)

Az üzletekben az üvegen a korábbi *cca* jelzés helyébe *kb.* lépett, „ami azonban az üvegben levő ital mennyiségén mit sem változtat” (Esti Hírlap, 1963. jan. 5.). Karinthy Ferenc szerint a *TV* szó beilleszkedett a magyar nyelvbe; javasolja: írjuk *tévé*-nek (Karinthy Ferenc: Nyelvelés, Magyar Nemzet, 1963. ápr. 7.). A mindennapi szóhasználatban elfogadható a *tévé* rövidítés, mint intézménynév nem használható. (Televízió, Tv, tv., tévé? Megjegyzések a Magyar Nemzet Nyelvelés c. rovatában megjelent cikkhez. Rádió-és Televízióújság, 1963. 16. szám.)

A *V.B.* és az *i. e.* helyes használatával foglalkozik az Élet és Tudomány Deme László: *V. B. vagy v. b. írandó?* 1964. 15.; Ferenczy Géza: *I. e., i. sz.;* 1964. 48. sz.). A Hajdú-Bihari Naplóban két betűszó jelentését találjuk (Décé? 1963. dec. 1.; Miért DEMKE? 1963. dec. 24.).

Joó Lajosné a helytelen, gyakran tartalom nélküli rövidítésekről ír (Vas Népe, 1963. febr. 16.). Mikor használunk betű- vagy számjegyzírást? Ezzel foglalkozik Regőczy Emil (Egy kis nyelvművelés; Geodézia és Kartográfia, 1963. 6.). A *stuka* rövidítést Karinthy Ferenc értelmezi (Nyelvelés, Magyar Nemzet, 1964. febr. 9.).

IV. Jelentés tan

A Hajdú-Bihari Napló 1963. máj. 19-i számában a *szökőkút* jelentését magyarázza (Szöknek a kutak?). Ugyanebben a lapban (Rövid ital, 1964. nov. 29.) olvashatjuk a *rövid ital* jelentésének angol eredeztetését.

Az Élet és Irodalom 1964. 9. számában Soltész Katalin Szavak jelentése és jelentősége címmel a hasonló, de nem azonos alakú és jelentésű szavak összetévesztéséről ír (*termeszt-termel, helység-helyiség* stb.).

Grétsy László az Élet és Tudomány 1963. 28. számában (Hová „fut” a termelés?) a *feljut*, *felhutat* ige gyakori alkalmazását tárgyalja. A 37. számban helyteleníti a nem

nullával végződő számok után használt *mintegy*, *körülbelül*, *hozzávetőlegesen* szavakat (Mintegy és társai). *Ügymond* szavunk csak egyes szám 3. személyű alany mellett maradhat meg (Lőrincze Lajos: *Ügymond*, 1963. 40.).

Az *Élet és Tudomány* 1964. 3. számában Lőrincze Lajos a *szag*, *illat* és *bűz* értelme közti különbséget fejtegeti (Szagok és illatok). Grétsy László (Nyelvünk színei; 1964. 41.) a *szín* szó sokoldalú használatáról tájékoztat. Ferenczy Géza pedig (Vihar—zivatar; 1964. 39.) a *vihar* és a *zivatar* szó közti különbséget érzékelteti.

A Szocialista Posta az *olyan* szó jelentésárnyalataival foglalkozik (1963. 4.). A Hajdú-Bihari Napló a *társ* és a *rohadt* jelentéséről ír (Márssal társalkodó Murányi Vénus; 1963. nov. 17.; Rohadt sarok; 1964. dec. 6.).

A Közalkalmazott 1963. novemberi számában Szende Aladár Mi fán terem a reális valóság? című cikkében a jelzőnek és a jelzett szónak azonos jelentésmagjából keletkező stílris és tartalmi egyoldalúságot bírálja.

V. Szóalaktan

1. Igeragozás

A *szokik* ige használata jelen időben helytelen (Karinthy Ferenc: Nyelvelés; Magyar Nemzet, 1963. jan. 20.).

A „süksük” meg a ló másik oldala a címe dr. Lőrincze Lajos cikkének (*Élet és Tudomány*, 1963. 6. sz.), mely a *lassa* felszólító módú alakot a *tudja*, *nézze* mintájára helyesnek tartja.

Az egyes névmások mellett előforduló helytelen igeragozásra hívja fel a figyelmet Grétsy László (Mennyi is a valamennyi? *Élet és Tudomány*, 1964. 4.). A helyes igehasználattal Kovalovszky Miklós foglalkozik (Önkiválasztó vagy mintaválasztó? *Élet és Tudomány*, 1963. 16. sz.).

A közlekedésben gyakori a kijelentő mód használata a felszólító helyett (Böhlöny József: Közlekedési nyelvjárás? *Élet és Irodalom*, 1963. 52. sz.).

Az *Élet és Tudományban* még az igekötős igékről (Szende Aladár: Nyílik-e a mopresszó? 1963. 12.) és az *el kell mondanom*-féle szószervezetről (Ferenczy Géza: El kell mondjam, el kell mondanom; 1964. 21.) olvashatunk. A Bányászati Lapok (Pécze Antal: A *kiértékelés*-ről; 1964. 7. és Kiss László: *Kiértékelés, kivizsgálás?* 1964. 11. sz.) és a Szocialista Posta (Jankovich Lajos: Bizonyos; 1963. 6. sz.) is ír az ikés igékről.

2. Névszóragozás, -jelezés

Karinthy Ferenc szerint helytelen a *motor* szó *motrot*, *motrok* alakja. Ezt a használatot csak akkor tartja helyesnek, ha a szón már egyáltalán nem érezzük az idegen hatást (Nyelvelés; Magyar Nemzet, 1963. jan. 20.). Másik cikkében az *ötet*, *tőlemtől*, *nekije*, *hozzámhoz*, *nekemnek* „nyelvi sejtburjánzás” káros jelenségére figyel fel (Magyar Nemzet, 1963. máj. 26.).

Ha egy mondatban ugyanaz a rag többször előfordul, fogalmazási, stilisztikai szempontból kifogásolható, töredezetté teszi a mondatot (A túlzott raghalmozásról; Hajdú-Bihari Napló, 1963. jan. 13.).

A filmek és a színdarabok címéhez helyesen belső vagy felszínre utaló külső helyviszonyt kifejező ragok járulnak (Hová menjünk szórakozni? Hajdú-Bihari Napló, 1964. márc. 8.).

A mutató névmás mássalhangzó előtti, hosszabb alakját helyteleníti Tompa József (Ez nélkül szebb; Élet és Tud., 1963. 23.).

Az *Alpese*k és *Andese*k helyes alakja *Alpok*, *Andok* (Hollós Korvin Lajos: „Rossz-nyelvek”; Élet és Irodalom, 1964. 4. sz.).

Írhatjuk-e a *vad*-at többes számban? Ezt vizsgálja Ferenczy Géza az Élet és Tudományban (Vad—vadak; 1964. 10.).

Tárgyrag előtt a kötőhangzó mély hangrendű szavaknál *a*, *o* vagy semmi (dr. Tompa József: Bált rendezünk vagy bálát? Élet és Tudomány, 1964. 13.).

Az idegen szavak mély hangú ragozását ajánlja Endre Károly (Az *e* hang túltengése ellen; Magyar Nemzet, 1964. dec. 30.).

A személyragok kitétele állandó szókapcsolatokban kötelező (Grétsy László: Elsikkasztott személyragok, Élet és Tudomány, 1964. 20.).

Melléknveink mód- és állapothatározóraggal való ellátásáról olvashatunk a Hajdú-Bihari Naplóban (Konokul vagy konokon? 1963. márc. 24.).

Az Élet és Irodalom 1964-i évfolyamában hosszú vita folyt arról, hogy mi a helyesebb: *peche* vagy *pechje* van, *hűen* vagy *híven*. A vitában részt vett Bölöny József (Peche van vagy peachje? 1964. 7. sz. és Nyilatkozat rólam Tabi Lászlónak; 11. sz.), Tabi László (Peche van vagy peachje? 8. sz.) és Kovalovszky Miklós (Hűen vagy az igazsághoz híven? 1964. 14. sz.). A vita nem zárult le (Vitazárás helyett, 16. sz.).

Az *inkább* és *kevésbé* helyes használatáról ír a Hajdú-Bihari Napló (Inkább, kevésbé; 1963. nov. 10.). A kettős fokozás terjedése ellen tiltakozik Tompa József az Élet és Tudományban (Nadrágtartót is, övet is? 1964. 52. sz.).

A Hajdú-Bihari Napló két cikke foglalkozik a felsőfok jelével (Legfelsőbb bíróság és legdöntőbb feladat; 1963. ápr. 21.; Egyik legkisebb bosszúságom; 1964. okt. 18.).

Összetett melléknveink fokozásáról szintén ebben az újságban olvashatunk (Többoldalu vagy sokoldalúbb? 1963. febr. 17.).

A tő- és sorszámnév helytelen használatát kifogásolja Rácz Endre Hány kerület a három kerület? címmel (Élet és Tudomány, 1963. 13.).

A számnév *-szor* ~ *-szer* ~ *-ször* ragjának használatáról szól Kovalovszky Miklós cikke (Lehet kétszer kevesebb? Élet és Tudomány, 1964. 50.).

Egy helytelenül használt jelöletlen összetételt javít ki a Hajdú-Bihari Napló Falragasztás tilos című cikke (1964. ápr. 19.).

3. Sz ó k é p z é s

Rozsly F. György a Geodézia és Kartográfia hasábjain (Nyelvművelés; 1964. 4. sz.) a *polárisan*, *grafikusan* alakok helyett a *poláris*, *grafikus módon* alakot javasolja. Ugyanebben a folyóiratban ifj. Hőnyi Endre az *-ista* képző használatát védelmezi Rozslyval szemben (Ismét egy kis nyelvművelés; 1964. 6. sz.). — A kereskedelmi élet helytelen elnevezéseit, szóalkotásait az Esti Hírlap Modernített nyelvújítás című cikke teszi szóvá (1963. júl. 31.).

Kezelt vagy kezelve? — kérdezi Szabadi Béla az Élet és Tudományban (1963. 5. sz.). A cikkíró szerint a határozói igenév a helyes. Szintén a határozói igenevekkkel és mondatbeli szerepükkel foglalkozik a Hajdú-Bihari Napló két cikke (Lévén és létére; 1963. febr. 10.; Három részre lett osztva; 1964. nov. 7.), a Magyar Nemzetben Rimánóczy Olivér (1963. márc. 23.) és Karinthy Ferenc (1963. márc. 24.). Soltész Katalin a melléknévi igenévről ír (*-andó*, *-endő* és más nyelvi babonák; Élet és Irodalom, 1963. 49.). Ferenczy Géza a főnévi igenév németes használatát kifogásolja (Nem rongálni a magyar nyelvet; Élet és Tudomány, 1963. 3.).

A rossz hangzású *gyűrhetetlenített* szó helyett a *gyűrődéscsökkentett* szót ajánlj a Hajdú-Bihari Napló (Gyűrhetetlenített; 1964. okt. 25.).

A *nincstelen* szó helyes képzés, mert kettős tagadást fejez ki (Szűts László: Helyes- a nincstelen szó? Élet és Tudomány, 1963. 30. sz.). A német mintára keletkezett *-dús, -képes, -szegény, -mentes* utótagú szavainkat elemzi a Hajdú-Bihari Napló (Kapkodás- mentesen; 1964. szept. 6.).

Nem szép, ha az *-i* melléknévképzőt *-k* többesjel vagy valamilyen birtokos sze- mélyrag után tesszük a tőhöz (Tompai József: Zenei heteki, anyák napjai; Élet és Tudo- mány, 1964. 43.).

Az *-ó-, -ő-s* melléknévi igenévvel nyelvünk nemcsak a cselekvés végrehajtóját, hanem a cselekvés szenvedő alanyát is kifejezi (Szilágyi Ferenc: Alaptalan alaposság; Élet és Tudomány, 1964. 47.). Tehát az *önkiszolgáló bolt* elnevezés helyes, indokolatlan az *önkiszolgálók boltja*. Utóbbit Karinthy Ferenc is kifogásolja a Magyar Nemzetben (Nyel- velés, 1963. jan. 20.)

A *-nő* és a *-né* megkülönböztetéséről szól Bölöny József cikke (Anyacsászárnő és mosóné; Élet és Irodalom, 1964. 12.).

VI. Mondattan

1. Kifejezés, szó szerkezet

A hivatalos stílus egy-egy kifejezését bírálja az Élet és Tudomány (Szilágyi Ferenc: Eszközöl, kieszközöl; 1964. 14. sz.) és a Hajdú-Bihari Napló (Hozzászólás, 1963. aug. 19.).

Az elkel egy kis segítség szólás más, mint a *kell a segítség* kifejezés — írja a Hajdú- Bihari Napló (1964. márc. 15.).

A *rendőrkutya*-val kapcsolatos kifejezésekkel foglalkozik a Hajdú-Bihari Napló (Mit nyomoz a rendőrkutya? 1963. dec. 8.).

Hernádi Sándor az *összstanári értekezlet* és a *mindenoldalú fejlesztés* kifejezéseket magyartalannak tartja (Köznevelés, 1964. 9. sz.).

Hernádi Sándor a Köznevelésben (1963. május) harcol a *tekintettel arra . . . , ami azt eredményezte, hogy . . . , úgy veti fel, hogy . . .* kifejezések ellen, s helyettük javasolja a *mivel, ezért és szerint* használatát. Szóstratégia c. cikkében (1964. június) pedig olyan kifejezéseket sorol fel, amelyek hajdanában még háborús jelentésűek voltak, ma azonban gyakran találkozhatunk velük a beszámolókbán.

A Rádió- és Televízióújság (1964. 25.) a *hazai hírek* helyett a *hazánk hírei* kife- jezést ajánlja. Dezséry László ugyanott (1964. 35.) a rádióban és a televízióban elhangzott helytelen mondatokról ír.

A Hajdú-Bihari Napló (Ezen vagy ez alatt értjük? 1963. júl. 7.) egy helytelenül használt németes kifejezéssel foglalkozik.

A köszönéssel foglalkozik a Hajdú-Bihari Napló (1963. júl. 14.) és a Magyar Nem- zet (1963. ápr. 14.).

O. Nagy Gábor a *felteszi a kérdést* kifejezést helyesnek tartja (Élet és Tudo- mány, 1964. 22. sz.).

A Közalkalmazott két számában (1963. aug., 1964. ápr.) a *nyer* és a *felvet* igékkel kapcsolatos kifejezéseket helyteleníti Szende Aladár.

A sorszámnév után csak az *évforduló* szót kell kitenni, az *éves* fölösleges (Grétsy László: Évelő mondatok; Élet és Tudomány, 1964. 19. sz.).

A lehet, kell, illik, történik, tetszik igéink alkalmasak a történés személytelen kifejezésére. Helytelen azonban használatuk akkor, ha valakinek a véleményét személytelenségbe burkolják, mintegy kivonják a felelősség alól (Szende A.; Közalkalmazott, 1964. szept.).

Az Élet és Tudomány (1963. 49. sz., 1964. 40. sz.) hasábjain harcol Grétsy László az ifjúsági vonalon és a minőségen felül használata ellen. A Magyar Nemzet 1964. márc. 27-i számában László Béla azt fejtegeti, hogy a minőségi jelző egyes termékek neve előtt semmitmondó, hiszen jó és rossz minőség is van. A Vas Népe 1963. márc. 29-i számában a felszerelik az engedélyt kifejezést bírálja. A Hajdú-Bihari Napló (1963. márc. 17.) pedig olyan cikket bírál, amely felcserélte a *főkötőre vár* és *pártára vár* kifejezéseket.

Szende Aladár a Közalkalmazott 1964. augusztusi, Grétsy László pedig az Élet és Tudomány 1964. 8. számában az igevonzatok kitételére figyelmeztet.

Egyes vagy többes számot használunk-e a többséget jelentő határozatlan számnevek, ill. névmások után? Ezzel foglalkozik Szende Aladár cikke (Egy vagy több?) a Közalkalmazott 1963. januári számában. A szeptemberi számban pedig arra hívja fel a figyelmet, hogy a *tanács* és a *VB* egymással birtokviszonyt alkotnak, ezért helyesen: „a Megyei Tanács VB-je”.

Lőrincze Lajos egy kifogásolt költői nyelvi sajátoságot (. . .mintha . . . kihagyásos szerkezetet) elemez, példákat idéz helyességének bizonyítására (Kortárs, 1963. 1. szám).

2. Névelő-, névutóhasználat

O. Nagy Gábor a nyelvi modorosságok ellen lép fel, a névelő helyes használatára figyelmeztet (Gügyögő felnöttek; Élet és Tudomány, 1964. 16. sz.).

Gyakori hiba a névelő elhagyása, bizonyos kötőszók gyakori használata (Hollós Korvin Lajos: „Rossznyelvek”; Élet és Tudomány, 1964. 4. sz.).

Az *építkezés* miatt helytelenül használt névutóját javítja ki a Vas Népe (1963. ápr. 13.).

A Köznevelés 1964. 19. számában Hernádi Sándor az az határozott névelő, ill. a tárgyragos mutató névmás gyakori és felesleges használatát bírálja. Lőrincze Lajos („Kis” figyelmet kérek! Élet és Tudomány, 1964. 1.) és a Hajdú-Bihari Napló (A határozott névelő; 1963. jan. 27.) a névelő elhagyásából adódó hibák ellen harcol.

3. Kötőhasználat

Hernádi Sándor a Köznevelés 1964. 3. számában kifogásolja a mondatokban gyakran egymás mellé kerülő *hogy* és *ha* kötőszók felesleges használatát. A mondat nem áll magában a címe Szende Aladár cikkének a Közalkalmazott 1964. októberi számában: Minden mondat az előzővel gondolati kapcsolatban van. Fogalmazásainkban új mondat alkotásakor legyünk tekintettel az előzőre! Ugyancsak Szende Aladár óv a Közalkalmazott 1963. októberi és 1964. májusi számában a hivatali dagály és formula útvesztőtől. Írásmódunk legyen természetes és érthető!

Kötőszavainkat is gyakran használjuk helytelenül. *De* vagy *viszont*? (Hajdú-Bihari Napló, 1963. okt. 13.). Mindkettőnek megvan a sajátos jelentésárnyalata. Összekapcsolni sohasem szabad őket! A megszorító szókat sem mindig olyan mondatba tesszik, mint amilyenbe valók (Mindent a maga helyén; Hajdú-Bihari Napló, 1963. máj. 5.).

Aki, amely, ami címmel ugyancsak a Hajdú-Bihari Napló óv a vonatkozó névmások kötőszó szerepben való fölösleges használatától (1963. szept. 29.).

Szende Aladár a Közalkalmazott 1963. júliusi számában az *ugyanakkor és ezzel szemben* új kötőszavaink helyes használatát, a júniusi számban pedig az okhatározói mondatok kötőszavainak jelentésárnyalatait vizsgálja (Amiértis szólunk kell).

A Napjaink 1964. 3. száma a *hog*y kötőszó használatáról ír.

4. Mondatszerkesztés

Szende Aladár a Közalkalmazott 1963. márc. és 1964. jan.-i számaiban arról győzi meg olvasóit, hogy az egyszerű mondat alá-, föl- és mellérendelt szókapcsolatok tömegével túlszűfoltta válik; ilyenkor helyesebb összetett mondat használata. A döntő minden esetben a józanul megfontolt célszerűség. A szavakkal való takarékoskodást, az erőltetett szó szerkesztések alkalmazását kifogásolja Hernádi Sándor is a Köznevelés 1964. 20. számában. Grétsy László pedig az Élet és Tudományban (1963. 43.) a hiányos és helytelenül „halmazott” mondatokról ír. A Közalkalmazott 1963. decemberi száma Ép gondolat ép mondat című cikkében figyelmeztet arra, hogy összetett mondatainkat helyesen egyeztessük. Félreértésekre adhat alkalmat, ha nem tesszük ki a megváltozott alanyt a következő mondatban (Lőrincze Lajos, Élet és Tudomány, 1964. 30.).

Egy szabály, amelyet nem mindig követjük címmel Szende Aladár a Közalkalmazott 1964. márciusi számában azt fejtegeti, hogy összetett mondatban a vonatkozó névmás mint tárgy határozatlan, s ezért a rá vonatkozó ige csak alanyi ragozásban állhat. Az állítmányt a vonatkozó névmással kell egyeztetni.

Az *aki*-s mellékmondatokról ír Szilágyi Ferenc az Élet és Tudomány 1964. évi 51. számában (Aki — s akik még mindig rosszul használják). Az *aki*-s mellékmondat ugyanis csak olyan cselekményt foglalhat magában, amely a főmondat állítmányával egy időben vagy azt megelőzően történt. Gyakori hiba a mondat szerkesztésben a vonatkozó névmások helytelen használata; a mondat valamely két egymástól függő részének személybeli egyeztetésének elmulasztása. Ilyen témájú cikkek a Szocialista Posta 1963. 1. és 1964. 12. számában olvashatók Kindierszky Emil tollából; Rác Endre a Néprajz és Nyelvtudomány 1964. 33—9. lapján ír róluk.

5. Egyéb mondattani kérdések

Grétsy László a helytelen szórend okozta megértési nehézségeket tárgyalja (Amikor a fény sötétséget terjeszt; Élet és Tudomány, 1963. 41.).

VII. Egyéb nyelvművelési kérdések

1. Fogalmazás

Igen gyakran szóvá teszik lapjainkban, folyóiratainkban a fogalmazásban megmutatózó fogyatékoságot és pontatlanságokat.

Így pl. a Rádió- és Televízióújság 1964. 31. számában Vedres György a helyes címmegeválasztásra hívja fel a figyelmet (Címek).

Pongyola fogalmazás figyelhető meg a bírósági nyelvben (Az ismeretség később szerelemmé fajult, Esti Hírlap, 1963. márc. 13.), az apróhirdetések megszövegezésében (Olvasom; Vas Népe, 1964. május 24.).

A Rádió- és Televízióújság 1964. 6. számában Dezséry László hívja fel nagyon helyesen a figyelmet arra, hogy akkor is ügyelni kell a fogalmazás pontosságára, ha nem nyelvi hiba az eredmény, legfeljebb félreértés.

A Napjaink 1964. 3. számában Becze helyteleníti a *kiszereles* szó gyakori használatát.

Két helyen is foglalkozik az Új Írás (1963. 12. sz., 1964. 1. sz.) irodalmi folyóiratok szövegeinek helytelen fogalmazásával.

2. Szóhasználat

Egy cikk a *terület* és a *tér* főnevek helyes használatát magyarázza (dr. Grétsy László: Áruraktár a minisztériumban; Közlekedési Közlöny, 1963. 42. szám).

A Magyar Nemzet 1963. márc. 1-i számában Karinthy Ferenc tiltakozik az *egyfajta* szó túlzott elterjedése miatt, mert bizonytalanságot okozhat. Ugyanakkor *ficak* szavunkat életképes magyar szónak tekinti. Nem ítéli el a kalauzoknak szóló *néni, bácsi* kedveskedő megszólítást.

A *célkitűzés* szó káros és felesleges terjedésével két lapban is foglalkoznak (Hajdú-Bihari Napló, 1963. febr. 24.; dr. Kálmán Béla; Élet és Tudomány, 1963. 14. szám).

Néhány matematikából vett kifejezés használata elharapózott nyelvünkben. Ezek közül elfogadott és helyes a *levonja a következtetést*. Helytelen viszont a *meg* helyett a *plusz*, s a *sokszor* helyett az *iksszer* használata. Ez a nyelv elszíntelenedésére vezet (Plusz, iksz és társai; Hajdú-Bihari Napló, 1964. jan. 12).

A szóhasználat bizonytalanságai vezethetnek az ismert Petőfi-vers félreértésére: „Mikék | az ég! | mizöld | a föld!” — itt nem kérdő névadás a *mi*, hanem a *milyen* helyett áll felkiáltó mondat élén (Hajdú-Bihari Napló, 1964. szept. 20.).

Ügyelni kell arra is, hogy kerüljük a fogalmak összekeveredését, mint pl. *valószínűleg* és *valószínű*, *hogy*-féle szerkezetet (Hajdú-Bihari Napló, 1964. szept. 27.).

Gyakran egy-egy szó használata zavaros vagy bizonytalan. Ezért foglalkozik ezzel több cikk az Élet és Tudományban: *Előváros* helyett helyesebb a *peremváros*, jobban fedí a fogalmat, amellet magyarosabb is (Szilágyi Ferenc; 1964. 31. sz.). — A *parkírozás* szó kettős értelmű, ezért helyesebb autókkal kapcsolatban: *parkol*, a zöldövezetről szólva: *parkostú* (Szilágyi Ferenc; 1964. 38. sz.). — Ugyanígy felvetődik az is, hogy a *nagy tojászhozamú* helyett használjuk a *nagy tojászhozamú* vagy *jól tojó* kifejezéseket (Szilágyi Ferenc; 1964. 45. sz.). — Nem vezet zavarosságra, ha hol az *ónos*, hol az *ólmos eső* megjelölést alkalmazzuk (Ferenczy Géza; 1963. 22. sz.), mivel mindkét megjelölés helytálló. — Viszont annál több bizonytalanság forrása lehet, ha a *vezérlőterem* helyett *vezénylőtermet* mondunk (Grétsy László; 1963. 7. sz.) vagy az *egyelőre* helyett *egyenlőre*-t és fordítva (Lőrincze Lajos, 1963. 1. sz.), esetleg helytelenül használjuk a hím és nőstény állatok megkülönböztetésére szolgáló szavakat (Lőrincze Lajos, 1963. 35. sz.). — Gyakori hiba rokon jelentésű szavak halmozása (Grétsy László: Dupla vagy semmi; 1963. 27. sz.). — *Eb* és *kutya* szavaink közül az utóbbi eredetileg kutyakölyköt jelentett, más különbség nincs köztük (Prohászka János; 1963. 15. sz.). — Színteleníti a nyelvet a *bolit* szó használata az *üzlet* és *kereskedés* helyett (Prohászka János: Egy régi szavunk felújulása; 1963. 29. sz.). — Nem helyes az *elszívvelni* és *megszívvelni* igék gyakori összekeverése (Lőrincze Lajos, 1963. 51. sz.). — Egyes meggyökeresedett kifejezésekhez még akkor sem káros ragaszkodni, ha nem fedik teljesen a valótságot. Ezért mondjuk csak bátran, hogy *cásp* a *darázs* ahelyett, hogy *szúr* (Lőrincze Lajos: Csipje meg a darázs; 1963. 36. sz.). — Szaknyelvi kérdés is a *tartály* és *tartány* szavak helyes megkülönböztetése (Ferenczy Géza; 1963. 9. sz.).

Péczy Antal arra figyelmeztet, hogy nem szabad a *hiba* helyett a *hiányosság* szót használni (Bányászati Lapok, 1964. 12.).

A Geodézia és Kartográfia 1964. 1. száma a *műhold* és a *mesterséges hold, cél és célkitűzés* szavak, a Szocialista Posta 1963. 10. száma pedig a *technikus* és a *terminológia* helyes használatára hívja fel a figyelmet.

Szende Aladár a Közalkalmazott több cikkében hangsúlyozza a pontos, helyes, világos és hangzásában sem kellemetlen fogalmazás fontosságát: A nyelvi kozmetikáról (1963. ápr.), Csak tapintatosan (1964. júl.), A fülünkkel is írjunk! (1964. nov.).

Karinthy Ferenc az *ural* szó jelentéseire ad példákat (Magyar Nemzet, 1963. máj. 19.).

A Szocialista Posta cikkei a *telefonkönyv* helyes elnevezéséről (Kindzierszky Emil; 1963. 2. sz.), a *konziliium* és *koncilium* (Lovász József; 1963. 6. sz.) különbségéről szólnak, a Köznevelés cikke a *mesél* helyes használatáról (1964. 14–15. sz.) ír.

A Bányászati Lapok egyik cikke néhány fogalmat tisztáz (Péczy Antal: A kotrógépekről és a kifejesztésről; 1964. 6. sz.).

Helyesírás

1. Szóelemző írásmód

Dr. Ferenczy Géza (Élet és Tudomány, 1964. 27. sz.) a *megértet*, a Hajdú-Bihari Napló (1963. jan. 20.) a *sejtet* ige műveltető alakját, dr. Deme László (Élet és Tudomány, 1964. 28. sz.) pedig a *zöldell* ige helyesírását magyarázza.

2. Tulajdonnevek

Az Élet és Tudományban Fábián Pál (1964. 32. sz., Az Humanité?) arra hívja fel a figyelmet, hogy az újságcímetek névelőjükkal együtt idézzük, nagybetűvel, hiszen ezek tulajdonnevek. A Geodézia és Kartográfia pedig (1964. 6. sz.) Fekete-tenger vagy Fekete-tenger című cikkében a Fekete-tenger írását magyarázza a közszojok kapcsolatok írásának általános elveivel. — Az Esti Hírlapban az utcanévek helytelen írása ellen emelnek szót (1963. márc. 8. és ápr. 9.). — Hernádi Sándor (Hol élünk? Köznevelés, 1964. 5. sz.) a HSz. 10. kiadása alapján a *Kövágószőlős, Cserkeszölős és Galgahévíz*, valamint a *-szakáll* utótagú helységnevek helyes írásmódját közli. — Szűts László *Párizs* helyesírásával foglalkozik (Élet és Tudomány, 1964. 23.). — Több cikkben olvashatunk vezető- és keresztnevekről: az Esti Hírlapban *Richter* (1963. ápr. 24.), a Szocialista Postában *Nemecsek* (1963. 1.), a Kisalföldben *Madách* (1963. szept. 15.) nevéről, az Élet és Tudományban (1964. 33.) rosszul ejtett és írt keresztneveinkről, a Rádió- és Televízióújságban (1963. 3.) a cseh tulajdonnevekről. Deme László cikke az Élet és Tudományban (1964. 5.), Somogyi Dezső a Typographiában (1964. jún. 1.) jelent meg intézményneveinek helyesírásáról.

A Könyvtáros 1963-i évfolyamának 193. lapján Szilágyi János a személynév-átírással kapcsolatban megjegyzi, hogy a keresés megkönnyítésére tegyenek mutatót mindkét részről, pl. Fagyejev, Fadeev.

3. Különírás—egybeírás

Grétsy László (Szocialista Posta, 1963. 11. sz.) a „mozgó szabályról” ír: gyakran előfordul, hogy két, nem összetett szóhoz harmadik kapcsolódik, ilyenkor egybe-

írjuk az „alap” szó szerkezetét, s a harmadik tagot kötőjellel kapcsoljuk. — Somogyi Dezső (Typographia, 1963. aug. 1.) az időt, időszakot jelentő *kor* szó és ennek képzős, illetve személyragos változatainak egybe-, illetve különírásával foglalkozik. Jelenlétsébeli szerepük alapján különíti el *Mátyás kora*, *Árpád-kor*, *kérétkor* és *menyasszony korában* típusokat. — Másik cikkében (Typographia, 1963. dec. 1.) a *fél*-előtagú szavak helyesírásáról ír. — A Gyorsírók Lapjában dr. Elekfi László több cikkben foglalkozik az egybeírással és a különírással. (Különírjuk? Egybeírjuk? 1963. 1.; Egybeírhatjuk-e? 1964. 3.; Szókapcsolat vagy összetett szó, 1964. 4.; Igekötő vagy határozószó, 1964. 6.; Még egyszer az igekötőfélekről, 1964. 7.).

A Hajdú-Bihari Napló három cikke a többszörösen összetett szavak helytelen egybe-, ill. különírásából adódó jelentéstartételeire mutat rá (Mit nyomoz a rendőr kutya? 1963. dec. 8.; A beteg tolokocsi 1963. febr. 3.; Modern táncklub vagy moderntánc-klub? 1964. márc. 22.).

4. Az idegen szavak írásáról

Az Esti Hírlapban *Simphonia* vagy *szimfónia* címmel az író idegen szavak egyértelmű írásmódját követeli (1963. márc. 25.), a *Büffette* című cikk az idegen szavak egyszerűsítésével foglalkozik (1963. szept. 12.).

Idegen szavak rövid *o*-ja a magyarban hosszú *ó*, de több idegen nyelvű összetételben rövid *o* a helyes (Hajdú-Bihari Napló, 1963. nov. 24.).

5. Közérdekű feliratok hibái

Az Esti Hírlap 4 hibás feliratot vett észre: „Sült virsli — Forró kutya módra”. Ez csak világos? címmel (1964. nov. 10.). „Kozmetika — Szépséghiányosságok végleges eltávolítása” Hiányosságok címmel (1963. febr. 1.). — Töredékek: Já-bolt (1963. máj. 10.), Nőifodrász (1963. dec. 13.).

6. Írásjelek

Az Új Írás (1964. 4.) cikke az idézőjelek elmaradását kifogásolja.

A Magyar Grafika két számában (1963. 4. és 1964. 3.) Székely Artúr foglalkozik az írásjelekkel.

Elekfi László cikkei a Gyorsírók Lapjában (1963. 2—6. és 9. sz.) jelentek meg a kötőjel helyes használatáról.

Somogyi Dezső cikksorozata a Typographiában a központozás vitás kérdéseit veszi sorra (1963. febr. 1.; jún. 1.; 1964. ápr. 1.; máj. 1.; júl. 1.).

7. Egyéb helyesírási kérdések

A Hajdú-Bihari Napló (1964. febr. 9.) a *moll* és a *dúr* helyesírását igyekszik eldönteni.

Az Észak-Magyarország a hosszú magánhangzók ékezeete miatt az írógép reformját sürgeti (1963. jan. 22.).

A Magyar Grafika 1964. 2. számában Székely Artúr a magyar mozaikszók helyesírásáról ír.

Az Élet és Tudományban (1964. 17. sz.) Ferenczy Géza cikke szavaink elválasztásáról szól.

A Nyelvőr postája

A Nyelvtudományi Intézet nyelv művelő csoportjának levelesládájából

A hangmagasság változása vesszőnél, pontosvesszőnél, kettőspontnál, pontnál. Koleczonay Ernő budapesti levélírónk afelől érdeklődik, hogy olvasás közben „a pontosvessző esetén a hangsúlyt fel kell-e vinni (mint a vesszőnél), vagy pedig le kell vinni a hangsúlyt (mint a pontnál)”; továbbá: „A kettőspontnál mindig levisszük a hangsúlyt?”.

Mindenekelőtt azt kell megmondanunk, hogy az iskolában szokásos és onnan terjedő, levélírónk által is használt megfogalmazás (maga a kérdésfeltevés is) pontatlan. Először is azért, mert a vesszőnél vagy a pontnál nem a hangsúlyt (=a beszéd nyomatékát, a hangerőt) „visszük” föl vagy le, hanem a hangmagasságot (= a beszéd dallamát, a hanglejtést) eresztjük le vagy emeljük fel. Még e fogalmak tisztázása után is csak nagy általánosságban érvényes szabályosságot állapítunk meg, ha azt mondjuk: a vesszőnél fel kell vinni, a pontnál pedig le kell eresztetni a hangot (=a hang magasságát) — mert ezt a mondanivaló, a mondat jellege, az egymás után következő mondatok összefüggése alkalmanként szabja meg. Ha a mondat önmagában befejezett egész, akkor ennek kifejezésére (akár pont, akár vessző van !) leeresztjük a hangot. Ha viszont a mondanivaló még nem teljes, a következő mondatban szervesen folytatódik, akkor ennek kifejezésére (vagy még inkább érzékeltetésére, a figyelem felhívására) felemeljük a hangot. (Előfordulhat tehát, hogy pontnál nem eresztjük le a hangmagasságot !). Az elmondottakat kell alkalmazni a pontosvesszőre is. Ugyancsak az elmondottakból következik az is, hogy a kettőspontnál általában felvisszük a hangot, hiszen a kettőspont éppen azt jelzi, hogy eddigi mondanivalónk még nem befejezett, sőt fontos része ezután következik.

É. Z.

Mozaikszó-alkotás. Papdi Mária Bajáról kérdezi, hogy a Magyar Szocialista Munkáspártot miért *MSZMP*-vel, miért nem *MSZM*-mel rövidítik, vagyis a teljes név összetett szavát miért két betűvel, miért nem eggyel rövidítik. Ennek okát a következőkben kereshetjük:

A rövidítési gyakorlat adott esetben külön-külön feltünteteti az összetételek tagjainak kezdőbetűit. A *centiméter* ezért *cm*, a *délután* ezért *du*. stb. Ezt a gyakorlatot a mozaikszók is átvették. Ezért lett a *Magyar Királyi Államvasutak*-ból *MÁV*. A *MÁV* teljes neve csak 1945-től rövidült *Magyar Államvasutak*-ra. Ez a példa egyben azt is mutatja, hogy a mozaikszó nem mindig gépiesen a kezdőbetűkből tevődik össze, hiszen akkor a *MÁV* helyett az *MKÁ* forma lett volna a *Magyar Királyi Államvasutak* rövidítése és mozaikneve. A mozaikszó kialakításában a jóhangzás a fő szempont. Ezért volt jobb a *MÁV*, mint amilyen az *MKÁ* lett volna.

De vannak olyan mozaikszócsoportok, amelyek hagyományosan azonos végződésűek. A sportklubok mozaiknevei például *SC*-vel végződnek, ha régebbi teljes nevük *Sport Club*-bal végződött. Amelyik pártnak a teljes neve így végződik: *Kommunista Párt*,

annak a mozaikneve is *KP*-vel végződik. Amelyik pártnak a teljes neve *Párt* szóval végződik, annak a mozaikneve is *P*-vel végződik, pl. *MDP*, *SZKP*, *MSZMP*. Ezért furcsa volna az *MSZM* mozaiknév.

L. J.

Gyári készítményű kolbász. Egyetértünk Stoics Istvánné miskolci rádióhallgató véleményével; a fenti kifejezést mi sem tartjuk szerencsésnek, szerintünk is jobb volna a *gyári készítésű kolbász*. A *készítmény* főnév itt azért nem jó, mivel ez a szó a cselekvés, a gyártás eredményét, a tárgyat jelenti. Például: *ipari készítmény*, *vegyi készítmény*, *gyári készítmény*. A kérdezett elnevezésben viszont a gyártás, az előállítás módjára akarunk utalni, ezért itt helyesen a cselekvést jelentő *készítés* főnevet használjuk: *gyári készítésű kolbász*, s a jelölt módon írjuk.

Sz. L.

A bölény mint „zoológiai műemlék”. Bajnóczy Béla a Nógrád megyei Bercel általános iskolájának VII. osztályos tanulója itt jártában látta, hogy a budapesti állatkertben a kihalófélben levő lengyelországi bölény és a magyar ősbika kifutójának kerítésén — ugyanúgy, mint más állatokén is — tájékoztató feliratú zománc tábla függ. A táblán, többek között, ez olvasható: *zoológiai műemlék*.

Igen különös szóhasználat ez. Nem illik élőlényre (legfeljebb tréfás szövegben, idézőjelbe téve); még akkor sem, ha ez az élőlény állat, és egy pusztuló ősfajta képviselője. A műemlék szó itt teljesen ellenkezik azzal a használattal, amelyre az összetételi tagok (*mű* és *emlék*) egyenkénti jelentése logikusan utal.

Bár az összetett szó mindig kissé mást jelent, mint az összetételi tagok önálló, egyenkénti jelentésének az összege, nem lehet figyelmen kívül hagyni azt, hogy az összetételi tagok külön-külön, egymástól függetlenül mit jelentenek. Talán nem fölösleges ezért emlékeztetni a *mű* és az *emlék* szó mai jelentésére, ahogy azt a magyar nyelv értelmező szótára rögzíti: *Mű*: 1. Általában az ember cselekvésének, munkájának, erőfeszítésének, fáradozásának, alkotó tevékenységének eredménye, terméke. Társadalmi, természeti vagy más erők érvényesülésének, hatásának eredménye. 2. Művészi alkotó munka eredménye, művészi alkotás, műalkotás. Nagyobb terjedelmű irodalmi, költői, zenei alkotás. Könyv, tudományos munka. 3. Valamely mesterségbeli munka eredménye. 4. Nagy ipari létesítmény, gyár. 5. (jelzői használatban) Mesterséges, nem természetes; szintetikus. *Emlék*: 1. Olyan tudattartalom (benyomás, érzés, gondolat, kép stb.), melyet az emlékezet valakiről, valamiről őriz, a feledéstől megóv. *Valakinek az emléke*: elhunyt személy alakjának, cselekedeteinek, életpályájának a tudatban kegyeletesen megőrzött képe. *Valaminek az emlékére*: valamely esemény, történes emlékének megörökítésére v. a rá való visszaemlékezés jeléül, ill. valamely siker esetén együttérzésünk kifejezésére. 2. Emlékezet (emlékébe idéz; emlékében él valakinek stb.). 3. Jel, tárgy, amely valakire, valamire emlékeztet. Nagyobb alkotás, például *hősi emlék*. 4. A régi időkben fennmaradt, a múlt életviszonyairól tanúságot tevő anyag, alkotás. Építészeti, nyelvi, tárgyi emlékek, természeti, történeti emlékek.

Ezeket figyelembe véve nem is kell talán bővebben fejtegetni, hogy még élő, szaporodásra képes állatot, illetőleg állatfajtát, bármily ritka, nem helyes *műemlék*-nek nevezni. Ez a szó ma ilyen jelentésben szokásos: 'Művészeti vagy történeti szempontból értékes épület, építmény.'

R. L. G.

12 óra tájában. Detrói István írja levelében, hogy a postai küldemények érkezését tudtul adó nyomtatott *Értesítés* szövegében ez a pongyola kifejezés olvasható: „[A küldemény] kézbesítését 1968. évi I. hó 20. napján 12 óra *tájában* ismét megkísérlem.”

Nem írta meg világosan, tulajdonképpen mit is helytelenít. Egyáltalában magának a *táj* szónak a használatát, mint tipikusan helyet jelentő szónak idővel kapcsolatos alkalmazását vagy azt, hogy birtokragos (*tájában*).

A szóhasználat jogosságát bizonyítja az, hogy a *táj* főnévnek már a legrégebb nyelvemlékeinkben is van időre vonatkoztatott jelentése, azóta is mindig jelentette a bizonyos ponthoz mért, megközelítő időszakot: 'a jelzett idő körül'. Például Heltai Krónikájában (1575.): *Lőnek ezec . . . e tayban, mikoron írnanac 969* (Lőnek ezek e tájban, mikoron írnanac 969-et).

Ami pedig a birtokragos formát illeti, ez a mai nyelvben csakugyan hiba. Időszakaszt vagy időpontot kifejező kapcsolatban a *táj* csak *-ban* vagy *-t* határozóraggal szokásos. A magyar nyelv értelmező szótára is csak ilyen ragos alakjait tartja számon, *-ban* raggal: *Milyen tájban történt? Fején viszi ilyenkor tájban az ételes kosarat.* Névutó szerűen: *Ez idő tájban; hajnali két óra tájban.* *-t* raggal: *Mi tájt lehet már az idő?* Névutó szerűen: *Ez idő tájt; ebéd tájt; két óra tájt; reggel három tájt.*

Ebben a jelentésárnyalatban változatosabb volt régen a raghasználat. A Nyelvtörténeti Szótárból idézhetjük például: *Mint eggy huszonket esztendő taig vólt* (Balásfi T.: Csepregi iskola 1616.); *Marada ew wele Maria oly mynt három hólnap tayan* (Pesti Gábor: Novum Testamentum 1536.); *fél hold leszen többire a 7-dik nap tájatt* (Apáczai Csere: Magyar encyclopaedia 1655.); *Vgyan azon ora tayiaba* (Bornemisza P.: Prédikációk 1584.); *Vgyan azon napok taiába* (Vásárhelyi G.: Canisius Catechismusa 1617.).

R. L. G.

Tájékoztató a Nyelvművelő Munkabizottság 1968. október 11-i és november 19-i üléséről

Minthogy az október 11-i ülés legfőbb célja a Nyelvtudományi Intézetben készülő utónévszótár tervezetének megvitatása volt, a megbeszélésre a bizottság tagjain kívül a személynévkutatással foglalkozó ismertebb szakembereket, továbbá a névadás gyakorlati és jogi kérdéseivel hivatalból foglalkozó államigazgatási szervek képviselőit is meghívtuk. Az ülésen a következők vettek részt: Bacsó Jenő, Bencédy József, Fábrián Pál, Fonyó Gyula, Grétsy László, Hajdú Mihály, Hernádi Sándor, Kovalovszky Miklós, Ladó János, Lőrincze Lajos, Rácz Endre, Ruffy Péter, Sebestyén Árpád, Soltész Katalin, Szalai Sándorné, Székelyi Lászlóné, Szende Aladár, Szilágyi László, Tompa József és Varga Lajosné.

A résztvevők sokszorosításban előre megkapták az utónévszótár célját, szerkezetét, terjedelmét, névanyagát és munkamenetét vázoló, Ladó János által összeállított referátum szövegét. Eszerint „A Névadási Tanácsadó célja az, hogy lerögzítse, melyik utónév anyakönyvezhető, melyik nem; melyik számít becenévnek, melyik nem; melyik számít idegen utónévnek, és mi az ilyen idegen név magyar megfelelője; valamint hogyan írjuk helyesen az egyes utóneveket. Célja egyúttal az is, hogy növelje a névválasztékot és megszabja az idegen névanyag átvételének határait, ugyanakkor útmutatást adjon a magyar utónévkinccs gazdagításának megengedhető módjaira, a névválasztás esztétikai és stílusbeli követelményeire vonatkozólag.” A referátumnak a kötet megszerkesztésével, a névcikkek felépítésével, a névanyag megválasztásával foglalkozó részét, valamint Lőrincze Lajosnak az eszmecserét megnyitó bevezető gondolatait itt nem ismertetjük. Az utóbbi külön megtalálható folyóiratunk é számának 33—42. lapján.

Az ülés rendkívül élénk, termékeny vitát hozott, amelyben a jelenlevők túlnyomó többsége részt vett, sőt volt olyan felszólalás is, amelyet szerzője (Büky Béla) személyes részvételében való akadályoztatása miatt írásban nyújtott be. A hozzászólók számos lényeges elvi, szervezési és szorosabb értelemben vett nyelvészeti-névészeti kérdést vitattak meg. Többek között foglalkoztak a Magyarországon élő nemzetiségek névhasználatának kérdéseivel, a becenevek önállósításának lehetőségeivel és korlátaival, az utónévszótár és a naptárak, naptári nevek közötti összhang megteremtésének szükségességével, az utónevek írásmódjával, a rövidesen elkészülő előzetes névjegyzék közvéleménykutatásra való szétküldésének módozataival, a névcikkek által nyújtott, ill. nyújtandó ismeretek tervezett körével, a cikkek felépítésének, tagolásának mikéntjével stb. A gyümölcöző eszmecserének ezek csupán kiragadott mozzanatai, de az elhangzott többi észrevétel is kivétel nélkül hasznos, figyelemre méltó vagy legalábbis meggondolkoztató volt. Mint záró szavában Lőrincze Lajos megjegyezte, a bizottság elnökének és titkárának mindent el kell követnie, hogy az utónévszótár elkészültéig a fölvetett javaslatok, vélemények és ellenvélemények egyike se merüljön a feledés homá-

lyába, hanem gyümölcsözően éreztesse hatását az ülésen megvitatott, sokak által várt s a várakozásnak remélhetőleg meg is felelő munkában.

*

A november 19-i is kibővített ülés volt. A bizottság tagjain kívül a Magyar Nyelvőr szerkesztőségének a bizottságba nem tartozó tagjait, valamint az oktatásügy néhány hivatott szakemberét is meghívtuk. Ez azért látszott kívánatosnak — utólag pedig bátran így fogalmazhatjuk: azért bizonyult rendkívül hasznosnak —, mert a megbeszélés tárgya olyasmi volt, ami a szerkesztőség tagjait is, az anyanyelvi oktatással foglalkozó szakembereket is a legközvetlenebbül érintette: a Nyelvőrben meghirdetésre szánt Kodály Zoltán emlékpályázat. Az ülésen a következők voltak jelen: Balassa László, Bencédy József, Bihary Ferencné, Egedy Mária, Fajsek Magda, Gálos Tibor, Grétsy László, Gulya János, Hernádi Sándor, Lőrincze Lajos, O. Nagy Gábor, Ruffy Péter, Szalai Sándorné, Szathmári István és Tompa József, Szende Aladár pedig, aki vidéki tartózkodása miatt nem vehetett részt a megbeszélésen, írásban küldte el felszólalását.

Az értekezletet Lőrincze Lajos nyitotta meg. Vázolta a pályázat meghirdetésének okait, körülményeit, s kifejezte azt a reményét, hogy a pályázat nyomán jelentősen növekszik majd mind az iskolai anyanyelvi oktatás színvonala, mind a tanulók anyanyelvünk iránti érdeklődése. Írásos felszólalásában hasonló kérdésekkel, főleg a pályázat várható eredményeinek előzetes felmérésével foglalkozott Szende Aladár is, míg a többi hozzászóló az ülés céljának és az elnök kérdésének megfelelően elsősorban magának a pályázatnak a szövegéhez fűzte módosító, kiegészítő megjegyzéseit. (A szöveg tervezetét mindenki már az ülésre szóló meghívóval együtt megkapta). Néhány érdekesebb észrevétel, javaslat, zárójelben a bizottság döntésével: 1. A pályamű kidolgozásához nyújtott tájékoztató szempontok közé fel kellene venni ezt is: Hogyan hasznosíthatók az anyanyelvi ismeretek a világnézeti nevelésben? (Bencédy javaslatát a bizottság egységesen elfogadta. Többen — pl. Szathmári, Balassa — külön is támogatták a javaslatot.) 2. Néhány szóval meg kellene vizsgítani, miért Kodály Zoltán neve áll e pályázat élén. (A bizottság állásfoglalása szerint a Magyar Nyelvőrben erre nincs szükség, hisz a Nyelvőr olvasói általában tudják, hogy Kodály hosszú ideig a Nyelvművelő Bizottság elnöke, a folyóirat szerkesztő bizottságának tagja, és haláláig az anyanyelvi műveltség fáradhatatlan harcosa volt. Ha a pályázat szövege esetleg más lapban, folyóiratban is megjelenik, ott már szükséges lehet egy néhány soros bevezető szakasz.) 3. A tervezetben szereplőnél több díjat kellene kitűzni, hogy a pályázatok elbírálásakor a bíráló bizottság nagyobb lehetőséget kapjon a reális, igazságos döntésre. (Mínt hogy a javaslatot követően Gálos Tibor a Művelődésügyi Minisztérium képviselőletében a minisztérium anyagi támogatását is felajánlotta, a bizottság lehetőségként elfogadta Hernádi fenti javaslatát.) 4. Lehetőséget kellene találni a legjobb pályamunkáknak a közlésére, s ezt a lehetőséget a pályázat szövegében is jó volna megemlíteni. (Fajsek és O. Nagy javaslatát a bizottság elfogadta.) 5. Túlzottan a pedagógusokhoz kötődik a pályázat. Megszövegezése olyan, hogy nem pedagógusi pályán működők nem kapnak belőle elég biztatást a pályázaton való részvételre. A bizottság az aggályt nem érezte eléggé megalapozottnak, s e tekintetben csak minimális változtatást látott szükségesnek végrehajtani.) 6. A pályamű kidolgozását segítő szempontok egyike arányai, illetőleg aránytalansága következtében nem illik a többi közé. (Az észrevételt a bizottság jogosnak találta; a módosítás megtörtént.)

Természetesen nem csupán a pályázattal közvetlenül összefüggő megjegyzések hangzottak el, hanem — mint ez hivatásukért élő, lelkesedő szakemberek tanácskozásán

megszokott dolog — olyanok is, amelyek jóval túllépték az ülés kitűzött célját, feladatát. Szó volt a középiskolai évenkénti országos tanulmányi versenyről, az iskolai nyelvtan-oktatás jelenlegi rendszerének előnyeiről és hátrányairól, egy anyanyelv-oktatási konferencia összehívásának időszerezéséről és még sok egyébről. R u f f y P é t e r például — aki az ülés utáni héten, mint már máskor is tette, a Magyar Nemzet olvasóit is szép, lelkesítő cikkben tájékoztatta a megbeszéléseiről — az értekezlet egyik felszólalójaként arra keresett választ, hogy az anyanyelvünkkel foglalkozó irodalom gazdagsága s az anyanyelv iránti nagyfokú érdeklődés mellett, sőt ellenére miért viszonylag szürke vagy legalábbis nem eléggé hatásos az iskolai anyanyelvoktatás. Lehet, hogy a kérdés felvetése így túlságosan éles, s talán nem is teljesen jogos, de mi tagadás, nehéz rá válaszolni. Őszintén reméljük, hogy a pályázat nyomán a kérdés még egy kicsit veszít majd jogosságából, időszerezéséből, a válaszadás pedig jóval könnyebb lesz.

Grétsy László

Nyelvtudományi konferencia Potsdamban

A potsdami Pädagogische Hochschule germán filológiai intézete kétnapos nyelvtudományi konferenciát rendezett 1968. okt. 3-án és 4-én a főiskola húszéves fennállása alkalmából. A konferencián részt vettek az NDK valamennyi egyetemének és pedagógiai főiskolájának (ill. pedagógiai intézetének) germanistái, az Akadémia nyelvtudományi intézetének munkatársai, valamint külföldi meghívottak is.

Ez a konferencia tulajdonképpen folytatása volt annak a nyelvésztalálkozónak, amelyet ez év tavaszán Berlinben rendeztek meg a germán filológia kutatói. De éppen az ottani tanulságok és tapasztalatok felhasználásával — véleményem szerint igen helyesen — csupán két meghatározott témakörre korlátozódtak a megbeszélések. Az első napi előadások, illetőleg felszólalások a nyelv és politika kérdéskörével foglalkoztak; a második napon a funkcionális nyelvtudomány elméleti és metodikai feladatai szerepeltek a konferencia műsorán. Az első témával kapcsolatos előadások: W. S c h m i d t (Potsdam): Forschungsprobleme und -methoden im Bereich der Sprache der Politik, W. F l e i s c h e r (Leipzig): Terminologie und Fachsprache im Bereich der Politik, W. H a r t u n g (Berlin): Die Wirkung der Sprache als Teil des pragmatischen Aspekts, G. M i c h e l (Potsdam): Zur Wertung sprachlicher Varianten in der Politik, J. S c h e r z b e r g (Leipzig): Zu einigen Besonderheiten des Wortschatzes der Wirtschaftspolitik. A második nap előadói: G. F. M e i e r (Berlin): Funktion und Form bei der Weiterentwicklung der funktionalen Sprachwissenschaft, W. S c h m i d t (Potsdam): Kategorien und Methoden der funktionalen Grammatik, W. F l ä m i g (Berlin): Überlegungen zum Modell des sprachlichen Zeichens und zur Interpretation von Zeichenkomplexen. Az előadásokat mindkét napon vita követte.

Az egyes előadások ismertetése helyett e rövid tájékoztatóban csupán azokra a kérdésekre utalok, amelyek az előadások és viták során mint refrénszerűen vissza-visszatérő gondolatok jelentkeztek. A nyelv és politika témakörével kapcsolatban ilyenek voltak: szaknyelv és politikai nyelv; a politikai szókincs viszonya az általános nemzeti nyelvi szókincshez; a politikai szókincs értelmezése, ill. stilisztikai elemeinek vizsgálata. A funkcionális nyelvtudomány (szívesebben mondanám így: nyelvszemlélet) kérdéskörében az egyes alapkategóriáknak (a szorosan és kevésbé szorosan vett különböző síkú nyelvi, illetőleg kommunikációs elemeknek) megállapítása és megkülönböztetése, főleg pedig a terminológia tisztázatlansága volt napirenden. A tartalmi vonatkozásokról

szólva mint a konferencia legjellegzetesebb sajátosságát és mindkét témakörben jelentkező mottóját a „pragmatika” (Pragmatik), „pragmatikus hatás” (pragmatische Wirkung), „pragmatikai szempont” (pragmatischer Aspekt) emlegetésében látom. A pragmatikának mint nyelvtudományi fogalomnak a lényege (amennyire az igen eltérő vonatkozásokból és utalásokból vagy inkább a konferencia szünetelben folytatott beszélgetésekből kihámozható) azoknak a sokszorososan bonyolult és különböző rendszertani síkokban elhelyezkedő összefüggéseknek az együttese, amelyek a kommunikáció során mint nem szorosan vett nyelvi összetevők jelentkeznek, de a szűkebb értelemben vett nyelvi elemek alakulásában, illetőleg felhasználásában és vizsgálatában igen jelentős szerepet játszanak. Mindez más szóval azt jelenti, hogy a német nyelvtudomány művelői — vagy azoknak egy tekintélyes része — az erősen formális strukturalista és generatív vagy más aspektusú nyelvi vizsgálódások után, illetőleg mellett figyelmüket a nyelvre mint a beszédben realizálódó tevékenységre fordítják, e működés törvényszerűségeit kutatják, tehát a nyelvet a kommunikáció eszközeként tekintik, és sokrétű összefüggésében, komplex módon kívánják vizsgálni. A funkcionális nyelvészlelet ennek megfelelően a funkcionális nyelvtan — úgymond — abból indul ki, hogy én mint beszélő mondani akarok valamit, szándékom, kívánságom nyelvi elemek formájában jut el a hallgatóhoz. Ezt a folyamatot auditív (fonetikai), megértési (szemantikai) és reagálási (lélektani, ill. stilisztikai) stb. körülmények összjátéka hozza létre, tehát nem csupán a nyelvi tényezőket kell figyelembe venni. (Ez feltétlenül helyeselhető, de célszerű volna a nyelvtani szerkezeti [szintaktikai] elemnek beiktatása is az alapvető tényezők sorába.) A nyelvnek ilyen — ha úgy tetszik „pragmatikus” — szemlélete nem kizárólagos sajátja a német (pontosan keletnémet) nyelvtudománynak. Ismeretes, hogy hasonló alakulás figyelhető meg az amerikai nyelvtudományban is (vö. legutóbb Fabricius-Kovács Ferenc: Jelentés, társaslélektan, kommunikációelmélet. M. Pszichológiai Szemle 1967. 331–46).

A konferencián fölvetett s az előbbieken futólag érintett kérdések tisztázása, megnyugtató egységes megválaszolása persze nem történhetett meg. Ezt sem az anyag természete, sem a terminológiai akadályok, sem a konferencia „műfaji” adottságai nem tették lehetővé. (A pontos, részletes kimunkálás a kutató műhelymunka, szűk körű viták feladata lesz.) De ez a konferencia megmozgatta és mindvégig élénk aktivitásban tartotta az NDK nyelvtudományi munkásainak egy tekintélyes taborát; tematikájával demonstrálta a nyelvtudomány életközelségét, az időszerű társadalmi igények szolgálatát, s mindez egy pedagógiai intézmény gondos előkészítésében és mintaszerű lebonyolításában, tehát a tudomány és oktatás szerves egységének bizonyágtevésével történt. Ez a tény a konferenciának és szervezőinek vitathatatlan érdeme.

Benkő László

Egyedülálló vállalkozás a magyar szótáriradalomban

A MAGYAR NYELV SZÓVÉGMUTATÓ SZÓTÁRA

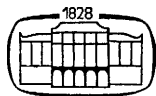
Szerkesztette: PAPP FERENC

A szóvégmutató szótár A Magyar Nyelv Értelmező Szótára 58 323 címszavát közli szóvégmutató sorrendben. Ez a gépek segítségével készült kötet különbözik az eddig napvilágot látott hasonló (angol, cseremisz, grúz, orosz stb.) munkáktól, mert az egyes szavak mellett számkódok formájában közli a rájuk vonatkozó legfontosabb lexikográfiai ismereteket (hány tőből áll a szó, homonímia, szófaj, alak-tani ismérvek, igék esetén azok erős vonzata, képző). Ezért jóval több célra használható, mint idegen nyelvi megfelelői. Értékét növelik a függelékként közölt statisztikai adatok és stíluslisták.

A szóvégmutató szótárt *nemcsak a nyelvészek és tanárok használhatják, hanem írásszakértők és a különféle nyelvi játékok kedvelői is.*

Magyar és angol nyelvű bevezetővel

594 oldal ✕ kötve 400,— Ft

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

10 millió adat felhasználásával készült első teljes igényű hazai

SZÓFEJTŐ SZÓTÁR

A MAGYAR NYELV TÖRTÉNETI ETIMOLÓGIAI SZÓTÁRA

Három kötetben

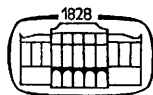
Főszerkesztő: **BENKŐ LORÁND**

Szerkeszti: **Kiss Lajos és Papp, László**

Az első nagyszabású és teljes szófejtő szótár, amely a magyar szókincs legfontosabb elemeinek történetét és eredetét mutatja be. 12 000 szócikkben több mint 60 000 magyar szóról ad tájékoztatást. Minden szócikk első része a címszó alakjának és jelentésének történeti fejlődését ábrázolja, a második része a címszó eredetét tárgyalja. Különös figyelmet fordít a szótár a művelődési és tárgytörténeti mozzanatokra, a nyelv és a társadalom, a nyelv és az élet kapcsolataira, hiszen ezek éppen a szókincsben tükröződnek a legjobban. -

Megjelent az I. kötet: A—Gy.

1142 oldal * Kötve 250,— Ft

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

Szó- és szólásmagyarázatok

<i>Ország</i> László: Kuli — Hobby	130
<i>Márton Gyula</i> : Adalék a folyónevekből lett kutyanevekhez	134
<i>Reuter Camillo</i> : Ad finem Horsuswt	135
<i>Kunszery Gyula</i> : Cigánymíatyánk	136
<i>Kiss Lajos</i> : Még egyszer a kuká-ról	136
<i>Bihari József</i> : Hipis	137
<i>Vámos István</i> : Még egyszer a <i>Pray</i> névről.....	139

Szemle

Lőrincze Lajos: Nyelvőrségen (Ismerteti: <i>Nytri Antal</i>).....	141
Szabolcsi Miklós: A verselemzés kérdéseihez (Ismerteti: <i>Szabó Zoltán</i>).....	145
Nyelvművelő cikkek sajtószemléje (1963—1964).....	147

A Nyelvőr postája

A Nyelvtudományi Intézet nyelvművelő csoportjának levelesládájából

<i>É. Z.</i> : A hangmagasság változása vesszőnél, pontosvesszőnél, kettőspontnál, pontnál — <i>L. J.</i> : Mozaikszó-alkotás — <i>Sz. L.</i> : Gyári készítményű kolbász — <i>R. L. G.</i> : A bölény mint zoológiai műemlék — <i>R. L. G.</i> : 12 óra tájban	160
---	-----

A Nyelvőr hírei

<i>Grétsy László</i> : Tájékoztató a Nyelvművelő Munkabizottság 1968. október 11-i és november 19-i üléséről	163
<i>Benkő László</i> : Nyelvtudományi konferencia Potsdamban.....	165

Olvasóinkhoz!

A negyedévenként megjelenő Magyar Nyelvőr előfizethető a POSTA KÖZPONTI HÍRLAPIRÓDÁ-nál, Budapest V., József nádor tér 1. és bármely *postahivatalban*. Csekk-számlaszám: egyéni: 61.257, közületi: 61.066. MNB egyszámlaszám: 8. Előfizethető és példányonként megvásárolható az AKADÉMIAI KIADÓ-nál, Budapest V., Alkotmány utca 21., telefon: 111—010. Csekkbefizetési számla: 05,915.111—46, MNB egyszámlaszám: 46, az AKADÉMIAI KÖNYVESBOLT-ban, Budapest V., Váci u. 22., telefon: 185—612. Előfizetési díj egy évre: 18,— Ft.

Külföldre a Kultúra Könyv és Hírlap Külkereskedelmi Vállalat (Budapest I., Fő utca 32.) veszi fel az előfizetéseket.

A folyóirat egyes régi példányai korlátozott számban beszerezhetők az Akadémiai Kiadó terjesztési osztályától (Bp. V., Alkotmány u. 21.) és a Magyar Nyelvtudományi Társaságtól (Bp. V., Pesti Barnabás u. 1. III.). Példányonként kaphatók a Posta Központi Hírlapboltjában (Bp. V., József Attila u. 1.) és az Akadémiai Könyvesboltban (Bp. V., Váci u. 22.).

*

Felhívjuk olvasóink figyelmét a *Nyelvőr Füzetek* című sorozatra. Eddig megjelent füzetek:

1. *Bárczi Géza*: A helyes magyar kiejtés versenye az Eötvös Loránd Tudományegyetemen
3. *Farkas Vilmos*: Jegyzék „A magyar helyesírás szabályai“ tizedik kiadásának szótári részében a kilencedik kiadáshoz képest végrehajtott változtatásokról
- [A 2—3. szám együttes új kiadása ilyen címen: *Deme László*: Magyarázat helyesírási szabályzatunk új (10.) kiadásához. (A szótári részben végrehajtott változtatások jegyzékével)].....
4. *Bárczi Géza*: Anyanyelvünk magyarsága
5. *Vértes O. András*: A beszédhibákról
6. *Ferenczy Géza*: Arany János, nyelvünk bűvara és művelője
7. *Bencédy József—Deme László*: Egy szavalo és kiejtési verseny tanulságai
8. *Grétsy László—Wacha Imre*: A műszaki nyelv művelése.....
9. *Deme László*: Helyesírási rendszerünk logikája

E füzeteket a Magyar Nyelvtudományi Társaság (Bp. V., Pesti Barnabás u. 1.

III.) árusítja.

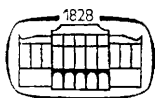
Nyelvészeti kiadványok

Az Akadémiai Kiadó a következő nyelvészeti folyóiratokra hívja fel a Magyar Nyelvőr olvasóinak figyelmét:	
<i>Magyar Nyelv</i> , évi előfizetése.....	30 Ft
<i>Nyelvtudományi Közlemények</i> , évi előfizetése	28 „
<i>A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei</i> , kötetenkénti előfizetése	40 „
*	
Az Akadémiai Kiadó (Bp. V., Alkotmány u. 21.) és az Akadémiai Könyvesbolt (Bp. V., Váci u. 22.) címén megrendelhetők a következő nyelvészeti kiadványok:	
A magyar helyesírás szabályai, 10. kiadás, hatodik lenyomat.....	9 Ft
<i>Gáldi László</i> : A magyar szótáriródalom története a felvilágosodás korában és a reformkorban	100 „
<i>Imre Samu</i> : A Szabács Viadala	58 „
<i>Tompa József</i> : A névszói kötőhangzó szófaj-megkülönböztető szerepe..	15 „
<i>Berrár Jolán</i> : Fejezetek határozóragjainak élettörténetéből	12 „
<i>Hexendorf Edít</i> : Szótanulmányok a szellemi élet középkori magyar kifejezésanyagának köréből	15 „
<i>Károly Sándor</i> : Az értelmező és értelmezői mondat a magyarban.....	15 „
Magyar hangtani dolgozatok (Szerk. <i>Benkő Loránd</i>)	28 „
A magyar nyelv értelmező szótára, I—VII. (A VII. k. 100 Ft)	200 „
<i>Papp László</i> : XVI. század végi nyelvjárásaink tanulmányozása	14 „
<i>Deme László</i> : A XVI. század végi nyelvi norma kérdéséhez	15 „
<i>Király Péter</i> : Ismeretlen magyar glosszák	12 „
<i>Végh József</i> : Őrségi és hetési nyelvatlasz	100 „
<i>Benkő Loránd</i> : A magyar irodalmi frásbeliség a felvilágosodás korának első szakaszában	130 „
Névtudományi vizsgálatok (Szerk. <i>Pais Dezső</i> közreműködésével <i>Mikesy Sándor</i>)	50 „
<i>Papp László</i> : Nyelvjárás és nyelvi norma XVI. századi deákjaink gyakorlatában	28 „
<i>Büky Béla</i> : A fővárosi keresztnevadás hatóerői	10 „
<i>Kázmér Miklós</i> : A magyar affrikátaszemlélet	5 „
A mai magyar nyelv rendszere, I—II. (Szerk. <i>Tompa József</i>)	90 „
<i>Karácsony Sándor Zsigmond</i> : Személyneveink 1500-tól 1800-ig	15 „
<i>Radanovics Károly</i> : Északi-osztják nyelvtan	6 „
<i>Márton Gyula</i> : A borsavölgyi nyelvjárás igetövei és igealakjai	8 „
<i>Pais Dezső</i> : Szer	12 „
<i>Elekfi László</i> : Vizsgálatok a hanglejtés megfigyelésének módjaihoz	16 „
<i>Rác Endre</i> : A magyar nyelv következményes mondatai	14 „
<i>Moór Elemér</i> : A nyelvtudomány mint az ős- és néptörténet forrástudománya	35 „
<i>Ligeti Lajos — Pais Dezső — Benkő Loránd</i> szerk.: Tanulmányok a magyar nyelv életrajza köréből	62 „
<i>Grétsy László</i> : A szóhasadás	65 „
<i>Bartha Katalin</i> : Tővégi magánhangzóink története a XVI. század közepéig	18 „
<i>Imre Samu</i> : A magyar huszita helyesírás néhány kérdése	10 „
<i>Papp László</i> : Magyar nyelvű levelek és okiratok formulái a XVI. században	14 „
<i>Török Gábor</i> : A Börzsöny-vidék nyelvjárástörténetének települési háttere Alak- és mondattani gyűjtelék (Szerk. <i>Pais D. — Benkő L.</i>).....	20 „
<i>Szabó Zoltán</i> : A kalotaszegi nyelvjárás igeképző-rendszere	18 „
<i>Magdics Klára</i> : A magyar beszédhangok akusztikai szerkezete	15 „
<i>Hadrovics László</i> : Jövevényszó-vizsgálatok	18 „
<i>Nemes István</i> : A képszerűség eszközei Radnóti Miklós költészetében....	12 „
<i>J. Perrot</i> : Adalékok a meg igeikötő funkciójának vizsgálatához a mai magyar nyelvben	9,50
<i>Zeilka J.</i> : A magyar mondatformák rendszere és az esetrendszer	20 „
<i>Deme László—Fábián Pál—Bencédy József</i> : A magyar helyesírás rendszere	9 „
<i>Farkas Vilmos</i> : Fonémastatisztikai problémák a nyelvjárástípus-történetben	16 „
<i>Hegedűs József</i> : A magyar nyelv összehasonlításának kezdetei az egykorú európai nyelvtudomány tükrében	19 „
<i>Magay Tamás</i> : Angol—magyar és magyar—angol szótárak hazánkban 1945 előtt	16 „
<i>Egriné Abaffy Erzsébet</i> : Sopron megye nyelve a XVI. században.....	35 „
A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára I.	250 „
<i>H. Molnár Ilona</i> : Módosító szók és módosító mondatrészek a mai magyar nyelvben	15 „

MAGYAR NYELVŐR

TARTALMÁBÓL

- Kiss Lajos*: A Magyar Nyelvjárások Atlasza I.
Ľadó János: Utóneveink helyesírása
Szabó T. Attila: Egyik legönállótlanabb szavunk nyomában
Bakos József: Egy nyelvi járvány és tanulságai
Kovalovszky Miklós: A *mini* divatjáról
H. Molnár Ilona: A ragos határozók és a megfelelő személyragos határozósók mai viszonya
Pesti János: Földrajzi neveink *alsó-, felső-* (*~al-, fel-*) helyzetviszonyító elemei
Somogyi Dezső: Csökkentsük helyesírásunk bonyolultságát!
Deme László: A helyesírás szabályozásának s a szabályok érvényesítésének kérdéséhez
Fónagy Iván: Egy áttetsző Verlaine-versről
Zsülka Tibor: Fábry Zoltán nyelvi stílusáról

ADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

3. ÉVFOLYAM 1969. ÁPRILIS—JÚNIUS 2. SZÁM.

MAGYAR NYELVŐR

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA NYELVMŰVELŐ MUNKABIZOTTSÁGÁNAK FOLYÓIRATA

SZERKESZTETTÉK: SZARVAS GÁBOR (1872—1895), SIMONYI ZSIGMOND
(1896—1919), BALASSA JÓZSEF (1920—1940), BEKE ÖDÖN (1946—1953)

FELELŐS SZERKESZTŐ: LŐRINCZE LAJOS

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG:

BÁRCZI GÉZA, FÁBIÁN PÁL, GRÉTSY LÁSZLÓ, GULYA JÁNOS,
ILLYÉS GYULA, O. NAGY GÁBOR, RÁCZ ENDRE, TOMPA JÓZSEF

SEGÉDSZERKESZTŐ: SZENDE ALADÁR

A szerkesztőség címe:

A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete
Budapest V., Szalay utca 10—14. V.

TARTALOMJEGYZÉK

Nyelvművelés

<i>Kiss Lajos</i> : A Magyar Nyelvjárások Atlasza I.	169
<i>Ladó János</i> : Utóneveink helyesírása	176
<i>Szabó T. Attila</i> : Egyik legönállótlanabb szavunk nyomában	190
<i>Bakos József</i> : Egy nyelvi járvány és tanulságai	214
<i>Kovalovszky Miklós</i> : A <i>mini</i> divatjáról	219
<i>H. Molnár Ilona</i> : A ragos határozók és a megfelelő személyragos határozószók mai viszonya	223
<i>Pesti János</i> : Földrajzi neveink <i>alsó</i> -, <i>felső</i> - (~ <i>al</i> -, <i>fel</i> -) helyzetviszonyító elemei ...	229
<i>Somogyi Dezső</i> : Csökkentsük helyesírásunk bonyolultságát!	232
<i>Deme László</i> : A helyesírás szabályozásának s a szabályok érvényesítésének kérdéséhez	240

Íróink nyelve

<i>Fónagy Iván</i> : Egy áttetsző Verlaine-versről	246
<i>Zsilka Tibor</i> : Fábry Zoltán nyelvi stílusáról	256

Nyelvjárásaink

<i>Ördög Ferenc</i> : Mutatvány a készülő göcseji és hetési személynév-monográfia adattári részéből	265
---	-----

Szó- és szólásmagyarázatok

<i>Reuter Camillo</i> : Mióta harsog a haris?	272
<i>Gregor Ferenc</i> : A 'csille' és 'csillejegy' fogalmához kapcsolódó néhány bányásznyelvi kifejezésről	278
<i>Gunda Béla</i> : Ujjat húz valakivel	281
<i>K. Palló Margit</i> : Csipkeverő, kötélverő, marokverő	282
<i>Zsoldos Jenő</i> : Szótörténeti jegyzetek	285
<i>Balogh László</i> : Iszkitől ~ iszkitéll ~ isztikéll	291
<i>Kunszery Gyula</i> : Budapest — Elvtárs — Téliapó	292
<i>Balázs János</i> : Csécsi	293

MAGYAR NYELVŐR

93. ÉVFOLYAM

*

1969. ÁPRILIS—JÚNIUS

*

2. SZÁM

A Magyar Nyelvjárások Atlasza I.*

I. Kivételes, ünnepi eseménye van a magyar nyelvtudománynak: több évtizedes tervezgetés, kísérletezgetés, majd hosszú-hosszú éveken át végzett áldozatos, de hivalkodástól mentes munka nagyszerű eredményeként a magyar nyelvjáráskutatók legképzettebb gárdája asztalunkra tette hatalmas vállalkozásának, a Magyar Nyelvjárások Atlaszának (a továbbiakban: Nyatl.) impozáns méretű és pompás kiállítású I. részét. Miközben gyönyörködve és nem minden meghatottság nélkül lapozgatom a 192 térképet, az jár az eszemben: ennél jobbra, szebbre aligha számíthatott valaki.

A magyar nyelvjárások kutatásának homlokerében a XIX. század folyamán a szókészleti anyag gyűjtése állott, amely két ízben is, 1838-ban (Tsz.), majd 1893—1901-ben (MTsz.) eljutott az összegezésig. Megjelenésének viszonylag korai időpontja, illetőleg tartalmának gazdagsága és szerkesztésének gondossága révén e két szótár előkelő helyet biztosított a magyar dialektológiának európai viszonylatban is. A G. Wenkertől 1886-ban Straßburgban kiadott Sprachatlas von Nord- und Mitteleutschland hat térképe azonban már egy új nyelvvizsgálati ágnek, a nyelvföldrajznak és ezen új nyelvvizsgálati ág eszközeinek, a nyelvatlásznak a korszakát nyitotta meg, és ebben az új korszakban a magyar nyelvjáráskutatás sokáig messze elmaradt az európai fejlődés élvonalától. Ez az elmaradás akkor vált különösen aggasztóvá, amikor a francia J. Gilliéron — E. Edmont közreműködésével — elkészítette Franciaország nyelvatlásának 1920 térképlapját (Atlas linguistique de la France. Paris, 1902—1910.), kiküszöbölve az úttörő Wenker eljárási technikájának fogyatékoságait. Gilliéron példája ugyanis Európa-szerte követésre talált, és — elsősorban az újlatin népeknél és a germánoknál — egyre-másra láttak napvilágot a különféle rendeltetésű és terjedelmű nyelvatlások. A bőség szemléltetésére elegendő lehet arra utalnunk, hogy csupán az újlatin nyelvek atlaszainak ismertetése megtölt egy 170 lapos könyvet: Sever Pop—Rodica Doina Pop: Atlas linguistiques européens. Domaine roman. Répertoire alphabétique des cartes. Louvain, 1960. (A térképlapok repertóriumuma [131—65] a b betű végével megszakadt.)

* A Magyar Nyelvjárások Atlasza I. rész (1—192. térkép). A Magyar Nyelvatlász munkaközösségének közreműködésével szerkesztette Deme László és Imre Samu. Akadémiai Kiadó. Budapest, 1968. (A Magyar Nyelvjárások Atlasza. Készült a Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézetében. Anyagát gyűjtötte a Magyar Nyelvatlász munkaközössége: Benkő Loránd, Deme László, Imre Samu, Kálmán Béla, Kázmér Miklós, Keresztes Kálmán, Lőrincze Lajos, Végh József. A munkaközösség elnöke: Bárczi Géza. A munkálatok során közreműködtek: Balogh Lajos, Farkas Vilmos, S. Meggyes Klára, Szépe György.)

A késedelem azzal is fenyegette nyelvtudományunkat, hogy nyelvjárásaink sajátosságainak feltérképezésére végképp nem lesz már módunk, hiszen a fokozódó iparosodás, a sajtó szerepének megnövekedése, a közlekedés gyorsulása, a rádió, majd a televízió elterjedése stb. folytán a nyelvjárások egyre jobban színtelenednek, kopnak, pusztulnak, s hovatovább beolvadnak a köznyelvbe. Akár tetszik, akár nem: a nyelvjárások fölött megkondult a lélekarhang. Jelenségeik összegyűjtésével és térképre vetítésével azonban csak alaposan megkéstünk, de — szerencsére — nem késtünk el vele. S végeredményben a megkésés nem is volt minden haszon nélkül. A mindinkább szaporodó külföldi nyelvatlaszok elméleti alapvetésének, munkamódszerének és közlési technikájának részletetekbe menő tanulmányozása kitágította a Bárczi Gézától irányított magyar nyelvatlasz-kollektíva látókörét, és számos olyan megoldási lehetőséggel ismertette meg, amely a magyar nyelvjárások atlaszának készítésekor is alkalmazható. Az eljárásoknak mechanikus átvételéről, gépiesen végzett utánzásról természetesen szó sem lehetett. Az idegen tapasztalatok felhasználása mindig csak a mi saját viszonyainkhoz való hozzáidomítással történhetett. Vonzó, de nem könnyű feladat lesz majd összehasonlítani a Nyatl.-t a külföldi nyelvatlaszokkal, kijelölni a Nyatl. helyét a világ nyelvatlaszirodalmában. Erre a közzététel lezárása, a VI. rész megjelenése után kerülhet sor. A Nyatl. legjellemzőbb vonásaiként azonban máris kiemelhetjük: 1. célja a forrásértékű adatközlés, de nem egyszersmind a feldolgozás; 2. színapokból áll, mert megalkotói a szót tekintik a jelenségek hordozójának; 3. a félreértések kiküszöbölése végett anyagát maguknak a nyelvjárás adatoknak térképre írásával mutatja be, és kerüli az egyezményes ábrák, kepecskék útján való szemléltetést; 4. ahol szükséges, jelzi az adatok viszonylagos gyakoriságát, szociális fontosságát; 5. hangjelölési rendszere fonetikus alapelvű, és a magyar helyesírás jeleinek használatára épül; 6. a térképlapokat gyakran egészíti ki „Általános megjegyzések”-kel, amelyek a kutatóterület egészére, esetleg egy nagyobb részére vonatkozó tárgyi vagy módszertani jellegű tájékoztatást foglalják magukban; 7. minden adata szakképzett dialektológus helyszíni feljegyzéséből származik; 8. adatai nem egyetlenegy, hanem legalább két, sőt gyakran ennél is több adatközlő választát tükrözik; 9. a kutatóponton gyűjtött anyagot a munkatársak egy későbbi időpontban helyszíni ellenőrzésnek vetették alá.

Ezek az elvek persze nem egyik napról a másikra fogalmazódtak meg, hanem tartós töprengések, többszöri viták, próbálkozások eredményeként kristályosodtak ki. A munkálatok állásáról számos önálló kiadvány, cikk tudósított folyamatosan. Ragadjunk ki közülük néhányat: Bárczi Géza: *A Magyar Nyelvatlasz előkészítése*. Bp., 1944.; *Mutatvány a Magyar Nyelvatlasz próbagyűjtéseiből*. Szerkesztő: Bárczi Géza. Munkatársak: Bakó Elemér, Gálffy Mózses, Héjjas Zoltán, Kálmán Béla, Kovács István, Lőrincze Lajos, Márton Gyula, Szabó Dénes, Szabó T. Attila, Varga Lajos, Végh József. Bp., 1947.; *A Magyar Nyelvatlasz munkamódszere*. Tanulmánygyűjtemény. Szerkesztette Bárczi Géza. Munkatársak: Bárczi Géza, Deme László, Hegedűs Lajos, Imre Samu, Kálmán Béla, Kázmér Miklós, Lőrincze Lajos. Bp., 1955.; Deme László: *Nyelvatlaszunk funkciója és további problémái*. Bp., 1956.; Imre Samu: *Beszámoló a Magyar Nyelvjárások Atlasza munkálatainak jelenlegi állásáról és problémáiról* (MNy. 55: 426—34); Benkő Loránd—Lőrincze Lajos: *A Magyar Nyelvatlasz munkálatai* (MTud. 4: 271—80); Imre Samu: *A Magyar Nyelvjárások Atlaszának munkálatai* (MNy. 56: 392—9); Deme László—

Imre Samu: Az ellenőrzés tanulságai a magyar nyelvátlasz munkálataiban (MNy. 57: 492—6); Deme László—Imre Samu: A magyar nyelvátlasz viszonya egyéb tudományágakhoz (MTud. 7: 541—52); Deme László: Gondolatok nyelvátlasz-ellenőrzés közben (NytudÉrt. 40. sz. 66—72); Imre Samu: Párhuzam az angol és a magyar nyelvátlaszmunkálatok módszere között (MNy. 60: 303—10); stb. Láthatjuk, hogy nyelvföldrajzi irodalmunk — hála a Nyatl. munkatársainak — már akkor sem volt lebecsülhető, amikor átfogó, általános nyelvátlaszunk még nem is volt. A Nyatl. megjelenése azonban minden bizonynyal ugrásszerű fellendülést fog hozni: a nyelvföldrajzi vizsgálat kiteljesedését, s rajta keresztül nyelvjárásaink jelenének és múltjának alaposabb ismeretét, a nyelvjárások rendszerezését, pontosabb osztályozását. Megtermékenyítő hatással lehet azokra az általános nyelvészeti stúdiumokra is, amelyek konkrét nyelvi anyagból szeretnek kiindulni.

2. A hat részre tagozódó Nyatl. I. részébe került térképlapok tárgyköri megoszlása a következő: a gabonafélék és részei, valamint gyomnövényei; a termesztett növények; a gyümölcsök; a föld megművelésének eszközei; a szekér és részei; a ló- és ökörszerszámok; aratás, cséplés. A százkilencvenkét térkép túlnyomó többsége, összesen százhetvenkét térkép szóföldrajzi természetű: azt ábrázolja, hogy a térkép fejlécében szereplő fogalmat (pl. a 'gabona', 'pipacs', 'hajdina', 'napraforgó', 'tör <kukoricát>', 'foszt <kukoricát>', 'morzsol <kukoricát>', 'eperfa', 'égerfa', 'csipkebogyó', 'ekelő', 'göröngy', 'tüskeborona', 'fogashorona', 'henger', 'ökrös szekér', 'lovas szekér', 'hámfa', 'kocsikenőcs', 'kaparé' stb. fogalmát) az egyes kutatópontokon milyen szóval fejezik ki. Tizennégy térkép anyagát hangtani céllal gyűjtötték össze: a *tarló*, *parlag*, *barázda*, *petrezselyem*, *paprika*, *fű*, *széna*, *tengely*, *szalma*, *zsup*, *ocsú* stb. helyi ejtészváltozatát keresték. Hat térkép alaktani jellegű. Ezekben a rag, jel vagy képző a fontos, az tehát, hogy a szóban forgó viszonyításnak (*fűvet*, *fűves*, *almába*, *körtét* stb.) mi a kifejezési módja. Minthogy azonban valamennyi térképlap fonetikailag hű feljegyzéseket tartalmaz, hangtani vizsgálatokra a szóföldrajzi és alaktani célokra készült lapok csakúgy felhasználhatók, mint maguk a hangtani térképek.

Számomra, aki Debrecenben születtem és harminckét éves koromig — igaz, huzamos megszakításokkal — ott is éltem, a legszívmengetőbbek természetesen azok az adatok, amelyek a P-19. kutatópontról, Debrecenből valók. Onnan, ahol a 'kukoricá'-nak *tengeri* (31. sz. térkép), a 'bab'-nak *paszúj* (51. sz. térkép), az 'uborká'-nak *ugórka* (65. sz. térkép), a 'széná'-nak *szina* (84. sz. térkép), a 'szőlő'-nek *szöüllőü* (102. sz. térkép), az 'egres'-nek *pöszméte* (107. sz. térkép) a neve, a hangalakja. Debrecen ugyanis, hiába egyik legnagyobb városunk, túlnyomólag mezőgazdasággal foglalkozó régi lakossága jogán helyet kapott a kutatópontok sorában. És ez jól is van így. Ha már Debrecen nem válaszolhat a szegedieknek a SzegSz.-hoz fogható Debreceni Szótárral, legalább a Nyatl.-ban tárhassa fel nyelve sajátosságait. Ne felejtjük el azt se, hogy Debrecen a magyar nyelvátlasz eszméjének bizonyos értelemben bölcsőhelye: a húszas évek végén Debrecenben került sor a magyar nyelvátlasz megvalósításának első kísérletére. (L. Papp István: DebrSz. 3 [1929.]: 146.)

Nyelvészeti érdeklődésem mindenekelőtt a jövevényszavakra irányul, s a Nyatl. I. részétől máris számos ösztönzést kaptam. Az alábbiakban a lehető legtömörebben felvázolok néhány etimológiai megoldást, térképlapok szerint.

43. sz. térkép: *panus, panusa* 'a kukoricacsó borítólevele' (Magyarvalkó: Ro-6. és másutt) <román *pănúșă* 'ua.' (a magyarázatra l. már Balassa: Kukorica 103 is). 52. sz. térkép: *kikëlle* 'borsó' (Alsóór: Au-3.) <bajor—osztrák *kichel* 'csicséri borsó' (Schmeller: BayerWb.² 1: 1219); *urbiszli* 'borsó' (Órisziget: Au-4.) <bajor—osztrák *arbaiß, ärbiß* 'ua.' (Schmeller: BayerWb.² 1: 135). 94. sz. térkép: *visnye* 'meggy' (Barslédec: Cszs-4. és másutt) <szlovák *višňa* 'ua.' (SISJ. 5: 107; a magyarázathoz l. már Kniezsa: SzlJsz. 559 is); *visina* 'meggy' (Csernátfalú: Ro-21.) <román *vișină* 'ua.' (ez a szláv nyelvekből). 105. sz. térkép: *sztápé* 'hiányos, ritkás kis szőlőfűrt' (Nagyhind: Cszs-5.) <szlovák *strapec* 'bojt, fűrt' (SISJ. 4: 273); *sztápká* 'hiányos, ritkás kis szőlőfűrt' (Kis-némedi: E-9. és másutt) <szlovák *strapka* 'kis darab' (SISJ. 4: 273; vö. Kniezsa: SzlJsz. 513 *strapka* a.). 123. sz. térkép: *kákádër* 'csipkebogyó' (Magyarnemegye: Ro-4.) <román nyelvjárási *cacadîr* 'ua.'; *mëcsiás, mëcsiës* 'csipkebogyó' (Vajasd: Ro-16.), *macsiás* 'ua.' (Lozsád: Ro-18.) <román *măciës, măcës* 'ua.'. 148. sz. térkép: *ájá* 'rúd' (Csucsom: Cszs-21. és másutt) <szlovák *oje* 'ua.' (SISJ. 2: 541; vö. Kniezsa: SzlJsz. 60 *ajonca* a.; másként, de helytelenül: Kálmán: NytudÉrt. 40. sz. 158). 150. sz. térkép: *tritti* 'hámfa' (Felsőór: Au-2., Alsóór: Au-3.) <bajor—osztrák *trittl* 'ua.' (Schatz: WbTirM. 2: 652; a magyarázatra l. már Imre: NémKölcsönszók 6 *drilli* a. is); *bók* 'hámfa' (Hodos: Cszs-7. és másutt) <bajor—osztrák *wäge, wäg* 'felhérc' (Schatz: WbTirM. 2: 681), hazai német *Wage* 'hámfa, felhérc' (Frecskay 740; vö. EtSz. 1: 442 2. *bog* a. és Imre: NémKölcsönszók 5. *buóg* a.). 165. sz. térkép: *pačura* 'kocsikenőcs' (Szárász: F-16. és másutt) <román *păcură* 'nyersolaj; kocsikenőcs' (a magyarázatra l. már Bakos: MNY. 52: 202 is). 168. sz. térkép: *stëjdëroZ* 'farol' (Felsőór: Au-2.) <bajor—osztrák *schlaidern* (Schatz: WbTirM. 2: 532), irodalmi német *schleudern* 'ua.' (Sprach-Brockhaus⁷ 593; a magyar és a bajor—osztrák ige alaki megfelelése szempontjából vö. magyar *klimpíroz* 'gyatrán zongorázik' <német *klimpern* 'ua.'). 184. sz. térkép: *rábányicá* 'kaparéék' (Barslédec: Cszs-4. és Nagyhind: Cszs-5.) <szlovák *hrabanica* 'ua.' (SISJ. 1: 516); *kopka* 'kaparéék' (Hodos: Cszs-7.) <szlovák *kópka* 'kis csomó, rakás' (SISJ. 1: 742; a magyarázathoz l. már Kniezsa: SzlJsz. 279 is); *purkulyęc, purkulęc* 'kaparéék' (Lozsád: Ro-18.) <román *porculęc* 'szénafiók, szénapetrencé'.

3. Összevetve az 'egres' magyar szóföldrajzát ábrázoló 107. sz. térképet az 'egres' szlovák szóföldrajzának térképével (Štolc: JazŠt. 2: 28—64 + térkép) magunk elé képzelhetjük, milyen kedvező, bizonyos tekintetben majdnem ideálisnak mondható feltételek között fognak dolgozni az etimológusok akkor, amikor a szomszédos népek sorra elkészítik nyelvatlazsukat, és a megfelelő lapok egymás mellé lesznek teríthetők. A műveltségzavak és más szókatégoriák izoglosszái ugyanis nem mindig zárulnak be a vizsgált nyelv területén, hanem átterjedhetnek a környező nyelvekére, sőt még a távolabbiakéra is, sajátos nyelvi szövetséget teremtve a genetikailag nem rokon nyelvek között. A Dunántúl nagy részén, a Csallóközben stb. használatos magyar *egrës*-hez például szervesen csatlakozik a Szlovákia nyugati felén élő szlovák *egrës*, az északkeleti magyar nyelvjárásokra jellemző *köszmété*-hez pedig a kelet-szlovák *kosmatki, kosmăčki* stb. Kapcsolat van a Rimaszombat környéki magyar *büszke, piszke* és az ugyancsak arrafelé feljegyzett szlovák *bicki, biski* között, továbbá a magyarbódi magyar *kosmăcská* és a kelet-szlovák *kosmăčki* között is. E kapcsolatok természete más és más. A magyar *egrës*: szlovák

egreš viszonylatában a magyar az átadó, a szlovák pedig az átvevő (TESz.; Štolc: JazŠt. 2: 38). A magyar *köszméte*-t szóföldrajzi okok miatt a kelet-szlovákból származtatom (vö. Kniezsa: SzlJsz. 287), azonban nem a mai alakok valamelyikéből, hanem egy régi, ki nem mutatott, de éppen a magyar *köszméte* elterjedése alapján nagy valószínűséggel feltehető kelet-szlovák **kosmata* 'egres' (tkp. 'szőrös') főnévből, amely eredetileg nőnemű melléknév volt, s a *bobula* 'bogyó', *ribezla* (irodalmi szlovák *ribezla*) 'ribizli', *jahoda* 'eper', bogyó'-féle főnevekkel alkotott jelzős kapcsolatból önállósult jelentéstopadással. A magyar *büszke* ~ *piszke* stb. eredetét illetőleg talán igaza van Štolcnak (JazŠt. 2: 57; de l. EtSz. 1: 413 *1. büszke* a. is), hogy ezek a *ribiszke*-ből sarjadtak ki az első szótag elmaradásával; vö. a kórógyi (Ju-7.) *szőrös-ribizli* 'egres' összetétellel. Ez esetben viszont a szűk elterjedtségű szlovák *bicki*, *biski* csakis a magyarból való lehet. A magyarbódi (Csz-24.) *koszmácska* nyilvánvalóan újabb kelet-szlovák jövevény. Szlovák vonatkozású az 'egres'-nek Tornagörgön (Csz-22.) és Debrétén (L-7.) használatos *godója* neve is, amely a 'körtefa' jelentésben 1275 óta adatolt *godolya* (TESz.) folytatása. A szlovák nyelvjárásokból kimutatott *godola* 'körtefajta' közvetlen forrása ugyanis a magyar.

4. Ha a szóföldrajzi térképlapokon azt keressük, hányféle elnevezéssel jelölik a különféle kutatópontokon ugyanazt a fogalmat, akkor két szélső lehetőséggel és közöttük az átmenetek széles skálájával találkozunk. Az egyik véglet az, hogy az egész magyar nyelvterületen egységes a megjelölés: uniszónó zeng valamennyi magyar nyelvjárás, csak persze más és más hangszínnel. Ez a helyzet az 'arpa' (1. sz. térkép), 'zab' (5. sz. térkép), 'köles' (22. sz. térkép), 'kapor' (55. sz. térkép), 'reték' (61. sz. térkép), 'fokhagyma' (62. sz. térkép), 'torma' (63. sz. térkép), 'zeller' (66. sz. térkép), 'kalarábé' (67. sz. térkép), 'káposzta' (69. sz. térkép), 'saláta' (71. sz. térkép), 'csalán' (77. sz. térkép), feltűnően nagyszámú alakváltozattal), 'alma' (88. sz. térkép), 'cseresznye' (95. sz. térkép), 'dió' (101. sz. térkép), 'mogyoró' (111. sz. térkép), 'rózsa' (122. sz. térkép), 'kerék' (157. sz. térkép), 'kéve' (180. sz. térkép) fogalmánál és még sok másnál. Ide csatlakozik a 'spenót' (72. sz. térkép) fogalma is, amelyet szinte osztatlanul birtokol a *spenót* kifejezés (de l. *úriliboda* 'spenót': Kéty: F-8.), sehol sem engedve át a terepet az étlapok és szakácskönyvek *paraj*-ának. Érdekes ezt összevetnünk azzal, mit mondanak a *paraj*-ról a botanikusok: „Paraj«-nak többnyire a spenótot nevezik, de a népnyelv »paraj« szava tágabb és eléggé határozatlan értelmű: jelenti egyrészt az ehető levélnövényeket (pl. sóska, laboda, spenót stb.), másrészt — főleg »paréj« néven — a szemetes helyek lágyszárú gyomnövényeit (elsősorban a libatop-, disznóparéj-, keserűfűfélék családjából.” (Csapody—Priszter: MNövSz. 149.) A másik szélsőség a nevek kaleidoszkópszerűen változatos sorozata. Ilyen látvány tárul elénk a 'napraforgó' (26. sz. térkép), 'tuskó <a kukoricáé>' (38. sz. térkép), 'sütőtök' (64. sz. térkép), 'kelkáposzta' (70. sz. térkép), 'mégza' (100. sz. térkép), 'egres' (107. sz. térkép), 'csipkebogyó' (123. sz. térkép), 'göröngy' (137. sz. térkép), 'kantár' (169. sz. térkép), 'kereszt' (182. sz. térkép) stb. fogalmának nyelvi jeleit szemléltető lapokról. Külön fel szeretném hívni a figyelmet arra, mennyire színessé, érdekessé tették a Dunántúl amúgy sem egyhangú nyelvjárási képét a második világháborús viszontagságok után Tolnában és Baranyában otthonra lelt bukovinai (l. Kéty: F-8., Kakasd F-13., Hidas: F-17.) és moldvai (l. Szárász: F-16.) székelyek csoportjai. Ezért van az, hogy a

keleti, erdélyi nyelvjárások jellegzetes szavai fel-felbukkannak a Délkelet-Dunántúlon is. L. a 'vadrepce' (17. sz. térkép), 'hajdina' (21. sz. térkép), 'burgonya' (29. sz. térkép), 'kukorica' (31. sz. térkép), 'borítólevél' (43. sz. térkép), 'kocsikenőcs' (165. sz. térkép) stb. szólappját. A csoportos lakóhely-változtatások, áttelepülések azonban nem voltak ritkák a távolabbi múltban sem, s a népmozgalmaknak mindig nyomuk maradt a nyelvjárásokban. Gondoljunk a jórészt a török hódoltság elmúltával újra telepített Duna—Tisza köze és Dél-Alföld nyelvjárási tarkaságára.

5. A térképlapok adataiból kihámozható hangtani törvényszerűségek közül a legmeghökkenőbb talán az, hogy a korábban Bácskertesnek nevezett bácskai Kupuszinán (Ju-4.) hiányzanak a labiális középső és felső nyelvállású palatális magánhangzók (*ö, ő, ü, ű*). Helyettük a megfelelő illabiálisok hangzanak: *iszög* 'üszök <a gabonán>' (13. sz. térkép), *bikköny* 'bükköny' (20. sz. térkép), *kéles* 'köles' (22. sz. térkép), *fi* 'fű' (81. sz. térkép), *kérte* 'körte' (91. sz. térkép), *szélé* 'szőlő' (102. sz. térkép), *fiszfa* 'fűzfa' (117. sz. térkép), *küllé* 'küllő' (160. sz. térkép), *térek* 'törek' (191. sz. térkép) stb. Hasonló jelenség szórványosan máshol is megfigyelhető, de inkább csak az öregek beszédében, a generációs elhatárolódás nyelvi tükröződéseként. A Nyitra környéki Nagyhinden (Csz-5.) például a fiatalabbak szóhasználatában *üszök* ~ *üszök*, *köless*, *körti*, *szöllő*, *törek* stb., az öregekében pedig *iszék*, *kéless*, *kérti*, *szélé*, *térek* stb. él. Az előbbi alakok terjedőben, az utóbbi, régies alakok viszont kiveszőben vannak. Nagyhind tehát az *ö, ő, ü, ű* tekintetében közeledik a magyar köznyelvhez, ugyanakkor pedig a Nagyhind környékéről betelepült Kupuszina egy archaikusabb nyelvállapotot őriz. (Kupuszina és Nagyhind nyelvjárásának kapcsolatát a Nyatl. anyaga alapján Benkő Loránd mutatta ki; I. MNy. 57: 401—13.)

6. A Nyatl. térképlapjai elsősorban a magyar nyelvészek — a nyelvjáráskutatók, a hangtörténészek az etimológusok, a grammatikusok, a jelentéstanal foglalkozók, a nyelvművelők stb. — részére jelentik a friss, mindaddig számba nem vett, korábban nem értékesített információk tömegének tárházát. Nem mellőzhetik azonban a környező népek: a szlovákok, kárpátukránok, románok, szerbek és horvátok, szlovének, valamint a németek nyelvtudásai sem. Ugyanakkor haszonnal tanulmányozhatják a Nyatl.-t a nyelvtudományhoz közelebb vagy távolabb álló egyéb tudományágak, így például a néprajz, a gazdaság-, társadalom- és településtörténet, a földrajz, a növénytan, az állattan, a lélektan és az irodalomtudomány szakemberei, de a magyar szakos tanárok is. Íme néhány figyelmet érdemlő jelenség, észrevétel, főként a térképlapokat kiegészítő általános megjegyzések alapján. A 2. és a 4. sz. térképről kiténik, hogy a Duna—Tisza közének jelentős részén a 'búzá'-nak *tisztabúza*, a 'rozs'-nak pedig *rozsabúza* a neve. Ritka használatban megvan a *tisztabúza* a Hajdú-Bihar megyei Gáborjánon (P-16.) és másutt is. Lehet, hogy korábban még nagyobb volt az elterjedtsége. Az irodalmi és népköltészeti alkotásokban található *tiszta búza* kifejezés értelmezésekor ezt mindenképpen számításba kell vennünk. Ezért tehát Csokonainak az a mondata, hogy „A gazdának mondjátok meg, hogy méressen őrleni való *tiszta búzát*” (ÉrtSz. *tiszta* a.) nem feltétlenül vonatkozik 'szennyezetlen búzá'-ra, ahogyan az ÉrtSz. elbírálja; vonatkozhatik pusztán 'búzá'-ra is. — A 6. térképlapról megtudjuk, hogy a búza, rozs, árpa és zab együttes összefoglaló neve általában a *gabona*,

néhol a *termény*, *élet*, *kalászos* stb. Erdély egyes részein azonban a fenti négy növény mellett a 'gabona' fogalmába beletartozik a kukorica is. — A 47. sz. térkép tájékoztat bennünket arról, hogy a Tiszántúl nagy részén a kukorica betakarítását régtől fogva egy művelésben végzik, úgy, hogy a csövet a szárán fosztva törik le. Az ország többi vidékére ez csak újabban terjed át; korábban a borítólevéllel együtt hazaszállított csöveket otthon fosztották le. — A 60. térképlapon meglepő archaizmussal találkozunk: a 'cukorrépa' jelölésére a Bukovinából áttelepült székelyektől lakott Baranya megyei Hidason (F-17.) a *nádmészcékla*, a Maros melléki Vajasdon (Ro-16.) pedig a *nádmészrépa* használatos. E nevek egyfelől annak emlékét őrzik, hogy a cukor megismerése előtt az ételt mézzel ízesítették, másfelől pedig azért, hogy az Európában fogyasztott cukor fő alapanyaga a Napóleontól 1806 és 1814 között alkalmazott szárazföldi zárlat előtt nem a cukorrépa, hanem a cukornád volt. — A 68. sz. térkép megjegyzi, hogy a karfiolt általában még ma sem nagyon termelik a kutatópontokon, sőt a piacon való ismerete is viszonylag új keletű. — A 98. sz. térkép megállapítja, hogy a naspolya főként a Dunántúlon és az ország déli-délkeleti részén terem. Másutt többnyire legfeljebb egy-egy fa van a faluban, leginkább a pap kertjében. — A 99. sz. térkép rámutat arra, hogy a mandulát az ország egyes vidékein csak boltból ismerik, másutt termelik is. — A 190. sz. térkép tudósít arról, hogy nagyjából a Duna vonalától keletre a 'polyva' (= terméshéjakból, összetört kalászközből és levelekből álló cséplési melléktermék) és a 'törek' (= csépléskor keletkezett szalmatöredék) fogalma nem válik olyan világosan szét, mint például a Dunántúlon. Ennek oka valószínűleg a munkaművelésben, illetőleg a munkaeszközök közötti különbségben keresendő. — A fentiek, úgy hiszem, eléggé bizonyítják, hogy a Nyatl. eredményei a nyelvészetben túlmenően az egyetemes magyar művelődésre nézve is tanulságokkal szolgálhatnak.

7. A Nyatl. I. részének megjelenése alapvető fontosságú munkaeszközzel tette gazdagabbá a magyar nyelvészek és más tudományos dolgozók kézikönyvtárát. A dialektológiai, szókincstani és egyéb kutatások a jövőben éppen úgy fognak rá támaszkodni, mint a MTsz.-ra, NySz.-ra, OklSz.-ra, ÉrtSz.-ra, EtSz.-ra, TESz.-ra stb. Legnagyobb érdeme a gondosan kidolgozott terv szerint összegyűjtött, majd ellenőrzött adatainak a maga nemében szinte tökéletes megbízhatósága. És ehhez még vegyük hozzá azt a két lényeges körülményt, hogy az adatok valójában ugyanabból az időpontból származnak, tehát szinkrón jellegűek, és csaknem az egész magyar nyelvterületet felölelik, azaz megközelítően teljes panorámát nyújtanak. A Nyatl. térképlapjai nemcsak a hazánk határain belül levő Abádszalók, Algyő, Balmazújváros, Bana, Cegléd, Dévaványa, Dunapataj, Felsőörs, Hernádszurdok, Hosszúpályi, Nagykanizsa, Nagykőrös, Orosháza, Pilismarót, Szentgál, Tiszadob, Vajdácska stb. nyelvi valóságát ábrázolják, hanem a horvátországi Velika Pisanicát, a szlavóniai Kórógyét, a bánsági Torontálvásárhelyét, a Brassón túl fekvő Csernátfaluet és Zágónét, a gyergyói Tölgyesét, az Ungvár alatti Homokét, a Kassa környéki Magyarbödét, a Nyitra fölötti Barslédecét, a csallóközi Csütörtökét, a burgenlandi Felsőőret stb. is. Elismeréssel tartozunk a szomszéd államok kormányzatának a Nyatl. ügyében tanúsított megértésükért, támogatásukért, az egységes szervezeti keretben folytatott gyűjtőmunka lehetővé tételéért. Azoknak a nyelvész kollégáinknak pedig, akik a Nyatl. munkaközösségének tagjaként a Nyatl.-t megtervezték és megalkották,

fejezzük ki mély hálánkat és szívből jövő köszönetünket. Teljesítményük szellemi és fizikai szempontból egyaránt tiszteletet kelt. Mennyi fáradsággal, töredelemmel is járhatott a háromszázhuszonhét hazai és a hatvannyolc határainkon túli, összesen tehát háromszázkilenevenöt kutatópont felkeresése, gyakran félreeső vidékeken, a fő közlekedési vonalaktól távol, többnyire télen, mert az adatokat szolgáltató parasztember akkor ér rá jobban. Ilyen munkára csak az alkalmas, akiben van valami Julianus barát lelkesültségéből. Mi mindent láttak, hallottak, tapasztaltak a Nyatl. munkatársai gyűjtőútjaik folyamán! Élményeikről könyvet írhatnának. S hogy e könyv voltaképpen mit is tartalmazna, arról Deme László (NytudÉrt. 40. sz. 66) adott 1963-ban ízelítőt: „az immár tizennegyedik éve folyó gyűjtőmunka során vaskos kötetnyire szaporodtak a magyar faluval, lakóival, közben történt átalakulásával és átalakulásukkal kapcsolatos megfigyeléseink; nem is beszélve hófúvásokban, esőkben, bokán felül érő sarakban átküszködött kilométerek százairól vagy talán már ezreiről, kályhátlan tisztaszobák tollavesztett dunnái alatt átvacogott éjszakák nyomasztó élményeiről, nappali és éjszakai kutyakalandokról; s nem szólva arról sem: mi mindennek nézték a jámbor gyűjtőt ügybuzgó tevékenysége közben azok, akik semmiképpen sem tudták elhinni azt, hogy ebben a forrongó, kavargó korszakban egyeseknek valóban nincs sürgősebb dolguk, mint felnőtt emberekkel erőnek erejével elragoztatni a *kert* vagy az *ökör* szót.” Az, hogy Nyatl. munkatársai mindenki másnál tájékozottabbak a mai magyar nyelvjárásokban, azok összességében és rendszerében, magától értetődik. De a teljes magyar parasztság életének ismerete, a szociográfiai élmények sokrétősége tekintetében is csak kevesen versezhetnek velük.

Jól esik megemlékezni arról is, hogy az Akadémiai Kiadó olyan körültekintéssel gondozta a Nyatl. I. részét, és olyan tetszetős külsővel bocsátotta ki, amilyet ez a nemzeti jelentőségű kiadvány valóban megérdemel.

Büszkék lehetünk a Nyatl. I. részére. Méltó a magyar nyelvtudomány színvonalához, legjobb hagyományaihoz. Várjuk a folytatást; a II—VI. rész térképlapjait és a velük járó örömeiket.

Kiss Lajos

Utóneveink helyesírása*

Utóneveink vagy — köznyelvi, de nem hivatalos nevükön — keresztneveink száma a névléktan törvényszerűségeinek megfelelően egyre növekszik. A gyarapodás arányában sokasodnak az utónevek helyesírási problémái és nehezednek rá anyakönyvvezetőinkre a születési anyakönyvek utónévbejegyzései alkalmával. Utóneveink helyesírási gyakorlata egyre tarkább lesz. Naptáraink, névjegyzégeink, névkönyveink névanyagukat illetően különböző irányokban terjeszkedtek ki, illetve különböző szempontok szerint húzódtak vissza, vagyis hagytak ki névanyagukból egyes utóneveket. A közkeletű utónévjegyzékek neveinek számát összességében természetesen felülmúlja a születési anyakönyvek utónévanyaga. Bizonyítja ezt többek között az a kereken

* Ez a tanulmány a jelen számunk 308—9. lapján ismertetett együttes bizottsági ülésen vitaindítóként előadott javaslatokat tartalmazza kibővített formában.

harmincezer utónévadatot tartalmazó levéláradat is, amely a nagyközönségtől a Magyar Televízióhoz érkezett Grétsy Lászlónak 1969. január 4-én elhangzott tévébeli felhívására. Ez a felhívás a Családi félkör műsorában arra kérte a nagyközönséget, hogy a készülő Magyar Utónévkönyv részére a ritkább utónévadásokról tájékoztassa a műsor szerkesztőségét. Utónévanyagunknak ez a leltározatlan gazdagsága egyben a helyesírási problémák fölméretlen sokaságát is jelenti. Társadalmi névzlésünk árnyalatai nemcsak utónévanyagunk gazdagításának forrásait határozzák meg (külföldi nevek, magyar történelmi névanyag), hanem új, szokatlan helyesírási megoldásokkal is tarkítják utóneveink helyesírási gyakorlatát.

Nézzük tehát, milyen helyesírási megoldásokkal találkozhatunk naptárainkban, névjegyzékeinkben, névkönyveinkben, anyakönyveinkben. Legelterjedtebbek talán a Gondolat Könyvkiadó által kiadott asztali tömbnaptárak, amelyek kemény hátrészbe állítva majdnem minden íróasztalon ott díszlegnek. Ezek névnapbeosztását a Gondolat Könyvkiadó naptár csoportja állítja össze. Ne keressük most azt, hogy egyes névnapok mért hiányoznak például a 23. számú asztali tömbnaptár 1969. évi kiadásából. Az *Albert*-et az idén kiszorította a húsvét (ápr. 7.) és a *Bertalan* (aug. 24.), az *Anikó*-t a *Carmen* (jún. 2.), az *Anna* (júl. 26.) és a *Zénó* (dec. 22.); az *Artúr*-t a *Vince* (jan. 22.) és az *Attila* (jan. 7.); a *Beáta* nevet az *Izolda* (márc. 22.) és a *Gergely* (máj. 9.); az *Endre* nevet a *Ráchel* (febr. 4.), a *Konstantin* (máj. 21.), a *Réka* (nov. 10.) és az *András* (nov. 30.); az *István* nevet a *Lehel* (aug. 2.), a *Hermína* (aug. 3.), az Alkotmány ünnepe (aug. 20.), a *Töhötöm* (szept. 2.), a *Stefánia* (nov. 28.) és karácsony másodnapja (dec. 26.), és a példákat még hosszan sorolhatnánk. Helyesírási szempontból a problémát itt csak az jelentheti, hogy milyen utónevek vannak ebben a naptárban hibásan írva, és a helyesírási tájékoztatás szempontjából milyen fontos gyakori utónév hiányzik belőle. A naptárnak ilyen hibás helyesírási nevei a következők (zárójelben az általam helyesnek javasolt névforma): *Angela* (*Angéla*), *Brunó* (*Brúnó*), *Bulcsu* (*Bulcsú*), *Carmen* (*Kármén*), *Eörs* (*Örs*), *Erhardt* (a német névkönyvek szerint *Erhard*, de ezt talán ki is hagyhatnánk a naptárból), *Erneszt* (ez voltképpen a német *Ernst* latinos *Ernestus* formájának újabb visszaráövidítése, magyarul: *Ernö*), *Gottfried* (ez már a régi magyar szótárakban: *Gotfríd*), *Henriette* (*Henriett*), *Hortense* (magyarul: *Hortenzia*) és *Ráfael* (*Rafael*).

A „Katolikus Szó Naptára 1969 évre” névnapjaiból: *Adrienne* (*Adrienn*), *Angela* (*Angéla*), *Artur* (*Artúr*), *Beata* (*Beáta*), *Emilia* (*Emília*), *Gertrud* (*Gertrúd*), *Mercedesz* (*Mercédesz*).

A „Bibliaolvasó kalauz az 1969. évre református keresztyének számára” című kiadványban: *Artur* (*Artúr*), *Brunó* (*Brúnó*), *Bulcsu* (*Bulcsú*), *Carmen* (*Kármén*), *Ciril* (*Cirill*), *Gertrud* (*Gertrúd*), *Gottfried* (*Gotfríd*), *Gotthard* (*Gothard* vagy *Kocsárd*), *Henriette* (*Henriett*), *Guidó* (*Gujdó*), *Leona* (*Leóna*), *Örs* (*Örs*), *Petur* (*Petúr*), *Ráfael* (*Rafael*).

A *Nők Lapja* 1969. évi első számában közölt „Nők Naptára 1969” névnapjaiból: *Benjamin* (*Benjámín*), *Bernadette* (*Bernadett*), *Brunó* (*Brúnó*), *Carmen* (*Kármén*), *Charlotte* (nem anyakönyvezhető francia név, magyarul *Sarolta*), *Christa* (*Kriszta*), *Eörs* (*Örs*), *Erneszt* (anyakönyvezhető magyar formája *Ernö*), *Gottfried* (*Gotfríd*), *Gotthard* (*Gothard*), *Guidó* (*Gujdó*), *Henriette* (*Henriett*), *Hermann* (*Herman*), *Hortense* (magyarul: *Hortenzia*), *Júlianna* (*Julianna*), *Lidia* (*Lídia*), *Milós* (nyilván sajtóhiba *Milos* helyett), *Olivia* (*Olívia*), *Ottília* (*Ottília*), *Özs* (ez több naptárban gépies felszínességgel soro-

zatosan áthagyományozódó és föltehetőleg téves névalak, mely A Kis Újság Nagy Képes Naptára 1933. évre című kalendáriumában Őrsz formában olvasható március 29-i névnappal), *Pius* (mai formája *Puszt*), *Raimund* (ez német helyesírású alak, magyarul *Rajmund*), *Ráfael* (*Rafael*), *Rikárd* (*Richárd*), *Rolland* (ez bizonyára *Romain Rolland* Nobel-díjas francia író családnevének helytelen belejátszása, a helyes utónév *Roland*, *Lóránt* vagy *Loránd*), *Rosemarie* (német utónév, nálunk nem anyakönyvezhető, legföljebb *Róza Mária* vagy *Rózsa Mária* formában két utónévként), *Ruth* (*Rut*, német női utónév, de nálunk féltreársítható volta miatt nem népszerű), *Valentin* (magyarul *Bálint*), *Viktórián* (*Viktorián*, de inkább magyarul: *Viktor* vagy *Győző*), *Virgília* (*Virgília*), *Virginia* (*Virgínia*).

Az „Érdekes Kalendárium 1969” névnapjaiból: *Bibiana* (*Bibiána*), *Brunó* (*Brúnó*), *Gertrud* (*Gertrúd*), *Gottfried* (*Gotfrid*), *Gottlieb* (*Gottláb* vagy *Amadé*), *Guido* (*Gujdó*), *Rachel* (*Ráchel*).

A Sulyok Mária és Tímár Zsuzsa: Virágkalendárium (Budapest, 1968) névnapjaiból: Női nevek (329—38): *Alfreda* (*Alfréda*), *Aliz* (*Aliz*), *Angélrika* (*Angélrika*), *Carmen* (*Kármén*), *Cecilia* (*Cecília*), *Daisy* (*Dézi*), *Felicia* (*Felícia*), *Gertrud* (*Gertrúd*), *Ruth* (*Rut*), *Yvette* (*Ivett*), *Yvonne* (*Ivonn*). Férfi-nevek: *Brunó* (*Brúnó*), *Erhardt* (*Erhard*), *Erneszt* (*Ernö*), *Gottfried* (*Gotfrid*), *Hermann* (*Herman*).

Némelyik anyakönyvi hivatalban megvan még a dr. Babó Szilárd: A hatályos anyakönyvi, házassági és vallásügyi jogszabályok (Budapest 1948.) című régi, ma már nem érvényes kiadvány, amelynek 346—57. lapján olvasható az Utónevek jegyzéke című fejezet. Ez 1012 anyakönyvezhetőnek mirtósított névváltozatával annak idején értékes segítsége volt az anyakönyvvezetőknek. Ma már azonban nemcsak mint jogszabálygyűjtemény, hanem mint utónévgyűjtemény is elavult. Egyrészt hiányoznak belőle olyan ma divatos nevek, mint az 1967-i országos gyakorisági névstatisztika szerint 3. *Ildikó*, az 5. *Erika*, a 7. *Andrea*, a 11. *Anikó*, a 14. *Tünde*, a 17. *Csilla*, a 19. *Gyöngyi* és a férfitónevek közül az országosan 12. gyakorisági helyezést elért *Csaba*. De elavult a „Babó”-ban olvasható utónevek egy része helyesírási szempontból is: *Angela* (*Angéla*), *Armánd* (*Armand*), *Brunó* (*Brúnó*), *Bulcsu* (*Bulcsú*), *Emília* (*Emília*), *Gertrud* (*Gertrúd*), *Julia* (*Júlia*), *Juliánna* (*Juliánna*), *Léa* (*Lea*), *Lidia* (*Lídia*), *Livia* (*Lívia*), *Lothár* (*Lotár*), *Methód* (*Metód*), *Narcisz* (*Nárcisz*), *Osváld* (*Oszvald*), *Ráfael* (*Rafael*), *Rikárd* (*Richárd*), *Vladimir* (*Vladimír*), *Zsuzsánna* (*Zsuzsanna*).

De vajon milyen az utónevek írásmódja a születési anyakönyvekben? A Központi Statisztikai Hivatal jóvoltából a Nyelvtudományi Intézet birtokában van „Az 1967. évben élveszületettek megoszlása az első utónév szerint” című kéziratos statisztikai kimutatás, mely a születési anyakönyvek utónévadatait betűhíven tükrözi. Ebben a statisztikában a kiejtés szerint is eltérő utónévváltozatokat (pl. *Henriett*, *Henrietta*) nem tekintve az egyes utóneveknek ilyen írásváltozatait találjuk: *Angela*, *Angéla*, *Angella*, *Angélla*; *Apolonia*, *Apolónia*, *Apollonia*, *Apollónia*, *Appolonia*; *Carmen*, *Cármén*, *Karmen*, *Kármén*; *Diana*, *Diána*, *Diáná*, *Dianna*, *Diánna*; *Henriet*, *Henriete*, *Henriett*, *Henriette*; *Jacquelin*, *Zsaklin* (a helyes franciaságú *Jacqueline* nem található); *Janette*, *Jeanette*, *Zsanett*; *Lilian*, *Liliann*, *Lilián*; *Marian*, *Mariann*, *Marianne*; *Mirtül*, *Mirtüll*, *Mirtyll* (a *Mirtül*-lel egyenértékű másik francia névalak, a *Myrtille* hiányzik); *Monica*, *Mónica*, *Monika*, *Mónika*; *Nicolett*, *Nicolette*, *Nikolett*, *Nikolette*; *Ivett*, *Ivette*, *Yvett*, *Yvette* stb. Ezekben az írásformákban

bizonyára van anyakönyvvezetői gépiráshiba, van külföldi és nemzetiségi névigény, de a keverékmegoldások nyilvánvaló bizonyítékai a helyesírás normarendezésért kiáltó zűrzavarának.

No de miért nézegetjük mi a naptárakat, kalendáriumokat, az elavult Babót és az anyakönyveket, amikor van nekünk érvényes, sőt állami szinten kötelező akadémiai helyesírási szabályzatunk és „Helyesírási tanácsadó szótár”-unk. Igaz, hogy van, de ezeknek az utónevekre vonatkozó elvi szabályozása nem egészen egyértelmű (erről alább még szó lesz), szótári részük utónévanyaga pedig meglehetősen szegényes. Az eddig tárgyalt névanyagból például hiába keressük a helyesírási szabályzat és a Tanácsadó Szótár szótári részében a következő neveket: *Alfréda, Angelika, Beáta, Bernadett, Bibiána, Dézi, Erhard, Felícia, Gotfrid, Gothard, Gotláb, Gujdó* (már így a Babóban), *Henriett* (így a Virágkalendáriumban), *Herman* (családnévként megvan a Tanácsadó Szótárban *Herman* és *Hermann* formában egyaránt, de jelezni kellene, hogy utónévként csak: *Herman*), *Ivett, Ivonn, Kármén* (e három utóbbi név ilyen formában már többször anyakönyveztve van), *Kriszta, Mercédesz* (nálunk Szemere Gyula megfigyelése szerint az utónevet *Mercédesz*-nek, az autómárkát pedig *Mercedesz*-nek ejtik), *Milos, Olivia, Ottília, Örs, Petúr, Ráchel, Rajmund* (így a Babóban is), *Roland, Rut, Virgília, Virgínia* (földrajzi névként azonban: *Virginia*). A magyar helyesírás szabályai tizedik, átdolgozott és bővített kiadásának szótári részében csupán a következő magyar utónevek olvashatók: *Ádám, Adél, Adolf, Ágnes, Ágota, Ákos, Aladár, Aliz, Amália, Andor, András, Anna, Antal, Árpád, Artúr, Attila, Balázs, Bálint, Béla, Benedek, Bertalan, Borbála, Cézár, Círill, Dániel, Dávid, Dénes, Dezső, Domokos, Domonkos, Ede, Edit, Elek, Elemér, Ella, Emil, Emília, Emma, Erazmus, Ernő, Ervin, Erzsébet, Eszter, Etele, Etelka, Éva, Félix, Ferenc, Frigyes, Fülöp, Gábor, Gabriella, Gáspár, Gergely, Géza, Gizella, Gusztáv, György, Gyula, Ida, Illés, Ilona, Imre, Ipoly, Irén, Irma, István, Iván, János, Jenő, Jolán, Judit, Júlia, Julianna, Kálmán, Károly, Katalin, Kázmér, Kelemen, Keresztély, Klára, Kornél, Kornélia, Lajos, László, Loránd, Lőrinc, Magdolna, Malvin, Margit, Mária, Márta, Márton, Mátyás, Mihály, Miklós, Nándor, Napóleon, Nóra, Olga, Orsolya, Oszkár, Ottó, Ödön, Pál, Péter, Piroska, Rezső, Richárd, Róbert, Róza, Rozália, Sándor, Sára, Sarolta, Sebestyén, Szibill, Szibilla, Szilveszter, Tamás, Teréz, Tibor, Tivadar, Tünde, Viktor, Vilma, Vilmos, Zoltán, Zsigmond, Zsófia, Zsuzsanna*. Ez mindössze 131 utónév. A készülő Magyar Utónévkönyv azonban az eddigi tervek szerint körülbelül kétezer anyakönyvezhető és négyezer nem anyakönyvezhető utónevet fog tartalmazni. A 131 és a 2000 közötti arány már önmagában jelzi az utónévirási kérdések megoldatlanságának mértékét.

Feladatunk azonban nem az utónévkönyv helyesírási kérdéseinek a teljes címnévjegyzékre kiterjedő, nevenkénti megoldása, hanem alkalmazható helyesírási alapelveknek sok példa alapján való megtárgyalása, valamint (bár ez nem pusztán és nem is elsősorban helyesírási kérdés) a kiejtésben eltérő utónévváltozatok anyakönyvezhetőségének megvitatása. Tájékoztatásul megemlítem, hogy 1969 folyamán különféle bizottsági megbeszéléseken a következő kérdések kerülnek még megvitatásra: Mit minősítsünk anyakönyvezhető utónévnek a mai magyar becenevek (pl. *Magda*), az idegen becenevek (pl. *Frida*), a régi magyar becenevek (pl. *Jóna*), a régi magyar utónévváltozatok (pl. *Inota*), az idegen utónevek és utónévváltozatok (pl. *Barbara, Dorisz, Izabel*), a mai szülői névalkotások (pl. *Harmatka, Napsugár*) és a régi magyar

egyelemű személynevek (pl. *Apor*) közül. Hátra van még az anyakönyvi jogszabályok kívánatos módosításainak megbeszélése a Minisztertanács Tanácsszervek Osztályával, a Belügyminisztériummal és az Igazságügyminisztériummal. Végül szükség lesz majd az utónévkönyv teljes címnévjegyzékének minden szempontú tételes megvitatására.

1. A női és férfiutónevek helyesírási elkülönítése. Az anyakönyvi utasítás 43. cikkelyének 9. pontja a következőket mondja: „Az anyakönyvbe a szülők által meghatározott sorrendben legfeljebb kettő, a gyermek nemének megfelelő utónevet szabad csak bejegyezni” (Dr. Bacsó Jenő—Dr. Szilágyi László: Anyakönyvi ügyintézés. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. Budapest, 1965. 133). Mindezt a cikkelyhez írt Jegyzet 10. pontja még jobban körülírja: „Fiúgyermeknek csak fiú-, leánygyermeknek csak leánynevet szabad bejegyezni” (i. m. 141—2). Ez a névkönyv számára kötelezővé teszi, hogy a férfi- és a női utónevek között azonos alakú nevek egyáltalán ne legyenek. Ezzel a kérdéssel most csak helyesírási szempontból foglalkozunk. Ha ugyanis elfogadjuk azt a helyesírási alapelvet, hogy az utónévkönyv anyakönyvvezhető neveit mind kiejtés szerint, vagyis magyarosan írjuk, azaz másképpen fogalmazva: az utónévkönyv anyakönyvvezhető nevei közé csak magyarosan írt utónevet veszünk föl, akkor döntenünk kell azoknak a női és férfiutóneveknek a sorsáról, illetve helyesírásáról, amelyek kiejtésben azonosak egymással, az írott formáik közötti különbség pedig az idegen írásmódon alapszik. Ilyen nevek az *Evelin*, *Evelyn* és a *René*, *Renée*. Az angolban az *Eveline*, illetve az *Evelyn* női és férfinévként egyaránt él. Nálunk csak női névként használatos. Anyakönyvvezhetőnek csak női névként és csak az *Evelin* formát javasolom. Nehezebb a helyzet a francia eredetű férfi *René* és a női *Renée* névvel. Nálunk a női *Renée* gyakoribb a férfi *René*-nél. Ilyen női *Renée* például *Erdős Renée* író és *Sándor Renée* zongoraművész. A férfi *René* nálunk nagyon ritka, pl. *Molnár René* (Molnár Erik fivére). A magyaros helyesíráson belül is megoldható a *René*, *Renée* írásának a kérdése, ha a női *Renée* nevet kiejtés szerint *Röné*-nek írjuk, a férfi *René* nevet pedig meghagyjuk franciás írásmódjában, ami mögött persze vagylogosan éppúgy megmaradhat a magyaros *rené*, mint a franciás *röné* kiejtés. Így a *Röné* és a *René* nevek elkülöníthetővé válnak. Ez a kis ejtéskülönbség a magyarban persze nem jelent olyan nyelvtani rendszerbeli nemi különbséget, amilyen a francia *Aimé*, *Désiré*, *René* és az *Aimée*, *Désirée*, *Renée* nevek között fennáll. Kis különbség azonban máshol is választhat el férfi- és női nevet, például a *Marián* és a *Mariann* esetében. Hasonló csekély különbség választja el és teszi ezáltal anyakönyvileg föl nem cserélhetővé például a *Celesztin* és *Cölesztin*, a *Domokos* és *Domonkos* neveket.

2. Egybekapcsolt utónevek. Az anyakönyvi utasítás 43. cikkelyéhez írt Jegyzet 10. pontja a következőket szabja meg: „Magyar állampolgár gyermek születési anyakönyvébe ugyanakkor nem lehet az utónevet az egyes külföldi államokban szokásos módon, két utónevet egybekapcsolva bejegyezni. Tehát például a gyermek utónevének nem lehet »Anna-mária«-t bejegyezni, mert az magyaros formában csak mint »Anna Mária« kerülhet bejegyzésre. Abban az esetben azonban, ha külföldi állampolgár gyermek születésének bejegyzésére kerül sor, tehát ha a gyermek mindkét szülője és nemcsak az egyik külföldi állampolgár, az előbb ismertett rendel-

kezésektől eltérően a szülők kérésére az utónevet a hazájukban használt formában kell bejegyezni” (i. m. 142—3). Véleményem szerint ez a rendelkezés a magyar nyelvhelyesség szempontjából túlságosan szigorú. Büky Béla A fővárosi keresztnévadás hatóerői című könyvének 46. lapján ugyanis azt olvashatjuk az *Annamária* névről, hogy 1946-ban első névként 38, második névként 9, harmadik névként pedig 1 fő, 1947-ben 26, illetve 6, illetve 1 fő, 1948-ban 22, illetve 2, 1949-ben 19, illetve 4, 1959-ben pedig 7, illetve 1 fő kapta. Az 1967. évi országos statisztika szerint Magyarországon 1967-ben összesen 68 leánygyermek kapta az egybeírt *Annamária* utónevet. Ha mindehhez hozzászámítjuk azt is, hogy az idézett anyakönyvi utasítás értelmében igen sok hasonló névigény talált visszaütasításra az anyakönyvvezetők részéről (ezeket a kéréseket valószínűleg *Anna Mária* formában teljesítették), akkor megállapíthatjuk, hogy az *Annamária* névforma meghonosodott, sőt népszerűvé vált Magyarországon. Mindez persze önmagában még sznobságnak volna tekinthető. Meg kell tehát vizsgálnunk a kérdést a magyar nyelvhelyesség, a magyar nyelv belső rendszere szempontjából. Ismeretes, hogy nem minden rossz csak azért, mert külföldről származott hozzánk, és nem minden jó csak azért, mert itthon született, belső keletkezésű. Az *Annamária* név voltaképpen mellérendelő összetétel, ez pedig sem a közszavak, sem a tulajdonnevek esetében nem idegen nyelvünktől, sőt nyelvünk történetétől sem. Számos példát tudunk arra mondani, hogy két vagy több község, illetve város egybenövését, egyesülését a régi nevek mellérendelő összetételével nevezzük meg. Így kapta nevét *Budapest* a *Buda* és a *Pest* nevekből, *Hódmezővásárhely* pedig a *Hódmező* és *Vásárhely* összetételéből. A mellérendelő személynévi összetételek legegyszerűbb formája a névikerítés, pl.: *Anna-Panna*, *Erzsi-Perzsi*, *Ila-Pila*, *Andi-Bandi*, *Ista-Pista* stb., de voltaképpen mellérendelő összetétel az ilyen család-név is: *Natter-Nád*, *Trencsényi-Waldapfel* stb. Önmagában tehát a személynévek mellérendelő összetétele a régi és a mai magyar nyelvben egyaránt a legtermészetesebb nyelvi jelenség, melyet idegenszerűnek nevezni valóban túlzás volna. Összetett utónévvel a népnyelvben is találkozhatunk, hiszen a Nyelvőr már 1901-ben közölte az *Annamári* nevet a csíkszentmihályi utónevek között (Nyr. 30: 495). Véleményem szerint tehát az *Annamária* esetében módosítanunk kellene a nyelvhelyességi szempontból túlságosan szigorú anyakönyvi utasítást, és az *Annamária* névformát önálló névnek tekintve anyakönyvvezetőnek kellene minősítenünk. De hogyan állunk a többi egybeírt utónévvel? A németben, olaszban stb. igen sok egybeírt utónévvel találkozunk különösen a női nevek között. Dr. Ernst Wasserzieher „Hans und Grete. 2500 Vornamen” című könyvének 17. kiadásában például ilyen egybeírt utóneveket találunk: *Annemarie*, *Mariandel* (az *Andel* név a *Johanna* változata), *Anneliese*, *Annabarbara*, *Annebäbi*, *Annadorothea*, *Lieselotte*, *Lisemarget*, *Hannelore*, *Marielis* (a *Marie* és *Elisabeth* nevekből), *Rosemarie* stb. Egybeírt kettős nevek az olaszból: *Annarita*, *Dorabella*, *Doralice*, (a *Dora* és *Alice* nevekből), *Giancarlo* (a *Gianni* és a *Carlo* nevekből), *Ninabella*, *Pierluigi* (a *Pièro* és a *Luigi* nevekből) stb. A franciában csak kötőjellel írt utónév-összetételeket találunk, pl.: *André-Paul*, *Henri-Jacques*, *Jacques-Bernard*, *Jean-Christophe*, *Jean-Claude*, *Jean-François*, *Jean-Jacques*, *Jean-Luc*, *Jean-Louis*, *Jean-Paul*, *Jean-Pierre*, *Jean-René*, *Jeanne-Marie*, *Marie-Christine*, *Marie-Clarie*, *Marie-Rose*, *Marie-Thérèse*, *René-Louis* stb. Kötőjeles példák más nyelvekből: *Eva-Maria* (román), *Marja-Ritta* (finn), *Irma-Lise* és *Ulla-Lena* (svéd), *José-Luis* (spanyol) stb. Fölmerül tehát a kérdés, hogy a Magyar Utónévkönyvben mennyire engedjünk

teret az egybeírt és kötőjeles utónév-összetételek divatjának. Kétségtelen, hogy az *Annamária* név meghonosodott. A többi említett névösszetétel azonban a magyarban sem egybeírt, sem kötőjeles formában nem szokásos, az ilyen formájú nevek bejegyzésére vonatkozó kérelem nem vált még olyan társadalmi névigénnyé, amellyel okvetlenül számolnunk kellene. A fentebb említett összetett nevek zöme túlságosan idegenszerű, ezért magyarországi anyakönyvezésük magyar anyanyelvű magyar állampolgárok számára nem is látszik kívánatosnak. Kivételt csak azokkal az egybeírt nevekkal tehetünk, amelyeknek elemei külön nem vagy nem mind használatosak a magyar utónévadásban, pl. *Annarita*, *Dorabella*, *Ninabella*. Fölmerül még a kötőjeles írásmód lehetősége. A családneveknél ez az anyakönyvi utasítás 21. cikkelyének 3. pontja szerint kötelező: „A kettős vagy többes családi nevet kötőjellel összekapcsolva kell bejegyezni” (i. m. 71). Erről sokan nem tudnak, de ki-ki meggyőződhet róla a saját személyi igazolványának tüzetes megtekintése útján, hogy hatóságaink ezt az utasítást pontosan végre is hajtják. Éppen ezért hasznos volna ha akadémiai helyesírási szabályzatunk 11. kiadásában a jelenlegi 10. kiadás 222. pontját módosítanánk, illetve határozottabban fogalmaznánk. E pont szerint „A kettős családnevek legnagyobb részében kötőjellel kapcsoljuk össze a név két tagját: *Konkoly-Thege*, *Szádeczky-Kardoss* stb. (Vö. 397.) — Néhány kettős névben a kötőjel nélküli írás a hagyományos: *Kőrösi Csoma*, *Pápai Páriz*, *Szenczi Molnár*, *Kisfaludi Strobl* stb.” Ezzel párhuzamosan módosításra szorul a szabályzat 397. pontja: „A kettős családnevek legnagyobb részében kötőjellel kapcsoljuk össze a név két tagját: *Szádeczky-Kardoss* stb. (Vö. 222.)”. Ez a megoldás természetesen csak a családnevek anyakönyvileg hiteles formájára vonatkozik, az írói álnevek, művésznevek, helyileg használt megkülönböztető előnevek és ragadványnevek írására nem kötelező. Ezekre vonatkozóan az anyakönyvi utasítás 21. cikkelyének 4. pontja ezeket mondja: „Az egy családhoz tartozó vagy azonos családnevűek megkülönböztetésére használt megjelöléseket és elnevezéseket, továbbá betűjelzéseket az anyakönyvbe bejegyezni nem szabad” (i. m. 71). Az e cikkelyhez írt Jegyzet 5. pontja még pontosabban körülírja az erre vonatkozó anyakönyvvezetői tudnivalókat: „Egyes helyeken, ahol nagy számban élnek azonos családnevű személyek, szokásban van manapság is az azonos családnevű személyek jobb megkülönböztetése érdekében nevükhöz megkülönböztető betű vagy szó jelzést kapcsolni. Így például: „P. Kovács István”, „Nagy Sz. Ilona”, „Tóth (felvégi) Imre”, „Németh (sánta) Teréz” stb. Az ilyen megkülönböztető betű- vagy szójelzéseket az anyakönyvekbe és az anyakönyvi okiratokba bejegyezni nem szabad. Anyakönyvi okiratba még akkor sem szabad azokat bejegyezni, ha olyan korábbi anyakönyvi bejegyzésről kell azt kiállítani, amelyiknek bejegyzése idején ez a tiltó rendelkezés még nem volt hatályban. Ugyanúgy a mostani anyakönyvi bejegyzéseknél sem szabad ezeket még abban az esetben sem beírni, ha az érdekelt személy olyan korábban kiállított anyakönyvi okiratot mutat fel annak igazolására, amelyben még ez a megkülönböztető betű- vagy szójelzés szerepel” (i. m. 73). Mindezek szellemében tehát az akadémiai helyesírási szabályzat következő kiadásában az állami szabályozás egyöntetűsége érdekében (hiszen a helyesírási szabályzat is állami szabályozás) így kellene fogalmazni: „A ma anyakönyvezendő személyek anyakönyvileg hitelesnek tekinthető két- vagy több elemű családnevét minden esetben kötőjellel összekapcsolva írjuk. Nem vonatkozik ez az anyakönyvileg hitelesnek nem tekinthető családnévformákra, az írói álnevekre, művésznevekre, helyileg

használt megkülönböztető előnevekre, ragadványnevekre és a megkülönböztető betűjelzésekre, valamint az állami anyakönyvezés bevezetése, vagyis 1895 előtt anyakönyvezett személyekre.” Föl lehetne vetni persze azt az álláspontot is, hogy a kötőjelezés kötelezettségét minden több elemű családnévre kiterjesztjük. Ezzel ugyanis minden félreértést eloszlatunk abban a tekintetben, hogy valamely névelem a családnévhez vagy az utónévhez tartozik-e. A *Nagy J. Béla* név esetében például a *J.* elem *József*-et jelöl és az utónévhez tartozik. *Szabó T. Attila* esetében azonban a *T.* a *Törpényi* rövidítése, tehát a családnévhez kapcsolandó. Ide tartozó probléma még férjes asszonyok névhasználatában a férj nevének betűjeles jelzése, pl. *P. Hidvégi Andrea = Papp Lászlóné Hidvégi Andrea*. Itt esetleg a vessző jelölhetné a tagolás másminőségét, pl. *P., Hidvégi Andrea*.

A mi gondunk persze most az utónevek helyesírásának szabályozása, ez a kérdés azonban szorosan összefügg a családnévek helyesírásai elkülönítésének kérdésével, ezért nem zárkozhatunk el az utóbbinak az érintésétől sem. Fölmerülhet ugyanis az a gondolat, hogy a kettős utónevet is kötelezően kötőjellel kapcsoljuk egymáshoz. Ez azonban a kettős családnévek kötőjelezése mellett túlzott biztosításnak számít és így bizonyára fölösleges is. A kettős utónevek írásmódjára vonatkozó javaslatomat az alábbiakban foglalnám össze.

Az *Annamária* név meghonosult és anyakönyvezhető. Meghonosíthatók ezen kívül azok a kiejtési és helyesírásai problémát nem jelentő, egybeírt nyugati utónevek, amelyeknek az elemei nálunk külön névként nem közismertek, pl. *Annarita, Dorabella, Ninabella*. Kötőjellel egybekapcsolt kettős utónév magyar anyanyelvű magyar állampolgár gyermek részére a születési anyakönyvbe nem jegyezhető be. Két utónév adása azonban továbbra is megengedhető, sőt a gyakori családnévek esetében kívánatos is. Nem tekinthetők azonban egybeírt kettős utónévnek azok a nevek, amelyek eredetük szerint nem összetételként keletkeztek, illetve ilyen származtatásuk bizonytalan. Ilyenek: *Annabella* (az *Amabel*-ből), *Izabella* (az *Elisabeth* spanyol alakja), *Julianna* (a *Julianus* név női *Juliana* párjából az *n* hangnak az *Anna, Zsuzsanna* nevek analógiájára történő megkettőződésével keletkezett), *Marianna* (az egyik származtatás szerint a *Marianus* női *Mariana* párjából a *Julianna* névhez hasonló módosulát, más vélemény szerint a *Mária* és az *Anna* nevek nyugat-európai összetételéből rövidült). Meg kell még jegyeznünk, hogy a magyar helyesírás *Péter-Pál* névformája nem utónév, hanem június 29-ének hagyományos népies megnevezése („Péter-Pálkor kezdjük az aratást”). Két utónévként természetesen a *Péter Pál* éppúgy adható, mint a *Pál Péter, Gyula Máté* vagy egyéb kettős utónév. A két utónév sorrendje azonban nem cserélhető föl, és a második az első nélkül önállóan nem viselhető. Meg kell itt említenünk azt a közhiedelmet, amely szerint második utónévként bármilyen nevet vagy szót be lehet jegyezni a születési anyakönyvbe. Ez természetesen koholmány. Második utónévként éppúgy csak anyakönyvezhetőnek minősülő utónevet lehet bejegyezni, mint első utónévként.

3. Utóneveink régies helyesírása. Ezt helyesírásai szabályzatunk egyetlen pontja sem engedi meg. Helyesen tehát: *Gejza* (a *Géza* önálló és anyakönyvezhető névváltozata), nem pedig régieskedve *Geyza*. A szlovákok egyébként éppen a *Géza* formát tartják magyarosnak, náluk ugyanis a *Gejza* forma honosodott meg (Slovník Slovenského Jazyka 6: 134—5). A régi magyar személynévből utónévvé lett *Őrs*-öt is csak *Ő*-vel írjuk helyesen.

Az *Őrs* írásmód helytelen, mivel nem felel meg sem a kiejtésnek, sem a név eredetének. Az *Őrs* névnek ugyanis semmi köze sem az *őr*, sem az ebből lett nyelvújítási *őrs* szóhoz. Éppoly helytelen a nemeskedő, régieskedő *Eőrs*, *Eőrs* írásmód is, amellyel különösen a budapesti *Őrs vezér tere* és *Őrs vezér útja* nevekben találkozunk. Ne írjuk a ritkán használt *Tas* és *Buzát* utóneveket se régiesen így: *Tass*, *Buzáth*.

4. **Utóneveink idegen írásmód szerinti írása.** Mielőtt e kérdés tárgyalásába bocsátkoznánk, emlékeztetnünk kell arra, hogy az anyakönyvi utasítás 43. cikkelyének 9. pontja a következőket tartalmazza: „Olyan idegen hangzású utónevet, melynek magyar megfelelője is van, csak a magyaros formában szabad bejegyezni. Külföldi állampolgár gyermek utónevének bejegyzésénél a fenti rendelkezésektől el lehet térni” (i. m. 133). Ehhez a ponthoz a 3/1968. (TK. 52.) KE. sz. kormányelnöki utasítás pótlásként a következő kiegészítést tartalmazza: „Az idegen nemzetiségű (anyanyelvű) magyar állampolgár szülő gyermekének utóneve a szülő nemzetiségi (anya-)nyelvén is bejegyezhető” (Tanácsok Közlönye 1968: 1221). A fenti jogszabályokból tehát az következik, hogy a Magyar Utónévkönyv anyakönyvezhető utóneveinek szabályozása mindenféle szempontból, tehát a helyesírás szempontjából is csak a magyar anyanyelvű magyar állampolgárok gyermekeinek anyakönyvi bejegyzésére terjed ki. Éppen ezért az utónévkönyv anyakönyvezhető neveinek idegen vagy magyar írásmódjára vonatkozólag az akadémiai helyesírási szabályzat 10. kiadásának szabályzati pontjait és szótári részének szellemét, valamint a Helyesírási tanácsadó szótár megoldási módjait tekinteném módszertanilag követendő eljárásnak. Miért hangsúlyozom a helyesírási szabályzat és a Helyesírási tanácsadó szótár szótári részének szellemét, vagyis kikövetkeztethető vezérelvét? Azért, mert idegen írású utóneveink kérdésköre és alkalmazási területe voltaképpen tisztázatlan. A szabályzat 220. pontja csupán ennyit mond: „A család- és a keresztnévek nagy kezdőbetűvel írandók.” Az idegen szavak és tulajdonnevek írása című fejezetben a 275. pont ezt mondja: „Az idegen nyelvekből aránylag újabban átvett, de már közkeletű keresztnéveket magyarosan írjuk: *Artúr*, *Betti*, *Karola*, *Kornélia*, *Leó*, *Oszkár* stb. — A *ch* és az *x* betűt azonban — az idegen közszókhhoz hasonlóan — az idegen eredetű keresztnévekben is meghagyjuk: *Albrecht*, *Félix*, *Richárd* stb.” Ez utóbbi pont elég rugalmasan, elég jobbra-balra tolhatóan van fogalmazva. Kérdés ugyanis, hogy egy-egy utónevet milyen alapon minősítsünk „aránylag újabban átvett”-nek. A köztudat vagy a névtörténeti kutatások alapján? A közkeletűséget csupán folyamatos névstatisztikai felmérések útján lehetne pontosan megállapítani. Nézzünk néhány példát. A főtebb már említett 1967-i utónévstatisztika szerint például a helyesírási szabályzatban közkeletűnek nevezett *Leó* nevet csupán egy fő, a *Betti* nevet három fő, a *Karola* nevet négy fő, az *Artúr* nevet pedig csak tizenhárom fő kapta. Miért ne nevezhetnénk tehát közkeletűnek az *Evelin* női nevet, amelyet ez évben hatan, az *Ivett* nevet, amelyet különböző írásformákban harmincan, a *Henriett*-et, melyet négyféleképpen írva kilenctvenhárman kaptak (ez utóbbiban nincsen benne a nyolc *Henrietta!*). Még közkeletűbb a *Mariann* név, amelyet különböző írásformákban 181 gyermek születési anyakönyvébe jegyeztek be ebben az évben. De ne hagyjuk számításán kívül a *Mariann* név közkeletű voltának a megítélésében az ez évi 1023 *Marianna* bejegyzést se. Naptárainkban ugyanis csak a *Marianna* név,

illetve névnap található meg, a *Mariann*-t hiába keressük bennük. Anyakönyvvezetőink legtöbbször névjegyzékként a Magyar Utónévkönyv megjelenéséig egyelőre csak az asztali tömbnaptár áll rendelkezésére. Ezért föltehető, hogy a *Mariann* névkérelmet igen sok anyakönyvvezető csak *Marianna* formában teljesítette az újszülött nevének bejegyzése alkalmával. Számítsuk ehhez hozzá azt is, hogy a *Marianna* nevű kislányok közül igen sokan a *Mariann* névalakot tekintik nevüknek, ezt mondják be osztályfőnöküknek, tanáraiknak, ezt írják füzetekre, könyvekre. Egyáltalán nem árt tehát, ha a Magyar Utónévkönyv anyakönyvvezető címnévjegyzékének összeállításakor nagyobb mértékben tekintetbe vesszük a mai tizenévesek névizlését, névviseelési szokásait.

De térjünk vissza kiindulópontunkhoz, amely szerint a Magyar Utónévkönyv anyakönyvvezető neveinek idegen vagy magyar írásmódjára vonatkozólag az akadémiai helyesírási szabályzat 10. kiadásának szabályzati pontjait és szótári részének szellemét, valamint a Helyesírási tanácsadó szótár megoldási módjait tekintem módszertanilag követendő eljárásnak. Sem a helyesírási szabályzat, sem a Helyesírási tanácsadó szótár szótári részében ugyanis nem találunk egyetlen idegen írásmód szerint írt utónevet sem. A fentiek alapján tehát azt javasolnám, hogy értelmezzük reálisabban az utónevek közkeletűségét, és a Magyar Utónévkönyv anyakönyvvezetőinek minősített utónevei közé csak magyarosan írt utóneveket vegyünk föl. Ezzel erősen megnövelt névválasztékunkon belül gátat vetnénk az írásukban és hangalakjukban egyaránt idegenszerű utónevek előkelősködő divatáramlatának.

Ne felejtkezzünk el arról se, hogy utóneveink helyesírásának a szabályozása a jelenlegi 10. kiadás előtti évtizedekben sokkal egyértelműbb, sokkal határozottabb volt a magyaros írásmód álláspontjának védelmében. Az 1876. évi akadémiai helyesírási szabályzat 18. lapján például ezt olvashatjuk: „A meghonosodott idegen keresztneveket . . . kivált ha magyarosan ejtjük, magyarosan szoktuk írni; pl. *József, Zsigmond, György, Sándor*; . . .” Az 1877. és 1879. évi helyesírási szabályzat betűhíven átveszi az idézett cikkelyt. Az 1902. évi helyesírási szabályzat 14. lapján a norma még magyarabbá válik: „Nincs helyén az eltérő írásmód keresztnevekben, pl. *Mártha, Mathild, Edith, Judith, Fanny, Betty, Lydia*, helyesen: *Márta, Matild, Edit, Judit, Fanni, Betti, Lídia*.” Az 1912. évi kiadás, melynek címlapján ez olvasható: „A helyesírási bizottság javaslata”, a 24—25. lapon nagyon határozottan kiáll az ejtészerű írásmód mellett: „A keresztnevekben, ha idegenből származnak is, nincs helye idegen írásmódnak, tehát: *Berta, Betti, Edit, Fanni, Frida, Judit, Klementina, Klotild, Kornélia, Lídia, Márta, Matild, Terézia* (nem pedig: *Bertha, Betty, Edith, Fanny, Frieda, Judith, Clementina, Clotild, Cornelia, Lydia, Mártha, Mathild, Thérézia*); — *Adolf, Alfonz, Atanáz, Círil, Jonatán, Jusztin, Lotár, Marcel, Oszkár, Oszvárd, Szerafin, Teofil, Vencel* (nem pedig: *Adolphe, Alphonse, Athanas, Cyrill, Jonathan, Justin, Lothar, Marcell, Oskar, Oswald, Seraphin, Theophil, Wenzel*). [Bekezdés.] Megjegyzendő: mint a magyarosan írt idegen szavakban (l. 97. p.), itt sem írjuk át a *ch, x* betűket: *Albrecht* (nem *Albrekt*), *Ráchel* (nem *Rákel*); *Félix, Maxim, Xavér* (nem *Féliksz, Makszim, Kszavér*).” Ugyanez a szöveg ismétlődik az 1901-i kiadás 12. lapján, az 1921. évi kiadás 23—24. lapján, az 1922. évinek a 23—24. lapján, „A magyar helyesírás szabályai a Tudományos Akadémia szerint” című kiadvány 2. kiadásának 19—20. lapján (ez év nélküli, de valószínűleg 1923-ban, esetleg 1924-ben kelt kiadás), az 1923. évi kiadás 19. lapján, az 1924. évinek a 19—20. lapján, az 1927. évinek a 20. lapján, valamint az 1929., 1931., 1933., 1935., 1936. évi

kiadásokban, az 1937. évi 5. és ugyanezen évi 6. kiadásban, az 1940. évi 8. kiadás javított, bővített változatában és az 1943. évi 8. kiadás javított, bővített változatában. Az 1950. évi 9. átdolgozott, bővített kiadás 28. lapján a szabályzat 120. pontja már új fogalmazásban és csökkentett névanyaggal olvasható: „Az idegen nyelvekből aránylag újabban átvett keresztnéveket mindig magyarosan írjuk: *Betti, Edit, Kornélia, Artúr, Oszkár, Oszvald* stb. — A *ch* és *x* betűt azonban — az idegen közszókhöz hasonlóan — meghagyjuk az idegen eredetű keresztnévekben is: *Albrecht, Richárd, Ráchel, Félix, Xavér* stb.” A magyar helyesírás szabályai 10., átdolgozott és bővített kiadás 275. pontja ezt már óvatosabban átfogalmazva tartalmazza: „Az idegen nyelvekből aránylag újabban átvett, de már közkeletű keresztnéveket magyarosan írjuk: *Artúr, Betti, Karola, Kornélia, Leó, Oszkár* stb. — A *ch* és az *x* betűt azonban — az idegen közszókhöz hasonlóan — az idegen eredetű keresztnévekben is meghagyjuk: *Albrecht, Félix, Richárd* stb.”. Lehetséges, hogy az *Albrecht* nevet századunk húszas-harmincas éveiben Albrecht Ferenc József Károly Habsburg főherceg iránti tiszteletből őrizgették helyesírási szabályzatunk egymásután következő kiadásai, és a 9. és 10. kiadásba gondolkodás nélkül átöröklött csökevényként került bele. Anyakönyvi szempontból azonban az *Albrecht* nem „idegen eredetű keresztnév”, aminek a magyar helyesírás szabályai 10. kiadásának idézett pontja nevezi, hanem csupán olyan idegen (pontosabban: német) utónév, amelynek magyar megfelelője az *Albert*. Ez volt egyébként az említett Babó-féle utónévjegyzék álláspontja is, és a készülő Magyar Utónévkönyv sem kíván ebben a kérdésben más álláspontra helyezkedni. Helyesírási szabályzatunk 11. kiadásában pedig időszerű lenne az *Albrecht* nevet nem az idegen eredetű utónevek, hanem csakis az idegen személynévek között tárgyalni.

A névkönyv anyakönyvvezető utóneveinek magyaros írásmódja mellett szólnak a következő megokolások is.

A családnév-változtatási eljárás során idegen hangzású vagy írású családnevet az illetékes szervek természetesen nem engedélyeznek. Jogosnak látszik ezért az a kíváncsóság, hogy magyar anyanyelvű magyar állampolgár szülők gyermekének utóneveként idegen írású utónevet se lehessen az anyakönyvbe bejegyezni.

Az engedélyezett utónevek kivétel nélküli magyaros írása az anyakönyvvezetők, egyéb hivatalos személynyilvántartó szervek és a nagyközönség részére egyaránt a legcélszerűbb, legdemokratikusabb, teljesen problémamentes és egységes rendet teremtő megoldás lenne.

Ez egyben a helyesírási gyakorlat fejlődésének az iránya is. Az anyakönyvezés gyakorlata igen előrehaladt ezen a téren (*Brandó, Kármén, Máriusz, Mercédesz, Mirtil, Nauzika, Zsanett* stb. névformák az 1967. évi anyakönyvi statisztikából). Nevek a Virágkalendáriumból: *Henriett, Lúcsia*. Ezeket mindenképpen helyeslem. A *Henriette* francia női utónév nálunk ugyanis nem a francia *anriett* ejtésben, hanem a félig betűejtésszerű magyaros *henriett* ejtésben honosodott meg. Az olasz ízlésű *Lúcsia* pedig csak ilyen írásképpen sorakozhat fel a hagyományosabb *Luca* és *Lúcia* nevek mellé. Mátray János Keresztnéveink című könyvében is többnyire magyaros írásmóddal találkozunk: *Adjutusz, Barbátusz, Deniz, Evódus* stb.

A nyelv lényege a beszéd, a nyelv igazi, elsődleges megnyilvánulása a beszélt nyelv. Az írott utónévforma voltaképpen a helyes kiejtés eszköze, az idegen írásmód azonban nem eszköze, csak gátja a kiejtésnek.

Az utónév többé-kevésbé a nemzeti hovatartozást is kifejezi, és ezzel a név hírértékét is megnöveli. Ez természetesen csak kiejtés szerint írt utónevekkel érhető el. A magyaros írásmód természetesen nem érinti a *ch* és az *x* betűt, pl. *Richárd, Félix*.

Az utónevek magyaros írásmódjának sokkal erősebbek a hagyományai, mint azt a sznob szülők el tudnák képzelni. A Babó-féle utónévjegyzék húszas évekből átöröklött utónévanyagában például ilyen *K* betűs neveket találunk: *Kandida, Kasztor, Klarissza, Klaudia, Klementina, Koletta, Kolumba, Konkordia, Konstancia, Kordula, Korjólán, Kreszcencia, Krisztina, Krizánt, Krizosztóm* stb.

Az utónevek ejtésszerű helyesírása más nyelvekben is normarendező elvként jelentkezik. Ez tapasztalható az NDK utónévkönyvében, Karl Paul Das kleine Vornamenbuch című kiadványában, amely *eindeutsche Schreibung* (németes írásmód) megjelöléssel *K* betűvel írja ezeket az utóneveket: *Bianka, Kamilla, Karina, Karla, Karola, Karoline, Klaudia, Klementine, Kordelia, Kordula, Korinna, Korona, Kosima, Kristina* stb.

Hasonló elvek jellemzik a Szlovák Nyelv Szótára, a Slovník Slovenského Jazyka VI. kötetében található utónévjegyzék helyesírását is (127—51). Néhány példa: *Adriána, Alfonz, Alfréd, Artúr, Atanáz, Bibiána, Donáta, Faustína, Hortenzia, Judita, Luciána, Mária, Renáta, Teofil* stb.

Ezek után a magyarban kétszeresen ellentmondásos furcsaságnak hat, hogy egy orosz, bolgár vagy jugoszláv állampolgárnak valamelyik germán vagy román nyelvből származó utónévét a latin betűs átírás eredményeként kiejtés szerint, vagyis a mi szemünkkel nézve magyarosan látjuk írva, ugyanakkor a magyar szülők egy része babonából, előkelőségből, a magyar nyelv nem ismeréséből, az utónevet átadó idegen nyelv töredékes és felszínes ismeretének kicsinyes, beteges és ártalmas fitogtatásából következőleg a félműveltek csökönységével ragaszkodik gyermeke utónevének idegen írásmódjához.

Amde mindezt az mondhatja a stíluskutató, hogy az írásképnak is megvan a maga esztétikai értéke, hangulatkeltő ereje. Ez igaz, de főképpen a betűtípusokra, a nyomdai megoldásokra vonatkozik. Ám ne tagadjuk, van hangulata az idegenszerű írásképnak is, tudniillik idegen műveltség, idegen nyelvtudásra emlékeztet. De az idegen írásmód hangulatát csak a szépirodalom használhatja föl. Egyetlen nyelv helyesírási rendszere nem tekinti és nem is tekintheti eszközének az idegen nyelvű helyesírás névhangulatának kihasználását.

A helyesírási szabályzat pontként nem mondja ugyan ki, de gyakorlatban alkalmazza azt az alapelvet, amely szerint a történelmi idegen személynév írásmódja eltér az e nevekből származó utónevek írásától. Példa a helyesírási szabályzat szótári részéből: *Cézár* (keresztnev), de l. *Caesar* (ti. latinosan írva mint császárnév). Hasonló példa a Tanácsadó Szótárból: *Titusz* (keresztnev), de: *Titus Flavius Vespasianus*. Ne csodálkozzunk tehát, ha a *Horatius*-ból származó *Horác* utónevet és a *Coriolanus*-ból alakult *Korjólán* utónevet a Babó-féle névjegyzékben ejtés szerint olvashatjuk. Az is természetes, hogy az *Odüsszeia* VI. énekének bájos királylányá *Nauszika*, de az ő tiszteletére elnevezett magyar kislányok utóneve írva és mondva egyaránt *Nauzika*.

De bontsuk most kisebb elvi csoportokra az utónevek idegen írásmódjának helyesírási kérdéseit. Vizsgáljuk meg előbb a magánhangzók, utána a mássalhangzók írását, majd a bonyolultabb eseteket.

a) Az *a, á* hangok írása. Elavult az *Ármánd, Beátrix, Oszváld*,

Ráfael; a mai ejtés és írás: *Armand, Beatrix, Oszwald, Rafael*. Elavulóban van a népies *Juliánna, Zsuzsánna* az irodalmi *Julianna, Zsuzsanna* mellett. A kiejtést követik a *Beáta, Benjámín, Kármén, Renáta* és *Roxána*. A *Diána* női utónevet, melyet 1967-ben 19 újszülött kapott, a *Cézár, Horác, Korjolan* és *Titusz* mintájára el lehetne különíteni *Diana* római istennő nevéből.

b) Az *é* hang írása: *Angéla, Antigoné, Genovéva, Lukrécia, Manfréd, Mercedesz, Zénó* stb.

c) Az *i* hang *y*-nal írása. Ez utónevekben mindig helytelen: *Ivett, Ivonn* (nem *Yvette, Yvonne*), *Cirill, Evelin, Linda, Mira, Mirtül, Szibill, Szilvia, Szíríusz*, nem pedig *Cyrill, Evelyn, Lynda, Myra, Myrtille, Sybill, Sylvia, Syrius, Betti, Fanni, Hédi, Nelli*, nem *Betty, Fanny, Hédy, Nelly*. Becenevekben még rosszabb az *y*: *Elly, Emmy, Gaby* (az angol *gaby* szó tökfilkót jelent!), *Ily, Joly, Mártty*, helyesen: *Ellí, Emmi, Gabi, Ili, Joli, Márti*. Az *-ia* végű női utónevek *-ia* előtti nyílt szótagjában az *i* hang mindig hosszú, pl. *Artemízia, Cecília, Emília, Felícia, Lavinia, Lídia, Livia, Olivia, Ottília, Patrícia, Virgília, Virgínia* (a földrajzi név azonban: *Virgínia*).

d) A hosszú *ó* hang írása: *Dolóresz, Leonóra, Mónika* (ez az ejtés gyakoribb, mint a rövid *o*-s ejtés), de: *Jozefa, Roberta*. A szó végi *ó* a nevekben mindig hosszú: *Brandó, Brúnó, Kamilló, Klió* (Kemény Klió operanékesnő utóneve), *Márió, Otelló, Rómeó, Szilvió* stb.

e) A *k* hang írása. A *k* hangot az utónevekben *k*-val írjuk, nem *c*-vel: *Kamilla, Kármén, Kordula, Korinna* stb.

f) Az utónevek *ch* betűje. Ezt a betűt a helyesírási szabályzat 275. pontja az idegen eredetű utónevekben meghagyja. E pont fogalmazását azonban finomítani kellene, hiszen a *ch* a 275. pont két példájában *h*, illetve *h*-féle hangot jelöl (*Albrecht, Richárd*). Ez a pont tehát a *Joachim* névre még érvényes lehet, de a török eredetű *Ahmed*-ra a Helyesírási tanácsadó szótár szerint már nem. A Tanácsadó Szótár — úgy látszik — nem érvényesíti ezt a pontot a magyarban *k*-nak ejtett *ch* betűre, mivel az *Erik, Ulrik* neveket *k*-val, nem pedig *ch*-val írja. Úgy vélem, a többi *k* hangértékű, név eleji *Ch*-t is *K*-val kell írunk, tehát *Kriszta, Krisztián, Krizantusz*, nem pedig *Christa, Christian, Chrysanthus* stb.

g) A *j* hangértékű *y*. Nem kívánatos a nevekben a *j* hangértékű *y* sem. A *Maja* nevet, mely a németben született a *Maria* utónév rövidült formájaként, németül *j*-vel írják. Sajnos, Fényes Szabolcs hasonló című operettje elterjesztette nálunk a helytelen, angoloskodó *y*-os írást. Ezt a hatást újabban egy *Maya* nevű külföldi tévémarukanév is erősíti. Furcsa az *y*-os *Raymund* is. Ezt a nevet ugyanis angolul *Raymond*-nak írják, és körülbelül *rémand*-nak ejtik. A név német megfelelője *Reimund* vagy *Raimund*. Magyarul: *Rajmund*.

h) Az *s* vagy *sz* kérdése. Az újabban átvett, latin eredetű utónevekben az *s* betűt ma már többnyire nem *s*-nek, hanem *sz*-nek ejtik. Még találkozunk néhol *Pius* és *Titus* ejtéssel, de ma már kétségtelenül általános a *Piusz* és *Titusz*. A *Brútusz* utónevet a *Cézár* és a *Titusz* mintájára jogosan szintén *sz*-szel írjuk. Csak *sz*-szel írva és mondva találkozunk a *Líviusz, Máriusz, Szilvia* nevekkkel, ha néhány sznobtól eltekintünk. Az *s* és az *sz* hanggal való kiejtés váltakozik még a *Stella* és a *Sztella* utónevekben, ezeket azonban két különböző névnek fogadnám el.

i) Az utónevek *t* és *th* betűi. Gyakran látunk ma is az utónevekben *t* hangértékű *th*-t. Ezek ritkábban a régi magyar helyesírás maradvá-

nyai, de lehet névszépítő régieskedés, nemeskedés is. Legtöbbször azonban a német helyesírás tükröződése, bár a németben ma már kiveszőnek tekinthető. Duden Die Rechtschreibung der deutschen Sprache című helyesírási szabályzata szerint ugyanis a német utónevekben az eredetszerű *th* megőrizhető, de ugyanúgy *t*-vel is írható, pl. *Berthold* vagy *Bertold*, *Diether* vagy *Dieter*, *Günther* vagy *Günter*, *Walther* vagy *Walter*. A nyelvtörténetileg nem igazolható *h-t* azonban a Duden is helyteleníti, tehát *Berta*, nem pedig *Bertha*. A Duden a *th-t* csak a híres történelmi névviselek nevéből lett utónevek esetében tartja kötelezően megőrzendőnek, pl. *Lothar*, *Mathilde*, *Theoderich* stb. Magyar utónevekben a *th-t* sem a régieskedés, sem a németutánzás jogán nem tartom követendőnek.

j) A *v* és *w* betű az utónevekben. Nem helyeslem a dupla *w* betűt a magyar anyanyelvű magyar állampolgárok utónevében. Magyar névben tehát: *Valdin*, *Valter*, *Vanda*, *Verner* stb.

k) Az *x* betű problémái. Az *x* betűt a helyesírási szabályzat idézett pontja szerint helyesnek tartom, sőt (és ezzel ellentmondok a szabályzat felfogásának) az *x* betűt voltaképpen magyar betűnek tekintem. Az érintett utónevek: *Beatrix*, *Félix*, *Roxán*, *Roxána*, *Xavér*, *Xaverina*, *Xénia* stb. Büky Béla a Magyar Nyelvőr 92. évfolyamában olvasható cikkében félreértett engem, amikor az utónevek kiejtésszerű írásmódját helyeslő álláspontomat úgy magyarázta, mintha én az *x* betűt *ksz*-szel kívánnám átírni (Nyr. 92: 152—3).

l) A hosszú és rövid mássalhangzó problémái. Ezzel többnyire német eredetű, sőt németes hangulatú utónevekben találkozunk, pl. *Gottfried*, *Gothard*, *Gottlieb* stb. E nevek írásának a megoldására két lehetőséget javasolnék. Az első szerint magyar anyanyelvű magyar állampolgárok utóneveként teljesen kiejtés szerint íránk őket: *Gotfríd*, *Gothárd*, *Gotlib*. Czuczor Gergely—Fogarasi János A magyar nyelv szótára *G* betűs kötetében a *Gothard* nevet *Gothárd* alakban olvashatjuk, tehát egy *t*-vel és *á*-val. A *Gottfried* névformáról pedig Zolnai Gyula már 1938-ban így írt: „A *Gottfried* (pl. MNy. 11: 443; 12: 93) német keresztnévet is úgy illik, hogy magyar ember magyarosan legalább *Gotfríd*-nak vagy *Gotfríd*-nak írja (emígy pl. Radó Antal: Olasz költőkből 76, 77 stb.); magyarosabb alakja *Godofréd*” (Msn. 7: 100). A másik megoldási lehetőség szerint ezeket az utóneveket kihagyóan a magyar anyanyelvű magyar állampolgárok részére anyakönyvezhető nevek közül, így csak a német anyanyelvű magyar állampolgárok gyermekeinek utóneveként volnának bejegyezhetőek. Az *Otmár* nevet a magyarban tévesen írják *Ottmár*-nak, a németben ugyanis *Otmar*, illetve *Othmar*. A *Herman* nevet utónévként egy *n*-nel írjuk. A *Marcell* név két *ll*-el először a Helyesírási tanácsadó szótárban bukkan föl, régebbi helyesírási szabályzataink egy *l*-el írták. A két *ll*-es írás szerintem helytelen, hiszen mi magyarok ennek a névnek a végén rövid *l*-et ejtünk. Ennek a névnek a megfelelőjét sok más nyelv is egy *l*-el írja, pl. *Marcel* (a szlovák és a francia helyesírás szerint), *Marzel* (a német helyesírásban).

Külön ejtsünk szót a francia eredetű *-ett* végű női utónevekről. Az említett 1967. évi statisztika szerint az utónevek bejegyzési formái között leggyakoribb az *-ett* végű megoldás. Egy példa: 138 esetben *Bernadett*-et jegyezték be szemben a 23 *Bernadette* formájú bejegyzéssel. Én szintén az *-ett* végű megoldást javaslom.

Sok zavart okoz a francia *-nne* végű nevekől lett magyar női utónevek anyakönyvi bejegyzése is. Találunk itt teljesen franciás formát, de éppúgy

két *nn*-nel és egy *n*-nel végződő írásmódot is. Én a két *nn*-es formára szavaznék: *Ivonn*, *Mariann*.

m) Nagyobb különbség az utónév kiejtése és az írása között. Ha az idegen eredetű utónév idegenszerű írásmódja a magyar kiejtés formájától nagyobb mértékben eltér, akkor véleményem szerint két megoldás között választhatunk. Az egyik a kiejtés szerinti magyaros írásmód. Ilyen az anyakönyvi gyakorlat *Henriett*, *Zsaklín*, *Zsanett* írásmódja. Az olyan neveket azonban, mint a *Hortense*, *Charlotte*, csak magyar megfelelő szerint tartom bejegyezhetőnek, tehát: *Hortenzia*, *Sarolta*. Egyébként Zolnai Gyula Keresztneveink divatjáról című cikkében már 1938-ban majdnem mindenben az én jelenlegi javaslataimmal azonos szellemben vélekedett (Msn. 1938: 97—102 és 145—8).

5. Az utónév változatok kérdései. Utónév-alakpárokat a következő nyelvi jelenségek hozhatnak létre: hangváltozás, idegen ejtés szemben a magyar betűjejtéssel, helyes kiejtés szemben a meghonosult téves kiejtéssel, valamint idegen nyelvből való kétszeres átvétel. Az egymáshoz nagyon hasonló hangváltozásos alakpárok közül az alacsonyabb stílusértékűt kiselejtezhetőnek vélném. Ugyanígy járhatunk el az idegen kiejtés és a magyar betűjejtés párhuzama esetén is. A téves kiejtésben meghonosodott utóneveket nyelvi tényként kell tudomásul vennünk, pl. *Bendegúz*, *Ellák*, *Géza*, *Petúr*, *Tonuzóba* stb. A kétszeres átvételek hármassal csoportja: az újabb névátvételek, a latin-oszlasos névpárok és a franciás-oszlasos névpárok. Megjegyzem, hogy az oszlasos a női utónevek esetében sokszor voltaképpen spanyolos, de minden esetben magyarosabban hat. Az újabb utónévforma-átvételek névhangulatilag sokszor olyan sodró erejűek, hogy meghonosodásukkal és önállósulásukkal számot kell vetnünk. Ilyenek: *Adrián*—*Adorján*, *Adrienn*—*Adrianna*, *Ágáta*—*Ágota*, *Barbara*—*Borbála*, *Krisztián*—*Keresztély*, *Leopold*—*Lipót*, *Roland*—*Loránd*, illetve *Lóránt* stb. Hasonlóan értékelhetjük a latin-oszlasos névpárokat: *Blanka*—*Bianka*, *Lúcia*—*Lúcsia*, *Marcella*—*Marcsella*, *Máriusz*—*Márió*, *Szilviusz*—*Szilvió* stb. Ugyanílyenek a franciás-oszlasos névpárok, bár itt a mai fiatalság inkább a franciás alakot kedveli: *Róné*—*Renáta*, *Mariann*—*Marianna*, *Henriett*—*Henrietta*, *Ivett*—*Ivetta*, *Nikolett*—*Nikoletta* stb.

Az utónevek helyesírására vonatkozólag főntebb elmondottak természetesen egyetlen véleménynek számítanak. Az igazság azonban mindig vitában csiszolódik ki. Hasznos és szükséges ezért mások véleményét is meghallgatni ebben a társadalmilag nagyon fontos kérdésben.

Ladó János

Egyik legönállótlanabb szavunk nyomában

1. Hangalakjára nézve egyik legigénytelenebb külsejű és egyben legönállótlanabb szavunkról, az *-e* simuló kérdőszócskáról már többször esett szó a magyar nyelvészeti, nyelvhelyességi irodalomban, a reá vonatkozó megnyilatkozásokban azonban kizárólagosan a simuló kérdőszó eredetére és szórendjére vonatkozó észrevételek foglalták le ezzel a szócskával kapcsolatban vizsgálódók figyelmét. A szó hangalakjára nézve — az eredetre való futó utalással — még Klemm Antal nyilatkozik leghatározottabban. Velős rövid-

séggel ő is csak annyit mond, hogy az *-e ~ -ë* simuló szócska a régi nyelvben és a népnyelvben *-i, -é*, sőt *-â* alakban is ismeretes, de hozzáteszi: „Az *-é* újabb költőknél is előfordul néha, pl. Aranynál” (TörtMond. 17).

Mielőtt e szócska stilisztikai szempontú vizsgálatára térnék, talán az eredetre nézve nem árt mindannyiunk okulására ennyit előre bocsátani: E kérdőszócska valószínűleg olyan figyelemkeltő jellegű indulatszó-féleségből alakulhatott ki, amilyent ma is használunk a köznyelvben, és amilyen ma is jelentkezik nyelvjárási szinten: *Vigyázz, hé! Nem megmondtam, he?* — Hangalakra és szerepre azonos, illetőleg hasonló jellegű indulatszó-kérdőszó jellegű szóféleségek több finnugor nyelvben is előfordulnak. Nem lehet azonban egyértelműen eldönteni, hogy az egyes finnugor nyelvek és a magyar ilyenféle mondattani elemei között vajon csak lélektani rokonság van-e, vagy pedig bennük a finnugor alapnyelvből megőrződött elemeket kell látnunk (MSzFgrE., TESz.).

E közbevetés után visszatérve Klemmnek Aranyra vonatkozó megjegyzéséhez, hozzá ezt az észrevételt fűzhetem: Aranyt és az újabb költőket illető állítását — egyébként rendkívül gazdag adatolású munkája e helyén — Klemm feltűnően egyetlen Aranytól vagy más „újabb költő”-től származó idézettel sem támogatja. Ezért szükségesnek látszott e hiányosságot legalább elnagyolt adatgyűjtésre alapított észrevételekkel pótolni. Magától értetődően a Klemmtől név szerint egyetlenül említett költő kérdőszóhasználatának vizsgálata kínálkozott elsőként elvégzendő feladatnak. Ilyen irányú böngészésem eredményességét a Toldi-trilógiából, kisebb költeményei egy kötetéből és az ÉrtSz. példamondatai közül kijegyzett következő Arany-idézetek bizonyítják: „*Repülök: látlak-é megint?*” (Leányomhoz) | „*Hallja-é az özvegy e vadászi lármát . . . ?*” (Toldi VI. ének utolsó vszk.) | „*Tűz van-é vagy árvíz . . . ?*” (Uo. IX/3.) | „*Rózsa vagy-e? Tulipán-é?*” (Toldi szerelme I. 34/3) | „*Tudod-é mit mondtam néked a víváskor?*” (Uo. V/91) | „*Azt se’ tudom, eljutok-é oda még?*” (A bujdosó 3. vszk.) | „*Azért kezdtem-é el, hogy végre ne hajtsam?*” (id. Aranytól az ÉrtSz. 2: 3. 2. hasáb).

*Volt egy falu — nem tudom hol,
Abban lakott — mondjam-é ki
(A bajusz kezdősorai)*

Alább ugyan megvizsgálom Madách Imre *-e ~ -é* használatával kapcsolatban Arany javításainak, észrevételeinek kérdését is, de az egyik ezzel kapcsolatos észrevételből már itt idézhetem ezt a mondatot: „*A másik sor nem tudom szándékosan rimel-é?*”

Minthogy az átnézett Arany-szövegekből itt idézett kilenc *-é* hangalakú előfordulással szemben a futó átvizsgálás rendjén több mint félszáz *-e-s* kérdőszóhasználattal találkoztam, Klemm véleményéhez legalábbis olyan megfogalmazásban lényegében csatlakoznom kell, hogy Arany valóban jóval ritkábban használta *-é* formájában a simuló kérdőszócskát, az esetek többségében az *-e* alakú változattal élt. (L. azonban alább a 4. pontot.) Talán nem fölösleges megjegyezni, hogy négy esetben határozottan megállapítható, hogy az *-é* forma használatában a jóhangzás, illetőleg a stilisztikai változatosság vezethette: a prózai szöveg *rimel-é?* kérdő formájában az *e-t* tartalmazó szótagra következő, valamint az előbb közölt első, negyedik és hetedik példamondat *-é* alakú kérdőszava esetében.

2. Az első teljes magyar történeti mondattan szerzője, Klemm, sajnos, Aranyon kívül nem jelezte név szerint, hogy mondattani vizsgálódásai rendjén kiket talált az „újabb költők” közül olyanoknak, akiknél — szerinte — a simuló szócska -é alakjával is találkozhatni. Mivel pedig ő név szerint csak Aranyra hivatkozik, úgy látom, az újabb költőket számára az Aranyon inneni százszázhusz év költői jelentik. Mégis egy kissé előbb, a XIX. század kihagyhatatlanul nagy stílusművészeivel, Vörösmarty Mihállyal kezdve átfutottam Horváth János »Magyar versek könyvé«-ben foglalt Vörösmarty-költeményeket, de nála csak -e kérdőszóalakot találtam, -é formát nem. E megfigyelésem helyes voltában megerősített Szabó T. Ádám is. Ő átnézte Vörösmarty összes lírai és vegyes költeményeit, de ő is csak -e simuló kérdőszós példamondatokra talált.

Hasonló nemleges eredményre vezetett Petőfi Sándor összes versei egyik, 1842—1846 között keletkezett kisebb lírai költeményeit tartalmazó kötetének átnézése: nem ötlött szemembe Petőfi költeményei szövegében egyetlen -és kérdőmondat sem. Nem nyugodtam. Átfutottam Petőfi három elbeszélő költeményét: az igazán népi János vitézt, A helység kalapácsát és Az apostolt. Az elsőben 4, a másodikban 10, a harmadikban 18 -e simuló kérdőszós mondatot leltem, de véletlenül sem siklott rá szemem egyetlen -é-t tartalmazóra sem.

▲ múlt század közepi nagy magyar költőtriász (Arany János, Petőfi Sándor és Tompa Mihály) tagjai közül a harmadik az itt vizsgált viszonyító elem használatát tekintve nem Petőfivel, hanem Arannyal jár egy úton. Tompa költői műveinek abban a szinte 800 nagygyedrért lapot magába foglaló kötetében (1870.), amely kezem ügyébe esett, és így a vizsgálódás alapjául szolgált, mintegy 80 esetben találok a simuló kérdőszós mondatfajtaival. E kérdő mondatok többsége, mintegy 70, tartalmazott -e-s kérdőszót, a többiben -é simult az állítmányhoz. Ez a számszerű tény tehát Tompa nyelvét ilyen szempontból nagyjából az Aranyéhoz hasonlónak bizonyítja. Mintha első költeményeiben kevesebbszer élne Tompa a kérdőszós mondatformával: a 162. lapig mindössze 9 kijegyzésem van tőle, azután úgy sűrűsödik az előfordulás, hogy — egyenlőtlen eloszlással — minden 8—10 lapra jut egy-egy -e vagy -é kérdőszós mondat.

Egynéhány kijegyzést bizonyvásként feltétlenül ide kell iktatnom. Íme:

*Zavarta-é szilaj vész
Gyakorta habjaid?*

(A patakhoz)

*Sokáig élni öröm-é
Ha bánat, kétség és fájdalom van
Szurkálva perceink közé?*

(Ősszel)

*Ifjak valánk . . . ! Emlékszel-é reá?
(Újévi üdvözet)*

*Rideg szóban említsük-é a
Lefolyt órát, napot?*

(Az esztendő végén)

*Nem érzed-é? földindulás van
S romlás Sion szent városában!*

(Héber legenda)

A versmérték mellett például a 3. és az 5. idézet esetében a hangzásbeli változatosság is sugallhatta a költőnek a hosszúhangzós kérdőforma használatát, noha van példa arra is, hogy a költő e tekintetben a lehetőségeket nem aknázza ki tudatosan (Levél egy kibujdosott barátomhoz; Az irodalomból). Ennek ellenére nem kétséges, hogy Tompa is teljesen egyenértékű irodalmi nyelvi formának tartotta az *-e* mellett az *-é* kérdőszóalakot is, és — ha a szűkség kívánta — élt is vele.

A többi, Aranyon, Petőfin és Tompán inneni múlt századi költőnél kevés eredményre vezetett az *-é* változat felfedezésére irányuló vizsgálódás. Mindössze Gyulai Pál, Szász Károly és Tolnai Lajos költeményeiben leltem rá néhány példát. Gyulainak Horatius olvasásakor című bölcselő költeményéből ezt a sort jegyeztem ki: „*Kit kedvelsz jobban, Chloét-é vagy Pyrrhát? . . .*” Másutt azonban nála is csak ilyen sorokra bukkantam: „*Szüret-e ez, vagy talán tor?*” (Szüreten). És igazán csak belelapozva egyik prózai dolgozatait tartalmazó kötetébe, onnan is ilyen ellenpéldákat kapdosok ki: „*De vajon Heine-e Petőfi*” | „*Emelkedett-e tisztultabb szempontokra . . . ?*” | „*. . . nem tűnnek-e föl lelkünkön a lehetetlenség álmai . . . ?*” | „*Megzendülnek-e lelkünkön . . . ?*” (ti. a dalok. — Kritikai dolgozatok. 1854—1861. Bp., 1908. 48, 59, 69, 99). — Az előadandók után majd, gondolom, nem lesz kétséges: Ha a jóhangzásra Gyulai úgy ügyelt volna, mint például a mindjárt itt tárgyalandó Madách, *-e* kérdőszócska helyett mindenik esetben az *-é* formájával kellett volna élnie. Hosszadalmas magyarázkodás helyett Madách és az utána következő költők nyelvhasználatának ilyen vonatkozású vizsgálata rendjén kiviláglik, miért tettem Gyulai e mondataival kapcsolatban a fenti észrevételt.

A Gyulai-kortárs és Arany-követő Szász Károlyra Babits Mihály nyelvhasználatával kapcsolatban terelődött rá a figyelmem: A Babitsot megelőző költői nemzedékben ugyanis Szász volt az, aki Dante Isteni színjátékának fordításával olyan sikerrel birkózott meg, hogy a nyomába lépő nagy fordító is a Purgatorium elé kötelezőnek érezte ezt az ajánlást írni: „Szász Károly szellemének halálával és hűséggel ajánlom.” Szász Károlynál éppen a Purgatorium átlapozása közben találtam tíz egynéhány *-e* kérdőszós mondatforma mellett ezt a két *-é* alakváltozatú előfordulást:

... *Menőbe' nézz meg jól: ha láttál-é hát
Ott tulnan engem? . . .*

(Purgatorium III. é. 103.)

... *de hajh a késő bánat
A tartozásért itt fizetne-é meg?*

(uo. XIII. é. 124.)

A költő-feleség halálára írt elégikus költeményének egyik szakaszában is szerepel mind ez, mind pedig a rövid nyílt hangzós forma:

*Szelid dalán — mit tudta ő:
Elmereng-é az átmenő?
Vagy pusztában elhangzik-e
Lelkének hangja: éneke?*

(Iduna)

Költői nyelvhasználatát illetően meg kell még említenem azt, hogy Poe híres Holló című költeményének fordításába ő három *-e* kérdőszós sor mellett két *-é* alakváltozatú kérdőmondatot szőtt bele, míg ugyanakkor a többi fordító: Kozma Andor és Babits Mihály négy-négy, Kosztolányi Dezső öt, Tóth Árpád egy kérdőmondata csak *-e* kérdőszós formát alkalmaz. Nincs, nem lehet kétség, hogy korának egyik legműveltebb, a világirodalomban egyetemes tájékozottságú költője és műfordítója is teljesen egyenértékű, irodalmi nyelvi változatként használta fel mind a rövid, mind a hosszú hangzós kérdőszó alakot.

Az utólagos keresgélés rendjén látom, hogy Tolnai Lajos „A szépdombi korcsmárosné” című költeményének kezdősora is ez: „*Hallod-é hűséges, bakkon ülő szolgám!*”

3. A XIX. század nagy stílusművészei közül semmiképpen nem hagyhatam ki Madách Imre simuló kérdőszó használatának körültekintő szemügyre vételét sem. A vele kapcsolatos bonyolult tanulságok miatt nála egy kissé többet is kell időznöm, mint más kortársánál. A ráfordított aprómunka — több vonatkozásban is — bőségesen kárpótolta a vizsgálódót. Minthogy a böngészgetés rendjén Tolnai Vilmosnak Madách születése századik évfordulóján megjelent, Arany János jegyzeteit is tartalmazó kritikai kiadását használtam, Madách stílusvizsgálatán túl Aranynak a vizsgált stíluselem vonatkozásában mutatózó magatartására nézve is bele-belevillan a sötétbe egy-egy fény-sugár. Következzenek ide alább pontokba szedve észrevételeim:

a) A legnagyobb meglepetést okozó volt a számbavétel rendjén az a számszerű tény, hogy Az ember tragédiájában 75 simulószavas eldöntendő kérdő mondatban szerepel a hosszú hangzós *-é* kérdőszóváltozat, és csak 52-szer kerül elének az *-e* forma. Ha ehhez hozzászámítjuk, hogy Arany javítási javaslatainak elfogadása miatt Madách szövegéből még négy-öt *-é* kérdőszavas mondatból tűnt el az *-é* kérdőszó, vagy változott *-e*-vé (nála tehát eredetileg kereken 80 *-é* kérdőszós mondat volt!), már az *-e* és az *-é* kérdőszó egymáshoz való viszonyában szembeszökő számszerű eltulodás miatt is Madáchra semmiképpen nem vonatkoztatható a Klemmtől az újabb költőkre kimondott „néha”. Ellenkezéleg: úgy látszik, Madách költői nyelvében és minden valószínűség szerint köznapi szóhasználatában is az *-é*-s mondatforma volt az uralkodó. Minthogy pedig Madách esetében minden idők egyik legnagyobb, legmélyebb magyar gondolkodója, stílusművésze és költői egyénisége a legelvontabb bölcselmi eszméket a hozzájuk nagyszerűen idomuló, csodálatosan tömör költői nyelv legmagasabb stíluszintjén érzékelteti, lehetetlen feltennünk, hogy ha akár Madách, akár a mű kéziratát aprólékoskodóan gondos észrevételekkel kísérő Arany az *-é* kérdőszó-formát nyelvjárásiasnak érezte volna, egyáltalában is benne maradhatott volna-é annyi vagy akár csak egy hosszú hangzós kérdőszóváltozat is a remekműben. Azt hiszem, a kérdésre csak határozott nemi lehet válaszolni.

b) Annál is inkább így kell válaszolnunk, mert ha Arany kíméletlenül javítgató-észrevételező szeme Madách művében tájnyelvies, illetőleg köznyelvies pongyolaságot vett észre éppen az *-e* ~ *-é* kérdőszó szórendjének vonatkozásában is, ezt tolla irgalmatlan őszinteséggel észrevételezte, illetőleg ezek kiküszöbölésére feltétlenül javaslatot tett Madáchnak. Az ilyen jellegű költői kisiklásokat észrevételező javítgatások szemléltetésére ajánlatos párhuzamosan közölnöm a kritikai kiadás sorszámainra vonatkozó utalással Madách

kézirata szövegét és az Arany javasolta változtatásokat, illetőleg észrevételeket. Íme:

Madách kézirata	Arany megjegyzése
961—2: <i>Unalmas árnyjátékoknak nem-e Kopogtat szintén véle bé határa</i>	Nehéz. A <i>nem-e</i> <i>ném</i> is jó magyarság. Határ és kopogtat rossz trópus is. <i>Unalmas árnyjátékoknak vajon Nem áll-e majd be rettentő határa. „nem-e borzongat...”</i> Rossz fűzés: <i>Nem borzongat-e.</i> — Az a <i>nem-e</i> mindenütt rossz. <i>Nos vitéz uram, Nem borzongatja kissé tagjaid ...</i>
1074—5: <i>... Szép bucsu, úgy-e? Nos, vitéz, nem-e Borzongat kissé idegenszerűen</i>	(A végleges szövegezés is Aranyé.) A végleges szövegben Arany javításával: <i>Vagy nem látjátok-e ezt a szent jelet</i>
1390: <i>Nem-é látjátok ...</i>	Arany javításával: <i>Hát nem nemesb, ha ötet emelem fel Hát nem hiszesz ...</i>
1416: <i>Nem-é nemesb ...</i>	<i>hát nem nagy eszme az ...?</i>
1448: <i>Nem-é hiszesz ...</i>	<i>... vagy nem tudod ...</i>
1723: <i>... nem-e nagy eszme ...</i>	<i>... s én nemde férjű?</i>
1234: <i>... nem-e tudod ...</i>	<i>Hát nem dicső ez?</i>
2294: <i>... s nem-é én férjű?</i>	<i>Nem kisszerű volt-é a hon fogalma?</i>
2756: <i>Nem-é dicső ...</i>	<i>Hát nem vágyódtál-e?</i>
3167: <i>Nem-é volt kis szerű ...</i>	<i>Nem egy magam vagyok még e világon?</i>
3611: <i>Nem-e vágyódtál ...</i>	
4001: <i>Nem-e vagyok magam e' nagy világon</i>	<i>Hiszen minden percz nem vég s kezdet is?</i>
4006: <i>Nem-e minden perc vég és kezdet is?</i>	

Amint a javítási javaslatokból látható, s az első javítás általános érvényű megjegyzéséből („Rossz magyarság!”) kétségtelen érvénnyel kikövetkeztethető, Arany a *nem-e* szórendes mondatokat nem nyelvjárásiaknak, hanem csak pongyolán köznyelviesnek, és ezért nyelvhelyességi szempontból kerülendőnek tartotta. (A nyelvhelyességi vonatkozásokra l. alább az 5. pont végén Vajda János hasonló „vétség”-vel kapcsolatban mondottakat.) Ezek után most már biztos, ha Arany a legkisebb kételyt táplálta volna a Madách — és „néha”, jóval kevesebbszer a maga — használta -é simulószó-változattal szemben, e forma kerülésének szükségességére feltétlenül felhívta volna. Az ember tragédiája írójának figyelmét. Hogy e forma felett átsiklott szeme, sőt helyelközzel maga is használta az -é változatot, vajon Madách elsöprő többségű szavazata mellett nem döntő bizonyíték-é a tekintetben, hogy merő elhamarkodottságból eredő téves követelés az -é kérdőszót az -e-vel szemben az irodalmi nyelven kívüliség számkivettségébe tessékelni.

c) A drámai költemény 266. sorához („Tudsz, mint isten, ha aztat élvezed ...”) a nagy észrevételező ezt a megjegyzést fűzi: „*Ha aztat élvezed* ... *Aztat* elég népies, de megtagadja (!) a nyelvtan. El is lehetne kerülni: »*Tudsz,*

mint az (egy) isten, azt ha élvezed.” (Hogy a kiadásban a felkiáltójelezett egybeírás hevenyészett írói tollhiba, olvasási vétség- vagy sajtóhiba-é *de meg tagadja* helyett, azt nem tudom eldönteni. Értelem szerint természetesen a különírt forma a helyes.) — Látni való tehát, hogy Arany szinte a szórszálhasogatásig kicsinyeskedő volt még az apró népies jellegű stiluselemek kiakolbólitása vonatkozásában is. Az -é-vel szemben való közömbösségből, sőt vonzalmából csak arra következtethetünk, hogy Arany teljesen irodalminak tekintette az -é kérdőszó-változatot is.

d) Ezt bizonyítják Arany más javítgató ajánlásai is. Az 1048. sorban például Madách szövegének *Kijazanodtál-é hát* sora helyett maga is az ugyancsak -é alakot tartalmazó *Kiábrándultál-é hát?* módosítást javasolja. (E módosítási óhaj egyébként ama kevés Arany-javaslat közé tartozik, amelyet Madách figyelmen kívül hagyott.) Az 1561. sorban Madách eredeti *birtok-e egy Athanasissal?* szövege esetében az -e kérdőszót meg éppen maga Arany -é alakúra: *birtok-é egy Athanasius?* javítja. (Igaz, itt az időmérték is ezt kívánja!) Így is kerül aztán bele a végleges szövegbe. A 2543. sort Arany módosítani kívánja ugyan, de a módosított szövegezésben is benne marad nyilvánvalóan a jóhangzás stilisztikai követelményére és a versmértékre való tekintettel az *Egyenlő lettem-é . . .* mondat -é kérdőszó-formája. — Hogy egyetlenegy némiképpen ellenpéldának látszó esetet is kerítsek, idézhetem a Madách végleges szövegében szentesített Arany-javítások közül a 359. sor kézirati *Hát érzed-é* szövegezésében az Arany javította *érezed-e* kérdőformát. Az Arany-javításnak első pillanatra előbbi állításomnak ellentmondó erejét nagymértékben csökkenti azonban az a tény, hogy az *érezed-é* szerkezet az *érezed-e* formával szemben hangzás szempontjából sem nem jobb, sem nem rosszabb: amabban három szótagban két é és egy e, emitt pedig két e és egy é fordul elő. Egyéni ízlés, de talán jóhangzás szempontjából jobb, a versmérték szempontjából azonban rosszabb az Arany választotta forma, mint az eredeti Madách-féle változat. E javítás tehát, látni való, mit sem bizonyít Arany-nak az -é forma kerülésére és az -e alak használatára vonatkozó stilisztikai magatartását illetően.

Jóllehet részletes jegyzeteim és a Madách-szövegből kijegyzett összes -é és -e kérdőszós példák alapján ennél jóval többet is lehetne írni a költő ilyen vonatkozású stilisztikai-nyelvi magatartásáról, a terjedelmi és időbeli korlátok arra intenek, hogy más írók nyelvének szemügyre vételére térjek rá.

4. Azzal folytattam a vizsgálódást, hogy átnéztem a nagy „újabbak” XIX. századi szellemelődje, Vajda János kisebb költeményeit is. A nézelődés rendjén úgy találtam, hogy noha nála viszonylag még elég gyakori a simuló kérdőszós mondat, abban a kiadásban, amelyet magam forgattam — ha nem voltam figyelmetlen —, mindössze Gina emléke I. versének kezdő szakaszában találok a többi versben kizárólagos -e forma mellett a kérdőszó -é alakjával. Íme:

*Szeretsz-e te, vagy szeretél-e már —
S ha nem, — szeretsz-e valaha?
Forró-é a nap keble, vagy csupán
Visszaverődő sugara?*

A költő aztán a II. versben megismétli az itt idézett szakasz első két sorát, de természetesen azonos formában, és így benne csak -e kérdőszavas mondatok zengenek. Mint ahogy a Gina-ciklus további énekeiben is csak ilyen

sorokra akadunk: „*Álom-e ez, vagy valóság?*” (Gina emléke XIX.) Pedig mint előbb a sok *-e*, úgy ebben az esetben a szóhatáron egymás mellé került két *e* kopogó egyhangúságát nem ártott volna az *-é* kérdőszóforma beiktatásával megtörni. Valószínű azonban, hogy Vajda nem *e*-vel, hanem így olvasta, illetőleg ejtette e kérdő mondat első felét: „*Álom-é ez ...?*” Ez az ejtés pedig jól megtöri a nyílt *e*-k egyhangú sorát!

Szerencsére nem elégedtem meg Vajda nyelvét illetően a jelzett kiadásban magam végezte tájékozódással. Megkértem J. Nagy Máriát, aki — a Kozocsa-féle 1940-i kiadás alapján — éppen a költő nyelvéről készítendő nagyarányú doktori értekezésén dolgozik: legyen szíves, bocsássa rendelkezésemre Vajdának az itt vizsgált simuló szócskára vonatkozóan Vajda költői nyelvéből készült kijegyzéseit. Az ő előzékenységéből még pótlólag ezeket a példákat idézhetem:

Elhalsz-é te, vagy tovább is élsz?

.....
Oh nép kimondhatatlan sok a te bűnöd!

Meg tudnád-é gyónni bűneidet?

(A nemzethez)

... *S fogtok-é aztán élni, gyermekek?!*

(A hazafiakhoz)

Ki-kifut a temetőbe

Bekiált a sírgödörbe

„Sötét úr, van-é hatalmad:

Adni örök nyugodalmat?!

(A nyugtalan zarándok)

Ugyanebben a versben azonban e kérdőszónak *-e*-s változata is előfordul.
— De lássuk tovább:

S tudod-é, honnan jő hozzád a nép

Nagy örömét elrivalgani.

(István főherceghez)

Veszedelmek, veszedelmek

Mikor hagytok már el engem?

Mit tudom már, édesek vagy

Keserűk vagytok-é nékem?

(Merengés)

És hivatalt vállaljak én is?

Már mint én ugy-é? hivatalt?

(Kell-é hivatal?)

Külön volt szíves Nagy Mária felhívni figyelmemet arra, hogy az *-é* forma használatával Vajdánál éppen legemelkedettebb hangulatú, hazafias és bölcselmi költeményeiben találkozunk. Nyoma sincs, nem is lehet az ilyen jellegű költeményekből vett idézetekben annak, hogy a költő népies modorban, stilisztikai célzattal tőle egyébként nem használt nyelvi formával akart volna élni.

Nem árt itt megemlítenem e simuló kérdőszócskával kapcsolatban azt a más irányú megfigyelésemet, hogy XIX. századi nagy költőnél — Czuczor és Madách után — Vajdánál találtam két példát a — pillanatnyilag — érdeklődési körömbé került kérdőszónak szokatlan szórendű használatára is:

Nem-e a te képed ez
(Hajón)

Földi élet, nem-e éppen
Ez a te komédiád?
(A köröndnél)

Az irodalmi és köznyelvben ez a Vajda korában még szokatlan, de azóta — különösen a mindennapok beszélt nyelvében — nagyon terjedező szórendi vétség bizonyára a dunántúli Válon töltött gyermekkor mély nyelvi benyomásainak hatásaként lopakodott bele Vajda stílusába. E sajátság ugyanis minden valószínűség szerint dunántúli eredetű (így Horger: MNyj. 170). Pedig az ilyen használat szórendi „szabálytalansága” éppen a Vörösmarty szellemében már korán megfogalmazott akadémiai állásfoglalás óta nyilvánvaló. Maga a mondatforma történetileg is meglepően korán először a dunántúli származású Zrinyi Miklósnál jelentkezik, de XIX. századi írónál — mint utóbb látom — először Czuczor Gergelynél található rá példát. Pedig a szótárszerkesztő Czuczor szerkesztőtársával együtt ennek használatáról azt mondja, hogy „az e kérdő vagy kétkedő szócska . . . rendesen az ige után áll”. Hozzáteszik azonban azt, hogy „midőn az illető ige csak alattomban értetik, más szó után is állhat” (CzF.). Ez nyilván az *Elmész-e?*-féle kérdőmondatokra adott *El-é? Nem-é? Ugy-é?*-féle kérdező formájú válaszokra és nem az előbb Aranytól is megrótt *Nem-e a te képed ez?*-szerű kérdő mondatokra vonatkozik. Különböztetve Madáchtól, Czuczortól és Vajdától idézett, ettől eltérő szórendű használat Szarvas Gábor elutasító állásfoglalása óta nyelvhelyességi vétségnek számít (l. Dengl: Magyar nyelvhelyesség 218).

5. A Vajdától idézett példák nyomán ez után az önkéntelenül tollamra kívánczoló szórendhasználati kitérő után hangalaki kérdésekre térve vissza, ha vizsgálódásainkat századunk nagy modernjeinek költői nyelvén folytatjuk, váratlan eredményre jutunk. Legnagyobb meglepetést számomra az okozta, hogy Ady Endre válogatott verseit (1921.) átlapozva egyetlen -é hangalakú simuló kérdőszócskás mondatot sem leltem. Nem elégedtem azonban meg a válogatott versek kötetének átnézésével, hanem elővettem összes költeményeinek egy olyan kiadását (1958.), amelyben benne vannak az ifjúkori indulás versei is. E kiadásban a nézélődés a kövctkező eredménnyel járt:

Az 1217 lapnyi versszöveget tartalmazó két kötetnek csak egyetlen versében találtam -é kérdőszós mondatot. Ezt az egyetlent itt idézem:

Mit tudom én: tudom-é azt
Holnap is, amit tudok?
(Valamikor lyányom voltál)

Ady tehát ismerte, és nyilván irodalmi nyelvi alaknak tartotta az -é kérdőszós mondatformát is, de miért, miért nem, olyan ritkán élhetett vele, hogy költeményeibe egyetlenegyszer került bele. Pedig vannak olyan sorai,

amelyekbe a jóhangzás figyelembevételével belekerülhetett volna *-e* helyett az *-é* kérdőszóforma is. Csak két példát idézek:

Emlékszel-e egy csúf madárra?
(Seregély és galamb)

*Asszonyom, tépjek-e neked
Madréből egy-két holt virágot?*
(Séta bölcső-helyem körül)

Magának az *-e* kérdőszós mondatnak előfordulása az újabb vizsgálódás szerint ilyen képet mutat: Az 1906-ban megjelent Új versek előtti időszakban írt költeményei 143 lapnyi szövegében 15 ilyen típusú kérdőmondat fordul elő, az 1906-tól innen keletkezett versei 1070 versszöveges lapján pedig mintegy 100 esetben bukkanunk *-e* kérdőszós mondatra. Minthogy ez — a kötetekben való egyenlőtlen eloszlás hangsúlyozásával — azt jelenti, hogy Ady e két kötetében nagyjából minden 10—11. lapra jut egy *-e* kérdőszós mondatforma, a költő az ősi kérdőszós forma használata tekintetében is századunk költői között az első helyek egyikét foglalja el (l. még alább a 10. pontot).

6. Meglepetés volt számomra, hogy Kosztolányi Dezső összegyűjtött verseinek átlapozása is nemleges eredményre vezetett: nem leltem nála sem egyetlenegy *-é* kérdőszós mondatot sem. Pedig Kosztolányi más úttal a *néki* ~ *~ neki*, *néhány* ~ *néhány*, *velem* ~ *vélem*-féle rövid- és hosszúhangzós alakpárok esetében ritmikai okokból él a két változat változtatásának lehetőségével. Egyébként, úgy látszik, amint az *-e* kérdőszóval alakított mondatok számából következtetni lehet, ő jóval kevésbé vonzódott e kérdőmondatformához, mint nagy költőkortársa: Ady.

Természetesen nem végezhettem egy ilyen rövid, figyelemkeltőnek szánt elmefuttatás kedvéért századunk minden költőjének műveiben e picinyke szó hangalakját illető széles körű céduláztatást. Anélkül, hogy a figyelmen kívül hagyottakat értéksorrendben jelentéktelenebbnek tartanám, csak Babits Mihály, Illyés Gyula, József Attila, Juhász Gyula, Szabó Lőrinc, Tóth Árpád és — hogy erdélyi költők, írók is jól legyenek képviselve — Áprily Lajos, Bartalis János, Dsida Jenő, Horváth Imre, Horváth István, Kányádi Sándor, Kiss Jenő, Kós Károly, Reményik Sándor, Szabédi László és Szemlér Ferenc simuló kérdőszó használatára vonatkozólag gyűjtöttem adatokat. Átnéztem egy Felvidéken megjelent magyar költői antológiát is, és belőle adatokat jegyeztem ki Babi Tibor, Dénes György, Farkas Jenő, Gál Sándor, Monoszlói M. Dezső, Ozsvald Árpád, Tózsér Árpád és Veres János simuló kérdőszós mondathasználata nézve. Most ilyen irányú szemlélődésem eredményeit illetően teszek néhány észrevételt.

7. Az ábécé szigorú betűrendjében sorakoztattam ugyan fel a megvizsgálandó költők nevét, de a tárgyalásban nem tartok sem betűsört, sem másfajta, kortisztelő rendet. Először Illyéssel kezdem már csak azért is, mert vele kapcsolatban rövid az észrevétel. Csodálatos, hogy Illyésnél egyáltalában is nagyon ritka a simulószós kérdőforma. Csak elvétve akadtam a kezem ügyében levő összegyűjtött versei között néhány ilyen kérdő mondatra (l. például az 1940. évi Nyugat-kiadás 206., 255., 295. lapján); *-é* alakú változatra

pedig egyre sem. Pedig ha valaki, Illyés igazán „népi” költő, még abban az igényesebb értelemben is, ahogy ezt ő önmagával szemben is hangoztatja (I. id. kiadás 294). Az eddig tájnyelvinek minősített -é formának tehát első-sorban az ő nyelvében kellene felbukkannia. Ennek sehol semmi nyoma!

8. Még Illyés tanulmányozását megelőzően elővettem a népből induló és a munkás néppel együtt gyötrődő József Attila összegyűjtött verseit (1963). Nála is úgy láttam, hogy — ha nem is az Illyésnél tapasztalt mértékben — de a megelőző század költőihöz viszonyítva rendkívül kevés a simuló kérdőszós mondat. Ezek közül kettőt -é hangalakú kérdőszava miatt ki kell itt emelnem:

*... nem kérdik, hogy szívünk dög-é,
gondolatunk az ördögé ...*
(És keressük az igazságot)

Én magam-é? Nem társaim tettek-e öntudatosá?
(Párbeszéd)

Íme! Egy szintén népinek számító költő életművében mindössze két előfordulás! Aligha meggyőző bizonyság ez az -é forma tájnyelvi jellege mellett.

9. De lássuk az igazán „nagyvárosi” és „tudós” költőnek számító Babits Mihály nyelvhasználatát. Az ő összegyűjtött verseiben sem hemzsegnek ugyan a simuló kérdőszós mondatok, de azért jóval többször él velük, mint másik dunántúli közelkori költőtársa, Illyés Gyula. Babitstól ilyen mondatokat idézhetek:

*... harccal a szívem úgy betellett:
alélva kérdem: több jön-é?*
(Ady Endrének)

*Anyák, sírjátok hangosabban:
akit föl nem ver annyi ágyú,
rezzenti-é gyenge sírástok?*
(Fortissimo)

*Avagy enyémekek vagytok-é,
vagy rámbízott sereg
.....
örökbe nyertelek?*
(A könnytelenek könnyei)

*Ellene bizsagsz-é a testnek, melyben hús vagy?
mellyel egy vagy? Tudnád-e szeretni?*
(Új mythologia)

*Oh életemnek csillagai ti
... el tudtok-é majd olvadni a Nappal
meleg szájában?*
(A Nap nem emlékszik a csillagokra)

Szinte mindenekelőtt rá kellett volna mutatnom, hogy a költőnek egyik korai klasszikus drámai költeményéből, a Laodameiából (1911.) egész sorozat ide vonható példát jegyezhetni ki. A következőkben ezeket is felsorolom:

*Akinek szívét kitépték, másik szívet nyerhet-é,
Lelke helyett asszony teste másik lelket lelhet-é?*

*Beszéld el . . .
. . . vittek-é áldozatot,
tejet, bort, mézet? játékokat rendeztek-é?*

*És karjai közt — nem tudom, jól láttam-é?
valamely rémes és alaktalan tömeg
fogyott, halványult egyre, mint egy véres árny.*

Ó lányok, ifjak — nem tudom, elmondjam-é?

Nemcsak Babits eredeti versei, életműve egyik kiemelkedő alkotása: Dante Isteni színjátéka is kínálja az idevonható példákat. Jó sok simuló kérdőszós mondata közül itt csak az -é formát tartalmazók néhányát idézem:

*. . . de mondd, ha tudod, milyen sorsra várhat
a meghasonlott városban a nép?
van-é benn igaz szív? . . .*

(Pokol VI. é. 60—2. sor)

*. . . Higyjek-é szememnek?
szólt megragadva köntösöm szegélyét*

(Uo. XV. é. 23—4. sor)

*mondd meg, van-é bátor szív s régi jellem
még városunkban . . . ?*

(Uo. XVI. é. 67—8. sor)

*Alessio Interminei da Lucca —
az vagy ugy-é? azért nézlek leginkább.*

(Uo. XVIII. é. 122—3. sor)

Folytathatnám a Purgatoriumból és a Paradicsomból kijegyzett idézetekkel. De minek a példák számbeli gyarapítása, mikor ennyi alapján is eljuthatunk Babits nyelvi gyakorlatát illetően erre a végkövetkeztetésre: Sem Babits költői egyénisége, sem azok a költemények, amelyekből ezeket az idézeteket kiszakítottam, egyáltalában nem sugallják azt a megállapítást, hogy Babitsot valamilyen táji jellegű nyelvhasználathoz igazodó célkitűzés késztette volna a kérdőszó -é alakjának e költeményekbe foglalására. Ilyenfajta stilisztikai törekvés kimutatására különben is legkevésbé éppen Babits írói működésében lehet a siker legcsekélyebb kilátásával kutatni. Csak itt-ott lehet a Divina commedia zengő soraiban egy-egy halk-szerény nyelvjárási alakot fel-felfedezni! Nem népieskedési törekvés, hanem éppen a magas igényű nyelvhasználatban a különleges tárgy sugallta különlegesebb, kevésbé elkoptatott, ritkább nyelvi elemek használatának vágya alakíthatta tehát a költővel ezeket az -é kérdőszavas mondatokat. A Laodameiából idézett első két mondatban

és egy előbbiben („rezzenti-é gyenge sirástok”) azonban az -é forma használatában kétségtelenül az *e*-k sorozata egyhangúságának megtörésére irányuló törekvés is jelentős mértékig közbejátszhatott (l. még erre alább a 19. pont *c*) bekezdését). Kertelés nélkül be kell vallanom, Babits itt jelentkező stiliztikai törekvéseiben nem népies, tájnyelvies sajátságok érvényesítését, hanem éppen ellenkezőleg, a különlegesebb, ritkaságuknál, s — talán — régiességüknél fogva hamvasabb, érintetlenebb nyelvi eszközök alkalmazásának tudatoságát, egyszerűen a választékosság szempontjának érvényesülését látom. — Az ebből az észrevételből természetesen adódó stiliztikai igény és ajánlás kérdésére alább még rátérek.

10. A tudatos és vájt fülű Babits költészetével kapcsolatban ilyen előre nem várható tapasztalatokhoz jutva, már nem meglepő, ha a nagy kor- és szellemtárs, Tóth Árpád lírájában is mint teljesen irodalmi jellegű nyelvi és stíluseszközzel találkozunk az *-e* forma mellett a simulószerű zártabb és hosszúnagyzós *-é* alakjával ezekben a kiszakított szövegrészekben:

*Dícsérjem-é őt? Verjem-e rá kemény
Ércét „hős” szónak?*

(Elegia egy elesett ifjú emlékére)

És őriz-é a lelketek ily tájat . . . ?

(Vízíó a vonat ablakából)

*Ki tudja, ez-é az élet
Ez-é az igazi élet?*

(Ki tudja)

*Ez világnak dolga
Változzék latorra,
Hallod-é, jó cimbora?*

(Ez világnak dolga . . .)

Az utolsó idézetet kivéve, amellyel kapcsolatban még lehet valamelyes mérvű népieskedő komázgatás gyanújába keverni a költőt, a többi idézetben a tárgy és a hangulat egyáltalában nem népi jellegű, hogy Tóth Árpád egészében „urbánus”, „dekadens” költészetének a népitől eléggé elütő jellegéről ne is beszéljünk.

11. Az eldöntendő kérdés simuló kérdőszavának használata vonatkozásában egészen különleges helyet foglal el két nagy költő kortárs: Szabó Lőrinc és Juhász Gyula. Noha Juhász Gyula az életben és irodalomban Szabó Lőrincnél csaknem két évtizeddel korábban jelentkezett, kettejük közül — az alábbiakban kivilágló okokból — először ez utóbbi kérdőszóhasználatának vizsgálatára keríttek sort.

Jóllehet a költői nyelv és nyelvhasználat vonatkozásában különlegesebben is ridegnek, sivárnak tartom a számokat, itt mégis csak őket kell segítségül hívnom azért, hogy szemléltessem egyrészt Szabó Lőrinc kérdőszóhasználatának — olyan nagy modernhez hasonlítva, mint amilyen például Kosztolányi és Illyés — viszonylagos gazdagságát, másrészt pedig a még Szabó Lőrincet is ilyen vonatkozásban túlszárnyaló Juhász Gyula simuló kérdőszós mondatai-

nak áradó bőségét. De álljanak itt a következő szenvtelen számadatok: Szabó Lőrinc összes költeményeinek 1246 lapnyi versszöveget kitevő kötetének átvizsgálása rendjén mintegy 60 -e kérdőszós mondathasználati esetet jegyeztem ki, -é-s formával azonban eggyel sem találkoztam. Ez azt jelenti, hogy a költőnek átlag minden 23. lapjára esik egy -e kérdőszós mondat. Az eloszlás persze jóval egyenetlenebb, mert például a felsorolt esetek közül hétszer egy lapon két-két ilyen kérdőszós mondat is előfordul, aztán meg van úgy, hogy egymás után vagy egymáshoz közel eső lapokon (a használt kiadásban [1959.] pl. a 379., 380., 527., 528., 817., 821., 868., 871., 877., 1080., 1085., 1232., 1233. l.) mindegyre ilyen kérdőszós mondatokra akad a fürkésző szem, hogy a rákövetkező 30—50 lapon meg ne leljen egyet se.

A vizsgálódás ilyen nemleges eredményei után valóban meglepetés volt számomra az, amit — Cseh Zoltán szíves figyelmeztetése nyomán — Szabó Lőrinc fordítói nyelvvel kapcsolatban kellett megállapítanom. Jóllehet a költő saját verseiben egyetlenegyszer sem akadunk -é simuló szós kérdő mondatra, Shakespeare szonettjeinek fordításában (1921.) ilyen sorok kerülnek elénk:

CXXV: *Nem láttam-é: ki külső kegyekért élt,*

szegény s szegényebb lett — nagy a kamat! — ...?

CXXXIX: *Hadd védjelek — : Ah, nem jól sejttem-é:*

csatát ellenem csinos szeme vitt ...?

CXLIX: *Barátom-é, ki téged gyűlöl?*

Első pillanatra megállapítható, hogy e sorokba minden esetben a jambusos ütemezés kedvéért került bele a hosszú hangzós simulószóforma. Ennek ellenére feltűnő, hogy Shakespeare tolmácsolásakor a költő él ezzel a lehetőséggel, saját verseiben azonban nem. Miért? Erre nem tudok feleletet adni.

A tapasztaltak azonban arra ösztökéltek, hogy nézzem meg Szabó Lőrinc más versfordításait is. Átlapoztam hát a kisebb versfordításokat tartalmazó Örök barátainkat (2. kiadás). Az eredmény ugyanolyan nemleges volt, mint saját versei átnézésekor: egyetlen -é-t tartalmazó kérdőmondatra sem akadtam. Az -e simulószót tartalmazó kérdőszós mondatok száma azonban mintegy kétszeresére szaporodott: a 350 lapnyi verses szövegben mintegy 30 -e kérdőszós előfordulásra akadhatni, vagyis hozzávetőlegesen minden 12. lapra esik egy, de persze úgy, hogy van egy lap, ahol 4, egy, amelyen 3 és négy, amelyen két-két -e simulószós kérdő mondatra bukkanunk.

Baudelaire Visszaesés című versének fordításából világosan látható, hogy Szabó Lőrinc meg más költő is miért használ *érzed? látod? tudod?* kérdő mondat formát, illetőleg -e ~ -é-set. E fordítás 13 szótagos soraiba ugyanis két sorban *tudod?*, kettőben pedig *tudod-e* kérdőszóforma került bele a szótagszám, illetőleg ritmus kedvéért.

Szemlélődésem rendjén tehát végső megállapításként arra az eredményre jutottam, hogy Szabó Lőrinc — néhány nagy költő kortársához képest — eléggé bőkezűen él e kérdésforma alkalmazásával.

Ilyen tekintetben még elámítóbban gazdag Juhász Gyula költői nyelve. Összegyűjtött költői művei 1073 lapnyi versszövegében mintegy 120 esetben találkozhatni -e kérdőszós formával. Ez azt jelenti, hogy Juhásznál kerek számban beszélve átlag minden 9—10. lapra jut egy simuló kérdőszós mondatforma. Ő tehát ilyen szempontból az utolsó másfélszáz év itt megvizsgált nagy

és kis írói között az élen járó. Csak Szabó Lőrinc közelíti meg őt az Örök barátaink statisztikájával, de megelőzi még a tallózónak ugyancsak bő aratást kínáló Madáchot is!

Juhász ilyen vonatkozású nyelvhasználatával kapcsolatban itt két megjegyzés kínálkozik a tollra. Az egyik — s bennünket most elsősorban ez érdekel — az, hogy Juhász ilyen nagyszámú kérdőszós mondata között egyetlenegy esetben fordul csak elő *-é* alakban a kérdőszó, a többi esetben mindig a rövid nyílt hangzós *-e* forma lendül elénk. Az egy *-é* hangalakú forma esetében is azon a lapon, amelynek egyik versszakát most itt idézem, tizenegy (így!) kérdő mondatban fordul elő az *-e* az egyetlenke *-é* kérdőszót magába foglaló mondattal szemben. Íme a hivatkozott versszak:

*Beszélj, fiam! Vaj' röpköd-e honodban
Az égre vijjogó kevély turul?
Szerettek-é az árva és szegények,
Míg tégedet ismertek ott urul?
Kezedben, mondd, igaz volt-e a mérték,
Segítettél-e Róma nagy sebén? —
Tisztelted-e a római, beszélj csak,
Mert — tudd meg — ez a büszke nép enyém!*
(Cézár halála)

Ha szórszálhasogatóan piszkálódók akarnánk lenni, kifejezhetnők azt az óhajt is, hogy az utolsó előtti sor *Tisztelted-e . . . ?* kérdő mondatának *-e* kérdőszava helyett is szívesen látnánk *-é-t* az egymás utáni szintelenségben egyhangúskodó *-e-k* helyén így: *Tisztelted-é . . . ?* Itt a ritmikai kényszer sem ad mentséget az *-e* formának. De illik-é a költői szépségeken alázatosan ámuldozóhoz efféle tanítós-tanáros bakafántoskodás?

A másik megjegyzés már megint a tények számszerű bizonyító erejére alapít. Míg az összes megvizsgált költői szövegekben az *-e-t* vagy *-é-t* leginkább dédelgető költő tollán sincs még egy-egy a kérdőszóban gazdagabb lapon sem két, egészen ritkán 3—4 ilyen kérdőszós mondatnál több, Juhásznál — mint már jeleztem — van egy lap, amelyen tizenegyszer szökken elénk az *-e*, egyszer az *-é*; és ezen túl vannak lapok, illetőleg versek, amelyekben a simulószós eldöntendő kérdést kifejező kérdő mondatok száma ennyi: egy versben két lapon 8, két lapon 6—6, egyen 5, kettőn 4, ötön 3, tizenkettőn 2 esetben. Ha meggondoljuk, hogy az *-e ~ -é* kérdőszós forma használata ritmikai okokból — a szótagszám növelése miatt — a tömörségre törekvő költő számára nyhe akadályt jelent, és éppen ezért Juhász is elég gyakran *ismersz?* vagy *tudod?* -féle rövidebb formákkal helyettesíti a teljesebb és „szabályosabb” *ismersz-é?* *érezd-é?* *tudod-e?* kérdőformákat, a nagy valószínűség hitelével nyugodtan megállapíthatjuk, hogy Juhász hétköznapi nyelvében, sőt esetleg prózájában is (ezt nem vizsgálhattam meg!) nagyon gazdagon jelentkezhetett az *-e*, és nagyon-nagyon ritka lehetett az *-é* kérdőszós mondatforma. Mindenesetre gazdagabban, mint bármely kortárs író nyelvében.

Most már visszakanyarodva a fő kérdésre, az *-é* kérdőszós mondatforma nyelvjárási voltán való töprenkedésre, alig hiszem, hogy Juhász Gyula nyelvét, stíluszintjét és igényét olyan mértékig nyelvjárásiának lehetne tartanunk, hogy benne nyugodtan nyelvjárásiának minősíthetnők azt az egy *-é* kérdőszóformát, amely — vizsgálódásom szerint — már az előzőkben

szemügyre vett nagy klasszikus elődök, közel egykorú írók és kortársak nyelvén sem bizonyult nyelvjárásiassnak, népinek. Ez az elmondottak után annyira nyilvánvaló, hogy nincs miért itt ismételtlen hangsúlyoznom ilyen tekintetben azt, amit Madách és Babits -é kérdőszóhasználatára nézve az előzőkben már — talán elfogadható vélekedésként — megállapítottam.

12. És most következzenek sorra az erdélyiek. A szemlélődést a Tóth Árpádnál szinte egy nemzedéknyivel fiatalabb Dsida Jenő költői nyelvére vonatkozó, az itt vizsgált kérdéssel kapcsolatos észrevételekkel kezdem.

A nagy modernek költői nyelvének vizsgálatából leszűrt fentebbi észrevételeket Dsidával kapcsolatban is szinte-szinte változatlanul megismételhetnők. Először is: Dsidánál szintén meglepően kevés a simuló kérdőszós kérdés mondatforma. Összegyűjtött verseinek újabbban megjelent testes kötetében alig néhány lapon találkoztam -e kérdőszós mondatokkal. Mellettük két lapon az -é kérdőszó is feltűnedezik. Dsidának Ha valaki jönne . . . című verse például így kezdődik:

*Ha most valaki halkán idejönne,
idelopózna a hátam mögé,
és megkérdezné: fáradt vagyok-é?
Ajkával mérné: nincs-e lázam?*

A másik idézet még érdekesebb, mert — ami itt fontos — az az -é formának Dsida nyelvhasználatában az -e kérdőszóalakkal való teljesen tudatos, irodalmi nyelvi egyenrangúságáról tanúskodik. Már magában a költemény címében is ott az -é: *Megbocsátod-é?* — s utána következik az első versszak így:

*Szél vagyok.
Megbocsátod-é,
hogy port hintettem égszínkéek szemedbe?*

És rákövetkező öt versszakban a nap, az ős, a fű, a víz és az árny képeiben kérdésselvető költő ugyanúgy elismételgeti minden szakasz második soraként a címül odavetett, illetőleg az idézett első versszakbeli -é kérdőszós mondatot. Sem ebben, sem az elsőként idézett Dsida versben nincs a tárgyban, nincs a hangulatban semmi, ami stilisztikai jellegű tájnyelvi forma használatára ösztökélhette volna Dsidát. Különben is a Szatmárnémetiben született és ott nevelkedett Dsida számára tájnyelvi formaként amúgy is elsősorban az ottan dívó -i kérdőszócska kínálkozhatnék. Még az első idézetben az -é forma esetében rímkényszerre gondolhatni (hogy egybecsengjen a *mögé* a *vagyok-é* sorvéggel), de a másodikban erről szó sem lehet. Így aztán különösen a második versben a hétszer megismélt *Megbocsátod-é . . . ?* kérdés miatt nyugodtan állítható, hogy a tragikusan rövid életű költő teljesen irodalminak érezhette az -e (kiejtésben -e ~ -ë) forma mellett az eddig tájnyelvinek minősített zártabb és hosszú hangzós -é simuló kérdőszócska-változatot is.

13. Teljességében nemleges választ kell adnom az -é forma használata kérdésében Reményik Sándor, Horváth Imre és Szabédi László nyelvének vizsgálatával kapcsolatban. Még az első világháború előtt induló Reményik

költészetében is meglepő az *-e* kérdőszavas mondatforma viszonylagos ritkasága. Összegyűjtött versei (1943.) átvizsgált I. kötetének csaknem 600 lapján mindössze 37 ilyen kérdő mondattal találkoztam. Mindannyiban *-e* a kérdőszó; egyetlen *-é-s* kérdő mondatot sem leltem bennük. A Horváth Imrével kapcsolatos vizsgálódás eredménye elé is nagy várakozással néztem. Mint-hogy Balogh Dezső most dolgozik a költő nyelvének teljes szótárán, pontosabb adatokkal szolgálhatott, mint amilyenekkel magam a gyors tájékozódással végzett gyűjtés révén rendelkezhettem. Az ő szíves felvilágosítása nyomán tudom, hogy Horváth költészetében 45-ször fordul elő az itt tárgyalt simuló szócskával alakult kérdő mondat, de köztük nincs egyetlenben egy *-é-s*, hanem csak *-e-s* forma. Ez az eredmény e sorok írója számára, aki Horváthtal gyermek- és ifjúkora városában együtt diákoskodott, sőt egy utcában lakott, baráti kapcsolatban volt, nagyon meglepő. Úgy látszik, magam talán nem is a dési köznyelvből érezhetem meghitt ismerősnek, hanem irodalmi források meg az erdélyi régiség nyelvének szüntelen tanulmányozása és — lehet — a népnyelv hatása alatt használok váltogatva a kétarcú szó két hangalaki változatának mindenikét.

Horváth Imréhez csatlakozik az *-e-s* forma kizárólagos használatában Bartalis János és Szabédi László is. Bartalis válogatott versei kötetének átlapozása rendjén meglepetésemre — 134 lapon — összesen csak hat simuló kérdőszós mondatra bukkantam, és e hatban is mind *-e* alakú volt a kérdőszó. A magyar „szabad vers” nagy erdélyi úttörőjének tollán, úgy látszik, már nem él az *-é-s*, sőt egyáltalában is halódik a simuló kérdőszós mondatforma! — Érdekes, hogy a valamivel később induló Szabédi László Bartalishoz jóval gyakrabban él a simuló kérdőszós mondatformával: mintegy 240 lapot kitevő versszövegben 25 esetben találkozunk vele. Az *-é* kérdőszóváltozat azonban egy esetben sem kerül a versszövegekben szemünk elé. — A „nép” sorából a műköltészet szintjére emelkedett Horváth Istvánnak egy kezem ügyébe eső régebbi kötetét átforgatva meg éppen elámulva láttam, hogy ő már egyáltalában nem is ismeri a kérdőmondat-formát: a kötetből az engem pillanatnyilag érdeklő kérdőszóra nézve egyetlen példát sem jegyezhettem ki! Úgy látszik: az a nyelvi környezet, amelyben Horváth István a döntő gyermek- és ifjúkori nyelvi benyomásokat nyerte, az Enyed vidéki Ózd nyelvi világa is aligha élhetett és élhet vele.

Mikor aztán az igazán népi származású Horváth István költői nyelvhasználatával kapcsolatban is ilyen nemleges eredményre jutottam, az erdélyiek közül ellenpontozásul az értelmiségi származású Szemlér Ferenc egy gyűjteményes verskötetének mintegy hatszáz lapját futottam át. Az eredmény: a testes kötetbe ugyan ötven egynéhány simuló kérdőszós mondat került bele az író tollából, de nincs közöttük egy *-é* alakú kérdőszót tartalmazó mondat sem. A könnyeden, elegánsan verselő Szemlér e tekintetben Adyval, Kosztolányival, Illyéssel, Reményikkel, Horváth Imrével, Bartalissal, Szabédi-val és bizonyára még másokkal is egy ösvényen jár.

14. Egymás után vettem kezembe három egymást követő, egymással ölelkező erdélyi nemzedék három kimagasló lírikusa: Áprily Lajos, Kiss Jenő és Kányádi Sándor kötetét. Itt már a kutatás érdekessége szempontjából is az időrendi sorrend követését tartottam kötelezőnek. Ezért észrevételeimet ezúttal a nemzedékrend tiszteletben tartásával vetem papírra.

Áprily esetében olyan értelemben „visszafelé” kezdtem a vizsgálódást,

hogy először utolsó külön kötetének, a Jelentés a völgyből címűnek (1965.) átforgatásával fogtam a szemrevételezéshez. Ennek rendjén szerzett tapasztalatokról számolok tehát először be. Meghökkenem: a 223 lapnyi versszöveget tartalmazó kötetben összesen öt simuló kérdőszós mondatra akadtam. Tehát Áprily Lajosnál hozzávetőlegesen minden 45. lapra jut e mondatfajtaból egy. Közöttük is négy az *-e* és csak egy az *-é* kérdőszós mondat. A költő egyik *-e* kérdőszós mondata határozottan megkívánná a hosszúhangzós alakot: *Lesz-e erőd birokra télen?* helyett, nem kétséges, szebb zengésű volna ez: *Lesz-é erőd birokra télen?* E lehetőség kihasználásának elhanyagolása annál feltűnőbb, mert a kötetnek egyetlen *-é* kérdőszós mondatában határozottan megállapítható a zeneibb hangzásra törekvés tudatos szándékossága:

... halászsas szállt az Isten-ár fölött

*Figyelte, büszkén hogy ring lengve le s föl
lecsapni sodró hullámig mer-é?*

(Marcus Aurelius)

S hogy ez a tudatos, hangzásbeli változatosságra törekvés nem e sorok írójának egyetlen példából kikövetkeztetett, elhamarkodott megállapítása, arra bizonyosság a másodikként átvizsgált, a költő válogatott verseit tartalmazó kötetből (A kor falára. 1967.) itt idézendő néhány sor. Íme:

*De azok szíve dobban-é, akik
az embert új rémmel rettegtetik?*
(Agadir)

*Mondd, érzed-é tavaszi áradásban
hatalmas, ősi ifjúságodat?*
(Dunánktól kérdem)

... pásztor szebbet érhet-é?
(Idahegyi pásztorok)

Ezekben az esetekben éppen úgy, mint az elsőként átvizsgált kötet egyetlen *-é* kérdőszós mondata esetében, vitán felül áll, hogy — ritmikai megfontolások mellett — az egymást követő *e*-k egyhangúságának megtörése céljából került bele kérdőszóként *-e* helyett az *-é*. De hogy Áprily egyébként is tökéletesen irodalminak és nem nyelvjárásiának érezhette az *-e* mellett ez utóbbi kérdőszóváltozatot is, azt bizonyítják a következőkben felsorakozó olyan idézetek, amelyekben a szövegkörnyezet nem kényszerítette ki az *-é*-s formát: a költő választékosabbnak, ritmus szempontjából odaillőbbnek érezhette a meghitt hosszúhangzós kérdőszóváltozatot. Idézek egynéhány ilyen sort is:

*S ha hallgatok
nem tudom: ritka csendben
benned van-é,
vagy künn, a benned alvó rengetegben?*
(A láthatatlan írás)

*De láttad-é, ha nyargaló szelekben
füstölni kezd a hervadó muhar . . . ?*
(Idahegyi pásztorok)

De láttad-é a tornyos hullá-hidat . . . ?
(Ua.)

*. . . Nem hallottad-é soha
Byblis nevét és érdekes történetét?*
(Oedipus Korinthosban)

És Hera és Zeus nem testvérek voltak-é?
(Ua.)

Az *-e* és az *-é* forma váltogatva való használatában Áprilynál a hangzásbeli változatosságra törekvést bizonyítja az is, hogy ha éppen az *-é* forma beiktatása tenné egyhangúan éneklővé a sort, a költőnek az *-e* alakra jár rá a tolla:

Rapsóné asszony, élsz-e még?
(Álom a vár alatt)

*Mondd, él-e még véres fergetegben
mi jó urunk, ősz Priamos király?*
(Idahegyi pásztorok)

Néha-néha, e kötetben mindössze két esetben, a költő felejtí a verseiből levonható stilisztikai szabályt, és *-e* formát használ — ritmikái okokból — olyankor is, amikor pedig inkább *-é*-re járhatna rá a toll:

*Az áradó világ-zúgáson
keresztül cseng-e biztatásom
a régi vészből, Rózsika?*
(A régi házban)

Te éberebb vagy, nézz az útra: jönnek-e.
(Oedipus Korinthosban)

Mindez minden más stilisztikai tanulság mellett csak azt bizonyítja, hogy — a nagy elődök és kortársak nyomdokán haladva — Áprily is egyenrangú irodalmi változatnak érezte mind az *-é*, mind az *-e* kérdőszó-változatot.

15. Nagy meglepetést okozott nekem, hogy a második erdélyi írónemzedék kiemelkedő költői egyénisége, Kiss Jenő legszebb versei — igaz, vékonyka — kötetének átlapozása közben (mintegy 130 lapon!) egyetlenegy kérdőszós mondatra akadtam, s az is *-e* alakú volt. Minthogy a költővel való több évtizedes baráti kapcsolat és a lakóhely térbeli közelsége ezt lehetővé tette, személyesen hozzá fordultam felvilágosításért. Közlésem hallatán első pillanatra maga is meglepődött, de aztán határozottan kijelentette, hogy ő ismeri is, használja is a kérdőszó mindkét hangalaki változatát. Váltogatva való használatában ő is ahhoz a maga számára kialakított gyakorlathoz ra-

gaszkodik, amely a magam nyelvérzéke meg a klasszikusok és a modernek nyelvének vizsgálata rendjén bennem is kialakult. Kérésemre előzőeken megkönnyítette vizsgálódásomat azzal, hogy elszórtan megjelent, illetőleg megjelenőben levő újabb verseiből ezekre a példákra¹ hívta fel figyelmemet:

*Szívem lemért
súlyából vonjátok le azt,
mi benne gyűlölet, s azonnal
megkönnyebbül — de nem lesz-é vajon
silányabb, tartalmatlanabb?*

(Kérdés)

*... ott fordult s indult lefelé
az autóbusz,
leér-e, kétséges volt*

.....

*s nem tudni, hallaná-é valaki,
hogya vacogva felkiáltanék;
s nem tudni, hogy leér-e
a mások életével, vagyonommal
az ingó lejtőn ...*

(I.Áz)

*... Hányan felelték tudni, hányan,
vajon a költő hányadán van,
él-e, hal-é, hogy áll a gáton —
Ó, hány úgynevezett barátom!*

(Két barát)

Mikor aztán e Kiss Jenő költői gyakorlatát mutató versrészletek láttán elővettem válogatott verseinek kötetét (1964.), benne még nyolc példát találtam. Közülök kettőben -é, hatban pedig -e a kérdőszó. A kérdőszóváltozatok használatában nála is ugyanaz a tudatos jóhangzásra és ritmikai tökélyre való törekvés, mint az előbbi versben és mint Áprilynál.

16. Nem volt meglepetés számomra, hogy — ha nem is a legfiatalab-
bak — de e sorok írójának nemzedékrendi helyéről tekintve — szárnyait jó-
val a Kiss Jenő utáni nemzedéket követően bontogató Kányádi Sándor kö-
zelebről megjelent Kikapcsolódásában (1966.) az itt bennünket érdeklő mon-
datformára vonatkozó példaként csak ezt a három idézetet jegyezhettem ki:

Hitte volna-é ezt emberi keresztény
(Epilogus egy balladához)

Emlékszel-é a parasztokra ...
(I. földéző)

Emlékszel-é a kis titkárra ...
(II. földéző)

Mindhárom idézetből ugyanaz az *-e*-k egyhangúságát *-é*-vel enyhítő tudatos törekvés jelentkezik. S noha az *-é* változat irodalmi nyelvi szintű voltának elismerésére Kányádi költészete is a tanúbizonyságok sorába áll, a kevés előfordulásból úgy látszik, a fiatalok legkiemelkedőbb, legkeményebb költőegyéniségének, Kányádinak a lírájában is már halódóban van az a kérdő mondatforma, amely engem most itt foglalkoztat.

17. Hogy egy kissé a költészet teréről a próza felé is vessek egy pillantást, az erdélyi prózairók legveretesebb nyelvű nesztorának, Kós Károlynak két munkáját vettem kezembe. Az „Attila királról ének” maga írta és a sztárai nyomda tőlem egyetlen termékeként ismert szövegében a balladák hangulatát idéző nyelv egymagában álló simulószerűs kérdő mondata, a szokványos „*Hallottad-é hírit Atila királynak?*” kérdésével nyilvánvaló archaizáló szándéka miatt a maga *-é* kérdőszavának egyedülvalóságában nem sokat bizonyított. Mikor azonban aprólékosan szemügyre vettem a Budai Nagy Antal kérdő mondatait is, jöllehet — Kós nyelvét ismerve — biztos voltam, hogy nála változatosabb eredményre jutok, várakozásomat az a valóban elámító megállapítás igazolta, hogy Kós e munkájának mintegy 40 simulószerűs kérdő mondata közül mindössze kettőben, két *ugy-e* alakú kérdőszót tartalmazó mondatban van *-e* kérdőszó, a többi mondat simuló szava mind *-é*. Még olyan esetben is *-é* formában használja Kós a kérdőszót, amikor pedig a hangsúlybeli változatoság miatt bátran élhetne, sőt éppen ilyen szempontból élnie kellene az *-e* alakúval is. Pl. „*A te öcséd-é Budai Antal?*” (65) | „*S vajon él-é?*” (145) | „*él-é még Márton?*” (148) | „*S élsz-él?*” (165). — Az egyhangúság kerülésére való törekvés jól kiérezhető a következő mondatok *-é* kérdőszós alakításából: „*Elhiszed-é ezt nekem?*” (41) | „*De mondd, tud-é erről a leány?*” (52) | „*A többi urak jönnek-é?*” (56) | „*Tehát ez-é ama Budai Antal?*” (74) | „*Tehetem-é mást?*” (75) | „*Küldött-é neked egy könyvet ama Bálint pap?*” (76) | „*Ez-é az a könyv?*” (79) | „*Odaigérkeztem-é Jánosnak vagy nem?*” (88) | „*Igy volt-é Henrik?*” (111) | „*Kell-é ez a békesség a kelyhesnek? ... S kell-é a pórnak?*” (115) | „*De hiszed-é hogy igaz békesség lenne ...?*” (123) | „*Megteszed-é ezt nekem atyám?*” (155) | „*Szabad-é neked eretnekekért imádkoznod?*” (165). — Ugyancsak botfűlűnek kellett volna lennie Kósnak, ha például az itt idézett utolsó két mondatban és jobbára a többiben is az *e*-k kopogó egyhangúságát nem enyhítette volna az *-é* kérdőszó közbeiktatásával, teljesen figyelmen kívül hagyva az *-e* formával élés lehetőségét!

A jóhangzásra való stilisztikai törekvés célzatán túl itt magától értetődően valóban felfedezhetünk az írói szándékban egy más irányú törekvést is: Kós tudatosan régiéskedett, szándékoltan kalotaszegiesen népivé igyekezett mondatait alakítani, és erre felhasználta a stilisztikai eszközök mindenikét. Fel a stílus veretes régiességét ritkább voltával, választékosságával növelő *-é*-s kérdő mondat formát is.

18. Az elég bőséges, de azért mégis hiányos erdélyi seregszemle után kíváncsian futottam át a mai felvidéki költőknek egy kezem ügyébe eső gyűjteményes kötetét. Az antológia mintegy 250 versszöveges lapján az egyes költők verseiben a simulószerűs kérdő mondatok számát így határoztam meg: Bábi Tibornál 3, Dénes György, Farkas Jenő, Gál Sándor, Ozsvald Árpád verseiben 1—1 idevonható kérdőszós mondatra akadtam, viszont Monoszlóy M. Dezső egy versében négyet, de a többiben egyet sem, Tózsér Árpád egy

versében hármat, de a többiben egyet sem találtam, Veres Jánosnál két esetben fordul elő *-e* kérdőszós eldöntendő kérdő mondat. A többi hat költőtárs azonban a számbavétel rendjén olyannak bizonyult, mint aki — legalábbis e kötetben — nem él az *-e ~ -é* kérdőszós mondataalkotás lehetőségeivel. Bábi Tibortól egyetlenül még egy *-é* kérdőszót tartalmazó versszakot is idézhetek:

... *Itt vagy hát, itt vagy-é*
 -- *te konok, te büszke,*
te dacos föld fia? ! . . .

(Utak vándora, te)

A felvidéki írók nyelvében tehát hármat-négyet kivéve nagyon ritkán kerül elénk az itt vizsgált mondatforma, sőt a költők egy számottevő hányadának: tizennégy közül hatnak nyelvéből mintha már teljesen ki is halt volna a kérdőmondatbeli viszonyításnak ez az ősi eleme.

19. Ezzel most már be is fejezhetem az adatgyűjtés futólagossága ellenére is terjedelmessé bővült vizsgálódásomat, és rátérhetek összefoglaló jellegű észrevételeim megfogalmazására.

A Vörösmartyótól kezdődően megvizsgált irodalmi nyelvhasználat tanulmányai a simuló kérdőszócska vonatkozásában a fent elmondottak tekintetbevételével így foglalhatók össze:

a) Noha magam mint a szótörténet kérdéseiben forgolódo erősen kétlem: lehet, hogy az *-é* forma az *-ë*-ből tájnyelvi szinten keletkezett (így Klemm i. h.), de ha ott keletkezett is, az *-é* kérdőszó már a kódexek korából adatolható, Zrínyiből is kimutatható, az erdélyi régiségben meg éppen olyan általános használatú alakváltozat volt, hogy a legalább ötszázados irodalmi nyelvi használat ezt is az *-e* formával egyenlő rangú irodalmi nyelvi viszonyító elem szintjére emelte. Nincs tehát miért tovább éltetni azt a — szerintem — tévhiedelmet, hogy az *-e ~ -ë* az irodalmi nyelvi, az *-é* pedig az *-í*-vel és *-á*-val együtt tájnyelvi viszonyító elem.

b) A Magyar Tájosztár szerkesztője ugyan az *-é* alakot tájnyelvnek minősítette azzal, hogy Kalotaszegről, az Aranyos vidékéről, a székelységből és Göcsejből idéz rá vonatkozó adatokat, de számomra nagyon kérdéses, hogy vajon nem arról a régebbi keletkezésű, dogmatikus alapról történt-e az ítékezés, hogy az irodalmi nyelvben csak egy, a gyakrabban, egyes nagy íróknál (Vörösmarty, Petőfi, Ady, Kosztolányi, Illyés, Juhász stb.) kizárólagosan vagy az esetek többségében (Arany, Vajda) használatos *-e* alak minősíthető csak irodalminak, a többi a nyelvjárásiasság szintjére szorítandó vissza, és tájnyelvi adalékként tartandó számon. Ez elhamarkodott vélekedés elfogadásától óvton óv elsősorban Az ember tragédiája költőjének, de — mint az előbbieken láttuk — rajta kívül még több századunkbeli kortárs költőnek az *-é* formát jócskán előnyben részesítő írói gyakorlata.

c) Nem hagyható figyelmen kívül egy, e kérdőszócska köz- és irodalmi nyelvi ejtésében észlelhető jelenség sem. Noha a köz- és irodalmi nyelv egységesen *-e* alakban írja, illetőleg nyomtatja a kérdőszócskát, az eddig „tájnyelvi”-nek minősített *-é* ejtést egyelőre a vizsgálódásból teljesen kizárva, megállapítható, hogy ezt az *-e* szócskát a magyar nyelvterületnek azon a részén, ahol még él az *ë* (zárt *e*), az irodalmi, a köz- és a tájnyelven beszélő is egyaránt *-ë*-nek, ahol pedig a zárt *e* (*ë*) hang nem él, *e*-nek ejti. Mivel pedig a magyar nyelvnek jóhangzását még az *ë*-ző területeken is nagyon veszélyezteteti

a sok *e*-féle hang, ahol csak nyílt *e* van, ott az egyhangúságot nagyon jól lehet kérdő mondatokban az *-e* helyett *-é* kérdőszócska használatával enyhíteni. Hogy csak egyetlen együgyű példát mondjak: *A lehetetlent kell-e megkísérelned?* mondat *e*-s egyhangúságát még a teljesen *e*-ző területeken is jócskán meg lehet törni azzal, hogy az *-e* helyett az *-é* formát alkalmazzuk. Vagy hogy a legújabb nagy magyar akadémiai nyelvtan idézeteinél maradjak, a jóhangzás szempontjából nem tetszetősebb-é, ha ezeket az itt, *e* kézikönyvben *e*-ktől terhes következő mondatokat így alakítanók át:

Nem ébredt-e fel a telefonra?
Nem lesznek-e vágyai?
Törölted-e le a könnyeket?
Egészséges lett-e?
A pokol lökte-e ki magából?
Ki fogja-e elégíteni?

Nem ébredt-é föl a telefonra?
Nem lesznek-é vágyai?
Törölted-é le a könnyeket?
Egészséges lett-é?
A pokol lökte-é ki magából?
Ki fogja-é elégíteni?

És folytathatnám a végtelenségig onnan vagy máshonnan vett hasonlóan egyhangúan *e*-ző mondatok ilyenféle átalakítási ajánlásával!

Szinte biztosan lehet állítani, hogy a József Attilától fennebb idézett *tettek-é* kérdő szerkezet a *tettek-e* helyett az egyhangúság elkerülése céljából került a versbe. Ugyanez mondható el a következő Babits Mihály- és Tóth Árpád-szerkezetekről is: „*Ellene bizsogsz-é . . . ?*” | „*Dicsérjem-é őt . . . ?*” | „*És őriz-é a lelketek ily tájat . . . ?*” | „*Ki tudja, ez-é az élet, Ez-é az igazi élet?*” (L. még előbb az egyes írókkal kapcsolatban tett hasonló jellegű észrevételeket, illetőleg példákat!)

20. És most itt fejtegetéseim berekesztéséhez közeledve tartozom azzal a bűnvallással, hogy magam már régóta fogalmazás közben nem arra a nyelv-helyességi dogmára ügyelek, amely szerint az *-é* kérdőszócska tájnyelvi jellegű és csak az *-e* az irodalmi forma, hanem saját stílusigényemhez igazodva, de — amint látom — egyben a nagy stiliszták nyomdokain botorkálva, élőszóban és fogalmazás közben bátran váltogatom a simuló kérdőszócskának mind az *-e*, mind az *-é* alakját. A váltogatásban — nálam — pusztán a jóhangzásra, illetőleg az egyhangúság kerülésére való törekvés vágya dönt. Az én belső-erdélyi hangrendszeremből amúgy is hiányzik az *ë*, és így az *e*-k egyhangú kelepelését már évtizedek óta — beszédben és írásban egyaránt — tudatosan meg-megtörettem *-é* kérdőszós mondatok bevetésével. Ahogy utána nézek, egyetlen szerkesztő, még a kérlelhetetlen őszinteséggel javító Pais Dezső sem fárasztotta eddig egyetlen egyszer sem tollát közleményeim sajtó alá készítésekor az *é*-knek *e*-re való javításával! Talán ő is úgy vélekedik e kérdésről, mint az előbbieken *e* sorok írója tette?

Annak ellenére, hogy ilyenformán magam a nyelvtörténetnek és éppen az irodalmi nyelv történetének vallomása alapján, a stilisztikai szempontok figyelembevételével — a saját nyelvhasználatomat illetően — már régen döntöttem, és ezen életem hátralevő szakaszában immáron aligha változtatok, ajánlatos volna általánosabb érvennyel felülvizsgálni az *-e* és az *-é* kérdőszó-változat használatára vonatkozó eddigi — véleményem szerint elhamarkodott — minősítést. Ha aztán a tőlem kifejtetek vagy a másoktól megállapítható hasonló észrevételek elfogadhatók, valami olyanféle döntésre lehetne jutni, mint jutott legalább egy század óta írói gyakorlatában annyi nagy író, s eleinte függetlenül, majd az írói nyelv vizsgálata rendjén nyert bizonyosság

erejével a gyakorlatban és itt — elméleti megfontolások formájában — jutottam magam.

21. Záradékol még fel kell hívnom a figyelmet fejtegetéseim bizonyos egyoldalúságaira. Vizsgálódásaimat szinte kizárólagosan versszövegeken végeztem, és a Kós Károly prózájában való szemelgetésen túl csak elszórtan vettem prózai művekből példákat.¹ A kívánatos további vizsgálódás rendjén valaki vérbeli stilisztikusnak ezt az egyoldalúságot feltétlenül pótolnia kellene. Más vonatkozásban szemlélődésem egyoldalúsága a tekintetben jelentkezik, hogy többnyire pusztán stilisztikai szempontból, a sorok jóhangzására ügyelve emeltem ki a költők gyakorlatában — megítélésem szerint — előnyös, illetőleg hátrányos vonásokat, és nem alapvetően, hanem csak futólag odavetett megjegyzések mértékéig törődtem poétikai, metrikai kérdésekkel is. Pedig valóban úgy lehet a dolog, ahogy erre a kézirat olvasása közben Cseh Zoltán felhívta figyelmemet: minden valószínűséggel a költők nem elsősorban, illetőleg nem csak a jóhangzás, hanem az időmértékes verselés kívánalmi szerint igazodva használhatták váltogatva a rövidhangzós és a hosszúhangzós formát, mint ahogy más olyan szó-alakpárok, mint amilyen a *nehány ~ néhány, neki ~ néki, teneked ~ tenéked, vele ~ véle* esetében is sokszor nemcsak hangzásbeli, hanem ritmikai okokból is éltek ezzel vagy azzal az alakkal. Az alapos vizsgálódást magam itt egy ilyen, csak figyelemkeltőnek szánt cikk keretében nem végezhettem el.

Úgy érzem, amire itt rá akartam terelni az írók, az olvasók és a szakszerűen vizsgálódók figyelmét, arra elég volt ennyi is. A döntést az *-é* változat irodalmivá nyilvánításában már ennyi — gondolom — beszédes bizonyíték alapján is meg lehetne hozni. A végleges döntés előtt vagy után azonban egyáltalában nem volna fölösleges, ha valaki a tőlem elvégzettnél mélyebb és alaposabb, széleskörű anyaggyűjtés alapján e vázlatba foglaltnál jóval teljesebb, sokoldalúan színesebb képet rajzolna e jelentéktelennek látszó, sőt úgy nézem, korunk már sok nagy és kis írójának tollán halódó, kicsinyke szavunk múlt és jelenbeli használatában megfigyelhető stilisztikai és ritmikai jelenségekről.

¹ A vizsgálódás során a szerző Klemm Antalnak abból a megállapításából indul ki, hogy az eldöntendő kérdés simuló kérdőszavának *-é* alakja az *-i* és *-á* változattal együtt nyelvjárási (TörtMond. 17. — Lényegében ugyanígy az ÉrtSz. is). A nyelvhelyességi kérdésekre nézve Dengl János Magyar nyelvhelyesség és magyar stílus című könyvének (Bp., 1938. 218) idevonható fejtegetéseit vettem alapul. A XIX. századi írói nyelvhasználatra általános tájékoztatásként Horváth János Magyar versek könyvét forgattam. Az egyes írók nyelvhasználatát a következő kiadások alapján vizsgáltam: Ady Endre válogatott versei. Bp., 1921; Ady Endre összes versei. Bp., 1958. I–II. — Áprily Lajos: A kor falára. Válogatott versek. Bp., 1967.; Jelentés a völgyből. Bp. 1965. — Babits Mihály összegyűjtött versei. H. n. (Bp.), 1963; Dante Komédiája. A Pokol. H. és é. n. Révai-kiadás. — Bartalis János: Válogatott versek. Bukarest, é. n. (1955.). — Dsida Jenő: Versek. Bukarest, 1966. — Horváth István: Az én vándorlásom. Kolozsvár, 1943. — Illyés Gyula összegyűjtött versei. H. n. (Bp.), 1940. — József Attila összes versei és műfordításai. H. n. (Bp.), 1963. — Juhász Gyula összes versei. H. n. (Bp.), 1959. — Kányádi Sándor: Kikapcsolódás. Bukarest, 1966. — Kiss Jenő: Kísérjenek a csillagok. Bukarest, 1965; Kiss Jenő legszebb versei. Bukarest, é. n. (1963.). — Kós Károly: Atila királról ének. Sztána, 1923.; Budai Nagy Antal, Színjáték. Kolozsvár 1936. és Bukarest, é. n. (1958.). — Kosztolányi Dezső összegyűjtött költeményei. H. és é. n. (Bp., 1935.), Révai. — Madách: Az ember tragédiája. Centenárium kiadás. Sajtó alá rendezte Tolnai Vilmos. A Napkelet könyvtára I. II. kiadás. Bp., 1924. — Petőfi Sándor összes művei. Bp., 1893. I–II.

— Reményik Sándor összes versei. H. és é. n. Révai-kiadás. I—II. — Szabédi László: Telehold. Veér Anna alszik. Bukarest, 1967. — Szabó Lőrinc összegyűjtött versei. Bp., 1962.; Örök barátaink. Szabó Lőrinc kisebb műfordításai. Bp., é. n. II. kiadás; Shakespeare szonettjei. Ford.: Szabó Lőrinc. H. és é. n. (Bp., 1921.) — Szász Károly: Dante Alighieri: A Purgatorium. Bp., 1891. — Szeplér Ferenc: Versek. Bukarest, 1967. — Tompa Mihály összes költeményei. Rendezték barátai Arany János, Gyulai Pál, Lévay József és Szász Károly. Bp., é. n. (1870?). — Tóth Árpád összes versei, versfordításai és novellái. H. n. (Bp.), 1962. — Vajda János költeményei. Bp., 1910. II. kiadás. — Vörösmarty Mihály lyrai és vegyes költeményei. Bp., 1906. — A csehszlovákiai költőket illetően a következő kiadvány alapján tájékoztam: Széllkiáltó. Csehszlovákiai magyar költők antológiája. Pozsony (Bratislava), 1966. — Vajdára vonatkozólag a pontosabb tájékozódást J. Nagy Máriának, a Horváth Imrére vonatkozó adatokat pedig Balogh Dezső szívességének köszönöm.

Szabó T. Attila

Egy nyelvi járvány és tanulságai

(A *mini* szó használati köréről)

Kovalovszky Miklós Élet és Tudomány-beli cikke (Mini a divat, 1967. 10. sz.) hívta fel a figyelmünket arra, hogy ez az új divatszó feleslegesen vállal nyelvi szerepet szóbeli és írásbeli információkban. Annyira feleslegesen, hogy mi inkább a j á r v á n y s z ó minősítést tartjuk jogosnak a *mini* hangszorral és nyelvi funkciójával kapcsolatban. A tömeges előfordulás mellett ezt a minősítést támogatja az a tény is, hogy pontosan kimutatható használati gócai vannak, s elsősorban napilapjaink, ismeretterjesztő jellegű folyóirataink a ludasak abban, hogy a *mini* szócsaládja szinte napról napra népesebbé válik. A *mini* növekvő előfordulása, tolakodó, falánk volta miatt érdemes számba venni e szó használati körének jellemző típusait, és megfogalmazni néhány nyelvi tanulságot a *mini* előtagú összetett szavainkkal kapcsolatban.

Megvizsgáljuk, milyen nyelvi és nyelven túli tényezők (pl. a divat, bizonyos gazdasági, társadalmi faktorok) segítették elő e szó gyors terjedését. Először a nyelvi tényekről szólunk. A *mini* hangszor etimológiáját tekintve mesterséges szóalkotás. Egyesek szerint a *miniatűr* ('festett kisméretű kép, kicsinyített, igen kis méretű arckép') szóból elvonás, rövidítés útján keletkezett.

Gerhard Wahrig (Das grosse deutsche Wörterbuch, 1967.) már nemcsak szótározta ezt a nemzetközileg is igen divatos szót, hanem etimológiájáról is véleményét nyilvánította: „*Minigolf*: Kleingolf, eine Art Golf auf kleinem Platz in verspielter Form: — Kurzwort aus *Miniatűr* + *Golf* . . .”

Hogy a *miniatűr* hangszor jelentéstartalma, illetőleg egy-egy jelentésárnyalata valóban hozzájárulhatott a *mini* szó használati körének tágulásához bizonyítják azok a nevek, amelyekben a *miniatűr* összetételi tag a kis, a kicsi, a rövid, a törpe, a kisméretű stb. dolgok, fogalmak megnevezésére szolgál: „A *miniatűr-harmónium* kevés helyet foglal el . . .” (Néptanítók Lapja, 1890. 96). Sokszor a *miniatűr* és a *mini* egyenrangú szinonimák a használatban, s elég gyakran szolgálnak egymás jelentéstartalmának értelmezésére: „Külföldön tért hódít a *mini-basket* — a *miniatűr kosárlabda*” (Népszabadság, 1967. jan. 5.). — „*Mini-múzeum*: a romániai Kőrösfőn az új iskola készül, alakuló *miniatűr* néprajzi múzeuma . . .” (Tanügyi Újság, 1968. ápr. 9.). A Magyar Nemzet cikkírója is a *miniatűr* szót használja fel a *mini-divatbemutató* nyelvi forma pontosabb értelmezésére: „A *mini* szócska . . . nem a szoknya hosszát jelenti, hanem a *miniatűr* divatbemutatót . . .” Újabbban a *mini* szó funkció-

jában, elsősorban a *mini* visszaszorításának igényével vállal szerepet a *miniatűr* hangsor: „*Miniatűr magnó.*” : „Hollandiában *miniatűr magnetofont* hoztak forgalomba . . .” (Esti Hírlap, 1968. jan. 1.) — *miniatűr dán mosógép* reklámja (Magyarország, 1968. okt. sz.) stb.

Vannak, akik a *mini* etimológiáját kapcsolatba hozzák a latin eredetű *minus*, *minimális* ('valaminek legkisebb foka, mértéke, legkisebb, legkevesebb') szóalakokkal is. Az kétségtelen, hogy ezek is elősegíthették a *mini* fogalmi és használati körének kitágulását. A *mini* hangsor negatív értékű hangulati töltésének motiválásában is szerepe van a két latin eredetű szónak.

A *mini-* és a *maxi-* (< lat. *maximus*) ellentétes értelmű, illetőleg két sarokérték közé foglalható összetételi tagok mind gyakoribb együtt jelentkezése is azt valószínűsíti, hogy némelyek tudatában a *mini* a *minus*, *minimális* a *maxi* a *maximus*, *maximális* hangsorhoz társult. Erre utalnak ezek a példák is: *mini-maxi kosárlabdapalánk* (Esti Hírlap, 1968. febr. 22.), *maxi-szárnyashajó* (Esti Hírlap, 1968. aug. 8.), *mini-szoknya—maxi-kabát* (Hétfői Hírlap, 1967. aug. 28.), „*maxi-lámpát készítenek a mini-műhelyekben*” (Heves megyei Népújság, 1967. dec. 5.); „a *mini-gyöngyötl—a maxi-gyöngyig . . .*” (Magyar Nemzet, 1967. nov. 26.); „Egy *maxi-* és egy *mini-háziruha* látható” — „divat a *mini-* és a *maxiszoknya*” (Magyar Nemzet, 1967. jún. 11., okt. 15.), *Mini-Maxi Magazin* (Nők Lapja, 1968. márc. 9.); „*mini-szoknyát, s hozzá maxi-kabátot*” (Magyar Nemzet, 1967. aug. 13.); *mini-brikett—maxi-kalória* (Esti Hírlap, 1967. dec. 28.) stb.

Komoly analógiás hatásuk van a *mini* nyelvi szerepének kitágításában a *mikro* előtagú összetett szavaknak is. Egyesek a „mikroláz” (vö. Szende: Szóról szóra, Bp. 1965. 15) ellensúlyozására cserélik fel a *mikro* előtagot a *mini* szóval. Ezt a két hangsort is gyakran szerepeltetik együtt a rokon jelentésnek egymást támogató értéke miatt: „A sok *mini-* és *mikromodell* között válogathatunk” (Magyar Nemzet, 1967. ápr. 30.) stb.

A *mini* szó használati körének tágulását, változatos nyelvi szerepvállalását a nyelvi tényezők mellett elősegítették bizonyos nyelven túli faktorok is.

A Sprachpflege (1967. 11. sz.) *Mini-Betrachtung* című cikke is utal erre. A kisméretűsége, a zsugorításra törekvés világjelenség az iparban, az építkezésben, a divatban egyaránt. A lengyel ipar *mini-telefonokat* készít, a japánok *mini-televíziókat* kínálnak eladásra, a németek *mini-rádiókat* is gyártanak, a nyugatnémet és az angol városokban *mini-boltok* nyílnak meg (Mini-Läden, Mini-Shops). A nemzetközi és a magyar könyvesboltokban egyre gyakrabban találkozunk *mini-könyvekkel* is. Olvastunk már arról is, hogy *mini-kalendáriumok* és *mini-herbáriumok* is készülnek (vö. Fejér megyei Hírlap, 1968. aug. 15.).

A divatban, elsősorban a ruházati iparban és kereskedelemben dolgozók révén — nemcsak a *mini-méret* „tartja erősen magát”, hanem a *mini* hangsor is eleven, sőt egyre jobban aktivizálódik. Ezt a nyelven túli tényezőt nagyon is tekintetbe kell vennünk a *mini* hangsor jelenlegi vitalitásának értékelésében. Ma már nemcsak a szűkebb szakmai körben, hanem a közhasználatban is ismertek és használatosak a következő nyelvi formák: *mini-szoknya*, *mini-ruha*, *mini-kabát*, sőt van *mini-kiskabát* (?) is (vö. Népszabadság, 1967. okt. 7.), *mini-kötény*, *mini-bakfisruha*, *mini-pantalló*, *mini-sari* (= szári, indiai ruhadarab). Éppen a felsorakoztatott példák tanúsítják, milyen hibák származnak a *mini* igen gyakori használatából: nem juthatnak nyelvi szerephez a következő kifejező magyar szavak, kifejezések: *kurta* (vö. *Kurta, mint a szegedi*

szoknya [Dug. Péld. T. 226.], *kurtított*, *rövid* (vö. Elöl rövid a szoknyája: [’terhes’]), *rövidített*, *rövidke*, *térdig érő* stb. stb.

A kis, kicsiny, rövid stb. mértékének megnevezésére szolgáló *mini* hangsor ma már nemcsak a divat, a ruhaipar és a ruházati kereskedelem szűkebb szakszókincsének igen aktív tagja, hanem az élet minden területéhez tartozó dolgok, tárgyak, jelenségek kisméretűségét minősítő, megnevező összetett szavaknak egyik leggyakoribb alkotórésze.

A szoknyák, a ruhadarabok *mini-hosszúsága*, tehát rövidsége, kis mérete ugyanis analóg alapot nyújtott arra, hogy a *mini* hangsor mind nagyobb szerepet vállalt olyan élőlények, tárgyak, gyártmányok, eszközök, építmények, intézmények, létesítmények stb. megnevezésére, amelyeknek jellemzői a kisméretűség, a törpeség, az apróság, a kis teljesítőképesség, a vékonyság stb.

A feltűnően gazdag példatárból csak néhányat idézünk most állításunk igazolására: *mini-telefon* (zsebben hordható) (Északmagyarország, 1968. júl. 12.), *mini-hangszer* (parányi méretű) (Népszabadság, 1967. ápr. 21.), *mini-terepjáró* (Népszabadság, 1968. szept. 7.), *mini-kvarclámpa* (Magyar Nemzet, 1967. nov. 25.), *mini-autó*, *mini-repülőgép* (Az MHS modellkísérleti állomásán) (Népszabadság, 1967. febr. 26.), *mini-daru* (a belgrádi rendőrség használja a tilos helyen parkoló gépkocsik elszállítására) (Népszabadság, 1967. nov. 23.), *mini-elem* (ostya vastagságú száraz elem) (Esti Hírlap, 1968. aug. 3.), *mini-kalor* (fürdőszobafűtő: törpe olajkályha) (Esti Hírlap, 1968. aug. 14.), *mini-traktor* (kis, törpe gép) (Orosházi Hírlap, 1968. aug. 13.), *mini-hintaszék* (kislakásokba való) (Ország-Világ, 1968. aug. 28.), *mini-vontatóhajó* (kis teljesítményű, az árvízvédelem céljait szolgálja) (Esti Hírlap, 1968. jan. 1.), *mini-motor* (a tenyérben is elférő, apró villanymotor) (Esti Hírlap, 1968. jún. 5.), *mini-robogó* (törpe robogó) (Ifjúsági Magazin, 1967. 10. sz.), *mini-TV-készülék* (a képernyője akkora, mint egy levélbélyeg) (Élet és Tudomány, 1968. 42. sz. — Magyar Hírlap, 1968. szept. 9.), *mini-szánkó* (Esti Hírlap, 1968. febr. 21.), *mini-röntgen* (a körterembe is begördíthető) (Népújítás, 1968. júl. 25.), *mini-laborhűtő* (Magyar Nemzet, 1967. okt. 26.), *mini-hűtőszekrény* (kis méretű, felfűtővel működő) (Magyar Nemzet, 1968. ápr. 28.), *mini-ürkabin* (Magyar Nemzet, 1967. márc. 8.), *mini-automata telefonközpont* (Gyulavári és Mezőmegyer községekben) (Népszabadság, 1968. okt. 12.), *mini-mozi* (Dunántúli Napló, 1968. okt. 6.), *mini-golf(pálya)* (Magyar Hírlap, 1968. aug. 1.), *mini-tenisz- és golfpálya* (Balatonfüreden) (Esti Hírlap, 1968. jún. 14.), *mini-csillag* (apró, kislakú) (Esti Hírlap, 1968. szept. 18.), *minivizor* (a legkisebb képcsövű magyar tv) (Népszabadság, 1967. máj. 13.), *mini-pezsgó* (kétdecis üvegekben) (Hétfői Hírek, 1968. aug. 21.), *mini-krokodil* (törpe) (Népszabadság, 1967. okt. 15.), *mini-sertés* (orvosi kísérleti célokra tenyésztik) (Élet és Tudomány, 1967. 52. sz.), *mini-szendvics* („igen kis karikákra vágott zsemle szeletekre *mini-villával* kis darab kolbászokat teszünk”) (Magyar Nemzet, 1967. dec. 30.), *mini-hajó*, *minitenger* (sic!) (a francia Alpok egyik taván oktatásra szolgáló, kis méretű, illetőleg kicsinyített tartályhajómodell) (Élet és Tudomány, 1968. 18. sz.), *mini-agy* (az őshüllők kis súlyú agyveleje) (Esti Hírlap, 1968. júl. 13.) stb. stb.

A *mini* hangsor nyelvi funkciójának tágulási folyamatára és mértékére szolgáltatnak adatokat a következő példák. E típusokban a dolgok, a tárgyak kis mérete csak részben szolgáltatathat magyarázó okot a *mini* előtag használatára, s inkább a gondolkodás renyhésege, restésege, tunyasága a ludas abban, hogy némelyek nem élnek a válogatási lehetőségekkel, s passzívításra kényszerít-

tik azokat a magyar szavakat, melyek éppen a *mini* felesleges használata miatt nem juthatnak nyelvi szerephez. Valóban egyes hírlapokban a *kis*, *kicsi*, *rövid*, *törpe*, *apró*, *szűk*, *parányi*, *kevés*, *zömök*, *kicsinyített* szavak gyakran háttérbe szorulnak a *mini* miatt. Sok újságíró számára kényelmes megoldás, ha a kis méret megnevezésére csak a *mini* szót használja fel. A felsorakoztatott példák azt is tükrözik, hogy a *mini*-vel való minősítés szürkítette az összetétel megkülönböztető értékét is. A következő konkrét főnevekre gondolunk elsősorban: *mini-kert* (a szűk udvarokon telepített kis kertek) (Nők Lapja, 1968. jún. 29.), *mini-metró* (Rotterdamban átadták a forgalomnak a világ leg-rövidebb metróját) (Esti Hírlap, 1968. szept. 5.), *mini-ruhagyár* (Heresznyén épült fel) (Somogyi Néplap, 1968. jan. 28.), *mini-konyha* (Magyar Hírlap, 1968. júl. 14.), *mini-vasút* (Selypen) (Heves megyei Népújáság, 1968. okt. 6.), *mini-szálló* (a Duna-kanyarban) (Esti Hírlap, 1968. jún. 25.), *mini-hotel* (kevés személyt befogadó) (Magyar Nemzet, 1967. jún. 17.), *mini-ház* (szét-szedhető faház) (Magyar Nemzet, 1967. nov. 26., — nov. 28.), *mini-üzletház* (az átalakuló Telekin) (Esti Hírlap, 1968. ápr. 19.), *mini-hűtőház* (két és fél vagon kapacitású) (Magyar Hírlap, 1968. júl. 7.), *mini-strand* (a nyári táborban) (Esti Hírlap, 1968. jún. 26.), *mini-paprikaagyár* (kísérleti) (Népszabadság, 1968. júl. 4.), *mini-szövőgyár* (Bodajkon) (Magyar Nemzet, 1968. aug. 28.) stb. stb.

A *mini* használati körének bővülését érzékelhetjük azokban az összetételekben, melyekben a *kevés*, *alig számba vehető*, *csekély*, *igénytelen*, *kevésbé jelentős*, *jelentéktelen*, *szerény*, *kicsinyített*, *gyenge*, *nem nagy igényű*, *nem feltűnő*, *elenyésző*, *hívtvány*, *csapnivaló* szavak minősítő funkcióját is magára vállalja a *mini* hangsor: *mini-olimpia* (Esti Hírlap, 1968. okt. 10.), *mini-vásár* (s benne *mini-méretű* kiállítási tárgyak), *mini-Szuper rádió*, *mini-vár* [?] (összerakható hétvégi ház), *mini-laboratórium* stb. (Heves megyei Népújáság, 1968. szept. 18.), *mini-Magyarország* (országos falumúzeum Szentendre szomszédságában) (Népszabadság, 1968. júl. 31.), *mini-Bulgária* („a Bolgár Kulturális Központ üzleteiben *mini-Bulgária* várja a vásárlókat”) (Magyar Ifjúság, 1968. júl. 19.).

A következő *mini* előtagú összetételekben a *mini* használati köre ismét bővül. A szó használói nemcsak a kisméretűség kifejezését bízták e szóra, hanem e jelentés közvetítésén túl bizonyos negatív hangulatú meghatározó értékek érzékeltetésének eszközéül is szánták a *mini* szót. Ilyen példák vonhatók ebbe a használati körbe: *mini-reform* (egyetemi *minireform* [sic!] Olaszországban) (Népszabadság, 1968. szept. 15.), *mini-plattform* (jobboldali támadás a *mini-plattform* ellen) (Esti Hírlap, 1968. márc. 7.), *mini-csúcs* (az amerikai és a dél-vietnami elnök igen rövid ideig tartó csúcstalálkozójáról) (Heves megyei Népújáság, 1968. júl. 21.), *mini-állam* („egy *mini*-szigeten *miniállamot* alapít egy élelmes bártulajdonos”) (Esti Hírlap, 1968. júl. 4.), *mini-háború* (Szardíniában két bandita ellen) (Esti Hírlap, 1968. ápr. 25.), *mini-rekord* (hőmérsékleti csúcsrekord) (Magyar Nemzet, 1968. júl. 20.), *mini-vezető* (az engedély nélkül elvitt motorkerékpár vezetője egy gyerek volt) (Esti Hírlap, 1968. okt. 7.).

Hogy a *mini* szóval valóban „járványszerű összetételáradat” (vö. Szende—Károly—Soltész: A szép magyar nyelv. Bp. 1967. 100) keletkezett, bizonyítják azok a használati formák, amelyek már az igényesebb nyelvi formálásban, a társalgási nyelvben is fel-feltűntek. A mindennapi élet nyelvhasználatából idézek — saját gyűjtésem alapján — néhány jellemző példát. „Nálunk csak *mini-karácsony* (egyszerű, szerény, kevés ajándékkal stb.) lesz,

házat építettünk, kiköltekeztünk . . .” — „Nálunk csak *mini-karácsonyfa* lesz . . .” — „Sajnos *mini-ebédre* és *mini-vacsorára* telik, kocsit akarunk venni . . .” stb. stb. (vö. Bakos: *Mini a divat*, Heves megyei Népművelési és Közművelődési Bizottság, 1967. dec. 10.). A tréfás íz, a játékos gúnyolódás még mentheti a *mini* jelenlétét az idézett információkban.

Külön is szólnunk kell arról a használati típusról, amelyben a *mini* szó „eredeti” jelentéstartalmához (kis, kicsi, kis méretű, apró, törpe, zsebméretű) sajátos érzelmi velejáró (hangulatos, kedves) is társul, s a gúnyoros kritikát, a játékos rosszallást is érzékeltetni kívánják a szerzők a *mini* szó használatával: *mini-műsor* (a Thália színház rövid, színes, baráti műsort adott a kolozsvári magyar rádió stúdiójában) (Magyar Hírlap, 1968. szept. 16.), *mini-hirdetés* (ezzel a *mini-betűs* célratörő reklámszöveggel: Ön is vásároljon nagyítót!) (Magyar Nemzet, 1968. jan. 18.), *mini-forradalom* (halva született *miniforradalom* az amerikai Republikánus Párt konvenciójának záró ülésén) (Esti Hírlap, 1968. aug. 9.), *mini-ülésszak* (a francia parlamentben; a napirend csak négy pontból állt) (Magyar Nemzet, 1968. júl. 3. sz.).

A *mini* szóval társított nyelvi képletek hangulati telítettségének sajátos stílushatását is érzékelhetjük a következő példákban: „*Mini-sztorik* (rövid történetek, szépirodalmi ígérennyel!) (Magyar Hírlap, 1968. aug. 20.), *mini-ügy* (nevetséges, mondvacsinált ügy!) (Új Idő [Románia] 1968. júl. 11. sz.), *minitöprengések* (egyszerűek, nem nagy dolgokkal foglalkozók) (Heves megyei Népművelési és Közművelődési Bizottság, 1968. márc. 3.) stb. A *mini-mikrofon* (Magyar Nemzet, 1968. jan. 28.) nyelvi képletben a *mini* hangsor még a kisméretűségre, a zsebméretre, a kockacukorméretre utal. De nevezik ezt a készüléket *mini-kém*-nek is, hiszen ez a készülék kiszolgálja a kém-szervezeteket, s azokat az üzletembereket is, akik vele a konkurens cég üzleti titkait kívánják kikélni. A következő információkban már hangulati töltése, játékos, humoros kicsengése van a szóalaknak, nem is szólva arról, hogy a hangsor h a n g a l a k j a is furcsa asszociációkra csábíthatja az olvasót: „*Minikém* (sic!) avagy füle van a falnak . . . a *minikémtől* a bankszámláig . . ., hallottál már a *minikémről* . . .” (Népszabadság, 1967. dec. 24.).

A *szatócsbolt* kicsinyítő, játékosan becsmérlő jelentéstartalmát és hangulatát idézi fel a *mini-közért* nyelvi forma is (Esti Hírlap, 1968. jún. 21.). A *mini* ugyanis nemcsak a bolt kisméretűségére utal, hanem a szerző szatirikus csúfolódását, pajkosan gúnyos bírálatát is kifejezi ezzel a szóval.

Egy pedagógiai tárgyú, komolyabb hangvételű, igényesebb dolgozattól azonban szinte „kilóg” a *mini*. Erről győz meg bennünket a következő szövegrészlet: „A mai gyermek . . . nem él . . . egy elszigetelt *minivilágban*, amelynek semmi köze sincs a felnőttek problémákkal teli nagy »életé«-hez . . .” (Köznevelés, 1968. 13—14. sz. 535).

A nyelvi fegyelem meglazulásának a jelét látjuk abban is, hogy a publicisztikai stílusban a szófaj-kategóriát változtató *mini* mind gyakrabban vállal szerepet: „A jaltai megbeszélésre Franciaországot nem hívták meg, s ezzel, De Gaulle szerint, már akkor *minizálták* a francia nagyhatalmat” (Esti Hírlap, 1968. okt. 10.). A csonkult alapszóval képzett igealak ma már a társalgási nyelvben is aktivizálódik. Ilyen furcsa szóalakokat hallunk: „*Elminizték* az ügyet” — „*Kiminiztek* ebből is bennünket” stb. stb. Annak is tanúi vagyunk újabban, hogyan módosul a *mini* hangsor szintaktikai funkciója is. Jelentéstopadással főnevesedik, illetőleg egyszerű szóvá válik, s önmagában jelenti a rövid, a térdig érő szoknyát, ruhadarabot: „A *mini* elveszti a harcot, s jön

a hosszúsoknya divatja” (Ország-Világ, 1968. 1. sz.), „A fiatalság legkedvesebb ruhadarabja a *mini*” (a társalgási nyelvből).

Jelentkeznek e szó képzett, sőt továbbképzett alakjai is: „Tetszik ez a kislány *minis* természete miatt” (a köznyelvből). — „Reggeli autóbuszismerőseim között nyilvántartok egy édes, üde, szőke tinédzsert, *minis* — természetesen” (Esti Hírlap, 1968. szept. 31.). — „*Mininél minibb* ruhakölteményeket vonultattak fel . . .” (Esti Hírlap, 1968. febr. 6.) — „A legszolidabb öltözéktől a *mini-minig* minden megtalálható a londoni utcán” (Ország-Világ, 1968. 7. sz.) stb. stb.

Nem egységes a helyesírásuk sem e szóval társított összetételeknek. Leggyakrabban a költőjeles írásformával találkozunk, de gyakori a különírás, s ritkább az egybeírás. „A szép magyar nyelv” (Bp. 1967. 100) szerzői az egybeírásos alakokat közlik (*variamini*, *miniszoknya*, *minipanasz*, *minifürdőruha*, *minibűfé*, *mininovella* stb. stb.). Bár a *mini* nagy elterjedtségének az is alapot ad, hogy az emberek tréfás jókedvükben, humoros megnyilatkozásként is élnek vele, a felsorakoztatott és elemzett példák azt is tanúsítják, hogy a *mini* használatának sokkal komolyabb és veszélyesebb eredői is vannak. A nyelvszegényítés, szürkítés veszélye áll fenn akkor, amikor némelyek egyrészt gondolkodásuk renyhesége, tunyasága miatt, másrészt nem igényes nyelvi műveltségük következtében kikerülnek a szómegválasztás lehetőségeit, és csak egyetlen szóval fejezik ki azt, amit jó magyar rokon értelmű szavakkal egyértelműbben és választékosabban tudnának közölni.

A *mini* használatával kapcsolatban példatárunkat továbbra is bővíteni kívánjuk, illetőleg e járványszó szótárának az elkészítése is feladatunk, mert a teljes anyag más, egyéb természetű tanulságok levonására készíthet bennünket. Milyen jó volna, ha az előző korok és társadalmak divatszavainak, járványszavainak használatára vonatkozólag is kezünkbe vehetnénk szótárszerű összefoglalásokat is. Egy-egy költő és író nyelvének vizsgálatát is teljesebbé tehetnénk e szótárak nyomán nyert adatok, tanulságok segítségével.

Bakos József

A *mini* divatjáról

Az előző cikkben fölvetett óhajnak megfelelően, a Nyelvőr szerkesztőjének ötletadó sugallatára még egy sor adattal kiegészítjük Bakos József gazdag gyűjteményét, néhány gondolattal és rendszerező kísérlettel is hozzájárulván az újabb nyelvfejlődésre igen jellemző *mini*-„járvány” tanulságainak összegezéséhez.

A *miniszoknya* 1966 nyarán tűnt fel nálunk, s nyomában — az adatok tanúsága szerint — 1967 elején kezdődött a *mini* divatja nyelvünkben. Nyilván nyugatról került hozzánk, hiszen 1967-ben a németek már szótározzák, s ugyanabban az évben a francia nyelveművelő lap is foglalkozik a *mini* divatjával (Vie et Langage 1967. július; 184. sz., 420. l.). A miniszoknya (*mini-jupe* helyett) — írja André Rigaud — nyelvi divatot is teremtett. Az *-ette* kicsinyítő képző már divatjamúltnak látszik, kiszorította a *mini* előtag, s ez vígan kapcsolódik olyan szókhöz is, amelyeknek nincs *-ette* kicsinyítő képzős alakjuk. „Minden *mini* már” — idézi a szerző egy lap megállapítását, és felsorol néhány divatozó példát: *mini-appartement*, *mini-installation*, *mini-employment*, *mini-objet*, *mini-encombrement*, *mini-soucis*, *mini-prix*, *mini-briquet*, *mini-brosse électrique*, *mini-slip*, *mini-soutien-gorge*, *mini-cuisine*, *mini-ma-*

chine à l'aver, *mini-store* (= drugstore miniature helyett) és a vele hangzásban azonos, tehát összetéveszthető *ministor* (= mini transistor) stb. Mintha a magyarban ilyen szöveget olvasnánk: *mini-lakás*, *mini-konyha*, *mini-berendezés*, amely *mini-terjedelmű*, tehát *mini-helyet* foglal el, s így *mini-gondot* okoz, és *mini-ára* van; *mini-öngyújtó*, *mini-porszívó*, *mini-fecske* (fürdőnadrág), *mini-melltartó*, *mini-mosógép* stb.

Mint e példákból is látjuk, a mini-divat — vagy ha úgy tetszik: -járvány — kiindulógóca a divat. E csoportba tartozó további magyar szavak: *mini-blúz*, *mininadrág*, *mininapernyő*; ezzel kapcsolatos a *minidivat*, *miniszabású* (iskolaköpeny), *minitilalom* (a miniruha vagy szoknya viselésének tilalma némely helyen). (Itt említem meg, hogy a *miniszoknya* megmagyarításának kísérlete, az *aligszoknya* sikertelen maradt.) — A sportban megszületett a *minigolf*(pálya) után a *minikézilabda* és a *minikosárlabda*. (Példáimnál mellőzöm a pontos forrásjelzést; gyűjtésem 1967 legelejétől 1969 elejéig terjed, s főként a budapesti napilapokból és a rádióból való.)

A *mini* terjedésének második területe a technika — főként a háztartással és a közlekedéssel kapcsolatban. Pl.: *mini-fárosz*, *minifototron*, »*minis felvonó*, *mini jármű*, *mini-rakéta*, *mini-technika*, *minitherm* (óranagyságú mágneses hőmérő), *mini-úthenger*, *mini-vízibusz* stb.

Ide kapcsolható az építmények, intézmények fogalmi köréből: *miniáruház*, *Mini cukrászda* (Szekszárd) és *Mini eszpresszó* (Kispest) — itt már tulajdonnévként használatos! —, *mini-galéria*, *mini-gázgyár*, *mini-grill*, *mini-ház(gyár)*, *mini-szélmalom*, *miniszínpad*, *mini-udvar*, *mini-úszómedence*, *mini-üzletház*.

A szokásosnál kisebb méretet, illetőleg mennyiséget jelzi a *mini* előtag, főként áruk nevében: *Mini-Napóleon* (féldecis konyak), *mini-pezsgő* (kétdecis palackban), *minisajt*, *mini-rózsá*.

Népszerű lett a *mini* a sajtó, az irodalom és a művészetek körébe tartozó fogalmak, műfajtypusok jelölésére, ha a szokottnál kisebb méretről, terjedelemtől van szó. Pl.: *minidráma*, *miniesszé*, *minihangjáték*(pályázat), *minikabaré*, *mini-könyv*, *minikrimi*(rejtvény), *minilexikon*, *minimozaik* — Afrikából (újságcikk címe), „*mini*”-*rádió-újság*; *Minibocs*, *Mini-koktél*, *MiniKRESz* (rádióműsorok címe); *minibemutató*, *mini-kiállítás*, *mini-revű*, *minitárlat* (a Ferencváros kulturális *mini-intézményében*) stb.

E többé-kevésbé stílusos, tömörítő használat újabb meg újabb összetételeket fiadzott, egyre tágabb körben s egyre merészebb ötletekkel. Természetesen a sajtóban találjuk a legtöbb ilyen példát (az Esti Hírlap vezet ebben), s a divatot ez a hullám erősítette. Ilyen szókra gondolunk: *minigyarmat*, „*minijárvány*” (influenza, bár a *mini* szó járványos divatjára is utalhatna ez a kapcsolat), *minirekord*, *mini remekmű*, *mini-rendőr* (rendőrhűs gyermek), *mini-Szibéria* (terület, amely kicsiben az egész Szibériát jellemzi), *mini-társadalom*, *mini-tél*, *mini-telekrész*, *mini-történelem* (az anekdota), *mini-történet* (sztori), *miniversenyző* (miniautókkal versenyző gyermek) stb.

Ez a divatos, eredetieskedő kifejezőmód behatolt a választékosabb társalgási nyelvbe is. Hallottunk már panaszkodni a vendéglői *mini-adagokra*; egyetemeinken *mini-tanszéknek* becézik azt, amelyiknek csak egy-két tanára van; nem hízelgő, ha valakit a *mini-ész* vagy a *mini-szlv* kifejezéssel jellemeznek.

A *mini*-vel való szembeállítás természetes fogalmi és alaki ötletként kezdte használni a *maxi* jelzőt, illetőleg jelzői előtagot is. Néhány újabb példa:

mini brikett, *maxi* kalória; *mini* után *maxi*-könyv; *maxi*-szoknya; bokáig érő *maxi* ruhaviselet (a korcsolyázás őskorában), *maxiköpeny*, *maxi* hosszúság, *Minimax* (új, rövid, de nyúlékony harisnya neve).

Mindkét szó főnevesült is már — elsősorban a *mini* — mégpedig a leggyakoribb kapcsolathból keletkezett tapadásként, *mini*-, illetőleg *maxiruha* vagy *-szoknya* értelmében (pl. szelíd *mini* és szolid *maxi*, a *mini*—*maxi* probléma (a rövid vagy a hosszú szoknya kérdése); „A *mini* knockoutolta a *maxit*”; „Sonja Hennie forradalmian rövid kosztümben korcsolyázott, de mi volt az a mai *mini*hez képest”). De a Bakos József idézte *mini*-sztori-nak is van már tapadásos rövidülése: Kutyás *minik* (rövid, tréfás történetek összefoglaló címe. Ludas Matyi 1969. jan. 2.).

Bakos nyomában felsorolhatunk még néhány példát az önállósult *mini* továbbképzett, ragozott és állítmányi használatára; mindez a szó eleven voltának, népszerűségének és hasznosságának jele. Pl.: „Miért olyan *minin* a lakótelep óvodája?”; „[A leányok miniszoknyája fölött] még *minibb* iskolaköpeny, illet tudásuk azonban a *legminibb* mértéket sem ütötte meg”; [Modern babák a kirakatban] „Szoknyájuk *minitől* a *minibbig*, áruk *maxitól* a *maxibbig* változik.” A fokozott alakok arra mutatnak, hogy a *mini* még erősen őrzi melléknévi jellegét.

A *mini* előzménye a szaknyelvekben a *mikro*- előtag (*mikroszkóp*, *mikrofon*, *mikrobiológia*, *mikrométer*, *mikroklíma*, *mikrokozmosz*, *mikrofilm*, *mikrobarázdás* (lemez), *mikroorganizmus*, *mikropórusos* (gumitalp) stb. A *mini*-vel való jelentés- és funkcióbeli azonosság, illetőleg párhuzamosság folytán ennek használata is kezd terjedni, eddigi stílusértékének megfelelően főként szakmai és tudományos szóhasználatban, pl. *mikrobusz*, *mikrovizibusz*, *mikronépszámlálás*; egy külföldi hírben bukkant fel a *mikroszoknya* alak is (M. Nemzet 1968. júl. 11.). A *mikrofon* méretének negatív fokozása a *mini*-*mikrofon*. A rádió egyik rovatának címe *Mikroforum*. Társalgó stílusú újságcikkekben olvastam frissiben a *mikrobosszúság* és a *mikroügy* szót, mintha annak a jele volna ez, hogy „igényesebb” szerző a nagyon is elkoptatott *mini* helyett a *mikro*-t használja. Érdekes, hogy Szende Aladár 1965-ben, tehát még a *mini* divatja előtt, a *mikro* elburjánzásától óvta nyelvünket, s ezt bő példatára nyomósítja (A „mikroláz” tanulságai. Szóráról szóra 15).

Hogy a szaknyelvekben már régebben meggyökerezett *mikro*- előtag helyett mégis az újonnan felbukkant *mini* vált a kis mérték vagy általában a kicsinyítés jelzőjévé a köznyelvben, annak a *mikro* szaknyelvi jellege mellett szerepe volt a *mini* szó idegenből jött, tehát erősen vonzó divatának és könnyed, kellemes, szinte játékos hangzásának. Ez segítette elő a *mini*—*maxi* szembeállító párosítást is. Ennek, illetőleg a rövidült *maxi*- alaknak előzménye lehet a *Minimax* nevű oltókészülék, a *Miksa* idegenszerű becéző alakja, a *Maxi* (a *Maximilian*-ból); hathatott *Makszimenko* szovjet kőműves sztahanovista neve is, amely nálunk is általánosan ismert volt; szójáték is született vele: *maximenkó* kereset, *minimenkó* munka. Bizalmas-tréfás beszédben hallottunk már ilyen rövidítéses kifejezést is: „*Maxi* (azaz: maximum, legfeljebb) száz forint.”

A *mini* meggyökerezését támogatja a *minimum*, *minimális* és a kissé bizalmas *minimo calculo* (minimó kalkuló) latin kifejezés mellett az igen kis mértékegységet jelölő *milliméter* és *milligramm*, amelyet rövid *l*-lel ejtünk (miliméter, miligramm). A magyar nyelvérzék a *mini* szót könnyen *-i* képzős melléknévnek vélheti, annál is inkább, mert nemcsak alakja, hanem jelentése

is rokon a *kicsi, pici* szavakéval. Újabban egyébként is igen elterjedt és kedvelt a bizalmas társalgási nyelvben a szörövidítés és az *-i* vagy a *-csi* kicsinyítő-becéző képző kombinációja. Pl.: *csini, finí* vagy *fincsi, vilí* (= világos, természetes) és *vilcsi* (= villamos), *kancsi; csoki, fagyí, ovi, doli, doki; Balcsi, pulcsi, tancsi* stb. (E jelenségről l. Laczkó Géza: Játszi szóképzés. Nyr. 36. és NyF. 49. 1907.) Ezek és a gyermeknyelvnek olyan szavai, mint *bili, cici, didi, papi, pancsi, mami* stb., valamint az ilyen becéző névalakok: *Dini, Tini, Biri, Lili, Mimi, Tili, Vili, Viki* stb. mind analógiát, tehát ösztönzést és érveket adtak a nyelvérzéknek a *mini* meggyökerezéséhez és divatjához.

Mindezek a nyelvélektani tényezők és analógiák (ismert alapszó, idegen divat népszerűsége, a sajtó terjesztő hatása, a szó játékos hangzása, kedélyes-bizalmas hangulata, alaki és jelentésbeli párhuzamok) mind segítettek meg-alapozni és támogatják a *mini* használatának terjedését, sőt — úgy látszik — nyelvünkben való tartósabb meggyökerezését. Cikkemben, amely talán először hívta fel a figyelmet a *mini* nyelvi divatjára, rossz jósnak bizonyultam: azt hittem, hogy ez is csak múló járvány (Élet és Tudomány 1967. 10. sz.). Az eltelt két év alatt azonban a *mini* igen termékenyítő hatású szócskának mutatkozott: mintegy kétszáz összetételét és származékát jegyezhetjük föl. Nyilván rövidsége, kifejező és kellemes hangalakja, könnyen kapcsolható volta tette alkalmassá arra, hogy vele összetételek sora keletkezzen, s e minőségében igen hasznosnak és életképesnek bizonyult.

Ami a *mini*-s szókapcsolatok írását illeti, példáimban a forrást híven követtem, ezért találunk bennük több változatot, lehetőséget, fokozatot, tehát következtelenséget is. Kezdetben, amíg új és szokatlan volt a *mini*, gyakran idézőjel közé fogva s többnyire kötőjellel kapcsolták a másik szóhoz. Később általában elmaradt a *mini* újszerűségére, alkalmi vagy sajátos stílusértékű használatára utaló idézőjel, majd az egyre inkább állandósuló, gyakoribb összetételekben a kötőjelet is fölvaltotta az egybeírás. Ez ma az általában szokásos és ajánlható írásmód, mint a *mini* meggyökerezésének, ma már megszokott és természetes használatának jele. Ezt ajánljuk tehát egységes és következetes formának, bár néha jelzőként, különírva is előfordulhat a *mini*, bizonyos önálló hangsúllyal, főként hosszabb főnév előtt.

Használatát elsősorban akkor tartjuk helyesnek, ha műszaki vagy tárgyi fogalmak és műfajok nevéhez tömör kicsinyítő jelzőként társul. Pl.: *mini-szoknya, mini-rádió, mini-könyv, mini kvarclámpa, mini-elem, mini-motor, mini hűtőszekrény, mini-golf, mini-szendvics, mini-ház, mini-szálló, mini-porszívó, mini-öngyújtó, mini-mosógép; miniműsor, minidráma, minirevü, minitárlat, mini show.*

A sajtóban gyakran találkozunk fölösleges vagy stílustalan, erőltetett, mesterkéltné kapcsolatokkal. Ilyenek pl.: *miniállam* (a kitűnő s már hagyományos *törpedállam* helyett), *minireform* (jelentéktelen, lényegtelen r.); *miniháború, mini-plattform, mini-kormányválság, mini-forradalom, mini-ülésszak* (e fogalmak komolyságához sem illik a játékos *mini*), *mini-rekord* (nem is világos, mit jelent), *mini-iroda, mini-kirendeltség*; a *törpekokodil*-t és a kitevnyéztett *törpesertés*-t fölösleges *mini*-nek mondani; a kiállításon bemutatott *mini-Bulgária* helyett is természetesebb lett volna azt írni, hogy ott *Bulgária* látható *kicsiben*; a *mini-olimpia*-t nevezhetjük bátran *kis olimpia*-nak, a *minitenger* valósággal fogalmi zavart kelt; a *minikém* — főként így egybeírva — pedig szándéktalanul is mulatságos hangulatú, mert kicsinyítő képző + birtokos személynagok alaknak érezzük (az én *minikém*).

Az újságok nyomán a társalgás nyelvében is sűrűn bukkannak föl *mini*-s összetételek, főként azoknak a szóhasználatában, akik mindenáron „korszerűen”, azaz inkább divatosan vagy eredetieskedve akarják kifejezni magukat. Ezek az összetételek azonban többnyire alkalmi ötletek, pillanatnyi alkotások, mesterkéltek, erőszakoltak és szükségtelenek. Néhány ilyen példa: a *mini-büfé* még csak elfogadható, mert némi kedélyességgel fejezi ki a büfé szerény, szűkös, csekély választékú voltát. Ebbe a képzetkörbe beleillik a *miniszendvics* is. De a *mini-hely* egyszerűen csak nagyon kicsi, szűk hely, a *mini-gond* csekély, jelentéktelen gond, a *mini-panasz* szót sem érdemel, a *mini-ügy* aprócska, jelentéktelen, semmi ügy. A *mini-karácsony*-ról pedig aligha találnánk ki, hogy a *mini* itt az ünnep egyszerűségére, az ajándékok szerénységére utal. Az ilyen erőszakolt, gyakran logikai bakugrásokat halmozó, értelmetlen vagy homályos szóötleteket nem pártoljuk tehát.

Hol van a *mini* használatának — a szakmai nyelvek tömörítő fogalomjelölésén kívül — másik természetes területe? Ott, ahol a *mini* szóval kifejezett, kedveskedve-becéző kicsinyítő jelentéstartalom játékos-kedélyes hangulata érvényesülhet: a bizalmas köznyelvben. A kifejezés érzelmi-hangulati skálája a kedveskedéstől a gúnyosan ironikusig terjedhet. Ebbe a sávba illenek bele az ilyen összetételek, mint: *mini-adag*, *mini-baba* vagy *mini-gyerek* (= piciny csecsemő), *mini-hölgy* (= kislány vagy igen kis termetű nő), *mini-ész*, *mini-zseni*, *mini-óráds*, *mini-kíni* (parányi bikini).

Nem szándékunk tehát általánosan helyteleníteni és elítélni a *mini* divatját, amelynek tartóssága is arra vall, hogy az időleges felkapottságon és az újszerűség varázsán vagy az eredetieskedés szándékán túl is van kifejező szerepe, hangulati értéke, vagyis hasznossága a nyelvhasználat szempontjából. Nem berzenkedünk tehát használata ellen, ha nem jár együtt vele a kifejezés fogalmi és árnyalati szegényítése. De rá is érvényes az, ami a legtöbb nyelvi jelenségre: nem minden új rossz, s nem helyteleníthetünk semmit a l a t a l á - b a n, mert a maga helyén szinte minden jó és alkalmas lehet. Így vagyunk a *mini*-vel is. Divatról lévén szó, ne feledjük azonban, hogy a divatot akkor követjük helyesen, ha megtartjuk a hármasszabályt: mérséklet, ízlés, stílusosság.

Kovalovszky Miklós

A ragos határozók és a megfelelő személyragos határozószók mai viszonya

A magyar határozóragok jókora részének megvan a maga önálló szóként élő személyragos (olykor egyéb módon kialakult?) változata is: *-ba*, *-be* — *bele*; *-ban*, *-ben* — *benne*; *-ból*, *-ből* — *belőle*; *-ért* — *érte*; *-hoz*, *-hez*, *-höz* — *hozzá*; *-n*, *-on*, *-en*, *-ön* — (a funkció tekintetében) *rajta*; *-nak*, *-nek* — *neki*; *-nál*, *-nél* — *nála*; *-ra*, *-re* — *rára*; *-ról*, *-ről* — *róra*; *-tól*, *-től* — *tőle*; *-val*, *-vel* — *vele*. Nem fejlődtek ilyen alakok az *-ig*; *-ként*; *-képpen*; *-kor*; *-lag*, *-leg*; *-n*, *-an*, *-en*; *-nként*; *-nta*, *-nte*; *-stul*, *-stül*; *-szor*, *-szer*, *-ször*; *-t*, *-tt*; *-ul*, *-ül* és *-vá*, *-vé* rag mellett, azaz nincsen *ige*, *kénte* stb. határozószónk. (Vö. Simonyi: Tüzetes magyar nyelvtan 640—716; A mai magyar nyelv rendszere 1: 239, 252, 547—8, 562—87). Érdemes azonban felfigyelni rá, hogy a meglevő rag—

határozószó párok, is alakilag, illetőleg funkcionálisan tartoznak össze elsősorban; jelentésükben és mindennapi használatukban már nem találjuk meg a teljes párhuzamot. Egyszerűen szólva: például nem minden *-ban, -ben* ragos határozót helyettesíthetünk a *benne* szóval; viszonyukból hiányzik a használat minden mozzanatára kiterjedő teljes rendszerszerűség: De vajon a rendszerszerűség hiánya maga rendszerszerű-e vagy csak véletlenek felsorakozásának, halmozódásának következménye? Ez a kérdés foglalkoztat, amikor az alábbiakban a felsorolt nyelvtani eszközöket határozói szerepüknek minden gyakoribb fajtájában megvizsgálom. — A véletlen szerepe (véletlenül értve az önmagukban esetleg kielégítően magyarázható, de egyedi, sajátos eseteket is) természetesen nagy. Így mindjárt kiiktatom a vizsgálat köréből azokat a frazeológiaiag többé-kevésbé összeforrott kifejezéseket, amelyekben hol kimutatható a ragos határozó és a személyragos határozószó váltakozása, hol nem. Ilyenek: *Ide a borral!* — *Ide vele! Jaj a gonosznak!* — *Jaj neki!* De az *elég az hozzá, hogy . . .* (*szép és*) *rá még jó is* kifejezések határozóinak helyén ragos határozó nem szokott állni, itt csak a határozószó a szokásos. A *Nekem ne rosszkodj!* felkiáltás helyett sem mondhatjuk: *Anyádnak ne rosszkodj!* De hogy az ilyen alakulatokban mikor mehet végbe a szóban forgó váltakozás, mikor nem, azt aligha volna lehetséges szabályba foglalni.

A többé-kevésbé szabály-, illetőleg tendenciaszerű összefüggéseket azonban a következőkben részletesen bemutatom.

I. Helyviszonyok kifejezése.¹ Helyviszonyokat a magyarban (a határozószói párral rendelkező ragok közül) a *-ba, -be; -ban, -ben; -ból, -ből; -hoz, -hez, -höz; -n, -on, -en, -ön; -nak, -nek; -nál, -nél; -ra, -re; -ről, -ről* és a *-tól, -től* rag fejez ki, de egyikük esetében sem érvényesül teljesen a rag — önálló határozószó megfelelés. Azt figyeltem meg, hogy az egyezések és az eltérések elsősorban nem az egyes ragokra, hanem a helyviszony-típusokra jellemzők, ezért célszerű, ha felsorolásuk is eszerint, nem pedig a ragok sorrendjében történik.

A szoros értelemben vett fizikai helyre, a fizikai helyként felfogott elvont dologra, továbbá valakinek a személyére, egyéniségére vonatkozó ragoknak általában megvan a határozószói párjuk. *A kosárba dobja, a telkébe lát — bele; a fiókban sok a papír, felfogásában sok az ellentmondás, Pistában sok jó van — benne; kiesik a fészekből, kiveszi barátja elbeszéléséből — belőle; a falhoz támaszkodik, elmegy szüleihez — hozzá (juk); a padon ül, átnéz a lyukon, átlát a ravaszágon — rajta; a fának ütődik — neki; a testvérénél lakik, a gyereknél nincs pénz — nála; a székre áll, fátylat borít a műltra — rá; leesik a polcra, lerántja a leplet a titokról — róla; ellép a fától, messze van az eredetitől — tőle; stb. —* Ez a példasor számos további kérdést vet fel. Mi a szerepük a felsorolt párhuzamokban a vonatoknak, főként az igeikötők nyelvtani vonzásának? A személyragos határozószók mindig egyformán vonatkoztathatók-e személyre és nem személyre? E kérdésekre most még korai volna válaszolni, néhány apró megfigyelést azonban máris rögzíthetünk. Például azt, hogy a *nála* határozószót inkább csak személyre vonatkoztathatjuk; szokatlan: *a ház-*

¹ A határozók osztályozásában — jelentéktelen eltérésekkel — A mai magyar nyelv rendszere c. akadémiai leíró nyelvtant követem, nem a teljes egyetértés jeleként, hanem inkább a közismertre és a megszokottra való támaszkodás igényével.

nál — nála; a *Balatonnál* — nála stb. — Aligha lehet kétséges, hogy valamely ragnak megfelelő határozószó használatát nagymértékben elősegíti, ha a határozószóból i g e k ö t ő is fejlődött, mint a *bele-*, a *hozzá-* vagy a *neki-*, s ha az adott esetben a határozószó szerkezet igekötő nélküli igéjét felcserélhetjük igekötőssel. Például: *A lába nem ér a vízbe — Ott a víz, de a lába nem ér bele (vö. beleér a vízbe!); de: Későn ért a faluba — nincs: Ott volt a falu, de későn ért bele (nincs: beleér a faluba!).*

A *falu* főnév arra is alkalmas, hogy eszünkbe juttassa: az eddigi példákban csupa viszonylag kisebb méretű, illetőleg a térben sokoldalúan körülhatárolt tárggyal kapcsolatos helyről volt szó: kosárról, fiókról, fészekről, padról stb. Nem volt azonban szó olyan helymegjelölésről, amely nagyobb területre, valamely nagyobb földrajzi vagy közgazgatási egységre, például helysége, megyére, országrészre, országra vonatkozik. Nem véletlenül, velük kapcsolatosan ugyanis a *bele, benne, belőle, rá, rajta, róla* stb. határozószókat nem használjuk. Nem mondhatjuk: *Baranyában született és benne is halt meg; Hegyvidékre vágyott és sikerült is eljutnia rá* stb.

Nem használjuk a határozószót, ha a helyviszonyt jelölő rag valamely intézményre (*tanács, intézet, rendőrség, egyetem* stb.), valamely alkalom, esemény színhelyére (*hangverseny, esküvő, temetés, vizsga, előadás* stb., illetőleg valamely tevékenységi területre (*ipar, festészet, tudomány* stb.) vonatkozik. A *színházba (megy), (eredmények) a tudományban, az egyetemen (tanul), a tanácsnál (dolgozik), a vizsgára (siet), a rendőrségről (keresik), az intézettől (elmegy)* szerkezetek határozói helyett például nem mondhatjuk: *bele, benne, rajta, nála, rá, róla, tőle*. (Igen érdekes jelenség, hogy ugyanezen ragos alakok behelyettesítése természetessé válik, ha v o n z a t k é n t, vonzatszerűen fordulnak elő egy másik fölérendelt tag mellett. Például: *abba a színházba ez a függöny jó lesz — jó lesz bele; hisz a tudományban — hisz benne; gondolkodik az egyetemen — gondolkodik rajta; régebbi a tanácsnál — régebbi nála; készül a vizsgára — készül rá; beszél a rendőrségről — beszél róla; idegenkedik az intézettől — idegenkedik tőle; stb.)*

Nincsen határozószói megfelelőjük azoknak a helyhatározóragoknak sem, amelyeket nem alapfunkciójukban használunk (például amikor belviszonyrallyal fejezünk ki külviszonyt). A *fejében a kalap, nyakából a lánc (eltűnik), északra szebb a vidék, konyhán dolgozik szerkezetek határozóinak helyén* nem állhat: *benne, belőle, rá, rajta*.

Végül nem helyettesíthetjük a *rá, róla* határozószóval a *tíz méterre dob, tíz méterről lő*, valamint a *várostól egy kilométerre, egy órányira; a fához egy kilométerre* típusú szerkezetek *-ra, -re*, illetőleg *-ról, -ről* ragos határozóit.

Amint látjuk, a helyviszonyt jelölő személyragos határozószók használata sokkal szűkebb körű, mint a megfelelő ragoké.

2. Időviszonyok kifejezése. Az időviszonyok kifejezésében főként a következő ragokkal kell számolnunk: *-ban, -ben; -n, -on, -en, -ön; -ra, -re; -ról, -ről; -tól, -től; -val, -vel*. Például: *gyermekkorában, májusban (történt), nyáron (szünetel), holnapra (kész), egy hónapra (elutazik), öt percre (egyedül marad), az ünnepekről (maradt), hétfőtől (szerdáig), távoztával (megkönnyebbültek), tizedikével (lejár)*.

Meglepő, hogy erőltetés nélkül egyik ragos határozót sem helyettesíthetnénk az alakilag neki megfelelő határozószóval. Úgy látszik, hogy a nyelv „logikája” ma is úgy ítéli meg ezeket az időhatározókat, mintha tágabb érte-

lemben vett helyre, valamiféle időbeli helyre vonatkoznának, viselkedésük ugyanis megegyezik az 1. pont nem szoros értelemben vett helyhatározóiéval, ide értve a földrajzi, illetőleg közigazgatási helymegjelöléseket is.

Az időhatározók körében is találunk *vonzatszerűeket* (vagy a vonzatok közt időhatározóféléket?). Ilyenek: (*külp*) a *gyermekkorból*, (*belép*) a *férfikorba*, (*belenyúl*) a *télbe*, (*túlment*) a *határidőn* stb. Helyettesítésük határozószóval most is lehetséges.

A *mához egy hétre* típusú szerkezetek *-hoz*, *-hez*, *-höz* ragos határozója behelyettesíthető, a *-ra*, *-re* ragos nem; az *egy évre rá* szerkezet csak ebben a nyelvtani alakban fordulhat elő.

A nem helyhatározói eredetű *-val*, *-vel* rag használatára a későbbiekben térünk ki.

3. A statikus állapot- és körülményviszonyok kifejezése. E viszonyokat kifejező ragok azonosak a hely- és időhatározók kifejezőeszközeivel, s a határozószóval való behelyettesítés tekintetében úgy viselkednek, mint a tágabb értelemben vett helyet jelölő ragok, azaz egyáltalán nem vagy nehezen helyettesíthetők be. Szokatlan vagy lehetetlen a határozószó használata például az alábbi szerkezetekben: *influenzában (fekszik)*, *hármásban (vannak)*, *fejtében (eszik)*, *kiveszőben (van)*, *fejtéből (válaszol)*, *alacsony hőmérsékleten (tartják)*, *másodiknak (érkezik)*, *gyertyafénynél (olvás)*, *eszméleténél (van)*, *félkönyékről (nézi)*, *borzas fejjel (rohan)*, *jó feltételekkel (indul)* stb. — Az úgynevezett tekintethatározók között is csak ragozatokat találunk: *látszatra, vmilyen tekintetben, viszonylatban (szép, jó)* stb.

4. Eszköz- és társhatározói viszonyok kifejezése. Az itt fő szerepet játszó *-val*, *-vel* rag és a *vele* határozószó viszonyának vizsgálata érdekes tanulsággal szolgál. A *-val*, *-vel* rag ebben az eredeti jelentésében mindenkor váltakozhat határozószói megfelelőjével, s ez megerősíti az eddigiek során, főként a helyhatározóragok vizsgálatakor szerzett tapasztalatunkat: a raghoz képest a határozószó használata szűkebb; általában az eredeti jelentések körében mozog. Helyes megfélelések: *ír a tollal — vele*, *kirándul pajtásával — vele*, *eltűnik a pénzzel — vele*, *elszalad a bottal — vele* stb. Ugyancsak behelyettesíthető a műveltető ige *-val*, *-vel* ragos vonzata: *írat férjével — vele*.

A *-val*, *-vel* ragosakon kívül van még néhány — többnyire vonzatszerű — határozófajta, amelyet az eszközhatározók között szokás számon tartani. Ilyenek: *főzésből él — belőle*, *saját pénzén vette — rajta*, *ismerősétől üzen — tőle* stb. Amint látjuk, a rag — határozószó váltakozás ezekben is érvényesül.

5. A dinamikus állapot- és körülményviszonyok kifejezése. Az úgynevezett eredet- és eredményhatározók közül vegyük sorra először a *-ba*, *-be*, a *-nak*, *-nek* és a *-ra*, *-re* ragos eredményhatározókat. Ilyenek: *virágba (borul)*, *máglyába (rak)*, *szegénynek (születik)*, *darabokra (török)*, *bánatára (elkészik)* stb. A ragos határozót egyik esetben sem válthatjuk fel az alakilag megfelelő határozószóval. (Erre a határozócsoportra a változtathatatlanság egyéb jegyei is jellemzők. A fölérendelt igének egyik esetben sincsen ide illő igekötős változata, s az alárendelt tag nem kaphat névelőt. Nem mondhatjuk tehát: *belelakta egy máglyába, beleborul a virágba* stb.) Úgy látszik mindebből, hogy ez a határozófajta — az eredeti helyhatározóragok képes,

átvitt használatán túl — a frazeológiai kötöttségnek bizonyos fokára is elérkezett már.

A *-ból- -ből, -ról, -ről, -tól, -től* ragos eredethatározók megvizsgálásakor viszont az a meglepetés ér bennünket, hogy valamennyien felcserélhetők a ragjuknak megfelelő határozószóval: *kigyógyul a betegségből — belőle; marad az ételből — belőle; tanár lesz a fiúból — belőle; mozgásáról felismeri — róla; apjáról marad — róla; Pistától tudom — tőle; szép Pistától — tőle; a szerzőtől kiemelt rész — tőle; Adytól olvas — tőle* stb. Korábbi tapasztalataink alapján azonban csakhamar érthetővé válik ez a látszólagos ellentmondás. Figyelhetünk rá, hogy az eredethatározók között — alkalmasint a valóság körülményeiből is adódik ez — viszonylag sok a személyre vonatkozó, s ilyenkor a személyragos határozószó használatának tágabb tere nyílik. Feltűnik továbbá, hogy az eredményhatározók frazeológiai kötöttségével szemben itt grammatikai kötöttség mutatkozik: az eredethatározók erősen vonzatszerűek.

6. A részeshatározói és a velük rokon viszonyok kifejezése. E határozók kifejezőjeként legtöbbször a *-nak, -nek*, olykor a *-ra, -re* rag szerepel. Közöttük is sok a személyre vonatkozó, valamint a vonzatszerű, s a személyragos határozószókhoz való viszonyuk valóban olyan is, amilyen ennek alapján várható: *ad valamit gyermekének — neki; beszámol barátjának — neki; marad Pistának — neki; árt hírnevének — neki; szabad apámnak — neki; Pistának mindegy — neki; a lánynak esze van — neki; mos testvéreire — rájuk* stb. A *-nak, -nek* — *neki* váltakozás lehetőségét — a *-nak, -nek* rag egyéb, cél- vagy eredményhatározói használatával szemben — itt az a körülmény is megerősíti, hogy most a *-nak, -nek* ragnak egyik legősibb szerepéről, a részeshatározói és a velük rokon viszonyoknak pedig szinte egyetlen kifejezőjéről van szó. Már a helyhatározóragok vizsgálatakor láttuk, hogy a rag és a határozószó váltakozása ilyenkor a legtermészetesebb.

7. Móddhatározói viszonyok kifejezése. E viszonyok kifejezőeszközei közül itt csak a *-ban, -ben, az -n, -on, -en, -ön, a -ra, -re* és a *-val, -vel* rag használatát kell figyelembe vennünk. Körükben újból tapasztalhatjuk az eredményhatározókra jellemző frazeológiai kötöttséget. Ilyenek: *cseppekben (esik), valutában (fizet), halk hangon (beszél), lábujjhegyen (lép), marokra (fogja), ütemre (lép)* stb. Egyikük helyett sem használunk határozószót.

8. Fok- és mértékhatározói viszonyok kifejezése. Az ide tartozó szerkezet típusok határozója *-val, -vel* ragos: *százával, ötösével (jönnek), (vesz) egy marékkal, egy nappal (később), egy utcával (tovább), egy centivel (hosszabb), egy árnyalattal (halványabb)* stb. Egyikük sem helyettesíthető határozószóval.

9. Okhatározói viszonyok kifejezése. A vonzatszerű, illetőleg a rag eredeti szerepéhez közelebb álló raghasználat eseteiben a határozószó felválthatja a ragos határozót. Például: *megdicsérik munkájáért — érte; vádolják a balesetért — érte; megsértődik a tréfán — rajta; elpirul a dühtől — tőle; Pistától megtörténhet — tőle* stb. A *-ban,*

-ben, -ból, -ből és a -ra, -re ragos okhatározókat viszont nemigen helyettesítheti határozósó. Ilyenek: *ijedtében (elszaladt), szeretetből (teszi), kérésedre (megteszem)* stb. Mint egyedi példát említhetjük meg, hogy — talán a *fel vmire, rá vmire* szerkezetek állandó határozóinak hatására — a *felriad a csengetésre, felébred a zajra* okhatározós szerkezetek átalakíthatók így: *felriad, felébred rá* (vö. *ráébred vmire*). — A *belepirul, belemeg vmibe* típusú szerkezetek hatása lehet, hogy a *bele* határozósó okhatározóként eléggé gyakori, noha a -ba, -be rag nem az. Például: *zeng bele a ház, zúg bele a feje, elfárad bele* stb., de nincsen: *zeng a kiabálásba a ház, zúg a feje a tanulásba, elfárad a munkába*. Helyettük ezt mondjuk: *a kiabálástól, a tanulástól, a munkában*.

10. Célhatározói viszonyok kifejezése. A célhatározók körében megtaláljuk az -ért — érte és a -hoz, -hez, -höz — hozzá megfelelést, például *sokat kér a házáért — érte; borért megy — érte; megteszi családjáért — érte; van kedve a munkához — hozzá; kell az utazáshoz — hozzá* stb., de nem találunk -ba, -be — bele, -nak, -nek — neki megfelelést, azaz a *látogatóba megy, félreteszi portörlnök* szerkezetekben nem állhat *bele, neki* határozósó. — A célhatározóként igen gyakori -ra, -re ragos határozók körében viszont bizonyos megoszlást tapasztalunk, amelynek magyarázatát talán pusztán a nyelvszokásban kereshetjük. A rag — önálló szó megfelelés természetes a következő példákban: *pénzt kap mozira — rá; tanul a vizsgára — rá*; lehetetlen a következőkben: *jött az építkezés megtekintésére, levest főz ebédre*; szokatlan itt: *ruhát varrat az esküvőre — rá; szövetet vesz kabátra — rá*.

11. Vonzatok. A vonzatokról már az eddigiekben is sok szó esett, de — tapasztalataink megerősítésére — érdemes még egyszer áttekinteni a vonzatként álló ragos határozóknak és a megfelelő határozósóknak a viszonyát: *beleszeret a lányba — bele; jártas az irodalomban — benne; hiányzik irodalmunkból — belőle; rajong a zenéért — érte; illik az alakjához — hozzá; gondolkodik a történeten — rajta; örül a virágnak — neki; jobb testvérénél — nála; vigyáz a ruhájára — rá; beszél az ügyekről — róluk; fél az ismeretlentől — tőle; ellenkezik a józan ésszel — vele*; stb. Szándékosan választottam minél több olyan példát, amelyben a határozó tárgyra vagy elvont fogalomra vonatkozik, hogy még bizonyosabbak lehessünk benne: a vonzatok ragjai minden egyéb tényezőtől függetlenül felválthatók határozósóval. Kivétel egy vonzatsoport: *a látszik, feltűnik, mutatkozik*, illetőleg a *nevez, tart, ítéel, választ* stb. (*vkit, vmít*) igék -nak, -nek ragos vonzata, amelyet a *neki* határozósó nem helyettesíthet.

*

Az elmondottak tanulsága, hogy a határozóragok használata sokkal szélesebb körű, színesebb, gazdagabb, mint a ragoknak alakilag megfelelő személyragos határozósóké; a határozósók nem követték mindenben a ragok sokirányú jelentésfejlődését. A ragos határozó akkor váltakozhat határozósóval, ha

- a) a határozó személyre vonatkozik,
- b) a rag eredeti vagy hozzá minél közelebb álló jelentésében fordul elő,
- c) a határozó vonzat, illetőleg vonzatszerű.

A többi esetben a váltakozás lehetetlen vagy szokatlan.

Vizsgálatom a nyelvi eszközök egymás közötti viszonyának egy erősen körülhatárolt, kis területére irányult, ezért olyan eredményt, amely saját körén túlmutatna, nem vártam tőle. A vonzatokkal kapcsolatos tapasztalatot végül mégis ilyennek érzem. A vonzat a mostani vizsgálódás alapján is olyan szoros grammatikai viszonynak bizonyult, amely az egyébként szabályszerűen érvényesülő szemantikai tényezőket háttérbe szorítja.

H. Molnár Ilona

Földrajzi neveink alsó-, felső- (~al-, fel-) helyzetviszonyító elemei

Lőrincze Lajos szerint még nem vizsgálta meg senki sem tüzetesen a magyar földrajzi névadásban a világtájak megkülönböztetésének kérdését. „Annyi mindenestre valószínű, hogy az elnevezőnek olyan tapasztalata, hogy valami északi, déli, keleti vagy nyugati irányban fekszik, nem lehet” (Földrajzineveink élete. Bp., 1947. 10). — Ez a megállapítás adta az indítékot, hogy a rendelkezésemre álló földrajzinev-gyűjtemények alapján hozzászóljak e kérdéshez.

Az *Alföld—Felföld, alföldizmus—felföldizmus*, valamint az *Alsó-Magyarország — Felső-Magyarország* névalakokat dolgozatomban nem érintem. E problematikával Bátky Zsigmondtól (MNY. 12: 333) Török Gáborig (MNY. 56: 216) — immár fél évszázada — többen foglalkoztak. Legutóbb Hutterer Miklós (MNY. 57: 213) szolgáltatott fontos adalékokat ehhez a kérdéshez. Dűlő-, falurész- és településneveink (helyneveink) tanulságait azonban az *alsó-, felső-* helyzetviszonyító elemek jelentésfunkciójának megállapításában eddig nem vették számításba. E munka kiváló földrajzinev-gyűjteményeink segítségével most már elvégezhető.

Az *alsó-, felső-* lexémák mai jelentésfunkciójának megállapításához ismernünk kell e szavak jelentéstörténetének főbb adatait. A METSz. adataiból kitűnik, hogy a számos középkori helynévben előforduló *alsó-* jól elhatárolható elsődleges jelentése a földfelszín vertikális tagolódására való utalás. *Alsó-, felső-* szavainknak 1307, illetőleg 1219 körül még nincs 'délen lévő', 'északon lévő' jelentése. Minthogy az *alsó-* származékszó: az *al* 'alacsonyban fekvő terület, alsó rész' főnévből keletkezett, a valahol lételt, elhelyezkedést jelentő *-só* képzőbokkal (METSz.; Bartha: Szóképzés 13—9), — s a *felső* származékszó etimológiája is hasonló törvényszerűségeket mutat (METSz.) — az *al-, fel-* szóelemeket is figyelembe kell vennem a címben szereplő szavak funkciójának vizsgálata során.

Az „*al-* . . . a legrégebbi összetételekben konkrét — 'alul lévő' vagy 'délen lévő' — jelentéssel fordul elő”; a „*fel-* . . . északi vagy felső széle, része, határa valamely területnek” (METSz.). E jelentéseket az imént idézett forrásunk 1219-ből, illetőleg 1405 körüli időből adatozza. Ezt azért kell hangsúlyozni, mert csábító az a gondolat, hogy az *alsó-* 'délen fekvő', *felső-* 'északon lévő' jelentésazonosság kialakulását a legújabb korra tegyük.

Minthogy régi nyelvünkben is van nyoma a világtájak szerint történő tájékozódásnak, nem alaptalan feltennünk, hogy népünk tájékozódási ismeretei a régiségben is meglepően biztosak, határozottak voltak.

J. Soltész Katalin (Az ősi magyar igekötők. Akad. Kiadó. Bp., 1959. 25—26) szerint „fenn lévőnek képzeljük az északi, lenn lévőnek a déli égtájat, ezért a *fel* jelenthet északi, a *le* déli irányt.” Ha ez a differenciálódás végbe ment az igekötők funkciójában, nem lehet meglepő, hogy az *alsó*-, *felső*-törmorfémáknak *k o n k r é t* ('alul, illetve felül lévő') jelentésén túl több s egymással kapcsolatban lévő elvontabb értelme, jelentése is kialakult (vö.: J. Soltész i. m. 125). Ilyen elvontabb jelentés például a földfelszín horizontális tagolódására való utalás, valamint a fő világtájak szerinti tájékozódásra mutató jelentéstartalom.

Nyelvtörténeti adataink szerint tehát az elnevezőknek mégis csak lehetett olyan ismerete, hogy valamely tájegység egy adott fix ponttól É-ra, D-re, illetve K-re vagy Ny-ra van. Mai (élő) földrajzinev-anyagunk vizsgálatával megerősíthetjük ezt a megállapítást.

Inczei Gézának „Szeged környékének földrajzi nevei” (Akad. Kiadó., Bp., 1960.) című dolgozatában 39 *alsó*-, *felső*-elemű ún. *bipoláris* földrajzi nevet találtam. Ezek közül 25 név a világtájak (É—D) szerint történő tájékozódásra utal (64,1%). A viszonylag túl tömör adatközlés miatt 14 nevet (35,9%) nem tudtam pontosabban megvizsgálni. Feltehetően ezek között is több olyan név van, amely a világtáj szerinti tájékozódás emléke. (Ismereteim szerint sík terepen — így az Alföldön — nem sok értelme van a vertikális tagolódás jelölésének. Inkább csak a vízjárta helyek azonosításában fordulhat elő az *alsó*-helyzetviszonyító elem.)

A „Zala megye földrajzi nevei” című munkából 1091 *alsó*-, illetve *felső* előtagú földrajzi nevet írtam ki. Minthogy Zala megye domborzati, vízrajzi viszonyai rendkívül változatosak, az *alsó*-, *felső*-funkciójában meglepő gazdagság figyelhető meg. Az 1091 névből 696 (63,80%) az égtájak (É—D) szerint történő tájékozódás emlékéét őrzi. A földfelszín vertikális tagoltságát 82 név (7,51%) fejezi ki. 105 névben (9,62%) az égtájra és a vertikális tagoltságra mutató elemek együtt fordulnak elő. Ezekben tehát a névadás indítékát egyértelműen megállapítani nem tudtam. Pl. Miháldon: *Ásórét* 'mélyebben fekvő rét' és egyúttal 'D-re eső hely'. 46 névben (4,21%) az *alsó* 'közelebb eső', a *felső* 'távolabb lévő'. 7 névben (0,64%) az *alsó*, *felső* egészen sajátos jelentésben fordul elő: *alsó* 'valaminek vége, határa', *felső* 'központja, közepe'. 47 név (4,3%) *alsó*, *felső* eleme a patak, folyó vagy vízfolyás szakaszjellegére vonatkozik. 33 névben (3,02%) a víz folyási irányán kívül az *alsó*, *felső* egyúttal a fő világtájakra (É—D) is utal. Pl. *Zalaújlakon Felső-sok-körte* a határ É-i részében, egy patak felső folyásánál található; *Alsó-sok-körte* D-en és ugyanazon patak alsó folyásánál. 73 nevet (6,70%) bizonytalan minősítéssel kellett értékelnem az *alsó*, *felső* elemek ellentmondásos funkciója miatt. Pl. Alsórajkon *Asó-berek-alla* Ds, sz, *Felső-berek-alla* S, sz. Mindkét dűlő a falu É-i határrészében van, s a K—Ny-i tengely mentén egy vonalba esnek. — Feltehetően *n é p r a j z i* (településtörténeti) indítékokkal magyarázható az újudvari *Ószér* ~ *Cigányászér*. Vagyis: a falurész azért kaphatta *Ószér* nevét, mert cigányok lakják vagy lakták. Szerintem *Ószér* < *Ászér* < *Alszer* < *Alsószér* fejlődéssel az *Ószér* az *Alsószér*-rel hozható kapcsolatba. — A Tolna megyei Bába községben — hogy ne csupán Zalából említsek példát — az *al*-, *felső*-elemek a társadalmi tagolódás emlékéét is őrzi, vagyis: „*Ászög* . . . mer

mindég ot laktak a szegényök, akiknek nem vót főgyik. Favágók, csikézók, meg lészafonyók étek itt.” „Főszög . . . it laktak a fődbirtokosok. Ezök vótak a gazdagok.” (Dlusztus Gabriella: Báta földrajzi nevei című főiskolai szakdolgozatából.) Muraszemenyén: *Alsó ucca ~ Cigány ucca* „Cigányok laktak a közelben.” — E névtípus megterheltsége: 2 név (0,18%).

Kiss Lajosnak „Régi Rétköz” című művében (Bp., 1961.) 39 név (84,9%) fejezi ki *alsó-, felső-* előtagjával a világtájak szerint történő tájékozódást. 4 névben (8,6%) az *alsó-, felső-* jelzők funkciója az, hogy a felszínalakulat vertikális tagolódásának mértékére, összefüggéseire utaljon. 3 névben (6,5%) nem sikerült megállapítanom az *alsó, felső* szerepét.

Imre Samunak „Felsőőr helynevei” című dolgozatában (Debrecen, 1940.) 16 *alsó-, felső* (~al-, fel-) elemű nevet találtam. Ezek közül 5 név (31,23%) a világtájak alapján történő tájékozódás emlékét őrzi. 7 névben (43,75%) a vertikális tagolódást fejezi ki az *alsó-, felső-*. A patak folyási iránya s vele a felszín magasság—mélység vonatkozásainak jelölése 2 névben (12,5%) megegyezik a fő világtájak (É—D) szerinti tájékozódással; pontosabban: az *Alszegei falu vége*: a Pinka patak alsó folyásánál (együttal mélyebben fekvő helyen is!) és a falu központjától D-re fekszik. 2 névben (12,5%) (i. m. 33) „*Alja . . . a szokásostól eltérőleg valaminek a melléke, környéke.*”

„Orosháza néprajzá”-ban (Szerk.: Nagy Gyula, Orosháza 1965.) olvashatjuk: „A XVIII. század végén is használatban volt már az *alvég-felvég* szerinti megkülönböztetés . . . délre esik az alvég, északra a felvég.” (I. m. 43.)

Mező Andrásnak „A baktalórántházi járás földrajzi nevei” című munkájában 16 *alsó-, felső-* előtagú névből 16 (100%) utal a világtájak szerint történő tájékozódásra.

A vizsgált anyag alapján összegezőképpen az alábbi következtetéseket vonhatjuk le:

Az *alsó, felső* lexémák — földrajzi neveinkben — megkülönböztető jelzői szerepben utalhatnak: *a) a d o m b o r z a t i v i s z o n y o k r a* (a földfelszín vertikális tagolódására, *alsó* 'mélyen fekvő terület', *felső* 'magasan fekvő terület'; *b) a p a t a k o k, f o l y ó k s z a k a s z j e l l e g é r e* és folyási irányára: *Alsórét* nevünkben az *alsó* 'a patak alsó folyása mentén lévő rét'; *Felsőrét, felső* 'a patak felső folyása mentén lévő rét'; *c) a f e l s z í n h o r i z o n t á l i s* tagolódására (ezen belül: *a) alsó* 'közelebb eső hely'; *felső* 'távolabb eső hely'; *β) alsó* 'valaminek vége, határa'; *felső* 'központja'). *d) Kifejezhet az alsó, felső* néprajzi, településtörténeti vonatkozásokat is. Valószínűleg nem nevezik a cigánytelepüléseket (= falurészeket) *Felvégeknek*, csak *Alvégeknek*. — Végül, bár sorrendileg nem az utolsó helyre kívánkozik: a v i l á g t á j a k szerint történő tájékozódás is nyomot hagyott az *alsó, felső* lexémákat tartalmazó földrajzi neveinkben. Falurész- és dűlőneveink (itt a differenciálódással keletkezett bipoláris, *alsó, felső* elemű nevekre gondolok) tanúsága szerint az elnevezőknek okvetlenül lehetett s ma is van tapasztalata arról, hogy a határrész vagy falurész milyen fő világtáj irányában fekszik.

Pesti János

Csökkentsük helyesírásunk bonyolultságát!

Az 1954-ben megjelent A magyar helyesírás szabályai, valamint a hatvanas évek elején kiadott Helyesírási tanácsadó szótár mérföldes előrelépést jelentett az egységes helyesírás kialakulása felé. Ez azért is örvendetes, mert hiszen a múltban csak nagyon hézagos füzetecskék adtak szegényes tájékoztatást az unos-untalan jelentkező helyesírási kérdésekben. A két könyv megjelenését követő különféle bírálatoknak (a sajtóban, előadásokon és a rádióban) csak annyiban volt igazuk, hogy mint minden úttörő munkának, a szabályzatnak és a szótárnak is vannak hiányosságai, sebezhető pontjai. Helyesírásunk megközelítő egységességéről mégis csak a MHSz.¹⁰ és a HTSz. közkezen forgása óta beszélhetünk, s ez a tény minden ellenérvvel szemben — pozitív oldalra billenti a mérleget.

Azok közé tartozom, akik szeretik a pontosságot, s az egységes magyar helyesírási normák követésében nem uniformizálásra törekvést, szabványosítást látnak, hanem eszközt és lehetőséget, hogy a helyesírási ismeretek minél tágabb körben terjedhessenek el. Azonkívül: kulturális szükségletnek. Sőt — alpműveltségnek. Természetesen nem arra gondolok, hogy mindenkitől elvárható a tökéletest megközelítő helyesírás-ismeret, hanem egy olyan közepes határvonalra, amelyen alul az írásban elkövetett helyesírási hiba éppúgy illúzióromboló, mint egy-egy hamis hang a finomabb zenei hallású fülnek.

Ahhoz azonban, hogy a széles néprétegek az eddiginél jobban megközelíthessék ezt a határvonalat, egyetlen járható út kínálkozik, mégpedig: tömegkommunikációs eszközeinket, elsősorban sajtótermékeinket helyesírási hibáktól, következtelenségektől mentesen kell közkézzre adni. Logikus tehát: legelőször is a hibátlan sajtótermékekkel, a nyomtatott betű szuggesztív erejével, a vizuális ismeretnyújtás leghatékonyabb lehetőségével kell a pontos helyesírást szakadatlanul áramoltatni az olvasók millióinak szeme elé. Ez a legfőbb mondanivalója tanulmányomnak, ennek megértésétől és támogatásától függ, vajon előbbre lépünk-e a közműveltség egyik ágának terjesztésében, avagy topogunk egy helyben, s az idő lassan őrlő malomkerekeire bízunk ilyen irányú fejlődési lehetőségünket.

Hogy mikor mit kell tenni és hogyan, azt a mindenkori körülmények határozzák meg. Ha például önérzetes nemzet vagyunk, és nem akarunk restelkedni a külföldiek előtt Budapest szemetes utcái miatt, akkor elsősorban nem az utcaseprőket kell elmarasztalni, hanem a Köztisztasági Hivatalt, konkrétan: annak vezetőit. Az arra való hivatkozás, hogy a tisztaságra ennyit és ennyit áldozunk, a lakosság nagy része hanyag, rendetlen — lehet ténymegállapítás, de nem megoldás. A megoldás kritériuma elsősorban a felismerése a dolgoknak, másodsor a tennivalók kidolgozása, harmadszor pedig a tervszerű végrehajtás. A felismerés lehetősége adva van: az utcán hever a sok szemét, hulladék. A tennivaló már lényegesen bonyolultabb problémákat rejt magában: anyagi, személyi, szervezési és nevelési szempontokat. Az utóbbi még tovább osztható: felvilágosító munka, kezdve az óvodától, folytatva az általános iskoláig, még a felső tagozatokban is; családi körökben az újság, rádió és tévé útján; ügyesen felhasználva még a szórakoztató üzemeket is, mint például a mozi, Vidám Színház, Kis Színpad egy-egy mozaikképében. Írók, pszichológusok és reklámszakemberek segítségével mindez megvalósítható. Az utolsó fázis, a végrehajtás a szervezésnek már olyan egyszerűbb része,

amelyhez minden feltétel adva van: rendelkezésre áll a személyi apparátus, a technikai eszközök, s a gépezetet csak működésbe kell hozni, a folyamatos ellenőrzésről pedig véletlenül sem szabad megfeledkezni.

Amikor sajtótermékeinket közkézre adjuk, fel kell tételeznünk, hogy az olvasóknak jelentős része éppolyan érzékenyen reagál a szövegben felbukkanó különféle helyesírási hibákra, mint a pedáns járókelő az utcák szennyezettségére. Ennek a területnek is van gazdája: a Magyar Tudományos Akadémia Helyesírási Bizottsága. Ez a szerv a helyesírás „Köztisztasági Hivatala”. Tehát ha rendetlenség, zűrzavar vagy tájékozatlanság mutatkozik a helyesírásban, a felelősség kérdését illetően itt a Helyesírási Bizottságra kell gondolnunk.

Mint nem hivatalos személy, de mint aki kötelességének tartja a köz ügyét szolgálni, s mint aki a köz dolgait, problémáit (illetőleg annak e tárgykörrel kapcsolatos részét) életközépből, a mindennapi életből, gyakorlati tapasztalatok útján szerezte és szerzi, több mint tíz évvel ezelőtt rájöttem — s rajtam kívül bizonyára mások is rájöttek —, mire is van szükségünk: egy magyar Dudenre. Arra vagyok kíváncsi például, hogyan kell leírni egy-egy szóalakot helyesen? — felütöm a szótárt a megfelelő helyen, s máris tudom. Feladatom valamely kézirat lektorálása, s helyesírási probléma merül fel? — felütöm a szótárt. Helyesírási problémája van a pedagógusnak, írónak, gépíróknak, szerkesztőnek, korrektornak, gépszedőnek, kéziszedőnek? — felütik a szótárt. Helyesírási kérdést tesz fel az iskolás gyermek szüleinek? — no, majd megnézzük a szótárban. Végül, de nem utolsósorban: elfelejtette a nyelvész, mit alkotott a szótárban? — ő is felüti és megnézi. (Itt természetesen csak a szótározott szóalakokra gondolok.)

Akkor, tíz-egynéhány évvel ezelőtt égető szükségét éreztem az addiginál jobb helyesírási eligazító segédkönyvnek, s előadásokon és szakecikkekben egy magyar Duden kiadásáért szálltam síkra, míg végre a 60-as évek elején valóban megszületett a Helyesírási tanácsadó szótár is. Ma a kezünkben van, hasznos, jó. Az élet igényelte, a szükség teremtette meg. Most már van mit felütnünk, s mentesülünk a szabályzatok hosszadalmasabb tanulmányozása alól, ha egy-egy kérdésünkre választ akarunk kapni. De ha azt mondjuk, hogy a Tanácsadó jó, ez csak a melléknévnek alapfoka, amit a középfoknak kell követnie. Az élet, a fejlődés igényli!

Tanulmányom második felében erre a kérdésre még visszatérek. A jelenben élünk, így először a jelen követelményeihez kell igazodni, s csak utána gondolhatunk a holnapra. Ez a helyes sorrend.

A nyomdászszakszervezet hivatalos lapjában, a Typographiában 1957 óta helyesírási cikksorozatot közlök, mégpedig úgy, hogy a mindennapi helyesírási kérdésekből kiemelem azokat a részeket, amelyek problematikusak, és igyekszem mindenki számára érthetővé tenni. Például: gyakoriak az olyan szókapcsolatok, amelyeknek utótagja az *alakú* szó. Noha a szótárban van egy tucatnyi példa is ezek írásmódjára, a probléma mégis úgy szokott jelentkezni, hogy a címszavak közé fel nem vett, ilyen utótagra végződő szóalakok írásmódját illetően a legtöbb embert bizonytalanságérzet fogja el. Minthogy alakja úgyszólván mindennek van, és a hasonlítási lehetőséget számtalan esetben fel szokták használni, írásunkban is rendkívül gyakori az efféle szókapcsolat. Címszavak megtanulásával nem lehet végtelenül terhelni az emlékezetet, és nem is szükséges, ha valamilyen csoportosítási lehetőség kínálkozik. A szóban forgó kérdésben van ilyen lehetőség, s minthogy minden hiba

elhárításának legmodernebb és leghasznosabb eszköze a megelőzés, a Typographia útján közvetlenül a sajtó munkásainak, kéziszedőknek, gépszedőknek, korrektoroknak egyetlen összetett mondattal megtanulhatóvá tettem a problémáknak ezt a kategóriáját: „Az *alakú* utótagú szóalakok szókapcsolatok, az előtagtól mindig különírjuk; kivétel: *egyalakú, nagyalakú, kisalakú, sokalakú.*” Más: „Mi a lényeges különbség a *minden áron* és a *minden áron között?* — Formailag: az előbbit szóközzel írjuk, s ekkor az utótagnak csak pénzzel kapcsolatos jelentése van, tehát így is mondhatnánk: minden összegért; az utóbbiban nincs szóköz, jelentése az eszköz sokféleségére utalhat, az eszköz pozitív és negatív árnyalatának széles skáláját foglalhatja magában.” Más: „A köszönések *jó* jelzői előtagját mindenkor különírjuk az utótagtól: *jó reggelt, jó napot, jó éjszakát.*” (Korábban ezeket a legtöbbször egybeírták!)

A múltban sajtótermékeinkben unos-untalan előfordultak ilyenféle helyesírási hibák: %-al, °-al, $\frac{2}{3}$ -ad, 9-diki; *elől a hol?* kérdésre felelő *elől* helyett; a főnévi értelemben használt *áru* helyett *árú*; *előjáróság*; a *stb.* előtt legtöbbször vesszőt is írtak; közbeékelt szöveg esetén helytelenül kitett vesszők; az *előre, tovább* és *utána* szók határozószói, illetve igekötői keveredése; *stb. stb.*

Ilyen és hasonló más, gyakori hibaelőfordulásoknak a megelőzésére gondoltam, amikor helyesírási cikksorozatamat közreadtam, s így kettős eredményt kaptunk: 1. a szedő egy sor helyesírási kézírathibát nem másolt le, hanem helyesbítve szedett; 2. az olvasók milliói számára — akiknek jelentős része a helyesírási ismereteket vizuálisan, olvasás útján, tudat alatt raktározza el emlékezetében — megbízható helyesírási támpontot adtunk a sajtótermékek jelentős részében.

A nevelésnek, oktatásnak azonban sohasem csak egyféle eszköze és módja van. Más ugyanis a hatásfoka annak az ismeretnyújtásnak, amelyet néhány ezer emberhez juttatunk el, és más, amelyet százazrek számára teszünk elérhetővé. Már 1965-ben arra gondoltam: jelentessünk meg az ország különféle sajtótermékeiben könnyed stílusban, „emészthető” formában megírt helyesírási cikkeket, s ezzel egy csapásra megemeljük az általános igényszintet. Lélektanilag nézve: ha egy lapban helyesírási közlemények jelennek meg, már a szerkesztőséget és a technikai kivitelezőket (szedőket, korrektorokat) is a korábbinál jobban kötelezi a helyesírási pontosságra való törekvés, nehogy önmagukkal kerüljenek szembe. A tendencia így automatikusan létrehozna egy olyan mozgatóerőt, amely a sajtó dolgozóiban eddig is megvolt, de nem eléggé dinamikusán működött. Továbbá: az ország sajtótermékeinek útján lehetőség nyílna a hasznos ismeretek közlésén kívül a helyesírási iránti általános érdeklődés felkeltésére, amelynek szüksége és előnye ismét csak nem szorul bizonyításra.

A mai ember fejlettségi szintjén köztudomású, hogyan lépnek sorompóba a modern kor ortológusai is a neológusok ellen. Elég egy olyan témájú filmet látni, mint a „Nehéz emberek”, s máris világos mindenki előtt, milyen „emberi” gátlóerőkkel kell megküzdenie egy-egy új gondolatnak.

Szerintem — és mások szerint is — a gépeket például azért tervezik, hogy az emberi munkát megkönnyítsék vele, hogy termeljen, nem pedig azért, hogy csupán létezzen. A Magyar Tudományos Akadémia Helyesírási Bizottságát is bizonyára teremtő céllal hozták létre. A technikai fejlődés napról napra újabb meglepetésekkel szolgál, új fogalmak, elnevezések, termi-

nusok születnek a különféle szakmai ágazatokban, s ezeket a kifejezéseket a Helyesírási Bizottságnak kellene időnként felülvizsgálnia, hogy mennyiben illeszthetők a magyar nyelvrendszerbe, milyen legyen az adott szavak írásformája, amelyet aztán egységesen követhetnének legalább azok, akiknek szakmai feladatuk a szedésre kerülő kéziratok helyesírási következetességén örködni. Mint lektornak édesmindegy, *laser*, *lázér* vagy *lézer* lesz-e végül is a neve annak a bizonyos fénysugárnak a magyar szóhasználatban, de az már nem mindegy, ha egy több szerzőjű könyvben az egyik szerző így, a másik pedig amúgy írja, és semmiféle támpontunk nincs, valójában hogyan is kell írni.

Részt vettem Grétsy Lászlónak egyik TIT-előadásán, ahol éppen a műszaki szakszavak írásmódja volt a téma. Az egyik hozzászóló javasolta olyan időszaki lap megjelentetését, amely időnként közölné a meglevő és az ezután születő szakszavak helyes írásmódját. Nos, ha elgondolásomat végre valahol felkarolnák, egy csapásra megoldhatnánk ilyen irányú gondjainkat is. Azáltal, hogy (azonos szövegű) rövid helyesírási közleményeket helyeznénk el a különféle üzemi — nem is kis példányszámú — lapjainkban, kéthetenként vagy havonként pedig egyéb sajtótermékeinkben, nemcsak az általános helyesírási kérdésekre adhatnánk hatékony, eredményes eligazítást, nemcsak a gépiróknak, titkárnóknak, pedagógusoknak, szerzőknek, lektoroknak, nyomdai és kiadói korrektoroknak, továbbá az „egyszerű” olvasók százezreinek helyesírási igényét és szintjét emelnénk, hanem az eddig még nem tisztázott, de a Helyesírási Bizottság által felülvizsgált és jóváhagyott újabb és újabb címszókat, terminusokat is folyamatosan és a legeredményesebb módon juttathatnánk el az érdeklődőkhöz. Tudomásom szerint ez ideig a Köznevelésben, a Közalkalmazottban, az Élet és Tudományban, a Typographiában jelentünk meg időnként helyesírási cikkeket. De felteszem a kérdést: ha az aszályos területek öntözésére ezer és ezer csatorna áll rendelkezésre, miért csak néhányat vegyünk belőlük igénybe?

Ennyi a lényege elgondolásomnak, amit már sokan megtapsoltak, de annál kevésbé támogattak. Magyar betegség? Úgy látszik. De ebben az ügyben igazán nem a Köztisztasági Hivatalt terheli a felelősség.

*

A magyar helyesírás szabályai, a Helyesírási tanácsadó szótár és A magyar nyelv értelmező szótára azok a forrásaink, amelyekből meríthetünk egy-egy felmerülő helyesírási problémánkban. Ezeket a könyveket elsősorban a sajtó dolgozói igényelték, mert a gyakorlati munka során számtalanszor beigazolódott, milyen mérhetetlen anyagi kár származik abból, ha nincs egység helyesírásunk rendszerében. Sajnálatos és egyben szomorú, hogy a helyesírás szabályozása ellen elsősorban az írók léptek fel, holott elsősorban nekik kellett volna felismerniük, milyen káoszt okoz az „egyéni helyesírás”, és mennyire hátrányos a helyesírási műveltség kialakulása szempontjából, ha a tíz- és százezers példányszámú könyvek, folyóiratok, heti- és napilapok hasábjain a nyomtatott betű szuggesztivitásával felemás és hamis helyesírási direktívákat tálalunk az olvasók elé.

Szinte most is magam előtt látom annak a gépszedőnek feldúlt arcát, aki berobbant a korrektorokhoz, kezében a kézirattal, és az idegességtől remegő hangon kért felvilágosítást, mihez tartsa magát. A probléma az volt, hogy a kéziratban egy név háromféleképpen volt gépelve: *Kleopátra*, *Cleopatra*, *Cleopátra*. Igazán nem tartozik a bonyolult problémák közé, a *Kleopátra* helyes így is, magyaros szóalakként, helyes latinosan is: *Cleopatra*. Félfonetikusan

azonban semmiképp nem helyes. A korrektorok mégsem adhattak más tanácsot a gépszedőnek, mint hogy ez utóbbi formában ne szedje a nevet, az egységesítést pedig majd szerzői hibaként fogja a nyomda felszámítani a megrendelőnek. (A gépszedő indulatosságát nem nehéz megérteni: azzal, hogy kötelességerzetből nem akarta szolgai lemásolni a kézírathibát — termelését, saját keresetét csökkentette.)

Az 1954-ben megjelent helyesírási szabályzatot nemsokára egy Kip. Min. 65. számú Utasítás követte, amely előírta a nyomdáknak és kiadóknak az MTA helyesírási szabályaihoz való szigorú alkalmazkodást. Ez abban az időben volt, amikor az ortológusok (sajnos így kell neveznem őket) sajtóban és rádióban támadták az új helyesírási szabályzatot a „zsiroskenyér” — „vajás kenyér” kétféle írásmódja ürügyén. (Ma már mindenki tudja, hogy ez csak sajtóhiba volt a könyvben.) Az Utasítás megjelenése, különösen eleinte, sok összeütközésre vezetett.

„Szedő, ill. korrektor elvtársak! Az összetett szavakat — mivel legtöbb-ször metaforák és a saját leleményeim — tessék úgy hagyni, ahogy én írtam! Egyszer k ö t ő j e l e s e n, másszor ö s s z e v o n v a, s nem pedig úgy, ahogy állítólag a »Szabályzat« alapján Önök gondolják. Köszönettel: Urbán Ernő.”

Ezt a pár soros megjegyzést a szerző Istenítélet című cikkének hasáblevonatára írta (Csillag, 1956. május 14.). Kiemelem az egyes szóalakokat, ahogyan a szerző javította őket: *gerendaház-utánszat, külön-fülkében, feketéresült, tropikál-öltönyös, dísznőszemei, villogó-barna, egyhajtsra, frakk-hajtókájáról, szamoló-ceruza*. — Ennyiből az is kiderül, jogos volt-e a fricska.

Az alábbiakban közlöm Füst Milánhoz 1960. július 4-én írt levelém egy részét:

„Mint írótól szeretném megkérdezni, helyesnek tartja-e, hogy a kiadói és nyomdai dolgozók munkájának megkönnyítése, valamint a tanulóifjúság és az olvasók milliói helyesírási műveltségének megszerzése érdekében sajtótermékeink a Magyar Tudományos Akadémia helyesírási szabályai szerint jelenjenek meg. A gyakorlat ugyanis azt igazolja, hogy a szerzői, kiadói és nyomdai együttműködést komoly mértékben megnehezíti és a népgazdaságnak is milliós anyagi kárt okoz évenként, ha a kéziratok nem egységes helyesírási elvek szerint készülnek, illetve kerülnek a nyomdádba.

Természetesen minden szabály alól van — indokolt esetben — kivétel, így a kézíratszabványban is kifejezésre jut az ún. írói szabadság tiszteletben tartása, hiszen — pl. szépirodalmi művekben, a költészetben — az írásmű színét, hangulatát, zamatát az író egyéni stílusa adja meg.

A közelmúltban olvastam »Hábi Szádi küzdelmeinek könyve« c. művét, s először sajtóhibákra gondoltam, amikor a megszokott és gyakorlatilag alkalmazott helyesírási szabályoktól eltérő ékezetű szavakkal találkoztam. Ilyenek voltak a *végasztal, alkonyúltni, küzdeni, indúlt, például; konkluzió, kultura*; stb. A *legalább is*-t egy szóba kell szedni, illetve korigálni, a könyvben viszont két szóban látható. A *sajátmagának* szót összetételnek szedték, holott szókapcsolatként szoktuk írni.

Kérdésem a következő: milyen művészi célokat szolgálnak, illetve milyen érzelmi árnyalatokat fejeznek ki ezek a szokványos helyesírási formáktól való eltérések?

Előre is köszönetet mondok szíves felvilágosításáért s annak lehetőségéért, hogy az illetékes helyről kapott választ szakmai körökben is ismertethetem.”

Nagyon rövid idő alatt, július 6-i keltezéssel megkaptam a választ.

„Köszönöm levelét, — sajnos, nem tudok arra kedvem szerint válaszolni, mert túlsok mindent kellene írnom s erre most sokféle betegségem miatt képtelen vagyok. E dologban tehát csak véleményem summáját közlöm rövid szóval. Mégpedig:

Én a helyesírási szabványt nem tartom jó munkának, rossz munkának tartom, többek közt azért is, mert sok esetben a hírlapok nyelvrontó, nyelv-szegényítő helyesírását teszi magáévá például azzal is, hogy egy egész sereg hosszú hangzóját a nyelvnek lerövidíti. Megkérdezem Öntől, hogy jó magyar ember létere hogy mondja ezt a szót szívesebben: *vígasz*, vagy *vígasz*? *szíves*, vagy *szíves*, *küzd*, vagy *küzd*? *alkonyúl*, vagy *alkonyul*? *indúl*, vagy *indul*? Ezt a szót, hogy *konklúzió*, vagy *kultúra* nem is lehet rövid *ú*-val mondani s ha könyvemben mégis úgy van, akkor ez sajtóhiba benne, ami bizony megeshetik öregkoromban velem, minthogy nem magam korrigálom könyveimet, a szemeim ugyanis hályogosak. A helyesírási szótár ezenfelül sok olyan szót választ ketté, amely nem ketté választható. Ezeket most nem tudom felsorolni, csak véleményem jellemzésére közlök annyit, hogy, ha egy szó mellékneves összetételű, akkor igenis ketté választható, például az ilyen, hogy *lidércnyomás*, vagy *sótartó*, vagy *napfény*, *hegedűtok*, *sasszem* és így tovább. A főnév ugyanis nem lehet jelzője egy másik főnévnek.

Hogy én e szabályaimat fiatal korom óta mennyire komolyan veszem, mutatja az a tény is, hogy három írógépem van s mind a három fel van szerelve hosszú magánhangzókkal, mert a lelkem nem tűri, hogy ez a szegény, a rossz városi megszokások által amúgyis elnyomított magyar nyelv hangzóiban úgy elszegényíttessék, mint amennyire Budapesten elszegényítették.

Ezenfelül pedig itt van még a költészet, amelynek mindenkor egyéni, külön szabályai voltak és vannak.

»Lenn a csendes alvilágban, szellőtlen, bus alvilágban, asphodelosok között« — írta egykor Babits Mihály. Ebben a sorban okvetlenül rövid *u*-val kell mondani a *bus*-szót. Persze, mikor aztán meghalt Babits, hanyag . . . nem sokat törődött a költő verseinek korrektúrájával s az új kiadásban ez a *bus*-szó már hosszúval van szedve, — vigye el szamarát az ördög. A szó ugyan eredetileg hosszú, de a vers ritmikája rövidet követel.

Ne vegye rossznéven, nem tudok most többet írni, mert nagyon fáradt vagyok. Talán majd egy más alkalommal többet.

Szíves tisztelettel, igaz híve: Füst Milán.”

Kegyeletből és az író iránti tiszteletből ma még kevésbé bocsátkozom vitába, mint akkor. Csupán dokumentumként mutattam be, mennyire eltérőek olykor a vélemények.

A Kritika című folyóiratban (1968. július) Kolozsvári Grandpierre Emil ezeket a szavakat: *szociálizmus*, *realizmus*, *naturálizmus* következetesen így, hosszú ékezettel írta. Én nem, de a szerző esetleg meg tudná indokolni, miért kívánta, hogy így szedjék. Rónai Mihály Andrásnak is rokonszenvesebb a *röneszász*, a francia kiejtéshez igazodó írásforma, mint a *reneszász*, és innen már csak egy rövidke lépés kell ahhoz, hogy egy közelmúltban megjelent képzőművészeti plakát (*A Ferenczy-család képzőművészeti kiállítása Budaváron*) mintájára ismét letérjünk a helyes ösvényről, mert hiszen ami „nyomatásban”, öles betűkkel tolakodik a járókelők tízezeinek szeme elé (*Ferenczy + kötőjel + család*), rendszerint követőkre is talál.

Sokak szájából hallottam, s magam is amondó vagyok, hogy a magyar helyesírás igen-igen nehéz tudomány. A gondolat mérhetetlen, színes, sokrétű gazdagságát még élőlőszóval sem lehet úgy kivetíteni, ahogyan arra a fantázia képes, hát még az írással, annak merevségével, sokféle szabályhoz kötöttségével. Az a bizonyos „kiskapu” azonban itt is megvan. A stílusra gondolok. A stílus finom lehetőségei olyan oldószerek, melyben az írás merevsége is képlékeny eszközünké válik. Tovább megyek. A formai kivitelezés, a tipográfia, a betűtípus megválasztása is sajátos akusztikát ad a mondanivalónak.

A gondolati valóságot azonban az egybe-, illetőleg különírásra vonatkozó szabályok esetenkénti mechanikus alkalmazásával csak rontani lehet, s még veszélyesebb, ha tartalmi bizonytalanságot is felidéz.

A HTSz. 10. lapjának utolsó bekezdése például így hangzik: „A számnévi jelzővel az -s, -ú, -nyi képzős utótagot általában egybeírjuk, ha mindkét alkotó tag egyszerű szó (pl. *tíz méteres, kétemeletnyi, százkarú*), de különírjuk, ha az előtag vagy az utótag összetett (pl. *tizenkét méteres, huszonhat emeletnyi, harminckét karú*; — *tíz négyzetméteres, két centiméternyi, két indítókarú*).” Ez a szabály jó, mert megtanulható, nagyon sok esetben eligazít. De az a bizonyos, óvatosan kitett „általában” szócska csak sejteti, hogy lehet kivétel is, de nem a d m a g y a r á z a t o t. Tehát fehér folt, amit az emberek általában nem szeretnek; s amit az emberek nem szeretnek, általában kikerülnek. Ez gyakorlati tapasztalat. Miért nincs legalább egyetlen példa arra, mikor lehet vagy kell a szabálytól eltérni?

Nem helyes a *közlekededény*-t két szóba írni, ellentétes az -ó, -ő képzős előtagú alakulatokra vonatkozó szabállyal. (Az -ó, -ő képzős előtagú alakulatokra vonatkozó szabály különösen finomításra szorul!)

Főlölegesnek tartom, mert a helyesírás megtanulhatatlansága felé tolja a mércét a *játék* előtagú alakulatoknak a *játékkártya* és a *játék kártya* értelemszerű megkülönböztetése, illetve ez utóbbi analógiájára a *mackó, baba, bútor, képző, kard, katona, ló, pénz, pisztoly, puska* utótagok különírása.

Az *egy időben* csillagos címszó, utána zárójelben: = *valamikor*. A következő két mondatból azonban kiderül, hogy nem mondhatunk le adott szövegkörnyezetben az egybeírással érzékeltethető disztinkcióról: *Egy időben divat volt nálunk a szonettet üres mutatványnak tekinteni. — Manapság — mind keleten, mind nyugaton — különösen sok szó esik arról a szemléletről, ami körülbelül Kosztolányi fent idézett trászával egyidőben kezdett kibontakozni a nyelvészetben, s amit összefoglaló néven strukturalizmusnak nevezhetünk.*

A *továbbfejleszt* címszót hiába keressük a HTSz.-ben, bizonyára nem volt kívánatos még csillag alatt sem legalizálni a különírt formát.

Az -s képzős utótagú melléknemes kapcsolatok írásában rendkívül ingadozó támpontunk van. Tegyük fel, hogy olvasmányunk egyik figurája egy *kékruhás hölgy*, s másik egy *vörös tollas indián*. A szótár szerint az előbbit egybe, utóbbit külön kell írni. De vajon miért? — vetődhet fel a kérdés az olvasóban. A *sárga zsinóros nadrág* a csillagos *sárga* címszó alatt megtalálható a HTSz.-ban. — A MHSz. 180. pontja ennyit mond: „A melléknévi jelzőt az alkalmi és a hosszabb kapcsolatokban nem írjuk egybe az ...s ... képzős melléknévvvel: ... *fekete szemüveges, sötétszürke kabátos* ... stb. — Ha azonban a két szó szorosabb kapcsolatban van egymással, és az alakulat nem túlságosan hosszú, a jelzőt és a jelzett szót egybeírjuk: *kékruhás, nagycsizmás* ... stb. — Az Értelmező Szótárban a *vörös* címszó „összetétel”-gyűjteményében a következőket találjuk: *vörösfrakkos, vörösinges*. — Egy további, a 180. ponttal

kapcsolatos szabály, melyet három neves nyelvész állított össze a Kossuth Kiadó dolgozóí részére (részlet): „Az -s képzős származékokat négy szótagig egybeírjuk, ha az előtag nem összetett, s ha az -s képzős utótag önállóan is gyakran használatos szó: *kékruhás, sárgaruhás*; de: *fekete ruhás, tisztí iskolás*. De különírjuk: *gyöngyház gombos*, mert *gyöngyház* összetett; *vastag betűs*, mert *betűs* jelző nélkül ritkán használatos. Különírjuk a szabályzat szerint: *vörös tollas*.” — HTSz. 11. lap: „Szótári úton aligha lehet megnyugtatóan rendezni az -s képzős utótagú melléknemes kapcsolatok kérdését. Magukban nézve ugyanis különírásuk logikus és világos, egybeírásukra semmi kényszerítő ok nincsen (pl. *piros csikos, kopott kabátos* stb.). A mondatösszefüggésekben azonban ezek az alakulatok néha félreérthetőkké válnak (pl. a *barna kalapos hölgy* kifejezésnek *barna* előtagja értelmezhető bármelyik utána álló szó jelzőjeként). Igaz, helyesírási szabályaink vesszőt kívánnának a két jelző közé, ha egyenrangúak (azaz ha példánkban mindkettő a *hölgy*-re vonatkozik). De ez a szabályos különbségtétel (tehát: *barna kalapos hölgy*, ha a kalapja barna; és *barna, kalapos hölgy*, ha a hölgy barna) annyira nincs benne a köztudatban, hogy gyakran kénytelenek vagyunk megtérni a szövegösszefüggés hatására keletkező egybeírásokat is. S ez egyébként sem oldana meg minden problémát. A *kék csikos* önmagában világos alakulat, de a beszédösszefüggésben jelzőként több értelművé válhat: a *kék csikos ruha* már nemcsak *kék csikkal* ellátott ruhát, s nem is egyenrangúan *kék és csikos* ruhát jelenthet, hanem olyan ruhát is, melynek alapszíne *kék*. — Ezt azonban — éppen mivel mindig az adott szövegkörnyezettől függ — szótározni aligha lehet; s így az ilyen típusú alakulatok írására általában nem is adhattunk tanácsot.”

Ez utóbbi kérdéshez javasolnám: tekintsünk el attól, hogy pl. a *kék csikos, barna kalapos* stb. alakulatok a szövegkörnyezetből kiemelve nem okoznak jelentésbeli félreértést, és írjuk őket egybe. Ezt az engedményt — indokolt esetben — még az egyik vagy másik tag összetétele esetén is megadhatnánk. Például a szabályzat szerint csak így írhatnánk: *három lófarkas zászló* — amelyből semmiképpen nem derül ki, hogy *egy* zászlóról van-e szó három lófarokkal, avagy *három* zászlóról egy lófarokkal. Az egybeírással ilyen problémák kiiktathatók lennének. Javasolom továbbá: az egyéb toldalékokhoz hasonlóan a képzőt se tekintsük mindig külön szótagszámmak. (Pl. *híradástechnika*, de *híradástechnikai*.)

Tartanom kell attól, hogy lassan olyan szférába kerülök, amely nem közege, s nem is célo, olyan szakmai dolgokba beleavatkozni, amiknek csak átvevője, nem pedig alkotója lehetek. De hát ezzel valahogy úgy vagyunk, mint a kereskedelem igénye a gyártóiparral szemben: a kereskedőnek nem kell feltétlenül tisztában lennie a gyártott termékek technológiájával ahhoz, hogy a minőséget helyesen értékelje; a forgalmazás és a fogyasztóközönség érdeklődése a leghitelesebb mérce hozzá.

Az emberek gondolkodása természetszerűleg szubjektív. Deme László és Fábián Pál Helyesírási tanácsadó szótára úttörő jelentőségű alkotás a maga nemében még akkor is, ha ez nem mindenkinek a véleményével egyezik, még akkor is, ha van mit javítani rajta. Az eddig leszűrt tapasztalatokat, alkotó jellegű bírálatokat azonban hasznosítani lehetne egy módosított új kiadványban. Ehhez elsősorban a Helyesírási Bizottság gépezetét kell működésbe hozni, nem utolsósorban pedig helyes szervezéssel lehetőséget kell biztosítani a legszélesebb körű alkotó közreműködésre, még a legmesszebb menő anyagi áldozatok árán is. — Bőven megtérül utólag.

Somogyi Dezső

A helyesírás szabályozásának s a szabályok érvényesítésének kérdéséhez

Itt közölt írásában Somogyi Dezső fontos és valós kérdéseket vet fel. Ezt föltétlenül hasznosnak érzem benne; és sem a cikk, sem a problémák súlyát nem akarnám bagatellizálni. — Hogy megjegyzéseimet így melegében, s ezért eléggé vázaltszerűen, de rögtön megjelenésekor hozzátésem, azzal csak annyit kívánnék elérni, hogy az olvasót némileg tájékoztassam a „másik oldalról” addig is, amíg mindezekre mód és alkalom lesz visszatérni.

Az alapkérdéssel magam is évek óta küszködöm már. Tartalmát egyszer valahogy így körvonalaztam magamnak: „A magyar helyesírás szabályai, szabályozása, szabályozói és szabályozhatósága; és a helyesírási szabályok érvénye, érvényesítése, érvényesítői és érvényesíthetősége”. Nem kis és nem is könnyű kérdéskomplexum (sőt, néha már azt mondhatnám rá: komplexus). De sajnos — jó húsz év óta lévén ludas a magyar helyesírás sorsának alakulásában — sem a szabályozásnak, sem az érvényesítésnek nem tudom már csak a szükségét és a lehetőségeit látni; ugyanolyan mértékben érzem a nehézségeit meg a korlátait is.

Épp ezért nem tudom: nincs-e abban valami fetisizálás, ahogy Somogyi Dezső a helyesírás jelentőségét látja köz- és kulturális életünkben; ahogyan az ekörül betöltendő funkciókat és feladatokat teljes summájukban a helyesírási bizottság ügykörébe utalja; s ahogyan a kiadók és nyomdák e kérdéskörben elfoglalt helyzetét meghatározza. S nincs-e abban meg valami merész e g y s z e r ű s í t é s, ahogyan itt elképzi a — kétségkívül valószínűsége felvetődő — szakmai és szervezeti problémák megoldását; aztán a helyesírás „megrendszabályozását” egyrésztől, s a szak- és szépírókét meg a közönségét másrésztől, nemkülönben.

1. Az igaz: többet kellene foglalkozni az újonnan jelentkező szakkifejezések helyes írásmódjának kialakításával. Csakhogy ezt nemigen lehet darabszám, egyenként intézni. Vegyük Somogyi példáját: a *laser*-t és alternatíváit. Közülük a *láz*er változat a legkevésbé szerencsés: sem eredeti, sem fonetikusán magyaros. Ha már magyarosítjuk, a *lézer* a jó. Ha már! De előbb el kell dönteni, hogy magyaríthatjuk-e vagy sem. S azt e r r ő l a z e g y r ő l ö n m a g á b a n nem lehet és nem szabad eldönteni. Alaposan körül kell nézni előbb a szakmában: vajon a többi — és régebbi — hasonló szónak melyik formája használatos ott: az eredeti-e vagy a magyarosított.

És rögtön itt a második kérdés: k i t u d j a e z t a z „alapos körülnézést” elvégezni; minden létező szakmára nézve, havonta vagy negyedévenként, az élet rohanó fejlődésének megfelelő ütemben; s a szakma beható ismeretével felvértezett lelkiismerettel! Nemhogy a — körülbelül tíztágú és társadalmi szervezetenként működő — helyesírási bizottság, de még egy — nem létező s egyáltalában nem is kívánatos — országos helyesírás-tisztasági főhivatal sem. Ezt azoknak a szakmai terminológiai és helyesírási munkacsoportoknak kellene elvégezniük, amelyek nincsenek, de valóban megszervezendők volnának. Csakhogy nem nyelvészekből, hanem — nyelvileg is művelt — szakági hozzáértőkből. Maga a helyesírási bizottság úgysem mondhatna böleesebbet, mint amit a szabályzatban rögzített: hogy a közkeletűeket magyarosan, a nem közkeletűeket eredeti idegen formájukban célszerű írni. Ám a közkeletűség kérdé-

seiben taxatívén akkor sem foglalhatna állást a szakemberek helyett, ha nem létező apparátusát akár megszázszoroznák.

Persze a helyesírási bizottság valóban kezdeményezhetné, javasolhatná és sürgethetné ilyen közösségek megalakítását. De ez ügyben kényszerítő erővel fellépni nem képes, és — úgy gondolom — nem is hivatott.

2. Való az is: hasznos volna az író-olvasó közönség köreiben olyan közhangulatot teremteni, amely a mostaninál több figyelmet biztosítana a helyesírás iránt. S ennek valóban nem volna célszerűtlen eszköze sok olyan jó cikk, amely könnyed, érthető, népszerűsítő formában „aprópénzre váltaná” a néha súlyos bizottsági „bankókat” (de semmiképp sem: bunkókat). — Ám ez az egyszerűsítés csak stilisztikai lehet, tárgyi nem. Furcsa és káros volna egy olyan „népszerűbb” helyesírási rendszer, amelyből más formák következéneek, mint az általánosból. Kevésbé lehet követelni a tanulóktól és az olvasóktól, mint a nevelőktől meg az íróktól; de más t nem volna szerencsés, sem akarva, sem akaratlan.

Ezért elengedhetetlen, hogy az, aki magyaráz, maga is alkotó viszonyban legyen a tárggyal: a helyesírás anyagával és rendszerével. Ha nem, akkor jó igyekezetéből könnyen kerekedhet ki félremagyarázás, félrevezetés. — Maradjunk ismét Somogyi példájánál, akinek a Typographiában sikerült az *alakú* utótag sorsát emígyen rendeznie: „Az *alakú* utótagú szóalakok szókapcsolatok, az előtagtól mindig különírjuk; kivéve: *egyalakú, nagyalakú, kisalakú, sokalakú*”. Ez — igaz van, hogy ezt mondja rá — valóban „megtanulható”. Csak éppen *á l s z a b á l y*. A valódi így hangzana: „Az *alakú* utótagot főnévi előtag után különírjuk, minthogy itt hasonlítóssal van dolgunk. Különírjuk a melléknévi előtagtól is, mert ez a kapcsolat egyszerű tulajdonságjelzős. Itt kivétel a *kisalakú* és a *nagyalakú*, mivel (könyvészetben, iparművészetben stb.) szakkifejezéssé vált. — Egybeírjuk viszont az egyszerű számnevekkel: *egyalakú, kétalakú, ötalakú, sokalakú*; de különírjuk a két- vagy többeleműektől: *tizenkét alakú, százhusz alakú* stb.” Így következik ez a HTSz. példáiból; meg abból a szabályból is, amelyik a számnévi előtagú és *-i, -nyi, -s, -ú/ü* képzős utótagú alakulatok írásmódját rendezi.

Ezért fontos a népszerűsítés gondolata mellett a népszerűsítő személye, felkészültsége is. S ez is magyarázhatja — nemcsak az „ortológus” hajlam mint „magyar betegség” —, hogy a szerkesztők óvakodnak meg nem írt cikksorozatokat látatlanban elfogadni.

3. A részletkérdések közül sokat elhagyok itt. Csak néhányat ragadok ki közülük, hogy rámutassak: nem olyan könnyű egyszerűsíteni a helyesírást valamiféle „megtanulhatóság” érdekében. S különösen „darabonként” nem. — Íme: a *játék* előtag kérdése! Fogadjuk most el: nehéz megérteni azt, hogy a *játékasztal* az, a m i n játszának (például kártyaasztal, rulettasztal stb.), viszont *játék asztal* az, a m i v e l játszának, mert kicsi, játéknak csinálták. Hipotetikusán adjunk helyt a javaslatnak, s próbáljuk őket egyformán írni. De hogyan egyformán? Mondjuk mindkettőt külön? Csakhogy a *játékasztal* jelöletlen határozós-jelzős összetétel (ti. 'játékhoz való asztal'). Ha ezt különírnánk, vele menne a *kártya asztal, rulett asztal*; aztán a *termény kereskedő, textil üzlet* meg a többi. Vagy írjuk mindkettőt egybe? De hát a *játék asztal* főnévi jelzős kapcsolat. Ha ezt egybeírjuk, az ilyeneket hozna magával: *ajándékasztal, maradékrizs*; aztán: *orvosöcsém, kereskedőbarátom*; és így tovább

és tovább. — Az ilyesféle „egyszerűsítések” — ha „darabonként” kezeljük őket, s nem vonjuk le konzekvenciáikat — megbontják az egész helyesírási rendszert. Ha viszont végigvisszük őket, olyan lavinát indítanak el, hogy az zúz össze mindent.

Nézzünk itt szembe valamivel! Gyakran halljuk: azért nehéz a külön-és egybeírás dolga, mert u g y a n a z t kétféleképpen is lehet írni: hol külön, hol egybe. Ha így volna, baj volna. De szerencsére épp fordítva áll: nem „ugyan-azt” írjuk „kétféleképpen”, hanem k é t k ü l ö n b ö z ő d o l g o t írunk le ilyenkor, és — természetszerűen — más és más formában; épp, mert nem azonosak. Az *izzólámpa* annyi mint 'villanykörte'; s akkor is *izzólámpa*, ha épp nem izzik. De a (*fehéren*) *izzó lámpa* lehet gázlámpa is; s abban a pillanatban nem *izzó* már, amelyikben izzása megszűnik. — Hogyan is írhatnánk egyformán két dolgot, amely ennyire n e m u g y a n a z t!

4. És megkérdezném: ha azt nehéz megérteni, hogy a *játékasztal* játékhoz való, a *játék asztal* meg játéknak, mert maga játék, akkor miért volna jó megkülönböztetni az *egy időben* kapcsolatot kétféle jelentésében! Hiszen az előbbi pár esetében a félreértésnek reális veszélye áll fenn: az „Odaultek a *játékasztalhoz*” és: „Odaultek a *játék asztalhoz*” valóságosan előfordulható és összetéveszthető mondatpár. A kétféle *egy időben* összetévesztésének azonban csak az e l v i l e h e t ő s é g e van meg. A szótárban összetéveszthetjük éppen őket, ha nagyon akarjuk. Ám a nyelvi elemek szövegben élnek; s ott az egyik pusztán *egy időben* alakú, a másik meg mindig *-val/vel egy időben*. „Jóska *egy időben* golfozott” és: „Jóska Pistával *egy időben* golfozott”: mindkettő egyértelmű példa. De a *-val/vel* nélküliek is: a „Jóska és Pista *egy időben* érkezett” mondatból nehéz kihámozni olyat, hogy ez 'valamikor' volt, nem pedig 'azonos időben' történt.

Logika van a helyesírásban, kell is hozzá. De a logicizálás veszélyessé válhat benne. Mert legközelebb valaki felfedezi, hogy az ilyen mondatokban: „*Egy ember* ült a járdaszélen” bizony nem lehet pontosan tudni: „*egy ember*”-e, nem — mondjuk — „*egy kutya*”; vagy pedig: „*egy ember*”-e, nem pedig — mondjuk — „*három ember*”. S akkor nosza: különböztessük meg ezt is! Mi mással, mint külön- és egybeírással. — Hova jutnánk így? A teljes káoszba. Itt bízunk kell abban: az író is értelmes lény, az olvasó is; s ha az írásban a hangsúlyviszonyok nem tükröződnek is, kontextus — szövegösszefüggés — azért mégis csak van, s az eligazít.

De tegyük fel megint — az *egy időben* példához visszatérve —, hogy helyt adunk a szétválasztási kísérletnek. Melyiket íránk egybe? Mondjuk Somogyival, hogy az 'azonos időben' jelentésűt. De akkor ismét itt a lavina, vagy ha nem: a következetlenség. Mert akkor hogyan írandók majd ezek: *egy magasságban* vannak, *egy építkezésen* dolgoznak, *egy követ* fújnak, *egy tálból* cseresznyéznek? Hiszen az *egy* mindegyikben 'azonos' jelentésű!

Nem: a külön- és egybeírás nem gyógypedagógiai csodaszer az olvasó ostobaságától való félelem leküzdésére! Itt van az -s képzős utótagúak ominózus csoportja. Mit tegyünk velük? A kérdés szótárilag nem oldható meg, mert nem lexikai probléma, hanem kontextuális. Az egy- vagy kétértelműséget a szövegbeli helyzet dönti el. Horribile dictu: itt rá kell bízunk a szerzőre: hátha tudja, mit akar mondani. Meg az olvasóra-hallgatóra: hátha neki is van némi sütnivalója; s — nem is kis kinnal kiagyalt és aggodalmazott — „*Tizenhárom emelet*es házban lakom” példánkból mégsem következtet arra,

hogyan az illetőnek — a mai lakáskörülmények között — tizenhárom lakása van, s mindegyik emeletes házban.

5. Mert azért vannak határai a „rendcsinálásnak” is; mind a „megtanulhatóságot” célzó egyszerűsítés, mind pedig az „egységre törekvő” agyonszabályozás meg a „megkülönböztető” differenciálgatás felé. S e területen nem vagyok híve még a „három neves nyelvész” azon próbálkozásának sem, hogy a szabályzati — vagy akár a szótári — példaanyag egyenetlenségeiből szótagszámláló ideológiát gyártsunk; esetleg épp egy-két nem szerencsésen sikerült megoldás „vívmányait” toljuk fel precedensnek, s nagyítsuk fel valamiféle kínban fogant „megtanulható szabállyá”.

Épp ezért nem vállalnám — a HTSz. szerkesztőjeként sem, sőt épp e minőségemben legkevésbé —, hogy a *kékruhás hölgy* jelzőjét egybe, a *vörös tollas indián*-ét meg külön kell írni; amint ezt Somogyi Dezső szótárunknak szájába adja. Nem: semmi esetre sem „kell”! Szótárunk hangsúlyozottan t a n á c s a d ó; jellegében, szándékában és érvényében egyaránt. Épp az ilyen esettípusokban, és éppen miattuk. Mert sok helyzetben nem lehet többet tenni — pláne szótári alapon —, mint tanácsot adni. Mint e két példában is. Itt — szótári munkát készítvén — nyilván azon az alapon adtuk a fenti tanácsokat, hogy mai nyelvhasználatunkban a *kékruhás (nő)* valahogy jóval gyakoribb és természetesebb tünemény, mint a *vörös tollas (indián)*. Ezért az elsőnek megnevezése is lexikalizálódottabb. Itt más fogódzó nemigen van. De ezért tanács mindkettő; pusztán tanács. S ha regényben az író a laponként előforduló főszereplőt — helyesen s jogosan — *vöröstollas* indiánként könyvel el (pláne, ha a *kékruhás* hölgy az állandó partnere), akkor a legbuzgóbb sokszorosítóipari dolgozótól sem bölcse s nem is jogos eljárás imperatív „kell”-ekre fordítani szótárunk szerény javaslatait, igazán tanácsnak szánt tanácsait.

Értsük meg egymást! Abban, hogy a *tyúkszem* nem *x*-szel, a *kályha* ma nem *j*-vel, a *rosszallom* nem rövid *sz*-szel és *l*-lel írandó, abban lehet normát adni, és egyértelmű végrehajtást követelni. Az, hogy az *ülő bútorasztalos* ostobaság, ha az asztalos nem ül, hanem ülőbútort gyárt, szintén kétségtelen. S még sok egyéb. Ezek helyesírási hibák, ezeket egyszerűen ki kell javítani. — De a *bús* szó *ú*-jának hosszúsága alól lehet kivétel; igaz: csak költői, időmértékes versben. Magyardolgozatban és pszichológiai értekezésben ez is csak javítás kérdése.

De nagyon sok olyan eset van, ami nem ilyen egyszerű, ami nem pusztán „rendészeti ügy”. Még a Somogyi Dezsőtől kipellengérezett számnévi előtagúak között sem, ahol ő az „óvatosan kitett” — pedig nagyon is fontos — „általában” szót helyteleníti. Mert az *ötéves* valóban egybeírandó — *á l t a l á b a n*. De ha egy jó tollú novellista így írja le ebben a helyzetben: „A gyermek most *öt éves*, de tavaszra *hat lesz*”, ezt bizony nemhogy a helyesírási bizottság elnökének, de még a szedőnek sem volna joga — semmiféle „megtanulhatóság” vagy „szabályosság” kedvéért — *ötéves*-re változtatni.

Elismerem: Urbán Ernőnek jó néhány konkrét példában nincsen igaza. De amit Somogyi ellene vet, az elvileg helytelen. Nézzük az iménti példát! Mit állítok itt a gyerekről a „kijavított” formában? Azt, hogy *ötéves*. És jövőre mi lesz vele? Vagy pusztán számjegy lesz belőle (ti. *hat*); vagy meghatszorozódik. Képzeljünk el egy gyereket, aki éppen *hat!* — Mert ha már szabály, akkor legyen az! Akkor „javítsa” így a korrektor: „most *ötéves*, de tavaszra *hat*”

lesz". Tudniillik ha összetétel az első, akkor összetétel a második is. S akkor az összetétel hiányzó utótagját — a szabályok értelmében — **k ö t ő j e l l e l** kell pótolni (mint ezekben: *öt- vagy hatnapos; kávé- és teafogyasztás* stb.). Vállalná-e ezt bármelyikünk?

Somogyi Dezső nehezményezi, hogy a szabályzat itt „nem ad magyarázatot” az „általában” tartalmáról. Nos: ez a magyarázat. Mit szólna, ha ezt a szabályzat megadná? Nyilván azt mondaná — s igaza is volna —, hogy minek bonyolítani a helyzetet. Valóban: fölösleges volna. Ezért elegendő az „általában”. De nemcsak elég: kell is. Annak jelzésére, hogy van olyan szempont, amely fölötte lebeg a szabálynak is: az értelem. Az írásforma ennek nem ura, hanem szolgálója, — általában. Sapienti sat.

6. Nem szeretném persze, ha az elmondottakból valamiféle félreértés kerekednék ki. Például bárki is azt gondolná, hogy lám, mekkora eréllyel védi a „céhbeli” a helyesírás dolgát a jó szándékkal beavatkozó kívüllállótól. — Hogy a gyakorlatban működő emberek figyelmeztetéseit magam mennyire segítségnek tartom és tartottam mindig, arra éppen nemrégiben kényszerültem — bár ízlésem ellenére — jó néhány korábbi megnyilatkozásomat összeidézgetni (Nyr. 90: 117). Itt csak arról van szó: ne váljak a segítség kártevővé, a „népszerűsítés” vulgarizálássá, a buzgalom demagógiává. — Arra, hogy a népszerűsítés iránti óvatosságomban netán valami kenyéririgység fejeződik ki, — nos, arra épp Somogyi Dezső nem gondolhat, sem velem, sem kollégáimmal szemben. Hiszen Typographia-beli sorozatát a fél Nyelvtudományi Intézet lektorálta és javítgatta annak idején, díjmentesen és névtelenül, pusztán tárgyyszeretettől; magamat sem véve ki közülük.

Még azt sem érezném igazságosnak, ha az olvasó úgy látná a fentiekből: a helyesírás rendszerét mai formájában tökéletesnek, minden ízében kidolgozottnak, s így ügyét lezártnak tartom. Távolról sem. Épp egyik sürgetője vagyok annak — oktatásügyi körökkel egyetértve és együttműködve —, hogy lassanként újból körülnézzünk: hol szorít a csizma. Csak hát azt is megvizsgálám: miért szorít! Mert nemcsak a csizma lehet rossz; előfordulhat az is, hogy a kapca tekeredett meg. Azaz: lehet hiba a rendszerben, az előírásokban; de lehet az értelmezésben, a végrehajtásban, az alkalmazásban is.

Úgy látom: át kell vizsgálnunk újból a helyesírás rendszerét. Meg kell néznünk az előírásokat is: elég pontosak-e mindenütt, s nem fölöslegesen bonyolultak-e néhol. Hurcolunk itt-ott fölösleges holt terheket; s van bőven javítani való kézikönyveinken is. Sőt: volna mit megszervezni annak érdekében, hogy a szakmai terminológiák és nomenklatúrák helyesírási sorsa némileg egyenesbe rázódjék. — De azt is fel kell mérnünk: nem támaszt-e a helyesírással kapcsolatban az oktatásügyi vonal a szükségesnél és a lehetőnél nagyobb követelményeket a tanulókkal és a nevelőkkel szemben. Meg azt, hogy nem merevebb-e néha a kellesténél a kiadók és nyomdák szabályérvényesítési törekvése a szerzői intenciók rovására.

7. Valóban: nagyon hasznos volna minél több könnyed, jó helyesírási cikk is, publikus helyeken. Csak arra vigyázzunk: nehogy olyat „népszerűsítsenek”, ami eltorzítja helyesírásunk rendszerét és logikáját valamiféle „megtanulhatóság” érdekében; s ami béklyóba veri a szerzőket egy vélt egység vélt haszna kedvéért. Persze ami tudatlanságból meg gondatlanságból ered, az pusztán kijavítandó hiba. De ami más, ami több ennél, azzal szemben a

merev szabályoskodás csak az alkotó szellemnek Prokrusztész-ágyba gyömöszölése.

A helyesírás jó értelemkifejező eszköz. De azért ne túlozzuk el a jelentőségét, ne fetisizáljuk. Se az oktatásban, se a sokszorosítóipar gyakorlatában! Arra a dicsőségre mégsem pályázunk talán, hogy nálunk művelődési vagy épp osztársadalmi vonatkozásban a helyesírás a központi kérdés; hogy az agrár-nemzetből iparivá fejlődés után most már ipariból „helyesíró nemzetté” kell válnunk.

Deme László

Egy áttetsző Verlaine-versről

Az *áttetsző* szó egyike azoknak a jelzőknek, melyek eszébe juthatnak az olvasónak, ha Verlaine-verset olvas. Különösen akkor, ha előzőleg más szimbolista költőt olvasott. Ezt érezhette Mallarmé is Verlaine egyik jellemzőjének, amikor Sírversében (Tombeau de Verlaine) néhány szokatlanul egyszerű, világos, szinte köznapian hangzó sorral idézi — a szó átvitt és egy kissé a szó szoros értelmében is — a halott költőt.

Verlaine? il est caché parmi l'herbe, Verlaine.
[Verlaine? Elrejtetik a fű között, Verlaine.]
(Weöres Sándor ford.)

A francia nyelvkönyvekben is a korai olvasmányok közé kerül Verlaine jó néhány költeménye. A Chanson d'automne, a L'heure du berger, a Soleils couchants. Könnyebbség kedvéért, hogy ismételten elolvashassuk, hadd álljon itt az utóbbi és Tóth Árpád fordítása.

Soleils couchants

Une aube affaiblie
Verse par les champs
La mélancolie
Des soleils couchants.
La mélancolie
Berce de doux chants
Mon coeur qui s'oublie
Aux soleils couchants.
Et d'étranges rêves,
Comme des soleils
Couchants sur les grèves,
Fantômes vermeils,
Défilent sans trêves,
Défilent, pareils
A des grands soleils
Couchants sur les grèves.

Naplemente

Hús esthajnali
fényt a róna kap,
immár hajlani
kezd s borong a nap,
búm halk ajkai
hús dalt zsonganak,
mely ringatva rí,
míg borong a nap.
S bíboran, búsan
mint most, a homok-
rónán nap zuhan,
furcsa fantomok:
száz álmom suhan
s tűnik és lobog,
mint most a homok-
rónán nap zuhan.

Joggal szerepelnek Verlaine költeményei a tankönyvekben. Az első két mondat így tükröződik a szöszedetben:

<i>soleil</i> h fn	nap (égitest)
<i>coucher</i> tgy1 i	fekszik, lenyugszik
<i>soleil couchant</i>	lenyugvó nap
<i>aube</i> h fn	hajnalhasadás
<i>affaiblir</i> i	gyengít
<i>verser</i> i	önt, öntöz
<i>par</i> prep	át, keresztül
<i>champ</i> h fn	mező, tér
<i>le, la, les</i>	a, az
<i>mélancolie</i> n fn	mélabú
<i>bercer</i> i	ringat
<i>doux, -ce</i>	édes, enyhe
<i>chant</i> h fn	ének
<i>coeur</i> h fn	szív
<i>mon, ma</i> birt névm	enyém
<i>qui</i> ktsz	aki
<i>oublier</i> i	felejt, elfelejt
<i>s'oublier</i> vissz i	megfelejtkezik magáról, elragadtatja magát

Ezek az egyszerű szavak többször is visszatérnek a rövid költeményben, sokszorososan ismétlődő rímek kíséretében. A nyelvpedagógus választása kétségtelenül indokolt. Még franciául nem tudó gyerekek számára is kellemes olvasmány, könnyű, fülbemászó, mint valami altatódal. Vagy mondjuk inkább: éppen franciául nem tudó gyerekek számára. A franciául tudó fülét finom, igen finom diszszonancia üti meg mindjárt a vers címében: *Soleils couchants*. Tóth Árpád a „Napnyugta” címet adta a versnek. Teljesen indokolt módon, nem is igen lett volna más megoldás. Valóban egyes számot vártunk volna: *Soleil couchant*. Vagy klasszikus költemény esetében: *Le soleil couchant*. „Naplementék?” A naplemente minden este megiméltóldhet. Nyilván időbeli sorozatról van szó. Igazítsuk most szolgálai hűséggel a francia eredetihez a fordítást — a továbbiakban is ezt tesszük majd. Ebben az esetben a *soleil couchant* ’lenyugvó nap’. A *naplemente* [„coucher de soleil”] a franciában sem azonos a *lelenő nap*-pal. *Lemenő napok*-at viszont nehezebb már az időben elhelyezni. Ha megpróbáljuk is gondolatban, valahogy áttevődik, átvétül a térbe a sorozat, és halványodva ott látjuk egymás mögött a hegyláncokat, és mindegyik hegylanc fölött egy-egy lemenő nap lebeg. Nem Claude Lorrain naplementéjét látjuk, hanem Van Gogh megsokszorozódó égitesteit. Erről persze nem tehet a költő. És ez is hozzátartozik a játékhoz. Verlaine naiv és ártatlan, akit nem könnyű szemantikai vagy grammatikai perverzításon rajtakapni. A mi hibánk, ha túlkomplikáljuk az áttetsző jelzős szerkezetet. A költő áthárítja az olvasóra a költői szabadossággal, a poetica licentiával járó nyelvi büntudatot.

Egy jelzős szerkezettel indul a vers:

Une aube affaiblie . . . [Egy elgyöngült hajnal . . .]

Két egyszerű, köznapi szó került ezúttal egymás mellé. De ez a két egyszerű szó — ebben körülbelül bizonyosak lehetünk — a francia nyelvnek a latinról való leválása óta mind a mai napig soha, sem szóban, sem írásban nem került egymás mellé. Azt sem mondhatjuk pedig, hogy éppenséggel lehetetlen ennek a két egyszerű szónak az egybekapcsolása. A szerkezet nem ellentmondásos,

a két fogalom nem zárja ki egymást kölcsönösen. Talán éppen ezért olyan biztos az ember abban, hogy nem kerültek még soha össze. A képtelen szókapcsolat (oxymoron) poétikai alakzat. A „szegény gazdagok”, „gazdag szegények” kifejezés Jókai előtt is összeállt már az irodalomban, az „életes halál” és „halálos élet” Szent Ágostonnál felbukkan már. Verlaine jelzője azért olyan váratlan, mert nem is ellenkezője annak, mint amit várnánk. Elképzelhető, s z i n t e várható, hogy valaki a „reggeli szürkület” fogalmát az „elgyengülés” fogalmával párosítja. Mégis Verlaine-ig kellett várni ahhoz, hogy valóban összetalálkozzék a kettő.

Une aube affaiblie
Verse par les champs...

„Egy elgyengült hajnal a mezőkön át ontja...” Nyilván a sugarait. A *verser* szó melletti üres helyet elsősorban folyadék töltheti ki (*verser de l'eau, du vin...*), könnyek is onthatók (*verser des larmes*), költeményben, írói prózában az anyaginak képzelt sugarak is (*verser ses lueurs*). Ezúttal mélabút ont a hajnal:

Verse par les champs
La mélancolie...

[A mezőkön át ontja
A mélabút...]

Voltaképpen a közvetlenül nem érzékelhető mélabú egy fokkal áll csak távolabb a folyadéktól az anyagiasság skáláján a napsugárnál. A francia irodalomban sokszor ontottak már szerelmet, gyűlöletet:

De verser sur les corps certaines influences

(La Fontaine: L'astrologue qui se laisse tomber dans un puit)

Je suis seul, et mon âme

Peut verser devant vous ses douleurs et sa flamme.

(Lamartine: Méditations I, 32)

A mélabú, a *mélancolie* azonban csak része a tárgynak, egy birtokos jelző követi:

La mélancolie
Des soleils couchants.

[Mélabúját
A nyugvó napoknak]

A hajnal nem általános mélabút áraszt, hanem a lemenő napok mélabúját. Megint csak s z i n t e természetes a birtokos és birtoka közötti kapcsolat. Bátran tulajdonítható a lemenő napnak az a szomorúság, melyet bennünk kelt a napnyugta, az elmúlás gondolata. A kivetítés, az érzelmek áthárítása elemi lelki mechanizmus. A nap halála, alvilági útja csaknem minden nép mitikus fantáziáját foglalkoztatta már. De ha visszatérünk ezek után a mondat elejéhez, ha a mondatrészek — az alany, az állítmány, a tárgy — közötti összefüggést egybevetjük a dolgok közötti természetes kapcsolattal, meglehetősen furcsa, komplex, s z i n t e ellentmondásos viszonyokra bukkanunk. A valóságban a hajnal a nap felkeltének ideje. Ha a nap felkel, hajnalodik. A mondat szintjén a hajnal kétszeresen fordított okozati összefüggésbe kerül a nappal. Először is a hajnal az ok és a napfény az okozat. Ráadásul a hajnal a nap esti sugarait ontja. Victor Hugo minden bizonytalaposan kiemelte volna ezt az ellentmondást. Verlaine diszkréten elmossa. A hajnal csak köz-

vetett összefüggésbe kerül a naplementével. A naplemente szomorúságát ontja. Így kevésbé éles az ellentét, és még bonyolultabb a tényezők közötti logikai viszony. Legalábbis, ha szavukon fogjuk a szavakat — és ez óhatatlanul bekövetkezik a mondat értelmezésének kezdeti fázisában, ha túl is haladunk rajta a továbbiak során. (A szójátékok és az álmok tanúsága szerint tudatelőttes és tudattalan lelki szinten szó szerint, elemei alapján értelmezzünk minden mondatot.) A szavaktól eltávolodva, madártávlatból, ismét áttetszővé válik a mondat: Egy elgyengült hajnal a réteken át a naplementék mélabúját ontja. Olyan szomorú ez a hajnal, mintha naplemente volna. Csak ennyit mond végső soron a sóhajszerűen rövid első mondat.

La mélancolie . . .

A mélabút visszhangozza a következő, üres közzel el nem választott, látens szakasz. Visszhangszerűen visszatér a mondatszakasz elején a *mélancolie* szó. Az újrakezdés, a szóismétlés tagolja is a költeményt, és egyúttal hozzáfűzi a látens második szakaszt az elsőhöz. A szó s z i n t e változatlanul ismétlődik, csak éppen a mondatbeli helyzete változott meg gyökeresen. A tárgyból alany lett. Az ismétlést az ellentéttel, az előjelek váltásával egyesítő alakzatot *chiasmus*-nak hívják a poétikában, és ez a táncos, olykor a francia négyes párváltó figurájára emlékeztető gondolatalakzat igen gyakori a francia irodalomban, különösen a 17. és 18. századbeli vígjátékokban, melyeknek légrétegét, szellemét oly szívesen idézi fel Verlaine. (Egyik verskötetét, a „Fêtes galantes”-ot a szellemidézés jegyében írta.) A magyarban a tárgyrag elárulta volna a funkcióváltást. A francia nyelv diszkrétebb, ezúttal csak a szórendváltás, a helycsere jelzi a változást, ami egyúttal a chiasmus táncos voltának is jobban megfelel. Az alanyt közvetlenül követi az állítmány, az állítmányt egy határozó, a határozót a tárgy. A szerkezet meglehetősen könnyen áttekinthető. Az olvasó dolgát megint csak a helyek szokatlan kitöltése nehezíti meg. Mintha az elemek táncos mozgása során az egyes szavak rossz helyre kerültek volna.

La mélancolie
Berce de doux chants
Mon coeur . . .

„A mélabú édes dalokkal ringatja a szívem.” A sorok költői hitele s z i n t e elfelejteti velünk, hogy nem ez a valóságos tényezők közötti logikai viszony. A mélabú lelki állapot, melyet — végső soron — külső tényezők okoznak. Például egy édes dallam. A versben a mélabú az ágens, mely az édes dalok eszközével él. Rejtett allegória minősíti át dajkává a lelkiállapotot, réges-régi, mélyen eltemetett emléket keltegetve. Az indoeurópai nyelvekben a nyelvtani nem — itt a *mélancolie* nőnemű volta — megkönnyíti ezt a játékot, megerősíti az illúziót. (Nem véletlen, hogy éppen a nyelvtani nemmel rendelkező nyelvek irodalmát népesítették be századokon át az allegóriák. És viszont: az irodalmi múlt alapján játszi könnyedséggel feltámaszthatók az allegóriák a francia olvasó tudatában.)

Mon coeur qui s'oublie
Aux soleils couchants.

[A szívem, mely belefeledkezik
A lenyugvó napokba.]

A szívnek jelzője van, a következő sorban áthajló jelzői mellékmondat kíséri csóvaszerűen. A vers itt válik líraivá, most jelenik meg a költő. Eddig is az ő szemével láttuk a sajátosan kelve nyugvó, nyugtában kelő napot, napokat. De most pillantjuk meg őt magát, most válik tudatossá, hogy az ő hangját halljuk. Ez az új mozzanat egyébként ismétléssel, az alapmotívum visszatérésével párosul. A mondat itt lezárul, és egyúttal lezárja a második, megint csak rangját rejtő szakaszt.

Önkéntelenül is egybevetjük a két „quatrain”-t, a két négysoros szakaszt.

A legfeltűnőbb talán az, hogy az első négysoros szakasz második fele megismétlődik a második szakaszban, de az eredeti két sor sajátosan, kagyló-szerűen szétválik, és két idegen sor ékelődik a kettő közé. A hasonlat önkényességét menti, csökkentti talán, hogy a kagylók képe gyakran merül fel Verlaine verseiben, legszélesebben kifejtett formában egyik erotikus versében, melyben mindvégig kagylókról van szó és mindarról, amit a különböző színű, alakú kagylók képe felidéz.

La mélancolie

Berce de doux chants

Mon coeur qui s'oublie

Aux soleils couchants.

A zenei játékot, a motívum kifejtését, kibontását egy $a b \rightarrow a c d b$ képlet érzékeltethetné.

A két szakaszt nemcsak a sorköz hiánya, nemcsak a téma egysége következtében érezzük összefüggőnek. Szorosan egybefogja a nyolc sort a felváltva ismétlődő, egymást keresztező, a két szakaszt valósággal összefonó két rím: $a-b-a-b-a-b-a-b$. Talán az sem közömbös az olvasó számára, hogy az „a” és a „b” betű ezúttal két merőben ellentétes hangot jelöl. Az „a”-rímes sorok hosszú, a franciában igen zárt, *i*-re végződnek. A „b”-rímes sorok tompa, sötét orrhangú magánhangzóval, *ã*-nal. Az egyik hang tehát éles, világos, vékony (Roman Jakobson megkülönböztető jegyeit véve alapul: éles, diffúz, feszes, orális), a másik tompa, tömör, laza, nazális).¹ Verlaine most is tompítja az ellentétet. A feszes, éles fő magánhangzót tartalmazó rím��zótag „nőnemű”, azaz elgyengül, és „esendő”, alig hangzó, inkább csak sejtetett *e*-re, az ún. „néma-*e*”-(*caduc*)re végződik. Részben ellentétes az *-ie* „mondanivalójával” a ríműszavak jelentése, részben rokon (*affaiblie* 'elgyengült', *mélancolie* 'mélabú', *s'oublie* 'megfeledkezik magáról'). Az élesen csengő, de elvékonyuló, elhalványuló rímhang a melankólia, a feledés, az elgyengülés képzetét csendíti egybe. Az orrhangú, tompa, telt magánhangzó a főtémát hordozza, a lemenő napot, és egybeköti a vizuális élményt (*soleil couchant* 'lemerő nap', *champ* 'mező') a hang-élménnyel (*chant* 'ének').

A rímképlet megváltozása is jelzi azt a fordulatot, melyet a költő megjelenése okozott. Pontosabban: a rímképlet voltaképpen nem változik, csak más rímek váltakoznak ugyanúgy, mint az első két szakaszon át. Tehát: $c-d-c-d-c-d-c-d$. A „c” és „d” betű ezúttal nem jelöl antitetikus, ellentétes hangzású szótagokat. A rímek erősen közeledtek egymáshoz. A nőnemű sorok végén „é-*ə*” áll, a hímnemű sorok végén „ej”. Két egymáshoz közel álló világos hang váltakozik tehát ezúttal, „é” és „e”.

¹ Jakobson, R. — Halle, M.: Fundamentals of language. The Hague, 1956. 29 — 32.

Ezúttal sem jelzi sorköz a szakaszváltást, a fordulatot. A harmadszor megjelenő lenyugvó napok (*soleils couchants*) az előzményekhez kapcsolják a harmadik szakaszt. A lenyugvó nap mégsem azonos ezúttal önmagával. Átlényegült puszta hasonlattá, önmagának csak fényes árnyéka.

Et d'étranges rêves,
Comme des soleils
Couchants sur les grèves...

Az új „fejezetet” különös álmok (*d'étranges rêves*) nyitják meg, a költő álmai népesítik be a vers horizontját. Az alanyként álló jelzős szerkezetet (*Et d'étranges rêves*-et) hasonlat választja el az állítmánytól. A harmadik szakaszban nem tudjuk meg, hogy voltaképpen mit is keresnek itt ezek a különös álmok. A mondat befejezetlensége bizonytalanságot, feszültséget kelt. A szerkezet tehát megjeleníti, átéltetni velünk azt a nyugtalanságot, izgalmat, amit a szavak jeleznek: a „különös álmok” nyugtalanságát, izgalmát.

Csak annyit tudunk meg a különös álmokról, hogy olyanok, mint a lenyugvó napok. A napnyugta egyfelől hasonlattá halványult. Másfelől azonban fizikai valósággá válik. A vers sajátos szerkezeténél fogva a nap a sor végére kerül, mintegy a láthatár szélén ül, majd hirtelen eltűnik.

... des soleils

A *soleils couchants* szemantikai egysége megbomlik az áthajlás következtében. A vers egységét tekintve a *soleil* magánosan áll, fehér térség követi. Alábukott, lehanyatlott a következő sorba. Az áthajlás óhatatlanul módosítja magát a szerkezetet is. Önállóságot ad a *soleil* 'nap' szónak, mely, a *couchant* 'lenyugvó' szóról leválasztva, visszanyeri eredeti fényét, teljes nap-energiáját. Fokozza a nap ragyogását, hogy a *couchant* szótól nemcsak az áthajlás, a sorvég választja el, hanem az a tény is, hogy a *couchant* szó a maga részéről az őt követő szóhoz közeledik, helyhatározóval egészül ki:

... des soleils
Couchants sur les grèves,

„A napok, melyek homokos partokon nyugszanak le...”. Ebben az összefüggésében a *couchant* igei természetét visszanyerve nem jelzője már a *soleil*-nek, és végképp nem tekinthető egy összetett szó utótagjának.

Az antitézisnek egy igen leplezett formájával találkoztunk itt. A mondat jelentése szembe kerül a szerkezet természetes mondanivalójával. A mondat szerint voltaképpen már nincsen napról szó, a „lenyugvó napok” kifejezés már csak hasonlat. Ugyanakkor a mondat átszerkesztése, a sorok tördelése szokatlan fényt ad a „soleil” szónak. Rácáfol mintegy a mondat tartalmára. A kétféle — nyelvi és stiláris — eljárás ellentétessége ellenére sem beszélhetünk antitéziszről a szónak hagyományos értelmében. Ennek a „szinte-antitézisnek” semmi köze a minden lehetséges módon kiemelt romantikus kontrasztokhoz.

Az állítmány a negyedik szakasz elején jelenik meg. A két szakasz ugyanis egybeolvadt. Nemcsak a rímek közötti hangzásbeli távolság csökkent tehát a harmadik és negyedik szakasz esetében, hanem a szakaszok közötti nyelvi távolság is.

Tekintsük át még egyszer az előző sorokat és az átmenetet:

III. 1 Et d'étranges rêves,	[És különös álmok,
2 Comme des soleils	Olyanok, mint a napok,
3 Couchants sur les grèves,	Melyek a fövényen nyugszanak le,
4 Fantômes vermeils,	Vörös fantomok,
IV. 1 Défilent sans trêves, ...	Vonulnak szüntelen, ...]

A hasonlatot értelmező követi (III. 4): *Fantômes vermeils* 'bíbor fantomok'. Mit értelmez voltaképpen ez az értelmező? Minden bizonnyal a különös álmokat (*d'étranges rêves*), melyek közben már naplementévé minősültek át. Vagy magát a naplementét, a lemenő napokat? A mondatszerkezet nem zárja ki ezt a lehetőséget sem. Ebben az esetben a hasonlat hasonlatával van dolgunk. A lenyugvó napok ezzel újabb realitást nyernének, hiszen a hűbéri hierarchiában hűbéresre, tőlük függő szerkezetre tettek szert, bár maguk is hűbéresei, értelmezői a „különös álmok”-nak. A bizonytalanságunkat fokozza, hogy a „lenyugvó napok” anyagi valóságban minősültek át a második szakaszban pusztá hasonlattá. De aki eddig még nem vesztette volna el a fonalat, és kapásból rá tudja vágni, hogy a tagadás tagadásának tagadása is tagadás, alighanem az is bizonytalanná válik az utolsó szakasz folyamán:

IV. 1 Défilent sans trêves,	[Vonulnak szüntelen,
2 Défilent, pareils	Vonulnak, akárcsak
3 A des grands soleils	A hatalmas napok,
4 Couchants sur les grèves.	melyek a fövényen nyugszanak le.]

Azt az értelmezőt értelmezi ez a hasonlat, mely előzőleg a hasonlatot értelmezte. A hasonlatot értelmező értelmezőt értelmező hasonlat egyébként azonos — a szavakat tekintve — a vers kiindulását tevő, a vers címében megjelölt, a vers főtémáját alkotó tárggyal, a lemenő napokkal.

A vers tehát visszakanyarodott a kiindulásához. A lezárás zeneileg tökéletesen megnyugtató, csak nem egészen bizonyos, hogy milyen eszmei utat jártunk be közben. Az egymásra utaló képzetek hosszú sorát követve:

Soleils couchants	'lenyugvó napok'	(cím)
↓		
aube	'hajnal'	(I. 1)
↓		
mélancolie	'mélabú'	(I. 3)
↓		
soleils couchants	'lenyugvó napok'	(II. 4)
↓		
étranges rêves	'különös álmok'	(III. 1)
↓		
soleils couchants	'lenyugvó napok'	(III. 2–3)
↓		
fantômes vermeils	'bíbor fantomok'	(III. 4)
↓		
soleils couchants	'nyugvó napok'	(IV. 3–4)

A naiv, tiszta csengésű, áttetsző költemény szinte követhetetlenül bonyolult, komplex, mélyen rétegezett struktúrává alakul át. Ez a bonyolultság nem cáfol rá Verlaine verseinek naiv egyszerűségére. Verlaine verse bizonyos módon, bizonyos szempontból világos, egyszerű. Ugyanakkor fondorlatosan összetett. Egyszerűek az elemei, egyszerű, kristályos a csengése — a felszínen haladva — megkönnyíti az olvasást, az értelmezést, a nagyfokú redundancia, a szabályos, egyszerű verselés, a rímek, szavak, olykor egész sorok gyakori ismétlődése. Komplex, váratlan, ellentmondásos az egyszerű elemek egymás közötti viszonya, mélységesen bonyolult a vers b e l s ő f o r m á j a.

Bonyolultabbá válik az egyszerű külső forma is, ha nem érjük be azzal, amit közvetlenül nyújt. Például az ismétlés okozta örömmel. Ha a rímek játéka mögött a rímek és szavak mondanivalójának az összefüggését keressük. A rímek azonossága képzetek összetartozására hívja fel a figyelmet, és egyúttal a hangok kifejező ereje segítségével differenciálja ezeket a képzeteket; például élességet, feszességet, világosságot kölcsönöz a mélabúnak, a feledésnek, az elgyengülésnek. Zenei ellentponttal cáfolva rá a fogalmi mondanivalóra. A rímek végtelensége, a világos *i* és a sötét tompa *ü* váltakozása egyúttal a nappal és éjszaka váltakozására utalhat. A hangszínjátékban tehát az „alkony” és a hajnal önellentmondása jut hallhatóan kifejezésre. A költemény felénél hirtelen megváltoznak a rímek. Ez a rímváltás szükségszerű következménye annak, hogy a „soleil [a nap]” a sor végére, mintegy a láthatár szélére került, és így rímshóvá alakult át. A rímváltás egybeesik a nap versbeli lehanyaglásával (a „soleils couchants” áthajlásával). A rímek közötti ellentét elmosódása, a szó szoros értelmében vett egyhangúsága is párhuzamos a versbeli gondolat- tal: az egymást végeláthatatlan sorban követő napok egyhangúságával. A rím- játéknak, mint minden igazi zenének, tartalma van. Akár a „Fêtes galantes” szellemet idéző játékos rímeit nézzük (*très sec: avec* „A la promenade”, és újból, *avec: et sec* az „En patinant”-ban). Akár a bűnbánó „Sagesse” sokatmondóan monoton „mea culpa”-szerűen visszhangzó rímeit vagy visszatérő sorait tekintjük:

Ô mon Dieu, votre crainte m'a frappé
Et la brûlure est encor là qui tonne,
Ô mon Dieu, votre crainte m'a frappé. (II. 1)

A rímjátékról, a „csak a zenét” örömevéről való aszketikus lemondásnak itt már önmagában véve is súlyos mondanivalója van. A külső forma, a hangos kifejezés mondanivalójának értelmezése viszonylag könnyű, ha nem zárkózunk el már eleve az értelmezés elől. Dionüsziosz Halikarnasszeusz óta tudjuk, hogy a kifejezés módjának is lehet tartalma, mondanivalója. Kevésbé szoktunk gondolni arra, hogy a költői műre nem kevésbé jellemző, hogy a tartalomnak is formát ad. Ez a belső, eszmei forma — kissé szárazabban: a tartalom szerke- zete — nem kevésbé „zenei”, mint a rím vagy a metrum. Ezúttal tartalmi elemek elrendezése kelt esztétikai hatást. Az irodalmi mű struktúráját ugyanaz a két alapelv határozza meg, mint a zenéét: az ismétlésre való törekvés, más- felől feszültségek keltése és feloldása. A költői művet értelmezve a kifejezésből, a k ü l s ő f o r m á b ó l kiindulva tartalomhoz jutottunk, sajátos „zenei” tartalomhoz. A tartalomból kiindulva ismét formához, b e l s ő f o r m á h o z jutunk. Tehetünk-e még egy lépést? Eleve feltehető, hogy a költői műben, melynek külső formája is tartalmas, jelentős, a belső forma sem lehet önké- nyes, kifejezéstelen.

Mit mondana például a „Soleils couchants” belső formája, ha a költő szavakba öntené azt, amit a gondolatok megformálásával juttatott kifejezésre?

Amikor megpróbáltuk áttekinteni a költemény belső szerkezetét, feltűnt — természetesen — a kezdethez való visszatérés, melyet leginkább egy önmagába visszatérő vonallal, körrel érzékeltethetnénk. De feltűnt, hogy ez a látszólag egyszerű szemantikai struktúra egy különleges bonyolult rétegződést leplez. Legelőször is Verlaine egyik jól ismert verse jut az ember eszébe, a „Falovak” körhintája, ahol egy szakaszon belül szédít meg a falovak fel-feltűncdezését tükröző szerkezet, elsősorban a *tournez* 'forogjatok' állandó visszatérése:

*Tournez, tournez, bons chevaux de bois,
Tournez cent tours, tournez mille tours,
Tournez souvent et tournez toujours,
Tournez, tournez au son des hautbois.*
(Chevaux de bois)

A „Soleils couchants”-ra nem a főtémát jelző szavak állandó ismétlődése jellemző — ez az, ami közvetlenül érzékelhető, szembeszökő —, hanem a szószerkezet állandó funkcióváltása, valóságból hasonlattá való átlényegülése, az egymást értelmező hasonlatok bonyolult hierarchiája, mely végül is a kiindulópontozóhoz való visszajutással végződik. Többszörös áttétellel önmaga hasonlatává válik a naplemente.

A kiindulópontjához visszatérő folyamat modellje a saját farkát harapó áspiskígyó lehetne. Mitikus-misztikus embléma. Sűrűn visszatér a gnosztikus irodalomtól az alkimista irodalmon át egészen a rózsakeresztes misztikáig, és azon túl is. Minden dolgok összefüggését, az örök körforgást szimbolizálja. (Egyebek között. Hiszen a szimbólum, különösképpen a misztikus szimbólum, a „nyitott” nem fordítható le hiánytalanul „köznyelvre”, nem meríthető ki egyértelmű mondatok segítségével.)

Verlaine, szemben Mallarméval, nemigen foglalkozott misztikus filozófiával. De nem volt misztikus Heine sem, aki ugyancsak a naplementével kapcsolatban, éppen a romantikus szentimentalizmus ellenszeréül a következő kis költeményt írta:

A parton állt s merengve
sóhajtozott a lány;
szívét a naplemente
hatotta meg talán.

A kedvét ez ne szegje,
kisasszony, higgye meg ön:
itt elöl a nap lemegy, de
ott hátul visszajön.

(Urbán Eszter ford.)

Azaz: Heine szavak segítségével fejezte ki azt, amit Verlaine költeményének belső formájával, vonalvezetésével a címben szereplő „soleils couchants [lemenő napok]”-hoz való visszakanyarodással. A hajnal és alkony egy és ugyanaz. A lemenő nap egyúttal felkelő nap. A misztikus „Tabula smaragdina” megfogalmazása szerint: „Ami fent van, az lent van.” És amit Verlaine még

ehhez hozzátett, a szemantikai struktúra, a belső forma nyelvén: a valóság álom, és az álom valóság. A naplemente valóság és egyúttal hasonlat, és a hasonlatok hasonlatán keresztül végül is a valósághoz jutunk vissza. A „Theatrum mundi” — színház a világunk, és a világ csak színház — barokk filozófiájának implicit stílusba rejtett „megfogalmazása”. A sokszoros „transzmutáció”, mely szinte meghatározhatatlanná tette az olvasó számára, mikor van hasonlattal dolga, és főként, hogy hányadfokú a hasonlat — hasonlat hasonlata, ennek hasonlata stb. — közvetlenül érzékelhetővé teszi a szédítő perspektívát.

A belső forma leginkább a zenei művek struktúrájával rokon, és köztudomású, hogy nem könnyű szavakba foglalni, mit is mond egy szimfónia egésze, mit mondanak egyes tételei. Zeneien sokértelmű a költői mű belső formája is. Ez a sokértelmű kifejezési mód azonban, úgy látszik, nélkülözhetetlen. Különben nem volna zenére szükségünk, és érdektelen volna a költői művek belső formája az olvasó számára. Jól tudjuk, hogy nem az. Ez az, és csak ennyi, amit biztosan tudunk. A tartalmi struktúra és a hangos kifejezés, a külső és a belső forma zenéje a szavakban kifejtett — a fogalmi gondolkodáson alapuló — közléssel párosulva teszi sokrétűvé, többszólamúvá a költeményt. Ugyanazt mondja-e a költő háromféleképpen? Nyilván nem. Képtelenség volna a *hajral*, az *álom*, a *nélkül* szót ritmussal kifejezni, és nem lehet egyértelmű mondatokkal, szavakkal tolmácsolni azt a tartalmat, amit hangok segítségével vagy a szavakkal játszva, a stíluson át vagy éppen a tartalom megformálásával fejez ki a költemény. Ha ennek ellenére igennel felelünk a kérdésre, akkor ez az „igen” csak azt jelentheti, hogy szorosan összetartozónak érezzük mindazt, amit fogalmi és zenei eszközökkel, két- vagy háromféle „nyelven” mondott el a költő. Akkor is vagy különösen akkor, ha a nyelvi és a zenei közlés ellentmondó. A „Lenyugvó napok” esetében a tartalom, az egyértelmű mondatokba foglalható közlés egyszerűsége és a külső forma naiv zenéje szemben áll a belső forma bonyolultságával. A kettő ellentéte ugyanolyan szerves része a vers teljes tartalmának, mint az egyik vagy a másik közlés. Ahogyan valóságosan léteznek számunkra két egyszerű sinusos rezgés találkozásából adódó kombinációs hangok, összhangok és különbségi hangok is.

Felvethető végül még egy kérdés. Feltéve, hogy a „Soleils couchants” belső formája valóban olyasmit akart kifejezni, amit a misztikusok, alkémisták a barokk írók és filozófusok fogalmi úton, szavakkal, tehát egyértelműbben fejeztek ki, miért nem mondta ki mindezt ugyanilyen keréken Verlaine is? Erre már viszonylag könnyű volna felelni. Többször szembeállítottuk, kissé már erre a kérdésre gondolva, Verlaine-t Victor Hugóval. Victor Hugo filozófus-költő, és szívesen moralizál, elidőzik elméleti problémáknál. Verlaine, amint ezt *Ars poeticájában* ki is fejtette, a zenét mindennél előbbre valónak tekintti, mármint a verbális zenét, a költemény zeneiségét. Elméleti eszmefuttatásokkal depresszív periódusaiban sem próbálkozott (l. Sagesse).

Prends l'éloquence et tords-lui le cou!

[Szónoklat, törd ki a nyakát!]

Kosztolányi ford.

Victor Hugo éles kontúrokat rajzol a költeményeinek, nagyon is kifejti a gondolatát, néha többet mondva, mint amit gondol. Verlaine mindig jóval kevesebbet mond annál, sokat bíz az olvasó leleményére, szereti a célzásokat,

nem húzza ki soha élesen a körvonalakat. A sokatmondó diszszonanciát keresi, a kifejező torzítást, félresiklást:

Il faut aussi que tu n'aïles point
Choisir tes mots sans quelque méprise:
Rien de plus cher que la chanson grise
Où l'Indécis au Précis se joint.

Kosztolányi egyéni tolmácsolásában:

Ha szókat írsz, csak légy hanyag,
És megvetőn dobd a zenének,
Mert édes a tétova ének,
S a kétes olvadó anyag.

A költészetet, a valóságos és őszinte kifejezést a tudálékos, mindent a nevének nevező, azaz művészileg hamis „irodalom”-mal állítja szembe (kicsit úgy, mint Illyés Gyula, aki alighanem sok más tézisének elveti a verlaine-i Ars poetici-ának).

Verlaine tehát már költői szeméremből sem választhatott volna más formát filozófiai tézisek sejtetésére. Lebegve, s z i n t e csak érintve a tragikumot. Mintha ilyesmiről csak célzásokban volna szabad szólni — és a zenei jellegű kifejezés sokértelműségénél fogva ideális költői célzás. A célzás szükségképpen pikáns. Mintha mindig volna valami affinitása a szoknya fellibbenésével. Verlaine — aki az uszálycipelő kis apródjával illetlenül megemelteti a hölgy szoknyáját (Cortège), és nemegyszer szép szemérmatlenséggel írt a női testről — zavarba jön, amint a halál titkai kerülnének szóba, és a közlésnek ezt a legmélyebben elfátyolozott formáját választja.

Fónagy Iván

Fábry Zoltán nyelvi stílusáról

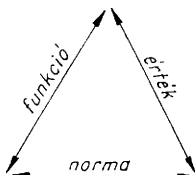
A Fábry Zoltánt méltatók és értékelők a fasizmus ellen tanúsított bátor magatartásának, kiállításának elismerése és kritikusi munkásságának érdembeli tárgyalása mellett általában megfelelnek a műveiben rejlő immanens, de funkcionális komponensek, esztétikai együtthatók felgöngyölítéséről. Mind ez ideig inkább a külső, társadalmi körülmények és hatások felől igyekeztek magyarázni az író életművét, ami érdekes is, hasznos is; de Fábry köreinkben tapasztalható népszerűségének és kultuszának igazi okait egyedül ebből az aspektusból nem lehet teljesen felfedni. Ha viszont magából a műből indulunk ki, sok mindenre fényt deríthetünk, amire egyébként nehezen találnánk módot. Végeredményben az olvasóhoz az írók tapasztalatai, életrajzi eseményei is legkönnyebben az alkotásokon keresztül juthatnak el; s természetesen a jól megválogatott művészi kifejezőeszközök ebben nagy szolgálatot tesznek.¹ Az értékelő elsődleges feladata meg véleményünk szerint a gondolatátadás

¹ Az alkotás egyes motívumainak és az író biográfikus szituációinak összefüggésére Roman Jakobson mutatott rá egy korábbi írásában (Socha v symbolice Puškinově. Slovo a slovesnost, 3. évf., 1937. 2–24).

és érzelemkeltés céljának és eszközeinek feltárása; s azon túl persze ezeknek az eszközöknek funkcionális értékelésével vezet megfelelő eredményekre.

De miért is beszélünk itt esztétikai együttthatókról, művészi kifejezőeszközökről, hiszen Fábry Zoltán ízig-vérig esszéíró. Azért, mert egyrészt az esztétikum nem korlátozódik kizárólag a művészetre,¹ másrészt Fábry nyelve, nyelvezete nemegyszer a szó legszorosabb értelmében költői formát ölt, poétikussá forrósodik.² Az esszé hovatarozása különben is mind irodalomelméleti, mind stilisztikai alapon vizsgálva eléggé vitatott és tisztázatlan kérdés; abban azonban senki sem kételkedik, hogy az esszé színvonalát és értékeit nem kis mértékben az adott kor szépirodalmi stílusnormájának alkalmazása és felhasználása határozza meg. Az esszéíró ugyanis bátran nyúlhat olyan stílári eszközökhöz és ábrázolási módszerekhez, mint amilyenekkel a költők és írók élnek: a hanghatástól kezdve a dialógusig mindent kiaknázhathat, ami korának szépirodalmában megvan, s ami azt funkcionálisan hatásossá vagy művészivé teszi.

Fábry Zoltán művei és stílusa olyannyira a XX. századi irodalmi normákra épülnek, hogy a szokványos esztétikai kritériumok és értékelési sablonok nem adhatnak elegendő alapot megértéséhez, hiszen a fentebb említett szépirodalmi sajátosságok nagyon is gyakran jelentkeznek műveiben. Ezért a Mukařovsky által kidolgozott esztétikai kategóriákat vesszük alapul,³ amelyek feltételezik és kölcsönösen determinálják egymást. A koronként változó normán kívül ide tartozik a funkció, vagyis az a potenciális hatóerő, amely ilyen vagy olyan formában az alkotásokban, azok tartalmában és formái kellékeiben rejlik; s az érték, amely objektív, azaz rendszerbeli — függ a normától és a betöltendő funkciótól. A három kategóriát s ezek egymásra hatását ábránk érzékelteti:

Az esztétikai funkció—norma—érték hármasságának és ezek viszonyának felderítése lesz fő szempontunk; s a szépet mint eddigi esztétikai kategóriát csak a funkción belül, helyzeti súlyának és értékének megfelelően ismerjük el, tehát mindig és mindenütt valaminek az elérésére, érzékeltetésére (nemes érzelm, emberség, szeretet stb.) használt eszközként fogjuk fel.⁴ Az esztétikumot sugalló és felkeltő művek mindegyike belső erejével, a tartalomnak a lehető

¹ Jan Mukařovsky még az étkezésnek és az öltözködésnek is esztétikai funkciót tulajdonít; s az előbbie szerinte például Franciaországban nagyobb, mint nálunk (vö. *Studie z estetiky*. Praha, 1966. 19–20).

² Martinkó András szerint „a költői nyelv esztétikáját vizsgálva egy műnemen, műfajon túl s felül álló tényező: a költőiség megragadása a legfontosabb” (vö. *Költői nyelv és költőiség*. Kritika, 1964. 2. szám 26).

³ Ezekkel a kérdésekkel a szerző az általános esztétikáról szóló részben foglalkozik behatóbban (i. m. 15–125).

⁴ Szerintünk Kovalovszky Miklós a Rozsdatemető stílusáról írott kritikájában azzal vetette el a súlyot, hogy a szépet kereste ott, ahol kizárólag a funkciót kellett volna keresnie. Lásd *A Rozsdatemető stílusa avagy a stílus rozsdatemetője* című írását (Nyr. 88: 421–38).

legjobban megfelelő kifejezőeszközökön keresztül vagy a tartalomra önálló formával hat. — Mi itt azonban Fábry műveinek értékelését csak a stílus felől végezzük, mégpedig a teljesség igénye nélkül. Kimerítő és átfogó stílus-elemzésre nem vállalkozhatunk, mert ebben a terjedelmi kötöttségek is gátolnak. Így csupán ízelítőt adhatunk az író széles skálájú és gazdag összetételű stílusáról.

Fábry stílusának sajátosságait a hagyományos grammatikai felosztásra alapozva tárgyaljuk: előbb hangtani jellegű, majd szótani és mondattani stílusértékekre világítunk rá.

I. Hangtani sajátosságok, jellegzetességek. A jó hangzással (eufóniával) Fábry Zoltán nemigen törődik. Ez érthető is, hiszen a központi probléma nála úgyszólván mindenütt a béke és a háború kérdése. De ha a háborút valaki iszonyúnak és borzalmasnak akarja festeni, ahhoz legjobban a rosszhangzású, kemény és sötét színezetű szavak felelnek meg. Így nem véletlen, hogy a rosszhangzás (kakofónia) külön szerepet, funkciót kap műveiben.

a) Természetesen ahol kell, ahol szükség van rá, azért mégis az eufónia segítségével sugározza felénk gondolatait, érzelmeit; s ilyenkor sorainak zenei ereje, hőfoka támad. Az alábbi sorokban a szóeleji és a szóbelseji alliterációk, valamint az egyes hangok — *l, r, m, n, h*¹ — teremtik meg a költői atmoszférát:

„Egy ember a bizonytalanság hullámaira dobja a palackot . . . Vigyétek habok és viharzó vizek, rejtve zuhintsátok a mélybe és lágyan emeljétek a megszelídült felszínre. Hömpölyögve görgessétek tovább, és ha zöldfüves, kankalinszagú parthoz értek, lassú csobbanással csókoljatok rá búcsút . . .” (PP 95—6).²

A kiemelt hangok a szavakon és mondatokon túl, azok fölé emelkedve új jelentést nyernek, tartalmilag hatásukban mintegy önállósodnak. Az írói üzenetet, a zárómondat értelmét³ talán semmivel sem lehetne jobban értelmileg-esztétikailag előkészíteni, mint éppen a hangok, hangkapcsolatok ismétlésével, visszatérésével (*vigyétek habok és viharzó vizek*).

b) A kakofónia felhasználása Fábry műveiben gyakori; erről majd legékebben a különös szóképzések, köznyelvi és idegen szavak fognak tanúskodni. De meg kell említenünk: előfordul az is, hogy a rosszhangzás néha funkcionálisan is kifogásolható: „A víz: a mindenütt-valóság, az idő látúatává vált megállíthatatlansága, megszakíthatatlansága” (PP 30). Itt a sok *t* hang — összesen 10 — a szavak kiejtését, kimondását megnehezíti; persze a szóelemek túlzott zsúfolása, komplex szóalakokba való tömörítése maga is hatásromboló tényező. — Hasonló jelenséggel Fábry műveiben másutt is találkozunk itt-ott, de azért ez semmiképpen sem jellemző rá.

¹ Az egyes hangok „jelentéstanát”, kellemes vagy kellemetlen hatásának vizsgálatát bővebben lásd Fónagy Iván *A költői nyelv hangtanából* című közismert művében (Bp., 1959).

² A továbbiakban Fábry egyes műveinek címe helyett a következő rövidítéseket használjuk: *PP* (Palackposta, Bratislava, SZSZK, 1960.), *KP* (Korparancs, Bratislava, „Az Úr” kiadása 1934), *GI* (A gondolat igaza, CSMK, 1955.), *BI* (A béke igaza, Bratislava, 1956.), *HÁ* (Hidak és árkok, Bratislava, SZSZK, 1957.), *KK* (Kúria, kvaterka, kultúra, Bratislava, SZSZK, 1964.).

³ A zárómondat így hangzik: „És akkor (egy ember) megtalálja majd az üzenetet: Ember emlékezz és tanulj embertelenség visszhangtalan napjaiból!”

2. Szótani sajátosságok, jellegzetességek. a) Közismert igazság, hogy az írók a szavak segítségével teremtenek atmoszférát; a szó az a stilisztikai alapegység, amelyre leginkább támaszkodhatunk, hiszen jelentéstartalmával és hangulati erejével környezetet idézhet fel.¹ Számunkra a szókincs horizontális tagozódása a fontos, minthogy Fábry stílusában tájnyelvi elemek egyáltalán nem akadnak, annál több viszont benne a szak- és idegen szó, a köznyelvi (utcai) színezet, a neologizmus vagy egyéni szó és szóösszetétel.

b) Idegen szavai túlnyomórészt a béke és háború kérdését tudományos stílusban feszegető és tárgyaló filozófiai művek szakkifejezései, terminusai közül valók; de jócskán akad köztük olyan is, amely csak alkalmilag került a kontextusba, s a publicisztikára emlékeztető expresszivitás elérését szolgálja. Igaz: a tudományos stíusból javarészt azokat használja, amelyek a köznyelvben is eléggé elterjedtek; például ilyeneket: *teória*, *lokális*, *nacionalizmus* (KK 21), *konjunktúra* (KK 22), *kozmosz*, *metafizika* (KP 76) stb. De az író idegen nyelvekből is vesz át kliséket, szókapcsolatokat vagy szavakat, amelyek a műveltebb körökben nem ismeretlenek: a latinból: *ante bellum* 'háború előtt', *post bellum* 'háború után' (KK 283); a franciából: *va banque* 'kockázatos vállalkozás' (BI 46); a legtöbbit azonban a németből: a Korparancsban egész mondatokat közöl eredetiben. A Fábry által használt idegen szavak tehát szinte kivétel nélkül társadalomtudományi eredetűek; s hol tudományos eszmetuttatásban, hol szokatlan helyen: publicisztikai fejtegetésben alkalmazza őket. A kettőt sokszor nehéz is élesen elválasztani egymástól; annyi azonban bizonyos, hogy stílusát ilyen alapon sem lehet egyértelműen sem publicisztikainak, sem például tudományosnak minősíteni. Figyeljük csak meg: „*Kozmosz*, *metafizika*, az örökké szép, az abszolút szép, a művészet és egyéb szent-ségek és *misztikumok* bizonyították, védték az irodalom magasabbrendűségét, az írói rend *hierarchiáját*, *arisztokratizmusát*” (KP 76). Itt minden a maga helyén áll, s eredeti, tudományos jelentésében fordul elő; de ettől függetlenül van sajátos hangulata is ennek az idézetnek, ami kimutat a tisztán gondolati erejű tudományos stíusból, s ezt nem kis mértékben éppen a különböző jelentésű-tartalmú idegen szavak felsorakoztatása eredményezi. Az idegen szavaknak sokszor kizárólag publicisztikai élük, érzelmi hatóerejük dominál: „*Tanokokról* és *pakokról* vitatkoztak, *stukákról* és *flakokról*, léggömbökről és ejtőernyősökről” (BI 92); vagy: „Ezek [ti. a Berehtoldok — Zs. T.] *va banque*-játékát nem *turfnihilizmus* mozgatja, nem *degenerált* utódok *dekadenciája* és nem agyalágyultak makacs *infantilizmusa* mentegei” (BI 46). — Amint látjuk: Fábrynál az idegen szavak értelmi szerepükön túl bizonyos emocionális funkciót is betöltenek.

c) Esszéírónk a köznyelvi elemeket is szépen be tudja építeni műveibe; ebben szinte például szolgálhatna prózaíróinknak.² Néha egészen furcsa szavakra, hétköznapi kifejezésekre lelünk nála, de ezek mindig megfelelő szövegkörnyezetben, indokoltan kerültek oda. S hozzá kell fűznünk:

¹ A szavak stilisztikai, környezetfelidéző hatásuk szerinti differenciálódásáról bővebben lásd Elise Riesel *Stilistik der deutschen Sprache* című könyvének „Der funktional-stilistisch differenzierte Wortbestand” c. részét (Staatsverlag „Hochschule”. Moskau, 1963. 71–122).

² Ez a világirodalom eléggé általános fejlődési tendenciája manapság, viszont a magyar szakirodalom még ezzel a problémával nemigen foglalkozott. Figyelemre méltó azonban L. Doležel „O stylu moderní české prózy” c. műve (Praha, 1960.).

az ilyen elemek használatát a jelenlegi szépirodalmi stílusnorma nemcsak megengedi, hanem meg is kívánja! Íme, mennyire kifejező és ezért hatásos az ilyen mondat: „Pedig a *krikszkraksz* szerzője csupán öt éves” (BI 146). Vagy az ilyen: „A felsőbbrendű ember örült, beteg, gőgös torztükréből a fasizmus *sörbőfőgő* aljembersége *vigyorog*” (GI 143). (A *sörbőfőgő* jelzőre a müncheni pincék légköre asszociálódik, ahol az I. világháború után — sör mellett — a Hitler vezette barnaingesek, a Német Nemzeti Szocialista Párt tagjai szervezkedni kezdtek.) Fábry még a köznyelv legalsó rétegéből származó szóalakokat is képes jól alkalmazni: „Ekkor egy ember kiáll a fórumra, *asszongya* 3 Kés-ért, hogy *humbug* és *smonca* az egész” (KK 52). A régi stílusnorma alapján értékelők e kifejezéseket bizonyára kifogásolnák, megfélemedkezve arról, hogy az írói mondanivalót itt kitűnően szolgálják; s a *Kés* is szépen beleillik a mondatba, mert hiszen az író csehszlovákiai viszonyokat esetel. A fegyvercsörtetést, a felelőtlen és az ember szellemi fejlettségének mai fokához egyáltalán nem méltó háborúsdit is degradálni tudja egy-két szó hangulati erejével: „Hiába a fegyveres *handabandázás*, a fegyvert gyáva, felelősségtől szabadulni akaró *nyáj-emberek* forgatják” (GI 38).

d) A szófajok közül legnagyobb szerep a főneveknek jut, de mivel azok szintaktikailag is különös jelentőséggel bírnak, csak ott foglalkozunk velük. Fábry stílusának nominális voltát, jellegét tükrözi az a tény is, hogy az igék előfordulása aránylag ritka nála; s ha itt-ott rábukkanunk is egy mondaton belül egy vagy több verbumra, azok rendszerint különlegesen, szokatlanok, expresszívok. Íme: „Egri Viktor . . . kicsit *elgaloppozta* magát ezzel a regény-nyel, ezzel a szenzációsan kínos írásművel” (KK 86); „Szabó Dezső pózos frázisai *beködötték* az agyakat és győztek” (KK 159); „. . . az erotikai fülleltség piros színe vérbő lüktetéssel *pulzált* át mindent” (KK 159); „. . . mi e rovatban az új patrónust [Duce-Mussolinít — Zs. T.] eddig mint egy hódító totalitás tekintet nélküli tankját *dübörögtettük*” (KK 198); „Rabelais . . . erkölcstelen, sikamlós, bőfőgő könyvvel *bakafántoskodik* . . .” (GI 166—7). Ezekhez hasonló igéket garmadával idézhetnénk; ilyen köznyelveiek például a következők is: *köntörfalaz* (GI 193), *toloncol* (GI 205), *bábáskodik* (GI 205) stb.

e) Fábry korábbi művei jellegzetes expresszionista stílusjegyeket, -játosságokat mutatnak; köztük is szembetűnő a főnévi igenév gyakorisága. Ennek okát elsősorban az író irodalmi-nyelvi ismereteiben kellene keresnünk, de a szűk hazai kereteket szétfeszítő emberisége is minden bizonnyal közrejátszott benne. Az expresszionizmus ugyanis „kiszakad a valóság tér- és időbeli összefüggéseiből, nyelvileg ezért alkalmazza szívesen a tér- és időbelileg határozatlan infinitívusokat.”¹ Lássunk egy tipikus példát: „Mindent *leegyszerűsíteni*, *primitívizálni*, *gleichschaltolni*: ez a fasizmus egyik saroktétele” (PP 100). Szinte akaratlanul felötlik a kérdés: hol és mikor? A feleletet könnyen kiszelhetjük, megadhatjuk: ez a saroktétel mindenütt és mindenkor érvényes, ahol a fasizmus bármikor felüti a fejét. A főnévi igenév tehát az általánosítás eszköze; de emellett — a németben s annak hatására már nyelvünkben is — imperatívus is lehet! Fábry későbbi alkotásaiban már ez az általánosítás és imperatívusi hangnem hiányzik, de Korparancs címen megjelent írásainak tömérdek infinitívusa ilyen szerepet tölt be. Ott roppant gyakoriak is: egy helyütt 10 sorban 29-et találtam (KP 16—7).

¹Vö. Koczogh Ákos Az expresszionizmus című tanulmányával (Gondolat, Bp., 1964. 79).

f) A szótári alakok (lexémák) értékelése azonban nem volna teljes, ha nem emlékeznénk meg a szófaji átcsapásokról. Főnevesítései, mellénevesítései és egyéb szófajváltoztatásai sokszor egyéniek, de az sem megy ritkaságszámba, hogy készeket használ fel. Példák: Főnevesítés: „ahval és óhval spékelt” (KK 28); „kimondja a háthát” (KK 195); „apropóra van szükségem” (PP 291); „íródtak a mában és a mának” (GI 9); „garabonciás hipp-hoppból” (GI 72); „hangjának első add-továbbja” (HÁ 17); „ez a »nem« most München utcáin is felcsattan” (BI 238); „az »ah« és »óh« énekesei” (GI 200) stb.

Mellénevesítés és egyéb szófajjá válás: „a miközömhöz álláspontjára” (HS 240); „szégyeltük »soha többé« liránkat” (KP 72); „ököl- és tekintetnélküli azértis élők” (KP 72); stb.

g) Fábrý stílussajátosságai közül a legnagyobb figyelmet talán egyéni, leggyakrabban hapax legomenon jellegű szóösszetételei érdemlik meg; leglényegesebb, legfontosabb mondanivalója sokszor ezekben sűrűsödik össze; s nem véletlen az sem, hogy egy-egy kötetéből összegyűjtött kompozitumai szinte sejtetik a mű tartalmát, a benne rejlő gondolatokat. A Kúria, kvaterka, kultúra című könyve a legjobb példa erre; ebben gyakori a kvaterka előtagú összetétel: *kvaterkamagyarság* (21), *kvaterkairodalom* (28), *kvaterkaesztétika* (31), *kvaterkaregény* (82) stb. Ezekon kívül egyéb összetételei is kitűnően szolgálják az általános szellemi és a szűkebb irodalmi regionalizmus és tespedtség jellemzését. Ilyenek például ezek is: *uram-bátyám-írók* (21), *kényelembitangság* (31), *restilovag* (31), *öcsémuramozás* (31), *mégis-emberek* (32), *perifériafelelősség* (46), *vicinálisirodalom* (49), *restiborkóstolók* (33), *szalonnacsúcsosság* (130), *koma-kritika* (200) stb. — Nagyon sok összetételének elő- vagy utótagjául az *ember*, *emberség*, *humánium* szavakat választja: *perifériaemberség* (KK 46), *emberjóságimádat* (KK 119), *emberség-pedagógia* (PP 17), *emberségtragikum* (PP 23), *ember-dac* (PP 31), *emberistenség* (GI 195), *gyerekemberség* (HS 40), *világhumanizmus* (HS 215), *Emberirodalom* (cím: KP 11), az élet *ember-dolgai* (KP 43), stb. A vox humana hirdetőjéhez és vállalójához szinte törvényszerűen ezek a kifejezések illenek legjobban; ez a változatos variálás már csak a frázisosságtól és egyhangúságtól való iszonyódás következménye. Fábrý összetételei között persze jócskán akadnak a fasizmus vagy háború lényegét, belső alkatát sújtók is: *örmester-szocializmus* (KP 158), *örmester-kultúra* (KP 168), *kaszárnya-Németország* (BI 80), *csődtömeg* (PP 197, 247, 276), *csizma-militarizmus* (PP 266), *muszájörület* (PP 163) stb.

3. Mondattani sajátosságok, jellegzetességek. Míg Fábrý stílusának szótani sajátosságai között akadnak tudományos és a köznyelvi stílusunkra emlékeztetők, addig mondatzövést nagy általánosságban részint költőinek, részint publicisztikainak, esetleg a kettő keveredésének, összeolvadásának minősíthetjük. Természetesen azt nem állíthatjuk, hogy az író kizárólag rövid mondatokban fejt ki gondolatait, mondanivalóját; de bárhogy vizsgáljuk is stílusát, azt tapasztaljuk, hogy mind a mondatrészek, mind a mondatok közötti viszony elsősorban a mellérendelésre (parataxisra) épül; — a parataktikus mondatalkotás viszont jellegzetesen publicisztikai sajátosság a tudományos stílus sajátosságaival szemben. Végeredményben ebből magyarázható meg a műveiben nagy számban előforduló mondatrészhalmazás, felsorolás, ellipszis, valamint stílusának számos egyéb tulajdonsága.

a) Fábry műveiben gyakori a hiányos vagy elliptikus mondat. Az ellipszis ugyan újságírói jellegzetesség,¹ de ez az implicit szerkesztésmód nem ismeretlen a költészetben sem. Nála is gyakran költői hatóereje van; s ezt példákkal bizonyíthatjuk: „Visszhang. Körforgás. Közösség. Tömeg. Irodalomnál — több” (KK 74); „Vihar. Erő. Szépség és lényeg. Egész. Bontatlan ősananyag: tömeg” (uo., 53); „Kell valaki. Hang. Valaki: ember. Valami: tett” (uo., 53). Még cikket is képes mondattá önállósított szavakkal kezdeni: „Szánatórium. Fekvészek” (Nőíró Szlovenszón, KK 61). Itt mindenütt az az expresszionista törekvés nyilvánul meg, hogy a szavak önállóan is éljenek, gondolattá önállósodjanak, s így valósítsák meg a Sich—Selbst—Sagen elvet.² Ez a sajátosság megint csak korai műveire jellemző; s példának a következő sorokat is érdemes felhozni:

Múlt, jelen, jövő: lélekszó, suttogás, mennydörgés.
Egyforma száj: ember.
Egyforma kapocs: testvér.
Együtt ma: sorsfordító ritmus (KP 26).

Ebben az idézetben a szavak gondolati-tartalmi önállósítását az író azzal is igyekszik szolgálni, hogy minden sort külön bekezdésbe tesz; de az is felkeltetheti érdeklődésünket, hogy éppen az igék hiányoznak. Igen, az ige az a szófaj, amelyet ki szokott hagyni; sokszor a verbum a bekezdés elején sem szerepel, bár oda tartozik értelmileg: „Kétféle ifjúság (hozzáértjük: *van*). És nemcsak ifjúság (hozzá gondoljuk: *van kétféle*)” (KK 154). Az ilyen bekezdés eleji hiányos mondatok rendszerint azokat a fogalmakat tartalmazzák, amelyekre további fejtegetései épülnek.

b) Fábry stílusának alapvető kelléke és tartozéka az kumuláció (halmozás), vagyis több azonos mondatrész egymás mellé állítása. Az író műveiben szinte minden mondatrész halmozására találhatunk példát: több alanyt és állítmányt, tárgyat és jelzót, értelmezőt és határozót sorakoztat fel a legtöbb helyen. Ez idézi elő azt, hogy mondatai olykor hosszúra nyúlnak; meg azt is, hogy sokszor szófaji szempontból nem is igen válik ketté az alanyi és az állítmányi rész. Alábbi példáinkból továbbá az is kiviláglik, mennyire nominális Fábry stílusa. Elsőnek az alany halmozását vesszük: „*Szegénység, árvaság, pártbotfúlóság, megértelenség* költőt úgy még nem rágott, mint József Attilát” (HÁ 77). „Idegen volt a *tetű*, az *éhség*, a *hó* és a *sár*, a *pergőtűz* és a *földodu*, amiben élni, aludni, félni és ölni kellett” (KP 6). Bővített mondatrészeket is egymás mellé szokott rakni: „Pillanatra egyformán érzi és tudja ezt [ti. az árvaságot — Zs. T.] az amerikai *milliárdos* és a bányájában fuldokló magyar *munkás*, a monstrenciát emelő *pap* és a szentséget kacagó *hitetlen*, a szórumot *kutató* és a vérbajt *nyavalgyó*” (KP 21). — Természetesen a névszó állítmányt is halmozza — az igeit ritkábban (lásd a fentebbi mondatot) —; s a halmozott mondatrészt vagy az egyes halmozott mondatrészeket gyakorta kettősponttal választja el. „*Kúria-atmoszféra*, dzsentrizék, lovak, ponyva-irodalmi hajtórugók: *irigység*, *intrikák*, *revolver* és, ah, *szerelem!*” (KK 76);

¹ A publicisztikai stílus magyar viszonylatban meglehetősen feldolgozatlan terület, viszont van német nyelvű munka, amely ezt a tényt megvilágítja. Vö. Skalina „Zeitungssprache stilistisch gesehen” (Moszkva, 1965. 78–90).

² Bővebben lásd Koczogh Ákos i. m. 76–7.

„Tehát [a regény — Zs. T.]: *ferbli, hosszúlépés, férfipletyka, bőfögés, miegymás*; legmagasabb fok, polgárereny, polgárkitüntetés: *úri kaszinó, polgárarisztokratizmus*” (KK 82).

c) Tulajdonképpen a mondatrészek halmozásával függ össze egyes szavak, szóalakok ismétlése; mert hiszen ez egy mondatban többször is előforduló tómorféma leginkább azonos mondatrészek bővítmenyeként vagy azonos típusú szóösszetételek elő-, illetőleg utótagjaként jelentkezik, s rendszerint az író alap gondolatának kiemelését, hangsúlyozását szolgálja. Fábry gyakran él a fokozás, nyomósítás efféle lehetőségével: „Tudták [ti. a költők 1914 előtt — Zs. T.], hogy valami *nagy* vész közelít, *nagy* vihar, *nagy* halál, *nagy* örület” (KK 281); „*A lakúsméret; lelki bizonyosság; önismeret, önbizalom, önbíróság, önitélet*” (PP 84); „*Ha évek, évtizedek, évszázadok múltán . . .*” (PP 118); stb. — Fábrynál az ismétlési alakzatoknak majdnem minden válfaja megjelölhető; ízelítőül csak a rá legjellemzőbbekre térünk ki. Írásaiban rendkívül nagy frekvenciájú az anafora, a mondat eleji ismétlés: „*A költészet: férfimunka. A költészet férfigond*” (HÁ 51); „*Korunk: világkor. Korunk: emberkor. Korunk: a közvetített és közvetíthető emberi hang és kultúra*” (KK 289); stb. Az anaforát, az epanasztrófát (egybefonódást) és a poliptotont¹ (a tómorféma ismétlése más toldalékkal) három egymás után következő mondatban is ügyesen tudja variálni és kombinálni: „*A líra ma: menekülés. Menekülés előre vagy hátra. Menekülés az időbe és menekülés az időből*” (KK 122). Az egybefonódás nála a gondolatszövés eszköze: a lélektani állítmányként mondatzáró szó mint már ismert tény kerül a következő mondat elejére²; erről aztán újra állít valamit, új állítmányt fűz hozzá: „*Az irodalom ma: emberébredés. Az emberébredés ma: jövőalapozás, jövőakarás*” (KP 13); „*A kisebbségi kultúra mindenekelőtt: áldozat. Áldozat alkotói, művelői és élvezői részéről*” (KK 207). — Ezek az alakzatok tipikusan szépirodalmi stílussajátosságok, s a szövegben többnyire nyomósító vagy esztétikai funkciót töltenek be.³

Összefoglalás. Írásunkban igyekeztünk Fábry Zoltán stílusának jellegzetességeire rávilágítani, de a témát korántsem merítettük ki. Viszont az összegezést az elmondottak alapján elvégezhetjük:

Fábry Zoltán stílusa művészi-szépirodalmi szinten mozog; nagyon is korszerű stílusjegyekkel rendelkezik. Elsősorban a köznyelvi elemeknek a szerepeltetését könyvelhetjük el ilyennek; de ennek minősíthetjük a hasonló jellegű igéket, az expresszionizmusra jellemző főnévi igeneveket, a szófaji átcsapásokat, egyéni, legtöbbször „hapax legomenon”-os szóösszetételeit is. Stílusának szintaktikai jegyeit költői jellegük mellett publicisztikai tulajdonságok is éppúgy jellemzik; vagy egy és ugyanaz a sajátosság mindkét stílusra emlékeztet. Példának okáért: az ellipszis gyakori a költészetben, de egyúttal nélkülözhetetlen kelléke a művészi színvonalú újságírói riportnak is; az ismétléseknek és alakzatoknak a szépirodalom az igazi területe, de a publicisztika epikai műfajaiban sem ritkaság az előfordulásuk; stb. Mindezen

¹ Itt az elnevezéseket Mistrík „Slovenská stylistika” c. könyvéből vettük át, mert szakirodalmunkban nem találtunk minden alakzatra kifejezést (lásd a könyv ismétlési alakzatokról szóló részét 221–4; Bratislava, SPN 1965.).

² Az új információt hordozó szót a cseh strukturalisták *r é m á n a k*, s a már ismertet *t é m á n a k* nevezték; ilyen esetben valóban jó lenne a kettőt elnevezéssel is elválasztani egymástól. Vö. Josef Vachek „The Linguistic School of Prague” c. művének ezzel foglalkozó sorait (Bloomington, 1966. 89–90).

³ Erre rámutat Mistrík is, i. m. 221.

túl: Fábry néhol még a költészet zeneiségét is át tudja plántálni prózájába, amivel nagyon is hatásossá és művészivé teszi stílusát. Viszont a tudományos stílus száraz és kizárólag értelmi hatásra korlátozódó tulajdonságai eléggé háttérbe szorulnak nála. Nyelvének költői-szépirodalmi alaptónusa így inkább a publicisztika felé mutat. Írásait minden fenntartás nélkül *p u b l i - c i s z t i k a i e s s z é k n e k* nevezhetjük; ez az elnevezés ugyanis nem zárja ki a költőiséget, hanem éppen feltételezi. Esszéi olyannyira sajátosak és költőiek, hogy nem egyet közülük akár vers helyett is elolvashatunk, mert gazdag és sokrétű formai kellékeivel erős esztétikai hatást képes sugallni és kelteni. S végeredményben ez az egyik legnagyobb oka népszerűségének!

Zsilka Tibor

Mutatvány a készülő göcseji és hetési személynév-monográfia adattári részéből

Zala megye Tanácsának Végrehajtó Bizottsága a megye földrajzi neveinek az összegyűjtése és megjelentetése után a területéhez tartozó két tájegységnek, Göcsejnek és Hetésnek¹ személynéveit is (a vezeték- és keresztnéveket, a keresztnévek becéző formáit, valamint a ragadvány- és gúnyneveket) felgyűjteti. A 74 községre és mintegy 45–50 ezer ma élő ember nevére kiterjedő anyaggyűjtésnek alapja a lakónyilvántartó könyv, amelynek legfőbb adatait a községi tanácsok a kiküldött cédulákra rávezették. Ezek elkészülte után az illető falvakba utaztam, összevettem az adatokat a lakónyilvántartó könyv adataival, és a falu lakosságát jól ismerő, helybeli születésű népi adatközlők (sok esetben a tanácsi hivatalsegéd, esetleg a titkár, az elnök) közreműködésével ugyanezekre az gyűjtőcédulákra lejegyeztem a megszólítási formákat, valamint a ragadvány- és gúnyneveket.

Eddig 54 kutatóponton már befejeztem a gyűjtést, és ezzel párhuzamosan szerkesztem az adattárat is. Készülő munkám két fő fejezetből áll majd: értekezésből és adattárból. Főlegesen hangsúlyoznom, hogy miért különítem el e két részt egymástól (vö. többek között Benkő Loránd: MNy. 45: 426; Papp László, Szinkrón anyagú névtárak készítése. Szótártani tanulmányok 59), csupán azt jegyzem meg, hogy a mintegy 150–160 ezer adatot meglehetősen korlátozott számú szempont szerint vizsgálhatom, következésképpen az adattár további feldolgozásra vár majd, és bízom benne, hogy mind a nyelvészek, mind a rokon tudományszakok művelői haszonnal tudják majd forgatni. Hogy az adatok kikeresését megkönnyítsem, az adattárhoz körülbelül olyan jellegű mutatót szándékozom csatolni, mint amilyen a Zala megye földrajzi nevei (Zalaegerszeg, 1964.) című kiadvány végén található.

Az adattár községenkénti felépítésben tartalmazza a begyűjtött neveket. A bevezető sorban tájékoztató céljából közlöm a falu lélekszámát (L), majd a családok, családtörödékek számát (Cs) és a terület nagyságát (T) katasztrális holdban. A lakosság száma az 1966. évi november végi állapotot tükrözi, ugyanis ekkor zártam le a gyűjtést. A csa-

¹ A Zala folyó, az Északi-Válicska, a Déli-Válicska, a Cserta, a Kerka patak, valamint a pozsony – varasdi országút, az úgynevezett Római-út közé zárt területhez, azaz Göcsejhez a következő községek tartoznak: Babosdöbréte, Bak, Baktüttös, Bánokszentgyörgy, Barlahida, Bárszentmihályfa, Bazita, Becsvölgye, Bocföldre, Boncodföldre, Böde, Csertalajos, Csonkahegyhát, Csömödér, Dobronhegy, Dömeföldre, Ebergény, Gellénháza, Gomboszeg, Gutorföldre, Hernyék, Hottó, Iborfia, Iklódbördőce, Kálócsa, Kányavár, Kávás, Keménfa, Kerkebarabás, Kissziget, Kustánszeg, Lentikápolna, Lentiszombathely, Lickóvadamos, Mikekarácsonyfa, Milejszeg, Mumor, Nagylengyel, Náprádfa, Németfalu, Nova, Ormándlak, Ortaháza, Páka, Pálfiszeg, Petrikeresztúr, Pórszombat, Pördeföldre, Pusztapaát, Pusztaderics, Pusztamagyaród, Salomvár, Sárhida, Szent-erzsebethely, Szentkozmadombja, Szentlisló, Szentpéterföldre, Szilvágy, Teskánd, Tófej, Várföldre, Zalabaksa, Zalabesenyő, Zalatárnok és Zebecke. — A hetési községek: Baglad, Belsőárd, Bődeháza, Csesztreg, Gáborjánháza, Külsőárd, Resznek, Szijártóháza és Zalaszombatfa (vö. Végh József: Órségi és hetési nyelvátlasz 41).

ládok, családtöredékek számát elsősorban nem jogi, hanem névtani szempontnak alávetett módon állapítottam meg. Ezt itt nem részletezem, azt azonban szükségesnek látom megjegyezni, hogy az asszonyokat férjük vezetéknevén szerepeltetem, következésképpen leánykori vezetéknevük nem kerül bele az adattárba.

Az I. bekezdésben ábécésorrendben a vezetéknevek állnak. Az indexszám az azonos vezetéknevű családokat különíti el, a név utáni szám pedig a családhoz tartozó személyek számát jelzi. A II. bekezdésben a keresztnévek és a megszólitási formák listáját találja az olvasó öt korszak szerinti bontásban és összesítve. A hivatalos keresztnéveket ritkítottan szedettük, és az abszolút szám mellett feltüntettem a százalékszámot is. Az alapnévvel történő megszólitást kiemeltem a névsorból, és a nyomdatechnika segítségével is elkülönítettem a becéző formáktól. A megszólitási formák után csak abszolút szám áll, mivel az önkényes néveserék, továbbá a második keresztnév használata esetén egyik-másik keresztnévnél 100%-on felüli megterhelést is ki kellett volna mutatnom, és ez zavart okozott volna. A ragadvány- és gúnyneveket (III. bekezdés) ugyancsak ábécésorrendben teszem közzé egyedül vagy azzal a névvel (nevekkel), amellyel előfordulnak, illetőleg használatosak. Állhat egyedül, állhat a vezetéknevvel (ritkított szedésű), a keresztnévvel (kurrens szedésű), illetőleg egy másik ragadványnévvel. Az ábécé rendje a kurzív szedésű ragadványnevek sorrendje. Ha utalok az apa, az anya stb. ragadványnevére, akkor a ragadványnevet nem ismétlem meg, hanem tildével (~) jelzem az azonoságot. A hivatalosan használt ragadványneveket külön feltüntettem.

Rövidítések:	bec.:	becéző formájú neve
	fogl.:	foglalkozása
	gn.:	gúnynév, gúnyneve
	Hiv. ir.:	hivatalos iratokon szerepel, mindig csak arra a névre vonatkozik, amely után áll
	kn.:	keresztneve
	rn.:	ragadványnév, ragadványneve

55. Zalasombatfa

L: 184, Cs: 60, T: 1035.

I. V e z e t é k n e v e k. Avas 1 Bedó 1 Dancs¹ 2 Dancs² 2 Dancs³ 5 Dancs⁴ 3 Dancs⁵ 5 Dancs⁶ 2 Dancs⁷ 4 Dancs⁸ 3 Dancs⁹ 3 Dancs¹⁰ 1 Dancs¹¹ 4 Dancs¹² 3 Dancs¹³ 4 Dancs¹⁴ 1 Dancs¹⁵ 1 Farkas 1 Fehér¹ 7 Fehér² 5 Furján¹ 5 Furján² 1 Furján³ 7 Furján⁴ 1 Furján⁵ 1 Gáspár 3 Goór 1 Hancs¹ 5 Hancs² 5 Horváth¹ 4 Horváth² 5 Horváth³ 4 Kalamár¹ 2 Kalamár² 2 Kovács¹ 2 Kovács² 4 Magasmarti 3 Mlinarics 5 Molnár¹ 2 Molnár² 3 Molnár³ 3 Molnár⁴ 1 Nagy 3 Németh¹ 2 Németh² 2 Németh³ 6 Nyakas 2 Primusa 5 Soós¹ 4 Soós² 5 Szabó¹ 3 Szabó² 4 Szabó³ 2 Szalai 3 Szunyogh 1 Tüske 3 Végi 5 Virágh 2 Vörös¹ 2 Vörös² 3

III. R a g a d v á n y - é s g ú n y n e v e k

Ádám Albin. Dédapja kn., nagyapja, apja rn.: ~.	F. P. alsó. L. Szölke Pali. Bognár Endre. Apja rn.: ~.
Ádám Aranka. Férje rn.: ~.	Bognár Jóska. Apja rn.: ~.
Ádám bácsik Irénnyik. Apja kn.: ~.	Cigán Érszi. Cigány.
Ádám bácsik Lajosik. Anyja rn.: ~.	Cigán Éva. Cigány.
Ádám Béla. Apja rn.: ~.	Cigán Jancsi. ¹ Cigány.
Ádám Gergő. Dédapja bec., nagyapja, apja rn.: ~.	Cigán Jancsi. ² Cigány.
Ádám Gyuri. Dédapja kn., nagyapja, apja rn.: ~.	Csénka. L. Fösü Ilonka.
Ádám Márta. Férje rn.: ~.	Csicsa Rozi. Apja bec.: ~.
	D. P. felső. L. Fösü Pali.
	Diák Laci. Anyja vn.: Deák.

- Fösü Ilonka* ~ *Csënka*. Gn. Apja rn.: ~; az Ilona név bec. formája.
- Fösü Károl*. Apja rn.: ~; a falu felső részén lakik.
- Fösü Laci*. Anyja rn.: ~.
- Fösü Mariska*. Apja rn.: ~.
- Fösü Naca*. Férje rn.: ~.
- Fösü Pali* ~ D. P. *felső* (hiv. ir.). A falu felső részén lakik.
- Fösü Télka*. Férje rn.: ~.
- Fösü Zoli*. Anyja rn.: ~.
- Furgyán Erzsi*. Anyja vn.: Furján.
- Furgyán Laci*. Anyja vn.: Furján.
- Furgyán Simon*. Apósa vn.: Furján.
- Furgyán Zsuzsi*. Anyja vn.: Furján.
- Gábor Iboj*. Apja rn.: ~.
- Gábor Irén*. Apja rn.: ~.
- Gábor Pali* ~ D. P. *Gábor* (hiv. ir.). Apja kn.: ~.
- Imre Jóska*. Nagyapja kn., apja rn.: ~.
- Józseb Aladár*. Nagyapja kn., apja rn.: József.
- Józseb Élza*. Apja rn.: ~.
- Józseb Jancsi*. Nagyapja kn., apja rn.: József.
- Józseb Jóska*. Nagyapja kn., apja rn.: József.
- Józseb Margit*. Férje rn.: ~.
- Józsep Pista*. Apja rn.: ~.
- Józseb Rózsi*. Apja rn.: ~.
- Károl Gizi*. Férje rn.: ~.
- Károl Jóska*. Apja rn.: ~.
- Károl Tibi*. Apja rn.: ~.
- Károl Vendel*. Apja kn.: ~.
- Kis Vigyeg*. Apja rn.: Vigyeg; ő a kisebbik a családban.
- Kollér Böske*. Férje rn.: ~.
- Kollér Jóska*.¹ Apja rn.: ~.
- Kollér Jóska*.² Anyja vn.: ~.
- Kollér Kati*. Apja rn.: ~.
- Kollér Marika*. Apja rn.: ~.
- Kollér Zsuzsi*. Apja rn.: ~.
- Kopsi Mári*. Apja rn.: ~.
- D. P. *Mihály*. L. *Miska* Pali.
- Miklús Albért*. Nagyapja kn., apja rn.: Miklós.
- Miklús Gizi*. Férje rn.: ~.
- Miklús Mártus*. Apja rn.: ~.
- Miklús Naca*. Férje rn.: ~.
- Miklús Pali* ~ D. P. *Miklós* (hiv. ir.).
- Nagyapja kn., apja rn.: Miklós.
- Miklús Pityu*. Apja rn.: ~.
- Miklús Rozi*. Férje rn.: ~.
- Miklús Sári*. Férje rn.: ~.
- Miska Árpád*. Felesége rn.: ~.
- Miska Éti*. Anyja rn.: ~.
- Miska Évi*. Anyja rn.: ~.
- Miska Ilonka*. Apja rn.: ~.
- Miska Laci*.¹ Anyja rn.: ~.
- Miska Laci*.² Anyja rn.: ~.
- Miska Mariska*. Nagyapja bec., apja rn.: ~.
- Miska Öcsi*. Anyja rn.: ~.
- Miska Pali* ~ D. P. *Mihály* (hiv. ir.). Apja bec.: Miska.
- Miska Pista*. Anyja rn.: ~.
- Miska Részka*. Nagyapja bec., apja rn.: ~.
- Miska Vendel*. Nagyapja bec., apja rn.: ~.
- Miska Zsuzsi*. Anyja rn.: ~.
- F. P. *Pál* (hiv. ir.).
- D a n c s *Pál* Rézi. Nagyapja kn., apja rn.: ~.
- D a n c s *Péter* Ibi. Apja rn.: ~.
- D a n c s *Péter* Jancsi ~ D. J. *Péter* (hiv. ir.). Apja kn.: ~.
- D a n c s *Péter* Margit. Férje rn.: ~.
- D a n c s *Péter* Mári. Nagyapja kn., apja rn.: ~.
- Pévéc Béla*. Felesége rn.: ~.
- Pévéc Bélus*. Anyja rn.: ~.
- Pévéc Télka*. Apja rn.: ~.
- Postás Jóska*. Fogl.: postás.
- Puhán Jani*. Apja rn.: ~.
- Puhán Mariska*. Férje rn.: ~.
- Puhán Jancsi*. Anyja vn.: ~.
- Róka Gyuri*. Anyja rn.: ~.
- Róka Marika*. Férje rn.: ~.
- Róka Naca*. Férje rn.: ~.
- Róka Tibi*. Apja rn.: ~.
- Róka Vilmos*. Apja rn.: ~.
- Szölke Böske*. Apja rn.: ~.
- Szölke Gergü*. Apja rn.: ~.
- Szölke Jóska*. Apja rn.: ~.
- Szölke Pali* ~ F. P. *alsó* (hiv. ir.). Apósa rn.: Szölke, akinek szőke haja volt; a falu felső részén lakik.
- Szölke Magdus*. Férje rn.: ~.
- Ticsér Jóska*. Apja rn.: ~.
- Ticsér Mári*. Férje rn.: ~.
- Vigyeg Pista*. Apja rn.: ~.

Ördög Ferenc

B) Női keresztnévek
 a) Megszóltítás alapján és a keresztnév becézó formájával

Keresztnévek	1900 előtt		1900. I. I. – 1919. XII. 31.		1920. I. I. – 1939. XII. 31.		1940. I. I. – 1959. XII. 31.		1960. I. I. – 1966. XII. 30.		Összesen	
	1. név %	2. név	1. név %	2. név	1. név %	2. név	1. név %	2. név	1. név %	2. név	1. név %	2. név
Ágnes	2: 16,7											2: 2,3
Agnis	1											1
Anna	3: 25		3: 14,3		1: 3,3							7: 8
Naca	3		3									6
Aranka					1: 3,3							1: 1,1
Aranka					1							1
Ella					1: 3,3							1: 1,1
Élla					1							1
Elza												1: 1,1
Elza					1: 3,3							1
Erzsébet	1: 8,3		1: 4,8		1							2: 6,8
Böske	1		1									4
Erzsi												1
Erzsi ~ Erzsike												1
Etel					1: 3,3							3: 3,4
Éta					1							1
Éti												2
Etelka					1: 3,3							2: 2,3
Telka	1: 8,3				1							2
Éva	1											1: 1,1
Évi												1
Franciska												1: 1,1
Fáni			1: 4,8									1
Gizella			1									1
Gizi												2: 2,3
Ibolya					2: 6,7							2
Ibi					2							3: 3,4
Ibi												3
Iboj												1
Ida					1: 3,3							1: 1,1
Ida					1							1
Ilona					3: 10							5: 5,7
Ilonka					3							3
Itus												1
Iren			2: 9,5		4: 13,3							6: 6,8
Iren			2		4							6
Iрма					1: 3,3							1: 1,1
Iрма					1							1

Mióta harsog a haris? A *haris* madár 'Crex crex L.' nevééről a SzófSz. annyit állapít meg, hogy hangutánzó eredetű, s összeveti a *harsan*, *harsog* szavakkal. Rámutat azonban arra, hogy „hasonló hangutánzó eredetű madárnevek a finnugor nyelvekben is vannak. Éppen ezért a kifogástalan megfelelés ellenére sem dönthető el, hogy a magyar szó emezekkel közös eredetre megy-e vissza, vagy a magyar nyelv külön életében keletkezett-e”. A *hars* ~ *haris* 'Crex crex L.' madárnévről tudottakat sorba szedi Tompa József (MNy. 45 [1949.]: 125–6), összefoglalását adva eddigi ismereteinknek. Bővebben kifejti ebbeli véleményét Bárczi Géza (Szóképz.² 22, 24, 27), ahol részletezi e hangutánzónak mondott madárnévvel kapcsolatos ismereteinket. Figyelmemet az a megállapítása ragadta meg, hogy „Számos olyan hangutánzó eredetű szavunk van, amelyről legalábbis föl lehet tenni, hogy még a finnugor együttélés idején keletkeztek, s az elöregedés semmi nyomát sem mutatják” (i. h. 24). A *haris* szó eredetéről mondottakkal egyetért Benkő Loránd, megállapítva, hogy „rövid hangtestű onomatopoeitikus eredetű névszóink között . . . meglehetősen régi keletkezésű nomenverbumok maradványai [vannak] . . . efféle lehet . . . a *haris* . . .” (MNy. 57 [1961.]: 302). Hasonló állást foglalnak el a közösen írt Bárczi—Benkő—Berrár: MNyelv. tört. 2: 60. lapján is.

Bárczi Géza rámutat arra is, hogy „E hangutánzó igék alakulása szempontjából . . . több . . . időrendben is elváló főbb típust különböztethetünk meg”, majd rámutat arra a megfigyelésére, hogy „*hangos*, *harsan* (kései képzések a *hars*, *haris* névszóból)”. Ez ébresztette bennem azt a gondolatot, hogy megkíséreljem felkutatni, mióta él az a megállapítás, hogy a *haris harsog*. Kitűnő kalauz e célra a NSz.-i gyűjtés gazdag anyaga (amelyet a NySz. adataival egészítettem ki). Az így összegyűjtött több mint harminc szólásban — madarunk viselkedése ugyanis nagyon megragadta a magyar nép kitűnő természeti megfigyelőképességét — a következő életteni jellemzőket találjuk:

- 1.a) *csacsogó haris* (1615. 1694., NySz. 1: 1329; MA. 1621),
 - b) *szájas mint a haris* (1820. NSz.),
 - c) *kiált éjjel-nappal, mint a sovány haris* (1820., 1867. NSz.),
- 2.a) *elárulta . . . a szavok, mint a harist* (1792., 1796., 1810., 1861. NSz.),
 - b) *a harist az ő maga nyelvén (~ szaván) fogják meg* (1598., 1669., 1713. NySz. 1: 1329 és 1781., 1787., 1788., 1792., 1794., 1798., 1808., 1809., 1819., 1837., 1838., 1839., 1862., 1878., 1880. NSz.),
- 3.a) *guggadoz mint fűben a haris* (1852., 1858., 1883. NSz.),
 - b) *úgy jár mint a haris* (1808. NSz.),
úgy jár a szeme mint a harisnak (1859. NSz.),
 - c) *aki harist akar fogni, ne zörögjön* (1818. NSz.).

(Megjegyzem, hogy egy-két erőltetett, múnépies kifejezésmóddal élő író t figyelmen kívül hagytam, például Dóczy-Dux Lajos: „Hogy kígyót kapjon társul a haris, hogy ami nyájas zorddal párosuljon.” 1890. Költ. 150 NSz. stb.).

E becses sorozatot kiegészítem O. Nagy Gábor 1966-ban megjelent „Magyar szólások és közmondások” című gazdag gyűjtéséből: „Éles a nyelve, mint a harisnak” (i. m. 269).

Mit figyelhetünk meg ezekből? Azt, hogy a haris évszázadokon keresztül nem h a r s o g o t t! A NSz.-i gyűjtés hatalmas anyaga sem mutat fel előző adatot, s nem találtam adatot a haris harsogására sem a MTSz., sem az ÚjMTsz. gyűjtésében. Egyetlen nyomot nyújt a MTsz. *hërsëg* címszó alatt, amikor jelentését így magyarázza: 'hërs hangot ad a haris; a nyers burgonya, répa, káposzta stb., amikor rágják, késsel vágják stb.'

1848-ban azután Petőfi Sándor megírta gyönyörű szép versét „A puszta, télen”-t, amelynek sorait országszerte megismerték: „Nem szól a *harsogó haris* a fű közül”. Úgy tapasztaltam, hogy e vers sorai indították el a haris harsogását. Az említett Petőfi-vers már sok évtizede iskoláink kötelező anyaga, s így generációk ismerték meg. Csak két, ezzel kapcsolatos megfigyelésemet közlöm. Kastélyosdombói adatközlőm — Sárosi István helybeli gazda —, aki madarunkat Baranyában használt *kétkés* nevének nem ismerte, kérdészemre, hogy ismeri-e a *haris* madarat, azt mondta, hogy nem. Azután elmondta, hogy az elemi iskolában, egy erdélyi származású tanítójuktól tanultak egy verset, amiben ilyen nevű madárról van szó, s elmondta Petőfi fent idézett sorait. Fogalma sem volt azonban arról, hogy a *kétkés* és a *haris* azonos állat. Hasonlóan válaszolt az újpetrei termelőszövetkezet erdőgazdája is. Zala megyéből 6 éves korában Baranyába szakadt, s itt csak a *kétkés* nevet ismerte meg. Azután elemi iskolásként megtanulta Petőfi sorait. Később mint erdőgazda — aki erdész szakemberekkel érintkezett — tanulta csak meg, hogy a *kétkés* és a *haris* azonos. S azt is elmondta, hogy ha a *haris* nevet hallja, önkéntelenül is Petőfi *harsogó haris*-a jut eszébe, annak ellenére, hogy ők sohasem mondják e madárra, hogy harsog. Nem kételkedem, hogy Petőfi örökszép sorai indíthatták el az alliteráló *harsogó haris* kifejezéssel e madár hangjának mai meghatározását. Hogy Petőfi ezt honnan meríthette, nem tudom, de feltételezem, hogy költői kifejezésként a népnyelvből alkalmazta. Meggyőződésem, hogy a *harsogó* itt még nem a mai, hanem a MA.-tól ismert 'csikorgó, csattogó, ropogó' jelentésben szerepel (ld. később).

1860-ban találjuk Bérczi Károly Vadász-műszótár c. munkájában a következő mondatot: *Harsol a haris* (i. m. 31 NSz.). A népnyelvből egyetlen adatot ismerek e szóra (Nyr. 32 [1903.]: 522 ÚjMTsz.): *harsol* '1. a harisra [madár] mondják, amikor szól, 2. harissal trombitál' a Barkóságból. A másodikhoz tudni kell a tárgyi néprajzból, hogy a Barkóságból ismerjük a *haris* 'nyekegő fűzfatrombita' tárgyat (Nyr. i. h.). Erről is tud Sándor István (Sokf. 7: 191—2 > MNy. 45 [1949.]: 126), amikor ezt írja: „Harsul szóllani, Hars madár szavát követni valamely Hangeszközzel.” E kifejezést még a modern madártani irodalom is feleleveníti: 1899: „Párosodáskor kis területen 4—5 madár is *harsol* — hiszszük, pedig legtöbbször csak egy van ott, amely gyorsan szaladgálva, különböző pontokon hallatja szavát és így megtéveszt” (Chernel: Mo. madarai Bp., II/1: 248).

Forduljunk most a *haris* 'Crex crex L.' 1758 élettani körülményeinek — nyelvészeti szempontból is igen fontos — ismertetéséhez. Vándormadár, nálunk május—szeptember között tartózkodik, esetleg októberig marad. Ittlétekor megélhetését időszakosan nedves (fészkeléskor száraz!) réteken, kaszálókon találja meg. Tápláléka ízeltlábúak, puhatestűek, giliszták, magvak és zöld növényi részek. Ezért, hogy táplálékát megtalálja, nem minden évben ugyanazon területet keresi föl, hanem ahol a rétek nedvesek (vö. „Ha sok tavasszal a *haris*, nedves esztendő várhatunk”). A fentieket Chernel István i. m.-ből (II/1: 246), Fauna Hungariae Madarak c. kötete (5: 19—20), a Term. Tud. Lexikon (Bp., 1966.) 3: 88 írja le. Baranyai madármegfigyelők, vadászok elbeszélése nyomán

szintén azt halljuk, hogy az időszakosan nedves, üde rétek, völgyfeneknek lakója. Táplálékát is ilyen helyen találhatja meg bőségesen.

Mit mondanak az állat hangjáról a kutatók? „R i k á c s o l ó vagy inkább n y i k o r g ó hangja ismeretes” (A vadászati ism. kézikve. 2: 181 Szécsi Zsigmondtól Bp., 1892.), „Jellemző hangja, amely hajnalkor, este felé, sőt éjszaka is kiharsog a kaszálók-ból és sajátágosan erős kéttagú r e c s e g é s h e z hasonlít, mindenkor elárulja madarunk hollétét” (Chernel i. m. 248). Másutt (i. m. 247) azt mondja, hogy „madarunk egyik népies neve a *kétkés* hangjának jól festő elnevezése nyomán származott”. Bársony István, a kiváló természetismerő író — a MNy. megkeresésére — 1925-ben azt közölte, hogy „*sápit* a haris” (MNy. 21 [1925.]: 218). Agárdi Ede — kitűnő ornitológusunk — írja: „A magyarság Pécsváradon *kétkés*-nek hívja és igen helyesen, mert hangutánzó ez a szó” (A keleti Mecesek madárvilága. Kny. az Aquila 1939/42. évf. Bp., 1942. 282). Ugyanó a madár hangjára vonatkozó feltett kérdésemre — elővette zsebóráját, s egymásután kétszer megsodorta felhúzóját, mondván ilyen hangot hallat a haris. Német szerző hangját „rerrrrp rerrrrp rerrrrp”-nak hallja (Makatsch, W.: Wir bestimmen die Vögel Europas. Radebeul, 1966. 253).

Egyedülálló adatot találtam „A vadászati ism. kézikve. III/2: 270” nyomán, ahol Illés Endre 1895-ben ezt írja: „Hangja különben, a melyet legjobban fejez ki magyar neve: *hars* (tudományos neve is hangutánzó: *Galinula crex*), hollétét legjobban elárulja.”

Amint látjuk, a megfigyelések nemcsak erősen megoszolók, hanem szembeszököken mutatják, hogy a megfigyelők sem hallották *harsogni* madarunkat. De talán van egy összefüggés: kéttagú *recsegés*, *rikácsoló* vagy inkább *nyikorgó* hangja, a zsebóra felhúzójának *percegő* hangja, amit a népnyelv így fejez ki: *hërség* a haris (MTsz.).

Vizsgáljuk meg, hogy értelmezték a régiségben a *harsog*, *harsogás* szokat? MA. 1621-ben írja: „*Harfagás* — Fragor, Stridor, Fragor — *Harsagás*, *Czattagás*, *Ropagás*, Itridor — *Czikorgás*, *Harfagas*, *Harfagoc* — Strideo et Itrido. is., Itrideo — *Czikorgoc*, *Czattagoc*, *Harfagva* — fragore, Itridens — *Czikorgo*.” Amint látjuk, meglehetősen eltérő értelmezéssel használták, mint ma, viszont meglepően egyezik a madár hangját jellemző *recsegés*, *rikácsolás* *nyikorgás*, *percegés* kifejezésekkel. S — mint a következőkben bemutatom — a népi *hërség* ige viszont megőrizte ezen ősi, hangutánzó jelentését.

Sajnálatos, hogy ma már mind ritkábban nyílik lehetőség hangját megfigyelni, mert a mezőgazdasági arató- és kaszálógépek használata valójában már kiirtotta e kedves madarat. Ez is vezetett arra, hogy az utolsó percben keressen olyanok ismerettségét, akik ismerték szólását.

Következzék megint egy csöppnyi — csak a legszükségesebb — madaréletten. A *haris*-t úgy ismerik neves természetbúvárok mint civakodó, féltékeny, erőszakos természetű madarat, amely szenvedélyes, mérges, garázdaságra vetemedő állat (Brehm: Madarak Bp., 1903. 2: 633 és Gutenberg-féle kiadás 10. kötet [Madarak 3.] 32. lap). Chernel i. m. II/1: 249 szerint csak a fogságban tartotról mondható.

De vajon mit műveltek *harsoló* eleink? Ugyanis évszázadok óta előkerül a *harsol*, *harsoló*, *harsolódik* írásos emlékeinkben. A *harsoló* 'gladiator' jelentésben, *harsolódik* pedig a szöveghelyek tanúsága szerint az előbbivel összefüggően 'villong, felesel, verseng, perlődik, viszálykodik' értelemben volt járatos. Az viszont igaz, hogy a perlekedés, villongás, viszálykodás feleseléssel, lármával jár, s így szónk értelme könnyen módosulhatott 'hang, zaj, lárma' jelentés irányában. Talán „in statu nascendi” látjuk ezt a következő adatban: 1754: „A' fel-fuvalkodott . . . kérdések és szóbeli *harsolódások* körül nyavalog” (Bárány Gy.: Új Test. 1158 NSz.).

Íme — meglátásom szerint — ezért *harsol* a *haris*, mind a népnyelvben, mind pedig a vadászati és madarászati szakirodalomban (1860., 1899.) mint nyelvi kövület őrzve a régi *harsol* szónkat, de jelentését már felejtve. Az azután már a véletlen műve, hogy a

régi *harsol* ige összecseng az állatnévből alakítható *hars* + *-ol* > *harsol* igével (vö. *kuvikol*, *kakukkol*, *pitypalattyol* stb.), esetleg a *haris* csalsíp nevéből **harisol* > *harsol*. Azt, hogy 1860-ban és 1899-ben melyik *harsol* igét milyen jelentésben használták, megállapítani nem tudom.

A madár éles, messzehangzó recsegő (nyikorgó stb.) hangja vitte azután rá a megfigyelőket arra, hogy a mai hangerősséget jelentő *harsogó*, *harsány* szavakból tévesen visszakövetkeztetett értelmezéssel harsogtassák a harist. (Ld. Chernel i. m. 248 és a magyar Brehm szerint „szinte szakadatlanul hallatja szóval alig festhető *harsogó* szózatát” Brehm: Madarak 2: 633 (Bp., 1903.) és Gutenberg-féle kiadás 10. kötet [Madarak 3. 32.]

Kutatóinknak azon megállapítása, hogy a *hars* ~ *haris* madárnév hangutánzó eredetű, s a *harsan*, *harsog* szókkal vetik össze, további kutatásra ösztönzött. Megnehezítette a kérdés vizsgálatát az, hogy e szavak összecsengenek az ősi *hor-* ~ *har-* igető származékaival, többek között az említett *harsol* igével. Legtüzetesebben e szónkkal Techert József foglalkozott (Harcol, harc. MNY. 25 [1929.]: 364–6), s eredményeit ma is érvényesnek ismerjük. Mint tanulmányai bizonyítják, érdeklődése mai napig sem szűnt meg e szócsalád iránt (MNY. 32 [1936.]: 246, 45 [1949.]: 125–32). Mint említettem, az utóbbiban foglalkozik madarunk nevével is. Nagyon fontos Techert József azon megállapítása, hogy a magyar *harc*-nak nincsen semmi köze a német *hatz* szóhoz. Ez ugyanazon a megfigyelésen alapszik, mint amellyel kimondhatjuk, hogy a magyar *Harsány* földrajzi névnek sincsen köze a magyar *háss* > *hárs* nővénynévhez.

Lássuk először azokat a hangutánzó szókat, amelyek számba jöhetnek a *hars* ~ *haris* madárnévvel kapcsolatban:

Harsad 1508: „Mikoron ű haragia ki *harsadand*” ’cum exarserit ira ejus’ (DöbrK. > NySz.). A *-d* képző már a XI. századtól jelentkezik nyíltabb tövéghangzós alakban, s igen gyakran képez a cselekvés elkezdését jelentő kezdő igéket, legtöbbször nem világos alapszóból képezett származékokat (Bárczi: Szók.² 27, D. Bartha: Szóképz. 22).

Harsan ~ *hørsan* ~ *hersen* 1508: „Tőz ki *harsana*” ’exarserit ignis’ (DöbrK. > NySz.); 1621: *harfanoc* ’Fragorem edo, Strepo. is’, *harfanás* ’Fragor, Strepitus’ (MA.); 1645: „Ha mi is eddig *harsankodtunk* (vagy zörögünk, patogtunk[!]) volna (gr. Eszterházy M. írja Lónyai Zs.-hoz. Molnár J., Könyvház 1783. 3: 318 NSz.); 1767: *harsanok* ’fragorem edo, strepo; ich gebe einen Knall von mir, ich rausche’ PPB. 126; 1795 kör.: „Ortályozó, *harsánkodó*, perlődő, patvarkodó, versengő, *harsolodó*; Jurgator” (Takáts R., Told. I. v. NSz.); 1865: *hersen* ’hers hangon visszhangzik vagy egyes *hers* hangot ad’, pl. midőn valami érdes felületen alácsusszan. Mély hangon: *harsan* (CzF. 2: 1543); 1957: *hørsan* ’jelez’ (régimódi ingaóra óraütés előtt pár pillanattal) (SzegSz. 1: 592) (vö. *heragudni* ’haragudni’, *herákol* ’harákol’, *herukály* ’harkály’ stb. ÚjMTsz.). Az ősi mozzanatos *-n* képző, többségében nyílt véghangzós alapszóhoz járul, a mozzanatos alapjelentés legjellegzetesebb hordozója (D. Bartha: Szóképz. 35).

Harsit ’fenő, köszörülő hangot ad’. 1853–1855 között Jósika Miklós regényeiben fordul elő (NSz.), 1860: „Csattog, pattog, aztán köszörül vagy *harsit* [a dürgő fajd] (Bárczi K.: Vadászműszótár 26 NSz.). Ősi műveltető képzővel alakult, származékai a cselekvés okozásának, előidézésének kifejezője (D. Bartha: Szóképz. 44).

Harsag ~ *harsog* ~ *hørség* ~ *herseg* 1621: MA. adatait lásd előbb; 1767: *harsagok* ’strideo, strido, is; ich kirre, zische, knarre, pfeiffe’ (PPB. 126); *herseg* (az alma, mikor harapják, s a kolompér, amikor darabolják (Oláh: A debreceni nyj. NyF. 26: 18 > Grétsy: Szóh. 42), *hørség* ~ (*herseg*, *herség*) ’hørs hangot ad (a haris; a nyers burgonya, répa, káposzta stb. mikor rágják, késsel vágják; a fej, mikor vakarják; a fű a kasza alatt vagy a ló fogai között stb.) (MTsz.); *hørségős*: hørségősön beszélnek ’éles, nyers hangon veszekednek’ (MTsz.), *hørségtet* ’úgy rág valamit, hogy az *hørs* hangot ad (pl. friss füvet a ló, káposztatorzsát a gyerek)’ (MTsz.). 1865: *herség* ’hers hangot többszörözve ad’, pl. *herseg*

a bőr, midőn erősen vakarják; Eszik a ló, hogy szinte *herseg*. Mély hangon: *harsog* (CzF. 2: 1542); SzamSz.: „*hërseg* (-ett) 'hers hangot ad' (pl. az alma, mikor rágják v. a fogak alá került homokszem)" (1: 379); *herseg* 'harsogva eszik' (Hersegve eszi az almát, mint lú a tököt. Balmazújváros), *hercsegett* 'sercegett', *herseg* 'serceg' (Debrecen), *hërseg* (< *hèrt-šeg*) (a fű a kasza, a fa a fűrészt alatti Szabófalva, Moldova), *hersög* (nyers répa rágáskor Hódmezővásárhely) (Az utóbbiak az ÚjMTsz. nyomán). Így jutott be és él a mai irodalmi nyelvben is: „Philoména földjére mentem volna, biztosan *hersegő* jéghideg piros görögdinnye-szelettel fejeztem volna be a falatozást" (Durell Gerald: Családom és egyéb állatfajták. Ford. Sárközi Györgyné. Bp., 1966, 69). A -g gyakorító képzővel alkotott gyakorító igék úgyszólván kivétel nélkül hangutánzó vagy hangulatfestő származékok. Különösen az állatok hangját utánzóknak a képző tulajdonképpen csak azt fejezi ki, hogy az állat valamilyen hangot hallat (*csipog*, *huhog*, *károgo* stb.) (D. Bartha: Szóképz. 26). A *harsog* a régi hangutánzó igéből a mai nyelvben hangulatfestővé vált. Ismét egy olyan eset, amilyenre Bárczi (Szóképz.² 27) rámutat. Hasonlóan átmeneti kategóriába tartozó ige a *recseg* is. Jelenti egyrészt 'bútor száradáskor adott hangját, deszkatörés hangját, másrészt az éles, nyers beszéd'-et.

Az ugor eredetű (SzófSz.) *hor-* ~ *har-* igetökhöz jött az -l egyszerű gyakorító képző, illetőleg a -sol gyakorító elemekből alakult képzőbokr. Így keletkezett a *horol*, illetőleg a *horsol* ~ *harsol* ige. Változata a szegedi *harasol* 'sarabol, karaszol, horol' (szőlőt gaztól megkapál) (SzegSz. 1: 567, 613, 692; 2: 387). Majd az *rs* csoportban történt *rzs*-vé zöngésülés folytán a *horzsol* (vö. Lőrincz J.: MNy. 22 [1926.]: 212, Bárczi G.: TihAl. 178); az *rzs* változás földrajzi neveinkben is bekövetkezhet: vö. 1880: P.[usztja] *Orsány* Hátsek, Mo. megyei térképei; 1882: *Orsány*, 1933: *Orsányliget* (Vámosmikola határában, Hont m.) Hnt. A közös *hor-* ~ *har-* igetöhből származtatja -szol gyakorító képzőbokkal a *horzsol* ~ **harszol* > *harcol* 'discepto; dimico, pugno' jelentésű igét Techert József (MNy. 25 [1929.]: 364–6, Imre: SzabV. 112, 171, D. Bartha K.: Szóképz. 70). Magyaroztatást elfogadták. Azután a kialakult *harcol* és *horzsol* ige egymástól jelentésben eltávolodtak. Grétsy László hívta fel figyelmünket arra (Szóh. 42–3), hogy nem ismerjük eléggé a nyelvjárások alakjukban és jelentésükben elkülönült szópárjainak történetét, illetőleg a párhuzamos alak- és jelentésmegoszlás a nyelvjárásokban ugyanolyan hatótényező, mint az egész magyar nyelvterületre kiterjedő nemzeti nyelvben.

Most a két összecsengő szócsoport (*harsad*, *harsan* ~ *hersen*, *harsit*, *harsag* ~ *harsog* ~ *hërseg* ~ *hercseg*, *harsol* és a *harsol*, *harcol* ~ *hercel*, *horzsol* ~ *herzsel* 'dörzsöl' (CzF. 2: 1545) között az összefüggést az alábbiakban látom megmagyarázhatni. *Harsolni*, *harcolni*, *horzsolni* ~ *herzselni* cselekedetek általában zajjal történtek (fordítva: zaj, zörgés mindig súrlódásból, összeütődésből származik), különösen a *horzsolás* ~ *herzselés* idézhetett elő *harsogó* zajt érdes felületek között. Így amíg a *harsolás* elvesztette 'villongás, viszálykodás', de felvette a 'felesel, perlódik' jelentést, tovább közeledett a *hars*-hangutánzó igetövével képzett, hangutánzó szókhoz. Ez az az idő szavunk életében, amikor „szóbeli *harsolódások*”-ról kell írni, mert értelme, jelentése már átalakulóban van (Bárány Gy.: Új Test. 1158 MSz.).

Akad azonban még egy érintkezési felület a hangutánzó *harsad*, *harsan* ~ *hersen*, *harsit*, *harsag* ~ *harsog* ~ *hërseg*, *harsol* igékkel. Úgy, ahogy Techert feltételezi az elvonást a *harcol* igéből, s származtatja a *harc* főnevet. Vö. hogy a *harc* hasonlóan elvont eredetű magas hangú párját megtaláljuk a székely *herc* ~ *herz* szóban, amely elsősorban a *herz-borz* (MTsz.) ikerszóban s változataiban él, azután a *hercel* 'ingerel, bizgat', *hercelkedik* „*hèrtšèlkedik*” (CsángSz.), *hercág* 'kötekedő' (uo.) szókban. A téves jelentésértelmezés folytán a *harsol* igéből elvonták a XIX. században (?) a *hars* 'harsogás'-t. Ez azután végleg halálra ítélte *harsol* igénket 'discepto; dimico, pugno' jelentésben, s besorolta, beértelmezte az előbb említett hangutánzó igék közé. Az már más kérdés, hogy nyelv-

újítási vagy népnyelvi átvétel eredményeként. Mindkettő elképzelhető. Ma is él ez az elvonásos — játszi — képzés. Fiam közölte, hogy katonatársai használják a *duruzs* 'villanymelegítő, villanykályha' jelentésű szót, amely nyilván népnyelvi (játszi) elvonás a *duruzsol* hangutánzó ígéből s utalás a melegedő szerkezet zümmögő, duruzsoló hangjára.

Így születetett meg a *hars* (főnév) 'harsogás, harsány hang, harsogó zaj' jelentéssel (Tompai J. meghatározása). 1801/805: „Az ősz Duna vígan duplázza *harsait* [a kürtnek] S megtanítja rájok tomboló habjait (Csokonai: Alkalm. írt versek 231 NSz., hibásan idézi Nyr. 32 [1903.]: 537 és 37 [1908.]: 403), 1831—32: *hars* 'sonus resonans, stridens' (Kreszn. > NyUSz.), 1841: „az összegyűlt ezereknek léget hasító éljen-*harsa*” (Kossuth: Pesti Hirlap 806 > NyUSz.). Majd a *hars* (m. név) 1805: „*hars* . . . taps” (Verseygy F.: TisztMsg. 140 NSz.), 1840: „a speaker . . . olykor *hars* hangon kiáltgatja »order order»” (Szemere B.: Utazás külföldön 2: 46 NSz.). A NyUSz. szerint elvonás a *harsog*-ból. CzF. (2: 1543) azután egy *hers* „hangutánzó elvont törzsök”-öt szerepeltet, *hars* és *horzs*!] mély hangú társaival.

Ahogy elérte az elvonás a *harsog* igét, a még eredeti értelmet ismerők előtt a *harsol* ige sem kerülhetett a sorsát. Így megszületett a *harsa* (főnév): 1820: „Néha de ő mégis *Harsáját* öntse perelve — Sed tamen interdum tecum quoque jurgia nectat” (Peretsényi Nagy L.: Ovid. 79 NSz.). A *harsa* (melléknév) 'villongó, veszekedő, esetleg hangoskodó, lármás' értelemben született meg. 1824: „A' mi meg is lesz, *harsa* Tatár ha meg érkezik” (Édes Gergely, 54 NSz.).

Távolabbi származék — de mintha az előzők népnyelvi eredetéhez adna támogatást — az ormánsági (**harsan* >) *harissan* (m. név) 'mérgesen, pattogóan, élesen beszél' (SzegFüz. I [1934.]: 278, OrmSz. 219 > ÚjMTsz.).

Techert J. (MNY. 32 [1936.]: 246) a XIX. század végi líra gyakori szavát: *harsány*, Csokonai a *harsányt* hangutánzóznak nevezi, s mint ritka népnyelvi szóról emlékezik meg. Csokonai igazat mondhat, mert az ÚjMTsz. gyűjtésében felbukkan a *harsánytát* 'ere (levélnek?, kocsány?)' szó („a lósóska levelének . . . kitepték a *harsánytát* . . .” Monor és vidéke, Pest m.). A növényi levél főerének kitepése *harsogó*, de 'recsegő' értelemben, hangot ad. A *harsány* ~ *harsányt* jelentését is módosította a Csokonai korában már élő s terjedőben levő hangfestő *hars* (főnév). S így a népi eredetű *harsány* a nyelvújítás -ány, -ény képzős névszói közé sorolt.

A hangutánzó és hangulatfestő szavak csodásan szétágazó családjára jellemző a *harizsál* (el-, ki-, meg-, össze-) és az idevonható *harimzsál* ~ *karimzsál* ~ *karimzsol* ~ *karmizsol* ~ *kalizsmál* ~ *varizsál* ~ *karistol* (MTsz.) igék atyafisága. S mégis 1943-ban új értelemben (helyesebben újabb jelentés beleértelmezésében) bukkan föl: „ojan mind egy *harizsmadár*, mindent összeharizsálna” 'hírharang' (Kolozsvár, ÚjMTsz.); az erdélyi *harizsál* 'hárítgat, hadargat, kotorgat (pl. parazsat)' jelentésben ismert ige. A *harizs* madárhoz fűződő népi képzet (csacsog, szájas, kiált stb.) belesugárzott az összecsengő — de más jelentésű — *összeharizsál* 'össze-vissza hány-vet' (MTsz.) szóba. Ugyanígy *harizs* 'sokat beszélő' (Nagyszalonta, MNY. 13 [1917.]: 211 ÚjMTsz.). Ezzel szemben ilyen képzetbesugárzás nem történhetett meg az Ormánságban, mert ott a *haris* madárnevet nem ismerik. Ott a *harissan* megmaradt eredeti értelmében: 'mérgesen, pattogóan, élesen beszél' (OrmSz.).

De térjünk vissza madarunk nevéhez. Amint láttuk, mind a hangutánzó (*harsad*, *harsan* ~ *hersen*, *harsít*, *harsag* ~ *harsog* ~ *herseg*, *harsol*) igék, mind a *hor-* ~ *hariget* -sol gyakorító elemekből álló képzőbokkal alakult származékait jóval megelőzi a *hars* ~ *haris* madárnév. Az évszázadok óta jellemzően *c s a c s o g ó n a k* ismert madarat (O. Nagy G.: M. szólások és közm. 269 sem ismeri másképpen) csak a múlt század második felének végén kezdik vadászati és madártani szakíróink *harsol*-tatni, *harsog*-tatni.

A *hars* ~ *haris* madár neve két úton is tudott a tévesen elvont *hars-* igetökhöz kapcsolódni. Először azon az élettani megfigyelésen át, hogy a madár civakodó, féltékeny, erőszakos természetű, szenvedélyes, mérges, garázdaságra vetemedő állat (Chernel i. m. II/1: 249, Brehm Madarak 2: 633 [Bp., 1903.] és Gutenberg-féle kiadás 10. köt. [Madarak 3.] 32). Ez az előtt következhetett csak be, mielőtt a *harsol* régi értelmét elvesztette, vagyis a XIX. század közepét megelőzően. Közrejátszott az is, hogy vadászszaknyelvünk igyekezett a német vadásznyelvi kifejezéseket, szavakat magyarral pótolni, s így felhasználhatta a népi *harsol* (< **harisol*) 'harissal trombitál', illetőleg 'a harisra [madár] mondják, amikor szól' igét is. Másodszor Petőfi említett alliteráló sora véste maradandó szókapcsolatként ezer és ezer diákkoponyába a *harsogó harist*.

Megállapíthatjuk tehát, hogy a *hars* ~ *haris* madárnevünk valóban összefügg a régi *harsag* hangutánzó igével (amelynek ma is él — régi értelemben — magas hangú párja: *hërség*). Téves azonban kapcsolatba hozni (habár Petőfi Sándor versében is ma hibásan így értelmezzük) a *harsog* hangerősséget jelentő — újabb, XIX. századi jelentésfejlődést tükröző — változatával.

Nyilvánvaló, hogy az ősi *hor-*, *har-* igető révén madárnevünk végső fokon a rokon finnugor nyelvek azonos madárnével kapcsolatba hozható. Nagy a valószínűsége, hogy az elnevezés nyelvünk külön életében keletkezett, azonban a madár földrajzi elterjedése arra mutat, hogy a magyarság őshazájában is ismerhette.

Reuter Camillo

A 'csille' és 'csillejegy' fogalmához kapcsolódó néhány bányásznyelvi kifejezésről.

A középkori bányákban nagyon egyszerű szerszámok és eszközök segítségével, elsősorban az emberi erőre támaszkodva igyekeztek a kitermelt anyag elszállításával megbirkózni. A jövesztett fejtményt különféle anyagból készített kisebb-nagyobb edénybe, tartályba rakták, amit azután az erre alkalmazott emberek, rendszerint ifjak a külszínre hordtak. Adott esetben a fiatal, 12–15 éves fiúk láncot alkottak, és a terméket tálszerű edényekben kézzel kézre adva továbbították (l. Historické štúdie. Bratislava, 7: 19). „Függőleges irányban ez a létrák közbeiktatásával történt” (Faller J.: Adatok a bányaszállítás történetéhez. Bp., 1941. 1).

A hordozható szállítóeszközök (teknők, zsákok, kosarak stb.) után a keréken gördülő targonca következett, majd megjelent a csille. Faller Jenő szerint a fejlődés menete a következő volt: „[a ládát] eleinte a ládától (szekrénytől) teljesen különálló, majd azzal összeépített gömbfákon hengergetik és viszik előre. A gömbfahengerek a súrlódások és ellenállások kiküszöbölése végett idővel mindinkább megrövidülnek s lassan megjelenik a fakerekű csille, mely sok nehézséggel s borzalmas nyikorgással gördül csak tova a vágatokban . . .” (Faller: i. m. 2).

Az 1285/1358 óta adatolt, de meggyőzően még nem tisztázott eredetű *csille* szó csak a XIX. század közepe táján kezd 'Förderwagen, Förderhund' jelentésben is állandósulni (l. TESz. 528). S ennek kapcsán megemlítendő, hogy a csillével összefüggésben szlovák eredetű szak kifejezések is gazdagították a magyar bányászszókincset. Ilyenek a *kasznja*, *drucski*, *hamóka* és *blaska*, melyek az északi, északkeleti bányavidékeinken használatosak. Ezek az elmúlt másfél-két évszázadban történt érc- és szénbányák megnyitása után váltak ismertté a magyarban.

Az elsőként említett *kasznja* Salgótarjánban és vidékén a tájnyelvi 'szekrény' jelentés mellett a bányászatban a. m. 'segédcsille' (Sándor Rudolf levélbeli közlése). A *kasznja* szó a magyarban jelentéstartalom és forma szempontjából (a német *-en* helyén a szokásos *-ni*, *-nyi* szóvég helyett *-nya* van, ehhez vö. Kniezsa: SzLJsz. 686) egyaránt

szlovák származásra vall, amit alátámaszt a szó földrajzi előfordulása is. Végző fokon azonban a *kasznya* német eredetű.

A német *Kasten* korai behatolása a nyugati szláv nyelvekbe nem ismeretlen jelenség. Tudjuk például, hogy az ócseh *kašna*, *kašta*, *kašna* 'láda, szekrény, tartó' (Gebauer 2: 23) éppúgy a német *Kasten*, kfn. *kaste* 'tartó (eszköz), tartály; Behälter' (Kluge¹⁷ 356) átvétele, mint a lengyel *kasza* 'szekrény, (nyomdász és bányász) szekrény, láda' (J. Karłowicz: Słownik wyrazów obcego a mniej jasnego pochodzenia używanych w języku polskim. Kraków, 1894—1905), a felsősorb *kašć* 'Sarg; Schublade' (H. H. Bielfeldt: Die deutschen Lehnwörter im Obersorbischen. Leipzig, 1933.), a szlovák nép- és köznyelvi *kašna* 'szekrény' (M. Kálal: Slovenský slovník z literatúry aj nářečí. Banská Bystrica, 1923; Slovník slovenského jazyka. I—V. Bratislava, 1959—1965; a továbbiakban SISJ.) stb. szavaké (etimológiájukra l. Machek: EtSlČSl. *kasna* a.). A szlovák bányászterminológiában azonban a *kašna* a bányaaécsolatot is jelenti (erre l. L. Rosenbergová: Banická ľudová terminológia mesta Dobšinej. Bratislava, 1952 — kéziratoss diplomamunka a pozsonyi egyetemen), a vértesszöllösi szlovák szaknyelvben pedig a *kašna* a m. 'csille-szekrény' (Pluhár E.: A vértesszöllösi szlovákok bányászati szókincse. Budapest, 1967 — kéziratoss diplomamunka a Eötvös Loránd Tudományegyetemen), ami az eredetibb 'faláda' jelentés specializálódása. Ez a bányásznyelvi szlovák *kašna* vált használatossá Salgótarjánban és környékén 'segédcsilleg' jelentésben.

A *drucski* először a század elején került lejegyzésre, mégpedig Diósgyőrből. Ottani jelentése: 'a csille kerekeibe dugott fadarab, mellyel azt megfékezik' (Szeőke I.: Bányászati-Szótár. A Bányászati Tájszótárral. Budapest, 1903. 166). Újabb adatok: Rudabánya: *drucski* 'fékvas' (Tarján J.: A vasércbányászat szaknyelvének szókincse Rudabányán, Budapest, 1939. 66); Borsodnádasd: *drucski* 'kötővas' (Nyr. 83: 105). E jövevény-szó forrása a szlovák többes számú *drúčky* (sing. nom.: *drúčik* 'rudacska, kis dorong'), amely a *drúk* (< ószláv *drogъ* > magyar *dorong*, l. Kniezsa: SzLJsz. 159) 'rúd, dorong' deminutívuma.

A *drucski* szinonimája a borsodnádasdi *hamóka* 'fékfa' (Nyr. 83: 107), amely a szlovák *hamovka* (ejtve rendszerint *hamovka*) 'fék' (Kálal; SISJ.) átvétele. A szlovák *hamovka* pedig a *hamovaľ* (< kfn. *hamen*) 'fékez' ige származéka (vö. Machek: EtSlČSl. 123).

A Diósgyőrött följegyzett *blaška* 'csapatszám, mit a munkás egy fécskára róva a csillére teszen' (Szeőke: i. m. 166) szó azonos az aknaszlatinai *blaska* terminussal, amely a m. 'a nyolc óra alatt elvégzett munka ellenőrzésére szolgáló ellenőrző márka' (MNY. 35: 265). A magyar szó a szlovák *blaška*, *blaška* 'pléhecske, bádogocska' szaknyelvi meghonosodása. Ilyen értelmű felhasználására vö.: *blaška* 'kerek sárgaréz lapocska, amellyel a kibányászott ércet szállító csillék mennyiségét tartották nyilván; bele volt vésvé a munkahely száma' (l. Banicka dedina Žakarovce. Bratislava, 1956. 647). A szlovák *blaška* szó a *blacha* 'pléh, bádog' kicsinyített alakja, amely viszont a kfn. *blech* átvétele (vö. Machek: EtSlČSl. 373): A diósgyőri adat azt mutatja, hogy a *blaska* anyagának nem kell feltétlenül bádognak lennie. A szó átvivődött a fából készült nyilvántartási csillejegyre is. Ugyanez a helyzet Oroszlányban, ahol a *blaska* neve még akkor is *plé*, ha az valójában deszkalapocska (l. MNY. 50: 171). Megjegyzendő, hogy Kiss Lajos 1957-ben Miskolc-Tapolcán a *blaska* szót 'számozott ruhatári bádogjegy' jelentésben jegyezte föl, s idézi annak *pleska* változatát is, amely Tatán 'pléhgomb', Tatabányán pedig 'pléh-bárca' értelemben használatos. A szót mindkét alakjában helyesen a szlovákból származtatja (l. MNnyj. 5: 147—8).

Habár nem tartozik szorosan a tárgyhoz, a párhuzam és az etimológiai összefüggés okán megemlítem a magyar szaknyelvi *pléhács* szót, amelyet tudtommal eddig sehol sem közöltek, és hiányzik az ÚMTsz. anyagából is. E szavunkkal az utóbbi időben két

alkalommal is találkoztam. Egy 56—58 év körüli volt sörgyári dolgozó beszélte, hogy a sörgyárakban a vörösrézből készült, belülről ónozott söröskancsók neve *plehács*. A sör minőségét ellenőrzendő, az arra hivatott személyek plehácsból itták (s minden bizonnyal isszák ma is) a sört. Ezzel szemben a lakásunkban dolgozó fiatal gázszerelők a fából készült szerszámosládájukat nevezték *plehács*-nak. Kérdésemre elmondták, hogy a láda anyaga lehet akármi, mindenképpen *plehács* a neve.

Ez a szaknyelvi *plehács* szintén északi szomszédainktól származik. A szlovákból Bernolák óta a legtöbb szótár közli, s 1820-ban „blecherne Kanne” jelentésben J. Palkovici (Böhmisch-deutsch—lateinisches Wörterbuch . . . I—II. Praha, 1820—1.) szintén szlovák szónak minősíti. Továbbá: *Plecháč*, *Plecháč* ’pléh-korsó, pohár, tsésze, boros palatzk’ (Bernolák); *plecháč* ’plé-, bádóg-fazék, -csupor’ (Hvozdzik; SISJ.). De ugyanígy ismert szó a csehben is, pl. *plecháč* ’Blechkanne’ (J. Rank: Všeobecný slovník příručný jazyka českého a německého. Osmé opravené i rozmnožené vydání. I. Praha; é. n.); *plecháč* ’bádógedény’ (Dobossy L.: Cseh—magyar szótár. I—II. Budapest—Praha, 1960.).

A ’szerszámosláda’ jelentésű *plehács* feltehetően az egykori szlovák iparosok (bádógosok, drótosok stb.) révén került át magyar szaktársaik nyelvébe. A *plehács* ’söröskancsó’ pedig alighanem külön átvétel, mégpedig a csehből. A magyarországi sörgyárak ugyanis a sörgyártás fejlesztése céljából a múltban csehországi szakembereket is igyekeztek alkalmazni. Az ő szóhasználatuk nyomán válhatott azután ismertté a magyar söriparban a *plehács* mint ivóeszköz.

A szlovák és cseh *plecháč* a *plech* ’pléh, bádóg’ -*áč* képzős származéka, ez pedig ugyanazon ófn. vagy kfn. *blech* (*plech*) szóra megy vissza, mint a fent említett szlovák *blacha* (vö. Machek: EtSlJČSl. 373).

A bárcát vagy csillejegyet — melynek népies neve *baliga* (l. Műszaki Értelmező Szótár 26. Bányászat. Szerk. Tarján G. Budapest, 1964. 29); a borsodnádasi *baliga* rajzát l. Nyr. 83: 99; a szó eredetére l. TESz. *biléta* a., EtSz. *balyiga* a. és Papp L.-nak ez utóbbihoz fűzött észrevételeit MNy. 50: 170) — egyes bányavidékeken *rovás*nak nevezik. Így pl. Pécs környékén a *rovás* használatos (l. MNy. 50: 171), míg Borsodnádason a *ravas* a. m. ’kb. 130 cm hosszú farönkből hasított karó’ (Nyr. 83: 110). Ehhez kapcsolódik a tordai *rovó*. Azt a legényt hívták így, aki a rakodóban számba vette a sót (l. Szeőke i. m. 173).

Mivel a XVI. század első felétől adatolt *rovás* (l. SzófSz.) végeredményben az adminisztráció terminusa, amely történetileg gazdasági és jogi vonatkozásoknak köszönheti létrejöttét (vö. ÚjMagyLex. 5: 615), a magyar szó viszonylag korán behatolt a szlovák népnyelvbe és a bányászok szóhasználatába is. (A szlovák *rováš* szó jelentéstörténetére és elterjedésére l. V. Blanár: Zo slovenskej historickej lexicológie. Bratislava, 1961. 227, 269). A *rovás* ’Kerbholz’ bányászati felhasználását illetően tudni kell, hogy a bányaműveknél a szükséges nyilvántartást a XVI. század közepéig csupán rovasok segítségével végezték (l. Péch A.: Alsó Magyarország bányaművelésének története. I—II Budapest, 1884—7. 1: 98; Historické štúdie 7: 24). De a bányairnokok alkalmazása után sem szűnt meg azért a rovas használata, s 1704-ben a máramarosi sóbányákra vonatkozó utasításokban is hangsúlyozták a szerepét. Eszerint: „Az mála darabokat hetenként, amint a géra-lyukakból kijártattyák, azokat az hites máglásokkal igazán beirattassa és hogy a családtság eltávoztathassék, az máglásokkal és az sóvágókkal oly összejáró *rovást* tarthasson, mely, mikor mennyi darab mála jön ki az aknábul, felírja, egyik rovas a máglásoknál más pengig az sóvágóknál legyen” (MGSz. 4: 73).

A szlovák *rováš* szóra az első adatom egy 1543. évben kelt besztercebányai levélből való: „A czo se restu dotycze, czo na tabuli w piwnyczy stogy, y tez czo na/robassy, ten przysluha do toho wina, keterehoz sem ya odssel” (Jazykovedné štúdie. Bratislava,

6: 263). A XVI. század második felétől az adatok már *v* hanggal jelentkeznek (I. Blanár: i. m. 36, 37, 44). A szó bányászati felhasználását jól illusztrálja a Miksa-féle bányarendtartás 1699. évi szlovák fordításának vonatkozó passzusa: „Geden každý Huttmann má mitý, a držetý, rownj, neb podobnj *rowáss* kowáčžowemu, a ten samj má sam kowáčowj prinestý, a neb z ginjm hodowernjm delnjkem odeslatj, mjsta sprawedliwe poznamenatý, a narezatý, delnikem odeslatj, mista dobre narezane, než nesprawedliwe nalezute, te samé má z *rowasse* dolu zrezatý, a za nic nerachowatý, anj datý” (Poradek, aneb poradne Sporadany Bane . . . Roku 1699. Slovensky preklad Maximilianskeho banského práva. Liptovské muzeum v Ružomberku, č. 27. 474: 17. — Mikrofilmről használtam). Noha a hivatalos szlovák szakterminológiában a *rováš* ma már elavultnak minősül (vö. Banický terminologický slovník. Bratislava, 1955. 12), egyes bányavidékeken még mindig élnek vele. Így például megvan Dobsinán, ahol a *rováš* a. m. 'csillére tett jegy, melynek alapján megállapítható, hogy a csille melyik munkahelyről való' (Rosenbergová: i. m. 42).

E szavunkat átvette a német bányászság is, így Besztercebánya, 1526: „Hernach was bei allen huttn und grueben zu dem Ion Ostern ist aufganngen laut der *rabisch* und particular raittung” (Dokumenty k baníckemu povstaniu na Slovensku [1525—1526.]. Na vydanie pripravil P. Ratkoš. Bratislava, 1957. 305). A német és a szerb bányászat kapcsolata alapján bizonyos, hogy a szerb bányásznyelvbe a német szaknyelvből került át a szó *raboš* alakban (erre I. V. Skarić: Stari turski rukopis o rudarskim poslovima i terminologiji. Beograd, 1936. 102). Ugyanakkor a szerb köznyelvi *rovaš(a)* közvetlenül a magyarból való (I. Machek: EtSlJČSl. 411; a magyar szónak egyéb nyelvekben való jelentkezését is I. itt). A *b* hang, valamint annak alapján, hogy a csehek között a *rabuša* szót éppen a német bányászok vagy iparosok terjesztették el, valószínűnek látszik a csehben a német közvetítés (vö. Machek: EtSlJČSl. 411). Mások, így pl. H. Wolf is éppen ellenkezőleg, a német *Rabisch* 'Kerbholz' szót tartják szláv (cseh) eredetűnek (I. Studien zur deutschen Bergmannssprache . . . Tübingen, 1958. 203). Másrészt figyelmet érdemel Tamás Lajos véleménye, amely szerint a *b* hang a románban fejlődött volna ki és a *b-s* változatokat a román pásztorok terjesztették volna el déli és nyugati irányban (I. Etymologisch-historisches Wörterbuch der ungarischen Elemente im Rumänischen. Budapest, 1966. 662). Ezt a feltevést támogatni látszik az a tény is, hogy a szlovákban az első adat szintén *b*-vel található, s a szlovákban főként és elsősorban a pászorterminológiában vannak román eredetű kifejezések. Ilyen szempontból a kérdés még részletes vizsgálatot igényel.

Mindettől függetlenül tény, hogy a 'csillejegy' fogalmát a magyar bányászok többek közt a szlovák jövevény *blaska* szóval is kifejezték, a szlovák bányászok viszont egyes vidékeken a magyarból átvett *rováš*-t használták fel ugyanilyen célra.

Gregor Ferenc

Ujjat húz valakivel. *Ujjat húz, ujjat von* szólásunkat már Kertész M. a falusi legények egyik multságával magyarázta. Ha ezekkel a szólásunkkal élünk „akkor tulajdonképpen — írja — a falusi legényeknek azt a multságát emlegetjük, hogy jobb kezük középső ujját rendszeren az asztal felett összeakasztják s bal kezüket, lábukat az asztalnak feszítve, mindegyik teljes erejével azon van, hogy ellenfelét átrántsa a maga oldalára; mivel a gyengébbet sértett önérzete könnyen és sokszor ösztönzi civakodásra, innen van szólásunk 'összevész, civakodik' jelentése” (Szokásmondások, 1922. 60). Lényegében — egy tanulságos Mikszáth-idézetet szem előtt tartva — ezt a magyarázatot fogadja el O. Nagy G. is, kiemelve, hogy a fenti szokás vetélkedőjáték, erőpróba. Faludi F. írásából még az derül ki, hogy a szólás jelentése 'megmérkőzik valakivel' (O. Nagy G.:

Mi fán terem? 1963. 322). Mindkét jeles nyelvészünk a XVII. sz. elejétől idéz a szólás használatáról magyar irodalmi példákat.

A szólást megvilágító vetélkedőjáték nemcsak nálunk, hanem Európa-szerte ismeretes. A játék ugyanabban a formában, mint azt Kertész M. leírta *Hakeln* néven felbukkan a tiroli favágóknál (Erich O. A. — Beitl R.: Wb. der dt. Volkskunde, 1935. 287). A *hakeln*, mint nyelvjárási szó benne van Halász E. német—magyar szótárának második kiadásában is '(játék|erőpróba) ujjat húz' jelentéssel. Ismeretes az ujjhúzás a svájci Alpésekben (Weiss R.: Volkskunde der Schweiz, 1946. 187). Úgy látszik, hogy az erő és ügyességi játékok (így az ujjhúzás is) a németeknél inkább az alpesi területre korlátozódnak (Hansen W.: Volkstanz u. Spiel, Spamer A.: Deutsche Volkskunde, I. 1934. 345). Egy történeti feljegyzésből tudjuk, hogy 1699-ben sörözés alkalmával két dán között az ujjhúzás verekedéssé fajult. Általában fogadásból húztak ujjat, s aki elvesztette, annak italt kellett fizetnie társa részére. Szokás volt ujjhúzás helyett kötél-, vessző- vagy szalaggyűrűt is húzni. Ezt a változatot Olaus Magnus 1555-ben képen is megörökítette. Az egykori ábrázoláson a király és alattvalója húz ilyen módon ujjat. Nem mindig asztal felett húznak ujjat. A svédeknel és a németeknel a két vetélkedő egymás között a határt valamilyen jellel teszi láthatóvá, s állva folyik le az ujjhúzás (Rasmussen H.: Das Fingerziehen. Folk, 1963. 283—6). Itkonen T. I. részletesen ír arról, hogy az inari és svédországi lappoknál is ismerik az ujjhúzást. Állva, jobb lábukat egymásnak vetve húzzák az ujjat. Ha az egyik viaskodó sokkal erősebb, mint a másik, akkor gyengébb ujját akasztja ellenfele erősebb ujjába (JSFOu. 51, 4, Helsinki, 1941—42, 77). Nyilvánvaló, hogy a lappok az ujjhúzással a skandinávok révén ismerkedtek meg.

A szólás történetéhez tartozik az is, hogy az ujjhúzás bekerült a világlapok karikatúrái közé. A *Süddeutsche Zeitung* 1962. május 20-iki száma Bajorországot és Bonnt szimbolizáló két férfi karikatúráját közli, amint az asztal felett ujjat húznak egymással.

Az *ujjhúzás* kiskunsági változata a *farkasnyakkehúzás*, amely úgy folyik le, hogy két pásztor négykézlábra áll, úgyhogy a fejük majdnem összeér. Ekkor kötelet vetnek a nyakukra. A kötelet tarkójukkal tartják. Az ellenfeleknek *faratni* kell, vagyis hátrafelé mozogni, hogy a másikat magukkal rántsák. Aki a másikat magával rántja, az a nyertes (Nagy Czírok L.: Pásztorélet a Kiskunságon. Bp., 1959. 283). Móricz Zs. Úri muri című regényében s annak színpadi változatában a juhtartó gazdák elnöke és jegyzője fejfel meg egymásnak s így tusakodnak, öklelőznek. Az ilyen tusakodás is az ujjhúzáshoz hasonló vetélkedő játék.

Nem vagyok sem a szólások, sem a játékok specialistája. De talán ez a néhány adat is szemlélteti, hogy *ujjat húz* szólásunknak milyen széles európai háttere van.

Gunda Béla

Csipkeverő, kötélverő, marokverő. 1. Az ÉrtSz. a *ver* igét csak 'üt, schlagen' jelentésben tárgyalja. A belőle képzett *verő* melléknévi igenév jelentésének pedig két fő csoportját különbözteti meg: I. mn. olyan, aki v. ami ver, pl. ablakot *verő* eső. II. fn. eszköz, amivel vernek, pl. *habverő* stb. A szócikk végén összefoglalja azután a mai köznyelvben használatos összetételeket, amelyekben a *verő* majd elő-, majd utótagként szerepel: 1. *-fa*; *-léc*; *-pálca*; *-pózna*. 2. *cölöp*-; *csipke*-; *dob*-; *hab*-; *kötél*-; *lant*-; *marok*-; *világ*-. Ha jól szemügyre vesszük ezt a felsorolást, feltűnhet, hogy a 2. csoportba tartozó *csipke*-, *kötél*- és *marokverő* kéri a sorból. A *verő* utótagos összetételek mindegyikében ugyanis — bár szokatlan — a *ver* az üt igével is helyettesíthető minden félreértés nélkül, ellenben szóban forgó példáinkban: „csipkeütő”, „kötélütő”, „marokütő” teljesen félrevezető, értelmetlen volna. A *verő* utótagos összetételek ezenkívül jelentés szempontjából részben a melléknévi (I), részben a főnévi (II) kategóriába tartoznak; a kiemelt csipke-, kötél- és

marokverő abban tér el, hogy főnév ugyan, de nem eszköz és benne a *verő* elem melléknévi jelentésű: olyan, aki v. ami ver, azzal a különbséggel, hogy nem alkalomszerűen (ablakot *verő* eső, világot *verő* hős), hanem állandó jelleggel, foglalkozásszerűen *ver*. Gondoljunk például a holland művész J. V. van Delft „Csipkeverő” című ismert festményére; a *kötélverő*, ma inkább kötélgyártó mesteremberre vagy az aratás idején a markot kévébe gyűjtő és kötő marokverőre. — Úgyhogy az ÉrtSz. *verő*-s utótagú összetételeinek ez a három tagja már ilyen egyszerű egybevetés alapján is kiválik a sorból, és felveti a gondolatot, hogy ezekben az esetekben a *ver* igének egy más jelentésével van dolgunk, mint az ’üt, schlagen’. — Tudott dolog, hogy a magyar összetett mesterségnevek a német *machen*, illetőleg *macher* utótagos mesterségnevekkel szemben sok esetben pontosabb leírását adják a foglalkozás módjának, mint a német. Erre utal „Céhes iparágaink elnevezése a reformkorban” című tanulmányában Fábíán Pál is: „... mert lehet ugyan, hogy egy iparágat a némettől vettünk át... (de a magyar a mesterség elnevezésében) az iparűzés más mozzanatát emeli ki... vagy szemléletesebben fejezi ki az ipar lényegét képező tevékenységet: Ziegelmacher = téglavető; Leinenmacher = szíjfestő; Perückenmacher = Hajfodorító; Korbmacher = kosárfonó; Siebmacher = szitakötő; Krepiermacher = krepényverő (MNY. 45: 174–9). Az utóbbi példa adatszerűen, szembetűnően valószínűsíti, hogy a *csipkeverő*, *kötélverő* és *marokverő* összetett foglalkozásnevek utótagjában is a munkamód pontosabb, finomabb megjelölését kell keresnünk.

2. A csipke *verés* munkamenetére például az a jellemző, abban tér el a horgolt csipke készítésének módjától, hogy a cérna horgos tűvel való hurkolását itt az úgynevezett *verő*-pálcikákra tekert fonal összesodrása és fonásszerű átalvetése pótolja. A *vert* csipke készítésének technikája világosan arra mutat, hogy a vázolt eljárást jelölő *ver* ige csak ’sodor, fon’ jelentésben fogható fel. A fonás lényegében ugyancsak sodrás, az alapanyag (kender, len v. gyapjú) finom szálainak a fonallá sodrása. — Ami pedig a *kötélverés* illeti, annak legfontosabb munkamozzanatát Frecskay János a Mesterségek Szótárában a következőkben adja: „A fonalak, szálak fonása... ezek, valamint a belőlük készült ágak összesodrása.” Tovább: „A legvastagabb köteleket... 3–4 kötélből sodorják össze, mely eljárást összecresztésnek s az így készült kötelet *összevertnek* nevezik.” A *kötélverés* eszközei közül pedig megemlíti többek között a *verecs* (*ver* + *cs*) szerszámot, amely kisszámú *cs*-vel képzett deverbális nomenjeink sorába tartozik (vö. *tekercs*, *habarcs*). A mondottak tekintetbevételével a *kötélverő*t mai szóhasználattal *kötélsodró*-nak kellene neveznünk. — A *marokverés* munkamenetét és a *marokverő* eredeti jelentését illetőleg nem szándékom az avatott etnográfusok (Györfly István, Gunda Béla, Kovács Béla, Csefkó Gyula, Balassa Iván) különböző véleményével és egymástól eltérő magyarázatával vitába szállani; mindössze azt említem, amit gyerekkoromban Bácskában nemegyszer magam is végignéztem. Akkor ott a *marokverő* be is kötötte a markot az előre elkészített, kötél módjára szalmából sodort kévékötővel. A már kévényire szaporodott markot ezzel a szalmakötéllal átfogta, megsodorta és a végét begyűrte. Mindenesetre a sodrás a *marokverés* ~ kévékötés fontosabb mozzanatának látszik, mint a marok esetleges veregetése (ütögetése). Természetesen az aratás mai modern módja feleslegessé tette a marokverést és értelmetlenné a *marokverő* kifejezést. A ma még többé-kevésbé használatos *csipke*-, *kötél*- és *marokverő* foglalkozásmegnevezéseken kívül, a múlt században még más *verő* utólagos mesterségnevé is élt a magyarban. A szakállviselés divatja idején például a külön mesterfogásokat igénylő szakállgondozót (borbélyt) *szakállverő*-nek (*szakállsodró*-nak) hívták. Érdekesen mutat rá a borbély más-más tevékenységére Réthei Prikkel Marian egy idézete: „Mikor vagy vig ünnepet akarunk illeni, vagy pompás vendégségébe hivattattunk gyakortább akkor *verettyük* szakállunkat és nyirettyük hajunkat” (MNY. 8: 262). Az időt rabló szakállviselés divatjával együtt a mesterség neve is a

múlté lett. — A magyaros ruhaviselés idején pedig nagyon felvirágozott a *paszomány-* és *zsinórverők* (*zsinórsodrók*) mestersége. A NySz.-ből idézem: „Ezen zsinór öfelségének nem tetszik, arra a formára *veresse* . . . mint a mostani kék övét *verték* a gombkötők” (3: 1060).

3. A mai ember számára az utóbbi mesterségnevek már mit sem mondanak, de hogy a múlt század vége felé is élt még a nyelvtudatban a *ver* ige 'sodor' jelentése is, annak legmeggyőzőbb bizonyítéka, hogy az ige eredetének első kutatója, Bálint Gábor a 'fon, sodor' jelentésű mongol *eere-* igetövel egyeztette. (Párhuzam a magyar és mongol nyelv terén. 1877.). Márpedig Bálint Gábor ezt csak a világosan érzett jelentésösszefüggés alapján tehette, mert a hangtani magyarázattal — ami a maga korában érthető is — adós maradt. A magyar nyelv két *ver* igéjét Budenz is különválasztotta, de megokolásában kiütközik német származása. Ő egyáltalán nem érzi ennek a *ver* igének 'sodor' jelentését, hanem bizonyítani próbálja, hogy a *ver* 'üt' mellett létező másik magyar *ver* ige, a fgr. eredetű *varr* igének magashangú párja. A *varr* ugyanis mint igen fontos tevékenység jelölője több fgr. nyelvben 'machen' jelentésben is szerepel, s ezt a jelentést vette volna fel a magyarban a *varr* ige magas hangrendű *ver* megfelelője. A *kötélverő* — felfogása szerint helyesen — szó szerint *Seilmacher*-nek fordítandó (MUSz. 567). Bálint Gábor ötletére — a mongol, illetőleg török származtatásra — csaknem harminc év múltán Munkácsi is visszatér, de nem annyira jelentéstani, mint inkább hangtani megfontolások alapján. Felhívja a figyelmet, hogy az általa már ismertetett: magy. *vályú* < tör. **oluy* < *oluk*; magy. *vék* < tör. *ögü* szokatlan hangtani megfelelések sorába tartozónak látszik harmadikul a *ver* < tör. *ör-, ür-* 'sodor, fon' jelentésű ige is (KSz. 7: 371–2). Gombocz a „Die bulgarisch — türkischen Lehnwörter der ungarischen Sprache” (1912.) korszakalkotó összefoglaló munkájában figyelemre sem méltatja Munkácsi észrevételét, olyannyira, hogy még a téves etimológiák között sem említi a *ver* igét. Mindezek ellenére Horger a Magyar Szavak történetében (1924.) a *szakállverő* kifejezés magyarázatában határozottan a török származtatás híve, de megint csupán a feltűnő jelentésazonosság alapján. A török egyeztetés hangtani nehézségeinek láttán Kálmán Béla szláv eredet lehetőségére gondol (MNy. 48: 151–4), Kniezsa azonban nem fogadja el, s a fennálló hangtani akadályok ellenére ő maga is valószínűbbnek tartja a török eredetet, mint a szláv *vertel'* 'forgatni' igével való összefüggést (SzlJsz. I/2). — Amint látni fogjuk, a 'sodor' jelentésű *ver* igének eredetének kutatásában is az történt — mint nem egy etimológiánk esetében is —, hogy a jól megérezett, kétségbevonhatatlannak látszó jelentéstani összefüggés hangtani igazolására csak megkésve került sor. Ezúttal is hosszabb időnek kellett eltelnie, mire tisztázódott, hogy az östör. szókezdő labiális vokálisok a csuvas hangtörténet folyamán *v*-protézist fejlesztettek, aminek következtében vagy amivel párhuzamosan a szókezdő vokális delabializálódott: östör. *o-, u-, ö-, ü-* > ócsuv. *va-, vä-*. A huzamosabb időn át tartó honfoglalás előtti csuvas (bolgár–török)—magyar érintkezés ennek a hangfejlődésnek *va-, vä-* szakaszára is kimutatható. A *v*-vel kezdődő régi török jövevényszavaink ui. kivétel nélkül ezt a stádiumot tükrözik. A mély hangú sorban: östör. *o-, u-* > magy. *va-* pl. *vályú* < **oluy*; *var* ('sebhely') < *or*; *váj* < *öj-*. A magas hangrendű sorban: östör. *ö-, ü-* > magy. *ve-* pl. *vék* < *ögü*, *ver* < *ör-, ür-* — A mi esetünkben ez azt jelenti, hogy 'sodor' jelentésű *ver* igénk a csuvasból egyelőre ki nem mutatható ócsuv. **vär-* szabályos hangtani megfelelője (vö. AOH. 12: 42). A csuvasban a **vär-* igének ma csak 'kötél' jelentésű *veren* származéka él. — Érdekes megfigyelni, hogy a cseremisiz nyelv csuvas jövevényszavaiban az említett *o-, u-, ö-, ü-* > *va-, vä-* hangváltozásnak mind a magyarral egyező *va-, vä-* foka, mind pedig az ebből folyó későbbi csuvas hangállapot is képviselve van. Ebből az a következtetés vonható le, hogy a három nép — a magyar, cseremisiz és bolgár–török — valamikor egy ideig egymás közelében élt. A magyarok azonban to-

vább vándoroltak megőrizve nyelvük jövevényszavaiban a *va-*, *vä-* fokot, míg a csere-miszek, akik a mai napig a csuvasok szomszédai, későbbi kölcsönzéseikben a további csuvas hangfejlődést is tükrözik. Régi török jövevényszavaink szókezdő *v-*je tehát nemcsak megbízható hangtani kritérium, hanem egyben viszonylagos kronológiai támpontot is nyújt a kölcsönzés korát illetőleg.

4. Vorobjevnek és társainak: Čuvaši. Etnografičeskoe issledovanie (1956.) című munkájában a 146. lapon részletes leírását kapjuk a csuvasoknál ősidőktől kezdve háziiparként űzött kötélverésnek, amely jelentőségénél fogva leghamarább vált náluk önálló iparággá. A vándorlások idején, amikor a *kender-t* (< **kändir*) és megmunkálásának egyik fontos eszközét a *tülö-t* (< **tüliy*) megismerte a magyarság, a kötélverés módszerét is eltanulhatta, s ezzel kapcsolatban átvehette a munkafolyamat legfontosabb mozzanatának, a sodrásnak csuvas elnevezését a *vär-* igét is. Eleinte bizonyára tágabb használati köre volt, mi azonban már csak különböző főnevekhez csatolva, egyes mesterségek sodró technikájának a kiemelésére szolgáló melléknévi igenévként ismerjük.

Mindent összefoglalva elmondhatjuk, hogy a *verő* utótagú foglalkozásneveink szókincsünknek azon elemei közé tartoznak, melyek a társadalmi és gazdasági élet (divat, ipar, mezőgazdaság) eszközeinek és munkamódjának a megváltozásával lassanként a szókészlet peremterületére szorulnak, és végül értelmüket veszítik.

K. Palló Margit

Szótörténeti jegyzetek. Akció. Az *akció* régi jelentései között olyan értelmezéseket is találunk, amelyeknek történeti előzményeivel nyelvészeti irodalmunk még nem foglalkozott. Kiindulópontul a Wagner Phras.² (1775.) közölte jelentéssorból a szónoklat és a törvénykezés fogalomkörébe tartozó elemeket idézzük: „ékezzőlónak, orátornak magaviselése, szólása; perlekedés, törvényes hozzászólás”.

1. E két jelentés közül elsőbben a jogi tartalmú *akció* bukkan fel. Már Cicero kortársai 'jogi cselekmény, jogorvoslat-keresés, magánvád' jelentésben is használták a latin *agere* 'üz, hajt, cselekszik' igének e főnévi származékát (Pecz: Ókori Lex. 1: 22), és szavunk még a XIX. század első felének magyar joggyakorlatában is 'perlekedés, törvénykezés; kereset; vád; keresetlevél, vádirat' értelemben szerepel (Törvénytudományi műszótár² 1847. 7). Legkorábbi adatunk a XVI. század végéről való: 1594: Lakner Ádám soproni polgár védekezik a terhére rótt cselekmények ellen. „Az aduersa parsnak En ellenem való panaszlasýt megh ertewtthem, Mýwelhogý ez *actiok* kyket mastan az *actor* en ellenem fundalt tý keg(yelmetek) elewth ez tanáchazban egý részte terweñ szerýnt reghen megh lattatthanak” (Házi Jenő: XVI. századi magyar nyelvű levelek Sopron sz. kir. város levéltárából 203). Az idézetben előforduló *aktor* jelentése Wagner Phras.² szerint 'cselekedő, vádoló, pört indító, komédiát játszó'; a törvénykezés nyelvében 'felperes' (Törvénytud. műszótár: i. h.). Papp László 1586-ból mutatja ki (Magyar nyelvű levelek és okiratok formulái a XVI. században 64). A kifejezést előbből adathatjuk: 1571: „En azth mondom hogh az en attýam femmýtth Senýeny Patronýa azonthol femmýtth el Nem foglalth fem az *actornak* az anyától” (Kovács István: MNy. 52: 371). Az *akció* későbbi jogi vonatkozású előfordulása helyén talán az 'elégítelt kívánó per-folyamat, jogorvoslatkeresés' értelmezés közelítené meg legmegfelelőbben a fogalmat. A lózsi úriszék a földesúr panaszát tárgyalja: ügyvédje megverte az ő vámosát: 1658: „Considerálván az I. [= Incattus 'alperes']¹ ellen erigalt *Actionak* tenorját, es az I-nek

¹ Az *in causam attrahere* 'perbe fog' jogi kifejezés igei tagjának melléknévi származéka: *attractus*. Az *incattus* 'alperes' szóösszevonás ebből a szerkezetből: *in causam attractus* 'a perbe fogott; akit perbe fogtak' (Törvénytud. műszótár² 206).

is reá tet feleletit: . . . constál, hogy az *Actio Sido Vámosért* instituáltatott” (Grünvald Fülöp—Scheiber Sándor: Magy. Zsidó Okt. V/1: 368).

2. Az *akció*-nak a Wagner Phras.-ból idézett másik jelentése: ’ékesszólónak, orátornak magaviselése, szólása’ — a szónoki tevékenység mozgási jelenségeit emeli ki. A szónok mimikája, gesztusai, kiejtése, mondása (Wagner szerint németül: „Leib-Stellung” és „Ausspruch”) az *akció* alapjelentésének megfelelően cselekvő mozzanatokot érzékeltet. Tótfalusi Kis Miklós alább idézendő szövegében azonban az *akció* a cselekvés eredményét jelenti: ’szónoklat, beszéd.’ E változást metonimikus jelenségnek foghatjuk fel, olyan szókép jellegű jelentésátvitelnek, amelyben az eszközt jelöljük meg az általa létrehozott eredmény helyett. Itt a *stilus* ’íróvessző’ és a *stilus* ’az írás módja’ összefüggésére, de még inkább a „Huszonötöt érdemel” szólás változatára, a „Huszonöt botot[= ütést, verést] érdemelne”-féle névcserére gondolunk. Az *akció* ’szónoklat, beszéd’ esetében az eszközök: a mimika, a gesztus és a mondás. Csak így közelíthető meg Tótfalusi szóhasználata. De még így is csak valamely gyűjtőnévvel összetéve elégíti ki a szövegérthetőség követelményét: ’szónoklatesokor, orációsorozat’ vagy Bán Imre magyarázata szerint ’beszédgyűjtemény’ (Miszttótfalusi Kis Miklósnak . . . Mentsége 1952. 105). A nagy nyomdászt engedély nélküli szövegkiadással vádolják: 1698: „Illyen indignè tractala engemet T. Tsepregi Uram a’ Kendefi János Uram temetésére való *Actio* miatt-is . . . A’ Méltóságos Afjzonyok . . . még a’ temetéskor reá gondolván magokat, hogy a’ temetés felett való *Actiót* kinyomtáfsák, békivánták azt illyen véggel az Uraiméktől” (M. Tótfalusi K. Miklósnak . . . Mintsége. Kiad. Tolnai—Kner 1940. 64). Később Tótfalusi a maga gyászbeszédét emeli ki a Bethlen Elek temetésén elhangzott orációk közül. Beszédét Pápai Páriz Ferenc versével együtt adta ki. Innen egy nagyúr közvetett dicsérete: „Talan . . . ez az Oratio Pápai Uram munkája, mert majd rendesebb, mint az egész Keresdi *Actio* volt” (uo. 83).

Butik. Jelentése: ’Elhanyagolt, piszkos, rendsz. sötét kis bolt, italmérés v. falatozó’ (ÉrtSz. 1: 748). Szavunkra az EtSz. (1: 583) csak népnyelvi adatokat közöl, irodalmi példákat nem idéz. Két reformkori előfordulását ismerjük. Első lelőhelye szerint a közvetlen francia nyelvi élmény teremtette meg az átvétel feltételeit. Tessedik Ferenc, a reformkori külföldjáró magyarok egyik korai képviselője Franciaországban tájékozódik. Párizsban jár: 1831: „Nem régen valami idegen ural voltam egy boltban a’ Richelieu utczában. Társam kalapját fentartva nagy hetykén lépett be a’ gazdag *boutique*-ba, hol a’ többi között egy asszony árult” (T. F. Utazása Franciaország déli részeiben 239). A szó értelme itt megfelel a francia eredeti első jelentéseinek: ’bolt, üzlet, kereskedés’ (Eckhardt: Fr.—m. szótár). Második példamondatunkban a kifejezés ugyancsak pejoratív zöngé nélkül a francia ’kisebb kocsma’ (Eckhardt: i. h.) jelentésartalmát fedi. Egy francia tiszt hívja, ösztönzi külföldi ismerősét: 1845: „menjünk a *butiquebe* (így nevezteték egy kocsma, hova a tiszték járnak szoktak) s ígyünk pár palaczk pezsgőt” (Századunk 330).

Dendi. Tíz egynéhány esztendő múltán, hogy a *dandy* az angol nyelvben 1813—16 körül mint a ’divatmajom’ népies kifejezése megjelent (EncBrit. 7: 25), és három évvel korábban, hogy a szó 1830-ban német nyelvterületen felbukkant (Kluge—Mitzka: EtWb.¹⁹ 121), a *dendi* már a magyar nyelvben is polgárjogot nyert. Tessedik Ferenc mintegy eléje ment a szónak. Egy angol útitársa nyilatkozatában közvetíti hozzánk: Angliában lenézik a tehetséges embert is, ha kopott ruhában jár. Franciaországban még a rongyos öltözetű, magyar származású Mandellit is megbeesülik: 1827: „Ez ugyan például szolgálhatna aristocraticus Universitásainknak, ’s a’ sok *dandy* (hetyke, tsetse-bets) Professorainknak, kik olly szép számmal vagynak Angliában (Tudományos Gyűjtemény 11: 6). Az angol *dendi* érdekes rajzát adja egy külföldi divatjelenségekről tájékoztató közlemény:

1834: „Londoni egyik első mosóné jelentése szerint egy londoni nyalkafi (*Dandy*) fejrühabeli szüksége tavasszal hetenkint következő lehet: 20 ing, 24 zsebbevaló, 9–10 nyári pantalon, 30 kravátli, 12 mejjény (Weste). Egy igazi *Dandynek* ruháját négyszer kell napjában változtatni. . .” (A Magyar Házi Barát 117). A kiadvány évekkel később folytatja a „*dandy* (piperöcz)” bemutatását (1845. 40).

Közben magyar földre is bevonul a *dendi* alakja. Csató Pál elbeszélése csak felvillantja a hazai „*dandykat*” (Hajnal 1838. 13), Nagy Ignác életképe azonban már megfesti a magyar dendi képét: A pesti utcán: „egy fiatal *dandy* közelit gyönyörű tánczoló lovon. . . Öltözetére igen sokat fordít; nyakkendőjét mindig a legujabb divatkép szerint köti, keztyűit mindennap legalább háromszor változtatja, s vakmerő fűrtökkel pompázó fejét huszszor földi uj kalap egy év alatt. . .; ő tetőtől talpig ur, még pedig olly ur, ki a legesillogóbb parisi teremben is szerencsés sikerrel léphetne föl — ha száját nem kellene megnyitnia” (Athenaeum 1842. 1: 878–9).

Szavunk a negyvenes években általánossá lesz. A Heckenast-féle Idegen szótár már 1846-ban szótározza. Ezzel szinte egy időben megjelenik a divathajhászó, piperekedvelő magatartásnak mint modorbeli jelenségnek nyelvi kifejezése is: a *dendizmus*. Igaz, idézetünkben még félszegen, jelentését inkább csak sejtetve tűnik fel, de még így is érdekes, mert mint a későbbi irodalmi romantika egyik megjelenési formájának megnevezése (MagyIrodLex. 1963. 235) nyelvi alakjában itt található fel először. A szó magyarázatul kapcsolódik e mondat pipere szavához: „Panegovsky ur nekem most a katonai piperének olly megkivántató szeret hozzá.” A jegyzet így szól: „Pipere, *dandizmus*, olvasd *dEndizmus*” (Századunk 1845. 58). Elsőnek Forstinger veszi számba: az ’eszélőkódés, csapodárkodás’ fogalmával azonosítja (Írás- és mindennapi társalkodásban előforduló idegen szavakat magyarázó kézikönyv. 1853.).

Domínikánus és néhány más szerzetesnév. Kiss Lajos néhány szerzetesrend nevét idézi 1760-ból: Bod Péter egyháztörténeti művében többek között szól a *dominikánus*, a *kapucinus* és *karmelita* rendről is (MNy. 63: 102–3). E három szerzetesrend elnevezését megtaláljuk már Magyarai István híres vitairatában. Az országokban való sok romlásoknak okairól című művének közlendő helye talán legrégebbi barátlajstromunk. Magyarai a maga időpontja szenvedélyes lendületével kel ki a szerzetesek ellen. Méltatlankodik nagy számkömiatt: 1602: „addig fűrgölköttec [a barátok] mig foc fele fzerzeteket nem nemzettec, ki Auguftianus, Battutus, Benedictinus, Bernardinus, *Carmelita*, *Capuchinus*, Carthufianus, Coeleftinus, *Dominicanus*, Franciscanus, Jeronymitanus, Maturinus” (Kiad. Ferenczi Zoltán. RMKt. 27: 87). Magyarai külön is kiemeli a franciskánusok számát: „czac az *Franciscanufokis* vadnak hatuan vagy hetuen ezeren” (uo. 88). Pázmány Péter Magyarai-feleletében a Bod említette szerzetesnevek közül csak a *kapucinus*-ra akadtunk: 1603: Misét halgattak, és Halottakért imátkoztak, mind addig, még Luther az Szent Ágoston, . . . Martyr az Cartusiánus, Ochinus az *Capucinus* Szerzetibül ki nem ugrának” (Felelet az Magyarai István sárvári prédikatornak . . . ÖM. 1: 42). A Kalauzban azt a kijelentést, hogy a feslett életű barátok eretnekek lesznek, példasor követi: 1613: „Luther augustianus, Bucerus *dominicanus*, Pallicánus *franciscanus*, Virétus *carmelitanus*, Oecolampádus brigittenus, Mártir carthusianus, Ochinus *capucinus* barátok lévén, a csuklya- és cilicium-helyet színes köntöst, csinnyos menyecskét keresének” (Isteni igazságra vezérlő kalauz. ÖM. III/1: 208). Pázmány veszedelmesnek ítéli Tremellius bibliafordítását: „először sidó volt, az-után *dominicanus* barát, annak-utánna calvinista, végre sidóságra tért” (uo. 483). A karmelitákat és dominikánusokat Szepesi Csombor Márton is említi: 1620: „Danczkában tizenket Templom vagyon, mellyeknek neuek ezek: . . . Szent János, Szent Jakab, *Carmelitak* Claftromi” (Europica varietas 67); „Vagyon az Papiftaknakis az három Claftróm mellett három templomok, főkbik [!] az *Domini-*

canufoké, kiket it | fekete barátoknak hinak (uo. 75–6); „Máfodik az ki az *Carmelita* barátoké, kiket it feir barátoknak neveznek” (uo. 78). A XVIII. század legelején rövid tájékoztató jelent meg a karmeliták rendi életéről. A belépés feltételeivel kezdődik az ismertetés: 1703: „Leg-elsőben-is fűksegés hogy . . . a Gyülekezet könyviben bé-iraffa magát valamely *Carmelita* Páter által, . . . vagy más Pap által, kinek arra hatalom adott az *Carmelitáktól*” (Haszna és szokása *Carmeliták* szent szerzetiben való fő társaságnak ugymint Scapulárnak értelme Ab) stb.

A XVIII. században a Ferenc-rendi szerzetesek latin eredetű nevének két szépirodalmi lelőhelyét ismerem. Mikes Kelemen Rákóczi Ferenc névnapja ürügyén elevenít fel ferences legendamozzanatokat: 1725: nem szükséges . . . hogy le írjam a sz. ferenc életét, arra mindenik *franciskánus* barát meg taníthattya kédet” (M. K. ÖM. Kiad. Hopp Lajos I: 115); „a ki *franciskánus* köntösben hall [!] meg, annak nem lehet el kárhozni” (uo.); „sz. ferenc minden esztendőben egyszer le megyen a purgatoriumban. és onnét fel szabadította a *franciskanusokat*” (uo.). Hermányi Dienes József egész anekdotát tud egy hitehagyott barátról. Így kezdi: 1759: „Sempronius nevű *franciskánus*, . . . lemondván Gernyeszezen a pápista vallásról, ampletálá a reformáta vallást (Nagyenyedi Demokritus. Kiad. Klaniczay Tibor 53).

Etimológia, etimológista. Nyelvészeti irodalmunk az *etimológiá*-t csak ’szófejtés, szószármaztatás’ jelentésben tartja számon, és első előfordulását Kassai Józsefnek a magyar nyelv előmozdításáról 1806-ban írt értekezéséből idézi (Gáldi: SzótIr. 414). Szavunk azonban mai értelmezésében már a XVI. század végén feltűnik, a XVII–XVIII. század pedig már más jelentését is ismeri.

1. Az *etimológia* legkorábban nyelvi kérdésektől távol eső szövegkörnyezetben, hitvitázó irodalmunkban bukkan fel. Telegdi Miklós 1580-ban adta ki vitairatát Bornemisza Péter ellen. Egyik tételének tárgya: az örök élet mint az ember cselekedeteinek bére. A pécsi püspök szerint Bornemisza kénytelen megvallani, hogy noha csak Krisztus érdeme, jutalma, bére az örök élet, de benne egyben az ember bére is, mégsem akarja, hogy úgy várják azt, mint bért. Telegdi ellenérve ekképpen hangzik: „Mert nem azért mondatie bérne (azt feleled erre) hogy á mi chelekedeteinkert adatné, hanem hogy béuen meg fizetődíc az őrc eletebe, minden munkanc. Jeles *Etymologia*. Bér mert Beuu. Nem fokcal kilömb, mint imez. Tormentum Torma, vgyan ki hafad belöle. Vallyon à Deac ige merces, honnét auag mitül mondatie? à merendo, eft enim praemium quod datur pro labore feu ftipendio. Hát mire nem azért bér magyarulis, hogy erdenlyuc valamit?” (T. M. pécsi püspök felelete Bornemisza Péter Fejtegetés című könyvére. Kiad. Rupp Kornél. RMKt. 12: 124). Irodalmunkban itt találkozunk először — mégpedig gúnyos hangsúly kíséretében — délibábos szófejtést illusztráló példákkal.

2. A görög *ετυμολογία* az *ετυμος* ’igaz, valódi’ és a *λόγος* ’szó, beszéd, értelem’ összetételéből alakult (Hermann Menge: GriechDtWb. 239). Elsőnek Sylvester János határozta meg az *etimológia* fogalmát. A humanista grammatikusok szerint a négy nyelvi elemnek (littera, syllaba, dictio, oratio) megfelelően a grammatikának négy része van: orthographia, prosodia, etymologia, syntaxis. Sylvester is ezt a felosztást követi. Nála a dictio: az ige, a szó nem önmagában álló nyelvi egység, hanem a mondatnak alkotó eleme (Balázs János: Sylvester János és kora 198, 409–10), és az ezzel foglalkozó grammatikai rész, az „Etymologia. Ighiknek igaz tulaýdonfägáruł ualo tudomán” (Grammatica Hungarolatina 1539. RMK. I. 14. Fénykép. 13). Egykor tehát *etimológiá*-n a grammatikának a mai nyelvtan morfológiai részét értették (EtSz. 2: 96). Századokon át élt a grammatikának ez a felosztása és az etimológiának e meghatározása. Gottsched német grammatikájának első része is „a Izóknak írását, ki-mondását és változáfaikat (Orthographia, Prosodia, Etymologia) magyarázza” (Magyar Hirmondó 1780. 13). És mivel e

századok magyar oktatási rendszerében a grammatikai osztályokba járó tanulók aszerint kapták nevüket, hogy névragozást, igeragozást, mondatant stb. tanultak-e, kialakultak a gyermekek kisebb alcsoportjai: „*declinistae, conjugistae, syntaxistae* stb.” (PedLex. 1: 731). A stb. tollban maraszthatta az *etymologistae* csoportot. Metonimikusan az *etimológia* magát az osztályt is jelentette, s tanulói voltak: az *etimologisták*. Az eperjesi kollégiumban a XVII. század közepén életbe léptetett osztályrendszerben a harmadik osztály neve: „*Classis grammatistarum seu Etymologistarum*” (Molnár Aladár: A közoktatás tört. Magyarországon a XVIII. században 337); a gyulafehérvári, enyedi kollégiumok oktatási szerkezetével egyező kolozsvári iskolában 1657-től kezdve a tanítók neve mellett feltüntették, hogy „elementariusok, rudimentariusok, *etymologisták*, syntaxisták, poeták vagy rhetorok praeceptorai voltak” (uo. 584. j.). E valóság egykorú írótanúk nyilatkozatában tükröződik. Tótfalusi Kis Miklós a nyomdájába került kéziratok szövegén javít. Kifogásolt eljárását hozzáértésével, érdemes tanulmányi múltjával mentegeti: 1698: „kétőber abfolváltam a Claffisokat, NBányán elsőben, és onnét Enyedre menvén, megint az *Etymológián* kezdettem NB. [= nota bene] A' Proceptorunk Ölyvösi Balás valami halotti alkalmatofságra verfeket irván, akkor-is (én *Etymologista* lévén) velem cenfeáltatta Verfeit” (M. Tótfalusi K. Miklósnak Mentsége. Kiad. Tolnai—Kner 73). Hermányi Dienes József is diákveiről vall: 1759: „Muzsnában lakott gyermekkoromban egy . . . szép tudományú pap . . . Valának pediglen nékié két fiai. Vajai József az első, kivél 1711-ben együtt tanultam az *etimológiát*” (Nagyenyedi Demokritus. Kiad. Klaniczay Tibor. 275). Ez az életrajzi adat hozzásegít bennünket az *etimológia* osztályszintjének meghatározásához. Hermányi 1699-ben született, 1711-ben került a székelyudvarhelyi kollégiumba (uo. 412—3). Tehát 11—12 éves korában foglalkozott szóalak-tani ismeretekkel. Ezt az életkori és iskoláztatási fokot jelöli Bán Imre magyarázata is: „A legelső grammatikai osztály” (Misztótfalusi Kis Miklós . . . Mentsége 1952. 167). De igazolja Hermányi visszaemlékezésének korjelző kicsinyítése is: „Mikor gyermek és *etimológista* tanulócska volnék, egy húsvétban kántálni elesalának holmi ravasz háromszéki nemeske gyermekek” (Nagyenyedi Democritus 40).

Idézeteink alapján tehát az *etimológia* jelentésváltozatai közé fel kell vennünk az 1698 óta kimutatható *etimológia* 'alaktant tanuló grammatikai osztály' jelentésű kifejezést is, és ennek származékai közt számon kell tartanunk az ugyanettől az időtől fogva adathalozható *etimológista* 'az alaktant tanító grammatikai osztály tanulója' értelmű szavunkat.

Gardedám. Német szóalkotás francia elemekből. A francia nyelv nem ismeri (Bárczi: Szók.² 113). A *garde* 'őr' és a *dame* 'hölgy' összetételéből keletkezett német *garde-dame* > magyar *gardedám* jelentése: „Az anya v. más rendsz. idősebb nő, aki fiatal lány(oka)t felügyelet végett nyilvános helyre, mulatságba, társaságba kísér” (ÉrtSz. 2:955). Magyarításával szótáríróink 1835 óta (Kunoss Gyalulat) eredménytelenül kísérlétezték. Tolluk alatt efféle alakulatok születtek: *őraszony, hölgyőr, nőőrző, hölgypásztor, nővigyázó* (ÉtSz. 2: 1076), *illemcsősz, őranjóka* (Tolnai: PH. Nyelvőre 134) stb. Ismerünk azonban egy mindezeknél korábbi magyarást. Igaz, hogy csak szűkebb körű használatra, nem nyilvánosságnak szánt tréfás-gáláns szóötlet emléket őrizi. T. Lovas Rózsa szerint a reformkori harmincas-negyvenes években járványszerűen terjedt a szójátékok divatja. Nyoma még Vörösmarty költészetében is fellelhető (NyelvRef. 476—7). A költő talán magánéletében is kodvelhette a szóléceket. A *gardedám* és a szót helyettesítő magyar kifejezés egy hozzá írt, Pápán kelt levélben bukkan elénk. Sebestyén Gábor vígjátékíró üzenete ugyan közös barátjuk, Stettner György nevére szól, de a szellemes megoldás a közvetítő elismerését is megnyerhette. A férfitársaságok nem egyszer bizalmasabb, szabadabb társalgási hangját rögzíti e levélrészlet: 1830: „Tisztelem Stettner Barátomat,

tahogy egy kis Literatori mosolyodásra kelhessen, tessék tudtára adni egy ide való tsinsslan Ūri embernek játszsíságát, melly szerént a' *Garde Dame*-nek, ezen francia szót *Likőr* 'ubstitualta [= tette helyébe] — Valóban *Lik Őr!*" (Vörösmarty Mihály levelezése. Kiad. Brisits Frigyes. ŐM. 17: 264). Az EtSz. a *gardedame* kiejtését megfelelő források híján problematikusan tartja: Három vagy négy szótagú volt-e a szó a német beszédben? Feltehetőleg háromtagú (i. h.). A levélíró fogalmazása szerint a francia szóval ellentétbe állított német *gardedame* ragos alakja a négy szótag mellett bizonyít.

Hipokrita. Mai jelentése mind főnévi, mind melléknévi használatban 'képmutató' (ÉrtSz. 3: 259). Görög eredetű szó. A görög *ὑποκριτής* 'mimus, némajátékos, aki a színész előadását taglejtésekkel kísérte' > latin *hypocrita* 'ua' (Georges: LatDtWb⁶ 1: 2261) jelentette magát a színészt is: színészek: „*ὑποκριταί, actores*" (Pecz: Őkori Lex. 2: 884). Suetonius is *hypocrita*-nak nevezi a színházban fellépő Nero császár színésztársát (Szekely István: Császárok életrajzai 540). A taglejtésekkel utánzó mimus és az álarcot viselő actor képzetéből könnyen kialakulhatott a szó 'szinlelő, alakoskodó, képmutató' jelentése. Finály (A latin nyelv szótára) e jelentésváltozást ezzel a megjegyzéssel közli: „Átv. ért. képmutató (egyh.)". A szó egyházi vonatkozásáról tájékoztató forrásra nem találtam, de legkorábbi magyar előfordulásai valóban vallási-egyházi területen bukkannak fel, mégpedig szeptuagintai, illetve vulgatai hatás nyomán. Bibliafordításaink nem veszik át a *hipokritá*-t, mégis magyar jelentkezésének bevezető mozzanataként meg kell említenünk, hogy sem a görög, sem a latin kifejezés nem fordul elő Pál apostol leveleiben.

Elsőnek Melius Juhász Péter használja és értelmezi szavunkat: 1563: Pál előszámálja a bűnös embereket. „Most tér az *hypocritákra*, kic ő magokat, fzenteknec és igazacnac velic vala, kic ő hozzáioe kepeft mindent karhozthatnac vala, fel fualkottac vala, kiuől fzem fen vezto iamborlagokban" (Magyar Prédikációk G4a); „Ti *hypocritác*, ne vellétec azt, hogy ezzel [= a külsőséggel, látszattal] el kerűhelsétec Iften iteletit" (uo. Ha). Kemény szavakat talál az álszenteskedők megbélyegzésére: 1568: „az fergek... az űdueffeg okat czak Iftennek tulaidonittattiak. Jobbak az *Hypocritaknal*" (Az Szent Jánosnak tött jelenésnek... magyarázása Y3b), „ez világon *hypocritác*, becac, konkolice vannak a hiuec közöt" (uo. ZZZ2a) stb. Heltai Gáspár latinból fordított értekezésében a kifejezés szinte állandó jelölője a jámbor protestansokra vadászó inkvizítoroknak: 1570: „*hypocritác* és képmutatóc" (Háló 201. Kiad. Trócsányi Zoltán. RMKt. 27: 109), „Ő álnokságos gonosz *hypocrita* űrdeg" (uo. 227. Kiad. 119), „ottan kiáltani kezdénc az *hypocritác*" (uo. 314. Kiad. 154) stb. Heltai megteremti a *hipokrita* szócsaládját is: „A szent Attyác kedig mind ezt műelic *hipocritasagból*" (uo. 206. Kiad. 111), „à szent Vadaszszoc minden szerelmes Attyasagokat meg mutatnac ő hozzáioe, hogy aual is *hipocritálkodianac* à kösseg elöt" (uo. 213. Kiad. 114).

A XVII. század is vallási viszonylatokban értékesíti a *hipokrita* gazdag jelentéstartalmát. Milotai Nyilas István az antitrinitarius Enyedi Györgyhöz intézi a kérdést: 1622: „*Hypocrita*, bollottunke mi valamit ollgat az Iftenről, az ő Szent Fiaról es Szent Lelkeről, melly az Biblian kívül volna, hogy okoskodaffal es Traditiokkal vadolß?" (Speculum trinitatis. Előljáró. Samosatenicus beszédének megcáfólása 29). Tyukodi Márton Józsefről szóló predikációjában a tiszta étellel ellentétes magatartást jellemzi: 1641: „Ismét-is jegyezzük meg es vegyűc elzűnkben K. [= Kedves hallgatóim] a' *hypocrita* embereknec természeteket" (A tiszta életű Joseph patriarcha életének... magyarázatja 401). Tótfalusi Kis Miklós vallási problémát elemző szöveggörnyezetben használja a szót. Bűnéül róják fel, hogy némi módosítással nyomatta ki a katekizmust. Eljárását védelmezi: 1698: Az elveszendők ismertető jele, hogy istent nem ismerik. De „külön fzakalfztván a' *hypocritákat* a' többítől, ezekre nézve méltán kérthetni: Talám nem olyan közönséges

megismertető jelek ez az elfejeződőknek; mert hiszem azt a' *hypocriták* felől nem mondhatni" (M. Tótfalusi K. Miklósnak . . . Mentsége. Kiad. Tolnai — Kner 75).

Bethlen Miklós magánéletének eseménye csak periferikusan érintkezik egyházi motívummal. Nála találjuk címül írt szavunkra az első, már világi jellegűnek tekinthető adatot: 1708—10: Elhunyt első felesége iránt becsületos jó emlékezettel mutatta meg szeretetét, „nem az ördögtől és világtól találatott ceremonias *hypocrita* gyásszal” (Önéletírása 1955. 1: 334).

Kabala. Héber eredetű szó: a *kabbēl* 'elfogad' ige származéka: *kabbālā* 'elfogadott tan, hagyomány' (E. Grosz: Héb.—m. szótár 439; The Jewish Encycl. 3: 456). Szűkebb értelemben jelenti a zsidó misztikát. Elméletében döntő szerepe van a betű- és szám-misztikának. Főműve a Zóhár 'fény, világosság' (EncJud. 9: 630; Lex. des Judentums, 357, 756; ÚjMagyLex. 4: 5). A *kabala* a humanista tudós műveltségnek is tárgya. Reuchlin De arte cabbalistica című művét (1517.) X. Leó pápának ajánlotta (Ruszek József: A filozófiának előljáró értekezései. 1812. 201). Kiss Lajos szavunkat 1760-ból közli (MNy. 63: 103). De az előbb említett mozzanatok érthetővé teszik, hogy a *kabala* ismerete már a magyar reneszánsz kultúra égboltja alatt jelentkezik. Betű- és szám-misztikája a szentháromság tanának bizonyító módszerében tükröződik. Az antitrinitárius Enyedi György nevetségesnek tartja a betűkombinációs törekvéseket: 1619: „tudgyuk hogy ez az *Cabala*, es az ilyen bizonyítalok csak gyermek jatekok, az Grammaticufok talalmanjok, hazudozafok” (Enyedi György—Toroczkai Máté: Az ó- és újtestamentumbeli helyeknek . . . magyarázatjok 3). Milotai Nyilas István a trinitás magyarázatában zsidó forrásokra is hivatkozik. Egy helyütt így hangzik forrásutalása: 1622: „Rabbi Simeon, Jochaj fia, abban a könyvben, melly Zoharnak mondatik.” Ez a szellemi magatartás feltételezi a kabalai tájékozottságot. De Milotai Nyilas a trinitás vonatkozásában alkalmazott betű-misztikát nem azonosítja a kabalával, sőt visszautasítja Enyedi György megjegyzését. A szentháromság e halálos ellensége rágalmazza az igaz kereszténységet, amikor azt írja: „Tudgyuk, hogy ez ilyen *Cabala* es ez ilyen bizonylagok csak gyermeki jatekok, hazugfagok . . . En . . . az egy Sido Bölcsnek . . . inkább híjzek, hogy nem mint egy nehany ezer minap Csinalt Uy Istenű Enyedinek. Sőt ugy híjzek, hogy az ő tarkas *Cabala* magyarázattyat, ehz képeft, párának tartom” (uo. 868). Nem folytatja tovább a háromságbizonyító ótestamentumi helyek felsorolását: „ezt ebben hagyom, mert az mint eleb-is jelentem *Cabala* magyarázatnak kákogják ezfele bizonyos tanubizonylagteteleket az Eretneknek” (uo. 872). A teológiai irodalom és a kabala viszonyához Geleji Katona István is szolgáltat jellemző adatot: 1645: Az *elohim* többes számú istennév trinitárius elemzésében egyik tekintelyi érve: „Rabbi Simon, ki in libr. Zohar . . . a' fiahoz R. Elieferhez, e' felől ilyen értelemvel ír” (Titkok titka 23).

A Zóhár bölcséleti (indiai, perzsa, újplatonikus, gnosztikus stb. elméletek) szövevényében meghatározó szerephez jutott a csoda és a varázslat. Hatásuk utat nyitott a babonás hitnek. A kabalai babona jelei: a gonosz szellemektől védő mágikus eszközök, a veszedelmeket elhárító táblácskák stb., vagyis az amulettek és talizmánok (MZsidóLex. 36, 443). Innen érthető a *kabala* mai jelentése: 'szerencsét hozó tárgy' (ÉrtSz. 3: 695).

Zsoldos Jenő

Iszkotól ~ iszkitéll ~ iszतिकéll. Noha alakjukban és jelentésükben kisebb-nagyobb eltéréseket mutatnak ezek a saját gyűjtésű szamoszszegi adatok, összetartozásuk mégis kétségtelennek látszik.

Az *iszkotól* ige '(pálcaival, bottal) piszkál' jelentésben használatos Szamoszszegen. *Iszतिकéll* változata csupán annyiban tér el ettől, hogy '(gondolatilag) nyugtalanít, serkent, ösztökél' jelentésével már nem konk:ét, hanem elvont cselekvésfogalmat fejez ki. Az elég

ritka használatú *iszkitéll* alak viszont kettős jelentésű: 1. '(pálcával, bottal) piszkál'; 2. '(gondolatilag) nyugtalanít, serkent, ösztökél', így mintegy áthidalja a két előbbi szóval kifejezett konkrét és elvont cselekvésfogalmak közötti különbözőséget.

Szóban forgó tájszavaink keletkezésére — úgy hiszem, — *ösztoke* szavunk adhat leginkább magyarázatot, mely szót kutatóink a szláv *styk*, *istyk* alakú, 'eketisztító eszköz' jelentésű szóból származtatják (vö. SzófSz.; Kniezsa I.: Szlv. Jövsz. I, 366—7).

Szamosszegi *isztikéll* adatunk hangtani és jelentéstani nehézségek nélkül kapcsolható *ösztoke* szavunkhoz, ha tudjuk, hogy Szamosszegen *isztike* ~ *esztike* formában járatos az 'eketisztító eszköz' jelentésű alapszó. Igei adatunk ennek a főnévnek az *-l* képzős származéka. A szóvégi *-ll* nem okozhat problémát, mert Szamosszegen nyelvjárási sajátásnak minősül az *l* hang megnyújtása szóvégen és intervokalikus helyzetben: *reméll* ~ *reméllem*, *beszéll* ~ *beszéllem* stb.

Látszatra nehézséget jelent az *iszkitéll* változat hangalakja. *Ösztoke* szavunknak azonban lehetséges *észtkéke* metatézises változata is (vö. Deme: MNyTK. 69: 11). Jelenleg ugyan nem mutatható ki Szamosszegen a meglevő *isztike* ~ *esztike* alakok mellett *iszkite* forma, de éppen a vizsgált *iszkitéll* igealakunk igazolja, hogy egykor használatos lehetett ilyen alak, és ennek *-l* képzős származéka a jelenlegi *iszkitéll* ige, melynek szóvégi *-ll* hangját a már említett nyelvjárási sajátással tudjuk magyarázni.

Idézett nyelvjárási adataink közül az *iszkotól* változat legproblematisabb. De magyarázatra itt is van lehetőségünk. A benne mutatkozó hangátvetés arra utal, hogy az *iszkitéll* igének lehet utólagos fejleménye, hangrendje pedig a rokon értelmű *kotór* igével való kontaminációra enged következtetni. Az *iszkitéll* + *kotór* = *iszkotól* alakulást igazolja az a tény, hogy ritkán ugyan, de hallani Szamosszegen az *iszkotór* változatot is. A szóvégi *l* ~ *r* eltérés különösebb akadályt nem gördíthet a magyarázat elé, mivel az ilyen váltakozás Szamosszeg nyelvjárási jellemzői közé tartozik: *pörgári*, *levölvér*, *rejtója* stb.

Az *iszkotól* ~ *iszkitéll* ~ *isztikéll* nyelvjárási szavak kialakulásának útja így a következőkben összegezhető:

1. szlv. *istyk* > *isztike* < $\begin{cases} \textit{isztike} > \textit{isztike} + \textit{-l} = \textit{isztikéll} \\ \textit{*iszkite} > \textit{*iszkite} + \textit{-l} = \textit{iszkitéll} \end{cases}$
2. *iszkitéll* > *iszkitéll* + *kotór* = *iszkotól*.

Fejtegetéseink lezárásaképpen néhány szóval sort kell keríteniünk az adataink jelentésében mutatkozó különbözőségek magyarázatára is. Kniezsa István a konkrét cselekvésfogalom jelölése → elvont cselekvésfogalom jelölése lehetőséget az *ösztoke* és *ösztön* szavak jelentéskeveredésével magyarázza (vö. i. m. 367). Szamosszegi adataink esetében mellőzhető ez a különben tetszetős és elfogadható lehetőség, mivel tudunk példát idézni arra, hogy ilyen jelentésalakulás az *ösztön* szótól függetlenül is létrejöhet. Igazolásképpen a samosszegi *piszkáll* szót említhetjük, mely szó a köznyelvvél egyező konkrét jelentése mellett az ilyen mondatban, mint: „Nem állok én szóba vele, mer örökké csak *piszkállószdik*” — elvont cselekvésfogalom kifejezésére is alkalmas. A *piszkáll* szónak ez a tulajdonsága a jelentésbeli hasonlóság alapján alkalmas analógiát adhatott az *iszkitéll* ~ *isztikéll* alakpároknak arra, hogy az *ösztön* szótól függetlenül képesekké váljanak az elvont cselekvésfogalom kifejezésére.

Balogh László

Budapest. Puruczki Béla „A Budapest helynév története” című magvas tanulmányában (Nyr. 91: 60—5) a *Budapest* szó első tudatos használatának évét 1832-ben jelöli meg (Jelenkor). Legyen szabad ezzel kapcsolatosan egy nagyon közeli korai adatra felhívnom a figyelmet. A Hasznos Mulatságok című folyóirat 1833-i évfolyama I. köteté-

nek 281. lapján cikk jelent meg — bizonyára a szerkesztő Kultsár István tollából — „Tavasznívó vagy *Budapest* tavaszi ünnepe” címmel. A cikkben még két ízben fordul elő a *Budapest* szó, s a tartalomról az is kitűnik, hogy miért olvad egybe a két városnév. Azért, mert a *b u d a i* Gellérthegyen rendezett tavaszi népünnepélyen a „*p e s t i s é g*” (ez a cikkirő érdekes szóalkotása) szintén nagy számban vett részt. Bizonyára ehhez hasonló közös alkalmak siettették — még a jóval későbbi törvényes egyesítést megelőzően — a *Budapest* elnevezés meggyökerezését.

Ám a *Budapest* városnévnek nemcsak propagálói voltak, hanem korai ellenzői is. Ezt is érdemes megemlíteni. 1834-ben adta ki Pozsonyban Ponori Thewrewk József nyelv-újítás-ellenes förmedvényét: „Velencei Szappanpor az új magyarok számára”. Ebben egyebek közt közzéteszi Nátly József szegedi postafelügyelő hozzá intézett levelét, melynek a bennünket érdeklő szakasza így hangzik: „Úgy van, édes Barátom, nagyon meg-hökkentem, midőn olvasám a *Budapest* szót, mivel tapasztalám, hogy olly járatlan vagyok a geographiában, hogy arról és annak hol-fekvéséről semmit nem tudok . . . A magyar geographiának és világos törvénynek ellenére *Budapest* szót csinálni valódi szemtelenség, és talán még ennél is több!” — A maradi szellemű Nátlyak és Ponoriak minden megbotránkozása ellenére azóta már a geográfia és a törvény is igazolta ezt a határtalan „szemtelenséget”.

Eltárs. Alábbiakban az *eltárs* szó korai — még elég korai — előfordulásához szeretnék hozzájárulni egyetlen adalékkal. Jóval későbbi Zsoldos Jenő 1842-i és 1845-i adatainál (Nyr. 91: 74), de talán mégsem felesleges megemlíteni, mert amazokétól némileg eltérő — nem politikai, hanem irodalmi — környezetben bukkan fel. Zsoldos Jenő ugyanis a saját adatairól megállapítja: „Az *eltárs* szót kizárólagosan a reformkor ellenzéki haladó politikusainak elvi azonosságára utaló kifejezésként használják.” Az én adatom viszont nem politikusra, hanem költőre — persze a maga korában szintén haladó szellemű költőre — vonatkozik. — Toldy Ferenc írja 1857-ben (A magyar költészet kézikönyve a mohácsi vésztől a legújabb időkig 2: 678) Garay Jánosról: „. . . 1839-ben, az országgyűlés beálltával, lejött ismét Pestre, hol barátai, és egyszersmind *eltársai* közt [kiemelés tőlem] kedvelt szakának is nagyobb megnyugvással reménylte életét szentelhetni.” — Persze — különösen e korszakban — irodalmunkat nehéz a politikától különválasztani, de talán nem tévedünk, ha az *eltárs* szóba itt már az irodalmi szempontú elvi azonosulás kifejezését is beleérezzük.

Télapó. Kiss Lajos egyik régebbi, még 1962-ben megjelent „Mikulás, télapó, krampusz” című cikkében (Nyr. 86: 93) a *télapó*-val kapcsolatosan azt írja, hogy e szóra „a múlt század vége óta vannak adataink”. S a legkorábbit 1899-ből idézi Pekár Gyulától. Nos, időközben egy csaknem félszázaddal korábbi adatot találtunk, mégpedig magánál Arany Jánosnál, annak 1850-ben írt „Téli vers” című költeménye első versszakában:

Ej, ej, garázda *tél apó!*
Ki ördög hitta kelmedet,
Hogy sz. Mártonnap tájba' hó
Borítja házi telkemet?

Kunszery Gyula

Csécsi. Ha ma ezt a szót halljuk, szinte kizárólag a *csécsi szalonna* szókapcsolat jut eszünkbe, és a csemegeüzleteinkben kapható puha, abált tokaszalonnát értjük rajta. Az azonban kevés embernek jut az eszébe, hogy arra legyen kíváncsi, mit jelent a *csécsi szalonna* szókapcsolatban a *csécsi* jelző. Az *-i* képző legtöbbször *h e l y n é v b ő l* képez melléknevet, és az ahhoz a helyhez való tartozást, az onnan való származást jelenti.

Ilyen például a *csabai*, a *debreceni*, a *gyulai* (kolbász), mert eredetileg Békéscsabán, Debrecenben, illetve Gyulán készítették. Azért először az jut eszünkbe a *csécsi* melléknév hallatára, hogy olyan szalonna, amely Csécsen készült.

Magyarországon csakugyan van Csécs nevű község, mégpedig Borsod-Abaúj-Zemplén megyében Kis- és Nagycséc. Ámde mindkét falu olyan kicsi, hogy az ember nemigen mer arra gondolni, hogy valamelyik nevet adott volna egy ilyen ismert élelmi cikkünknek. Ráadásul egyik Csécsen sincs nagy sertésfeldolgozó üzem, ami indokoltá tenné az ilyen elnevezést.

Ezután arra gondolhatunk, hátha s z e m é l y n é v i eredetű a *csécsi* jelző, talán első készítőjének nevét őrzi. Ilyenre is akad példa, mint a *dobostorta*, amelyet nem azért neveznek így, mert alakja dobra emlékeztet, hanem azért, mert első készítője Dobos C. József budapesti cukrász volt. Csakhogy Csécsi nevű szalonnakészítőről mit sem tudunk.

Mivel az irodalomban nem sikerült nyomra bukkannom, érdeklődni kezdtem a húsfeldolgozó ipar meg a vendéglátóipari vállalat szakembereitől, mit tudnak a *csécsi* szóról, talán valaki emlékszik keletkezésére, hiszen a szó nem régi, a két háború közti időben bukkan föl először.

Érdekes, hogy a húsipar emberei között senki sem akadt, aki személynévi eredetűnek tartotta volna, legtöbbjük azt mondta, hogy Csécs községből való szalonnát jelent; de ezt csak sejtésük alapján állították, valódi érvet nem tudtak felhozni. Sőt egyikük egy harmadik megfajtési móddal is előjött: szerinte a *csécsi* annyit jelent, mint „csescsi”, mert a sertés melléből készítik. Azt hiszem, ezt a merész etimológiát kirekeszthetjük további kutatásunkból, egyrészt azért, mert a magyarban ritkán használjuk a testrészneveket *-i* képzős alakban, inkább összetélt alkotunk velük (*hátszalonna*, *tokaszalonna*), esetleg az előtagot birtokos személyraggal ellátva (*hasaszalonna*, *melleszalonna*). Másrészt azért nem valószínű ez a vélemény, mert tulajdonképpen nem is melleszalonna, hanem tokaszalonna a *csécsi* szalonna.

A további kutatás mégis hozott eredményt. Megtudtam, hogy a Vendéglátóipari Múzeum egy volt munkatársa, Rajki Árpád népi eredetű ételnevek gyűjtésével foglalkozik. Rajki jelenleg a Budapesti és Pest megyei Gabonafelvásárló és -feldolgozó Vállalat alkalmazásában van. Tőle kértem tanácsot. Azonnal nem tudott határozott választ adni a *csécsi* eredetéről, azért egyheti időt kért arra, hogy utánanézhessen a dolognak. Egy hét múlva Rajki Árpád így számolt be a *csécsi* névről:

Írásbeli adatot ő sem talált a *csécsi* eredetéről. Azért személyesen megkérdezett 6–7 idősebb húsipari szakembert, akik már 30–40 éve ebben a szakmában dolgoznak, és azok egyöntetűen úgy nyilatkoztak, hogy a *csécsi* szalonna „hazája” Nagycséc, a Borsod-Abaúj-Zemplén megyei község. A faluban nincs ugyan és nem is volt nagyüzemi sertésfeldolgozó, de maga Nagycséc és egész környéke a két háború közti időben híres volt sertésstenyésztéséről, igen sok élő és vágott sertést szállítottak innen az ország különböző tájaira, főképp Budapestre. Nagycséc lakosai régóta különleges módon abálták a tokaszalonnát, a környéken már régebben híre volt a *csécsi* szalonnának. A harmincas években a híre országszerte kezdett elterjedni; terjesztésében bizonyára részük volt a Nagycsécéről és vidékéről a fővárosba elszármazó húsipari mesterembereknek. Később *csécsi* szalonnának neveztek minden „csécsi” módra elkészített szalonnát, bárhol készítették is, s ezért a *csécsi* helynév eredete feledésbe merült.

Rajki Árpád véleményét nyugodtan elfogadhatjuk. Nem vaktában mondott véleményt, hanem lelkiismeretesen kutató az eredmény után. Segtségét ezúton is hálásan köszönöm.

Ezek alapján a *csécsi* (szalonna) nevet nem személynévi eredetűnek kell tartanunk, hanem helynévből képzett népi elnevezésnek, amelyet a húsipar később átvett.

P. Balázs János

Szathmári István: Régi nyelvtanaink és egységesülő irodalmi nyelvünk. Nyelvészeti tanulmányok 11. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1968. 453 lap.

I. A Nyelvészeti tanulmányok sorozat első kötete, Bárzi Géza nevezetes monográfiája a tihanyi apátság alapítóleveléről, 1951-ben jelent meg. 1952-ben látott napvilágot Kniezsa István alapvető műve helyesírásunk történetéről, 1953-ban B. Lőrinczy Éva munkája a königsbergi töredékről és a szalagokról. Ezt csak 1958-ban követte Imre Samu részletes tanulmánya a Szabács Viadaláról. 1963 óta jelennek meg a sorozat egyes kötetei több-kevesebb rendszerességgel. 1968-ban — mint már korábban, 1965-ben — két kötet jelent meg: G. Varga Györgyi: Alakváltozatok a budapesti köznyelvben (10. kötet) és Szathmári István most megtárgyalandó műve.

Ha a magyar nyelvtudomány nagy vállalkozásainak a sorába állítjuk Szathmári munkáját, két fővonalon vagy inkább ágon kell elhelyeznünk: irodalmi nyelvünk kialakulása és fejlődése az egyik, nyelvtudományunk története a másik. — Az egységes, a nyelvjárási sokféleség fölött az egész nemzethez szóló nyelvi változat kialakulásának és további fejlődésének vizsgálata minden nép nyelvtudományában igen fontos helyet foglal el. Ez természetes, hiszen ez a kérdés nemcsak nyelvtudományi fontosságú, hanem társadalmi-történeti jelentősége is óriási: a nemzetté válás folyamatának egyik tényezőjét foghatjuk meg és tanulmányozhatjuk a nyelvtudomány eszközeivel, ha az egységes irodalmi nyelv kialakulását vizsgáljuk. Ezt mind külföldön, mind hazánkban egyenlő nyomatékkal emelték ki azok a kutatók, akik ezzel a kérdéskörrel foglalkoztak. — Ugyancsak túlmutat a szűkebb értelemben vett nyelvtudományon Szathmári könyvének az az oldala, amelyet az imént nyelvtudományunk történetével kapcsolatosnak jeleztem. A tudománytörténet általában — bár sok tudomány körén belül kevésre becsülik, sokszor le is nézik — az egyetemes és a nemzeti művelődés történetének egyik legfontosabb ága. Művelése azonban egyformán megkívánja a történettudományi és a szaktudományi iskolázottságot. Éppen ezért nem könnyű feladat. Szerzőnkben azonban megvan mind a két adottság, tehát mind nyelvtudományi, mind tudománytörténeti vonatkozásban értékes eredményekkel gazdagítja ismereteinket.

2. A könyv négy főrészből áll. Az első az irodalmi nyelv általános kérdéseit tárgyalja (9–22). Véleménye szerint „az irodalmi nyelv kialakításában s alakításában szinte a leglényegesebb szerepe a szépirodalomnak, az íróknak van” (11). Hogy ezzel az állítással kapcsolatban állást foglalhassunk, előbb a terminológiai és fogalmi problémákat tárgyaló fejtegetéseit kell áttekintenünk (12–9). A hazai és a külföldi szakirodalom messzemenő figyelembevételével az *irodalmi nyelv* terminus mellett foglal állást; ennek fogalmi tartalmaként elfogadja azt, ami F. de Saussure és számos más kutató meghatározásából következik, tehát azt, hogy az *irodalmi nyelv* nem pusztán az irodalom vagy éppen a szépirodalom nyelve, hanem a művelt, sőt „kiművelt” nyelvhasználaté, amely az egész nyelvközösséget szolgálja. De a pontosabb szóhasználat érdekében különbséget tesz *egységesülő irodalmi nyelv* és *egységesült irodalmi nyelv* között (17). Így ez ezért került

a mű címébe is az *egységesülő irodalmi nyelvünk* kifejezés. — A terminológiai és fogalmi kérdéseket tárgyaló fejtegetéseivel egyet is értek. Az imént idézett tételének azonban csak a második részét tudom fenntartás nélkül elfogadni: az irodalmi nyelv a l a k í t á s á b a n szinte a leglényegesebb szerepe a szépirodalomnak, az íróknak van, k i a l a k í t á s á b a n azonban lényegesen nagyobb szerepük van egyéb tényezőknek, mint a szépirodalomnak és a szépíróknak. E kérdéssel Szathmáritól idézett munkáimban többször is foglalkoztam. Véleményem szerint a kialakításban, kialakulásban — legalábbis hazai viszonyaink között, de valószínűleg más nyelvek területén is — nagyobb szerepe volt az irodalom kívüli, mint az irodalmi írásbeliségnek. A 23. lapon olvasható megállapítást természetesen elfogadom: „Tudjuk, az irodalmi nyelv nem azonos, nem lehet azonos a szépirodalom nyelvével, de a szépirodalom, az egyes írók nyelve nagyon is hat, irányítólag hat az irodalmi nyelv alakulására.”

Ez az idézet már a második fejezetből való, amelyben a munka jellegét, sajátságait ismerteti (23–39). A vizsgálat időköre 1527-től 1708-ig terjed, forrásai az ebben az időben megjelent nyelvtanok és nyelvтанfélék. A nyelvtanok szabályozó, egységesítő és normalizáló szerepe nyilvánvaló. Nemcsak rögzítői, bizonyos esetekben létrehozói a nyelvi normának, hanem a leghathatósabb továbbhagyományozói és terjesztői, megszilárdítói is.

Mielőtt folytatnám az ismertetést, ezen a ponton álljunk meg egy kis időre. Pais Dezsőnek a szegedi nyelvészkongresszuson elhangzott előadása, illetőleg ennek az előadásnak a megjelenése után elég sok munka foglalkozott ezzel a kérdéskörrel (felsorolásuk itt fölösleges, Szathmári könyvében megtalálhatók). De Szathmári vállalkozott először a nyelvtanok tüzetes feldolgozására és az aránylag legkevésbé ismert XVII. század kutatására. Ezek után — más kutatóknak vagy magának Szathmárinak — két irányban kellene folytatni a munkát: egyrészt vállatóra fogni a XVII. század irodalom kívüli és irodalmi írásbeliségét, másrészt az iskolaügy problémáit mind a XVI., mind a XVII. században. Hogy ez utóbbi nem nyelvészeti kérdés? Általában persze nem, de az bizonyos, hogy az anyanyelvi, illetőleg az anyanyelven folyó oktatás és az irodalmi nyelv fejlődése szorosan összefügg. Ezt az összefüggést nemcsak a normatív nyelvváltozat terjedésével lehet lemérni, hanem — meggyőződésem szerint — még szóföldrajzi tényeken is. Erről azonban máskor és másutt. Most térjünk vissza Szathmári könyvéhez.

3. A könyv törzsanyaga, terjedelemben is a legnagyobb része (41–409), a harmadik fejezet: A XVI–XVII. századi nyelvtanok és nyelvтанfélék vallomása egységesülő irodalmi nyelvünkről. Mielőtt azonban elkezdené az egységes szempontok szerint véghez vitt tárgyalást, foglalkozik az előzményekkel is (mik lehetnek irodalmi nyelvünk csirái?), az irodalmi nyelvvé való egységesülés és normalizálódás lehetőségeivel (gazdasági, politikai, társadalmi, művelődési viszonyok), a nyelvtanirodalom indulásával, a Sylvester előtti grammatikai megjegyzésekkel. Janus Pannonius és Lippi Zsigmond állítólagos nyelvтанával kapcsolatban — teljes joggal — erős fenntartásokkal él; véleménye szerint „teljes bizonyossággal továbbra is Sylvester Jánost kell az első magyar grammatika írójának tekintenünk” (68).

A következő szerzők munkáit tárgyalja: Sylvester János (69–139), Dévai Bíró Mátyás (141–65), Szenczi Molnár Albert (167–231), Geleji Katona István (233–70), Komáromi Csipkés György (271–300), Pereszlényi Pál (301–38), Kövesdi Pál (339–60), Misztótfalusi Kis Miklós (361–80) és Tsétsi János (381–91). Egy külön fejezet foglalkozik a nyelvтанfélékkel és a nyelvtani, helyesírási, stilisztikai stb. megjegyzésekkel, töredékekkel (393–409).

Mindegyik fejezet egységes szempont szerint van felépítve: Tárgyalja a vizsgált mű keletkezését, forrásait, felépítését; sorra veszi a nyelvi szabványosítás jelentkezéseit

a hangtan és helyesírás, az alaktan, a mondattan terén; vizsgálja, hogy az egyes szerzők hogyan érvényesítették elveiket a gyakorlatban; végül leméri a tárgyalt szerző hatását és jelentőségét.

A nyelvhasználat megállapítására kulcsjelenségeket jelölt ki. (Ennek elvi megokolása megtalálható és gyakorlati használhatósága bebizonyosodott az eddigi irodalomban is.) Kulcsjelenségeknek tekintette azokat a nyelvi (hangtani, alaktani) elemeket, továbbá nyelv- és íráshasználati (mondattani; helyesírási) módokat, szabályokat, amelyek a vizsgált korban és szövegekben ingadozást mutatnak önmagukon belül, továbbá azokat, amelyek eltérnek mai irodalmi nyelvünk állapotától. Minthogy azonban figyelemmel volt arra is, hogy legalább a nagy nyelvtanok könnyen összehasonlíthatók legyenek egymással, az előbbi kritériumok alapján kulcsjelenségeknek számító, de csak néhány munkában előforduló s rendszerint kevésbé lényeges esetek vizsgálatát elhagyta.

A könyv negyedik fejezete az összegezés (411–35). Ebben először röviden azt vizsgálja, hogy a tárgyalt nyelvtanok a fejlődés egyes fokainak megfelelően milyen csoportokat alkotnak (három alkorszakot vagy fokot különböztet meg: 1. Sylvester és Dévai, 2. Szenczi Molnár, 3. Geleji Katona és az utána következők). Rámutat arra, hogy a kulcsjelenségek alapján az egységesülés folyamatában milyen utat tett meg nyelvünk helyesírása, hangállománya, alak- és mondatana. Összeveti az így kapott képet a XVI–XVII. századra vonatkozó, illetőleg az irodalmi nyelv későbbi állapotát tanulmányozó vizsgálatok eredményeivel. S végül a régi nyelvtanaink jelentőségét — irodalmi nyelvünk számára — abban állapítja meg, hogy e művek nagymértékben hozzájárultak a korábbiól áthagyományozódott normák megerősödéséhez, az új normák kiválasztásához és elterjesztéséhez mind a helyesírás, mind a hangtan, mind pedig az alak- és mondattan, továbbá a szókincs és a stiláris jelenségek területén, egyszersmind előmozdították az ezekkel foglalkozó és más nyelvtudományi diszciplínák megindulását és fejlődését.

A könyvet a rövidítések jegyzéke (436–8) és egy részletes, rendkívül hasznos név- és tárgymutató (439–53) zárja le.

4. Az eddigiekben a tartalmi ismertetésre helyeztem a súlyt. A következőkben néhány részlethez fűzök megjegyzést, majd végül az egész mű általános értékelését kívánom összefoglalni.

Szerzőnk általában az egyes nyelvtanok stilisztikai megjegyzéseivel is foglalkozik. Ebben a vonatkozásban a Geleji Katona Istvánra vonatkozó egyik mondatát nem egészen értem, illetőleg ha értem, nem értek vele egyet. A mondat így hangzik: „Ehhez kapcsolódik az, amit — bár vitatható módon — egyes szavak, kifejezések eufemisztikus használatáról mond a XXXIX. pontban” (253; a hivatkozott XXXIX. pont a CorpGr. 325–6. lapján olvasható). Nem értem Szathmári mondatában a „bár vitatható módon” kifejezést. Van-e jogunk vitatni 1968-ban Geleji Katona stilisztikai jellegű, szóhasználati kérdésekre vonatkozó megjegyzéseit, amelyek 1645-ben íródtak? A szavak stilisztikai értéke is változik — ezt éppen Szathmári István számára nem kell mondani —, így tehát 1645-ben a *tudományos* is lehetett olyan stílusértékű, mint ma is, akkor is a *tudókos*. És a *nyelves* ma is „vétséges derivatum”, a „jóságos” *nyelv*-hez képest (ma azt mondanók: rosszalló, illetőleg közömbös stílusértékű). Abban a megjegyzésben sem látok vitathatót ma, hogy „valami vétkes dolgoknak jegyeztetéfeire köszönlegesen a Magyarok vízfá-élnak. Mint mikor a' *nyálaskodót*, a' vagy, *trágárt*, *nyájafnak*; a' *dósléft*, *mulatáfnak*; a' *tékozlót*, *barátfágnak*, a' *tetsaport*, *katona embernek* etc. mondják” (CorpGr. 325–6).

Túlságosan mai szemlélet érvényesül egy Misztótfalusira vonatkozó rövid megjegyzésében is: „Sőt szerzőnk nyelve mai irodalmi és köznyelvünknel is jobban *e-ző*, mert ma egyenértékű változata a *felett*-nek a *fölött* és a *felső*-nek a *fölső*” (371). Mai irodalmi nyelvünkben ugyanis a nyelvművelő mozgalomnak az *e* hangok gyakoriságából követ-

kező egyhangúság kiküszöbölésére irányuló szándéka javasolja és pártolja ezeket a változatokat. Irodalmi nyelvünk kialakulása során az *e-ző* változatok voltak norma értékűek már jóval Misztótfalusi előtt is, és ezt találjuk norma értékűnek az ő munkáiban is; ezt a tényt hangsúlyozza Szathmári is.

Nézetem szerint — természetesen a szerző szándéka szerint is — igen lényeges része az elemző-feltáró munkának az, amelyben azt vizsgálja, hogy nyelvtaníróink miben és mennyiben tartják magukat saját nyelvtanuk szabályaihoz, mennyire követik egyéb munkáikban a „normát”. Ha végigtekintünk Szathmárinak erre vonatkozó megállapításain, a következő, első pillanatra meglepő kép tárul elénk: Sylvester maradék nélkül, Dévai Bíró szinte teljes következetességgel, Szenczi Molnár Albert és a többiek csak *á l t a l á b a n, l é n y e g é b e n* követik a saját maguk meghatározta normákat. Egyetlen kivétel a későbbiek során Geleji Katona, aki helyesírási szabályait (de csak azokat) maradéktalanul megtartja. Miért csak az első pillanatra meglepő ez a kép? A kérdés nyilván alaposabb vizsgálatot kíván, és valószínűnek tartom, hogy e vizsgálatból értékes eredmények születnek majd arra vonatkozóan is, hogy ezek a régi nyelvtanok mennyiben kodifikálnak tényleges nyelvhasználatot, és mennyiben normatívak vagy normatív szándékúak. A Szathmáritól feltárt rendkívül értékes tényanyag fényében úgy látszik, hogy az én iménti kérdésemre így fogalmazható meg a válasz: Sylvester s részben még Dévai Bíró is saját nyelvének — ha úgy tetszik: nyelvjárásának — formáit használja a *g r a m m a t i c á b a n*, illetőleg az *o r t h o g r a p h i á b a n*, Molnár Albert koráig viszont, éppen a XVI. század második felében vagy inkább utolsó harmadában-negyedében a literátusi réteg gyakorlatában kialakult az a norma vagy normaféleség, amelyet Molnár Alberttől kezdve a Szathmáritól vizsgált nyelvtanok is lényegében követnek. Ezért csak első pillanatra meglepő, hogy a nyelvtanok szerzői csupán általában, lényegében követik a saját maguk normáit, nyelvjárásuk autochthon formái át-átütnek, mint ahogy a deákok írásaiba is bele-belekerül egy-egy nyelvjárási, a normából kirívó alak. Nézetem szerint tehát régi nyelvtanaink is egy már többé-kevésbé kialakult nyelvhasználat kodifikálói. Szerepüket, jelentőségüket ez egy csöppet sem csökkenti, hanem kiemeli azt, amit Szathmári könyve utolsó bekezdésében (435) ír régi nyelvtanaink jelentőségéről.

Nekem pedig befejezésül Szathmári István munkája jelentőségét kellene méltatnom. S ha kedvelője volnék a nagy szavaknak, bőségesen volna alkalmam használatukra. Erre azonban nincs szükség. Tárgyválasztása, az anyag módszeres feldolgozásából és sok szempontú értékeléséből leszűrt eredményei ezt a nyelvészeti tanulmányt a nyelvtudomány körén túl is nélkülözhetetlen munkaeszközzé teszik. Itt újból — mint ismertetésem elején is — kiemelem a tudománytörténet művelői számára való fontosságát. Számunkra és itt természetesen nyelvészeti eredményei a leglényegesebbek. Csaknem kétszáz év nyelvi fejlődését kísérhetjük nyomon a helyesírás és a hangtan, az alak- és mondattan, sőt még a szókinésbeli és stilisztikai sajátosságok terén is. Ábrázolása nem egyszerű, mert eredményeit összeveti más kutatóktól más források alapján elért eredményekkel. Legjobb meggyőződésem szerint állítom tehát, hogy a Nyelvészeti tanulmányok 11. kötete méltó a sorozat 1. kötetéhez.

Papp László

Bartha János—Horváth Tibor—Józsa Nagy Mária—Szabó Zoltán: Kis magyar stilisztika. Szerkesztette Szabó Zoltán. Irodalmi Könyvkiadó, Bukarest, 1968. 228 lap.

Örvendetes, hogy nem éppen gazdag stilisztikai irodalmunk legújabb gazdagodása onnan érkezett, ahonnan — őszintén szólva — ily hamar nemigen vártuk. Tudtuk, hogy Kolozsvárt a jó felkészültségű és élénk irodalmi érdeklődésű fiatal magyar nyelvészek

egész csoportja dolgozik, arról azonban nem volt tudomásunk, hogy máris készül a modern stilisztikának e rövid, de minden részében jól átgondolt, szinte művészi harmonikus összefoglalása. Mégpedig nem is főiskolai tankönyvként, hanem, az Előszó tanúsága szerint, „a szépirodalom olvasói” számára. A kötet elején örömmel fedeztük fel a tanár Babitsnak diákjaihoz közel egy fél százada intézett szavait: „Egy kiváló költőt vagy író-t olvasva, lelked a költő lelkével együtt fut, lát és dolgozik . . . De csak akkor, ha követni tudod a költőt, elképzeled metaforáit, megérted célzásait . . . Stilisztikailag műveletlen embernek a legszebb könyvek mintha idegen nyelven volnának írva . . . Aki stilisztikát sohasem tanult, az élet egyik legszebb élvezeteinek egyikétől örökre meg van fosztva, mint a süket a zenétől” (Irodalmi nevelés, 1910; idézve 5–6).

A kolozsvári szerzők kis összefoglalása öt részre oszlik. Stilisztika és stílus címen Szabó Zoltán előbb a stilisztika rövid történetét foglalja össze, igen helyesen jelentékeny részt biztosítva „napjaink stilisztikájának” (17–24). Ezután az expresszivitásból kiindulva igyekszik meghatározni a stílust mint a stilisztika tárgyát, végül pedig röviden jellemzi a stilisztikai kutatás formáit és módozatait. E rövid, de nagyon tartalmas bevezetés után kerül sor a stilisztikai hangtan tárgyalására A nyelv zeneisége címen (49–80). Ebbe a fejezetbe került a metrika rövid tárgyalása is, mégpedig nagyon helyesen ilyen címmel: „A verstani elemek expresszív lehetőségei” (62). Nagyon helyes az is, hogy a hangtani rész példái többnyire modernek; eddigi stilisztikáinkból hiányoztak a Bartalis- és Horváth Imre-idézetek (60), s még Babits késői elégiájának, az Ősz és tavasz között címűnek sem igen láttuk stilisztikáinkban ilyen finom elemzését (64). A verstani elemzésekben persze jobb lenne nem ütemek, hanem metszettől metszetig terjedő szegmentumok elemzése; így is elismerésre méltó azonban a nyelvi hangsúly és az időmérték nagy gonddal végzett szimultán jelzése.

A következő két fejezet — többnyire Józsa Nagy Mária tollából — a stilisztikai szótan összefoglalása. Éppen úgy, mint saját francia és olasz stilisztikában és egyes szovjet kézikönyvekben, ennek a résznek is két arca van: A szóhasználat című fejezet és a trópusok, poétikai-retorikai „alakzatok” rövid elemzése A képek címen (87–126). Ebből a részből hadd szóljunk hozzá legalább egy-két mozzanathoz. Az archaizmusokkal talán kissé szükszavúan végez Szabó Zoltán, és egyik másik példája sem egészen meggyőző: kérdés például, vajon Vörösmarty korában olyan régies volt-e a *lón* és a *vágyival* alak (96), aminőnek napjainkban érezzük. A képekkel foglalkozó fejezetben nagyon jó és plasztikus a metafora bemutatása (109–11), sajnos nagyon vázlatos viszont a szimbólum tárgyalása, melyből épp a szimbolista költészet képei — Adytól eltekintve — teljesen hiányoznak. Francia stilisztikámban javasoltam az *implicit* és *explicit* szimbólum megkülönböztetését aszerint, hogy a költő teljes homályban hagyja-e az olvasót vagy saját maga mindjárt meg is magyarázza egy-egy szimbólum jelentését, mint például Baudelaire az ő albatroszáét. Egyébként metafora és metonímia egymáshoz jóval közelebb is kerülhetett volna. A mondattani rész (127–152) Szabó Zoltán és Józsa Nagy Mária közös munkája; kár, hogy ebben a részben mintha a tárgyalás alapjai válnának egyszerre ingataggá — miért kezdődik a „Mondatrészek — mondatfajták” című fejezet egyenesen a jelzővel, s miért került a mondatrészek körébe például olyan stilisztikai alakzat, mint az ismétlés vagy a halmozás? Nem lett volna-e jobb ebben a részben is gondosabban elkülöníteni a különböző mondattani jelenségek stilisztikai értékelését a mondattani vonatkozású figuráktól? Örvendetes, hogy — részben Zolnai Béla kutatásai nyomán — hosszú rész foglalkozik a körmondattal és a tirádával, de miért nem jutott rendszeres tárgyalás annak a lapidárisabb, szaggatottabb stílusnak is, melyet Voltaire óta „style haché” néven tart számon a stilisztika világirodalma, s melynek oly nagy a szerepe mind a modern regényben, mind pedig a modern film dialógusaiban?

A könyv legértékesebb részét talán az elméleti fejezetekhez csatlakozó szép és

magvas szövegelemzések alkotják; kivétel nélkül költői szövegek kerülnek bemutatásra, néhány lapnyi kommentár kíséretében, de ezt az egyoldalúságot bizonyára menti az a körülmény, hogy prózai szövegrészletek elemzése ennél bizonyára jóval több teret kívánt volna. Örvendetes, hogy sor került nemcsak a nagy klasszikusok, hanem modern szerzők stílustitkainak boncolgatására is; további kívánság volna, hogy a következő kiadásban más modern költők vizsgálata is helyet kapjon abban a mindenesetre imponáló sorozatban, mely Adytól egyelőre Tóth Árpádon, József Attilán, Illyés Gyulán, Méliusz Józsefen, Horváth Imrén keresztül jut el Szemlér Ferencig.

A kötetet néhány klasszikus román vers magyara fordításainak elemzése zárja le: két-két fordítás mutatja be a leghíresebb román ballada, A báránka szépségeit, s ugyancsak két-két fordítás illusztrálja azokat a nehézségeket, melyeket Eminescu, Bacovia és Arghezi egy-egy nyelvi fordulatának újjáteremtése jelentett legjobb tolmácsolóik számára is.

Gáldi László

Fitz Jenő főszerk.: Székesfehérvár évszázadai. I. Az államalapítás kora.
Szerk.: Kralovánszky Alán. Székesfehérvár, 1967. 164 lap.

Az újabb kutatások eredményei Székesfehérvárnak, Szent István városának alapítását — akárcsak Esztergomét — az eddigi adatoknál korábbinak mutatják, és Géza fejedelem személyéhez kapcsolják. Géza 972-ben lett nagyfejedelem, s e dátumot tekintve Székesfehérvár fejedelmi székhelyé tételének, a közelgő ezredik évforduló megünneplésének előkészítésére nagyszabású vállalkozásba kezdett a Fejér megyei múzeumok igazgatósága: megindította a Székesfehérvár évszázadai című kiadványsorozatot, amely kitűnő szakemberek tanulmányaival kíséri végig a város ezeréves történelmét, a legújabb tudományos eredmények tükrében.

Az első kötet az államalapítás korát, a X—XI. századot, a város kialakulásához kapcsolódó különféle problémákat öleli fel. Kralovánszky Alán és Nemeskéri János tanulmányai a településtörténet alapjait igyekeznek föltárni a régészet, az embertan és a paleodemográfia eszközeivel. Györffy György és ifj. Horváth János a város történetének írott forrásait vallatják. Fügedi Erik Székesfehérvár alaprajzának alakulásában vizsgálja a település korai történetét. Vajay Szabolcs Géza nagyfejedelem szerepéről és családjának főként Kelet-Európa felé szövődő kapcsolatairól rajzol széles körképet. Bónis György az Árpád-ház székhelyének kialakulásához ad európai párhuzamokat. Németh Péter Székesfehérvárnak és egyházi intézményeinek a veszprémi püspökséghez való viszonyát vizsgálja, Kozák Károly és Kovács Éva pedig a székesfehérvári királyi bazilikának keletkezésével, építésével, felszerelésével és az uralkodóház életében való szerepével foglalkozik.

E tanulmányokból — talán éppen érintkező pontjaik és rokon részleteik révén is — hatalmas körkép bontakozik ki, amely anyaggazdagságával s a feltevések és vitás kérdések tárgyalásában érvényesülő tudományos alaposságával és hitelével nemcsak Székesfehérvárnak, hanem a magyar állam első századainak történelmét is élénk tárja. Felhívjuk tehát a figyelmet e kötetre, amely — bár szorosan véve történelmi anyagot tárgyal — adatokat, problémákat és bizonyára tanulságokat is adhat a magyar nyelvtörténet számára is. Pl. a *Géza* név alakváltozatai és a *géza*, *gyula* és *vajk* „méltóságnévek” kérdése (63—71); a keleti (szláv) kapcsolatok hatása a fejedelmi család névanyagában (pl. *Veszprém* neve); (72—85); *Szár* László és *Szekszárd* neve (78—81, 101—5); stb.

E tekintetben a legérdekesebb és legjelentősebb magának Székesfehérvár nevének magyarázata, illetőleg vitája. Elsősorban Györffy György és ifj. Horváth János tárgyalja e kérdést, eltérő felfogással, tehát további vizsgálatra készítetve a szakembereket.

A magyarázatok vitás pontja ugyanis a város, illetőleg vár nevében levő *fehér* jelző jelen-tésfunkciója (a latin név *Alba, Alba civitas, Albana civitas, Castrum Albense*; németül: *Wizenburch, Vizenburg, Veyzmburg = Weissenburg*). Györffy kevéssé valószínűnek tartja azt a felfogást, hogy a *fehér* jelző az uralkodói-előkelőség, a kiválóság, jelentőség kifejezője; szerinte *Fehérvár* és más *fehér-* összetételű helység- vagy építménynevek (*Fehéregyház*) elsősorban külsejükről, színükről kapták a *fehér* jelzőt. A X. században nálunk általános föld- vagy palánkvárakkal, faépületekkel szemben ugyanis az uralkodó építtetett először kővárat, kőtemplomot, kőpalotát, s ezeknek világos színét talán azzal is kiemelték, hogy fehérre bemeszelték őket. E feltűnő, a megszokottól elütő külsejükhöz és színükhöz kapcsolódhatott azután a „jeles”, „kiemelkedő”, „uralkodói” jelleg is. „A *fehér* jelző értelmét tehát az uralkodói szimbólum helyett az uralkodóra jellemző fejlettebb építkezés jeleként magyarázom” — mondja Györffy.

Ezzel szemben Horváth bonyolultabb és elvontabb magyarázat mellett áll ki. Részletes anyaggyűjtéssel mutatja be, hogy keleti, török és szláv népek színneveket használtak törzsi megkülönböztetésül. A honfoglaló magyarság két nagy, nyugati és keleti csoportjára is a *fehér* és a *fekete magyar* megnevezést alkalmazták, amíg az előkelőbb, hatalmasabb Árpád-törzsből, a *fehér magyarok*-ból való István király nem egyesítette saját egyeduralma alatt az erdélyi Gyula fennhatósága alá tartozó *fekete magyarok*-at. Az előkelőséget, kiválóságot, fensőbbiséget jelölő *fehér* szó így került aztán az Árpád-ház székhelyének, Fehérvárnak a nevébe. Érdekes feltevés, alapos érvekkel és adatokkal alátámasztott magyarázat, kitűnő alap a kérdés további vizsgálatára, megvitatására.

Székesfehérvár évszázadainak további kötetei, az időben felénk közeledve, bizonyára még több érdekes nyelvi anyagot, adatot, sőt izgalmas problémát tartalmaznak majd. Érdeklődéssel várjuk tehát a nagy gonddal készült, méltó külsejű sorozat folytatását.

Kovalovszky Miklós

A Nyelvőr postája

Épusz. Azt olvasom az *Eusebius* névvel kapcsolatban, hogy „ma sincs igen nyoma az anyakönyvekben annak, hogy újszülöttet így jegyezték volna be” (Nyr. 92: 482). Ez bizony elhamarkodott kijelentés, mert a magyar névtenger még nincsen átkutatva; felderítéséig csupán egyéni megfigyeléseinkre és ismeretségi körünk, illetőleg az ilyen vonatkozásban rendkívül szerény magyar névészeti irodalom híradásaira vagyunk utalva. Az valószínű, hogy sok *Őzséb* nem fog akadni, de néhány élőről magam is tudok. Felsőrolásuk helyett elmondom egy idevágó esetemet.

Névvadászó portyázásomon tavaly Dunakesziben a község legrégibb épületének, a temetőkápolnának a közelében erre a sírkőre bukkantam:

ITT NYUGSZIK
BATYIK ÉPUSZ
élt 80 évet
meghalt 1889. június 13.

Mivel ilyen keresztnévvel soha nem találkoztam, bementem a plébániára, és ott dr. Vass Gyula esperessel együtt megállapítottuk, hogy az elhalálozás 1890. június 13-án történt. Úgy látszik, a sírkövet évekkel később állíttatták a hozzátartozók, és az esztendőre már nem emlékeztek pontosan. A halotti anyakönyvbe a pap is így vezette be az elhunyt keresztnévét: *Épusz*. Életkora sem 80 év volt, hanem 79. Ezt a keresztelési anyakönyvből nyomoztuk ki, ugyanis 1811. február 28-án keresztelték. Akkor még latinul vezették a matrikulát, és a neve így szerepel: *Eusebius*. Tehát *Épusz* = *Eusebius*. — Régen a katolikus papok — amennyiben a szülőknek, keresztszülőknek nem volt határozott kívánságuk — a napi szent nevét szokták adni a keresztelendőnek, így kaptak az újszülöttek sokszor egészen szokatlan és ismeretlen nevet. Talán ebben az esetben is ilyesmi volt a névadás indítéka, mert március 5-én van a 423 körül meghalt Cremonai szent *Őzséb* emléknapja. — Egyébként a plébános szerint ma is élnek *Batyik* nevűek a községben, csendes, szorgalmas iparos emberek, akikre az *Eusebius* név 'istenfélő' jelentése is ráillik.

Mikesy Sándor

Tizenéves. Terbe Lajos ezt írja „Egy új szó elterjedésének útja” című cikkében (Nyr. 92: 420): „A *tizenéves* szó . . . az *Élet és Tudomány* 1966. okt. 14-i számában, a »Nyelv és Élet« rovatban jelent meg először nyomtatásban.” Az „abszolút első adat” azonban semmiképpen sem ez. Egy példa: a szót már 1959-ben használta Róna Ilona, Wolf Mankowitz „Bibab presszó” című novellájának fordításában (Nagyvilág, 1959. december): „Dugig volt a helyiség tizen-évesekkel.” De talán nem is ez az első előfordu-

lás, mert emlékszem rá, hogy akkoriban már sok vita folyt fordítói körökben a „teenager” magyarításáról. A többség a *tizenéves* ellen volt. Róna Ilona mégis ragaszkodott hozzá, és lehet, hogy utaz a szó neki és követőinek köszönheti elterjedését.

Réz Ádám

1. Málna. Legyen szabad 1968. 4. számuk egy kis észrevételéhez a magam észrevételét is hozzátennem. A 489. lapon közölt *málna* címszóról van szó. Egy szegedi levélíró ugyanis a citromszörpöt is málnának hallotta rendelni, a szerkesztőségi válasz megjegyzi, hogy „eddig nem hallottuk még...” stb.

Egyre gyakoribb, hogy málnát kérnek jobb s kevésbé jobb talponállókban, s a kiszolgáló azt ad, ami éppen van, legtöbbször citromszörpöt vagy Utast. Maga a megrendelő is citromszörpre érti a málnát — „Egy málnát kérek!” — mutat rá a sápadt italra; — „Málna kapható!” — olvastam kiírva vidéken vagy vasúti restikben sok helyütt, s a málnán citromszörpöt vagy más italt értettek. De nemcsak Szegeden, hanem restiben, büfében, fővárosunk sok peremkerületi boltjában hallottam már ezt. Tipikus „peremmegjelölés”, hogy így mondjam: az italozó ember kiszélesítette a málnaszörp ismervét, s á l t a l á b a n minden üdítőitalt ért rajta, ami nem szeszes! Egyszer, valahol Csákvártott szavá is tettem, de a pult mögött álló megfeddett: „Ez málna, kérem, az az ára, úgy adjuk el!”

2. „Két kávé rendel”. Ha már „vendéglőipari kombinátok”-nál tartunk, legyen szabad azt a régi megfigyelésemet is közölnöm, hogy az éttermi pincér, avagy a kávéházi is, amikor továbbítja a konyhának vagy a söntésnek a rendelést, így mondja: „Két kávé rendel!” — „Egy hosszú fröccs rendel!” — „Forró csusza rendel!” Rövidít, ahogy lehet.

3. „Földalatti lanovka”. S most ugorva egyet a föld alá, a sajtóban azt olvashattuk, hogy Tatabányán vagy valamelyik dunántúli bányában „földalatti lanovka” rendszeresült. Igaz, hogy a rövid hírben később a *kötélfelvonó* is megjelent, a hír alkotóit azonban a fontoskodás és a nagyképűség vádja alól így sem menteném föl. Széles e tájon egyetlenegy „lanovka” van, Tátralomnicon, amelyet a magyar közönség is használ, ismer. A lanovkán utazni, legalább a Kőpataki-tóig, divatos dolog a Tátrában. S e divatos felvonó nevét is hazahozta a honhazai közvélemény; még megérjük, hogy lanovka visz föl a Jánoshegyre, ha már a bányában föld alatt is közlekedik. Igaz, a lanovkának nem kritériuma, hogy csak föld felett legyen, mozoghat a kötélpálya a bánya mélyén is, ennek ellenére mégis humoros volt olvasnom a földalatti lanovkát valamely magyar bányánkban. (Hozzáfüzöm: a magyar turista ismer kötélpályát, kötélfelvonót az Alacsony-Tátrában is, főképpen a Gyömbéren és a Chopokon, különös azonban, hogy ezeket nem mondja lanovkának — holott azok. „Felhúztam magam a Chopokra!” — így szoktam hallani. De a Lomnici-csúcsra még az a magyar is lanovkán megy, aki Debrecenből érkezik a hegy alá.)

Szombathy Viktor

A Nyelvtudományi Intézet nyelvművelő csoportjának levelesládájából

Milyen frászet tegyünk levélbeli megszólítás végére? — kérdezi egy jászberényi gimnazista. Mert olyan levelet kapott, amelyben a megszólítás végéről hiányzott a felkiáltójel. Gondatlanságból hagyta el az illető vagy tudatosan? — kérdi.

Már a század eleje táján francia hatásra föltűnt nálunk az a szokás, hogy felkiáltójel helyett vesszőt használnak a megszólítás után. Ma is találkozunk vele, de általában — helyesírási szabályzatunkat követve (130., 347. pont) — minálunk Magyarországon a felkiáltójelet használják.

F. G.

Tájézólásnak számít-e a zárt *ë* használata? Erre a kérdésre Ronyecz Lajosnak Szegedre a következő választ adtuk:

Nem számít annak. A magyar köznyelvnek ebből a szempontból tekintve két változata van: az *ë-ző* (vagyis a kétféle *e* hangot megkülönböztető) és az *e-ző* (vagyis csak a nyílt *e* hangot ismerő). Sajnos, még színészeink, előadóművészeink közt is azt a téves fölfogást tapasztaljuk, hogy a kétféle *e* hang megkülönböztetése tájiassá teszi a beszédet. Érdekes módon nem veszik észre, hogy az ó kiejtésükben is többféle *e* hangot hallunk. Egyikük minden *e* hangot zártan ejt (egyénenként ennek is többféle fokozata van, de általában ez a „pesties” ejtémód), másikuk beszédében minden *e* hang nyílt (ez a debrecenies ejtészváltozat). Tehát külön-külön nem tűnik föl nekik a kétféle *e* hang, de ha valaki *embër*-t vagy hasonlót ejt, azt már hajlandók tájnyelvnek minősíteni. (Persze azt a nyílt *e*-t lehet valóban tájiasan, például göcsejiesen, azaz túlságosan nyíltan ejteni.) Néhány évtizede még löbb kiváló színészünk merte használni a köznyelvnek azt a változatát, amely különbséget tesz a kétféle *e* hang között. A múlt században pedig határozottan csak ezt tartották helyesnek, igazán köznyelvinek. (Ez derül ki például Egressy Gábornak, a nagy színművésznek írásaiból.)

Ezek után természetes az a feleletünk, hogy egyformán helyes, köznyelvi a *könyér* és a *kenyér* ejtémód. De a „szögedi” *kinyér*, a háromszéki *kenyer*, a Dráva menti *kinyír* stb. már nyelvjárásiasság. Megjegyezzük, hogy a magyar nyelvterületnek nagyobb, körülbelül háromnegyed részén megkülönböztetik a kétféle *e* hangot, ezért is helytelen volna kirekeszteni ezt a változatot a köznyelvből, sőt azon kell lennünk, hogy megmentsük a változatosabb hangállományú (zárt) *ë*-zést.

F. G.

Idegen személynevek írása. Több olvasó fordult az Ország-Világ levelezési rovatához azzal a kéréssel, magyarázzák meg, milyen szempontok szerint írjuk így vagy úgy az idegen neveket. Van-e egységes szabály, s „ha van, miért nincs”? A lap intézetünket kérte fel a válaszára.

A mai kor embere élénk érdeklődéssel kíséri a külső világ eseményeit. Ezzel kapcsolatban gyakran szemben találja magát azzal a feladattal, hogy idegen személyneveket leírjon. De hogyan? Látszólag egyszerű a kérdés, mégis sokat vitáznak rajta, mert efelől nem egységesek a vélemények. A gyakorlat azt mutatja, hogy meglehetősen kuszaság van az idegen személynevek írásában. Természetesen megvan ennek is az oka.

Különbözö korok különböző fölfogása szerint, vagy inkább miatt, nyelvünkben háromféleképpen vannak írva az idegen személynevek.

Volt egy időszak, amikor minden idegen családnevet (vezetéknévet) megmagyaráítottak, a hozzátartozó utónévet (keresztnevet) pedig lefordították. Ezért beszélünk és írunk ma *Husz János*-ról, *Kálvin János*-ról, *Kolumbusz* vagy *Kolumbusz Kristóf*-ról, *Johannes Hus*, *Jean Calvin*, *Cristoforo Colombo* helyett. Ezekben a tulajdonnév mindkét eleme eltér az eredetitől, sőt a vezetéknév és az utónév helyet cserélt, s a magyar nevekhez hasonlóan családnév — utónév sorrendben rögződött.

Más fölfogás érvényesül a *Cromwell Olivér*-, *Engels Frigyes*-, *Wagner Richárd*-féle írásmódban. Ezeknek a tulajdonneveknek már csak félig magyaros az írásuk. Magyaros

a vezetéknev és az utónév sorrendje, az utónevet lefordították, a családnév azonban megmaradt eredeti idegen alakjában (legalábbis ami az írását illeti). Félig magyaros Puskin halhatatlan hőse, *Anyegin Eugén* nevének régebbi írása is (ma inkább így szokásos: *Jevgenyij Anyegin*). Egészen sajátos a *Verne Gyula* név használata. Ha az írásképet vesszük alapul, félig magyaros. Magyaros a sorrend és a keresztnév, a vezetéknev azonban (írásban!) idegen, mint pl. *Sartre* vagy más. Ha azonban a kiejtést vesszük alapul, akkor teljesen megmagyarosodott névnek vehetjük, mert az eredeti ejtéstől eltérően, *vern* helyett *verne* a nálunk szokásos ejtése.

Az ilyen írásmódok körül sok a bizonytalanság, sok tévedés származhat belőlük. Elsősorban pontatlanságuk miatt. Nem mindig azonosítható a magyarosan írt név az idegen személynél. Nem állapítható meg belőlük még hozzávetőlegesen sem az illető nemzetisége. Az utónevek lefordíthatósága sok esetben legalábbis kétes (pl. *Graham, Jolyon, Mireille, Kurt, Frol*), de lefordításuk — ha lehetséges volna is — azért sem szerencsés, mert előfordulhat, hogy valamilyen elvont fogalmat adna, s ez nyelvünk szellemétől idegen. Furcsa volna, ha például egy *Prudence Brown* nevű hölgyről magyar újság így írna: „Brown Okosság kisasszony . . .” (az angol *prudence* szónak ’okosság, óvatosság, eszélyesség’ stb. a jelentése). A mindenáron való fordítás néha téves megfelelést rögzít. Ez történt a *Jules (Verne)* francia férfi utónévvel is. *Gyulá*-nak fordítják, holott e két névnek egymással semmi kapcsolata sincs (a *Gyula* az ótörök *gyula* méltóságnévből lett magyar személynév, a *Jules* pedig a latin *Julius* továbbélése).

Ezek miatt és még több más, itt nem részletezhető ok miatt (pl. filológiai pontosság!) az említett írásmódok már nem felelnek meg a mai kor követelményeinek. Ezért sokan magyar szövegben is már régóta teljesen változatlanul írják le az idegen személyneveket, pl.: *Karl Schmidt, Winston Churchill*. Ennek az írásmódnak van egy olyan változata, amely a magyaros sorrendet követi: *Schmidt Karl*.

Ezek után joggal kérdezheti valaki: van-e hát egyáltalában szabály? Milyen módon írjuk ézentúl az idegen neveket — akár régiek, akár újak? A háromféle módszer közül melyiket kövessük a jövőben?

A régen meggyökeresedett, már nagy hagyományú „történelmi” neveket — *Husz János, Kolumbusz* vagy *Kolumbusz Kristóf, Marx Károly, Cromwell Olivér* — tartjuk meg magyaros, illetőleg félig magyaros formájukban. Az újabban megismerteket azonban ne igyekezzünk megmagyarítani, hanem az idegen írásmód szerint írjuk le őket, változatlanul.

Bizonyos szakmai használatban (bibliográfia, lexikon) az a szokás alakult ki, hogy az idegen neveket is vezetéknev — utónév sorrendben írják (rendszerint vesszővel jelölve a sorrendcserét). Ez a megfelelő művekben semmiképp sem helyteleníthető, annál kevésbé, mivel megfelel a magyar nevek írásakor követett hazai szokásnak, egyebütt azonban nem követelhető meg.

R. L. G.

Az állítmány egyeztetése. Két levelet is írtunk ez ügyben. Böszőrményi Endre Balatonföldvárról azt kérdezi, hogy jogi személyre vonatkoztatva egyes vagy többes számú-e az állítmány. „Kérjük a Főigazgatóságot, hogy jelentésünket *fogadja el* vagy *fogadják el*”: melyik a helyes?

Ha valamely főigazgatósághoz intézzük levelünket, akkor ennek vagy annak a főigazgatóságnak szóló címzésünk után valóban kezdetjük így is levelünket: „Azzal a kéréssel fordulok Önökhöz”, tehát többes számú névmással helyettesítve a testületet, a jogi személyt; természetesen így is írhatjuk: „Azzal a kéréssel fordulok a Főigazgatósághoz”. Más jogi személyekre ugyanez áll. De olyan mondatban, amelyben a *főigazgatóság*

főnévre vagy hasonló egyes számú megnevezésre vonatkoztatjuk az állítmányt, a formai egyeztetés a helyes, tehát egyes számban kell lennie az állítmánynak: „Kérjük a Főigazgatóságot, hogy jelentésünket *fogadja el*”, vagy helyesebb, magyarosabb szórenddel: „Kérjük a Főigazgatóságot (a Vezetőséget, az egyesületet, a vállalatot stb.), (hogy) *fogadja el* jelentésünket.” Udvariasabban: „Kérjük a Főigazgatóságot, (hogy) *szíveskedjék* elfogadni jelentésünket”; vagy: „. . . *szíveskedjék* jelentésünket elfogadni.” (A hivatalok stílusának idegenszerű szórendjével: „. . . hogy jelentésünket elfogadni *szíveskedjék*.”)

F. G.

„Önök mint megrendelő” vagy „Önök mint megrendelők”?

Szabó Ferenc és munkatársai, az Országos Vízügyi Főigazgatóság lajosmizsei dolgozói azon vitatkoznak, hogyan helyes a következő mondatnak egy kifejezése, „Önökhöz mint megrendelőkhöz” vagy „Önökhöz mint megrendelőkhöz”: „Mivel a mai napig választ nem kaptunk, Önökhöz mint megrendelőkhöz fordulunk, hogy a berendezés elszállításáról gondoskodjanak.” Egy Önöknél (az Orsz. Vízügyi Főigazgatóság Vízgépészeti Vállalatának III. sz. gyárrészlegénél) dolgoztató vállalatnak írt levelükből való ez az idézet.

Bizonyára amiatt oszlanak meg a vélemények, mivel ez az Önök egyetlenegy vállalatra, tehát egyetlenegy megrendelőre vonatkozik, s úgy lehetne gondolni, hogy hasonló ez az eset az *Amerikai Egyesült Államok*-éhoz, amelyről egyes számban szólunk: „Az Egyesült Államok nem *fogadta* el a javaslatot.” Vagy ehhez: „A Fővárosi Gázművek 1968. október 1-jén nagyobb kalóriájú gáz termelésére *tér át*.” Igen, az Egyesült Államok valóban egy ország, a Fővárosi Gázművek valóban egy vállalat. Akik azonosnak tekintik a kérdéses mondat esetét az utóbbi kettőével, azok persze egyes számban akarják használni a *megrendelő* szót. Az Önök személyes névmási alakokkal azonban másként vagyunk. Próbálgassunk mondatokat ezzel az Önök-kel, az Önök-ön mindig az Önök gyárrészlegét értve: „Önök *választottak* a megrendelő vállalatnak”, „Önök arra *kérték* azt a vállalatot, hogy . . .”, „Önök azzal a kéréssel *fordultak* ahhoz a vállalathoz” stb. Bármennyire igyekszünk is az Önök szót a *gyárrészleg* szóval egyértelműnek tekinteni, képtelenek vagyunk az Önök alanyhoz tartozó állítmányt egyes számban mondani. Miért? Azért, mert az Önök mégiscsak személyes, valóban személyt jelölő névmás marad, a *vállalat*, a *gyárrészleg*, a *Gázművek* pedig nem személy, hanem jogi személy, tehát dologi természetű. A jogi személlyel nem léphetek személyes kapcsolatba, nem „tegezhetem”, nem „magázhatom” (legföljebb a költői nyelvben, megszemélyesítve); az „önözés” is voltaképpen azoknak a személyeknek szól, akik azt a jogi személyt képviselik, akikből a vezetőség áll. Vagy még egy másfajta példát! Munkácsynak egy festményéről beszélünk: „A Tépéscsinálók a Nemzeti Galériában van.” A tépéscsinálók ugyan személyek, itt azonban a *Tépéscsinálók* című festményről van szó, egyetlenegy festményről, azért egyes számú az állítmány: *van*.

Elég az hozzá, ahogy nem mondhatom ezt: „Önök *válaszolt*”, „Önök *kérte*”, ugyanúgy nem mondhatom ezt sem: „Önök mint megrendelő”, „Önökhöz mint megrendelőkhöz”. Nem lehet az Önök-et ennyire elszemélyteleníteni, eldologiasítani, egyetlen jogi személlyé elvonni.

Eszerint vagy az Önökhöz *mint rendelők* formát használjuk, vagy pedig — ha ettől mégis idegenkedne valaki — más megoldást választunk, ilyenformán: „Mivel a mai napig nem kaptunk választ, kérjük Önöket, *szíveskedjenek* a megrendelt berendezés elszállításáról gondoskodni.” (Egy kicsit változtattunk a „hivatali”, de magyartalan szórenden, s egy kissé udvariasabbá tettük a stílust. Helyesebbnek, célszerűbbnek tartjuk, ha az új gazdasági irányítás rendszerében a kereskedelmi levelezés rideg módján is változ-

tatunk. Tartozunk ennyivel ügyfeleinknek. — Megjegyezzük még, hogy az *Önök mint megrendelők* kifejezésben a *mint* elé nem teszünk vesszőt; itt a *mint* nem hasonlító kötőszó, hanem minőséget jelölő kötőszó. Valójában nem is kötőszó, hanem a *-ként* határozóragéhoz hasonló szerepű szócska.)

F. G.

Somolyog. Csizmady Katalin gimnáziumi IV. osztályos tanuló a Nők Lapjában olvasta ezt a szót: *somolyog*. Azt kérdezi, mi ennek „tágabb értelmű” vagy talán pontosabb jelentése, s miért használják napjainkban egyre ritkábban.

A magyar nyelv értelmező szótára így írja le mint a „bizalmas, tréfás” stílus szavát: 'hamiskásan, ravaszul mosolyog'. Minthogy a családias, tréfás stílusrétegből való a játékos szótagcserével keletkezett *somolyog* ige, nem pedig a köznyelvből, természetesen ritkábban fordul elő, mint eredetije, a *mosolyog*. Nem gondoljuk, hogy feltűnően ritkábban találkozna vele manapság, mint régebben. Vagy talán mégis? Akkor pedig az lehet az oka, hogy a még „családiasabb”, tudniillik a „haveros” stílusban kiszorítja a *röhög*. Mert ez a *röhög* már nemcsak a *nevet*, *kacag* igét helyettesíti abban a nem rokonszenves stílusban, hanem még a *mosolyog* igét is.

F. G.

Gitt. Helle János, az alsónyéki Dózsa Népe Mg. Tsz raktárosa azt írja, hogy a *tsz* levelezésében — de környezetében az élőbeszédben is — sűrűn szerepel egy bizonyos anyag neve, hol *gitt*-nek, hol *kitt*-nek írja és ejtve. Igazuk van azoknak, akik szerint csak a *gitt* a helyes? Vagy két különböző anyagról volna szó?

Az ablaküvegezéshez használatos gyúrható ragasztó- és tömítőanyag neve a közhasználatban s az irodalmi nyelvben valóban *gitt* alakban szokásosabb. Így közli A magyar nyelv értelmező szótára, valamint a helyesírási kézikönyvek. Ezért mi is ennek a használatát ajánljuk.

A *kitt* régibb alakváltozat, némely szakmában a hagyomány őrzi. Tulajdonképpen ez felel meg az eredetinek, a *gitt* főnév ugyanis a német *Kitt*-ből ered; ezt a szót vették át a múlt század eleje táján. Egy darabig *kitt* formában élt, majd *k-g* változással *gitt* alakban rögződött.

Úgy gondoljuk, kitűnik az eddigiekből, hogy a *kitt* alakváltozatot nem tarthatjuk helytelenségnek, csupán azt mondhatjuk róla, hogy régiesség.

R. L. G.

Tájékoztató a Helyesírási Bizottság és a Nyelvművelő Munkabizottság 1969. január 21-i együttes üléséről

A Nyelvművelő Munkabizottság által kezdeményezett ülésnek tizenhét résztvevője volt: Balassa László, Bencédy József, Fábán Pál, Garai Gábor, Grétsy László, Hernádi Sándor, Hexendorf Edit, Koválovsky Miklós, Ladó János, Lőrincze Lajos, Pais Dezső, Siklósi Norbert, Soltész Katalin, Szathmári István, Szemere Gyula, Szende Aladár és Tompa József. A megbeszélés az előző évi október 11-i ülés szerves folytatása volt, ugyanis napirendjén ennek is a Nyelvtudományi Intézetben készülő utónévkönyv kérdései szerepeltek egyetlen témaként. Akkor, október 11-én a névkönyv szerkesztését, terjedelmét, néveikkeinek felépítését, továbbá a munka menetét vitatták meg a bizottság tagjai és a meghívott szakemberek, most — amannak folytatásaként — az utónévkönyv névanyagával kapcsolatos helyesírási kérdéseknek — nem részletekbe menő, hanem elvi — tisztázása volt a cél. Ezért volt kívánatos, sőt szükséges, hogy ezt az ülést a Helyesírási Bizottsággal együtt rendezzük meg, s ezért volt számunkra rendkívül örömdetes, hogy a Helyesírási Bizottság vezetősége készséggel eleget tett az együttes rendezésre vonatkozó kérésünknek.

Az ülést a Helyesírási Bizottság elnöke, Pais Dezső nyitotta meg, majd kérésére Lőrincze Lajos vette át tőle az értekezlet elnöki tisztjét, bevezetőjében mindjárt vázolta is a megvitatandó kérdéseket. A bevezetőt igen hasznosan egészítette ki Ladó János előzetes felkérés alapján elkészített korreferátuma, valamint az az ugyancsak Ladótól származó vitaindító szempontgyűjtemény, amelyet a meghívottak sokszorosításban már előre megkaptak. (A Ladó János által összeállított, részben sokszorosításban közzétett, részben az ülésen előadott vitaanyag egybeszerkesztve megtalálható folyóiratunk e számának 176—90. lapján.) A megbeszélés középpontjában az a valóban központi jellegű kérdés állott, hogy mi legyen a névszótár álláspontja az idegen írásmód szerint írt nevekkal kapcsolatban, azaz elfogadhatóknak, az anyakönyvbe bejegyezhetőeknek tekintsük-e a *Claudia*, *Christa*, *Hortensia*, *Jeannette*, *Nicolette*, *Romulus*, *Siegfried*, *Sylvia*-féle névalakokat, vagy csupán a kiejtésnek többé-kevésbé megfelelő írott változatokat, tehát a *Klaudia*, *Kriszta*, *Hortenzia*, *Zsanett*, *Nikolett*, *Romulusz*, *Szigfrid*, *Szilvia* stb. formákat tartjuk engedélyezhetőeknek. Mindkét álláspontnak voltak képviselői, de hosszú, tartalmas vita után végül is megszületett a döntés: a névkönyvbe idegen nevek is csak magyaros helyesírási alakban kerülhetnek bele javasolt, fölvehetőnek minősített névként.

Megegyezés, határozat született több más, bár az előbbinél kevésbé jelentős kérdésben is. Az ülés résztvevői jóváhagyták — igaz, némi vita után — a névtári munkálatok irányítójának azt a törekvését, hogy a bejegyezhető, tehát elfogadhatóknak minősített nevek választéka minél nagyobb, minél gazdagabb legyen (e törekvésségét részleteiben, példákkal is meggyőzően igazolta Pais Dezső), az *Annamária* s esetleg még egy-két név kivételével elvetették s elfogadhatatlannak ítélték a kötőjellel vagy teljesen egybe-

írt ún. kettős utóneveket (*Kozma-Damján, Péter-Pál*), erőltetettnek s keresztülvihetetlennek tartották a férfi- és női névként egyaránt fel-felbukkanó nevek alak- és funkcióbeli tudatos szétválasztását (pl. *René — Róné*) stb. Mivel az ilyen, jobbra csupán egy-egy kisebb névcsoporthoz érintő észrevételek, megállapodások a névkönyv szempontjából ugyan szintén nagyon fontosak, de a Nyelvőr olvasóit talán kevésbé érdeklik, teljes felsorolásukat nem tekintem feladatomnak.

Mint erre záró szavaiban Lőrincze Lajos is rámutatott, az utónévkönyv munkálatait nagymértékben megkönnyítette, előrelendítette ez a tanácskozás. A megbeszélésen született határozatok, megállapodások, javaslatok nyomán úgy érzem, még inkább bízhatunk abban, hogy a születőben levő munka — azonkívül, hogy igen nagy a gyakorlati fontossága — a nyelv- és a névtudománynak is nyeresége lesz.

Grétsy László

Nyelvtipológiai szimpozium Szegeden

Az MTA I. osztálya és a JATE Finnugor Tanszéke rendezésében nyelvtipológiai szimpozium zajlott le 1968. augusztus 28–30-án Szegeden. A magyarországi nyelvtudomány történetében ez volt az első ilyen jellegű rendezvény. A szimpoziumra előzetesen jelentkezett 17 külföldi vendég közül heten a csehszlovákiai események miatti ideiglenes közlekedési nehézségek következtében nem tudtak eljönni. A belföldi résztvevők száma meghaladta az előzetes számításokat, a szimpozium résztvevőinek száma így átlagosan 30–40 között mozgott. Az érdeklődők viszonylag nagy száma megmutatta, hogy igény volt egy ilyen jellegű szimpoziumra. Még inkább igazolja e rendezvény időszerűségét a résztvevők összetétele. Magyarországról képviseltette magát a 3 tudományegyetem, az MTA Nyelvtudományi Intézete, a pécsi és a szegedi tanárképző főiskola, az Országos Széchényi Könyvtár, az MTA könyvtára, az MTA Számítástechnikai Központja és a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem. A Szovjetunióból a tartui és tifliszi egyetemek képviselői, a SZUTA Nyelvtudományi Intézetének leningrádi munkatársai vettek részt. Az Amerikai Egyesült Államokból a Columbia University és a Stanford University képviseltette magát. Jelen voltak továbbá a kieli, kolozsvári és pozsonyi egyetem és a lipcei Museum für Völkerkunde munkatársai.

A rendező bizottság három tudóst kért fel vitaindító előadás megtartására: J. H. Greenberget, a Stanford University professzorát, V. Sz. Hra kovszkijt, a leningrádi Nyelvtudományi Intézet osztályvezetőjét és Dezső Lászlót, az MTA Nyelvtudományi Intézetének munkatársát (az utóbbi a finnugor nyelvész Gulya Jánossal és a mongolista Bese Lajossal társulva oldotta meg feladatát). E három előadás középpontba állításával a rendezők azt a célt kívánták elérni, hogy a nyelvtipológia problémáinak különböző szempontú megközelítései megbeszélhessenek. J. H. Greenbergnek, a nyelvtipológia „felújítójának” előadását „The Role of Typology in Scientific Linguistics” címmel a szerző távollétében R. Austerlitz, a Columbia University professzora olvasta fel. Greenberg elméleti indíttatású előadásával szemben a másik két vitaindító előadás gyakorlati jellegű volt: Hra kovszkij „Nyekotorye problemi szintaksziceszkovj tipologii” címmel tartott előadást, Dezső László és munkatársai is hasonló problémákkal foglalkoztak „Some questions of Syntactic Typology with Special Regard to Uralic and Altaic Languages” című előadásukban.

Változatossá tette a szimpoziumot, hogy a fent említett két szemponton kívül több, más szempontú előadás is elhangzott, így Robert Austerlitz professzor előadása a tipológia és az areális nyelvészet kapcsolatáról és Hutterer Miklós előadása a történeti nyelvészet és tipológia viszonyáról. A tifliszi egyetemek kutatói értékes

adalékokkal szolgáltak a tipológiai kutatásoknak a kaukázusi nyelvek területén elért eredményeiről. Itt kell megemlékeznünk Givi Iraklievič Mačavarianiról, a tifliszi egyetem professzoráról, aki a konferencia megnyitása előtti napon tragikus hirtelenséggel elhunyt. Előadását munkatársa I. G. Melikisvili olvasta fel. A szimpozion hallgatósága részvétlétáviratot küldött a kiváló tudós munkahelyének.

Az utolsó nap délutánja teljes egészében szabad vitának szolgált. Az előző két napon elhangzott előadások – mint az izgalmas vita bizonyította – nagy visszhangot keltettek.

Végezetül a szimpozion résztvevői javasolták, hogy: 1. a szimpozion előadásait nyomtatásban adják ki, 2. ötvenként tartsanak hasonló nyelvtipológiai konferenciát, 3. kívánatos lenne az MTA segítségével évenként információs bulletint megjelentetni a nyelvtipológia köréből kiadott tanulmányokról. Kívánatosnak tartották, hogy a bulletin nemzetközi jellegű legyen, és szerkesztésében az érdekelt külföldi tudósok is részt vegyenek.

Simoncsics Péter

Húsz évi gyűjtés eredményeként az Akadémiai Kiadó
gondozásában megjelent

A MAGYAR NYELVJÁRÁSOK ATLASZA

1. rész

Készült a Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézetében. A munkaközösség elnöke Bárczi Géza. Szerk. Deme László és Imre Samu. 1968. 10 1. 195 térképtábla. 49×34 cm. Tokban 420,—Ft

„...húsz esztendőre terjedő gyűjtés gyümölcse.”

Esti Hírlap

„...a magyar nyelvtudomány kiemelkedő vállalkozása.”

Magyar Nemzet

„A nyelvjárási kutatásokat valósággal forradalmasította a nyelvatlasz.....további kötetei két évenként jelennek meg; bizonyos, hogy nélkülözhetetlen kincsei lesznek egyeteminknek és főiskoláinknak, a nyelvészeti kérdések iránt érdeklődőknek.”

Népszabadság

AKADÉMIAI KIADÓ

Több százezer példányban fogyott el eddig
S most ismét megjelent

A MAGYAR HELYESÍRÁS SZABÁLYAI

10. kiad. 9. (a 8.-hoz képest változatlan) lenyomat.
1969. 272 l. 14×21 cm. Kve 16,—Ft

*

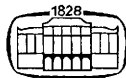
ANYANYELVI MŰVELTSÉGÜNKET, NYELVHASZNÁLATI ISMERETEINKET GYARAPÍJTJÁK NAGYSZERŰ PÉLDÁI A SZABATOS, MAGYAROS, VILÁGOS, EGYSZERŰ ÉRTÉKEZŐ PRÓZÁNAK

NAGY J. BÉLA

válogatott tanulmányai és cikkei

EGY EMBERÖLTŐ NYELVÜNK VÉDELMEBEN

1968. 322 l. 14×21 cm. Kve 48,—Ft

AKADÉMIAI KIADÓ

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója

Műszaki szerkesztő: Merkly László

A kézirat nyomdába érkezett: 1969. III. 13. — Példányszám: 4000 — Terjedelem: 12,6 (A/5) ív.

69.67318 Akadémiai Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Bernát György

Szemle

Szathmári István: Régi nyelvtanaink és egységesülő irodalmi nyelvünk (Ismerteti: Papp László)	295
Bartha János — Horváth Tibor — Józsa Nagy Mária — Szabó Zoltán: Kis magyar stilisztika (Ismerteti: Gáldi László)	298
Fitz Jenő szerk.: Székesfehérvár évszázadai (Ismerteti: Kovalovszky Miklós)	300

A Nyelvőr postája

Mikesy Sándor: Épusz	302
Réz Ádám: Tizenéves	302
Szombathy Viktor: Málna — „Két kávé rendel” — „Földalatti lanovka”	303

A Nyelvtudományi Intézet nyelvművelő csoportjának levelesládájából

<i>F. G.</i> : Milyen írásjelet tegyünk levélbeli megszólítás végére? — <i>F. G.</i> : Tájékoztató számítás a zárt <i>ë</i> használata? — <i>R. L. G.</i> : Idegen személynevek írása — <i>F. G.</i> : Az állítmány egyeztetése — <i>F. G.</i> : „Önök mint megrendelő” vagy „Önök mint megrendelők”? — <i>F. G.</i> : Somolyog — <i>R. L. G.</i> : Gitt	303
--	-----

A Nyelvőr hírei

Grétsy László: Tájékoztató a Helyesírási Bizottság és a Nyelvművelő Munkabizottság 1969. január 21-i együttes üléséről	308
Simonsics Péter: Nyelvtípológiai szimpozium Szegeden	309

Olvasóinkhoz!

A negyedévenként megjelenő Magyar Nyelvőr előfizethető a POSTA KÖZPONTI HÍRLAPIRÓDÁ-nál, Budapest V., József nádor tér 1. és bármely postahivatalban. Csekk-számlaszám: egyéni: 61.257, közületi: 61.066. MNB egyszámlaszám: 8. Előfizethető és példányonként megvásárolható az AKADÉMIAI KIADÓ-nál, Budapest V., Alkotmány utca 21., telefon: 111—010. Csekkbefizetési számla: 05,915.111—46, MNB egyszámlaszám: 46, az AKADÉMIAI KÖNYVESBOLT-ban, Budapest V., Váci u. 22., telefon: 185—612. Előfizetési díj egy évre: 18,— Ft.

Külföldre a Kultúra Könyv és Hírlap Külkereskedelmi Vállalat (Budapest I., Fő utca 32.) veszi fel az előfizetéseket.

A folyóirat egyes régi példányai korlátozott számban beszerezhetők az Akadémiai Kiadó terjesztési osztályától (Bp. V., Alkotmány u. 21.) és a Magyar Nyelvtudományi Társaságtól (Bp. V., Pesti Barnabás u. 1. III.). Példányonként kaphatók a Posta Központi Hírlapboltjában (Bp. V., József Attila u. 1.) és az Akadémiai Könyvesboltban (Bp. V., Váci u. 22.).

*

Felhívjuk olvasóink figyelmét a *Nyelvőr Füzetek* című sorozatra. Eddig megjelent füzetek:

1. *Bárczi Géza*: A helyes magyar kiejtés versenye az Eötvös Loránd Tudományegyetemen 1 Ft
 3. *Farkas Vilmos*: Jegyzék „A magyar helyesírás szabályai” tizedik kiadásának szótári részében a kilencedik kiadáshoz képest végrehajtott változtatásokról 1 „
[A 2—3. szám együttes új kiadása ilyen címen: *Deme László*: Magyar-
zat helyesírási szabályzatunk új (10.) kiadásához. (A szótári részben
végrehajtott változtatások jegyzékével)] 4 „
 4. *Bárczi Géza*: Anyanyelvünk magyarsága 1 „
 5. *Vértés O. András*: A beszédhibákról 1 „
 6. *Ferenczy Géza*: Arany János, nyelvünk bűvara és művelője 3 „
 7. *Bencédy József—Deme László*: Egy szavaló és kiejtési verseny tanulságai 2 „
 8. *Grétsy László—Wacha Imre*: A műszaki nyelv művelése 5 „
 9. *Deme László*: Helyesírási rendszerünk logikája 5 „
- E füzeteket a Magyar Nyelvtudományi Társaság (Bp. V., Pesti Barnabás u. 1.

III.) árusítja.

Nyelvészeti kiadványok

Az Akadémiai Kiadó a következő nyelvészeti folyóiratokra hívja fel a Magyar Nyelvőr olvasóinak figyelmét:

<i>Magyar Nyelv</i> , évi előfizetése	30 Ft
<i>Nyelvtudományi Közlemények</i> , évi előfizetése	28 „
<i>A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei</i> , kötetenkénti előfizetése	40 „

*

Az Akadémiai Kiadó (Bp. V., Alkotmány u. 21.) és az Akadémiai Könyvesbolt (Bp. V., Váci u. 22.) címen megrendelhetők a következő nyelvészeti kiadványok:

<i>A magyar helyesírás szabályai</i> , 10. kiadás, hatodik lenyomat	9 Ft
<i>Gáldi László</i> : A magyar szótárirodalom története a felvilágosodás korában és a reformkorban	100 „
<i>Imre Samu</i> : A Szabács Viadala	58 „
<i>Tompa József</i> : A névszói kötőhangzó szófaj-megkülönböztető szerepe ..	15 „
<i>Berrár Jolán</i> : Fejezetek határozóragjainak élettörténetéből	12 „
<i>Hexendorf Edit</i> : Szótanulmányok a szellemi élet középkori magyar kifejezésanyagának köréből	15 „
<i>Károly Sándor</i> : Az értelmező és értelmezői mondat a magyarban	15 „
<i>Magyar hangtani dolgozatok</i> (Szerk. <i>Benkő Loránd</i>)	28 „
<i>A magyar nyelv értelmező szótára</i> , I—VII. (A VII. k. 100 Ft)	200 „
<i>Papp László</i> : XVI. század végi nyelvjárásainak tanulmányozása	14 „
<i>Deme László</i> : A XVI. század végi nyelvi norma kérdéséhez	15 „
<i>Király Péter</i> : Ismeretlen magyar glosszák	12 „
<i>Végh József</i> : Őrségi és hetési nyelvatlasz	100 „
<i>Benkő Loránd</i> : A magyar irodalmi írásbeliség a felvilágosodás korának első szakaszában	130 „
<i>Névtudományi vizsgálatok</i> (Szerk. <i>Pais Dezső</i> közreműködésével <i>Mikesy Sándor</i>)	50 „
<i>Papp László</i> : Nyelvjárás és nyelvi norma XVI. századi deákjaink gyakorlatában	28 „
<i>Büky Béla</i> : A fővárosi keresztnevadás hatóerői	10 „
<i>Kázmér Miklós</i> : A magyar affrikátaszemlélet	5 „
<i>A mai magyar nyelv rendszere</i> , I—II. (Szerk. <i>Tompa József</i>)	90 „
<i>Karácsony Sándor Zsigmond</i> : Személyneveink 1500-tól 1800-ig	15 „
<i>Radanovics Károly</i> : Északi-osztják nyelvtan	6 „
<i>Márton Gyula</i> : A borsavölgyi nyelvjárás igetövei és igealakjai	8 „
<i>Pais Dezső</i> : Szer	12 „
<i>Elekfi László</i> : Vizsgálatok a hanglejtés megfigyelésének módjaihoz	16 „
<i>Rácz Endre</i> : A magyar nyelv következményes mondatai	14 „
<i>Moór Elemér</i> : A nyelvtudomány mint az ős- és néptörténet forrástudománya ..	35 „
<i>Ligeti Lajos — Pais Dezső — Benkő Loránd</i> szerk.: Tanulmányok a magyar nyelv életrajza köréből	62 „
<i>Grétsy László</i> : A szóhasadás	65 „
<i>Bartha Katalin</i> : Tővégi magánhangzóink története a XVI. század közepéig ..	18 „
<i>Imre Samu</i> : A magyar huszita helyesírás néhány kérdése	10 „
<i>Papp László</i> : Magyar nyelvű levelek és okiratok formulái a XVI. században ..	14 „
<i>Török Gábor</i> : A Börzsöny-vidék nyelvjárástörténetének települési háttere ..	12 „
<i>Alak- és mondattani gyűjtelék</i> (Szerk. <i>Pais D. — Benkő L.</i>)	20 „
<i>Szabó Zoltán</i> : A kalotaszegi nyelvjárás igeképző-rendszere	18 „
<i>Magdics Klára</i> : A magyar beszédhangok akusztikai szerkezete	15 „
<i>Hádrovics László</i> : Jövevényszó-vizsgálatok	18 „
<i>Nemes István</i> : A képszerűség eszközei Radnóti Miklós költészetében	12 „
<i>J. Perrot</i> : Adalék a meg igekötő funkciójának vizsgálatához a mai magyar nyelvben	9,50
<i>Zsilka J.</i> : A magyar mondatformák rendszere és az esetrendszer	20 „
<i>Deme László—Fábián Pál—Bencédy József</i> : A magyar helyesírás rendszere ..	9 „
<i>Farkas Vilmos</i> : Fonémastatisztikai problémák a nyelvjárástípus-történetben ..	16 „
<i>Hegedűs József</i> : A magyar nyelv összehasonlításának kezdetei az egykorú európai nyelvtudomány tükrében	19 „
<i>Magay Tamás</i> : Angol—magyar és magyar—angol szótárak hazánkban 1945 előtt	16 „
<i>Egriné Abaffy Erzsébet</i> : Sopron megye nyelve a XVI. században	35 „
<i>A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára</i> I.	250 „
<i>H. Molnár Ilona</i> : Módosító szók és módosító mondatrészek a mai magyar nyelvben	15 „

MAGYAR NYELVŐR

TARTALMÁBÓL

Bárczi Géza: Simonyi Zsigmond

Benkő Loránd: Emlékezés Simonyi Zsigmond „Tüzes magyar nyelvtan”-ára

Kovács Ferenc: Simonyi Zsigmond nyelvszemlélete

Éder Zoltán: Simonyi Zsigmond és a nyelvtudomány-történet

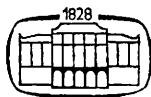
Prohászka János: Simonyi Zsigmond halála a korabeli sajtóban

Szabó T. Attila: Nyelvjárás-történeti észrevételek egyetlen személyi határozórag-csoportunkról

Zsoldos Jenő: „Nyelvvédelem” és szótörténet

Németh G. Béla: Kölcseny: Elfojtódás

Hernádi Sándor: Összetett mondatok helyesírási célú elemzése

ADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

3. ÉVFOLYAM 1969. JÚLIUS—SZEPTEMBER 3. SZÁM.

MAGYAR NYELVŐR

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA NYELVMŰVELŐ MUNKABIZOTTSÁGÁNAK FOLYÓIRATA

SZERKESZTETTÉK: SZARVAS GÁBOR (1872—1895), SIMONYI ZSIGMOND
(1896—1919), BALASSA JÓZSEF (1920—1940), BEKE ÖDÖN (1946—1953)

FELELŐS SZERKESZTŐ: LŐRINCZE LAJOS

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG:

BÁRCZI GÉZA, FÁBIÁN PÁL, GRÉTSY LÁSZLÓ, GULYA JÁNOS,
ILLYÉS GYULA, O. NAGY GÁBOR, RÁCZ ENDRE, TOMPA JÓZSEF

SEGÉDSZERKESZTŐ: SZENDE ALADÁR

A szerkesztőség címe:

A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete
Budapest V., Szalay utca 10—14. V.

TARTALOMJEGYZÉK

Nyelvművelés

<i>Bárczi Géza</i> : Simonyi Zsigmond	313
<i>Benkő Loránd</i> : Emlékezés Simonyi Zsigmond „Tüzetes magyar nyelvtan”-ára . . .	317
<i>Kovács Ferenc</i> : Simonyi Zsigmond nyelvszemlélete	322
<i>Éder Zoltán</i> : Simonyi Zsigmond és a nyelvtudomány-történet	330
<i>Prohászka János</i> : Simonyi Zsigmond halála a korabeli sajtóban	340
<i>Szabó T. Attila</i> : Nyelvjárás-történeti észrevételek egyetlen személyi határozórag- csoportunkról	346
<i>Zsoldos Jenő</i> : „Nyelvvédelem” és szótörténet	352

Íróink nyelve

<i>Németh G. Béla</i> : Kölcsény: Elfojtódás	357
--	-----

Nyelv és iskola

<i>Hernádi Sándor</i> : Összetett mondatok helyesírási célú elemzése	363
<i>P. Dombi Erzsébet</i> : Egy új módszertan	373

A nyelvtudomány műhelyéből

<i>Papp Ferenc</i> : Gépi eredményeink felhasználása szótárírásunkban	376
---	-----

Nyelvjárásaink

<i>É. Kiss Katalin</i> : A <i>-si</i> képző a Hortobágyon	382
<i>Matijevics Lajos</i> : Kishegyesi tájszavak	384

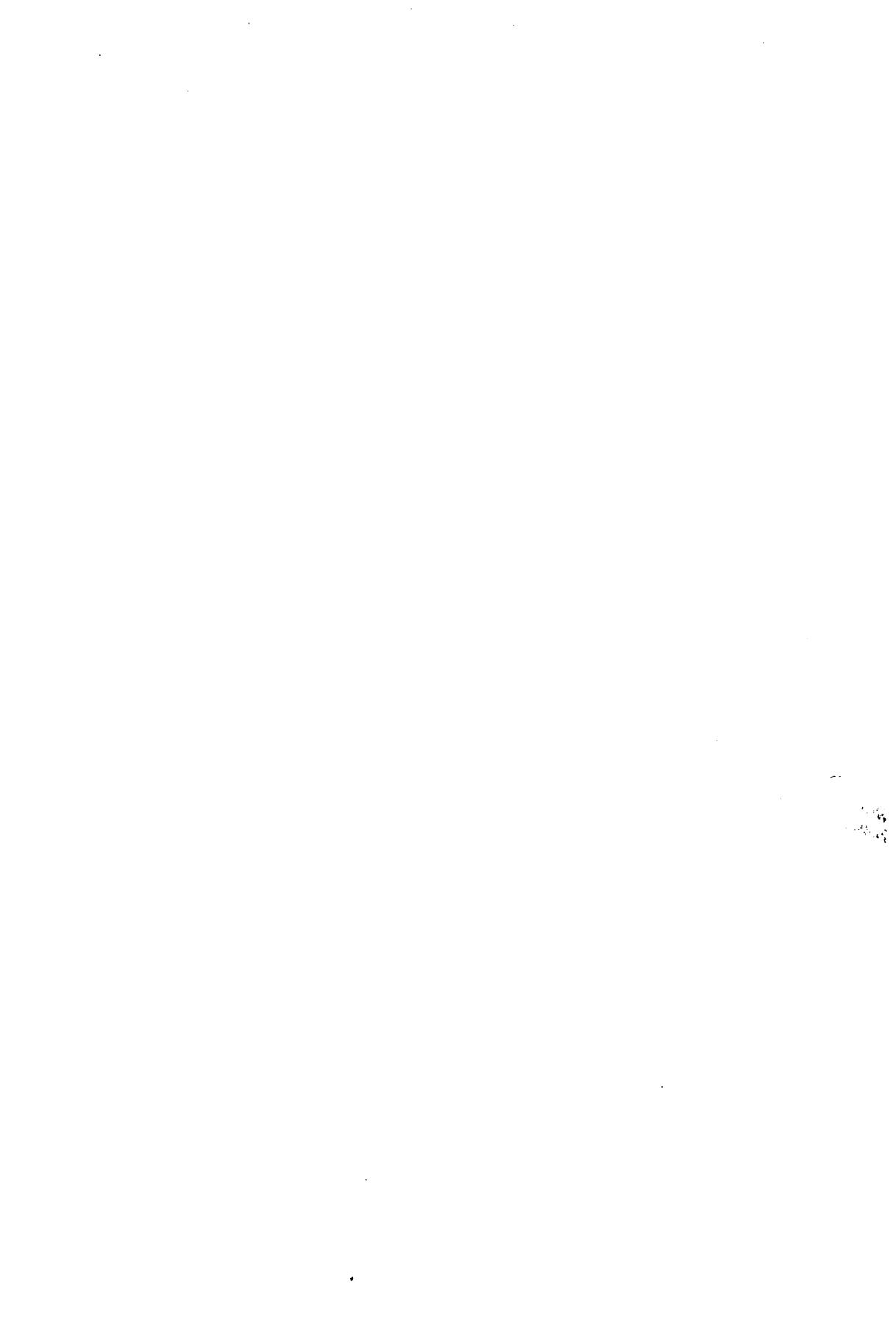
Szó- és szólásmagyarázatok

<i>Országh László</i> : Komfort	390
<i>Horpácsi Illés</i> : Huj, huj — seregély	396

Imre Samu

(1017 1000)

Simonyi Zsigmond

Ez év november 22-én lesz ötven éve, hogy Simonyi Zsigmond tragikus körülmények között elhunyt. Sok évtizedes gazdag teremtő munkában elfáradt, törődött szervezete nem bírta el azokat az izgalmakat, melyekkel az ellene indított méltatlan hajsza gyötörte meg. Magyarságát, nemzethűségét vonták kétségbe annak, aki egész gazdag aratású életét szentelte a magyar nyelvnek, és a magyar tudomány történetében halhatatlan nevet biztosított magának. Halála mélyen megdöbbenette a kortársakat, nagyrészt azokat is, akiknek — talán akarva, nem akarva — részük lehetett benne; az utódok pedig e szomorú évfordulón fájdalmas megilletődéssel emlékeznek meg a nagy halottról.

A magyar nyelvtudomány múltja sok nagy szellemmel, sok szívós, kitartó munkással dicsekedhetik, de a legnagyobbak közt is igen előkelő hely illeti meg Simonyi Zsigmondot. Pályára lépésével, mondhatni, új korszak kezdődött a magyar nyelvtudományban, és halálával egy igen termékeny, eredményekben gazdag korszak zárult le, amennyiben persze a tudomány folytonosságában korszakok kezdetét és végét meg lehet jelölni. Hiszen e termékeny évtizedeken, Simonyi korán alapszik a folytatás, s mint gyökereire erre vezethető vissza az a kiterelvényesedett, gazdag és értékes nyelvtudományi termékenység, mely nyelvészetünk legutóbbi, mintegy két évtizedét jellemzi. Mint a nagy elődöknek általában, úgy elsősorban Simonyinak munkássága, eredményei benne vannak a mi munkánkban, és ha szerény erőfeszítéseinkkel megpróbáljuk az örökölt tőkét gyarapítani, kisebb-nagyobb új köveket hordani a tudomány épületéhez, csak azon az alapon építhetünk, melynek létrehozásában Simonyinak oly jelentős része volt.

Vele lép be Magyarországra korának legmodernebb nyelvészeti irányzata, az újgrammatikus iskola, mely gyökeresen átalakította a nyelvtudományi szemléletet, és melyet csiszolni, tovább finomítani, kiteljesíteni lehet, sőt kell, de megtagadni csak magának a nyelvtudománynak a megtagadásával lehetne. Simonyi volt az első, aki magyar anyagon fejtette ki és igazolta az akkor legkorszerűbb, legfejlettebb iskola számos tételét, amikor az analógiáról, a szóvegyülésről, az elvonásról, a hangátvetésről stb. stb. írt maradandó becsű monográfiákat és tanulmányokat. De legalábbis éppen ilyen fontos, hogy egész munkásságával ezt az irányzatot képviselte, vitte át a tudományos munka gyakorlatába, a magyar nyelvtudomány vérkeringésébe. S tette ezt nem szolgáilag másolva a nagy külföldi mintákat, hanem rugalmasan, elkerülve az iskola egyes merevségeit. Ezzel iránynt mutatott a jövő fejlődésére is, mely ezeken az alapokon az úgynevezett budapesti iskolát, helyesebben talán a sajátos magyar nyelvtörténeti iskolát hozta létre.

Simonyi tudományos munkássága rendkívül nagy terjedelmű és sokrétű volt, kiterjedt a nyelvtudománynak szinte minden akkor ismert és művelt diszciplínájára. Legjelentékenyebb része e munkásságnak talán a magyar nyelvtörténet körébe tartozik. Nincsen nyelvtörténetünknek olyan ága, melyben Simonyi géniusza maradandót nem alkotott, vagy legalább előre vivő eredményekkel nem gazdagította volna tudásunkat. A magyar magánhangzókról kifejtett véleménye, más teóriák átmeneti fölülkerekedése ellenére beleötvöződött mai ismereteinkbe. — A szótörténet egész pályája során foglalkoztatta. Számos kitűnő etimológiát, szó- és szólásmagyarozatot köszönhetünk neki, amelyek ma is meggyőzőek. Ezeken kívül az etimológiai ötletek hosszú sorával segítette elő a kutatást, villantott föl megvizsgálandó lehetőségeket, indított el gyümölcsöző vitákat. Kitűnő alapokat rakott le a szótövek vizsgálata számára, és a szóképzés terén is maradandó becsű tanulmányok dicsérik munkáját. Szarvas Gáborral együtt szerkesztette a Magyar Nyelvtörténeti Szótárt, ezt a rendkívül hasznos munkaeszközt, mely több mint háromnegyed évszázada szolgálja a nyelvtudományt, s melyet ma sem tudunk egy pillanatra sem nélkülözni, de minden valószínűség szerint még hosszú ideig pótolhatatlan és pótolatlan forrásunk lesz. E mű kétségtelen fogyatékoságai neki vagy szerkesztőtársának semmiképpen sem róhatóak föl, számos erényei azonban őket, a szerkesztőket dicsérik. Tudjuk, mennyi méltatlan támadást kellett áldozatos munkájukkal kapcsolatban elviselniük, mennyi nehéz harcot megvívnia éppen a harcot sohasem kereső, szelíd Simonyinak, de megvívta őket diadalmasan. A jövő — immár múlt — a szerkesztőket igazolta: ha a tapasztalatlan vagy olykor lelkiismeretlen munkatársaktól gyűjtött anyag hézagossága, sőt néha pontatlansága nem válik is előnyére e szótárnak, a szerkesztők a lexikográfia akkori állásához képest kitűnő munkát végeztek, és nyelvtörténetünk a Szarvas — Simonyi-féle Nyelvtörténeti Szótár nélkül ma is bénán vergődne, szótörténeti ismereteink pedig meg sem közelíthették volna azt a fokot, melyen vannak.

Munkásságának legsajátosabb és legterjedelmesebb területe a történeti mondattan volt. Tüzetes Magyar Nyelvtana, melynek jelentékeny része, a szóragozástan a mondattan körébe tartozik, olyan agg bölcs, melyet most is mindig meg szoktunk kérdezni, mert bár az idő természetesen elhaladt fölötte, még mindig sok hasznos útbaigazítást, ötletet kapunk tőle. Nyelvtudományunk díszére válnak nagy mondattani monográfiái és kisebb-nagyobb tanulmányai: A jelzők mondattana, A magyar kötőszók, A magyar határozók, A magyar szórend, Az igenévi szerkezetek, Az ikes ragozás története stb. stb. Nyelvészeti irodalmunknak örök kára, pótolhatatlan vesztesége, hogy az élete főmunkájának szánt magyar történeti mondattana, mely még csak kéziratban volt meg, az első világháborút követő zűrzavarban elkallódott, minden valószínűség szerint megsemmisült. Pedig ebben összegezte volna mindazt, amit annyi egyéb munkájában, részlettanulmányában föltárt, és ezeket kiegészítve és rendszerbe állítva bocsátotta volna a tudomány rendelkezésére. Simonyi szava e kérdésben rendkívül értékes lett volna.

A nyelvtörténet azonban munkásságának csak egyik, habár talán legfontosabb területe volt, de éppúgy érdekelték a nyelv szinkrón kutatásának problémái is. A nyelvjárási gyűjtés, feldolgozás felé irányította tanítványait, de saját maga is foglalkozott idevágó kérdésekkel, sőt csírájában fellelhető nála a történeti nyelvjárásvizsgálat gondolata is. Hasonlóképpen foglalkoztatta őt a magyar irodalmi nyelv jelene és a nyelvi jelenségek szinkrón rend-

szerezése. Történeti tanulmányaiban is mindig eljut kora élő nyelvéig, s annak a rendszerezésével fejeződik be a vázolta fejlődésvonal. Másrészt munkássága e téren szorosan kapcsolódik az alkalmazott nyelvtudomány terén kifejtett sokágú és nagy társadalmi fontosságú tevékenységéhez.

Simonyi ugyanis közel sem zárkózott el a tudománynak az avatatlanok számára megközelíthetetlen elefántcsonttoronyába, hanem óriási tudását és munkakészségét az élet gyakorlati követelményeinek is a szolgálatába állította. A XIX. század második felében a helyes, tiszta magyarság, a pallérozott stílus kérdései, melyek időszerűségüket ugyan sohasem veszítették el, különösen nagy jelentőségre emelkedtek, és a széles körű közönség érdeklődésének szinte a középpontjába kerültek. Mint Szarvas Gábor küzdőtársa, majd a Magyar Nyelvőr szerkesztője, Simonyi az ortológus irányzatnak a híve volt, ami hivatásos nyelvész részéről szinte természetes, de az ortológiában is került a túlzásokat, és tiltó döntéseit is nagy óvatossággal fogalmazta meg. Ismerve a magyar irodalmi és köznyelvnek, a magyar stílusnak a Bach-korszak utáni állapotát, melyben az idegenszerűségek, leginkább német szavak és főleg németes fordulatok, szerkesztésmódok zagyván keveredtek a legtúlzóbb nyelvújítás gyökértelen alkotásaival, egészen természetes, hogy a nyelv tisztaságán való őrködés, a gyomlálás és igazítás az anyanyelv aggódó szerelmesének szemében szent kötelességnek látszott, és valójában az is volt. E téren való munkásságának programját adta Simonyi a Magyar Nyelvőr XXV. kötetében, amikor a folyóirat szerkesztését átvette. De e program hűséges megvalósítása vonul végig egész munkásságán. Nagyszámú cikken kívül Antibarbarusa, majd a Helyes magyarság című kitűnő munkájának három kiadása nemzeti missziót teljesített. Áldásos hatásukat szinte föl sem lehet becsülni. Igen nagy érdeme van Simonyinak abban, hogy a magyar irodalmi nyelvet sikerült önmagának visszaadni, s helyreállítva a nyelvi hagyományok ésszerű tiszteletét, visszakalauzolni a népnyelv éltető forrásához.

A bel- és külföldi nagyközönség számára a magyar nyelv múltját és jelenét elsőnek Simonyi ismertette a *Die ungarische Sprache* és *A magyar nyelv* című munkáiban (ez utóbbiból két kiadás fogyott el). E művek kitűnő tájékoztatást adnak nyelvünk felépítéséről, mozgalmas életéről, úgy, ahogyan azt akkor ismerték, és amilyen mértékben ez ismeretek a szélesebb közönség számára is hozzáférhetővé voltak tehetők. De azt sem tartotta méltatlannak, hogy jeles középiskolai tankönyvekkel, nyelvtanokkal szolgálja a magyar művelődés ügyét.

Rendkívül fontos szerepe volt a helyesírás megreformálásában. Ő alkotta meg az úgynevezett iskolai helyesírást, mely a már elavuló akadémiai helyesírással szemben lényeges módosítást, egyszerűsítést hozott. Bár az iskola és rajta keresztül az élet azonnal magáévá tette Simonyi helyesírását, az Akadémia sokáig ellenkezett, míg végre a makacs maradiságon győzött az ésszerűbb új, és Simonyi halála után az Akadémia is elfogadta legfontosabb újításait. Mai helyesírásunk is ennek a Simonyi-féle helyesírásnak nem mindig szerencsés módon való továbbfejlesztése, mondhatni, fölösleges bonyolítása.

Az alkalmazott nyelvtudomány ötödik ágának, a lexikográfiának művelésére is talált rengeteg egyéb munkája mellett időt. Nemcsak a Nyelvtörténeti Szótár szerkesztésében vállalt igen nagy részt (ez, bár tudományos céllal, jelentékeny részben lexikográfiai munka volt), hanem ő szerkesztette a terjedelmes és kiváló Középiskolai Műszótárt is, melynek címéből alig sejthető

gazdag anyagával, művelődés- és nyelvfejlesztő fontossága sokkal nagyobb, mintsem a köztudatban él.

Simonyit azonban nemcsak ragyogó tudományos eredményei, példát adó ismeretterjesztő és didaktikai munkássága teszik a magyar nyelvtudomány történetének egyik legjelentősebb alakjává. Hatékony tényező volt ő a tudományos munka szervezésében és irányításában is. Szarvas Gábor után ő került az egyik legjelentősebb és kétségtelenül — csakúgy, mint ma — legolvasottabb nyelvtudományi folyóiratnak, a Magyar Nyelvőrnek az élére, és tevékeny részt vett a tudományos élet irányításában. Ez számára nemegyszer nem kívánatos harcot hozott, s e harcok során meg nem érdemelt, fájó sebeket is kapott. Bátor magatartása személyes ellenségeket szerzett, s a kicsinyes csel-szövényekben járatlan tudósnak nem kevés keserűségben is volt része. Úttörő jelentőségű kezdeményezés volt a Nyelvészeti Füzetek megszervezése, megindítása és irányítása. Ezekben ugyanis rendszerint cikknél nagyobb, könyvnél kisebb tanulmányok, monográfiák változatos sora látott napvilágot. Bennük a kezdő szakemberek is szóhoz jutottak a tapasztalt tudósok mellett. Hogy ilyen kiadványsorozat mennyire hasznos, sőt szükséges, mi sem bizonyítja jobban, mint az, hogy hasonló jellegű kiadványsorozatok nélkül ma már el sem tudnók képzelni a nyelvtudomány életét, s más, testvér tudományágak is jónak látták előbb-utóbb saját szakmakörük területén is ilyen szabású sorozatokat indítani.

Megemlékezésünk során okvetlenül szót kell ejtenünk Simonyiról, a tanárról, a nevelőről, mert munkásságának, a magyar művelődés fejlesztésében kifejtett tevékenységének igen fontos része művei mellett egyetemi tanári működése. A szó legszorosabb és legnemesebb értelmében nevelő volt, aki nem a katedra magasából tekintett le diákjaira, hanem leszállt közéjük, velük együtt dolgozott, segítette, irányította őket, és még kritikája, megrovása is csak szelíd helyreigazítás formájában nyilatkozott. Nagy gondot fordított a leendő középiskolai tanárok kellő művelésére, hiszen ezek vitték aztán szét az országban az anyanyelv bálványozó tiszteletét, melyet ő oltott beléjük, s az e tiszteletnek alapot adó ismereteket, melyeket tőle kaptak. De különösen fölkarolta azokat, akikben tehetséget, erőt és kitartást látott a tudomány művelésére. Ezeknek útját egyengette, zsengeiknek, ha azok a kellő színvonalat elérték, helyet adott a Nyelvőrben, majd a Nyelvészeti Füzetekben is: elindította őket, megfelelő poggyással, pályájukon, támogatva első lépteiket.

S milyen volt Simonyi, az ember? Azt hiszem, amit eddig elmondtam, abból ez is kiderül. Ma is csak így összegezhetem róla való emlékeimet, ahogyan tizenöt évvel ezelőtt tettem: A nagy tudóssal, a lelkiismeretes tanárral egybeformíva, elválaszthatatlan egységben magaslott ki Simonyi, az ember. Nem ismertem közletről (bár nála szakvizsgáztam), de elég volt szelíd, kék szemébe nézni, kedves mosolyát látni, a keményebb igazságot tétovázó óvatossággal, kíméletes szavak keresésével enyhítő hangját hallani, hogy mély emberi egyéniséget, a belőle áradó jóindulatot meg lehessen érezni. Tudom, hogy szelíd egyénisége meg is tudott keményedni, hiszen életének jelentős része harcokban telt el, olyan harcokban, melyek néha ádáz viharokká élesedtek, de biztos vagyok benne, hogy e harcok elfogadása és megvívása nála csak annak kényserű vállalása volt, amit kötelességének érzett.

E pár sorban Simonyinak, a nagy tudósnak hatalmas életművéről még csak vázlatosan sem adhattam számot, s épp oly kevéssé gondolhattam arra, hogy jellemezzem a nagy nevelőt, s megrajzolhassam a kivételes emberi

egyéniség képét: Mindez egy részletes Simonyi-monográfiának a feladata lesz, mely felméri e nagy előd jelentőségét. Reméljük, hogy ma, amikor a tudománytörténet fontosságát nyelvész-társadalmunk felismerte, erre is hamarosan sor kerül. Most ez a, Simonyi szerénységéhez simuló egyszerű megemlékezés legyen annak a jele, hogy nagy elődeinkre hálával gondolunk, rájuk büszkék vagyunk, mert tudjuk, hogy aki a múltját nem becsüli, annak jövője sincs. Nekünk pedig meggyőződésünk, hogy tudományunknak van jövője, ha méltó igyekszik lenni olyan világító példához, amilyent Simonyi mutatott.

Bárcsi Géza

Emlékezés Simonyi Zsigmond „Tüzetes magyar nyelvtan”-ára

1. Ha nyelvtudományunk mai művelőitől azt kérdeznők, mit tartanak Simonyi Zsigmond legkiemelkedőbb művének, aligha lenne kétséges, hogy az éppen nem csekély választási lehetőségek közül túlon túl nagy többségben a „Tüzetes magyar nyelvtan”-t jelölnék meg. Hogy mért éppen e művére esnék a választás, arra nem nehéz felelni: nagyon számos kiváló alkotása közül ez a legklasszikusabb, legmaradandóbb.

A „klasszikus” és a vele szorosan összefüggő „maradandó” jelző ez esetben — mindenki tudja — nem könnyelmű dobálózás nagy szavakkal, hanem valódi értékeket jelöl. Klasszikus és maradandó ez a munka, mert egy amúgy is kiemelkedő tudománytörténeti korszak reprezentáns alkotása, mert magába sűriti egy nagy nyelvész tudásának legjavát, mert szintetikus és analitikus egyszersmind, mert szemléletében és módszerében hosszú évtizedekre is előre mutató, mert számos nyelvtani kérdésben ma is hozzá lehet vagy éppen hozzá kell folyamodni, mert műfajában máig sem múlták felül.

Ha mindezek a megállapítások helytállóaknak s nemcsak egyéni véleményyt kifejezőknek vehetők is, túlságosan sommásak, általánosítók ahhoz, hogy tartalmuk valóságát részletesebben is megvilágítanák. Ezért nem lesz talán haszontalan, s a mostani jubileumi alkalomhoz nyilván illeni is fog, ha e kiváló mű néhány jellemző, a ma számára is tanulságos jegyét kissé közelebb-ről is szemügyre vesszük.

Mint ismeretes, a mű első, hangtani része Balassa Józseftől származik. Ezzel a maga nemében szintén igen érdemes és a munka egészébe harmonikusan, csiszoltan beilleszkedő részleggel most nem foglalkozunk, hanem figyelmünket kizárólag a Simonyi írta, jóval nagyobbik részre fordítjuk.

2. Mi az, ami a mai olvasót, használót Simonyi Zsigmond e munkájában legelőször is megkapja? Minden bizonnyal az a nagy-nagy szeretet és lelkesedés, amely a szerzőt tárgyához fűzi. Szeretetet művelt tudomány s ezen túlmenően tudományának tárgya iránt. Simonyit nemcsak mint kutatót „nyersanyag” érdekelte a magyar nyelv; igen figyelemreméltó, hogy mennyire érzelmi szálakkal is kötődik hozzá. „Nemcsak munka, hanem gyönyörűség is ilyen nyelvvel foglalkozni” — mondja a bevezetésben (VIII. 1.), s a továbbiak során szinte minden lapon bizonyítja, hogy ez nála a külsőleges vallomáson túl belső meggyőződés, mély emberi érzelem is.

Szinte el sem választható ettől az érzelmi motívumtól a szerzőnek a magyar nyelvtudomány iránti szeretete. Személytelen fogalmazásán, a tudós

„hívös” tárgyilagosságán is minduntalan átsüt a nyelv vizsgálata iránti lelkesedése, sőt rajongása: ahogy érveléseit kibontja, tételeit bizonyítja, következtetéseit levonja, mindenütt a meglátás, a felfedezés öröme bujkál soraiban. Munkájához felhasznált hatalmas anyaggyűjtése --- melyről alább még lesz szó --- szintén a fáradságot nem ismerő, szenvedélyesen fürkésző tudós egyéniségét állítja elének.

Tárgya és közelesen éppen e műve iránti szeretetének, gondosságának szép és érdekes tanúja a „Tüzetes magyar nyelvtan”-nak az a példánya, amely utólagos bejegyzéseit tartalmazza. Ez a tudománytörténetileg egészében és részleteiben egyaránt figyelemre méltó példány — melyet Lőrincze Lajos barátom bocsátott rendelkezésemre — telistele van Simonyi kézzel írott szelvényzeteivel. Értékes tanúja annak, hogy viszi, hordozza az igazi tudós magában tárgyát, hogyan csiszolja, tökéletesíti a megjelenés után is mondanivalóját, hogyan — mondhatni — babusgatja, dédelgeti alkotását. Gondolom, volna mit tanulni manapság az ilyen tudósi magatartástól, amely nem az „egy művel több”, a „jöhet a következő” szemlélet terméke, hanem a téma iránti mély és maradandó érdeklődésé, az igazi kutatói szenvedélyé.

3. Ha Simonyi szóban levő munkájának jellemző jegyei közül elsőnek a szerző tárgyszeretetét említettem, másodikul a hozzá szorosan kapcsolódó tárgyismeretét emelhetem ki. Ebbéli hitvallását Simonyi szintén lefekteti a munka előszavában, amikor a „nyelvtanos”-tól megvalósítandó kívánalmakról beszél. „Első kötelessége nyilván az — mondja —, hogy a nyelv tényeit lehető alaposan és bőven ismerje: csak így rendelkezhetik elég összehasonlító anyaggal az egyes tények magyarázatára” (XVI. l.). S ezt az elvet sem csupán hangoztatja, hanem a legmesszebbmenőkig eszerint is jár el.

A magyar nyelvtanirodalomban máig sincs példa arra, hogy szerző ilyen óriási nyelvi anyagból vonta volna le következtetéseit, hogy sorozatban ilyen sokoldalú nyelvi tényekkel bizonyította volna minden megállapítását. Simonyi korát messze megelőzve ismerte föl, hogy a nyelv hihetetlenül bonyolult, rendkívül sokoldalú arculatot mutató rendszerében a tények, törvényszerűségek megrajzolása csak az anyag legmélyebb és legrészletesebb ismeretéből fakadhat, csak egészen széleskörű adatföltáró munka eredményeként születhet meg. Lényegében ebből a meglátásából fakad egy másik elévülhetetlen érdemű alkotása, a hazai nyelvtörténeti kutatásokat — ismeretes hiányosságai ellenére — hatalmasan fellendítő „Magyar nyelvtörténeti szótár”-a is. Innen is látszik, hogy Simonyi a nagy bizonyító nyelvi anyagot elvszerűen, tudatosan alkalmazza és hasznosítja.

A felhasznált nagy adattömeg mégsem borítja el a művet, nem válik a nyelvtani tételek kibontásának gátjává, az olvasás, megértés nehezítőjévé. Az öncélú felsorakoztatás ismérveitől mentesen, igen okszerű és ésszerű felhasználással mindenütt a grammatikai bizonyítás szolgálatában áll; szövegében úgyszólván minden adatnak megvan a maga helye és fontossága. Éppen azért, mert minden tételéhez nagy rendszerességgel sorakoztatja föl adatait, Simonyi nyelvtanában a magyar nyelvtörténet mai kutatója is mindig megtalálja, sőt egész sorozatban találja meg a vizsgált tárgyahoz szükséges példaanyagot. E vonatkozásban a „Tüzetes magyar nyelvtan”-hoz fordulni azért is nyugodtan lehet, mert szerzője kitűnő filológiai iskolázottsággal, általában nagy pontossággal közli adatait. Pedig a nyelvtörténeti és nyelvjárási anyag igen széles mezejéről merít, összegyűjtött példái gyakorlatilag az akkor ismert nyelv-

emlékek, valamint az addig feltárt nyelvjárási anyag egész skáláját átfogja

Simonyi tudatos adatföltáró, illetőleg az adatokat a nyelvtörténeti kutatás szolgálatába állító tevékenysége jól kiviláglik az említett, sajátkezű bejegyzéseivel ellátott példány alapján is. Ebben tömegesen található a mű megjelenése után keze ügyébe került, sőt legalábbis részben valószínűleg tudatosan tovább keresett nyelvtörténeti és nyelvjárási adatok, melyek vagy az addigiak bővítésére voltak szánva, vagy — a kihúzásokból gyaníthatólag — az adatanyag jobbitásának, még szemléletesebbé tevésének céljait szolgálták.

Simonyi adattisztelete, adatszeretete, illetőleg megállapításainak a nyelvi anyag rendkívül széles körére való építése szintén komoly tanulsággal szolgálhat a ma kutatói számára. Ő nem úgy férközött közel a nyelv titkaihoz, hogy egy-egy mondatot, kifejezést vagy szót százféle oldalról megforgatott, nem úgy, hogy minden kutató tevékenység nélkül pusztán csak elmélkedett a nyelv dolgairól, hanem azt egész szélességében és mélységében tárta föl, hogy magas szintű filológiai munkát fordított a megismerésre. Úgy is mondhatnánk, hogy a nyelvi konkrétumok egész hálózatának, rendszerének feltárásán keresztül kívánt a tudományos absztrakcióhoz eljutni.

4. Simonyi nemcsak a konkrét nyelvi anyagot tisztelte és kereste, hanem ugyanilyen komoly megismerési szándékkal, nagyrabecsüléssel fordult tudománytörténeti előzményei felé is. Nemcsak korának, valamint az azt közvetlenül megelőző időszaknak a szakirodalmi termését ismeri és hasznosítja kitűnően, nemcsak Budenzet, Szarvast, Munkácsit, Szinnyeit és társait idézi művében minduntalan, hanem számos esetben előbbre is hatol tudománya történetében, s Riedl, Szvorényi, Fogarasi, sőt Révai, Verseghy, Baróti Szabó, de alkalomadtán még Gelei Katona, Dévai, Sylvester nyelvtanírói érdemeit, tudományos meglátásait is számon tartja. Szakirodalmi idézeteiből sorrendre kitűnik, hogy minden lényegesről tud, ami tudományterületén öelötte történt, de ugyanakkor mégsem tulajdonít semmi olyat magának, nem fedez fel olyan „újdonságokat”, amelyet mások már megmondtak. Világosan látszik mindebből, hogy nemcsak írt, hanem tanult, olvasott is. Mindenesetre a nyelvtudós tudománytörténeti kötelezettségeinek dolgában, a tudományos etika terén, a munkamódszer vonatkozásában is van mit tanulnia tőle az utókornak.

5. Hogy a „Tüzetes magyar nyelvtan” tudományossága korának nyelvtudományi szintjéhez képest oly magasra tudott emelkedni, az természetesen — az eddig mondottakon túlmenően — mindenekelőtt szerzője sajátos szemléletének és módszerének volt köszönhető. Ennek a nyelvszemléletnek és nyelvtudományi módszernek a legjellemzőbb jegye a nyelvtörténeti forrásanyag sokrétűségének felismerése és felhasználása, illetőleg a feldolgozás menetében e források harmóniájának, egyensúlyának, szerves kapcsolatának megteremtése volt.

A nyelvtörténet forrásai közül a nyelvemlékek nyelvi anyagát korát messze meghaladó korszerűséggel szemlélte és kezelte. Már általános bevezetőjében is figyelmeztet arra, hogy a nyelvemlékek adatait nem szabad minden esetben az egykori beszélt nyelv pontos tükrözőinek elfogadnunk, hanem a nyelvtörténész szemével kell latra vetnünk, értékelnünk minden írott nyelvi megnyilatkozást. Mint mondja: „a helyesírástól s az egyéni stílustól sok tekintetben módosítva jelenik meg a beszéd; ezeket a faktorokat tehát mindig szem előtt kell tartanunk, valahányszor az írott nyelv adatait használjuk föl

nyelvtani célokra" (XIV. l.). Bár a mű hangtörténeti részét, melyben ez az elv talán leginkább lett volna hasznosítható, nem ő írta, a tőle származó alakítási részben is számos esetben föl-fölvillan az írott és a beszélt nyelv tényeinek különbségeit számításba vevő, értékelő módszere.

A „Tüzetes magyar nyelvtan” adja a magyar nyelvtörténeti irodalomban az első nagyszabású példáját a szinkrón nyelvi anyag diakrón felhasználásának. Magától értetődik, hogy e viszonylatban főként a nyelvjárások nyelvtörténeti szempontú vallomása ragadta meg a szerző figyelmét. Alig van olyan nyelvtörténeti jelenség, amelynek a bemutatását ne fűszerezné a nyelvjárás példák sokaságával, s ezek tanúságtételéből ne vonna le gyakran igen fontos következtetéseket. A Magyar Nyelvőr nyelvjárásai közlései, a különböző nyelvjárásai monográfiák jelenséghalmaza, a tájzótárak példaanyaga, Balassa összefoglaló monográfiája stb. a legsűrűbben és legrendszeresebben felhasznált forrásai.

Az élő nyelv, legközelebről pedig az élő nyelvjárások anyagának nyelvtörténeti számbavételében és hasznosításában Simonyi természetesen az újgrammatikus felismerésekre támaszkodott, az újgrammatikus is' ola ide vonatkozó tételeit alkalmazta a gyakorlatban. De ha ez a szemlélet egészében nem is az ő találmánya, részleteiben, valamint gyakorlati hasznosításában sok újdonságot nyújtott, olyanokat, amelyekben nálunk évtizedekig nem múlták felül. Így például egészen kitűnően oldotta meg a nyelvemlékes adatok és a nyelvjárás adatok egybekapcsolását, illetőleg a közöttük levő összefüggések felderítését. Nagy jelentőséget tulajdonított a nyelvjárás jelenségek nyelvföldrajzi, területi helyzetének, nemegyszer eljutva az ebből való sajátos nyelvi rendszerbeli és kronológiai következtetéseikig. Jól látta és számos részletkérdésben tekintetbe vette régi nyelvünk nyelvjárásos fejlődésének tényeit. E viszonylatban külön is ki kell emelni, mily széles keretekben szemlélte, mennyire differenciáltan tekintette a nyelvi változások menetét. Bár a művében föltárt és érékelt nagy nyelvjárás anyagot is elsősorban annak az egész munkáján végigvonuló célnak a szolgálatába állította, hogy a magyar nyelv fejlődésének fő vonalát, az irodalmi és köznyelvben rögzítődött, normalizálódott változat előzményeit derítse föl, figyelme nem lanyhult akkor sem, ha a nyelvjárás különfejlődések számbavételéről, illetőleg a speciális nyelvjárás jelenségek magyarázatáról volt szó.

A nyelvtörténet két fő forrásának: a nyelvemlékes anyagnak és a mai nyelvi (nyelvjárás) anyagnak a felhasználásán kívül számos elemét találjuk Simonyi nyelvtanában a nyelvtörténet egyéb forrásai számbavételének, felhasználásának is.

Mint a mű bevezetésében is olvasható (X. l.), szerzője az összehasonlító és a nyelvtörténeti módszer alapvető egységének, megbonthatatlan egybetartozásának híve. Ezt az elvi álláspontját a magyar nyelvtörténeti anyag konkrét tárgyalása során úgy juttatja érvényre, hogy az egyes magyar nyelvi fejlődmények kialakulásának megrajzolásakor mindig utal a finnugor előzményekre, nyelvünknek a rokon nyelvekkel együtt töltött előtörténetét és önálló nyelvi életét szerves, folyamatos egységnek tekintve. Ugyanakkor jól érzi és jól találja meg azt a határt, amelyen túl mint kifejezetten magyar nyelvtörténetész nem léphet: csupán felhasználja a finnugor nyelvhasználat akkori eredményeit, de maga önálló kutatással nem mélyed el a problematika részleteibe. Ezzel az eljárás módjával a magyar nyelvtörténeteszek későbbi hasonló álláspontjának kialakítójává vált.

Előbb már utaltam arra, hogy Simonyi szakirodalmi hivatkozásaiban a tudománytörténeti előzmények legkorábbi idejéig is elmegy. A régi magyar nyelvtanokhoz azonban nemcsak ilyen jelleggel nyúl, hanem mint elsőrendű nyelvi-nyelvtörténeti forrásanyagot, mint a régi nyelv állapotáról való hiteles tudósításokat is tekinti és kezeli őket. A nyelvtörténeti források együttes, harmonikus felhasználását jelzi, hogy a nyelvtanírók vallomásait több esetben is a nyelvemlékek adataival szembesíti, s a nyelvi történésekről való álláspontját ez irányú mérlegelés során alakítja ki. Régi nyelvtanaink nyelvtörténeti forrásanyagként való felhasználását azért is érdemes különös hangsúllyal fel- említeni, mert a Simonyi utáni időkben hosszú időn keresztül, fokról fokra jobban elsikkadt ennek a különlegesen értékes adatanyagának a magyar nyelvtörténeti kutatásokban való felhasználása.

Simonyi nyelvtörténeti szemléletét és módszerét a „Tüzetes magyar nyelvtan”-ban is áthatja kora általános nyelvészeti, nyelvemléleti kérdéseinek alapos ismerete. Brugmann, Delbrück, Paul és mások neve nemcsak emlegettetik tőle, hanem az újgrammatikus iskola mestereinek nézetei alkotó módon, a magyar nyelvi viszonyokra és sajátságokra alkalmazva jelennek meg tollán. Hogy a nyelvtudomány elvi kérdéseiben való tájékozottságot mily fontos kelléknek tekintette, arra a „Tüzetes magyar nyelvtan” olyan kitételei is rámutatnak, mint például ez: „Minden nyelvésznek el kellene olvasnia Steinthal főbb munkáit vagy legalább értekezéseit és bírálatait” (XI. l.). Persze Steinthal szélsőségesen pszichologista felfogását szerencsére éppúgy nem tette magáévá, mint ahogy más nézeteket is kritikával, saját tudományos nézeteinek kontrollján keresztül fogadott és hasznosított.

6. Ha Simonyi nyelvtanának jellemző vonásait, erényeit tárgyaljuk, lehetetlen nem szólnunk a műnek két olyan, egymással szorosan összefüggő vonásáról, melyek ugyan formális, külsőleges problémáknak látszanak, valójában azonban szoros szálakkal kapcsolódnak tartalmi kérdésekhez. A szerző rendkívüli arányérzékéről és rendszerességéről van szó.

A „Tüzetes magyar nyelvtan” alaktani része — mint ismeretes — átfogja a történeti alaktan minden számításba jöhető fő területét: a tövek, az összetételek, a képzés és a ragozás problematikáját. Ez még önmagában természetesen nem különös erény, illetőleg a valamirevaló szintézisek magától értetődő kelléke. Az azonban már igenis kiemelkedő becse a munkának, hogy e fejezetek egymáshoz viszonyítva és önmagukon belül, az egyes részleteket is tekintve nagyon arányosan, meglehetősen azonos filológiai és tárgyalási szinten vannak kidolgozva. Nem sikkad el bennük a magyar történeti alaktan egyetlen fontos részlete sem, ugyanakkor nem teng túl egyetlen fő vagy részfejezete sem a többi rovására. Talán egyetlen részt, „A szavak összetétele” című fejezetet tekintjük ez alól bizonyos kivételnek: ez nemcsak arányaiban csekélyebb a benne foglalt problematika jellegéhez viszonyítva, hanem a nyelvtörténeti kidolgozottság tekintetében is némileg alatta marad a mű egyéb részeinek. Éppen ezért ez a fejezet az, amelyre egyedül nem áll teljes mértékben mindaz a sok jó, amely Simonyi nyelvtanáról az előzőekben elmondható volt. Hogy e fejezet tárgyában nem állt-e elég közel Simonyi érdeklődési köréhez, vagy a kidolgozási módszer eltérő voltában, esetleg a rendelkezésre álló idő hiányában keresendő-e a formai és tartalmi aránytalanság oka, az ma már szinte kideríthetetlen. Ez a tény azonban egészében nem befolyásolhatja a Simonyi arányérzékéről és rendszerességéről fentebb mondottakat.

A mű, illetőleg a szerző ezen tulajdonságai magától értetődően tükröződnek a „Tüzetes magyar nyelvtan” logikus, következetes szerkezeti felépítésében, világosan áttekinthető voltában. Aligha tévedünk, ha azt mondjuk, hogy a munka többek között azért is válhatott hosszú időn keresztül használt és kedvelt kézikönyvvé, mert a használó könnyen és gyorsan el tudott igazodni benne, minden lényegeset rendszerezte és pontosan megtalálta a maga helyén. A műből nyelvtani „szerkesztéstan”-t is lehet tehát bőven tanulnia az utókor.

7. A magyar nyelvtörténet kutatói tudják, hogy a „Tüzetes magyar nyelvtan” eredményei az egyes részleteket tekintve sorra-rendre elavultak, az azóta történt kutatások ezeket részben a közölt nyelvtörténeti tényanyag, részben a kidolgozás módszere, részben a tételes megállapítások szempontjából túlhaladták. Ez természetes következménye az idők múlásának: nem szabad elfelejteni, hogy e munka már jócskán a nyolcadik évtizedében jár. Általános erényei azonban — melyekből itt néhányat kiemelni igyekeztem — nem múlandók. Ezek biztosítottak számára a múltban a magyar nyelvtudomány történetében szokatlan hosszú ideig tartó hatékony szerepet, s ezek szolgálnak a jelen és a jövő számára komoly tudománytörténeti tanulsággal.

Nyelvtudományunk mai szintjén egyre inkább sürgető szüksége merül fel egy tüzetes magyar történeti nyelvtan elkészítésének. A magyar nyelvtörténet nagy hagyományai, közelebbről a magyar történeti nyelvtani kutatás szép eredményei a korszerű történeti grammatikai szintézis hiányát jelenleg már nem indokolják és nem is igen tűrik. Simonyi egykori történeti nyelvtani munkálkodásának mindennél kifejezőbb elismerése, hogy ennek az új történeti nyelvtannak számos alapvető dolgot tekintve aligha kell lényegesebben eltérnie nagy elődjének koncepciójától. Sőt bizvást mondhatjuk, hogy nagyszerű dolog volna, ha e létrehozandó mű a nyelvtudomány azóta eltelt haladását számításba véve, saját korának tudományosságában olyan szintre volna képes emelkedni, amelyet Simonyi munkája a maga idejére nézve képvisel.

Benkő Loránd

Simonyi Zsigmond nyelvszemlélete

„A nyelv — mint az erkölcs és a vallás — hosszú fejlődés eredménye, még pedig társadalmi tényezők fejleménye.”

1. A fél évszázaddal ezelőtti forrongó Európa szívében Magyarország — az orosz példa nyomán — elsőként került a társadalmi fejlődés élvonalába. A vértelen forradalommal hatalomra jutó tanácskormány következetes politikájának lenyűgöző kezdeti eredményeitől, főleg annak további erjesztő hatásától megrettent nemzetközi burzsoázia — fegyveres intervencióval — ugyancsak elsőként segítette hatalomra a társadalmi tébolyt, a magyarországi fasizmust. A Tanácsköztársaság fegyveres leverése következtében hatalomra juttatott „új rend” első országos méretű akciója a maga nemében egyedülálló bosszúhadjárat volt. Ez az egész országra kiterjedő hadjárat

a Szent Bertalan-éj borzalmaait zúdította a magyar társadalomra, annak legkiválóbb tagjait könyörtelenül lemészárolta, egyben számonkérőszéke elé állította mindazokat, akik így vagy úgy részt vettek a forradalmi gondolatok valóra váltásában. Megkezdődött az a hetekig-hónapokig tartó embertelen hajsza, amely megtizedelte a magyar értelmiség legjobbjainak a sorait is: némelyeket elmozdított állásából, másokat külső vagy belső emigrációba kényszerített, vagy éppenséggel halálba kergetett.

Ennek az általános emberi értékeket megcsúfoló, a tudományos erőfeszítéseket és eredményeket semmibe vevő fegyelmi hadjáratnak lett az áldozata a „nagy generáció” utolsó képviselője, Simonyi Zsigmond is, aki az ellene indított akadémiai fegyelmi vizsgálat lezárása előtt, 1919. november 22-én tragikus hirtelenséggel meghalt.¹

2. Simonyi Zsigmond halálával a magyar nyelvtudomány történetének utolsó nagy tudású polihisztora szállt sírba. Kiemelkedő képviselője és méltó utóda volt annak a nyelvésznezmedéknek, amely a hazai nyelvtudomány színvonalát európai rangra emelte, sőt egyik-másik képviselőjének zseniális kezdeményezése meg is előzte az új európai nyelvészeti irányzatok megszületését (Sajnovics, Gyarmathi, Révai). Tudományos munkássága abból a talajból nőtt ki, abban a korban kezdődött és terebélyesedett ki, amit a tudománytörténet a hazai nyelvészeti kutatások tudományossá válásaként tart számon. A naiv mítoszok világába kapaszkodó, vad etimológiákon alapuló nyelveredet-magyarázatok nacionalista illúziói ellen határozottan fellépő tudományos igényesség olyan képviselőit vallhatta elődjeinek, mint Riedl Szende, Hunfalvy Pál, Ponori Thewrewk Emil, Szarvas Gábor, majd később Budenz József.

A múlt század legkiválóbb hazai nyelvészeinek a nagyságát éppen az a tudományos hitvallás világítja meg legfényesebben, amely kritikailag felhasználja a hazai előfutárok eredményeit, egyszersmind tudatosan törekszik az új európai irányzatok vérkeringésébe való bekapcsolódásra. „Ha a nyelvtudományban haladni, vagy annak tovább vitelében részt óhajtunk venni — írja Riedl Szende 1859-ben —, szükségképpen tudnunk kell, mi eddig ezen a téren nem csak a magyarok által, hanem általában véve az emberiség által tisztába hozatott és megállapítatott [.]. Ha ezt nem tudjuk, szükségképpen — hátra kell maradnunk” (Magyar hangtan. Prága—Lipcse, 1859. Bev. XII. l.). Hunfalvy Pál 1863-ban szintén határozottan állást foglal a német egyetemeken kifejlődött új tanítások mellett, és a hazai nyelvtudomány soron levő feladatait azok szem előtt tartásával fogalmazza meg (NyK. 2:70).

Az új tanok sarkalatos elvi tétele, módszerbeli eljárásának a kiindulási pontja a nyelvi objektivitás felismerése és az ennek megfelelő egzakt vizsgálati módszerek kialakítása volt. „... a történelmi nyelv-tan [’nyelvtörténet’] a nyelv tárgyilagosa [’objektív’] természetéből indul ki, s annak voltaképi, elvitázhatatlan állapotját veszi tekintetbe” (Riedl i. m. 56). A természeti folyamatok objektív jellegének adaptálásával létrejött nyelvészlelet ejtette rabul Hunfalvyt is, ezért propagálta a természettudományos módszereket (az egzakttság igénye!), ezért határozta meg a hazai nyelvtudomány feladatait „a nyelvek geológiai írásának értelmező olvasásában”

¹ A magyar értelmiség legjobbjai — köztük a leghaladóbb nyelvészek — ellen indított fegyelmi vizsgálatok részletes taglalását l. a Nyelvészek a forradalomban c. tanulmányban. (A nyelvtudomány a haladásért: NyÉrt. 65. Bp., 1969.)

(NyK. 2:70), ezért hirdette fennhangon, hogy a nyelv „történései” (‘a nyelv fejlődésének menete’) „az emberi önkényen kívül lévők” (i. h. 73). A nyelvi folyamatok objektivitásának a (túl)hangsúlyozása soroltatta Ponori Thewrewk Emillel a nyelvudományt a „valóságos történelmi természettudomány”-ok sorába (A nyelvészet mint természettudomány. Bp., 1869. 12), sőt a híres schleicheri vitairatok¹ hatására ő maga is a materialista filozófiai monizmust vallotta.²

Ez a félremagyarázhatatlan egyértelműséggel megfogalmazott nyelvszemlélet, elméleti állásfoglalás arra ösztönzi a kor nyelvészt, hogy a nyelv megnyilvánulási formáit olyanoknak fogja fel, amilyenek, és azoknak — igen gyakran ellentmondó — sokszínűsége mögött a meghúzódo lényegget, a nyelvi mozgásformák rugóit, azaz a nyelvi törvényeket fürkésze.

A múlt század hazai nyelvészetének a körképébe tehát egyaránt beletartozott a tömény konzervativizmus szülte délibábos nyelvészkedés, de a saját korukat, az európai nyelvészet új elveinek és módszereinek a kidolgozását megelőző zseniális megsejtések és ígéretes felfedezések is, meg a század második felének a legkiválóbb nyelvészei is, akik tiszteletre méltó elszánt-sággal törekedtek az új tanítások megismerésére, elterjesztésére, azoknak a hazai előzmények időtállóan bizonyuló részeredményeivel való összeötvözésére. A múlt század nyelvészeti erőfeszítéseit — így a magyarokét is — nemcsak az impozáns anyaggyűjtés jellemezte, sokkal inkább az a sokrétű érdeklődés, amely a nyelv átfogó elvi kérdéseinek a feltárására törekedett.

A XIX. század nyelvészei — így a magyar nyelvészek is — olyan magyarázó elvet és ennek megfelelő kutatási, feldolgozási módszert kerestek, aminek a segítségével megbirkózhatnak az összegyűlemllett anyagrengeteg (nyelvi tényhalmaz!) garmadájával, aminek a segítségével meg tudják ragadni a nyelv lényegét, meg tudják magyarázni jelenségeit. Ennek a lényegre törekvő elszánt-ságnak elvitathatatlan elméleti eredménye, hogy felismerték a nyelv egyik lényeges vonását, állandó mozgását, szakadatlan változását. A felismerés elsodró ereje aztán — a tudománytörténet megismétlődő jelensége! — a nyelv egyik lényeges vonását általános és egyedül meghatározó vonássá fejlesztette: a nyelv lényege történetiségében rejlik. Ennek megfelelően a magyarázó elv csak történeti, a módszer viszont a különböző nyelvek változásainak, a fejlődési folyamat megegyező és eltérő vonásainak a megállapítása lehet. Az új irány legfőbb jellemzője tehát a történeti szemlélet és az összehasonlító módszer.

3. Ilyen elméleti előzmények után és ilyen tudományos közegben kezdte meg Simonyi Zsigmond nyelvészeti tanulmányait. Elméleti érdeklődése igen korán, már egyetemi hallgató korában feltűnt, az elméleti kérdések iránti fogékonyságára már professzorai is felfigyeltek. Bátorításukkal, támogatásukkal

¹ Aug. Schleicher: Die Darwinsche Theorie und die Sprachwissenschaft. (Offenes Sendschreiben an Herrn Dr. Ernst Haeckel, a. o. Professor der Zoologie und Direktor des zoologischen Museums an der Universität Jena.) Weimar, 1863; Über die Bedeutung der Sprache für die Naturgeschichte des Menschen. Weimar, 1865.

² „Az újkor gondolkodása, mint azt Schleicher a Darwin-féle elméletéről szóló nyílt levelében fejtegeti, félreismerhetetlenül monizmust, az egység elvét arányozza. A dualizmus... jelenkori természettudományunkra [!] nézve merőben túlhaladott álláspont” (A nyelv optikája. Budapest, 1870. 1). NB. Ponori Thewrewk két előadása a nagy port felvert schleicheri vitairatok megjelenésének évtizedében a Természettudományi Társulat vitaülés-sorozatában hangzott el!

egyengették a pályakezdés nehézségei ellenére is egyre szélesedő érdeklődési körű fiatal tudóst. Klasszika-filológiai, germanisztikai, romanisztikai tanulmányai mellett csakhamar kitűnt a magyar nyelvészet iránti, egyre fokozódó érdeklődése, ugyanakkor a kiszikkadt föld szárazságának mohóságával szívta magába az újgrammatikus iskola legújabb eredményeit. Nem elégedett meg az új irányzat itthon hozzáférhető irodalmának tüzetes tanulmányozásával, részletes megismerése és a „műhelytitkok” elsajátítása végett a forrásokhoz fordult. Külföldi tanulmányai alatt Pault, Curtiust, Leskient hallgatta, aktív tagja lett Curtius Grammaticische Gesellschaftjának, amely abban az időben az újgrammatikus tanítások szemináriumyszerű feldolgozásával foglalkozott (AkNyÉrt. XXVI/10. sz. 3–4). Már pesti, majd lipcei, berlini és párizsi tanulmányai alatt megismerkedett az új tanítások egyik legaktívabb propagandistájának, Max Müllernek a felolvasásaival (Lectures on the Science of Language), amelyeket a londoni Royal Institution rendezésében tartott (MNy. 15: 156).

4. Max Müller, az oxfordi egyetem tanára érdekes színfolt a múlt század második felének európai nyelvtudományában. A nyelvtudomány legátfogóbb összefüggéseinek a feltárására, az összehasonlító filológia részeredményeinek a filozófia nagy kérdéseivel való összevetésére törekvő polihisztor jó néhány elméleti megállapítása — az elmúlt száz év újabb tudományos eredményeinek a vetületében — ma már elavult, de felolvasásainak a hatása a maga korában elvitathatatlan volt. A nagy horderejű elvi-elméleti kérdések pusztá felvetése is elvitathatatlan érdem, ha az ezekre adott válaszkísérlet egyike-másika fölött eljárt is az idő. (Ez egyébként az általános emberi megismerés dialektikájának szükségszerű velejárója: ami mai tudásunk fényénél egzaktnak minősül, az az újabb és újabb tudományos felfedezések folytán relatív értékűvé válhat, sőt helytelennek is bizonyulhat; ez azonban mit sem von le az adott következtetések, elméleti tételek tudománytörténeti értékéből.) Mindenesetre az megállapítható, hogy szinte nem volt — talán még azt is hozzátehetnénk, ma sincs — a nyelvtudománynak egyetlen olyan elvi kérdése sem, amelyre Müller az érdeklődő „művelt nagyközönség” számára tartott előadásában ne foglalkozott volna. Ha csak előadássorozatának a tematikájára vetünk egy futó pillantást, érzékletesen jelenik meg előttünk az a széles skálájú érdeklődés, amely a londoni tudományos köröket — de a nem szakember hallgatóságot is — jellemezte, és amelyet az előadó — óriási olvasottsága alapján — ne igyekezett volna kielégíteni. (Nyelvtudomány — természettudomány; A nyelvvizsgálat elvei és módszerei; A nyelv(ek) eredete, nyelvelmélet; Nyelvfejlődés — nyelvtörténet; A nyelvek genealogikus osztályozása; Morfológikus osztályozás; Összehasonlító nyelvtan [a komparatizmus elvi és módszertani problémái]; Nyelv és gondolkodás; Nyelvtörténet és az élő nyelv [„nyelvjárási tenyészet”]; Hangváltozások, hangtörvények stb.)

A múlt század magyar nyelvtudománya is kereste a kielégítő választ ezekre az elvi kérdésekre, éppen ezért vigyázó szemmel figyelte a külföldi válaszkísérleteket, ezért fordult nagy érdeklődéssel Müller előadásai felé.

A felolvasások hazai ismertetését a „magyar Bopp”, Hunfalvy kezdte meg „A nyelvtudományról” című előadásával, amely „az Akadémia Nyelv- és Széptudományi Osztály gyűlésében 1863, mart. 2, olvastaték” (NyK. 2: 69). Hunfalvy előadása — határozott kritikai élével — messze meghaladta a korában szokásos ismertetés kereteit, és a ma nyelvészének is sokat mond: hogyan

lehet — és kell is — egy más nyelvcsaládhoz tartozó nyelv alapján kialakított nyelvelméletet a magyar nyelv törvényszerűségeinek a feltárására adaptálni!

Hunfalvy kritikai ismertetése az Akadémia figyelmét is felhívta a mülleri felolvasásokra. 1872. január 22-én tartott „összes ülésében” bizottságot alakított, amelynek feladatává tette, „hogy az részint a külföldi tudományos irodalmak jelesebb termékeinek lefordíttatása... érdekében működjék” (Simonyi Zs.: Müller Miksa újabb fölolvasásai a nyelvtudományról. Bp., 1876. 1). Simonyi az Akadémia könyvkiadói bizottságának a felkérésére már 1873-ban lefordította (1874-ben az Akadémiai jóváhagyásával meg is jelentette) Müller felolvasásainak első kötetét, az újabb felolvasások — szintén Simonyi fordításában — 1876-ban láttak napvilágot (i. m. 3).

Simonyi fordítói megjegyzései a felolvasásokról: „itt-ott egyoldalú, de mindig és mindenhol szellemdús és érdekes fejtegetések”, amelyeknek „ajánlás[á]ra alig van szükség” (A fordító előszava). A felolvasások görög, latin, német, angol stb. nyelvi adatait a fordító kiegészíti az ugor nyelvekre vonatkozó adatokkal (NB. Budenz Magyar—ugor összehasonlító szótárának első füzeté 1873-ban jelent meg!), amiből egyértelműen kitűnik, hogy — nagyon kevés kivételt nem tekintve — egyetértett a felolvasások egészével. A mondotak alapján a nyelv mibenlétére, a nyelv legátfogóbb törvényszerűségeinek a jellemző vonásaira, a historizmus-komparatizmus elvi alapjaira és módszerbeli eljárására stb. stb. adott mülleri válaszkísérletek tükrében Simonyi idevágó nézeteivel is megismerkedünk.¹ Sőt, ha meggondoljuk, hogy a felolvasásokat az Akadémia könyvkiadó bizottságának a kezdeményezésére fordították le, és a lefordított szöveg az *A k a d é m i a j ó v á h a g y á s á v a l* jelent meg, ebből könnyen következtethetünk arra is, hogy a magyar tudományos közvélemény — vagy legalábbis a szakmai körök véleménye — elfogadta a két vaskos kötetben fejtegetett nézeteket.

Annyi mindenesetre megállapítható, hogy a pályakezdő fiatal tudós (Simonyi húszéves volt a felolvasások első kötetének fordításakor!) nyelvszemléletének az alakulására igen nagy hatással volt a mülleri felolvasások megismerése. Tovább szélesítette érdeklődési körét, fejlesztette kritikai érzékét, és fokozta azt az igényességet, amit hazai mestereinek (Riedl, Hunfalvy, Budenz) példájára már egyetemi hallgató korában tudatosan kifejlesztett önmagával, munkájával szemben. Megtanulta Müllertől a nyelvi tények tiszteletben tartását, az azok alapján levont következtetések jelentőségét. Magáévá tette a nyelvi folyamatok — elsősorban diakronikus változások — objektív jellegéről kialakított újgrammatikus elképzeléseket és e folyamatok lényegének tudati tükröződését feltűntető nyelvi (itt és ekkor még hang-) törvények gondolatát.

Mint köztudomású, a természettudományos fogantatású újgrammatikus hangtörvény-koncepció — a maga túlzásaival, merevségével együtt — mégiscsak az *e g z a k t s á g* igényével született, és könyörtelen harcot indított a „vad etimológiák” ellen. E következetes harc közben szerezte meg az *e t i m o l ó g i a i k u t a t á s o k v a l ó b a n t u d o m á n y o s r a n g j á t*. A természettudományos egzaktásra való törekvés bíraltatta Müllerral a fogalmi realizmust vallók objektív idealizmusát, a nyelvi alak és tartalom szét-

¹ Részletes taglalását l. a Simonyi Zsigmond Müller-fordításának tanulságai c. tanulmányban (NyK. 69: 180–93).

választására törekvő nézeteket: „Aki a jelentéstől független szóhangokról beszél és a szavaktól független gondolatokról — mondja a *Nyelv és ész* című felolvasásában — mintha arczul verné a nyelvtudománynak egyik legszilárdabb elvét” (Felolvasások 2:47).

A „jó Müller Miksa” nézeteiből még lehetne itt felsorolni jó párat, amelyek száz év távlatában se porosodtak be, és amelyek rendkívül nagy hatással voltak a pályakezdő Simonyi nyelvszemléletének a kialakítására és fejlődésére.

Az elmondottakból szükségképpen adódott, hogy Simonyi az új iránynak lelkes híve lett, és minden lehetőséget, fórumot felhasznált arra, hogy megismertesse, népszerűsítse. Egyetemi előadásaiiban ő foglalkozott első ízben — a rá jellemző alaposággal és következetességgel — a nyelvtudomány átfogó, elvi kérdéseivel, szemináriumában tanítványai bevonásával, igényes vitákon igyekezett tisztázni, pontosabban: tisztáztatni az újgrammatikus iskola szemléletét, az iskola elveinek és módszereinek minden lényeges vonását. Az új termékeny gondolatok közvetítője tehát elsősorban Simonyi volt (MNY. 15: 156).

5. A fiatalkori tudományos impressziók egy életre meghatározták Simonyi nyelvszemléletét, annak fejlődése a pályakezdés idején megalapozott úton haladt előre, tökéletesedett, és torkollott a mottóul választott megfogalmazásba (Nyr. 43: 1), aminek a jelentőségét és modernségét nem lehet eléggé hangsúlyozni. Ez a tömör megfogalmazás mind a nyelv genezisére, mind jellegére nézve — mai tudásunk fényénél is — megállja a helyét, amit mai terminológiánk nyelvére így tehetnénk át: a nyelv a társadalommá válás eszköze, egyben eredménye, egyik a másik nélkül nem létezett és nem is létezik. A nyelv társadalmi totalitását figyelembe vevő nyelvszemlélet jelentőségét csak akkor tudjuk igazán értékelni, ha meggondoljuk, hány úgynevezett modernista „nyelvleíró” irányzat igyekezett a nyelv egyik alapvető jellegét megadó társadalmi faktort extralingvisztikusnak minősíteni, és azt, hogy mire jutottak ezzel a minősítéssel. Nem arról van szó, hogy nem beszéltek unos-untalan a kommunikáció társadalmi jellegéről — erről bőven esett szó —, hanem annak a m e g m a g y a r á z á s á v a l maradt adós ez a l e í r á s, hogy m i é r t alkalmas a nyelv a társadalmi kommunikációs feladatok tökéletes ellátására. Erre pedig a nyelv szociológiai-pszichológiai aspektusának a figyelmen kívül hagyásával nem lehet magyarázatot adni. Régi igazság az, hogy minden tudomány alapvető feladata a m i é r t - e k m e g v á l a s z o l o s á s a ! A h o g y a n c s a k a k e z d e t (e z i s f o n t o s !) , d e a n y e l v e l m é l e t t e l j e s s é g e s z e m p o n t j á b ó l n e m e l é s s é g e s .

A nyelvtörténeti folyamatoknak a társadalomtörténeti folyamatokba való beágyazása, pontosabban: e folyamatok törvényszerűségeinek a segítségül hívása a nyelvi folyamatok törvényszerűségeinek a feltárásához: igen előkelő helyet foglal el Simonyi nyelvszemléletében. A nyelvi változások, közelebbről a szókinés állandó mozgása és változása megmagyarázhatatlan a társadalmi, művelődéstörténeti átalakulások részletekbe menő, pontos ismerete nélkül. Ma már közhelynek tetszik ennek a nyelvmagyarázási elvnek a leszögezése, de nem szabad megfeledkezni arról, hogy milyen méreteket öltöttek azok a „nyelvmagyarázások”, amelyek a társadalmi, művelődéstörténeti valóság megszorító erejének fittyet hányva a legfantasztikusabb következtetések levonásától se riadtak vissza. Sőt, ha meggondoljuk, hogy napjainkban is — a magyar társadalom legkülönbözőbb rétegeinek tagjai között — még mindig

kísért a társadalmi valóságtól elrugaszkodott délibábkergetés veszélye,¹ csak akkor tudjuk megvonni ennek a határozott nyelvszemléletnek az igazi értékét. A „ködevők” nacionalista ábrándkergetésével, a korabeli „hazaffy”-ak sarlatanizmusával szembeállított tudományos tilalomfa: a múlt társadalmi valóságának a tüzetes tanulmányozása és a hangtörvények „szigora”. Ebben az összefüggésben egészen más megvilágításba kerül a korabeli természettudományos ismeretek fehér foltjainak a nyomait is tükröző újgrammatikus hangtörvény-koncepció kivételeket nem ismerő, vakon érvényesülő (= a voluntarisztikus szubjektivizmust kirekesztő) jellege, ami Simonyi nyelvszemléletének egyik sarkalatos pontja, meghatározó eleme volt, és aminek elfogadtatásáért olyan kitartóan küzdött. Külföldi és hazai mestereivel (Curtius, Leskien, Paul, Riedl, Hunfalvy, Budenz) együtt fennhangon hirdette, hogy a hangtörvény elfogadása olyan szilárd alap, objektív fogódzó a nyelvtudományi — elsősorban etimológiai — kutatások számára, amelyen sorra megdőlnek a helytelen szószármaztatási kísérletek. A hangtörvényt — Grimm véleményével egyezően — olyan próbakőnek tartotta, amely „a vad etimológiáknak gátat vet”.²

6. A nyelvi folyamatoknak a társadalmi folyamatokból történő levezetése Simonyi nyelvszemléletében nemcsak a diakronikus fejlemények magyarázó elve volt; ez a nézőpont meghatározóan érvényesült a szinkronikus jelenségek megítélésében is. Ha a diakronikus nyelvi folyamatok nem egyes „nyelvteremtő” nagy emberek akaratának a függvényei, nem lehet ez másképpen a szinkronikus nyelvi elemek, szerkezetek, paradigmák helyes vagy helytelen voltának az eldöntésében sem. Itt is kell — de lehet is — olyan objektív fogódzót keresni, illetőleg találni, ami hozzásegít a nyelvi jelenségek helyes kategorizálásához. Ez az objektív fogódzó a köznyelv, a népnyelv normatív ereje. Ha a nyelvi múlt vallomása ellentétbe kerül a jelen köznyelvi, népnyelvi használatával, akkor az utóbbi nem húzhatja a rövidebbet. Ha a romantikus múltbafordulás rá akarja erőszakolni a „veneranda antiquitas” nyelvhasználatát az élő nyelv normáira, az utóbbi „makacsságán” megtörik az antiquitas ereje. „A régiebb nyelv nem szabályozhatja a mait — írja Simonyi, majd így folytatja: — a nyelvnek változása... egyszersmind fejlődés, mely a régi szabályosságot új szabályossággal helyettesíti” (Magyar nyelv² 30.)

A régi és az új kapcsolatának, kölcsönös viszonyának ez a határozott hangú megfogalmazása annak a Simonyinak a tollából származott, aki a hazai nyelvtörténeti kutatások alapjait megvetette, akinek propagatív ereje, szervező készsége nyelvtörténeti iskolát teremtett, aki ernyedetlen szorgalommal, éles szemmel és szerencsés kézzel boncolgatta a nyelvi múlt jelenségeit, de nem lett

¹ Csak utalni kívánok arra a számomra igen meglepő tanulságra, amit „A magyar nyelv hete” (1967. április 27–30.) keretében elhangzott egyik előadása utáni „vitában” tapasztaltam: hány „lateiner” ember tudatában élnek még azok a nyelvészarmaztatással, de főleg a magyar nyelv rokonságával kapcsolatos nézetek (héber, perzsa, kínai stb. rokonság), amelyekről azt gondoltam, hogy réges-régen a tudománytörténet lomtárába kerültek.

² „Das Lautverschiebungsgesetz hilft also wilde Etimologie bündigen und ist sie zum Prüfstein geworden” (J. Grimm: Deutsche Grammatik.² 1: 588).

a z o k r a b j a. Így vált ő a múlt tanulságainak szakavatott tudójává, de így lett a mai nyelv vallomásainak megértőjévé, korának igazi Antibarbarusává! A szinkronikus és diakronikus folyamatok kölcsönös viszonyának erről az elvileg szigorúan körülbástyázott álláspontjáról szólt bele a több évtizede folyó vitába, az ikes igeragozás körül kialakult polémiába.

Nem valami „divatos”, a polgári demokratikus forradalom irányítóinak a kegyeit hajhászó bizantinizmus íratta meg vele az ominózus „Úri igeragozás” elleni cikkét, hanem az szerves folyománya volt nyelvszemléletének, egész tudományos habitusának. Ez a tudományos objektivitás állította vele pellen-gére a „lex perpetua sanctitate donata”, „a nyelvtanok hitágazata”, „a köz-használattal éles ellentétben álló”, „meghamisított nyelv” „úri igeragozás”-át (Nyr. 3: 538; 22: 515; 3: 538; 47: 196, 193).

A köznyelvi norma erejét figyelmen kívül hagyók konzervatizmusa elleni küzdelemben olyan elődöket mondhatott harcostársainak, mint Riedl Szende és Szarvas Gábor!

Az ortológus – neológus harc keresztüzében álló ikes háború ügyének Riedl 1872-ben négy előadást szentelt: „Van-e elfogadható alapja az ikes igék külön ragozásának?” (AkNyÉrt. III/9. sz.) Előadássorozatában az egész igeragozási rendszert, annak történeti kialakulását, változásait és jelenét állítja szembe Révai és tanítványai egyes igeragozási alakjaik a viselkedésére alapított elképzelésével. A régi és az új kölcsönös viszonyát ő is egyértelműen határozta meg: „... a nyelvemlékek bece, értéke nem abban áll, hogy azok a mai nyelvet szabályozzák, hanem igen és csakis abban, hogy a mai nyelvet magyarázzák” (i. h. 19.) Ugyanez volt a véleménye — az ikes vitába Riedl előadásának a közzététele után bekapcsolódó — Szarvasnak is, aki polemizál ugyan Riedl egy-két rész-megállapításával, de alapvető következtetésével egyetért: „Mi azt állítottuk, s ez állításunkat most is feltartjuk, hogy a régiebb s a természetes úton [objektíve!] fejlődött újabb használat küzdelemben mindig az utóbbi a győzelem” (Nyr. 3: 538).

A nyelvi tények szigorú figyelembevételével kialakított tudományos objektivitás, a legjobb hazai hagyományok töretlen követése, az igazi tudományosság hiányát álhazafias frázispufogtatással leplezni akarók engesztelhetetlen bírálata, a nyelvfejlődés „természetes” menetéből fakadó újnak a védelme olyan bűnnek számított a hatalomra juttatott fehérterror gyérszámú tudományos szekértolójának szemléletében, ami megpecsételte Simonyi sorsát. A Simonyi ellen lefolytatott fegyelmi vizsgálat tükrében a tudományos horizont európai méretűvé tágításának az igelenése ütközött össze a provinciális szűklátó-körűséggel, az igazi tudományosság a sarlatanizmussal, a minden emberi értéket őszintén tisztelő humanizmus a kegyetlen antihumanizmussal. Simonyi tragikus halála a vázolt körülmények folytán elkerülhetetlen volt.

Simonyi tudományos, tudományszervezői, oktatói-nevelői munkássága, nyelvemlék-kezelő tevékenysége a tudományos közvélemény előtt ismeretes. Mindezek alapján szerepe és a magyar nyelvtudomány történetében elfoglalt helye egyre vitathatatlanabban kirajzolódik. Sokan és sokszor írtak már életművének jelentőségéről, nem kevesebben és kevesebbet nyelvszemléletének korlátairól. Jómagam — ezzel a kis írással — a Simonyi-portréhoz olyan adalékokkal szerettem volna hozzájárulni, ami a ma nyelvészének is sokat mond, ez pedig a nyelvi folyamatok objektív menetének az elismeréséből fakadó ténytisztelést, a jelenségek sokoldalú vizsgálatának az igelenése, elvi igényességgel párosuló

elméleti bátorság, a tudományos meggyőződés minden körülmények közötti vállalása és a mellette való határozott kiállás, igaz emberség és a kiemelkedő tudósokra annyira jellemző szerénység.

A fél évszázad megszépítő messzesége előttem se homályosítja el nyelvszemléletének korlátait, de a fél évszázad könyörtelen pora se fedheti el tudományos eredményeinek egészét, azok előremutató elemeinek az értékét.

Kovács Ferenc

Simonyi Zsigmond és a nyelvtudomány-történet

(Simonyi Révairól)

1. Simonyi Zsigmond pályájával és működésével, a magyar nyelvtudományban betöltött szerepével cikkek és tanulmányok egész sora foglalkozik (l. különösen: Nyr. 48 [1919]: 169–97; Nyr. 77 [1953]: 9–30; I. OK. 5 [1954]: 465–540): tartalmas és vastkos emlékkönyvet állíthatnánk össze belőlük. A róla szóló írásoknak rövid summáját két — gyakran visszatérő — gondolatban lehetne megjelölni. Az egyik: Simonyi Zsigmond, csaknem félszázados működése során, széles körű és nagyarányú munkásságot fejtett ki; érdeklődése és kutatásai körébe temérdek fontos kérdést vont be; a nyelvi jelenségeknek nagy tömegével foglalkozott; szinte azt lehet mondani: a nyelvtudomány minden területén dolgozott, és maradandót alkotott (vö. pl. Zsirai: I. OK. 5 [1954]: 471; Klemm: uo. 483 stb.). A másik pedig — Bárczi Géza igen találó szavaival élve — az, hogy „Simonyi nem zárkózott el a tudomány hívős magányába, hanem a . . . maga és mások eredményeit állandóan a szélesebb közösség, a magyarul beszélők egyetemessége műveltségének emelésére, a magyar nyelv pallérozására fordította. Ő a legnagyobb példája tudományunk történetében annak, mennyire megfér egymás mellett a tudomány teremtő művelése és a tudomány gyakorlati alkalmazása” (Nyr. 77 [1953]: 9–10; vö. még pl. Dénes: Nyr. 48 [1919]: 178 stb.). Ennek az átfogó munkásságnak most egy olyan területére szeretnénk a figyelmet irányítani, amelyre eddig alig fordítottak gondot a méltatók. Simonyi nyelvtudomány-történeti írásaira, amelyek főképp a „művelt nagyközönségnek” szóló, tehát ún. „tudomány-népszerűsítő” munkáiban foglalnak helyet. Ennek kapcsán népszerűsítő munkáinak sajátos jellegére is szeretnénk rávilágítani.

2. Valamely tudomány múltja felé akkor fordulnak erőteljesebben művelői — visszapillantva az előzményekre és keresve az ősöket —, amikor az illető tudomány fejlődésében új állomáshoz, jelentőségének új fokához érkezik. Ilyen volt a XIX–XX. század fordulója nyelvtudományunkban, amelyet éppen Simonyi korának nevezhetünk. Simonyi tehát — mintegy természetesen gesztusa ez — visszatekint a megtett útra, számba veszi az előzőket, akiknek munkájára épített. Főként egy olyan kor felé fordul figyelme, amely — az övéhez hasonlóan — ugyancsak korszakalkotó. A XVIII–XIX. század fordulójára, amely lerakta a magyar nyelvtudomány alapjait: a nyelvújítás, az összehasonlító nyelvészet és a történeti nyelvtudomány kialakulásának időszakára: Kazinczy, Sajnovics és Gyarmathi, valamint Révai korára. S az

egészét beállítja az általános nyelvtudomány fejlődésének keretébe. Mindennek rövid foglalata „A magyar nyelv” című kézikönyvében (végső formában annak második, átdolgozott kiadásában, 1905.) áll előttünk: az általános nyelvtudomány vázlata (14–21), a magyar és urál-altaji nyelvtudomány története (21–35) és a nyelvújítás kora (169–88). Egészében Simonyi roppant nagy munkásságának csupán egy kis részlete ez, s nem is a legjelentősebbek közül való. Jelentőségét mégis több tényező növeli. Az egyik az, hogy szívesen vállalt témája, amelyhez időről időre visszatér.¹ A másik: a tudománytörténet a magyar nyelvészetnek legelhanyagoltabb területe; e téren tehát mindent számon kell tartanunk. Végül pedig az, hogy Simonyi magvas összefoglalásának német nyelvű változata máig az egyetlen hozzáférhető forrás a magyar nyelvtudomány történetéről a külföldi kutató számára (a *Die ungarische Sprachéban* (1907.) főként 1–15: a magyar nyelvtudomány története, 156–171: a nyelvújítás kora, és még egyéb helyeken is).

Nyelvtudomány-történeti írásaiban láthatjuk legjobban Simonyi tudománynépszerűsítő munkásságának sajátos jellegét is: azt, hogy nem csupán a „maga és mások eredményei”-t foglalta össze a szélesebb körű közösség műveltségének emelésére, hanem újabb észrevételekkel, új összefüggésekkel és új felfedezésekkel gazdagította magát a tudományt is. Más szóval: tudatában és gyakorlatában nem vált élesen ketté a „tudomány teremtő művelése” és a tudomány szélesebb körben való terjesztése, a „tudományos” és a „népszerűsítő” nyelvészet. Előtte egy cél lebegett: a tudomány művelése — lehetőleg minél szélesebb hatósugárral. Magatartása önmagában is nagy tanulsággal és követendő példával szolgál nekünk.

Ez a tudat és ez a gyakorlat nyilván egyéniségének természetében rejtett. Aligha tévedünk azonban, ha megkockáztatjuk a feltevést: Müller Miksa írásainak is része volt abban, hogy ez az alkati tulajdonsága kifejlődjék. Mint ismeretes, Simonyi első nagyobb munkája az ő Felolvasásainak magyar nyelvű tolmácsolása volt két kötetben (1873–4. és 1876.). S a fordító — akkor még „kezdő nyelvész” — nem vonhatta ki magát a szerző hatása alól. Müller Miksáról írt nekrológiájában művei közül Simonyi mindenestre kiemeli a Felolvasásokat, amelyeknek páratlan sikeréhez hozzájárult „a kedves, vonzó előadásmód, fejtegetéseinek játsszi könnyedsége s a fölfogásnak az a költői varázsa, melylyel a legszárazabb s legismertebb részleteket is élvezetessé tudta tenni. Ezek a fölolvasások számos kiadásban és fordításban elterjedtek, s legnagyobb részük volt benne, hogy a nyelvtudomány a mi korunkban olyan népszerű és kedvelt tanulmánnyá lett hazánkban is” (Egy. Phil. Közl. 24 [1900]: 953). Simonyi ismeretterjesztő munkáira is ráillik ez a méltatás; s bizonyára neki is céljai közé tartozott, hogy a nyelvészet népszerű és kedvelt stúdiummá váljék hazánkban. De már ebben az első munkájában sem elégszik meg a pusztá fordítói, tolmácsolói szereppel, több ponton kiegészíti a fordítást. Az Újabb felolvasások kötetében például a magyar és finnugor nyelvtudomány adalékait is beépíti a tárgyalásba, terjedelmesebb betoldásokkal is. És a munka végéhez egy jegyzéket illeszt, összeállítást a fontosabb nyelvtudományi irodalomról.

¹ A témával kapcsolatos írásai találhatók még például Beöthy Képes magyar irodalomtörténetében (1. kiadás, 1896.; 3. kiadás 1906.), Pallas Nagy Lexikonának kötetében (pl. Nyelvtudomány: 13 [1896]: 289–91; Castrén Mátyás Sándor: 4 [1893]: 194; Gyarmathi Sámuel: 8 [1894]: 389; Révai Miklós: 14 [1897]: 518–9; Reguly Antal: 14 [1897]: 453–4; Budenz József: 3 [1893]: 803–4 stb.).

3. Simonyi első nyelvészeti cikke tudománytörténeti: Adatok a nyelvújítás történetéhez (Nyr. 1 [1872]: 45–9, 94–9), amely Bartzafalvi szóalkotásaival foglalkozik. Mint arra Simai Ödön rámutatott (Nyr. 48 [1919]: 183), ezzel a cikkel kezdődnek meg tulajdonképpen nyelvújítás-történeti kutatásaink, és ettől kezdve Simonyit állandóan foglalkoztatja a kérdés. Kutatásainak kiemelkedő eredményeit két akadémiai értekezés őrzi: A nyelvújítás történetéhez (1888.) és A nyelvújítás és az idegenszerűségek (1891.). E tudományos dolgozatok után ezt a témát is „népszerűsítő” művében szélesíti és teljesíti ki, „A magyar nyelv” nyelvújításról szóló fejezetében, ahol egyrészt Kazinczy egész nyelvreformatori tevékenységéről ő adja addig a legjobb összefoglaló képet, másrészt a nyelvújítás szótörténetének is első sikerült nyelvészeti összefoglalását írja meg (ez a fejezet németül: Die ungarische Sprache 156–82).

A nyelvújítás történetének tanulmányozásához Simonyit bizonyára kora nyelvészeti iránya, a nyelvújítás revíziója, személy szerint pedig Szarvas Gábor felfogása és tevékenysége vezette. A magyar nyelvtörténeti módszer kialakulásának, nevezetesen Révai Miklós munkásságának és jelentőségének felméréséhez azonban a maga pályájának legszemélyesebb érdeke fűzte. Rendszeres stúdiumként nem művelte a tudomány történetét; de hogy Révaira és korára ismételten visszatért írásaiban, jelzi, hogy saját munkásságának előzményei érdekelték azokban. A Tüzetes magyar nyelvtan (1895.) előszavában (az V–VI. lapon) tudatosan vallja Révai — részben csonkán maradt — kezdeményeinek folytatását. Az *Elaboratio Grammatica Hungarica* III. kötetének kiadásához írt utószavában (345–9) pedig Révai e munkáját az (összehasonlító) történeti módszer alkalmazásában, valamint a nyelvművelés és a nyelvújítás kérdésében követett elvek szempontjából vizsgálja. Révairól szóló legteljesebb fejtegetését azonban a „Révai Miklós és a korabeli nyelvtudomány” című cikkében (először Beöthy Zsolt: *Képes magyar irodalomtörténet*¹, II. köt., Bp., 1896 129–44) olvashatjuk. Ez a cikk — egyúttal legsikerültebb nyelvtudomány-történeti írása — nem nyelvészeti kiadványban jelenvén meg, némileg feledésbe merült nyelvtudományunkban. Legérdekesebb része, ahogy megragadja azt a mozzanatot, amely Révaiban végérvényesen megerősíti az ikes ragozással kapcsolatos nézeteit és ezzel párhuzamosan a régiség irányadó tekintélyének tudatát, tehát Révai nyelvészeti törekvéseinek egyik sarkpontját. Ezt a mozzanatot Böjthi Antal, „Királyi Zsóldon lévő Áldozó Pap” „A’ nemes magyar nyelv írásának, és szólásának tudománya, mely a’ józan okosságnak, a’ nyelv tulajdonságának, ’s az erdélyi jobb élésben lévő magyarságnak törvényei szerint irattatott. 1790. (Marosvásárhely, 1794.) című könyve állásfoglalásának és indulatának hatásában jelöli meg. Simonyi írásának vonatkozó része így szól (a *Képes magyar irodalomtörténet* 3. kiadásának, — I. köt., Athenaeum, Bp., 1906, 743–5 — némileg rövidített szövegéből idézzük):

„Az a nevezetes, mit nem igen méltattak még figyelemre, pedig Révai maga is hivatkozott rá: hogy Böjthi Antal követelte először határozottan az ikes igék külön ragozását: hévvel, mondhatni fanatizmussal kel ki azon *eb usus* ellen, mely nem tartja tiszteletben »az igaz, tiszta, Nemes ajku Magyarok«, vagyis az »Erdélyiek« *m*-en végződő igéit (*eszem, merevedem*).

Hadd idézzük kifakadásainak egy részét, mert ebből ki fog tűnni, hogy az ő tüze ragadt át a fogékony Révaira, midőn csatára kelt az ikes igék ősi jogai mellett. Böjthi így beszélt:

»*Merevedek, merevedsz, mereved, vagy pedig: Merevedem, merevedel, merevedik, már mellyik tetszik néked jobbnak? Nékem jobbnak tetszik Merevedem, merevedel, merevedik. Nékedis így fog tetszeni, ha csak Bitang Magyar Tejet nem szoptál. És imé ez az a' botránkozottató kő, melybe sokan belé botlanak, meg nem tudván különböztetni jól, mely közép Igék mennek ki k, mellyek m betűn; 's innen a' Kívánó, és egybe kötő Módookban szoktak ilyen szókkal élni: különbözzön, szomorkodgyon, gyönyörködgyön, 's a't. czekek helyett: különbözzék, szomorkodgyék, gyönyörködgyék. Sőt még a' Tiszta Szenvedő Igéketis, egybe zavarják a' Parancsoló (miveltető) Igékkel, midőn így szoktak beszélni: Ha ez a' könyv jól meg olvastatna, olvastatnék helyett.» (165–6.)*

»Mi Erdélyiek a' Tiszta Szenvedőnek Első Személyét m betűn, Harmadik Személyét ik Tagon Formállyuk, ugy mint: *Üttetem, üttetel, üttetik Pétertől, vagy Valakitől, hogy meg különböztessük a' Parancsoló Szenvedőtől: Üttetek, üttetsz, üttet valakit Határozatlan, és üttetem, ütteted, ütteti Pétert Határozva.» (217.)*

»Még inkább haboznak sokan az m, vagy kán kimenő Közép Igékben, igen ritkát akarván men ki menőnek ismerni, holott számtalanok, és sokkal többben vagynak, mint sem a kán ki menők. Innen történnek azok a' szarvas hibák a' Magyar Nyelvben, hogy némeltyek így beszélnek: *most esz, most isz, most alusz, 's a't. azt tartván, hogy eszek, iszok, aluszok* mondatik, bizonyára, ha valakitől kérdenék, mondatike *iszok, vagy iszom, 's azt mondaná, iszok, kiki tudgya, mit érdemelne . . . de ezeket soha egygy Magyar sem tudgya jól meg választani, ha csak Anyja tejével nem szopta.» (218.)*

»Nevetséges, ha azt mondod: *egy te kenyeret, így te vizet, ellenben a' Tiszta Cselekedő Ige így adgya a' maga Parancsoló Módyát: adgy te kenyeret, adgyon ő vizet, és eb usus, mikor a' Tiszta Cselekedő Igének Parancsolóját így fordítod: adgyál te kenyeret, adgyék ő vizet.» (219.)*

»A' mennyit Erdélynek és Magyar Országnak minden szegleteiben laktam, nem is tapasztaltam, hogy ezeket úgy meg tudná valaki egygy mástól választani, mint a' Székely.» (221.)

Fölötte valószínű, hogy Bőjthi hatása alatt írta Révai a könyv megjelenése utáni évben¹ első kifakadását az ikes ragozás megrontói ellen. (A Magyar Hírmondó 1795. III. 20.):

»Haragszom, hogy a *szenvedő időszavakban, in verbis passivis, a harmadik személyt oly szörnnyü soleicizmussal* írják. Mi az? *iratasson, olvastasson, s több e féle. Az Erzsébet gyüszüje eladatasson és elosztassék a szegények között. Már miért eladatasson? ha jól következik reá az elosztassék. Ez jól vagyon, de az eladatasson nem. Ugy megrémülök, hogy magamon kívül vagyok, ha azt az eladatassont, parancsoltassont, mondatassont hallom.»*

»Terengette! *eladatasson, elosztasson, hivatasson, s több ilyen csoda ugy-e? Haragszom. De majd azt mondják sokan, haragudjon ő kegyelme, nem gondolunk vele. Mégis, ha azt mondanák, haragudják ő kegyelme, örülnék neki, mert Pázmán, Károlyi, Sylvester János, Pesti Gábor után mondanák.»*

A régiséget mint irányadó tekintélyt ez alkalommal idézi Révai először. Példákat említ még a Halotti Beszédből, a Margit-legendából és Heltaiból, és így kiált föl: »Bizony csak jó volna az igen igen régi könyveket elővenni, szorgalmasan átolvasni.« — De ebben is volt része Bőjthinek, mert már ő is hivatkozott — egyéb okok mellett — a régi írók tekintélyére:

»Nézzé meg akárki a' Gothus betűkkel, és a' Deák betűkkel nyomtattatott legrégibb Könyveket, mindenütt fel talállya mind az m betűt sok Igéknek Első Személyében, mind az ik Tagot a' Harmadik Személyben, és ezt mind a' kettőt igen sokakban meg talállya; jele tehát, hogy elejétől fogva a' régi jó Magyarok éltek mind ezekkel; de minek utánna meg abajdóczosodott a' Magyar Nemzet, más Nemzetekkel, azoknak nyelvek porázára kezdette maga Nyelvétis mérni, és így a' méltó okokon fundált jó Élést, jó Szókot, jó Szokást ki akarják irtani. Ne nyúllyon ezért ehez abajdócz Magyar, ha nem akar nagy Magyar Elei ellen véteni.« (220–21.)»

¹ Itt jegyzetben Bánóczi József (Révai M. élete és munkái, Bp., 1879. 349) alapján Simonyi utal arra, hogy azelőtt Révai maga sem ügyelt a két ragozás közti különbségre.

Simonyi a továbbiakban — amellett hogy, végigkíséri Révai nyelv-történeti szemléletének kialakulását és egyáltalán pályájának főbb állomásait — az ikes ragozás történetének alakulására vonatkozólag megírja még, hogy Verseghyvel szemben Révai lett a győztes: „Ezt pedig Kazinczynak köszön-hette, ki az ikes ragozáson mint újságon kapott, mely hozzájárulhat az iro-dalmi nyelvnek finomításához s egy új válaszfalat állít az irodalom és a nép nyelve közé” (uo. 749).

Simonyi fentebb idézett összefoglalása több eredeti megfigyelést tartal-maz; úgy véljük, érdemes ezeket kissé részletesebben is mai szemmel meg-vizsgálni.

4. Simonyinak Bőjthi jelentőségére vonatkozó megállapítása, helyének kijelölése máig is szilárd pontja a magyar nyelvtudomány történetének. Az azóta eltelt évtizedek, az újabb kutatások nem módosították, sőt — köz-vetve — inkább megerősítették igazságát. A régi magyar nyelvtanok alapos feldolgozása (l. Szathmári István: Régi nyelvtanaink és egységesülő irodalmi nyelvünk. Bp., 1968.) kétségtelenné teszi, hogy Bőjthi volt az első, aki szenvedélyesen sikra szállt az ikes ragozás fenntartásáért, illetőleg épségének helyre-állításáért. Bár a régi nyelvtanírók — az egy Kövesdi Pál kivételével (vö. Bárczi: MNyÉ. 238; Szathmári i. m. 347—8, 424 stb.) — a paradigmákban és gyakorlatukban is szabályosan megtartják az ikes ragozást, Bőjthi előtt csak Pereszlényi Pál (1682.) különíti el és állítja fel ezt a kategóriát (l. Szathmári i. m. 317, 424). Bőjthi egyebekben is, alapvetően Pereszlényi nyomdokain jár, s így a fejlődés e tekintetben egyenes vonalú és megszakítatlan Pereszlényi-től Révaiig, s e folytonosságban igen fontos láncszem Bőjthi munkássága. Másfelől a kor grammatikáinak részletes elemzéséből (l. Benkő Loránd: A magyar írásbeliség a felvilágosodás korának első szakaszában. Bp., 1960.) kitűnik, hogy bár Bőjthi sok vonatkozásban eredeti felfogást képvisel — Benkő „kitűnő nyelvtaníró”-nak nevezi őt (i. m. 314) —, mégis nyelvtanának leg-számottevőbb fejezete az ikes ragozásról szóló.

Nem kevésbé fontos észrevétele Simonyinak az sem, hogy a régiségre mint a nyelvhasználatban irányadó tekintélyre Bőjthi hivatkozik először. Ezzel ugyanis Bőjthi egészen új elvet képvisel. Két helyen is apellál a régi írók tekintélyére; mindkét megjegyzése könyve negyedik, az ígéről szóló fejezeté-ben, közelebről az ikes igék használatát tárgyaló részben található. Előbb így (a 167—8. lapon):

„Nem csuda tehát, hogy sok czifra könyveknek olvasásában a'ki tiszta Magyar Tejet szopott kételenítették ajkait egybe rágni a' sok rosszúl ejtetett Közép Igék miatt. Példa lehet csak ez a' kettő, mellyeket soha régi Magyar Íróban nem olvasunk, [én emeltem ki: É. Z.] s talám még nincsenis több husz Esztendejénél, hogy Élésbe vették, úgymint: *Termek, természet, terem; Termem, természet, termik* helyett. *Örvendem, örvended, örvendi; Örvendek, örvendesz, örvend* helyett. [...] Bizonyára soha se olvastam, [én emeltem ki: É. Z.] hogy *örvendek* Vádoló esetet¹ hordozna magával, hanem Elvevő Esetet. *Örvendek ezen a' dolgon, Örvendek jó egésségeden*. De *Örvendem jó egésségeden* annál inkább *Örvendem jó egésségedet* jó Magyaránál soha sem mondatott”.

A másik helyet, ahol még hangsúlyozottabban utal „a' Gothus betűkkel, és a' Deák betűkkel nyomtattatott leg régibb Könyvek”-re, olvastuk már

¹ Bőjthi a tárgyesetet nevezi vádoló esetnek, az ablativust pedig elvevő esetnek.

Simonyi szövegében. Amint látható, Bőjthi mindannyiszor csak általános-ságban hivatkozik a régiségre, nem mondja meg: melyek azok a régi írások, amelyekben hibátlanul fellelhető az ikes ragozás, nem nevezi meg a régi írókat, akik helyesen éltek az ikes igékkel. Mégis megvan már benne a nyelv történeti felfogásának csírája, s így bátran mondhatjuk, hogy Bőjthi ebben is Révai elődje, előhírnöke annak a nyelvtörténeti módszernek, amelyet Révai munkált ki nagy tudásával és páratlan szorgalmával.

5. Simonyi megállapításainak másik része, amely Bőjthinek Révaira való hatását illeti, szintén kettős, tudniillik egyfelől az, hogy Bőjthi régiség-szemlélete a Révaiban már addig is alakuló történeti tudatot megerősítette, másfelől pedig Révai amúgy is harcos és lobbanékony természetének tápot adott Bőjthi tüze, szenvedélyesen leckéztető modora a „nyelvrontók” ellen.

Hogy Bőjthinek része volt — és hogy az erdélyi nyelvtanírók közül csak neki lehetett része — Révai Magyar Hírmondó-beli kifakadásának és a régiségre való határozott hivatkozásának, az már a dátumok összefüggéséből is világos. Bőjthi nyelvtana 1794-ben, mégpedig az év végén jelent meg (Bőjthi-nek „Az érdemes olvasóhoz!” címzett előszava „Karácson Havának 8-dik Napján 1794”-ben kelt; Révai cikke a Magyar Hírmondó 1795. március 20-i számában látott napvilágot. — Csaplár Benedek kimutatta, hogy Révai a korabeli grammatikákat megjelenésük után „legott megszerezte”. Csaplár: Révai Miklós élete. IV. köt. Bp., 1889. 278).

Bőjthi — és általában az erdélyi nyelvtanírók — hatását Révaira újabban R. Hutás Magdolna dolgozata is megerősítette (Az ikes igék ragozása Révai Miklós és Verseghy Miklós nyelvében. Alak- és mondattani gyűjtelék. Szerk. Pais D. és Benkő L., Bp., 1965. 28–39). Tüzetes vizsgálata ugyanis kiderítette, hogy Révai első munkáiban az ikes igéket teljesen felbomlott formában ragozta; majd amikor megismerte a HB.-et, és megírta értekezését a régi magyar írásmódról (1783.), ahol először említi az ikes igéket, de tanulmányo-zásukba még nem mélyül el: az ikes igék ragozásában a „félíg-meddig való tudatosság” tükröződik. Végül: „Ő maga is akkor vált teljesen magabiztossá, amikor megjelentek az erdélyi nyelvtanok, s tőle függetlenül is kodifikálták nyelvjárásuk alapján az ikes ragozást”, Bőjthi 1794-ben és Szent-Páli 1795-ben (i. h. 33).

Amit így Hutás Révai nyelvhasználatából megállapított, az hű tükre Révai elméleti fejlődésének, nevezetesen annak, hogy a két korai írás között, amelyben az ikes ragozásról szó esik, lényegi különbség van. Az elsőben: Révai Miklós János értekezése a régi magyar írásmódról (1783.; tárgyalását l. Bánóczyi i. m. 85–93; Csaplár i. m. II. köt., 1833. 100–1; kiadta Melich, MNy. 4 [1908]: 1–12; 54–62) a régiség elvi fontosságát még nem ismeri, célja voltaképpen praktikus: a régiség nyomán a magyar írásmódot akarja „könnyebbé és alkalmasabbá” tenni. Az ikes igékről az *emdul* (az ő olva-sata szerint *eendel*) alakkal kapcsolatban szól, mégpedig így (l. Bánóczyi i. m. 89):

„A szenvedő időszavak, és a középszerűek, sőt a mivelők is, ha *ik* kime-netelü a gyökér személyök, nem így másoltatnak, hanem úgy, hogy az első személy *m*, a másik pedig *l* kimenetelü, p. o. *igyekezem, igyekezel, igyekezik*; a jövődő időben, *igyekezendem, igyekezendel, igyekezendik*. Tehát *eszem, eszel, eszik* idő szó is így adja *eendem, eendel, eendik*, vagy rövidebben is a harmadik személyt úgy mint csak *eend*.”

Révai tehát itt még nem lép fel normatív igényekkel a régiség nevében, és szavaiban nyoma sincs — a később oly jellemző — indulatnak és türelmetlenségnek.

Milyen más az 1795-i, mindössze két és fél lapnyi értekezés (tárgyalását l. Bánóczi i. m. 255–7; Csaplár i. m., IV. köt., [1889] 274–83), amely a bécsi Magyar Hírmondó todalékában egy terjedelmes vers és néhány vegyes hirdetés közt jelent meg, amúgy mellesleg — cím és név nélkül! Lakonikus rövidség és visszafojtott indulat jellemzi ezt a kis írást; a meggyőződés biztonsága és az igazság birtokosának szenvedélye. Mintegy mutatványul villant föl némi tájékoztatót alaposabb kutatásai eredményeiből. Kimondja felfedezéseinek lényegét: a szenvedő alak és az ikes ige szabályosságainak összefüggését; a régiség tekintélye alapján követeli a normát, és indulattal szól azok ellen, akik ellenkezőt képviselnek. Az indulat, ha fojtottan is, de kicsap a tévelygők fő képviselője, Verseggy ellen: „Tudom, Versegi is botorkázott ebben, de többet nyomnak előttem a' Régi Magyar Írók, a' kiket felljebb említék, 's több mások is, a' kiket most nem említhetek, *Versegi Prolusiójánál*”. Most „nem említhet” másokat, most „nem ér” többre, teljes fegyverzetben még nem állhat ki, rendszerét még nem dolgozta ki teljes részletességgel, de a mű alapeszméje már megfogant. Ezt szögezi le. A szokatlan közlési formán a felfedezés izgalma érződik. Ismerjük a jelenséget — ha máshonnan nem, hát a lélektanból —, amikor hosszas tapogatódzás, búvárlás, töprengés után egyszer csak hirtelen megvilágosodik a probléma megoldása, megnyílik az út, amelyen járni kell, felbukkan a cél, ahova el kell jutni. Ez történt itt Révaival, és ezen a ponton érhetjük nyomon Bőjthi szerepét, hatását. Révai ekkor már több mint egy évtizede tanulmányozza a régiséget. Az alakuló, felhalmozódó gondolatok anyaga Bőjthi szikrájától gyúl lánggra, s világítja meg számára teljes fényvel az igazságot. S a tűznek heve is ráragad. A rövid értekezésben előttünk van életművének alapeszméje, és itt lappang már annak a harcnak feszültsége is, amely Verseggyvel szemben egy évtized múlva oly viharossá nő. A gondolat szikrája és az indulat szikrája is Bőjthi nyelvtanából pattant ki.

Bőjthiéből vagy általában az erdélyiekéből? Véleményünk szerint elsődlegesen Bőjthiéből, az erdélyiek, nevezetesen Szent-Páli grammatikája (1795.) és az erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság munkáinak első kötete (1796.) csak újabb erősítést jelent. A három közül magasan kiemelkedik Bőjthi hatása. Legalábbis ezt láthatjuk, ha belelapozunk Révai későbbi munkáiba, számba vesszük erre vonatkozó nyilatkozatait.

6. Az Antiquitatesben — igaz —, amikor a 79. §-ban az *Eneyc* tárgyalása kapcsán kitér az ikes ragozás romlására (164), az erdélyieket általában említi, mint akik megbélyegezték ezeket a vétkeket, akik ezt „az ősi és jól bevált alakot” kiválóan megőrizték, és kiadott nyelvtanaikban fenntartják; sőt: „dicséretre és ajánlásra méltó”-nak Szent-Páli grammatikáját emeli ki közülük. Ámde ugyanezen a lapon megemlíti, hogy a kérdést bővebb nyelvtanában már kifejtette. Utasításának megfelelően forduljunk tehát főművéhez.

Az *Elaboratio Grammatica Hungarica* II. kötetében is először (a 886. lapon) általában hivatkozik az erdélyiekre. Ez a rész azonban az Antiquitates említett részének szó szerinti idézése, kivéve egy ponton: elhagyja belőle a Szent-Páli dicséretéről szóló mondatot, helyette az idézet után apróbetűsen mondja el, hogy Szent-Páli nyelvtanának bevezetőjében, a X. lapon, előadta az igeragozás szóban forgó hibáit. A nyelvtanírók tanúságáról érdemben aztán

a kötet további részében szól. „Grammaticorum Fidelitas” címen (926–31) felsorolja ugyanis azokat a nyelvtanírókat, akik pontosan írták le az ikes ragozást. Sylvester János, Szenczi Molnár Albert, Komáromi Csipkés György és Pereszlényi Pál után következnek az erdélyiek. Itt már elsőnek említi Bőjthit, mégpedig úgy, mint aki „kiválik” közülük. Az „igen tudós férfiú” ugyanis nyelvtani paradigmáiban „minden módban, időben és személyben csorbitatlanul adja” a harmadik formát. Utána Szent-Pálit (de már minden minősítő vagy díszítő jelző nélkül), aki „ugyanazt az alakot állhatatosan fenntartja”, végül az erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság munkáinak első darabját (1796.), s egyúttal ezzel zárja az ikes ragozás helyes használatáért küzdő „nyelvtanítók” sorát.

De ennél még perdöntőbb az El. Gr. H. egy harmadik helye (2: 1047–50). Révai itt többször tanúul hívja Bőjthit, egyebek közt háromszor idézi Versegly fejére azt a kitételét, hogy „Bitang Magyar Tejet szopott”. A lényeg pedig azokban a szavakban van, amelyekkel Révai bevezeti Bőjthinek „a Gothus betűkkel, és a Deák betűkkel nyomtatott leg régibb Könyvek”-ről szóló fejtegetését. E bevezetésben ugyanis Révai kifejezett elődjeként idézi Bőjthit, aki megjelölte azt a „főök”-öt, tudniillik a „régóta szüntelenül tartó általános szokást”, amelyre Révai — mint maga mondja itt — e g é s z t a n á t é p í t i az ikes ragozásról.

Az erdélyi nyelvtanírók s közülük most már elsődlegesen és kiváltképpen Bőjthi tanúságát a Versegly ellen írt (illetőleg sugalmazott) vitairatokban is fölhasználja Révai. Mégpedig a *Világosvári Miklósfői János* álneven írt *Versegly Ferentznek tisztasággal kérkedő tisztátalan magyarsága* (1805.) címűben többször és részletesen is. Az 54. lapon, ezen az alcímen: „Előadják azt a’ nyelvtanítók” (ti. hogy az ikes ragozás megvolt és megvan nyelvünkben), mindjárt Bőjthivel kezdi a bizonyítást, így:

„Ezen jelenlévő időben közrebotsáttatott Erdélyben Bőjthi Antalnak Jeles Munkája, a’ *Magyar Nyelv Írásának, és Szóllásának Tudománya* (Maros Vásárhelyt 1794 esztendőben). Gondosan kiteszi ebben az Erdemes Szerző a’ Szenvedő, ’ ide tartozó mivelő, és közép nemű ígékbl vétetett több világos példákkal, ezt a’ második formát, minden hiba nélkül. Sőt igen jó okon szóll elég hosszasan a’ tudatlan *abajdotz* Magyarok ellen is: kik a’ formákat zavarják, és ugyan ezt a’ másodikikat, a’ megbővült gyökerűt, a szenvedőt, éktelenül rontják (*A’ Közép Ígéknek Természetekről a’ 164 lapon; Az Ígékrl Közönségesen a’ 216 lapon*). Ezekben szépen megegyeznek Szent Páli István, az Erdélyi Magyar Társaság, tsak hamar egymás után (1795, és 1796 esztendőben) kiadott Munkáikban”.

A továbbiakban időrendben visszafelé haladva említi Pereszlényit, Szenczi Molnárt, Sylvestert (54–5. l.). Amint látható, ez a rész lényegében a „Grammaticorum Fidelitas” (El. Gr. H. II. 926–30) című fejezet röviden összefoglalva — magyarul. Azzal a két fontos különbséggel, hogy minden nyelvtaníró közül mint fő tanú Bőjthi áll az élen, és hogy az erdélyiek közül is ő van mint döntő bizonyíték kiemelve, a másik kettő pedig, mintegy újabb adalékul, csak éppen megemlítve Pontosan úgy tehát, ahogy az Révai gondolatmenetében eredetileg (1795-től kezdődően) kialakulhatott.

A vitairat egy másik helyén (83–4) két teljes lapon idézi Bőjthi „pirongatását” Versegly fejére. Előbb a „Bitang Magyar Tejet szopott” mondatot alkalmazza rá:

„Bizony reá illik Bőjthi Antal pirongatása (a 165 lapon): Hogy, ha neki ezek nem tetszenek, hanem tsak amazok, *Bitang Magyar Tejet szopott*; úgy ám még *Szolnokon* is, az *Elkortsosodott Magyarok* között, *Bitang Magyar Tejet szopott*.”

„Tanítsa ötöt tovább is az Erdélyi Jó Szívű Bőjthi” — folytatja Révai, és Bőjthi nyelvtanának 166. lapjáról idéz egy fél oldalt. Majd pedig így szól Verseghyt leekéztetve: „Verje ő is nyakaskodó fejében az igaz indító fő okot (a' 220 lapon), a' mellyen legbátrabban építhetjük, a szüntelenül tartó közön-séges állandó szokást”. Ez a rész az El. Gr. Hung. II. 1048—49. lapján található szöveg magyar eredetije, és itt is Bőjthinek a régi könyvek bizonyosságáról szóló fejtegetését vezeti be. Mindezekben a bő idézetekben és gyakori hivatkozásokban még erőteljesebben domborodik ki Bőjthinek Révaira tett hatása. Révai magyar szövegébe ékelve, helyenként átalakítva és Verseghyre alkalmazva Bőjthi nyelvtanának egy-egy része, azt is mutatja, mennyire megfelelt neki, mennyire stílusához illett Bőjthi szenvedélyes, korholó hangneme. Többször megállapították már, hogy Révainak ezek a vitairatai, benne „mocskolódásai”, a hitviták korának hangjára emlékeztetnek. És ebben is nagy részt tudhat magáénak a jezsuita Bőjthi, akinek példaképe nemcsak a jezsuita nyelvtaníró Pereszlényi volt, hanem a harcos jezsuita író és hitvitázó Pázmány is. (Bőjthi egyetlenegyszer hivatkozik név szerint magyar íróra, és ez Pázmány Péter, akit „Nagy érdemü, s emlékezetü Magyar Ciceró”-nak nevez, I. 22. l.).

A másik vitairat, amelyben szó esik Bőjthiről: „Boldogréti Vig László: Versegi Ferentznek megfogyatkozott okoskodása a Tiszta Magyarságban” (1806.) című. A Függelékében található írás „Jegyzés a' kolosvári Kisdéd magyar Grammatikáról” (287—90) címmel Hertzeg Ferenc Kisdéd magyar grammatikáját támadja, amely — szavai szerint — „Hívséges Majma a' Debretzeni Öreg Magyar Grammatikának, kiváltképen az ígehajtogatásban . . .”. „Nem elég — folytatja —, hogy a' Debretzeni mételty Magyar Országban terjed: bétsúszott Erdélybe is . . .”. Majd így végzi:

„Mi dolog, hogy Hertzeg Ferentz Erdélyben nem követte inkább az Erdélyi Jobb Grammatikát, ugyan az ígehajtogatásban? Mi dolog, hogy a Kolosvári Tudós Collegium, ugyan ott Erdélyben nem tsak jobb útban nem vezette a' tévelgyőt, hanem még helyben is hagyta, megditsérte, 's elfogadta, kárhozatos nyelvrontását? A' Tiszta Erdély, kiváltképen az ígehajtogatást eredeti épségében hívségesen fentartó Állhatatos Tiszta Erdély, vallyon ellent nem áll e, Okos Rendelésével, a' terjedő gonosznak? Bőjti Antalt, a' Hajdan Jámbor Hazafit, támaszszuk e fel holtából: hogy már, nem tsak Magyar Országban, hanem Erdélyben is dorgálja a' *Bitang Magyar Tejet szopott Abajdotz Magyarokat*; 's Hazája elkortosodásán kesergő fájdalomban ismét hamar meghaljon?”

Ahhoz nem férhet kétség, hogy e sorokat Révai írta. Az előzményekből nyilvánvaló; rá vall a kirohanás heve, rá stílusa, legfőképpen pedig az, ahogy Bőjthit perbe hívja. Ezméjéért — amely Bőjthié is volt — szenvedélye hevében — amely Bőjthit is áthatotta — képes megidézni őt haló porából is. Az a Révai, aki már szintén a sír szélén áll. Boldogréti vitairata ugyanis 1806 végén jelent meg (vö. Révainak 1806. okt. 1-én kelt levelét Kazinczyhoz: Kaz. Lev. 4: 347), s így Révai utolsó nyomtatásban napvilágot látott írása ez. Szimbolikusként is felfogható: néhány hónappal halála előtt megegyszer és utoljára felidézi annak szellemét, aki oly elhatározó befolyással volt főműve fogantatására. Örök emlékeztetőül zárja nevét az életében megjelent utolsó írásába.

Témánk határain némiképp már túlmegegy, mégsem hagyhatunk említetlenül itt egy elének tűnő jelenséget. A Verseghy ellen szóló vitairatok szerzőinek kilétéről hosszú évtizedeken át bizonytalanságban volt az irodalmi közvélemény (l. Bánóczy i. m. 302—5). Bánóczy mutatott rá egyértelműen arra, hogy Miklósi és Fényfalvi maga Révai, Boldogréti pedig — ezt már a kor-

társak is így tudták — Horváth István volt (uo. 305—8). Láthattuk, hogy a Miklósfiból idézett egyik Bőjthire vonatkozó rész átvétel az El. Gr. H. II. kötetének megfelelő részeiből és viszont: az El. Gr. H.-ban a Bőjthit idéző harmadik rész fordítás Miklósfí vitairatából. Az El. Gr. H., valamint Miklósfí és Fényfalvi szövegeinek csak futólagos összevetése is egyéb egyezéseket mutat. Ez is adalék, filológiai adalék lehet annak megerősítéséhez, hogy e két vitairat szerzője maga Révai volt. Az El. Gr. H. — legalább egyes részeinek — magyarul való megszólaltatására különben szükség volt. Hiszen még a tudós közvélemény sem reflektált rá, tehát nem olvasták, csupán Verseghy szánt fáradságot alapos tanulmányozására. Kazinczy, aki egyébként nem helyezte e vitairatok személyeskedő, durva hangját, biztatta Révait, hogy „bővebb grammatikájából” folyóiratban közöljön részleteket magyarul (l. Kaz. Lev. 4: 253—4; és Boldogréti könyvében: 18). Révai meg is fogadta a tanácsot, s e célból nyelvészeti folyóiratot szándékozott indítani (l. Kaz. Lev. 4: 348), e tervét azonban már nem válthatta valóra. Bizonyos tekintetben viszont az El. Gr. H. anyaga megtalálható magyarul a vitairatokban. Nem rendszeresen előadva persze, hanem a vita logikája szerint. A lényeges részek azonban így is szerepelnek bennük, hiszen ami a vita középpontjában állt, az volt első-sorban Révai nagy nyelvtanának újdonsága. — Ami pedig a Boldogréti névvel jelzett vitairat szerzőségét illeti, nyugodtan állíthatjuk, hogy ebben is oroszán-része volt Révainak, az irányításban és sugalmazásban mindenképp. Sőt saját maga is írt bele részeket: hogy ebbe is belekerült Bőjthi, Révainak — mondhatjuk — vesszőparipája, az mindenesetre erre vall. És toldjuk meg a vitairatok szerzőségének kérdését még egy adattal, amit eddig figyelmen kívül hagytak. Révai 1806 májusában „Alázatos segedelem kérés . . .” címmel fölhívást bocsát ki művei kiadására (szövege olvasható az El. Gr. H. III. kötetének Simonyi által írt utószavában: 337—43). A kiadandó művek lajstromában a három vitairat is fel van tüntetve.

7. Messze vezetett az a fonál, amelyet Simonyi kezünkbe adott; de ez is mutatja, hogy megállapításai nyomán ma is újabb összefüggésekre deríthetünk fényt. Bizonyos, hogy Bőjthi szerepének kijelölésével fején találta a szöveget. Felfedezését — bízást nevezhetjük így — maga is fontosnak tartotta. Kétszer hivatkozott rá nyomtatásban. Először mindjárt a cikk megjelenése után; Kiss Ernőnek Vörösmarty mint nyelvész című értekezését ismertetve, azzal kapcsolatban, hogy a szerző érinti Vörösmarty fejtegetéseit az ikes igékről, ezt írja Simonyi: „Erről szólóban a szerző nem említi az erdélyi Bőjthinek, Révai példaadójának, az ikes igékről vallott nézeteit, melyeket legujabban Beöthy Zs. irodalomtörténetében ismertettem” (NyK. 25 [1895]: 376). Másodszor pedig élete végén, utolsó emlékezetes cikkében, Az úri igeragozásról szólóban ezt szögezi le: „De amikor aztán Bőjthi . . . kezdeményére — és itt jegyzetben hozzáteszi: „L. erről cikkemet a képes irodalomtörténetben” — Révai visszaállította a »veneranda antiquitas« ikes ragozását, a nemzet kétfelé szakadt . . .” (Nyr. 47 [1918]: 195). Az egész történetet aztán — tehát Bőjthi kezdeményét, Révaira tett hatását, Révai és Verseghy ellentétét és harcát, végül Kazinczynak a kérdést eldöntő állásfoglalását — belefoglalta A magyar nyelv 2. kiadásába (27—30), és megírta németül a külföldi nyelvtudomány számára is. Előbb Geschichte der reflexiven Konjugation im Ungarischen címmel folyóiratban (JSFOu. 23: 12, [1906]: 1—8), majd a Die ungarische Sprache-ban két helyen is (7—8 és 359—60). A külföldi tudósok máig is ezekből

merítik a kérdésre vonatkozó tudnivalóikat. Erre egy legutóbbi előfordulást idézünk. V. Tauli, *Introduction to a Theory of Language Planning* (Uppsala, 1968.) című könyvében (ismertetését l.: NyK. 71 [1969]: 194–9) annak bemutatására, hogy a grammatikusok megőriznek olyan nyelvi formákat, melyek évszázadokkal régebbiek, mint az élő nyelvhasználat formái, — Simonyi német nyelvű munkáinak jelzett helyei alapján — ezeket adja elő: „A magyarban az úgynevezett ikes ragozás formáit csak a legnyugatibb és legkeletibb nyelvjárások őrizték meg, egyebek közt a székely nyelvjárás. 1794-ben egy székely, Böjthi Antal pellengérré állította a magyar írókat, amiért nem használják az ikes ragozás formáit. A nyelvtanító Révai M. átvette Böjthi eszméjét, és harcolt érte. Csatlakozott hozzá Kazinczy F. és más nyelvújítók, és az ikes ragozást bevezették az irodalmi nyelvbe, ahol a mai napig megőrizték” (i. m. 18–9). Íme így került bele Böjthi egy külföldi nyelvtudományi munkába 1968-ban, és így él tovább Simonyi munkáinak hatása mindmáig határainkon túl is. Mindez mindenképpen Simonyit dicséri.¹

Révai Miklós és Simonyi Zsigmond munkássága és jelentősége között a méltatók már több vonatkozásban párhuzamot vontak (vö. Rubinyi: Nyr. 73 [1949]: 5–6; Prohászka: Nyr. 77 [1953]: 24). E párhuzamokat ez alkalommal kiegészíthetjük még eggyel: Révai Miklós állapította meg a régiség alapján — és Böjthi hatása alatt — az ikes ragozás rendszerét, és harcolt szabályossága helyreállításáért, valamint használatának érvényesítéséért. Simonyi Zsigmond pedig felderítette Révai eszméjének kialakulását, hátterét, és megírta az ikes ragozás történetét.

Éder Zoltán

Simonyi Zsigmond halála a korabeli sajtóban

Folyóiratunk 1919. szeptember–decemberi füzetének élén Simonyi Zsigmond fényképét látjuk. Az első lapon egy gyászkeretes cikk ezzel a szomorú mondattal kezdődik: „Rövid ideig tartó betegség után 1919. november 22-én esti 10 órakor csendesen, szenvedés nélkül fejezte be Simonyi Zsigmond fáradhatatlanul munkás életét” (48: 161). A füzet teljes egészében az elhunyt nagy magyar nyelvtudós emlékének van szentelve, aki nagy munkáival nyolc pályadíjat nyert, számos nagy és több ezer kisebb, értékes cikkével írta be nevét kitörülhetetlenül a magyar nyelvtudomány történetébe, aki kutató munkásságának elévülhetetlen eredményével megalapozta és kijelölte a magyar nyelvtudomány útját.

Úgy vélem, nem lesz érdektelen most, Simonyi Zsigmond halálának félszázados évfordulóján visszaidézni az akkori megemlékezéseket. Nem a szakfolyóiratok cikkeiről kívánok itt szót ejteni, hiszen ezek az avatottak és részben az avatatlanok körében is eléggé ismertek, hanem arra óhajtok rámutatni, milyen visszhangot keltett Simonyi halála a napisajtóban. Ezek az ötven évvel

¹ Azon viszont el kell gondolkoznunk ennek kapcsán, nem jött-e el az ideje annak, hogy — hat évtized múltán — egy újabb könyvet adjunk a külföldi tudósok kezébe a magyar nyelvtudomány történetéről. Hiszen az azóta eltelt időben is történt egy s más tudományunkban, így az ikes igék kérdésében is van újabb mondanivalónk, s a régieken is bizonyára újabb vonásokat fedezhetünk fel mai tudásunk birtokában és mai szempontjaink alapján.

ezelőtt megjelent újságbeli híradások, hosszabb-rövidebb cikkek, névtelenül közölt nekrológok, méltatások érdemesek rá, hogy szemelvényeket mutassunk be belőlük.

Első helyre kívánczik Az Ujság, amely nyomban a halál bekövetkezése után hírt adott róla. 1919. november 22-én, szombaton este adta ki lelkét a nagy nyelvtudós, és már 23-án, vasárnap reggel a Hírek rovatában az első helyen olvasható volt a következő cikk:

— **Simonyi Zsigmond meghalt.** Megilletődve adjuk hírül, hogy Simonyi Zsigmond, a magyar nyelvtudomány hervadhatatlan érdemű mestere, ma este, egy hétig tartó szenvedés után, meghalt. Régi, előrehaladott véredényelmesedés követelte a sírnak feledhetetlen érdemekben gazdag, értékes életét. Negyven év óta nevelte a budapesti egyetemen a magyar nyelvtudósoknak egy újabb generációját, mely szeretettel, tisztelettel, nagybecsüléssel és hálával nézett odaadó mesterére. Simonyi munkássága korszakalkotó volt a magyar nyelvtudomány történetében. Ő volt az első, ki a nyelvet nálunk mondattani alapon tanította. Munkája a magyar határozókról, Tüzetes Magyar Nyelvtana, alapvető művei, s korszakalkotó a Magyar Nyelvtörténeti Szótár, melyet mesterével és barátjával, Szarvas Gáborral együtt szerkesztett és maga fejezett be. Egyénisége végtelen szeretetreméltóságával s lebilincselő, szemérmetes szerénységével felejthetetlen azoknak, kik oly szerencsések voltak, hogy személyesen ismerték, azoknak is, kik a tudomány terén ellenfelei voltak. Irodalmi munkássága terjedelemben is, érdemben is óriási volt. Hatvanhat éves volt. Mint szerénysorsú veszprémi fiú indult el dicsőségben gazdag tudományos pályáján.

Ugyancsak „Simonyi Zsigmond meghalt” című híradásában emlékezett meg valamennyi napilapunk — politikai hovatartozás és pártállás nélkül — a magyar tudományt ért nagy veszteségről és a tudós temetéséről, amely nagy részvétel mellett folyt le november 25-én a Kerepesi temetőben.

Simonyit, mint az erőszakos nyelvújítással szemben álló és azzal hosszú harcot vívó ortológust búcsúztatja a Világ. Munkái közül is csak az e körbe vágó Antibarbarust említi meg a temetés alkalmából írt következő beszámolójában:

— Mindnyájan, akik magyarul írnak, őszinte megilletődéssel és megdöbbenéssel értesülnek, hogy tanítómesterük, a magyar nyelv jóságosan szigorú öre: Simonyi Zsigmond meghalt. Rövid betegség után, szombaton ragadta el körünkől a halál a magyar nyelvnek ezt a rajongó tudósát, aki termékeny munkásságával mintha évszázadok óta élt volna közöttünk. Most szinte meglepetéssel idézzük emlékezetünkbe az adatokat: harminc évig volt rendes tanára a nyelvészetnek a budapesti egyetemen és évekig a nyelvtudományi bizottság előadója volt az Akadémián. Évek és évtizedek... törpe számok Simonyi professzor munkásságának arányai mellett. Csaknem ötven esztendeje annak, hogy a veszprémi ifjú odaállott Szarvas Gábor mellé, akinek Magyar Nyelvőrében kezdte meg hallatlan dűskáló, kemény és dicsőséges munkáját, helyesebben harcát a magyar nyelvért. A harcban természetesen ő is sok sebet kapott — de osztogatott is —, ami elkerülhetetlen volt, ha tekintetbe vesszük, hogy Simonyi mindvégig ortológus volt, ellensége minden erőszakos, illegitim nyelvújításnak, szemben a heves vérű, rohanó fiatalssággal, mely nyelvgyazdagítási lázában gyakran került összeütközésbe a magyar nyelv hagyományaival, a nyelv történetével és szerves fejlődésével és így Simonyival is, aki mind ennek hívő, tudó és lelkes képviselője volt. A hosszú harci polémiákat azonban sohasem követte gyűlölet; a mester nagy tudását, meggyőződésének őszinteségét, becsületes magyar hitét és legtöbbször igazát is készséggel ismerték el leggyakrabban még ellenségei is. Tagadhatatlan tény, hogy az előbbi generációkra nyelvi szempontból senki sem volt nagyobb hatással Simonyinál, aki Antibarbarusával, a magyar glóbusznak csaknem minden tollforgatóját a zászlója alá vonzotta. Művei, melyek egész könyvtárt megtöltenek, egy nagyszerű egyéniség szimbóluma, fóliánsokból emelt szobra az úttörőnek, az összefoglaló, rendszert teremtő elmének. Még csak hatvanhét éves volt... Temetése hétfőn délután félnégy órakor volt a kerepesi temető halottasházából a főváros által felajánlott díszsírhelyen. A magyar tudományos és irodalmi világ lehajtott fővel kíséri ki utolsó útján.

Nem kevésbé érdekes a Szózat című napilap Simonyi haláláról szóló híradása. Ez ugyanis ismerteti a Ballagi Aladár által a Nyelvtörténeti Szótár ellen indított támadást s a vele kapcsolatos nagy polémiát, másrészt rámutat a Magyar Nyelvtudományi Társaság megalakulásával és a Magyar Nyelv körüli csoportosulással a nyelvész-társadalom kettéoszlására és a Nyelvőr háttérbe szorulására:

— Simonyi Zsigmond, a budapesti egyetemen a magyar nyelv-tudomány tanára meghalt hatvanhét éves korában, hosszas betegség után. Simonyi Zsigmond a magyar nyelv-tudomány egyik vezetőembere volt, különösen a kilencvenes években, amikor Szarvas Gábor halála után ő vette át a Magyar Nyelvőr szerkesztését, s ezzel, valamint egyetemi tanszéke és akadémiai pozíciója révén központja lett a nyelvészeti kutatásoknak. Számos nagyobb munkát adott ki, amelyek közül A magyar nyelv című, népszerű formában írt kétkötetes könyve a közönség széles rétegeiben vált ismeretessé s németül is megjelent. Még Szarvas Gáborral együtt ő szerkesztette a Nyelvtörténeti Szótárt s ebből kifolyólag támadt Ballagi Aladárral az a nevezetes polémiája, mely annak idején élénken foglalkoztatta az egész közvéleményt. Nem sokkal ezután alapította meg Szily Kálmán a Magyar Nyelvtudományi Társaságot s ennek folyóiratát, a Magyar Nyelvet, amely köré a nyelv-tudósok java, különösen a nemzeti érzelmű, keresztény kutatók csoportosultak, s ezzel Simonyi némileg háttérbe szorult a tudományos közéletben. Kutató tevékenységét azonban tovább is folytatta s tagadhatatlanul sok, ma is megálló megfigyelést és megállapítást köszönhet neki a magyar nyelv-tudomány. Különösen jelentős tanulmányai vágtak mély nyomokat a magyar nyelv-tudományos ismeretében. Az orthologia kérdésében Simonyi az orthologusok szélső szárnyán állott, s ez ügyben igen erős polemikus tevékenységet fejtett ki. Hétfőn délután temették a kerepesi-úti temető halottasházából. Az egyetem filozófiai kara külön gyászjelentést adott ki haláláról s kitűzték a gyászlobogót az Akadémiára is, amelynek Simonyi régi tagja s nyelv-tudományi bizottságának sok évig előadója volt.

Folytathatnánk a napilapok megemlékezéseinek idézését, de nem tesszük, mert általánosságban ugyanazt a méltatást tartalmazzák, és kevés kivétellel ugyanazokat a munkákat sorolják föl valamennyien, most már csak a Népszava híradására térünk ki különös érdekessége miatt. Ebben mindössze csak egy igen rövid, nyolcsoros közlést olvashatunk, s ennek utolsó mondata meg van csonkítva, végső sorából csak egy szót hagyott meg a cenzúra. A csonka sor után egy kb. 20–24 sornyi fehéren rikító üres hely következik. Akaratlanul is gondolkodóba esünk: vajon a nagy tudós halála miben sértette meg a kor felfogásának érzékenységet, miért törölte a cenzor a cikkek több mint háromnegyed részét:

— Kitűnő, tudós ember halt meg a fővárosban. Simonyi Zsigmond, a magyar nyelvnek legjobb értője és fejlesztője, és az egyetemen is a magyar nyelv tanára, hatvanhat éves korában elhunyt. Nagy, érdemes munkásság van mögötte, a mai magyar nyelvnek pallérozottsága, színe, ereje sok tekintetben az ő eredménye

Ennek az alaposan megcsonkított híradásnak bemutatásával a napilapok Simonyi halálával foglalkozó cikkeinek ismertetését be is fejezem, jóllehet még többről is szólhatnék (pl. Az Est, Budapesti Hírlap, Magyarország, Pester Lloyd, Neues Pester Journal stb.), de helyet kell szorítanunk még néhány olyan megemlékezésnek is, mely nem a mindennapi újságokban, hanem egyéb időszaki sajtótermékekben látott napvilágot. Az természetes, hogy a tudományos, főként nyelvészeti folyóiratokban nem maradhatott megfelelő visszhang nélkül Simonyi Zsigmond halála és fél évszázados szorgalmas, eredményes munkássága, de ezeket a megemlékezéseket szándékosan mellőzzük, mint ahogyan bevezetőnkben már említettük. Viszont nem hagyhatjuk szó nélkül például a Néptanítók Lapja 1919. évi 45–52. számában megjelent

„Simonyi Zsigmond (1852–1919.)” című hosszabb lélegzetű cikket, mely egyebek közt kiemeli Simonyinak a magyar helyesírás egyszerűsítése dolgában szerzett érdemeit, valamint a tanítóságnak a népnyelvi gyűjtésbe és kutatásba való bevonását. Egy részlet a cikkből:

— Simonyi Zsigmond 1919 november 22-én befejezte fáradhatatlan életét.

Simonyi Zsigmond tanító volt a szó legnemesebb értelmében. Nemcsak előadott az egyetemen, hanem tanítványaival személyes érintkezés útján is állandóan eleget társakat tartott fenn. Épp ezért tudományos céljainak évről évre újabb segítő-társakat tudott nevelni. A Nyelvészeti Füzetek 81 száma s a Magyar Nyelvőr 48 kötete megdönthetetlen bizonyítéka állításunknak.

Simonyi Zsigmond, az egyetemi tanár, a Magyar Tudományos Akadémia tagja nem csupán a legmagasabb tudományos légkörben jár. Helyesírási rendszerével közvetlen kapcsolatba kerül már az elemi népiskolával, tankönyvei útján a középiskolával; szakmunkái pedig az egyetemi hallgatókat vezetik be a magyar nyelv végtelen gazdagságának ismeretébe.

A Magyar Nyelv és a Helyes Magyarság című munkája oly élvezetesen van megírva, hogy tanulmányozásuk közben olykor az a gondolatunk támad, hogy szépirodalmi olvasmány van kezünkben. Simonyinak ezek a művei a nagy közönség széles köreibe is eljutottak.

A magyar tanítóság irányában egész pályája alatt őszinte ragaszkodást érzett. Sohasem felejtette el, hogy népnyelvi kutatásában legbuzgóbb segítői a néptanítók lehetnek. Lapunk hasábjain többször fejtegette a népnyelvi adatok gyűjtésének fontosságát és önérettel hivatkozott arra a támogatásra, amellyel tanítótársaink törekvéseiben elősegítették. A Magyar Nyelvőrt, közel ötven éves folyóiratát, sok tanító kereste fel cikkeivel és gyűjtéseivel.

Már említett helyesírási szabályzatával a magyar iskolázás történetében, valamint a tanítóság körében, örök emléket biztosított magának. Mindannyian ismerjük rendszerét s tudjuk, hogy főtörekvése helyesírásunk egyszerűsítésére irányult. A pusztá c használatát a *cz* helyett, a kétjegyű mássalhangzók kettőztetésének egyszerűsítését (*üggyl*, *arannyal*), az idegen szók magyaros írásmódját, az *aki*, *ami*-féle névmások egy szóba való írását annak idején a hivatalos hatóság az ő javaslatára rendelte el.

Figyelemre méltó szép cikkben emlékezik meg a Hét 1919-i évfolyamának 17. száma (december 4.) Simonyi haláláról. A füzet címlapján a meghalt tudós arcképe vonja magára az olvasó figyelmét, benne pedig Sebestyén Károly „Simonyi Zsigmond” című megemlékezésében parentálja el a nagy halottat. A szép, meleg hangú, igaz baráti szeretettől áthatott írást — hosszúsága miatt kihagyásokkal, megrövidítve — mutatjuk be a következőkben:

Csaknem félszázaddal ezelőtt — a nemzet újjáébredésének, új erők gyűjtésének, új munkák kezdetének lázas napjai voltak ezek — Szarvas Gábor egy harcos folyóiratot indított meg a Magyar Nyelvőr címmel. Szerkesztője és munkatársai nem földi hatalomért, vagyonért és díszért küzdöttek, hanem a legideálisabb javakért, a nemzeti nyelv tisztaságáért, a nyelvtörténeti jogfolytonosság megőrzéséért, a népnyelv pajzsra emeléséért. Volt valami elszánt demokrácia ebben a törekvésben, de politika nem volt benne, nem is keveredett bele soha. A magyar nyelv kemény katonái nyesegették a szójavítás fattyúhajtásait, követelték a mondatfűzésnek tiszta magyarságát, kiméletlenek voltak, mert fiatalok, lelkesek voltak s ügyükön igaz hittel csüggték. A legkeményebb és legfiatalabb köztük Simonyi Zsigmond volt.

Azután múltak az évek, dologtévő, szorgoskodó, gyümölcsben dús évek. Simonyi Zsigmond engedett a keménységből, de a fiatalságát megőrizte. Roppant szorgalommal addig tanult, amíg úrrá vált nemcsak a magyar, hanem az egyetemes nyelvtudomány egész birodalmán. Soha az ő tudománya előtte ilyen magasságba nem emelkedett, és senki tanítványai közül utól nem érte, meg nem közelítette a tudás sokoldalú gazdagságában, az ítélet józanságában, a nyelvérzék biztonságában. A nyugati és keleti népek legnagyobb tudósai, Brugmann és Leskien, Schuchardt és Krohn, Setälä és Radloff testvérökül köszöntötték, a magyar tudományosság minden babérjával fölékesítette, az egyetem egész fiatal korában adta meg neki a *venia legendi*-t és harminchat évvel nyilvános rendes

tanárrá fogadta. Neve fogalommal absztrahálódott: a tiszta, alapos, megbízható munkának, az új területeken való úttörésnek, a meg nem vesztegethető igazságszeretnek fogalmává. Műveit pedig kortársai klasszikusoknak ismerték el és tanítványai kánonokként tisztelték. A pozitív, alkotó munkában termékeny volt, a polemikában félelmetes és joggal rettegett. Minden külső körülmény arra sodorta volna, hogy öntelt legyen, hiú és elbizakodott, felsőbbbbséges a mögötte elmaradó kollégákkal szemben, gőgösen leereszkedő az ifjúsághoz, kegyetlen legyőzött és elhallgattatott ellenfeivel.

És Simonyi Zsigmondnál szerényebb ember nem volt a világon. Finom lelke mindig lábujjhegyen járt, hogy neszével senkit meg ne zavarjon. Érző szíve nyitva volt minden nyomorúság számára, pedig szegény diákjai ugyancsak bőségesen adtak neki alkalmat a tevékeny, segíteni kész részvételre. Mint örök tűzoszlop járt előtte a maga ínséges ifjúsága, emlékeztetődül, hogy ne engedjen éhezni és fájni más ifjakat is, akik épp oly törekvők, oly jámborok, oly kopott idealisták, amilyen ő volt valamikor. A tudós, a professzor, a vitatkozó, a szervező — nagy ember volt. Az ember — nagy gyermek volt. *Pia et candida anima*. De míg a nagy embert önmagában féltősen, szégyenlősen rejtegette: adlig a nagy gyermeket nyíltan hordozta. Ajkán állandó volt a derűlt, ironia nélkül való, gyermekded mosoly. Egy-egy sikerült szójátékának — még a nem sikerültnek is — jobban tudott örülni, mint a Tüzetes Magyar Nyelvtan hatalmas sikerének. Szép szelíd-ségét csak a gonoszság, az elfogultság, a tudományellenes pártoskodás, a sötétség szel-leme tudta megbontani. Visszaemlékszünk kegyelettel arra a szívós polemikára, amelyet Kiss József tiszta magyarságának oktalan támadóival vívott: elegáns volt ekkor is, finom és meggyőző, de mondataiból kicsendült nagyon is megokolt haragja és a figyelmes szemlélő láthatta férfiasan nyílt homlokán az olympusi redőket. [Itt egy nagyobb részt kihagytam, mely családjával, szeretett hitvesével és két felnőtt gyermekével, valamint a kitört világháborúval s az azt követő forradalommal foglalkozik — P. J.]

S mikor végre a rend helyreállt és Simonyi Zsigmond ismét hozzáfoghatott volna csöndes és áldó munkálkodásához, mikor elegendő nyugalmat érzett arra, hogy élte nagy művét, a Magyar mondattant befejezze: akadtak vakmerő és rosszindulatú kollégái, akik oktalanul megvádolták, meggyanúsították őt, aki ötven év nagyszerű tevékenységét, szorgalma minden intenzitását, lángelméje minden energiáját a legszentebb magyar ügynek, nemzeti nyelvünk ügyének szentelte, aki e szent ügy szolgálatában mindvégig puritánul szegény maradt, aki többet tett magyarságunkért, mint valamennyi vádlója együttvéve. A nagy embert megbántották. A nagy gyermek szívére vette a bántalmat. És Simonyi Zsigmond belepusztult.

Ővé a legjobb becsületes gyásza, őszinte könnye. Ővé a nagyok örök életét őrző kegyeletes emlékezet. Soha a magyar tudományosság márványtáblájáról ezt a drága nevet irigység, rosszszaság, korlátoltság le nem törölheti. Ellenben a legszebb akadémiai díszért, India minden kincséért nem cserélnék lelkiismeretet azokkal, akik időnap előtt szöveget vertek Simonyi Zsigmond koporsójába.

Szinte érezzük az igaz baráti szeretet melegét, mely Sebestyén Károly megemlékezésének minden sorát áthatja. Ugyanígy kiérződik a következő idézetből is az őszinte tanítványi tisztelet a nagyszerű egyetemi tanár és a bámulat annak hatalmas tudása iránt. Most ugyanis Tóth Árpádnak, a fiatalon elhunyt neves költőnknek a Nyugat 1919 decemberi száma Figyelő rovatában megjelent nekrológiát mutatjuk be, mely a már „öregező” tudóst rajzolja meg egyetemi katedráján, igazi költői meglátásban, lírai melegséggel emelve ki az elhunyt kedves egyéniségét, halk szavú, csendes nyugalmát és a lépten-nyomon megnyilatkozó szeretetreméltóságát. A cikket kevés ki-hagyással közöljük:

— Emlékezetembe idézem Simonyi Zsigmond vékony, hajlott alakját, amint az egyetemi előadásztal mellett ülve, ujjai az apró cédulákat rendezgetik. Azt hihette az ember, öröktől fogva görnyed ott ez a szelíd mosolyú, pápaszemes, szakállas jelenség, egyre légiesebbé váló figurájával már-már maga is elvont, kitapinthatatlan dimenziók lakójává szellemülve, mint életének drága, absztrakt szerelme, örök ideálja: a Mondattan. A homályos egyetemi termeket, a tudománynak ezeket a sűrű öbleit váltakozva öntöt-ték el s hagyták újra üresen a tanítványi érdeklődés mohó dagályai és gyors apályai, — Simonyi alig látszott felfigyelni a tompa zsvajra, mely a szemeszterek elején felzúg a zsúfolt padokról, hogy később ismét kongó csönddél részvétlenülüljön. Hires polémiáinak

hevessége már kihalt csendes mondataiból, fakuló, köhécselő hangjából, már nem volt meg benne az a sajátságos, szinte kihívó dacú mozgékonyság, mellyel fiatalabb egyetemi tanárok teszik elevenebbé az unalommal fenyegető nyelvészeti órákat, mikor az előadóasztal mögött felmagasulva, félig katedra-, félig ember-testű centaurokként pattognak harcot és háborút egymás elméletei ellen. Az öregedő Simonyi már maga volt a tiszta és tökéletes Tudomány, személyéből és szavaiból áldott derű és harmónia áradt, a bejárt horizontok kincses bölcsessége és nyugalma. Ha élő nagy tudóst akartunk látni, az ő óráira látogattunk el.

A nyelvészetet a legszürkébb tudományok közé szokták számítani: akadt modern elmélet, mely még a tudomány nevet is kész volt elvitatni az emberi szellem nyelvutató munkásságától. Simonyi pályája egyik leggyönyörűbb cáfolata minden ilyenfajta elméletnek és vélekedésnek. Az ő lelke a Stanley-k és Nansen-ek lelkével rokon: titokzatos, ősi talányok rettenthetetlen kitartású megfejtője volt, s ha csodálatos munkásságához nem is ad káprázató kíséretet a dsungelek tigriszenéje s a jégmezők északi fénye, mégis a nagy utazók sorába tartozik ő, aki a nyelv ősréngetegében haladt biztos fejszecsapásokkal titokzatos Nilusok forrásai felé s évszázadok rideg jégmezői fölött kísérte az örök igazságok pólusai felé reszkető érzékeny delejtűt, az emberi lelket. Míg nyelvész társai a Budenz örökét alakígtatták és tökéletesítették, vagy a Wundt vívmányait nyergelték át elméleteikre, ő elsősorban mindig a maga nagy, eredeti koncepcióit mélyítgette, a népnyelv és nyelvmélekek anyagából hihetetlen gazdagságú adattárat gyűjtött s évtizedek gigászi munkájával építgette a hatalmas épületet, a nagy magyar Mondattant, mely egyszersmind a magyar Gondolatnak, a magyar Léleknek is monumentális székházává emelkedett. Mert Simonyi a léleknek is búvárlója volt s az érzéseknek, a fantáziának a faji sajátságoknak s egyetemes pszichológiai megnyilvánulásoknak is tettenérője a nyelvi alakulatokban. Órákon át foglalkozott a „képes” határozók vizuális mozzanataival, hogy mily különböző beállítású fantáziaműködés okozza a magyar és német vagy latin határozók vonzati viszonyait s heteken át boncolgatta az érzékeny és kényes magyar mondathangstűly keleties színeségét, hogy mily sokféle furfanggal csúszik ez a hangsúly előre meg hátra, igekötőket metszve el igéiktől s árnyalatok változatosságát szívárványozva. A *-nak, -nek* rag birtokvonzatainak problémáját, vagy a főnévi igenevek szerkezetének használatát magyarázva korok és lelkek mélyét nyitotta meg a figyelmes hallgató előtt s a Halotti Beszéd helyes olvasásával csodálatos közelségbe idézte hozzánk Jeruzsálemi Endre szögletes beszédű magyar lovagjait. Aki Simonyival járt, nemcsak adatokat szívott magába, hanem horizontjai is nyíltak, önmagát is mélyebben értette, magyarabbá és emberebbé nemesült.

S ez a nagy tudós abban is típusa, egyik legkiválóbbja volt, hogy valamely csodálatos szeretetreméltóság áradt belőle. Aki sohasem is érintkezett vele az egyetemi tanzóban kívül, annak is meleg szeretettel kellett csüggnie rajta. Az Anatole France Bonnard Sylvesteréhez volt hasonlatos, — magánéletének ismerete nélkül is ki kellett találni róla, hogy tudása hatalmas épületéhez az emberi jóság és gyermeki naivság kedves futórózsái tapadnak. Amint tudósi céduláihoz nyúlt, az is a nyájasság gesztusa volt s ahogy egy találó idézetet felolvasott, az is az élet örömeinek készséges megosztását hirdette szelíden feksillanó szeméből. Halálával azok is egy hű, meleg, jóságos barátot vesztek el, akiknek kezei sohasem pihenhettek az ő finom, vékony ujjainak szorításában.

A Simonyi Zsigmondról szóló sajtóbeli megemlékezések felsorolásában nem hallgathatjuk el a Borsszem Jankó 1919. évi 41. számában megjelent Simonyi Zsigmond című négystrófás verset, amely az elhunyt nyelvtudósnak nyelvrőző, nyelvvédő és nyelvművelő munkásságát éneklí meg:

Vetésünket gaz verte fel,
Nyelvünket rútra ferdíték,
Jassz és zsargon kéverte el
A zengzetes magyar igét.

Mint hű szerelmes leste ő
Nyelvünk, beszédünk bájait
És lázasan kereste ő
Törvényeit, szabályait.

Pusztított dudvát és gyomot,
Sok apró dúvadat kivert.
Egymaga száz tudóst nyomott,
S mit ápol: tiszta volt a kert.

Magyar nyelv őre s rabja volt
S most elrabolta havas ősz.
Akad-é vajjon valahol
Ily becsületes, ritka csósz?

(—ár)

A Borsszem Jankó verses búcsúvételének idézésével pontot is tehetnénk a Simonyi Zsigmond haláláról szóló sajtóközlemények bemutatása után. A felsorolt szemelvények eléggé bizonyítják, hogy mily általános részvét nyilvánult meg a nagy magyar nyelvtudós elhunytá iránt, de a be nem avatottak, a kívülállók nem tudták, nem is tudhatták a viszonylag még elég fiatal, munkaképességének teljességében levő, lankadatlanul dolgozó tudós hirtelen halálának körülményeit, hiszen az újságcikkek e tekintetben nem árultak el semmit. A beavatottak azonban tisztában voltak vele — mint ahogyan Sebestyén Károlynak a Hétben közzétett nekrológiájából is kitűnik —, hogy mi okozta a vég váratlan bekövetkeztét. Ezek tudták, hogy a gyenge szervezetű, beteges, törekeny testű tudóst a proletárdiktatúra után megindított igazolásokkal járó zaklatások vitték idő előtt a sírba. Ez a tény csak négy év múlva vált köztudomásává, ugyancsak a napisajtó útján, amikor a Világ 1923. október 21-i számában „Simonyi Zsigmond halála (Egy újságíró naplójából)” címen hosszabb cikkben ismertette a Simonyi ellen megindult hajszát és az igazolások lefolyását. A cikkből kiderül, hogy az egyetemi igazolás nyugdíjazással végződött, de az akadémiai bizottság négy vádpontot emelve ellene, maga elé idézte tárgyalásra. Az újságíró naplója szerint „a kihallgatás formája, a mód, ahogyan vele beszélni mertek, végtelenül elkéséltette Simonyit. Hazament. Elszédült. Ágynak esett. Tömérdek vért hányt. Az orvos utóbb megmondta, hogy a nagy izgalomtól ér pattant meg benne és az belső vérzést okozott.”

Befejezésül utalunk arra az ugyancsak a napisajtóban megjelent megállapításra (Magyar Nemzet 1963. márc. 29.), melyet „Egy tragikus sorsú nyelvtudós emlékezete” címmel Simonyi születésének százöt éves fordulójára alkalmából írt cikkében jelen sorok írója tett, hogy a magyar nyelvtudomány e kimagasló alakja „csak halálával kerülhette el a kizárást abból az Akadémiából, ahol négy évtizeden át dolgozott a nyelvtudomány előbbreviteléért”.

Prohászka János

Nyelvjárás-történeti észrevételek egyetlen személyi határozórag-csoportunkról

I. Már Simonyi Zsigmond előtt Gyarmathi Sámuel észrevette (MNYelvm. 1: 290, 2: 115, 226), majd utána, de tőle alkalmasint függetlenül Lőrincz Károly (MNyset 6: 230), Szvorényi József (Mnyelvt.³ 6: 308) és Brassai Sámuel (AkÉrt. 1864. 3: 350) is tárgyalta a csak személynevekkel és személyre vonatkozó közszókkal kapcsolatban használatos nyelvjárási *-ni*, *-nit*, *-nott*, *-nol*, *-nul*, *-nül* határozórag-csoportot. Ennek ellenére a legújabb időkig Simonyinak

többször is megfogalmazott, lényegében azonban egymással megegyező értelmű megállapításánál (l. alább)¹ alig-alig mondhatott többet az olyan vizsgálódó, aki e ragscsoport földrajzi elterjedésére és használati körére vonatkozólag — az egész magyar nyelvjárás-terület áttekintésével — összefoglalóan szándékozott nyilatkozni. Sőt Simonyi után Balassa József, a magyar nyelvjárás sajtóságok első összefoglaló ismertetője e ragscsoportnak mind földrajzi elterjedését, mind pedig használati körét illetően az elődjénél jóval halványabb, elmosódottabb képet rajzolt (l. tőle: A magyar nyelvjárások osztályozása és jellemzése. Bp., 1898. 91, 101). Maga Horger Antal, a magyar nyelvjárásoknak századunkbéli nagy ismerője és ismertetője is csak néhány, főként nyelvjárás-történeti vonatkozású észrevételével tette pontosabbá, élesebbé a Simonyi felvázolta képet (MNyj. 132—3). Csúry Bálintnak az északnyugati és északkeleti nyelvjárás sajátságait összegező alkalmi megemlékezése (MNy. 34: 276—7) már csak futólag és csak leíró-nyelvjárástani szempontból villantotta fel e határozórag-csoport kérdését. Ugyanilyen szempontból tárgyalta legutóbb e jelenséget Kálmán Béla (A magyar nyelvjárások. Bp., 1951. 26—8; úő.: Nyelvjárásaink. Bp., 1966. 51, 81, 85, 87, 89), sőt — munkája történeti jellege ellenére — Klemm Antal (MTörtM. 198—9) sem tesz e ragscsoport eredetére, történetére nézve semmilyen észrevételt. Simonyi nyomán Mészöly Gedeon eredeztetéséhez (NyK. 40: 298) csatlakozva és az újabban előkerült történeti adalékok között szemelgetve Berrár Jolán már az eredet és a nyelvjárás-történeti jelentkezés szűkszavú tárgyalására is sort kerít (l. tőle: MTörtM. 33—5). A rendelkezésre álló tér keretei között — e ragscsoportot ugor kori eredetűnek minősítve — néhány sort Benkő Loránd is szentel e jelenségnek (MNyjtört. 82).

2. Ha a Benkő és Berrár újabb nyelvjárás-történeti jellegű észrevételeit megelőző irodalom megállapításait nézzük, látni való, hogy Simonyi után — az első nyelvemlékes adalékok előkerüléséig — e ragscsoport történetének megítélésében a lényegét illetően nem jutott Simonyin túl a magyar nyelvjárás-kutatás.

a) A ragscsoportra vonatkozó nyelvföldrajzi tudnivalókat ugyanis — még jóval a magyar nyelvföldrajzi kutatások megindulása előtt — Simonyi már rögzítette akkor, mikor az itt érdeklődési körünkbe került ragscsoport földrajzi jelentkezésére nézve a magyar nyelvjárás-terület északi és keleti (székely) nyelvjárásaiból sorakoztatott fel adalékokat. *b)* A ragscsoportnak szűk körben használatos voltára is Simonyi tette ezt a — tömörségében — ma is valóban találó, helytálló észrevételt: „Rendesen . . . csak személynevekhez és személyt jelentő köznevekhez . . . járul” (MHat. 1: 356). *c)* Ugyancsak nála találjuk az első utalást a *-ni* és a *-nól, -nöl* rag esetleges ugor kapcsolataira vonatkozólag is (i. h. 357). *d)* Később sem mondhattak sokáig Simonyinál többet e ragscsoport nyelvemlékes jelentkezésére vonatkozólag annál a nyelvtörténeti jellegű megállapításnál, amelyet Simonyi így fogalmazott meg: „Legkülönösebb itt az a körülmény, hogy e ragokat régi irodalmunk nem ismeri. Ebből azonban korántsem következik, hogy újabb időben keletkeztek volna. Ezen föltevés mellett nem is lehetne őket megmagyarázni. Sőt épp ellenkezőleg:

¹ E ragscsoportra nézve Simonyi a következő művekben nyilatkozik: A magyar névragozás nyelvtörténeti alapon. Bp. 1887. 42—3. — A magyar határozók. Bp. 1888. 1: 8, 355—7. — Tüzetes magyar nyelvtan történeti alapon. Bp., 1895. 682—4.

az irodalmi nyelv keletkezésekor ezek a ragok már csak az illető dialektusokban éltek, s ott is csak az érintett szűkkörű jelentéssel. A köznyelvből ellenben a *-nál, -tól, -hoz* ragok rég kiszorították őket, s legföllebb még az *innét, onnét*-féle ablativusok régi *innél, onnal* mellékalakjaiban kereshetjük nyomukat” (i. m. 356–7). — Ez utóbbi megállapításokban minden különösebb magyarázgatás nélkül sem nehéz felfedezni azoknak a szempontoknak határozott körvonalait, amely szempontokhoz az újabb magyar történeti szemléletű nyelvjáráskutatás is igazodik.

3. Simonyinak e ragcsoport megítélésében előbb kiemelt jelentőségét egyáltalában nem csökkenti, sőt tudománytörténeti szempontból határozottan megnöveli az a tény, hogy az újabb magyar nyelvjáráskutatás mind a leíró, mind a történeti jellegű vizsgálódás tekintetében határozottan túljutott a viszonylag kevés nyelvöldrajzi adattal rendelkező századvég és saját századunk első fele nyelvjárásleíróinak összefoglalásaiban jelentkező, Simonyi és Balassa nyomán induló megállapításain.

a) A leíró nyelvjáráskutatás vonatkozásában egyre fokozódóbb mértékben, egyelőre azonban csak a keleti: a közép-erdélyi, a székely meg a csángó nyelvjárásokat illetően pontosabbá tették a képet a kolozsvári nyelvjáráskutatóknak több mint három évtizede folytatott nyelvjárási-nyelvöldrajzi kutatásai. Előbb egy szűkebb területet, Kalotaszeget, majd később az egész székely nyelvjáróterületet illetően Gálffy Mózes, Márton Gyula és munkatársai helyszíni gyűjtése tette lehetővé egy-egy kisebb-nagyobb tájegységre nézve a jelenségöldrajzi tájékozódást (l. erre: Gálffy Mózes, Márton Gyula és Szabó T. Attila: ErdMúz. 49: 461, ErdTudFüz. 181: 41 és XXI. térképlap. — Uók: Mutatványok a Magyar Nyelvatlasz próbagyűjtéséből. Szerk. Bárczi Géza. Bp., 1947. IX. Kalotaszeg és vidéke. 12. térk.). Noha részletezőbb kép alkotását a keleti magyar nyelvjárások vonatkozásában egyelőre lehetetlenné teszi a székely és a csángó tájatlász, az egész magyar nyelvjáróterületet illetően pedig a MNyJ.A. ide vonható anyagának kiadatlan volta, a romániai magyar nyelvjárások vonatkozásában e jelenség mai földrajzi elterjedését illetően Murádin László fáradozása nyomán már nagy vonásokban képet alkothatunk. Az ő nyelvjárási jelenségöldrajzi adatai alapján ma már legalább az erdélyi magyar nyelvjárások területén a hétfalusi és a moldvai csángó meg a székely nyelvjárások területétől kezdve a szamosháti és az ugocsai nyelvjárás vidékéig határozott kép rajzolódik elénk nemcsak e ragcsoport földrajzi jelentkezésére, hanem a körébe tartozó egyes ragok jelentés-, jelölés- és szerepköri, funkcióbeli viselkedésére nézve is (Murádin, A *-ni, -nít, -nul* ~ *-nül* határozóragcsoport funkciója és erdélyi elterjedése: NyÍrK. 10: 45: 66). A földrajzi és szerepköri tájékozódást a Muráditól bejárt területen felette megkönnyíti a gazdag adatanyag alapján készült, jól szemléltető térképlap (i. h. az 56. és 57. l. között).

b) A nyolc évtizeddel előbb nyelvtörténeti vonatkozású észrevételeket tevő Simonyi akkori, ilyen természetű megállapítását természetszerűen tovább vitték, de egyben a lényegét illetően meg is erősítették — legalább az erdélyi magyar nyelvjárások vonatkozásában — az újabb nyelvjárás-történeti kutatások. Az irodalmi nyelvi adathatatlanságot illetően ma is érvényes Simonyinak az a megállapítása, hogy e ragokat régi irodalmunk nem ismeri, de hozzátehetjük: Gyarmathiig és az újabb nyelvjáráskutató irodalom megállapításainak megfogalmazásáig nincs nyoma e ragcsoportnak az újabb magyar

irodalomban sem. A magam kezdeményezése (MNy. 40: 76—7) nyomán elsőnek Cs. Bogáts Dénes hozott felszínre rendkívül gazdag nyelvjárás-történeti anyagot a háromszéki régiség írásbeliségéből (l. tőle: ErdTudFüz. 163. sz. *báránycímer, falca* és *guzsalyos* al.; uő.: A *-ni, -nit, -nul, -nül* rag a háromszéki régiségben. Dolgozatok a kolozsvári Bolyai Tudományegyetem Magyar Nyelvtudományi Intézetéből. 16. sz. Kvár, 1947.). A *-ni* ragra nézve már 1568-ból Sepsiszentgyörgyről, a *-nit*-re 1601-ből Alsócsernátonból, a *-nul, -nül*-re pedig 1645-ből Kézdivásárhelyről sorakoztatta fel Cs. Bogáts a legrégebbi adalékokat. Igazat kell tehát adnunk Simonyinak abban, hogy a régi irodalmi művekből kimutathatatlan ragesoport nyelvjárási szinten a XVI—XVII. században, de nyilván előtte is élhetett, utána meg korunkig kétségtelenül élt is. A magam folytatólagos levéltári kutatásai e ragesoport mindhárom ragja vonatkozásában nemcsak azzal az — egyébként várható — eredménnyel jártak, hogy Cs. Bogátsnak a XVI. századból 1568-ból és 1592-ből csak a *-ni* ragra vonatkozóan felsorakoztatott két háromszéki adaléka mellé több e századból való udvarhelyszéki adalékot lehetett csatlakoztatni, hanem azzal is, hogy a másik két ragra is előkerültek XVI. századi adalékok: a *-nit* ragra nézve 1589-ből Désről, a *-nol, -nul, -nül*-re pedig ugyancsak Udvarhelyszékről: 1589 tájától Székelyudvarhelyről, 1597-ből Székelyszentkirályról (l. erre MNyj. 6: 3—22).

4. Az elég gazdag levéltári adalékanyagra alapított fennebbi megállapításokat illetően további nyelvjárás-történeti bizonyító anyaghoz juttatták e sorok íróját egy erdélyi szótörténeti tár anyagának gyűjtésére vonatkozó, az utóbbi évtizedben is tovább folytatott levéltári kutatások. Az újabban előkerült összes adatok közlését más alkalomra hagyva a következőkben csak a legutóbbi összefoglaló tanulmány (l. MNyj.: i. h.) XVI. századi anyagát és az ezzel kapcsolatos nyelvjárás-észrevételeket egészítem ki ezekkel az eddig ismeretlen előfordulásokkal:¹

a) A *-ni* r a g r a v o n a t k o z ó a d a t o k : K o l o z s v á r . 1569: „Catherina famula Petri keuel iur(ata) fassa est, hogy keuel *peternj* be ment volt More Janosne, es kerdj oth ez Cristina Azzjont, hogj voltale ma az en hazamba.” 1598: „Zabo Ferenczne al(ia)s vilagtalan Ersebet Azonj . . . vallja, Enjs oda mentem vala Damen *Peternj* borert” | „Kwn Iacob varos zolgaia wallia . . . hogi lata az Gellien vram lowazza hogi vizewjk az horwatot oda futat hat *Darabosnj* s hirre teotte az kochisoknak.” — U d v a r h e l y s z é k . 1595: „en teölle(m) kylde nagy Kelemen(n)e egj vendelt Agoston *Balinthni*.”

b) A *-nit* r a g r a v o n a t k o z ó a d a t o k : K o l o z s v á r . 1586: „Jlona Elek Janos zolgaloia Regheni, Hallottam ezt Pesti Ianostol, hogj Berekszazinet Nagj Nyelwwnek monda. Eztis monda vgyan Igjarto *Georgnit*, Kar hogj illie(n) zep orczat vissel Berekszazine, a bestie lelek Cwrwa.” 1590: „zomzedom . . . mutata egj chatlo kupaba Veres bort monda . . . hozu *Martonnit* fogjak arulni de mas pinczebeol hozzak” (Petrus Veres junior vallomásából). 1593: „Catalin Kalacswwteo ferenczne vallia, Szótet estwe Jeowe hozza(m) Janos deakne . . . sem gherezna sem palast Nem vala azkor rajta, Kerdem hol hadta az Ghereznat, s monda hogj fejer *Tamasnit* hadta volna”. 1598: „Balassj

¹ Az itt felsorakozó adalékok e sorok írójának szerkesztés alatt álló szótörténeti tárából valók. Helykímélés céljából nem látja szükségesnek az író e fejtegetéseket a levéltári források jelzésével terhelni.

Palne orsolja azzonj . . . vallja . . . ott voltunk vachjaran Borbelj *Ferencznenijt'* enjs vrammal es zabo Miklos felesegesteol ott voltunk" | „Kadar Antalne Duruttja Azzonj . . . vallja . . . Ennek eleotte minth egy eztendeowel lakom vala Sarkeozj *Janosnit.*” 1600: „Zent Georgj Nap elot valo Zeredan veotte(m) Ferenczj *Jstumannit* Az szeginiek szamara buszat Negj keobleott” (Damakos Máté ispotálymester számadásából).

c) A *-nöl, -nul* rag adatai: Kolozsvár. 1583: „kaposta leuet az uagj cigert hordat uele andras kato lejanjauel es balasi *gergelnöl* felül hajgaltak meg ijel küuel” | monda peter kowach lichtarmat hoztak balassy *gergelynwl* („Az Gergeli kowachne zolgaloia Ersebet” vallomásából)

5. Ezekkel az újabb levéltári adalékokkal kapcsolatban rögtönös észrevételként kínálkozik nemcsak az a megállapítás, hogy most már a ragcsoport mindhárom tagjának egykori életére nézve rendelkezünk a XVI. század második feléből megerősítő nyelvemlékes bizonyítékokkal, hanem továbbmenően az is, hogy a székely nyelvjárásterületen kívüli pontról egyetlenként Désről ismert XVI. századi adalék mellé ezután már több, Erdélynek nem székely területéről származó nyelvemlékes adat sorakozik fel. Külön kiemelendő továbbmenően az, hogy ezek közül — az egyetlen 1595-i udvarhelyszéki adalékot kivéve — a többi mind városi környezetből, Kolozsvárról került elé. Minthogy az itt újonnan felsorakoztatott XVI. századi adalék mindenike szolgálók, szolgák, polgárasszonyok vallomásából, az egyik pedig kolozsvári ispotálymesteri számadásból került bele e közlésbe, kellő elhithető erővel állítható, hogy a XVI. századi kolozsvári köznapi nyelvet az itt tárgyalt ragcsoport olyan közkeletűen jellemezhetette, hogy a vallomásokat ránk hagyományozó városi nótáriusok szövegezésébe az ilyenféle nyelvi alakok mint közvetlenül értett, sőt — nem lehetetlen — tőlük is használt nyelvtani alakok mindenféle megjegyzés nélkül kerülhettek bele. Úgy látszik azonban, hogy Kolozsvár XVI. századi köznyelvében is a századvégén és a következő század elején is már olyan mértékig érvényesült az alakulató irodalmi nyelvi norma hatása, hogy a századvégi néhány itt idézett nyelvemlékes előfordulás után a XVII. század elején az ilyenféle alakok használatát olyan mértékig nyelvjárásiának, közönségesnek érezhették a kolozsvári nótáriusok, hogy a tőlem átvizsgált XVII. század eleji gazdag kolozsvári levéltári anyagban mindössze még három adalékot jegyezhettem ki. Az utolsót 1629-ből. Azon innen nem került elő, és aligha is kerülhet már elő e ragcsoport kolozsvári életére vonatkozólag újabb nyelvemlékes bizonyosság.

6. Az elmondottak után ma, hét-nyolc évtized múltán jóval határozottabban fogalmazva igazat kell tehát adnunk az egykor — pusztán elméleti belátás alapján — nyilatkozó Simonyinak abban, hogy a régi irodalmi művekből kimutathatatlan ragcsoport nyelvjárási, sőt \supset hozzátehetjük — nyelvjárási köznyelvi szinten is a XVI. század közepe táján legalábbis az erdélyi magyar nyelvjárások területén kétségtelenül élhetett. Ez tette lehetővé, hogy a ragcsoport egykori életét számunkra ma bizonyító előbb idézett vallomásrészletek *-ni, -nit, -nöl, -nul, -nül* adatai bekerüljenek a XVI. századi írásbeliség olyan emlékeibe is, mint amilyenek a kolozsvári törvénykezési jegyzőkönyvek. A háromszéki és az udvarhelyszéki régiségből már előbb előkerült rendkívüli bőségű bizonyító anyag az Erdély más területeiről jóval szórványosabban ismert többi nyelvemlékes előfordulással együtt eléggé valószínűsíti azt a fel-

tevést, hogy az itt vizsgált ragesoport a XVI–XVII. századi Erdélyben nyelvjárási, sőt a városi nyelv köznapi szintjén is meglehetősen általános elterjedtségű lehetett.

Semmiben sem avították hát el Simonyi megállapításait, sőt megerősítették és egyben tovább is vitték az újabb nyelvjárástörténeti kutatások. A tudomány természetszerű haladásával itt is csak az történt, ami a tudományok történetében általános észlelet: nagyobb kísérleti anyag ismeretében, kifinomultabb módszerek birtokában az elődöknél valamivel pontosabban, bizonyítottabban fogalmazhatunk, mint tehatték a fenntartásos óvatosságra kényszerült elődök.

7. Simonyi tudománytörténeti jelentőségének¹ ilyen kiemelt hangsúlyozásakor nem árt két ezután elvégzendő feladatra felhívni egyrészt a finnugristák, másrészt meg a levéltári anyagban kutató nyelvtörténészek figyelmét.

a) Finnugor vonatkozásban újra megvizsgálandó e további érdeklődésünkre is számot tartó ragesoport ugor, esetleg finnugor eredetének kérdése. Már régebben rámutattam (MNyj. 6: 21–2) arra, hogy bizony Simonyi Zsigmond, Szinnyi József, Fokos Dávid, Mészöly Gedeon, Klemm Antal, Benkő Loránd és a magam állásfoglalása után is az egyetlen Beke Ödönnek legutóbb az ugor eredetet kétségbe vonó álláspontja láttán megint sort kellene keríteni e ragesoport ugor származtatásának körütekintő vizsgálatára. E vizsgálódás rendjén eldöntendő, hogy e ragesoport esetében valóban közös eredetről van-e szó, vagy elsődleges, ősi finnugor-ugor ragokból a magyar nyelv külön életében önállóan alakult ragesoportról. Akár amaz, akár emez a feltevés látszik majd elfogadhatóbbnak, a magyar ragrendszer jelentés-, jelölés- és szerepkörbeli általános alakulását figyelembe véve, már most nagy valószínűséggel állítható, hogy a ragesoport mindenik tagjának kizárólag csak személynevekkel és személyre vonatkozó közszókkal való használata a magyar nyelv külön életében fejlődhetett ki, hiszen a finnugor, illetőleg az ugor korban az ősi határozói ragrendszer jelentés- és szerepkörbeli vonatkozásban jóval elmosódottabb körvonalú volt, hogysem benne egy ilyen különleges szerepkörben használatos ragesoport meglétét feltételezhetnők.

b) A levéltári anyag nyelvtörténész kutatója számára nem könnyű, nem is gyors eredményekkel kecsegtető, de rendkívül fontos feladatként kínálkozik az itt tárgyalt ragesoport életének az erdélyi írásbeliségen kívüli levéltári anyagban való nyomon követése. Meglehetősen levéltári kutatói tapasztalat birtokában e sorok írója szinte lehetetlennek tartja, hogy például a palóc nyelvjárásterületen keletkezett helyi jellegű iratanyagban ne lappanganának e ragesoportra vonatkozó nyelvemlékes bizonyító adatok. Kerülhetnek azonban elő ilyenek az északkeleti nyelvjárásterület írásbeliségéből is, hiszen Bars megyétől Háromszékig, a hétfalusi és a moldvai csángók településéig jelöli meg a régebbi leíró jellegű nyelvjárási és az újabb nyelvföldrajzi vizsgálódás azt a területet, amelyen a ragesoport századvégi-századunkbeli életére nézve adatok kerültek elő. Mivel az északkeleti nyelvjárásterülethez tartozó Szilágy-

¹ A ragesoport megnevezésével kapcsolatban megemlítenédnek tartom, hogy Simonyinak a ragesoport szerepköre megjelölésére vonatkozó ma is helytálló észrevételét figyelembe véve, jóval megfelelőbbnek látszik a személyi határozórag-csoport megjelölés, mint az a Brassaitól javasolt családi helyragok műkifejés, amelyet pedig újabban például — még Berrár is használatra alkalmasnak ítél (l. előbb az i. h.).

ság írásbeliségéből a kutatás hozott felszínre történeti bizonyító anyagot, joggal várhatók újabb nyelvelméles adalékok a számomra megközelíthetetlen levéltári anyag gondos megváltatásától is.

A magyar nyelvtörténeti kutatások eredményei első múlt századi összefoglalójára gondolva, legalább egy kis kérdésben nemcsak a századvég óta elért eredmények számbavételével, hanem az elvégzendő feladatok felvázolásával is ajánlatos áldoznunk a félszázada halott mester emlékének.

Szabó T. Attila

„Nyelvédelem” és szótörténet

Az *Élet és Irodalom* 1968. május 4-i számának Véleményünk szerint rovatában egy kis cikk jelent meg Idegen szavak címmel, (lengyel) aláírással. A közlemény nyelvhelyességi állásfoglalása s ítéleteinek szempontjai hozzászólásra készítették. Megjegyzéseimet eljuttattam a szerkesztőséghez, de írásbeli jelentkezésem visszhangtalan maradt. A Magyar Nemzet Tisztelt Szerkesztőség! rovata elvi okokra hivatkozva háritotta el írásom közreadását. Letettem a kísérletezésről, és — si licet parva componere magnis — Pais professzor esetével vigasztalódtam. A nyelvet a „nyelvvédők” ellen is védeni kell című cikkét ugyanis a mások beküldött írásait készségesen közlő napilap nem sietett megjelentetni, ezért cikkét visszakérte, s az a Magyar Nyelvőrben látott napvilágot. Pedig fontos nyelvi jelenségről rögzítette benne nézetét: Az alaptalan „nyelvvédő” hibáztatások ártalmasak, s a szóvá tett megnyilatkozás is „mindennél ékeesszólóbban bizonyítja, hogy nyelvédelem címen mennyire el lehet vetni a sulykot” (Nyr. 75 [1951]: 135). Hosszú hónapok múltán most én is megújítom észrevételeimet, kissé részletesebben érintve a kérdést. A közvetlen ösztönzést Lőrincze Lajos tanulmányának köszönöm. Nyelvművelésünk elveiről és egy új „nyelvművelő” kiadványról című cikkének tételei között ugyanis támogató érvekre találtam: 1. A múltban a nyelvművelés fogalmát leszűkítették. „A két háború közt a nyelvművelés (legalábbis a többség tudatában és gyakorlatában) legfőként a nyelvnek az idegen hatásoktól való megvédése, illetőleg megtisztítása volt. Ez egyrészt az idegen szavak elleni küzdelemben, azoknak üldözésében [én emeltem ki, Zs. J.], másrészt az idegenszerűségek, főként a germanizmusok irtogatásában nyilvánult meg” (Nyr. 92 [1968]: 366); 2. Nyelvtudományunknak szinte valamennyi ága közvetlenül vagy közvetve összefügg a nyelvműveléssel: „a nyelv történeti vizsgálata — ha áttételesen is — ugyancsak kapcsolatban van a mai nyelv jelenségeinek megítélésével” (uo. 369).

Az idézett Idegen szavak című „nyelvvédő” vélemény szerint az utóbbi években mértéktelenül elszaporodtak nyelvünkben az idegen kifejezések. Nem utolsósorban azért, mert némelyek pusztán stílusváltozatosság ürügyén szinonimaként használják. „Azokra az esetekre gondolok — írja a cikkíró —, amikor egy fogalmat kétszer kellene leírni vagy kimondani, s a magyar szó után másodsorra idegen szóval fejezik ki ugyanazt, nyilván stilisztikai találatnak érezve a megoldást. [...] Így születnek meg azok a mondatok, amelyekben történelmünk véres história, hazánk szép pátria és így tovább.” Ez a gondolat csak ellenvéleményre kötelezhet. Régen túl vagyunk már azon a merev

ortológus nyelvszemléleten, amely minden mérlegelés nélkül irtja az idegen szavakat akár szükségtelenek és henye nyelvi magatartás miatt szorítják ki a magyar megfelelőket, akár jelentésárnyalati többletet, tartalommodosító finomságot hoznak. Feltételezzük, hogy a cikkíró csak üvegházi, élettelen példáiban kifogásolja az érvként említett „idegen” szavakat, és nem hibáztatja általában a *historia* és a *patria* használatát mint — nézete szerint — latinus műveltségünk ma is élő csökevényét. Mert mind a két kifejezés nyelvünk elidegeníthetetlen tartozéka.

Aki régi irodalmunk szövegeit olvassa, lépten-nyomon találkozik a *historia*-val, legkorábbi lelőhelyein *istoria* alakban. Megvan már az 1450 körül keletkezett Bécsi kódexben. A XVI—XVII. század irodalmában pedig se szeri, se száma azoknak a bibliai, történeti és regényes verses elbeszéléseknek, amelyeknek címében a versszerző mintegy műfajjelölő kifejezésként használja szavunkat. Gondoljunk csak Tinódi Sebestyén Judit asszony *historiája* vagy Budai Ali basa *historiája* című művére; említsük meg Ilosvai Selymes Péter legismertebb munkáját, Az híres nevezetes Tholdi Miklósnak jeles cselekedeteiről és bajnokoskodásáról való *historia*-t, s idézzük Ráskai Gáspárnak Egy szép *historia* az vitéz Franciscorul és az ő feleségéről írt kalandos történetét. Példáinkat bárki könnyen szaporíthatja, ha előveszi Szabó Károly Régi Magyar Könyvtár című bibliográfiájának első kötetét. De nemcsak a címek kínálják a sűrű találkozást, hanem maguk a verses szövegek is. Bennük ilyen sorokra akadunk: „Abigail asszon *historiaját* | Halljuk meg az új bölcs-eszes voltát”; „Ez *historiát* szerzék ilyen rendben”; „Absalonnek mondom *historiáját*” stb. A Magyar Költők Tára korai kötetéből gazdag példatárat állíthatnánk össze. És hogy a XVI. századi próza területe se maradjon illetlen, megjegyezzük, hogy szavunkat többek között felleljük Melius Juhász Péter, Heltai Gáspár, Dávid Ferenc, Telegdi Miklós műveiben is. Ha pedig megnézzük a Magyar Nyelvtörténeti Szótár első kötetének *historia* címszavát, megtudjuk, hogy a XVII. században Zrínyi Miklós éppúgy használta a szót, mint Alvinczi Péter, a XVIII. században Faludi Ferenc csakúgy, mint Gvadányi József, s tegyük hozzá: mindkettőjüknél előbb Mikes Kelemen 37. levelében: „ha én régi dolgokkal akarom az időt tölteni, a nagy sandor *historiaját* olvasom” (ÖM. 1: 59).

Most pedig lépjünk át a messze múltból a XIX. és XX. századba. Itt a magyar nyelv értelmező szótára igazít útba. Négy fő pontban közli a *historia* jelentésváltozatait és alpontokban az árnyalati eltéréseket. Csak néhányat sorolunk fel: 'kellemetlen eset, ügy, történet; esemény; regényes történet; széphistoria; történelem'. Az egyes jelentésváltozatokat költők és írók műveiből vett idézetek szemléltetik. Köztük van Petőfi, Arany, Jókai, Sárosy Gyula, Vas Gereben, Mikszáth Kálmán, Herczeg Ferenc, Babits Mihály (ÉrtSz. 3: 267).

De nemcsak a mai irodalmi- és köznyelv eleme a *historia*, a paraszti szóhasználatban is előfordul. A múlt század közepétől kezdve kísérhetjük nyomon életét és változatait az ország egyes vidékein. A vásári énekesek, *istoriás*-ok adták elő az *istoria*-kat, afféle bűnügyi „verses újság”-okat. De a szó a nyomtatásban megjelent két- vagy négylapos, vásáron, búcsún, hetipiacon, ponyván árult nyomtatványokat is jelentette. Móricz Zsigmond 'ponyvaárus' értelemében említi az *istoriásokat* (Takács Lajos: MNY. 50:176—9).

A *patria* meg éppenséggel nem azonosítható a 'haza' fogalmával olyan értelemben, miként azt (lengyel) „példamondata” feltünteteti. Értelmező Szó-

tárunk szerint ugyanis a szó elsődleges jelentése: *szülőföld, otthon*. Így használja Ady is Ilosvai Selymes Péter című költeményében: „Neki is ez volt *pátriája*: | Ez a szegény, cifra Szilágyság” (ÉrtSz. 5: 687). De jelent a szó működési-, tartózkodási- vagy lakóhelyet is, és csak távolabbi jelentésárnyalata: 'haza'. Itt sem „az az ország, ahol vki született, ahonnan származik s ahol ált. él, amelynek népéhez tartozik v. ahová tartozónak vallja magát” (ÉrtSz. 3: 178), hanem valakinek szűkebb hazája, *pátriája*. Ezt a haza fogalmában rejlő szülőföld tartalmat jól érzékeltetik Csokonai levélsorai: „Debrecen nekem szülőtte földem . . . , hazai városomon kívül csak 5 esztendőig laktam teljes életemben” (ÖM. 2: 676). Tanúként megidézhethetjük Jókait is: „Paraszt ember . . . *hazának* [nevezi] azt a falut, melyben született” (ÉrtSz. 3: 178). Ilyen szűkebb jelentésben használja a *patriá*-t Kaffka Margit is (ÉrtSz. 5: 687).

Az Idegen szavak című közleményben a méltatlanul kipellengérezett *história* és *patria* szóhoz egyéb hibáztatott, bár másfajta jelenség is kötődik. A cikkíró véleményének fentebb idézett szövegét közvetlenül így folytatja: „Aki leírta [ti. a mondvacsinált, félszegen ható példamondatokat], úgy véli, hogy itt valamit jól megoldott, mintha csak rokon értelmű szót talált volna a stílus színesítésére. Ugyanez az ember természetesen rossz tréfának érzi az olyan szókapcsolást, mint *pardon, bocsánat* vagy *boy-fiú*. Pedig alapjában ez a két dolog nem is áll távol egymástól”. Ha jól értjük, (lengyel) helyteleníti, hogy e kifejezéseket pusztán „rossz tréfa”-nak tekintsük, mert bennük valamilyen képpen az előbbiekhöz hasonló, fordított sorrendű szinonimaváltozattal van dolgunk, s ezt komolyan hibáztatnunk kell. Igaz, hogy itt egy-egy francia és angol szó és magyar megfelelője került egymás mellé, mégsem minősítenők „rossz tréfa”-nak a két kifejezést, s nem is láthatunk benne *történelem ~ história, haza ~ patria*-féle feltételezett szinonimát. Sőt, semmiféle szinonimát. Mindkettő más-más nyelvtörténeti háttérből lép elénk.

A *pardon, bocsánat* szókapcsolat, ha talán ma már egy kissé megkövesedett, szószaporító udvariassági formulának tetszik is, régi nyelvi jelenség analógiás emlékéket őriz. Itt a magyar szó értelmező funkciót tölt be az egykor idegen, ma már jövevény *pardon* mellett. A francia szó magyar egyértékese, szótári vetülete: a 'bocsánat, bocsánatot kérek'. E mondatszó még az idő tájt tapadhatott az idegenből érkezett kifejezéshez, amikor az még magyarázatra, értelmezésre szorult. A XVIII. század második felében jelentkező franciás művelődési hatás nyomán tűnik fel a szó irodalmunkban a ma már elavult 'kegyelem' jelentésben. Gvadányi használja, midőn katonai hőstetteivel dicsekszik. Kergette, kaszabolta a kurucokat. „Ezek felől mongyák, hogy *pardont* nem adnak” (Pöstyéni förödés 1787. 8.). Csokonai Dorottyájában az igaliakat vezérlő Ecse a legszebb amazonnal vívott harc veszedelmes pillanatait szeretné elhárítani: „Kiált Ecse: *Pardon!* s a kardját nyujtotta” (ÖM. 2: 595). E két példában katonai, harci mozzanatok kapcsán bukkan fel a kifejezés, s így megfelelő magyar jelentése a 'kegyelem'. Petőfinél már „polgári” környezetben jelentkezik, s ezzel a tartalma is szelídebbre enyhül, 'bocsánat' lesz belőle: „Nagy-Károlyból Erdődre jöttem, hol kedvesem lakik . . . hó, *pardon!* már megint ott vagyok, hol nem kellene lennem” (Úti levelek. ÖM. 5: 50). De a *pardon* más-más jelentésárnyalatban felbukkan Sárosy Gyula, Jókai, Ady, Móricz Zsigmond írásaiban, sőt a népköltészetben is (ÉrtSz. 5: 665).

A *pardon, bocsánat* gyakori együtt ejtése úgy alakulhatott ki, mint a XVI. században a *viperakigyó*, amelyben az összetétel utótagja csak értelmezője a latin *viperá*-nak. Amikor Sylvester János 1541-ben lefordítja az

újszövetséget, a Vulgata szövegében előforduló „progenies viperarum” szerkezetet (Máté 3, 7; 12, 34) így tolmácsolja magyarul: „*Vipera kijóknak* fiai”. Ez az értelmező jellegű mellérendelő összetétel aztán állandósul, tovább él nyelvünkben. Használja 1570-ben Heltai Gáspár (Háló 261), s alkalmazza Ilosvai Selymes Péter is 1574-ben (A nagy szent Pál apostol... RMKT. 4: 204). De a *bocsánat* jelenlétét a *pardon* tőszomszédságában más irányból is megközelíthetjük. A *pardon* 'kegyelem' latin megfelelője: *gratia*. A magyar *grácia* már a XVI. századból adatolható (TESz. 1: 1093), tehát jóval korábban került nyelvünkbe, mint a francia jövevényszó, s így a latin nyelv hazai elterjedtségénél fogva is alkalmas volt arra, hogy a francia *pardon*-t értelemközelítve hozza. Ezt az alkalmi nyelvi helyzetét szemlélteti Jókai mondata: „*Pardont! Gráciát* kérünk! kiáltanak a labancok” (ÉrtSz. 5: 655). Itt a latin eredetű *grácia* (ÉrtSz. 2: 1054) játssza a későbbi magyar *bocsánat* szerepét.

A *boy-fiú* kifejezésben az idegen elemnek más a rendeltetése. Minősít és bizonyos jelentésmódosító feladatot teljesít. Kialakulatlan alárendelő összetett szónak tekinthetjük, amelyben a főnévi jelzős előtag, az angol *boy* 'fiú' éppúgy az utótag minőségére mutat, mint a *diák* a *diáklány* vagy a *fiú* a *fiúgyermek* összetételben (MMNyR. 1: 449). Csakhogy léte eleve meghatározott. Addig él, amíg a fővárosban vagy az ország más városában *bojszolgálat* működik. Ez a vállalat (Boy Szolgálat. Budapest V., Bajcsy-Zsilinszky út 20.) mindennemű közvetítő megbízást elfogad: vált színház- és mozijegyet, kézbesít küldeményeket, házhoz szállít csomagot, eljuttat megadott címre virágot stb. Személyes érdeklődésemre közölték, hogy a *boy-fiú* kifejezést nemcsak a vállalat dolgozói használják, hanem a nagyközönség is. A telefonmegrendelések szinte kizárólagosan így hangzanak: „Kérek egy *boy-fiút*”. Az előtag tehát mintegy elkülöníti a vállalat sajátos munkakörben foglalkoztatott fiú alkalmazottját minden más fiútársától, s mintha ezzel a jelentéssel ruházná fel: *küldönc* (fiú). Természetesen ilyen páros kifejezés csak akkor jöhet létre, ha az idegen szóelem önállóan is él a nyelvben. A *boy* pedig előfordul nyelvünkben. A Rádió 1969. március 29-i reggeli krónikájában Hunyor Erzsébet jegyzete idézte a *bojszolgálatot*, s ennek kapcsán hangzott el ez a mondat: „Nem jelent meg a *boy*.”

Idegen szónak és magyar megfelelőjének összetételszerű alakulata s benne az idegen előtag jelentésmódosító funkciója nem új jelenség nyelvünkben. Már a XVI. század irodalmában megtaláljuk a *boy-fiú* nyelvi mintáját. Bornemisza Péter 1578-ban egy német és egy magyar szót szerkeszt össze: „Pekri Lajos az Plebanost iol tartotta, es meg hatta az vtán, hogy egez hetig alunni ne hadgyanac, *setzel szekbe* ültetuen es éyel nappal Darabontok fel raztac, mihent el alutt volna” (Ördögi kísértetek. 1955. 208). A német *Sessel* 'szék' és a magyar *szék* kapcsolata valami szokatlanabb jelentésszínezetet ad a fogalomnak. Eckhardt Sándor, a Bornemisza-szöveg sajtó alá rendezője szerint értelme: 'karosszék'. A szó nem szigetelődött el. Későbbi használatáról is tudunk. Előfordul egy 1631-ből való Inventarium tételei között: „Egy hárssal kötött *Seczel szék*” (TörtTár. 1878. 927), és ismerjük előfordulását 1662-ből is: Talpra állt „*Zetsel-székéből*, melyben hordoztatik” (uo. 1885. 541). Itt is önállóan élő nyelvelemek tapadtak egymáshoz. A német szó Ilosvai Selymes Péternek Nagy Sándorról 1548-ban írt históriás énekében színanimaként tűnik fel. Temetik Makedónia királyát: „aranyból egy *szeket* czinaltatanak”, ezt a koporsóba teszik, s „*Seczelbe* az Sandort be helyhőztetek” (Historia Alexandri Magni 1574. G5a).

De Arany János szókincséből is idézhetünk igazoló példát. A francia *bureau* 'hivatal, iroda' szót az idegen szavak szótárai még a XX. században is értelmezték. Elsőnek Gyarmathi Sámuel Vocabulariuma (1816.) vette számba. Használatának gyakoriságát reformkori összetételei szemléltetik: *vámbureau* (Hazai és Külf. Tud. 1834. 132), *bureauporos* (Életképek 1844. 2: 8), *bureau-rendezés*, *bureauelnök* (Jelenkor 1845. 18), *bureau főnök* (Nemzeti Ujság 1847. 346). Arany magyar egyértékesével párosítja. A költő 1849. május 1-én Kossuth Lajoshoz folyamodik állásért: „ugy gondolám, hogy talán alsóbb hivatalok valamelyikének is megfelelhetnék”; utóbb „alárendelt irodai hivatal”-nak bélyegzi beosztását (Scheiber Sándor: ItK. 1955. 106). Arany valóban jelentéktelen ügyekkel foglalkozik a minisztériumban: beadványokat szerkeszt, kérvényekre adandó válaszokat fogalmaz (Danielisz Endre: ItK. 1963. 337). És amikor 1855-ben sorsának e szakaszára ismét visszapillant, ekképpen rögzíti életrajzi adatát: „1849 tavaszán *bureau-hivatalt* kértem s nyertem a magyar belügyminiszter alatt” (Hátrahagyott iratai és levelezése 1: XLVIII). Arany mintha a lélektelen, egyhangú munkakör tartalmát érzékelné a francia *bureau* 'hivatal' szóban, és alkotó munkaterületnek minősítené a magyar *hivatal-t*. Innen van, hogy az előtag jelentésének kisugárzása nyomán új árnyalatot kap a kifejezés. Talán ez volna az értelme: 'segédhivatal'.

Természetesen egy-két szótörténeti mozzanat nem jogosít fel utánzásra, de „enyhítő körülményt” mindenképpen biztosít olyan képződménynek, mint a nyelv élettani folyamatában kialakuló *boy-fiú*.

Az Idegen szavak cikkírójának igazsága van, ha helyteleníti, hogy a filmhíradóban látott termelészövetkezeti üvegházban „hővízből nyerik a szükséges *temperaturát*” nem pedig a *hőfokot* vagy *hőmérsékletet*, s helyeselnünk kell annak a gyakorlati szabálynak hangsúlyozott követelését is, hogy ismételjünk, ha valamely szót ismételnünk kell, és ne használjunk helyette idegen kifejezést. De hozzá kell tennünk: csak olyan idegen kifejezést, amely felesleges, s kizorít megfelelő jó magyar szót. Ámde a *história*, *pátria*, *ardon* már polgárjogot nyert nyelvünkben, jelenlétüket legjobb magyar íróink szóhasználata hitelesíti. Ha kitessékelnők őket, szegényebb lenne nyelvünk. Már pedig ilyen „nyelvédelem”-re aligha van szükségünk.

Zsoldos Jenő

Kölcsey: Elfojtódas

O sírni, sírni, sírni,
Mint nem sírt senki még
Az elsülyedt boldogság után,
Mint nem sírt senki még
Legfelső pontján fájdalmának,
Ki tud, ki tud?
Ah fájdalom —
Lángoló mint az enyém, csapongó s mély,
Nincsen több, nincs sehol!
S mért nem forr könyű szememben?
S mért, hogy szívem nem reped meg
Vérözönnel keblemen?

1. Sokszor értelmezett életmű — ritkán elemzett egyes művek. Kölcsey ama költőink közé tartozik, akiknek életművét viszonylag jól feldolgozták és részletesen megvilágították. Horváth János egyik legszebb, legkerekebb, igen tiszta tagolású, világos módszerű előadását róla tartotta 1935–36-ban (I. Tanulmányok. Bp., 1956. 154–207). S Révai Józsefnek is, úgy lehet, a legjobb tanulmánya róla szól. (1938-ban írta; I. Válogatott irodalmi tanulmányok. Bp. 5–52). A maiak közül pedig elég Szauder József tanulmányaira utalni, mindenekelőtt a Géniusz száll... című kiváló munkára (I. A romantika útján. Bp, 1961. 224–48). De említeni kell Toldy Ferenc igen mélyreható írását (I. Magyar nyelv és irodalom kézikönyve. Pest, 1855. c. művében) s Berzsenyinek — igazságtalansága ellenére — telitaláló megállapításokban gazdag, 1825-ben közzétett ellenbírálata is. (Észrevételek Kölcsey recenziójára, I. Berzsenyi Dániel válogatott művei. Magyar Klasszikusok sorozat. Bp, 1961.)

Szólt ez a nagyfokú érdeklődés a költő emberi, erkölcsi egyéniségének, melyhez foghatóan nemes és tiszta kevés volt irodalmunkban. Szólt fejlődéstörténeti szerepének, hatásának, mely jóval szélesebb körű, többretű s nagyobb súlyú, mint költészetének önértéke. Szólt költői életműve viszonylag kis terjedelmének, mely ritka töménysége és sokrétűsége ellenére is jól áttekinthető. De szólt, s aligha utolsósorban, annak is, hogy a költői alkotás kérdései kevés életműben érhetők oly jól utol, mint az övében. Kísérletező természetű költő volt; Csokonai és Petőfi s Arany közt a legtudatosabb kísérletező. Kiterjedt levelezése s alapvető elméleti munkái mindenkor serkentették ezt az érdeklődést, s gazdag segédanyaggal látták el.

Egyes versei elemző értelmezésének száma mégis meglehetősen kicsi. Oka lehet ennek az, hogy a széleskörű közönségtől távolabb került költők csoportjába tartozik, kivált személyes, „privát” érdekű verseiben. De oka lehet az is, hogy az egészsből kiemelt részek nála oly mennyiségben tartalmazznak „avult” (neológias, szentimentális, klasszicizáló) elemeket, hogy velük — a közönség számára, a közönség tetszésére — az elemző nehezen s nem szívesen birkózott meg. Különösen, mert e nehézségért érdeklődést csigázó életrajzi háttér (nagy szerelem, nagy sorsfordulók, nagy ellenségeskedések stb.) sem kárpótolta a közönség előtt az elemzőt.

2. A föltételezett jelentés, a föltételezett alkotó elv. Ezt a versét, mely 1814-ben keletkezett, méltatói gyakran emlegetik: mint emberi egyéniségének s költői lélektanának fontos, önértelmező adalékát. Többen megrendítőnek mondják. Horváth János viszont, aki életművét mélyen ismerte, híres antológiájába, a Magyar versek könyvébe mégsem sorolta be, jóllehet viszonylag (más antológiákhoz képest) feltűnően sok versét vette föl. De tanulmányában sem említette valamely versfajta kiteljesült példajaként. Úgy lehet, esztétikai tekintetben nem tartotta hibátlannak, illetőleg a költő java színvonalához tartozónak.

Ha ez volt felfogása, úgy véljük, elemzésünk részben igazolhatja felfogását. A vers belső egysége nézetünk szerint nem csorba nélkül való. Alkotó elvét utolsó három sorában nem vitte keresztül az előzőkkel egyenlő szinten. Ha e három sort elhagyva olvassuk a verset, sugalma erőteljesebb, egyneműbb (és modernebb is). De így meg viszont nem teljes. A gondolat és indulat, illetőleg a versszervezet mozgása, dinamikája, mely a maga kiteljesedését, lezárulását óhajtja, megkívánja e három sort. Illetőleg azt, amit e három sorral kívánt kifejezni a költő, s amit felfogásunk szerint nem sikerült az előzőkkel azonos szinten kifejeznie. Míg az előzők Kölcsey legmagasabb pontjait érik el, e sorok jó átlagát sem haladják meg.

Mi tehát a vers alkotó elve, gondolata, jelentése?

A felelet előtt egy a módszert illető megjegyzést kell közbevetnünk. Ez a vers lehetőséget nyújt arra, hogy a versszervezetet az ún. beszédhelyzet, parole-szituáció segítségével ragadjuk meg. Egy köznapi, tipikus beszédhelyzet nyelvi-lélektani tényezőit, tulajdonságait, energiáit szűri, töményíti, fokozza föl ez a vers.

A vers beszédhelyzete a kiáltás, görcsös síró kiáltás, mely itt, ez alkalommal egy a vágyott állapotnak, a boldogságnak megsejtése s rögtöni s végleges elenyészése érzetében szakad föl. Ezt a kiáltást, ezt a sóhajtást szeretné a költő oly kiáltásra, oly sírásra fölfokozni, melyben a kimondással föloldódhat ez az életérzéssé lett érzet. Kiáltás tehát ez az igazi kiáltásért, sírás az igazi sírásért. Azért az ideális, abszolút értékű (s elérhetetlen) kiáltó sírásért, síró kiáltásért, amelyben minden összegeződhet, minden megnyilvánulhat, minden föloldódhat. Azaz e vágy kimondásával együtt az igazi kiáltás, az igazi sírás, az igazi, a teljes értékű érzelmi-művészi aktus és produktum, tett és mű lehetetlenségének is kimondása ez a vers.

Vagyis Kölcsey egyik legállandóbb költői lélekállapota van benne jelen. A tárgyatalan, a megfoghatatlan, a középpont — a mag — nélkül gomolygó fájdalom, mely a tárgyat, a keretet keresi, hogy benne testet ölthessen, a formát, hogy benne megnyilvánulhasson, az alkalmat, hogy általa beteljesülhessen. Azt az egyed fölötti eszményi tárgyat és formát, mely az egyedítől

az egyetemesbe, az esetlegesből az abszolútba emel. Méltatói megegyeztek abban, hogy ez a vágy, ez a keresés központi eleme költői magatartásának, forrása formai gazdagságának, de egyben érzelmi egyhangúságának is. A vágy és a valóság, az ideál és a realitás, a teljesség vágyának s a teljesülhetetlenségének ellentmondásai közé feszített romantikus költőnek a megnyilvánulása ez a vers. (Természetesen — mondanunk sem kellene, ha félreértéstől nem kellene tartanunk — nem azért érzi magát ez ellentmondás pólusai közé feszítve, mért romantikus költő, hanem azért romantikus költő, mert ily ellentmondás pólusai közé feszítve él. Oly ellentmondás pólusai közé, melynek társadalmi-történelmi forrásai az ő esetében, akit annyi csalódás ért közéleti pályáján, akit akkora magány vett körül, aki oly gyakran szinte fegyvertársak nélkül állt a harcban, nagyon is világosak, s ily rövid keretben magyarázatra nem szorulnak. Nem a stílusirányból magyarázzuk a lelkiállapotot s a magatartást, — a lelkiállapotból, a magatartásból magyarázzuk a stílusirányt.)

A következőkben megkíséreljük a mondottak alapján rendszerbe fogni a vers hatóeszközeit, s igazolni, hogy e rendszer a vers belső szerkezetét (strukturáját) foglalja magába, s hatását e szerkezeten át fejti ki.

3. A mű rétegei: a) mondatszerkesztése. A beszédhelyzetből való kiindulás megengedi, sőt megköveteli a mondatszerkezeti kiindulást.

A vers négy mondatból áll. Az első strófát foglalja magába az első, a másodikat a második, az utolsó versszak első sorát a harmadik, ugyane versszak második-harmadik sorát a negyedik. Az első kettő e mondatok közül körmondat. Oly összefoglaló típusú körmondat, melyet pindarizálónak szokás nevezni. A mondat kezdő és záró helyén, kezdő és záró sorában hangsúlyos mondatrész áll. A közbeeső mondatrészek, szószerkezetek, mondattagok, illetőleg sorok nemcsak bővítő szerepűek, hanem elválasztó, hátráltató jellegűek is. Várakozást, feszültséget, energiát teremtenek. A kiáltásra jellemző feszültséget, energiát. Amit különben a két mondat indulatszós hangütése már előlegez. Az *O* és *ah* indulatszó a fölkiáltó mondatok jellegzetes fölütése. A két mondat közül a második formális, grammatikai szempontból is felkiáltó. De lélektani-stilisztikai tekintetben az első is az. Oly szónoki kérdés, mely a felkiáltó mondat szerepét, a feladatcsere révén, fölfokozva tölti be. Kielező írásjelezés esetén így jelölnék: „Ki tud?! ki tud?!”

Mindezek a vonások a k i á l t á s nyelvi-lélektani helyzetéből fakadnak, s azt fokozzák föl. De ebből fakad s ezt fokozza föl két további mondat-szerkesztési elem is. Az egyik a szószerkezetek, illetőleg tagmondatok kapcsolódásának nyitott, több értelmű, több lehetőségű volta.

Lássuk előbb az első versszakot. A harmadik sor után vessző áll. Az első három sor fölfogható önálló mondatnak is, csonka főmondatnak (*O, sírni, sírni, sírni*). De ennél fontosabb, hogy a két hasonlító mellékmondat két szerkezetes határozója (szószerkezete) (*Az elsűlyedt boldogság után | Legfelső pontján fájdalomnak*) kapcsolható a *Mint nem sirt senki még* sorhoz, mondat-hoz is, de a *Ki tud? ki tud?* s az *O sírni, sírni, sírni* mondathoz, ill. csonka mondat-hoz is. S a második versszakban hasonlóképp vannak kapcsolási vagylagosságok, nyitottságok. A felkiáltó körmondat áramkörében ezek a kétfelé mutató, oszcilláló lehetőségek tovább fokozzák a feszültséget, a kiáltás feszültségét.

Hasonlóképp fokozzák a kiáltás feszültségét az ismétlések is. Mondatot, szó szerint is, s mondatformát s szószerkezetformát is ismétél többszörösen

az első két versszak. Az ismétlést azonban variációs elemmel társítja, fokozza. Legszebb példáját a két körmondatot lezáró két utolsó sor nyújtja ennek. Egymást is ismétlik, s önmagukat is e sorok. Mindkettő tagadás, de az egyik (*Ki tud? ki tud?*) indirekt módon, szónoki kérdéssel tagad, a másik direkten, tagadó mondat. Az egyik két fele teljes ismétlés (*Ki tud? ki tud?*), a másiké csak variációs (*Nincsen több, nincs sehol!*).

A kiáltás beszédhelyzetének egy másik lélektani-nyelvi lehetőségét is kihasználja a vers. A kiáltást felidéző, a kiáltással kimondott tartalom totalizálása ez. Két eszközét említjük. A főnévi igenév — ideje, személye, száma, módja nem lévén — a cselekvést személytelenre és időtlenre egyetemesíti (*csak sírni, sírni, sírni!*). Kölcssey alighanem először él így e nagy jövőjű eszközzel. Aranyt (*Pihenni már! — Örök zsidó*), Vajdát (*Csak pihenni, csak pihenni! — „A vaali erdőben”*), Adyt (*Sírni, sírni, sírni*) említjük csak az utódok közül. A másik totalizáló eszköz a 3. személyű általános alany használata (*Ki tud? ki tud?*)

4. A mű rétegei: *b*) szókincse. A mondat szerkezetiek után a szótári-szótani vizsgálódások, statisztikák is arra mutatnak, hogy a nyelvi-stilisztikai energiák a kiáltás beszédhelyzetének jegyében összpontosulnak, rendeződnek s ragadhatók meg. Feltűnő, milyen nagy a viszony-, módosító- és határozószó-csoport aránya, s mily kicsi a fogalom- és minőségsszavaké az első két versszakban (21 : 15). Különösen akkor feltűnő ez, ha számba vesszük, hogy a 15 utóbbiból 6 ismételt elem, duplikáció, s így mindössze 9 fogalom- és minőségsszó fordul elő. Azaz a képzet- és fogalomkincs rendkívüli szűkítéséről (redukciójáról), a redundanciának különösen erős érvényesítéséről van itten szó, ami lélektanilag, nyelvlélektanilag nagyon is egybevág a kiáltás *egyetlen elemre*, mozzanatra összpontosító beszédhelyzetével. Akkor tapasztaljuk igazán, hogy valóban ily redukcióról van szó, ha látjuk, hogy a kulcsszót, a *sírni*-t ötszörösen ismétli meg a vers. S ha látjuk, hogy a többi fogalom- és minőségsszavak is — azonosság, rokonság vagy ellentét jegyében — e kulcsszó képzetköréhez kapcsolódnak (*fájdalom, boldogság, elsüllyedt, könny, lángoló*).

A kiáltás beszédhelyzetének feszültségét, energiáit jelentősen fokozza az is, hogy a fogalom- és minőségsszavak két ellentétpárba rendeződnek. Az egyik a *fájdalom—boldogság*, a másik a *mélyesség—magasság* ellentétpárja. Fontos e tekintetben az, hogy míg az ellentétpár pozitív fele, a boldogság és a magasság egyszer fordul elő (*Boldogság, legfelső pont*), addig a negatív oldal, a fájdalom és mélyesség képzetei többszörös variációban (*süllyedt, mély, sírni, lángoló, fájdalom*). Csatlakozik a negatív képzetek túlsúlyához — mind szótári, mind mondat szerkezeti tekintetben — a tagadás eszközeinek igen nagy aránya. Az egész versben 7 tagadó szó van. S funkció szerint voltaképpen valamennyi mondat tagadás is, bárha formája kérdő.

5. A mű rétegei: *c*) hanganyaga. De nem kevésbé tanulmányos a hanganyag vizsgálata. A hangstatisztikai érvelés mindig igen sikamlós terület. Ez esetben azonban a beszédhelyzet s a hangarány összefüggése igen evidensnek látszik. A magyar hanganyaghoz képest szokatlanul nagy a magas hangok aránya. Az első két szakaszban 34 magással 27 mély áll szemben. S a magasak közül 17 *i* (13 *i*, 4 *í*). A magasaknak, kivált az *i*-nek ez a túlsúlya azonban az *s*-nek a mássalhangzók közötti uralmával nyeri el szerepét. Az öt első sor mindenképpen van *s* + zárt magas hang kapcsolat (*sírni, sirt, senki,*

sülyedt, sirt, senki, legfelső). A kiáltó sírás, a síró kiáltás hangemlékére kitűnően visszhangzik mindez.

A kiáltás beszédhelyzetébe, hangemlékébe hibátlanul illik bele a vers metrikája is. A sorok változó szótagszáma, a versszakok változó sorszámára éppúgy a nyugtalanság feszültségét, a feszültség energiáit kölcsönzi a versnek, mint a verselés ritmikájának változó jellege. Különösen fontos e tekintetben az, hogy a verselés uralkodó eleme jambikus, emelkedő, s e jambikus elem társul az említett *s + i, ü, e* hangkapcsolódással. Az első hat sorban, az első versszakban vezetésre jutott *s* bevésődött jambikus lejtés aztán újra meg újra fölbukkan, küzd jogáért, fokozza a kiáltás nyugtalan feszültségét.

6. Az utolsó szakasz kérdése: szintesés, törés. A harmadik szakasz, mint mondtuk, elengedhetetlen ahhoz, hogy a gondolat, az indulat, a versszervezet önelvű, a maga belső mozgásának, arányainak megfelelően kiteljesüljön.

A második szakasz áthangolja a személyragos birtokos névmással az első szakasz személytelenre egyetemesítő jellegét a személyesség irányába. A harmadik szakaszban ez a személyesség a teljesség felé törekszik. De eszközei nem alkalmasak a teljesség megteremtésére. A versszervezetben törés keletkezik, esés jön létre.

Fájdalma kimondásának lehetetlenségét, az igazi sírás, az igazi kiáltás lehetetlenségét indirekt módon, szónoki kérdéssel tagadja. Ezt használta az első szakasz is (*Ki tud? ki tud?*). A második szakasz direkt tagadással tovább fokozta s egyértelművé tette az első indirekt tagadását (*Nincsen több, nincs sehol!*). Itt viszont csak a mondatforma ismétléséről, nem pedig *fo-k o z á s á r ó l* van szó. Különösen gyengíti a mondatforma erejét, hogy ismétlése, a versszak második sora, nehézkes kettős kötőszóval üt fel (*S mért, hogy*). Ez a versszak az előzők egyedivé formált, hátráltatott, nagy lélektani feszültségű körmondatát a sablon retorika szintjére ejti vissza. Jellemző erre, hogy mindkét mondat egy-egy szokványos (s már akkor is) elhasznált és sem szórenddel, sem szócserevel, sem egyéb átformálással (deformálással) meg nem újított, egyedivé nem tett szóképet foglal magába (*forr könnyű szememben; szívem nem reped meg*). Az előző mondatok szórendje feszültséget teremtett, ezek határozós lezárása a hangmenetet bágyadttá s szétesővé teszi. A sablon-retorikával szerkesztett két mondatot gyengíti szóanyaga is. Az az erőteljes redukción, szűrés és szűkítés, mely oly hathatósan összpontosítottá tette az első szakaszokat, ebből a strófából hiányzik. Az arány a viszony- és módosító szókról a fogalom- és minőségyszók javára fordul át. De közülük egyik sem nyer központi jelentőséget, sem saját szótári jelentésénél erősebb értelmet, mint nyert előbb az ismétlés és a konsztextus hatására a *sírni*. Sőt, ellenkezőleg: a szavak, szóképek a mondatszerkesztés, a szókörnyezet hatására kevesebbet érnek szótári jelentésüknél. Példa lehet rá a *vérözön*, mely a toldalékyszerű határozós helyzetben s két elhasznált szóképet után maga is üresen puffanóvá lesz. S míg előbb az élet alapjelenségeihez s alapszókinéséhez tartozó szavakkal teremtett — a mondatszerkesztés segítségével — feszültséget, most szókinése modorosán költőies, s szókapcsolatai még inkább szokványos költői modorosságokká erőtlentik őket.

Lehet természetesen, hogy tévedünk. Mert lehet például úgy is fölfogni ez utolsó strófát, mint detensiót, mint feszültségfölordót — a tehetetlenség rezignációja jegyében. A ritmika átváltozása trochaikusra, esőre éppúgy emel-

lett szólhat, mint a lazább szórend, a szokványosabb szóképek, a hagyományosabb retorika alkalmazása. Csakhogy akkor meg ezért nincsenek helyükön az említett szóképek, kivált a *könnyü forr s a vérözön*. Detensióra, föloldódásra, föllazításra ezek semmiképp sem alkalmasak. A metrikai váltás is, a használt sorfaj keretében, inkább gyengíti, mint fokozza a vers kiteljesülését. Szauder József arra hívta fel a figyelmünket, hogy e váltás ama verseire emlékeztet, amelyekben próbálgatja már a szerepbe, többnyire balladás-románcos szerepbe való önbeillesztés gesztusát, az átképzeléses önkifejezés lehetőségét, mozdulatát. Később majd nagyszerű remekműveket hoz létre ezzel az eljárással, de egyelőre többnyire fél sikerrel alkalmazza.

*

Mi mindenesetre úgy látjuk, hogy míg az első két versszak Kölcsey kivételesen magas szintjén mozog, ez utolsó saját átlagánál nem áll följebb. Az első kettőben a romantikus líra egyik fő alkotáselvének megvalósítása sikerült. A mondatformát (a pindarizáló körmondatot) egyedivé hasonította át a mondatépítés és a lelki folyamat egybevágásának jegyében és érzetével, s így a „spontaneitásnak”, a „természetességnek”, az „őszinteségnek”, ezeknek a romantikára oly jellemző kategoriáknak, követelményeknek a jegyében és érzetével is. Az utolsóban viszont némileg maga hasonult a mondatformához, a retorikai-stilisztikai képlethez. Az első kettőben — az a benyomásunk — túllépett Berzsenyin Vörösmarty irányában, az utolsóban Berzsenyin is innen maradt.

Németh G. Béla

Összetett mondatok helyesírási célú elemzése

Deme László Szinteződés és tömbösödés az összetett mondatban című tanulmányában (Nyr. 90: 4) nyomatékkal hangoztatja, hogy az összetett mondat nem összetett, hanem széttagolt; hogy nem tagmondatokból rakódik össze, hanem tömbökre, majd rajtuk keresztül tagmondatokra bomlik. Ennek a szemléletnek gyakorlatban való érvényesítését példákon mutatta be. Az ilyenféle mondatelemzés célszerűségéről megjegyezte: „Ha a mondatelemzés arra való — amint ezt, kétségkívül helyesen, hangoztatni szoktuk —, hogy belehatoljunk a mondatban rejlő gondolatba, s ezen keresztül a gondolkodás törvényeibe; s ezen át végcélként a hasonlók produkálásának, azaz a helyes fogalmazásnak készségét is erősítsük; — akkor nem közömbös kérdés az, hogy mozaikszerűen látjuk-e az összetett mondatot, két-két szomszédos tagmondatának egymáshoz való viszonyára, illetőleg viszonyaira atomizálva; vagy pedig egészében, reális összefüggéseiben; azaz szinteződésével és tömbösödésével együtt!” (Uo.)

Kétségtelen, hogy Deme a nyelvoktatás egyik fontos feladatára utalt. De e feladat, a kifejezőképesség formálása mellé oda kell állítanunk a helyesírás fejlesztését is. Tágabb értelemben ez is a kifejezőképesség része; viszonylag mégis önálló. Dolgozatomban azt mutatom meg, milyen jellegű az önállósága; hogy mennyire kívánja a helyesírási elemzés is a mondatban rejlő gondolatba való belehatolást. Részletesen azt szemléltetem, hogy a bonyolultabb összetett mondatot záró írásjelet tudatosan megválasztani csak úgy lehetséges, ha a szinteződést és tömbösödést figyelembe vesszük. Itt említem, hogy a tömbök, szintek szerint végzett elemzésnek vannak előzményei. Számos példát idéhetnék a Rácz Endre által összeállított Nyelvtani elemzések III. című munkából. (Tankönyvkiadó, 1964.)

Helyesírási szabályok és értelmezésük

Az összetett mondatok záró írásjelének megválasztását az AkH. 336., 337., 343., 344., 345. és 346. pontja irányítja. Ezek szerint:

a) A mellérendelő összetett mondatot olyan írásjellel zárjuk, amilyen a mondat „értelme” szerint szükséges. Az „értelme” itt a beszélő szándékát takarja: kijelentés, felkiáltás, kérdés, óhajtás, felszólítás.

b) Az alárendelő összetett mondatot olyan írásjellel zárjuk, aminőt a főmondat „értelme” kíván.

A szabályzat elég egyértelműen rendelkezik az alárendelő összetételekről. A mellérendelő összetételekről szóló pontjai azonban túlságosan általánosak,

így többféle értelmezést is lehetővé tesznek. Szemere Gyula Hogy is írjuk? című könyvében úgy értelmezi az AkH. idevágó pontjait, hogy a mellérendelten összetett mondatot olyan írásjellel kell zárni, amilyent utolsó tagmondata után tennénk, ha egyszerű mondatként íránk le (156). Az AkH. és Szemere könyvének szabályait egybevetve kitetszik, hogy a mellérendelő összetételek „értelmének” meghatározásában legalábbis potenciális eltérés van.

Rácz Endre hívta föl a figyelmemet arra, hogy a Nyelvőr postájában F. G. már érintette a dolgot (Nyr. 81: 506). Az általa vizsgált példánál — *Jaj de fáj a fejem, pedig már sok port bevettem!* — alighanem meggyőzőbben érzékelteti a nehézségeket ez a mondat: *Miért nem hallgatsz rá, hiszen jót akar neked? ~ Miért nem hallgatsz rá, hiszen jót akar neked.* Hasonló esetekben (az utolsó tagmondat a mellérendelő összetételben magyarázó vagy következtető) csak vonakodva teszünk eleget annak a tanácsnak, hogy az utolsó tagmondathoz alkalmazkodjunk.

Jóllehet ez a kérdés még rendezetlen, most nem volna célszerű vele behatóbban foglalkoznom. Gyakorlati okokból a továbbiakban Szemere Gyulát követem a mellérendelő összetételek záró írásjelének megválasztásában.

Mellérendelés vagy alárendelés?

A szövevényesebb összetett mondatok záró írásjelét akkor lehet indokoltan kitenni, ha tömbök és szintek szerint is elemezzük őket. Vagyis tisztázandó: *a)* Hány tömbbe rendeződnek a tagmondatok? Milyen viszony érvényesül e tömbök között? *b)* Milyen „értelmű” a vizsgált összetett mondat? Kijelentő, felkiáltó, kérdő, óhajtó, felszólító?

Mivel a döntés viszonylag könnyű olyankor, ha a tagmondatok között csupán egyféle mondattani viszony áll fenn, ezzel a típussal most nem foglalkozom. Kirekesztem tehát az efféléket:

Csak mellérendelő viszony érvényesül:

Úlj fel, egyébbel ne törődj, csak jól fogóddz meg!

Mitől se tarts, add át a fegyveredet és fővegedet, s az enyémmel menj el a napos tisztához!

Csak alárendelő viszony érvényesül:

Minek tulajdonítható, hogy eleve ilyen határozottan döntött, mikor nem ismerte eléggé az ottani helyzetet?

Azt mondotta, alapvető kifogása a háború ellen az, hogy hatalmi eszközökkel próbálnak megoldani olyan problémát, amely másféle eszközöket és módszereket kíván.

Mielőtt ítélsz, szeretném tudni, milyen szabály szerint határozod meg, melyikünk mit ér.

Tüzetesen csakis azt a fajtáját tárgyalom a többszörös összetételnek, amelyben mellérendelő és alárendelő mondattani viszony egyaránt fellelhető.

A fő viszony az alárendelés

Mindegyik példában az alárendelés lesz a fő viszony; az egyfajtajú mellékmondatok közt érvényesülő mellérendelés másodrendű, hiszen a főmondathoz képest mindegyik mellékmondat. Az egész összetétel jellegébe ezek a másodlagos (alacsonyabb szintű) mellérendelő viszonyok nem játszanak bele. Hogy milyen „értelmű” az összetett mondat, az a főmondat szintjén dől el.

1. *Orvosmeteorológustól kértünk fölvilágosítást milyen hatással volt az emberi szervezetre a múlt hét szeszélyes időjárása és mi a panaszok magyarázata*

A főmondathoz (1. tagmondat) két állandó határozói mellékmondat tartozik (2–3). Ezek egymással kapcsolatos mellérendelői viszonyt alkotnak. A záró írásjelet az 1. tagmondat határozza meg.

2. *Nyugtass meg felőle hogy meg ne érintsen újra a szomorúság és ne költözzön fájdalom a szívembe*

A főmondathoz (1.) két célhatározói mellékmondat tartozik (2–3). Ez utóbbiak közt kapcsolatos mellérendelés érvényesül, másodlagos (alacsonyabb szintű) mondattani viszonyként. A záró írásjelet az 1. tagmondat jellege szabja meg.

3. *Néha nem lehetett kikerülni hogy kezet fogjanak vagy pár szót vált-sanak*

A főmondathoz (1.) két tárgyi mellékmondat tartozik (2–3). A mellékmondatokat egymáshoz másodlagos mellérendelés fűzi, mégpedig választói mellérendelés. Írásjel az 1. tag szerint.

4. *Az a kérdés hogy hiszünk-e az emberi értelemben hiszünk-e abban hogy olyanok vagyunk akik belátással rendelkeznek*

A főmondathoz (1.) két alanyi mellékmondat kapcsolódik (2–3). Ezek közt másodlagos mellérendelés érvényesül (kapcsolatos vagy magyarázó viszony). Az utóbbi alanyi mellékmondathoz állandó határozói mellékmondat tartozik (4.), ehhez pedig állítmányi mellékmondat (5.). A másodlagos mellérendelés utolsó része tehát kiterelvényesedett. Az írásjelet az 1. tagmondat szerint tesszük ki.

5. *A már iskolát elhagyott szárnyára kelt ifjú rég óhajtott szabadságát abban képzelettel feltalálni hogy senkinek semmivel ne tartozzék hogy indulatai s vágyásai vezette cselekedeteit semmi kötelesség ne kösse meg*

Az 1. tagmondathoz (főmondat) két képes helyhatározói mellékmondat tartozik (2–3). Ezeket egymáshoz másodlagos mellérendelés köti (kapcsolatos vagy magyarázó).

6. *De jusson eszedbe a könyvek száma végtelen a te éveid pedig végesek s óráidat s napjaidat oly sok egyéb foglalatosság kívánja magának*

A főmondathoz (1.) három alanyi mellékmondat tartozik (2–4). Közülük a 2. és harmadik egymással ellentétes mellérendelő viszonyban áll, és együttesüket kapcsolatos viszony fűzi a 4. tagmondathoz. A mondatzáró írásjelet a főmondathoz igazítjuk.

7. *Ki messze messze vagy kinek hajója már A zúgó tengeren remélve küzdve jár Vagy a boldog világ előtt horgonyt vetett Egy-két szót jó barát hadd szóljak még veled*

A főmondathoz (4.) három minőségjelzői mellékmondat tartozik (1–3.). Az 1. és a 2–3. mellékmondat magyarázó mellérendelő viszonyán belül érvényesül a 2. és 3. között a választói mellérendelés. Mondatzáró írásjel a főmondat (4.) alapján.

8. *Klárának úgy tetszik álmában mintha valami alak felköltene őt hogy ne aludjék hanem menjen fel a toronyba*

A főmondathoz (1.) alanyi mellékmondat tartozik (2.), ehhez pedig két célhatározói mellékmondat. A célhatározói mellékmondatok egymással ellentétes mellérendelést alkotnak (3–4.).

9. *Izgatta azonban hogy annyi fáradsága kárba vész s Vili mégsem érti amit magyaráz*

A főmondathoz (1.) két alanyi mellékmondat tartozik (2–3.). A mellékmondatok közt mellérendelő viszony érvényesül (kapcsolatos). Az utóbbi alanyi mellékmondathoz tárgyi mellékmondat tartozik (4.). Mondatzárás a főmondat (1.) értelme szerint.

10. *Biztos volt benne hogy minden amit tudni akar itt bujkál ebben az emberben és csak rajta múlik hogy szólásra bírja*

A főmondathoz (1.) állandó határozói mellékmondatok tartoznak (2. és 4.). Az első állandó határozói mellékmondatba beleékelődik saját minőségjelzői mellékmondata (3.). A második határozói mellékmondathoz alanyi mellékmondat tartozik (5.). A tömbösödött két határozói mellékmondat egymással kapcsolatos (mellérendelő) viszonyban áll. Ez a mellérendelés természetesen másodlagos.

11. *Az új tantervnek az a törekvése hogy az anyag zsúfoltságát megszüntesse és módot adjon szilárdabb ismeretek és megbízhatóbban funkcionáló készségek kialakítására itt is érezhető*

A főmondatot (1.) kettészakítják a beleékelődő minőségjelzői mellékmondatok (2–3.). A mellékmondatokat egymáshoz másodlagos mellérendelői viszony (következtető) fűzi.

12. *Ronda aki tudta hogy a diákok a háta mögött ellenségei hogy becsapják és gyűlölik úgy bánt velük mint halálos ellenségeivel akik közül sohasem lehet eleget „elkapni” és megbuktatni a vizsgán*

A főmondatba (1.) beleékelődik a hozzá tartozó minőségjelzői mellékmondat (2.), valamint a jelzői mondathoz tartozó két tárgyi mellékmondat (3–4.). A főmondathoz közvetlenül kapcsolódik másik ágon a módhatározói mellékmondat (5.). Ehhez viszont minőségjelzői mellékmondat kötődik (6.). A tárgyi mellékmondatok közt másodlagos mellérendelés áll fenn: esetleg kötőszó nélküli következtetés.

13. *Bizony ha lelked fáj ha rajta seb vagyon Könnyebben begyógyul a honi hantokon*

A főmondatba (1.) beleékelődik két feltételes időhatározói mellékmondata (2–3.). Ez utóbbiakat alacsonyabb szintű kapcsolatos mellérendelés is összefűzi.

14. *A visszatért küldöttség pedig tudtul adá a lakosságnak hogy ki-ki menjen haza a maga lakásába s éjszakára tegyen gyertyát az ablakába s ami szegénységéből kitelik hordja össze hogy a labanc urakat kielégíthessék vele*

A főmondathoz (1.) három tárgyi mellékmondat kapcsolódik (2–4.). Az utolsó mellékmondathoz (4.) tárgyi mellékmondat tartozik (5.); ez beleékelődik viszonylagos főmondatába. A 4–5. mondathoz célhatározói mellékmondat illeszkedik (6.). A 2., 3., 4–6. mondatokat másodlagos mellérendelő viszony is összetartja (kapcsolatos).

15. *Sokszor megesik ha szokott útkon járnak hogy az anya mintha észre se venné hogy Bambi mögötte van és szépen rendesen követi*

A főmondathoz (1.) feltételes időhatározói mellékmondat tartozik (2.). Az 1–2. mondat együtteséhez alanyi mellékmondat tartozik, ehhez pedig két tárgyi mellékmondat kötődik (4–5.). A tárgyi mellékmondatok közt másodlagos kapcsolatos mellérendelés található. Az összetett mondat írásjelét a főmondathoz (1.) igazítjuk.

16. *Imre különösen igyekezett mivel biztassa mivel csábítsa el a gyereket*

A főmondathoz (1.) célhatározói mellékmondat tartoznak: *hogy kitálja* (2.). Ez azonban stiláris okokból elmaradt. Ehhez rendelődik két tárgyi

mellékmondat (3–4.). A tárgyi mellékmondatok közt másodlagos mellérendelés (kapcsolatos) érvényesül.

A fő viszony a mellérendelés

A tagmondatokat hol alárendelés, hol mellérendelés kapcsolja egymáshoz. De az összetett mondat tömbjei egymás mellé rendelődnek. Így az egész mondat „értelmét” a mellérendelés határozza meg. Az alárendelés tömbön belül, vagyis alacsonyabb szinten érvényesül.

17. *Ne légy szerfölött kíváncsi ne akard azt is megtudni ami nem tartozik rád*

Az 1. és a 2–3. tagmondat közt kapcsolatos (esetleg magyarázó) mellérendelés áll fenn. A mondatzárást a 2–3. tag alkotta tömb szerint végezzük. Minthogy ebben másodlagos alárendelést találunk, értelemszerűen a 2. tagmondat szerint döntünk, s nem szó szerint vesszük a szabályt, hogy a mellérendelő összetételben az utolsó tagmondat szabja meg az írásjelet.

18. *Vedd el azt a követ s a húst szalonnát rakd be a kútba hogy meg ne romoljék*

Az 1. és a 2–3. tagmondat együttese kapcsolatos mellérendelő viszonyban áll. A 2. tagmondathoz mint főmondathoz célhatározói mellékmondat tartozik (3.). Mondatzárás az értelemszerűen utolsó tag (2.) szerint.

19. *Most feküdjetek le reggel pedig mind a hárman mondjátok el mit álmodtatok*

Ennek az összetett mondatnak a fölépítése hasonlít az előbbihez. Eltérés a másodlagos alárendelés fajtájában mutatkozik: a 3. tag tárgyi mellékmondata a 2.-nak.

20. *Egyszer beállított egy gazdához és azt kérte fogadja fel valamilyen szolgálatra*

A 19. példához hasonló a megoldás. A tárgyi mellékmondatot esetleg határozói értékűnek lehet felfogni: *kérte valamire* — állandó határozó.

21. *Felelj teljes mondatokkal az alábbi kérdésekre és állapítsd meg milyen mondatrész szerepét tölti be a dőlt betűs szó*

Az 1. valamint a 2–3. tagmondat tömbje kapcsolatos mellérendelő viszonyú. A 3. tagmondat tárgyi mellékmondat.

22. *Az óriás rámutatott az egyik ágyra és azt mondta feküdjön bele és aludjék egy jót*

Az 1. és a 2–4. tagmondat tömbje közt találjuk a fő viszonyt, a mellérendelést. A második részben alacsonyabb szintű alárendelés (tárgyi): 2–3., 2–4. Ugyanitt alacsonyabb szintű mellérendelés is előfordul az azonos fajtájú mellékmondatok közt: 3–4. A záró írásjelet az elsőrendű mellérendelés 1. — (2–4.) alapján választjuk meg, vagyis a 2. tagmondat szerint.

23. *Először is megparancsolom fogjátok ki két lovat fogjátok a szegény ember két rossz gebéje elé elbírja négy ló is ezt a hintót*

Az 1. tagmondathoz mint főmondathoz két tárgyi mellékmondat tartozik (2–3.). Az 1–3. tömbhöz igen lazán kapcsolódik a 4. tag, föltehetőleg kötőszó nélküli magyarázó mellérendeléseként.

24. *Magyarázd el neki a fejőgép működését mutass meg neki mindent és mondd el azt is mivel takarmányozzák ezeket az állatokat*

A fő (mellérendelő) viszony az 1., a 2. és a 3–4. mondat, illetve tömb közt van meg: A 4. tagmondat a 3.-nak tárgyi mellékmondata. Ez az alárendelés azonban másodlagos mondatbeli viszony. Írásjel a 3. tag szerint.

25. *Szilaj módon és zuhogva szól de erdön által megcsappan bezzeg a hatalma mert azok a zsenge levelek annyira megsűrrik a hangját hogy a fennsíkra már csak úgy érkezik mintha dúsgazdag tavaszi pára zengene-zungana csupán*

Az összetett mondat két része áll mellérendelésként egymás után (ellentétesen): az 1. és a 2–5. tömbje. Ez utóbbi részben másodrendű alárendelések is előfordulnak: a 3. tag okhatározói mellékmondata a 2.-nak, a 4. fokhatározói mellékmondata a 3.-nak, az 5. állapothatározói mellékmondata a 4.-nek. Mondatzárás a 2. tagmondat szerint.

26. *Hisz én nem mondtam hogy te cselekedd azt én csak azt mondtam hogy könnyű volna megtenned*

Két arányos tömb rendelődik egymás mellé: az 1–2. és a 3–4. tagmondat együttese. A tömbökön belül alacsonyabb szintű alárendelés: tárgyi mellékmondat mindkét helyen.

27. *A festőnek nem azt kell festenie amit lát hanem azt a képet amelyet látni fognak*

A két tömb így alakul: 1–2. és 3–4. Köztük ellentétes mellérendelés. A tömbökön belül alacsonyabb szintű alárendelés: tárgyi mellékmondat (2.), illetve minőségjelzői mellékmondat (4.).

28. *Ne mondjátok azt hogy a királyé hanem azt hogy a Szőlősi Pálé ha megkérdik az urak akik hintón jönnek*

A tömbök (1–2., 3–6.) közt ellentétes mellérendelés a mondatbeli fő viszony. A tömbökön belül másodlagos alárendelések: tárgyi mellékmondat — tárgyi mellékmondat, feltételes időhatározói, minőségjelzői mellékmondat. A második tömbben így kapcsolódnak egymáshoz a tagmondatok: 3–4. tárgyi alárendelés, 3–5–6. időhatározói feltételes, illetve minőségjelzői mellékmondat. Esetleg: Az 5–6. együttesen az első tömbhöz is hasonlóképp értendő, mint a másodikhoz.

29. *Ne gondoldj te azzal csak vigy el odáig Hogy bemehetek-e vagy nem majd elválík*

Mellérendelő viszonyú az 1., a 2. és az 5. tagmondat. Másodlagos alárendelés az 5. (mint főmondat) és a 3., valamint a 4. tag között (alanyi). Az alanyi mellékmondatok közt választó, másodlagos mellérendelés.

30. *Nem vagyunk azok akikké lenni akarunk nem vagyunk azok akikké leszünk de azok sem vagyunk akik voltunk*

Kapcsolatos mellérendelés az 1–2. és a 3–4. tagmondat együttese közt. Ellentétes mellérendelés az 1–2., 3–4. együttese és az 5–6. tömbje között. A tömbökön belül alacsonyabb szintű alárendelések találhatóak: mindenütt állítmányi mellékmondatok.

31. *Azt akartam oda föl írni hogy hány próbás arany de nem tudom hányadik próbás a legjobb mert bizony már régen nem bajlódtam aranyokkal amiért tulajdonképp ne engem vádolj mert nem az én hibám*

Fő viszonyként mellérendelés van az 1–2., a 3–5. és a 6–7. tagmondat-tömb között: ellentétes, illetve kapcsolatos jellegű. A másodlagos alárendelések: tárgyi mellékmondat a 2. és a 4. — az 1., illetve a 3. taghoz képest. Okhatározói mellékmondat az 5. és a 7.

32. *Mondd a szót és mondd újra és mondd újra és mondd állandóan és ne szűnj meg mondani és mondd a gyermeknek és mondd a koldusnak és mondd*

a királynak és mondd a királyfinak és mondd a hóhérnak magának is és ne szűnj meg egy percre sem mondani a szót amely az igazság és a tisztesség jegyében született és annak a prófétája

Az 1–12. tagmondatot kapcsolatos mellérendelő viszony fűzi egymáshoz. A 12. tag tömbösödik: két minőségjelzői mellékmondat tartozik hozzá (13–14.). Az egész összetett mondat három tömbön át bomlik szét tagmondatokra: egybekapcsolódik az 1. és a 12–14.; ugyancsak egymást erősítik azonos szerkezetükkel is a 2–5.; a 6–10. is szerkezeti és stiláris egységet alkot. Mondat-zárás a 12. tagmondat, vagyis az utolsó tag főmondata szerint.

33. *Tetté ha nem válik a legjobb szándék is hasztalan a leghelyesb képzetek legjobb gondolatok ha cselekvényben nem létesülnek csak tűnő párák*

Az első tömböt (1–2.) kapcsolatos mellérendelés köti a másodikhoz (3–4.). A tömbökön belül alacsonyabb szintű alárendelés: feltételes időhatározói mellékmondatok (1., 4.). Az utóbbi mellékmondat beleékelődik főmondatába.

34. *Tégy érte mindent étedet Ha kell csekélybe vedd De a hazát könnyelműen Kockára ki ne tedd*

A mellérendelés mint fő viszony a következő egységeket tartja össze: 1. és 2–3. kapcsolatos — 1. és 2–3., valamint a 4. tagmondat közt ellentétesség. A másodlagos alárendelés feltételes időhatározói.

35. *Látta ezt az írást a szegény ember s mivel nem tudott olvasni megkérdezte a vándort mi van abban megírva*

Az összetett mondat tömbjei: 1. és a 2–5. Ezek egymás mellé kapcsolatosan rendelődnek. A tömbön belül másodlagos alárendelés is fennáll: a 2. taghoz mint főmondathoz közvetlenül kötődik egy okhatározói mellékmondat (3.), ugyancsak közvetlenül tartozik a 2.-hoz egy tárgyi mellékmondat (5.). A főmondatba (2.) beleékelődik okhatározói mellékmondata (3.).

36. *Szive mint a meleg kenyér szinte párolgott a mozduló száján de a betűk ahogy sorjában fölkeltek a zöld mezőből úgy megteltek az elevenesség erejével hogy hallható módon mint madarak úgy röppentek tova*

Két mellérendelt tömb alkotja példamondatunkat: az 1–2. és a 3–6. tagmondat együttese. A tömbökön belül másodrendű alárendelések találhatóak: a 2. tagmondat módhatározói hasonlító mellékmondat, beleékelődve főmondatába; a 4. tag időhatározói, beleékelődve főmondatába; a 3. taghoz mint főmondathoz következményes színezetű fokhatározói mellékmondat is tartozik (5.); ebbe mint viszonylagos főmondatba beleékelődik saját módhatározói, hasonlító mellékmondata (6.).

37. *Eredj asszony a kocsmába adjon a kocsmáros egy kancsó kadart majd megadom az árát mikor a többi kancsóét is megadom*

Az összetett mondatból egy tag hiányzik, de odaérthető. Az odaértendő tagmondat többféle megfogalmazású lehet: *üzenem*, adjon a kocsmáros . . . ; *mondd meg*, adjon a kocsmáros . . . ; *intézd el*, adjon a kocsmáros . . . Ha kijelentő tagmondatot értünk oda, akkor pont kell a mondat végére, ha felszólítót, felkiáltótjel.

Az elemzés menete

A tanítóképzős hallgatók középiskolai tanulmányaikból járatosak a mondattani elemzésben. Cél, hogy kellő gyakorlatra tegyenek szert a bonyolultabb összetett mondatok helyestrási elemzésében is. Ilyen tájékozottságuk

hozzásegíti őket, hogy írás közben tudatosan válasszák meg a mondatzáró írásjelet, hogy tudatosan és áttekinthetően tagolják az összetett mondatokat.

Kezdetől fogva olyan helyzetet teremtek, amilyenbe írás közben kerülünk. A hallgatóknak értelmezniük kell a mondatot: az egésztől eljutni a részekhez, majd a részekről ismét az egészhez. Az értelmezésnek ezeket az útjait és irányait elkerülhetetlenné úgy teszem, hogy a vizsgálandó összetett mondatot mindenféle tagolás (írásjel) nélkül feladatlapokon rögzítem. Az elemzőnek az a dolga, hogy értelmezve a leírtakat, tegye ki a hiányzó vesszőket, pótolja a mondatzáró írásjelet. Megoldását részben írásban (majd később ismertető módon), részben szóban meg is indokolja. Itt jegyzem meg, hogy példatáramat is a feladatlapos módon közöltem. A hallgatók munkalapja tükrözi a feladatok megoldását. Íme a feladatlap az elemzés egyes mozzanataiban:

a) Utasítás és a feladat megjelölése.

Az elemzendő mondat:

Most feküdjetek le reggel pedig mind a hárman mondjátok el mit láttatok

b) A tagmondatok elhatárolása, kapcsolódásuk és tömbökbe rendeződésük:

Most feküdjetek le

*reggel pedig mind a hárman mondjátok el
mit láttatok*

c) A b) alattiakat, vagyis az elemzés eredményeit át kell vezetni a tagolatlanul közölt összetett mondatba:

Most feküdjetek le, reggel pedig mind a hárman mondjátok el, mit láttatok!

Tehát: a tagmondatok határait vesszőt, pontosvesszőt, esetleg kettőspontot kell tenni az a) alatt. Ki kell tenni a mondatzáró írásjelet, és ezt is, valamint azt a tagmondatot is aláhúzni, amely szerint megválasztották.

Az írásbeli munkát szóbeli kiegészítés követheti: ilyenkor a mondattani viszonyokat mindenütt és pontosan is meg kell nevezni: (Milyen fajtája a mellé- vagy alárendelésnek?) A szóbeli főként akkor szükséges, ha a feladat megoldása egészében vagy részleteiben nem szabatos. (Hogyha például nem azt a tagmondatot húzták alá, amely meghatározza az írásjelet; hogyha a tömböket nem sikerült elhatárolniuk; hogyha a tagmondatok elhatárolása pontatlan; stb.) Szükséges-e a b) mozzanat? Tapasztalataim szerint igen. Ez amolyan próbapad az elemző számára. Tévedhet, ronthat, újra kísérletezhet. A tanár számára is hasznos, ha láthatja és követheti a feladatlapra az elemzés menetét. A tévedések ráirányíthatják figyelmét a tipikus és az egyéni nehézségekre. Kivált jó hatású a b) mozzanat közbeékelődését is magába foglaló összetétel vizsgálatakor, mert rákényszeríti az elemzőt, hogy megkeresse és összeillesse az egybetartozó mondatdarabokat.

a) *Az új tantervnek az a törekvése hogy az anyag zsúfoltságát megszüntesse és módot adjon szilárdabb ismeretek és megbízhatóbban funkcionáló készségek kialakítására itt is érezhető*

b) *Az új tantervnek az a törekvése itt is érezhető*

*hogy az anyag zsúfoltságát megszüntesse
és módot adjon szilárdabb ismeretek és megbízhatóbban
funkcionáló készségek kialakítására*

e) *Az új tantervnek az a törekvése, hogy az anyag zsúfoltságát megszüntesse, és módot adjon szilárdabb ismeretek és megbízhatóbban funkcionáló készségek kialakítására, itt is érezhető.*

Talán nem fölösleges, ha röviden leírom, hogyan lehet elhelyezni a b) mozzanatban a tömböket alkotó tagmondatokat.

Az egyszintű tagmondatok általában egy vonalban kezdődnek. (Lásd előbbi példánk két mellékmondatát, valamint első példánk két azonos szintű, mellérendelő [fő]mondatát!)

Az egymással nem azonos szintű tagmondatok rögzítésekor a főmondat kijebbe, a mellékmondat beljebb kezdődik. A lépcsőzetes alárendelés viszonylagos főmondataira ugyanez érvényes. Így az elhelyezés szinte megjeleníti az alárendelés lépcsőzetes voltát.

Keresd meg

*s vidd hírül neki
milyen baj szakadt a fejemre
mikor elhagyott*

Ha egy főmondathoz többféle mellékmondat közvetlenül kapcsolódik, ezt az elhelyezést javaslom:

a) *Látta ezt az írást a szegény ember s mivel nem tudott olvasni megkérdezte a vándort mi van benne megírva*

b) *Látta ezt az írást a szegény ember*

*mivel nem tudott olvasni
s megkérdezte a vándort
mi van benne megírva*

Ha a következő mellékmondat az előző fő- és mellékmondat bokrához kapcsolódik, ezt úgy érzékeltetjük, hogy az utóbbi mellékmondatral visszalépünk az előző mellékmondat és a hozzá tartozó főmondat kezdése közé.

a) *A visszatért küldöttség pedig tudtul adá a lakosságnak hogy ki-ki menjen haza a maga lakásába s éjszakára tegyen gyertyát az ablakába s hordja össze ami szegénységéből kitelik hogy a labanc urakat kielégíthessék vele*

b) *A visszatért küldöttség pedig tudtul adá a lakosságnak*

*hogy ki-ki menjen haza a maga lakásába
s éjszakára tegyen gyertyát az ablakába
s hordja össze
ami szegénységéből kitelik
hogy a labanc urakat kielégíthessék vele*

A helyesírástól a sokoldalú elemzésig

A vizsgálandó mondatokat ajánlatos változatos témájú és stílusú művekből meríteni. Így is oszlatjuk az egyhangúságot. De másképpen is frissíthető ez a fajtája a helyesírási célzatú mondatelemzésnek. Egyfelől úgy, hogy nem érjük be a ridegen szabályos helyesírási megoldással, hanem valamiféle stílus-elemzést is megkísérlünk. Másfelől úgy, hogy beszédtechnikai (előadói) szempontokat is érvényesítünk.

Stilisztikai elemzés (A helyesírás stilisztikája)

Ha irodalmi példákkal élünk, előbb a szabályos, nyelvtanilag kifogástalan megoldást tisztázzuk. Utóbb kitérhetünk az egyéni változatra is. Vajon milyen az eredeti, alkotói helyesírás?

Ki messze, messze vagy, kinek hajója már A zúgó tengeren remélve, küzdve jár, Vagy a boldog világ előtt horgonyt vetett, Egy-két szót, jó barát, hadd szóljak még veled!

Eredetiben: . . . *Vagy a boldog világ előtt horgonyt vetett:
Egy-két szót, jó barát, hadd szóljak még veled!*

Hasonló célra megfelelnek a közmondások is. Sokszor lehetséges kétféle megoldás leírásukban. Vagy formálisan választjuk meg a mondatzáró írásjelet, vagy a közmondás funkciója szerint. Mivel a közmondás tanács, lehiggadt megállapítás, valamilyen tapasztalat foglalata, — véleményem szerint — a felszólító formájú közmondás is zárható ponttal.

Ha nincs, aki regulázzon, tartsunk mértéket magunk!

Ha nincs, aki regulázzon, tartsunk mértéket magunk.

(= Ajánlatos, hogy magunk tartsunk mértéket, ha nincs, aki regulázzon.)

A stiláris elemzés példáit és újabb eseteit nincs mód teljességükben bemutatni. Inkább csak utalni lehet egy másikfajta vizsgálódásra is, a beszédtechnikaira.

Példáinkat meg kell szólaltatnunk. Ha kétféle megoldás adódott a helyesírásban, a megszólaltatás mindkettőre értendő. Az előadások eltérései világossá teszik, hogy melyik helyesírási változat áll közelebb az élőszóhoz. Egyúttal az is nyilvánvaló lesz, hogy az írásjeleket az előadónak igen sokszor át kell értékelnie. Máskor a közbeékelődéses mondatok tolmácsolása jó alkalom beszédtechnikai képzésre. A közbeékelődő részeket — értelmi okokból is — el kell különíteni. Ezt többféleképp végezhetjük: a közbeiktatott részt szünetek közé fogjuk; lehet fokozni a tempót a kérdéses résznél; csökkenthetjük a hangerőt; módosíthatjuk a hangmagasságot: a közbevetett mondatnál leengedjük hangunkat (Fónagy—Magdics: A magyar beszéd dallama 139). Pl.: „Szíve, mint a meleg kenyér, szinte párologott a mozduló száján, de a betűk, ahogy sorjában fölkeltek a zöld mezőről, úgy megteltek az elevenség erejével, hogy hallható módon, mint madarak, úgy röppentek tova.”

Összehasonlító gyakorlatok

Szert téve kellő jártasságra, összehasonlító elemzéseket is végezhetnek a hallgatók. Megadott (tagolatlan) összetett mondatok közül ki kell válogatniuk az egyféle típusúakat. Például: a lépcsőzetes alárendeléseket; a tömbös

mellérendeléseket; azokat az alárendelő összetett mondatokat, melyekben a fő- és mellékmondat a beszélő szándéka szerint nem azonos; azokat a mellérendelő összetételeket, amelyeknek tömbjei eltérnek a beszélő szándékát tekintve; a közbeékelődéses összetett mondatokat; a szimmetrikus fölépítésű összetett mondatokat; az azonos fajtájú mellékmondatokat tartalmazókat; az azonos fajtájú és egyszintű tagmondatokat magukba foglalókat stb. stb.

Mondatsor a szimmetrikus fölépítésűek kiválasztásához

Amikor tizenkettőt ütött az óra suhogást hallott a levegőn át és a holdfényben látta hogy egy ragyogó aranytollú madár röppöl oda

Ha adnak vedd el ha ütnek szaladj el

Ha még egyszer előről kezdetnének már mindnyájan tudnánk mit kellene másképp csinálni

Ne azt becsüljétek ami díszetekre hanem azt ami hasznotokra válik

Hosszú időnek kell eltelni ahhoz hogy jól tudjuk azt amit tanultunk

Ha nem esik nehezedre szedd össze őket és kérlek rendeld meg a lapot számomra is mert nagy szükségem van rá mióta technikumba járok

Az ilyenféle összehasonlító gyakorlatok a típuslátásra nevelhetnek.

Befejezésül az olvasó figyelmébe ajánlom elemzési eljárásom sokféle alkalmazási módját. Vizsgákon, felvételikén, szemináriumokon egyaránt hasznosítható. A helyes megoldásokat sokszorosíthatjuk, és az elemzési munka végeztével átadhatjuk a hallgatóknak. Saját megoldásukat így majd maguk javíthatják. Az önellenőrzés képességének alakításához közvetlen segítséget kapnak, így a gyakorlati órákon több időnk marad további feladatmegoldásokra.

Gyümölcöző tevékenység a feladatlapos elemzést gyűjtéssel összekötni: hallgatóink a megjelölt típusúakhoz hasonlókat kutathatnak föl. A gyűjtés ellenőrzése is értékes elemzés.

A helyesírási elemzés önállósága — mint láttuk — viszonylagos. Benne, mint cseppben a tenger, jelen van a bonyolult nyelv. A helyesírási vizsgálódás tükröt tart a nyelvet beszélő ember elé is. Amikor a helyesírást tanulmányoztatjuk, akkor is az emberre vagyunk kíváncsiak.

Hernádi Sándor

Egy új módszertan*

A szerzők elsősorban a romániai magyar szakos tanároknak kívántak segítségükre lenni, de számos eredeti ötletük, újszerű megoldásuk szélesebb körben is gazdagíthatja az anyanyelvi oktatás gyakorlatát.

Kiindulópontjuk az, hogy a magyar nyelvtan tanítása is korszerűsítésre szorul mind tartalmában, mind módszereiben. A tartalmi korszerűsítés feltétele a modern nyelvszemlélet, az iskolai nyelvtannak a magyar nyelv tudományos rendszerezésére való ráépítése, valamint az ismeretanyagának a didaktikai követelményeknek megfelelő kiváló

* Kuszálék Piroska—Szabó Hajnal: Nyelvtanítás. A magyar nyelvtan tanításának módszertana az V—VIII. osztályban. Bukarest, 1968. 296 lap.

gatása, elrendezése az oktatás minden szintjén. A módszerek korszerűsítését a kibernetika, az információelmélet és a neveléslelektan legújabb eredményeinek a hasznosításához kapcsolják a szerzők. Ebből kiindulva sikerül aztán rámutatniok a korszerű nyelvtanítás sokféle lehetőségére.

A könyv első része a szakmódszertan főbb elméleti problémáit taglalja négy fejezetben. A második — terjedelmében is tekintélyesebb rész — az V–VIII. osztályban folyó nyelvtanítás metodikájának gyakorlati kérdéseit foglalja össze.

Az elméleti kérdések közül elsőként a nyelvtanítás célját és feladatait világítják meg a szerzők. A didaktikai feladatok között előtérbe helyezik a nyelvtanítás kiegészítő funkcióit: a helyes kiejtési és a helyesírási készség kialakítását. Behatóan vizsgálják az anyanyelv tanításában adódó nevelési lehetőségeket is. Feltárják, hogy milyen szerepet vállalhat magára a korszerű nyelvtanítás a tanulók logikus gondolkodásának fejlesztésében, valamint az esztétikai és erkölcsi nevelés céljának elérésében.

Nagy gondal és alapos hozzáértéssel kidolgozott fejezet „A nyelvtanítás tartalma és fő szervezési formái”, ezen belül is különösen a nyelvtanóra típusairól szóló rész. Valamennyi órátípusra óratervmintát is összeállítottak a szerzők. Egyik sarkalatos tételük, hogy a nyelvtanórákat az ismeretek közötti összefüggésnek megfelelően, tematikus egységben, úgynevezett órarendszerben kell megszervezni. Ez nemcsak magasfokú módszertani tudatosságot feltételez, hanem lehetővé teszi a tanári kezdeményezés, az alkotó módszertani munka hatékony érvényesítését is.

Ugyanebben a fejezetben vizsgálják a szerzők azt is, hogy miként lehet a nyelvtanórán a tanulók csoportos foglalkoztatását a gyakorlás, a készségfejlesztés vagy az ismeretellenőrzés didaktikai feladatának megfelelően megszervezni. Arra a megállapításra jutnak, hogy a csoportos foglalkoztatásnak rendkívüli jelentősége van nemcsak a tanulók öntevékenységében, megfigyelő és rendszerező képességének fejlesztésében, hanem nevelési szempontból is, hiszen a közösen végzett munka a felelősségtudatot, a közösségi szellemet kötő erősíti.

A harmadik fejezetet a nyelvtanításban alkalmazott módszereknek és eljárásoknak szentelik. Az „információ eljárásai” közül a szemléltetés és a szóbeli közlés módszerei kerülnek bemutatásra, majd behatóan foglalkoznak a nyelvtanítás formatív módszereivel (a gyakorlás eljárásaival, a tanulók önálló munkájával és a nyelvi nyelvtani elemzéssel), valamint a programozott nyelvtanítás lehetőségeivel. Igen nagy jelentőséget tulajdonítanak az oktatás jelenlegi fázisában a munkafüzetek és programozott feladatlapok alkalmazásának, hiszen mindez a segédeszköz mintegy átmenet a hagyományos tanítástól a programozás felé. A gyakorlati részben sok olyan feladatlap van, amely az elsajátított ismeretek rögzítésére, alkalmazására vagy ellenőrzésére szolgáló feladatsort tartalmaz. Joggal hiányolhatjuk viszont a kötetből az egy-egy új nyelvtani fogalom kialakítását célzó vagy új helyesírási szabály tudatosítását szolgáló programozott feladatlapokat, hiszen ezek ösztönzőek lehetnek volna a gyakorlati munkában való további kísérletezésre, egyéni kezdeményezésre.

Az elméleti fejtegetéseket záró fejezet a tanár személyiségével és felkészültségével foglalkozik, s az önképzésnek a távolabbi és a közvetlen feladatait jelöli ki.

A magyar nyelvtan tanításának gyakorlati kérdéseit a nyelvi rendszernek megfelelően a következő négy fejezetben tárgyalják a szerzők: I. A hangtan tanítása; II. A szótan tanítása; III. Az alaktan tanítása; IV. A mondattan tanítása. Mivel a Románia Szocialista Köztársaságban érvényben levő tantervek szerint a nyelvtani ismereteket főként koncentrikus és csak igen kis mértékben lineáris rendszerben sajátítják el a tanulók, az egyes nyelvtani ismeretek tanításához fűződő módszertani kérdések bemutatásában a fő rendező elv az osztályok szerinti tagolás. A szerteágazó kérdéseknek ez a csoportosítása lehetővé teszi nemcsak a kötetben való könnyű eligazodást, hanem annak nyomán

követését is, hogy egy-egy nyelvtani fogalom tartalma hogyan bővül és mélyül el osztályról osztályra.

A szerzők érdeme, hogy a nyelvtani ismeretek megtanítását mindvégig a tartalom és a módszerek összefüggésében vizsgálják: kiemelik azokat a sajátos tartalmi jegyeket, amelyek a módszer alkalmazását indokolják. Nagy gondot fordítanak az ismeretanyag gyakorlati alkalmazására is. Következétesen rámutatnak az egyes nyelvtani ismeretek helyes kiejtési, helyesírási és nyelvhelyességi vetületére, sohasem tévesztve szem elől a nyelvtanítás központi célját: az anyanyelv helyes és tudatos használatát szóban és írásban. Ezt a célt szolgálják a sok nyelvi leleménnyel összeállított, érdeklődést keltő feladatok, helyesírási fogalmazások, a szórakoztató nyelvtani játékok és rejtvények is.

A fogalom kialakításában rendkívül nagy jelentőséget tulajdonítanak a szemléltetésnek. Álljon itt példaként a cselekvő, a visszaható és a műveltető ige fogalmának módszeres kialakítását megkönnyítő szemléletes eljárás:

A tanár rövid történetet mondhat el az év eleji ellenőrző orvosi vizsgálatról, amelyet flanelgráffal vagy rajzzal is szemléltet:

Orvosi mérlegen álló kislány; Az *iskolanővér* alakja a mérleg A *nővér* a mérlegen
mellette az *iskolanővér* mellett, egy másik kislány méri
a tanulót

MÉR

MÉRET

MÉRETKEZIK

Ki a cselekvő alany? Mindig az *iskolanővér*. Ő a cselekvő alany, a cselekvés okozója, elindítója, de mindig másképpen folyik le a cselekvés. Ugyanazt a cselekvést háromféle igével fejezzük ki:

Ő MÉR — az alany végzi a cselekvést CSELEKVŐ

Ő MÉRET — az alany mással végezteti a cselekvést MŰVELTETŐ

Ő MÉRETKEZIK — az alany önmagán végzi a cselekvést VISSZAHATÓ IGE

A Nyelvtanítás szerzői következetesen kutatják a hagyományos eljárások tökéletesítésének és megújításának lehetőségeit is. Ebben a vonatkozásban megemlítjük a mondatrészek szerkezeti összefüggésének újszerű, koncentrikus körök segítségével történő ábrázolását, amely eredményesen alkalmazható a hagyományos ágszerű szemléltetés kiegészítőjeként. Előnye az alany—állítmány viszonyának a mondat magjaként való szemléltetése (a fő mondatrészek a legbelső körben kapnak helyet), valamint az a tény, hogy az ábráról azonnal leolvasható, hogy az alanynak, illetve az állítmánynak hányadrendű bővítményéről van szó, mivel az elsőrendű bővítmények a központi körtől számított első kör, a másodrendűek a második kör kerületén helyezkednek el és így tovább.

A gyakorlati útmutatóban több nyelvtanórát is leírnak, ámde a szerzők nyomatékosan hangsúlyozzák, hogy a könyvükben szereplő óratervek a lehetséges eljárások gazdag skálájának csak egyik változatát képviselik, amely adott körülmények között eredményes eljárásnak bizonyult ugyan, de a szaktanár módosíthat rajtuk, és válogathat a gyakorlati példák közül. Ilyen módon nem válik a könyv kánonná, hanem ellenkezőleg éppen a további alkotó munkára sarkalló tényezővé.

A kötetnek különös értéke, hogy bármiről szólnak is a szerzők, soraik mögött ott érezzük a több évtizedes gazdag pedagógiai tapasztalatot és az anyanyelv tanításának szenvedélyes szeretetét. Ők maguk is tudják, hogy a magyar nyelvet eredményesen és a tárgyhoz méltó módon tanítani nem könnyű feladat. Épp ebben jelent hathatós segítséget a most bemutatott módszertani kézikönyv.

P. Dombi Erzsébet

Gépi eredményeink felhasználása szótárírásunkban

Jubilálunk. E sorok írásakor már terjesztik azt a folyóiratszámot, melyben a huszonötödik közlemény jelenik meg az ÉrtSz. gépi feldolgozásáról. (Ezt nem jószántamból, hanem bizonyos bürokratikus okból kellett megszámlolnom; most az önmagában értelmetlen szám, íme, mégis hasznomra vált.) E közlemények nagy része még nem is önálló feldolgozás volt, hanem csupán bemutatta azokat az irányokat, lehetőségeket, amelyeket a gépi feldolgozás elének tár (vö. Nyr. 90: 346, lapalji jegyzet). Mire meg ezek a sorok napvilágot látnak, éppen megjelent vagy egészen rövidesen megjelenik feldolgozásunk egy testesebb eredménye — a magyar nyelv szóvégmutato szótára. Így azután talán érthető, hogy mind e sorok írója, mind az egyes folyóiratok szerkesztői meg az Akadémiai Kiadó esténként — ha ugyan szükség volt e nyugtatóra — azzal a nyugodt érzéssel hajthatta álomra a fejét, hogy mindent megtettünk e kis területen elért eredmények ismeretetésére, sokoldalú bemutatására. Most mégis kiderült, hogy legalább egy irányban, melyet pedig a legfontosabbak egyikének tartunk, nem tettünk eleget: nem mutatuk be, hogy a jelen lexikográfiai gyakorlata hogyan hasznosíthatná már most egyes gépi feldolgozásaink eredményeit. Az alábbiakban erre szeretnénk néhány példát felhozni. Természetes talán, hogy ezek csak kiragadott példák lesznek.

Bevezetőül még a következőt. Egy csendes ebéd utáni beszélgetés során, terveinkről szólva, akkor még kevesebb konkrét eredményünkből valamit mutatva neki, Ország László így szólt: „Mióta szótárt szerkesztek, mindig valami ilyenféléről álmodtam. Csak nem tudtam, hogy ezt így meg is lehet valósítani.” Szeretném remélni, hogy az alábbiak más szótárszerkesztőkben is hasonló gondolatokat ébresztenek.

I. A címszó helyesírása látszólag igen könnyű feladat. Hozunk fel mégis két konkrét példát arra, hogy még itt sem egészen egyszerű a szótárszerkesztő dolga, de segíthet rajta gépi feldolgozásunk (annak éppen legnépszerűbb és legkönnyebben hozzáférhető része: a már említett szóvégmutato szótár).

Az ÉrtSz. többféle *-bőjt* utótagú összetételt tartalmaz — ne áruljuk el itt, hányfélét és melyeket, tessék kinyitni a VégSz. -t a megfelelő helyen: ezek benne természetesen mind egymást követik, a *-t* végűek (ezen belül: a *-jt*, az *-őjt* stb. végűek) között. A gép becsülettel egymás alá rakta ezeket az elemeket, majd legvégül a következőt hozta: *KÁNTORBÓJT* (így, hosszú *ő*-vel; ezért is került ez a *-bőjt* utótagú szó a többi *-bőjt* utótagú *u t á n*). Ezt az apró helyesírási következtelenséget azonnal kijavítottuk — és ki lehetett volna kerülni természetesen az ÉrtSz.-ban is, ha a szerkesztő rendelkezésére áll már akkor egy egészen egyszerű szóvégmutato lista. Ám legyen úgy, hogy valamely más, készülő szótárunk, jellegének megfelelően, kevesebb fajta „*bőjt*”-öt sorol fel, és azok mind jól vannak írva — de talán kár is külön mondanunk, hogy ilyen következtelenségek nemcsak éppen a *-bőjt* utótagúak esetén merülhetnek fel, hanem általában minden összetétel esetében.

A másik példa ismeretesebb, annak idején elég nagy port is vert fel: ez a *vajas kenyér* és a *zsiroskenyér* „problémája”: a H Szab. 10. kiadásának első levonata szerint ugyanis az itt jelzett módon kell írni ezt a két kifejezést, az elsőt külön, a másodikat egybe. Pais tanár úr a Kruzsokban nemrég elmondta e következetlenség létrejöttének igaz történetét, majd azt befejezve, hozzám fordult: „Remélem, ezt [ti. e következetlenségforrás kiküszöbölését] maga nem akarja gépesíteni!” Akkor másfelé fordult a beszélgetés vidám patakja, így most válaszolok tisztelettel Pais tanár úrnak: de igen, „ezt” is gépesíteni akarom, sőt már gépesítettem is, legalábbis az ÉrtSz. címszókincse tekintetében; könnyen belátható, hogy ha nagyobb vagy részben más szókincset dolgozunk fel ugyanígy (például a HSz. szójegyzékét), akkor „ez” ott, azon az anyagon is „gépesítve van”. A helyzet itt is ugyanaz, mint az előbbi példában: a legegyszerűbb szóvégmutato listán közvetlenül egymás alá kerülnek az azonos utótagú elemek, így azután könnyen ellenőrizhető, vajon valóban egyöntetűen alkalmaztuk-e az egybeírás, különírás, kötőjeles írás elveit. Már az idézett Kruzsok-beli beszélgetés során felvetette valaki (talán Kázmér Miklós), hogy olykor oka lehet a hasonló szerkezetek egybe- vagy különírásának: elképzelhető például, hogy a *zsiroskenyér*, mint népi étel, egyetlen szóvá olvadt, a ritkább *vajas kenyér* meg, mondjuk, megmaradt jelzős alakulatként, vagy éppen megfordítva. Világos azonban, hogy előbb együtt kell látnunk például valamennyi *kenyér*, *-kenyér* stb. utótagú, címszóként felvétellel ítélt, alakulatot ahhoz, hogy az egészet egyben látva esetenként a legmegfelelőbb írásmódot ajánlhassuk; megint egészen világos, hogy ez nem csupán a *kenyér* utótagúak egyedi problémája.

Mind a *-bőjt*, mind a *-kenyér* esetén azt mondhatná például egy másik szótár szerkesztője, hogy igen: de az ő szótáruk címszóanyaga egészen más lesz, mint az ÉrtSz.-é. Persze aligha lesz e g é s z e n más; másrészt pedig a lehetséges veszélyekre, a kidolgozandó elvekre rámutathat az ÉrtSz. részben más szóanyaga. Ez a megjegyzés érvényes az alábbi pontokra is, melyek sorrendjét egyébként hozzávetőlegesen a szokásos lexikográfiai fej elemei sorrendjéhez szabtam.

2. Ezért szólok másodikként a homonímia kérdéséről, hiszen ezt a jelentéget általánosan ismert módon rögtön a címszó után elhelyezett kis emelt számmal (az ÉrtSz.-ban álhomonímia esetén: zárójelbe tett emelt számmal) jelöljük. Nekünk az ÉrtSz. homonimáiról többféle külön listánk van, ábécérendben, szóvégmutato rendben, szófaj szerint csoportosítva stb. (Sőt, bevallom: a homonimák annyira megtetszettek nekem, hogy ebben az évben még jó egynéhány rendezést – kombinációt – kértem belőlük a vállalatától: pénz híján lehet, épp ezek a táblák sem fognak elkészülni még az idén.) Nyilván nem árt egy új szótár szerkesztőjének, ha átlapozgathatja, együtt láthatja ezeket a listákat. Nem tudom, jelölni fogja-e például a Kéziszótár is a homonimiát-álhomonimiát, ez utóbbit megkülönböztetve az előbbitől. (Célszerű lenne, hogy jelölje ezt a különbséget.) Az ÉrtSz. feldolgozása során kiderült, hogy bár az alapelvek a kétfajta homonímia megkülönböztetésére igen alaposan ki voltak dolgozva (vö. ÉrtSz. 1: XVII–XVIII), már bajok mutatkoztak ezen alapelvek konkrét érvényesítése során. Így például a szerkesztők a Bevezetés XVIII. lapján a homonímia típuspéldájaként hozzák fel egyik esetben az *akkord*¹ fn 'zenei hangok egyidejű hangzása' és az *akkord*² fn 'bérrendszer' szópárt. A szótár megfelelő helyének felütésekor azonban (l. 1: 86, 87) meglepetéssel tapasztaljuk, hogy ott ugyanezt a két szót már álhomonimákként kezelték, a jelölés: *akkord*⁽¹⁾ és *akkord*⁽²⁾.

3. A címszó és annak esetleges homonímajelölése után a lexikográfiai fejben a szófaji minősítés szokott következni. E téren azután valóban igen sok (több tucat) különféle kombinációjú rendezés áll polcaimon, hadd hozzak fel ezekből csak egy-két egyszerűbb példát.

a) Nulla szófajú szavaknak neveztük feltételesen a szótárnak azokat az elemeit, ahol nem sajtóhiba folytán, hanem a dolog természetéből aklódóan, az ÉrtSz. szerkesztői a címszónak nem adtak semmiféle szófaj-meghatározást.¹ Ismételjük: ez nem valami selejt a lexikográfus részéről — pusztán arról van szó, hogy tíz és tízezer egyed átnézése után, úgy látszik szükségszerűen, fenn kell maradnia néhány tucat olyannak, amivel „nehéz mit kezdeni” e szempontból. (A mi feldolgozásunkéhoz hasonlóan eddig csak két nagy orosz szótárt dolgoztak fel gépeken [Detroitban]: abban a két szótárban is fennmaradt néhány tucat „nulla szófajú” elem.) Ugyanakkor a szótár egésze szempontjából ezek az elemek rontják a szótár „szépségét”, következetességét: a felhasználó joggal követeli a szótárírótól, hogy az ebben a vonatkozásban mindig mondjon neki valamit. A lapalji jegyzetben közölt lista — mely természetesen ismét nem esik egészen egybe egy más szótár hasonló listájával, de az elvek kimunkálása szemszögéből ez mit sem jelent — többféle megoldási javaslatot sugallhat. Egyes elemeket talán mégis lehet minősíteni standard módon mint ígéket (melyek mellett egy még nem egészen állandósult, tehát nem egészen ígékötővé vált határozó áll), mint igeneveket, mellékneveket stb., esetleg valamely kiegészítő megszorítással élve velük kapcsolatosan, vagy éppen anélkül is. Más esetekben, ha erőltetés nélkül akarunk eljárni, talán becsülettel ki kell mondanunk a szótárban: „szófaja nehezen határozható meg” vagy éppenséggel „nem határozható meg” és ezt az információt valamely standard, rövidített formában közöljük is (például: „szf. n.”, „szf. meghtlan” stb.). Vagy, végül: maradhatunk minden ilyen esetben vagy azok némelyikében az eddigi gyakorlat mellett, hogy tehát semmit sem írunk a címszó után e vonatkozásban — de akkor legalább tudja előre a szótáríró, hozzávetőleg mely egyedek száradnak ilyen módon a lelkén; a bevezetésnek szófajról szóló része ez esetben külön utalást tehet ezekre az elemekre. Ezeket az egyedeket esetleg a törpe szófajok kategóriájába is be lehet sorolni, erről l. itt a következő bekezdést.

b) A nulla szófajúságúakkal szoros rokonságot mutat fel ugyanis a nálunk 999-cel jelzett szófajúak kategóriája. Ezek a szavak nem standard szófaji minősítést kaptak, vagyis nem azon szófaji elnevezések valamelyikét (illetve azok valamely kombinációját), amelyeket a szótárírók mint szófajokat felsorolnak, amelyek legtöbb esetben megfelelő rövidítést is kaptak stb. Például az *ad*² szófajmegjelölése az ÉrtSz.-ban: „latinosan szerkesztett határozó viszonyító szava, a ragtalan szó előtt”. (Nem egészen biztos, hogy az ÉrtSz. szerkesztői e megállapításukat szófaji minősítésnek tekintették, de a lexikográfiai fejeben a szófajmegjelölés helyén áll, a szófajmegjelöléshez hasonló álló betűtípussal szedve, bár zárójelben.) Több példát az ilyen törpe szófajokra már közöltem folyóiratunkban (l. Nyr. 90: 405), így itt megelégedhetünk ezzel az egyetlen esettel. Ilyen és ehhez hasonló egyedek nyilván megint csak szükségszerűen lépnek fel minden szótárban (vannak ilyenek az elemzett két orosz szótárban is). Jó őket együtt látni és az *a*) alatt említett módszerek valamelyikét alkalmazni rájuk értelem-szerűen; külön kitérni rájuk a bevezetés szófajról szóló részében. — Az ÉrtSz.-beli 999-esek egyébként elég egységes arculatot mutatnak: többségük önálló lexikográfiai kezelést igénylő képző (-*beli*, -*fajta*, -*féle* stb., l. Nyr. i. h.), illetve határozórag (-*szám*,

¹ Íme e címszavak (talán még nem egészen teljes) listája: *beleártja magát / elbizza magát / elrikantja magát / elszikoltja magát / elszámítja magát / elszégyelli magát / hányd el, vesd el, / illegeti billegeti magát / kapa kasza kerülő / kasza kapa kerülő / kifarsangolja magát / kigyönyörködői magát / kimulatja magát / kipanaszkodja magát / kordában tart / közkezen forog / közzsájon forog / kutya-macska barátság / la⁴ / lobbót vet / megbicsakolja magát / megmakacsolja magát / megszégyelli magát / nekidurálja magát / pórul jár / pro / ragadtatja magát / szabadlábra helyez / szegről végre / szemügyre vesz / tejjel mézzel / teleírsza magát / telezabálja magát / tudtul ad / tűzön-vízen / ungon berken / -való [A címszó után a fejeben ez áll: „mn és fn utótagjaként”, ha ezt szófajminősítésnek tekintjük, akkor ez nem nullás, hanem 999-es szófajú, l. alább, b).] / vérszemet kap.*

-számba⁽¹⁾ stb., l. uo.). A bevezetésben tehát ilyenekként el lehet például könyvelni őket, felhíva a figyelmet arra, hogy ilyen törpe szófaj a grammatikákban nincs, de szótári kezelésük szükségességnek mutatkozott. Lehet természetesen számos más megoldást is keresni és találni, egészen addig, hogy például ezeket az elemeket önálló szócikkkel ellátott címszóként nem vesszük fel egy kisebb szótárba. Akárhogy álljon is a dolog — nyilván nem érdektelen bármely lexikográfus számára az, hogy az ÉrtSz. e bajos elemeit együtt láthatja, azokat a saját anyagának hasonló elemeivel összevetheti stb.

c) A több szófajiságú szavak kérdéséről ugyancsak az idézett helyen írtam; ugyanott valamennyi két és három szófajiságú ÉrtSz.-címszavunkat felsorolom, a nagyon tömeges főnév-melléknévek és melléknév-főnevek kivételével. Bármilyen szótárt írjunk is, ebbe a kérdésbe a magyar nyelv esetén óhatatlanul beleütközünk.

A tömeges főnév-melléknévek és melléknév-főnevek és főnevek esetén egyrészt épp tömegességük, másrészt meg az zavarja a lexikográfust, hogy nemegyszer ugyancsak nehéz eldönteni a fontossági sorrendet és határozottan állítani például, hogy valamely e kategóriába tartozó szónak a főnévi vagy éppen a melléknévi használata az elsődleges. Tessék megnézni erre vonatkozó listáinkat: szótáríróink örömmel tapasztalhatják majd, hogy az ÉrtSz. szerkesztői e téren is igen szép, következetes és koherens munkát végeztek. Épp e szép, egyenletes alapból kiugranak bizonyos következtelenségek — ezeket immár könnyű összeállítani, a gép által létrehozott listákat forgatva; ezzel egy újabb szótárunkban ezeket a buktatókat már elkerülhetjük, a sorrend meghatározására pontosabb alapelveket dolgozhatunk ki, bármilyen legyen is az új szótár tartalmazta újabb szóanyag. A listák láttán felvetődik az a gondolat is, nem kellene-e legalább ebben az esetben egy harmadik csoportot létrehozni, amelyben a szótáríró eleve felhívja a használó figyelmét, hogy a fn-mn vagy mn-fn sorrend nem lényeges (megállapíthatatlan stb.). Jelölni lehetne ezt igen könnyen: például úgy, hogy ahol a sorrend lényeges, ott így írjuk: „fn és mn” vagy „mn és fn”, ahol pedig megállapíthatatlan, ott így: „fn-mn”; ezt egyetlen mondatral vagy félmondatral a bevezetés megmagyarázhatná. De például azt is el tudom képzelni, hogy listáink tüzetesebb tanulmányozása után lexikográfusaink azt mondják: ők az ő szótárunkban elvszerűen nem (vagy csak egészen kivételesen) fogják lényegesnek tekinteni a sorrendet; a szócikkben ennek megfelelően mindig (vagy majdnem mindig) a hagyományos sorrend szerint előbb következő szófajhoz tartozó jelentéseket fogják felsorolni (tehát konkrétan: általában csak fn-mn-ek lesznek, és csak egészen kivételesen, vagy egyáltalán nem — mn-fn-ek). Akárhogy álljon is a dolog: a jó döntéshez érdemes együtt látni e kétes elemeket.

Egy másik példa, melynek illusztrálásához nem is kellene speciális rendezéseink, elég a nyomtatásban megjelent szóvégmutato lista. Vizsgáljuk meg fosztóképzős szavaink szófaji eloszlását az ÉrtSz. szerint, tehát üssük fel a VégSz.-t a *-atlan*, *-etlen* stb. végzések alatt. Nálunk megtette ezt jól sikerült szakdolgozatában Aradi Mária (most miskolci tanár) és a következőket találta. Hétszáz-egynéhány fosztóképzős végű szavunk kilenc szófaj, illetőleg szófajkombináció valamelyikéhez tartozhat: lehet melléknév, főnév, határozószó, melléknév és határozószó, határozószó és melléknév, melléknév és főnév; melléknév, határozószó és főnév; melléknév, főnév és határozószó; számnév, melléknév és határozószó. Nyilvánvaló, hogy az egyes fosztóképzős szavak között lényeges különbségek vannak, így egyesek közülük (nagy többségük) a szótár tanúsága szerint mindig csak melléknévi használatúak; szép számmal vannak köztük olyanok, amelyekről valóban eléggé egyértelműen megállapítható, hogy elsődlegesen melléknévi használatúak ugyan, de sokszor felléphetnek ugyanilyen alakjukban határozószóként is (ilyen e szavaknak mintegy 13%-a). A „gleichsaltolás” kedvéért a világért sem szabad erőszakot tennünk a nyelvi tényeken, cédulaanyagunk tanúságán. Ám ahol kevés a cédulaanyag, ahol ingadozunk a sorrend megállapításában — nyilván nem érdektelen

együtt látni a száz meg száz hasonló grammatikai felépítettségű elemet, legalábbis azokat, amelyek ilyen képzővel az ÉrtSz.-ba belekerültek.

Hasonló módon segítségünkre lehet a gépi rendezés a bonyolultabb három szó-fajiságú meg a négy szófajiságú elemek szófaji minősítése során (ezekről l. Nyr. i. h., valamint Nyr. 90: 185).

4. A címszavak nyelvtani szerelése dolgában is segítségünkre lehetnek az egyes gépi rendezések; ezen belül természetesen teljesen mindegy, hogy a nyelvtani szerelést az eddig szokásosabb módon, egyes kritikus alakok toldalékainak a felsorolásával vagy bizonyos számkódok segítségével kívánjuk készülő szótárunkban megoldani. Csak két példát erre.

Több ízben szóltam-írtam már az egyes szám harmadik személyű birtokos személyragos alak *-j-s* vagy anélküli képzéséről (*üvege ~ üvegje*). Közismert az e téren bizonyos szóvégek esetén tapasztalható ingadozás; közismert az az ebből fakadó körülmény, hogy maga a rendelkezésünkre álló cédulaanyag is ellentmondásos. Különösen a ritkább szavak esetén ilyenkor bajban van a lexikográfus: legfeljebb egy-két adat áll a rendelkezésére — vajon megbízhat-e bennük a *-j-* tekintetében, vajon ezen egy-két adat alapján nyugodt lélekkel írhatja-e be a címszó után, hogy ez a szó ebben az alakjában *j-t* kap, nem kap *-j-t*, ingadozik. Még azt is tudjuk, hogy a szócikkíró ilyenkor néha kétségbeesetten kiszalad az intézet folyósójára és az ott meg az egyes szobákban tartózkodókat interjúvolja meg, mit éreznek helyesnek. Mindez elég kevésbé megbízható — ámde mi mást lehet tenni? Természetesen a mi gépi feldolgozásunk sem panacea magna, mely minden esetben segít, de egy támpontot nyújthat még a legegyszerűbb, szóvégmutató rendezése is. Nevezetesen: üssük fel a VégSz.-t annál a végződésnél, amilyen végződése az éppen feldolgozandó szónak van, és nézzük meg, vajon az ÉrtSz. a hasonló szóvégek esetén milyen alakú, *j-s* vagy a nélküli formát javasolt-e? (Főnevek esetén ez az alak mindig a VégSz. F oszlopában található, ha az ott talált szám 1 vagy 4 — az illető szó *-j-* nélkül, ha 2 vagy 5 — *-j-*vel képzi ezt az alakját.) Íme, néhány példa: 199 *-um* végű szavunk nagy többsége *-j-* nélkül képezi ezt az alakját, 7,5 százaléka azonban vagy ingadozik, vagy *-j-*vel alkotja. Így az ÉrtSz. szerint ez van például: *tedeumja, báriumja, szcenáriumja* stb. Természetesen az ÉrtSz. sem szentírás: ám vizsgálja meg a lexikográfus a „kisebbségben” maradt egyedeket, vajon valóban indokolt-e esetükben a *-j-*, vagyis valóban elég egyértelműen erről tanúskodik-e cédulaanyaguk? Ha nem és amely szavak esetén nem — valószínűleg helyesebben járnak el, ha az *-a/-e-s* alakot veszik fel (ilyen ragozási típusba sorolják az illető szót). Egy másik példa: az ÉrtSz. szerint 84 *-in* végű szavunk közül melléknév, ragozhatatlan stb. mintegy 5 százalék; *-ja-t* kap 57%, *-je-t* 29%, tehát *-j-t* összesen mintegy 86%; a többi ingadozik: *-e/-je: kűin; -je/-e: fibrin, benzín; -je/-ja: kodein, protein, aszpirin; -ja/-je: vazelin; -e/-je/-ja: vatin.* Világosan kitapintható, hogy míg az *-um* végűek esetében a *-j-* nélküli, itt a *-j-s* alak az uralkodó: ám vessük külön, tüzetesebb vizsgálat alá az ingadozókat, az ettől eltérőket; terjesszünk rájuk vonatkozóan szelesebb körben kérdőívet — isten őrizz betenni őket a többség skatulyájába, ha attól valóban eltérnek. De vajon valóban eltérnek-e? (És vajon valóban csak ők térnek-e el: az összes *-um, -in, -or* stb. végű szó együttes szemlélése olykor nyilván kételyeket ébreszthet a ma lexikográfusában ott is, ahol látszólag minden rendben van, és az ÉrtSz. szerkesztői egyéges képet nyújtanak.)¹

¹ Ilyen módszerrel látszólag circulus vitiosusba kerülünk: az egyes szavak esetén csupán bizonytalanul (kevés anyag alapján stb.) tudtuk megállapítani a *-j-* meglétét vagy hiányát, most ugyanezt akarjuk megállapítani az ugyane szavak alkotta listából. Ám az egyenként esetleg kevésbé dokumentált azonos végű szavak a maguk

Egy másik példa: az igék erős vonzata (tárgyas ige, tárgyas és eszközhatározós ige, részeshatározós ige stb.). Mindenki, aki csak egy kevésbé foglalkozott is ezzel a kérdéssel, tudja, milyen ingatag talajon áll itt a lexikográfus, milyen nehéz — ha egyáltalán lehetséges — megállapítani, mi az erős vonzata valamely igének valamely jelentésében és mi csak véletlen, járulékos elem mellette. Vonzatlistáinkon — egy-egy ilyen listán az azonos eset(ek)et vonzó igék szerepelnek, különféle kombinációkban — inkább tanulságos következtelenségekre fog bukkanni a lexikográfus, mint végleges megoldásokra. Ám akár e következtelenségeink, akár szerencsésebb megoldásaink ismét csak arra adnak lehetőséget, hogy e fogas kérdés alapelveit jobban tisztázzuk.

5. Ha valahol hathatósan segíthetnek gépi listáink — azt hiszem, a stílus-minősítések területe valóban az. Hiszen e téren a lexikográfusnak egységesen kell eljárnia, végeredményképpen e szemszögből rokon szavakat kell egyformán jellemeznie — ám honnan tudja, melyek minősültek eddig „e szempontból rokon” szavaknak, még milyen szavakat kell majd ugyanilyen — argó, bizalmas, durva stb. stb. — minősítéssel ellátnia? A mi listáinkon, ismét többféle kombinációban, együtt szerepelnek az ÉrtSz.-ban azonos stílusminősítést kapott szavak. Ezek többszöri olvasgatása alapján szinte átíthatja magát a szótáríró az egyes stílusrétegek egységes hangulatával; felriadhat egy-egy olykori következtelenségre; amikor egy-egy szó esetén ingadozik két vagy több stílusminősítés között, felütheti az ÉrtSz. megfelelő, vagy ehhez legközelebb álló stílusminősítéseit, és ott megtalálhatja a kérdéses szó összes feltételezett stílustestvérét stb.

6. Nemrég felsoroltam folyóiratunk hasábjain az ÉrtSz. 25 vagy annál több jelentéssel elkönyvelt címszavait (Nyr. 93: 94–97). Ott utaltam arra, hogy e sokjelentésű szavak szócikkeinek tanulmányozása nyilván tanulságos lehet a bonyolultabb szócikkek felépítése számára. Erre a körülményre itt ezért csak újból fel kell hívnom a figyelmet a teljesség kedvéért.

7. Tompa József a szónak bizonyos szoros értelmében is atyai jó barátom, így azután sokszor felkeresem Pesten jártamban. Ha bevezetőül Országh László szavait idéztem, akkor most Tompa Józsefét kell idéznem. Ő egy ízben — már nem tudom, tulajdonképpen miért is kerestem fel, a főnévi-melléknévi kötőhangzók (tővéghangzók) ügyében-e, a magyar esetek kérdésében-e vagy másban — szintén meglegedését fejezte ki gépi munkáink eredményei (vagy akkor még: várható eredményei) iránt. Világos, hogy nem tudott nem örülni az ő grammatikus szíve, amikor látta, milyen gazdag, rugalmas, sokoldalú grammatikai példatár bomlik ki a gépek keze között az ÉrtSz. oly színes anyaga alapján. Amikor ezt az örömét kifejezte — az atyai jó barát jogán, az évtizedekkel többet átélt, tapasztalt ember jogán —, kis szünet után, befejezésül hozzáfűzte: „Aztán majd látni fogod, mennyire nem használják föl az emberek az eredményeiteket.” Az szemmel tudom, hogy Tompa Józsefnek ebben is, mint annyi másban, amit nekem s másnak mondott, igaza van, igaza lesz. De annyira szeretném, ha csak most az egyszer, ebben az egyben — tévedett volna.

Papp Ferenc

összességében már valamely határozott irányba mutathatnak, mint azt fenti példapárunk is tanúsíthatta; matematikailag bebizonyítható, de józan ésszel még könnyebben belátható: kicsi a valószínűsége annak, hogy az *-um* végűek többsége (a szó matematikai értelmében) véletlenül nem *-j*-s, az *-in* végűek többsége meg *-j*-s.

A -si képző a Hortobágyon

Sokan felfigyeltek a *tanyasi* melléknévre, amely a rádióban, televízióban még városiak ajkán is sokszor elhangzik (vö. Nyelvművelő levelek. 1964. 148). Minthogy a *tanyasi*, *falusi*, *idevalósi*-féle -si képzős származékok a Hortobágyon igen gyakoriak, talán érdemes lesz néhány szót ejteni róluk.

Nyelvjárásgyűjtő munkám során azt tapasztaltam, hogy a Hortobágyon -si képzővel képeznek melléknevet a nagyobb területegységet jelölő, magánhangzón végződő földrajzi nevekből, valamint az *utca* utótagú tulajdonnevekből.

A következő nevek -si képzős alakját jegyeztem fel:

Cuca — *cucasi* — *Tavaj outa a cucasi iskolába járok.*

Dankó — *dankósi* — *A dankósi rízkeg halastavat csináltak.*

Faluvégfalma — *faluvégési, faluvégthalmosi* — *A faluvégési nyíggémű kút volt a legszebb kút a Hortobágyon.*

Karinkó — *karinkósi* — *Nem számosok a karinkósiak, azok minden iccaka otho hálnak.*

Kónya — *kónyási* — *A kónyási halastóba az ide jöi fogás volt.*

Margita — *margitási* — *A margitásiak rigé mind a káptalannak dougosztak.*

Máta — *mátási* — *Bonnárék világületübe mátási emberek voltak.*

Szálka — *szálkási* — *Ety szálkási ember járt itt tennap.*

Villongó — *villongósi* — *Egy villongósi juhással itam eggyütt a Meggyezsbe.*

Vókonya — *vókonyási* — *Húsz esztendejig voltam vókonyási csikósi.*

utca — *uccasi* — *A Csapou uccasi villanyosq jártam Fülöp János komámho, amig megnem hontt.*

Boldogfalva utca — *boldokfalvasi* — *Sok Balog nevü gazda lakott Debrecembe, a Hatvan uccasi Balog, a Mester uccasi Balog, a boldokfalvasi Balog, meg még a többi.*

A Hortobágy magánhangzón végződő területnevei közül csak a -háza utótagúakhoz, mint pl. *Angyaltháza*, *Papegyháza*, valamint a *Daraksa* névhez nem járulhat -si képző, ezeknek a szokásos -i képzős melléknévi származékai használatosak. A *daraksasi* melléknév bizonyára rossz hangzása miatt nem terjedt el.

A *Cuca*, *Dankó*, *Kónya*, *Margita*, *Villongó* és *Vókonya* helynevekből csak -si képzővel képeznek melléknevet. Az egyetemet, főiskolát végzett értelmiségiek éppúgy *dankósi*-t, *kónyási*-t, *vókonyási*-t mondanak, mint az egyszerű pásztor emberek, nem érzik a -si képzős mellékneveket nyelvjárási változatoknak. A *Karinkó*, *Máta*, *Szálka* neveknek *karinkósi*, *mátási*, *szálkási* melléknévi alakjai mellett a *karinkai*, *mátai* és *máti*, valamint a *szálkai* formák is gyakoriak. (A *szálkási* hosszú á-ja bizonyára a *szálkás* melléknév analógiás hatásának a következménye.) A *Faluvégfalma* földrajzi névnek négy melléknévi származéka ismert: a *faluvégi*, *faluvégési*, *faluvégthalmi* és a ritkábban előforduló *faluvégthalmosi*. Az *utca* utótagú földrajzi nevekből képzett -si végű melléknevek kevésbé elterjedtek, csak a köznyelvet nem beszélők körében használatosak.

Mivel számos köznévből, köznévi utótagú földrajzi névből képzett -si végű melléknév él a Hortobágyon, pl. *tanyasi*, *megyesi* stb., azt várná az ember, hogy itt a *pusztai*-t

is *pusztasi*-nak mondják. Azonban a *puszta* szó sem köznévként, sem földrajzinév-utótagként nem használatos a pusztán, csak melléknévként, rendszerint a *föld* és a *telek* jelzőjeként fordul elő. Beépítetlen belső telket vagy telepítetlen kertparcellát jelent. Pl. *A kert nagyobb része szőlőű, a többi puszta fűű.*

A -si képző kiterjedt használata feltehetően újabb keletű. A földrajzi névből -si képzővel képzett melléknévre Ecsedi Istvánnak „A Hortobágy puszta és élete” című, 1914-ben Debrecenben kiadott művében találtam a legkorábbi írott példát: *Faluvég-halmosi járás* (127). Az állandó vagy régóta meglevő alakulatokat jelölő, megkövesült földrajzi nevekben csak -i képzős melléknévi előtagok szerepelnek: pl. *Mátai laponyag, Mátai kaszáló, Szálkai útkaparóház, Faluvég-halmi járás, Faluvégi csikóskút* stb. Még az 1880-as években telepített *Mátai-, Szálkai- és Faluvég-halmi erdők* neve is -i melléknévképzős alakot őriz. Azok a földrajzi nevek, amelyeknek előtagja -si képzős melléknév, mind új létesítményekhez tartoznak, pl. *Könyasi halastó, Vókönyasi híd* (a Keleti-főcsatorna egyik ágának hídja). A *Mátai út* nem azonos a *Mátasi bekötőút*-tal; az előbbi évszázadok óta megvan, az utóbbi 1945 után készült. A *mátai* és *mátasi* alakok között tehát bizonyos fokú jelentésmegoszlás ment végbe.

A -si képző elterjedt használata nem korlátozódik a Hortobágy területére. Például a közeli Hajdúhadházon a Józsára való embert *józsásinak*, a Józsáról származó Varga családot *Józsási Varga* családnak mondják. A *józsási* melléknév hosszú *á*-ja feltehetően a szomszédos *Téglás* község nevéből képzett *téglási* mintájára alakult. Hajdúhadház a Hajdúböszörményhez tartozó Boda nevű erdőtől és szőlőskerttől a *Bodasi-árok* választja el. A falunak a Cigányteleppel szomszédos utcáját *Cigányzug*-nak, az ott lakókat pedig *cigányzugosi*-aknak nevezik.

Jakab Lászlónak „Penészek földrajzi nevei” című tanulmányában (Magyar Nyelv-járások 14: 79) is előfordulnak -si képzőt tartalmazó földrajzi nevek: *Ráta ~ Rátasi düllőű ~ Rátasi-Péjcsesi ~ Rátasi-Péjcsesi düllőű; Ráta tanya ~ Rátasi tanya; Rátasi ~ temetőű.*

A valahová tartozót, valahonnan származót jelentő -si képző eredetét Simonyi Zsigmond és Zolnai Gyula hasonlóképpen magyarázta. Szerintük a képző kialakulásának a *váras* főnév *váras* ~ *városi* melléknévképzős származéka volt a kiindulópontja. Ennek mintájára jött létre a *falusi*, majd pedig a *városi* és *falusi* melléknévek együttes hatására a *hegyesi, völgyesi, tanyasi, idevalósi* stb. (Vö. NyK. 24: 137; Nyr. 29: 422; Értekezések a Nyelv- és Széptudományok Köréből 23: 10.) Kázmér Miklós bebizonyította, hogy a -si képző keletkezésében a *városi* alak mellett az -s végű helynevek -i képzős alakjának analógiás hatása is közrejátszott (MNy. 63: 345).

Valóban, Zolnai és Simonyi tételével aligha lehetne megmagyarázni a képző gyakoriságát, hiszen a *városi, falusi* szavakat rendkívül ritkán használják a Hortobágyon. Ha a hortobágyi ember azt akarja megmondani valakiről, hogy hová való, akkor megnevezi a várost vagy falut, ahonnan származik. Nem *városi*, hanem *debrecenyi* gazdák legeltettek a Hortobágyon, nem *falusi*, hanem *csegeji* vagy *nagyiványi* legények szegődtek el bojtárnak. A *város ~ városi* szavak csak a *Balmazújváros*, közönségesen *Újváros* helynév és az *újvárosi* melléknév elemeként fordulnak elő gyakrabban.

Kázmér Miklós magyarázata alapján inkább érthető a -si képző gyakorisága. A Hortobágyon igen nagy az -s-re végződő, főként -s képzős földrajzi nevek száma, pl. *Borsós, Ludas, Borzas, Hulás, Szelencés, Szettyinyes, Völgyes, Nyárjas, Százköblös, Kunrókás, Pótrás* stb. és a számtalan -*lapos* utótagú név. Közülük igen soknak az -i képzős származéka maga is földrajzinév-elótaggá vált, és így állandósult, pl. *Vesztettállási halastó, Szomjúlaposi halastó, Parajosi járás, Mérgesi híd, Hármasi erdő, Szettyinyesi juhhodály, Nagyborsósi kút* stb. Ezeknek a neveknek az analógiás hatása eredményezhette a -si képző elterjedését.

É. Kiss Katalin

Kishegyesi tájszavak

Kishegyes (Mali Idjoš) Jugoszláviában Bácska középső részén húzódik meg a Teleskai-dombok aljában. Szabadkától (Subotica) délre, Újvidéktől (Novi Sad) északra a nemzetközi út két oldalára telepedtek lakosai. Magyar település, mintegy 6500 lakossal. A magyarok mellett alig akad néhány szerb vagy más nemzetiségű család a községben, így megőrizhették anyanyelvüket.

Legtöbben földműveléssel foglalkoznak. Jó munkalehetőséget biztosít a szövetség, s a Boris Kidrič Kendergyárban is elég sokan dolgoznak. Jónéhány kishegyesit alkalmazott a Kossuth Lajos Téglagyár. Többen eljárnak vidékre is (Vrbas, Bačka Topola, Novi Sad, Subotica) állandó vagy idenymunkára.

A falu nyelvével még részletesen nem foglalkoztak. Csupán Penavin Olga közöl hangtani példákat a kishegyesiek beszédéből¹, sok példát említ a faluból a birtokviszony kifejezésére² és a határozóragok használatára.³

Még 1963-ban kezdtem gyűjtögetni a falubeliek kifejezéseit. Az itt összegyűjtött tájszavakat ismerik, ma is használják. A fiatalok által kevésbé ismert kifejezéseket is lejegyeztem, de ezekre utalok a zárójelben. A szavakat, a példamondatokat fonetikusán jelölöm. Feltüntettem a hasonulást, összeolvadást és a hangkivetést. Jelölöm a középzárt *ē* hangot, ennek félhosszú változatát *ĕ* (ez leginkább hangsúlyos helyzetben jelentkezik), az *l*, *r* kiesésével létrejött *ā* és *ē* hangokat. (Az *l*, *r* kiesésekor a nyúlás a hosszú magánhangzóknál is bekövetkezhet, de ez egyéneknél jelentkezik, a falu nyelvére általában nem jellemző.)

<i>agnormális</i>	mn 'bolond' — <i>Ott űl az a bēteg agnormális gyerēk az udvaron.</i>
<i>baba</i>	fn (- <i>āt</i> , - <i>āk</i> , - <i>āja</i>) 'megsértett, ronggyal bekötött ujj' — <i>Tām babād van nēkēd is?</i>
<i>bābakakas</i>	fn (- <i>t</i> , - <i>ok</i> , - <i>sa</i>) 'tenyésztésre nem alkalmas kakas' (nem is párizik) — <i>Vót nēkēm ēgy bābakakasom.</i>
<i>babírka</i>	fn (- <i>āt</i> , - <i>āk</i> , - <i>āja</i>) 'apró szemű kukorica' — <i>Dobd ē aszt a babírkát!</i>
<i>bandázik</i>	tn i (- <i>ó</i> , - <i>tá</i> , - <i>mák</i> , - <i>zá</i>) ⁴ 'átmegy a szomszédba, és beszélget vagy kártyázik' — <i>Nem gyűssz bandázni?</i>
<i>banya</i>	fn (- <i>āt</i> , - <i>āk</i> , - <i>āja</i>) 'Kerek formájú, régi kemencefajta' — <i>Nem dop-tátok mē ki a banyát?</i>
<i>bēkaszit</i>	tn i (- <i>assz</i> , - <i>ottá</i> , - <i>anák</i> , <i>akazz bē!</i>) 'berűg' — <i>Jó bēkaszítottá az este.</i>
<i>bēdurrant</i>	tn i (- <i>assz</i> , - <i>ottá</i> , - <i>anák</i> , <i>durrandzs bē!</i>) 1. 'nagyon betűzel a kályhába' — <i>Jaj, de bēdurrantottá.</i> 2. 'berűg'.
<i>bēfityókáz ik</i>	tn i (- <i>ó</i> , - <i>tá</i> , - <i>nák</i> , <i>filyókáz bē!</i>) 'berűg' (Fityók = hosszú nyakú űveg, evvel mērik a pālínkát) — <i>De hama bēfityókásztok.</i>

¹ Olga Penavin: Die phonetischen Eigenschaften der Sprache der ungarischen Bevölkerung der Batschka — Zbornik za filologiju i lingvistiku. Matica srpska, Novi Sad 1960. 92, 94, 97, 102.

² Olga Penavin: Označavanje posesivnog odnosa u dijalektima madjarskog jezika — Godišnjak Filozofskog fakulteta u Novom Sadu. Knjiga VII, Novi Sad 1962—1963.

³ Olga Penavin: Mogućnost izražavanja adverbijalnih oznaka u dijalektima madjarskog jezika u Jugoslaviji — Godišnjak Filozofskog fakulteta u Novom Sadu. Knjiga X, Novi Sad 1967 — 4, 7, 8, 9, 11, 13, 16.

⁴ Az ígéknel zárójelben a következő alakoknál figyeltem az eltéréseket, s ha jelentkezik, fel is tüntetem őket: 1. Jelentő mód jelen idő, egyes szám második személy, 2. Jelentő mód, múlt idő, egyes szám második személy, 3. Feltételes mód jelen idő egyes szám első személy, 4. Felszólító mód, jelen idő egyes szám második személy.

- bëgyez|ik tn i (-ő, -té, -zé) 'a mellét kifeszítve jár' — *Bëgyezik, mind a nagy-
anyja.*
- bëpityizál tn i (-ász, -tá, -nák, pityizáj bë!) 'berúg' — *Könnyebb a lelkinék, ha
bëpityizáhat.*
- bëtaszajt tn i (-assz, -ottá, -anák, taszajdzs bë!) 'berúg' — *A Béci má mégin
bëtaszajtott.*
- bice mn 'sánta' — *Nem jáccott az sosë velünk, mer bice vót.*
- bordó 1. fn (-t, -k, -ja) 'a felmagozott hagyma szára' — *Nem kő nekëm az,
sok rajta a bordó.*
2. fn (-t, -, -) 'a savanyú káposzta felületén keletkezett penész' —
Szëd má lé a bordóját!
- borzaskodik tn i 'felborzolja a tollát (a pulyka)' 2. 'Mérgelődik' — *Egisz délután
csak borzaskocc, de nem tom mié.*
- botló fn (-t, -k, -ja) 'a két kapuszárny közötti karó' — *Mëgütte a kislába-
áját a botlóba.*
- botos fn (-t, -ok, -sa) 'kőcből, vastag posztóból készült papucs' — *Dop ki
má a botosomat, hogy ne kõjön azé is bëmënnyi.*
- brëkecsöl ts i (-ősz, -öté, -, -őj) 'sokat beszél' — *Në brëkecsőj má annyit!*
- buckos mn 'kövér' — *Buckos, mind a Feri*
- burgying fn (-ot, -ok, -ja) 'kis domb, kiemelkedés, amelyen gaz nő' — *A bur-
gyingba tanáták mëg.*
- burika fn (-át, -ák, -ája) 'kisliba' — *Zavard haza a burikákat!*
- cine-bona hsz 'így-ügy' — *Hát oszt ëre-ära, cine-bana, nem fizetët sëmmit.*
- csajhos mn 'vizes, sáros (a ruhája)' — *Nem még bë, ojan csajhos vagyok.*
- csavargódz|ik tn i (-ó, -tá, -nák, -á) 'körülvesz, átfon valamit' — *Nem birod eszt
lëvënnyi, úgy rácsavargódzott.*
- csërgás (régí) mn 'sovány' — *Ez is ojan csërgás fajta.*
- csërmál ts i (-sz, -tá, -nák) 'sokat beszél' — *Në csërmáj má annyit!*
- csëple (régí) mn 'fejletlen' (kukoricára mondják) — *Në tëdd a kosárba aszt a
csëple kukoricát!*
- csík fn (-ot, -ok, -ja) 'hosszú rúdra tekert sár és szalma. Régen ebből rak-
ták a kemenecét'. — *Apámmá, szögínnye, csinátuk a csíkot.*
- csipasz fn (-t, -ok, -sza) 'verébfióka' — *Tám má mégin csipaszt szëtetëk?*
- csíra fn (-át, -, -ája) 'búza, amely aratás után a földben maradt, és ki-
hajt' — *Kihajtotta a birkákat a csírara. Szëggyé csírat!*
- csirkáz ts i (-ó, -tá, -nák, -zá) 'megtisztítja a krumplit a hajtásoktól' —
Gyere, csirkász të is ëty pirikét!
- csocsoj 'ferdén néző' — *Csocsoj ez is, akár a nagyobbik.*
- csolész fn (-t, -ok, -sza) 'az az ember, akinek ferdén áll a szeme' — *Mit akar
itt ez a csolész?*
- csömbök fn (-öt, -ök, -je) 1. 'fejletlen szőlőfürt' — *Aggy ëty csömbököt nekëm
is! 2. 'fejletlen kukoricacső' — Në is hoszd a csömbököket a fõdrú!*
- csuta fn (-át, -ák, -ája) 'szárvágás után a földben maradt kukoricató' —
Mëkszürtam a lábom csutává.
- dallikáz|ik ts i (-ó, -tá, -nák, -zá) 'dalol' — *Kërtem, hogy dallikázzon má ëty kicsit.*
- dëblék mn 'kövér' — *Jaj, de dëblék, alig döncörög.*
- díló mn 'bolondos' — *Tán avvá a dílóssá mënnyek végig a Nagyuccán?*
- domó fn (-t, -k, -ja) 'megbarnult, megégett kukoricaszemek, amelyek nem
pattogtak ki pattogtatás közben.' — *Nem ësző ëty kis domót?*
- döncörög tn i (-sz, -té, -, -jé) 'nehezen mozog, nehezen jár' — *Má alig döncörög.*

<i>ĕkammog</i>	ts i (-, -tá, -nák, -) 'nehezen rág el valamit' — <i>Majcsak ĕkammogom valahogy.</i>
<i>ĕkapicol</i>	ts i (-ós, -tá, -nák, -) 'elnyú' (főleg a ruhára mondják) — <i>Hama ĕkapicólad eszt a szép kabátot.</i>
<i>ĕlősköd ik</i>	tn i (-öcc, -tté, -, -) 'éldégl' — <i>Ott ĕlősködött két gyermekivē abba a nagy erdőbe.</i>
<i>ényál</i>	fn (-at, -, -ja) 'éjjel összegyűlt nyál a szájban' — <i>Kennye mēg ényállá, maj ĕmüllik.</i>
<i>ĕputyol</i>	ts i (. . . sz, . . . tá, . . . nálak, putyódd ē!) 'megver' — <i>Eputyollak, ha nem mész ē.</i>
<i>ĕragad</i>	tn i (-cc, -ttá, -nák, ragaggy ē!) 'Sokáig marad valahol' — <i>Hun vam má anyád, úgy ĕragatt.</i>
<i>essőkukac</i>	fn (-ot, -ok, -ca) 'eső után a föld felszínén kúszó giliszta' — <i>Essőkukaccá ijesztette mēg a Mártát.</i>
<i>főbordódzik</i>	tn i (-, -, -, -) 'virágzik a hagyma' — <i>Nem jó az a hajma, má főbordódzott.</i>
<i>főlont</i>	tn i (-esz, -ötté, -enek, öncs jó!) 'berúg' — <i>Má korán réggē főlöntött.</i>
<i>főlöstökömöl</i>	ts i (-. . . sz, . . . té, -, - . . . j) 'reggelizik' — <i>Ēppen főlöstökömötünk, mikó mēggyütt a Tērus.</i>
<i>gázol</i>	ts i (-ós, -tá, -nók, -ój) 'párizk (a kakas)' — <i>Ez má nem gázót, oszt lēvāktam.</i>
<i>gĕbeszkĕd ik</i>	tn i (-ĕc, -té, -, -) 'igyekszik, törekszik' — <i>Gĕbeszkĕdik, nem akar buta marannyi.</i>
<i>gĕrbic</i>	mn 'sovány' — <i>Fĕlek, hogy ijen gĕrbic, maj valami baja lĕssz.</i>
<i>gĕrcsás</i>	mn 'sovány, beteges' — <i>Az a kis gĕrcsás gyerek ũtte mēg?</i>
<i>gĕrgál</i>	ts i (-sz, -tá, -nák, -já) 'piszkál, babrál valakit' — <i>Mĕ gĕrgálad mindĕg a Matyót?</i>
<i>górac</i>	fn (-ot, -ok, -ca) 'a szomszéd falvakba telepített Crna Gora-i lakosok' (újabbban kel. szó. Er.: szerbhorvát <i>Crnogorac</i>)
<i>gölődiny</i> (régí)	fn (-t, -ĕk, -nye) 'gombóc' — <i>Nem szereti a mama a gölődinyt.</i>
<i>görcs</i>	fn (-öt, -ök, -e) 'disztárgy, melyet aratás után fonnak szalmából (orsóra hasonlít)' — <i>Má bĕlepte a por a görcsöt.</i>
<i>görincs</i>	fn (-ĕt, -ĕk, -e) 'összecsomósodott sár' — <i>Mĕkhajigáta görincse a Gĕrgĕlt.</i>
<i>gügye</i>	mn 'bolondos' — <i>Mit akar itt ez a gügye lány?</i>
<i>gyime-gyoma</i>	fn (. . . t, . . . k, . . . ja) 'lim-lom, fölösleges holmi' — <i>Rĕngeteg ĕjárt, mire összeszĕtte aszt a sok gyime-gyomát.</i>
<i>há</i>	msz 'igen' — <i>Vótá a vásárba? Há.</i>
<i>habódz ik</i>	tn i (-ó, -tá, -nák, -dzá) 'tétovázik' — <i>Indúj má, nĕ habódz!</i>
<i>hadricska</i>	mn 'böbeszédű, hadaró' — <i>Á nem, amaz a lányom hadricskább.</i>
<i>hájszĕn</i>	msz 'igen' — <i>Láttad jó? Ū vót? Hájszĕn, ũ vót.</i>
<i>hejdebojdi</i>	mn 'szeles' — <i>Nĕ lĕgyé má ojan hejdebojdi!</i>
<i>hĕlle-hĕlle</i>	hsz 'itt-ott' — <i>Ott má csak hĕlle-hĕlle vannak házak.</i>
<i>hĕrcchurcáz</i>	ts i (-ó, -tá, -nák, -za) 'szid, korhol (valakit)' — <i>Össze is hercchurcászta az annyát.</i>
<i>hĕrnyús</i>	mn 'penészes' (a káposzta, a bor) — <i>Mozs mēg má a káposztát, nagyon hĕrnyús.</i>
<i>herőce</i>	fn . . . t, . . . k, . . . je) 'zsírban sült, forgácshoz hasonló édes tészta, sülés közben hajtogatják' — <i>Herőcĕt sĕttem, oszt kicsapott a zsír.</i>
<i>hĕtykepĕtyke</i>	mn 'rátarti' — <i>Rá sĕ nézz, ojan hĕtykepĕtyke.</i>

- hidas* fn (-t, -ak, -sa) 'a disznóakol felemelhető keskeny része, ezen öntik be a moslékot a vályúba' — *Nyis csa ki a hidast!*
- himihumi* fn (-t, -k, -ja) 'lim-lom, fölösleges holmi' — *Vidd eszt a himihumit a pallásra!*
- hürküle* mn 'bolondos' — *Nem lehet vele mennyi, röngeteg hürküle.*
- kacsili* fn (-t, -k, -ja) 'kiskacsa' — *Jaj, mennyi itt a kacsili!*
- kacsóka* fn (..'.t, ..'.k, ..'.ja) 'kiskacsa' — *Gyűnnek má a kacsókájim.*
- kajbál* ts i 'kiabál' — *Kajbál apád, nem hallod!*
- karatyol* ts i (..'.sz, ..'.tá, ..'.nák, ..'.j) 'feleslegesen sokat beszél' — *Né karatyój má annyit!*
- kerepöl* tn i (..'.sz, ..'.té, ..'.j) 'értelmetlenül hadar, beszél' — *Osinnádd amüt montam, në kerepój annyit!*
- kintelenkéd|ík* tn i (-éc, -té, -nék, -gy) 'tehetetlenkedik, nem tud határozni' — *Né kintelenkéggý má itt nëkém!*
- kípócikol* ts i (..'.sz, ..'.tá, ..'.nák, pócikódd ki!) 'alátámaszt valamit' — *Kípócikóták a lábát, biztos fáj neki.*
- kolész* fn (-t, -ok, -sza) 'kétkerekű hintó' — *Űt a kolészon, mellelte még a két kutya.*
- kólikás* mn 'bolondos' — *Ű is ojan kólikás, akár a szomszéggya.*
- koncért* fn (-ot, -, -tya) 'sűrített, tömény állati elodel, korpa, liszt és egyéb tápszerek keveréke' (Újabb kel. szó, Er.: szerbhorvát koncentrat) — *Várjuk a koncértot, egisz sor van itt ijenkó.*
- kornyicsál* ts i (-sz, -tá, -nák, -áj) 'helytelenül dalol valamit' — *Mit kornyicsász, mé nem danósz rëndössen?*
- kotlongyol* tn i (..'.sz, ..'.tá, ..'.ná, ..'.j) 'rimánkodik' — *Az csak kotlongyol, nem való sém mire.*
- ködöl* tn i (-, -, -, -) 'nagyon apró szemű eső esik' — *Csak ködöl, még ettű lehet hordanyi.*
- krédli* fn (-t, -k, -je) 'törpe tyúk' — *Átszát a krédli a szomszédba.*
- krumpla* fn (..'.t, ..'.k, ..'.ja) 'facipő' — *Mėgmostam a krumplámat.*
- kufërta* fn (..'.t, ..'.k, ..'.ja) 'boríték' — *Kérėk egy nagyop kufერთát!*
- kupércol* tn i (..'.sz, ..'.tá, ..'.nák, ..'.j) 'szökik' — *Űty kupercótak minnyájan a zuccára.*
- lajhároq* tn i (-, -, -, -) 'csendesesen esik az eső' — *Esik? Nem. Csak lajhároq.*
- macskaméz* fn (-et, -ek, -ze) 'mėzga' — *Mi csinátá a kezeddē, tá macskamėzet szettē?*
- masina (régi)* fn (..'.t, ..'.k, ..'.ja) 'gyufa' — *Kér csak ē apattű a masinát!*
- mėkposzog* tn i (-, -, -, -) 'felforr az állott étel' — *Mėkposzogott a paprikás.*
- morócos* mn 'dacos' — *Mindég ojam morócos vót.*
- műnyászkod|ík* tn i (-c, -tá, -nák, -gy) 'sokáig készít valamit, vagy maga is sokáig készül fel' — *De soká műnyászkocc avvá a kocsiwá. Mit műnyászkocc annyit?*
- nálog* fn (-ot, -ok, -ja) 'felhatalmazás' — *Gyűjjon, odaadom a nálogot, osz maj mén a traktorista szántani.* (Újabb kel. szó. Er. szerbhorvát nalog)
- nyakli* mn 'yenge, beteges' (gyermek) — *Szėginy, de nyakli!*
- őbölög* tn i (-, -té, -, -) 'Céltalanul járkál' — *Sē tanul, sē dógozik, csak őbölög a faluba.*
- ördöglipe* fn (..'.t, ..'.k, ..'.je) 'Saturnia piri (nagy, barna lepke)' — *Nem foptátok még aszt a nagy őrdöglipét?*

- összedögl|ik tn i (. . . sz, . . . té, -, döggj össze!) 'megszakad, elpusztul (az állat a nehéz teher alatt)' — *Nem bírná ki, összedöggöne. Ráraktunk a kiskocsira mindent, oszt alig mēnt ēty pirikét, a Mackó összedöglött.*
- összetrímbol ts i (. . . sz, . . . tá, trimbój össze!) 'tönkretesz, széttép valamit' — *Űgy összetrímbóta azt a pici egeret, rossz vót nézni.*
- páka fn (. . . t, . . . k, . . . ja) 'a nád termése (hosszúkas, barna)' — *Száríccsák a pákát, maj füstönék vele.*
- pampuskás mn 'pufók (arc)' — *Nem láttad, mījen pampuskás?*
- pandal fn (-t, -ok, -ja) 'a mennyezet és a tető közötti keskeny rész a padláson' — *Béázott a pandal.*
- pērotál ts i (-sz, -tá, -nák, -j) 'zsémbeskedik' — *Nē pērotáj má annyit!*
- pētics fn (-ēt, -, -e) 'apró kiütéses bőrbetegség' (a gyermekek kapják meg) — *Pētidzsbe van a Miki.*
- pislanec (régí) fn (-ot, -ok, -a) 'zsírmécs' — *Mēgvert anyám, mer lēlűktem a pislanecot.*
- pityókás mn 'részeg' — *Ē nē mēnny oda, mikó pityókás vagy.*
- pityurka fn (. . . t, . . . k, . . . ja) 'kispulyka' — *Tán vettē pityurkákat?*
- polozsa fn (. . . t, . . . k, . . . ja) 'tojás, melyet a fészekben hagynak, hogy a tyúkok odatojjanak' — *Vít ki eszt, jó lész polozsának.*
- potvorda fn (. . . t, . . . k, . . . ja) 'elismervény, bizonylat' — *Majd ad ēty potvordát, hogy itt jártam. (Űjabb kel. szó. Er.: szerbhorvát potvrda)*
- pötyölke fn (. . . t, . . . k, . . . je) 'kisbögře' — *Igyá ēty pötyölke vizet!*
- pozív fn (-ot, -ok, -ja) 'meghívó, behívó' — *Hosztak nēki pozívot. (Űjabb kel. szó. Er.: szerbhorvát pozív)*
- pupujka fn (-át, -ák, -ja) 'kispulyka' — *Fok csak mēg azt a pupujkát!*
- puruttya mn (régí) 'elsikerült' (főleg a ruhára mondják) — *Ja, ez a szoknyád még puruttayább, mind amaz.*
- puzsa fn (. . . t, . . . k, . . . ja) 'kispulyka' — *Attam túrút a puzsáknak.*
- putyika fn (. . . t, . . . k, . . . ja) 'kispulyka' — *Aggyá ēnni a putyikáknak!*
- raráz|ik ts i (-ó, -tá, -nák, -zá) 'hangosan dalol' — *Kihallaccik a Nagyuccára is, mikó rarázik.*
- rēguta fn (-át, -ák, -ája) 'újone' (a katonaságnál) — *Rēguta má a Jóska is.*
- rēsēnyē fn (-t, -k, -je) 'végzés, határozat' — *Kihoszták a rēsēnyēt, musszaj harcókonní. (Űjabb kel. szó. Er. szerbhorvát rešenje)*
- rētērát (régí) fn (-ot, -ok, -ja) 'WC' — *Csug bē a rētērátot!*
- ruskós mn 'zavaros, szemetes' (főleg a vízre mondják) — *Nē idd mēg, nagyon ruskós ez a víz!*
- rühell ts i (-, -, -, -) 'restell, szégyell valamit' — *Hát nagyon rühelli a dōgot.*
- sarogja fn (. . . t, . . . k, . . . ja) 'kisajtó' (az első és a hátulsó udvart elválasztó kerítés kisajtaja) — *Csug bē a sarogját, mer bēgyünnek a tyúkok.*
- siglanc fn (-ot, -ok, -ca) 'kamasz' — *Ojan siglanc forma lēhetēt má ajis.*
- strumpándlí fn (-t, -k, -ja) 'harisnyakötő' — *Ēszakatt a strumpándlím.*
- susnya fn (. . . t, . . . k, . . . ja) 'a kukorica borító levele' — *Szēttem én is — Mít? — Susnyát.*
- szēmērēg tn i (-, -, -, -) 'esik (nagyon apró szemű eső)' — *Nē is indúj ē, ha szēmērēg.*
- szetyepótyál ts i (-sz, -tá, -nák, -j) 'piszmog, bíbelődik valamivel' — *Szetyepótyál avvá a maggá, nem szól sēnkihó.*

<i>szoka</i>	fn (.'.t, .'.k, .'.ja) 'vastag harisnya' (Kócból készült. A gyárban kötött, nagyon vastag harisnya az 'öntött szoka') — <i>Maj kimosom én a szokákat.</i>
<i>tene-tuna</i>	hsz 'addig-addig' — <i>Ēre-āra, tene-tuna, aszt így sikerūt neki bējutni.</i>
<i>trattyog</i>	tn i (-sz, -tá, -nák, -j) 'lépked' (a papucsban)' — <i>Nem teccēt neki, hoty trattyogok.</i>
<i>truttyog</i>	tn i (-sz, -tá, -nák, -j) 'mérgeződik' — <i>Truttyog itt egész nap.</i>
<i>ubony</i>	fn (-ok, -t, -ja) 'női ruha' (egybeszabott, elől gombos) — <i>Elég ez, két ubony is kigyünne belüle.</i>
<i>üstök</i>	fn (-öt, -ök, -e) 'a kukorica virága' — <i>Hánnya má az üstököt a mi kukoricánk is.</i>
<i>zabi</i> (gyerék)	fn -t, -k, -ja, (-ét, -ék, -e) 'fattyú' (házasságon kívül született gyermek) — <i>Zabi vót, de jó embēr vót.</i>

Matijevics Lajos

Szó- és szólásmagyarázatok

Komfort. I. Ezen a szón nálunk manapság a mindennapi életben a vízöblítéses vécét és a hideg-meleg folyóvízes fürdőszobát értik, mint a *komfortos* lakás lényegbeli tartozékait. Némelyek esetleg még hozzáveszik a központi fűtést is meg néhány olyan kényelmi tényezőt, melyek a korszerű városi lakást megkülönböztetik a század eleji munkás- és parasztházakban szokásos életkörülményektől (mint pl. villany, gáz, hűtőszekrény, párnázott ülőbútorok stb.). Mást jelentett azonban ez a szó a múlt század elején, amikor nyelvünkben legelőször megjelent, és ismét mást azokban a jóval régebbi évszázadokban, amikor még csak egyes nyugati nyelvekben élt. Érdekes egy pillantással szemügyre venni a jelentésfejlődés vándorútját, már csak azért is, mert fényt vet elmúlt korszakok civilizációs értékrendjének változásaira is.

1. A *komfort* szó őse a késői latinságban jelent meg először, mint a *con-* igekötő és a *fortis* (= erős) melléknévből létrejött összetétel s *confortare* alakban kezdetben 'megerősít, biztonságot nyújt' igei jelentésben élt. A szó egyik származéka János evangéliumában (XIV. 16.) a görög *paraklitosz* egyenértékeseként szerepelt mint a Szentlélek egyik jelzője, 'vigasztaló, közbenjáró' értelemben. A korai neolatin nyelvekben a szónak igoi és főnévi szófajokban élő s e bekezdésben említett jelentései voltak a meghatározói. Az ófranciából az angolba jövevényszóként átkerülve a XIII. században is a lelki, erkölcsi, később fizikai 'szükségben szenvedőnek nyújtott vigasz, bátorítás, támogatás, segítség' volt a *comfort* (illetve franciában *confort*) szó alapjelentése évszázadokon át. A szónak a n g o l nyelvbeli jelentéstörténete azért kíván hangsúlyozást, mivel elsőnek ebben a nyelvben nyilvánult meg az a lényegbevágó jelentésváltozás, mely a *comfort* szót új tartalommal töltve meg Európa minden nyelvének egy új fogalmat s vele egy új szót ajándékozott a XIX. század elején.

2. Az Oxford English Dictionary tanúsága szerint az angol nyelvben a *comfort* főnévnek középkor végi elvont és teológiai színezetű 'lelki vigasz' jelentése fokozatosan elvilágiasodott s egyben tárgyiasodott is, konkrétabbá vált. A reneszánsz korára a jellemző angol nyelvi jelentés: ami megnyugvást, megelégedést kelt. (Figyelemre méltó azonban, hogy Shakespeare, aki műveiben a főnevet 93 esetben alkalmazta, két kivétellel még 'vigasz, bátorítás, segítség' és 'öröm' jelentésben használta. A két kivétel 'könnyebbség' jelentést tartalmaz, amelyet Vörösmarty *kényelem*, Arany *kéjelem* szóval fordított.)

A szónak a mai *komfort* értelmét megközelítő jelentése az angolban a XVII. és XVIII. század fordulóján alakult ki, mégpedig más nemzeteket és nyelveket időben megelőzve. 'Ami megelégedettséget kelt'-ből jelentésszűküléssel 'a fizikai kellemetlenségektől való mentességből, a szükségletek kielégítettségéből eredő jóérzés' alakult ki. Ezzel az angolban teljessé vált a nyelvi hypostasis: egy a jelenségvilágból eleddig körülírásban nem részesült jelenség kiemelődött, önálló fogalommal vált, s más jelenségfogal-

maktól elszigetelődve nevet nyert. Az angol *comfort* szó jelentéstörténete ezután, a XVIII. és XIX. század fordulóján már nem egyéb, mint a fogalom tárgyi részletekbe menő tisztázása, de a nyelvi tények jellegéből következően véglegesnek sohasem mondható, mégis pontosabb, árnyaltabb leírása.

3. A fogalom tisztázódása egy időben folyt nyelvi és művelődéstörténeti (ha akarjuk: civilizációs) síkon. Nyelvileg a *comfort* szó az angolban egy fogalmi triáznak középső tagjává vált, elválasztva az egyik oldalon az alapvető, nélkülözhetetlen szükségletektől (mint ennyivaló, ruházat, fedél az ember feje fölött stb.), a másik oldalon elhatárolva mindattól, ami fényűzésnek tekinthető, luxusnak nevezhető. Civilizációs szempontból nézve nyilvánvaló, hogy e triász minden tagja nemcsak egymáshoz viszonyítva, hanem önmagában véve is relatív. Ami nélkülözhetetlen létszükséglet egy fejlettebb társadalmi vagy földrajzi-történelmi helyzetben, az esetleg már komforttényező lehet egy másikban, egy jóval kevésbé fejletlenben.

Egyes angol ajkú társadalombölcselek, mint William James és Bertrand Russell — ha nem használták is a *comfort* szót — az emberiség történelmét azzal a törekvéssel jellemezték (mely szerintük az embert az állattól megkülönböztető egyik lényeges vonás), hogy olyan dolgok megszerzésére, olyan állapotok megteremtésére törekszik, melyek a faj fennmaradása szempontjából nem nélkülözhetetlenek, sőt fölöslegesek. Egy adott szinten megteremtett kényelmi állapot csakhamar létszükségletté válik, s még nagyobb kényelem (komfort) elérésére ösztökél, és így tovább. A gyertya komfort volt a méceshez, a petróleumlámpa komfort volt a gyertyához képest, s a villany az a petróleumlámpához mérve.

4. A komfort fogalmának viszonylagossága nemcsak az idő síkján áll fenn, hanem a társadalmi rétegződésén is. A komfort a nem komforthoz képest olyan többlet, mely anyagi értéket termelő erőfeszítéssel kapcsolatos, azaz pénzbe kerül. Elérhetőségi foka tehát keresőjének osztályhelyzetétől függ, s ezért meghatározó jegyeiben a tőkés társadalomban számottevő különbségeket mutatkozhatnak. Nem véletlen, hogy a *comfort* szó jelentésalakulása — értve ez alatt az elsőnek angol földön a XVII—XVIII. századfordulón bekövetkezett szűkülést — éppen abban az országban folyt le, amely a XIX. századra Európa vezető nagyhatalma lett. Az angol polgárságnak minden más országénál nagyobb tömegei emelkedtek a polgári forradalom, az ipari forradalom és a kezdődő gyarmatosítás eredményeként az anyagi jólét magas fokára. Életszínvonaluk növekedése egyebek között a komfortot illető igényességben, fejlett lakáskultúrában is megnyilatkozott. A XVIII. század második felében az uralkodó osztályok körében Nyugat- és Közép-Európa-szerte mutatkozó angломánia egyik tünete az angol nagypolgári életmód külsőségeinek utánzása volt. E jelenségről egyebek között gr. Széchényi Ferenc festett szemléletes képet sajnos mindmáig kiadatlan angliai útinaplójában. Ez volt az a korszak, melyben a nyugat-európai nyelvek sorra fogadták be az angol jövevényszavakat. Ekkor, Bloch és von Wartburg etimológiai szótára szerint 1816-ban jelent meg a franciában jövevényszóként az angol *comfort* szó, többé-kevésbé a mai 'komfort' értelemben, élesen elválva a 'segítség, támogatás' jelentésű sok évszázados francia *confort* szótól. (A *confort anglo-saxon* szókapcsolat 'angol komfort' értelemben már 1786-ból kimutatható francia szövegből.) A németben Schulz és Basler idegenszó-történeti szótára szerint 1801-től található meg, s itt is, miként más nyelvekben, a kényelmet fokozó eszköz, dolog, anyagi jelenség jelentésben.

5. Az angol szó nemcsak azért lett nemzetközi vándorszóvá 160—180 évvel ezelőtt, mivel akkor egy fejlett civilizáció létformáinak utánzása divat volt, hanem azért is, mivel

o szót, a nyelvi hypostasis megtestesítőjét hézagpótlónak érezte minden használója. Ezzel egy időben kitágult a jelentésköre is. A XIX. században már Európa-szerte különbséget kezdtek tenni *magánkomfort* és *közkomfort* között. Az egyéni, a magánkomfort jelentésben általában az otthonnal, a lakással kapcsolatos mozzanatok szerepeltek: az egy családra eső lakószobák száma — s ebből folyóan a *privacy*, a lakáson belüli egyéni elkülönülés lehetősége —, a padló- és falburkolat minősége, a szőnyegek, a fűtés és szellőztetés mikéntje (napjainkban az óceánon túl már a légkondicionálás), az ún. angol vécé, a melegvíz-szolgáltatás, a háztartási gépek, többemeletes házakban a lift (vö. Nyr. 92: 108) és más hasonlóak váltak a komfort fokának és értékének mérőjévé.

A gyakorlatiasságáról ismert angolszász világ nyelvében ezeknél lényegesen szerényebb dolgok és tárgyak is besoroztattak a komfort fogalma alá. Nagy angol értelmező szótárak tanúsága szerint a *comfort* szó vagy annak különféle névszói származékai (*comforter*, *comfortable*) egyik vagy másik jelentésváltozatukban jelölték az életet kényelmesebbé, kellemesebbé tevő ilyen tárgyakat is, persze néha kissé tréfás ízzel, mint: vattapaplan, sál, érmelegítő, pléd, sőt cucli vagy cumi is. (Ez utóbbi esetében a *comfort* szónak őseredetű 'vigasztal' jelentése is alighanem belejátszott a megnevezésbe.)

(A 'kényelmes' jelentésű *comfortable* szó a mi nyelvünkbe is behatolt, bécsi német közvetítéssel, *komfortáblis* alakban, 'konflis' jelentésben. E. B. Stiven az első német nyelvi szótári adatot 1909-re teszi. A szó azonban az osztrák-németben ennél jóval régebb lehet, hiszen minálunk Babos Kálmán már két évtizeddel előbb szótározta 'egyfogatú bérkocsi' egyenértékessel.)

6. A *konflis* szóval jelölt intézmény átvezet a magánkomforttól a *közkomfort* különféle formáihoz. Az utóbbiak általában olyasmik, amiket ma már egy nyelv sem jelöl a *komfort* szóval. Egy vagy másfél évszázaddal ezelőtt azonban még a *komfort* szó jelentéskörébe tartoztak efféle tények, éspedig nemcsak külföldön, hanem hazánkban is. Fel-sorolunk néhányat belőlük: a szervezett és gyors közlekedés sokféle lehetősége, utca-kövezés, közvilágítás, vízvezeték, csatornázás, idővel az áram- és gázellátás is, a rendszeres hírközlés, postaszolgálat, sőt még a szervezett és egyenletes áruellátás is; tehát olyan kommunális szolgáltatások és intézmények, melyeket — hogy e cikkben korábban említett angol fogalmi triászra visszautaljunk — ma már nemcsak hogy komfortnak nem nevezünk (még sokkal kevésbé luxusnak, legalábbis „békeidőben”), hanem másnak már nem is vagyunk hajlandók tekinteni, mint létszükségletnek. (Jelentékeny részüket ma a szaknyelv *közművesítés* gyűjtőnévvel jelöli.) Ezekkel komfortilag az történt, ami az általános európai és amerikai életszínvonal-emelkedés folyamányaképp ma nálunk az angol vécével történik. A folyóvíz-öblítésű illemhely hetven-nyolcvan éve még jóformán luxusszámba ment Magyarországon, városon is. Ma már csak komforttényező, de városon már az se sokáig, hanem inkább előbb, mint utóbb létszükséglet. Falun azonban ma is még — s jó ideig — szinte „osztályon felüli” komfortnak eleme, a tanyavilágban pedig fényűzés.

II. 1. Mind a *komfort* fogalmának megismertetése és népszerűsítése Magyarországon, mind magának a szónak elterjesztése lényegében gróf Széchenyi István és köre agitációjának eredménye, akárcsak annyi más, ma már létszükségletté vált civilizációs jelenség hazánkban. Széchenyi mint nagybirtokos arisztokrata olyan körülmények között nevelkedett, melyben a komfortnak minden akkori tényezője az otthoni környezet természetes eleme volt a család kastélyaiban. Polgári szinten azonban a fogalmat testet öltve csak számos angliai utazása során láthatta. Tanúskodik erről barátjának és 1822-es angliai útítársának, báró Wesselényi Miklósnak útinaplója. Ez olvasható benne 1822. május 12-én: „Wilson . . . lakása igen jóízű s comfortable épületjében semmi archi-

tectura, de annál több commoditás s csinosság vagyon.” (Az 1925-i kolozsvári kiadásban a 112. lapon.)

2. Széchenyi jól tudta, hogy a komfort intézményeinek, eszközeinek meghonosításához mindenekelőtt arra lesz szükség, hogy a magyar közönségben vágyat ébresszen a komfortbeli hiányosságok megszüntetésére. Ennek viszont az az alapfeltétele, hogy megmutassa, milyen nagymértékben komforttalanul élünk, mennyire kényelmesebb is lehetne nálunk az élet folyása. Agitációjában tehát a negatívumokból indult ki. A komfort fogalmát azonban nem korlátozta a magánlakás kényelmi tényezőire. Számára a komfort korántsem pusztán az egyéni jól érzés kérdése volt, hanem közügy. A tárgynak egy önálló kötetet szánt, a sokatmondó „Pesti por és sár” címmel, melyet 1837 és 1840 között javarészt meg is írt. A mű a szerző életében kiadatlan maradt, csak Széchenyi halála után öt évvel tette közzé Török János. Ez az előszóban elmondotta, hogy a szerzőnek művével célja volt „honfitársainkat . . . a comfort azon szükségégeinek megszerzésére ösztönözni s utmutatást nyújtani, melyek falun kényelem s izlés tekintetéből a családi otthonosságot kedveltté és kellemessé tenni képesek”.

A mű 38. lapján ezt írta Széchenyi: „Az angolnak van egy szava, 'comfort', mihez a német 'Behaglichkeit' közelít, s mit magyarul tán 'jól-esés' által lehetne valamiképp s némelykor visszaadni. Más kitételünk e képzetre nincs, valamint a 'bequem' kifejezésre is csak nem rég támadt szónk a »kényelmes«, és mintha a magyar soha nem érzette volna még 'comfortable' s 'behaglich' magát, s azelőtt soha nem lett volna 'bequem' helyzetben, mivel ilyes kitételekre s szavakra nem szorult . . .” Az előszóban maga Széchenyi elmondta, hogy írásának „célja . . . a honban lakási kellem nevelhetéséről gerjeszteni némi új s tulzástalan gondolatokat” (4). A továbbiakban három vidéki magyar földesúri lakot mint típust leírva kimutatta, hogy mindegyik fajtájú épületből „ezen kellem, ezen alkalom, jól-esés, szóval 'comfort' hiányzik egészen s függetlenül lakosítul” (38). Szerinte a „lakási kellem” alapelemei, hogy a falak szárazak legyenek, a lakás télen egyenletesen fűthető s nyáron könnyen szellőztethető és mindenkor por- és bűzmentes legyen. Az építető jól válassza meg az árnyékszékek helyét, s a lakás ne szállodára emlékeztető, hosszú folyosóra nyíló szobasorból álljon, ahogy az oly sok vidéki udvarházban látható.

3. A magáncomfort e követelményei mellett Széchenyi könyvében teret szentelt a közcomfort intézményeinek is. Időről időre emlékeztetve angliai tapasztalataira, finom gúnnal írt a mai pesti Kerepesi és Rákóczi út nyári por- és téli sártengeréről, a mai pesti Belváros utcáinak kövezetlen, világítatlan, csatornázatlan, mondhatni falusias állapotáról. Befejezetlenül maradt kéziratához a könyvben a pest-budai Lánchíd előkészületeiről szóló feljegyzések csatlakoznak, írások arról a közcomfort-intézményről, mely a két kisvárost korszerű európai nagyvárossá emelni hivatott.

4. A comfort mibenlétéről azonban Széchenyinek már a „Pesti por és sár” keletkezését megelőző írásaiban is szó esett. Ezek egyúttal annak is tanúi, hogyan próbálta ő e fogalmat körülírni, jelentését megismertetni tájékozatlan honfitársaival. E törekvésében küzdenie kellett azzal a primitív-provinciális előítélettel is, mely a kényelem tárgyait az ősi erkölcsöket megrontó luxusnak tekinti. A Világban (1831.) arról az általa név szerint meg nem nevezett „országos ember”-ről írt szelíd gúnnal, aki a szőnyegek lassú terjedését a polgári házakban *o tempora! o mores!* jajszavával kárhoztatta (437). „Még az állatok is keresik az enyhelyet, 's tehetségig kerülük az idő sanyarit; miért ne tenné ezt az ember?” — írta e könyvének helyenként rapszodikussá hevülő lapjain. — „Nem képzeljük egyeztethetőnek az erényt 's férfiaságot a' kellemmel 's honossággal — *comfort* — ?” Majd a reál jellemző gyakorlatiassággal ezt írta: „. . . a kellem utáni józan vágy, mellyet

nem kell az irányon túlsapongó luxussal vagyis pazarfénnyel összezavarni . . . a nemzeti szorgalomnak [itt kb. = ipar] egyik legerősb rugója” (438). S mint a comfort megtestesítésének a „physikai és morális kellem” egyesítésének egy korai példáját a pesti Nemzeti Casinót említi, az első hazai angol mintájú klubot vagy társaskört (vö. Nyr. 92: 456).

5. A múlt század harmincas-negyvenes éveitől egyre gyakrabban találkozhatunk a *comfort* vagy *komfort* szóval, melyet a magyar szerzők különféle egyenértékességekkel igyekeztek pótolni. A magyar megnevezés megtalálásában Széchenyi, a fogalom népszerűsítője járt elől. Számára ugyanis nem az angol *s z ó* meghonosítása volt a fő feladat. Igényessége ennél magasabb rendű volt, ő az angol *i n t é z m é n y e k e t*, Európa legcivilizáltabb országának anyagi, társadalmi vívmányait kívánta magyar talajba átültetni és annak terjedését magyar név adásával megkönnyíteni. Amit ő *lakási kellemnek*, *életkellem* és *commoditás*-nak, máskor *jólesés*-nek magyarított, azt Szemere Bertalan 1840-ben *kéjelem* szóval ültette át. Forstinger 1853-i Idegen szavak magyarázó kézikönyvében *kellemérzet*, *kényéledelet*, *kényélv*, *kényélvezet* szavakkal, az 1846-i, Heckenast kiadta Idegenszótár pedig pusztán *kényelem*-mel pótolta. Teljes értékű magyar szóval való pótlása vagy éppen nyelvünkbeli való kiszorítása nem sikerült. A *kényelem* szó tárgyi és hangulati alkatánál fogva csak részben fedi a *komfort* jelentéstartalmát.

6. A fogalom népszerűsítése a XIX. század közepén is folytatódott. Némileg szemrehányó hangon tette ezt Angol-skóthoni naplójában Térey Pál 1859-ben: „A farmház első felszerelése nincs fényűzésre számítva, de azért . . . fényesebbnek fog feltűnni előttünk mint némelyik középrendű ház hazánkban, még a városi lakásokat is beleértve. A komfortot, mely azokban honos — nálunk hiába keresnők” (155—6). Széchenyi István fia, Széchenyi Béla az eladdig nálunk csak Angliából ismert komfortnak az angol nyelvterület másik nagy államában való meglétét tartotta figyelemre méltónak „Amerikai utam” című könyvében (1863.). „Amerika anyagi fejlődését . . . s az élet komfortjairól való szünetlen gondoskodását említeném — mik apróságoknak látszhatnak bár, de az életet bizonyosan kellemessé . . . tehetik s teszik” (58). A felfedezők lelkes hangján szólt az amerikai komfortnak egy a fogalom körét kiegészítő újításáról a hetvenes évek jeles újságírója, Kecskeméthy Aurél, Széchenyi István hajdani körének tagja, „Éjszaka-Amerika 1876-ban” című nagy úti beszámolójában (1877.): „A Pacific-vonalon . . . étkezőkocsi (Hotel Car) volt a vonathoz csatolva. A kocsi a Pullman-Carokhoz hasonlóan van építve; ügyesen rendezett kis konyhája foglalja el az egyik végét; a többi csinos étterem, a waggon két oldalán terített s 3—4 személyre számított asztalkákkal. Az ellátás elég tisztességes s jutányos volt. Már ez azután vasuton a komfortnak netovábbja!” (214). Még tágabb köre a fogalomnak olvasható Térey említett útikönyvében, ahol a rutlandi herceg kopófalkájának „minden komforttal rendezett” kutyaoisorozatát írta le részletesen (348). A komfort szó nálunk a múlt század közepén tehát némileg lazább körvonalú, tágabb jelentéstartalmú volt, mint ma.

7. Nem szabad azonban azt hinni, hogy hazánkban vagy Európa-szerte a *komfort* szóval jelölt fogalom osztatlanul lelkes fogadtatásban részesült. A J. Storfer *Wörter und ihre Schicksale* (1935.) című könyvének 154. lapján dátum nélkül idézi Francisque Sarcy-nek (1827—1899.), a neves francia színbíróknak csipős szavait. „A komfort egy önző nép szava, mely eszményét az étvágya és testi szükségletei kielégítésében látja” — írta, s némi hazafias önelégültséggel tette hozzá, hogy „a francia kifejezés erre *bien-être*”. Más hangszereléssel és angolellenes él nélkül kapott hangot egy hasonló nézet Horváth Döme kecskeméti ügyvéd és műfordító egy az abszolutizmus idején, 1862-ben tartott előadásában, melyben attól kívánta óvni nemzetét, hogy császárvakokra hallgatva feladja

nemzeti sajtáságait és önbecsét, s „magát *comfort* al s anyagi kényelemmel bután vigasztaló népfaj” válják belőle (Részvét lapjai. 1865. 1: 143).

A komfortellenesség hangja nem volt új jelenség a XIX. században. A haladást elutasító maradiság, mely a „náj módi” minden formájában a fennálló rendszer veszélyeztetését gyanította, a megszokott primitív életkörülményekhez való csökönös ragaszkodás, a „ha az öregapámnak jó volt így, akkor nekem is jó lesz” elv hagyományai abból a távolabbi múltból táplálkoztak, amelyben még szibaritizmusnak számított a fejpárna használata vagy az, hogy férfie emberek is rendszeresen fürödjenek. A technikai haladástól való elzárkózás nem volt ritka jelenség Kelet-Európában, „kivált olly honban, mint Magyarország, hol minden ujtól rettegnek” (Széchenyi I.: Selyemrül. 1840. 13).

8. A *comfort* szó hazai megjelenésének legkorábbi szakaszában, már a negyven-ötvenes években felbukkantak a szónak jelzős kapcsolatai is, így előbb az *angol comfort*, majd a *modern comfort* szókapcsolat, melyek elárulják hogy a velük jelölt állapot idegenesen újszerű volt Magyarországon. Az angol szók kontinentális kirajzásának amerikai tanulmányozója, Logan Pearsall Smith The English Element in Foreign Languages című tanulmányában (megjelent 1919-ben az English c. folyóiratban, könyv alakban a Words and Idioms c. kötetben 1925-ben) lehetségesnek tartotta, hogy a szó nyugat-európai terjesztésében szerep jutott a XIX. században egyre nagyobb számban világot járó brit turistáknak is, akik Európa vendégfogadóiban egyre határozottabban követelték a kényelemnek azon tényezőit, melyeket szigethazájukban már megszoktak. (Magyarországon a brit turisztika nyelvi hatásáról alighanem csak a század végétől kezdetünk beszélni, a legszembetűnőbbben akkor is csak egyes szállodáinknak adott nevek alakjában, mint *Bristol, Palace, Westend, Carlton, Angol királynő, London, Britannia, Astoria* stb.)

Hasonló megállapításokat tett a holland, német, francia és olasz nyelv vonatkozásában Ullmann István is, Europe's Debt to the English Language című úttörő jelentőségű, 1940 táján Londonban és Budapesten megjelent könyvében is.

III. Az előfordulási adatok e látszólagos bősége nem téveszthet meg bennünket az iránt, hogy mind a fogalomnak, mind a szónak meggyökerezése lassú folyamat volt nálunk a XIX. században. Műveltség szó maradt a századfordulóig, a felső társadalmi rétegek és az igényesebb irodalmi művek szava. Ahogy Jósika Miklós már 1844-ben megállapította, e jelenség a felsőbb körök életének volt lényegi eleme (Ifjabb Békési Ferenc kalandjai. 1: 197), — a lakosság túlnyomó része számára távoli és ismeretlen valami volt egy zömében paraszti országban.

A szó meggyökerezéséről csak attól az időtől fogva beszélhetünk, amikor a szókezdő mássalhangzót *k* betűvel kezdtük írni, szórványosan a 70-es, 80-as évektől fogva.

A XX. század elején még mindig műveltség szó, s jó ideig jelentésében meglehetősen beszűkülve a lakásépítészeti és lakberendező ipar műszava. Szélesebb körben akkor kezdett terjedni — elsősorban a fővárosban —, amikor Bárczy István polgármestersége idején, az első világháborút megelőző évtizedben a székesfőváros tulajdonában levő hatalmas lakótelepek épültek városszerte, melyek a csak szerényebb anyagi eszközökkel bíró polgári rétegeknek is hozzáférhetővé tették a komfort számos vívmányát. Még szélesebb körökben terjedt a fogalom s vele a szó is az első világháború utáni évtizedekben, amikor beépült az Újlipótváros, a Rózsadomb, Buda villanegyedei s egyes vidéki városaink polgári lakónegyedei. Országos méretekben valójában csak a XX. század közepére állandósult nyelvünkben a *comfort* szó, s lett angol ízű idegenszerűségből magyar köznyelvi elem.

A társadalmi szerepnek e változása azzal a következással járt, hogy a szó és származékainak jelentése a hivatalos nyelvben pontosabban körülhatárolódott. *Komfortos* lakás-

gazdálkodási szempontból ma az a lakás, melyben fürdőszoba és vécé van. (Budapesten 1968-ban a lakások 42 százaléka, többi városainkban 18, falvainkban két százalék.) Ahol e kellékek egyike hiányzik, az a lakás hivatalosan *félkomfortos*-nak minősül. Nem hivatalos, de nagyon gyakran használt terminus az *összkomfort*, illetőleg inkább az *összkomfortos*, ami lényegében pusztán komfortot jelent, de a helyi körülményektől függő többlet lehetőségeivel, mint például melegvíz-szolgáltatás vagy a fűtésnek korszerűbb formái stb. Lényegesen ritkább származékok a *komforttalan* és a *komfortosítás*, melyek csak a közelmúltban, a hatvanas évek második felében kerültek forgalomba nyelvünkben.

Láttuk: a *komfort* fogalma, jelentéstartalma egyre változik. Nem e kis cikk feladata megjósolni, mit fognak rajta érteni ötven vagy száz év múlva. De ha a nálunk technikailag fejlettebb nyugati országok e vonatkozásban némiképp a jövőendő példaképeül tekinthetők, akkor — hogy divatos szóval éljünk — a futurológia tudásai alighanem a közlekedés, a kommunikáció, az időjárás szeszélyeivel való megküzdés és a háztartás területén fogják a komfort továbbfejlődését várni. Ebbe az irányba látszik mutatni az angolszász világ jellemző új szava, a fizikai komfortot fokozó legkülönbélebb kis automatikus készülékek, szerkezetek nevéként megalkotott *gadget* szó.

Ország. László

Huj, huj — seregély. 1. Pais Dezső „Haj-huj-kaját” című tanulmányában egy ősi rokonságban levő hangkifejező szócsoporthoz tárgyal. Szerepel a szócsoporthoz egyebek közt a *hej, haj, huj* indulatszó, amelyik Pais véleménye szerint is, miként Erdődi József megvilágításában, eredetileg a mindennapi életben használt indulatszó, illetőleg indulatkifejező hangutánzó volt, és mint ilyen vált vallásos jellegű indulatszóvá, az ugor kori sámánosság istenídéző felkiáltásává, majd ebből a *huj* alak csatakiáltássá, ami napjainkban is él a *huj, huj, hajrá* lelkesítő formában.

Nem szerepel azonban az említett tanulmányban a *huj* állatúzó szó, sem hovátartozásának kérdése. — A MTsz. sem vette fel elmszavai közé. Nagyszalontáról közölt *huj-ki-haj-be* adata azonban ebbe az irányba mutat: az állatúzó szóval a megvetést fejezték ki a csupán ételért-italért dolgozó szegényekkel szemben. Például: „Mit akar az a *hujki-hajbe* nép; hiszen száz embere sem ér egyet!” Az újabb regionális szótárak szerint ismeretes a *huj* állatúzó szó az Ormánságban és a Szamosháton: *huj be, huj ki* állatterelő szó (disznó stb.) (OrmSz.), *hujj* isz. sertéshajtó szó. *Hujj el!* (SzamSz.) — A NySz. a hitviták korából, a XVII. századból idéz rá adatokat: „*Huj* által már innen más nyomba” (Matkó: B. Csák. 216); „*Huj* ki disznó” (uo. 221).

Egyáltalán nem ismerik aztán szótáraink meg az írott művek a *huj*-nak seregélyűző szóként való használatát. Tapasztalatom szerint Badaacsonyban és a Szentgyörgyhegyen a kereplők, csattogatók, berregők és madárijesztők alkalmazása mellett szokásos a seregélyeknek elnyújtott, vijjogó dallamú *huj* : *húj* kiáltással való elriasztása.

Véleményem szerint a *huj* állatúzó szó is összefügg a *huj* indulatszóval, mégpedig a sámáni fölűvöltéssel, illetőleg az ellenséget az istenségnek fölajánló csatakiáltással. A *huj, huj* csatakiáltással kapcsolatos volt az ellenség űzőbe vétele, innen maradhatott fenn az indulatszó állatúzó jellege.

Gondolhatunk arra is, különösen a *huj* seregélyűző szónál, hogy hangutánzó mozzanatok is belejártak az indulatszónak állatúzóvé való válásába. Chernel István „Magyarország madarai” című könyvében azt írja a ragadozó madarak közé tartozó, hazánkban nagyon közönséges erdei fülesbagolyról, hogy *húi, húi, húi* hangon vagy pedig *huúg, huhug* formán „huhog” (441). A kerecsensólyomnak meg, őseink vadászó sólymának, amelyik télen néha itt marad erdőket, sziklákat lakva, Brehm szerint „olyan a hangja, mint a többi nemes sólyomé: *gaj-gaj-gaj*” (Az állatok világa 6:283).

Hogy a *huj* indulatszónak seregélyűzővé válásába a ragadozók hangjának utánzása is belejátszhatik, azt érdekes adat sejteti. Fényes Elek írja 1836-ban statisztikai jellegű földrajzi leírásában a Somlóhegyről: „Említést érdemel végre, hogy a' somlai hegyen pusztító madarak, ú. m. seregély 's a't. nincsenek, mellyek más szőlőhegyeknek, kivált a' szekszárdinak olly nagy csapásul szolgálnak.” Okát azonban ennek a kivételes helyzetnek Fényes nem tudja adni. Mikszáth realizmusára jellemző, hogy a Somló-hegyet is szerepeltető regényében, a „Noszty-fiú . . .”-ban ennek a kérdésnek is utána-járt. Íme a regény idevágó részlete:

„Hirtelen felemelte [Noszty F.] puskáját, rálőtt, de a két madár sértetlenül szállt tova.

— Jó szerencse, vadász úr, hogy nem talált, szólalt meg a béres, ki érdeklődve állt meg a lövés hallatára —, nagy baj lett volna, ha meglövi a szent madarat:

— Miért? — tudakolta a vadász.

— Mert ezek eszik meg a seregélyeket és a mindenféle szőlőpusztító madarakat és talán agyon is vernék az olyan embert a népek, aki egy sólymot elpusztítana.

— És sok van?

— Lehet vagy húsz pár a sziklák között. Az egész Dunántúl nincs egyebütt . . . Elég az hozzá, hogy a nagy urak elpusztultak, de valahogy itt maradt egy pár sólyom madaruk” (1: 273).

2. *Seregély* szavunk eredetének kérdésére térünk. A SzófSz. szerint eredete ismeretlen, török és szláv származtatása nem fogadható el.

A *seregély* madárnév az OklSz. adataiban a következőképpen fordul elő: 1356/1359: *Seregel*, 1463: *seregel*fogo, 1485: *Seregel*fiat, 1692: *Seregel*yszörű; a *seregélyös* származék pedig: 1323: *Seregelus*, 1342: *Seregylus*, 1385: *Seregeles*, 1424: *Seregelius*; SchlSzj. 1782: „trudela: *zeregel*”, 1786: *feregel*. — Ezek szerint a régi nyelvi adatok szerint a madárnév olvasása a következő lehet: *seregél*, *seregél*, *seregély*, *seregély*, illetőleg *seregül* stb. — A népnyelvből az utolsó száz év folyamán, azonkívül, hogy a *seregély*: *seregél* el van terjedve, ilyen változatok kerültek feljegyzésre: *serege* (serége, serege) alak Baranya megyéből, Ceglédről, Kiskunhalasról, Csongrádról, Szilágy megyéből, Székelyföldről; *seregi*, *seregi-madár* Orosházáról, Máramaros megyéből, Tiszaróffról; *seregje* (sereglye) változat Torontál megyéből, Bajáról, Szatmár megyéből és a Bodrogeközéből. (A MTsz. adatai.) CzF.-nál *seregél* címszó alatt *sereglye* változatot találunk a Bodrogeközéből és *serege* alakot a székelyektől. Chernel István „Magyarország madarai” című művében a *seregély* népies neveiként a következőket közli: *serege* (Fejér m.); *seregé* vagy *seregül* (Vas m.); *seregje* (Alföld); *seregény* (Somogy m.).

A régi nyelvi *seregél*: *seregél*: *seregély* stb. török eredetű *sereg* szavunk kicsinyítőképzős származéka lehet. D. Bartha Katalin összefoglaló munkájában, A magyar szóképzés történetében ezt a képzőt *-l*, *-ly* (*-ály*, *-ély*) alakban tartja számon. Ez az uráli *-l-rc* visszavezethető képzőnk — mint írja — a magyarban többnyire palatalizálódott *-ly* változatban használatos, előfordul hozzátapadt megnyúlt nyíltabb véghangzós *-ály*, *-ély* (*-ál*, *-él*) alakban is. „Fő funkciója kétségtelenül a kicsinyítés-becézés, bár a rokon nyelvi adatok és néhány magyar adat alapján egyéb jelentésárnyalatok is föltehetőek, valószínű, hogy jelenthetett valamivel ellátottat, s talán volt 'félé, -szerű' jelentése is” (i. h. 113).

Ez a képző egy-két pontban találkozik a denominális *-s* névszóképzővel, amelyeknek a kicsinyítésen-becézésen kívül szintén van egyebek között valamivel való ellátottságot kifejező és 'félé, -szerű' jelentése. A *seregély* stb. értelme tehát ez lehet: 'seregszerű, sereges'.

Ami az újabb népnyelvi alakváltozatokat illeti, a *seregé*, *serege* olyan pótlónyújtásos alakulás, majd rövidülés, mint például a madárnevek közt a *sordély* mellett a *surdé*, amit Simon Györgyi szerintem helyesen török eredetű *sár* 'sárga' szavunk alakváltozatának *-d*, és *-ély* kicsinyítőképzős (P. D. szerint helyesebben *-l*, *-ly* kicsinyítőképzős) alakulatának magyaráz (MNy. 46: 182). Vagy például, mint a *keselyű*-vel összefüggő *kesej* mellett a *kese*. A somogyi *seregény* nyilván *-ély*-ből lett, mint például a *sármály* madárnévből a *sármány*. A *sereglye*, *seregje* változatokban a *-l* (*-ly*) kicsinyítő *-lya*, *-lye* (*-ja*, *-je*, *-la*, *-le*) alakban van meg. Erről a képzőváltozatról Gombocz Zoltán közöl összeállítást „A *-ly* denominális képzőről” írtában (NyK. 45: 9–12). A *seregi* változat egy régi *seregil*-ből rövidült, de létrejöttében közrejátszhatott a hovátartozást jelentő *-i* képző is: vagyis az újabb nyelvérek egyres helyeken 'seregehez tartozó' értelemben fogta fel madárnevüket, mint a *seregimadár* megjelölés mutatja. Ugyanígy a nyelvérek számára későbbben módosult alakot látok a *serege* változatban, amelyiknek első zárt *é*-je a *sereg* 'forog' (MTsz.) ige hatására módosulhatott.

Seregély madárnevünket a *sereg* főnévvel többen is kapcsolatba hozták. Révai az *Elaboratio grammatica* III. kötetében az *-ly* képzőről írva, példái közt említi szavunkat is: „*seregély* 'sturnus, proprie ad catervam pertinens' < *sereg* 'agmen, caterva' ”; idézi Gombocz (i. h. 4), aki mindjárt meg is jegyzi, hogy „a *seregély* sem a *sereg* 'agmen' származéka, de azért nem tartom lehetetlennek, hogy *-ély* végzete kicsinyítő képző . . .” A másik szerző, CzF. a *seregel* igével hozza kapcsolatba madárnevünket. Szerinte a madár „nevét onnan kapta, mert seregesen jár, s végelemzésben am. *seregaló*”

Amint láttuk, alaktanilag és a képző funkcióját tekintve a *seregély* kifogástalanul magyarázható a *sereg* főnévből. Nem kevésbé határozott azonban a jelentéstani megfelelés sem. Madaraink közül ugyanis a seregélyeknek valóban kirívó tulajdonságuk a seregszerűség. Nemesak olyan értelemben, hogy mindig csapatosan járnak, hanem azért is, mert a levegőben felhőként gomolyogva, játékosan hol feljebb vágódnak, hol meg alább csapnak, mint valami száguldó sereg. — Egyébként a seregélyek leghasznosabb rovarirtó madaraink közé tartoznak. Az újabb madártani megfigyelések szerint szüret táján északiabb országokból oly tömegesen érkeznek seregélyrajok hazánkba, hogy nem találván elegendő rovarot, nekiesnek a szőlőnek. Újságjaink évről évre beszámolnak erről. A Népszava 1964. aug. 25-i számában például ezt olvashatjuk: „A tavalyinál valamivel később, de ismét csak megjelentek az ezres csoportokban repülő seregélyek a balatoni szőlők felett. Ahol leereszkednek, ha csupán egyetlen percre hagyják háborítatlanul őket, akkor is több mázsás kárt okoznak . . .”

Cherneltől idézek a seregély jellemző csapatos viselkedésének további megvilágítására: „. . . mivel bohókás, eleven, mindig víg lényének legfőbb jellemvonása a rendkívüli társaságszeretet, ritkán láthatjuk egymagában, hanem mindig kis, többnyire azonban igen nagy csapatokban” (i. h. 581). Mintha a magyarok régi harcmodorának leírását olvasnánk a következő részletben: „. . . hol tömött foltokban, hol lazábban, de rendszeren egyik a másiktól egyforma távolságban — mérik a levegőt. Szabályos reptökben néha hirtelen irányt változtatnak, felkapnak a magasba, egy-kettőt »felhőzve« gomolyognak, leszállnak s ismét keveregnek, míg végre végképpen leereszkednek a földre” (i. h. 582). Egész hadseregre emlékeztet, amit Chernel jegyzetben közöl egyik megfigyeléséről (i. h. 583): „1897 szept. 22-én este láttam a Fertő nádasába vonuló roppant sereget, mely becslésem szerint 1 kilométer hosszú volt, szélessége pedig akkora, hogy legalább 100 seregély repült egymás mellett. Nem túlzás, ha számukat százezreire becsültem.”

Nyelvefeldolgozás és dokumentáció (Tanulmányok). Budapest, 1967 [1968]. Országos Műszaki Könyvtár és Dokumentációs Központ. A Tudományos Tájékoztató Elmélete és Gyakorlata című sorozat 11. száma. 226 lap. Ára: 40,— Ft. (Angol, orosz és német nyelvű összefoglalókkal.) Szelezsán Irén közreműködésével szerkesztette Szépe György.

Elismerés illeti azt a figyelmet és törődést, amellyel az Országos Műszaki Könyvtár és Dokumentációs Központ a dokumentációt is érdeklő modern nyelvészeti kutatások és eredmények közzétételére lehetőséget biztosít. Ez már a hatodik nyelvészeti vonatkozású kiadványuk. Sajnos, ezeknek a jelentős könyveknek a terjesztése még nincs megoldva, ezért nem is nagyon ismeri őket a hazai nyelvész közönség.

Ebben a kötetben dokumentalisták és nyelvészek tájékoztatják egymást — és mindkét szakterület olvasóját — saját munkájukról. A nyelvészetet elsősorban a nyelvstatisztika, valamint a gépi fordítás előkészítéséből kinőtt gépi nyelvelemzés képviseli. A nyelvész szerzők általában utalnak is arra, hogy mennyiben és miért érzik fontosnak az adott kérdés dokumentációs vonatkozásait. A dokumentalista kutatók, sajnos, éppen csak jelzik, hogy milyen pontokon várják a nyelvészet segítségét.

Szépe György szerkesztői bevezetésében az egész problémakör szerkezetét megvilágítja, s így az olvasó a bevezetés ismeretében az egyes tanulmányokat egy egységes koncepció szerves részeként tudja értékelni. A bevezető szól a gépi és az emberi alkalmazott nyelvészetről, a homolingvális (vagyis egy nyelven belüli) és a heterolingvális (vagyis a két — esetleg több — nyelv közötti) feladatokról, a dokumentációs nyelvészet néhány alapkérdéséről, valamint a magyar nyelvnek a dokumentálásban fölmerülő sajátos kérdéseiről.

A szerkesztői bevezetés fölvet néhány további kérdést, amelyekről szívesen olvastunk volna önálló tanulmányt is. Ilyen például a magyar műszaki nyelvnek, elsősorban pedig a műszaki szókinésnek a normalizálása. — Sajnálatos, hogy épp a tanulmánykötet elkészítésének idejére esett az egyik legjelentősebb magyarországi dokumentációs nyelvészeti munkálatnak: a KWIC-indexnek a kidolgozása, s így a kötetben még nem kaphatott helyet ez a témakör. A KWIC (az angol Kew Word in Context, vagyis szövegösszefüggésben álló kulcsszavak automatikus, gépi mutatózása) a magyar nyelvre készült el — az angol és a német után — a harmadiknak. Ennek elkészítése számos dokumentációs nyelvészeti kérdés megoldását tette szükségessé, például a magyar gazdag alaktani rendszerben igen fontos toldalékok automatikus kezelését, a magyar egybeírás és különírás gépi kezelését stb.

A kötet 12 tanulmányának szerzőjét és címét ideírjuk tájékoztatás céljából. Nem kívánjuk azonban tartalmi kivonattal terhelni az olvasót, hiszen a kötetben a szerkesztői bevezetés és az idegen nyelvű kivonatok ezt a feladatot ellátják. Inkább néhány olyan tanulmányt emelnénk ki, amelyet valamilyen szempontból a magyarországi dokumentációs alkalmazott nyelvészetre jellemzőnek tartunk. — A dolgozatok listája a következő: Balázs Sándor és Orosz Gábor: Hazai deszkriptor jellegű munkák; Buzáky Judit: Orosz — magyar címfordítás; Hell György: A szintaktikai elemzés két szintje az orosz nyelvű szövegek gépi analizisében; Kelemen József: Magyar szövegek statisztikai feldolgozásának problémái; Orosz Gábor: A gépi információkeresés szignatúra-

meghatározó eljárásai; Orosz Gábor és Pataky Ernő: Egy hajlékony deskriptoros információkereső rendszer; Papp Ferenc: Néhány fontosabb adat szókincsünk szófaj (ezen belül hosszúság és jelentésszám) szerinti megoszlásáról; Petőfi S. János: A nyelvtisztítási vizsgálatok néhány kérdése; Sipőczy Győző: Az orosz előjárás kifejezések gépi elemzése; Stein Mária: A gépi kivonatolás néhány kérdése; Szelecsán Irén: Orosz főnevek és melléknévek gépi analízisének programozási vonatkozásai; Varga Dénes: A gépi analízis követelményei.

Azok számára, akik esetleg először szánják rá magukat, hogy a gépi fordítás problematikájával megismerkedjenek, azt ajánljuk, hogy Sipőczy Győző írásával kezdjék a kötet tanulmányainak olvasását. Az orosz prepozíciók pontos szerepét néha az ember is nehezen tudja eldönteni: tudniillik azt, hogy a melléknévet vagy főnevet követő előjárás szerkezet a melléknév határozója, a főnév jelzője, vagy pedig a mondat állítmányának határozója-e. A szerző szépen vázolja a kérdéseket és javaslatot ad megoldásukra. A megoldás azonban csupán részben fogadható el, mivel a probléma lényege — Sipőczy javaslatával ellentétben — nyilvánvalóan nem statisztikai jellegű.

Ezután ajánlatos Varga Dénes írását kézbe venni, aki elméleti keretben fejti ki a gépi elemzés két alapvető kérdését, mégpedig kétféle analízisfelfogás összevetésének segítségével. Elveti azt a — szigorúbb — felfogást, amely szerint az elemzés kezdetekor bizonyos információkat biztosaknak kell tekintenünk, vagyis hogy egyes állításokról tudjuk, hogy bizonyos feltételek teljesülése esetén igaznak tekinthetők. Az elemzés során azután újabb adatok birtokában egyes föltevészek biztos információvá válhatnak, másokat el kell vetnünk, viszont igen sok esetben módosítanunk kell egyes feltételeket, illetőleg újabb feltételesen igaz információkat kell regisztrálnunk. Ezzel szemben Varga azt javasolja, hogy minden olyan információt tekintsünk kiindulásnak, amelyet az elemzendő nyelvi egység nem zár ki eleve, s az újabb és újabb adatok birtokában szűrjük és szűkítsük az információhalmazt. „Az információnak ez a felfogása nem tesz különbséget biztos és feltételes információk között, s nem veszi bele az információ értelmezésébe magát a feltételt. A nyelvi információ esetében ez azért indokolt, mert a fő bizonytalanság éppen a feltételek értelmezésében és formális megfogalmazásában van. Ha tehát az információ értelmezését olyan feltételektől tesszük függővé, amelyeket nem tudunk pontosan megfogalmazni, sem vizsgálni, akkor olyan bizonytalansági tényezőt foglalunk bele már az alapfogalomba, amely az egész konstrukciót bizonytalanná teszi” (189–90). Az elemzés közvetlen célja tehát nem az egyedül helyes eredmény „kiprérése”, hanem kezdetben csupán az a törekvés, hogy az eredményül kapott elemzések között feltétlenül szerepeljen a helyes megoldás is (akár egy vagy több helyes megoldás van). — Varga tanulmánya foglalkozik az elemzés számítógépes megvalósításának módszerével is. A szerzőnek Dömölki Bálint ötletén alapuló algoritmus a kihasználja a computer gépi sajátosságait: elsősorban azt, hogy az úgynevezett logikai szorzás műveletével egyszerre végezhető el több vizsgálat, több „igen—nem” döntés. Maga az algoritmus független a konkrét nyelvi anyagtól: a gépben sajátos formában tárolt elemzési szabályokat úgy használja föl, hogy bármely nyelvnek a kívánt formában megadott szabályrendszerével dolgozik is, az elemző algoritmus változatlan marad.

Szelecsán Irén tanulmánya ennek az algoritmusnak a működését illusztrálja. Az orosz főnevek és melléknévek gépi elemzését mutatja be egy konkrét példa, a в средней школе 'középsiskolában' szintagma analízisével. A szerző külön érdeme, hogy a számítógépes nyelvfeldolgozás egészen alapvető fogalmait és műveleteit is magyarázza, így például a természetes nyelv szavainak gépi ábrázolását. Erre ebben a kötetben szükség is volt. Így nyerhet tartalmat az olvasók számára az a sokat emlegetett, de önmagában bizony homályos megállapítás, hogy „a számítógép memóriájában minden nullákkal és egyesekkel kifejezve jelenik meg”.

Mindkét nyelvstatisztikai tanulmány igen nagy nyeresége a sajnálatosan elhanyagolt magyar nyelvstatisztikai irodalomnak. Petőfi írása az elméleti nyelvstatisztikának, Kelemené pedig a magyar szövegstatisztikának standard értékű darabja, minden egyetemi hallgató és nyelvész számára „kötelező olvasmány”. Külön felhívjuk a figyelmet Petőfi teljesnek mondható magyar nyelvstatisztikai bibliográfiájára. Papp Ferenc tanulmánya túlmegy a nyelvstatisztikán: a szemantika és fonológia segítségével nyelvstatisztikai-nyelvkaraktrológiai tanulmánya a magyar nyelvészet értékes gyarapodása.

Buzáky Judit dolgozatából érdekes különbségek derülnek ki a magyar, illetőleg idegen nyelvi (orosz, francia és német) címekre. Elemzi az eredeti cím és a fordított cím különbségeinek két okát: az objektívet, amelyet a nyelvek szerkezetének eltérése okoz, valamint a szubjektívet, amely a szerző és a fordító egyéniségében rejlik. Elgondolkodtató az a megállapítása, hogy a hasonló témájú magyar és orosz újságcikkek közül a magyaroknak a címe sokkal inkább reklám jellegű. Egyet kell azonban értenünk a szerzővel abban, hogy az átvizsgált anyag kis mennyisége miatt a különféle statisztikákból levont következtetések nem feltétlenül általános érvényűek. Kívánatos volna ennek és más hasonló összevető témának nagyobb arányú művelése.

A szűkebb dokumentációkutatást négy dolgozat képviseli. Stein Mária sikeresen vázolja föl a gépi kivonatolás problematikáját. (Szalai Sándor nevezetes dolgozata óta itt bukkan föl ismét magyarul ez a téma.) Stein több mint fél tucat különböző rendszert próbál bemutatni a rendelkezésére álló csekély terjedelm keretein belül. Ez bizony alig megoldható feladat; a tanulmánynak ez a része a — kellő alapismeretek nélkül álló — olvasó számára elég nehéz olvasmány lehet. A többi három cikk közül a Balázs Sándor közreműködésével írott deskriptor-tanulmány igen világos helyzetbemutató. (A deskriptor a dokumentáció-tájékoztatás egyik fontos elemi kategóriája; leginkább a szövegbeli kulcsszóhoz áll közel.) Orosz Gábor a szignatúrákat meghatározó eljárások ismertetésében — véleményünk szerint — valamivel komolyabb elméleti igénnyel is föllépett volna.

Hell György, az első magyar gépi fordító, a tőle megszokott alapossággal fejtegette a Varga Dénesétől különböző gépi fordítási rendszerének néhány stratégiai jelentőségű kérdését.

A határtudományok és alkalmazásuk művelése néhány sajátos terminológiai-nyelvhasználati kérdésre irányítja figyelmünket. Ha például egy matematikus azt olvassa, hogy „ezt az eredeti kártyakvantumok számosságánál eggyel kevesebbszer ismétljük”, akkor csak mosolyog rajta. A szakkifejezések korrekt, de az adott összefüggésben indokolatlan használata megtévesztheti az olvasót, és károsan hathat az együttműködésben résztvevő másik diszciplína szemében is. Nyilvánvalóan szerkesztői liberalizmus következtében maradt néhány ilyen apróság a kötetben; de arra kérjük a szerzőket is, hogy gondoljanak az olvasókra, mert a tudomány mégis csak a kommunikáció révén válik elérhetővé a másik ember számára.

De nemcsak a magyar, hanem az orosz és más idegen nyelvi anyagot is gondosabban kell átnézni, nehogy az oroszul kiválóan tudó szerzőnek az orosz—magyar gépi fordítással foglalkozó tanulmányába hibás — kézi — fordítással kerüljenek be a példamondatok. Milyen lesz akkor a gépi megoldású fordítás?

Befejezésül hadd hangoztassam, hogy milyen örvendetes ennek a tanulmánykötetnek az elkészülése. Hasznos tájékoztatás a nyelvészek, filológusok és dokumentalisták számára. Nemcsak a hivatásos elméleti és alkalmazott nyelvészek számára tanulságos, hanem a nyelvvel általában s anyanyelvünkkel és ismertebb nyelvekkel foglalkozók számára is. Reméljük, hogy ugyanebben a témakörben még több hasznos interdiszciplináris (vagy mondjuk csak így: szakmák közötti) összefogáson alapuló tanulmánykötet születik a következő években.

B. Szöllösy Éva

Noam Chomsky—Morris Halle: The sound pattern of English (Az angol nyelv hangrendszere). New York, 1968. Harper & Row. 470 lap.

1. A Massachusetts Institute of Technology (USA) két, immár világhírű tanárának, Noam Chomskynak és Morris Hallénak körülbelül tíz esztendei munkája van előttünk, amely nem kísérlet és nem alapvetés, nem vázlat és nem részletkérdések kifejtése többé, hanem az angol hangrendszer viszonylagosan teljes leírása generatív fonológiai szempontból.

A szerzők kiindulópontja (Általános áttekintés: 1—58) az, hogy a nyelvtan szabályrendszer, a nyelvi tények pedig, amelyekre ennek szabályai vonatkoznak, „nyelvi egységekből (linguistic universals)” állnak; a nyelvi egységek összetevői az alaki alapelemek (formal universals) — ezek meghatározzák a nyelvtani rendszerek szerkezetét és szervezetét — és a tartalmi alapelemek (substantive universals), amelyek a valóságos építőkövek. Ez a két összetevő különböztethető meg a nyelvi tények alapanyaga, a beszédhangok esetében is. Ha alaposan szemügyre vesszük ugyanis a beszédünk folyamán létrehozott hangokat, azt tapasztaljuk, hogy mindegyik hangot meg tudjuk határozni — viszonylag nem nagy számú — hangonként azonos tulajdonsággal. Ha azt mondjuk, hogy *zöngye, középső nyelvvállású, ajakkerekítés nélküli*, tudjuk, hogy az *e*-ről van szó, tehát egy hangot bizonyos számú, ilyen jelzőkben kifejezett „jellemző jegy (feature)” meglétével vagy hiányával írunk le. Vagyis a beszédhangok tartalmi alapelemei ezek a jellemző jegyek, az alakiak pedig a jellemző jegyek kombinációs formái. Ez az az alapanyag, amelyből a közlemény majd fölépül. A közlemény fölépüléséhez szükség van egyrészt az említett alapelemekre, másfelől a szavakra, valamint ezeknek kapcsolódási szabályaira („a fonológiai és a lexikális megvalósításra”). Ezeknek a felhasználásával a mondatalkotás lineáris (azaz egymás után, sorban érvényesülő) szabályai létrehozzák a nyelvi megnyilatkozást.

A mű közelebbről a fonológiai megvalósítással foglalkozik. Ezeknek szabályai többrétűek. A szabályok olyan matematikai képlet alakjában írhatók fel, amelyek a hangok egyes meghatározó tulajdonságait és azok sorrendjét tartalmazzák. Vannak olyan szabályok, amelyek a nagyobb egységekre, az úgynevezett fonológiai frázisokra (körülbelül a két lélegzetvétel közötti szakaszra) érvényesek, vannak olyanok, amelyek a beszédhangokat meghatározó jellemző jegyekre. Mivel az emlékezetnek kétféle működése van, az egyik a közvetlen egymást követő, legkisebb elemeket illeszti egymás mögé, a másik a nagyobb közlésegségeket foglalja egybe: a hallgató először mindig csupán az egymást követő hangokat észleli, s csak miután ezek fülgyülemlettek, kezdi el fölbontani s elemezni a hallottakat; a beszélő pedig megfordítva, először a nagyobb tartalmi egységeket formálja meg közleménye megszerkesztésében, s a mind kisebb szerkezeti elemek kialakítása felé halad; — ez a transzformációs vagy átviteli ciklus elve. A megnyilatkozás során tehát az említett szabályok alkalmazásával létrejön először a közlemény (szintaktikai lexikális) tartalma; ennek beszédhangelemeit azután a fonológiai megvalósítás szabályai sorra előírják, kialakul a megnyilatkozást alkotó hangok sorrendje, majd ehhez a — mondhatnánk — gyártási mintához az úgynevezett „fonetikai átírás” fázisában hozzáadódnak a beszédhang fiziológiai-fizikai, tehát mintegy mennyiségi mutatói. Ezek realizálódásával valósul meg végül a közlemény.

2. Az imént általánosságban vázolt modell az angolban (Angol fonológia: 59—248), mint minden egyes nyelvben, a maga sajátos módján alakul. Az angol nyelv legszembeszökőbb jellegzetessége kétségkívül a hangsúly különleges szerepe. A hangsúlynak jelentéstana van. A hangsúly négy erősségi fokozatának különféle

kombinációi a jelentésnek megfelelő szabályos elrendeződést mutatnak. Például a *black-board* hangsor két lehetséges jelentését kifejező hangsúlyképlet (*blackboard* — amikor az első szótagon van az erősebb hangsúly — táblát jelent, *black board* — amikor az első szótagon csak másodfokú erősségű hangsúly van — fekete deszkát), ha a hangsúly erősségének fokait számokkal jelöljük:

NP (noun phrase = névszói kifejezés)	21
N (noun = [egyszerű] névszó)	12

Az angol szavak kiejtését a szótagstruktúra és a hangsúly különböző fokú erősségének kombinációi határozzák meg. Egy elemekkel bővülő alapszó hangsúlyának szerkezete lépésről lépésre változik, mégpedig — a hozzáillesztett új elemtől függően — előre meghatározható módon; vagyis az alapszót kitevő hangok, noha lényegében mindig ugyanazok maradnak, más és más módon realizálódnak. Ezt a belső összefüggést tükrözi az angol helyesírás.

Ahhoz, hogy hangsúlyos legyen, az angol beszédhangnak négy jellemző jegyet kell tartalmaznia, ezek: a hangsúly t hordozó elem önálló (szegmentum) volta, vokalikusság (magánhangzói jellegűség), konsonantikusság (mássalhangzószerűség, azaz a szájcsonnában valamilyen módosító tényezőnek kell meglennie) és feszesség (pontos, világos ejtés). Hogy ezek közül a valamennyi jegyet mind tartalmazó hangok közül melyikre kerül a hangsúly, azt a meglehetősen sok tényezőt összefogó „fő hangsúlyszabály” dönti el. A hangsúlytalan rész alakulását kifejező „igazodási szabályokon” kívül — ugyancsak matematikai képlet alakjában — meghatározhatók a hangsúly változásai is, a „változó hangsúly szabályában”. Külön szabály irányítja az egy „vezérhangsúlyt” tartalmazó szókapcsolatok hangsúlyviszonyainak alakulását, ez a „nukleáris hangsúly szabálya.”

Hogyan épülnek fel ezek a nagyobb egységek, a hangkombináció, a szóelem, a szó, az imént említett szókapcsolat és a beszédszakasz? Már maga a beszédhang is ilyen nagobb egység, hiszen a jellemző jegyekből áll össze: a jellemző jegyek kötegei alkotják a „szegmentumot” (tulajdonképpen a beszédhangot), mégpedig úgy, hogy eltérő számban és eltérő módon kapcsolódnak egymáshoz, a fonológiai rendszer elvei szerint. Ugyancsak a fonológiai rendszer szabja meg, melyek azok a hangkombinációk, amelyek a nyelvben előfordulhatnak (ezeket a beszédhangkapcsolatra vonatkozó szabályok tételezik). Ha viszont meghatározható a hangkombináció alakulása, azt is meg lehet fogalmazni, milyen módosulásokat okoz a megváltozott hangkörnyezet valamely magánhangzó ejtésében („magánhangzó-eltolódási szabály”).

3. A következő témakör (A mai angol hangrendszer kialakulása: 249–92) a történetiség kérdése. Egy hangrendszer kialakulása változások útján megy végbe. E változások egy szabály érvényre jutásának, majd a szabály megszűntének eredményei. Pusztán változásokkal nem lehet azonban kimerítően jellemezni egy hangrendszert, hiszen minden nyelvben vannak szabályok, amelyek nem vezethetők vissza közvetlenül valamilyen hangváltozásra. A kérdésre elvileg úgy lehetne válaszolni, hogy egy nyelvi rendszer megváltozása mindig e rendszer egészének újratereptődése; jól dokumentálható ez a fontos megállapítás a gyermek nyelvtanulásának példáján: az anyanyelvét elsajátító gyerek arra törekszik, hogy olyan tényezőket sajátítson el, amelyek felhasználásával minél több közleményt megért és létre tud hozni. Hogy megítélhesse, melyek a fontosabb szabályok, amelyeket a legérdemesebb megtanulni, statisztikusan értékeli azokat a szabályrendszereket, amelyeket környezete használ, majd ezek közül kiválaszt egyet, amelyet legtöbbször értékeli.

A hangrendszer változása megint megragadható szabályokban. Ezeknek a szabályoknak alapján az állapítható meg, hogy a mai angol

hangrendszer „viszonylagosan stabil”, s ez annak tudható be, hogy két szabály is van (a „feszítettségi” és a „lazítási” szabály), amely a X., illetőleg a XI. század óta változatlanul érvényben van. A hangrendszer változását a diftongáció és a magánhangzó-eltolódás szabálya határozta meg. Az utóbbi kettő állandó összetevője azoknak a nyelvjárásoknak, amelyekben az angol hangtörténeti fejlődés reprezentálható.

4. Az angol hangrendszer kifermálódásának és sajátosságainak leírása után ismét visszatérünk a tiszta elmélethez (Fonológiaelmélet: 293–436).

A megnyilatkozás legkisebb alkotóelemei tehát a jellemző jegyek. E jellemző jegyek alkotják a szegmentumokat, a szegmentumokból pedig összeállnak a „kötegek”, a hangkombinációk, azaz a formatívák, és végül ezekből a lexikai elemek, amelyek már — szemben az előbbiekkal — speciális, fogalmi-grammatikai szabályok szerint viselkednek. A szabályokra jellemző az „értékük”, vagyis érvényességi területük nagysága, amely matematikai formában is meghatározható: a szabály értéke fordítottan arányos azoknak az elemeknek számával, amelyeket a szabályt kifejező képlet magában foglal (tehát minél kevesebb a megszorítás, annál nagyobb számú elemre érvényes a szabály). Szabályok állapíthatók meg valamely időben adott hangrendszerre és a rendszer történeti változásaira egyaránt. Mindkét esetben meghatározott rendben hatnak a szabályok, fölcserélésük megbontja a rendszert (például nyelvjárási alakok jönnek létre). Az eltérő nagyságrendekre eltérő szabályok vonatkoznak, s minél távolabb kerülünk a legkisebb elemektől, annál több az összefüggés. A szó meghatározásához, azaz létrejöttéhez még egy pótlólagos szabály tartozik az eddigieken kívül, a tagolásé. Ennek értelmében a szó teljes mértékben a szerkezeti kontextus függvénye, vagyis a *the book was in an unlikely place* (a könyv alkalmatlan helyen volt) mondat három szóra bomlik: (a) *the book* (b) *was in an unlikely* (c) *place*, amelyben a *was in an unlikely* melléknév hangsúlytalan, simuló elemei (368).

Minden ember nyelvtanában a közlemény elemeit tartalmazó szójegyzék van, amely előírja a szóban benne foglalt hangokat, a jelentést, a szintaktikai viselkedést, sőt, a szó jellegét is, ami azt jelenti, hogy némely (nem létező) szavakat (például az „angol” *karulize*, *thode*) valószínűen nem ismert angol szavaknak érzünk, míg másokat (például *gnip*, *rtut*) „nem angol” minősítéssel eleve elvetünk. Ennek az az oka, hogy a nyelv nem használ ki minden elvben lehetséges hangkapcsolatot.

Ha most végül külön szemügyre vesszük a szabályokat, azt látjuk, hogy ezek egymás között is mutatnak összefüggéseket, mégpedig egyfelől „illeszkednek” egymáshoz, vagy ismétlik bizonyos formai elemeiket. A szerzők egy utószóban vonják meg az általuk feltárt ismeretek alkalmazhatóságának határait, és felvetnek néhány megoldatlan kérdést. A kötetet négyféle index és gazdag bibliográfia zárja, amelyek megkönnyítik az olvasó — nem egészen könnyű — dolgát.

5. A *The sound pattern of English* elsősorban elméleti mű, amely a nyelvi megnyilatkozás elemeivel és létrejöttével kapcsolatosan igen sok jelenséget helyez új megvilágításba. A törvényszerűségeket matematikailag formulázza. A feltárt szabályok száma azonban óriási, és — mint a szerzők mondják is — az oktatásba nem vonhatók be közvetlenül. Az igazi cél is valószínűleg inkább az, hogy felhasználásukra — ebben a matematizált formában — egy bináris döntési képesség elvére épített, nagy memóriakapacitású rendszer segítségével kerüljön sor. Ennek a szó mindenfajta értelmében korszerű műnek elvi megállapításai és gyakorlati fölmérései azonban így is számottevően bővítik tudásunkat.

Szende Tamás

A Nyelvőr postája

A hongkongi szó helyesírásáról. 1. Sokat olvashatunk a hongkongi influenza-járványról. Feltűnő azonban, hogy a *Hongkong* kínai sziget- és városnév -i képzős származékának írásmódjában lapjaink egymástól eltérő gyakorlatot követnek.

A Népszabadság 1969. február 7-i számának 8. lapján a következőket olvashatjuk: „A *Hong Kong-i* influenza Lengyelország újabb körzeteit támadja . . .” A Népszabadság következetesen többtagú földrajzi névnek veszi a *Hongkong*-ot, és egyik későbbi számában ugyanezzel a formával találkozunk: „. . . az európai országok egész sorában fordul elő a *Hong Kong-i* influenza” (1969. márc. 26. 8. lap).

Neves ismeretterjesztő folyóiratunk, az Élet és Tudomány „*hong-kongi* influenza-vírus-tenyészet”-ről ír (1969. febr. 28. 404. lap). A *Hongkong* földrajzi név kötőjeles írásmódja esetén az -i képzős származéknek ez a helyesírása szintén elfogadhatónak látszik.

Helyesírási szabályzatunk 311. pontja szerint „A kínai földrajzi neveket nagybetűvel kezdve tagolás nélkül egybefrjúk: . . . *Sanghaj, Tajvan* . . . — A magyarban meghonosodott kínai földrajzi neveket magyaros formájukban is használhatjuk: *Hongkong (Hsziangkang), . . . Peking (Pejcsing)* stb.”

Amikor tehát a Magyarország „*hongkongi* influenzajárvány”-ról számol be (1969. febr. 9. 19. lap), nemcsak a helyesírási szabályzat utasítását követi, hanem újságjaink ortografitisze ellen is harcol.

Dömötör Ákos

2. Egyetérthetünk a fenti cikkel, de nem árt egy-két kiegészítő megjegyzést fűznünk hozzá.

Helyesen állapítja meg Dömötör Ákos, hogy a távol-keleti brit koronagyarmatnak, a szigetnek és városnak nevét többféleképpen látjuk írva sajtónkban, amikor a mihozzánk is ellátogatott újabb influenzajárványt emlegetik: a *hongkongi-t* vagy *Hong Kong-i-t*. Még több változatával is találkozhatunk ennek a földrajzi névnek, ha nemcsak mai lexikonainkat, atlaszainkat, földrajzi könyveinket nézegetjük. Szinte minden lehetséges alak előfordul: *Hongkong, Hong Kong, Hong-Kong, Hong-kong, Honkong*, nem is szólva a sajtónkban ritkább formákról: *Hsziang Kang, Hsziangkang, Hiang-kiang* ('illatozó tengerszoros'). Még ehhez is hozzátehetjük, hogy a sziget északi partján épült, angol alapítású nagy kikötővárost a britek így is nevezik: *Victoria*.

Helyesírási szabályzatunk szótárában hiába keressük a sokféle változatú kínai földrajzi nevet, úgyszintén a Helyesírási tanácsadó szótárban sem találjuk *Hongkong* vagy *Hong Kong* alatt. Ezért bizonytalankodnak írásmódjában.

Ákik jobban törődnek helyesírásunk egységességével, azok — elsősorban nyomdai dolgozóink — a Helyesírási tanácsadó szótárhoz igazodnak a ritkább szavak, nevek írásában, a földrajzi nevekében is. Ha egy földrajzi nevet nem találnak meg a Tanácsadó

szótárban, akkor a Világatlasz írásmódját követik. Ez a gyakorlat terjedt el nálunk. (A magyarországi településnevek helyesírására nézve a mindenkori Helységnevtár a „szabvány”, egyéb földrajzi neveinkére vonatkozólag pedig az 1965-ből való tüzetes akadémiai szabályzat: A földrajzi nevek és megjelölések írásának szabályai.) Bizonyára azért írták így a Népszabadságban: *Hong Kong*, mert a Világatlaszban ezt a formát találták. S ennek melléknévi alakja mai szabályzatunk szerint: *Hong Kong-i* (mint *New York* és *New York-i*). A ma szintén előforduló kötőjeles *Hong-Kong* változat melléknévi formája: *hong-kongi* (mint *Monte-Carlo*, de: *monte-carlói*); a *Hongkong*-nak *-i* képzős melléknévi alakját természetesen így írjuk: *hongkongi* (mint *Budapest*, de: *budapesti*). Ezt az utóbbit nem is olyan fölösleges megemlítenünk, mint gondolni lehetne, mert nemritkán látunk mostanában ilyen főként idegen helységnevekből szerkesztett melléknévi formákat: *Rotterdam-i*, *Tokió-i*.

Egyfelől köznyelvi helyesírási szabályzatunknak, A magyar helyesírás szabályainak 10. kiadása (s ezen alapszik a Helyesírási tanácsadó szótár), másfelől földrajzosaink írásgyakorlata között akadnak olykor eltérések; például az *Amszterdam*, *Gellérthegy*, *Kaspi-tenger*, *Margitsziget*, *Ural* köznyelvi helyesírású alakokkal szemben ezt találjuk a Világatlaszban (Képes politikai és gazdasági világatlasz. Bp., 1966.): *Amsterdam*, *Gellért-hegy*, *Kaspi-tenger*, *Margit-sziget*, *Ural*. Köznyelvi helyesírásunk egységessége kedvéért a mindennapi gyakorlatban ilyenkor a köznyelvi szabályzathoz kell alkalmazkodnunk. Előfordul, hogy a Helyesírási tanácsadó szótárban néha vagylagosan betoldott alakokat is látunk; például a *Kaspi-tenger* mellett: „v. *Kaspi-tenger*”; ez engedmény a földrajzosoknak (meg a szófejtésnek, a cirillbetű átírásának).

Elárulhatjuk, hogy megvan ám a Helyesírási tanácsadó szótárban a kérdéses földrajzi név is, mégpedig ebben a formában: *Hongkong*, a következőképpen elbújtatva: „*Hsziangcsiang* (régében *Hongkong*).” Még 1954-i, 10. kiadású helyesírási szabályzatunk előtt, 1952-ben kiadta az Akadémia A kínai nevek és szavak magyar átírása című füzetet, s ennek függelékében van „A fontosabb kínai földrajzi nevek jegyzéke”. Itt is ezt olvashatjuk: „(Hongkong) *Hsziangcsiang*”, „*Hsziangcsiang* (Hongkong)”. Ez szintén azt jelenti, hogy a hivatalos kínai elnevezés: *Hsziangcsiang*. Ámde ugyanitt, e jegyzék élén (a 31. lapon) ezt találjuk: „Meg kell . . . jegyeznünk, hogy a mindennapi használat (sajtó, fordítások) céljaira továbbra is a . . . *Hongkong* . . . írásmód a helyes.” Ezzel van összhangban A magyar helyesírás szabályai 10. kiadásának Dömötör Ákos idézte 311. pontja, azzal a különbséggel, hogy ott már nem *Hsziangcsiang* a hivatalos kínai változat, hanem zárójelben ez: *Hsziangkang*. Ugyanígy írja a Világatlasz is a *Hong Kong* alak után zárójelben: *Hsziangkang*. A Helyesírási tanácsadó szótár újabb kiadásában megmaradt a *Hsziangcsiang*.

Mindebből kitűnhet, hogy az „illatozó tengerszoros” felől világhódító útjára indult új influenzajárvány megkülönböztető jelzőjét bátran mondhatjuk, írhatjuk így: *hong-kongi*, kötőjel nélkül egy szóba. Sőt helyes, célszerű csakis így írunk. Ezt annyival inkább megtehetjük, mert — úgy látszik — maguk a földrajzosok sem veszik annyira szigorúan a *Hong Kong* írásformát. Az 1967. évi Nemzetközi Almanachban (a 651. lapon) ugyancsak így látjuk: *Hongkong*, ámbár ugyanaz a földrajztudósunk a szerkesztője ennek az évkönyvnek, mint aki a Világatlasz szerkesztő bizottságának élén állt.

Ferenczy Géza

Hány szótagos a néhai szó Arany versében? 1. Az Édes anyanyelvünk egyik adásában volt nemrég szó a *néhai* szó történetéről. Lőrincze Lajos felolvasta adalékul Arany János egyik versének néhány sorát. A tudós macskája 8. versszakában ez van:

Kendermagos szegény czicza
 Nyavalyába esvén,
 Fölvette a *néhai* nevet
 Egy szép őszi estvén.

A Ráth-féle 1883-i kiadásból idéztem: az aláhúzás onnan ered. A versben semmilyen más kiemelés nincs; mind a tíz versszak első és harmadik sora mindig *n y o l c* szótagos, kivéve az idézett esetet.

Vajon nem azért emelte-e ki Arany ezt a szót írásban, mert diftongust jelzett; vagy afféle költői licenciát éreztetett? Olyat, mint az *órvás*—*óriás* esetében: változataira az ÉrtSz. is hoz példát, ha nem hívja is fel ezekre külön a figyelmet. (József Attilánál is: „Nem nyafognék, de most már késő, | most látom, milyen óriás ő . . .” — a versben mindig 9 szótagos a sor, tehát az *óriás* itt *h á r o m* szótagos; Petőfi János vitézében általában három szótagos a szó.) Vagy az *Eduárd*—*Eduárd* váltakozás A walesi bárdokban?

Érthette-e ezt a szót Arany *néhai*-nak, vagyis két szótagúnak? Van ilyenre máshol is példa Aranyánál vagy mások szövegében?

Margócsy József

2. Jól látja Margócsy József: valóban két szótagúnak értette Arany a *néhai* szót A tudós maecskájában, vagyis az *ai*-t ez alkalommal kettőshangzónak kell tekintenünk. Nem egymagában álló eset ez, sem Arany János, sem más (régibb) költőink prozodiájában. Íme egy hasonló példa Aranyból, az Emlények II. darabjából:

Behantozatlan áll
 Hamvai fölött a hely.

(1851-ben írta, az eltűnt Petőfire emlékezve.) A *hamvai* szóalak csak úgy illik bele a vers jambusi lüktetésébe, ha az *ai*-t szintén kettőshangzónak olvassuk. Hirtelenében nem tudok több ilyet idézni Aranyból, de úgy dereng emlékezetemben, hogy akad még efféle költői szabadság verselésében. (Az *óriás*—*órvás*, *Eduárd*—*Eduárd*-féle szóváltozatok természetes ritmikái felhasználásának tárgyalására aligha szükséges kitérnem.) Nem keresgélek tovább az ő költeményeiben, lássuk inkább a kérdésnek előzményeit.

Megkönnyíti tájékozódásunkat Horváth János Rendszeres magyar verstanának (Bp., 1951.) VI. fejezete: „A Ráday-nem licentiái Petőfiig” (138—53. lap). A Ráday-nem, a rímes-mértékes versidom egész kis szabályrendszerét terjesztette el a licenciáknak, s ezek még szaporodtak Ráday követőinek kezén. Egyik ilyen nyelvi engedmény volt az *i* jésítése. Bár Földi János ellene volt Ráday Gedeon, Kazinczy Ferenc, Dayka Gábor túlságosan szabad hang- és szótagmérésének, az *ai*, *ei* hangkapcsolatot olykor ő is elfogadja diftongusnak „az ily végekben: *Római*, *mezei*, *eleibe*” (Földi János: A’ versírásról. Bp., 1962. 16. lap; a XVIII. század végi kéziratból a budapesti Kölcsey Ferenc Gimnázium tanulóit tették közzé Földinek ezt a művét). Horváth János ezeket a példákat idézi néhány költőnkől a diftongusértékű *ai*, *ei*-re (a 146. lapon): „S bűvárnyilai e lét titkába vágnak” (Kisfaludy Károly), „Szemeim előtt képek vonódnak el” (Vörösmarty), „Felhangolom olykor a lant idegeit”, „Létem fonalai, szakadozzatok el”, „Oldalaín egy-egy tarisznya lóg” (Petőfi). Könnyen megsokszorozhatnók az adatokat. Nekem különösen Vörösmartyban tűnt föl sok ilyen *e g y* (hosszú) szótagnak számító *ai*, *ei* kettőshangzó. Példának okáért az 1828-ból való Széplak elején kétszer is találkozhatunk vele az első hűz sorban; az ötödik hexameter így szól: „Úgy az idő fut lelkem elől s vágyaimnak

előle” (vágyaimnak); a huszadik: „S szárnyain ismét a szerelemnek hordja bilincseit” (bilincseit).

Ilyen előzmények sorába kell iktatnunk a szóba került két szótagú *néhai* esetét. Így maradt nyoma Arany költészetében is az ismertetett prozódiai hagyománynak. A múlt század közepe táján nem volt ez különösképpen feltűnő jelenség (1848-ban kelt A tudós macskája); nem tartom hát valószínűnek, hogy Arany az *ai* hangpár diftongizálásának „szokatlansága” miatt emelte volna ki a *néhai* szót. Bizonyára a szó itteni értelmű használatának szokatlansága volt oka a kiemelésnek (állat kapta a *néhai* jelzőt). Költőnk gyakran járt el hasonlóképpen, ha egy-egy ilyen más és többet mondó szavára, kifejezésére föl akarta hívni a figyelmet. Gondoljunk csak tömör balladai nyelvének efféle szókiemeléseire: „Úgy gondolja: *megőrülne*”, „Nehogy azt higyük: *megbomlott*” (ti. a vádlott Ágnes asszony haja és ő maga), „. . . egyre látja S épen úgy, mint *akkor éjjel*” (Ágnes asszony).

Különb is az egyszótagúsított *ai*-ről nevezetes *hamvai* szóalakot, amelyet második példának idéztem Aranytól, nem emelte ki a költő, jóllehet az is olyan költői szabadsággal terhelt forma, mint a kendermagos szegény cicát gyászoló *néhai* nevezet.

Ferenczy Géza

Névutók birtokos személyragozása. Kiragadok Passuth László Madrigáljából három mondattörédeket, három ragozatlan névutót:

„Amikor Pietro bekopogtat, . . . a szemek *felé* fordultak” (69).

„A férfi . . . nem ad *elé* poharat” (78).

„Alessandro úgy érezte: ő a valódi családfő, . . . Orazio Vecchi ült *mellé* intésére” (605).

E példákban hiányzik a névutókról a 3. személyű birtokos személyrag.

Ha ott van ugyanabban a mondattagban a név, amely felé a névutó által jelzett cselekmény irányul, akkor — természetesen — nem kell a birtokos személyrag. Ha nem tesszük ki a nevet, amelyre a névutó vonatkozik, akkor a névutót személyragozzuk!

A három mondattörédék tehát helyesen:

„. . . a szemek *feléje* fordultak”

„. . . nem ad *eléje* poharat”

„. . . intésére Vecchi ült *melléje*”

A három fenti mondat — kissé átalakítva — így festhetne:

„A szemek — a szomszéd palotákból — Pietro *felé* fordultak.”

„A férfi nem ad poharat a leány *elé*.”

„O. Vecchi ült Alessandro *mellé*.”

Miklósi László

A Nyelvtudományi Intézet nyelvművelő csoportjának levelesládájából

Elszürkült kifejezések. Baracs Tibor szabványügyi előadónak föltűnt, hogy a sajtó, a rádió, többféle hivatal gátlás nélkül terjeszti a *koncepció* szót, annyira, hogy már szinte tudományos „izé” lett belőle.

Sajnos, számos ilyen *izé* értékű idegen szavunk van. Sok effélét észrevehetünk, aszerint, hogy milyen területen figyelgetünk. Ilyen például a különben nagyon hasznos *probléma*. Ezt is szóvá tette már több levélírónk. Valóban nincs már gyűlés, akármilyen

értekezlet, amelyen bele ne ütköznénk az örökös *probléma*-zásba. Már nincsen *baj*, *nehézség*, *gond*, *feladat*, *megoldanivaló*, ilyen vagy olyan *kérdés*, mindennel *probléma*-juk van a szegény dolgozóknak. No meg a vállalatok vagy akár a szaktársak is mindenben *kooperálnak*, nem *együttműködnek* vagy *összedolgoznak*, *együtt dolgoznak* stb. Ön mint szabványügyi előadó bizonyosan gyakran hallja a *prototípus* szót; ezt is sokszor lehetne magyar szóval helyettesíteni: *első példány*, *mintapéldány*. Mennyi tudakosság rejtőzik ezek mögött a fölöslegesen és nemegyszer helytelenül használt idegen szavak mögött! Mert aki annyira „műveltnek” akar látszani, sokszor megjárja ezekkel a csalafinta idegen szókkal. Emlékszünk rá, egy üdülőben valaki az *annó dacumál* (*anno dazumal*: ’akkoriban, régente’) latin–német kifejezést fülünk hallatára az *annak dacára* kifejezéssel tévesztette össze.

Szó, ami szó, valójában nem is egy-egy fölösleges idegen szó vagy olykor fölöslegesen használt idegen szó ellen kell küzdenünk, hanem arra kell ránevelnünk először magunkat, aztán másokat, hogy ne kényelmesedjünk el szóhasználatunkban, ne használjuk mindig azt a magyar helyére áhítózó idegen szót, amely kéretlenül nyelvünkre tolaikszik, hanem a magunk fegyelmzésével, eleinte akár nagyobb erőfeszítéssel keressük meg a jó magyart. Így beszédünk mindjárt világosabb, érthetőbb lesz, s nem esünk a műveltségfitogtatás gyanújába sem. Azonkívül nem sorvasztjuk magyar szókincsünket. Persze olykor szükségessé válhat, hogy egy-egy különösen elburjánzó *koncepció*-féle „izé” ellen külön is harera keljünk. (Ez a *koncepció* különben csakugyan lehet *elgondolás*, *elképzelés*, *fölfogás*, *irányelv(ek)* stb.) De vigyáznunk kell, hogy túlságba ne vigyük a „nyelvtisztogatást”, ne legyünk üldözői ártatlan, sőt hasznos, mert nélkülözhetetlen idegen szóknak.

F. G.

Elsőnek hallják. Dr. Tóth István ny. kúriai bíró helyteleníti a rádióban előforduló „Elsőnek hallják hallgatóink (ezt meg ezt)” mondatban a *-nek* ragos határozót (részeshatározót). Inkább ezt szeretné hallani helyette: *először* vagy „az *első* szám ez meg ez”.

Nem lehet hibáztatni az „elsőnek hallják” formát sem. Itt tudniillik az *elsőnek* állapothatározó. Így is helyes: *először*; ez az *először* időhatározó. Akként is lehet szerkeszteni a mondatot, hogy „ez meg ez az *első* szám”; így állítmány formájában fejezzük ki, ami az előbb határozó volt. Gazdag határozórag-rendszerünk megengedi, hogy még többféle eszközt alkalmazzunk az állapot meghatározására (az *elsőnek* értelmében): „*elsőként* hallják”, „*elsőül* hallják”. Kifogástalan az „elsőnek hallják” is, amint ugyancsak kifogástalan ez a mondat: „Elsőnek ért célba.” Az Akadémia leíró nyelvtanában, A mai magyar nyelv rendszerében ilyen példát is olvashatunk a *-nak*, *-nek* ragos állapothatározóra (2. kötet 234. lap): „Ez a papagáj tegnap még sárgának repült be, és most zöld.” Ilyen gazdagok vagyunk. Örüljünk neki! Azért kár, ha csak egyikre vagy másíkra szokunk rá; hogy például évek óta túlságosan elharapózott a többi rag rovására a *-ként*.

F. G.

Zolnai Béla
(1890—1969)

1. A lexikonok ezt írják a régi magyar szókészlet nagy bűvárának, Zolnai Gyulának fiáról, a szegedi, kolozsvári, majd a budapesti egyetem tanáráról: „irodalomtörténetirő, nyelvész, az irodalomtudomány doktora” (vö. ÚMLex. 6:770). Ezután elsősorban irodalomtörténeti tanulmányait sorolják fel (Magyar janzénisták, 1924; Irodalom és biedermeier, 1935; Rákóczi, az író, 1935; II. Rákóczi Ferenc, 1942; stb.); e tanulmányok azonban mindjárt arról is tanúskodnak, hogy Zolnai Béla, noha Szegeden és a kolozsvári magyar egyetemen a francia tanszék professzora volt, — s egyszersmind a Becsületrend lovagja, valamint franciául írt eredeti művei révén tagja a külföldi francia nyelvű írók társaságának — éppoly gyakran fordult a hungarológia felé korszerű európai s jórészt francia ihletésű módszerekkel, mint számos más romanista kor- és pályatársa, így Eckhardt Sándor és Koltay-Kastner Jenő. Hiszen éppúgy, mint ők, Zolnai Béla is elsősorban filológus volt, sajátos hangsúllyal a görög összetétel első, érzelmi színezetű tagján: a szó szerelmese, aki nemcsak az irodalmi stílus szépségeért rajongott, hanem minden irodalmi hatás örök forrásáért, az élő beszéd fordulatoságáért, színességéért, szellemességéért is. Az élet minden vonatkozásában esztétikumot keresve s több mint fél századon át az irodalom- és a nyelvtudomány határterületén lebegve, Zolnai Béla szinte szükségszerűen lett a modern magyar stiliztika megalapítója s mindmáig kutatásaink egyik legállandóbb ihletője. Szuggesztív ereje nem csupán egyéniségének közvetlen kedvességével magyarázandó, hanem stílusának hajlékony bájával is. Zolnai Bélában mindig egy vérbeli szépíró ambíciója lüktetett. Hugo Schuchardt — a Nyelvtör egykori világhírű munkatársa — volt az, aki közvetlenül az első világháború után valósággal kész életprogramot adott a fiatal Zolnainak: „der Sprachforscher, der zugleich Sprachkünstler ist, in seiner Introspektion ein zehnmal reicheres Material hat als sein mehr prosaischer Fachgenosse” (az idézetet l. a Nyelvtudomány és szellemtörténet c. cikkben, Minerva 1: 94). Zolnai a nyelv művésze maradt akkor is, amikor ugyanebben a soha újra ki nem adott tanulmányában páratlan finomsággal elemezte *ember* szavunk jelentéstartalmának fejlődését (i. m. 97 kk.), s amikor közel húsz évvel később a „A műkedvelő purista lelki alkatá”-t (Szeged, 1940.). e másik méltatlanul elfeledett írását ezekkel a szavakkal fejezte be egy új világégés örvényében: „Ajkam »örömteli« végszava a diletáns Puristához: hidegvér és elegancia a nyelvben, ízlés és tolerancia a magyarosodni akaró idegen szavakkal... szemben. Magyarul írjunk és értelmesen gondolkozzunk. Nem neológia vagy ortológia, hanem mindkettő” (42).

2. Kik voltak Zolnai Béla mesterei és ihletői? Ballyra, Vosslerra sűrűn szoktak utalni, de kevésbé a már említett Schuchardtra — pedig őt követte Zolnai a valóság „nyelvi tükrözésével” kapcsolatban is (Minerva 1: 94) — és még kevésbé arra a tényre, hogy a stiliztikának mint nyelvtudományi diszciplínának elismertetésére eléggé váratlan módon az egykor nálunk oly népszerű Emil Setälä, Gombocz Zoltán nagy finn barátja is sarkallta; a „linguistique stylistique”-ről ugyanis Setälä mondta ki, Ballyn is túlmenően,

a következő tételt: „Cette discipline étudie la langue au point de vue de sa valeur émotive, de l'impression esthétique que produit sur nous la forme linguistique” (JSFOu. 29, 3/b: 17; idézve Minerva 1: 93). S ugyan mi ösztönözte, édesapja elveitől eltérően, Zolnait olykor talán túlzott toleranciára is az idegen szavakkal szemben? Többek közt egy 1917. évi porosz kultuszminiszteri rendelet egykorú visszhangja, melynek lényegét Zolnai így foglalta össze 1922-ben: „az átvett szavak sokasítják és finomítják a nyelv kifejező eszközeit; . . . barbárság volna a hagyományos és történelmi távlatokat nyitó *Bibliothek* szót a keverék-barbár *Bücherei* szóval pótolni” (vö. Nyelv és stílus 1957. 19).

E sokféle idegen ösztönzésből impresszionista jellegű, merőben szubjektív vélekedésekhez vezető eklekticizmus válhatott volna, ha Zolnai szeszélyesen felbukkanó ötleteit, évtizedeken át kanyargó „gondolatfolyondárait” nem szedte volna rendbe szigorú filológusi dokumentáció: olvassuk csak el például egyetlen Petőfi-versszakról („Föhangolom olykor a lant idegeit . . .”) írt kései kommentárját (It. 1962.; újra, de kissé rövidebben Nyelv és hangulat 1964. 59—60), s máris világosan érezzük az adatszerű — rossz, de divatos szóval: lexikális — tudásnak azt a bőségét, mely minden megjegyzésének közvetlen ihletője.

3. A ma már oly sokféle ágazó stilisztikai tudományoknak mely területén bizonyult legöztönzőbbnek Zolnai Béla munkássága? Elvi szempontból hadd emeljük ki azt, ami Ballytól szinte kezdettől fogva elválasztotta: ellentétben francia mesterével, Zolnai sohasem állította egymással merev ellentétbe a szinkroniát és a diakroniát, hanem — mint legfőbb magyar mestere, Gombocz Zoltán — inkább a szinkrón jelenségek diakronikus magyarázatára törekedett. „Egy jelenség stilisztikai értékelését elősegíti az előző vagy régebbi nyelvállapot ismerete” — mondta Zolnai Béla 1954-ben a III. Nyelvész-kongresszuson (Nyelv és stílus, 308); édesapja hagyatékát fejlesztette azonban tovább már 1920-ban is, amikor ezt írta Esztétikai szempontok a nyelvtudományban című s egész életére döntő hatású „programértekezésében”: „A készülő új Nagy Szótárból nem hiányozhatik a szóhangulat (Gefühlston) megállapítása” (i. m. 9).

1920-ban Zolnai Bélának a *szóhangulat* szót még a wundti német megfelelővel kellett magyaráznia; jegyezzük azonban meg, hogy a modern „connotation” fogalmára éppen Zolnai Béla vezette be — Zlinszky Aladárnak a metafora hangulatára vonatkozó kutatásai nyomán (Szily-album 1918. 95) — a *szóhangulat* elnevezést, s egyszersmind javasolta *kifejezéshangulat*, *mondathangulat*, *akusztikai hangulat* elfogadását is (Nyelv és stílus 7).

Ennyi új műszóra persze azért volt szüksége Zolnai Bélának, mert már 30 éves korában felkészült a legfontosabb stilisztikai diszciplínáknak párhuzamos, egymásba fonódó művelésére. Ezúttal csupán néhány úttörő jelentőségű tanulmányára hivatkozhatunk, s el kell tekintenünk még az olyan összefoglalásoktól is, aminő például Ponori Thewrewk Emil ötletéből (A nyelv optikája 1870.) sarjadt cikke: A látható nyelv (Minerva, 1926; újra Nyelv és stílus 53—107). A stilisztikai fonetika körébe vág először 1939-ben megjelent tanulmánya: Szóhangulat és kifejező hangváltozás, melyből alapos átdolgozás után negyedszázaddal később egészen új mű kerekedett Nyelv és hangulat címen, ezzel a sokkal találóbb pontosabb alcímmel: A nyelv akusztikája (1964). Fónagy Iván hasonló tárgyú művével együtt (A költői nyelv hangtanából 1959.) Zolnai Béla szép példát szolgáltatott a metrikai-ritmikai mozzanatok stilisztikai értékelésére is; egyszersmind a könyvhöz csatolt gazdag bibliográfia világos bizonyítéka a szerző szellemi hajlékonyságának, haladni akarásának s lankadatlan receptivitásának; jórészt e sorok írójának ismertetései alapján megtaláljuk ebben az összeállításban a szovjet nyelvtudomány pozitív értékelésének jeleit is.

Nem kevésbé fontosak Zolnai Béla adalékai a szó stilisztikájához: az olyan tanulmányokból, mint *Az idegen szavak* (1922.), *Szóhangulat és morfológia* (1936.), *Szavak sorsa* (1939.), *Rostand-tól Adyig* (1942.), *Argó és irodalom* (1956.) azóta a szakdolgozatok, doktori és kandidátusi disszertációk egész sora nőtt ki. Akik ma nem csupán a nyelv kommunikatív funkcióját tartják fontosnak, hanem azt is, amit egyesek, mint Hankiss Elemér, a szavak „opaleszcenciájának” neveznek, Zolnai Béla közvetítésével tanulhatták meg Leibniztől és a Wolff-iskola esztétikájának képviselőjétől, J. Volkeltől, hogy gyakran „a Szép homályos, kusza képzeteken alapul” (Nyelv és stílus 36). S érdekes, hogy amikor Zolnai 1922-ben azt bizonyította, hogy „a költő mindig csak hangulatokat akar közölni. Ködfelhő borítja a szavakat” (i. h.) — a lap alján éppen Lukács Györgyre hivatkozott, aki már 1912-ben írt, az *Esztétikai kultúra* előszavában, „Arról a bizonyos homályosságról.”

Mindmáig világviszonylatban is aránylag nagyon keveset olvashatunk a szép-irodalmi s különösen a költői nyelv mondatszerkesztéséről, vagyis a stilisztikai mondatról. A maga korában úttörő jelentőségű volt Zolnai Bélának *Körmondat* és *tiráda* című tanulmánya, a *Minerva* 1929. évi kötetében (újra Nyelv és stílus 149–73). Ez a cikk is a külföldi és magyar előzmények kitűnő egyeztetését bizonyítja: Bally, Strohmeyer, Norden, Delacroix nevéhez egészen természetesen csatlakozik Négyesy László, Simonyi Zsigmond, Horváth János és Szerb Antal említése. S mindebből további kutatásra serkentő új szintézis, új hagyomány alakul: a moszkvai egyetemen tartott előadásomban nemrég ugyanazzal a módszerrel elemeztem Baudelaire utolsó *Spleen-jét*, melyet közvetlenül Zolnai Bélától tanultam, egy Du Bellay-szonett szerkezetének elemzésével kapcsolatban (Nyelv és stílus 156).

4. A mai strukturalista-funkcionális stíluselemzés számára, amely elsősorban szilárd belső szerkezettel rendelkező, teljes szövegek vizsgálatára irányul, Zolnai Béla aránylag kevés kész „mintát” hagyott: bizonyító anyaga rendszerint kiragadott részletek és felvillanó eszmesziporkák szövedéke. Példásképpen azonban, az összehasonlító irodalomtörténet számára is, Ady és Paul Verlaine álma című dolgozata, amely — a szerző saját vallomása szerint (Nyelv és stílus 311) — egykori szemináriumi gyakorlataiból sarjadt ki s nőtt végül ily tökéletessé (1957. i. m. 313–42). S mily megható volt, amikor tanítványainak egyike, Madáchy László, a szeretett mester koporsójánál éppen a verlaine-i „rève familier” első szakaszát mondta el búcsúztatóul! Emberi és művészi eszmények keresésének tökéletes összeforrását érezte ez a pillanat, s egyben emlékeztető volt Zolnai Béla egyik legőszintébb, legmeghatóbb vallomására, hiszen Verlaine-ről s Adyról szólva alig álcázottan beszélt önmagáról is. A magunk részéről Baróti Dezsővel (Magyar Nemzet, 1969. jún. 6. 4) csak ennyit fűzhetünk e történelmi pillanat emlékéhez: „Ha igaz az, hogy a stílus az ember, akkor Zolnai Béla továbbra is elevenen él közöttünk.”

Gáldi László

A szép magyar beszéd országos középiskolai versenye

Az 1969. évi Kazinczy-érmesek

A Művelődésügyi Minisztérium, a Kommunista Ifjúsági Szövetség Központi Bizottsága, a Győr-Sopron megyei KISZ Végrehajtó Bizottsága, a Győr-Sopron Megyei Tanács VB művelődésügyi osztálya és a győri Kazinczy Ferenc Gimnázium 1969. április 25–27-én rendezte meg Győrött a Péchy Blanka által alapított Kazinczy-díj szép magyar

beszéd versenyének döntőjét az ország középiskolai (gimnáziumi és szakközépiskolai) tanulói számára.

A szép beszédnek ez a már hagyományossá és országos jelentőségűvé vált sereg-szemléje (erre utal a rendező szervek és a résztvevők nagy száma is) a negyedik volt a Kazinczy-díj alapítása óta. Az első verseny 1966-ban zajlott le; a másodikat és a harmadikat 1967-ben és 1968-ban a győri Kazinczy Ferenc Gimnázium szervezte meg. Az idén megrendezett, negyedik verseny — ezt a Kazinczy-díj alapítványa értelmében (vö. Nyr. 84: 511) rendezték meg a középiskolások számára (vö. Nyr. 90: 331—3; 91: 386—7; 92: 360—1) — egyben a Kazinczy-díj második ciklusának lezárulását is jelzi.

Az iskolai elődöntőkön és a megyei középdöntőkön mintegy 12 000 középiskolai tanuló (gimnazista és szakközépiskolás) vett részt. Közülük a legjobb 140-nek hallgattuk meg a beszédét hangfelvételtől s e felvételek alapján választottuk ki azt az ötven versenyzőt, aki eljutott Győrbe, az országnak majd minden megyéjének a képviselőjében, hogy a zsüri és a nagyszámú hallgatóság előtt élőszóval adja bizonyítékát annak, helyesen szépen beszéli-e nyelvünket.

A verseny első napján, április 25-én — J a n k o v i c s G y ö r g y nek, a Megyei Tanács művelődési osztálya vezetőjének a verseny jelentőségét méltató megnyitója, valamint K á d á r G é z á nak, a Kazinczy Gimnázium igazgatójának üdvözlő szavai után — mindegyik diák szabadon választott szövegét mondta el, a második napon, április 26-án pedig a kötelező szöveget, Marx György „Vár a Tau Ceti népe” című írásának egy részletét.

Az eredményhirdetés április 27-én volt a Szakszervezetek Rába Művelődési Házában, ugyanott, ahol a verseny is lezajlott. Ünnepi beszédében G á l o s T i b o r, az MM közoktatási főosztályának főelőadója a Kazinczy kiejtési versenyeknek az anyanyelv művelésében, a gondolkodás fejlesztésében betöltött fontos szerepéről szólt s arról, hogy a nyelv, különösen pedig az anyanyelv nemcsak a gondolat közvetítésének legfontosabb eszköze, hanem a kultúra terjesztésének és személyiség fejlesztésének is. Megemlékezett arról is, hogy a nyelvi műveltség fejlesztésének és fejlődésének jelentősége egyenes arányban nő a természettudományok fejlődésével és általában a társadalomban élő ember feladataival.

A bíráló bizottság nevében dr. B e n c é d y J ó z s e f, a MM főosztályvezetője értékelte a versenyt, és foglalta össze a tapasztalatokat. Megállapította, hogy az előző évi versenyekhez képest jelentős mértékű fejlődésnek lehettünk tanúi mind a hangképzés, mind a beszéd prozódiaja terén, a mondatfonetikai eszközök (hangsúlyozás, hanglejtés-beszéddallam, szünetek, beszédtempó) alkalmazásában, mind pedig az elmondott szövegek értelmezésében. Az eredmények méltatása mellett azonban felhívta a figyelmet a meglévő és vissza-visszatérő hibákra is, hiszen tanulni éppen a hibákból lehet és kell is. Szólt arról, hogy — bár a hangképzés tisztább volt, mint tavaly — több versenyzőtől hallhattunk nem tisztán képzett *s, zs, sz, z, c, cs* hangokat, többen beszéltek a normálisnál nyíltabb, ill. zártabb artikulációval, többen raccsoltak, zöngétlenítették a zöngés hangokat. Számos tipikus hangsúlyozási és hanglejtési hiba (pl. a jelzős, határozós szerkezetek helytelen, a gondolatnak, a tartalomnak meg nem felelő hangsúlyozása; éneklő szó- és szólamvégi hanglejtés stb.) is elhangzott. Szólt arról is, hogy változatlanul nagy gondot jelentett a helyes beszédstílus kialakítása. Ez olyan formában mutatkozott meg, hogy sok esetben hiányzott az akusztikai elemeknek, a beszéd zenei elemeinek (a hangsúlyoknak, hanglejtési formáknak, tempó- és hangerő-, valamint fekvésváltásoknak) az a helyes, arányos keverése, elegyítése (nemegyszer az említett elemek is hiányoztak), mely a szövegmondást megkomponálttá, tudatosan felépítetté te(he)tte volna. A verseny kötelező szövegének tartalmi és nyelvi elemzésével bizonyította, hogy a helyes szövegmondásnak, a kifejező, „adekvát” beszédstílusnak mennyire a szöveg megértése és elemzése az alapja.

Utalt arra is, hogy a szöveg elemzésekor és kidolgozásakor nem árt az óvatosság sem. A verseny során ugyanis a bíráló bizottság azt tapasztalta, hogy — bármennyire nehéz volt is a kötelező szöveg, a versenyzők ezt mondták szebben, helyesebben. A szabadon választott szöveget ugyanis megemgyez „túlértékelték”, s ennek következtében a szövegmondás álpátoszossá vált.

A verseny tanulságainak összegezése után — a bíráló bizottság nevében — **P é c h y B l a n k a**, a Kazinczy-díj alapítója átadta a Kazinczy-érmeket a legjobb teljesítményt nyújtó húsz tanulónak. (A bronz emlékérem Borsos Miklós szobrászművész alkotása. Egyik felén Kazinczy arcképe látható, hátlapján pedig a következő felírás olvasható: „Kazinczy emlékérem — A szép magyar beszédért”.) A nyolc első helyezett ezen kívül a KISZ külön jutalmát is megkapta. Ezt a KISZ Központi Bizottsága nevében **K o l l á r T i b o r**, a Győr-Sopron megyei KISZ Bizottság első titkára, a KISZ KB tagja nyújtotta át. **K á d á r G é z a**, a győri Kazinczy Ferenc Gimnázium igazgatója az intézet könyvajándékát adta át a verseny résztvevőinek.

A bíráló bizottság (tisztelabeli elnöke **P é c h y B l a n k a**, színművész, a Kazinczy-díj alapítója, elnöke dr. **B e n c é d y J ó z s e f**, az MM főosztályvezetője, tagjai **G á l o s T i b o r**, az MM közoktatási főosztály főelőadója, **H e r c e g i K á r o l y**, az MM osztályvezető-helyettese, **H o s s z u P á l**, a KISZ KB osztályvezető-helyettese, **P e r é d y L á s z l ó** színművész, a Győri Kisfaludy színház tagja, **L u k i n L á s z l ó** gyakorló iskolai vezetőtanár, **S z e n d e A l a d á r** főiskolai docens, az Országos Pedagógiai Intézet munkatársa, **T a k á c s M á r i a**, a Magyar Televízió bemondója, **W a c h a I m r e**, az MTA Nyelvtudományi Intézetének tudományos munkatársa) a következő tanulókat jutalmazta a Kazinczy-éremmel: **K o l o z s v á r y E r z s é b e t** (Győr, Kazinczy Ferenc Gimnázium), **T i h a n y i G y ö n g y i** (Budapest, József Attila Gimnázium), **L. N a g y K a t a l i n** (Nyíregyháza, Zrínyi Ilona Gimnázium), **F e l f ö l d i L á s z l ó** (Győr, Kazinczy Ferenc Gimnázium), **R ó n a i B é l a** (Pécs, Nagy Lajos Gimnázium), **N a g y A n n a** (Dunaújváros, dr. Münnich Ferenc Gimnázium), **G e l l e i A n t a l** (Budapest, Piarista Gimnázium), **M i l v i u s z A n d r e a** (Győr, Kazinczy Ferenc Gimnázium), **K i r á l y M á r i a** (Marcali, Lady János Gimnázium) **P a p p R ó z a** (Mezőtúr, Teleki Blanka Gimnázium), **T ó t h E r z s é b e t** (Tata, Eötvös József Gimnázium), **V á n d o r f i L á s z l ó** (Veszprém, Lovassy László Gimnázium), **M a k ó E n i k ő** (Szolnok, Verseggy Ferenc Gimnázium), **S i n k o v i t s A n d r á s** (Budapest, Kossuth Zsuzsa Gimnázium), **L ö k ö s M a r g i t** (Szekszárd, Garay János Gimnázium), **J a n k ó Z i t a** (Veszprém, Lovassy László Gimnázium), **F e r e n c z y K l á r a** (Sopron, József Attila Gimnázium), **E g r i M á r t a** (Budapest, Kossuth Zsuzsa Gimnázium), **A r a d i É v a** (Siklós, Tánics Mihály Gimnázium) és **K e r t é s z L á s z l ó** (Mohács, Kisfaludy Károly Gimnázium). — Az eredményhirdetés után a győri Kazinczy Ferenc Gimnázium irodalmi színpada mutatott be részleteket a Dózsa György-oratóriumból.

A kiojtési verseny alkalmával a Kazinczy Gimnázium ismét megrendezte a „Kisalföldi nyelvművelő nap”-ot, kifejezván ezzel is a szép magyar beszéd és a nyelvművelés, valamint az iskolai nyelvtanítás szoros kapcsolatát. Április 25-én délután pedagógusok és érdeklődők számára dr. **S z e n d e A l a d á r** tartott előadást Nyelvművelő nyelvtanítás címmel. Előadásában, melyet élénk vita követett, a nyelvtanítás, a nyelvművelés és a stílusoktatás szoros kapcsolatáról, a programozott nyelvtanítás és egyéb korszerű taneszközök alkalmazásának jelentőségéről, lehetőségeiről és módjairól beszélt. Szólt arról is, milyen nagy jelentősége van annak, hogy tanulóink az **i s m e r e t e k** szerzésének fokáról a nyelvi-nyelvtani—nyelvhelyességi—stilisztikai (a lexikális) **t u d á s** szintjére jussanak el.

A magyar nyelv hete

A Tudományos Ismeretterjesztő Társulat nyelvi és irodalmi szakosztálya immár harmadszor rendezte meg a magyar nyelv hetét 1969. április 21-től 27-ig a Kossuth Klubban. A sikeres előadás-sorozatról s az egyes előadásokról a sajtó és a rádió még annak idején dicséretes részletességgel beszámolt, ezért mi utólagosan inkább csak tény-szerűen ismertetjük ezt a jelentős eseményt.

Az előadás-sorozatot *Ortutay Gyula* nyitotta meg, s hangsúlyozta, hogy a magyar nyelv hete felhívja az egész ország lakosságának a figyelmét a nyelvvel való foglalkozásra, de az év többi hetében is igyekezzünk nagyobb gondot fordítani beszédünkre, írásunkra. A sorozat első előadását *Imre Samu* tartotta „Nyelvjárásaink az új nyelvátlasz tükrében” címmel. Ismertette a mai magyar nyelvjárásokat, beszélt a tájnyelvi ejtés mód használatának visszaszorulásáról a köznyelvi kiejtés javára, s bemutatta a nyelvátlasznak az elmúlt évben megjelent első kötetét. A hét második előadója *Ráczy Endre* volt, s *Beceneveink* című előadásában ismertette a nyelvünkben ma használatos becézési módokat gazdag, friss példaanyaggal illusztrálva. *O. Nagy Gábor* „Napjaink szólásai” címmel a szólások rendszeréről, típusairól, eredetéről, történetéről beszélt, és sort kerített újabb keletű szólásainkra is.

Nagy figyelem kísérte *Deme László*nak „A magyar nyelv a szomszéd államokban” című előadását. Deme szólt a csehszlovákiai, a jugoszláviai és a romániai magyarok nyelvhasználatáról, s az itthoni magyarság egyik feladatául tűzte ki, hogy minden segítséget adjon meg a határokon túl élő magyarság nyelvi műveltségének fejlesztéséhez. *Bencédy József* az iskolai kiejtési versenyek tanulságairól tartott előadást, beszámolt a magyar nyelv hetével egy időben folyó győri kiejtési versenyről (amelyről bővebben olvashatunk külön ismertetésünkben). Az előadáson részt vett *Péchy Blanka* a színművész a *Kazinczy-díj* alapítója is, s hozzászólásában a *Kazinczy-díj* alapításának történetéről beszélt, majd arról a törekvésről, hogy a jövőben tovább szélesítsék a *Kazinczy-díjjal* jutalmazottak körét. A magyar nyelv hetének előadás-sorozatát április 27-én nyelvhelyességi ankét zárta, amelyet *Deme László* és *Grétsy László* vezetett.

Szólnunk kell még arról az örvendetes kezdeményezésről, hogy az idén a Rádió nagy mértékben belekapcsolódott a magyar nyelv hetének előadás-sorozatába. A hét minden napján, naponta néha többször is iktatott programjába nyelvi ismeretterjesztő adásokat. *Deme László*, *O. Nagy Gábor* és *Ráczy Endre* előadásának 20–20 perces változata hangzott el. *Lőrincze Lajos* „Édes anyanyelvünk” című nyelvművelő ötperccel naponta kétszer is jelentkezett. Április 25-én pedig a Rádió negyvenperces játékos nyelvi-irodalmi vetélkedőt közvetített az egyik stúdióból, vezette *Vargha Balázs*. Az említetteken kívül gyakran hangzottak el írónk, költőink vallomásai, írásai anyanyelvünkről. Így az 1969-ben megrendezett magyar nyelv hete a rádió révén budapesti rendezvényből országos rendezvény lett.

Sz. L.

Beszámoló a balatonszabadi matematikai nyelvészeti konferenciáról

A Magyar Tudományos Akadémia 1968. szeptember 7-től 10-ig Balatonszabadiban nemzetközi matematikai nyelvészeti konferenciát tartott. Ez már a harmadik volt az 1962-i tihanyi (vö. Nyr. 87:157–8) és az 1967-i budapesti gépi fordítási tanácskozás (vö. Nyr. 91:510–1) után. A tanácskozás elvi előkészítése a Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Matematikai és Alkalmazott Nyelvészeti

Munkabizottsága keretében folyt; a rendezést a Magyar Tudományos Akadémia Számítás-technikai Központja végezte (elsősorban K i e f e r F e r e n c és B. S z ö l l ő s y É v a).

A tematika is mutatja, hogyan gazdagodott a matematikai nyelvészet, amely kezdetben csaknem kizárólag a szintaxis és az automatikus alaktani elemzés kérdéseivel foglalkozott. A jelentéstan és a szótár kérdéseinek előtérbe állítása két tényezőnek köszönhető. Egyrészt a grammatika után továbbterjedt a formális nyelvészek érdeklődése most már a teljes nyelvéírásra. Másrészt azonban a formális nyelvészetnek azzal a korszakával szemben, amikor a kutatók egy része szinte betegesen irtózott a jelentés kérdéseitől, most a szótár és a jelentés kérdésköre egyre inkább megfelelő súlyt kap a teljes nyelvéírás egészén belül. Említsük még meg azt is, hogy mindkét témakörben magyarországi nyelvészek figyelemre méltó tanulmányokkal járultak hozzá a modern formális — leginkább: generatív — nyelvészet fejlődéséhez.

A konferencián ötvenen vettek részt; abban a történelmileg nem könnyű időben 12 országból 31 kutató járult hozzá a közös eszmecsere sikeréhez. Képviselve volt: Anglia, Bulgária, az Egyesült Államok, Franciaország, Japán, Lengyelország, a Német Demokratikus Köztársaság, a Német Szövetségi Köztársaság, Románia, Svédország, a Szovjetunió, valamint a vendéglátó Magyarország (19 kutatóval).

A négy nap alatt 27 előadás hangzott el: ezeknek többsége inkább nyelvészeti jellegű volt; az előadások kisebb része foglalkozott inkább matematikai jellegű problémákkal, elsősorban a grammatikaelmélet számára különösen fontos automataelméleti kérdésekkel. (Itt csak a nyelvészeti előadásokról adunk hírt.)

Négy nyelvészeti előadás „meghívott egyórás referátum”-ként hangzott el: J. K a t z (USA): Szintaxis, szemantika és mély szerkezet; S. M a r c u s (Románia): Az algebrai nyelvészet néhány újabb fejleménye; M. B i e r w i s c h (NDK) és K i e f e r F e r e n c: Megjegyzések a természetes nyelvek definícióiról; Ch. F i l l m o r e (USA): A szótári információ típusai. A többi nyelvészeti érdekű előadás (betűrendben): A. B a i l l e — M. R o u a u l t (Franciaország): A formális rendszerek és a szemantika; V. B o r s c s e v — V. H a m j a k o v (Szovjetunió): A fordítás matematikai modellje; H. B r e k l e (NSZK): Generatív mondatszemantika és transzformációs szintaxis; B. B r o d d a (Svédország): Egy formális kalkulus a kategoriális nyelvtanok keretében; D e z s ő L á s z l ó: Mély szerkezet és a topic-comment kérdései; V. M. G r i g o r j a n (Szovjetunió): A szinonima természetéről; B a r b a r a H a l l - P a r t e e (USA): Tagadás, mellérendelés és kvantorok: szintaxis vagy szemantika? W. H a r t u n g (NDK): Az attributíválás kérdései; K a l m á r L á s z l ó: A formális szemantika néhány kérdése; V. S. H r a k o v s z k i j (Szovjetunió): Generatív grammatika és szintaktikai tipológia; S.-Y. K u r o d a (Japán): A szelekciós jegyek és a preszuppozíció kategóriája; J. K u n z e — W. P r i e s s (NDK): Egy objektívált nyelvtani modell feladatai és lehetőségei; A. L u d s z k a n o v (Bulgária): A megértés kiválasztó jellege az egyik természetes nyelvről a másokra való áttérésben; D. M. P e r l m u t t e r (USA): A generatív grammatika szűrő funkciója; Ch. R o h r e r (NSZK): A szemantikától a szintaxis felé; A. T r y b u l e c (Lengyelország): Az „igenem” formalizálásáról; V a r g a D é n e s: Az elemzés igazolása; E m. V a s i l i u (Románia): Megjegyzések a szintaxis és a szemantika viszonyáról.

Szépe György

MAGYAR NYELVŐR

TARTALMÁBÓL

Szathmári István: Húszéves a Nyelvtudományi Intézet

Szepesy Gyula: A jön—megy, hoz—visz és a nyelv-
művelés

Grétsy László: Adalékok az utónévválasztáshoz

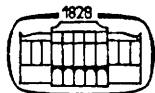
Török Gábor: József Attila-kommentárok VIII:

Papp Ferenc: Hogyan tanítunk meg az orosz igék
parancsoló módjának képzésére egy embert
és hogyan egy elektronikus számológépet?

Tompa József: *Mordályégető* szavunk s a Vak Boty-
tyánról való ének hitelessége

K. Palló Margit: Váz 'madárijesztő'

Országh László: Kokszi — Még egyszer a koktélról —
Lord, mylord és társaik — Makadám — Meccs

DÉRIAI KIADÓ, BUDAPEST

. ÉVFOLYAM 1969. OKTÓBER—DECEMBER 4. SZÁM.

MAGYAR NYELVŐR

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADEMIA NYELVMŰVELŐ MUNKABIZOTTSÁGÁNAK FOLYÓIRATA

SZERKESZTETTÉK: SZARVAS GÁBOR (1872—1895), SIMONYI ZSIGMOND
(1896—1919), BALASSA JÓZSEF (1920—1940), BEKE ÖDÖN (1946—1953)

FELELŐS SZERKESZTŐ: LŐRINCZE LAJOS

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG:

BÁRCZI GÉZA, FÁBIÁN PÁL, GRÉTSY LÁSZLÓ, GULYA JÁNOS,
ILLYÉS GYULA, O. NAGY GÁBOR, RÁCZ ENDRE, TOMPA JÓZSEF

SEGÉDSZERKESZTŐ: SZENDE ALADÁR

A szerkesztőség címe:

A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete
Budapest V., Szalay utca 10—14. V.

TARTALOMJEGYZÉK

Nyelvművelés

<i>Szathmári István</i> : Húszéves a Nyelvtudományi Intézet	417
<i>Szepesy Gyula</i> : A jön—megy, hoz—visz és a nyelvművelés	423
<i>Grétsy László</i> : Adalékok az utónévválasztáshoz	438

Íróink nyelve

<i>Török Gábor</i> : József Attila-kommentárok VIII.	451
---	-----

A nyelvtudomány műhelyéből

<i>Papp Ferenc</i> : Hogyan tanítunk meg az orosz igék parancsoló módjának képzésére egy embert, és hogyan egy elektronikus számológépet?	456
--	-----

Szó- és szólásmagyarazatok

<i>Tompa József</i> : <i>Mordályégető</i> szavunk s a Vak Bottyánról való ének hitelessége ...	467
<i>K. Palló Margit</i> : Váz 'madárijesztő'	471
<i>Ország László</i> : Koksiz — Még egyszer a koktélról — Lord, mylord és társaik — Makadám — Mecses	474
<i>Zsoldos Jenő</i> : Délibáb — Fiskális — Demagógia	483
<i>Simándy K. Eörs</i> : Ebergény	491
<i>É. Kiss Sándor</i> : Vakitalmérés, vakbor, vakpálinka.....	492

MAGYAR NYELVŐR

93. ÉVFOLYAM * 1969. OKTÓBER — DECEMBER * 4. SZÁM

Húszéves a Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete

1. Húsz évvel ezelőtt, 1949-ben, a megújult Akadémia keretében születt meg a Nyelvtudományi Intézet. Minthogy anyanyelvünk és a nyelv kérdéseivel foglalkozó intézet korábban nem tudott létre jönni, most első ízben van alkalmunk ilyen évfordulót köszönteni. És szerény ünneplésünket mégsem ez teszi sajátossá. Sokkal inkább az a körülmény, hogy ezúttal nemcsak a szűkebb szaktudomány képviselői méltatják az elért eredményeket, hanem köszönettel fordulnak az intézet és munkatársai felé azok a tanárok és diákok, azok a városiak és falusiak, tanult és kevésbé tanult egyszerűbb emberek is, akik — határainkon innen és túl — akár az intézeti munkatársaktól szerkesztett, illetőleg írt különféle szótárak és kézikönyvek révén; akár az általuk tartott előadások kapcsán; akár a rádió „Édes anyanyelvünk” című ötperceinek hallgatása vagy a televízió hasonló jellegű adásainak nézése közben; akár pedig a „közönségszolgálat” lehetőségeit felhasználva, levelezés útján kerültek kapcsolatba — közvetlenül vagy közvetve — a Nyelvtudományi Intézettel.

Mindez egyúttal azt mutatja, hogy a nyelvnek, elsősorban anyanyelvünknek a legváltozatosabb — nyelvhelyességi, helyesírási, stilisztikai, leíró nyelvtani, történeti stb. — kérdései iránt még soha nem nyilvánult meg olyan nagy érdeklődés, mint napjainkban; hogy megnőtt, illetőleg egyre növekszik azoknak a száma, akik tudatosan akarják megismerni a mai magyar nyelvet, elsajátítani a helyesírást, a szép és kifejező beszédet, a szabatos, célszerű és hatásos stílust, a jó fogalmazást, a szépirodalmi műveknek teljes értékű megértését, átélését, és akik nyelvünk múltjának számos részletében szeretnének tisztán — vagy legalábbis tisztábban — látni. Abban pedig, hogy ide eljutottunk, nem kis része van az intézetnek . . .

2. Hogy a Nyelvtudományi Intézet munkájának — sőt egyáltalán létének — a jelentőségét felmérhessük; hogy számba vehessük eddigi eredményeit, vissza kell pillantanunk — legalább röviden — nyelvtudományunk történetének korábbi, főként ez intézmény megalakulását közvetlenül megelőző szakaszára.

A magyar nyelvtudomány egyik legrégebb és legjelentősebb nemzeti tudományunk. Fejlődése Sylvester Jánostól kezdve — aki Közép- és Kelet-Európában elsőként, de Nyugat-Európát tekintve is az első között foglalkozott vulgáris nyelv grammatikájával (Grammatica Hvngarolatina. 1539.) — napjainkig szinte töretlen: legtöbb szakaszában a nyelvtudósok, a nyelvtudomány munkásai — sokszor áldozatos — törekvéseinek eredményeképpen nemzetközi szintű volt, sőt nemegyszer innen kerültek ki egy-egy új kutató-

módszer, irányzat stb. első kimunkálói, képviselői is. Emeljük ki mégis ezúttal egyrészt — mivel a ma nyelvtudományával s benne az intézet munkásságával több rokon vonást mutat — a múlt század hetvenes éveitől az első világháborúig terjedő korszakot, amelyet méltán tekintünk a nagy alkotók és a nagy alkotások korának. Másrészt — minthogy a ma ennek a szerves folytatása — a két világháború között eltelt mintegy három évtizedet, amikor viszont nyelvtudományunkra — bár kiváló nyelvészeink ebben az időben is voltak — bizonyos megtorpanás, visszaesés a jellemző.

Az 1870 körül kezdődő, nem egészen fél évszázad alatt bontakozik ki és emelkedik valóban tudományos rangra — különösen Budenznak a szilárd alapokat megvető, kiterjedt munkássága révén — a hazai finnugrisztika, majd — mindenekelőtt Simonyinak a nyelvészet úgyszólván valamennyi ágát felölelő, páratlanul gazdag kutatásai eredményeképpen — a nyelvünk vizsgálatát középpontba állító magyar nyelvtudomány. A nagy arányú föllendülést pregnánsan jelzi az is, hogy ebben az időben, elsősorban a századforduló körül, soha nem tapasztalt mértékben születtek nyelvünk minden területén — gyakran több szerző vagy éppen sokak erejének, tudásának összefogásával — olyan szintézisek, alapvető alkotások, nyelvemlékkiadások stb. (mondhatnánk: nélkülözhetetlen munkaeszközök), amelyek a további kutatásokhoz a kedvező feltételeket megteremtették (NySz., MTsz., OklSz., NyŰSz.; TMNy.; Nyr.; stb. stb.). Mindezen kívül: föllendül a szókincsvizsgálat, a nyelvjáráskutatás, a fonetika, erősödik a stilisztikával való foglalkozás, és új diszciplínával is gazdagodik nyelvészetünk: nagykorúsodik a névtudomány. Végül a magyar nyelvtudomány felvirágzását talán mindennél jobban dokumentálja a Magyar Nyelvtudományi Társaság megalakulása (1904.).

A két világháború között a korábbi föllendülés megállt, sőt visszaesés mutatkozik a legtöbb területen. A magyar nyelvtudomány nehéz anyagi helyzetbe került (az Akadémia elszegényedett, a kormányzat is megvonta támogatását stb.). Nem jött létre olyan szervezeti forma (tudományos intézet, nagyobb egyetemi tanszék stb.) sem, amely egyrészt a különböző helyen folyó és sok tekintetben koordinálatlan munkálatokat össze tudta volna hangolni, tervszerűbbé tudta volna tenni, s másrészt az amúgy is gyakoribb részletvizsgálatokra irányuló kutatások mellett lehetővé tudta volna tenni, hogy az immár elkerülhetetlenül szükséges kollektív munkával további korszerű szintézisek, alapvető összefoglalások, valamint adatfeltáró művek szülessenek. Stb. Ilyenformán érthető, hogy ez az időszak — különösen a szintézisek terén — jobbra a torzók korává lesz (l. Gombocz—Melich: Magyar Etymologiai Szótár; a „Magyar Nyelvtudomány Kézikönyve” című sorozat; stb.); hogy — jóllehet a már korábban is alkotó nyelvészek mellé ekkor szintén újabb kitűnő tudósok sorakoztak, és a nyelvtörténet tovább lépett előre, a névtan meg éppen ebben az időben indul virágzásnak stb. — a várhatónál és kívánatosnál (különösen egyes diszciplínák — például a leíró nyelvtan, a dialektológia, az alkalmazott nyelvtudomány stb. — területén) jóval kevesebb nyelvészeti mű lát napvilágot; hogy egyes folyóiratok megszűnnek, de a megmaradtak is vagy hosszú időközökben jelennek meg, vagy nagyon megvékonyodnak; stb. Ez az időszak tehát igen sok adósságot hagyott hátra . . .

Összefoglalva talán azt mondhatnánk: az előző korszak mintegy példát mutatott, az utóbbi pedig — nem kis részben — kijelölte a tennivalókat a ma nyelvtudományának.

3. Nyelvtudományunknak a második világháború után kezdődő és ma is tartó szakasza nem kis mértékben különbözik mind az előzőtől, mind a korábbiaktól. A megváltozott társadalmi, gazdasági és művelődésbeli viszonyok következtében alapvetően módosult a magyar nyelvstudomány helyzete, mindenekelőtt külső, szervezeti formája. A szükséges anyagi feltételek biztosításával új kutatóközpontok jöttek létre (már 1949-ben megalakult a most húszéves fennállását ünneplő Nyelvtudományi Intézet, továbbá az egyetemek és főiskolák magyar nyelvészeti tanszékei — a hallgatóság létszámának megsokszorozódása, az oktatás korszerűbbé, hatékonyabbá tétele stb. következtében — szintén valóságos kutató műhelyekké váltak), és megsokszorozódott a nyelvünk vizsgálatával foglalkozók állománya (az intézetben a kutatók kezdeti létszáma néhány év alatt tetemesen megnőtt, s ma több mint ötven szakember és mintegy húsz főnyi segédszemélyzet dolgozik a különféle osztályokon; körülbelül ugyanennyien foglalkoznak a felsőoktatási intézményekben is a nyelv és nyelvünk kérdéseivel). Mindez már eleve lehetővé tette, hogy a tervezés, a tervszerűség a mi területünkön is érvényesülhessen, azaz hogy — mérlegelve az igényeket és a lehetőségeket — a legcélszerűbben osszuk el a szellemi és anyagi erőket, továbbá, hogy összehangoljuk a más-más helyen folyó munkálatokat. Másrészt lehetővé vált az is, hogy a nagy nyelvi anyag feldolgozását igénylő szintetikus jellegű, igen fontos munkálatok föllendülhessenek, mégpedig az egyéni kutatás(ok) eredményeit megsokszorozó kollektív tevékenység révén.

De módosult a korábbi szemlélet és kutatómódszer is. Mintegy az élet parancsára, eddig nem tapasztalt mértékben fordult a nyelvstudomány a közvetlen (beszélt és írott) nyelvhasználat felé, s ennek következtében a gyakorlatibb jellegű diszciplínák: az addig háttérbe szorult leíró nyelvészet, továbbá a nyelvművelés, a stilsztika, az irodalmi nyelv kutatása, a lexikográfia. sőt az eredményesebb nyelvoktatás vizsgálata stb. került az érdeklődés és a kutatások középpontjába, vagy legalábbis elfoglalták az őket megillető helyet. A dialektikus szemléletmód, az egyre komplexebbé váló — a logika, a pszichológia, a matematika stb. eszközeit is felhasználó — kutatómódszer mind hozzájárult ahhoz, hogy eddig elhanyagolt, kevésbé művelt vagy úgyszólván csak nevükben élő részdiszciplínák újultak meg (pl. a nyelvművelés, a stilsztika), vagy éppen napjainkig ismeretlenek születtek, és váltak sajátos tárgykörrel, problematikával és kutatómódszerrel rendelkező, önálló tudományággá (pl. a történeti nyelvjáráskutatás, az irodalmi nyelv vizsgálata, a matematikai nyelvészet).

Ha mindehhez hozzávesszük, hogy nem hiányzik a megfelelő számú és képességű kutatógárda sem, akkor nem csodálkozhatunk azon, hogy a magyar nyelvstudomány az utóbbi mintegy húsz év alatt szintézisekben és részletmunkákban, monográfiákban és tanulmányokban, a régi és az új diszciplínák területén, az elmélet és a gyakorlat síkján stb. annyit és olyat alkotott, amellyel minden előző korszakot messze felülnül.

4. Az elmondottakhoz azonban mindjárt fűzzük hozzá: az elért eredményekben — mind a tervezést, mind az aprómunkát illetően — az oroszán-rész a Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézetéé.

Hogyan tudott ez az intézmény a hazai — benne kiemelten a magyar — nyelvstudománynak valóban irányító centruma és az immár nélkülözhetetlen kollektív nyelvészeti munkálatoknak a legfőbb műhelyévé válni? És

hogyan volt képes olyan jelentős részt vállalni az anyanyelvi — és egyáltalán a nyelvi — műveltség terjesztésében? Úgy gondolom, mindez azzal magyarázható, hogy az intézet vezetői és munkatársai mindig szívügyüknek is tekintették a magyar nyelvészet és a hazai nyelvtudomány alakulását. Így aztán mind a vizsgálandó témákat, mind az alkalmazott módszert illetően mindig lépést tartottak a fejlődéssel (a jelentkező újat — véleményem szerint helyesen — csak a megfelelő kísérletek után s megfontoltan vették át!); általában reálistan, azaz a szükséghez és a lehetőségekhez mérten állapították meg a kutatandó témák sorrendjét és ütemét (nem riadtak vissza attól sem, hogy a hatékonyabb munka érdekében többször átszervezzék az egyes osztályokat); utoljára, de nem utolsósorban sohasem zárkóztak be „a tudomány várába”, mindig meghallották az élet szavát, és így nemcsak a nyelvhelyességi kérdésekkel foglalkozó, szűkebb értelemben vett nyelvművelést emelték — mind a tudományosság, mint az ötletesség, hatékonyság tekintetében — igen magas szintre, hanem minden munkájukkal, még a „legtudományosabbakkal” is, a nyelvművelést, a tágabb értelemben vett nyelvművelést végzik, mert hisz az ott kifejtettekkel a mai nyelvi jelenségek megértését, az élő nyelvben való tájékozódást, a nyelvhasználat kérdéseiben való helyes ítéletet, állásfoglalást segítik elő (ezért tekinti Lőrincze Lajos — szerintem joggal — „A magyar nyelv történeti—etimológiai szótára”-t „nyelvművelő” kiadványnak: Nyr. 1968. 1—16).

5. Az évfordulók mindig jó alkalmat jelentenek az elért eredmények — és természetesen a hibák, fogyatékoságok — számbavételére, mérlegelésére. Két évtized nem nagy idő, különösen egy intézmény életében, a Nyelvtudományi Intézet azonban olyan gazdag terméssel dicsekedhet, hogy a munkatársai által megjelentetett műveknek még a felsorolásáról is le kell mondanunk. Ezúttal csupán arra szorítkozhatunk, hogy a legfontosabbakat — mindenekelőtt az összefoglalásokat, szintéziseket, továbbá azokat, amelyek leginkább hozzájárultak az anyanyelvi műveltség emeléséhez — megemlítsük, és nagyon röviden jellemezzük, illetőleg utalunk a már előrehaladottabb efféle munkálaktorra.

Mai nyelvtudományunknak egyik legfontosabb megkülönböztető vonása az, hogy a történeti jellegű stúdiumok mellett a leíró vizsgálatok is — mind a hagyományosabbak, mind az újabbak — elfoglalják fokozatosan az őket megillető helyet. A Nyelvtudományi Intézet tervmunkáinak kezdettől fogva jelentős hányadát alkotta a régi, már elavult munkaeszközöknek újjal való pótlása.

A szókincs és frazeológia területén az intézet legjelentősebb alkotása az elmúlt időben „A magyar nyelv értelmező szótára” (I—VII. Bp., 1959—1962.; szerk.: Bárczi Géza és Országh László). Ez a mai köznyelvünk teljes szó- és kifejezőképességét felelő, valóban kollektív munka elméleti megalapozottságával, jól kikísérletezett módszertani eljárásmodjával, tudományos igényességével nemzetközi szinten is megbecsülést szerzett a magyar nyelvtudományban. Megalkotásának szükségességét és egyszerűségét az is igazolja, hogy meg kellett jelentetni második kiadásban. Készen van, és a következő években napvilágot lát az Értelmező Szótár egykötetes, népszerű változata: „A magyar nyelv kézis�ótára”. — Készül az intézetben a Magyar Szóhasználati Szótár, az írói-költői szókincsfeldolgozások közül a Petőfi-szótár,

és tervezik az „Akadémiai Nagyszótár” — minden valószínűség szerint gépi berendezéseket is igénybe vevő — munkálatainak folytatását is.

A nyelvtani rendszer vizsgálata területén nagy mulasztást pótol a két-kötetes leíró nyelvtan: „A mai magyar nyelv rendszere” (Bp., 1961—1962.; szerk.: Tompa József), amely az első részletes szinkrón rendszerű grammatikánk. Jóllehet ez a munka elsősorban az eddigi nyelvtani kutatások összegezése kívánt lenni, azaz lényegében hagyományos jellegű, tartalmaz számos új részleteredményt, és felhasznál modernebb feldolgozási módokat is. E nyelvtan rövidített, külföldieknek szóló, német nyelvű változata („Ungarische Grammatik”) 1968-ban hagyta el a sajtót.

Régi és nagy adósságot törleszt nyelvjárás tudományunk, mégpedig — minden szerénytelenség nélkül elmondhatjuk — igen magas szinten, „A magyar nyelvjárások atlasza” megjelentetésével. A korábbi — különféle okok folytán sikertelen — próbálkozások után a Nyelvtudományi Intézet keretében valósulhatott meg a teljes magyar nyelvatlasz összeállítása. A jól képzett nyelvjáráskutatók 327 hazai és 68 szomszédos államokbeli kutatóponton több mint egy évtizedes munkával, két kérdőív alapján körülbelül háromnegyed millió tájnyelvi adatot gyűjtöttek össze. A legmodernebb nyelvföldrajzi szempontok alapján kiválasztott, összegyűjtött, ellenőrzött és megszerkesztett anyag teljes kiadása a következő évek feladata. A már kézhez kapott I. kötet alapján (Bp., 1968.; szerk.: Deme László és Imre Samu) biztos remélhetjük, hogy a nyelvatlasz megtermékenyíti nemcsak nagy múltú dialektológiánkat (elsősorban a hangtani és szótani kutatásokat), hanem hozzásegít sok nyelvtörténeti, sőt leíró nyelvtani, nyelvhelyességi, stilisztikai stb. probléma megoldásához is. — Az intézetben készült el az első színvonalas táji atlasz (Végh József: Órségi és hetési nyelvatlasz. Bp., 1959.). A Nyelvtudományi Intézetnek és az Eötvös Loránd Tudományegyetem II. számú magyar nyelvészeti tanszékének közös vállalkozásaként előrehaladott állapotban van az „Új magyar tájszótár”, amely az 1890 és 1960 közé eső időben nyomtatásban megjelent, illetőleg kézíratos forrásokban hozzáférhető tájszóanyagot szótározza.

A mai magyar nyelv és nyelvjárások vizsgálatának föllendülése azonban nem jelenti a nagy hagyományú történeti jellegű kutatások visszaszorulását, sőt az utóbbiak — további virágzásuk mellett — nem egy új vonással gazdagodtak: folyik az elavult szótáraknak korszerűekkel való pótlása; szintézisek összeállítása; monográfiák megjelentetése; stb. Érthető, hogy e munkálatok középpontja szintén az intézet.

A szókincsvizsgálat területén első helyen kell megemlítenünk az Intézetnek és az Eötvös Loránd Tudományegyetem I. számú magyar nyelvészeti tanszékének igen jelentős közös tervmunkáját: „A magyar nyelv történeti-etimológiai szótár”-át, amelynek első kötete (A—Gy; Bp., 1967.; főszerk.: Benkó Loránd) máris bizonyítja, hogy a legodaválőbb munkatársakkal, továbbá korszerű tudományos koncepció és módszerek segítségével, valamint határozott következetességgel ilyen nagyszabású, kiváló szintézis is létrehozható aránylag rövid idő alatt. Ez a néhány éven belül teljes egészében megjelenő háromkötetes szótár mintegy 12 000 szó — köztük a legújabb nemzetközi, argó stb. eredetű köznyelvi szavak — származásának, történetének a rövid, de minden lényeges mozzanatot felölelő bemutatásával nagymértékben előrelendíti amúgy is színvonalas etimológiai kutatásunkat. — Szókincsünk finnugor eredetű szavainak monografikus feldolgozása az intézet

másik jelentős vállalkozása: „A magyar szókészlet finnugor elemei” című, négy kötetre tervezett szótár. Ennek a megjelent első kötete (Bp., 1967.; főszerk.: Lakó György) szintén arról tanúskodik, hogy ideje volt újraértékelni és új eredményekkel gazdagítani az eddigi — egyébként egyáltalán nem szegény — hazai és külföldi idevágó szakirodalmat. — A frazeológiai kutatást segíti jelentős mértékben az intézet egyik munkatársának, O. Nagy Gábornak „Magyar szólások és közmondások” című alapvető összeállítása (1966.).

Az alkalmazott nyelvtudományon belül az újjászületett diszciplínák közé soroltuk a nyelv m ű v e l é s t. Nem kismértékben az ötvenes évek elejétől — mindenekelőtt az intézet jóvoltából — föllendült nyelvművelő munkának, tudományos és népszerűsítő irodalomnak köszönhető egyrészt, hogy szinte egész népünkben megnőtt az érdeklődés az anyanyelv használatának — hozzátehetjük: igényes használatának —, sőt egyáltalán a nyelvnek a kérdései iránt, és másrészt hogy megszülettek e téren is — a konkrét gyakorlati problémákat tárgyaló és népszerű könyvek mellett — az elvi és módszertani alapokat megvető munkák. Készül a „Nyelvművelő kézikönyv” című, mintegy nyolcvan íves, módszeres és teljes összeállítás, az intézet nyelvművelő osztályának reprezentatív munkája, amely a szakembereket és a nagyközönséget egyaránt eligazítja majd minden lényeges nyelvhelyességi kérdésben, és amely szilárd alapokra helyezi ezt a teljesen újjászületett diszciplínánkat.

Az új nyelvészeti irányzatok (a strukturalizmus korábbi szélsőséges és későbbi realisabb változatai, a transzformációs és generatív grammatika, a fonológiai szempontú hangtani vizsgálatok, a nyelvtipológia, a matematikai nyelvészet stb.) természetesen nálunk is jelentkeztek, és kisebb-nagyobb tanulmányokat eredményeztek. Alaposabb elméleti-módszertani előkészítés után 1961-ben indultak meg az intézetben kollektív vállalkozásként „A magyar nyelv strukturális (generatív) grammatikája”-nak munkálatai.

Ismeretes, hogy nyelvtudományunknak az elméleti stb. kérdésekkel való foglalkozás, vagyis az általános nyelvészet sohasem volt erős oldala. Azért az intézet e tekintetben is mutat haladást. Egyrészt több diszciplína területén olyan tanulmányok, tanulmánygyűjtemények láttak napvilágot a munkatársak tollából, amelyek számos elvi-elméleti és módszertani, azaz általános nyelvészeti tanulságot — nemegyszer a nemzetközi érdeklődésre is számot tartóakat — tárnak föl (pl. lexikográfia: Szótártani tanulmányok. Szerk.: Országh László. Bp., 1966.; nyelvföldrajz: A magyar nyelv-atlasz munkamódszere. Szerk.: Bárczi Géza. Bp., 1955., Deme László: Nyelv-atlaszunk funkciója és további problémái. Bp., 1956.; stb.). Másrészt az Általános Nyelvészeti Tanulmányok évenként megjelenő kötetei tartalmaznak sok idevágó dolgot. Harmadsorban pedig az újonnan létesített általános nyelvészeti munkacsoport tagjaitól várhatjuk, hogy már a közeljövőben sok fontos, az egész nyelvtudományt érintő kérdést tisztáznak majd.

Végül szeretném hangsúlyozni, hogy a felsoroltakon kívül se szeri, se száma az intézet munkatársaitól írt, szerkesztett monográfiáknak, hosszabb vagy rövidebb dolgozatoknak, amelyek önállóan, valamely gyűjteményes kötetben, a különféle sorozatokban (Nyelvtudományi Értekezések stb.) és folyóiratainkban jelentek meg. És arról sem feledkezhetünk meg, hogy az intézet — legtöbbször a Magyar Nyelvtudományi Társasággal együtt — milyen sok sikeres konferenciát, nyelvészkongresszust szervezett, amelyek mindig nagymértékben előrevitték nyelvtudományunkat.

6. A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete a megalakulása óta eltelt két évtized alatt hiánytalanul beváltotta a hozzá fűzött reményeket. Mivel azonban sokat adott a nyelvtudománynak, most, amikor köszöntjük az intézet vezetőit, munkatársait s valamennyi dolgozóját, azt is kijelentjük, hogy sokat várunk tőlük a jövőben is, nyelvtudományunk minden területén, nem utolsósorban az anyanyelvi műveltség további terjesztése, emelése tekintetében.

Szathmári István

A jön–megy, hoz–visz és a nyelvművelés

A nyelvhelyességi tilalmaknak jó része bizonyos idő múlva menthetetlenül elévül, ha másért nem, csupán azon egyszerű oknál fogva, hogy a sok évtizedes, sőt évszázados nyelvhasználat, akarva, nem akarva, végül is szentesíti a valaha kifogásolt, egykor talán szokatlan, új, idegenszerű nyelvi formát. Némely tiltó szabály azonban sehogy sem akar elévülni. Makacsul tartja magát annak ellenére, hogy „kortársai” közül sokan rég letűntek a színről. Ilyen szívós élettartamú a *jön* és a *hoz* tilalma olyankor, amikor a logikai megfontolás szerint „helytelenül” használják a *megy* és a *visz* helyett.

I. A *jövök* hibáztatása igen régi. Arany János már 1863-ban így panaszkodott Divattudósítás című közleményében: „A pesti divat . . . nem tudja: mikor *jó*, mikor *megy*. Pedig annyi *jövés-menés* közt, amennyi itt történik, jó volna tudni tájékozni magunkat” . . . S ő maga pontosan megadja a szabályt: „Ami az író vagy beszélő felé *k ö z e l e d i k*, az *jó*, ami *t á v o z i k* tőle, az *megy*” (lásd Nyelvművelő levelek, 51). Arany nem tudta megérteni, hogyan lehet „összetéveszteni” egymással a két igét, és csodálkozásának kifejezést is adott: „Pedig oly egyszerűen, oly logikusan meghatározza nyelvünk e két szó között a különbséget . . . Úgy nem lehet összevéteni, mint az *itt* és *ott* helyjelentő szavakat” (Koszorú, 1863. II. félévi 2. szám; Msn. 1:114).

Hogy mégsem olyan egyszerű és logikus a dolog, azt ma már, száz év elteltével kénytelenek vagyunk megállapítani. A magyarok ugyanis a mai napig sem „tudták” megtanulni a *jön* és a *megy* „egyszerű, logikus” használatát. Az évszázados hibáztatás mit sem változtatott a helyzeten: a helytelenített szólásmód nem tűnt el, nem szorult vissza. Nem tűnt el, nem szorult vissza annak ellenére, hogy azóta — immár száz év óta — sok nyelvművelő mondta el a *jövök*-ről elmarasztaló véleményét. Ki hosszabban, ki rövidebben szólt róla, de a hibáztatás lényege nem változott. Ez az egyöntetűség tökéletesen érthető. hiszen a kárhooztatás oka kezdettől fogva adva volt, s vajon mi újat lehetne mondani a régi meggondolás alapján elmarasztalásképpen erről a kérdésről?

Szarvas Gábor a Nyelvőr megindulásakor részletesen foglalkozott vele (Nyr. 1:82–6). Kiterjesztette a problémát a *hoz* és a *visz* használatára is, és ettől kezdve a négy ige ebben a vonatkozásban állandóan együtt szerepelt. Szarvas Gábor egészen más szempögből vizsgálja a *jön–megy* és a *hoz–visz* használatát, mint Arany. Szarvas az élő nyelvhasználatból indul ki. Arannyal ellentétben egyáltalában nem tartja egyszerűnek és logikusnak, sőt a tárgyas

(„objectív”) igeragozásnál is bonyolultabbnak ítéli használatukat (i. h. 82). Ennek megfelelően különféle szabályokat igyekeznek szerkeszteni, de nem ezek a néha kissé erőltetett szabályok az érdekesek (bár példái többnyire helytállóak), hanem inkább az összefoglalásképpen adott jellemzés a fontos, amely így hangzik:

„Mi tehát az irányadó? A subjectív felfogás, s csak ennek nem létében a tényleges helyzet. Ha ugyanis a beszélő azt képzeli, azt hiszi, hogy ő a mozgás beveződése helyén és idején a mozgás beveződése előtt jelen lesz, akkor *jön hoz*, ellenkező esetben *megy visz*. A tényleges helyzet, az »o n n a n i d e, i n n e n o d a« elve csak akkor irányadó, ha a beszélő azt elfogadja, ha egy képzeletit nem állít helyébe” (i. h. 84).

Tárgyilagosan szemlélve úgy látjuk, hogy Szarvas sokkal körültekintőbben, nagyvonalúbban vizsgálta a szóban forgó nyelvhasználatot. Mégsem érezte kielégítőnek az eredményt, nem tartotta lezártnak a kérdést, és ezt a tanulmány végén ki is nyilvánította: „Természetes, hogy e néhány szabály még nem meríti ki a tárgyat teljesen; lehet s bizonyára van is még neki sok oly apró részlete, melynek fölfelezése egy vagy több újabb szabály felállítását fogja maga után vonni; lehet, hogy a kérdés behatóbb tanulmányozása e szabályok közül is meg fogja egyik-másikat dönteni; de ez annyira nem baj, hogy csak örülni fogunk rajta; mert elértük azt, a mit el akartunk érni: a kérdés tisztába lesz hozva. Hisz csak is azon célból kezdtük meg fejtegetését, hogy más is szóljon hozzá. Több szem többet lát” (i. h. 86).

Sajnos, Szarvas felhívása nem talált visszhangra. A legújabb időkig senki sem tárgyalta részletesen a kérdést, éppen ezért nem is sikerült mindmáig „tisztába hozni”. A Nyelvőrben és a Magyar Nyelvben ugyan többször találkozzunk az említett igékkkel, a hibásnak vélt használat kárhoztatásával, a cikkírók azonban röviden általában csak annyit mondanak, hogy gyakori németesség és főleg pesti nyelvhiba a *jön—megy* és a *hoz—visz* felcserélése.

Maga Simonyi, amikor sorra kerítette, mindig csak dióhéjban mondta el erről a két igepárról a véleményét. A Nyelvőrben (30:335—6) a *jövök már; hozom már* pesties szólásmódot magyartalannak bélyegzi. Szerinte bizonyos, hogy a *megyek már; viszem már* szólásmóddal élő „falusi kocsmáros beszél jól magyarul” (a pesti pincérrel szemben). A meglehetősen sovány fejtegetés összegezeképpen elutasítja Szarvasnak előbb említett felfogását ilyen módon: „A magyar ember a szólás pillanatában saját álláspontját tekinti, s magától távolodva vagy távolítva mondja: *megyek, viszek*, nem képzeli magát (mint a német) a megszólított személy helyére, hogy *jövök, hozok*.” — A Helyes magyarságban szintén germanizmusnak minősítette lakonikus rövideggyel az egyszerűnek és logikusnak deklarált szólásmódtól eltérő nyelvhasználatot: „németes szóhasználat: majd *odajövök* hozzád (ich komme zu dir) e h. *odamegyek; odahozom* a könyvedet (ich bringe dir dein Buch) e h. *odaviszem . . .*” (HsM. 1903. 61). Szarvas tehát *t e r m é s z e t e s n e k. m a g y a r o s n a k* tartotta az átképzeléses beszédet (a „képzeletit”), Simonyi viszont a *g e r m a n i z m u s o k* közé helyezte.

Balassa József sem ír sokkal többet a négy ige helyes használatáról (HsM. 24—5). Emellett példáit sem szerencsésen válogatta meg, úgyhogy egyik-másik példája bizonyára a hibáztatók táborának tetszését sem nyeri el. Az örökölt sablon szerint (a beszélőhöz való közeledés, közelítés és a beszélőtől való távolodás, távolítás) fejtegette a *jön—megy* és a *hoz—visz* használatát Dengl János is alig néhány sorban (Magyar nyelvhelyesség és magyar stílus 250).

Nem sorolom tovább azokat, akik a régi nyelvművelés időszakában a *jön-megy* és a *hoz-visz* igepárok használatáról írtak, mert nem akarok fölösleges ismétlésekbe bocsátkozni. Még csak a Magyarosan folyóiratról kell megemlékeznem, amely a régi nyelvművelésnek lehangosabb szócsöve volt. A Magyarosan minden eddiginél nagyobb buzgalommal hadakozik a *jövök* és a *hozok*, *hozom* regulázása ellen. Csaknem minden évfolyamában szerepel a *jövök* és a *hozok*, *hozom* regulázása, olykor meglehetősen szenvedélyes hangnemben. Sajó Sándor például (Msn. 1:43–5) csak úgy szórja a *jövök*-re a szidalmakat („csúfság; legborzasztóbb nyelvrontás; csúf nyelvromlás” stb.), s kijelenti, hogy a *jön-megy* helyes használatát „már senki sem tudja”. Valósággal nemzeti kérdéssé magasztosítja ezt a nyelvhelyességi problémát, és azt állítja, hogy ennek a „csúf nyelvromlásnak” az oka „az idegen nyelvek hatása a gyöngé és könnyelműen tudattalan nyelvgeniuszra”. Megállapítja, hogy „ez a romlás már nemcsak a budapesti nyelvben, hanem a legjobb szépirok nyelvében is benne van s immár szinte kiirthatatlan” (i. h. 43). — A Magyarosan a nyelvjavítás 14 legfontosabb pontja között tartja számon a *jön-megy* és a *hoz-visz* regulázásának a kérdését. Nem is együtt tárgyalja őket, hanem külön pontot szentel (3. és 4. pont) mind a kettőnek. A szabályozás legfőbb érveként a magyar nyelv következeteségét hangsúlyozza (Msn. 2:10).

Molnár János, a Magyarosan egyik cikkírója a *jön-megy*, *hoz-visz* használatára vonatkozó szabályt így fogalmazta meg: „Ahol vagyunk vagy leszünk, oda, felénk, hozzánk, esetleg velünk máski jön s esetleg hoz valamit: máshová megyünk s talán viszünk valamit.” — „Ahol voltunk, oda, míg ott voltunk, felénk, hozzánk, esetleg velünk máski jött s talán hozott valamit, máshová magunk is mentünk s esetleg vittünk valamit” (Msn. 12:144–5). Ez a szabály jóval pontosabb, jóval részletesebb az előző szabályoknál. Hibája az, hogy szintén szűk körű, ezenkívül tömörségében is, vagy talán éppen azért, eléggé bonyolult, s a beszélőtől nem várhatjuk el, hogy ilyen hosszú, sűrített nyelvhelyességi szabályokat betanuljanak. — Sokkal egyszerűbb szabályt adott újabban az Édes anyanyelvünk kiadványban Ferenczy Géza: „Ha mondatunkba az *ide* határozószó illik bele, akkor a *jön*, *hoz* igét kell választanunk; ha pedig az *oda* határozószóval vágegybe a mondat, akkor a *megy*, *visz* a jó” (280). Ez már egyszerű, könnyen megtanulható szabály, csak az a kérdés, hogyan tudjuk a gyakorlatban alkalmazni. Erre a későbbiekben térünk rá.

II. A hibáztatás lényegét, a hibáztatók érveit a *jön* és a *hoz* helytelenített használatával kapcsolatban ezek után az alábbiakban foglalhatjuk össze: 1. Magartalan, idegenszerű, pontosabban: német eredetű; 2. Logikátlan, illetve következtelen, mert a *jön* és a *hoz* ige közeledést, közelítést jelent, tehát nem használhatjuk a távolodás, távolítás kifejezésére; 3. Csak a pesti nyelvben van elterjedve, éppen ezért kötelességünk megakadályozni, amíg nem késő, ennek a pestiességeknek országos méretű elterjedését.

Vizsgáljuk meg ezeket az állításokat, hiszen az új nyelvművelés nem ítélkezik elhamarkodva, gondos vizsgálódás, elemzés nélkül a nyelvi jelenségekről. Célszerűnek tartom a továbbiakban különválasztva tárgyalni a két igét, mert bizonyos vonatkozásban (például a német hatás lehetősége, más nyelvek viselkedése) nem egészen azonos módon kell mérlegelnünk. Ezen-

kívül az egyiknél levonható közös tanulságokat a másiknál már összefoglalva lehet értékesíteni, s nem kell állandóan váltogatva hol az egyikkel, hol a másikkal foglalkozni. Nézzük tehát először a *jön* igét.

1. A *jövök már; mindjárt jövök* szókapcsolat magyartalan idegenszerű, német eredetű, hangzik a sokszor kinyilatkoztatott, de eddig közelebbről meg nem vizsgált állítás. Nézzünk utána ennek az állítólagos németességnek!

A Halász Előd-féle német—magyar nagyszótárban (1967.) a *kommen* címszó alatt ilyen jelentéseket, szókapcsolatokat, szólásmódokat találunk: 1. a) (ált.) *jön*; b) *el-/megjön*, (*el-/meg*) érkezik; c) (*el*)*megy*; — *ich komme gleich* 'rögtön jövök'; *ich komme schon* 'megyek már!', *jövök már!'; Kommst du? 'Jössz?' Ja, ich komme* 'megyek/jövök'. — A szótár helyesen adja meg a *kommen* igénél a *jön* jelentésén kívül a *megy* jelentést is, hogy a címszóhoz tartozó részben minden magyarázkodás, minden nyelvhelyeskedési állásfoglalás nélkül használhassa a *jön* vagy *megy* igét az élő nyelvhasználatnak megfelelően, illetőleg kinek-kinek az ízlése szerint. — Amint látjuk, a német csakugyan így szokta „következetlenül” mondani: *ich komme gleich*, nem pedig „logikusan” *ich gehe gleich*.

Ámde a német nyelv nem áll egyedül ezzel a nyelvhasználattal. Az angol *come* ige jelentését a szótárak általában így adják meg: 'jön, megérkezik'. A *come* ezek szerint tehát elsősorban közeledést jelent, az angol nyelv azonban ezzel az igével fejezi ki bizonyos esetekben a távoledést is. „I am coming to you”, olvassuk Oscar Wilde „An ideal husband” című színdarabjának vége felé. Ország László angol—magyar nagyszótárában (1960.) a *come* szó jelentései: 1. a) *jön*, megérkezik; b) (*biz*) *jön*, következik. Lejjebb a címszó keretében ezt találjuk: *Coming!* 'Már megyek!'. Minden megjegyzés nélkül. Mivel a szótár a *come* címszó alatt nem tüntet fel *megy* jelentést (mint ahogy az említett német szótár helyesen teszi), ezért a *coming*-nak megjegyzés nélküli, kizárólagos *már megyek* fordítása szótári szempontból jogosan kifogásolható. Mert a szótáríró vagy megadja a *come* címszónál a *megy* jelentést is, és akkor a továbbiakban minden magyarázat nélkül használhatja, vagy ha nem, akkor jeleznie kell, hogy a „hivatalos” magyar nyelvhelyességi szabály miatt fordítja a megadott jelentéstől eltérően, nem szó szerint, *már megyek*-kél. Ország László mindenestre szemmel láthatólag ismeri és elfogadja ezt a nyelvhelyességi szabályt. Megjegyzendő, hogy négy oldallal tovább az önálló *coming* címszó alatt viszont ez áll: *rögtön jövök*. A mi szempontunkból itt most elsősorban az a lényeges, hogy az angol nyelv szintén megalkotta a „következetlen” *jövök már: rögtön, mindjárt jövök* szólásmódot, vagyis távoledésre ezekben az esetekben, és több más esetben is, a közeledést jelentő *come* igét használja.

•Az olasz szótárak szerint a *venire* ige jelentése: 'jön'. Az olasz nyelvben egészen közönséges, naponta hallható szókapcsolat: *vengo subito* 'mindjárt jövök, rögtön jövök' (lásd Koltay-Kastner magyar—olasz nagyszótárának [1963.] *jön* címszavát). Akinek jobban tetszik, magyarul persze így is mondhatja: *mindjárt megyek*. — Az újgörög nyelvben *ερχομαι* jelentése: 'jövök'. Egy athéni „kiskocsmában” szem- és fültanúja voltam, amikor a pincér hidegverrel elrohant az egyik türelmetlenkedő vendég mellett, és csak a konyhaajtóból kiáltotta vissza megnyugtatóképpen: *ερχομαι!*

Rendben van, mondhatná valaki, mindez tagadhatatlan. De a német,

az angol, az olasz és a görög nyelv mind a négy indogermán (indoeurópai) nyelv, s ezek a nyelvek valószínűleg az indogermán alapnyelvből örökölték a *míndjárt jövök*; *jövök már* logikátlan használatot. A mi nyelvünk azonban finnugor nyelv, s a magyar nyelv géniusza nem engedi, nem engedheti meg ezt a szólásmódot. — Először is, tudtommal, nincs bebizonyítva, hogy a *rögtön jövök*; *jövök már* szókapcsolat ősi germán, sőt indogermán sajátosság. Az angol *come* ige ugyan etimológiailag azonos a német *kommen* igével, de az olasz *venire* és a görög *εἶρχομαι* egészen más tőről fakad. Ha tehát a *rögtön, míndjárt jövök*; *jövök már* nem indogermán, nem is germán sajátosság, akkor az angol, olasz, német, görög nyelv közül vajon melyik vette a másiktól? Vagy mind a négy egymástól függetlenül fejlesztette ki ezt a „következtelen” nyelvhasználatot? Az alternatíva ugyanis ez: vagy átvétel, vagy külön nyelvi fejlemény. Mivel az utóbbi feltevés a valószínűbb, fölmerül a kérdés: hát a magyar nyelv nem fejleszthette ki más nyelvektől függetlenül ezt a „logikátlan” szóhasználatot?

Nem, hangzik minden bizonnyal az újabb ellenvetés (így kell hangzania, különben nincs értelme az évszázados hibáztatásnak), mert ha a *míndjárt jövök*; *jövök már* nem is ősi indogermán (indoeurópai) nyelvi sajátosság, de mindenesetre ősi közös pszichikai, szemléleti sajátosság. A magyarban azonban ez nem ősi pszichikai, szemléleti sajátosság. Ismét csak azt mondhatom, hogy ilyen ősi pszichikai sajátásnak a hiánya vagy megléte egyáltalán nincs bizonyítva. Ha pedig nincs bizonyítva, akkor kissé különös álláspontnak kell tekinteni azt az elképzelést, amely szerint az angol, német, görög és olasz nyelv kifejleszthet önállóan is és használhat efféle „logikátlan” szólásmódot, a magyar nyelv azonban ilyen következtelenségre önmagától nem vetemedhet.

Az ősi pszichikai sajátosság hitét erősen megingathatja, ha megtudjuk, hogy a finnugor nyelvcsaládba tartozó, a magyarral rokon finn nyelv is gyakran ugyanilyen „logikátlanul” fejezi ki magát. A finn *tulla* (tő: *tule-*) ige jelentése: 'jön', a finn emberek mégis így beszélnek: *heti tulen*, szóról szóra: 'rögtön jövök'. Tudomásom szerint a finn nyelvművelők nem hibáztatják ezt a szólásmódot. Papp István finn—magyar szótára (1962.) ilyen jelentéseket ad a *tulla* címszó alatt: 'jön, megy, jár, jut, kerül, megjön, ér, érkezik' stb. Egyéb nem közeledést jelentő finn szókapcsolatok a *tulla* igével: *mitä siihen tulee* 'ami azt illeti' (szó szerint: 'ami abba jön', nem pedig: 'megy'); *tulla perille* 'odaér, elér, megérkezik'; *hän tuli sairaaksi* 'megbetegedett' (= beteggé jött); *tuli hyväksi* 'jóra fordult' (= jóvá jött); *tuli tosiin* 'beporosodott' (= porba jött); *tuli vereen* 'bevezérodött' (= vérbe jött); *pojat tulivat hyväiksi ystäviksi* 'a fiúk jó barátok lettek' (= barátokká jöttek); stb.

A török (oszmán) nyelv nem áll olyan közel a magyarhoz, mint a finn, de szerkezetileg feltűnően hasonlít hozzá. A török nyelv is megkülönböztet egy *menni* 'gitmek' (tő: *güt-*) és egy *jönni* 'gelmek' (tő: *gel-*) jelentésű igét, mégsem ragaszkodik a két ige alapjelentésének merev elhatárolásához. Nazim Hikmet kiváló török író „Bir aşk masalı” („Egy szerelem története”) című színdarabjának vége felé Ferhad, a darab hőse így kiált föl: „Kara kaya, kara kaya, geliyorum, hazır mısm?” 'Fekete szikla, fekete szikla, *jövök*, kész vagy?' A szikla így válaszol: „Hazırın Ferhad. Gel güreşelim...” 'Kész vagyok, Ferhad. *Gyere*, birkózzunk...’ — Mire Ferhad megindul arrafelé... A rokon finn nyelv és a hasonló szerkezetű török nyelv tanúsága mindenesetre még inkább valószínűtlenné teszi azt a feltevést, hogy itt indogermán

sajátosságról, következképpen a magyar nyelvben idegen hatásról. „a magyaros gondolkodás megrontásáról” van szó.

Ha pedig az indogermán angol, olasz, német és görög nyelvben használatos *rögtön jövök* szólásmód egymástól függetlenül is kifejlődhetett, s ha az altaji török nyelvben is minden idegen hatás nélkül létrejöhetett, akkor a finn és magyar nyelvben is minden más nyelvtől függetlenül kialakulhatott. Annál is inkább, mert a finn és a magyar nyelvben fokozottabban megvolt ennek a szólásmódnak nyelvi feltétele. Sokszor hallhattuk, olvashattuk és tapasztalhattuk, hogy a magyar ember az eldöntendő kérdésre többnyire nem *igen*-nel válaszol, mint a német vagy több más idegen nyelv, hanem *s z ó i s m é t l é s s e l*. Erre a kérdésre például: *Látod azt a madarat?* — ez szokott lenni igenlő esetben a válasz: *Látom*. Más példák: *Ettél a gyümölcsből?* *Ettem*. *Voltál már külföldön?* *Voltam*. Ugyanez a megállapítás érvényes a finn nyelvre is. Például: *Puhutko saksaa?* ('Beszélsz németül?') *Puhun*. ('Beszélek.') Mi sem természetesebb tehát, hogy a magyarban erre a kérdésre: *Jössz?* — a válasz szóismétléssel így hangzik: *Jövök*. Finnül a *tuletko?* ('jössz?') kérdésre csakis ezt válaszolhatom: *tulen* ('jövök'), nem pedig *menen* ('megyek'). Valószínű persze, hogy nem egyedül ez a tendencia okozta, de bizonyára ez is erősítette a finnben és a magyarban a *rögtön jövök* szólásmódot.

2. A hibáztatók ítélete szerint a *mindjárt jövök; jövök már* szólásmód *k ö v e t k e z e t l e n, l o g i k á t l a n*. Az idegenszerűséget az eddigi fejtegetés után, úgy gondolom, sokan szerfölött kétségesnek tartják. Most nézzük meg, hogy is állunk a magyar nyelv „következetes logikájával”? Vajon csakugyan példátlanul áll nyelvünkben az effajta következtelen nyelvhasználat, vagyis nem szerepelhet-e ugyanaz a szó az alapjelentéstől többé-kevésbé eltérő, sőt néha azzal ellentétes jelentésben? Ha figyelmesen vizsgálódunk, azt tapasztaljuk, hogy minden nyelvben, a magyarban is, egy sereg olyan szó van, amely többféle jelentésben, az alapjelentéstől meglehetősen eltérő jelentésben is szerepel. Csak néhányat ragadok ki — találomra — a sok közül.

Ha feltesszük a kérdést, mi a *vág* igének az alapjelentése, mindenki ilyenféleképpen fog válaszolni: 'valamit valamilyen éles eszközzel megsért, feldarabol'. Például: *vágja a kenyeret; vágja a fát; elvágtam az ujjam; megvágtam a kezem; bevágtam a körmöm; kivágtam a cikket az újságból*. Csakhogy a *vág* ige nem marad meg mindig ebben az alapjelentésben. Ilyeneket szoktunk mondani: *elvágták a vizsgán; kivágtá, mint a huszonegyet; levágta magát a földre; bevágta a labdát a kapuba; úgy megváglak, hogy elröpülsz; ma is levágtam tíz oldalt; stb.* Az utóbbi példákban a *vág* ige a *megbuktat, dob, rúg, üt, megtanul* igék helyett áll, mégsem érti félre senki.

Vagy vegyük az *áll* igét. Alapjelentése a tétlenség, mozdulatlanúság: *áll a munka; áll az óra; áll a malom, áll a vitorlája*. De előfordul ellenkező értelemben is. Például: *áll a bál; javában áll a harc* (= javában folyik, tart); „*Áll a hajsza, vége-hossza | Nincs vetélgő hegyke dicsnek*” (Arany: Szibinyáni Jank). — A *valamennyi* szó jelentheti azt, hogy 'mind', de jelentheti azt is, hogy 'kevés'. Például: *valamennyit látta 'mindet látta'; valamennyit látott 'néhányat, keveset látott'*. — Az *ellenében* jelentheti azt, hogy 'szemben, ellen', például: „*Csatád hiú az Úrnak ellenében*” (Madách: Az ember tragédiája, I. szín). De jelentheti azt is, hogy 'érte, cserében, fejében', például: *a végzett munka ellenében 'a végzett munkáért, a végzett munka fejében'* (lásd Grétsy László: MNy. 64:221–3). Ezzel kapcsolatban Grétsy azt írja,

hogy az ilyen kifejezéseket nem félre érteni lehet, csupán félre magyarázni. A *mindjárt jövök* kifejezést sem lehet félreérteni. Pontosan tudjuk, miről van szó, tehát a meg nem értés veszélye nem fenyeget.

Való igaz, hogy a *megy* ige alapjelentése a beszélőtől való távolodás, a *jön* igéé pedig a beszélőhöz való közeledés. De miért ne lehetne a *jön* igének is az alapjelentéstől többé-kevésbé eltérő jelentése, akárcsak a finnben, törökben, németben, angolban, olaszban, görögben, vagy akárcsak más igéknél, más szavaknál a magyarban is, mint előbb szemléltettük? Ha alaposan utánanéznünk, azt látjuk, hogy sok más igénk, sok más szavunk szerepel nem egészen egyértelmű jelentésben. Ha ez a *jön* esetében következetlenség, logikátlanság, akkor a többi esetben ugyanúgy következetlenség, logikátlanság. De ha a dolog így áll, akkor nyelvi eszközeink tekintélyes részét következetlennek, logikátlannak kell bélyegeznünk. Hogy hova jutnánk ezzel a felfogással, azt könnyen elképzelhetjük.

3. Nagyobb nyomatékul azt is felróják a *rögtön jövök* szólásmódnak, hogy pesti nyelvhasználat. A hibáztatók azt állítják, hogy ez a szólásmód csak Pesten használatos, illetőleg főként Pesten divatozik. Erre az állításra minden különösebb vizsgálódás nélkül is azonnal így válaszolhatunk: Ám legyen ez pesti kifejezés, de Budapesten jelenleg kétféle ember lakik, az ország lakosságának ötödrésze. Ha pedig az ország lakosságának tekintélyes része használ valamilyen kifejezést, az mégis jelentősen esik latba. Ráadásul a pesti ember nem a köznyelvtől erősen eltérő nyelvjárást beszél, hanem éppen a köznyelvnek egyik legfőbb hordozója. Úgy vélem, megszűnt már az a hiedelem, hogy a pesti nyelv romlott magyar nyelv, alacsonyabb rendű az úgynevezett „romlatlan” falusi nyelvvel szemben. Úgy vélem, megszűnt már az a mentalitás, amely Pestet, a pestiességet egyenlőnek tekintette a dekadenciával.

Budapest lakossága 1863 óta jócskán megszorodott. Arany János úgy gondolta, hogy a *mindjárt jövök* szólásmód pesti nyelvhasználat. Egyes nyelvművelők manapság is annak tartják. Ellenállhatatlan vonzóereje lehetett ennek a „pesti” szólásmódnak, ha a sokszorosára növekedett, jobbára vidékről beköltözött lakosság aránylag rövid idő alatt átvette az ősi pesti lakosságtól. Vagy talán nem is kizárólag pesti ez a szólásmód? Szilárdan meg vagyok róla győződve, hogy nem. Én a *mindjárt jövök*, *jövök már* szókapcsolatot az ország különböző részeiben hallottam, és föl is jegyeztem nem pesti lakosoktól: Győrben, Balatonfüreden, Debrecenben, Dunapatajon, Dömsödön, Kecskeméten, Szegeden is. Meggyőződésem szerint a *rögtön jövök*; *jövök már* esetében a pestiesség feltevése nem állja meg a helyét.

III. Ezek után vizsgáljuk meg, vajon vannak-e a magyarban, a *mindjárt jövök*-féle tipikus szókapcsolaton kívül, olyan szókapcsolatok, amelyekben a *jön* ige a beszélőhöz viszonyítva nem közeledést jelent, s ennek ellenére mégsem hibáztathatók. Nem is hibáztatta őket soha senki. Ha vannak, akkor lazítanunk kell azt a merev szabályt, hogy a *jön* ige a beszélőhöz viszonyítva csak közeledést fejez ki. Ez esetben viszont a régi nyelvhelyességi mércét is módosítanunk kell. De lássuk a példákat. Ha ezt mondom: *belejött, mint kiskutyá az ugatásba*, — a *jön* ige itt nem jelent közeledést, és „logikusan” inkább a *megy* igét kellene használni. Ugyanez vonatkozik ezekre is: *kijött a béketúrésből, sodrából*. Logikusan inkább így lenne: *kiment a béketúrésből, sodrából*. Ezt a logikát persze már egyetlen nyelvművelő sem követeli. Hasonló

szókapcsolatok: *rájött a bolondóra; rájött az igazságra*. Egyik sem jelent közeledést. A *rájön* ige általában nem jelent közeledést. A *jön* igével alkotott fenti kifejezéseket ennek ellenére mégis tudomásul kell vennünk. Valaki azt az ellenvetést tehetné, hogy ezek állandó szókapcsolatok, tehát ezekre a szabály nem vonatkozik. Ez igaz, de az állandó szókapcsolatok nem mindig voltak állandók, az idők folyamán kristályosodtak ki. Az idők folyamán? Akkor „annál rosszabb a szabályra nézve”, mert joggal mondhatjuk, hogy a *jön* a távolabbi múltban sem jelentette kizárólag a beszélőhöz való közeledést. A fentiekhez hasonló példák gyűjtésétől mentesít minket az a kedvező körülmény, hogy van egy gazdag példatárral rendelkező, kitűnő Értelmező Szótárunk.

Lapozzuk föl az Értelmező Szótár *jön* címszavát, és nézzük meg, mit mond a szótár a *jön* jelentéséről, használatáról: I. A beszélő felé, a beszélővel együtt v. az elbeszélő szöveg szóban forgó színhelye felé közeledve halad. I. . . megy oda, ahol a beszélő most van; útban van, közeledik ide. — A szótár ebbe a jelentéscsoportba sorolja ezeket a szókapcsolatokat: *közelébe se jöhet vkinek, vminek; közel se jöhet hozzá*. Ezek nem jelentik a beszélőhöz való közeledést. Ha ezt mondom: *Pista közelébe se jöhet Jóskának* vagy *közel se jöhet Jóskához*, — semmiképpen sem foghatom rá, hogy ez a beszélőhöz való közeledést jelenti. Mind a két esetben használhatom a *jön* helyett a *megy* igét, de egészen más jelentésben: *Pista közelébe se mehet Jóskának; közel se mehet Jóskához*.

Ugyanebben a jelentéscsoportban találjuk, meglepő módon, a kérdéses szóhasználatot is, ezzel a szemléltető példával: *Jössz-e már? — Jövök** (helyesen: *megyek*). Itt meg kell állnunk egy pillanatra, mert ez nem egészen világos. A *jövök* szólásmód ugyanis nem felel meg a szótár által megadott jelentésnek, nem jelenti a beszélőhöz való közeledést. Ilyen jelentéscsoportban a *jövök* persze nem „helyes”. Csakhogy nem ide, hanem másik jelentéscsoportba kellett volna sorolni, s akkor mindjárt helyes lett volna! A szótár úgyis kénytelen bővíteni a *jön* ige jelentéstartalmát, ha nem akar ellentétbe kerülni az élő nyelvvel. Lássuk az I. a. és az I. c. csoportot: . . . oda megy v. utazik, ahova a beszélő is megy v. utazik. — Útban van, közeledik oda, ahol a beszélő abban az időben tartózkodik, tartózkodott v. fog tartózkodni, amelyről az elbeszélés szól. v. ahova a beszélő képviseli magát; közeledik az elbeszélés szóban forgó színhelye felé. Példák: *Holnap Szegedre megyek; nem jönnél velem? Örünk egyszerre csak megállt, . . . s kijelentette, hogy csinálhatunk, amit akarunk, de ő nem jön tovább velünk. A nyári szünetet Siófokon töltöm; ha te is Siófokra jönnél, okvetlenül keress fel!* A szótár — nyilván kellő megfontolás eredményeképpen — nem helyteleníti ezeket a példákat (mint ahogy a *közelébe se jöhet* szókapcsolatot sem helytelenítette), pedig ezek a százéves nyelvhelyességi szabály szerint kétségkívül helytelenek. Itt ugyanis szó sincs a beszélőhöz való közeledésről!

A IV. és az V. jelentéscsoportban egy sereg hasonló, a „közeledési szabálynak” ellentmondó szókapcsolatot találunk: *Jól v. rosszul jön vmi vkinek; Dühbe, indulatba, méregbe, tűzbe jön; Most én jövök; Álom jön a szemére; A nehézség jöjjön a kezére; Inni kell, ha rád jön a sorja; Nyomára jön*. A szótár természetesen ezeket sem helyteleníti. Az Értelmező Szótár akkor járt volna

el egészen következetesen, ha megfelelő csoportba sorolja a „Jössz-e már? — Jövök.” szóhasználatot ezzel a jelentéssel: a hallgatóhoz, a beszélgetőtárhoz közeledik. Ebben az esetben persze már nem kellett volna helytelenítenie, mint ahogy a többi „nem közelítő” szólásmódot sem hibáztatta, vagyis — nagyon helyesen — nem ragaszkodott mereven a régi nyelvhelyességi szabályhoz. Ezek után hagyjuk el az Értelmező Szótár rendkívül tanulságos példáit, és térjünk vissza a való életbe. Vizsgáljuk tovább a *jövök* használatát a mindennapi beszédben. Egyúttal azt is nézzük meg, hogy alkalmazhatjuk-e megbízhatóan, csálhatatlanul a nyelvhelyességi szabályhoz könnyítésül, mintegy használati utasításként adott kulcsokat: a „beszélőhöz való közeledés” és az „ide—oda” receptet.

Így szoktunk beszélni: „Tegnap, amikor a színházból *kijöttünk*, tizenegyre járt az idő.” Pedig nyilvánvaló, hogy tegnap este tizenegykor nem *kijöttünk*, hanem „logikusan” *kimentünk* a színházból. Vagy: „Minden nap 5 kor *jövök* ki a hivatalból”, pedig a jelzett időben, 5 órakor, nem *kijövök*, hanem „logikusan” *kimegyek* a hivatalból, különösen akkor, ha történetesen nem hazafelé tartok, hanem éppen ellenkező irányban. Azt mondom: „Az iskolából *kijövet* (vagy „iskolából *jövet*”) bevittem a kabátom a tisztítóba.” Tételezzük föl, hogy Pesten lakom, egy pesti iskolában tanítok, s Budán közlöm ezt (anélkül, hogy közben hazamentem volna) egy barátommal. Mihez jelent közeledést a *kijövet* vagy a *jövet*? Talán a lakásomhoz, ahol azóta még nem voltam? Az iskolához, ahonnan eltávoztam? A budai városrészhez, ahova az iskolából *jövet mentem*? Maga a *jövet*, *kijövet* szólásmód, amely igen-igen régi, arról tanúskodik, hogy a *jön* igét régóta használják a magyarok „logikátlanul” (német hatástól függetlenül) bizonyos szituációkban a távolodás jelölésére is.

Figyeljük meg a mindennapi beszédet, s tárgyilagosan megállapíthatjuk, hogy sokszor milyen természetesen hangzik a *jövök* a *megyek* helyett. Nincs benne semmi germanizmus, pestiesség, logikátlanság. Bandika, a szomszédék 9 éves fiacskája, szalad kifelé a kapun. Az anyja utána kiált: „Bandíí! Hova *mész*?” Bandika tovább szalad elfelé, s az utcáról visszakiált: „*Megyek* a Pistához! Mindjárt *jövök*!” Vajon mondhatta volna-e így: „*Megyek* a Pistához! Mindjárt *megyek*!”? Nem mondhatta. Bandika tehát, akinek szülei egyébként nem olyan régen költöztek föl Pestre faluról, nem németesen, nem pestiesen, nem logikátlanul beszélt. Jó magyarsággal, köznyelvi szóhasználatlaltal, természetesen beszélt. — Vagy, újságolom otthon: „Találkoztam az utcán Erzsikével. Hozzájuk már *megjött* a Mikulás.” Vajon hova *jött* meg: *ide* vagy *oda*? Persze, hogy *oda*. A *megjön* igének nincs is *megmegy* párja. A *meg* igekötővel tehát mindig a *jön* igét kell használnom: akár közeledés, akár távolodás, akár *ide*, akár *oda*. Csak így mondhatom: „Ha *megjön* hozzátok a csomag . . .”

Beszámolok a barátomnak egyik élményemről: „Képzeld, mi történt velünk vasárnap! Ülünk a vendéglőben egy kerti asztalnál, egyszercsak *odajön* hozzánk egy zöldkalapos ember . . .” Itt a főszabály is sántít, meg az alszabály is sántít. Más példák: „Ez *ide jön*, az meg *oda jön* . . .” Vagy: „Csak *ide megyek* a sarokra.” Lám: *megyek* és mégis *ide*. Ha ezt mondom: „Eggyel *jövök*”, vajon azt fűzhetem hozzá, hogy *ide*? Dehogy, ellenkezőleg: *oda*. Sok példát gyűjthetnénk össze az élő beszédből a *jövök* használatára. Olyan használatára, amely egyesek fülének logikátlanul hangzik talán, s ellentmond a különböző fő- és alszabályoknak, de az adott esetben ugyanolyan természetes nyelvi

eszköz, mint ezer meg ezer más szókapcsolat. Ugyanakkor meg kell állapítanunk, hogy ha a látszólag egyszerű „ide—oda” alszabályt, nyelvhelyességi kulcsot minden áron érvényesíteni akarnánk, néha a legjobb szándék mellett is nehézségbe ütköznénk.

Egy ismerősömmel — mondjuk: Gézával — beszélgetek egy harmadik személyről — mondjuk: Jánosról — aki kórházban fekszik. Mesélem Gézának: „Bent voltam Jánosnál a kórházban, panaszkodott, hogy két napja nem jön álom a szemére. Azon is kesergett, hogy vasárnap senki sem jött hozzá látogatóba.” A nyelvhelyességi alszabály szerint az *ide* és az *oda* szó mindig útba igazít. Vagyis a *jön—megy* igepár használatánál előzőleg próbálgatni kell a biztonság kedvéért, hogy az *ide* vagy *oda* illik-e bele mondanivalónkba. Próbálgassuk tehát az előbbi szituációval kapcsolatban: „Panaszkodott, hogy két napja nem jön álom a szemére.” Már most hova: *ide* vagy *oda*. Nyilván, nem *ide*, hanem *oda*, nem az én szememre, hanem János szemére. Ez esetben azonban így kellene mondani: „Panaszkodott, hogy nem *megy* álom a szemére.” Így azonban nem szokás beszélni. Ugyanez a helyzet a második mondatban: „Azon is kesergett, hogy vasárnap senki sem jött hozzá látogatóba.” *Ide* vagy *oda*? Világos, hogy *oda*. De akkor így kellene mondani: „...senki sem *ment* hozzá látogatóba.” Ám az adott helyzetben az előbbi a természetesebb szólásmód.

Erre valaki ezt az ellenvetést tehetné: A fenti esetben, ha az „ide—oda” alszabály nem alkalmazható is, voltaképpen mégis közeledésről van szó, hiszen a betegnek nem *jön* álom a szemére, a beteghez nem *jött* senki látogatóba. A beteg panaszolja ezt, tehát ő a tulajdonképpeni beszélő. Ezért használjuk itt a *jön* igét. Mielőtt erre válaszolhatnánk, fogalmazzunk meg egy harmadik mondatot is: „Azt is mondta János, hogy én délelőtt is *jöhetnek* hozzá látogatóba.” *Jöhetnek* vagy *mehetek*? A *jön—megy* használatának szabályozói bizonyára a *mehetek* mellett szavaznak. Pedig ezt is a beteg mondja, tehát logikusan ő a voltaképpeni beszélő. Mindezt azért fejtegettem ilyen részletesen, hogy megmutassam: nem olyan egyszerű a *jön—megy* használatának a szabályozása.

IV. A magyarul beszélő emberek azt képzelik — és a maguk szemszögéből nézve jogosan képzelik —, hogy minden nyelv két külön igét — *jön*, *megy* — fejleszt ki a közeledés és a távolodás jelölésére. A magyar *jön—megy* igék szabályozói is nyilván ebben a hitben voltak, amikor a *rögtön jövök* szólásmódot hibáztatva a germanizmuson kívül nyomós érvként emlegették a „logikátlan” használatot. Pedig mindehhez a logikának vajmi kevés köze van. Ismerünk ugyanis olyan nyelveket, amelyek egyetlen igét használnak a *jön* és a *megy* kifejezésére. Ilyenek például a szláv nyelvek. Az oroszban az *идти* jelentése: 'jön, megy'. Oroszul így beszélünk: *иду домой* 'haza megyek'; *я иду из дому* 'hazulról jövök'; *весна идет* 'jön a tavasz'. Ha a közeledést, távolodást mégis ki akarjuk fejezni, akkor ezt igekötők segítségével tesszük: *прийти* 'idejönni'; *уйти* 'elmenni'. Pontosabban persze: 'idejönni-menni', illetőleg 'oda menni-jönni'.

Magyarul is el tudjuk ezt képzelni, ha a *jár* igére gondolunk, amely a magyarban is egyaránt jelentheti a közeledést és a távolodást: *ő gyakran jár hozzátok, én is gyakran járok hozzájuk*. Ezt már nem találjuk logikátlannak. Más példa: „Holnap délelőtt *ugorj be* (= *gyere el*) hozzánk”; „Holnap délelőtt *beugrok* (= *eljövök* v. *elmegek*) hozzátok.” Így már jobban el tudjuk fogadni,

hogy a *jön* és a *megy* igéknek szigorú különválasztása nem a logika dolga. Nem is a nyelvhelyesség kérdése. A szláv nyelvek kétszeresen is bizonyítják ezt. Először azzal, hogy nem fejlesztettek ki külön *jön* és *megy* igét, másodsor azzal, hogy a közös *jön-megy* igének közeledést — tehát nem távolodást — jelölő igekötős alakjával fejezik ki a magyarban hibáztatott *rögtön jövök*, illetve a helyesnek tartott *rögtön megyek* szókapcsolatot. Például orosz: прийти 'idejön, eljön', сейчас приду 'rögtön jövök'. Ugyanígy van más szláv nyelvekben is: lengyel — zaraz przyjde 'mindjárt jövök'; cseh — já tam přijdu 'eljövök oda'.

V. Térjünk rá a *hozok*, *hozom* használatával kapcsolatos szabályozásra. Itt ugyanolyan nyelvhelyességi szabályokat állítottak fel, illetőleg ugyanazokat a kulcsokat javasolták, mint a *jövök*-nél: k ö z e l í t é s — t á v o l í t á s, ide—oda. A *jövök* tanulsága alapján bízvást gondolhatjuk, hogy ezek a szabályok itt sem állnak valami szilárd lábon. Hogy a *hoz* és *visz* igének rigorózus különválasztása mennyire nem helytálló, mennyire nem törvényszerű, mutatja az is, hogy több nyelvben azonos igét használnak a *hoz* és a *visz* kifejezésére. A *jön-megy* igékkel kapcsolatban ezt a jelenséget főleg a szláv nyelveknél tapasztaltuk. A *hoz-visz* esetében más nyelvek is hasonlóképpen viselkednek. Éppen ezért az idegen hatás kérdését itt sokkal rövidebben elintézhethetjük, mint a *jön* igénél, hiszen — mint látni fogjuk — nem is tudjuk, hol keressük a feltételezett idegenszerűség forrását.

Az olaszban a *portare* jelentése: 'hoz, visz'. Az oroszban a нести: 'hoz, visz'. A németben a *bringen* és a *holen* szintén mind a kettőt jelenti. Itt tehát germanizmusra ab ovo nem gyanakodhatunk, hiszen ha a németben nincs szigorúan különválasztott *hoz* és *visz* ige, akkor a német nyelv semmiképpen nem idézhette elő a hibáztatott *hozom*, *hozok* használatot. Szemléltetően bizonyítja ezt az a tény is, hogy a magyarban egyszer a *hoz*, máskor a *visz* ige szerepel azokban a kifejezésekben, amikor a német a *holen* vagy a *bringen* igét használja. Például: hole das Buch! 'hozd el a könyvet!'; hol' dich der Teufel! 'vigyen el az ördög!'; bringe mir mein Kleid! 'hozd ide a ruhám!'; Briefe auf die Post bringen 'leveleket a postára vinni'.

Hogy a régi nyelvművelők sokszor mennyire önkényesen, mennyire alaptalanul fabrikáltak germanizmusokat, a *hozok*, *hozom* példája is mutatja. Simonyi a kiragadott „odahozom a könyvedet is” példánál zárójelbe teszi a megfelelő német mondatot: (ich bringe dir dein Buch), jelezvén, hogy íme itt a germanizmus forrása, nem törődve azzal, hogy a németben nincs a *hoz-visz*-nek megfelelő igepár (HsM. 1903. 61.). A Magyarosan is megfelelnek erről: „Nem helyes tehát, ha valakinek az utcán azt mondjuk: holnap elhozom hozzád Lehar új operáját is, hanem elviszem hozzád. A német mond ilyenkor is *bringen-t*” (Msn. 2:10). Vajon mi mást mondhatott volna?! Mivel eszerint az állítólagos germanizmus a *hoz* igénél kétségtelenül mondvacsinnált germanizmusnak bizonyul, nincs sok értelme, hogy különféle nyelvekből példákat sorakoztassak föl a nagyobb nyomaték kedvéért, mint a *jön* ige esetében.

A fentiek ismeretében a germanizmuson kívül a logikátlanság vádját is vissza kell vonni, hiszen nem vádolhatjuk logikátlansággal az olaszul, oroszul, németül beszélő emberek százmillióit pusztán azért, mert ugyanazt az igét használják a távolítás és a közelítés kifejezésére. A *hoz* és *visz* jelentésének ez az egybeesése jobban érthetővé válik számunkra, ha a *juttat* igével próbáljuk

helyettesíteni a *hoz*—*visz* igepárt. Például: „Még ma *eljuttatom* hozzád a könyvet”, illetőleg „Még ma *juttasd el* hozzám a könyvet.” — A rokon finn nyelv a kérdésre adott igenlő válaszban a *tuoda* 'hoz' (tő: *tuo*-) ige esetén ugyanúgy szóismétlést alkalmaz, akárcsak a *tulla* 'jön' igénél. Erre a kérdésre: *Tuotko?* 'Hozod?', csak ezt válaszolhatjuk: *Tuon.* 'Hozom' (nem pedig: *Vien.* 'Viszem'). Magyarban a *Hozod?* kérdésre kétféleképpen válaszolhatunk: *Hozom* vagy *Viszem*. Vagyis az igenlő feleletben egészen természetesen válaszolhatunk azzal a szóval, amely a kérdésben kiemelt szóként szerepel.

A pestiességről itt ugyanazt mondhatom, mint amit a *jövök*-kel kapcsolatban már kifejtettem. Meggyőződtem róla, hogy a *hozok*, *hozom* kárhozottat használata sincs pesti illetőséghez kötve. Egyetlen példát említek csak: a közelmúltban a kiskunlacházi piactéren a fülem hallatára kiáltotta egy odavalósi férfi a másíknak: „*Hozom* ám holnap a malacot!” (ti. házhoz).

A *jön* igéhez hasonlóan az élő nyelvben a *hoz* igét is gyakran használjuk olyankor, amikor az alapjelentéshez ragaszkodva „következtesen” a *visz* igét kellene használni. Egy alkalommal fültanúja voltam, hogy valaki ezt a felvilágosítást adta telefonbeszélgetés közben: „Kovács elvtárs ma egész nap nincs bent, a tüzelőjét *hozzák*.” Nem mondhatta, hogy *viszik*, mert ez azt jelentette volna, hogy *elviszik*. — S vajon létrejöhetett volna-e az országosan ismert „*Hozomra* nem adok” szókapcsolat, ha nem használnák országszerte az efféle szólásmódot: „Megveszem. Itt van egy százas, a többit a hét végén *hozom*” (a beszélgetés az utcán történik). Az emberek minden bizonnyal sokkal gyakrabban használták ígéretképpen, megnyugtatásul a *hozom*-ot, mint a *viszem*-et, ezért van *hozomra* és ezért nincs *viszemre* kifejezés.

Ha az Értelmező Szótár *hoz* címszavát tanulmányozzuk, érdekes dolgot tapasztalunk. A szótár a jelentéscsoportok és a hozzájuk fűzött példák túlnyomó részében, sőt majdnem teljes egészében figyelmen kívül hagyja az ismert régi nyelvhelyességi szabályt. Ennek megfelelően, a nyelvhelyességi szabállyal szinte mit sem törődve, kimerítően közli azokat a szókapcsolatokat, amelyekben a *hoz* igét a szabály logikája szerint a *visz* igével kellene vagy lehetne helyettesíteni. Ilyen példák: *tudomására hozták*; *összhangba hoz*; *mozgásba hoz*; *dűhbe, méregbe, izgalomba, tűzbe, lázba, széknyelbe, gyanúba, hírbe, szóba hoz*; *A vállalkozás óriási hasznot hozott a tőkéseknek*; *határozatot hoz*; *bajt, gyalázatot, szégyent, veszedelmet, áldást, szerencsét hoz*; *áldozatot hoz*. A fenti példákban a *hoz* ige nem jelenti vagy nem okvetlenül jelenti a beszélőhöz való közelítést. Csakhogy ezek állandó szókapcsolatok, mondhatná ismét valaki. Igaz, de nem mindig voltak azok, az idők folyamán váltak állandókká. — Egészen meglepő az Értelmező Szótárnak ez a jelentésmeghatározása: V mely (látható) helyre juttat (351. II). Ezt a meghatározást akár a *visz* igéhez is odaírhatnánk. A példák is ezt igazolják: „A gombokat *hozd* közésre a blúzon.” „A díványt a fal mellé *hozzuk*.” Az idézett példákban a *visz* ige éppúgy megállná a helyét.

Egyetlen esetben próbálja a szótár érvényesíteni a régi nyelvhelyességi szabályt, mégpedig, mint a *jön* igénél is láttuk, egészen különös módon. Ebben a jelentéscsoportban: A beszélő személy felé v. az ottaninak elképzelt hely felé *visz* (350. I.) — ilyen példát közöl: „*Hozod-e már?* — *Hozom** (helyesen: *viszem*)”. Ugyanazt a megjegyzést fűzhetem hozzá, mint a *jövök*-nél. Az Értelmező Szótár nem megfelelő csoportba sorolta a hibáztatott szólásmódot. A *hozom* elé ilyesfajta jelentésmeghatározást kellett volna írni: A hallgatóhoz, a beszélgetőtárhoz *eljuttat*

vala mit vagy valakit. Akkor nem kellett volna alaptalanul megcsillagozni ezt a közkeletű szóhasználatot. Annál is inkább (és ez a *jövők*-re is vonatkozik), mert a szótár, nem valami szerencsésen, éppen olyan példát ad a helytelenítéssel kapcsolatban, amelyben egy eldöntendő kérdésre igenlé válasz, vagyis szóismétlés következik. Ez pedig magyar sajátosság.

VI. Talán nem lesz érdektelen megnézni — most csak egészen futólag — vajon előfordul-e írónknál, költőinknél ez a helytelenített nyelvhasználat. Sejtjük, sőt tudjuk, hogy előfordul, hiszen Sajó Sándor az említett cikkben eléggé kesereg is miatta (i. h. 43). Példákat is sorol föl, kizárólag korabeli írótól, de senkit nem nevez meg. Én csak a nagyobb bizonyosság kedvéért kerestem, és rövid tallóztatás után könnyűszerrel találtam idevágó példákat. S nem is az újabb irodalomból, hanem a múlt századbeli nagy költőinktől, abból az időből, amikor a nyelvhelyességi szabály még meg sem született.

Lássuk Petőfit: „S *jött* a végén e hollóseregnek, | Végre *jött* egy szép fehér galamb” (A rab) [A beszélő maga a költő, s a galamb a rabhoz repült: *oda jött*. A költő azonban a rabnak a börtönébe képzei magát, olyan szuggesztív módon, hogy itt szinte nem is állhatna a *megy* ige]; „Napfogyatkozás *jött* szeme világára” ti. az óriásnak (János vitéz, XIX.) [Ezen a helyen azért nem használhatjuk a *megy* igét, mert a kifejezés ebben a formában állandósult]; „Intett kezével, hogy távozzanak; | Nem távoznak. Mindig közelebb | *Jöttek* hozzája . . .” (Salgó) [Itt az átképzelés már nem annyira érezhető, ezért így is írhatta volna a költő: „Mindig közelebb *mentek* hozzája . . .”]; „Ott akasztófa, rajta csecsemő; | A csecsemőnek anyja *oda jő*” (Álmos vagyok és még sem alhatom) [Ez a két sor teljes diszkreditálása a nyelvhelyességi szabálynak: *ott—oda—jő*]; „Nem *hozok* aranyat, nem *hozok* kincseket, | De meghozom régi hűséges szívemet” (János vitéz, XVII.) [János vitéz útban van — *menőben* van — hazafelé. Az átképzelés nem túlságosan intenzív, úgyhogy a *viszek* is állhatna a *hozok* helyett]. — Madáchtól ezt jegyeztem föl: A sans-culotte: „Mi meg *jerünk* bajtársaink után,” (Az ember tragédiája, IX.) [Ezt sokan bizonyára így mondanák: „Mi meg *menjünk* bajtársaink után,” Már előzőleg ezt olvashattuk: „*Jerünk*, *jerünk* a börtönüregbe”]. Lássuk magát Aranyt: „Ez ha rózsaszín kopertát | *Hoztam* neki: egy sechsert ád.” (Új-évi köszöntés) [A *hoztam* igealakot itt semmi sem indokolja. Legtöbbször így mondanák: *vittem*]; „Én, én *hozom*, gyöngye asszony | Hajómat az éjben” (Rozgonyiné) [A *hozom* itt sem „szabályszerű”. Lehetne *viszem* is. Az előzőleg elhangzott „Hej, ki *hozza*” kérdésre persze egészen természetes válasz: én *hozom*]; „Föl, Mátra hegyébe, kalauzzal *jöttek*, | . . . Azután, Budáról se hallva, se kérdeve, | Indultak Etelnek a tiszteletére. | Fényes ajándékot *hoztak* vala bőven” (Buda halála, VII. 2—3.) A *jön* és a *hoz* használata itt sem egészen egyértelmű. A *jöttek* helyett írhatta volna a költő azt is, hogy *mentek*, az indultak után a *vittek* pedig szinte „kötelező” lett volna. Az első szakaszban, ahol a beszélő — maga a költő — közli, hogy a bizánci követ „Ura üdvözlését gyors paripán *hozta*”, a szabály még nem szenved csorbát, mert értelmezhetjük úgy, hogy erre a földre hozta, ahol az elbeszélő költő maga is jelen van. De már az országon belül a Mátra hegyébe, ahol az elbeszélő jelenlétét nem tételezhetjük föl, a követek a szabály szerint már csak *mentek* és *vittek*, nem pedig *jöttek* és *hoztak*. Ez szórszálhasogatás, mondhatná valaki. Lehet, de az idevonatkozó, példákkal operáló nyelvhelyességi cikkek ugyanilyen szórszálhasogatással próbálják igazolni a szabályt.

Az idézett példák egyikét-másikát, mint láttuk, lehet intenzív költői átképzéssel magyarázni. Az átképzéses használatot azonban a nyelv művelők nagy része nem engedi meg (lásd Simonyi Nyr. 30:335). Ha következetes akar lenni, nem is engedheti meg, mert akkor az egész hibáztatás önmagától megdől, hiszen a hibáztatott szóhasználat jórészt voltaképpen bizonyos fajta átképzésen alapszik. — A *jövök* és a *hozom*, *hozok* használatát tehát nem a „logika”, nem is az „ide—oda” recept szabja meg, hanem a beszédbeli szituáció, a beszélő hangulata, lelkiállapota, elképzelése. Ugyanúgy van ez, mint mikor ilyesmit mondok: „*Tegnap*, amint elgondolkodva *megyek* az utcán.” Vagyis a múlt időben jelen idejű alakot használok „logikátlanul”. Mondhatom persze múlt idejű alakokkal is: „*Tegnap*, amint elgondolkodva *mentem* az utcán.” Vajon melyik mondat helyesebb? Nyilván mind a kettő helyes, a beszélő lelkiállapotától, szemléletétől függ. Mondhatom így is: „*Lejött* a bőr a kezemről”, de mondhatom így is: „*Lement* a bőr a kezemről.” Vannak olyan szituációk, amikor az alapjelentés ellenére mindig a *jön* és a *hoz* igét használjuk a *megy* és a *visz* helyett. Például a „Hova *mész*?” kérdésre a távozó személy válasza a küszöbön túlról vagy a kapun túlról is csak efféle lehet: „A pékhez, mindjárt *jövök*.” — „Hova *viszed* az ollót?” A házból kilépő, már az épületen kívül levő, a kérdezőtől távolodó személy válasza: „A kertbe, mindjárt *hozom*” stb.

A beszédbeli szituációt bizonyos tekintetben már Fábíán Pál is figyelembe vette (Nyr. 76:15—7). Fábíán a négy ige használatát elsősorban a személyeltolódás kérdésével hozza kapcsolatba, s példáiban a szereplőket annak megfelelően beszélteti, hogy elképzelésüknek, pillanatnyi helyzetüknek melyik ige felel meg (i. h. 16).

A beszédbeli szituációhoz tartozik a hallgató szempontjának érvényesülése. Behatóan foglalkozott ezzel a kérdéssel — éppen a *jön—megy*, *hoz—visz* használatával kapcsolatban — Hexendorf Edit (MNY. 49:112—6). Ebben a tanulmányban Hexendorf hangsúlyozza, hogy a „nyelvi jelenségek alakulásában a nyelv funkciójánál fogva alapvetően fontos törvényszerűség a hallgató szempontjának érvényesülése” (i. h. 112). Ez vitathatatlan, hiszen a beszélő, aki közölni akar valakivel valamit, arra törekszik, hogy mondani-valóját a hallgató meg is értse. A szerző véleménye szerint a *jön* és a *hoz* igének távolodást és távolítást kifejező használatát is elsősorban a hallgató szempontjának érvényesülésével kell magyaráznunk. Véleményének helyességét meggyőzően bizonyítja az is, hogy valóságos vagy képzelt hallgató nélkül nem fordul elő ilyen nyelvhasználat. Sohasem mondunk ilyesmit: „Ma este meglátogatjuk a mamát, de még nem tudom, mit *hozzunk* neki.” Csakis így mondjuk: „...nem tudom, mit *vigyünk* neki.” Ha azonban a mamának telefonálunk, akkor már beszélhetünk így: „Ma este hét óra körül arra járunk, hozzád is beugrunk. Mit *hozzunk* neked?”

Helytállónak tartom Hexendorf alábbi megállapításait is: „A szavaknak ilyen használatát természetes fejlődési mozzanatnak látom, e használat kerülését mesterséges visszafejlesztési törekvésnek, mely a kialakulás okát nem ismerő *l o g i k u s* (én emeltem ki. — Sz. Gy.) megfontolásból ered” (i. h. 113). „A hallgató szempontjának érvényesülésén kívül még más törekvések is megvalósulnak az ilyen szóhasználatban. Ilyen például a történésnek a célhoz (megérkezéshez) egészen közeli állapotban való feltüntetése, melyben a bizonyosság, vagy a hallgató megnyugtatósa fejeződik ki, — vagy például sokkal elevenebb, mozgalmasabb, szemléletesebb a beszédünk sok esetben, ha ilyen

értelemben használjuk ezeket a kifejezéseket, részben pedig az átképzeléses előadásmód egyik fajtájához közeledünk ilyen alkalmazásukkal” (i. h. 114). Hogy mindez mennyire igaz, mutatja az a körülmény is, hogy más nyelvek is kiaknázzák a fentemlített kifejezési lehetőségeket.

VII. Röviden összefoglalom a kérdés tanulmányozásán alapuló eddigi eredményeket, megállapításokat. 1. A *jövök* és a *hozom*, *hozok* hibáztatott használata nem idegenszerű, nem germanizmus, hanem általában a legtöbb nyelvben megtalálható sajátosság, amely a közösemberi szemléleten, gondolkodáson alapszik. De ha germanizmus volna is, az új nyelvművelés elvei szerint ma már akkor sem szabadna helyteleníteni, hiszen ez esetben is több mint 100 éves múltra tekinthet vissza. 2. Nem pestiesség, mert kimutathatóan az ország más részeiben is használatos. Am ha történetesen pestiesség volna is, a mai felfogás szerint pusztán ezért még nem kellene elmarasztalni. 3. A logikátlanság, illetőleg a következetlenség vádjá is gyöngé lábön áll, hiszen a magyar nyelvnek történeti úton kifejlődött sajátossága, nem ősi öröksége, hogy ilyen igepárokkal rendelkezik. A mai finnugor nyelvek *jön* jelentésű igéi nem egy közös alapnyelvi igéből származnak. Némely nyelvek, megfelelő igepár híján, ma sem tudnak eleget tenni ennek a logikai követelménynek. 4. a *jövök* és a *hozok*, *hozom* szóhasználat helytelenítésével kapcsolatban mintegy száz évvel ezelőtt kialakult és napjainkig megtartott nyelvhelyességi szabályozást alapjában véve elhibáztottnak kell mondanunk. A *jövök*, *hozom*, *hozok* „hivatalosan” elfogadott helytelenítése ugyanis alig különbözik a megcsípett a szúnyog és egy sereg hasonló szókapcsolatnak laikus körökben fel-felbukkanó hibáztatásától. A hibáztatás tudniillik ezekben az esetekben nem nyelvi természetű megfontoláson alapszik, hanem fizikai-logikai okoskodásból ered: voltaképpen nem *jön* és *hoz* az illető, hanem *megy* és *visz*; valójában nem *csíp* a szúnyog, hanem *szúr*. Az új nyelvművelés nem teheti magáévá az efféle fizikai-logikai természetű megfontolásokat, amelyek, ha következetesen ragaszkodnánk hozzájuk, nem kívánatos képtelenségekre vezetnének. 5. Már Szarvas Gábor látta, hogy a *jön-megy*, *hoz-visz* használatában a szubjektív felfogás, a helybeli és időbeli átképzelés igen fontos szerepet játszik. Sajnos, a nyelvművelők ezt a meglátást nem fejlesztették tovább. Ennek ellenére az élő nyelvhasználatból kiindulva kénytelenek voltak állandóan módosítani az eleinte egyszerűnek látszó szabályt. Így például Molnár János (i. h.) „szabályszerűnek” ítéli, ha a beszélővel való együttmenést a *jön* igével fejezzük ki. Ilyesmire gondolok: „*Megyek* a piacra. Nem *jöttök* velem?” Fábrián Pál megfigyelte, hogy a személynéltoadás jelensége is előidézhetheti a *jön-megy* és a *hoz-visz* igék alkalmoszerű felcserélését. Hexendorf Edit a hallgató szempontjának érvényesülésével magyarázza a hibáztatott nyelvhasználat kialakulását. Az Értelmező Szótár természetes nyelvi kifejezéseknek veszi a leegyszerűsített nyelvhelyességi szabálynak ellentmondó állandó szókapcsolatokat. Ezenkívül nagy számmal szerepelnek a szótárban különféle jelentéscsoportokba sorolt példák, amelyek összesítve és általánosítva már alig engednek teret az eredeti szabály érvényesítésére.

Tanulmányomban arra törekedtem, hogy minél teljesebben kiegészítsem az eddigi eredményeket. Úgy vélem, eléggé meggyőzően cáfoltam az idegenszerűség vádját, a pestiesség feltételezését. Megvilágítottam, hogy a szabályhoz adott „közeledés, közelítés — távolodás, távolítás” és az „ide—oda”

kulcs a gyakorlatban igen gyakran nem alkalmazható. Rámutattam arra, hogy a *jövök*, *hozok*, *hozom* szóhasználat létrejöttének megértéséhez figyelembe kell vennünk az eldöntendő kérdésre adott válaszban szokásos szóismétlés hatását (*jössz?—jövök; hozod?—hozom*). De sokkal inkább közrejátszhatnak az ellentétesnek látszó jelentésváltozatok kialakulásában a különféle helyzetek, a sablontól eltérő szituációk.

*

A régi nyelvművelés megmaradt csökevényei, merev szabályai léptenyomokon akadályokat gördítenek a nyelvészeti kutatások útjába. Hasznosnak tartanám, ha az élő nyelvhasználat alapján mások is megvizsgálják a *jön—megy* és a *hoz—visz* igék használatának kérdését. Igen érdekes lehetne a kérdés szempontjából tanulságokat nyújtó szituációk összegyűjtése és általánosítása. Meg kellene vizsgálni a *jön* és a *hoz* használatát az irodalmi nyelvben, a többi finnugor nyelvben is. A további beható tanulmányozás bizonyára kielégítően tisztázná ennek a nyelvhasználatnak különféle eseteit.

Szepesy Gyula

Adalékok az utónévválasztáshoz

(Egy televíziós névpályázat tanulságai)

Vajon miért így hívják? — villan eszünkbe, ha olyasvalakivel találkozunk, olyan személyről hallunk olvasunk, akinek keresztneve, utóneve — legalábbis a magyar nyelvterületen — ritkaságszámba megy. Úgy érzem, érthető ez az önkéntelen kíváncsiszkodás, hisz a családnevekkel ellentétben, amelyeknek túlnyomó része jogfolytonosságot fejez ki, s egyszerűen öröklődik apáról fiúra, az utónév a mi viszonyaink között mindig közvetlen névadás, (szülői) névválasztás eredménye. Ilyen szempontból még azt sem teljesen haszon nélkül való kideríteni, miért lesz valaki napjainkban *Éva*, *Zsuzsanna*, *Mária*, *Katalin*, illetve *László*, *István*, *József* vagy *János* (a Büky Béla által a budapesti VIII. kerületi anyakönyvek alapján összeállított 1959. évi gyakorisági statisztika vezető helyein álló neveit soroltam fel, l. Büky: A fővárosi keresztnévadás hatóerői 22), de ennél nyilvánvalóan sokkal tanulságosabb annak nyomára jutni, milyen névadási indíték alapján kap valaki olyan szokatlan, ritka nevet, amilyen a *Gyulánka*, *Larillia*, *Vita*, vagy a *Merse*, *Párizs*, *Ruban* név. Mind a hazai, mind a külföldi névtudományi szakirodalomban számos olyan közlemény, tanulmány és önálló munka jelent meg, amelynek szerzője vagy sürgeti a névadási szokások és indítékok vizsgálatát — pl. Kovalovszky Miklós az 1958-ban megrendezett névtudományi konferencián, vö. NévtVizsg. 145 —, vagy mindjárt részt is vállalt ebből a munkából adatközléssel, a névadási indítékok és szempontok csoportosításával stb. Emlékeztetőül hadd hívjam fel a figyelmet csupán a legutóbbi tíz év szakirodalmi terméséből néhány ilyen tanulmányra vagy könyvre: Lőrincze: Mi legyen a neve? (IskNyelvm. 100—7), W. Fleischer: Wie nennen wir unser Kind? (Sprachpflege

1959. 132—4), Mikesy: Írói névadás — irodalmi névadás (MNy. 55:110—2), Bükky i. m., R. Katz: Psychologie des Vornamens (Bern—Stuttgart, 1964.), J. Soltész: Névdívat és irodalmi névadás (Nyr. 88:285—94), Kálmán: A nevek világa (Bp., 1967.), K. Paul: Das kleine Vornamenbuch (Leipzig 1967.), E. Wasserzieher—P. Melchers: Hans und Grete¹⁷ (Bonn—Hannover—München, 1967.), Ladó: Minek nevezzetek...? (ÉITud. 23 [1968]: 876—8). A jelen cikknek ugyancsak az a célja, hogy adalékokat, szempontokat szolgáltatson a névválasztáshoz s a névadási indítékok csoportosításához.

Az anyag, amelyből példáimat merítem, egy televíziós pályázat termése. Ez év januárjában alkalmam volt a tévé egyik szombat esti műsorában azzal a kéréssel fordulni a nézőkhöz, hogy küldjék be a családjukban, rokonságukban, ismeretségi körükben előforduló ritka, a közkeletű naptárakban nem szereplő neveket, mégpedig a névviselő többé-kevésbé pontos adatainak (teljes nevének, nemének, korának, lakcímének) megjelölésével, s ha szükségét látják, illetőleg ha lehetséges, a névadás indítékának, körülményeinek megemlítésével. Jó előre sejtettem, hogy a pályázathirdetésnek, a tudományos adatgyűjtésnek ez a mindeddig kiaknázatlan — s persze csak egy-egy alkalommal felhasználható — formája nagy lehetőségeket rejt magában, ennek ellenére engem is jócskán meglepett az a hatalmas adattömeg, amely a felhívás nyomán a televízióba, majd onnan íróasztalomra vándorolt. Nem kevesebb, mint 1507 pályázó tett eleget a felkérésnek, az anyag pedig, amely ilyen módon összegyűlt, kerekén 35 200 névadat. Persze, erre a pályázatra — vagy ha úgy tetszik: felhívásra — is érvényes az a gyakorlat által már sokszor igazolt megállapítás, amely szerint minél szélesebb a résztvevők köre, annál több az értéktelen, hasznavehetetlen adalék, vagyis átlagos értékét, színvonalát tekintve annál inkább felhígul, annál könnyebb fajsúlyúvá válik az anyag, ez azonban természetesen is, csak eleve tisztában kell vele lenni, s ennek megfelelően kell szelektálni. A magam részéről igyekszem is ezt az elvet következetesen érvényesíteni, s függetlenül a beérkezett hatalmas anyag sokféle egyéb szempontból való hasznosíthatóságától az alábbiakban szigorúan csak azokból a pályázatokból merítem példáimat, amelyekben mind a beküldött nevek viselőinek lényeges személyi adatai, mind a névadás indítéka(i) megnyugtató módon benne vannak.

Mielőtt maguknak az utóneveknek a tárgyalására térnék, két szempontot előre kell bocsátanom. Az egyik: igen gyakori eset, hogy a névadásnak nem egy, hanem több indítéka van. Megszokott dolog, hogy valaki úgynevezett magyar nemzeti nevet keres gyermekének, ugyanakkor azonban arra is ügyel, hogy a kiszemelt név hanghatásában, ritmusában, esetleg kezdőbetűjében jól illeszkedjék a családnévhez, sőt talán még az a szempont is vezérli, hogy a választott névnek a családon, rokonságon belül már legyen is valamelyes hagyománya. Ugyancsak nem ritka eset, hogy a szülő vagy névadó úgynevezett irodalmi, tehát népszerű regény, film stb. nyomán megismert, elterjedt nevet igyekszik választani, ezenkívül azonban az is szempontja, hogy a név különleges, szokatlan legyen. A valóságban az ilyen szemponttársítások nagyon is természetesek, megszokottak, a névadási indítékok alább következő csoportosításakor azonban én bizonyos fokig szükségszerűen elhanyagolom őket, részben az adatközlések ilyen természetű hiányosságai miatt, részben az áttekinthetőség növelése kedvéért.

A másik előzetes megjegyzés: a névadási indítékok között nem említem meg külön azt a szempontot, hogy szinte mindenki szép hangzású, kellemes

csengésű, szépnek érzett nevet igyekszik választani gyermekének; olyat, amelyet a megnevezett személy később maga is szívesen visel majd. Egyrészt azért nem vonom be ezt a szempontot csoportosításomba, mert ez nem csupán bizonyos esetekben, hanem minden névadásban szerepet játszik, másrészt pedig azért nem, mert jellegzetesen szubjektív szempont. „A nevek kiválasztásában, a nevek szépségének rangsorolásában személyes (szubjektív) élmények, emlékek és érzelmek a legfőbb értékmérők” — írja Tóth Imre A legszébb magyar név című tanulmányának végkövetkeztetéseként (Nyr. 91:132), s teljesen egyetérthetünk vele. Ehhez a mi szempontunkból csupán azt kell még hozzáfűzni, hogy a nevek szépségének ez a szubjektív megítélése egy kicsit mindig alá van rendelve a kor névdivatjának, amely egyébként szintén nem más, mint az egyének névizlésének társadalmi összegződése, vetülete. Joggal teszi fel a kérdést, s adja meg a természetes választ impozáns művében A. Bach, midőn így ír: „Wer nennt heute noch sein Kind *Amalie* oder *Natalie*, *Sidonie* oder *Rosalie*? Das sind Namen, die in der Generation unserer Urgroßeltern keinen schlechten Klang besaßen, heute aber aus der Mode gekommen sind” (Deutsche Namenkunde I. Heidelberg 1953. 2:248). K. Paul pedig (i. m. XX) így ír: „Einer der stärksten Faktoren, die auf die Namengebung einwirken, war und ist ohne Zweifel die *M o d e*. So wandelbar, wie die Mode in der Kleidung ist, ist sie auch in der Namengebung.” Nyilvánvaló, hogy tudatosan senki sem választ gyermekének divatjamúlt vagy más szempontból előnytelen nevet; még az sem, aki már eleve szokatlan, különleges utónévet igyekszik találni. S éppen ezért, úgy vélem, helyesen járok el, midőn az utónévadás alább felsorolt indítékai között ezt a minden esetben ható és kimutatható szempontot nem tüntetem fel.

I. Családon belüli névöröklés. Mint köztudomású, nálunk is, külföldön is sok helyütt él még az a társadalmi szokás, hogy a gyermek a szülő, valamelyik nagyszülő vagy más közeli rokon nevét kapja meg (vö. Bach i. m. 2:251, Lőrincze: IskNyelvm. 100, Wasserzieher—Melchers i. m. 8, Kálmán i. m. 57, Paul i. m. XVII). „Majdnem minden harmadik újszülött apjának, illetőleg anyjának nevét öröklí” — állapítja meg a vizsgált fővárosi keresztnévanyag alapján Büky Béla, majd ugyancsak ő arra is rámutat, hogy a keresztszülők, nagyszülők, nagybácsik, nagynénik neve is nemegyszer tovább él a családban a névöröklés némileg visszaszoruló, de még mindig eleven hagyománya folytán (i. m. 33—4). Nem tartom szükségesnek, hogy a rendelkezésemre álló gazdag anyagból nagyobb számban idézzek idevágó példákat, ezért csak egy-kettőt közlök, s elsősorban olyat, amelyben ez a szokás még bizonyos akadályok ellenére is érvényesül.

Apja, illetőleg anyja nevét örökölte O. *Ovidiusz* szombathelyi, valamint E. *Debóra* mádi lakos. Nagyanyja nevét viseli a tatabányai Cs. *Emerencia*. Idézek a kislány apjának, Cs. Jánosnak leveléből, mert jól látható belőle, hogy a családon belüli névöröklés egyik rugója a kegyelet, az elhalt családtagok emlékének őrzése: „Apai kötelességemnek teszek eleget azzal, hogy megírom Önöknek a nekem egyik legszebb leánykeresztnevet, melyet ötéves kislányom visel: *Emerencia*. Ezt a nevet 1947-ben elhalt édesanyám viselte. Az ő emlékére kapta kislányom a keresztnevét.” Nagybátyja nevét viseli — ugyancsak családi tradícióból — a törökbálinti dr. V. *Gedő*: „Első keresztnevem *Gedő*, a *Gedeon* névnek magyar változata. Én a nevet nagybátyámtól örököltem, aki százegynéhány évvel ezelőtt született, s akit ugyancsak nagy-

bátyja után kereszteltek erre a névre.” Arra is van példa — igaz, ez már erősen egyedi! —, hogy két nagyszülő neve eggyé kovácsolt formában öröklődik. A mohácsi J. *Anzsé* franciásan hangzó neve például nem valami torz idegen forma, hanem a két nagymama, *Anna* és *Erzsébet* nevéből mesterséges egybeolvasztással alakított név. Ilyen mozaikutónévvel egyébként másutt is találkozunk. Körülbelül két évvel ezelőtt — sajnos, a pontos adat nincs birtokomban! — az *Esti Hírlap* beszámolt arról, hogy egy újszülött kislánynak a nagyszülei nevéből — a *Vilma* és az *Erzsébet* névből — faragott *Vilerz* nevet szánták szülei, annak pedig, hogy egy *Tibor*, illetőleg *Mária* utónévű házaspár leánygyermekének a két névalakból összevont *Tiria* nevet kívánta adni, a Nyelvtudományi Intézet közönségszolgálati levelezésén kívül a Magyarországi című hetilap 1969. évi 18. száma is őrzi az emlékét. S hogy a névegybeolvasztásra egy külföldi példát is idézzek: „Ein Ehepaar *Gerhart* und *Gundhild* nannte den Sohn *Gundhart* und die Tochter *Gerhild*” (Fleischer: Sprachpflege 1959. 133). Végül még egy sajátos családi névadási szokás: előfordul, hogy egy kiszemelt nevet nőiesíteni vagy fiúsítani kell ahhoz, hogy akinek szánták, megkaphassa. Az *András* ~ *Andrea*, *Kamill* ~ *Kamilla*, *Szilviusz* ~ *Szilvia*-féle, férfi- és női változatban egyaránt él, indogermán nyelvekből átvett nevek esetében (vö. Lőrincze: IskNyelvm. 105) ez általában nem probléma — így örökölte például a budapesti M. *Máriusz* az édesanyjának *Mária* nevet —, ha azonban az öröklendő névnek hiányzik a másik nembeli megfelelője, nemegyszer hozzátétőleges névegyezéssel kell beérni. Ilyen megfontolás alapján kapta például a budapesti Ö. *Zoltán* leánya az apa nevére emlékeztető *Zolna* nevet (a név egyébként Vörösmarty alkotása, Vö. Zolnai Gyula: Msn. 7:97; megjegyzem még, hogy Büky idézett művének névtára szerint 1949-ben ezt a nevet férfinévként anyakönyvezték), s ilyen módon „örökölte” apja nevét a putnoki H. *Gyulánka*: „Édesapám Gyula. Szüleim második gyermeknek fiút szerettek volna. Lány lettem, így kaptam édesapám nőiesített nevét, a *Gyulánkát*.”

2. Magyar nemzeti nevek keresése. Büky Béla összefoglaló elnevezését használom (i. m. 25), noha ez a megjelölés a névadás indítékait tekintve feltétlenül bizonyos leegyszerűsítést jelent, hiszen a régi magyar közszoói eredetű nevek felélesztésére való nemes törekvéstől a nemzeti múlt által — pl. az Árpád-házi uralkodók névhasználata által — jellegzetesen magyarrá tett nevek kultuszán keresztül a valódi vagy ál-„ösmagyar” neveknek a 30-as, 40-es évekbeli nacionalista töltésű divatjáig sok minden beletartozik. Mégis megmaradok e megjelölés mellett — amelynek nehézségeit, sebezhető pontjait egyébként Büky is látja (i. m. 25—6, 32) —, nem utolsósorban azért, mert ezek az előbb vázolt, lényeges (főleg ideológiai) szempontbeli különbségek csökkenőben, eltűnőben vannak, s mert nézetem szerint nyelvtudományunknak, névtudományunknak érdeke, hogy minél előbb el is tűnjenek. Természetesen mindnyájunknak kötelességünk, hogy küzdjünk a két világháború közti ellenforradalmi korszak nacionalista áramlatának máig is fellelhető maradványai, csökevényei ellen, ez azonban nem azt jelenti, hogy egyszerűen le kell vagy le szabad mondanunk több tucat vagy több száz jellegzetes, szép hangzású, régi magyar nevünkről, arra hivatkozva, hogy e nevek nacionalizmustól fertőzöttek. Ellenkezőleg! Meg kell mentenünk ezeket a neveket — természetesen csak a hagyományos, értékes, nem pedig a szolgálatkész „hazafiak” által kiagyalt, erőltetett, álmagyar nevekre gon-

dolok —, meg kell szabadítanunk őket attól a kellemetlen érzelmi színezettől, amely itt-ott még hozzájuk tapad. Soltész Katalin írja róluk 1960-ban megjelent szépirodalmi művek adatai alapján: „Az irodalomban ezeknek a neveknek határozott világnézeti vonatkozásuk van: Földeák János regényében egy *Csaba* nevű ellenforradalmár szerepel, Nemes György elbeszélésében a horthysta ezredes lánya *Emőke* (Kortárs 10.), s ide kívánczodik a *Zsolt* nevű »mártír« is, noha az író (Tatay S.: Kortárs 10.) nem árul el róla közelebbit” (Nyr. 88:292). A magam részéről őszintén remélem, hogy — bár a történelmet letagadni, a múltat meg nem történetté tenni nem lehet — a *Boglárka*, *Botond*, *Csaba*, *Csanád*, *Szabolcs*, *Zsombor*-féle patinás magyar nevek viselői újabb egy-két évtized múlva már az akkori szépirodalmi művekben sem főleg a hazaárulók, ellenforradalmárok, diverzánsok, dezertőrök közül kerülnek ki.

A televízióbeli névfelhívás nyomán összegyűlt anyag a magyar nemzeti nevek tekintetében is meglehetősen gazdag. Szemléltetésül hadd idézzek néhány olyan régi magyar, illetőleg ilyen hangulatot felidéző nevet, amely nem szerepel Büky többször idézett névstatistikájában, s amelynek viselőjéről pontos adataink vannak. A névviselőknél — mint e cikkben általában — itt is csupán családnevük kezdőbetűjét tüntetem fel, ezenkívül jelzem lakóhelyüket: Cs. *Ajnácska* (Veszprém), Á. *Ajtony* (Bp.), T. *Aporka* (Pécs), B. *Batu* (Bp.), S. *Batur* (Bp.), Sz. *Berény* (Bp.), M. *Berényke* (Baja), B. *Bese* (Dombóvár), P. *Bökény* (Szekszárd), B. *Biborka* (Bánhida), T. *Csatár* (Kaposvár), F. *Cseperke* (Bp.), Cs. *Csobilla* (1966-ban Bp.), B. *Edömér* (Gyöngyös), M. *Enid* (Bp.), dr. B. *Ete* (Baja),¹ B. *Etele* (Bp.), D. *Gyón* (Bp.), M. *Györk* (Bp.), F. *Hadur* (Leányfalu), D. *Hunor* (Bp.), M. *Kapolcs* (Bp.), M. *Kászon* (Bp.), K. *Kenese* (Nyírvasvári), F. *Késa* (Ráckeve), K. *Keve* (Debrecen), Sz. *Kocsárd* (Bp.), E. *Kond* (Kisapostag), S. *Kötöny* (Gyoma), D. *Lél* (Bp.), F. *Oldamur* (Szolnok), K. *Petur* (Bp.), H. *Sebők* (Bp.), E. *Szörény* (Bp.), Sz. *Tas* (Bp.), T. *Uros* (Bp.), dr. P. *Uzonka* (1966-ban Debrecen), K. *Úzor* (Miskolc), T. *Zádor* (Bp.), B.-né, *Zalánka* (Bp.), Sz. *Zille* (Bp.).¹ Arra, hogy a nemzeti nevek választása jó néhány családban csakugyan tudatos törekvés, hadd idézzek — minden kommentár nélkül — csupán három adatot: „Már tizenkét éves fejjel elhatároztam, ha férjhez megyek, minden gyerekem régi magyar nevet kap. Így is történt . . . Így lett a három gyermekem *Emőke*, *Csaba* és *Szittyá*” (özv. L. Frigyesné, Bp.); „Családunkban már hagyományosak a magyaros, magyar történelmi emléké nevek. Édesanyám *Gyöngyvér*, nagybátyám *Szabolcs*, unokatestvéreim az *Ildikó*, *Csaba*, *Zsolt*, *Enikő*, *Csilla*, *Kinga*, *Géza* neveket viselik” (A. Örkény, Szombathely); „. . . második fiúgyermekem . . . a *Kadosa* utónevét kapta. Hogy miért éppen ezt? A körülöttünk élő szláv, germán vagy román népek is szívesen adnak ősi szláv, germán, román eredetű vagy hangzású utónevet gyermekeiknek. Miért legyünk mi magyarok kivételek? Hiszen ezzel nem »magyarkodni« akarunk!” (Dr. K. Kálmánné, Répceszemere).

3. Különleges, ritka nevek keresése. Talán egy kissé furcsa, hogy ezt külön névadási indítéknak tekintem, holott az anyag, amelyből példáimat merítem, a felhívásnak megfelelően teljes egészében többé-kevésbé ritka nevekből áll, mégis úgy érzem, helyesen járok el. Nemcsak azért, mert

¹ Tájékoztatásul megjegyzem, hogy a Központi Statisztikai Hivatalnak az 1967-ben élve született csecsemők nevét tartalmazó, kéziratban a Nyelvtudományi Intézethez eljuttatott összesített statisztikája szerint az itt felsoroltak közül a *Biborka*, *Edömér*, *Hunor*, *Keve* és *Uzonka* nevet 1967-ben is anyakönyvezték.

csoportosításomat nem szeretném túlságosan hozzáigazítani a rendelkezésre álló, bizonyos fokig sajátos anyaghoz, hanem azért is, mert a különlegesség mint önálló indíték még a ritkán előforduló nevek esetében sem túlságosan gyakori. Inkább csak másodlagos szempont ez, amely többnyire valamilyen lényegesebbnek érzett indítékhoz kapcsolódik. Persze, tagadhatatlan, hogy az eredetiségre, a különlegességre törekvés a legfőbb indíték is lehet. Hadd idézzem ezzel kapcsolatban K. Pault: „In engem Zusammenhang mit dem Faktor Mode steht das Streben nach Originalität. Das Kind soll einen ungewöhnlichen Namen erhalten, keinen alltäglichen, möglichst einen auffallenden, der auch noch dazu fremdartig klingen soll” (i. m. XX). Hasonlóképp ír erről Bach (i. m. 2:258) és Wasserzieher, ill. Melchers (i. m. 10) is, ők azonban arra is felhívják a figyelmet, hogy mások pedig — ha nem ez is az egyetlen vagy elsődleges névadási szempontjuk — éppen a megszokott, köznapi, nem feltűnő neveket keresik, nehogy egy különleges, soha sem hallott névvel gyermekükre később elviselhetetlen terhet akasszanak.

Hogy a fentebb elmondottakat egy példával is szemléltessem, idézek néhány sort az 1964-ben született budapesti Sz. Ividő apjának, Sz. Zoltánnak leveléből: „Születendő gyermekünknek valami egészen ritka nevet akartam adni, mert családi nevünk elég gyakori. [Nagyon helyes felfogás! Mindennapos családnevet viselő személy „egyedítésére” csakugyan kitűnő szolgálatot tesz a különleges utónév! G. L.] Elmentem a Szabó Ervin Könyvtárba, és a decimális osztályozás segítségével kikerestem néhány személynevekkel foglalkozó könyvet. Ezekben találtam többek közt az *Ividő* nevet. Ez régi magyar név, Árpád vezér egyik lányát hívták így. Még eddig nem találkoztunk olyan emberrel, aki hallotta volna ezt a nevet.”¹

Még különcebbnek mutatkozott a nagylaki-kendergyári K. István, aki az alábbiakról tájékoztatott levelében: „Kislányunknak, aki 1962. október 6-án született, a *Larillia* utónevet adtuk. Én tettem utónévvé ezt a betűcsoportot, mert olyan nevet akartam adni, amely dallamos, kedves, jó hangzású, s ismeretlen hangsor létre is utónévként hat. Szeretném, ha az Önök tetszését is megnyerné.” Nos, bátran elismerhetjük, szép hangsor a *Larillia*, az a tény azonban, hogy itt egy teljes egészében mesterséges névvel állunk szemben, mégis bizonyos ellenérzéseket kelt bennünk. A szépirodalomban nem ismeretlen az a módszer, hogy az író a saját maga által megálmodott alakot fantázianévvel kelti életre. Krúdy Gyula egyik nőalakja pl. „*Rizujlett*-nek hívatta magát, mert észrevette, hogy a férfi napkeleti barnaságát és franciás könnyedségét kedveli leginkább. Csinált magának egy nevet, amelynek betűiben benne volt a Kelet és a Nyugat” (Napraforgó³ 124; idézi Kovalovszky: Pais-empl. 532). Nem hiszem azonban, hogy ez a módszer élő, tehát nem költött személyek hivatalos használatra szánt nevének megválasztásában is járható, követhető volna. Hogy célszerűnek semmiképp sem tekinthető, azt külföldi példák is igazolják. Sprachpflege-beli cikkében Fleischer például joggal tesz szemre-

¹ Anélkül, hogy az adatközlő jóhiszeműségét kétségbe vonnám, meg kell jegyez-
nem, hogy ez a magyarázat mindenképpen téves. Nemcsak azért, mert Árpádnak ilyen
vagy ehhez hasonló nevű lányáról a szakirodalom mit sem tud (vö. pl. AkadÉrt.
8:39–41; Turul 3:105–13, 5:12–8, 70–8, 107–12, 10:38), hanem azért is, mert az
általunk elérhető, szavahihető forrásokban, pl. Berrár Jolán Női neveink 1400-ig című,
rendkívül alapos tanulmányában (MNY. 47:154–214) egyáltalán nem szerepel ez a név.
Van *Havadi* ~ *Hovodi* (Berrár: MNY. 47:169), másutt van *Iwedi* (Csúry: MNY. 36:111),
Ividő azonban nincs.

hányást azért, hogy az itt-ott felbukkanó *Amrei, Joca, Keith, Meike, Solingo*-féle különleges, részben fantázianevek egyikéből-másikából még azt sem lehet megtudni, viselőjük fiú-e vagy lány (1959. 133).

4. A család névhez való igazodás. Mivel a kérdésnek már amúgy is meglehetősen nagy szakirodalma van (vö. Bach i. m. 2:257–8; Fleischer: Sprachpflege 1959. 133; Büky i. m. 16–20; Katz i. m. 31–4, 99; Paul i. m. XVII; Kálmán i. m. 56–7; Ladó: ÉLTud. 1968. 877–8 stb.), csak egészen röviden jelzem, hogy a család névhez való igazodás mint névválasztási indíték elsősorban a következő szempontok egyikének-másikának érvényesítését jelenti: névalliteráció, a két név rímes összecsengése, az együttes, teljes névforma stílusbeli, ritmikai, hangrendi harmóniája, végül a család- és utónévnek a hosszúság, szótagszám, valamint a család név végződése és az utónév kezdete tekintetében való összeillése.

A rendelkezésemre álló anyagban idevágó példa a felhívás jellege folytán nemigen van, mindössze a névalliterációra, a betűrímre utalnak néhányan. Arra, hogy a család név és az utónév kezdőbetűje megegyezik, természetesen tucatjával van példám, ez azonban vagy nem is tudatos, vagy ha az is, aligha tekinthető elsődleges névadási indítéknak; csak akkor vehető komolyan, ha — főleg sokgyermekes családokban — következetesen ismétlődnek a kezdőbetűk. Mutatis mutandis — csupán a keresztnevekre vonatkozólag — ilyen esetről számol be Fleischer (Sprachpflege 1959. 133), midőn elmondja, hogy egy általa ismert családban az apa neve *Walter*, a gyermekeké pedig *Werner, Waltraud* és *Wolfgang*. S szép példája a névalliterációra törekvésnek az a családi névegyüttes, amelyet a Szár községbeli B. *Bernadett* jóvoltából ismerünk: „Édesapám B. *Béla*; első fiúgyermekének a *Béla* nevet adta (jelenleg tizennyolc éves), a következő *Beatrix* lett (sajnos, meghalt hétéves korában). 1954-ben újabb leánykájuk született, s hogy a *B* betű ki ne maradjon [az én kiemelésem; G. L.], én a *Bernadett* nevet kaptam. Még van egy tizenhárom éves *Brigitta* és egy kilencéves *Beatrix* nevű húgom.”

5. Igazodás vallásokhoz és naptárakhoz. Mind Büky Béla (i. m. 36–7), mind mások (Soltész: Nyr. 88:291; Paul i. m. XVII–XVIII; Wasserzieher—Melchers i. m. 8–9) beszámolnak arról az egyre inkább visszaszoruló névadási szokásról, hogy némelyek — főleg vallási érzületből, felekezeti hatásra — vagy a vallásuk szerinti valamelyik védőszent, vagy az egyházi naptárban a megnevezendő gyermek születése, illetőleg keresztelése napján szereplő szent nevét részesítik előnyben a névadásban. Hogy ez a szokás nálunk már eltűnőben van, arra negatív bizonyítékul megemlíthetem, hogy anyagomban alig-alig van idevágó példa. Mindössze a kaposvári dr. Z. Istvánné számol be arról, hogy ő a születése napján a régi görög katolikus egyházi naptárakban szereplő név alapján kapta a *Xénia* nevet, továbbá az ásványrárói L. Vitusz leveléből tudjuk, hogy testvére, L. *Rókus*z feltehetőleg az ásványrárói templomnak az oltár feletti Szent Rókus-z képe ihletésére lett *Rókus*z (így, sz-szel írva).

6. Beszélő, emlékeztető utónevek választása. Hogy az először Tolnai Vilmos által használt (Minerva 1926. 5:346) s ugyan-csak általa meg is magyarázott *beszélő nevek* kifejezésen mit értünk, ma már köztudomású a szakemberek körében: „az irodalomban előforduló olyan

tulajdonneveket, melyek már pusztán köznévi jelentésüknél fogva is testileg, lelkileg vagy más módon jellemzik viselőjüket, mintegy magukért beszélve bemutatják tulajdonságaikat (Tolnai: Beszélő nevek. MNy. 27:176). A szépirodalom beszélő nevei túlnyomórészt családnevek (pl. *Maradossy, Nemadózy, Hamarfy* Arany Elveszett alkotmányában), illetőleg egyelemű, esetleg ragadványnevek (pl. *Akasztó, Degesz* a Nagyidai cigányokban), azonban találkozunk többé-kevésbé ide sorolható névalakokkal az utónevek körében is. Persze nem egyszerűen az olyan nevekre gondolok, amelyeknek a mai nyelvérzék számára is világos közszoói jelentésük van (az *Ibolya, Virág, Álmos, Győző*-féle nevek közszoói jelentésének a névből való önkéntelen kisugárzására vö. Lőrincze: IskNyelv. 103), hanem azokra, amelyek a névadás szándéka szerint is — s elsősorban a névadó számára — beszélő, emlékeztető nevek; nem is annyira tulajdonságra, inkább valamilyen érzelmi szálra, eseményre, élményre utalnak. Ilyen példát a szépirodalomban is találunk. Szemléltetésül Katz nyomán (i. m. 37) hadd idézzek egy részletet Borisz Paszternák Doktor Zsivágó című regényének német fordításából (Frankfurt am Main 1958. 314): „In der Zarenzeit wurde der Student Mikulizyn nach Sibirien deportiert, dort heiratete er. Bald wurde dem Ehepaar ein Sohn geboren. Aus Liebe zur Idee der Freiheit ließ dieser Narr von einem Vater den Jungen auf den seltenen Namen *Liberij* (*Liberius*) taufen.”

Kovalovszky Miklós az irodalmi névadásról szóló szép tanulmányában megállapítja, hogy a beszélő név, mivel csak egy fő vonásra mutathat rá, s a többi részletet homályban hagyja, lényegében torzkép, s ezért „majdnem mindig gúnynév, s komikus hatást kelt” (MNy. 30:278). Nos, ez a megállapítás a beszélő neveknek Tolnai által meghatározott s Kovalovszky által is vizsgált körére csakugyan érvényes, az itt tárgyalt s alább bemutatandó beszélő, emlékeztető utónevekre azonban nem. Ez érthető és természetes is, hiszen a szépirodalomban oly gyakori beszélő családnevek jellegükben a ragadványnevekkel vannak rokonságban, ezeknek a beszélő, emlékeztető utóneveknek viszont az a rendeltetésük, hogy a velük megjelölt személy hivatalos, megbecsült nevévé váljanak.

Az ide sorolható s csak szemelvényesen közölt példákat sokrétűségük miatt tovább is lehetne — sőt talán célszerű volna — csoportosítani, én azonban az egyszerűség kedvéért minden további tagolás nélkül mutatom be őket, bízva abban, hogy ez nem megy az áttekinthetőség rovására.

Elsőnek hadd idézzek a debreceni N. Márta leveléből: „Legkisebb húgom neve *Vita*. Amikor született, nem akarták ezt a nevet hivatalosan elfogadni, mert semmilyen naptárban nem szerepel, és egyáltalán nem használatos. Szüleim azonban ragaszkodtak hozzá. Ennek az a magyarázata, hogy *Vita* koraszülött volt; hat hónapra született, és a klinikán senki sem biztatta nagyon szüleimet, hogy meg fog maradni. Húgoeszkánk azonban, kijátszva az orvosokat és a jóslatokat, kiharcolta magának az életet, és ma erős, szép, nyolcéves kislány. Azért lett a neve a latin élet jelentésű szóból *Vita*, mert megérdemelte.”

Még néhány további olyan példát sorolok fel, amelyben a kiszemelt névalak magyar vagy idegen közszoói jelentése a beszélő, emlékeztető jelleg alapja. A budapesti A. *Sugárka* írja: „1953. szeptember 6-án születtem Debrecenben. Azért kaptam ezt a nevet, mert születésem előtt tíz nappal édesapam meghalt, és édesanyjának én maradtam a napsugara. Két évvel ezelőtt elolvastam Gárdonyi Géza A láthatatlan ember című regényét, s ott találkoztam

a nevémmel. Igaz, hogy a könyvben a *Sugárka* név viselője kisfiú, én pedig leány vagyok, de így is nagyon tetszik a nevem.” G. Zoltán írja Mórról: „Az édesanyám keresztnéve *Dezideráta*. Nagvapám adta ezt a nevet kislányának, hogy ezáltal jelezze: kései gyermeküket tizenhat éves korában elhunyt leányuk kárpótlásaként óhajtották világra hozni. Ezért lett a neve *Dezideráta*, vagyis: az óhajtott.” Idézet V. *Mira* édesanyjának, a budapesti V. Tibornénak leveléből: „Mira lányom az európai háború befejezése után, 1945-ben született. Neve a béke jelentésű orosz szóból alakult, nem azonos a *Mirabella*, *Mirjam*, *Mirjana* nevek becéző alakjával.” (Ezzel kapcsolatban hadd jegyezzem meg, hogy a pestlőrinci K. Györgyné levélbeli közlése szerint „1949-ben a budapesti világifjúsági találkozón az egyik részt vevő házaspárnak akkor született gyermeke a *Béke* nevet kapta.” Közlelbi adatokat a levélíró nem közöl.)

A most bemutatandó néhány példában nem közzszo, hanem tulajdonnév tölti be a beszélő, emlékeztető név szerepét. M. Vilma nagyváradi tanárnő írja: „Családunk egyik tagja Párizsban járt, s itt tudta meg, hogy anyai örömök elé néz. Miután egy nagyon szép fiút szült, a *Páris* nevet adta neki. Nem a legendás Helena hősnék nevét viseli [noha a név *s*-sel való írása erre mutat! G. L.], hanem az európai világváros nevét.”¹ Szegedről értesít az alábbiakról F. Lászlóné: „Nyolcéves kislányom neve *Odett*. Névadó mamája a húgom, aki gyermekkorában balerina szeretett volna lenni, de akkor falun laktunk, s nem állt módunkban taníttatni. Jelenleg költő, Zalaegerszegen él, elérhetetlen álma viszont mindmáig él benne: ha ő *Odette*-t táncolhatta volna! Az ő kérésére lett kislányom *Odett*.” A jelenleg Budapesten élő dr. J. Tibor és felesége írják a következőket: „Kisleányunknak, aki 1966. szept. 24-én született Pécsen, a *Helka* nevet adtuk. Egy balatoni hajó ma is őrzi a tihanyi regében szereplő *Helka* nevet. Lipták Gábor írónk is feldolgozta ezt a kedves tihanyi mondát Aranyhíd című könyvének *Helka és Kelén* című meséjében. A *Helka* név mellett döntöttünk, mert nagyon szeretjük a Balatont és így a hozzá fűződő történeteket is.” Végül még egy érdekes adalék: a budapesti B. Miklós arról tájékoztat levelében, hogy kisleánya a háromszoros olimpiai bajnok keresztapa „tiszteletére” kapta az *Olimpia* nevet.

7. Névadás példaképek, ismert, népszerű személyek neve alapján. Ez is meglehetősen sokrétű, sem célját, sem jellegét tekintve nem egységes névadási szempont: a lojalitástól, sőt a szervilizmustól a romantikus rajongáson keresztül egész a személyiség céltudatos irányítására való törekvésig sok minden meghúzódhat mögötte. Gondoljuk csak meg! Az, hogy a németek körében Goethe és Mozart keresztnévének hatására nagymértékben elszaporodott a *Wolfgang* név (Paul i. m. XIX), vagy az, hogy nálunk Kossuth Lajos 1894-ben bekövetkezett halála után ugrás-szerűen megnőtt a *Lajos* néven bejegyzett újszülöttek száma (Büky i. m. 31; Kálmán i. m. 57), a pozitív, józan példaképválasztásra utal. Hasonlóképp tiszteletet parancsoló az a nemegyszer bizonyos romantikával párosuló szülői törekvés is, amelynek eredményeként sokan úrhajósok, világutazók, film- és tévésztárok stb. ihletésére kapják utónevüket (vö. Wasserzieher—Melchers i. m. 9; Büky i. m. 32; Katz i. m. 76 kk.; Paul i. m. XVIII). Az az újabb külföldi

¹ Nem állom meg, hogy legalább jegyzetben ne idézzem Katznak egy ehhez igen hasonló példáját (i. m. 46): „Eine Reihe von Vornamen verdanken ihre Entstehung dem Zufall, so z. B. nannte ein schwedischer Seemann seine Tochter *Odessa*, weil er die Nachricht von ihrer Geburt in der Hafenstadt Odessa (UdSSR) erhalten hatte.”

szakirodalomban számos helyen idézett példa azonban, amely szerint a német fasiszta diktatúra szégyenteljes korszakában a *Hitlerine* alak is többször előbukkant leányok bejegyzett vagy bejegyzésre szánt utóneveként (vö. pl. Bach i. m. 2:59, 255; Fleischer: Sprachpflege, 1959. 133), világosan mutatja, hogy e névadási indítékon belül a szolgálai hajbókolásnak, az elvtelenségnek szélsőséges példáival is számolnunk kell.

A televízióbeli felhívás nyomán beérkezett anyag tanúsága szerint nálunk mostanában leginkább a táncdalénekesek és beatzenészek neve inspirálja a szülőket a névválasztásban. Erre mutat, hogy pl. több olyan egy-két-három éves *Zorán* is él már az országban, akinek szülei az adatokból kitetszőleg nem délszláv nemzetiségűek. De természetesen vannak egyéb példaképek is. A szigetszentmiklósi M. Györgyné például ezt írja: „Mi 1964. jan. 18-án Budapesten született kisfiúknak az *Igor* utónevet adtuk. Azért választottuk ezt a nevet, mert férjemmel együtt zenerajongók vagyunk, s egyik legkedvesebb zeneszerzőnk Igor Sztravinszkij. Szeretnénk, ha a kisfiúnk is zenekedvelő, zeneértő, esetleg, ha tehetsége is lesz hozzá, zeneművész lenne.” A rózsaszentmártoni E. Józsefné arról értesít, hogy 1968. nov. 30-án született kislánya a népszerű szovjet színésznő, Zinajda Kirijenko ihletésére kapta a *Zimaida* nevet. S hogy egy másik filmszínésznő névadó hatásának érzékeltetésével zárjam a sort, az 1948-ban született budapesti F. *Vivien* leveléből idézem a következőket: „Különlegesen ritka nevemet onnan kaptam, hogy a felszabadulás utáni időkben a mozikban játszották a Waterloo Bridge című filmet, melynek női főszereplője Vivien Leigh volt. Édesapámnak annyira tetszett a film és a filmszínésznő, hogy elhatározta: születendő gyermekének, ha kislány lesz, a *Vivien* nevet fogja adni.”

8. Irodalmi, művészeti alkotásból megismert névválasztása. Nemcsak az írók, művészek saját neve játszhat fontos szerepet a névválasztásban, válhat a névadás ihletőjévé — erről volt szó az imént —, hanem hőseik, fő- vagy akár mellékalakjaik, az olvasók vagy nézők szívébe belopakodó szereplőik neve is. A szakirodalomban számos példát találunk az efféle irodalmi névadásra¹ (vö. pl. F. Tetzner: Namenbuch.² Leipzig 1894.; Kovalovszky i. m. 33; Katz i. m. 53—5, 75 kk.; Soltész: Nyr. 88:292—3; Wasserzieher—Melchers i. m. 9; Kálmán i. m. 119—20; Paul i. m. XIX stb.), s a közlésekből kiderül, hogy a világirodalom legértékesebb alkotásaitól a betyártörténeteken keresztül egészen a leghitványabb slágerszövegekig szinte minden rendű és rangú „mű” könnyen válhat a névadás indítékává. Anélkül, hogy ezt a névadási szempontot részletesebben is elemezném a szakirodalom tükrében, a birtokomban levő anyagból kiemelek s bemutatok néhány jellemző példát.

Regények hatására kapták nevüket a következők (zárójelben a név-ihlető művet is megemlítem): J. *Zéta* Ménfőcsanakról és P. *Zéta* Nyíregyházáról (Gárdonyi Géza: A láthatatlan ember), B. *Imola* az Arad melletti Iratosról és L. *Szilamér* Vácról (mindkét név forrása: Jókai Mór: A bálványos vár), T. *Timea* Bakonycsenyéről és K. *Timea* Szegedről (Jókai Mór: Az arany ember),

¹ Itt az irodalmi névadás kifejezést olyan értelemben használom, ahogy Mikešy Sándor is elfogadja (MNy. 55:110—2). Az ő különbségtévése szerint ugyanis irodalmi névadásról csak az irodalom nyomán elterjedt, felhasznált nevekkal kapcsolatban beszélhetünk (tehát pl. ez esetben). Az írónak az a tevékenysége, hogy hőseinek jellemző nevet választ, Mikešy szerint nem irodalmi, hanem írói névadás.

M. *Fabiola* Szegedről és P. *Fabiola* Felsőánáról (Nicholas Wiseman: *Fabiola* vagy a katakombák egyháza), Sz. *Stella* Rábasömjénről (Jan de Hartog: *Stella*), H. *Titanilla* Budapestről (Móra Ferenc: Aranykoporsó). Végül néhány sor a Nagykőrösön született B. Péter *Merse* édesanyjának leveléből: „Kisdiák koromban olvastam Tarczai György regényét, a „Mikó solymár”-t. A regény cselekménye a tatárjárás idejében játszódik, nevezetesen a muhi pusztai csatát örökíti meg. Hőse *Merzse* vitéz, akibe gyermeki rajongással szinte beleszerettem. Akkor határoztam el, hogy ha valaha fiam lesz, ezt a nevet adom neki. Így lett a fiam — minthogy az anyakönyvi hivatalban a nevet csak s-sel írva fogadták el — *Merse*.”

Mind prózai, mind zenei színpadi művek is adhatnak inspirációt a névválasztáshoz. Ilyen, bár alkalmi esetről számol be már Kazinczy is: „Wesse-lényi, Velencéből jővén 1814., felém kerüle az ő Patakiával, kit ekkor láttam legelőbb” — írja Kazinczy a IV. erdélyi levélben — „s feleségem; elnézvé a két nem tanítót és tanítványt, hanem egymásra oly igen méltó barátot; őket *Carlósz*-nak és *Pózá*-nak nevezte el, s a kettő elhűlve s örömmel elhűlve fogadá el az igen szerencés elnevezést” (a példát Mikesy nyomán idézem: MNy. 55:11). Amíg Schiller *Don Carlos* című tragédiája még csak alkalmi nevek adására készítette Kazinczy feleségét, addig a budapesti Sz. *Hermia* hivatalosan is Shakespeare egyik Szentivánéji álom-beli kedves nőalakjának nevét viseli, *Ilma* pedig Vörösmarty óta és hatására jó néhány él az országban. Többek között erről tájékoztat a jelenleg Budapesten élő dr. Sz. *Ilma*, midőn így ír: „Erdélyi születésű vagyok, ahol Vörösmarty »Csongor és Tündé«-je nyomán elég sokan használják ezt a nevet.” Ami pedig a zeneművek hatását illeti, arra két példát idézek: „Az apám 65 (!) évvel ezelőtt látta Abraham Goldfaden *Sulamith* című daljátékát, és elhatározta, hogy ha leánya születik (úton voltam akkor), *Szulamit*-nek fogja nevezni” (Sz. Tamásné szül. E. *Szulamit*, Budapest); „A nevem *Violetta*, tizenkét éves tanuló vagyok. Édesapám egy operából vette a nevemet. A címe *Traviata*” (K. *Violetta*, Budapest).

Nem marad hatás nélkül a névválasztásra a film s részben ennek közvetítőjeként, részben ettől függetlenül a televízió sem. Tóth Imre a névválasztásra vonatkozó közvéleménykutatása első tanulságaként azt szűrte le, hogy „a jelen és a jövő legszebbnek tartott neveinek első számú ihletője a film, s különösen a tv” (Nyr. 91:124; az eredetiben az idézett egész szöveg ritkítva). A rendelkezésemre álló adatokból ilyen egyértelmű, határozott következtetés nem vonható le, ez azonban nem tekinthető ellentmondásnak, ugyanis mások a vizsgálati szempontjaink. Tóth Imre, bár idézett cikkében többször névválasztásról beszél, elsősorban a névdivatot vizsgálta, s kétségtelenül igaza van abban, hogy ennek alakításában a tévének óriási szerepe van. Én ezzel szemben következetesen a névválasztás indítékait keresem, márpedig nyilvánvaló, hogy a televízióra ilyen szempontból elsősorban közvetítő szerep hárul. A képernyő jóvoltából válik népszerűvé nálunk is egy-egy külföldi revüszár vagy magyar táncdalénekes (de a névadás ihletője ilyenkor maga a kedvencé lett személy, nem maga a tévé), vagy kerül milliók elé egy addig esetleg néhány tízezer ember által látott film (azonban az ennek hatására választott név ihletője ilyenkor maga a film, sőt esetleg az alapjául szolgáló irodalmi mű). Természetesen a sajátosan televíziós műfajú alkotások — tévéjátékok, sorozatműsorok — is szolgálhatnak névadási indítékkul, ez a hatás azonban nyilvánvalóan kisebb a tévé általában vett névdivat-alakító hatásánál.

Anélkül, hogy a film és a televízió névinspiráló erejét össze akarnám vetni egymással — meggyőződésem, hogy efféle összevetésre a tárgyalt szempontból sem szükség, sem lehetőség nincs —, két filmpéldát idézek. Az egyik a budapesti T. R. Zoltánnétól származik. Megírja, hogy 1955-ben született leánya az *Özönvíz* előtt című film Marina Vlady által életre keltett szereplőjéről kapta a *Lilian* nevet. A másik példát a makói R. Jánosnének köszönhetem: „A kislányunk neve *Amanda*. Ezt a nevet a kislány születése előtt, 1955—56-ban a mozikban játszott »Az első szó« című filmből hallottuk, ill. vettük. Annyira meghatott a süketnéma kislány szerepe és a film tartalma, hogy elhatároztam: ha születendő gyermekem leány lesz, az *Amanda* nevet kapja.”

Az eddig említetteken kívül egyéb alkotások is befolyásolhatják, irányíthatják a névválasztást. Például a versek. Az NDK-ban, Karl-Marx-Stadtban élő K. Kont Garay János közismert balladája nyomán kapta a nevét, a székesfehérvári B. Boáz pedig Victor Hugónak Az alvó Boáz című versét vallja neve ihletőjének. Többen választanak nevet — talán vallási okból? — közvetlenül a bibliából. „Hogy hogyan lettem *Ruben* — írja a nyíregyházi G. *Ruben* —, arról annyit tudok, hogy anyám a bibliából adta. Ruben volt Jákob első fia.” Ugyancsak ebből a bibliai „családból” választott nevet kislányának a tatabányai K. Andrásné, midőn a *Dina* nevet, tehát a bibliai Ruben, József és a többi fiútestvér egyetlen hűgának nevét adta neki. A névadás alapjául szolgálhatnak még az olyan betyártörténetek is, amilyenekről Békés István ad összefoglaló tájékoztatást Magyar ponyva pitaval című testes könyvében (Budapest, 1966.). A sors különös szeszélye, hogy éppen arról a betyárhistoriáról nem esik szó Békés munkájában, amelyre a füzesabonyi özv. K. Istvánné, szül. H. *Milica* utal: „Mikor én születtem, 1924-ben, édesanyámék akkor olvasták Savanyú Jóska betyár történetét. Abban volt egy grófnő, akinek a neve megtetszett az anyámnak. Így lettem *Milica*.” Végül — nem is minden szakmai büszkeség nélkül — hadd jegyezzem meg, hogy még nyelvészeti munka, közlemény is válhat a névválasztás indítékává. Az *Élet és Tudomány* 1968. nov. 29-i számának Nyelv és élet rovatában (48:2275) Ladó János kedves kis cikket írt „Örökifjú női neveink”-ről, a *Bíbor, Csobánka, Fehérke, Gyopár, Imola* és más belső keletkezésű nevek mellett a *Lelle* névalakot is megemlítve. Nos, a szolnoki F. Édua 1969. jan. 7-én a következő, igazán friss keletű értesítést küldte: „Öcsémnek ez év január 2-án kislánya született, s a *Lelle* nevet kapta. Ezt a nevet az *Élet és Tudomány* egyik tavalyi számának Nyelv és élet rovatában olvastuk.” (Úgy látszik, érdemes igyekezni a tervezett s már szerkesztés alatt álló új utónévkönyv elkészítésével s — minél nagyobb példányszámban való — kiadásával. Hadd meríthessenek belőle ihletet minél előbb az ifjú szülők!)

*

Lehet, hogy a névválasztás vázolt szempontjainak végigolvasása után olvasóimnak hiányérzetük támad; úgy vélik, több lényeges indíték kimaradt a csoportosításból. Talán igazuk is van, én azonban a rendelkezéseimre álló anyag alapján úgy látom, minden egyéb szempont a dolgozatom elején említett általános szempont szerves része, azé tudniillik, hogy — szélsőséges eseteket nem számítva — mindenki olyan nevet igyekszik választani, amelyért az így megnevezett személytől nem kap majd szemrehányást. Saját név-ízlésükre támaszkodva ezért választanak sokan idegenes hangzású — s ha

rajtuk áll: írású —, előkelőnek érzett nevet, mások, főleg kislányoknak, becéző jellegű, kedveskedő névformát, ismét mások Kosztolányi Ilona-verse módjára a név dallamosságát, zenéjét, a hangok összecsengését ízlelgetve szemelik ki gyermeküknek ezt vagy azt a nevet stb. Magától értetődő s minden sajátos névadási szempont felett álló dolog ez. Hogy így van, arra egyetlen példaként hadd idézzek újólagnéhány sort a szombathelyi A. *Örkény* leveléből. Mint a Magyar nemzeti nevek keresése című szakaszban már említettem, a levélíró családjában tudatos a törekvés a magyaros nevek választására. Nos, ez ugyanúgy nem zárja ki az itt tárgyalt általános szempont érvényesítését, mint ahogy a többi felsorolt névadási indíték sem. A. *Örkény* például nem kis büszkeséggel így jellemzi saját nevét: „A magas magánhangzók derűssé, vidámmá, az *r* és a *k* törése keménnyé, férfiasá teszik, az *ny* záróhang nyugodt befejezést ad.”

Annál szerencsésebb a névválasztás, minél jobban egyesíti az általános meg a sajátos szempontokat, s minél nagyobb, minél tartósabb örömet szerez a név viselőjének.

Grétsy László

József Attila-kommentárok*

VIII.

Kék, piros, sárga, összekent
képeket láttam álmaimban
és úgy éreztem, ez a rend —
egy szálló porszem *el* nem *hibbant*.

(Eszmélet. II. 1934. ÖM. 2:107)

A versnek, amelyből merítettünk, számos értékes magyarázata van. Horváth Márton úttörő elemzését (l. Lobogónk: Petőfi. Bp., 1950. 46—58) azóta többen is kiegészítették. Szabolcsi Miklós legutóbb egész kötetet szentelt az Eszméletnek (A verselemzés kérdéseihez. IrtörtFüz. 57. sz. Bp., 1968.). De Szabolcsi ezek után is jól tudja, hogy tanulmánya nem végleges lezárása e költemény értelmezésének: „Elemzésünkben természetesen csak néhány lehetséges szempontot alkalmaztunk . . .” (i. m. 14; l. még 86). Marxista kutatónak nem is lehet más a véleménye. A műalkotás elvileg kimeríthetetlen: végleges befejezettséggel nemcsak hogy nem értékelhető, hanem még le sem írható. Ez a dialektikus materializmus ismeret- és igazságelméletéből deduktív módon is következik, de ezt bizonyítja a gyakorlat is: kinek sikerült eddig bármilyen rövid költeményt végleges teljességgel leírnia? Amennyiben a strukturalizmus programja ilyesmit lehetségesnek tart, okvetlenül ellenkezésbe kerül a marxizmussal! Mindezek után természetes, hogy az elemzők tekintélyes csoportja együttesen sem juthatott az Eszmélet minden részletének a mélyére: ama „teljes leírás”-hoz — bármily sikeresen is — csak közelíthettek. Az élvezetes kollektív munkához az „*el* nem *hibbant*” kifejezés jelentésének megvilágításával szeretnék csatlakozni.

A versből kiemelve, önmagában nézve, a köznyelvet használók túlnyomó többsége nem ismeri az *el* igekötővel összekapcsolt *hibban* igét, de az igekötő nélküli *hibban*-t is legföljebb a *hibbant* (ill. *meghibbant*), *hibbant agyú* 'féleszű, elmebeteg' és a *meghibban*-t az 'eszét veszti', 'megőrül' jelentésben. Efféle jelentés nem illik bele József Attila alkotásába, egyébként is ez csak másodlagos: „A lelki élet szavai . . . eredetileg a konkrét érzéki észrevételek szavai voltak. A hangutánzó *döbben* (*dobban*), *összeroppan*, *meghibban* . . . egyszerű átvitelek” (Zolnai Béla: SzegFüz. 3:148; vö. még SzófSz.). Az eredetibb jelentést mind a közel- és távolabbi múlt nyelvéből, mind a nyelvjárásokból kimutathatjuk. A szöveg legrégibb adata a NySz. idézte PP. szótáré: *hibban* 'collabor, deferor cum impetu', *hibbandás* 'delapsio, collapsus subitanus cum impetu'. Múlt századi nagy szótáraink is nyilvántartják eredeti jelentésben.

* Vö. Nyv. 91:398—405; 92:188—94, 301—7, 423—6; 93:74—83.

CzF.: *hibban* 'egyensúlyát veszelve hirtelen félrebillen, lemerül, alászáll, lecsúszik', *meghibban* 'egyensúlyát veszelve félre- v. lebillen', *elhíbban* 'h i b b a n v a félre- v. elesik, elfordul'; Ball.: *hibban* 1. 'félrecsúszik, egyensúlyát veszelve félrebillen' 2. '<a test valamely része> megrándul', *meghibban* 1. 'csuklójában megrándul', 2. 'alábbszáll, megcsökken', *elhíbban* 'félrecsúszik, -csuklik, elfordul'. ÉrtSz.-unkban már csak *tájias* minősítéssel szerepel a 2. 'egyensúlyát veszeli, félre- v. lebillen'. S valóban több nyelvjárásunkból kimutatták az ige konkrét jelentéseit. Csallóköz: *hibban* 'roggyan, rokkan, rándul'; Szókedencs Somogy m.: *hibbanyik* 'dül, súlyánál fogva vmerre ereszkedik'; *meg—mög* igekötővel Nagykovácsán és Mezőtúron 'megroggyan, megrokkán, megrándul' (MTsz.). Némely nyelvjárási jelentésre egyébként Szabolcsi Miklós is utal (i. m. 28). Azt jelentené tehát az Eszmélet verssora, hogy 'egy szálló porszem el nem fordult? billent? rándult?'? Képzeljük el, hogy egy József Attila líráját és stílusát igen jól ismerő verskedvelőnek kötetében az Eszmélet e versszakából valamiféle nyomdai hiba folytán kimaradt az *el nem hibbant* kifejezés. Tegyük föl továbbá, hogy az illető ismeri az *(el)hibban* ige elsősleges jelentését. Van-e bármilyen kis valószínűsége annak, hogy így, ha a rímelés nyomra vezető voltát figyelmen kívül hagyja, kitalálja a költő megoldását? Egyértelműen válaszolhatunk: nincs! Azok az elsősleges jelentések ugyanis mind valami súlyosabb, a porszemnél kiterjedtebb alanyra utalnak. Csak ilyen súlyosabb, kiterjedtebb dolog billenhet, fordulhat, rándulhat, roggyanhat.

A költőnek persze joga van arra, hogy a *porszem*-nek versében a köznapi szemlélet számára szokatlan sajtáságokat tulajdonítson. József Attila *por-*a sok rendkívüliségre képes:

a) Elfáradhat és keringhet egyszerre:

A gép megállt. Elfáradt por kering

fölötte, mint az őszi köd meg pára, . . .

(Éhség. 1922. ÖM. 1:26)

b) Nedvesen reszkethet:

Esik, esik —

a por nedvesen reszket életünkön —

(Esik. 1926. ÖM. 1:287)

c) Lehet tompa, és lebeghet (Kirakom röggel. 1926. ÖM. 1:293)

d) Elnehezedhet (Külvárosi éj. 1932. ÖM. 2:56)

e) „Lombozhat”:

Lombozott a por még, ám elült a zaj, . . .

(Arany. 1937. ÖM. 2:192)

f) Bolyhossá teheti a tócsát:

A tócsa finoman bolyhos a portól

(Töredék. ÖM. 2:300) — Stb.¹

¹ Wacha Imre József Attila-szótárának (vö. Nyr. 83:274–88) elkészülte után az ilyen kérdésekről sokkal többet mondhatunk majd.

Ám mindez keveset segít rajtunk. A *por* tömegében jelenti (porfelleg vagy bevonat formájában, sőt réteg alakban) a porszemcséket (vö. ÉrtSz.), s így nyilván lehet jelentősebb kiterjedése. Sokkal érdekesebb a József Attilánál előforduló másik *porszem*:

Porszem mászik gyenge harmaton, . . .

(Medáliák 2. 1928. ÖM. 1: 351)

Bori Imre szerint „A második Medália a prózai valóságról szól. A nagyítás arányai itt is megmaradnak: a porszem hernyónyira nőtt, ronda pondrónként szennyezi a tisztaságot . . .” (A Tiszta szívvel-től a Medáliák-ig. Adalékok József Attila költészetének egy szakaszához. Klny. a noviszádi Bölcsészeti Kar évkönyvéből. VI. 1961. 20—1). Ő tehát eredeti jelentésében magyarázza a szót. Nekem más a véleményem. A megelőző, az első Medália a lírai hőst mitikus nagyságú és a világgal, természettel még harmóniában élő elefánttal azonosította, majd ebből a paradicsomi állapotból eszméltette rá a valóságra. A második Medália ezt a rádöbbenést bontja ki. A *porszem* metafora a saját kicsiségére, nyomorúságára döbbenő embert jelöli más képekkel együtt.

Az Eszmélet porszeme, ha netán metaforikus is, nem ilyen jellegű. Hogy milyen, azt csak a versszak értelmezése után állapíthatjuk meg. Az Eszmélet e tétele párhuzamos az előbb említett Medáliákkal: itt is az álmok, az illúziók, remények, a költői-művészi látomások festette világ képei közül ébred a költő a valódi világ képére. (Egyébként nem tartom indokoltnak, hogy az álmok, látomások, illúziók világa mellé az ö s z t ö n ö k é t is oda-kapcsoljuk, mint Szabolcsi Miklós teszi: i. m. 50. Vagy talán nem biológiai értelemben említi az ösztönöket?) Nemcsak a kegyetlen, a *vas* külső világot, hanem a kék, piros, sárga, összezent képek álomvilágát is rendnek érzi-nevezi a vers én-je. Rejtőné Hutás Magdolna mindkét rendet 'az ember körül levő világ'-nak értelmezi — minden különösebb indokolás nélkül (MNY. 51: 224). Szabolcsi helyesen világít rá, hogy „kétféle értelemben, kétféle hangsúllyal” hangzik el ez a szó. Egyetérthetünk Hutással abban, hogy a *rend* főnév tartalma József Attila költészetében gyakran eltér a köznyelvtől, de fent idézett jelentésmeghatározását egyrészt túlságosan színtelennek, másrészt a szó eredeti jelentésétől túlságosan elszigeteltnek tartom. Az ÉrtSz.-ban a *rend*-nek tizenöt jelentését találhatjuk meg. Ezek közül az első négy, a legfontosabb csoport mutat olyan vonásokat, amelyek a szó itt tárgyalt költői használatába belesugároznak: 1. 'A tárgyak olyan állapota, amelyben mindegyikük a célszerű és megfelelő helyet¹ foglalja el.' 2. 'Vmely cselekvés, történés zavartalan lefolyásának megsza b o t t s o r a; m e g h a t á r o z o t t v. célszerűen kialakult egymásutánja.' 3. 'Olyan állapot, amely m e g f e l e l v m e l y s z a b á l y n a k, t ö r v é n y n e k, s í g y l e h e t ő v é t e s z i v m i n e k a z a v a r t a l a n m e n e t é t.' 4. 'Azoknak a s z a b á l y o k n a k, t ö r v é n y e k n e k a z ö s s z e s s é g e, a m e l y e k e t v m e l y k ö z ö s s é g n e k v. v m e l y s z e m é l y n e k k ö v e t n i e k e l l, h o g y v m i m e g f e l e l ő e n, z a v a r t a l a n u l f o l y j o n, t ö r t é n j é k.' — Igen, a *rend*-del a költő a valóságot vagy a valóságnak érzett világot jelöli; de úgy, hogy ebben benne van e valóság s z ü k s é g s z e r ű s é g é n e k, t ö r v é n y s z e r ű v o l t á n a k a z e l i s m e r é s e i s. (Ez persze sem itt, sem máshol nem azonos okvetlenül a belenyugvással!)

¹ Itt és az alábbiakban az én kiemeléseim. — T. G.

E szükségszerűség uralta világból, még akkor is, ha csak álmovilág, semmi el nem tűnhet, minden a helyén van, illetve a maga törvényszerű pályáját futja be. A szálló porszem is. Egyetlen szemecske sem *illan, libben, lebben, röppen el*, nem kezd *hirtelen elillanva* hiányozni, alsóbb köznyelvi szóval: *hibázni*. Íme itt vagyunk a megoldás küszöbén.

A *hibban* eredeti jelentésében — és *el-* igekötővel még inkább — kiavulóban van köz- és irodalmi nyelvünkben. A ritka, családaltalan szók szociális méretekben is átvehetik a hozzájuk hangzásban hasonlók jelentését (l. *ficsur, ildomos, iromba, nyírbál, padmaly* stb.; vö. Gombocz: Jelentéstan 100—2; Horger: MSzav. 87, 88—129, 138; SzófSz.). De van egyéni, egyedi, egyszeri, parole szintű jelentésátvitel is: főleg a humoros irodalomban, viccekben gyakori (hogy az „összetéveszti a . . .” klasszikus sorozatának csak egy nyomdafestéket tűró részletét idézzem: „*allegóriát a filagóriával*”). Jobbára ez a meg lehetőségen primitív hatáskeltő eszköz éltette a Hacsék és Sajtó-történeteket is. — Mivel az efféle — főleg idegen szavak közötti — szótévesztést a műveletlenség jelének szokás tekinteni, s mivel az össze nem illő jelentések egymásra rakódása és keresztveződése humoros hatást kelt, az egyedi, egyszeri jelentésátvitel az igényes lírában ritka. Eddigi fejtegetéseim mégis oda torkollanak, hogy az Eszméletben az egyszeri, egyedi jelentésátvitel egy érdekes esetére bukkantunk. Ez a jelentésátvitel, mint előbb már utaltam rá, a *hibban* és a *lebben, libben, illan, röppen, hibá(d)zik* alaki hasonlósága alapján ment végbe; a szó költői használatában ezeknek az igéknek a tartalma szövídők bizonytalan határú, de gazdagon árnyalt, különleges hangulatú, p r e g n á n s egységé.

Némelyeknek szubjektívnak tetszhet az ilyen jelentésmegállapítás. Vitába szállók velük: rosszul értelmezik a szubjektív kategóriáját. Egy hét itókából összevegyített koktélaban a hét alkotórész objektíve benne van; szubjektív csak az lehet, hogy a kóstolgatók közül ki érez meg ezekből ötöt, és ki csak kettőt. No és persze az is szubjektív, ha valaki a hét helyett tízet állapít meg . . .

De miért nem kelt humoros hatást József Attilának ez az egyéni névátvitel? Nyilván a szövegösszefüggés miatt sem, továbbá azért sem, mert az új jelentéseggyüttes nincs túlságosan messze az eredetitől (intranszitiv mozanatosság azonosságeleme!), s ezért nem jöhet létre groteszk ellentét a jelentések közt. De az okok között talán az is ott van, hogy az eredeti jelentés igencsak elhalványult, elbizonytalanodott. A költő kitűnő érzékkel talált rá arra a szóra, amely e nagyigényű költeményben elbírja e sok tartalmi árnyalat ráhárítását. A művészi hatás vonatkozásában lényegtelen, hogy családi környezetétől, például szabadszállási rokonaitól leste el a szót, vagy a CzF.-szótárt lapozgatva bukkant rá.

Befejezésül hadd térjek ki egy várható ellenvetésre. Az *el nem hibbant* jelentését, tartalmát a szövegösszefüggésből állapítottuk meg. Jogunk van-e ehhez? Véleményem szerint okvetlenül. Antal László szerint csak akkor, ha nem merészelem tevékenységemet jelentéstaninak minősíteni (NyK. 68: 302—9), mert szerinte ilyenkor nem a jelentéssel bajlódik a stilisztika, hanem csak a jelölttel, a denotátummal. Szerencsére a gyakorlati stilisztikai munkában nem kell döntenünk abban az éles összecsapást előidéző (Antal i.h.; uő.: A formális nyelvi elemzés 191—5; ellene Károly Sándor: NyK. 68:337) kérdésben, hogy a jelentés függvénye-e a kontextusnak, vagy a szöveggörnyezet csak feltétel ahhoz, hogy a szóhoz elválaszthatatlanul és autonóm módon

hozzátartozó jelölési szabályok közül egyik vagy másik érvényesüljön. Mégis megjegyezném: a strukturalizmus némely híve hajlamos elfeledni, hogy a szónak mint szónak önálló léte csak rendkívül korlátozott értelemben van. Mai állapotában is őrzi kialakulásának a következményét; azét, hogy elvonatkoztatás legalább egységnyi közleményből. Ennek az állítólag autonóm jelnek sem hangalakja (szókapcsolat—összetett szó), sem jelentéstartalma (ám legyen: jelöltje, denotátuma) nem határozható el mindig és egyértelműen a szomszédaitól, illetve a szomszéd jelek jelöltjeitől. Többek között ez különbözteti meg a nyelv jelentésánát bármely más jelrendszerétől.

Török Gábor

Hogyan tanítunk meg az orosz igék parancsoló módjának képzésére egy embert és hogyan — egy elektronikus számológépet?

1. Bizonyos terminológiai kérdésekkel és általánosságokkal kell kezdenem.

Az embert tanítjuk, az állatot idomítjuk (olykor erre is azt mondjuk: tanítjuk), a gépet programozzuk. Bizonyos szempontból a tanítás, az idomítás, a programozás egy kalap alá vonható: e műveletek elvégzésének eredményeképpen valakit vagy valamit képessé teszünk olyan feladatok önálló (tehát az oktató, az idomító, a programozó esetenkénti beavatkozása nélküli) elvégzésére, amire ő (az) korábban nem volt képes és önmagától feltehetően nem is lett volna képes. Ezért az alábbiakban a rövidség kedvéért a *tanítás* összefoglaló kifejezéssel fogok élni olykor, amikor a tanítás és a programozás bizonyos közös vonásairól szólok. (Jobb volna természetesen, ha a három folyamatnak volna egy külön összefoglaló elnevezése.) — Meg kell jegyezni még a következő terminológiatörténeti tényt. Maga a *programozni* (*programozás, programozott* stb.) kifejezés-család a didaktikában, tehát az emberi tanítás tudományában vetődött fel, jó két évtizeddel azelőtt, hogy a mai programozható gépekről egyáltalán beszélhettünk volna. A programozott oktatás a legutóbbi években világszerte újból közkeletű lett. Semmiféle adat nem áll e téren a rendelkezéseimre, de lehetségesnek tartom, hogy e fellendülés egyik oka a gépi programozás terén nyert tapasztalatoknak az emberi tanításban való visszaalkalmazhatósága. Mindenesetre az alábbiak bizonyos fényt fognak vetni a programozott oktatás kérdéskörére is, a programozott oktatás és a gépi programozás kapcsolatára.

A következő kérdés már tartalmi jellegű. Ahhoz, hogy valamit meg tudjunk tanítani, két dologra van szükség: *a)* jól kell ismernünk a megtanítandó anyagot; *b)* bizonyos módszert kell követnünk az anyag elsajátíttatása folyamán. Természetesen szükségünk van egy olyan alanyra is, aki (amely) a tanításra — idomításra — programozásra alkalmas, ezt azonban magától értetődőnek tekintem. Az első feltétel triviálisnak tetszhet: csak egyes hősi időszakokban, vígjátékokban és nem nagy számú egyéb helyzetben fordulhat elő, hogy olyanok tanítanak, akik maguk is csak kevéssé ismerik az elsajátítandó anyagot. Különbség lehet persze magában az elsajátítandó anyagban, így annak ismerete is lehet az ember számára könnyebben vagy nehezebben áttekinthető: az idomítás során viszonylag (számunkra) igen egyszerű anyagot sajátíttatunk el (például: kifli gyúrása majommal, háromig való számoltatás elefánttal stb.), míg a tanítás és a programozás során felvetődhetnek számunkra igen egyszerű feladatok (például: írás-olvasás), de egészen bonyolultak is (például: differenciálszámítás, parancsoló mód képzése nem anyanyelvben stb.). Ami a második feltételt, a módszert illeti, az egyaránt fontos a tanítás mindhárom válfajában; sőt talán egyaránt nehéz is. Szempontunkból igen lényeges megjegyezni, hogy többféle módszer lehetséges egy és ugyanazon anyag elsajátíttatása esetében is.

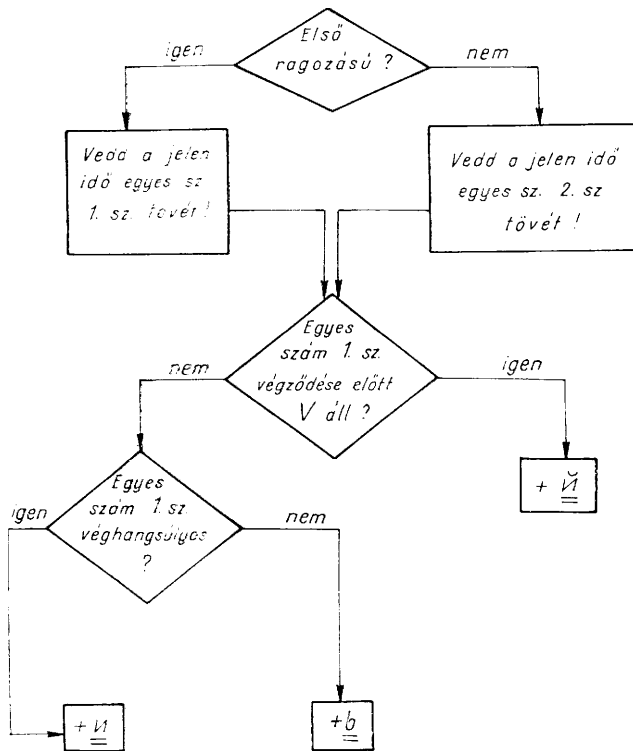
Ez a módszerbeli többféleség az állatok esetében a veréstől a kedvelt csemege osztásáig mindenféle lehet — az emberi oktatásban, konkrétan a nyelvoktatásban sokat hallunk direkt, grammatizáló stb. módszerről. A gép esetében is többféle módszer volna lehetséges. Miaz alábbiakban annak a kísérletünknek az eredményeire támaszkodunk, amelyet a KLTE ODRA 1013-as számú (lengyel gyártmányú) gépén végeztünk. Ez a gép programvezérlésű, vagyis valamely feladat elvégzéséhez szigorú, lépésről lépésre minden teendőt megadó, a gépet minden belátható eshetőségre felkészítő programot kell adnunk neki ahhoz, hogy kitűzött feladatát el tudja végezni, önállóan, a programozó beavatkozása nélkül. Könnyen belátható a feladat ilyen megfogalmazásának rokonsága a programozott oktatás célkitűzésével. Hiszen ez utóbbi éppen abban különbözik a „nem programozott” oktatástól, hogy lépésről lépésre vezeti a tanulót az anyag elsajátításában; hogy rávezeti azokra a logikai lépésekre, amelyekre a tanulónak valamely feladat megoldása során szüksége lesz. A programozott oktatás tehát (talán ki sem mondva) az embert programvezérlésű automatához hasonlónak tartja bizonyos vonatkozásban — lehet, hogy az ember az, lehet, hogy nem; erre most egyáltalán nem kívánok kitérni. A középiskolás matematika-tankönyvek, úgy látom, régóta közlik az egyes feladatok helyes megoldását: itt tehát nem maga az eredmény a fontos, hanem az az út, ahogy az adott eredményhez a tanuló eljut; vagy pontosabban szólva: persze lényeges az, hogy a tanuló helyes végeredményre jusson, de a tanárnak elsősorban nem ezt kell ellenőriznie, hanem azt, hogy milyen úton jutott a diák ehhez az eredményhez. Más tárgyakban, így a nyelvoktatásban, nyilván korábban is fontos volt a megtett logikai út is, de azért főleg vagy csakis a végeredményt ellenőrizték. Azt hiszem, a programozott oktatás az első olyan módszertani eljárás-komplexus, amely — a matematika korábbi gyakorlatához hasonlóan — a megtett utat központba állítja; amely aktívan be kíván avatkozni abba is, hogy hogyan, milyen módon jusson el a tanuló a kívánt eredményhez. Ennek megfelelően közli is a tanulóval ezt az utat, a megoldás logikai menetét elsajátíttatja a tanulóval. Nos, a programozó sem tesz mást gépe esetében, mint a legutóbb említettet: elsajátíttatja vele a megoldás logikai menetét. Hangsúlyozni szeretném, hogy érzésem szerint ez a célkitűzés az ember esetében sem új, csupán annak központba állítása az. Így például amikor a latintanulás logikai készségeket fejlesztő, gondolkodást fejlesztő voltáról szövegtünk és szövegtünk, nyilván valami ilyenféle lebegett a szemünk előtt: lehet, hogy a tanulónak magára a kész eredményre (ti. az egyes latin alakokra, mondatokra stb.) soha nem is lesz szüksége, de egyáltalán nem haszon nélkül való számára maga az az út, melyet ezen eredmények elérése érdekében bejárt!

2. Milyen logikai lépések kellene ahhoz, hogy az ember helyesen tudja az egyes orosz igék parancsoló módját képezni? Ezzel a kérdéssel részletesen foglalkozom nemrég megjelent egyetemi orosz leíró nyelvtanunkban (*Курс современного русского языка*. Tankönyvkiadó, Budapest, 1968. 384 kk.). Ezért engedtessek itt meg nekem, hogy a logikai menetet egyetlen ábrán érzékeltessem és csupán a szabályos (nem rendhagyó) alakokra korlátozzam magam (l. l. ábra).

Magát az ilyen ábrát blokkdiagramnak hívjuk, említett könyvünkben az itt vizsgált kérdéssel kapcsolatban is, de másokkal kapcsolatban is nem egy ilyen található az olvasó. A blokkdiagram megértéséhez csupán annyit kell tudnunk, hogy kétfajta elemet tartalmaz: mindig csak „igen”-nel vagy „nem”-mel megválaszolható kérdéseket (ezeket rombuszokba szoktuk beleírni — ez természetesen nem lényeges, csak szokás) és utasításokat (ezeket meg téglalapokba szoktuk helyezni). E kétfajta elemeket nyilak kötik össze egymással: a nyilak mentén kell haladnunk, azok irányában. (Egy szép és az itteninél jóval érdekesebb blokkdiagramot találhat az olvasó például Mel'uk cikkében, mely a magyar főnévragozásról szól: MNy. 64. 189.) Könnyen belátható, hogy

az ilyen sémák, bár természetesen nem tartoznak a lényeghez, igen alkalmasak arra, hogy rajtuk bizonyos feladatok megoldásának logikai menetét érzékeltesük. Próbáljuk ki az általunk közölt blokkdiagramot három példán.

a) **читáть**: Első ragozású ige, tehát a tőnek azt a változatát kell választanunk, amely az egyes sz. 1. személy végződése előtt szerepel (ez itt még nem lényeges): *чита-*. Ez a tőalak magánhangzót jelölő betűre (ti. az *a*-ra) végződik, tehát a *ѣ* végződést kell

1. ábra. V = magánhangzót jelölő betű (beleértve a „w” jelet, a hangsúly jelét is)

hozzáilleszteniünk: **читай**. (Az embernek – sapienti – ennyi elég is. Korrekt gépi program esetében ezt követően – és minden végeredményt követően – még legalább egy utasítást kellene adnunk: „Írd ki az így kapott eredményt”, mert enélkül a gép azt megtartaná valahol a memóriájában, számunkra hozzáférhetetlen és élvezhetetlen módon. Nem mondom, olykor némely ember tanulók is viselkednek így, kijelentvén: „En ezt tudtam, tanár úr, csak nem tetszett mondani, hogy mondjam [írjam fel a táblára stb.]”.)

b) **сказáть**: Első ragozású ige, tehát az egyes sz. 1. személyű végződés előtti tőváltozatot kell vennünk: *скаж-* (ti. az alapul vett alak így van: *скажѹ*). Mivel e tőváltozat nem magánhangzót jelölő betűre végződik, még egy ellenőrzést kell tennünk: Véghangsúlyos-e az egyes sz. 1. személyű alak? Igen, véghangsúlyos, tehát a végződés: *ѹ*, az eredmény: **скажи**.

c) **броси́ть**: Második ragozású ige, tehát a második személyű végződés előtti tőváltozatot kell vennünk: *брос-* (az első személyű így lenne: *брошу*, *ш*-vel). Mivel e tővál-

tozat nem magánhangzót jelölő betűre végződik, ellenőrzendő: Véghangsúlyos-e az egyes sz. 1. személyű alak? Nem, nem az, tehát a végződés: *ь*, az eredmény: **брочь**.

És így tovább — az olvasó ezer és ezer orosz igeen kipróbálhatja kis automatánkat: az minden nem rendhagyó esetben helyes eredményre fogja vezetni. Ha úgy tetszik, készíthet e rajz alapján egy kis oktató célgépet: a nyilak helyén legyenek drótok, a szövegek (kérdések és utasítások) alá tegyünk egy-egy zseblámpaégőt, a kérdések alá ezenkívül egy-egy háromállású kapcsolót. Ha e kapcsolókat rendre a megfelelő irányba elfordítjuk, mindig a helyes következő lépés lámpáját gyújtottuk ki, legyen az kérdés vagy utasítás. Az égő lámpák egy-egy ige után mutatni is fogják, milyen utat jártunk be. (Az embernek ennyi megint elég. Gép esetében még egy utasítást kellene most adnom: „Miután így örömmel végigszemlélted megtett utad lámpácskáit, oltsd el őket mind [mert különben a következő ige esetében összezavarodsz, vagy, ha nem játszol tovább, zseblámpaelemed ki fog merülni]”!)

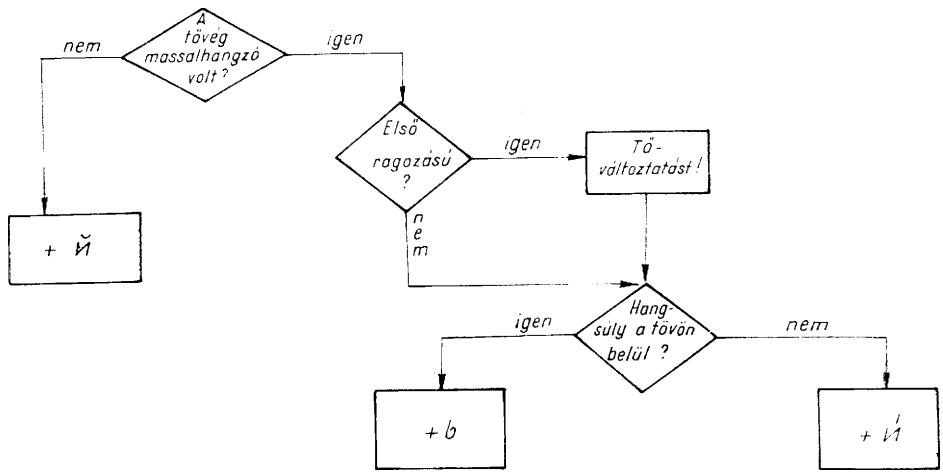
Amikor tehát az ember megkapta egy-egy ige infinitivusi alakját, akkor erről az igeről még a következő adatokat kellett ismernie: *a)* az egyes első személy, hangsúllyal együtt; *b)* az egyes második személy; *c)* első ragozású-e az ige; ezenkívül *d)* meg kellett tudnia különböztetni a magánhangzót jelölő betűket a mássalhangzót jelölőktől. Az *a)*–*d)* adatok ismeretében, valamint annak ismeretében, hogy a parancsoló mód végződése vagy *ь* vagy *у* vagy *ь*, minden egyes nem rendhagyó ige esetében helyesen ki tudjuk alakítani a parancsoló mód tövét és ehhez ki tudjuk választani a megfelelő végződést az 1. ábrán sematikusan vázolt algoritmus alapján. Már az ember esetében is gondolni lehetett arra (az oktatás gyakorlatában így is szoktunk tenni — bár ez nem minden orosz tanárra érvényes), hogy valamivel gazdaságosabban tároljuk ugyanezeket az információkat. Az *a)* és *b)* információk nagyobb része összesűrithető a következő módon: Az infinitivusi alakban függőleges vonallal jelöljük a *тő* végét, így: *чумá/мь*, *каз/ámь*, *броч/умь* — ebből a leírasmódból automatikusan kiszámítható, milyen lesz a *тő* az egyes első, illetve az egyes második személyben. A fennmaradó hangsúlyproblémát egy további szabállyal lehet megoldani: e szabály ismeretében az infinitivusi alak hangsúlyából kiszámítható az egyes első személy hangsúlya. (Szerencse, hogy csak erre van szükség. Már az egyes második hangsúlya az infinitivus hangsúlya alapján nem látható előre.) Vagyis a fenti *a)*–*b)* helyett ez írható első ismerendő adatként: *a)* a *тő* vég és a hangsúlynak a helye az infinitivusban. E módosítás elfogadásával természetesen bővítenünk kell az eredeti algoritmust, körülbelül így: A *тő* vég mássalhangzó volt? Ha igen, első ragozású ige volt? Ha igen, akkor a *тő* véget megadott módon meg kell változtatni (a mi példánkban: a *з*-ből *ж*-t kellett csinálnunk), ha nem — a *тő* véget változatlanul kell hagynunk. Továbbá be kell vezetnünk egy lépéscsoportot a hangsúly ellenőrzésére, körülbelül így: A *тő* von belül volt a hangsúly? Ha igen, a korábban kialakított *тő*höz *ь*, ha nem — *у* illesztendő végződésként. Algoritmusunknak ezt a módosított változatát közli a 2. ábrán feltüntetett blokkdiagram. (Pusztán esetleges orosz tanár olvasóim kedvéért jegyzem meg, hogy itt a „Tövet változtass!” utasításba van beürítve nemcsak az ismert *з ~ ж*, *с ~ ш* stb. váltakozás, hanem az infinitivusban *оамь* végű igék *у*-ra változtatása is: *пуч/оамь ~ пучь*-. Erre a sűrítési lehetőségre Jánoska Sándor kollégám hívta fel a figyelmemet.)

Ha egyes gyakoribb kivételeket ki akarunk szűrni, akkor természetesen még tovább kell bonyolítanunk algoritmusunkat; az egészen egyedi kivételeket nyilván nem érdemes az algoritmusba sűríteni, azokat célszerűbb lexikálisan elsajátítani.

3. Az a sűrítés, amely az 1. ábrától a 2.-hoz vezetett bennünket, egyes olvasók számára céltalannak tűnhetett. A valóságban, mint említettük, számos orosz tanár már eddig is élt ezzel a módszerrel, vagyis a *тő* függőleges vonallal való leválasztásával az

infinitivusban, mely nem rendhagyó igék esetében a teljesebb averbót a fent jelzett módon helyettesíthette. Itt tehát csak azt mondhatom olvasóimnak — higgyük el orosz tanár kollégáinknak, akiknek ez a napi gyakorlatuk, hogy ez a módszer legalábbis nem rossz már az ember esetében sem.

A gép esetében pedig, melyről ebben a pontban kívánnék szólni, egy ilyen tömörítés nagyon szükségesnek mutatkozott. Természetesen semmi akadálya sem lett volna annak, hogy minden egyes infinitivus után közöljem a géppel az egyes szám első és másó-

2. ábra. Megjegyzés: Az első kérdést így is fel lehetett volna tenni: „Tővég V?” (= magánhangzót jelölő betű); az „igen” és „nem” válaszok ebben az esetben természetesen helyet cserélnének

dik személyű alakot is: ahogy az infinitivust beolvasta és a szükséges mértékben megértette, éppúgy persze ezeket a segédalakokat is feldolgozta volna. De minek, ha ezek az alakok egyetlen függőleges vonallal és néhány szabállyal pótolhatók? A mai gépeknek gyakorlatilag korlátlan nagy a memóriájuk — abba természetesen belefér akárhány kiinduló igealak. A mai gépek néhány tíz- vagy néhány százezer műveletet végeznek el egyetlen másodperc alatt — tehát másrésről az sem probléma esetükben, ha néhány lépéssel bonyolódik az algoritmus — néhány ezred vagy százezred másodpereni idővel többet fognak gondolkodni egy-egy igealak képzésekor. (Az általunk alkalmazott ODRÁ gép ugyan kivétel volt mindkét tekintetben: csak 600 — 1200 műveletet végez el másodpercenként és mintegy másfél nyomtatott ívnyi szöveggel „dugig” megtölthető egész memóriája — ám a jelen feladat megoldása során e lényeges korlátai nem voltak észrevehetők. Az ember számára a „néhány ezred” vagy „néhány század” másodperc egyaránt kevésbé érzékelhető.) Tehát nyugodtan választhattunk a két lehetőség között: közöljük-e egy teljesebb averbót, és ahhoz viszonylag egyszerűbb szabályokat fűzzünk; vagy közöljük csak az infinitivust (a rajta bejegyzett tővéggel) meg az 1. ragozáshoz való tartozást (nem tartozást) és egy talán bonyolultabb algoritmust. Mi ezt az utóbbi utat választottuk, és egészen biztosak vagyunk benne, hogy minden más programozó is ezt tette volna: igyekezett volna megtalálni a lehető legkevesebb bemenő információt, amely azonban még mindig elegáns szabályrendszerrel kezelhető. Nem tudnám pontosan megmondani, miért, de a gép ösztönzi a vele dolgozó embert a maximális gazdaságosságra.

Eberekkel dolgozva, azokat tanítva akár ugyanarra, sohasem éreztem ezt a kényszert: épp ellenkezőleg, előadásaim során, azt hiszem, igyekszem minél vidámabban s ezért eléggé lazán tálnai az anyagot, azt körüljárni minden oldalról, megvilágítani példákkal, rajzokkal, megtűzdelni hasonlatokkal és — már ahol lehet — tréfákkal. (Igaz, hogy minden egyes ilyen „laza körüljárás” magvát ott is egy-egy maximális gazdaságosságra törekvő építmény teszi — az megint más kérdés, hogy sokszor nem találom meg a legjobb megoldást, és örömmel veszem át valamelyik kollégám tömör szabályát, elégáns anyagrendezését.)

Ez a tönörítésre törekvés meg a mi gépünk sajátosságainak ismerete együttesen szülte egyébként a következő ötletet — valamilyen formában talán hasznos lehet ismét az emberek oktatásában is. Kezdetben a gépet úgy próbáltam volna tanítani, ahogy idáig az emberekkel tettem: a bejelölt tövég után nézze meg, *ovaty* ~ *ovawty* vég áll-e utána; a tövég utánra esik-e a hangsúly stb. (Megjegyzendő: a továbbiakban az élethűség kedvéért úgy írom le az orosz szavakat, ahogy azokat a csak latin betűket ismerő ODRÁ-val közöltem, ahogy ő azokat nekem vissza leírta. Ebben az átírásban az orosz lágyjelnek — a magyar analógiát tartva szem előtt — a latin „y” felel meg, a hangsúlyt a hangsúlyos magánhangzó után tett „w” betűvel jelöltem — erre a betűre ui. úgy sincs más szükség oroszról való átírás esetén —, egyebekben pedig az angol alapú telex átírást követtem. Eszerint orosz „e” — átírva mint „s”, orosz „u”, „ж” átírva mint „sh”, „zs” stb. Természetesen van latin és cirillbetűket egyaránt ismerő gép is, ilyen például a Budapesti Egyetemi Számítóközpont Razdan nevű gépe.) Nagy, apai íróasztalomnak szinte a felét betöltő blokkdiagram lett ebből — ez, mint fentebb említettem, eleve nem tetszik a programozónak. Amint azután forgatni, rakogatni kezdtem az egyes, tövég-jellel ellátott infinitivusokat, a következőre jöttem rá (a telexet ismerő olvasóim látni fogják, hogy némi egyszerűsítéssel közlöm a dolgot, de a lényegen ez semmit sem változtat):

(moch/y 1	моч/ь 1)
duwma/ty 1	ду'ма/ть 1
(viwj/ti 1	вы'й/ти 1)
brows/ity 2	бро'с/ить 2
(nes/tiw 1	нес'ти' 1)
skaz/awty 1	сказ'а'ть 1
besewd/ovaty 1	бесе'д/овать 1
ris/ovawty 1	рис/ова'ть 1

(A cirillbetűs oszlopot csak itt közlöm, a könnyebb azonosíthatóság végett.) Vagyis: ha a tövéget jelölő törtvonás után egyet olvasunk és ott *y*-t találunk, akkor egy *moch/y*-féle kivétellel van dolgunk; ha ott nem *y*-t találtunk, tovább olvasunk eggyel: ha ekkor találunk *y*-t, ez általában egy *chitaw/ty*, *duwma/ty*-féle, tehát *j* ragot felvevő ige lesz (hangsúlyval a tövön), ha viszont ekkor *i*-t találunk, akkor ez egy *viwj/ti*-féle kivétel lesz; ha nem *y* vagy *i* volt ezen a helyen, még eggyel tovább olvasunk s akkor, ha *y*-t találunk, ez egy *brows/ity*-féle ige; ha *w*-t: *nes/tiw*-féle — és így tovább, a gép számára készített blokkdiagramomnak ezt a részét a 3. ábrán közlöm. Ha a kivételeket (melyek a fenti felsorolásban zárójelek között állnak) nem tekintem, akkor a következőt mondhatom: Számoljuk meg a tövég után álló betűket. Ha még két jel következett ez után, a rag *j* lesz; ha három — mássalhangzó után *y*, magánhangzó után *j*; ha négy — hangsúlyos *i*; ha öt — *uj*; ha hat — *uwj* (vagyis hangsúlyos *uj*, l. a fenti példát). Vagyis: a tövéig egyszerűen csak másoltatnom kellett; az ezt jelölő törtvonás után pedig — számoltatni és a számolás eredményének megfelelően az eddig kapott tőhöz (a ragozási típusnak megfelelően változtatotthoz vagy változatlanhoz) a lehetséges végződéseket valamelyikét

stb.)”, „Magánhangzót jelölő-e a beolvasott betű?”, „Írj ki valamit” (hogy éppen mi kellett kiírnia, azt, illetve annak a címét, természetesen az alapprogram határozza meg esetenként) és így tovább. Egy-egy ilyen általánosabb érvényű, máshol is felhasználható utasításcsoportot *szubrutin*-nak hívjuk. Az „Írj ki valamit” annyira létfontosságú utasítás, hogy az szerepel természetesen a gép „alapvető készségei” között, vagyis a gépet már a gyártó vállalat úgy szállítja, hogy memóriájának bizonyos részében fixen szerepel (illetőleg oda fixen bevihető) egy ilyen utasításcsoport, annak csak a címét kell megadni egy kb. ilyen tartalmú utasítással: „Hajtsd végre azt, ami az adott címtől kezdve memóriádban szerepel!” Nekünk mégis saját szubrutint kellett erre is fabrikálnunk különféle, itt nem részletezhető okokból. (Az ok nem az volt, hogy mi betűket írtunk ki és nem számokat: az „alapvető készségek” között szerepel egy szubrutin: „Számok kiírása” és egy másik: „Szöveg kiírása”.) A magánhangzóra nem csupán azért kellett a gépnek ráismernie, mert ilyen jel után mindig *j* (és sohasem *y*) áll. A *chítawjty*, *duwmaŋty*-féle „rendes” igék közé, a pusztá számlálgatás után, bekeveredhettek *scsŋty*, *grizŋty* stb. -féle rendhagyók is, hiszen ez utóbbiak esetében is csupán két betű állt a tövéget jelölő törvonás után: ám ezeket könnyen ki lehetett szűrni úgy, hogy megállapítottuk: esetükben a *ty* előtt (tehát a tövégen) nem magánhangzó áll! Ilyen helyzet csak az itt két példával illusztrált kivételek csoportjában állhat elő. Másrészt az is világos, hogy a magánhangzójelek megkülönböztetése a mássalhangzókétól bármiféle nyelvészeti munka során majdnem ugyanolyan létfontosságú, mint az „Írj ki valamit” szubrutin. Ezért volt érdemes ezt is kiemelni az alapprogramból; ezért nem lenne fair eljárás a géppel szemben, ha az ide vonatkozó utasítások számát is hozzáadtam volna azokhoz az utasításokhoz, melyek valóban magának a parancsoló módnak a képeztetéséhez szükségesek a gépnek. (A túlságosan nagyszámú utasítás ui. a gép butaságát tanúsítaná – és/vagy a programozó járatlanságát is persze.)

Megjegyzem még azt, hogy az egyes gépi utasításoknak a fentebb jelzett alakja jellemző az olyan konstrukciójú gépekre, mint a mi ODRÁ-nk. Bármilyen felépítésű legyen is azonban valamelyik, az egyes utasítások (némi további finomságok mellett) valamilyen formában tartalmazza a következőket: *a*) mit kell tenni (összeadni, kivonni, összehasonlítani stb.); *b*) mivel kell ezt tenni (általában csak a címét adjuk meg annak a dolognak – számnak, betűnek stb. – amivel a teendő van); *c*) milyen címre kell menni ez után (milyen címen van a következő utasítás). Kiemelném a *c*) tényező fontosságát: ez biztosítja a gép folyamatos automatikus menetét, azt, hogy a gép fokról fokra valóban bejárja a szükséges logikai lépéseket. (Egy fentebbi példánkkal élve: ez gyújtja ki neki a következő lépés lámpását.)

4. A tanítás menetét, velejáróit, tempóját stb. számos olvasónk jól ismeri. Szeretném ebből a szempontból jellemezni a gép tanítását, a programozást.

A blokkdiagram készítése a tankönyv (nyelvtan) valamely fejezetének (paragrafusának stb.) a felvázolásához hasonlítható. Ennek megfelelően nehezen határozható meg a ráfordítandó idő – ugyanakkor ezt az időt még aligha szabad a tulajdonképpeni gépi tanuláshoz-tanításnak az idejébe beleszámítanunk. Nekem már évek, sőt évtizedek óta forog a fejemben az orosz parancsoló mód problematikája – persze, más problémák mellett. Számos jó leírásával is megismerkedtem az évek során e jelenségesopornak. (Itt jegyzem meg: Lotz János, Papp István, Jakab László és mások kutatásai, a MMNyR. leírása alapján, azt hiszem, szépen meg lehetne csinálni a magyar parancsoló mód programját is.) Tankönyvünk megfelelő részeinek az írásakor többé-kevésbé végleges formába is kellett öntenem ezt a dolgot – persze ezt megelőzően évről évre előadtam azt, sokszor egy évben többször is: nappal, este, levelezőknek, középiskolában. Így formálódott-érlelődött bennem ez sokáig. Magát a blokkdiagramot emlékezetem szerint több napon

át készítettem, első változatban, másodikban, sokadikban, természetesen megszakításokkal.

A második fázis még mindig nem a tulajdonképpeni tanításé (programozásé). A véglegesnek ítélt blokkdiagram alapján el kell készíteni a programot. Más szóval: az egyes rombuszok és téglalapok tartalmát valamilyen, a gép számára érthető nyelven le kell írni, az egyes utasítások és az utánuk következők címét megadni stb. Csak két példát erre: Az „Olvass egy betűt!” helyett mindenütt csupán ezt kellett leírnom:

026 00000 00000 00

(egyéb közölnivalóm pedig ezzel egyidejűleg nem volt a géppel, ezért lett a többi helyen nulla – ennyi és ilyen eloszlású nulla azért, mert konkrétan az ODRÁ-n dolgoztam). Még egy példa: Az „Írj ki valamit” helyett például ezt írhattam:

626 00000 17344 00

– itt a 17344 volt az a cím, amelyre konkrétan e kiíró utasítás után kellett mennie a gépnek. Kiírása válogatta, milyen címre kellett utána mennie. (Megjegyzem, ez a fentebb említett speciális kiíró szubrutinnak csupán egyik részutasítása volt.) Ez a fázis összesen nyolc-tíz, talán még annál is több órát vett el tőlem, szintén többszöri megszakítással – gyakorlott programozó számára jóval rövidebb lenne ez az idő.

E fázis két szükségszerű megszakítása az volt, hogy amikor programom elkészült, azt kipróbáltuk a gépen. (Hadd mondjak itt hálás köszönetet gép melletti matematikus segítőtársaimnak: Rochlitz Szilveszter és Jékel Pál tudományos mukatársnak.) Mind a két alkalommal három-négy órán át verejtékezve kerestük: hol s miért rossz a programom, mely persze nem akart helyesen működni. („Elsőre” hibátlanul működő programot talán még a legöregebb programozók sem láttak – igaz, nálunk a legöregebb programozó is harmadik x-ét tapossa, világviszonylatban talán a negyediket.) Így például első intrádára „csak” annyi volt a differencia, hogy az ODRA a *chítawjty* ige után kiírta: „kiveetel”, és ennek alapján nem volt hajlandó a parancsoló módját képezni; első ragozású igék esetében nem változtatta meg a tővégi mássalhangzót stb. – vagyis a külső szemlélő azt mondhatta volna, hogy éppenséggel semmit sem csinál. Pedig csinált persze, nem is keveset, de még rosszul.

Most lehet, hogy csalódást okozok az olvasónak. Jön ugyanis a tulajdonképpeni gépi tanulás ideje: a kipróbált, jó programot a gépnek be kell olvasnia, memóriájába kell vésnie stb. Ezt persze meg is teszi a gép, de ehhez még a mi, lassú kis gépünknek is összesen (tehát alapprogramostul-szubrutinostul) mindössze két-három pernyi időre van szüksége. Némi további programcsiszolás után fogunk adni a gépnek egy olyan utasítást, hogy öntse egy neki még megfelelőbb formába a kész programot. Ezt az utasítást a gép automatikusan végrehajtja (ellenőrzi is, hogy az új formába öntés hű volt-e az eredetihez és a „dobře” szó telexen való kiírásával jelzi a sikeres átírást). Az így, lyukszalagra (l. alább, 5.) kapott programot azután minden szükséges alkalommal tíztizenkét másodperc alatt be tudja vésni a memóriájába. A csalódást az okozhatja, hogy ezért a néhány másodpercért dolgoztunk idáig, hogy a címben feltüntetett „tanítás” tulajdonképpen csak ilyen rövid ideig tart. – Hadd tegyek ezzel kapcsolatban egy kitérőt. A földrajz és a csillagászat hozzászoktatta az embert ahhoz, hogy saját méreteinél sokkal-sokkal nagyobb térbeli dolgokat elképzelhessen. A mikroszkóp bevezette az embert a nálánál sokkal-sokkal kisebb térbeli dolgok világába. Az idő viszonylatában a legutóbbi időkig csak az igen nagy intervallumokat kellett tudnunk elképzelni (geológia, csillagászat). Most mintegy idő-mikroszkópot kaptunk: bele kell élnünk magunkat a biológia felépítésünkhöz képest igen-igen kicsi időintervallumok világába.

És még egy pedagógus-észrevétel a gépi munka kapcsán. Miután a program elkészült, és a gép azt memóriájába teszi: egészen pontosan tudom róla, mit tud és mit nem tud. Tudom például, hogy a *viwnes/iti*, *viwjt/iti*-féle egészen ritka kivételeket felismeri, de már a gyakoribb *viwskaz/aty*-féle kivételt nem (ez utóbbiból a kívánt alakot így képezi: *viwskazhy*, lágyítójellel a végén, a helyes *viwskazhi* helyett). Ugyanígy *kriwknj*, *powmny* alakokat képez a helyes *kriwknj*, *powmni* helyett. (Megjegyzem, pillanatnyilag a program olyan, hogy a kivételekből n e m képezi a kívánt alakot, hanem a tő kifrása után megáll és ezt írja: „kiveetel, 1. kurs ... o., p.”, a pontok helyébe beírva fentebb idézett egyetemi leíró nyelvtanunk megfelelő lapszámait és paragrafusszámait. Főleg a magam lustasága miatt programoztam így a gépet — hosszá lett volna meg unalmas is a számomra az egyes kivételeket mind kiírom a saját könyvemből —; másrészt viszont abból a megfontolásból, hogy egy intelligens ember — és gép — nem tud okvetlenül mindent, de tudja, hogy hol kell utánanéznie.) Immár pontosan két évtizede programozok embereket (ha házitanítói működésemet is ideveszem, majdnem negyedszázada) — de ember tanítványaim esetében sohasem tudtam ilyen pontosan, mit tudnak és mit nem. A gép teljesen, kiszámítható pontossággal és unalmassággal az én gyermekem, az én agyam szerves kinövése — ezt eddig egyetlen ember gyermekemről sem mertem volna elmondani.

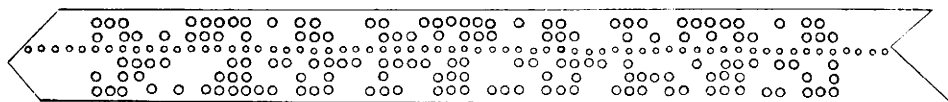
5. Milyen formában adjuk be a programot a gépnek, hogyan írja ki az eredményeket?

A programot — a mi gépünk esetében és számos más gép esetében — erős papírból készült szalagra lyukasztjuk egy közönséges telexgépen. Az ilyen gép szalaglyukasztás közben, mint rendes írógép, papírra, betűkkel is ír, mert így könnyebb ellenőrizni, nem követtünk-e el valamilyen hibát. A jó lyukszalagot visszük a gép beolvasó részéhez, amelyen az a fentebb jelzett idő alatt átfut — eközben természetesen semmi fizikai igénybevétele a szalagnak nincs, azt gyakorlatilag még akárhányszor fel lehet használni. (A lyukak helyén levő folytonossági hiányokat alakítja át a beolvasó áramimpulzusokká.)

Hasonló formában visszük be az infinitívusokat is, például így:

+chitaw/ty 1= +pis/awty 1= +brows/ity 2=

ez a szalagon pontosan úgy fest, ahogy azt a 4. ábra mutatja. A kiinduló (feldolgozandó) adatokat tartalmazó szalagot hívjuk adatszalgának: esetünkben az egyes igék előtt a „+” jel azért állt, mert a gép erről ismerte fel, hogy ott egy új ige kezdődik. (Megállapodhattunk volna persze másban is, például abban, hogy minden egyes igét új sorban kezdünk, akkor arról ismert volna rá.) Természetesen fontos, hogy előbb a program-szalagot adjuk be a gépnek — anélkül el sem tudja kezdeni az adatszalg olvasását.

4. ábra.

A továbbiakban a gép a program szerint dolgozik. Én úgy programoztam, hogy miután az adatszalg legelső jele (mondjuk, a *chitaw/ty* előtt álló „+” jel) beolvásodik, az olvasás leáll, és a gép a hozzá kapcsolt telexírógépen pontosan ezeket írja ki:

parancsoloomood keepzeese nem rendhagyoo orosz igeek infinitivusa
alapjaan

(a sor végén természetesen megáll és akárcsak egy gépirónó, visszatolja az írógéphengert

és sort emel). Majd új sorban (példánkban) betűről betűre, egy jó gépfíró gyorsaságával, leír ennyit:

chitaw

Itt tulajdonképpen egy kicsit gondolkodnék, ám ez megint olyan kis idő alatt megy végbe, hogy nem tudjuk érzékelni, tehát ugyanolyan ütemben, mint eddig, kiírja a végződést a tő után és így megkapjuk:

chitawj

Ezt követően új sorra tér át, és egyenletes, gyors ütemben írja:

pishiw

Majd ismét új sor:

browsy

Ha adatszalogunknak (mint példánkban) itt vége volt, akkor a gép leáll. Újabb adatszalog esetében hasonló módon újra kezd dolgozni (de akkor már nem írja ki a címet: „parancsoloomood keepzeese stb.”). Mind a legelső esetben, mind e további adatszalogváltások után csupán annyit kell tennünk, hogy a gép „START” feliratú gombját megnyomjuk (megállni ő maga is megáll, de csak szalogvégen). Egy konkrét példa még a kivételek kezelésére. A bevitt adat a *nesjtiv* volt, erre ő ezt írta:

nes kiveetel, 1. kurs... 357 o., 3. p.

Majd új sorra tért át, és képezte a következő alakot.

Minden további nélkül úgy lehetett volna utasítani, hogy ne rögtön gépeljen, hanem egy az adatszaloghoz hasonló eredményszalagra lyukasztva hozza az eredményt (annak az az előnye, hogy az eredményeket újra és újra le lehet gépeltetni egy telexen) — konkrétan a mi gépünk esetében ilyenkor a fentebb említett 626 helyett mindenütt ezt kellett volna írnom: 526. Már lényegesebb programmodosítás kellene ahhoz, hogy a gép ne egyenként olvassa be az alakokat, hanem beolvassa az egész adatszalogot, majd ennek végeztével kezdjen hozzá a kiíráshoz — és így tovább.

6. De mire jó mindez? — kérdezhetné valamely szkeptikus olvasóm. Van az ilyen munkáknak elvi haszna (jobban megismerjük a gépet, az emberi gondolkodást, a nyelv-tant), gyakorlati is (ha a gép — például — oroszra fordít majd, akkor természetesen ismernie kell az itt tárgyalt apró grammatikai kérdést is; a gépi tapasztalatok vissza alkalmazhatók az emberek oktatására stb.).

De, bevallom, engem e munkám során főleg nem e hasznok vezéreltek. Engedje meg az olvasó, hogy általam itt feltételezett kérdésre visszakérdezzek: És ön miért olvasta el e kis cikket? Volt valami konkrét haszna belőle? Persze, talán volt; vagy van, akinek volt. Ám feltehetően a többség konyhájára semmiféle hasznót sem hoztam e soraimmal — csupán érdekesekek voltak azok az olvasó számára, ha már idáig jutott bennük. Nos, végső válaszom nekem is ez: egyszerűen érdekes volt számomra együtt dolgozni a géppel. Mivel gondoltam, mást is érdekelhet — el is mondtam belőle egy-két apróságot a fentiekben.

Papp Ferenc

Mordályégető szavunk s a Vak-Bottyánról való ének hitelessége

1. Néhány éve Kiss Lajos már részletesen beszámolt a címbeli furcsa, régi szó előbukkanásáról s a művészi stílusban való utóéletéről (Nyr. 83:339–43).

Cikkéből tudjuk tehát, hogy a német *Mordbrenner*-nek e tükörszavára főnévi szerepben először Erdély kuruc kori politikai nyelvéből került elő egy adat. Cserei Mihály 1709-ben kezdett *Historiája* szerint 1676-ban a Habsburgok magyarországi generálisaitól „Erdélyre . . . *mordály égetők* bocsáttatnak”, s ezek sok lakott helyet föl is perzselnek. Cserei szövege Kazinczy Gábor gondozásában 1852-ben jelent meg nyomtatásban, ám Jókai már ugyanazon évben írt, elsősorban Csereire támaszkodó *Török világ Magyarországon* című regényébe (megj.: 1853.) nyomban átvette: „*mordályégetőkkel* van tele az ország” (NK. [= Nemzeti Kiadás] 66). Utóbb az 1860-ban megjelent Dekameron 2. kötetében A gyujtogató című elbeszélés során az 1656-i „d . . . -i” (= debreceni) gyujtogatóknak részint az „erdélyi *mordályégetők*”-től való megkülönböztetésére, részint az utóbbiakhoz való hasonlóságuk érzékeltetésére többször is e regionális vonatkozású jelzővel használja szavunkat (NK. 293, 294, 296, 300, 301), egyszer „Cserey” egykorú adatára is hivatkozva (296).

1872-ben egy újabb régi adat vált ismertté, mégpedig Thaly Kálmánnak, Jókai másod-unokatestvérének és földijének nagy részükben hiteles, de igen gyakran pontatlanul közölt, sőt helyenként koholt kuruc kori versszövegeiből (Adal. 2:106). Itt az 1705. év karácsony előtti napjáról keltezett Vak-Bottyánról való énekekben jelzői, tehát valamelyest melléknévisebb szerepben fordul elő: „Így lőn . . . | *Mordáj-égető* rácz kardra hányatása”.

Jókai két következő adatát Kiss L. az 1881–82-ben készült Ocskay-regényből, a Szeretve mind a vérpadig címűből idézi: „Ocskay László maga vezette vissza a *mordályégetőket* a Tisza-kastélyhoz” (NK. 2:173); „A hazaárulót, az anyagyilkost, a *mordályégetőt?*” (uo. 74). Minthogy itt a *mordályégető* semmi kapcsolatot sem mutat Cserei erdélyi vonatkozásaival (Léva és az Ocskay-kastély katonai fölperzseléséről van szó), szerintem *ly*-os írása ellenére már inkább a Thaly közölte ének országosnak látszó kuruc kori szavaként használta Jókai (ha nem is annyira melléknévisebb szerepben). Ezzel kapcsolatban Kiss L. 1959-i cikkéhez képest ma még valamire kitérhetünk. 1965-ben megjelent az Ocskay-regény kritikai kiadása is (alább röviden: KK.), s ebben Téglás Tivadar jegyzetei teljes részletességgel föltárják, milyen hatással volt a mű meseszövéseire Thaly. Ez ugyanis Ocskay-monográfiájában, melyet *f o r r á s u l a d o t t* az új műhöz Jókainak, ceruzával pontosan kijelölte (saját szavával: „megképlajbászoztam”) a leghasználhatóbbnak látszó mozzanatokot, adatokat, szövegeket (lásd főleg KK. 1:383–423). S Jókai, bár jócskán módosított forrásán, valóban gazdagon kiaknázta a kapott anyagot; amellet szövegébe beleépített egypár Thaly kuruc versgyűjteményében ismertté vált szakaszt vagy sort, személy- vagy helynevet, szókapcsolatot is. (Nem erdélyi,

sőt már nem is kuruc kori háttérrel fordult elő a *mordályégető* az 1886-ban írt A kis-királyokban.)

Kiss Lajos a továbbiakban azt szintén gondosan összeállította, hogyan jutott a Jókaitól felújított régi szó Csepreghy, Mikszáth, majd Ady, Kosztolányi, Móra művészi stílusába; s utalt arra is, hogy az 1705-i jelzésű kuruc vers adatát a NySz. 2:870 (egy másik szó anyagába osztva!) ugyancsak hitelesítette.

Én most csupán a Thaly közölte 1705-i szöveg *mordályégető* adatainak hiteles voltát vonnám kétségbe, mielőtt a TESz. 2. kötetének kézírata nyomdába kerül. A többi részletet tehát mellőzhetem.

2. Az aggály már Kiss Lajos idézett cikkéből kicsengett, s láthatólag ő is csak az irodalomtörténészek általános felfogására való tekintettel nem kérdőjelezte meg az adatot: „A Vak-Bottyánról való ének eredetiségében az irodalmi kritika a gyanús körülmények ellenére (nincs meg az egykorú hiteles szöveg) sem kételkedik. A meglehetősen igénytelen költeményen erősen érződik a korábbi históriás énekek hatása; Thaly ál-kuruc versei színesebbek” (i. h. 341, 1. jegyzet).

A gyanú valóban régebbi keletű. Tolnai Vilmos már 1914-ben jogosan kérdezte, „mért nem található meg tíz (talán még több) költemény eredetije” (EPhK. 1914:663), köztük a Vak-Bottyán-éneké sem (uo. 664). Thaly maga Bottyán János című 1865-i történeti életrajzában még csak ezt mondta erről a versről: „Ezen időből Bottyánról egy magasztaló kurucz ének maradt fenn, mely a jelen mű írója által kiadandó régi dalgyűjtemény számára Szombathelyről küldetett be, holott egy ő énekes könyv táblájára írva találták” (96). A szöveg kiadásához 1872-ben már egy kissé bővebb jegyzetet is fűzött: „A jelen . . . verszet . . . Vas vármegyei Szombathelyen maradt fenn, egy régi, vallási énekeket tartalmazó könyv belső táblájára írva, mely lemásolás végett 1864. tavaszán – midőn Bottyán élettörténetét írák – küldetett be hozzám, feledhetlen pártfogóm: Szalay László nagynevű történészünk útján, ennek vörösvári második útja alkalmával. A »Vak-Bottyánról való ének« cím valamivel feketébb ténálval, s más kézzel, magánál a versnél némileg utóbb látszék föléléje írva lenni” (Adal. 2:107–8). E szuggesztív, aprólékos forrásjelzés azonban csak látszatra megnyugtató: Thaly más, kétségtelenül maga alkotta versekhez is csatolt effélet. S itt még az is fokozza a gyanút, hogy az 1864-ben készített Bottyán-életrajzban, mikor tehát Szalay még élt, Thaly nem mondta, hogy ez küldette meg neki az eredetit; midőn pedig idézett 1872-i jegyzetében Szalayra hivatkozott, az már tizenhét éve halott volt. – A lehetséges analógiák közül vegyük még számba: a) Az 1830-ban Szőke Ambrus 1662–70-i műve gyanánt közzétett néhány versszakról is azt hirdette Kemény József (a kései hamisító), hogy egy régi vallásos könyv táblájára írva maradt fenn. Thaly ezeket is hiteles emlékeként közölte (Adal. 1:4–7). A csalást csak Tolnai Vilmos leplezte le: EPhK. 1911:300. b) Emlékhamisítóink mindig is szívesen hivatkoztak már nem élő személyekre, ha elő kellett volna adniuk a régi kéziratot, vö. I. OK. 24:98–9. c) Ocskay-monográfiájában Thaly régi népi versként közölte a maga szerzette Ocskay-balladát (1880-i kiadás 761–4), hogy aztán megállapíthassa: „Ekként ítél a népköltészet igazságszolgáltatása a gyászos véget ért hírneves vezérről.” Tehát az sem jelent sokat, hogy az Adal. Előszójában ezt vallja: „Én csak a szerény bányász vagyok, ki a nemes érczet napfényre hozám” (1: XII jegyz.).

Persze mindez még csak gyanú, nem bizonyíték. Varga Imre, aki 1936-ban a Thaly kiadta kuruc kori költemények eredetiségét módszeresen ellenőrizte, végül is csak ezt mondhatta szövegünkről: „A vers kézírata nem maradt ránk, a forrást Thalyt kívül más nem látta. Eredetisége így kérdéses, legalább is ezt a megállapítást követeli az eddigi követett módszerünk. Hogy mennyi része van Thalynak a versben, nem tudjuk. Az egész

semmi esetre sem az ő csinálománya” (IrtörtKözl. 1936:284). — Tartalma szerint Varga I. mégsem tartja lehetetlennek az eredetiséget: „A kuruc költészetből koránt sem ütökzik úgy ki, mint a többi gyanús versünk. Szerb Antal is ezt mondja róla: »Kronikás modorú, stílusa nem emlékeztet Thaly balladáira, legfeljebb talán a nagyon sok archaikus kifejezése miatt lehetne kételkedni benne . . . A vége nagyon élesen, XIX. századian németellenes . . . Az is lehet, hogy Thaly átjavította . . .«” (uo.).

Úgy látom mégis, hogy némelyik felszabadulás utáni kiadás jegyzeteiből az utóbbi tartalmi szempontok hatására már alig tűnik ki az elsősorban gyanús tény: a kézirat hiánya. Esze Tamás 1951-i Kuruc költészet című gyűjteménye ezt fűzi a szöveghez: „Egy ma már ismeretlen szombathelyi kódexből” (136), holott egy azóta is megtalálhatóan (állítólagos?) szombathelyi könyvről van szó. A Magyar Klasszikusok sorozatának Magyar költészet Bocskaytól Rákócziig című 1953-i kötete (ezentúl: MKBR.) pedig a szerkesztők „— ma már ismeretlen —” jelzését Thalynak szó szerint idézett soraiba iktatták, ami még több félreértésre vezethet (490—1).¹ Az Egyetemi Szöveggyűjtemény (Régi magyar irodalom 2:1065) 1952-i jegyzete viszont világos: „Kézirata ma ismeretlen.”

3. A Thalynál olvasható *mordáj-égető* alak maga is mehökkentő. A Cserei főntartotta erdélyi szó *mordály égető* formája alapján egy régi Vas megyei iratban vagy-ezt, vagy (hiteles táji változatként) inkább *mordál égető*-t várnánk! Már pedig a költeményhez fűzött jegyzet Thaly óta elég következetesen utalt rá, hogy a 3. versszak „ezen darabország” kifejezése „Túl a Duna” értelmű; s a vers *kevilségekkkel* stb. szava illik is az *l*-ező nyugati kiejtéshez. (Az idézetek forrása: Adal. 2:105).²

Thaly maga kiadásainak helyesírásáról a VitÉN. (1864.) Tájékoztatásul című bevezetésében ezt mondta: „A helyesírást a mi illeti: azon — mostanában régi iratok kiadásánál szokásos eljárást követtem, hogy a szavakat a jelen megállapított orthographiával adom, — a régi kiejtésnek hű visszaadása, s ezért az illető helyeken az eredeti hangzók pontos megtartása mellett. Azonban ez elvet csak az ó kiejtésre nézve tartottam fenn, s nem egyszersmind a provincialismusra nézve, a mely hajdanában is csak ugy variált és ferdített mint ma . . . Én a táji hangoztatást nem követhetém: mert sokféle kutfőkből egybeszerkesztett könyvem irmodora rémitően tarka lett volna, — s nem követhetém, miután helyesírási eljárással nem a most is élő provincialismus terjesztése: de a már kiholt, elavult szólamok hű megóvása, megtartása, visszaadása vala czélom” (1:16—7). Világos, hogy a *mordáj-égető* modernül fonetikus, illetőleg más tájra valló *j*-s írása éppúgy nem felelt meg ez elvnek, mint a *kevilségekkkel* és sok-sok egyéb alak sem. Thaly bizony éppen saját maga hamisította verseiben erősen „követhető” „a táji hangoztatást”, „irmodora rémitően tarka is” lett: amivel nyilván a szövegek eredetiségének benyomását akarta fokozni. A provinciális kiejtésű alakok táji hitelére nem ügyelt jól. A szabálytalanul megjelenő *i*-ző változatok ugyanígy tarkítják — mondjuk — a hamis Ocskay-ballada „irmodorát” is: *megsötítédett*, de *fényes*; *seríny*, de *kemény*; *törtínjék*; *trincsin*; *hévsigében*; *vérit*; stb. (*kezére*, *vesztére*, *vér* és hasonlókkal).

Mindezek miatt nagyon is lehetségesnek tartom, hogy a *mordáj-égető* ugyancsak Cserei munkájából — s talán épp Jókai archaizáló alkalmazásának mintájára — került

¹ Itt jegyzem meg, hogy e kiadványban a vers kezdősora „*Dicsértessék* túlönk magyarok istene” (328), holott Thaly szerint a mástól soha nem látott kéziratban ez volt: „*Dicsértessél* túlönk magyarok istene” (Adal. 2:105).

² A MKBR. kiadása itt is érthetetlenül módosít: „*Mordály, égető* rác kardra hányatása” van a szövegében, pedig a vessző s a különírás így egészen elferdíti a mondatot. A másik főnti szó meg részlegesen *i*-ző maradt, de az *l* helyére *ly* került: *kevilysegekkel*.

a Bottyán-énekbe, nyelvjárástörténetileg valószínűtlen *j*-je csakolyan szándékosan szemkápráztató népies-régies írásmód, mint az Ocskay-balladabeli *mezzó*, *trincsin* alak *zz*, *i* betűje — és társai. (S ez egyben másnyelven, mint a valódi forrásnak, Csereinek az írása: nem keltett gyanút.)

4. De a Bottyán-éneknek már legelső sorában („Dicsírtessél túlönk magyarok Istene!”) is igen gyanúsnak látom a *magyarok istene* szólást. Nem mintha nem igazolhatnánk 1705-nél régebből is, hiszen magyar szövegben a Szencsey-kódex egy panaszos verséből, a Papvilág Magyarországon címűből is ismeretes, vö. Tolnai V.: MNy. 19:145. Inkább azért, mert egyrészt Dugonics előtt valóban csak fehér hollóként fordult elő vallásos irodalmunkban, utóbb ellenben annál elcsépeltebb közhely lett, kivált a XIX. századi hazafias-történeti művekben; s mert másrészt Thaly a Szencsey-kéziratból említett 1671-i versszöveget maga is kiadta az Adal.-ban, tehát a szólásnak erre a máig is legkorábbi költői alkalmazására bizonyosan figyelmessé lett a kritikus időben. A megfelelő rész itt: „Ügyét magyaroknak, M a g y a r o k I s t e n e, | Az ki Seythiából voltál ki-vezére: | Szánd meg!” (1:12; prédikátoros ótestamentomi hangnemére vö. uo. 11: „Szent Jehova-Isten”; 13: „szent Jehova”). A Vak-Bottyánról való énekbe már a *Jehova* szinonima nélkül, tehát a XIX. századi, világiasabb stílushoz illőbben jutott át a szólásmód. Ezért mindaddig, amíg az állítólagos szombathelyi régi énekeskönyv belső táblájáról elő nem kerül a Thaly jelezte eredeti kézirat, szerintem ez az adat a *magyarok Istene* 1705-i dunántúli kuruc versben való használatát sem igazolhatja a tudománynak. — Tovább kuszálja a szálakat, hogy Thaly 1865-i Bottyán-monográfiájának 142. lapján Rákóczinak 1707. febr. 3-i, Bottyánhoz írt levelében olvasható ez a mondat: „jó az *Magyarok Istene*, bizcny jóra vezérel bennünköt.” Ám a Thalytól 1873-ban kiadott Arch. Lev. megfelelő (második) kötetében nincs nyoma sem e levélnek, sem a Rákóczi vallásos stílusára amúgy sem jellemző szólásnak.

S mai tudásunk szerint a Vak-Bottyánról való éneknek még egy harmadik szava is messziről kirí a jelzett kor nyelvéből: a *pernahájder*. Ez abban a dühös német- (és „rác”-) ellenes kifakadásban van, amelyet már Szerb Antal is XIX. századi ízünek tartott (lásd fönt), valamivel a *mordáj-égető*-s sor után: „Látd német, látd-é rác, így köll lakolnia! | Így vér meg az Isten, beste kurva fia, | *Pernahájder*, húzó-vonyó, ördög fia, — | Sok gonoszságidért, gyilkos haramia!” (Adal. 2:106).¹ E szóra azonban a NySz. csak egy XVIII. század végi példát idéz, azt is *t*-vel a fönti *d* helyén; s a XVIII. század közepénél régibb adatot a SzófSz. sem ismer. Thaly korában azonban közkeletű volt ez a szitokszó.

5. Nem folytatom a szótörténeti indíciuumok részletezését, bár — úgy látom — némi aprómunkával még több is akadna. Azt talán így is láthatjuk, hogy ezt a szöveget általában csakugyan nem tarthatjuk megbízható szótörténeti forrásnak.

Valaha Riedlnek az is feltűnt, hogy e költeményben s más, még gyanúsabb versekben bizonyos Thalyra valló kifejezések egyformán előfordulnak. Régebben ennek olyan magyarázata is fölvetődött, „hogy inkább ez az ének szolgáltatott elemeket a fentieknek, nem pedig megfordítva” (IrtörtKözl. 1936:284). Azt hiszem, itteni tapasztalataink után irodalomtörténészeinknek is érdemes volna még egyszer latra vetniük a pro és kontra érveket. Végre is abból, hogy ez a vers nem tartalmaz olyan nyilvánvaló történeti melléfogást, s nem is olyan művészi, mint Thaly némelyik ismertebb „kuruc” balladája, még nem okvetlenül következik, hogy — túlnyomó részében — eredeti!

¹ A MKBR. szövegében a 2. sor ismét furcsán módosult: itt *vér* helyett *ver*, *kurva* helyett ellenben *kúrva* olvasható — minden sejtendő ok nélkül. (De egyebütt is elég sok megokolatlan változtatás van a szövegben.)

A „Lassabban a kitagadással!” nyelvész elvét én is vallom; ez esetben azonban keveslem a megfogható valószínűsítő érveket a nyilvánvalóan gyanús mozzanatok ellenében. S úgy hiszem: Thaly kuruc hamisításai sem kezdődtek a legművészibb darabokkal; a tandíjat neki is meg kellett fizetnie. Mindezzel nem állítom, hogy a fenti versben nincs egy-két hitelesen régi versszak vagy sor, mondattöredék is. (Amint a *mordáj-égető* szó s a *magyarok istene* kifejezés is Thököly korabeli elem.) De a versben Thaly kompi-lációját erősebbnek sejtem, mint irodalomtörténészeink.

Tompa József

Váz 'madárijesztő'. 1. Az a nézet, hogy *váz* szavunk eredeti jelentése 'madárijesztő', a szó első adatolásán, a BécsiK. megfelelő szövegének magyar fordításán, ill. értelmén alapszik: „Nam sicut in cucumerario formido nihil custodit . . . Mert miként a dinhész kertben a *uaz* semmit nē oriz . . .” (vö. Mészöly: BécsiCod. 116). A NySz. a *váz* ~ *vász* szót MA. után 'terriculamentum'-nak, és Adamira hivatkozva: 'Strohmannl, Vogelscheuche'-nak értelmezi. Az OklSz. 'formido' és 'terriculamentum' jelentést ad, és a NySz. példáit személynévi adattal egészíti ki: Georgio dicto *vaaz* (1457.). A BécsiK. idézett szövegkörnyezetében a 'formido' valóban csak madárijesztőnek érthető, de ha jól szemügyre vesszük a NySz. összes felhozott példáit, feltűnik, hogy az egyes mondatokban előforduló *váz* (~ *vász*, *vázz*, *váss*) korántsem egyértelmű, nem fordítható minden esetben madárijesztőnek. Pl. a következő példamondatokban: 1. „Ez a tsalárd nem annyira mi velünk, mint a maga képzsésének *vázzával* hartzola”; 2. „Gondolattyyukkal csinált *vasztul* félvén, az régi igazságrul értekezni nem akarnak”; 3. „Nem az igaz Sámuel volt, hanem czac őrdőgi *vász*”; 4. „Vakarodgyál házamtol haszontalan, rossz *váz*”; 5. „Nem úgy jelenik mint ualami *váss* avagy heuságos ábrázat, hanem ugyan láthatandó képpen”; 6. „Nem istent, hanem az istennek ő tőlők formaltatott *vázzát*, bálványát tisztelik”; 7. „Ha a császár csak *váz*, a fővezért megbecsüljétek”; 8. „Az Antichristus hiti hazugság, czalardság, ires *vász*” stb. Az idézett példamondatokban a *váz* egészen világosan: 'rémkép' (1, 2), 'rossz szellem' (3, 4), 'kísértet' (5), 'hiú képmás' (6), 'üres árny' (7, 8) jelentésű. És különösen sokatmondó példamondat: „. . . fa papokat, *váz* papokat ezután nem akarunk tartanyi” (RMK. 5:225), ahol a *fa* a. m. 'néma, hallgatag' (vö. Szily: MNY. 4:483), s a *váz* rádupláz: 'nem jól beszélő', 'árnyék' papokat nem akarunk tartani. A felsorolt és a kifejezetten madárijesztő jelentések körülbelül azonos arányú váltakozása kétségtelenné teszi, hogy itt pusztán hasonlóságon alapuló névátvitelről van szó: 'rémkép, kísértet' → 'madárijesztő'. Az emberi képzelődés — mindenesetre elsődlegesnek veendő — ijesztő képei átruházódtak a madárijesztés céljaira készített, rémületet keltő tákolmányokra. A NySz. *vászas* 'terrificus; schrecklich' mellékeve is a 'rémkép' stb. jelentések sorába tartozó 'terror, Schreck' alapjelésre enged visszakövetkeztetni: „*vászas* hazugok, czalardok vattok”. — A levonható tanulság az, hogy a *váz* szó legrégebbnek ítélt 'madárijesztő' jelentése nem az összes ismert nyelvtörténeti adatok számbavételén nyugszik.

2. Ezek után érthető, hogy a *váz* szó eredete (vö. SzófSz.), másodlagos jelentése alapján nem volt kinyomozható, meg sem indulhatott a megfelelő csapáson. — Annak a ténynek a valószínűsége azonban, hogy hasonló önként kínálkozó névátvitel más népek nyelvében is végbemehetett, meglepő párhuzamosságra hívja fel figyelmünket a török-ségben, közelebről az oszmanliban. Él ugyanis az anatóliai nyelvjárásokban egy *ujuk* hangalakú 'haya!, hayalet, heylkel' stb.-nek értelmezett szó (Tarama Dergisi II), ami annyit jelent mint: 'Phantasievorstellung, Traumbild, Gespenst, Schattenbild' stb. (vö. Heuser-Şevket). És ugyanez a szó már a XI. századi törökségben 'madárijesztő'

jelentésben fordul elő. Vö. Kāšgari: 1. Wegzeichen (guzz); 2. Vogelscheuche (Broeckelmann). Madárijesztőnek fordítják a szót a régi nagy oszmán török szótárak is; Zenker: *ujuq* 'Vogelscheuche (auf eine Stange aufgesteckter Schädel eines Tieres)' 136; Barbier' de Meynard: *ujuq* 'épouvantail de jardin ou de vigne' (1:207); Redhouse: *ujuq* 'scarecrow' (276); Radlow az oszmánon kívül a boszniai törökségből is ismeri: *ujuk* 'Vogelscheuche' (1:1633); Räsänen most megjelenő etimológiai szótára azeri adatot is hoz: *ujug* 'Vogelscheuche', minden szófejtő kísérlet nélkül. A török nyelvek egy csoportjában tehát ugyanaz a hasonlóságon alapuló névátvitel ment végbe mint a magyarban: 'Phantasievorstellung, Traumbild, Gespenst, Schattenbild' → 'Vogelscheuche'. — A török nyelvjárások nagyobbik része és a mai oszm. köznyelv is a 'félni, megijeszteni' igék különböző nominalis származékaival jelöli a madárijesztőt: oszm. *korkuluk*, *bostan korkuluğu* < *korkmak* 'félni'. A Türkçe Sözlük (oszm. értelmező szótár) szerint: hayvanlari korkutmaya yarar, insani andiran kaba kukla', az állatok ijesztgetésére szolgáló, az emberhez hasonló durva báb. További példák: tel. *korkutkuş* 'Vogelscheuche' < *korkut-* 'erschrecken'; kirg. *ürüktürgüş* 'Vogelscheuche' < *ürüktür-* 'erschrecken' (Radl. 2:257, 1:1834) stb. A 'Schrecken, Schreckenmittel' jelentésű kalmük *ajül* pl. annyit is jelent mint: 'Gespenst, Ungeheuer' (Ramst. WB. 5/b.). — A félelem, ijesztés, rémképlátás képzetkörébe tartozó 'kísértet' ~ 'madárijesztő' egymást felidéző tulajdonságára nagyon jól rávilágít az Almanca-Türkçe Büyük Lugatnak a 'Gespenst' címszó alatti megjegyzése: *Ein Gespenst machen*: vurulup da henüz kaldırılmıyan şikârin üzzerine yirtici hayvanlara karşi korumak için korkuluklar komak = az elejtett, de rögtön fel nem szedett vadásztszákmány tetejébe, a ragadozó állatoktól való megőrzés céljából ijesztőt (korkuluk) helyezni. Vagyis a vad- v. madárijesztővel a ragadozóknak azt a tévhitet kelteni, hogy a vadásztszákmányt veszedelmes kísértet őrzi.

3. A magyar *váz* és az oszmán *ujuk* kettős: 'Gespenst' ~ 'Vogelscheuche' jelentéspárhuzama evidens, kérdés azonban, hogy az összetartozás másik fontos kelléke a hangtani összefüggés mennyiben mutatható ki. — Első tekintetre aligha lehet közük egymáshoz. De ha a feltűnően azonos magy. – oszm. jelentésfejlődés nyomán elindulva felvetjük a lehetőséget, hogy török jövevényszóval állhatunk szemben, akkor a következő megfontolásra kényszerülünk: 1. *V-* kezdetű régi török kölesőnzéseink egy ótör. bilabialis, ez esetben egy mély hangú szókezdő vokálisra utalnak (vö. AOH. 12:33–44). 2. Honfoglalás előtti török jövevényszavaink hangzóközi *v*. szótagvégi *z*-jének és az ugyanolyan helyzetű közt. *j*-nek a megfelelése pedig, az őst. *d* > közt. *ð* > *z* ~ *j* ~ jak. *t* // bolg. – tör. *ð/z* > *r* hangfejlődési tendencia ismeretében azt a meggyőződést kelti, hogy a két kérdéses (*z* ~ *j*) konzonans egy őst. *d* fejleménye (vö. NyK. 71:137–40). Ezen hangtani megfigyelések alapján a magy. *váz* és az oszm. *ujuk* kiinduló közös alakja nagy valószínűséggel egy ótör. **uduq* hangalakban állapítható meg. Ez a rekonstruált ótör. **uduq* a nyelvelmékekben nem fordul ugyan elő, de a fentebb említett hangfejlődési tendencia egyes fokait jelző közt. megfelelők hiánytalan sora, idevágó jelentésben, a ma élő török nyelvjárásokban pontosan kimutatható: Az ótör. *d* igen korai *ð* fokára Kāšgarinál találunk példát: *uduqluq* 'Schläfrigkeit' < **uduq* 'schläfrig' < *udu* 'Schlaf' (228); a sárga ujurban: *uzuk* 'lož, ložnij' < *uzu-* 'spat' (Malov: Jaz. želt. ujq. 129); oszm. *ujuk* 'Vogelscheuche' < *uju-* 'schlafen'; és végül a jak. *utuk* 'dremota' < *utui-* 'spat' (Pek. 2098). A feltehető ótör. **uduq* < *udi-* 'schlafen' (Analyt. Ind. 209) deverb. nomen fejlődési rendben adott mai török megfelelőinek: 'álmosság, félálom, hazugság, rémkép' jelentése szépen igazolódik a belőlük képzett verbális származékokban: Kāšg. *uduqlamaq* 'schläfrig werden'; oszm. *ujuklamak* 'schläfrig werden, schlummern' (Radl. 1: 1634); jak. *utukta-* 'im halben Schläfe sein' (Böhtlingk 42), jelezvén az öntudat határán mozgó könnyű álmot, amikor a szabadon csapongó képzelet gyakran fantasztikus, hazug

képeket teremt. Idézve egy török szólást Barbier de Meynard szótára is utal a félálom ijesztő képeire a *korkulu* (éponvantail) címszó alatt: *korkulu düş görmekten ise uyanık yatması hayırlıdır* 'mieux vaut rester éveillé qu'avoir le cauchemar' (2: 556/b). — A magy. *váz* szókezdő *v*-jével azonban nem illeszthető bele a közt. megfelelők fent megadott hangtani sorába, eredete csak a bolg. —tör. ágban kereshető, ahol a *v*-protézis és a nyomában járó vokalis delabializálódás (ótör. *u > vu > va*) ismert jelenség. Ennek a körülménynek a figyelembevételével az ótör. **uduq* az ócsuvasban további **uduk/fuzuk > *vazuy* hangalakban képzelhető el. Az ótör. *udü-* 'aludni' ige szabályos hangtani folytatása a mai csuvasban nem mutatható ki, de hogy nominális származékának az **uduq*-nak hangtörvényes megfelelője a csuv. —magy. érintkezések idején még megvolt, arról éppen *váz < ócsuv. *vaduy* kölcsönszavunk tanúskodik. Ócsuvas eredetű *váz* szavunk egyben nyomatékosan dokumentálja, hogy a *v*-protézis már a csuv. *d > ð > r* hangfejlődés középső szakaszában jelentkezik. A két hangjelenség (*v*- és *d > ð*) egyidejű, ill. ugyanazon jövevényyszóban való fellépése fontos fogódzót nyújthat majd honfoglalás előtti török jövevényiszavaink rétegezése szempontjából. — A magy. *váz* egytagúságát szemben a közt. *uduq ~ uzuq ~ ujuq* és jak. *utuk* megfelelőkkel a csuvas hangtörténetben lezajlott, de részleteiben még nem tisztázott *k- > γ > o* hangfejlődés magyarázza. Itt említhetjük a Somogy megyei népnyelvből adatolt *vazu* 'rongyból csinált, ember alakú madárijesztő' variánst (Nyr. 17:478).

4. *Váz* szavunk eredetének a megfejtésével tudtommal még nem kísérletezgetett senki, annál többeket foglalkoztatott a szó R. 'madárijesztő' és mai jelentésének rejtélyes összefüggése (vö. Horger: MSzav.). — A *váz* szó valószínű török etimológiája és a múltban jó ideig párhuzamosan futó 'rémkép, kísértet' ~ 'madárijesztő' jelentése arra enged következtetni, hogy a szó elsődleges jelentésében kerülhetett nyelvünkbe. A hasonlóságon alapuló névátvitel okozta jelentésingadozás következményeképpen az elsődleges jelentés lassú elhomályosulását követi a másodlagos jelentés elhomályosulása is, úgyhogy a XVIII. században a *váz* 'madárijesztő' értelemben ugyancsak kihalóban van. Az írók nyelvhasználatában nyomon követhetjük a kihalás egyes állomásait. Csokonai: „Próbáltabb varjú vagyok én, mintsem egy *váztól* elszaladjak” (Gerson du Malheureux). Itt a *váz* egyértelműen: 'madárijesztő'. Faludi: „Hasonló volt valamely kerti v. mezei ijegető *vázhoz*” (Né. 21. NySz.). A *váz* már valami közelebbi értelmezőt kíván. Végül Petőfi „A hóhér kötél”-ben szóhalmozással él, hogy mindenki 'terriculamentum'-ra gondoljon: „Madárijesztő *váztól* vett le egy ócska szürdarabot . . .” A *váz* szó másodlagos 'madárijesztő' jelentésének megindult kiavulása nemcsak a köznyelvben, hanem a nyelvjárási szintre szorult használatban is folytatódott, úgyhogy ma már népnyelvi adatként is csak szórványosan fordul elő. Érdekes példáját idézi Oláh Gábor egy Debrecen vidéki szólásban: Ojan mint ecs *cseresznyeváz* '(a cseresznyésben felállított madárijesztőhöz hasonló) rongyos ember' (NyFüz. 26. sz. 39). — Az elavult, jelentése vesztett *váz* hangsort Barczafalvi Szabó Dávid tölti meg új tartalommal, amikor a nyelvünkben hiányzó sceletumot, amit Páriz Pápai még így fejez ki: „emberi testnek elszáradott csontjai”, a nyelvújítás folyamán *csontváz*-nak nevezte el (vö. Tolnai: NyK. 47:239). A szóalkotás alapja nyilván a 'sceletum' és 'terriculum' közös ijesztő benyomása volt. Ezzel az ötletével, tudtán kívül, szerencsésen visszakanyarodott a magyar *váz* oszm. *ujuk* megfelelőjének a Tarama Dergisiban adott 'heykel' értelmezéséhez, amit Hacki Tewfik kis török — német szótára 'Gespenst', de 'Knochengerüst'-nek is fordít. — A *váz* szó a nyelvújítási *csontváz* összetételből kiválva, önállóan is 'Gerüst, Gerippe' jelentést nyert. Széchenyi pl. 1831-ben már a mai értelemben használta: „rendszeres *vázát* munkámnak elő nem adhatom” (NyÚSz.). Ebben az új jelentésben a *váz* behatolt a népnyelvbe is (vö. Horger: Vázj. NéNy. 1:104–6), ahol jelentéskapcsolat nélküli álhomonimát hívott életre: *váz*: 'Vogelscheuche' ~ *váz*: 'Gerüst, Gerippe'. Ez a körülmény természetesen csak siettette

a zavart okozó, kihalóban levő 'formido, terriculamentum' jelentésű *váz* szó teljes eltűnését; helyét a közérthető *madáríjesztő* foglalta el. — A 'Gerüst, Gerippe' nyelvújítási szó idővel keletkezett, ma már nélkülözhetetlen származékai: *vázol*, *vázlat*, *vázlatos* nem is sejtetik az alapszó messzire visszanyúló, regényes történetét.

K. Palló Margit

Koksz. A *gáz* szó már viszonylag régóta használatos nyelvünkben, a TESz. 1789-ből mutatja ki eddig ismert első előfordulását. A világítógáz Helmecey csinálta neve, a *légszesz* is 1832 óta él nyelvünkben, de a XIX. század vége óta már csak mint elavult, kihalt szó. Napjainkban emlékét még némely városunk egy-egy utcaneve őrzi. A gázgyártás legfontosabb melléktermékének, a *koksz*-nak megjelenésére nyelvünkben a múlt század harmincas éveit kellett várni. A *légszesz* és a *koksz* között azonban akkor még e szók megalkotói, illetve magyarországi forgalomba hozói nem láttak vegytani vagy műszaki kapcsolatot. S ez nem is meglepő. Részben azért nem, mivel a *gáz* szó nálunk — miként másutt is — kezdetben köznyelvi szinten úgyszólván bármely légnemű terméket jelentett, s korántsem csupán azt, melyet bonyolult száraz lepárlási eljárással kőszénből állítanak elő. Másrészt az okból sem, mivel az eleinte pusztán világító, később pedig fűtő célokat is szolgáló gáz rendszeres készítése és szolgáltatása hazánkban elég későn, a XIX. század derekán indult meg, tehát nem is volt alkalom arra, hogy széles körökben ismertté válhasson a *koksz* fogalma és neve.

Mivel a vasércet az igen nagy fűtőértékű koksszal lehet legeredményesebben nyersvasá redukálni, ezért a koksz már jó kétszáz évvel ezelőtt a vas- és acélipar fontos nyersanyaga lett az ipari forradalom szülőhazájában, Angliában. Az első szabadalomlevelet kokszkészítésre már 1590-ben kiadták Londonban, de az angol elnevezésnek, a *coke* szónak első előfordulása csak a XVII. század végéről adható, 1669-ből. Miként az angol ipari műnyelvnek oly sok más szava, ez is a tájnyelvből — ez esetben az egyik észak-angliai dialektusból — került a köznyelvbe. Első jelentése kb. 'kénes anyagoktól megtisztított salakszerű kemény szén' volt. Mivel nem volt irodalmi nyelvi szó, ezért írásképe a XVIII. században még nem állapodott meg. Többféle változatban élt: *coak*, *cowke*, *coke*, *colk*. Csak a XIX. sz. elején állandósult a főnévi *coke* alakban. Anyagnév volt s maradt az angolban mind a mai napig. Többes számú alakja: *cokes* kokszdarabokat jelent. Igei jelentése mind tárgyas, mind tárgyatlan értelemben ('kokszol, kokszolódik') szófaji átcsapással *coke* alakban 1804-ben jelent meg az angolban.

A fejlett angol technológiai eljárások kontinentális meghonosításával a koksz angol neve csakhamar megjelent a franciában és a németben is. F. Brunot szerint (*Histoire de la langue française*. 6: 405) először 1764-ben, Bloch és von Wartburg etimológiai szótára szerint 1773-ban *coak*, 1827-től *coke* alakban is megtalálható francia szövegekben. 1835-ben már a Francia Akadémia Szótára is regisztrálta. P. Ganz szerint (*Der Einfluss des Englischen auf den deutschen Wortschatz*. 148) a kontinens első kokszoló üzemét 1796-ban létesítették Sziléziának akkor Gleiwitz, most Gliwice néven ismert városában. A szó német szövegből először 1803-ban mutatható ki, hol *Cokes*, hol *Coaks* alakban, elsőnek pedig J. H. Campe idegen szavak szótára regisztrálta 1813-ban.

Magyarországon addig nem folyt koksztermelés, amíg az első gázgyár 1856-ban Pesten, a mai VIII. kerületben levő Légszesz utcában üzemelni nem kezdett. A szó azonban már jóval korábban megjelent nyelvünkben, mégpedig 1833-ban, az első magyar lexikonban, a Közhasznú Esmeretek Tárában, mely a 7. köt. 310. lapján ezt írta: „A' kőszén elszáló és merő részekből összetettnek tekinthetjük, mellyek száraz lepárlás által elválaszthatók. A száló anyagok . . . elszálnak, a' merők pedig, a szén nagyobb része, a' földes részekkel együtt megmaradnak, mint kőszén vagy *kook*.” A kőszénnel való azonosítás a 11. kötet 357. lapján is megtalálható, ahol egyebek között ezt olvashatjuk:

„...a' kőszén-készítés többnyire mindég kemencéékbe történ, 's leginkább Angliában van szokásban, hol az így elkészített kőszent *Coaknak* nevezik.”

Másfél évtizeddel később, 1859-ben az Angliában látott Bower-Porter-féle kőszén-gázfejlesztő készülék előnyeit ecsetelve Térey Pál így írt (Angol-skóthoni napló): „Nem kíván fárasztó munkát, ... a kőszén... egy külön szelencébe rakatik, honnan... a retortába vezetetik; a kikerült *coke* hasonló műtétel után a retorta másik végén egy zárt edénybe felfogatva, a füst és kellemetlen bűz egészen mellőzetik” (318). Ugyanó egy lappal hátrább újra használja a *coke* szót.

Valószínű, hogy nem e három-négy nyelvi adat tekintendő a ma nálunk is széltében ismert *koks* szó közvetlen, quasi genetikusan elődjének a magyar nyelvben. A *koks* szó elterjedése alig kezdődhetett el azon időpont előtt, amikor a hazai gázgyárak száma növekedni kezdett, a kokszttermelés fokozódott és a koks a mi országunkban is bevonult előbb az ipari, majd a háztartási tüzelőanyagok közé. Mindez nem lehetett a kései hatvanas vagy éppen a hetvenes évek előtt. Az ekkortájt létesült gázgyárak többsége osztrák gépekkel volt felszerelve, s ezekkel együtt német terminológia honosodott meg, legalábbis időlegesen, a hazai gáz- és kocszgyártásban. A *koks* szónak német forrásból történő átvétele mellett egyaránt szól alaktani érv — az angol plurálisnak mind a németben, mind a magyarban szingulárisként való használata —, s hangtani is: az angol szó hosszú magánhangzója, ill. diftongusa helyett a németben és nálunk rövid a magánhangzó.

A szónak szakmai körökön túl való terjedése kezdetét abból lehet lemérni, hogy idegen szavakat magyarázó szótáraink közül elsőnek Babos Kálmán szerepeltette 1886-ban, angol betűképpel: *coak* és *coke* ('szénné változtatott kőszén'), s angol kiejtéssel: *kók*. Az angol ige *kocszol* alakban jelent meg, a Nagyszótár adattára szerint először 1874-ben. A közelmúltban tüzelőt áruló boltok és pincék cégtábláin ilyenféle írásváltozatokkal is lehetett találkozni, mint *cox*, *kox*.

Bár a szó megmagyarosítására, ősmagyarának érzett szóelemekkel történő pótlására is hangzott el javaslat, ez azonban túl későn érkezett ahhoz, hogy bármiféle hatása is legyen. Ilyen volt pl. a Pávó Elemér javasolta *pírszén* és *vászén* (Idegen—magyar műszaki szótár, 1938.), melyből az első az tette volna elfogadhatóvá, hogy műszakilag kétszeresen is helytálló: *pyrolysis-szel*, vagy ha akarom: *píritással* készült szénfajta ez.

Még egyszer a koktélról. Folyóiratunk a múlt évben (92:231) már foglalkozott ezzel az egyre divatosabbá váló kevert itallal és szóval. Magyar szövegbeli első előfordulási adatként Kecskeméthy Aurel egy írását jelölte meg 1877-ből. Van azonban példa korábbi használatára is. Amerikai tartózkodása során megismerkedett ezzel az itallal gróf Wass Samu is, Kossuth konstantinápolyi követe, a későbbi kaliforniai aranyásó, majd aranybeolvasztó üzem tulajdonosa is. Pesten 1861-ben megjelent Kilencz év egy számúzott életéből című, az útirajzot és az emlékiratot elegyítő könyvében ezt írta: „[Az amerikai bárókban] található italok száma legio. Van közte a boroknak is minden neme, de a főszerepet mégis a pálinka játszodja. Amerikában temérdek különös vegyítékeket használnak frissítőül, melyeknek mindannyi külön neve van, s a melyekben főként a pálinka és cukor főkeverékül szolgál, mindannyija gyomorrontó szer. Hosszu lajstromot lehetne e sajtószertü nevekből egybe írni. ... Különösség kedvéért legyen itt szabad csak néhánynak nevét megemlíteni, például: Sherry Cobler, Brandy Smash, Tom and Jerry, *Brandy cock tail*, mint yulep, Whiskey today sat. Ha olvasóim valamelyike amerikai városba vetődik, bármelyikét kérve, jó kedvet ihatik magának véle. ... Különösen ajánlhatom a Sherry Coblert, mely nyárban igen frissítő” (193). — Wassnál tehát a koktél még nem közszo, hanem tulajdonnév.

A *cocktail* szónak a brit-angolban régibb, „nem telivér versenyló” jelentése egy másik erdélyi főúrnak, báró Wesselényi Miklósnak Angliában 1821—22-ben írott úti-

naplójában is előfordul. 1822. június 1-én ezt írta: A mostani Hunterek nem versenyfutók, hanem jó Chapman-horse vagy *Cock-tail* ménlovaktól esnek (Kolozsvári 1925-i kiadás, 123). A Langoli nevű lóról június 10-én pedig így írt: Nem telivér, de a legjobb *Cock tail*, mit eddig láttam (uo. 127).

Lord, mylord és társaik. Ez a szó az angol nyelv önálló életében keletkezett nyelvi elemek legősibb rétegébe tartozik. Legrégibb kimutatható alakja a mintegy ezer évvel ezelőtt leírt *hlāf-weard* (mai angol nyelven *loaf-ward* volna), azaz 'a cipó őrzője', más szóval: 'kenyéradó gazda'. A szónak mind hangalakja, mind jelentése az angolban hosszú fejlődéssoron ment át, melyet a végsőkig leegyszerűsítve így írhatnánk le: hangalakilag a XIII. században már *lōverd*, az intervokalikus mássalhangzó kiesik a XIV. században, a szó egyszótagúvá redukálódik, és összetétel volta elhomályosul. Az ágas-bogas jelentésbővülésnek és -fejlődésnek váza pedig ez lehetne: 'kenyéradó gazda' > 'családfő' > 'úr valamin vagy valakin (dominus)' > 'Úristen' > 'földbirtokos' > 'főnemes (mint örökölhető vagy időleges rang is)'. Hogy az angol feudális csökevények között manapság kit és mikor illet meg a lordi rang és az azt kifejező Lord címzés, nem feladatunk e helyütt ismertetni. Erre már azért sincs szükség, mert ezt a bonyolult kérdést a magyar közönség számára dr. Burg János részletesen leírta Angol főrangok c. kis könyvében (Gergely R. kiadása, Budapest 1938).

A *lord* szó jelentésfejlődési láncolatának utolsó tagja úgyszólván minden európai nyelvbe bekerült egy idegen fogalomnak ('angol főnemes') jelölőjeként. A magyarban is így él már több mint két évszázada. Figyelemre méltó azonban, hogy legelső felbukkanása nyelvünkben, több mint háromszáz éve, az angol jelentéssornak egy korábbi tagjához kapcsolódik. Komáromi Csipkés György debreceni tanítványai számára 1664-ben kiadott angol nyelvtanában, az Anglicum Spicilegiumban négy ízben használta paradigmaként a *Lord* szót, s equivalensként a *Dominus* szót adta meg. Mivel Komáromi lelkész volt, s angol irodalmi műveltsége hittudományi munkákból táplálkozott, valószínű a feltevés, hogy az 'úr' mellett az 'Úristen' jelentés lehetett előtérben nyelvi tudatában. Annál is inkább, mivel e korszak angol írásbeliségében a szónak vallási értelmű használata számszerűleg is sokkal gyakoribb volt, mint egyéb jelentései.

A *lord* szónak e jelentésben való használatára nagyon kevés magyar adat található. Bölöni Farkas Sándor 1834-ben írta egy amerikai metodista összejövétel kapcsán: „Legkijelölőbbek voltak ezek a szavak: 'O my Lord! O my Jesus!' . . ." (Útazás Észak Amerikában. Az 1966-i bukaresti kiadásban a 123. lapon.)

A szónak 'angol főnemes' jelentésben való előfordulása nyelvünkben csak a XVIII. század közepéről adatható. Ezt megelőzően angolból fordított vagy angol vonatkozású nyomtatványainkban a *lord* fogalmát körülíró szöveg, rokon értelmű szó pótolta. Sztárai Mihály 1582-i kiadásban ránk maradt *Historia Cranmerus Thamás érseknek . . . állhatatosságáról* c. verzetében a *lord* szó helyett *fűfű nagy urak*-at említ. I. Jakab királynak Basilikon Dóron címen 1612-ben magyarul megjelent művében a fordító, Szepsi Korotz György a *lord* szó magyarítására *Zafzlos Urak* és *ffőf rendek* megjelölést használta (92. és 132. lap), Miskolci Csulyak Gáspár pedig 1654-ben Angliai Independentismus c. nagy monográfiájában a *Lordok Háza* (*House of Lords*) helyett az *Urak gyülekezeti*, másutt pedig váltakozóan *Záfzlos Vrak* terminust alkalmazta (7 és passim). Még Bethlen Miklós is — aki pedig 1663-ban elég sokat forgolódott angol udvari és főúri körökben — az 1710 táján papírra vetett Önéletírásában elkerülte e szót, s helyette a *főemberek* megjelölést használta (1. könyv 15. rész). Nyilván azért jártak el így, mivel a kontinensünk nyugati periferiáján fekvő Anglia társadalmi intézményei nálunk, Európa keleti periferiáján még teljesen ismeretlenek voltak, s azok angol nevének emlegetésével nem lett volna célra vezető a magyar olvasóközönség teherbírását próbára tenni.

Az ismeretlen fogalmak megismertetésének feladata az útleírókra és a tankönyvírókra várt. Vetsei P. Istvánnak 1757-ben megjelent Magyar geográfiájának 72. lapján az angol államszervezet ismertetésében ez olvasható: „a' Parlamentum, melly két rendbéli: I. Felső, kik hivattatnak LORDS, MILORDS, kik Magnásokból, Érsekekből és Püspökökből állanak.” Sándor István 1793-ban rámutatott arra, hogy a *lord* gyűjtőnév és egyben megszólító forma is: „A' Fő Embereknek az ő közönséges nevezetök *Lord*, valamint szinte a' Fő Afzfzonyoké *Ladi*” (Egy külf. utazó levelei, 305). Enciklopédikusan részletező művében (Az európai nevezetesebb országoknak rövid leírása, 237) Németh László az addig legmegbízhatóbb tájékoztatást adta: „A' négy első Rendbeliek Ország Nagyainak (Peers) *Lord* tizimel élnek, kik közül tfak az első fzültöttek vifelhetik ezen fő Rangot, 's tfak ök a' Párlámentnek Felső házában . . .”

Ennél is részletesebb információval szolgált Lassú István, akinek állásánál fogva – a nagyméltóságú királyi udvari magyar kamara regestraturájának accessistája volt – tájékozottnak kellett lenni mindenféle főúri cím helyes használatában. Nagy Británia' . . . leírása c. kis kézikönyvében 1827-ben azt írta a 30. lapon, hogy „az Anglus törvények tsak két rendeket esmernek, az az a' nemességet, mellyen tsak a' fő nemesség (nobility) értetik, és a közönséges polgárok (Commonalty), kikhez tartozik az alsó nemesség is. A' fő nemesség titulussai ezek: Hertzeg, Marquis, Gróf (Earl), Viscount (Vicomte) és Báró, kik mind *Lordoknak*: az az uraknak nevezetnek, és az ország Pairjei (Baron of Parliament).”

Lassúra támaszkodott négy év múlva az első magyar lexikon, a Közhasznu Esmeretek Tára is, mely leszögezte, hogy „Minden főnemes *lordnak*, azaz, urnak nevezetük és az ország nagyja vagy *paire*” (1:244). Lassú még hozzátette, hogy a *lordok* nem szükségszerűen ősnemesek. „Nemes levelek által, mellyeket mindazáltal pénzért meg nem lehet venni, a' Király annyi új *Lordokat* nevezhet ki, a' mennyi neki tetszik” (31).

A múlt század elején megjelent történelmi művekben a *lordi* rang szórendi helyének meghatározásában az angol elv érvényesült. Így Gvadányi Józsefnek Kis János által folytatott A' Világnak közönséges Históriajában a név *Lord Mountjoy* stb. rendben olvasható (8:23, 60 és passim; 1809). Lassú azonban nem ezt az angol gyakorlatot alkalmazta (tehát: *Lord* plusz családnév vagy birtoknév), hanem annak fordítottját: „a' híres Pitt (Chatam *Lord*)” (145), amiben a XIX. században sok írónk követte (pl. 1844-ben Gorove István Nyugot c. könyvének 2:120. lapján: Brougham *Lord*). Nyilván így érezték magyarosabbnak.

Már a múlt század elején ismertté vált az a tény, hogy a *lord* megnevezés nemcsak a földbirtokos főnemesi családokban a legidősebb férfi családtag által örökölt cím, mely rendszerint az ősi birtokadomány helynevével kapcsolódik, hanem van olyan *lordi* cím is, mely bizonyos magas állami hivatalok viselőit illeti meg szolgálatuk tartamára, s mely cím nem birtoknévhez kapcsolódik, hanem a munkakör megjelöléséhez s ezért nem is örökölhető. „[Ujfundlandban] az haláfszok között való pereket igazittya a' Ki-Kötőhely *Lordja*, ugy nevezik a' leg-elébb bé-érkezett Hajos Kapitánt”, – írta Benkő Ferencz 1802-ben Magyar Géográfiájában (4:35). Zigán János 1808-ban „a' Királyi kintses kamara első *Lordját*” említi (Nagy Britanniának . . . állapota, 11), Lassú pedig nyolc ilyen hivatalnok *lordot* is felsorol (94. lap), köztük elsőnek a könyve több helyén említett *Lord High Cancellort*: „a' Felső-házban a' *Lord Cancellarius* viszi a' szót” (82), akit másutt nagy *Cancellariusnak* nevez (92). *Lord* cancellarius néven említette ezt Bölöni Farkas S. 1831. június 22-én kelt angliai naplójegyzetében és *lordcancellar* néven a Közh. Esm. Tára (2:441). Ugyane mű ugyancsak 1831-ben megállapítja J. Addisonról, hogy „a' kereskedő törvényszék egyik *lordja* lett” (I. 42). A XVII. századi *lord-protectort* Tóth Lőrinc említette 1844-ben (Uti Tárcza, 5:76).

E hivatalnok *lordok* között nálunk már hosszabb ideje a legismertebb a londoni

lord mayor, a főváros belvárosának, a Citynek mindig csak egy évre választott főpolgármestere. Ez a megnevezés magyarországi ismert, mondhatni közismert voltát alighanem Arany Jánosnak köszönheti. Az ő A walesi bárdok c., 1863-ban közzétett balladájában jelenti ki a haragra gyűlt Edwárd király, angol király, hogy

Felköttem a *lord-majort*,
Ha bosszant bármi nesz!

Arany János természetesen nagyon jól tudta, hogy az angol nyelvben a *lord mayor* szókapcsolat két szótagúnak ejtendő. Balladájában mégis a három szótagú magyaros betűejtést alkalmazta. Nyilván nem akarta az angol megnevezés angolos ejtésével megdöccenteni a magyar költemény ritmusát. Annál kevésbé sem akarhatta, mivel e szókapcsolat három szótagos ejtése nyelvünkben akkor már hosszú múltra tekinthetett vissza. 1793-ban Sándor István már ezt írta: „Szent Mihály’ napján egy Majór váfalatzatik, ki . . . *Lord Majórnak* neveztetik” (i. m. 290). „London város *Lordmájor*”-járól írt 1808-ban Zigán (i. m. 64), a beiktatási ceremóniát említette Bölöni F. S. angliai útinaplójában 1831. ápr. 24-én. A Közh. Esm. Tára 1:244 alapján (1831.) az is tudott dolog volt, hogy „A’ londoni birónak, míg hivatalát viseli, lordi titulusa van.”

A *lord mayor* szókapcsolat *j*-betűs magyar írása az angolos ipszilonos alaknak adott helyet Hübner lexikonában 1816-ban: „az ugy nevezett Mansion-house Lord Mayornak, vagyis az eszt[endő] béli v[á]ro[s]s Birájának fényes lakópalotája” (3:304). Itt a *mayor* szó – ahogy a toldalék magánhangzójából látható – még a magyar betűejtés hangértékével bír ekkor és még sok évtizedig. Sőt azt is mondhatnánk: mind a mai napig. Az Angliában járt Tóth Lőrinc azonban az angol ejtési formát használta az összetétel második tagjában: *lordmayorje*, *lordmayorjétől*, kormányzó *lordmayorek* (i. m. 27, 28).

A szó utótagos összetételei közül nálunk korán ismert lett a *mylord* megszólító forma (1757-ben, Vetsei i. m. 72, nála a fonetikus *milord* alakban), angolos helyesírású betűzéssel csak 1808-ban Zigánnál (i. m. 14), majd 1816-ban Hübner lexikonában (2:560), azután társalgási jellegű szövegben a Közh. Esm. Tárában 1832-ben: „Azonban igazán mondvá, Mylord, nem kívánok élni . . .” (3:420). A XIX. század második felében, s részben azután is, angoltól fordított vagy legalábbis angol tárgyú regényekben a *mylord*, *m’lord*, *milord* nálunk oly gyakran fordult elő, hogy szinte háttérbe szorította az alapszót, az összetétel utótagját.

A szó magyarországi meggyökerezésének jele volt, hogy már 1846-ban regisztrálta a Heckenast által kiadott Idegenszótár, mely a kiejtést is megjelölte: *Lord*, ang. (lard) az angol előkelő nemességnek czíme.

Ismertté vált, habár sokkal szűkebb körökben, a szónak észak-britanniai, helyesebben skóciai alak- és ejtészváltozata is, a *laird*. Már Lassú említette: „a’ kiknek nevezetes föld örökségek és birtokok van . . . Skóciában Lairdnak neveztetik.” Azonban sem ő, sem a Közh. Esm. T. (7:253: laird Douglas) nem mutatott rá arra, hogy a *laird* pusztán nagybirtokost vagy földesurat jelent, s nem szükségszerűen a főnemesség tagját, még kevésbé magas tisztség viselőjét.

A *lordság* származék mint állapotmegjelölés először 1831-ben fordul elő (Közh. Esm. T. 1:251), mint birtokragos megszólító forma (*lordságod*, *Őlordsága*) csak a XIX. sz. végének szépirodalmában.

Figyelemre méltó, hogy a *lord* szó már a múlt században egy magyar szóláshasonlatnak is elemévé vált. Mivel a lordok a köztudatban mint Európa leggazdagabb és leghatalmasabb országának legelőkelőbb emberei éltek, nem meglepő, hogy a *mint egy lord* hasonlító elem a nagyvonalú életstílus leírásának elismerő, némi irigységgel

színezett hangulatú eszközévé vált. Még nemrég hallani lehetett ilyenféle kijelentésekben: *mint egy angol lord*, azaz: előkelő nyugalommal (vö. *angol hidegvér!*) szemlél valamit, vagy: jólétben, komfortos függetlenségben él, vagy: gavallérosan, nagyvonalúan viselkedik. Bölöni F. S. amerikai útikönyvében (1834.) egy jómódú amerikai polgárember életmódjáról ezt írta: „Rensselaer úr lakását s szobáit megláttam . . . kívül és benn, mint egy angol lord lakása” (1966-i bukaresti kiadás, 111).

A lordi életformát – s vele a szót – a hazai serdülőkorú polgári gyermekek s azok szülei között A kis lord c. regény is segített népszerűsíteni a XIX. és XX. század fordulóján. Frances Hodgson Burnett érzélgős regénye Little Lord Fauntleroy címmel 1886-ban jelent meg az Egyesült Államokban. Első magyar fordítása 1889-ben látott napvilágot, s még tizenhat magyar kiadás követte.

A *lord* szó magyar nyelvi életéhez még az is hozzátartozik, hogy a XX. század első felében kutyanevként is előfordult, többnyire földbirtokos körökben. Rendszerint angol vizslákat neveztek e névvel, mégpedig kanokat. A szukák néha, de ritkábban, *Lady* nevet kaptak. Egy ilyen *Lord* fordul elő Babits Mihálynak Édes az otthon c. költeményében (a Recitativ c. kötetben, 1911–13).

Mindemez előfordulásai ellenére a *lord* mindvégig műveltség szó maradt nyelvünkben. Mint idegen jelenséget jelölő szó az újságolvasó közönség passzív szóképzésének volt eleme, s ma is az. Csak rövid időre vált ismertté széles hazai körökben, mégpedig néhány esztendőre a húszas évek végén. Amikor az egyik nagy londoni hírlapvállalat tulajdonosa, Lord Rothermere 1926-ban a trianoni békeszerződés revízióját kezdte sürgetni a *The Daily Mail* c. napilapban, az erélyes hazai sajtókampány máról holnapra elterjesztette az angol sajtócsászár nevét. E *lord* neve azonban néhány olyan fonémát tartalmaz, melyek magyar fül számára alig érzékelhetők, illetve magyar hangképző szervekkel nehezen képezhetők. E tényből a *lord* nevének magyarhoni kimondásakor némelykor különféle bonyodalmak is keletkeztek, amikre az öregebbek néhány régi anekdota formájában ma is emlékeznek. Ezért azután az angolul nem tudó óvatosabb hazánkfiai az idő tájt kísérletet sem tettek a nehéz Rothermere donációs név kimondására, hanem megelégedtek a rangjelző szónak, ill. címnek kimondásával, s a külföldi sajtófejedelmet csupán *A lord* vagy néha – s nem minden ironikus felhang nélkül – *A nemes lord* körülírással emlegették.

Makadám. A *makadám* utak ma már kevésbé felelnek meg a megnövekedett gépi közlekedés igényeinek. A XIX. század harmincas éveitől kezdve azonban majdnem egy évszázadon át, a gépkocsi nagy mértékű elterjedéséig Európának minden lovas járművet hajtó embere ezzel az eljárással készített útburkolatot tartotta a maga nemében leg-tökéletesebbnek.

A *makadám* szó az újfajta útépitési módszer kidolgozójának, John Loudon McAdam-nak (1756–1836.), Anglia útiügyi főfelügyelőjének nevét őrzi. (Nevét a maga idejében *MacAdam*-nek és *Macadam*-nek is írták.) A szó tehát a tulajdonnévi eredetű közszavaknak – mint *atlasz*, *bojkott*, *börberi*, *konyak*, *lincsel*, *onánia*, *raglán*, *szendvics*, *watt* stb. – népes családjába tartozik, melyeknek Eric Partridge és Bruno Migliorini szenteltek terjedelmes monográfiákat.

McAdam 1820-ban tette közzé *The Present State of Road-making* (Az útépités jelenlegi állapota) c. röpiratát, melyben módszerét leírta és ajánlotta. Eszerint nagyjából egyforma nagyságúra tört kövekből kell természetes, száraz és szilárd ágyazatra jó arasznyi vastagságú réteget lerakni s megvárni, amíg az a szokásos járműforgalomtól kemény testté összeáll. Amikor ez bekövetkezett, akkor egy hasonló újabb réteget kell fölébe teríteni, s amikor ez idővel ugyanígy megszilárdult, akkor egy harmadikat. E módszert már McAdam életében tökéletesítették. A legelső réteg alá mesterséges szilárdabb ágyazat

került, a zúzott köveket fövény kötötte meg s a felületeket súlyos hengerekkel simították el. Az első ilyen utak Angliában 1820 és 1825 között készültek. Nagy haladás volt ez a földutakhoz, de még a kövezett utakhoz képest is, mivel ruganyosabb volt, s a jármű szerkezetét és utasait, valamint a lovak lábát kímélte. Az angol források már 1826-ban mint a komfortnak új, lelkesen üdvözölt formájáról emlékeztek meg a makadamizált utakról.

Az angolban az ilyen módszerrel készült út kapta a *macadamized road*, majd a két-elemű *macadam road* elnevezést, ami ráértéssel, metonimikus névátvitellel rövidült *macadam*-mé. Az angol nyelv e szóban csak a középső szótagot hangsúlyozza, ennek magánhangzóját artikulálja világosan, az első szótag magánhangzója teljesen, az utolsó majdnem színtelen.

Magyarországon e szónak Széchenyi István volt a meghonosítója. A magyarok közül elsőnek valószínűleg ő látott ilyen utakat, persze Angliában, s idehaza lelkes hírvérőjük lett. A Lovakról c. könyvében (1828.) a szót angol mintára denominális igeképzővel ellátva használta: „A’ lótenyésztésben pedig hiába, ’mackadamizált uton előmenni lehetetlen, annak útja igen szívós ’s göröngyös” (204).

Ebben nemcsak az a feltűnő, hogy alig pár évvel az igének az angol nyelvben való megjelenése után Széchenyi a szót már magyar szövegben használja, hanem azonnal képes értelemben alkalmazza. Nyilván nem is nagyon érthették hazai olvasói, mivel három év múlva, a Világban, a kötet végén levő, glosszáriumszerű Magyarázatokban ezt volt kénytelen írni:

„Lovakruli munkámban 204.^{dik} lapon ez áll: ’A lótenyésztésben pedig hiába, ’macadamizált uton előmenni lehetetlen . . .’ s ezt — ahogy Széchenyi megjegyzi — egy olvasó érthetetlen új szónak találta, a *Mak* és *Ádám*-ot még értette, de a *damizált*-at már nem, mivel „soha nem hallott egy szót is se *Macadam*ról, sem útesinálási *methodus*-áról . . .” (533).

Széchenyi e glosszája a Világ 327. lapján levő eme passzushoz fűződött: „. . .nem hihető, hogy egy *Deus ex machina* fogja vizeinket regulálni, utainkat *macadamizálni* . . .” Előfordult a szó a nagy agitátornak egy négy évvel későbbi írásában is, ugyancsak konkrét értelemben: „. . .legyen Magyarországnak hitele, *macadamizált* útja, vízcsatornája . . .” (Néhány szó a lóverseny körül, 51), ami jól mutatja, milyen jelentőséget tulajdonított Széchenyi a kérdésnek.

A reformkorban és még azután is sokat szerepelt hazai szövegekben ez a *macadamizál* ige, mégpedig többnyire valós, konkrét értelemben. 1834-ben Bölöni F. S. Philadelpiáról ezt írta: „Ezen utcák közepe négyszeg-kövekkal van kirakva, a nagyobbak *macadamizálva*” (Utazás Észak Amerikában, 1966-i bukaresti kiadás, 295). Szemere Bertalan ezt írta barátjának Angliából: „Ha te a megyédbeli utakat . . . *macadamizáltatni* akarod, . . .figyelmezz a következőkre . . .” (Utazás külföldön, 1840. 2:150). Más, külföldön járt magyarok is sorra megemlékeztek az új típusú utakról, a kátyús, gödrös utakon döcögő, otthon maradt honfitársak okulására. Így 1844-ben Tóth Lőrincz: „. . .hajtja . . . a’ gyönyörű pegazusokat a’ jó, tömör és puha *macadamizált* uton” (Uti Tárca, V. 8) és „[Londonban] az utcák . . . középütt *macadamizálva* szilárd és tartós kocsiutat képeznek” (uo. 16). Némileg másképp látta a dolgokat Térey Pál, aki 1859-ben megállapította, hogy London „utczái *macadamizáltak*, télen nyáron egyiránt sárosak” (Angol-skóthoni napló, 82).

Elsőnek tehát nyelvünkben a *macadamizál* ige terjedt el tárgyas funkcióban: ’(úttestet) McAdam módszere szerint épít’. Ilyen értelemben szótározta a németes *macadamisieren* alakban Forstinger János Idegen szavakat magyarázó kézi-könyve is 1853-ban: ’utat apró kövekkel építeni’ értelmezéssel.

1832-től már a skót mérnök neve is előfordult, mégpedig az útépítési módja részletes

leírása kapcsán a Közh. Esm. Tárában (III. 453), majd Szemerénél (i. m. 2:150 és 154). Az utóbbi már a tulajdonnévből képzett melléknevet is használta: „[Párizs – London] . . . ott meztelen kövezet, itt *macadami* puha töltés” (i. m. 2:25). A *makudám* szót magának az ily módszerrel készített útnak jelölésére tudomásom szerint magyar szövegben elsőnek gr. Széchenyi Istvánnak Béla nevű fia használta Amerikai utam c. könyvében (1863.): „Meglátjuk, hogy a vízvezetések létrejöttével [Pesten] a *mac-adam* mint fog készülni”, továbbá: „Ha [Pesten] a járda, kövezet és a *mac-adam* végtére egy kis észszel készülend”, és végül: „Malta, Gibraltar *mac-adamja* nem kevésbé jó, mint a párisi vagy londoni” (97 és 102).

A makadámutak emlegetése sok évtizeddel megelőzte azok építését Magyarországon. Hanzély János Magyarország közútjainak története (1960.) c. művéből tudjuk, hogy gyenge minőségű makadámutak már a múlt század hetvenes éveiben is épültek nálunk, de igazán jók csak 1890 után, amikor az állam megvásárolta az első gőzhengert. Ettől kezdődően majdnem fél századon át ennek a módszernek korszerűsített alakja uralkodott hazánkban. A lázas útépítő tevékenység azonban nemcsak haszonnal járt, hanem károkat is okozott. Berzsényi Dániel korában még messze setétedett a Ság teteje. Ma már nemcsak a teteje nem látszik, hanem a hegy is eltűnt, lehordták, mivel köve igen alkalmas volt az útépitésre. És a századunkban a Badaacsony koronáján üttöt, gyógyíthatatlanul átongó sebek is a hegyeink pusztulásában egyébként ártatlan skót mérnökre fognak emlékeztetni még sok évtizeddel a róla nevezett módszer alkalmazásának megszűnte után is.

Meccs. 1. Sportnyelvünknek ez az egyik legrégebbi angol eredetű szava, mely már közel száznegyven éve előfordul forrásainkban. A *match* szó az angol nyelv ősi germán rétegéből származik, s jelentése a középkorban 'valakinek képességeiben méltó párja', 'valakivel egyenlő értékű küzdőfél' volt. Ez a jelentése mind a mai napig él az angolban. Csak a XVI. század közepén alakult ki a szónak 'mérkőzés' jelentésváltozata, két személynek vagy két csoportnak, testületnek versengése valamilyen testgyakorlatban, sportban vagy egyéb, erő kifejtést igénylő műveletben. A reneszánsz kori angol forrásokban még többnyire csak alkalmi íjász *match*-ekről esett szó. (Ez volt akkor a közembereknek az államhatalomtól támogatott, nemzetvédelmi fontosságú sportja.) A későbbi századokban, főleg a XIX.-ben inkább labdajátékosok (futballisták és krikettezők) állandó egyesületeinek pontosan szabályozott formában lefolytatott küzdelmeiről tudnak az angol források. Nem kevés adat szól Angliában ökölvívó-, golf- és biliárd-*match*-ekről is. Az amerikai nyelvterületen e korban néha lóversenyeket is neveztek *match*-nek. A szónak egyéb jelentései e helyütt érdektelenek.

Tudomásunk szerint az első magyar, aki nemcsak látott *match*-et – mégpedig krikett-mérkőzést –, hanem a szót használta is, Bölöni Farkas Sándor volt, a „székely nemes, aki felfedezte a demokráciát”. Londoni útinaplójába 1831. június 24-én azt jegyezte be, hogy „a Marylebone Club, kié ezen kert, meghívta a Bury Clubnak 11 tag[ját] fogadásra (*match*)”. (A naplót Benkő Samu tette közzé 1966-ban a bukaresti Irodalmi Könyvkiadónál. 370. lap.) A *fogadás* szón Bölöni Farkas a pénzbeli tétért, elnyerhető jutalomért folyó mérkőzést értette, tehát mintegy azonosította a mérkőzést a nyereménnyel. (A *match* szónak ilyen értelemben vett *fogadás* jelentése még szerepel 1897-ben a Pallas Lexikonban, 12:398.)

A XIX. század első három negyedében a szó csak szórványosan fordult elő magyar szövegekben. 1859-ben egy kiváló mezőgazdászunk, Térey Pál írta, hogy „Trenthamba december 28-kára rendezett alagesővezési versenyre (Draining-Match) volt szánva első kirándulásom”, melyen nagy gépgyártó cégek mutatták be legújabb készülékeiket és módszereiket (Angol-skóthoni napló 71). A szónak elterjedése, gyakori előfordulása

a nyolevanes években kezdődött, a magyar versenysport felvirágzásával, mely kezdetiben tudvalévőleg közvetlen angol hatásnak volt köszönhető. Az első világháborúig terjedő időben a rendelkezésre álló adatok szerint legalább tízféle sportág mérkőzéseit nevezte *match*-nek az egykorú magyar sportsajtó.

Az adatok támpontot nyújtanak arra is, hogyan ejthették e szót nálunk hatvan-nyolevan éve. Az *a* hangú ejtésre adataink: *matsch* (1879.), *matschra* (1892.), *matchok* (1895.), *matschját* (1895.), — az *e* hangúra: *matchet* (1886.), a belgák *matsche* (1894.), *matchjéről* (1895.), *matchel* (ige, 1896.), szebb *matchú* idők (1899.), *matchelget*, *matchező* csapat (1903.), *metchében* (1904.). A századelő idegen szavak szótárai (Radó, Prém, Kelemen), melyek ugyan inkább preszkriptívek, mint deszkriptívek, egyöntetűen az *e* hangot adják meg. Ez az *e* hangú ejtés a XX. század elejére egyeduralgó lett, a szót a hanggal ejtve 'sportmérkőzés' értelemben ma már nem hallani.

A szóvégi mássalhangzó írásában sokáig három változat uralkodott: *-tsch*, *-tch* és a pseudoangol *-tsh*. A mai általánosan elterjedt *meccs* írásváltozat elég későn, csak 1910 táján kezdett sportsajtónkban elterjedni. (Az 1880 utáni adatokért e helyütt mondok köszönetet tanítványomnak, Csapó Józsefnek, a debreceni egyetemi angol tanszék tanársegédének, aki bölcsészdoktori értekezésben dolgozta fel a magyar nyelvben a kilencvenes évektől kezdve megjelent és hosszabb-rövidebb időre meghonosodott sporttárgyú angol szavak asszimilálódásának folyamatát.)

A XX. században a *meccs* szó minden sportkedvelő előtt, tehát egyre nagyobb lélekszámú körökben ismertté vált hazánkban, főleg azonban városokban, illetve olyan helyeken, ahol mérkőzések, versenyek lebonyolításához alkalmas létesítmények voltak. Falukon tehát kevésbé. Továbbra is sportműszó maradt, nem lépte át a szaknyelv körét. E területen belül azonban számos összetételnek lett alkotóeleme. Előtag volt a *meccs-csapat*, *-edzés*, *-labda*, *-pont*, *-tréning* és *-verseny* összetételekben, utótag a *birok-meccs*, *boksz-*, *evező-*, *futás-*, *karácscsapat-*, *kerékpár-*, *pálya-*, *próba-*, *serleg-*, *séta-* és *stafétameccs* összetételekben. Ezekben jól megfigyelhető, hogy az angoltól eltérően a magyarban a *meccs* megnevezést nemcsak mérkőzések megnevezésére használták, hanem sebességi versenyekre is. Ugyanezt állapította meg a francia nyelv vonatkozásában John Orr *Les anglicismes du vocabulaire sportif* című tanulmányában (Le Français Moderne. 1935. 298).

Az első világháború után a *meccs* szó helyzete nyelvünkben megváltozott. Az addig oly gyakran használt terminus a sportnyelvújító mozgalom hatására sokat veszített hajdani közkeletű voltából. Csapó József statisztikai felmérése szerint a Sporthírlap 1917. július 16-i számában már csak két alkalommal fordult elő a szó, a *mérkőzés* 76 ízben. Az írott nyelvbéli eme háttérbe szorulásban kétségtelenül szerepe volt a világháborús idők erősen angolelles hangulatot keltő sajtókampányának is. Huszonnégy évvel később, Nemes Zoltánnak 26 hírlapszámra kiterjedő szóstatistikai vizsgálatán az arány 240 : 47 volt a *mérkőzés* javára.

Ezzel a háttérbe szorulással egyidőben s szinte párhuzamosan összeszűkült nyelvünkben a szó jelentésköre. Ma már nálunk is — akárcsak szülőhazájában — csupán szembenálló csapatok mérkőzéséről, tehát pontokban (gólokban) kifejezett eredményű küzdelmekről használja, aki még kimondja — főleg az idősebb nemzedékből —, mégpedig főleg labdarúgó-mérkőzésekkel kapcsolatban. *Kimegyek a meccsre, látnád-e a meccset?*, *jó kis meccs volt*, ma, a hatvanas évek utolján úgyszólván kizárólagosan futballmérkőzésre vonatkozik. Az ÉrtSz. említette (4:973) 'bokszmérkőzés' jelentés eltűnésében van.

2. Nem haladhatunk el szó nélkül egy olyan szó mellett, melynek köze lehet vagy van a *match* — *meccs* szóhoz. Ez a *maccs* vagy *macs*, melyet az ÉrtSz. (4:874) a kártyajáték és az asztalitenisz műszavaként regisztrál, s mindkét jelentésében a vereség egy

fajtajaként értelmez. A *mac(c)s* szó régóta él nyelvünkben, a nagyszótári céduletár legkorábbi adata Czuczor Gergely egy költeményéből idézi 1836-ból, kártyanyelvi jelentésben. Több adat van XIX. századközépi előfordulására, mint a sportmérkőzés jelentésű *match* szóra.

E *mac(c)s* szó eredetét teljes bizonyossággal nem ismerjük. Toldy Géza hatvan éve megjelent Varázsröntójában (246) a németen át a nyelvünkbe érkezett olasz szónak tartotta s a *marciare* (helyesebben: *marcire*) 'megrohad' jelentésű igéből származtatta. Az olasz nyelvben azonban ennek az igének s származékainak nincs kimutatható kártyanyelvi jelentése, az argóban s a nyelvjárásokban sem. Annyi kétségtelen, hogy a *maccs* létezik, él az osztrák-németben *mitsch* alakban s a magyarral egyező jelentésben. Lehetőséges, azonban részletes bizonyítást igényelne annak igazolása, hogy az osztrák szó az angol *match*-ra megy vissza. Némileg valószínűsíti e feltevést az a körülmény, hogy mély magánhangzóval írott egyszótagú angol szavak az osztrák-németbe kölcsönözve [æ] helyett néha betűjejtéssel [a] értékkel ejtetnek.

A fentiekben láttuk, hogy a múlt század végén a 'mérkőzés' jelentésű *match* szót nálunk sokan *mac(c)s*-nak ejtették. Az ilyen ejtésű sportszó nyilván gyakran és sokak által azonosnak vétetett a kártyanyelvi szóval. Ez önmagában még nem bizonyíték a két szó közös angol eredete mellett. Ha azonban a kártyanyelvi *maccs* etimológiailag mégis angol eredetűnek bizonyulna, akkor ez esetben az angol *match* szónak nyilván kerülő úton, talán Ausztrián át nyelvünkbe érkezett új átvételéről lehetne beszélni.

Országh László

Délibáb. Eredeti alakja *déli baba*. A kifejezés nyelvészeinket mind jelentéstani, mind történeti vonatkozásban gyakran foglalkoztatta. Jelentéstani szempontból Juhász Jenő magyarázatát kell idéznünk. Juhász meggyőző érvekkel bizonyítja, hogy a légköri tünemény jelzős szerkezetű nevének első tagja a napszakot jelöli, a *baba* elem jelentése pedig: 'nem igazi valami, látszatos valami'. A *délibáb* tehát: 'déli látszat, déli tünemény'. Következtetését részint azokból a *baba* előtagú népnyelvi kifejezésekből vezeti le, amelyekben a *baba* mellékjelentése 'nem igazi, nem valódi' (például *bábatyúk* 'kukorékoló tyúk, nem igazi tyúk'), részint a NySz.-ban előforduló XVI–XVII. századi *baba* előtagú összetett szavak kapcsán igazolja, hogy a *baba* 'öregasszony, vénasszony' jelentésnek 'üres, alaptalan, nem igaz' mellékjelentése is van, tehát a *bababeszéd* annyi, mint *vénasszonybeszéd, üres fecsegés* (Ethn. 41:118). Szavunk történetének kutatói közül Csefkó Gyulára hivatkozunk. A *délibába* legkorábbi adatának dátumát (1796; EtSz. 1:1306) közel egy évtizeddel előbbi időponttal helyettesítette. De a Rákóczi Ferenc 1707-ben kelt levelében fellelhető *délibáb* alakot maga sem tartja fenntartás nélkül hitelesnek. Kétkedve írja: „ha ugyan Thaly közlése pontos” (MNY. 40:115). Valószínű, hogy a Rákóczi-szöveg is csak a *délibába* korai használatát szemlélteti, és a *délibáb* első lelőhelye továbbra is a Csefkó idézte forrás: Vörösmarty Csongor és Tündéje (1831; MNY. 13:56).

Csefkó a kétes *délibáb* adat közlésével Sebestyén Gyulának azt a feltevését kívánta alátámasztani, hogy „a déli bábának (déli bábnak) okvetlen réginnek kell lennie” (NépkGyűjt. 5:271). Sebestyén e kijelentése azonban konklúzió. Úgy látta, ha Melius Juhász Péter már 1568-ban használta a *bábá*-t 'boszorkány' értelemben, Alvinczi Péter pedig a *boszorkány bábá*-t 1633-ban, akkor a *baba* 'boszorkány, bűbájós, igéző' képzetével összefüggő *délibábanak* (déli bábának) is a régiségben kell gyökereznie. Sebestyén következtetése, a szó történeti múltját tekintve, valóban helytálló. A *délibába* már a XVI. században ismert fogalom. Melius nemesak a fent említett *baba* szót használta, hanem már előbb a *délibábá*-t is. Így Debrecen püspöke elsőnek idézi irodalmunkban a minden bizonnyal a hortobágyi pusztán maga észlelte légtükröződési jelenséget. Melius az anti-

trinitárius Arany Tamással vitázik. Sorra veszi Arany tévelygő állításait. Cáfolja azt a felfogását, hogy nem jó énekelni a keresztény gyülekezetekben. Ellenkezőleg. Ha az ember csak magában, szívében énekel, elvész az ének tanító, ráható ereje: 1562: „A kölfleg fem tud ugy Ament módani a te áldáfod es eneklefed után, ha ezac fziuedbē zōboralfj. Agya furot deli cifra fziēteghazi fzolgae, auag inkab *déli bábác* azoc, kie a lelki kerelztyē dítfereteket, Pfalmufokat, antifonakat | Patremot, Credot, Etinterrat feleségektől ualo fgyzenletekben nem mondgyác, hanem inkab meg tilttyac” (Az Aran Tamás hamis és eretnek tévelygéseinek . . . meghamisítása 112–3).

Idézetünk *délihába* szavának jelentése a szövegkörnyezet jóvoltából Juhász Jenő magyarázatát támogatja. Melius a papokat minősítő jelzősor mindhárom tagját (*agya-furt, deli, cifra*) pejoratív értelemben használja. Mindegyik olyan magatartást, tulajdonságot akar érzékeltetni, amely eltér a természetestől, a valóságostól. Az *agya-furt* 'cerebrosus; hülye, bolond' (NySz. 1:1005, Horger: MSzavak 12) viselkedése elüt az ép embertől; *déli* 'zierlich, geschmüct; ékes, izléstelenül díszes' (NySz. 1:492, 2. a.; Horger: MSzavak 32) az olyan egyén, akin a cicoma, a máz eltakarja a valót, elrejtja az igazit; a *cifra* 'geziert' (NySz. 1:350. 5. a.) jelentése meg éppenséggel lehet 'tettetett, mesterkelt' (Halász: NMSzót.), tehát még inkább az alakoskodást, a valónak visszáját, fonákját jelzi. De a *cifra* 'erkölcsileg értéktelen'-t is jelenthet. Melius üres lelkiületi magatartásra utal vele. A tanítóktól azt kívánja, hogy „fēkit *cifra* maga hania keuelfeguel . . . meg ne ruticzanak” (Az Szent Jánosnak tött jelenésnek . . . magyarázása 1568. 98a); a Debreceni disputában pedig a lenézést, megvetést kifejező társ melléknév tartalmát egészíti ki a szó: „te hitván *Cifra* Pap” (1570–71; Kardos Tibor: RMDE. 1:672).

Tehát: a szentegyházi szolgák *agya-furt, deli, cifra* jelzői a pozitív jelenségek pejoratív tagadását jelentik. E jelzős szerkezettel a *délihába* szó mellérendelő viszonyban van. Viszonyukat az *avagy inkább* mondatelemek határozzák meg. Az *inkább* határozószó itt helyesbítő feladatot teljesít. Arra mutat, hogy a gondolati tartalmat pontosabban, megfelelőbben, „az előzménybeli kifejezésnél alkalmasabban” jelölhetjük meg, tehát annyit jelent, mint 'helyesebben szólva' (ÉrtSz. 3:502, *inkább* D.2.). S így: az *agya-furt, deli, cifra* szentegyházi szolgák, vagy helyesebben szólva *délihába* fokozottabban negatív alakok: nem igazi lelkipásztorok, csak látszatpapok, színleges egyházi személyek, akiknek tényleges feladatköre úgy viszonylik gyakorlati eljárásukhoz, mint a valóságos jelenség a délihába irreális képehez.

A Melius-szövegben előforduló *zomborál* 'zűmmög, bong' ige egyetlen eddig ismert adatának dátuma: 1702 (NySz. 3:1285).

Fiskális. Szavunk a latin *fiscus* 'kosár, pénzes kosár, pénztár', a esászárkori Rómában 'államkincstár' jelentésű főnév *-alis* képzős melléknévi származéka (Walde-Hofmann: LatEtWb.³ 1:506). Jelentése: 'kincstári, kincstárhoz tartozó' (Georges: LatDtWb.⁸ 1:2773). A kifejezés mint melléknév élt, s mint főnév ma is él nyelvünkben.

I. Nyelvészeti irodalmunk egyértelmű véleménye szerint a magyar *fiskális* 'kincstári' — ez a ma már elavult melléknév — közvetlen átvétel a latinból (EtSz. 2:275; SzófSz.). A legkorábbi adatot rá a XVII. század közepéről ismerem: 1657–8: A Báthory Zsigmond korabeli viszonyok nyomán „löttek volt az országnak azok a constitutiói, hogy soha gyermek-fejedelem ne választatnék, és hogy az 1588. esztendőktől fogva abalienáltatott *fiscalis* jószágokról és bonumokról való collatiók invigorosák légyenek” (Kemény János Önéletírása és válogatott levelei. Sajtó alá rendezte V. Windisch Éva. 1959. 83). A XVIII. század elején megszaporodik az előfordulások száma: 1703: *fiscalis* bor, *fiscalis* aszúszőlőbor (ArchRák. 1:247; vö. NySz. 1:282 *bor* a.; EtSz.: i. h.); 1708–10: *fiscalis* director (Bethlen Miklós Önéletírása. Sajtó alá rendezte V. Windisch Éva. 1955.

1:399), *fiscalis exactor* (uo. 2:62), a NySz. (1:855) közölte Bethlen-szövegben: „[Apor István] Mikes Mihállyal is *fiscalis* productiokor gróf Seau és egész consessus előtt igen méltatlan vesze öszve” (BethlÉlet. 2:136). De szavunk használatának jóval korábbi kezdetét kell feltételeznünk, mert a *fiskus* már a XVI. században feltűnik, mégpedig kettős jelentésben: 1. 'kincstár': 1578: „Ha harminczados találja, az marhát *fiscus*nak apicalja” (Erdélyi Országgyűlési Emlékek 3:134); 1588: „ngod azokat [= a szerzetek jószágait] az feljül megirt régi articulusunak contientiaja szerént az *fiscushoz* foglaltassa, és az jezsuitáknak azokat se pénzen . . . eladni, avagy elidegeníteni az *fiscustól* szabad ne legyen” stb. (uo. 3:240); 1597: „jószágot felséged oly helyekre ne conferáljon, honnét *fiscusra* ne szállhasson” (uo. 4:197); 2. 'kincstári ügyész': 1598: „Fizettunk 2 Mandatumert mellett a₃ varas *phiscusa* varos dolgabá zorzeot”; „*Fiscussal* iartunk Pofonban” (Kovács István: MNY. 62:104). A *fiskális* főnév még a *fiskusnál* is előbb bukkan fel nyelvünkben.

2. A *fiskális* 'qui causam alicuius agit, advocatus, der Advocat, der Rechtsbeistand' (EtSz. 2:275), azaz 'ügyész, ügyvéd', ma csak 'ügyvéd' (ÉrtSz. 2:824) jelentésváltozásról két nézetet ismerünk. Az EtSz. szerint e jövevényszó a hazai latinságban előforduló *fiscalis procurator* kifejezésből jelentéstapadás útján önállósult (uo.). Jelentése a XIX. század első felében: 'uradalmi ügyész, hivatalbeli ügyvéd' (Törvénytud. műszótár. 1843. 157), Bartal értelmezésében: 'uradalombeli ügyész' (MLSz. 274), így mondhatnók: 'kincstári ügyész'. A jelzős szerkezet magyar szövegbe ékelt egyetlen ismert előfordulásának dátuma: 1761 (NySz. 1:855). A szó megjelenésének másik módja: a közvetlen átvétel. Ezt jelzi Fludorovits Jolán adata, amely, sajnos, szövegkörnyezet és forrásközlés nélkül említi a kifejezést: „*fiskális* 'procurator fisci, advocatus' (1642) < klat. *fiscalis*” (A magyar nyelv latin jövevényszavai 40). Az idézetből nem derül ki, hogy a két értelmező jelentés közül melyikkel azonosítsuk *fiskális* szavunkat a XVII. század közepén. A SzófSz. a belső nyelvi folyamat mellett foglal állást: az EtSz. feltevéseit fogadja el.

Arra szeretnék rámutatni, hogy mindkét származtatási lehetőség fennáll. Jövevényszavunk már a XVI. században szókészletünkbe került, mégpedig két irányból. Egy külföldi mű fordításán át közvetlenül és egy hazai latin szószerkezetből tapadással. Csakhogy a tapadás nem a *fiscalis procurator*-hoz kapcsolódik, a közvetlen átvétel pedig, ha a *procurator* <fisci> kifejezéssel függ is össze, a *fiskális* 'advocatus' jelentésazonosság nyomát mutatja. Előzményként a *prokurátor* jelentésváltozatait vesszük számba.

3. A *procurator* a latin *procurare* 'vminek gondját, viseli, gondoskodik, ápol' ige főnévi származéka. Jelentése: 'gondviselő, gondnok, igazgató, sáfár' (Georges: LatDtWb⁸. 2:1949–50). A *prokurátor* már az ókori Rómában jelenthette azt a személyt, aki a törvény előtt képviselte s ügyeiben helyettesítette távollevő megbízóját,¹ aki a császári provinciában a *fiskus* részére behajtotta a jövedelmeket; jelölhetett pénztári főtisztviselőt, néha igazságszolgáltatási jogkörrel felruházott kormányzót is (Pecz: ÓkoriLex. 2:588). E jogi és pénzügyi vonatkozású motívumokat tartalmazó *procurator* jelentésárnyalatai így követik egymást Márton József szótárában: 'gondviselő, sáfár; teljes hatalmú biztos, ki más távollevőnek gondjára ügyel; helytartó; prokátor, ügyész; ein Advokat, Fiscal' (LexTril. 1818. 2:806). A *fiscalis procurator* vagy a *procurator fisci* tehát a kincstár gondviselője, sáfára, ügyeinek intézője, ügyésze. De a *procurator*-t értelmező jelentéssor három tagja, a *prokátor*, *ügyész*, ein *Advocat* azonos fogalmat jelöl. Az *ügyész*

¹ E gyakorlatot magyar törvényeink is ismerik: 1598: „az alperes per procuratorem . . . szólhasson” (Erdélyi Országgyűlési Emlékek 4:133).

ugyanis nyelvújítási szó, 1786-ban jelenik meg mint a *prókátor* egyértékese (NyÚSz. 601). Az *ügyvéd* is a nyelvújítás alkotása; 1814-ben bukkan fel a *prókátor* jelölésére (uo. 360). Majd elkülönül egymástól az *ügyész* és *ügyvéd*. Az *ügyész* az 'államkincstár' mellett a *fiscus* jelentéskörében állapodik meg. Még Krúdy Gyula is használja a *fiskus*-t 'ügyész' értelemben (ÉrtSz. 2:824), és az *ügyvéd* marad a *prókátor* kizárólagos fogalomtársa (NyÚSz. 1:360; ÉrtSz. 5:841). Az *ügyvéd* = *prókátor* fogalomazonosság tovább szilárdul, midőn újabb megkülönböztető szempont érvényesül az *ügyész* és *ügyvéd* viszonyában. Mindkettő jogosult peres ügyek vitelére, de az *ügyész* mint valamely intézmény hivatalnokai csak hivatala ügyeiben jár el, míg az *ügyvéd* alkalmazotti kapcsolat nélkül egy-egy megbízójának ügyeit intézi (CzF. 6: 658 *ügyész* a.). A német *Advokat* ugyancsak 'ügyvéd': a latin *advocatus* 'peres ügyben meghívott (advoco = odahív), jogértő barát'; a császárkorban hivatásos 'ügyvéd' átvétele (Pecz.: ÓkoriLex. 1:29, Georges: LatDtWb.* 1:163). Vagyis a *fiskus* prokurátora hivatala viszonyában *ügyész*, jogi mivoltát tekintve pedig *ügyvéd*, *prókátor*. Sőt, mivel a XV. század elejéről adatolt *prókátor* (1418. Fludorovits: LatJsz. 43) mint legrégebb mozaikszavunk a „latin *procurator* szóból módosult” (CzF. 5:359), maga a *procurator* = *prókátor*. Végül soron a *procurator* pénzügyi és jogi feladatkört tölt be. A fogalom e két ellentétesnek látszó tartalmi eleme között az értelmi kapcsolatot Heltai Gáspár Háló című műve alapján teremthetjük meg.

4. A középkori latinban a 'kincstári ügyész' fogalomkörébe sorolható kifejezések közül a *procurator fiscalis* jelentése 'fisci praefectus' (DuC. 6:521), de a *fiscalis* pusztán, egymagában mint főnév szinte ugyanazt jelenti: „*Fiscalis*, nude, Procurator fisci” (DuC. 3:513). Van azonban a *fiskális*-nak más, különleges jelentése is: „*Specialius Fiscalis* dicitur Promotor, cuius est in iudiciis Inquisitionis libellum accusati delicta complectentem Inquisitori iudici praesentari, testes producere etc.” (uo.). Ezek szerint a *fiskális* nyomozó jogi személy. A *promotor* egyik jelentése ugyanis: „*Qui delicta inquiri*” (DuC. 6:529). Munkaköréhez tartozott inkvizíciós perekben az eretnekséggel vádolt egyének bűnlajstromát megszerkeszteni, azt a per bírójának előterjeszteni, tanúkat előállítani stb. Nem kétséges, hogy a *fiskális* az inkvizítorok értékharácsoló céljainak eszközeként *fiskusuk* érdekében tevékenykedett. A háttérrel Heltai-ildézeink világítják meg.

Heltai 1570-ben adta ki munkáját (Trócsányi Zoltán kiadását használtam. 1915. RMKt. 36). Benne a nagy becsű eredeti részleteket nem tekintve, latin szöveget tolmácsol. A spanyolországi inkvizíció rémségeit leplezi le. A NySz. (2:325) a *kobzó* 'praeda, Beute' szóra Heltai művéből veszi példamondatát: „Minden marhaikat iteltet a *kobzoba*” (Háló 209). A kifejezés jelentésének megjelölése azonban nem megnyugtató, ha csak nem vesszük számba a *Beute* 'kaptár' értelmét. A műben többször előforduló *kobzó* szövegkörnyezete önként kínálja a helyes értelmezést, amint azt Trócsányi közölte is: az 'inkvizítorok kincstára' (uo. 184). A *kobzó* tehát: *fiscus*. A kincstár prokurátorának pedig a Háló eseménysorozatában kettős szerepköre van. Nemcsak az inkvizítorok testülete pénzügyeinek viseli gondját, hanem e tisztsége függvényeként álnok módon, beugrató szándékkal az inkvizítorok hálójába kerített ártatlan áldozatok „ügyét is képviseli”. Természetesen mint „ügyvéd” is azon fáradozik, hogy az alaptalanul eretnekséggel vádolt egyének vagyonát megszerezze a kincstár részére. A foglyot az ítélőszék elé vezetik. „A szent Attyaknac kedig az egyicke wyauul meg mutatja à szegény fogolynac à *procurator*t, és azt mondia neki: Ihol vagyon *procurator*d. Ez fogja pártodat, és ez szol meletet, és forgattya vgyedet” (uo. 124). De ha a vádlottból nem lehet vallomást kicsikarni, szerepcsere következik. Az „ügyvéd”-ből a per ügyésze, közvádoló lesz. Ha „nem tamad à szegeny fogolynac senki pőrese à tanuk közzül . . . à *Kobzonac procurator*a, kit őc *Fiscalis*nac neveznee, à leszen a szegeny fogolynac pőrese, es az forgattya minden volta képpen à kaszát ellene” (uo. 135). A máglyahalálra ítélt foglyok kísérő menetében is

részt vesz. Ott haladnak a sorban „à szent Attyác, à Vadaszoc kik-előt megyen à Kobzonak *procurator*, kit őc *Fiscalis* nac hinac” (uo. 217).

Heltai Gáspár Háló című művének az inkvizíció embertelenségeit feltáró fejezeteit Gonsalvinus Reginaldus szövege alapján fogalmazta meg. A *fiskális* tehát közvetlenül latinból kölcsönzött szavunk. Szöveggörnyezete támogatásával érzékletesen szemlélteti a jelentésmező jogi motívumainak meghatározó jellegét. A *fiskális* valóságosan szerepe jogi természetű: nyomoz, vádol, véd. S mindezt a *fiskus* javára. Ezért *fiskális*, és ezért lehet a kincstár *procurator* ~ *prókátora* egy személyben a vádlott „ügyének pártolására, védelmére” kijelölt *prókátor* 'ügyvéd' is. A *fiskális* 'ügyvéd' jelentésazonosság első nyomát tehát korai dátumhoz, 1570-hez köthetjük.

5. Ebből a nyelvi tényből folyólag elvethetnők a származtatás tapadásos formáját. Mégis úgy véljük, hogy amidőn egy évtizeddel később a *fiskális* főnév ismét elénk bukkan, a jelenség független a Heltai-féle előfordulástól. Nézetünk szerint a szó a ma még adat-szerűen csak a Bethlen Miklós-szövegből ismert *fiscalis director*-ból fejlődött. Ez a kifejezés már a XVI. században tartozéka lehetett Erdély politikai nyelvének. A század végén ugyanis a szerkezet mindkét tagja már főnévként jelentkezik. Annak szemléltetésére, hogy a *fiskális* a *direktor*-ral együtt alkotott nyelvi egységet, erdélyi törvényekből s országgyűlési határozatokból idézünk: 1580: Vannak, akik „a kamara fogyatkozására” aranyat csempésznek külföldre. Minden nemes fémet „kemény mulcta alatt” be kell szolgáltatni. „Kire mindenütt az városbali [!] bírák, polgármesterek szorgalmatos gondot viseljenek; kik ha gondot reá nem viselnének, az *fiscalis* rá hija, és két száz forintot convincáltassanak” (Erdélyi Országgyűlési Emlékek 3:147); 1581: Akik a szászoktól a szekéradást és vendéglést fejedelmi levél nélkül erőltetik, azokat meg kell büntetni „Ha kedig nemes ember vagy fő ember volna, azt meg ne fogják, hanem az *director* hija udvarba, maradjon két száz forintot” (uo. 161); 1591: A három forintot felüli perek fellebbviteli fóruma a fejedelmi tábla. De egyes tisztartók nem veszik figyelembe a rendelkezést. „Azért az kik az nagyságod parancsolatjára ekképpen nem transmittálják, az *fiscalis* reá híjja és de facto kétszáz forintot maradjon ellene” (uo. 390); 1591: Vadbőröket nem lehet kiszállítani az országból; „valamely városi polgármester avagy királybíró erre gondot nem viselne, az *director* reá híjja és kétszáz forintot maradjon” (uo.-394). Példáink tanúsága szerint a *fiskális* és a *direktor* egyazon személy. A *fiscalis director* szerkezet két tagja tapadás után szétvált azonos fogalom jelölésére. Felvetődik a kérdés, minő jelentéstartalmat hordozott a *direktor*, hogy a *fiskális* 'kincstári' melléknév 'prokurátor, prókátor, ügyész, ügyvéd' jelentésű főnévvé válhatott.

A *fiscalis director* jelentése Bartal szótárában 'pénzügyigazgató' (MLSz. 274). V. Windisch Éva magyarázata szerint azonban 'jogügyi igazgató, erdélyi hivatalnok, aki a fejedelmi táblán a kincstár érdekeit képviselte' (Bethlen Gábor Önéletrása 2:397). E meghatározásban együtt van a kifejezés két tartalmi összetevője, elsődlegesen a *jogügyi*, aztán a *pénzügyi* elem. A *director* 'intéző, vezető, igazgató' (Georges: LatDtWb.⁶ 1:2182) ténykedését a XVI. századi erdélyi törvények jogi vonatkozásban tüntetik fel. A *director caesarum* többek között a hadi vétségek elkövetőinek ügyét vizsgálja: 1571: „valakik . . . hazánknak közönséges állapotjának megháborítói urunk ő nagysága hivattal udvarba hivathassa *directorával*” (Mikó Imre: Erdélyi Történelmi Adatok 1:287). Az 1588. évi megyyesi országgyűlés 19. törvénycikke megkívánja, hogy a fejedelem „az törvény szolgáltatására” gondot viseljen, a táblát „törvénytudó assessorokkal” egészítse ki, és „válasszon egy fő törvénytudó embert közikbe, az ki cum auctoritate praesidiáljon az törvényben, és *dirigáljon*” (Erd. Országgyűl. Eml. 3:242). A 20. törvénycikk szerint: „Az *director* penig úgy mint ngod gondviselője járjon proprie az ő tisztében, az nagyságod dolgainak *gondviselésében*” (uo.). A 25. törvénycikk a *direktornak* a *fiská-*

lissal azonos ügyintézésére utal: A kolozsvári köből és ejtel a használandó úrmérték. Megtartására ügyelni kell. A kötelességmulasztásért büntetés jár: „Az városbeli bírákat *director* uram citálja és 200 fl. maradjanak” (uo. 243).

A *direktor* tehát csak hivatali állásánál fogva igazgató, intézmények vezetője, tudománya és munkakörének minősége szerint törvénytudó egyén, jogi ügyek értője, aki mint a táblai assessorok testületének elnöke egyben a fejedelem dolgainak *gondviselője*, prokurátora, prókátor, mindenekelőtt a legfontosabb dolognak, a kamara, a fiskus érdekeinek védelmezője. A bírói ítélettel kirótt „kemény mulctá”-k is ezt a célt szolgálják: „Fiscalis poena, *Mulcta*, quae ad fiscum pertinet” (DuC. 3:512). A *fiskális* tehát a *direktor*-tól is a 'prokurátor, prókátor, ügyész, ügyvéd' jelentés elemeit kapta.

Demagógia. *Demagóg* szavunkkal kapcsolatban rámutattam arra, hogy a szót rosszálló tartalommal az osztálytársadalmak haladásellenes népszemlélete ruházta fel. A görög eredete szerint 'népvezér' jelentésű *demagóg* a magyarban 'népámító, néplázító' értelemben használt kifejezéssé torzult (Nyr. 91:217). Most a *demagógia* szótörténeti múltjával szeretném igazolni, hogy ez a fogalom is a fejlődés irányába mutató mozgólakok elítélő megjelölésére szolgált.

A magyar reformkor időpontjában Európa-szerre adódtak olyan haladó politikai jelenségek, amelyeket az uralkodó rendszer és konzervatív álláspont *demagógiának* minősített.

1. A francia restauráció hivatalos politikai-társadalmi szemlélete szerint a Bourbonkirályság visszaállítása lezárta a forradalmi korszakot, a francia nép a törvények uralkodásában látja a szabadságot, és nem szenved a szédelőket, akik a forradalmi tévelygések felelevenítésére törekzenek: 1825: „Politikai ezivakodásaink megszűntek, a' népvakító tudományon Királyaink' böltsessége és virtusaik győzedelmeskedtek; ezen tudomány, tudniillik, a' *Demagogia*, a' más Országglási módról 's a' más Dynástiát, más Országgló familiát illető minden esztelenkedésekről lemondott” (Magyar Kurir 2:139). A konzervatív *Journal des Débats* úgy ítéli, hogy e forradalmi ideológia jutott el közvetve a haladó orosz értelmiségi és katonatiszti körökbe. Egy dekabrista tiszt francia családi összeköttetései révén ismerte meg e politikai rendszert: 1826: „Ha a' *Demagogia* indulatosságai egész az Orosz Birodalom' szivéig behatottak volna is, hozzá még is soha el nem juthattak volna. Ő, egy franszia Vándornak leányát feleségül vévén, . . . ezen Familiai összeköttetések által azon Politikai systemához vala tsatoltatva, a' melly most Európában uralkodik” (Magyar Kurir 1:67).

Újságvélemény szerint a francia politikai pártokban nincs elvi következetesség. A múltban is összefogtak a legellentétebb irányzatok hívei, katolikusok és királypártiak, köztársaságiak és girondisták a tulajdon védelmére. Ilyen mozgólakra ellenfeleik nem vállalkoztak volna: 1841: „De így soha sem jacobinusok, sem a *demagogia* és despotismus emberei nem tevének” (Világ 394); most hasonló tünetekkel találkozni: a legitimisták és a Fülöp pártiak még a jakobinusokkal is szövötteknek egymás ellen: „Így összesen s egyenkint olly urat szolgálnak, kitől mindnyájan félnek, kit mindnyájan gyűlölnék, megvetnek: t. i. a *demagogiát*” (uo.). Ez a *demagogia* valójában a proletariátus osztályharcára ösztönző eszmei-akarati ráhatás. Guizot hatalmi állását három feltétel sikeres megoldása biztosítja: a béke fenntartása, a sajtó megfékezése és a zendülések letörése: 1842: „E sikerületet előmozdíták a gyakori lázadási próbák mindannyi sikerületlenségei, ezek által odaveszvéen a *demagogiának* hitele és rémítősege” (Hirnök február 7. 4). Lamartine mérsékelt republikánusi elvei sem tudnak megbarátkozni a jakobinusi, forradalmi gondolatokkal: 1843: A szabadelvű kormánynak irányítania kell az eseményeket, „az elesett rendszer romjairól letisztítani a port, hogy a' hatalmak,

mellyek e' romok alatt a' forradalom és *demagogia* örvényeit vélik szemlélni, ott egy új rendszert láthassanak" (Pesti Hirlap 102). Franciaország önmön vallomása szerint tanulságos leckét örökölt a múltból: 1847: „A feslett regensség . . . XVdik Lajos kora, kéj-hölgyekkel, a philosophusokkal, a *demagogia* fejeinek Mirabeau és Dantonnak megvesztegetése, az ocsmány élet a directorium alatt: mindezek nagy tanulságok voltak" (Budapesti Híradó 1:348).

2. Svájc belső életét a negyvenes években a politikai-társadalmi ellentétek viharos hullámszében tartják. A konzervatív kantonok ellensúlyozni akarják a radikalizmus területhódítását. Ezért a protestáns Aargau negatív egyházi intézkedéseire (kolostorok felszólítása, vagyonának elkobozása) Luzern a jezsuiták behívásával válaszol. Fegyveres harcok kísérik az eseményeket. A magyar újságokban között svájci tudósítások a radikalizmus és a forradalom szellemének tulajdonítják a válságos viszonyokat: 1845: „Ha az emberek a jesuitismus lényegét felfogták volna, úgy bizonyára nem leendett [!] volna a *demagogia* áldozataivá" (Nemzeti Ujság 204). A konzervatív-klerikális magyar lap szerkesztője megjegyzést fűz a híradáshoz: „A véres lázadásokat előidéző *demagogianak* rendszeres taktikája; miszerint nem magát az alapot, hanem azon eszközöket támadja meg, melyek ezen alapot conserválhatják." Az alkotmányt eltaposó forradalmak mindig így kezdődnek. Franciaországban is először a vallást és klérust tették gúny tárgyává és az ateizmus hirdetésével gyűlöltté (uo.). Egy másik svájci újságicikk szerint Bern kantonban gyülemlett fel az ország belső területéről kiszorult forradalmi szellem: 1846: „Egy neme a legaljasabb *demagogiának* a népet legalsóbb rétegeiben felháborítani igyekezik" (Budapesti Híradó 1:36). A svájci különszövetség jezsuitákból és konzervatív férfiakkól áll. Ez a tömörítés oltalmazza a törvényt és rendet a forradalmi változások ellen: 1847: „Ezen párt védgát, melly a radical *demagogia* árját föntartja" (Nemzeti Ujság 692). Más megfogalmazásban: „Ama párt a radicalis *demagogia* árjait felfogó gát" (Budapesti Híradó 1847. 2:305). A svájci jelenségek megítélésének hangneme akkor is változatlan marad, ha francia politikusok nyilatkoznak róluk. A katolikus párt vezére, Montalambert keményen támadja a svájci radikalizmust: 1848: Huber-Saladin genovai ezredes szerint: „igaza van, midőn a cosmopolit. *demagogiából* Európára háramlandó veszélyeket festi" (Erdélyi Híradó 97); a monarchista Guizot-nak azonos a véleménye: „a schweizi radicalismus a *demagogia* szelleme" (uo. 137).

3. Az angol konzervatív és jobboldali politikai szemlélet a chartisták és a Gabona-törvény-ellenes Liga tevékenységét vonja a demagógia fogalomkörébe. O'Connel, az ír függetlenségi mozgalom jobb szárnyának vezére üzenetet küld a dublini repeal-gyűlésnek. Vigyázatra int: 1843: „a' gabonátörvények elleni egyesület a' parlamentet e' törvények megszüntetésére kényszerítendő, 's ekképen a' chartisták zsarnoki *demagogiáján* és a' földbirtokosak haszonvágyán egyenlőleg diadalt arat" (Pesti Hirlap 101).¹ A munkásmozgalommal azonos megjelölés illeti a liberális Cobden irányítása alatt működő Gabona-törvény-ellenes Ligát is. Az egyesület ugyanis 1842 után radikális irányba tolódik, forradalmi hangot üt meg (Engels: MEM. 2:415). Érthető tehát az angol híradás magyar tolmácsolása: 1843: Mivel a Liga a birtokos nemességet és az egyházat is célba vette, távol tartják magukat tőle a mérsékelték. „Ezek a' bátorlét, 's nyugalom emberei iszonyodnak a' politiceai *demagogia* mozgalmaitól" (Erdélyi Híradó 604). — A polgári haladás

¹ E kijelentés megértéséhez tudnunk kell, hogy a Gabonátörvény-ellenes Liga megalakulásakor a munkásság nem támogatta a szövetséget, mert felismerte, hogy a törvények eltörlése előnyös a burzsoáziának, de a munkásságnak keveset használ. Később a Liga radikalizálódása nyomán közös akcióra szövetkeznek (Engels: MEM. 2:415).

a feudalizmus maradványainak kiküszöbölése során a büntetőjog területén is érvényesíteni akarja filozófiai-tudományos nézeteit. Az elavult írásbeli és titkos rendszer helyébe a nyilvános tárgyalás és szóbeli eljárás módozatait kívánja törvénybe iktatni. Ez a feudalizmussal szemben, előrelépő magatartás is demagógiának minősül. A stuttgarti törvényszék első nyilvános tárgyalását kíséri ez az észrevétel: 1843: „Voltak emberek, kik a' szóbeli s nyilvános eljárást ujtás, agitatio vagy *demagogia* bűnével akarták 's még most is sok helyt akarják szennyesíteni” (Erdélyi Híradó 59).

4. A magyar reformkor eszméihez is hozzátapad a feudalizmus világából nehezen kibontakozó osztálytársadalom demagógia-ítélete. Az 1843–44. évi országgyűlésen elhangzik a javaslat: az egyházi jövedelmek szükségleten felül fennmaradó összegét fordítsák közcélokra. A veszprémi káptalan követe a magántulajdon sérthetetlenségével és az egyházi birtokok kisajátításának törvénytelenységével érvel a javaslat ellen: 1844: „Oly practicus, oly természetes, oly örökös eszmék ezek, hogy azokon semmi *sophistica*, semmi *daemagogia*, semmi túlfeszített *metaphisica* soha ki nem foghat” (Nemzeti Ujság 2:249). Ennek a múlthoz ragaszkodó szellemnek kell érvényesülnie a demokráciával szemben az ország átalakításáért folyó küzdelemben is: 1845: „A vad *demagógiának* jelszava: a nyugtalan vágygal s gyanúsításokkal párosult merészség . . . ; a megerősült s a dolgok élére emelkedett conservatív felekezete az igazság” (uo. 725). A képviseleti rendszer, a városi ügy, a szavazati jog, a census kérdése sokoldalúan mérlegelt vitatárggyá állandósult a reformkor politikai harcaiban. A konzervatívok szerint már mindenütt behozták volna a képviseleti rendszert, ha 1830 után nem szállja meg a népeket Európa-szerte a tróndöngetési vágy: 1846: „nem a democratától, de a *demagógiától* félnek, én azt hiszem egy nagy publicistával: ma Európában” (Budapesti Híradó 2:13). Valójában a proletariáttól féltek. Úgy vélték, hogy az ellenzék az alacsony censusra alapított választási rendszerrel a proletárok nagy tömegét szeretné felruházni választói joggal, míg a fontolva haladók a vagyona és értelmiségre akarnak építeni, „és a városokból oly testületet létesíteni, mellyek a rend, nemzetiség és jó hazafiság tényezői és nem veszélyes *demagogia* focusai legyenek” (uo. 1846. 2:77); az alacsony census demokráciákká alakítaná át a városokat, s mi lenne a közerkölcseből, „ha a munkássághoz szokott és megelégedett városi népet kicsiny és megromlott nagyravágyások, választási cselszövények, megvesztegetés és *demagogia* martalékává teszik?” (uo. 1847. 1:2). Az úrbér és örökváltság kérdésében Kossuth Lajos ellen irányul a „megbélyegző” szóhasználat. Midőn egyik cikkében az úrbéri vizonyokból való kibontakozás lehetőségeit tárgyalja (Hetilap 1846. 999), a konzervatív sajtó demagógnak nevezi: „Van Magyarországon egy főszempont: a nemzetiség, mi a polgári jogok osztogatásában maximumot szab. Ezen parancs határát még a *demagog* philanthropnak sem lehet áthágni” (Budapesti Híradó 1846. 2:138, 1. még Nyr. 91:221). Ebben a szellemben fogant a konzervatív párt és papság lapjának kérdése is: Amikor a magyar nép 99%-a nem kívánja, nem sürgeti az örökváltságot, miért oly kívánatos ez Kossuth Lajos előtt? A felelet: „ők szabad földet, — általános szavazás szomszédságában álló legkisebb censusu szavazatokon alapuló népképviseletet — democratitát akarnak, — minek aztán a történeten bizonyítása szerint *demagogia*, — anarchia, . . . polgári háború — . . . vérpad . . . szoktak lenni következei . . . a Hetilap emberei democratitát akarnak az országba behozni, tehát az örökváltságnak nyakra főre forradalmi eszközökkel is meg kell történni!” (Nemzeti Ujság 1847. 109).

Szavunk demokráciaellenes, irányzatos alkalmazását származékai is példázzák. Melléknévi alakja latinosított szóvéggel és *-i* képzővel is előfordul: 1842: Deseffy Aurél cikkeit a Világban közölte, „mellyet ő ellenzékül állított szembe a Kossuth szerkesztése alatt lévő Hirlap *demagogicus* egyenlősítési törekvéseinek” (Világ 125); Deák

Ferenc is tudja: szilárd politikai szabadság nem lehet erős kormány nélkül: 1843: „Egy bizonyos mennyiségű hatalomnak okvetlenül helyt kell adni minden kigondolható társulatban. A *demagogiai* tendenciák ezen hatalombóli részesülés fölötti küzdelmek” (Nemzeti Ujság 252); Fáy András szerint konzervatív az az egyén, aki a reformok megalkotásában sürgeti „az alkotványos 's nemzeti garantiákat és demokratiai (nem *demagogiai*) elemből annyit, mennyi [a] nemzet szabadságára 's biztosítására elegendő” (Jelenkor 1846. 145). stb. Kifejezésünk *-izmus* képzős főnévi származékát is ismerjük: 1847: A Times nekrológja szerint az O'Connel halálát siettető egyik tényező „az ifjú irek nyakába növvő *demagogismusa*” (Budapesti Híradó 1:383).

A magyar reformkor szókinsésének *demagógia* eleme ellentmondás nélkül igazolja, hogy az uralkodó osztályok hamis valóság szemlélete és politikai magatartása ebbe a szóba sűríti a haladás, a demokrácia, a radikalizmus és a forradalom jelenségeivel, vagyis a fennálló osztálytársadalom érdekeit érintő, rendszerének eresztékeit lazító mozgalmakkal szemben érzett ellenszenvét. A fogalom mai tartalmi jegyei (népbolondítás; népámitás; nagyhangú, hazug ígéretés; a szenvedélyek felelőtlen felszítása stb., vö. ÉrtSz.) tehát tulajdonképpen a haladásellenes osztályszemlélet emlékmaradványait hordozzák.

Zsoldos Jenő

Ebergény. Az Esti Hírlap 1969. április 3-i számában a következő hír jelent meg: „Öt község, Andráshegy, Bazita, *Ebergény*, Ságod és Szenterszébethegy tanácsa kérte, hogy Zalaegerszeghez csatolják. A városi tanács a kérelmeket teljesítette, s hamarosan az öt község lakóival bővül Zalaegerszeg” (XIV. évf. 77. sz. 12). Tehát nemsokára az *Ebergényi* is azok közé a vezetéknevek közé fog tartozni, amelyeknek nincs falujuk a helységnévtárban. Egyébként régi család: a XV. századig követhető vissza, 1513-ban *Ebergényi* Bálintnak egy jobbágyportája volt Sztolcon és ugyanakkor *Ebergényi* András egytelkű nemes volt Ebergényben (Csánki 3:48, 113, 143), *Ebergényi* Farkas pedig 1460-ban kapott címeres nemeslevelet (Kempelen 3:402) és 1574-ben az ő szőlőhegyén is garázdálkodtak a martalócok (MNyTK. 121. sz. 44).

Pais Dezső állapította meg nemrég, hogy „érdekesnek ítéltjük az Egerszeg vidéki települési környezetnek az alakulását, ahogy az a helynevekben tükröződik”, mert a megyei székhely környékének helységnevei a magyarokon kívül török, kun, többféle szláv, német és — esetleg — francia hatásról tanúskodnak (MNy. 60:289).

A szóban forgó névről tudtommal először Kachelmann János nyilatkozott, a kelet-flandriai *Everghem* (Genttől északra) nevével vetvén össze (Das Alter und die Schicksale des ungrischen Bergbaues. Pozsony, 1870. 22). A következő vélemény a tudós orvostól, Wertner Mórtól származik. Szerinte „több mint valószínű, hogy a német *Eber*-rel függ össze”, bár a nevet német forrásban nem találta (Nyr. 44:299). Nyilván a névkezdet az alapja Makoviczky Gyula magyarázatának: „*Ebergény* községnév származásánál az ebbel, a kutyával mutat rokonságot” (Történetírás 2 [1938]: 273; kny.: Göcseji helynevek 8). Pais Dezső a török eredet felé hajlik, de óvatosan fogalmaz: „Török elem ottlétére vallhat a Besenyővel nyugat felé érintkező *Ebergény* török nyelvi kapcsolatának látszó neve” (MNy. 60:287).

A magyarból való eredeztetéssel nem érdemes, a törökkel — határozatlan volta miatt — nem lehet foglalkozni. Egyébként a török etimológiák kérdésében egyetértek Pór Antallal abban, hogy „a középkor neveinek fejtegetésénél inkább kell azokhoz fordulnunk, kikkel együtt éltünk, kiktől a keresztény civilizációt átvettük; és csak akkor, ha itt nem kapunk kellő fölvilágosítást, fordulnunk oda, honnét nemzetünk századok előtt kiszakadt”, ti. a törökhöz (Turul 9:182). — Marad egyetlen komolyan számbavehető lehetőségnek az az *Ebergény(y)* személynév, amelyre Wertner Mór mutatott rá

(i. h. és NyF. 73. sz. 13): a) 1213: II. András visszaadja a Vas megyei Dobra falut a szentgotthárdi apátságnak, s a szomszédok között szerepel *Ebergen(us)* vasvári várjobbágy is. Mivel eredetijét 1952-ben nem találták, Wagner Hans: Urkundenbuch des Burgenlandes 1:64 szövegét az ÁUO. 6:358–60 után közli (l. még Szentpétery: KritJ. 1:90). - b) Egy 1260/1353-i oklevélben többekkel együtt Obulgan fia Sándor és *Eburguin* fia Buzad is meg van nevezve (HazOkl. 39, Wagner i. m. 1:269).

Ebergény-nek megfelelő nevet a németiség körében valóban nem találunk, de nem is találhatunk, mert magyar fejlemény. Egy 1206–1218 között írt keltezetlen oklevélben azonban *Heberweyn*, illetőleg ikeroklevelében *Eberweyn* nevű személy birtokol a Kőszegtől északra eső Locsmádon (SoprOkl. 1:6, Wagner i. m. 1:76). A Halász Elődtől idézett 1255 körüli *Eberweyn* adatot a megjelölt helyen nem találtam (Néprajz és Nyelvtudomány 1:55). Az olvasó már kitalálta, hogy *Ebergény* birtok nevét, amely először egy 1279/1282-i oklevélben tűnik fel („de possessione sua *Ebulgen* nomine in comitatu de Zala”: KritJ. 11/2–3, 286), ebből a német *Eberwin* személynévből származtatom, mégpedig úgy, hogy a harmadik szótag kezdő *v* mássallhangzója először *b*-vé vált (vö. *Wolf* > *Balf*, *Oswald* > *Ézsábát*, *Wachter* > *bakter* stb.), majd az így keletkezett **Eberbény* névből elhasonulással *Ebergény* lett. Az ellenkező irányú mozgást látjuk a *Bógánfa* > *Gógánfa* változás esetében, ez azonban Pais Dezső igen valószínű feltevése szerint a *gógány* 'kemence' szó népetimológiás hatása (MNy. 9:178; de l. MNy. 64:200 is). A név egyébként az ófelnémet *eber* 'vadkan' és *wini* 'barát' összetétele.

Az általam feltett *b*-s alakot találjuk egy dél-tiroli oklevélben, azonban szorgos kutatással nyilván másutt is fellelhető lenne. 1272. május 10-én „domina dicta Prõnhilt [azaz Brunhilda] uxor Ebelini preconis pro se et pro filiis suis manumisit ecclesie Brixinensi *Eberbinum* dietum Trel ad census solvendum V denarium cum omni posteritate sua” (Redlich, Oswald: Die Traditionsbücher des Hochstifts Brixen vom zehnten bis in das vierzehnte Jahrhundert. Innsbruck, 1886. 220). Redlichnél persze *v*-s formák is vannak, sőt ezek vannak többségben: 1115 táján „per aures” tanúk között *Eberuwin* (150), 1150 körül *Eberwin* (167), 1160 körül–1282: *Eberwin(us)* (170, 174, 178, 193, 201, 230). Ha az *Eberbin(us)* nem íráshiba, akkor azt mutatja, hogy a *w* > *b* változás nemcsak német hangsorok magyar átvételekor történt meg. (Vö. Imre: NytudÉrt. 40. sz. 148.)

Névfejtésem erősítése végett hivatkozom még arra, hogy a tárgyalt név a német nyelvterülettel szomszédos vidéken fordul elő, az ország más részén ismeretlen, valamint arra, hogy ebből a német személynévből Csehországban is alakult helyesnév: *Ebrvinov* (Profous, Antonín, Místní jména v Čechách. Prága, 1947. 1:465).

Simándy K. Eörs

Vakitalmérés, vakbor, vakpálinka . . . Szilágyi Miklós a Nyr. 90: 426–7 lapján a *kurta kocsmá* és *vak csapszék* jelentésének magyarázatával foglalkozik. Cikkéből kitűnik, a *kurta kocsmá* időszakos kocsmá, amelyet fenntartani a Jászságban és Kunságban csak a redemptusoknak — akik szabadságukat már megváltották — volt joguk. Be is bizonyítja bőséges adatokkal, hogy a hatósági engedély nélkül működő titkos ivóhelyeket, zugkocsmákat *vak csapszék*-nek nevezte a nép. A *kurta kocsmá* is *vak csapszék*-ké vált, ha a rendszabályok engedte időszakon túl is mért.

Debrecenben és a Hajdúságban a *vakitalmérés*, *vakbormérés*, *vakbor* és *vakpálinka* elnevezések is éltek. E jelzős összetételek azonos előtagja teljesebbé és konkrétabbá teszi *vak* melléknevünknek a múlt században még élő, de ma már elhalt mellékjelentéseit: 'engedély nélküli, tiltott, tilos, titkos'.

Debrecen város polgárai számára a bormérési jogot királyi szabadalom (regále) biztosította. Kezdetől fogva maga a városi tanács gyakorolta ezt a jogot, és a bormérés minden jövedelmét a város közös hasznára fordította. A bort saját *közkorcsomáiban*

a borbírák felügyelete alatt csaplárjaival mérette. Magánosoknak a bormérést megtiltotta. Az ellenkezőleg cselekvőket mint *vakbormérőket* büntette. Tjkv. 1572: 257 és 1591: 264 DAL.

A fogalom ilyen megnevezésével a XVIII. században is találkozunk: „A nemes város statútuma ellene *vakbor* árulásban tapasztaltatott” (Tjkv. 1743. NyK. 26: 343); „Megengedte a maga házában, hogy *vakbort* igyanak” (Tjkv. 1757. NyK. 26: 344).

A *vakpálinka* szót is megtaláljuk ebben az időben mint az engedély nélkül árult pálinka nevét. „A Komáromi háznál a katonák *vakpályinkát* árultak” (Tjkv. 1744. NyK. 26: 344).

A bormérés állandó és jelentékeny jövedelmet biztosított Debrecennek. Megkönnyítette polgárainak a közterhek viselését oly módon, hogy akár adó fejében, akár készpénzfizetés ellenében a bort tőlük átvette, és közcsapszékeiben haszonnal elmérette. Ezt az eljárást *elkóstolásnak* is nevezték. (Vö. Zoltai Lajos: Debrecen város helyrajzi története. Déri Múzeum kéziratár, 192. f. 173.)

A bormérés Debrecenben 1833-ig ezen a módon folyt. Ettől kezdve a városi polgárok személy szerint is gyakorolhatták a bormérés jogát, de csak a saját maguk termelte bort mérhették, ha a *taksát*, a bormérési engedély díját, valamint a fogyasztási adót, az *akcizát* megfizették. Aki enélkül mért bort, *vakitalmérés* bűnébe esett.

A *vakbormérők* ellen fokozatos büntetést állapított meg a városi tanács. Az első rajtakapáskor a csapon talált bor elkobzásán felül 50, azután 100, azután 150 conv. forint büntetést határoztak, amelynek harmadát vagy ötödét a feljelentő kapta (vö. Zoltai: uo.).

A szabad hajdú városok mentesek lévén minden feudális szolgáltatástól, maguk gyakorolták a korcsmáltatási jogot, illetve a XIX. század elejétől árendátoroknak bérbe adták. Az engedély nélküli, illetve magánháznaknál történő italmérést a hajdúk is *vakitalmérés*-nek nevezték.

Hajdúhadház tanácsának jegyzőkönyvei a *vakitalmérés*-t többször említik: „Lédig Sámuel és Goldhammer Jakab örökösi előadják, miszerint H. hadházon a *vak ital mérés* felette elterjedvén ők a regále bérlésével felette károsodnak” . . . „a régibb magyar törvények a *vak ital mérési* eseteket meghatározzák s újabb felsőbbi rendeletek azt kiegészítik” (Tjkv. 1864. jún. 26.); „Moskovics Móricz regále bérlő a *vak ital mérés* miatt panaszt tesz” (Tjkv. 1867. jan. 21.).

A korcsmáltatás jó jövedelmet biztosított a városoknak és bérlőknek egyaránt. Az árenda, illetve taksa mellett a városok jövedelme még az italfogyasztási adó is, az említett *akciza*, amely a tanács és a bérlők között szintén egyezség tárgya. „A fogyasztási adóra nézve Burger Ignác mészárszékbérlővel 550 Ft-ban megegyeztek, de a korcsmákat bérlő Moskovics Móriczsal tökéletes egységre nem léphettek” (Tjkv. 1866. dec. 31.).

A *vakitalmérés* tehát duplán károsította a városokat, illetve a regalék bérlőit: egyrészt a „tisztas haszon”, másrészt a fogyasztási adó elmaradásával.

A *vakbor* elnevezés a XIX. sz. végén még élt. *Vakbor* a. m. tilalom ellen árult, mért bor; csempészett bor (CzF.); der heimlich geschenkte Wein (Ballagi, 1890.); vinum non professum, Schmuggelwein (OkI Sz.).

A *vak* szavunk itt ismertetett mellékjelentése mint az engedély nélküli korcsma, italmérés, a tiltott módon árult bor és pálinka jelzője ma már kiveszett. nyelvünkben Helyét a *fekete* melléknév foglalta el a legkülönbözőbb összetételekben és származékokban: *feketekereskedelem*, *feketepiac*, *feketefuvar*, *feketeörlés*, *feketevágás*, *feketén elad*, *feketézik*, *feketéző*, *feketezés*. E kifejezések az ÉrtSz. újságnyelvi gyűjtésében találhatóak a Szabad Nép és Szabad Föld 1947. évi számaiból.

Korábbi időkből származó adatoknak a Nyelvtudományi Intézet ez idő szerint nincs birtokában.

A *feketézés* akkor virul, amikor a közellátásban nehézségek, a fogyasztási cikkekben hiányok vannak. Ilyen időszak volt a második világháború évei, majd a háborút közvetlenül követő pár esztendő. Ekkor terjedt el szélében a *fekete* ilyen jelentése a hozzá kapcsolódó szócsaláddal együtt.

A *vak*—*fekete* váltás német hatásra történt. A *schwarz* német melléknévnek átvitt értelemben 'sötét, tiltott, piszkos, szennyes, bűnös' jelentése is van, és a német nyelvben ugyanazt a funkciót tölti be, amelyet nálunk betöltött a *vak* melléknév az ismertetett vonatkozásban. A *schwärzen*, *schwarze Waren*, *Schwarzhandel*, *Schwarzhändler*, *Schwarzhandelsgeschäft*, *Schwarzschlachtung* magyar tükörszavait használja nyelvünk a tiltott, piszkos ügyletek és üzletek megnevezésére. Halász: NMSz. 1952. Ezt nemcsak a német—magyar kapcsolatok tették lehetővé, hanem a *vak* és *fekete* hangulati rokonsága is.

É. Kiss Sándor

H. Molnár Ilona: Módosító szók és módosító mondatrészletek a mai magyar nyelvben. Budapest, 1968. Akadémiai Kiadó, Nyelvtudományi Értekezések 60. sz. 91 lap

1. A modalitásnak oly fontos kérdésére a magyar mondatlan kutatói csak a legutóbbi időben figyeltek fel. Ennek az érdeklődésnek első jeleként az 1950-es évek óta ott találjuk az iskolai nyelvtanokban a módosító szót mint szófaji kategóriát. Nyelvtanaink eljárása azonban kezdetben aligha tekinthető többnek, mint az orosz szakirodalmi gyakorlat egyszerű átültetésének, hiszen — mint a szerző igen helyesen megállapítja — az új kategória nálunk csaknem teljesen talajtalan volt, nem előzte meg a magyar módosító szókra vonatkozó elméleti kutatás, sőt a modalitás fogalmával való alaposabb megismerkedés sem.

Ezeknek az elhanyagolt kérdéseknek vizsgálatában H. Molnár Ilona vállalkozott az úttörő szerepére (MNY. 55:357, 470), további folyamatos kutatásai során azonban érdeme túlnőtt az úttörésen: a kérdéskör legkiválóbb hazai szakértőjévé vált, sőt eredményei — ezt már itt elmondhatjuk — nemzetközi szempontból is igen figyelemre méltók. Mindehhez hozzá kell még tenni, hogy a modalitás a mondatlanak nem valamilyen részletkérdése, hanem egyik — a mondat nivoltának, lényegének mélyébe vágó — központi problémája.

Rendkívül tanulságos az az út is, amelyen át a szerző eljutott most megjelent könyvében — kandidátusi értekezésében — megfogalmazott megállapításaihoz. Mint a bevezető sorokban beszámol róla, eleinte úgy vélte: feladata nem más, mint a módosító szók és a határozószók viszonyának tisztázása; ám hamarosan kiderült, hogy ezt a részletkérdést is csak akkor tudja megoldani, ha beilleszti elméleti összefüggéseibe: a modalitás problémakörébe, amelynek kidolgozása elsősorban Bally és Vinogradov nevéhez fűződik. Ekkor azonban rá kellett ébrednie arra, hogy a modalitás elmélete és kutatóinak módszertani eljárása maga is ellentmondásos, következetlen.

2. Ilyen körülmények között a szerzőnek magának kellett vállalkoznia a modalitás általános kérdéseinek tisztázására. Ezt a feladatot tűzi maga elé a mű első fejezetében; itt a modalitásnak olyan elméletét és vizsgálati módszerét igyekszik kidolgozni, amely mentes a korábbi ellentmondásoktól, s ugyanakkor magába foglalja az eddigi kutatások nagyon is számottevő értékeit.

Mint hogy a modalitás szoros összefüggésben van a mondat nivoltának problémájával, az értekezés kritikai áttekintését nyújtja az idevágó mondatmeghatározási kísérleteknek, különös figyelmet fordítva a valóságra vonatkoztatás Ries fölfedezte mozzanatára, s ezzel kapcsolatban a predikáció mibenlétének feltárására. Találón bírálja azt a nézetet, mely szerint a predikáció azonos volna az alany—állítmányi viszonnal — így az egytagú mondatokból hiányoznának, azaz ezek tulajdonképpen (ahogyan egyébként Ries és mások is gondolták) nem is minősülének mondatnak —, s az orosz akadémiai nyelvtan megállapításához csatlakozva kimondja, hogy predikáción a mondatnak a való-

ságra vonatkoztatottságát, a valósághoz való aktív viszonyát kell érteni, s ez a viszony a személy, az idő és a modalitás kategóriájában fejeződik ki. A modalitás eszerint a predikáció egyik legfontosabb elemének, minden mondatra érvényes viszonykategóriának tekintendő, mégpedig „a nyelvi kommunikáció olyan viszonykategóriájának, amely kifejeződik a nyelvben, nyelvtani vetülete van” (12). H. Molnár Ilona magáévá teszi ezt az eddigi vizsgálódásokból leszűrt fontos gondolatot, kutatásai alapjának, elvi kiindulópontjának tekinti, de éppen következetes alkalmazásával sikerül leválasztania a modalitás fogalmához tapadt zavaró, ellentmondásos jegyeket. Bírálja az eddigi megállapítások pszichologizmusát, amelynek alapján a kutatók vagy a valóságra vonatkozó mindenféle értelmi, érzelmi, akaratú állásfoglalásnak kifejeződését a modalitás körébe vonják (például Brunot), vagy csupán az értelmieket, logikaiakat (Vinogradov, Āurovič); ez a kiindulópont tudniillik grammatikán kívüli, s egyébként is lehetetlen dolog nyelvi formákat aszerint szétválogatni, hogy racionális vagy emocionális tartalmúak-e.

Állhatatosan törekszik a szerző annak a kérdésnek tisztázására, mit kell értenünk valaminek a nyelvi kifejeződésén: azt-e, hogy beszélünk, beszélni tudunk róla, vagy pedig azt, hogy beleszólása van a nyelv elemeinek strukturális-grammatikai elrendeződésébe. H. Molnár Ilona szerint kétségtelenül az utóbbi felfogás a helyes; a modalitás eddigi vizsgálói azonban szemmel láthatóan – ha tudattalanul is – az előbbi állásponthez igazodtak, s így alakították ki az úgynevezett modális igék, modális predikatívumok, modális főnevek és melléknevek kategóriáit, amelyek valamely előzetesen megállapított modális jelentés (bizonyosság, kételkedés, lehetőség, valószínűség, szükségszerűség stb.) hordozói. Így azonban szembekerültek azzal a megállapítással, hogy a modális viszonyok a beszélő viszonyai; a modalitásfogalom lecsúszott a mondat szintjéről, s egyre inkább jelentéskategóriává lett.

A baj gyökerét abban jelöli meg a tanulmány, hogy a modalitás kutatói helytelenül értelmezték a nyelv és a valóság viszonyát, közvetlen összefüggést keresve a kettő között. Vinogradov és mások például modális különbséget találnak az efféle mondatok között: *Péter begy a szobába és Péter be akar menni a szobába*, mégpedig azért, mert Péter valóságos cselekvését a beszélő egy tényt kifejező, Péter cselekvési szándékát pedig egy akaratot kifejező szóval jelzi. Csakhogy – teszi hozzá H. Molnár Ilona – nem számolnak azzal, hogy a beszélőnek Péter cselekvésével kapcsolatos állásfoglalása teljesen független attól, hogy ez megtörtént vagy csak szándékolt dolog-e, a beszélő szempontjából ugyanis mindkettő egyformán tény. A beszélő egyaránt vizsgálhatja az anyagi világ tárgyait, jelenségeit és a tudati tevékenységet (másokét, vagy akár a saját magáét), ezek egyképpen a valóság oldalához tartoznak. „A beszélőnek a valósághoz való viszonya tehát a mondatból kiszakított egyes szavak jelentésében nem mutatkozhatik meg” (16). „Mivel a modalitás – folytatja a szerző – ... a nyelvi kommunikáció egyik központi kategóriája, ezért nem köthető hozzá a nyelvi jelek egyikéhez sem, a jelentéssel ellentétben, amely mindig valamilyen jelnek a jelentése. Vizsgálata tehát nem is kezdődhet el korábban, mint a m o n d a t s z i n t j é n, s nem is csúszhat lejjebb ennél a szintnél. Ha kimutatható, hogy a modalitás a nyelvi elemek struktúrává, mondattá szerveződésének valóban egyik mozgató rugója, akkor a modalitásról mint a nyelvi, a nyelven belül is ható tényezőről tudomást kell vennünk...” (Uo.)

A modalitás legelső és legfontosabb megnyilatkozási formája H. Molnár Ilona szerint a mondatfajta. Az egyes mondatfajtákat ugyanis éppen a kommunikációs szerepüknek megfelelő nyelvtani szervezettség különbözőteti meg egymástól, a mondatfajta a mondat kötelező tulajdonsága, ezt kell tekinteni a mondat modális alapértékének. A modális alapérték mellett a szerző megkülönböztet kiegészítő (nem kötelező) modális értékeket is. Ezek lényegét a következő szemléletes példával világítja meg. A *Péter olvas* tőmondat oly módon ábrázol egy valóságárszletet,

hogy feltünteti azt is: a beszélő tényként fejezi ki mondanivalóját (ez a mondat modális alapértéke: kijelentő mondat). Mondatunkat bővíthetjük deskriptív síkon, a valóság-ábrázolás tekintetében: *Péter regényt olvas* – *Péter történelmi regényt olvas* – *Péter most történelmi regényt olvas*. De tovább építhetjük a modalitás síkján is: *Péter valóban olvas* – *Bizony, Péter valóban olvas*. A *bizony* és a *valóban* itt a modális alapértéket egészíti ki, módosítja, finomítja.

Áttérve a modalitás nyelvi kifejezőeszközeinek tüzetesebb vizsgálatára, a szerző a modális alapérték kifejezési formáival csak vázlatosan foglalkozik, ugyanis ő a kiegészítő modális értékek nyelvi hordozóinak a kutatását tűzte ki célul. Megemlíti, hogy a modalitás legfőbb kifejezőjének az igemódot szokták tartani. Az igemód e vonatkozásban kétségtelenül igen fontos, de a modális alapértéket nem mindig fejezi ki, hiszen például a kijelentő mondatban vagy különösen a kérdő mondatban többféle igemód is előfordulhat. Csak akkor válik modális alapérték hordozójává, ha beletartozik a mondatfajta létrehozásához szükséges nyelvi eszközök kötegébe. Ide sorolhatók a szerző szerint: a hangletítés változatai, a módjelek (ha szükségszerű tartozékok), a kérdő névmások, a különböző segédszócskák (*-e, bár, nem, ne* stb.) és egyebek.

3. Mielőtt tovább követnénk könyvünk gondolatmenetét, s rátérnénk a kiegészítő modális értékek nyelvi kifejezőeszközeinek vizsgálatára, hadd fűzzünk néhány megjegyzést a modális alapértékkel kapcsolatos megállapításaihoz.

H. Molnár Ilona – bár a *nem* és a *ne* szót a modális alapértéket jelölő segédszócskák között említi – könyvének egyik jegyzetében (20) úgy nyilatkozik, hogy a tagadás és a tiltás nem tekinthető önálló modális értéknek, s leginkább a mondatfajta logikai változataként lehetne számon tartani őket. Álláspontja – ahogy a jelzett ellentmondásból is láthatjuk – nem egészen megnyugtató; igaz, nem is volt feladata itt a tüzetes vizsgálatot elvégezni. E kérdés megoldása valóban nem lesz könnyű, ha – mint nagyon reméljük – a jövőben szerzőnk vállalkozni fog rá. Az ugyanis kétségtelen, hogy a tagadás egyrészt kifejez egy bizonyos állásfoglalást a valóság vonatkozásában: *Ez az alma jó?* – *Ez az alma nem jó*. Másrészt azonban az ábrázolt valóságba beletartozónak is tekinthető, a beszélő szempontjából tudniillik például nemcsak ez lehet tény: *Péter bemegy a szobába*; *Péter be akar menni a szobába*, – hanem ez is: *Péter nem megy be a szobába*; *Péter nem akar bemenni a szobába*. – Továbbá: tagadás nemcsak a mondat szintjén történhet; vö.: „Péter a *nem kötelező* tornagyakorlatokat is elvégzi”.

Ha elvászttjuk egymástól a modális alapérték és a kiegészítő modális érték kifejezőeszközeit, s a módosító szókat az utóbbiak között tartjuk számon, akkor az úgynevezett modális segédszócskák (*bár* és *társai*) számára új nevet kell keresnünk (eddig ezeket is módosító szóként emlegettük). Itt jegyezném meg, hogy a *módosító szó* terminust nagyon indokolt volna a *tagadoszó, tiltószó, kérdőszó, kötszó, utalószó* stb. mintájára egybeírni; egyetemi tankönyveink már így járnak el.

Az igemódok modális kifejezőértékével és az úgynevezett „közvetett igemódokkal” kapcsolatban helyesen bírálja H. Molnár Ilona azt a felfogást, amelynek képviselői nem különböztetik meg a mondat modális alanyát (a beszélőt) a grammatikai alanytól, s így óhajtó mondatnak tekintik a „De szeretne is Péter tanár lenni!”-féle felkiáltó mondatokat. Minthogy azonban az ábrázolt valóságba – mint szerzőnk is hangsúlyozza (16) – nemcsak a mások, hanem saját magunk tudati tevékenysége is beletartozik, véleményem szerint ezen az úton továbbmenve a „De szeretnék is tanár lenni!” típusú mondatokat sem óhajtnak (vö. MMNyR. 2: 31–4, 43), hanem szintén felkiáltónak kellene minősíteni (vö. A mai magyar nyelv 217).

Végül: igen találó a szerzőnek az a megjegyzése is (19 j.), hogy az ige módján, idején és személyén kívül az állítmánynak, egytagú mondat esetén pedig a mondat-

szónak vagy a szómondatnak a módjáról, idejéről és személyéről is kellene beszélni. Nem világos azonban, miért mondja tisztázatlannak a névszói állítmányú mondat mód-, idő- és személyviszonyait, ezek ugyanis egyértelműek.

4. A mű második fejezete „A mondat szerkezete és a nyelvi modalitás” címet viseli. A szerző itt viszi át a gyakorlatba – mégpedig rendkívüli következetességgel – azt az alapelvet, amelyet az első részben inkább csak deklarálhatott, tudniillik hogy „nyelvi modalitásról gyakorlatilag csak akkor és annyiban beszélhetünk, ha ez a kategória grammatikailag kifejeződik, ha elősegíti a mondat struktúrájának feltárását” (28), tehát a nyelvi kifejezés vizsgálatából kell eljutni a modális értékek felderítéséig.

Ennek kapcsán a könyv áttekinti a mondat szerkezeti sajátosságainak rendszerét, mégpedig abból a szempontból, hogy a történetileg kialakult szerkezet típusoknak milyen a közlésbeli felhasználhatóságuk, milyen kommunikációs lehetőségeket nyújtanak a beszélőknek; azaz – mint maga is mondja – a pragmatikus síkon vizsgálja a mondat szerkezeti viszonyait. E vizsgálat jogosságát a következő igen figyelemre méltó gondolat kiemelésével támogatja: „... beszédünket a jelen dinamizmusában – s amennyire a jelen dinamizmusa történeti is egyben, úgy történetileg is – mindenekelőtt a közlési funkció teljesítése formálja, alakítja. ... A mindennapos nyelvhasználat gyakorlatában minduntalan tapasztalhatjuk, hogy a társadalmilag érvényes nyelvtani szabályok adta kereteken belül a szavak összeszerkesztésének módját elsősorban a közlési aktus célja, rendeltetése, bizonyos célszerűség, rendeltetésszerűség irányítja, s ez a tényező a meglévő nyelvtani szerkesztési szabályok módosítására, valamint újabb szabályszerűségek kialakulásának elősegítésére is képes. Mivel ez bizonyára nem csak ma van így, hanem így volt a nyelv egész élete folyamán, épp ezért nem járunk el helytelenül, ha a közlésnek ezt a célirányos voltát mint szempontot a múltban kialakult s ma már objektívizálódottnak, társadalmiasultnak tekinthető nyelvtani szerkesztési szabályok, illetőleg mondatnapi struktúrák számbavételében is alkalmazzuk. Azt próbáljuk tehát majd közelebről is szemügyre venni, milyen összefüggés van a mondatbelső predikáció és a mondat szerkezeti sémája között, tekintve, hogy e szerkezeti sémák »tartalma«, »értelme« nem az anyagi világ tárgyai és viszonyai, mint sokan hiszik, hanem a közlési szándék milyensége” (29–30).

A mondatbelső predikáció és a mondatszerkezet összefüggéseit kutatva megállapítja a szerző, hogy nem csupán az alany–állítmányi szerkezetben fejeződik ki a predikáció, hanem – ennek közvetítésével – az egyes bővítvényekben is, hiszen a mondat egész tartalmát „állítjuk”, bár nem azonos szinten. Ahogy a mondat szerkezeti leírásában első, második-, harmadfokú stb. mondatrészekről szoktunk beszélni, ugyanígy meg lehet különböztetni az állítás fokait is (ami egyébként összhangban van a nyelvtörténetnek azzal a tanításával, hogy a bővítvények általában az alany–állítmányi viszony megisméltéséből keletkeztek).

Az első fokú állítás legfőbb kifejezési formája a szerző szerint valóban a predikatív szerkezet (a vele foglalkozó részben tanulságos megjegyzéseket olvashatunk a szófajok természetéről is). A predikatív szerkezeten kívül azonban ide tartozik a logikai hangsúly is (ez a két kifejezőeszköz gyakran érdekesen kombinálódik, illetőleg kiegészíti egymást, lehetőséget nyújtva az állítás finomabb differenciálására). S ilyennek minősíti a tanulmány azt a sajátos mellékmondatos szerkesztést is, amely nem csupán úgy fogható fel, hogy a főmondatnak egy mondatrészét (úgynevezett azonosító viszonyú állítmányát vagy alanyát) fejt ki a mellékmondat, hanem – éppen a predikáció oldaláról – olyannak is tekinthető, hogy benne a mellékmondat (az eredeti egyszerű mondat) egy részének felel meg a főmondat mint az első fokú predikáció hordozója: „*A vasárnap az, amikor egy kis szabad időm van*” (vö.: „*Vasárnap van egy kis szabad időm*”). – Az alacsonyabb

fokú állítás kifejezésformái általában azonosak a bővítményekkel: a tárgyias, a jelzős és a határozós szerkezettel. Az első fokú és az alacsonyabb szintű állítások között az összefüggést az efféle szerkezetek teremtik meg: *a kő kemény*; *a kő az, amely kemény*; — *a kemény kő*; *a kő, amely kemény*; *a kő, a kemény*; *a kő kemény lévén*; *a kő keménysége*; stb. A szerző „mondattani paradigmák”-nak nevezi őket, s találoán mutat rá, hogy az élőnyelvnek ezek a szintaktikai paradigmái alkotják a transzformációs módszer valóság-alapját.

Ezek után tér rá a tanulmány a kiegészítő modális értékek kifejezőeszközeinek a vizsgálatára. Az idevágó két alfejezetnek, amelyek azután elvezetnek bennünket a tulajdonképpeni módosító szók körébe — híven ahhoz a felfogásához, hogy modalitásról mint nyelvtani kategóriáról csak akkor beszélhetünk, ha a vele kapcsolatos grammatikai jegyek a mondatstruktúra megszerveződésében kimutathatók — jellemző módon a következő címet adja: „Elváltozások az összetett mondat szerkezetében”, illetőleg: „Elváltozások az egyszerű mondat szerkezetében”.

5. Az úgynevezett módosító mondatrészek vizsgálatában a könyv abból a megállapításból indul ki, hogy a predikatív szerkezet mint séma nem nyújt lehetőséget a kiegészítő modális értékek kifejezésére, s nem jelölheti azokat a logikai különbségeket sem, amelyek az ítéletbeli predikátumok között kimutathatók. Mégis: az efféle differenciák — mint olvashatjuk — ott sejthetők bizonyos mondattani jelenségek háttérében, tudniillik az ítéletbeli predikátum fajtája nem közömbös abból a szempontból, hogy valamely egyszerű mondat miféle összetett mondattá alakítható át. Ha ugyanis az ítélet állítmánya az alanyak valamilyen — szélesen értelmezhető — tulajdonságát jelöli meg, akkor vonatkozó mondatösszetétel formálható az egyszerű mondatból; például: *Futása gyors* → *Gyors, ahogyan fut*. Ha pedig az ítéletbeli predikátum az alany létezés módját fejezi ki, illetőleg a kijelentés irányában tanúsított magatartásra utal, az egyszerű mondat *hogy* kötőszós — alanyi vagy tárgyi — összetett mondattá alakítható: *Futása szükségszerű* → *Szélsőszerű, hogy fut*. Logikai tekintetben az utóbbiak a modális ítéletek: ezek tehát mindig kifejezhetők *hogy* kötőszós összetett mondattal. Persze számos olyan *hogy* kötőszós összetett mondat is van, amely nem fejez ki modális ítéletet (például: *Megírta, hogy beteg*).

Ennek exponálása után a szerzőnek arra a feladatra kellett vállalkoznia, hogy megtalálja azokat a kritériumokat, amelyek alapján kiválaszthatók a *hogy* kötőszós mondatok élén vagy ténylegesen ott van a *hogy* kötőszó, vagy ha hiányzik, akadálytalanul (értelemmódosítás nélkül) kitehető. — 2. A főmondatban hangsúlyos utalószót találunk, illetőleg — hiánya esetén — ilyet akadálytalanul beleilleszthetünk. — 3. A főmondatbeli állítmányhoz bővítményeket kapcsolhatunk (ez egyben azt jelenti, hogy a főmondat állítmányként álló szó eredeti értelmében szerepel). — 4. A főmondat állítmánya személy, mód és idő tekintetében szabadon változtatható. — 5. A főmondatbeli állítmány fokozható. Egy példa (a szerző példájának felhasználásával): „A képviselők elhatározták,

hogy új ünnepet iktatnak a naptárba” → „A képviselők a mai napon azt fogják szilárdan elhatározni, hogy új ünnepet iktatnak a naptárba”.

A rendszerint kötőszó és hangsúlyos utalószó nélküli szintaktikailag megmerevedett mondat (például: „Nézd, ez neki úgysem fog sikerülni!”) efféle átalakításokat, bővítéseket nem visel el értelemmódosulás nélkül, általuk ugyanis a főmondat állítmányául szereplő szónak az eredetinel tágabb, elmosódottabb jelentése nem maradna csorbítatlan, s a főmondat visszanyerné uralkodó szerepét.

A két kategória között – mint a szerző megjegyzi – van egy széles átmeneti sáv: az ide tartozó mondatok mintegy tartalékként szerepelnek, csírájukban magukban hordják azokat az elváltozásokat, amelyek során szintaktikailag kötötté válnak. Az ezzel kapcsolatos említett szabályszerűségek nem egyenletesen érvényesülnek, ezek inkább csak tendenciák, s a főmondatok szintaktikai mozgékonyasága akkor kezd csökkenni, illetőleg szűnik meg teljesen, ha a beszélő valóban valamilyen modális viszony kifejezésére használja fel őket. Az sem érdektelen, hogy az efféle elváltozásra nagyon hajlamosak azok a mondatok, amelyek modális logikai ítéletet fejeznek ki. Előfordul, hogy a tagmondatok az utalószóval együtt merevednek meg (*úgy látom, azt hiszem*). Minthogy kötöttségük szintaktikai jellegű, vagyis nem hangtestük állandó tulajdonsága, hanem kommunikatív funkciójuk függvénye, a szerző nem is vállalkozhat arra, hogy taxatív felsorolja a módosító értelművé vált tagmondatokat, azaz a módosító mondatrészleteket. Néhány jellegzetes példájukat mégis bemutatja.

Érdekes, hogy akad közöttük olyan is, amely eredeti szerepében nem főmondat, hanem mellékmondat (*amint látom, amint mondják*; vö. H. Molnár: Nyelvtani tanulmányok 150–1). Hozzátennem, hogy hasonlókat Simonyi másutt is felhoz, mégpedig a célhatározói mellékmondatokkal kapcsolatban (Köt. 2:158–9; például: *hogy szavam ne felejtsem*; effélek még: *hogy ne is mondjam, hogy úgy mondjam*, ez utóbbit H. Molnár is említi). Ezenkívül bizonyos feltételes mondatok is fölvehetnek módosító értelmet, így a *ha igaz*; vö.: „Ez az állítás, *ha igaz*, nagy figyelmet érdemel”. Idézett példánkban a *ha igaz* lehet valódi feltételes mellékmondat is, szó szerinti értelmében, s ilyenkor kiállja a H. Molnár javasolta bővítés és fokozás próbáját: „Ez az állítás, *ha minden körülmények között, cáfolhatatlanul igaz*, nagy figyelmet érdemel”. Lehet azonban a mellékmondat ‘alkalmasint, valószínűleg, föltehetőleg’ értelmű is, akkor persze nem változtathatunk rajta, s módosító mondatrészletnek kell tekintenünk.

A főmondat (és néhány mellékmondat) szintaktikai elváltozása – mint a könyvrámutat – azzal a következménnyel is járhat, hogy a mondat belső hierarchiájában is lejjebb csúszik, alárendelődve valamelyik bővítőmódot; például: *az anyagiakban, gondolom, nem szűkölködő Szabóék*; *a bevallom, kedves név*. Ezek a mondatból alakult, többnyire jelzőszerű „mondatrészek” azonban – mint a szerző szép elemzéssel kimutatja – másképp viselkednek, mint akár a *terülő asztalka-féle* vagy az „*Éljen!*” kiáltás típusú szerkezetek mondatból lett jelzői, akár pedig a klasszikus melléknévi jelzők; a szokásos átalakításokat ugyanis nem lehet elvégezni rajtuk. Elszigeteltségük tehát kettős: nemcsak a főmondat és a mellékmondat viszonylatában, hanem a szerző által mondattani paradigmának nevezett szerkezetlánc kialakításának irányában is mozdulatlanok maradnak, nem illeszkednek bele szervesen a mondatrészek láncolatába. Tudniillik a módosító mondatrészletek – akár felső, akár alsóbb szinten – nem elemei ennek a rendszernek. „A modális állítás is állítás – olvashatjuk a tanulmányban –, csak hogy másfajta: más funkciójú és más nyelvtani struktúrájú. A modális állításnak is vannak lépcsői, attól függően, hogy milyen szinten álló mondatrésze vonatkozik, de másfajta törvényszerűségekhez igazodik, mint a mondat deskriptív oldalára jellemző mondatrészek és szófajok szintaktikai láncai. Az a modális állítás, amely a mondat állítmányában összesűrűsödő predikációt kiegészíti, predikáció a predikáció mellett . . . mind funkciójá-

lis, mind grammatikai tekintetben; sem fölötte, sem alatta, sem pedig mellérendelve nem áll a deskriptív funkciót teljesítő mondatrészeknek; ilyen értelemben szervesen eleme a mondatnak az állítás bármely fokán.” (51.)

6. Az egyszerű mondat szerkezetének a modalitás kifejezése céljából való elváltóságát kutatva, a szerző figyelme érthető módon a határozós szerkezetek felé fordul. Az úgynevezett mondattani paradigmákból azt a szerkezetláncolatot emeli ki, amely a predikatív szerkezet → határozós szerkezet → alárendelt összetett mondat képletét mutatja, például: *éneke (éneklése) szép → szépen énekel → szép, ahogyan énekel*. Az ilyen típusú szerkezetláncolatban a kiindulópontot szolgáló alany rendszerint elvont főnév, az állítmány melléknév vagy melléknévi igenév, az átalakítással nyert határozó pedig *-n, -an, -en; -lag, -leg* vagy *-ul, -ül* ragos módhatározó. Az efféle valódi módhatározóknak a következő két jellegzetes vonását emeli ki a tanulmány: a) beszéd folyamatában elfoglalt helyzetük szerint lehetnek akár mondathangsúlyosak, akár nem mondathangsúlyosak (s így hol egyenes, hol fordított szórenddel járnak együtt); b) a mondatösszetételé alakítás során a mellékmondat határozószói (többnyire *ahogyan*) kötőszóval kapcsolódik hozzájuk.

A tüzetesebb vizsgálat azonban kimutatja, hogy nem minden módhatározó viselkedik így. A tipikustól eltérő módhatározókat a könyv négy csoportba sorolja. Az első két csoport nagyon hasonlít egymáshoz. A *kötelességszerűen* típusú módhatározók az átalakítás során kétféle mellékmondatl is járhatnak együtt, mégpedig vagy valóban a cselekvés módját kifejező *ahogyan* kötőszós mellékmondatl (*kötelességszerűen felöltözött* vagy *kötelességszerűen öltözött fel → kötelességszerű volt, ahogyan felöltözött*), vagy pedig csupán a történést tényét kifejező, *hogy* kötőszós mellékmondatl (*→ kötelességszerű volt, hogy felöltözött*). A *főlöleslegesen* típusúak ettől csak annyiban különböznek, hogy itt az utóbbi átalakítás lehetősége, tehát a cselekvés tényének a kifejezése még jobban el térbe kerül (*főlöleslegesen megzavartak* vagy *főlöleslegesen zavartak meg → főlölesleges volt, hogy megzavartak, megzavarjanak*). – Velük ellentétben teljesen eltérnek a valódi módhatározóktól a *bizonyosan*-félék, az e csoportba tartozó szerkezetek határozóira (ilyenek még: *jellehetőleg, híhetőleg, kétségtelenül, nyilvánvalóan* stb.) ugyanis mondathangsúly sohasem eshet, s átalakításuk során csupán *hogy* kötőszós összetett mondat keletkezhet (*bizonyosan elment → bizonyos, hogy elment*). – Végül még egy csoportját mutatja be a szerző az efféle határozóknak, ezek egyesítik magukban a két említett ellentétes típus tulajdonságait, kétarcú jelenségek: egyszer valóságos módhatározóként, másszor a történést tényére vonatkozó bővítményként viselkednek. Az előbbi esetben kaphatnak mondathangsúlyt is, s szerkezetüket mondatösszetételé alakítva *ahogyan* kötőszós mellékmondatot nyertünk (*érhetően elmondta* vagy *érhetően mondta el → érhető volt, ahogyan elmondta*); az utóbbi esetben viszont csak hangsúlytalanok lehetnek, s szerkezetük csupán *hogy* kötőszós alárendelésé formálható (*érhetően elmondta → érhető volt, hogy elmondta*). E határozók grammatikai jellegének és kommunikatív szerepének kettőssége természetesen sokszor jelentésmegoszlással jár együtt.

A *bizonyosan* típusú s részben az *érhetően*-féle határozók tehát több tekintetben is eltávolodóban vannak a valódi módhatározóktól. Már nem deskriptív szerepű mondatrészek, amelyekben a beszélő az állítmányban foglalt predikációt kiegészíti egy újabb valósággrészlet állításával, hanem annak kifejezésére valók, hogy mit tart a beszélő a kijelentés valóság tartalmáról, valamely valósággrészlet mivoltáról. E megállapítással kapcsolatban arra figyel fel a szerző, hogy az ide tartozó határozók szemantikailag, de sokszor materiálisan is megegyeznek a szintaktikai megmerevedésre hajlamos főmondatok állítmányával (*bizonyosan . . . ~ bizonyos, hogy . . .*). Így mind az összetett, mind az egyszerű mondatok szintaktikai elválása mögött hasonló kommunikációbéli indítékok lappanghatnak. Továbbá: az említett „elválzott”, kötelezően hangsúlytalan határozók eszerint

– mint a megmerevedésre hajlamos főmondatok megfelelői – nincsenek szintaktikailag alárendelve az egyszerű mondat állítmányának, hanem önálló, közbeékelt predikatív egységeknek kell tekinteni őket egy nagyobb predikatív egységen belül; vö.: *bizonyosan elment = bizonyos(an állítom), hogy elment; furcsa módon nem nézte meg = furcsa (módon van), hogy nem nézte meg*. H. Molnár Ilona a nyelv logikai mozgásának, dinamizmusának a történeti nyelvtan tényeivel összhangban levő, korszerű szemléletével, találóan emeli ki, hogy a fölérendelt – létezését, történést, mondást, vélekedést jelentő – tagnak „e szerkezetekből való kimaradása, kihagyása lehet... az a szintaktikai tényező, amely – történetileg és logikailag – a szóban forgó határozók viselkedését magyarázhatja” (62). Szép példákon igazolja ezt a folyamatot más határozók szervetlenné válása esetében is, s rámutat az ellipszisnek a hanglejtésben, a beszédszünetben, illetőleg az írásképen még föllelhető jeleire. Kimondhatja hát, hogy a létezőmódra, illetőleg a beszélő vélekedésére vonatkozó kifejezések nemcsak szintaktikai megmerevedésre hajlamosak, hanem logikai-grammatikai kihagyásuk is gyakori jelenség.

Az itt bemutatott határozóféle alakulatok abban is hasonlítanak a szintaktikai megmerevedés különböző fokán álló főmondatokhoz, hogy nem statikus egységként, hanem tendenciaként kell kezelnünk őket: egyre több határozó lesz a kiegészítő modális értékek hordozójává. Mindamellet H. Molnár szerint még nem fejlődtek annyira speciálisan modális kifejezőeszközzé, mint az úgynevezett módosító mondatrészek, nem találhatók ugyanis olyan nyelvtani kritériumok, amelyek módosító elemné válásukat igazolnák (úgy látszik, kötelező hangsúlytalanságukat és a transzformációs lehetőség korlátozott voltát nem tekintí elegendően markáns nyelvtani jegynek). Minthogy ezért a határozók köréből még nem szakíthatók ki, a tanulmány *predikatív (prelikátum értékű) és módosító határozók* nak nevezi őket.

7. Az utolsó alfejezetben érünk el az összetett és egyszerű mondatbeli elváltozások, tendenciák, folyamatok megszilárdult eredményeihez, a szerző szavaival: „végeredményeihez”, a tulajdonképpeni módosító szókhoz, amelyeket nyelvtani irodalmunk általában a határozószók között tart számon. Ezért is nevezi őket H. Molnár Ilona „szervetlen »határozószók«”-nak. Ezek vizsgálatában a tanulmányunk el kellett ejtenie a legtöbb olyan szempontot, amelyet eddig alkalmazott. Tudniillik a jelentésbeli elhomályosulás, az elszigetelődés, a megmerevedés, az ellipszis, a főmondatnak és a mellékmondatnak (illetőleg egyes részeiknek) az összeolvadása a határozószók egész csoportjára, sőt egyebek között számos kötőszónak a keletkezésére is jellemző. A logikai hangsúly pedig csak annyiban jöhet tekintetbe, hogy a módosító szók valóban hangsúlytalanok, de hangsúlytalan lehet olyan határozószó is, amely teljes értékű szintagmatag. Így egyetlen, bár rendkívül fontos és jellemző kritérium maradt: a módosító szók nem illeszkednek be a szintaktikai szerkezetláncba (hiszen a mondatnak nem a deskriptív oldalához tartoznak), tehát nem lehet a mondat egyetlen részéből sem megfejteni őket, nem lehet kérdezni rájuk. Persze – mint a tanulmány felhívja rá a figyelmet – a mondatnak más ilyen elemei is vannak. Közülük a névelő, a névutó s bizonyos segédzők (*volna, hadd* stb.) olyanféleképpen kapcsolódnak be a szintaktikai láncba, mint a szórészek. Az indulatszó és a kötőszó pedig szervetlenül helyezkedik el benne, ugyanúgy, mint a módosító szó, mégpedig H. Molnár Ilona szerint föltehetően azért, mert mindhárom kategória – kisebb vagy nagyobb mértékben – a nyelv pragmatikus síkjába tartozik (a kötőszónak ide vonása azonban véleményem szerint vitatható dolog), kialakulásuk is hasonló lehet, olykor nem is könnyű az egymástól való elkülönítésük.

A következőkben az értekezés felsorolja és mondatpéldákkal illusztrálja nyelvünknek azokat az elemeit, amelyeket módosító szónak tekint: *akár, aligha, alighanem,*

alkalmasint, állítólag, ám, bezzeg, biz(ony), bizonyára, bizony-bizony, csak, csakhogy, csakis, csakugyan, csupán, csupáncsak stb. stb. Ezek valóban rendkívül gondosan megrostált alakulatok, s a lista hitelességét csak emeli, hogy egy-két módosító szó szerepének, továbbá néhány vitás, átmeneti esetnek tüzetes elemzésével azt is bemutatja, milyen alapos mérlegelés után döntött a módosító szóvá való minősítés tekintetében. Ezek a részletelemzések a jelenbeli mozgás érzékeltetésével utalnak a történeti fejlődés valószínű útjaira-módjaira is. A felsorolásból magam csupán egyetlen szót hiányolok, ez pedig a már nem kötőszói funkciójú (nem mellékmondatbeli) *mintha*; pl.: „*Mintha megnőtt volna ez a gyerek*”. Ismeretes, hogy a feltételes hasonlítás más régebbi kötőszói is hajlamosak voltak modális elemmé válásra (vö. Berrár: *NyudÉrt.* 23. sz. 79–83; a némileg hasonló eredetű *mintegy* ott szerepel a szerző listájában is). — Végül az értekezés — bár egészében hangsúlyozottan szemben állt a modalitás szemantikai értelmezésével — felvázolja a módosító szók jelentésbeli osztályozásának a körvonalait.

8. Ebből a jelentéstani vizsgálatból az derül ki, hogy a módosító szók nagy többsége éppen nem a logikai ítéletmozzanatok kifejezésére való, hanem sokkal inkább bizonyos érzelmek tükröződnek bennük, mégpedig az úgynevezett intellektuális érzelmek (meggyőződés, megismerési vágy, hit, kétely, fenntartás stb.). Ha szabad játszanom e műszo értelmével, hadd mondjam meg: a könyv végigolvasása is együtt jár egyfajta „intellektuális érzellemmel”, azzal az élvezettel, amelyet gondolatvezetésének világossága, formás megszerkesztése és stílusának szépsége kelt az olvasóban. A rendkívül nehéz, problémákkal terhes mondanivaló kifejtése könnyed eleganciával történik (s „tudjuk . . . , mily nehéz a könnyű” — mondhatjuk Kosztolányival), és eközben nem ütközünk bele egyetlen homályos megfogalmazásba, egyetlen logikai buktatóba sem. Azok pedig, akik arra vállalkoznak, hogy örvendetesen gyarapodó mondatnani irodalmunkon a tüzetes megértés szándékával — nemegyszer igen fáradtságos munka árán — végighaladjanak, szinte oázisként üdvözölhetik H. Molnár Ilona tanulmányának vonzó stílusát is, amelyet érdemes volna külön elemzésben részesíteniük a tudományos stílus kutatóinak. Itt csupán egyetlen vonását emelem ki: azokat az egy-egy gondolatszakaszt lezáró frapánsan rövid mondatokat, amelyek egyúttal tovább lendítik, új kérdések felé terelik az olvasó figyelmét.

E semmiképpen nem lebecsülendő formai értékek mellett — amelyek ismeretében az olvasó hajlandó megbocsátani vagy csak jelentéktelen szepőlnék tekinteni a szokatlanul nagyszámú, olykor értelemzavaró sajtóhibát — még nagyobb elismerést érdemelnek az értekezés tartalmi tényezői: tudományos eredményei és módszere. H. Molnár Ilona — azáltal, hogy a modalitás kutatását összekapcsolja a nyelvi kommunikáció problémáival, a nyelv pragmatikus arculatával, hogy megkülönbözteti a modális alapértéket és a kiegészítő modális értékeket; hogy a modalitást következetesen a mondat szintjén vizsgálja, valóban grammatikai kategóriának tekintve, olyannak, amely a mondat struktúrájának megszerveződésében tetten is érhető, s állhatatosan keresi konkrét nyelvtani jegeit — ennek a centrális mondatnani kérdésnek a tanulmányozását olyan mértékben vitte előre, amely a nemzetközi fórumon is rangot jelent számára, és indokoltá teszi, hogy eredményei idegen nyelven is publikáltassanak. A modalitás vizsgálatának kapcsán számos más általános nyelvészeti kérdésben is — például a mondat és a predikáció mivoltát, a gondolkodásnak és a nyelvnek, a logikai és a nyelvi jelenségeknek viszonyát vagy akár a szófajok természetét illetően — igen gondolatébresztő megjegyzéseket tesz, és felvillant olyan részletesebb kutatást igénylő problémákat (például a módosító szók, a kötőszók és az indulatszók közös vonásainak a kérdését), amelyeknek megoldását talán éppen őrőle remélhetjük.

Külön kiemelendő az a módszertani eljárása, hogy — felhasználva a strukturális

és generatív grammatikai kutatások vívmányait s kiváltképpen a transzformációs elemzés módszerét — a nyelvet adott állapotában is mozgásban levő rendszerként mutatja be, a dinamikus nyelvleírásnak olyan példáját nyújtva, amelyet leginkább a mai prágai iskola gyakorlatával (vö. Károly: Nyr. 92:197) lehetne összevetni. Mindezt azonban nem új szakmai ismereteinek egyoldalú fitogtatásával tárja elénk — nyomát sem találni művében a némelyeknél már-már elviselhetetlenné váló szakmai zsargonnak —, hanem szervesen összekapcsolja őket a klasszikus grammatika legjobb hagyományaival (például Simonyi munkásságával, amelyet voltaképpen a magyar mondattan egyetlen művelőjének sem volna szabad — s nem is lehet „büntetlenül” — figyelmen kívül hagynia). Ahogy leíró vizsgálódásainak háttérében mindig ott érezni történeti nyelvtani iskolázottságát, úgy a modern nyelvelemzés eszközeinek és eredményeinek kezelése közben is nagy biztonsággal támaszkodik mindarra, amit a régebbi kutatások szilárd alapként kínálnak számára. Egyebek között ezek az erények is emelik művét mondatnani irodalmunk legjobb alkotásai közé.

Rácz Endre

Egy emberöltő nyelvünk védelmében. Nagy J. Béla válogatott tanulmányai és cikkei. Szerkesztette és a bevezetőt írta Ferenczy Géza. Budapest, 1968. Akadémiai Kiadó, 322 lap

Könyvet ismertetni többféle céllal, sokféleképpen lehet, s a feladat ettől függően könnyű vagy nehéz. A pusztán a kötet tartalmának, felépítésének vázolására korlátozódó s esetleg még reklámcelű dicséretekkel megtűzdelt könyvismertetés általában könnyen születik, s kevés munkát okoz az ismertetőnek, kevés bosszúságot a könyv szerzőjének. (Bár ez utóbbi nem bizonyos; szerzője válogatja.) A Nyelvőrnek a Szemle rovatára azonban nem az efféle regisztráló-magasztaló ismertetések a jellemzőek — bár ilyen is akad —, hanem a tárgyilagos hangú, értékelő, a tárgyalt könyv erényeit és hibáit egyaránt feltáró recenziók. Nos, ilyen könyvbírálatot írni szép, de nehéz és hálátlan feladat.

Most, hogy Nagy J. Béla válogatott tanulmányairól és cikkeiről készülök értékelő ismertetést írni, válaszút előtt állok. Az értékelés tárgya egy posztumusz mű. Szerzője még maga állította össze anyagát, de a könyv megjelenését már nem érthette meg: 1967. szeptember 26-án, 83 éves korában elhunyt Veszpremben. Hogyan számoljak be könyvről? A kegyelet hangján, tisztelettel adózva a körünkből immár végérvényesen eltávozott mester emlékének, vagy pedig azzal a meg nem alkuvó, semmit el nem hallgató tárgyilagossággal, szigorúsággal, amely az ő írásait jellemezte? Úgy érzem, egyik megoldás sem volna igazán jó. Az első azért nem, mert az iránta érzett őszinte megbecsülés és tisztelet kifejezésén kívül más célja aligha lehetne — s a Nyelvőr dolgozótársai és olvasói nevében folyóiratunkban különben is igen szépen búcsúztatta őt erre nálam sokkal hivatottabb kollégám, Ferenczy Géza (Nyr. 92:138–41) —, a második pedig azért nem, mert a szerző, a szenvedélyes vitatkozó — fájdalom! — már nem védhetné meg a maga igazát, már nem szedhetné ízekre bírálatomat, s nem bizonyíthatná be tucatnyi Arany- és Simonyi-idézetre hivatkozva, hogy a vitatott kérdésekben nincs igazam. Így hát a körülményekhez igazodva szabálytalan recenziót írok a könyvről: röviden vázolom, miről van benne szó, majd azt vizsgálom meg, hogy mint tudóst és mint embert milyenek láthatjuk Nagy J. Bélát e gyűjteményes kötet tükrében.

A könyv 23 tanulmányt foglal magában. A legrégebb 1929-ből, a legfrissebb 1964-ből való. Ezek az évszámok nem a szerző tudományos munkásságának kezdetét és végét jelzik. Már 1902-ben, tizennyolc esztendőskorában jelent meg cikke, s hatvanöt esztendővel később, halála évében is publikált. Külön öröm számunkra, hogy az első

és az utolsó is nyelv-művelő cikk, s mindkettő folyóiratunkban látott napvilágot (Sörkorsó: Nyr. 31:459–60; *Bir* vagy *bír?*: Nyr. 91:405–6). A kötetbe – szükségszerűen – csak tudományos természetűek egy töredéke fért bele. Kimaradt belőle minden pedagógiai tárgyú dolgozata – márpedig Nagy J. Béla ezen a területen is számos kiváló művet alkotott; nem véletlen, hogy két évtizeden át a Magyar Paedagogia című szakfolyóirat szerkesztője volt (vö. Tompa József: MNy. 50:221–2, Kovalovszky Miklós: Nyr. 88:1–2) –, kimaradtak egyéb nyelvészeti tárgyú tanulmányai (pl. Hangváltó igetövek: NyK. 50:312–20, Alakegyezés: Melich- emlékkönyv. 1942. 276–85), s még szorosabb értelemben vett nyelv-művelő írásainak is csak alig fele kapott helyet benne. E műfajba tartozó legigényesebb, legmaradandóbb munkái azonban megtalálhatók a könyvben. Ezt a tényt rögzítette a kötet szerkesztője, Ferenczy Géza is magvas, szép bevezetőjében, midőn így írt: „csak azt közöljük, ami igazán korszerű, ami közérdekű” (14). Másutt pedig: „természetes, hogy a változó nyelvnek egy-egy jelenségéhez fűzött alkalmi magyarázatunk olykor magával a jelenséggel együtt elévül. Neki is elévült sok kisebb-nagyobb írása. Mi élő műveit mutatjuk be” (11–2). Ezt tükrözi az is, hogy a kötet anyagának csaknem négyötöde a felszabadulás után, még közelebről az 1954–1963-ig terjedő évtizedben látott cikkek formájában napvilágot.

A könyvnek három nagy fejezete van. I. A nyelv-művelés elvei, néhány munkása (17–122). Ebbe a részbe „A nyelv-művelés elvei”, a „Helyes magyarság” és a „Van-e nyelvhelyesség” című, főként elvi kérdéseket fejtegető tanulmányok, valamint az Arany János, Horváth János és Simonyi Zsigmond nyelv-művelő munkásságát elemző-értékelő, elméleti fejtegetésekben ugyancsak nem szűkölködő dolgozatok tartoznak. II. Helyesen magyarul (123–219). Ebben a fejezetben található „Nyelvhelyességi babonák”, „Hogyan nevezzük a nőket?”, „Hogy ragozzuk a magyar igét?” és „A Péter tyúkjá” című, nyelvhelyességi részkérdésekkel foglalkozó négy nagyobb tanulmánya, valamint további hét kisebb lélegzetű nyelv-művelő írása. Közülük az egyik, a „Nyelv-művelő újságcikkek” maga is cikkgyűjtemény. III. Kiejtés, helyesírás. Ez a fejezet „Köznyelvi kiejtésünk”, „A helyesírás értékelése”, „Helyesírásunk időszzerű kérdései”, „Az írásjelek alkalmazásának néhány kérdése”, „Egy helyesírási buktató”, végül „Betűneveink” című dolgozatait foglalja magában. A cikkeknek az idézett három fejezetre való szétosztása a szerkesztő érdeme, de mint Ferenczy megjegyzi (14), az anyag szinte önként kínálta ezt a tagolást. A könyvben való eligazodást ez a felosztás – s vele együtt természetesen a tartalomjegyzék is – némileg csakugyan megkönnyíti, egy részletes szó- és tárgymutató hiányát azonban, sajnos, semmiképpen sem menti. (Egyébként Hexendorf Edit munkájaként készült egy igen tüzetes mutató a kötethez, ez azonban túlságosan nagy terjedelme miatt kiadói megfontolásokból végül is kimaradt belőle. Kár érte.)

Milyen tudós, milyen ember volt Nagy J. Béla? A továbbiakban erre keresem a választ a kötet cikkei alapján, mindig csak egy-egy mozzanatot, egy-egy árnyalatot villantva fel a sokszínű anyagból.

Tisztán látott elvi kérdésekben. Nyilvánvaló volt számára, hogy a nyelv egyik legfőbb jellemzője a szakadatlan változás. 1932-ben írta: „Amikor minden változik a világon, lehetetlen, hogy éppen a nyelv változatlan maradjon. A nyelvnek szükségképpen változnia kell, mert nemzedékről nemzedékre más-más emberek beszélnek és írják más-más körülmények között. Csak holt nyelv maradhat változatlan, a változás hozzátartozik minden élő nyelv természetéhez. Nyilvánvaló ebből, hogy a nyelv változásának nem lehet gátat vetni. Nem lehet kimondani, hogy a nyelv eddig folyton változott ugyan, mostantól fogva azonban vége lesz minden változásnak. A nyelv ezután is mindig változni fog” (18). S ebből logikusan következik a korszerű nyelv-művelés egyik legfőbb alapelve, amelyet Nagy J. Béla szintén megfogalmazott, de amelyet

most Lőrincze Lajosnak a nyelvművelés elvi kérdéseiről szóló, 1951-ben, az akadémiai nagyhéten elhangzott mondatával idézek olvasóink emlékezetébe: „A nyelv tehát változik, így a helyesség mértéke, normája sem maradhat változatlan” (NyÉl. 153). Ez az elvi tisztánlátás a magyarázata annak, hogy Nagy J. Béla egy egész sereg kérdésben korszerűbb álláspontot foglalt el számos nyelvművelő-nyelvvédő kortársánál. Már a harmincas években jól látta, hogy a pusztán az idegen szavak üldözésére korlátozódó nyelvvédelem önmagában édeskeveset ér (92). Többször hangsúlyozta, hogy a helyesírásban nem lehet, nem szabad „mindent szigorúan és apróra szabályozni”, hanem teret kell engedni az egyéniség érvényesülésének is (264, 304–5). Védelmébe vett – nemegyszer másokkal ellentétben – újonnan felbukkanó nyelvi jelenségeket (példákat alább még lesz alkalmam mondani) stb. Talán csak az az egy felismerés hiányzik nála – de ha nem mondta is ki, munkásságában ezt is magáévá tette –, hogy „A nyelvművelés . . . nem a nyelvért van, hanem, mint a nyelv maga is, az emberért, a társadalomért” (Lőrincze: i. m. 156).

Mindennek a mélyére nézett, a jelentéktelen s látszólag egyszerű kérdéseknek is filológusi alaposággal, a legnagyobb körültekintéssel járt a végére. Ez a jellemvonása – úgy érzem, bátran beszélhetek itt jellemvonásról – szinte minden munkájából kitűnik, de különösen élesen mutatkozik meg akkor, amikor a helyesírás vitás vagy rendezetlen kérdéseiről szól. Észreveszi, hogy helyesírásunkban (a jelenlegiben!) rendezetlen a mondatátszövődések írása (304), s egyébként is sok a megokolatlan bizonytalanság a vessző használatában (293 kk.); meglátja az ellentétet a között a két dolog között, hogy az idegen szavak elválasztásához semmiféle idegen nyelvismeretre sincs szükség, az idegen nevek helyes leírásához pedig elvben minden idegen nyelv ismerete megkívántatik (281), s az elvek tisztázása érdekében még helyesírási szabályzatunk készítőinek saját írásaikban előforduló helyesírási következetlenségeit, hibáit sem állja előszámolni (255–6). Ezzel is óvatosságra int mindnyájunkat, különösen, amikor helyesírási mélyfírásának tanulságait így vonja le: „Minél többet és többfélét olvas valaki, minél jobban figyel a helyesírásra, és minél kevésbé restelli a fáradtságot, hogy mindenek utánanézzon (mert ez bizony fáradtsággal jár), annál inkább meggyőződik róla, mennyire nincs teljes egység helyesírásunkban. Azért én sokkal óvatosabban beszélnék, mikor a helyesírásról van szó. Nem nevezném a szabályzatot törvénykönyvnek, hiszen nem törvénykönyv, hanem csak szabálykönyv. Nem mondanék olyat, hogy az ettől való eltérés hiba és szegény . . . , mert ha ez igaz volna, akkor országunkban mindenkinek pirulni kellene. Legyünk szerényebbek és nagyobb realisták, érzjük be a valósággal, az elérhetővel, azzal, hogy helyesírásunk nem egészen, csak nagyjában egységes, éppúgy, mint irodalmi nyelvünk és köznyelvi kiejtésünk” (257).

Nézeteiben rugalmas, ellensége minden dogmatizmusnak. Jogos indulattal rója meg azokat, akik „a fejükbe húzott vaskalaptól nem látják meg azt az alapvető igazságot, hogy minden nyelv lassan-lassan bár, de folyton változik” (86), s a nyelvre vonatkoztatva – megint csak teljes joggal – ezt hirdeti: „türelmetlenül üldözni nem szabad se a régít, se az újat. Az új úgyis diadalmaskodni fog előbb vagy utóbb, ezt mutatja a nyelvtörténet” (86). Íme, néhány jellemző részlet a könyvből – többségében a „Nyelvhelyességi babonák” című tanulmányból – annak érzékeltetésére, mennyire küzdött Nagy J. Béla a dogmatikus általánosítások ellen: „Ne siessük hát el nyelvhelyességi szabályaink kimondását! Ne hirdessünk olyan szabályt se, hogy a *mikor* és a *hol* kérdésre való, az *amikor* és az *ahol* pedig kötőszó, mert a rövidebb *mikor* és *hol* is lehet kötőszó” (104). – „Van olyan értékelő ítélet is, hogy az összetett mondatok szerkesztésében jobb a mellérendelés, mint az alárendelés, mert az összetett mondat tagjainak egymás mellé rendelése jobban egyezik a magyar nyelv természetével. A szabálynak ilyen megfogalmazása azonban megint babonává

forzítja az igazságot, mert nem lehet a mellékmondatoknak minden fajtáját sommásan magyartalannak bélyegezni és üldözni" (126–7). – „Nem lehet szigorúan megkövetelni annak a szabálynak megtartását sem, hogy nem személyt jelentő főnévre okvetlenül az *amely* (*mely*) névmásnak kell vonatkoznia. Ne legyünk hajthatatlanok ebben a kérdésben, vessünk számat az élőnyelv fejlődésével" (135). – „Kellő megfontolás nélkül kimondott álszabály... az, hogy kötőszóval sohasem kezdhetünk mondatot" (146). – „Még *jőni* kell, még *jőni fog* egy jobb kor" (Szózat). Ez a *fog*-os jövő a népnyelvben nem járatos ugyan, de a köznyelvben s az irodalmi nyelvben egészen meggyökeresedett, és semmivel meg nem okolható babona az az állítás, hogy ez a szerkezet rossz. Ne féljünk tőle!" (147.) – „Az *igenevek* közül ok nélkül üldözik az ártatlan *való* szócskát az ilyen határozós szerkezetekben: a könyvnek franciául *való* (vagy francia nyelven *való*) megjelenése. Egy nyelvész kimondta rá azt az elmarasztaló ítéletet, hogy lompos, nehézkes kifejezés, a megrovás aztán már abban a formában terjedt tovább, hogy ez magyartalanság. Pedig éppen nagyon is magyaros szerkezet, hisz más nyelvekben nincs efféle" (149). Egy-egy kérdésben – különösen idősebb korában, amikor szinte mindenki veszít valamit az új nyelvi jelenségek iránti fogékonyságából – már nem látszik ennyire rugalmasnak, hajlékonynak, ez azonban aligha róható fel hibájául. Az *összes* utáni egyes szám megítélésében – legalábbis véleményem szerint – jóval szigorúbb a kelletnél (54–5; vö. Imre Samu: MNy. 49:156–65), a *leáll* a *gyár*, *leálltak* a munkások-féle mondatok *leáll* szavával nem tudott megbarátkozni (115; vö. G. L.: NyLev. 46–8), s Kovalovszky Miklós a nyolevanéves Nagy J. Bélát köszöntő cikkében közös szerkesztősködésükre visszatekintve ezt írta róla: „Az újabb nyelvi jelenségek és változások megítélésében általában szigorúbb volt nálam" (Nyr. 88:4). Bizonyosan így volt, ez azonban inkább szinte törvényszerű nemzedéki különbséget tükröz, mintsem valamiféle nyelvi konzervativizmust. Nagy J. Bélánál erről szó sincs. Ő elveiben haláláig fejlődéspárti, haláláig modern maradt.

Soha senkivel szemben sem volt elnéző. Nem volt tekintélytisztelő, a kifejezés legnemesebb értelmében. Rendkívül nagyra becsülte klasszikus költőinket, íróinkat, de ha az alkalom, az őt éppen foglalkoztató téma úgy kívánta, nyelvi hibáikat sem hallgatta el. Tapintatosan és finoman ugyan, de azért csak elmarasztalta egy-egy nyelvi botlásáért Katona Józsefet (39), Adyt (40), Gárdonyit (42, 248), Jókait (111–2), Petőfit (246), Tompát (246–7), Mikszáthot (247–8), s még az általa különösen szeretett Aranyt is (34–6). Íme, egy rá olyannyira jellemző idézet 1936-ból: „Amit az iskolában együtt olvasunk a tanulókkal, annak a hibáit... szóvá is kell tennünk, mert pl. az, hogy „örömet *csinál* valakinek" (*szerez* helyett), vagy az, hogy „úgy *jó* neki, mint egy álom" (e helyett: úgy *tűnik* fel; amaz a Toldiban, XII, 15; emez a Pázmán lovagban) nem magyaros akkor sem, ha Arany János írta; nem magyaros ez a többes szám sem: „A kis *csizmák*«, ha Mikszáth írta is: Garay Obsitosában is németes a „*megcsinált* gavallér" (*kész* helyett). De amikor ráeszméltetjük tanítványainkat ezekre a hibákra, nem lehetünk elég tapintatosak, mert még a látszatát is kerülnünk kell az írók fölényes bírálgatásának" (90–1). Hasonlóan tapintatos, de ugyanúgy hasonlóan kérlelhetetlen volt akkor is, amikor egy-egy nyelvészeti kérdésben vitába keveredett másokkal. Különben is félelmetes vitaközö volt. Egy helyütt ezt írta: „Magunkon kell elkezdeni a javítást, nem másokon" (Msn. 6:104; id. Ferenczy az ismertettét kötet 11. lapján). Ehhez tartotta is magát, de inkább csak olyan értelemben, hogy önszántából többször revideálta álláspontját, módosította, helyesbítette nézeteit; vitában meggyőzni őt alig lehetett. Kötetünkben a legjellemzőbb vitacikkek nemigen kaphattak helyet, mert a másik fél, a vitapartner írásainak ismerete nélkül esetleg hamis képet adnának. Egy-egy vitázó tanulmány azonban (pl. „Hogy nevezzük a nőket?", „A Péter tyúkja"), így is belekerült. Szívem szerint mindjárt hozzátenném, hogy e két idézett cikk engem

mindmáig nem győzött meg, de hogy miért, azt e szabálytalan könyvismertetésben már csak azért sem részletezem, mivel az egyikben éppen én vagyok az érintett fél. Legföljebb azt jegyzem meg meg, hogy én egyszer-kétszer már keveredtem olyan vitába, amelyben férfiasan el kellett ismernem tévedésemet.

Kiváló gyakorlati érzéke volt. Nemcsak pompás tankönyvei tanúskodnak erről — a kötetből ezek különben is hiányoznak —, hanem az az élelátása is, amellyel észreveszi, milyen tudományos és gyakorlati igényeket egyaránt kielégítő kézikönyvekre van leginkább szükség. Sürgeti egy új, alapos nyelvhelyességi kódexnek az elkészítését, megjegyezve, hogy ennek akár kétféle változata is elkelve: „egy rövidebb, csupán gyors tájékoztatásra való, azonkívül egy bővebb, olyan, amely a szóban forgó kérdéseknek irodalmára nézve is útbagazitaná a részletek iránt érdeklődő olvasót” (94). Másutt még arra is figyelmeztet, „hogy legyen megbízható, nyelvünknek tudományos ismeretén alapuló hibajegyzék, vagyis szótári rész is az új nyelvhelyességi kódexben” (121). Fontosnak tartja, hogy minél előbb szülessenek új tudományos névtárak, s ezek közül külön is megemlíti az idegen családnevek, az egyéni nevek (keresztnevek) és a földrajzi nevek szótárát, mint amelyekre leginkább szükség van (282–3). Sürgősen elkészítendőnek tartja a fogalmazás tanításának új kézikönyvét, „amely összefoglalja elődeink munkásságának ma is felhasználható eredményeit, egyúttal tovább is fejleszti a fogalmazástanítás módszertanát az oktatás minden fokán” (121–2). Végül nemcsak hangoztatta, hogy szükséges, hanem sokat tett is azért, hogy napvilágot láthasson egy könnyen kezelhető, nagy szóanyagot magában foglaló helyesírási szótár. A kötet egyik cikkében saját magát nem is említve szól erről (276). Valójában az évek munkájával elkészült nagy szótár az ő műve; az pusztult el, legnagyobb részét már kiszedett állapotban, kéziratostul a Franklin-nyomda romjai alatt 1945-ben. Nagy J. Béla lelkierejére jellemző, hogy a felszabadulás után újból nekifogott a helyesírási nagyszótárnak. Terve ugyan nem valósulhatott meg, de „fáradozása mégsem volt hiábavaló: az ő kéziratosa anyaga lett egyik alapja a Helyesírási tanácsadó szótárnak” (Kovalovszky: Nyr. 88:2).

„K ö n n y e d f o r m a j e l l e m z i m i n d e n í r á s á t.” E mondatot idézőjelbe tettem, mert nem tőlem származik; Kovalovszky Miklós írta le Nagy J. Béla emlékének szentelt méltató cikkében (MNY. 64:123). De tökéletesen egyetértek vele, s nem is lehet egyet nem érteni. Nagy J. nem volt stílusművész a szó olyan értelmében, ahogyan pl. Kosztolányi annak számít. Nem törekedett nyelvi bravúrokra, sohanemvolt, eredeti szóképekre, meghökkentő mondatfűzésekre. De olyan tudós volt, aki szaktudományának sajátos problémáin kívül tisztában van azzal is, hogy a forma nem pusztán valami kicsinyelni való külsőség. Olvasmányosságra törekedett, a bonyolult mondánivalót is igyekezett egyszerűen kifejezni, frappáns, szemléletes példákkal tette színessé, elevenné műveit. Hogy ezt mennyire fontosnak tartotta, az kiderül azokból a soraiból, amelyekkel a nyelvművelő Horváth Jánost méltató tanulmányát kezdi: „Régi panasz, hogy a tudományos írók gyakran helytelenül ítélik meg a tartalom és a forma viszonyát. Úgy vélekednek, hogy tudományos írásműben a tartalom a fődolog, a formára nem szükséges különösebb gondot fordítani, azért még lapalji jegyzetek tömegével is rontják munkájuk zavartalan olvashatóságát. Pedig az anyagnak formába öntése sohasem mellékes. Nem mindegy, hogy milyen az a nyelvi köntös, amelyben megjelenik a kifejezés váró gondolat. Az írásműnek hatása és jövője szempontjából éppenséggel nem közömbös, jól van-e megírva vagy rosszul, kellemes olvasmány-e vagy élvezhetetlen” (37). Rá is teljes egészében érvényes az a megállapítás, amelyet ő Horváth Jánosra vonatkoztatva tett: „a kiváló formaérzéssel megáldott tudományos írók közé tartozik” (38).

Válogatott tanulmányait tartalmazó kötete pedig nyelvművelő szakirodalmunknak legkedvesebb, legtiszteltetreméltóbb darabjai közé.

Grétsy László

A Nyelvőr postája

A „nonstop bűnöző” és a többiek. Terjednek a divatszavak. *Mélyhűtött* gyümölcsöt eszünk, s *úrtalálkozót* látunk a képernyőn. Valakiről megállapítjuk, hogy szavai nincsenek *szinkronban* tetteivel, azaz mást mond, mint amit eselekszik, szózással élve: vizet prédikál és bort iszik.

Az idegen eredetű divatszavak közül különösen népszerű és országszerte hódít a *nonstop*. *Nonstop eszpresszó*, *nonstop mulató*, *nonstop üzlet*. Lehetséges, hogy ezek a kávézók, mulatók idegenforgalomra számítanak. Talán ezért nem írják ki magyarul, hogy éjjel-nappal, állandóan nyitva tartó presszó vagy mulató.

Meglepőbb és indokolatlan a sajtóban terjedő *nonstop*-járvány. Nonstop tanácskozásokról és nonstop személyeséről olvashatunk. „Az első négyes találkozót *nonstop sajtókonferencia* követte” — halljuk a rádióban. A közelmúltban arról is írtak, hogy egy kanadai nyelvtudósokból álló munkacsoport újszerű *nonstop nyelvtanítással* kísérletezik. Szinte már sajnálni kezdjük azokat, akik éjjel-nappal tanácskoznak, folyton-folyvást nyelvet tanulnak vagy szakadatlanul sajtókonferencián ülnek. Még feltűnőbb a következő újsághír: „Elfogtak egy *nonstop bűnözőt*.” Záróra nélküli, éjjel-nappal nyitva tartó üzemet el lehet képzelni, de *nonstop bűnözőt* már aligha. Megállás, szünet nélkül lopni, fosztogatni, betörni lehetetlen. Ezt különben a klasszikus regényirodalom és a bűnügyi elbeszélések is bizonyítják. Dickens *Twist Olivér* c. regénye éppen úgy, mint a közkedvelt Rejtő Jenő. Ezekből tudjuk, mennyi fontolgtatás, tervezgetés, készüllet előzi meg egy-egy merény végrehajtását. A napilapban felbukkant *nonstop bűnöző*, úgy látszik, dacol a hagyományokkal. Éjjel-nappal, megállás nélkül úzi hírhedt mesteriségét. Ámde az említett cikkből az is kiderül, hogy ez a *bűnöző* nem is annyira *nonstop*, mint amennyire hírlik. Szüneteket, rövidebb-hosszabb kényszerpihenőket ő is tart. Talán még szakmai továbbképzésével is törődik. Valószínűleg mindez akadályozza a mesterség állandó gyakorlásában.

Miért mondtuk el mindezt? Nyilván azért, mert egy-egy elcsépelet divatszó modoros, hányaveti használata egy sereg találó szót, kifejezést homályosít el, az árnyaltságtól, a színektől fosztja meg beszédünket. Mert elképzelhető, hogy a *nonstop bűnöző* hivatalos stílusárnyalattal *rovott múltú*, esetleg *város- vagy országszerte ismert bűnöző*. Lehet az alvilág jól ismert, jellegzetes alakja is. Sőt megrögzött, visszaeső, hírhedt, általánosan ismert bűnözőről is beszélhetünk. Még a *hétpróbás* vagy *cégéres* jelzőket sem vetném meg. Szemléletesen fejezik ki, népies ízekkel, hogy az illető nem először téved a törvénytelenység, a bűn útjára. Mert színes, sok jelentés- és hangulatárnyalatot kifejező szókincsünkben *nonstop*, azaz állandóan válogathatunk.

Szablyár Ferenc

A Nyelvtudományi Intézet nyelv művelő csoportjának levelesládájából

Vendéglátóipari egység. Varga József kaposvári olvasószerkesztő értesít bennünket arról, hogy manapság már szinte minden létesítmény: *egység*. Rendjén van ez?

Bizony nagyon visszaélnék az *egység* szóval ilyenféle kifejezésekben: *vendéglátóipari egység, üzemegeység, gyáregység* stb. A fontoskodó német ilyen meg ilyen *Einheit* szót utánozzuk vele. A német katonaság nyelvéből terjedt át más területre. Ha lehet, valóban mellőzzük. Sajnos, ma már nem mindig lehet. (Több hivatalos intézménynévben benne van a *gyáregység* szó!) F. G.

Lakótelep. Varga József olvasószerkesztő azt írja, hogy 1967. november 7-én Kaposvárnak egy újonnan épülő (északnyugati) városrészét Kaposvár testvérvárosáról *Kalinyin lakótelep*-nek nevezték el. Némelyeknek nem tetszik ez a *lakótelep* megnevezés, azért inkább *Kalinyin városrész*-nek írják cikkeikben. Jogos-e az idegenkedés a *lakótelep* szótól?

Mi nem érzünk semmi bántót ebben a szóban. Az Értelmező Szótár sem minősíti „rosszalló”-félének. Fővárosunkban is van *József Attila lakótelep*, szép új lakóházak tömege. Az újságok is gyakran írnak róla ezen a néven; tudomásom szerint még senki sem akadt fönn rajta. Akinek Kaposváron nem tetszik a *lakótelep* megnevezés, az bizonyára a *telep* szót nem érzi eléggé választékosnak, mert vannak „telepek” városok, faluk szélén: putrik, viskók nyomorúságos halmaza, s az ilyen értelmű *telep* szó hangulatát érzik bele a *lakótelep* szóba. De nem kell okvetlenül rossz hangulattal társítanunk, hiszen van másfajta *telep* is: *művésztelep, nyaralótelep, üdülőtelep*; Pápán *Tisztviselőtelep*-nek hívták a kertvárosnak azt az új utcáját, amelyben főként tisztviselők építettek maguknak családi házat a századforduló után. Úgy gondoljuk, nincs tehát rá ok, hogy idegenkedjünk a *lakótelep* szótól.

Persze lehet használni helyette a *városrész* szót is. A városrész azonban rendszerint nagyobb, mint a *lakótelep*. *Városrész* például Budapesten a Ferencváros, a Józsefváros, az Angyalföld, a Lágymányos, a Zugliget, a Hűvösvölgy. Még nagyobb területet is jelenthet: van Budapestnek *budai és pesti városrésze*. A *városnegyed* szó szintén rokona jelentésében a *városrész*-nek és a *lakótelep*-nek, de jellegében, lakóinak foglalkozásában vagy más sajátosságában jobban elkülönül környezetétől. F. G.

Eredő. Dr. Pogány György arra hívja fel a figyelmünket, hogy egy Kossuth-díjas költőnk helytelenül használta az *eredő* szót (Népszabadság 1968. márc. 16.), 'ok, tényező, összetevő' értelemben.

Valóban kár, hogy egy kiváló író, költő is belecsik ilyen hibába. Úgy magyarázhatjuk ezt a szótévesztést, hogy az *eredő* az *ered* igének főnevesült melléknévi igeneve; ami *ered*, az tudniillik 'kezdődik, valahonnan elindul'; de másfelől ami *ered*, az olyanformán is keletkezhet, hogy több, más-máshonnan kiinduló erőből tevődik össze, amint éppen a vektorokból összeadóldó *eredő*. Ezt a szót az utóbbi jelentésre foglalta le a matematika, geometria, fizika, technika. Ahogy az Értelmező Szótárnak egy példáját átalakítva mondhatnánk: „A Körös a Sebes-, a Fekete- és Fehér-Körösnek az *eredője*.” Láthatjuk tehát, hogy kétféleképpen *eredhet* valami: vagy egymagában, önállóan „kezdődik, keletkezik”, vagy több erőből, mennyiségből összegeződve, „eredményképpen jön létre”. Ebben a második módban egybeolvad a kezdet és a vég; a vég egyszersmind kezdet, ez tévesztheti meg azt, aki az *eredő*-t 'ok, összetevő (komponens)' értelemben használja, holott az *eredő* főnév még a szaktudományoktól függetlenül is ezt jelenti a köznyelvben (igaz, ritkán): 'okozat' (vö. az Értelmező Szótárral).

F. G.

Üzem közben. Szenvedélyes vita támadt egy üzemben a címül írt kifejezés helyes értelmezéséről. A vitának az ad különös fontosságot, hogy háttérben életbe vágó személyi és anyagi érdekek állanak.

Meszlényi Máriaónak az „üzem közben való szabályozás” kifejezés értelmezéséről a következőket mondhatjuk:

Az *üzem* szó ide illő jelentéséből kell kiindulnunk: valamely termelési eszköznek termelést végző működése (Értelmező Szótár). Az ilyen kifejezések: *üzembe helyez, üzemben tart valamit, üzemben van valami*, továbbá az *üzemel, üzemeltet* igék mind erre a működésre mint folyamatra utalnak. A működés fogalmát azonban nem értelmezhetjük szűken, csak a cselekvő, termelő mozgás szempontjából. Ha egy gép, készülék éppen áll (pl. üzemanyag, nyersanyag pótlása, a munkadarab igazítása vagy cseréje, szabályozás, karbantartás, kisebb javítás végett), azért, mert a munka végzése megkívánja ezt a rövidebb-hosszabb megszakítást, vagy ha egy gépjármű (autó, mozdony) rendeltetés-szerűen, a szükségnek megfelelően megáll valahol, üzemben levőnek tekinthető, mert bármelyik percben alkalmas és kész a további működésre. Erre az esetre is érvényes tehát az *üzem közben* kifejezés. Arra a gépre azonban, amelyet kezelője például az ebéd-szünet idejére vagy a műszak végén megállít, és huzamosabb időre kikapcsol az energia-forrásból, vagy pedig a garázsban álló autóra, a kocsiszímben éjszaka pihenő villamosra nem mondanánk, hogy *üzemben van*.

Ez tehát a nyelvész véleménye a kifejezés értelmezéséről, de lehet, hogy a műszaki nyelvhasználat más elkülönítést alkalmaz. Ha azonban az esetleges kétértelműségnek, félreértés lehetőségének elkerülését fontosnak tartjuk (pl. baleset-elhárítási utasítás megfogalmazásában), a kétféleképpen is magyarázható *üzem közben* kifejezés helyett mondjuk meg világosan, mire értjük (*működés közben* vagy amikor a gép áll, amikor a gépet kikapcsoltuk stb.).

K. M.

Legközelebbi — legrövidebb. Molnár Imréné azt kérdi levelezőlapján, hogyan helyesebb: Nagyvisnyónak ez meg ez a *legközelebbi* vagy *legrövidebb* csatlakozóállomása.

Állomás (ha távolságát nézzük) nem lehet egy helységhez viszonyítva *hosszú* vagy *rövid*, hanem *közeli* vagy *távoli*. Ha távolságról szólva a *rövid* vagy *hosszú* melléknév is eszünkbe jut, az onnan van, hogy az odáig megteendő útnak a rövidségére vagy hosszúságára gondolunk. Szabatosan mégis csupán *legközelebbi*, nem pedig *legrövidebb állomás*-ról beszélhetünk. Az út tehát lehet *rövidebb* vagy *hosszabb*, de az megint más kérdés, hogy merre „közelebb”, merre „hamarabb”. (Gyalog vagy autón, autóbuszon lehet-e eljutni arra a csatlakozóállomásra?)

F. G.

Pongyola. Sótónyi Gábor tanuló azt szeretné tudni, „honnan származik a pongyola stílus”. A kérdést bizonyára így lehetne pontosabban megfogalmazni: miért nevezik pongyolának a rendetlen, hanyag stílust.

A *pongyola* nyelvújítási szó. Kazinczy alkalmazta először, a népnyelvi *pongyula, pangyula, pelengye, plengyuha* stb. irodalmiasított változataként. A tájnyelvben a szó csak melléknévi használatban járja; jelentése: 'laza, hanyag, rendetlen, öltözetlen'. Ilyen példamondatokat találunk rá a Szinnyi József szerkesztette Magyar Tájszótárban: *Má megin de plengyuha vagy: lecsúszott a kapcád. De pelengyén vagytok felöltözve, csak úgy lóg rólatok a cafrang. Lacsuha embernek pangyula a ruhája* ('rendetlen, piszkos embernek rendetlen a ruhája'). Stb. Kazinczy a stílus kötetlenségét, lazaságát jelölte ezzel a melléknévvel, pontosabban a belőle képzett főnévvel: „Meg tudta aini az éneknek azt a tetsző pongyolaságot, melynek a gyermekkori poesis munkáiban kellett mosolyogni” (1788. Gessner Salamon Idylliumi). Kazinczytól napjainkig él a *pongyola* melléknév, mint a hanyag, rendetlen — de sokszor a kellemesen kötetlen, laza, közvetlen — stílus, nyelvezet, sőt a viselkedés, külső megjelenés jelzője.

Adataink szerint főnévi használatban is Kazinczynál találkozunk először a szóval; a francia *négligé* magyar megfelelőjeként alkalmazta a Bács megyei második, 1814-i kiadásában: „... reggeli kedves pongyolájában lenéze.” (Az első kiadásban ugyanez a szerkezet még így szerepelt: „... ’s kedveltető negligeejében ki — nézett.”). Mindazonáltal a múlt században a *pongyola* főnévi használata még meglehetősen ritka volt, a reggeli vagy házi öltözéket inkább csak a vele alakult jelzős összetételek jelölték: *pongyola-kabát volt* [a hölgyön] *fehér batistból* (1844. Életk. II. 32), *Lizinka és Diana ... magokra vették pongyola öltönyeiket* (1853. Jósika M. Eszther III. 129.), *pongyola-ruhát kapva magára, sietett az előszobába* (1890. Vadnai K. Esték 18.) stb. A mai ’otthoni ruha’ jelentésű *pongyola* főnév valószínűleg részben az effajta szerkezetek jelzői tagjának önálló sodása útján jött létre, részben azonban tovább élhetett a Kazinczy által használt főnévi jelentésű *pongyola* is.

A *pongyola* melléknév tehát korábbi keletkezésű nyelvünkben, mint a főnév, és már legelső irodalmi előfordulásakor is a stílus jelzőjeként szerepelt.

B. B. M.

Felhívás t. Vásárlóinkhoz!

HADROVICS LÁSZLÓ: A funkcionális magyar mondatban alapjai c. kiadványunk egyes példányaiból technikai hiba folytán a 362. oldalról kimaradt a „Források” feliratú felsorolás.

Kérjük Vásárlóinkat, ne fogadjanak el ilyen példányt, és ha korábban mégis birtokukba jutott volna olyan könyv, amelyből ez az oldal hiányzik, minden további nélkül kicserélhetik bármely könyvkereskedésben.

Ha a cserének mégis valamilyen akadálya lenne, sziveskedjék az alant felsorolt két cím egyikéhez fordulni, illetve a hiányos könyvet oda eljuttatni:

Akadémiai Könyvesbolt, Budapest V., Váci u. 22.

Akadémiai Kiadó Terjesztési Osztálya, Budapest V., Alkotmány u. 21.

AKADÉMIAI KIADÓ

AZ 1969. ÉVI, 93. ÉVFOLYAM TARTALOMJEGYZÉKE, SZÓMUTATÓJA ÉS TÁRGYMUTATÓJA

TARTALOMJEGYZÉK

<i>Balázs János</i> : Csécsi	293
<i>Bárczi Géza</i> : Simonyi Zsigmond	313
<i>Bakos József</i> : Egy nyelvi járvány és tanulságai	214
<i>Balogh László</i> : Iszkitól ~ iszkitéll ~ isztikéll	291
<i>B. B. M.</i> : Pongyola	511
<i>Benkő László</i> : Nyelvtudományi konferencia Potsdamban	165
<i>Benkő Loránd</i> : Emlékezés Simonyi Zsigmond „Tüzetes magyar nyelvtan”-ára ..	317
<i>Bihari József</i> : Hipis	137
<i>Deme László</i> : A helyesírás szabályozásának s a szabályok érvényesítésének kérdéseire	240
<i>Dömötör Ákos—Ferenczy Géza</i> : A hongkongi szó helyesírásáról	405
<i>Éder Zoltán</i> : Simonyi Zsigmond és a nyelvtudomány-történet	330
<i>É. Kiss Katalin</i> : A <i>^-si</i> képző a Hortobágyon	382
<i>É. Kiss Sándor</i> : Vakitalmérés, vakbor, vakpálinka	492
<i>É. Z.</i> : A hangmagasság változása vesszőnél, pontosvesszőnél, kettőspontnál, pontnál	160
<i>Fabricsius-Kovács Ferenc</i> : Metafora, képzavar, világosság	43
<i>Ferenczy Géza</i> : A <i>foto</i> , <i>foto-</i> helyesírásának és használatának kérdései 53 — (Dömötör	
Ákossal): A hongkongi szó helyesírásáról 405 — (Margócsy Józseffel): Hány	
szótagos a <i>néhai</i> szó Arany versében?	406
<i>F. G.</i> : Mondatelemzés 92. — Milyen írásjelet tegyünk levélbéli megszólítás végére?	
303. — Tájékoztató számítás a zárt <i>ë</i> használata? 304. — Az állítmány	
egyeztetése 305. — <i>Önök mint megrendelő</i> vagy <i>Önök mint megrendelők</i> 306. —	
Somolyog 307. — Elszűrült kifejezések 408. — Elsőnek hallják 409. — Ven-	
déglátóipari egység 510. — Lakótelep 510. — Eredő 510. — Legközelebbi —	
legrövidebb	511
<i>Fónagy Iván</i> : Egy áttetsző Verlaine-versről	246
<i>Güldi László</i> : Bartha János—Horváth Tibor—Józsa Nagy Mária—Szabó Zoltán:	
Kis magyar stilsztika 298. — Zoltai Béla (1890—1969)	410
<i>Gregor Ferenc</i> : A 'csille' és 'csillejegy' fogalmához kapcsolódó néhány bányásznyelvi	
kifejezésről	278
<i>Grétsy László</i> : Tájékoztató a Nyelvművelő Munkabizottság 1968. október 11-i és	
november 19-i üléséről 163. — Tájékoztató a Helyesírási Bizottság és a Nyelv-	
művelő Munkabizottság 1969. január 21-i együttes üléséről 308. — Adalékok	
az utónévválasztáshoz 438. — Nagy J. Béla: Egy emberöltő nyelvünk	
védelmében	504
<i>Gunda Béla</i> : Ujjat húz valakivel	281
<i>Gyárfás Endre</i> : Képzavarok és „képtelen” kifejezésformák	50
<i>Hernádi Sándor</i> : Összetett mondatok helyesírási célú elemzése	363

<i>H. Molnár Ilona</i> : A ragos határozók és a megfelelő személyragos határozószók mai viszonya	223
<i>Horpácsi Illés</i> : Huj, huj — seregély	396
<i>Kiefer Ferenc</i> : Az emfázis kérdéséhez	97
<i>Kiss Lajos</i> : Még egyszer a <i>kuká</i> -ról 136. — A Magyar Nyelvjárások Atlasza I.	169
<i>K. M.</i> : Üzem közben	511
<i>K. Palló Margit</i> : Csipkeverő, kötélverő, marokverő 282. — <i>Váz</i> 'madárijesztő'	471
<i>Kovalovszky Miklós</i> : A <i>mini</i> divatjáról 219. — Fitz Jenő szerk.: Székesfehérvár évszázadai	300
<i>Kovács Ferenc</i> : Simonyi Zsigmond nyelvszemlélete	322
<i>Kórháti Zsolt</i> : A zárójel mint stíluselem	60
<i>Kunszery Gyula</i> : Cigánymíatyánk 136. — Budapest — Elvtárs — Téliapó	292
<i>Ladó János</i> : Utóneveink helyesírása	176
<i>L. J.</i> : Mozaikszó-alkotás	160
<i>Lőrincze Lajos</i> : Az 1967. évi anyakönyvi bejegyzések néhány tanulsága	33
<i>Margócsy József—Ferenczy Géza</i> : Hány szótagos a <i>néhai</i> szó Arany versében?	406
<i>Márton Gyula</i> : Adalék a folyónevekből lett kutyanevekhez	134
<i>Matijevics Lajos</i> : Kishegyesi tájszavak	384
<i>Mikesy Sándor</i> : Épusz	302
<i>Miklósi László</i> : Névutók birtokos személyragozása	408
<i>Németh G. Béla</i> : Vajda János: A vaáli erdőben 69. — Kölcsey: Elfojtódás	357
<i>Nyíri Antal</i> : Lőrincze Lajos: Nyelvőrészen	141
<i>Ország László</i> : Kuli — Hobby 130. — Komfort 390. — Kokszi — Még egyszer a koktélról — Lord, mylord és társaik — Makadám — Meccs	474
<i>Ördög Ferenc</i> : Mutatvány a készülő göcseji és hetési személynév-monográfia adattári részéből	265
<i>Papp Ferenc</i> : Az Értelmező Szótár legtöbb jelentésű szavairól 94. — Gépi eredményeink felhasználása szótárírásunkban 376. — Hogyan tanítunk meg az orosz igék parancsoló módjának képzésére egy embert, és hogyan egy elektronikus számológépet?	456
<i>Papp László</i> : Földrajzi neveink továbbélése 116. — Szathmári István: Régi nyelvtanaink és egységesülő irodalmi nyelvünk	295
<i>P. Dombi Erzsébet</i> : Egy új módszertan	373
<i>Pesti János</i> : Földrajzi neveink <i>alsó</i> -, <i>felső</i> - (<i>~al</i> -, <i>~fel</i> -) helyzetviszonyító elemei	229
<i>Prohászka János</i> : Simonyi Zsigmond halála a korabeli sajtóban	340
<i>Rác Endre</i> : <i>H. Molnár Ilona</i> : Módosító szók és módosító mondatrészek a mai magyar nyelvben	495
<i>Reuter Camillo</i> : Ad finem Horseswt 135. — Mióta harsog a haris?	272
<i>Réz Ádám</i> : Tizenéves	302
<i>R. L. G.</i> : A bölény mint „zoológiai műemlék” 161. — 12 óra tájában 162. — Idegen személynévek írása 304. — Gitt	307
<i>Simándy K. Eörs</i> : Ebergény	491
<i>Simoncsics Péter</i> : Nyelvtipológiai szimpozium Szegeden	309
<i>Somogyi Dezső</i> : Csökkentsük helyesírásunk bonyolultságát!	232
<i>Szabály Ferenc</i> : A sikertelen munkasiker 67. — A „nonstop bűnöző” és a többiek	509
<i>Szabó T. Attila</i> : Egyik legönállótlanabb szavunk nyomában 190. — Nyelvjárástörténeti észrevételek egyetlen személyi határozórag-csoportunkról	346
<i>Szabó Zoltán</i> : Szabolcsi Miklós: A verselemzés kérdéseire	145
<i>Szathmári István</i> : Húszéves a Nyelvtudományi Intézet	417
<i>Szemere Gyula</i> : A feladatlapos felvételi vizsgák egyetemi tapasztalataiból	84

<i>Szende Tamás</i> : Noam Chomsky — Morris Halle: The sound pattern of English....	402
<i>Szépe György</i> : Nyelvészeti jegyzetek Arany Jánosnak „Valami az asszonánczról” című tanulmányáról I. — Beszámoló a balatonszabadi matematikai nyelvészeti konferenciáról	415
<i>Szepesy Gyula</i> : A jön—megy, hoz—visz és a nyelvművelés	423
<i>Sz. L.</i> : Gyári készítményű kolbász 161. — A magyar nyelv hete	415
<i>Szombathy Viktor</i> : Málna — „Két kávé rendel” — „Földalatti lanovka”	303
<i>Szőllősy Éva</i> : Nyelvfeldolgozás és dokumentáció (tanulmánykötet-ismertetés)....	399
<i>Takács Lajos</i> : A régi gazdálkodás emlékei földrajzi neveinkben.....	120
<i>Tompa József</i> : <i>Mordályégető</i> szavunk s a Vak Bottyánról való ének hitelessége....	467
<i>Török Gábor</i> : József Attila-kommentárok 74. — József Attila-kommentárok ...	451
<i>Vámos István</i> : Még egyszer a <i>Pray</i> névről	139
<i>Végh József</i> : Az önkéntes nyelvjárási gyűjtőpályázat 1966-ban és 1967-ben.....	123
<i>Wacha Imre</i> : A szép magyar beszéd országos középiskolai versenye.....	412
<i>Zsilka Tibor</i> : Fábry Zoltán nyelvi stílusáról	256
<i>Zsoldos Jenő</i> : Szótörténeti jegyzetek 285. — „Nyelvvédelem” és szótörténet 352. — Déliab—Fiskális—Demagógia	483
Nyelvművelés	1—68, 169—245, 313—56, 417—50
Íróink nyelve	69—83, 246—64, 357—62, 451—5
Nyelv és iskola	84—93, 363—75
A nyelvtudomány műhelyéből	94—115, 376—81, 456—66
Nyelvjárásaink	116—29, 265—71, 382—9
Szó- és szólásmagyarázatok	130—40, 272—94, 390—8, 467—94
Szemle	141—59, 295—301, 399—404, 495—508
A Nyelvőr postája.....	160—2, 302—7, 405—7, 509
A Nyelvtudományi Intézet nyelvművelő csoportjának levelesládájából 160—2, 303—7,	408—9, 510—2
A Nyelvőr hírei	163—5, 308—10, 410—6

SZÓMUTATÓ

A szómutató a következő cikkek szavait nem vagy csak részben tartalmazza: Lőrincze Lajos: Az 1967. évi anyakönyvi bejegyzések néhány tanulsága (33–43); Papp László: Földrajzi neveink továbbélése (116–20); Kiss Lajos: A Magyar Nyelvjárások Atlasza I. (169–76); Matijevics Lajos: Kishegyesi tájszavak (384–90).

<p>A, Á</p> <p><i>abajdotz</i> 337–8
 <i>agyafúrt</i> 484
 <i>alsó</i> 229–31
 <i>aja</i> 172
 <i>akció</i> 285–6
 <i>álláspont</i> 68
 <i>Amanda</i> 449
 <i>Annamária</i> 180–1, 183
 <i>aszalás</i> 121–2
 <i>Aszaló</i> 120–3
 <i>Aszó</i> 120–3</p> <p style="text-align: center;">B</p> <p><i>bab</i> 171
 <i>baliga</i> 280
 <i>Béke</i> 446
 <i>belátás</i> 68
 <i>bikkeny</i> 174
 <i>blaska</i> 278–9
 <i>bocsánat / pardon, ~</i>
 354–5
 <i>Boáz</i> 449
 <i>bog</i> 172
 <i>Boglárka</i> 442
 <i>bók</i> 172
 <i>borsó</i> 172
 <i>Botond</i> 442
 <i>boy-fiú</i> 355
 <i>Budapest</i> 292–3</p> | <p><i>butik</i> 286
 <i>búza</i> 174
 <i>bükköny</i> 174
 <i>büro</i> 356
 <i>büszke</i> 172–3</p> <p style="text-align: center;">C</p> <p><i>cifra</i> 484
 <i>cigánymiatyánk</i> 136
 <i>cukorrépa</i> 175</p> <p style="text-align: center;">Cs</p> <p><i>Csaba</i> 442
 <i>Csanád</i> 442
 <i>csécsi szalonna</i> 293–4
 <i>csille</i> 278
 <i>csipkebogyó</i> 172
 <i>csipkeverő</i> 282–5
 <i>csonkol</i> 122</p> <p style="text-align: center;">D</p> <p><i>deli</i> 484
 <i>délibáb</i> 483–4
 <i>demagógia</i> 488–91
 <i>dendi</i> 286–7
 <i>Dezideráta</i> 446
 <i>Dina</i> 449
 <i>direktor</i> 487–8
 <i>dominikánus</i> 287–8</p> | <p><i>drucski</i> 278–9
 <i>duruzs–duruzsol</i> 277</p> <p style="text-align: center;">E, É</p> <p><i>Ebergény</i> 491–2
 <i>egres</i> 171–2
 <i>egység</i> 510
 <i>élet</i> 175
 <i>elhíbbant</i> 451–4
 <i>ellenszenv</i> 68
 <i>elsőnek hallják</i> 409
 <i>elvtárs</i> 293
 <i>Emőke</i> 442
 <i>Épusz</i> 302
 <i>eredő</i> 510
 <i>etimológia</i> 288–9
 <i>etimológista</i> 288–9
 <i>Eusebius</i> 302</p> <p style="text-align: center;">F</p> <p><i>Fabiola</i> 448
 <i>fakuli</i> 131
 <i>farkasnyakhúzás</i> 282
 <i>farol</i> 172
 <i>fehér magyarok</i> 301
 <i>Fehérvár</i> 301
 <i>fekete</i> 493–4
 <i>fekete magyarok</i> 301
 <i>felső</i> 229–31
 <i>fi</i> 174</p> |
|---|--|--|

fiskális 484—8
fiszfa 174
foto, foto- írásmódja
 53—60
fölvilágosult 68
franciskánus 287—8
fű 174
fűzfa 174

G

gabona 174
gardedám 289—90
gütt — kütt 307

H

hámfa 172
harc 276
harcol 276
haris 135—6, 272—8
harsog 135—6, 272—8
harsogó haris 272—8
harsol 274—6
horzsol 276
Helka 446
Hermina 448
hibban 451—4
hipis 137—9
hipokrita 290—1
história 353
hobby 131—3
hamóka 278—9
hoz — visz 423—38
huj, huj 396—7

I, í

Igor 447
Ilma 448
Ilona 448
Imola 447
iszeg 174
iszék 174
iszkutél 291—2
iszkotól 291—2
isztikél 291—2
Ividő 443

J

jön — megy 423—38

K

kabala 291
kakader 172
kalászos 175
kaparék 172
kapucinus 287—8
karmelita 287—8
kasznya 278—9
keles 174
kéless 174
kérte 174
kérti 174
készítésű — készítményű
 161
kétkés 'haris' 273—4
kikelle 172
kilátás 68
killé 174
kiüt — gütt 307
klimpíroz 172
kocsikenőcs 172
koksz 474—5
koktél 475—6
komfort 390—6
konceptió 408
Kont 449
kooperál 409
kopka 172
koszmacska 172
köles 174
körte 174
körti 174
köszméte 172—3
közel — rövid 511
kötélfelvonó 303
kötélverő 282—5
kuka 136—7
kukorica 171
kuli 130—1
kuligán 131
kulikabát 131
küllő 174

L

Lajos 446
lakótelep 510
lanovka 303
Larillia 443

legközelebbi — legrövi-
debbi 511
légszer 474—5
Lelle 449
Lilian 449
lord 476—9
lord mayor 477—8

M

maccs 482—3
macsiás 172
makadám 479—81
makadamizál 479—80
málna 303
Mariann 184—5
marokverő 282—5
maxi 221
maximenkó 221
meccs 481—3
mecsiás 172
mecsies 172
meggy 172
megy — jön 423—38
Merse 448
miatyánk 136
mikro- előtagú összetéte-
lek 221
Milica 449
mini- előtagú összetételek
 214—23
minimenkó 220—1
miniszoknya 219
miniz 218
Mira 446
Mirtül 34
mordályégető 467—71
motorkuli 131
munkasiker 67—8
müemlék 161
mylord 476—9

N

nádmészccékla 175
nádmészrépa 175
neglizsé 512
nehány — néhány 199
néki — neki 199
nonstop 509

O, Ó

Olimpia 446
Odett 446
Otello 34

Ö, Ő

Örkény 450
öszöke 292

P

pakura 172
panus, panusa 172
paraj 173
pardon, bocsánat 354—5
Páris 446
pásztoróra 68
paszúj 171
páternosztér 136
pátria 353—4
pernahajdér 470
piszkáll 292
piszke 172—3
pléh 280
plehács 279—80
polyva 175
pongyola 511—2
porszem 452—3
pöszméte 171
Pray 139—40
probléma 408—9
prókátor 485—8
prokurátor 485—8
prototípus 409
purkulec 172
purkulyec 172

R

rabanyica 172
rendel 303
ribiszke 173
riksakuli 131
Rizujlett 443
Rókus 444

rovás 280—1
rozsbúza 174
Ruben 449
rúd 172

S

seregély 397—8
sikerélmény 68
sikerkönyvek 68
slejderol 172
somolyog 307
spenót 173
Stella 448
Sugárka 445—6

Sz

Szabolcs 442
szakállverő 284
szalmaözveggy 68
Székesfehérvár 300—1
széllé 174
széplélek 68
Szilamér 447
szobalány 68
szőlő 171
szöllő 174
szőrösribizli 173
sztrapc 172
Szulamit 448

T

tájában (12 óra ~) 162
télapó 293
temperatura 356
tengeri 171
térek 174
termény 175
Timea 447
tintakuli 131
tisztabúza 174
Titanilla 448
tizenéves 302—3
törek 174—5
tritli 172

U, Ű

uborka 171
ugorka 171
ujjat húz 281—8
ujjat von 281—2
urbiszli 172
úrilabda 173

Ü, Ū

üszök 174
üzem közben 511

V

vak 492—4
vakbor 492—4
vakítalmérés 492—9
vakpálinka 492—4
váz 471—74
velem — vélem 199
ver 282—5
Verne Gyula 305
verő 282—5
világnézet 68
Violetta 448
visnye 172
visz — hoz 423—38
Vita 445
Vivien 447

W

Wolfgang 446

Z

Zéta 467
Zinaida 447
Zorán 447

Zs

Zsolt 442
Zsombor 442

TÁRGYMUTATÓ

- a, -e, -ja, -je birtokos személyrag 380
al- előtag 229—31
alakú utótagú szóalakok írása 241
 állatnevek 134
 alliteráció a nevekben 444
 angol nyelv hangrendszere 402—4
 Arany János / Nyelvészeti jegyzetek Arany Jánosnak „Valami az asszonánéczról” című tanulmányáról 1—32
 asszonáné / Nyelvészeti jegyzetek Arany Jánosnak „Valami az asszonánéczról” című tanulmányáról 1—32
- ba, -be rag 223—9
 -ban, -ben rag 223—9
 Bartha János—Horváth Tibor—Józsa Nagy Mária—Szabó Zoltán: Kis magyar stilisztika 298—300
bele 223—8
belőle 223—7
benne 223—8
 beszélő nevek 444—6
 beszélt nyelv—frott nyelv 144
 birtokos személyragozás / névutók ~a 408
 -ból, -ből rag 223—7
- célhatározók 228
ch utónevekben 184, 187, 188
 Chomsky—Halle: The sound pattern of English 402—4
- családnevek írása 181—2
 -*csi* kicsinyítő képző 222
- dokumentáció és nyelvfeldolgozás 399—401
 dülőnevek 117—8
- e, -é kérdőszócska költőink nyelvében 190—214
e — zárt *ë* 304
 egybeírás — különírás 234—45
egy időben írása 242
 -*ért* rag 223—9
érte 223—9
 egyeztetés / alany és állítmány ~ e 306—7
 emfázis 97—115
 eredethatározók 226—7
 Értelmező Szótár 94—7
 eszközhatározók 226
- fel-* előtag 229—31
 Fitz Jenő főszerk.: Székesfehérvár évszázadai 300—1
 Fábry Zoltán nyelve 256—64
 fokhatározók 227
 folyónevek 134
 fonológia 4—5
 fordítás / gépi ~ 456—61
 fosztóképzős szavak szófaja 379
 földrajzi nevek 116—23, 229—31
 főnévi igenevek Fábry Zoltán nyelvében 260
- gépek a szótárírásban 376—81
 gépi fordítás 400, 456—61
 göcseji személynév-monográfia 265—71
 grammatikalitás 5—7
- Halle / Chomsky—Halle: The sound pattern of English 402—4
 hangtan / a stílus ~i eszközei 72
 hangtan / az angol nyelv hangrendszere 402—4
 hangtan / egy vers ~a 360—1

hangtani sajátosságok Fábry Zoltán nyelvén 258
 hapax legomenon Fábry Zoltán nyelvében 261
 hanglejtés 160
 hangsúly / emfázis 97–115
 határozó / ~ mint stilisztikai eszköz 71–2
 határozórag / *-ni, -nitt, -nott, -nol, -nul, -nül* ragok 346–52
 határozóragok és személyragos határozószók 223–9
 határozószók 223–9
 helyesírás 232–9, a zárójel mint stílus-elem 60–7, *foto*, *foto* írásmódja 53–60, idegen személynévek írása 304–5, ~i kérdésekről írott cikkek sajtószemléje 158–9, összetett mondatok ~i célú elemzése 363–73, utónevek írásmódja 34–9, utónevek ~a 176–90
 helyesírás szabályozása 240–5
 helyhatározók 224–5
 hetési személynév-monográfia 265–71
 hiányos mondatok Fábry Zoltán nyelvében 262
hongkongi írásmódja 405–6
-hoz, -hez, -höz rag 223–9
hozzá 223–9
 -i kicsinyítőképző 222
 idegen írásmód utónevekben 184–8
 idegen szavak 352–6
 idegen személynévek írása 304–5
 idegen szó / az ~k használatáról írt cikkek sajtószemléje 150–1, ~k Fábry Zoltán nyelvében 259
 idegen utónevek írásmódja 176–90
 időhatározók 225–6
 igekötő / az ~k elhagyásának stilisztikai szerepe 74–83
 igeragozás / ikes ~ 329, az ~ról írt cikkek sajtószemléje 152
 ikes ragozás 329, 332–40
 interpunkció 303–4
 írásjelek az összetett mondatban 363–73
 írói nyelv / Fábry Zoltán nyelve 256–64
 írott nyelv — beszélt nyelv 144
 jelentéstan / több jelentésű szavak 94–7
 József Attila / ~kommentárok 74–83,
 József Attila nyelve 451–5

kakofónia Fábry Zoltán nyelvében 258
 képzavar 43–52
 keresztnevek helyesírása 176–90
 kéttagú utónevek 180–2
 kicsinyítés / ~ mint stilisztikai eszköz 71
 kiejtés 144, középiskolai ~i verseny 412–4,
 ~i cikkek sajtószemléje 149, zárt *ë* 304
 Kodály Zoltán-emlékpályázat 164
 Kölcsey: Elfojtódás (verselemzés) 357–62
 költői nyelv 246–56, *-e, -é* kérdőszócska
 költőink nyelvében 190–214, József
 Attila-kommentárok 451–5, Nyelvészeti
 jegyzetek Arany Jánosnak „Valami az
 asszonáczról” című tanulmányáról 1–32
 kötélsruhasználat / a ~ról írott cikkek saj-
 tószemléje 155–6
 köznyelvi szók az író nyelvben 259–60
 központozás 303–4, 363–73
 kutyanévek 134
 különírás — egybeírás 234–45

laser — *lézer* írásmódja 240

lézer — *laser* írásmódja 240

Lőrincze Lajos: Nyelvőrsegen 141–5

magyar nyelv hete 415

Magyar Nyelvjárások Atlasza 169–76

matematikai nyelvészet 399–401, 415–6

megszólitás 143–4

mértékhatározók 227

metafora 43–9

modalitás 498–9

módhatározó 227, 501

módosító határozó 501–2

módosító mondatrészletek 499–500

módosító szók 495–504

H. Molnár Ilona: Módosító szók és módo-
 sító mondatrészletek a mai magyar
 nyelvben 495–504

mondatelemzés 92–3, 363–73

mondatrészhalmozás Fábry Zoltán nyelvén
 262–3

mondatszerkesztés / a ~ról írott cikkek
 sajtószemléje 156

mondattan / ~i stilisztikai eszközök 70–1,
 ~i nyelvművelő cikkek sajtószemléje
 154–6

mondattani sajátosságok Fábry Zoltán
 nyelvében 261–3

mozaikszó-alkotás 160—1
 műfordítás 246—56

Nagy J. Béla: Egy emberöltő nyelvünk
 védelmében 504—8

nála 223—9

néhai szótagolása 406—8

-nak, -nek rag 223—9, 409

-nál, -nél rag 223—9

neki 223—9

nem — ne 497

népetimológia / *McAdam — Mak Ádám*
 479—80

névadás 33—42, 438—50

nevek írása 176—90

névelőhasználat / a ~ról írott cikkek sajtó-
 szemléje 155

névgyakoriság 39—42

névhangulat 441—4

névikerítés 180—2

névszótoldalékolás / a ~ról írt cikkek sajtó-
 szemléje 152—3

névtudomány / állatnevek 134, folyónevek
 134, földrajzi nevek 116—23, *Pray* név
 139—40, utónevek 33—42, utónévválasz-
 tás 438—50

névutóhasználat / a ~ról írott cikkek sajtó-
 szemléje 155

névutók birtokos személyragozása 408

névváltozatok 34—9, 190

-ni határozórag 346—52

-nit határozórag 346—52

-nol határozórag 346—52

-n, -on, -en, -ön rag 223—9

-nott határozórag 346—52

női és férfiutónevek helyesírása 180

-nul határozórag 346—52

-nül határozórag 346—52

Nyelvfeldolgozás és dokumentáció (tanul-
 mánykötet) 399—401

nyelvjárás / kishegyesi tájszavak 384—9

nyelvjárási gyűjtőpályázat 123—9

Nyelvművelő Munkabizottság ülése 163—5,
 308—9

nyelvművelő cikkek sajtószemléje 147—59

nyelvtan / Régi nyelvtanaink és egysége-
 sülő irodalmi nyelvünk 295—8

nyelvtanoktatás az iskolában 84—93

nyelvtanítás 164, 373—5

nyelvtipológia / tájékoztató a szegedi
 nyelvtipológiai szimpozionról 309—10

Nyelvtörténeti Szótár 314

nyelvtudománytörténet 417—23

nyelvtudomány-történet és Simonyi Zsig-
 mond 330—40

Nyelvtudományi Intézet 417—23

okhatározók 227—8

oktatás / nyelvtanítás 373—5

orosz igék parancsoló módja 456—61

összetett családnevek 181—2

összetett mondat / írásjelek az ~ban 363—
 73

összetett szó / többszörösen ~k 68

összetett utónevek 180—2

potsdami nyelvtudományi konferencia
 165—6

rá 223—9

-ra, -re 223—9

rajta 223—9

régies helyesírás utónevekben 183—4

részeshatározók 227

róla 223—9

-ról, -ről 223—9

rövidítések / a ~ról írt cikkek sajtószem-
 léje 151

sajtószemle / nyelvművelő cikkek ~je
 147—59

-si képző 382—3

Simonyi Zsigmond 313—46

Simonyi Zsigmond és a nyelvtudomány-
 történet 330—40

Simonyi Zsigmond nyelvszemlélete 322—
 30

Simonyi Zsigmond: Tüzetes magyar nyelv-
 tan 317—22

stilisztika / Kis magyar stilisztika (Bartha
 János—Horváth Tibor—Józsa Nagy Má-
 ria —Szabó Zoltán 298—300, a zárójel
 mint stíluselem 60—7, az igekötők el-
 hagyásának ~i szerepe 74—83, meta-
 fora, képzavar, világosság 43—9, Vajda
 János: A vaáli erdőben 69—73

stílus 256—64, tudományos stílus 43—9

- Szabolcsi Miklós: A verselemzés kérdéseihez 145—7
 szaknyelv / ~i cikkek sajtószemléje 150
 számnévi előtagú összetételek írása 243—4
 Szarvas—Simonyi: Magyar Nyelvtörténeti Szótár 314
 Szathmári István: Régi nyelvtanaink és egységesülő irodalmi nyelvünk 295—8
 Székesfehérvár évszázadai (Fitz Jenő főszerk.) 300—1
 személynevek frászmódja 176—90, idegen személynevek írása 304—5
 személynév-monográfia 265—71
 személyragos határozószók 223—9
 szóalaktan / ~i cikkek sajtószemléje 152—4
 szófajok / nulla szófajú szavak 378, fosztóképzős szavak szófaja 379, több szófajú szavak 379—80
 szófajváltoztatások Fábry Zoltán nyelvében 261
 szóhasználat / a ~ról írt cikkek sajtószemléje 151—2, 157—8
 szóisméltés Fábry Zoltán nyelvében 263
 szójelentés / több jelentésű szavak 94—7
 szókép 45—6
 szóképzés / a ~ról írt cikkek sajtószemléje 153—46
 szóösszetételek Fábry Zoltán nyelvében 261
 szórend / a ~ mint stilisztikai eszköz 73
 szó szerkezetek használata / a ~ról írt cikkek sajtószemléje 154—5
 szótagolás 406—8
 szótárírás / gépi eredményeink felhasználása a ~ban 376—81
 tájszavak 384—9
 társhatározók 226
 tekintethatározók 226
 több jelentésű szavak 94—7
töle 223—9
-tól, -től 223—9
 tükörszó 67—8
 Tüzetes magyar nyelvtan 317—22
 utcanevek 118—9
 utónév / ~választás 438—50
 utónevek / tájkoztató a Helyesírási Bizottság és a Nyelvművelő Munkabizottság üléséről 308—9, az 1967. évi anyakönyvi bejegyzések néhány tanulsága 33—42, ~ helyesírása 176—90
 Vajda János: A vaáli erdőben 69—73
 Vak-Bottyánról való ének 467—71
-val, -vel rag 223—9
vele 223—9
 Verlaine-vers elemzése 246—56
 verselemzés 246—56, Kölcsey: Elfojtódás 357—62, Szabolcsi Miklós: A verselemzés kérdéseihez 145—7, Vajda János: A vaáli erdőben 69—73
 versgrammatika 7—9
 verstan / Nyelvészeti jegyzetek Arany Jánosnak „Valami az asszonánczról” című tanulmányáról 1—32, József Attila-kommentárok 451—5
 világosság / a stílus ~a 43—9
 vonzatok 226—8
 x betű utónevekben 184, 187, 189
 y betű utónevekben 188
 zárójel / a ~ mint stíluselem 60—7
 zárt ő 304
 Zolnai Béla 410—2

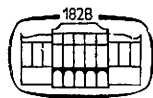
Készítette: Szűts László

MAGYAR NYELVŐR

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA NYELVMŰVELŐ
MUNKABIZOTTSÁGÁNAK FOLYÓIRATA

FELELŐS SZERKESZTŐ
LŐRINCZE LAJOS

XCIII. KÖTET

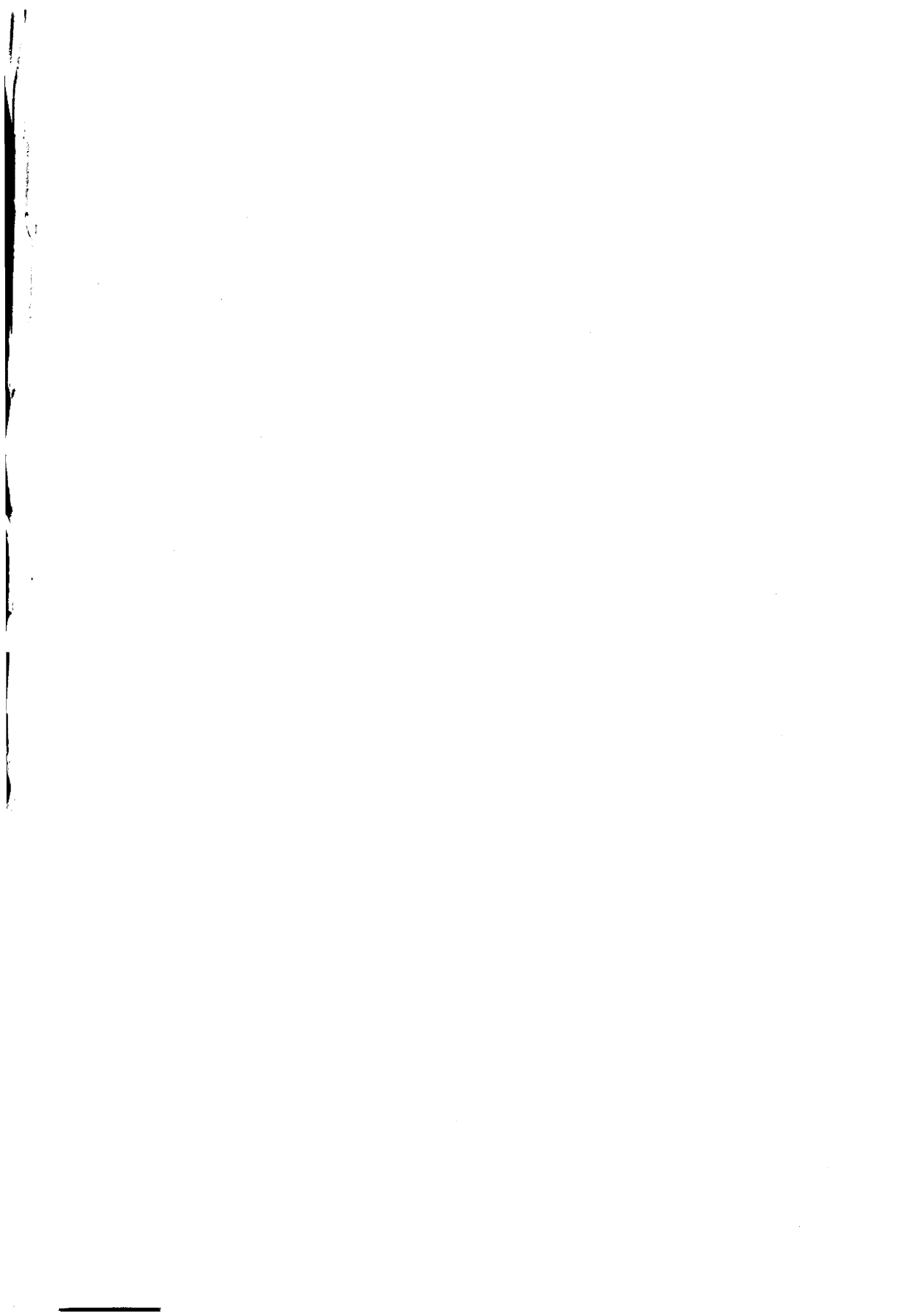
AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

1969

A MAGYAR NYELVŐR MUNKATÁRSAI 1969-BEN

<i>Balázs János</i>	<i>Kiefer Ferenc</i>	<i>Reuter Camillo</i>
<i>Bárczi Géza</i>	<i>Kiss Lajos</i>	<i>Réz Ádám</i>
<i>Bakos József</i>	<i>K. M.</i>	<i>R. L. G.</i>
<i>Balogh László</i>	<i>K. Palló Margit</i>	<i>Simándy K. Eörs</i>
<i>B. B. M.</i>	<i>Kovalovszky Miklós</i>	<i>Simoncsics Péter</i>
<i>Benkő László</i>	<i>Kovács Ferenc</i>	<i>Somogyi Dezső</i>
<i>Benkő Loránd</i>	<i>Kóhádi Zsolt</i>	<i>Szablyár Ferenc</i>
<i>Bihari József</i>	<i>Kunszery Gyula</i>	<i>Szabó T. Attila</i>
<i>Deme László</i>	<i>Ladó János</i>	<i>Szabó Zoltán</i>
<i>Dömötör Ákos</i>	<i>L. J.</i>	<i>Szathmári István</i>
<i>Éder Zoltán</i>	<i>Lőrincze Lajos</i>	<i>Szemere Gyula</i>
<i>É. Kiss Katalin</i>	<i>Margócsy József</i>	<i>Szende Tamás</i>
<i>É. Kiss Sándor</i>	<i>Márton Gyula</i>	<i>Szépe György</i>
<i>É. Z.</i>	<i>Matijevics Lajos</i>	<i>Szepesy Gyula</i>
<i>Fabricius-Kovács Ferenc</i>	<i>Mikesy Sándor</i>	<i>Sz. L.</i>
<i>Ferenczy Géza</i>	<i>Miklósi László</i>	<i>Szombathy Viktor</i>
<i>F. G.</i>	<i>Németh G. Béla</i>	<i>Szöllősy Éva</i>
<i>Fónagy Iván</i>	<i>Nyíri Antal</i>	<i>Takács Lajos</i>
<i>Gáldi László</i>	<i>Országh László</i>	<i>Tompa József</i>
<i>Gregor Ferenc</i>	<i>Ördög Ferenc</i>	<i>Török Gábor</i>
<i>Grétsy László</i>	<i>Papp Ferenc</i>	<i>Vámos István</i>
<i>Gunda Béla</i>	<i>Papp László</i>	<i>Végh József</i>
<i>Gyárfás Endre</i>	<i>P. Dombi Erzsébet</i>	<i>Wacha Imre</i>
<i>Hernádi Sándor</i>	<i>Pesti János</i>	<i>Zsilka Tibor</i>
<i>H. Molnár Ilona</i>	<i>Prohászka János</i>	<i>Zsoldos Jenő</i>
<i>Horpácsi Illés</i>	<i>Rácz Endre</i>	

Szemle

- H. Molnár Ilona: Módosító szók és módosító mondatrészletek a mai magyar nyelvben
(Ismerteti: *Rácz Endre*) 495
Nagy J. Béla: Egy emberöltő nyelvünk védelmében (Ismerteti: *Grétsy László*) ... 504

A Nyelvőr postája]

- Szablyár Ferenc*: A „nonstop bűnöző” és a többiek 504

A Nyelvtudományi Intézet nyelvművelő csoportjának levelesládájából

- F. G.*: Vendéglátóipari egység — *F. G.*: Lakótelep — *F. G.*: Eredő — *K. M.*: Üzem
közben — *F. G.*: Legközelebbi — legrövidebb — *B. B. M.*: Pongyola — 510

Olvasóinkhoz!

A negyedévenként megjelenő Magyar Nyelvőr előfizethető a POSTA KÖZPONTI HÍRLAPIRODÁ-nál, Budapest V., József nádor tér 1. és bármely postahivatalban. Csekk-számlaszám: egyéni: 61.257, közületi: 61.066. MNB egyszámlaszám: 8. Előfizethető és példányonként megvásárolható az AKADÉMIAI KIADÓ-nál, Budapest V., Alkotmány utca 21., telefon: 111—010. Csekkbefizetési számla: 05,915.111—46, MNB egyszámlaszám: 46, az AKADÉMIAI KÖNYVESBOLT-ban, Budapest V., Váci u. 22., telefon: 185—612. Előfizetési díj egy évre: 18,— Ft.

Külföldre a Kultúra Könyv és Hírlap Külkereskedelmi Vállalat (Budapest I., Fő utca 32.) veszi fel az előfizetéseket.

A folyóirat egyes régi példányai korlátozott számban beszerezhetők az Akadémiai Kiadó terjesztési osztályától (Bp. V., Alkotmány u. 21.) és a Magyar Nyelvtudományi Társaságtól (Bp. V., Pesti Barnabás u. 1. III.). Példányonként kaphatók a Posta Központi Hírlapboltjában (Bp. V., József Attila u. 1.) és az Akadémiai Könyvesboltban (Bp. V., Váci u. 22.).

*

Felhívjuk olvasóink figyelmét a *Nyelvőr Füzetek* című sorozatra. Eddig megjelent füzetek:

1. *Bárczi Géza*: A helyes magyar kiejtés versenye az Eötvös Loránd Tudományegyetemen 1 Ft
3. *Farkas Vilmos*: Jegyzék „A magyar helyesírás szabályai” tizedik kiadásának szótári részében a kilencedik kiadáshoz képest végrehajtott változtatásokról 1 „
[A 2—3. szám együttes új kiadása ilyen címen: *Deme László*: Magyarázat helyesírási szabályzatunk új (10.) kiadásához. (A szótári részben végrehajtott változtatások jegyzékével)] 4 „
4. *Bárczi Géza*: Anyanyelvünk magyarsága 1 „
5. *Vártes O. András*: A beszédhibákról 1 „
6. *Ferenczy Géza*: Arany János, nyelvünk bűvára és művelője 3 „
7. *Bencédy József—Deme László*: Egy szavalo és kiejtési verseny tanulságai 2 „
8. *Grétsy László—Wacha Imre*: A műszaki nyelv művelése 5 „
9. *Deme László*: Helyesírási rendszerünk logikája 5 „

E füzeteket a Magyar Nyelvtudományi Társaság (Bp. V., Pesti Barnabás u. 1. III.) árusítja.

Nyelvészeti kiadványok

Az Akadémiai Kiadó a következő nyelvészeti folyóiratokra hívja fel a Magyar Nyelvőr olvasóinak figyelmét:

<i>Magyar Nyelv</i> , évi előfizetése.....	30 Ft
<i>Nyelvtudományi Közlemények</i> , évi előfizetése	28 „
<i>A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei</i> , kötetenkénti előfizetése	40 „

*

Az Akadémiai Kiadó (Bp. V., Alkotmány u. 21.) és az Akadémiai Könyvesbolt (Bp. V., Váci u. 22.) címen megrendelhetők a következő nyelvészeti kiadványok:

A magyar helyesírás szabályai, 10. kiadás, kilencedik lenyomat	9 Ft
<i>Gáldi László</i> : A magyar szótárirodalom története a felvilágosodás korában és a reformkorban	100 „
<i>Imre Samu</i> : A Szabács Viadala	58 „
<i>Tompa József</i> : A névszói kötőhangzó szófaj-megkülönböztető szerepe..	15 „
<i>Berrár Jolán</i> : Fejezetek határozóragjainak élettörténetéből	12 „
<i>Hexendorff Edit</i> : Szótanulmányok a szellemi élet középkori magyar kifejezésanyagának köréből	15 „
<i>Károly Sándor</i> : Az értelmező és értelmezői mondat a magyarban.....	15 „
Magyar hangtani dolgozatok (Szerk. <i>Benkő Loránd</i>)	28 „
A magyar nyelv értelmező szótára, I—VII. (A VII. k. 100 Ft)	200 „
<i>Papp László</i> : XVI. század végi nyelvjárásaink tanulmányozása	14 „
<i>Deme László</i> : A XVI. század végi nyelvi norma kérdéséhez	15 „
<i>Király Péter</i> : Ismeretlen magyar glosszák	12 „
<i>Végh József</i> : Őrségi és hetési nyelvatlasz	100 „
<i>Benkő Loránd</i> : A magyar irodalmi írásbeliség a felvilágosodás korának első szakaszában	130 „
Névtudományi vizsgálatok (Szerk. <i>Pais Dezső</i> közreműködésével <i>Mikesy Sándor</i>)	50 „
<i>Papp László</i> : Nyelvjárás és nyelvi norma XVI. századi deákjaink gyakorlatában	28 „
<i>Büky Béla</i> : A fővárosi keresztnévadás hatóereje	10 „
<i>Kázmér Miklós</i> : A magyar affrikátaaszemlélet	5 „
A mai magyar nyelv rendszere, I—II. (Szerk. <i>Tompa József</i>)	90 „
<i>Karácsony Sándor Zsigmond</i> : Személyneveink 1500-tól 1800-ig	15 „
<i>Radanovics Károly</i> : Északi-osztják nyelvtan	6 „
<i>Márton Gyula</i> : A borsavölgyi nyelvjárás igetövei és igealakjai	8 „
<i>Pais Dezső</i> : Szer	12 „
<i>Elekfi László</i> : Vizsgálatok a hanglejtés megfigyelésének módjaihoz	16 „
<i>Rácz Endre</i> : A magyar nyelv következményes mondatai	14 „
<i>Moór Elemér</i> : A nyelvtudomány mint az ős- és néptörténet forrástudománya	35 „
<i>Ligeti Lajos — Pais Dezső — Benkő Loránd</i> szerk.: Tanulmányok a magyar nyelv életrajza köréből	62 „
<i>Grétsy László</i> : A szóhasadás	65 „
<i>Bartha Katalin</i> : Tővégi magánhangzóink története a XVI. század közepéig	18 „
<i>Imre Samu</i> : A magyar huszita helyesírás néhány kérdése	10 „
<i>Papp László</i> : Magyar nyelvű levelek és okiratok formulái a XVI. században	14 „
<i>Török Gábor</i> : A Börzsöny-vidék nyelvjárástörténetének települési háttere	12 „
Alak- és mondattani gyűjtelék (Szerk. <i>Pais D. — Benkő L.</i>)	20 „
<i>Szabó Zoltán</i> : A kalotaszegi nyelvjárás igeképző-rendszere	18 „
<i>Magács Klára</i> : A magyar beszédhangok akusztikai szerkezete	15 „
<i>Hadrovics László</i> : Jövevényszó-vizsgálatok	18 „
<i>Nemes István</i> : A képszerűség eszközei Radnóti Miklós költészetében	12 „
<i>J. Perrot</i> : Adalékok a meg igekötő funkciójának vizsgálatához a mai magyar nyelvben	9,50
<i>Zsülka J.</i> : A magyar mondatformák rendszere és az esetrendszer	20 „
<i>Deme László—Fábián Pál—Bencédy József</i> : A magyar helyesírás rendszere	9 „
<i>Farkas Vilmos</i> : Fonémastatisztikai problémák a nyelvjárástípus-történetben	16 „
<i>Hegedűs József</i> : A magyar nyelv összehasonlításának kezdetei az egykorú európai nyelvtudomány tükrében	19 „
<i>Magay Tamás</i> : Angol—magyar és magyar—angol szótárak hazánkban 1945 előtt	16 „
<i>Egriné Abaffy Erzsébet</i> : Sopron megye nyelve a XVI. században.....	35 „
A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára I.	250 „
<i>H. Molnár Ilona</i> : Módosító szók és módosító mondatrészek a mai magyar nyelvben	15 „